

# પ્રકાશકનું નિવેદન

આ “તુકારામ ગાથા ગ્રંથ ૨ ભાગ” “વિવિધ અંગના” પુસ્તક સંવત ૧૯૯૬ના ૨૯મા વર્ષનું ખીલું પુસ્તક છે. અંક ૩૨૮ થી ૩૩૨ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શુભારે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં યજ્ઞ યજ્ઞેલા પ્રાતઃ-સ્મરણીય સંત તુકારામે અનેક પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથોનું શ્રવણ-મનન કરીને, ભક્તિરસથી ભરપૂર એવા સંકેડો અભંગો પદ્યમાં લખ્યા છે. તેઓ ઉચ્ચ કોટિના મહાન સંત હોય તેમણે સ્વાતુભવથી લખેલા આ અભંગો વાંચતાં ભક્તિરસમાં તરખોળ યજ્ઞ જવાય છે. આ વિશે પહેલા ગ્રંથમાં સવિસ્તાર જણાવેલું છે, એટલે અહીં તેનો ફરીથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

મૂળ મરાઠીમાં આ અભંગોનું સંપાદન તથા સંશોધન કૈલાસવાસી હરિભગવદ્પરાયણ “વિષ્ણુ નરસિંહ ભોગ” જેવા વિકાન સંગ્રહનના હસ્તે થયેલું છે; અને તે શ્રી. કેશવ ભિકાજી દવળે, મુંબઈવાળા તરફથી “સાર્થ તુકારામગી ગાથા” નામે ટીકા સહિત બે ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

તેમાંનાં ૨૦૦૦ અભંગોનો પ્રથમ ભાગ સંવત ૧૯૬૫ માં “વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના અંક ૩૧૭ થી ૩૨૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલો છે. બાકી રહેલા ૨૧૪૧ અભંગો આ ખીલ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા છે. આમ કુલ ૪૧૪૧ અભંગો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આમાં આપેલા અભંગોનું ભાષાંતર પણ શ્રી. સેવાનંદજીની કસાયલી કલમે થયેલું છે. તેમણે તે બંને તેટલી સરળ અને ભાવવાહી ભાષામાં આપવા મથાશક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતી જાણનાર મટે આ અભંગોનાં મૂળ મરાઠી પદો વિશેષ ઉપયોગી થાય નહિ અને તે લેવામાં આવે તો કદ બિનજરૂરી બેવડાઇ જાય તેથી માત્ર તેનું ભાષાંતર અત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. મૂળ ગ્રંથમાં હેવટના ભાગમાં ૪૦૭ શ્લોક અભંગો આપેલા છે તે આમાં લીધા નથી.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં મૂળ સંપાદકની પ્રસ્તાવના છે અને તે પછી શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચક બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચી, હરિઃ ૐ તત્સત્.

# મૂલ સંપાદકની પ્રસ્તાવના

ન્યૂનતે પૂરતે । અધિકતે સરતે । કરૂની ધ્યાવે હે હુમતે । વિનવીતસે

આ પુસ્તક સંબંધી અમારે જે કાંઈ લખવાનું હતું, તે અમે પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખી ચૂક્યા છીએ. આ ગાથાના અર્થ આપવાનો અમારો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે, લોકોએ ભારીમય-ટીને બેસાડેલા અભંગોના અર્થ યથાર્થ જ છે, એવું ધર્મંડ રાખનારાઓનું ધર્મંડ વ્યર્થ છે. કારણ કે અભંગોનું ખરું રહસ્ય અભંગકર્તા જેવું સમજી શકે છે, તેવું ખીજ લોકોને સમજી શકવાનું શક્ય નથી. વારકરી સંપ્રદાયથી ચાલતા આવેલા અભંગોના અર્થ અમે યથા-મતિ જાણીએ છીએ; તેમ છતાં કોઈક ઠેકાણે સરતચૂકથી અર્થ ખરાબર ન બેઠો હોય તો, તે બદલ અમે વાચકવર્ગની ક્ષમા માગીએ છીએ. આ ભાગના અંતમાં શુભારે ચારસો ક્ષેપક અભંગો \*અપા-પલા છે; પરંતુ તે ક્ષેપક હોવાનું માનવાનો સખળ પૂરાવો અમને મળી આવેલો નથી. અભંગોની ભાષા સંબંધી વિચાર કરતા, ક્ષેપક અભંગોની ભાષા, ખીજ અભંગોની ભાષા જેવી પ્રાસાદિક નથી, એવો મુક્તિ વિચાર કંટલાકે કરેલો છે. પાછલી આવૃત્તિમાં રહેલા કોષો આ આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવ્યા છે. આ સંબંધી આટલું જ લખી, અમે દરેલી આ અલ્પરવલ્લ સેવા સદૃશુર પુકારામ મહારાજના ચરણે સમર્પિત કરીએ છીએ.

સને-૧૯૨૬

}

સદૃશુર પુકારામ મહારાજનો અનન્ય સેવક  
વિ ૦ ન ૦ જોગ

\* માત્ર મૂળ અભંગો જ આવેલા હોવાથી તેનું ભાષાંતર આમાં લેવાયું નથી.

# શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૭	મનમાં	મનમાં ન
૭૨	૫	નું	તેં
૧૩૬	૭	પાંદુરંગની	પાંદુરંગની
૧૪૭	૨૨	વાંથી	વાથી
૧૮૬	૭	તમારું	તે મારું
૧૯૧	૪	નિશ્ચિંતપણે	નિશ્ચિંતપણે
૨૧૭	૭	પોતાની	પોતાની
૨૬૬	૧૪	ધોપણા	ધોપણા
૨૭૦	૫	બેઠર મુ	બેઠરમું
૩૬૦	૬	પતિપાવન	પતિતપાવન
૪૧૨	૧૧	દ્રાષ્ટો	દૃષ્ટાંતો
૪૧૨	૧૧	હરિકાયા	હરિકથા
૪૧૪	૧૮	પંદરપુરવાળા	પંદરપુરવાળા
૪૭૦	૫	કુડુંના	કુડું બના
૪૭૧	૧૭	ગોપાળકૃષ્ણનો	ગોપાળકૃષ્ણનો
૫૪૫	૧૭	તને	તને
૫૮૬	૨૦	અનુભવ	અનુભવ
૭૪૨	૧૧	અભિગન	આભિગન
૭૫૮	૬	ધણીના	ધણીના
૭૬૧	૭	શ્રીપુરુષો	શ્રીપુરુષો
૮૨૨	૨૧	અતોભષ્ટ તો ભષ્ટ થઈને ત	અતોભષ્ટ તતોભષ્ટ
૮૨૮	૧૫	અપર્ણ	અપર્ણ
૮૩૨	૭	પૂર્ણક્ષેત્રોના	પુણ્યક્ષેત્રોના
૮૩૮	૫	મારો	તારો
૮૬૮	૭	રૂઝમાઝ	રૂઝમાઝ
૮૯૪	૨૪	વેગેરે	વગેરે
૯૧૫	૧૩	પ્રાપ્તિ	પ્રાપ્તિ

# સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીન સાથેનો છેલ્લો પ્રસંગ\*

( લેખક:-રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા )

x x x શ્રી. મોતીભાઈની વાતો એ પણ અમરથી વાતો નજ હોય. એની પાછળ કંઈક યોજના હોય, પ્રગટત્યાણુની ભાવના હોય. અમારી એ વાતચીતનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગુજરાતમાં વાર્તાઓ બહુ વંચાય છે તો સારા લેખકો પાસે એકએક વાર્તા લખાવી એની 'બે આના માળા' શરૂ કરવી.

રાજકોટના ટાઉન અને જંકશન સ્ટેશન પર ચોપડી વચનાર ફરિયાઓ 'કાકશાસ્ત્ર'નાં ઉધાર્ડા-નામાં ચિત્રોનાં પૂર્વાવાળાં પુસ્તકો વચે છે. એ પુસ્તકો રાજકોટ જેવા કાઠિયાવાડના મધ્યસ્થ સ્થળનાં સ્ટેશનો પર આ રીતે વચાય અને ફરિયાઓ ગાડીમાં બેઠેલા

x સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીને શ્રી. રાયચુરા સાથેની વાતચીત દરમિયાન રજૂ કરેલી આ 'બે આના માળાની' યોજના ઘણી લોકોપકારક છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે, એ યોજના અમલી અને તે પહેલાં તો કાળે તેમને ઝડપી લીધા. કાઠિયાવાડમાં દેશીરજવાડાંની દીક્ષી રાજનીતિના પરિણામે આ પ્રકારની બધી વિશેષ પ્રમાણુમાં ત્યાંનાં સ્ટેશનો પર જેવામાં આવે છે. એટલે ત્યાંના સાહિત્યકારોજ આ પ્રશ્નો સારી રીતે ઉકેલ કરી શકે. વડોદરાની કે આણંદની 'સ્મારક સમિતિ' કદાચ એ કાર્ય ઉપાડે તોપણ એટલે દૂર રહીને કામ કરવાના પરિણામે જોખમે તેવી સફળતા નહિ મળે. શ્રી. રાયચુરા કાઠિયાવાડના જાણીતા સાહિત્યકાર હોય તેઓ એને અન્ય સાહિત્યકારોનો સહકાર સાધીને આ યોજનાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપી તેનો અમલ કરે તો કેવું સરમ ? 'આમ કરો' 'તેમ કરો' એવી સલાહ-સૂચના આપનારાઓને દેશમાં તોટા નથી; નિઃસ્વાર્થભાવે લોકસેવાના કાર્યો કરનારનોજ તોટો છે.

આ સેવકની શારીરિક સ્થિતિ તો હવે અપંગ જેવી છે, વળા નિઃસ્વાર્થ ભાવે લોકસેવા કરનાર અને ધૈર્યરત્રેમી કોઈ સજ્જન નહિ મળવાથી, આ સંસ્થાને આટોપવા તરફજ હવે આ સેવકે વિશેષ લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું છે. આ સેવકે તો એવાં કાર્યો માટે અયોગ્ય હોવા છતાં આટલું લખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.

અવગુણસાગર—વિશ્વ અખંડાનંદ



પ્રવાસીના મોઢા આગળ એ પુસ્તકો ધરે, એ મારે મન કાઢ્યા-  
વાડની એક શરમ સમાન હતું. અવાસી સાથે બહેનદીકરી બેઠી હોય  
અને એ નમ્ર ચિત્રોનાં પૂઠાંવાળાં પુસ્તકો આ રીતે ફેરિયા સામે  
ધરે તો ઇતર પ્રાંતના લોકો આપણે માટે શું ધારે? આ જાતનાં  
પુસ્તકો આ રીતે વેચાય, બહેનદીકરીની આમન્યા ન રહે તો તો  
સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્રની ગૃહસ્થાષ્ટ્રે શરમાવું જોઈએ.

x x તે દૂર કરવા એને માટે મોઢા પાયા પર તૈયારી કરવી.  
રેશનોએ પુસ્તકો વેચવાના ઇન્કાર આપણે સહિતેવા અને એક આનો  
અને બે આનામાં મળે એવાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરી રેશનો  
પર વેચવાં. શરૂઆતમાં નાની નાની વાર્તાઓ શિષ્ટ લેખકો પાસે  
લખાવી 'બે આના માળા' પંદર પંદર દિવસે બહાર પાડવી.

x x સવારે ઊઠતાવેંત પણ પાછી એજ વાત. ગુજરાતી ભાષામાં  
'બે આના માળા'ની આ યોજના આશીર્વાદ સમાન નીવડશે અને  
વાર્તાદ્વારા ગામડે ગામડે સારા વિચારોનો ફેલાવો થશે એ અમારી  
સવારની વિચારણાનો મુખ્ય ધ્વનિ હતો. રેલગાડીમાં મુસાફરી કરતો  
માણસ આનો કે બે આના સહેજે ખરચી શકે છે, એટલે શરૂઆત  
પાંચ હજાર નકલથી કરવી અને પછી ધીમે ધીમે વધારે જવી. 'બે  
આના માળા'નું પૂઠું આટલું પેપરનું રાખેલું અને દર વખતે એના  
પર એકએક નવીન ચિત્ર આપવું; લેખક જો સેવાભાવે પોતાની વાર્તા  
આપે તો ઠીક, નહિ તો એની વાર્તા બદલ એને મહેનતાણું આપવું.  
ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટાં રેશનોએ આ 'બે આના  
માળા' વેચાય એવી વ્યવસ્થા શરૂઆતમાં કરવી; આ પ્રકારની ગોઠવણ  
અને બજાર વચ્ચે મોટરમાં બેસાડવા તેઓ આવ્યા ત્યાંસુધી ચાલી.

x x અમારું એ છેલ્લું મિલન! અમારા વચ્ચેનો એ છેલ્લો પ્રસંગ  
હું જૂલી શકતો નથી. એ ધીર, ગંભીર, વિચારમસ્ત ચહેરો; ગામડે  
ગામડે જ્ઞાનપરબો બેસાડવાની એ તીવ્ર જિજ્ઞાસા, શ્વાસેશ્વાસે જન્મ-  
ભૂમિની ભવ્ય ભક્તિ, ચબ્દેચબ્દે લોક-શિક્ષણની વિધવિધ ભાવના,  
એવા એ મોતીભાઈ અમીન એકજ હતા. આજે એમનું સ્થાન  
ગુજરાતમાં ખાલી છે. સેવા એ એમનો ધર્મ હતો, પુસ્તકાલય એ  
એમનું શવન હતું, લોકકલ્યાણ એ એમની પ્રવૃત્તિ હતી.

તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ એ મહાન ગુજરાતીની પહેલી સવતસરી હતી; એમની બીજી સવતસરી આવે એ પહેલા સ્મારકસમિતિ એમની 'બે આના માળા'ની યોજનાને અમલી બનાવે એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ? અને એવા પરમ પુરુષનું આનાથી ભવ્ય સ્મારક બીજું શું હોઈ શકે ?  
( "શરદા" માસિકના એક અંકમાંથી )

## સંત શ્રીતુકારામ મહારાજ





મૂર્તી મગવદ્ભાવ । માત્રાસહિત જીવ ।  
 અદ્વૈત તો ઠાવ । નિરંજન એકલા ॥ ૧ ॥  
 એસી ગર્જતી પુરાણે । વેદવાણી સકલ જન ।  
 સંત ગર્જતીલ તેણે । અનુભવે નિર્મર ॥ ૨ ॥  
 માણે તુજેં હા વિકાર । નિરસતાં એકંકાર ।  
 નલગે કાંઈ ફાર । વિચારચિ કરણે ॥ ૩ ॥  
 તુકા છણે દુજેં । હેં તો નાહીંચ સહજેં ।  
 સંકલ્પાચ્યા કાજેં । આપેઆપ વાઢલેં ॥ ૪ ॥

૨૦૦૧-સઘળા જીવોમાં અને ભૂતમાત્રમાં એક પરમાત્મા-નીજ વ્યાપ્તિ છે, એવું લેઢશુન્ય જ્ઞાન તેજ શુદ્ધ અદ્વૈત જ્ઞાન છે.

વેદપુરાણ અને મહાપુરુષો સૌ એજ સત્યને જાહેર કરે છે અને ઉપર કહી તે જ્ઞાનની અવસ્થાનો અનુભવ કરનારા સંતો નિર્ભય-પણે એજ વાતને ખૂબ સ્પષ્ટ વાણીદ્વારા કહેતા આવ્યા છે. આ હું, આ તું, આ માઈ, આ તાઈ એવા લેદલાવનું જ્યારે આત્મજ્ઞાન વડે નિરસન થઈ જાય છે ત્યારે સર્વત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્મા પોતાની એક, અદ્વય અને સર્વવ્યાપક સત્તા વડે રહેલા છે એવું જ્ઞાન થાય છે. એટલા માટે આ હું અને આ તું એવા લેદજ્ઞાનને પ્રયત્ન વડે મનમાંથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. એ સિવાય વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે સહજ બ્રહ્મસ્થિતિ છે તે તો દૈતધર્મ રહિત છે, પણ તેમાં જીવોના વિપરીત સંકલ્પોને લીધે આપોઆપજ દૈતભાવની ઉત્પત્તિ અને વિસ્તાર થવા માંડે છે.

૨૦૦૨-કોઈના ઠાનમાં શુરુમંત્ર કેવી રીતે અપાય તે હું જાણતો નથી અને શિષ્યોને પોતાની પાસે એકાંતમાં બેસાડીને તેમને 'સત્ત્વમાસિ' એવા મહાવાક્યનો ઘોષ કરવા જેટલું જ્ઞાન પણ મારામાં નથી. હે સંતજનો! આ મારી હકીકત જે હું તમને કહું છું તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળજો. જે દેવને કોઈએ પોતાની આંખે દીઠા નથી તે દેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન હું સૌને કરાવી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે હું શ્રીહરિના સ્મરણના આનંદમાં એવો નિમગ્ન રહું છું કે, હું શી વસ્તુ છે તે હું જાણતોજ નથી.

૨૦૦૩-જો તારે કશાનો ત્યાગજ કરવો હોય તો દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરજો. પછી તારી જે સ્થિતિ થઈ જાય તે સ્થિતિને અનુકૂળ થઈને તું રહેજે અને પછી શું બાકી રહે છે તે જોયા કરજો. તારા હૃદયની અંદર જે દૈતભાવ દૃઢ થઈ ગયો છે તેને તો તું તારી નજર આગળ પણ આવવા દઈશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મનને શુદ્ધ કરી દઈને નિરંતર અગાધાનની વિશિષ્ટતા રહે...

૨૦૦૪-માના મનમાં પોતાનાં સંતાનને માટે મોહ હોય છે. ત્યારે તે છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવે છે ત્યારે પ્રેમને વશ થઈને તે પોતાના શરીરને પણ ભૂંડી જાય છે અને તેને લાગેલો બંધો થાક પણ એકદમ ઊતરી જાય છે. પછી તે છોકરાંની આગળ ખાવાની વસ્તુઓ ધરે છે એટલે છોકરાંમાંથી કોઈ તેના ખોળા ઉપર તો કોઈ તેના વાંસા ઉપર ચઢવા લાગે છે તેમ તેમ મા વધારે પ્રસન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પણ એવી રીતે લાડ અને પ્રેમ સહિત સંતોને પણ વળગી પડું છું.

૨૦૦૫-મારાં ક્યાં પુણ્ય ક્રમ્યાં કે જેથી મને તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં ? હે નારાયણ ! મને તો કાંઈ એ વાતમાં સમજ પડતી નથી, પણ હું એટલું જાણું છું કે, સંતોએ મને દીન જાણીને મારી સંભાળ લીધી. આજનો મારો પરમ લાલનો દિવસ કેટલો બધો શુભ અને મંગળ હોવો જોઈએ ? તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા વિકૃત ! મને એટલો બધો લાલ શાથી થયો હશે ?

૨૦૦૬-મને માન મળે એવી જે મનમાં ઇચ્છા રાખે છે તેનું અપમાનજ થાય છે. આવા અભાગિયા જીવોને નકારાજ વિચાર મનમાં આવ્યા કરે છે. ઘડીમાં એક વાતનો નિશ્ચય કરે છે અને તરત પાછો તેથી જિલટો નિશ્ચય કરવા મંડી જાય છે. તૃષ્ણા તો તેને પોપણ આપનારનો આખરે નાશજ કરે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ઇચ્છાઓ તો આપણે ધણીય કરી ચૂક્યા પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ કળ તો મળ્યુંજ નહિ ! જો આપુંજ છે તો પછી મનમાં વાસનાને પોપણ આપવું એટલે લીખ માગવાને સારૂ દોડતા ફરવું એજ તેનો અર્થ થયોને ? તુકારામ કહે છે કે, એકાદ બળદિયાંનું નામ લલે આપણે ‘રાજા’સ’ પાડીએ, પણ તેથી તે કાંઈ અલંકારને ધારણ કરી શકે ?

મતલબ મારો ઘાત કરીને મને ડુબાડી મારવાની છે; એટલા માટે હે હરિ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. તું હવે ગમે તેમ કરીને આ બધાંમાંથી મારું રક્ષણ કર.

૨૦૦૮-હરિનું નામ લેતાની સાથેજ સંસારનું નિરસન થઈ જાય છે; માટે હું તમને કહું છું કે તમે આવો લાભ તમારાથી નેટલો લેવાય તેટલો લઈ લેજો. એવું કરવાથી વિઠોબાના ચરણની સાથે તમારો યોગ થઈ જશે. હરિની પ્રાપ્તિ કરવાને સાડા હરિના નામ ત્રિવાય ખીણું કોઈ સાધન છેજ નહિ. એવું કોઈ પણ સાધન નથી કે જેનું અનુષ્ઠાન કરીને તમે હરિની પ્રાપ્તિ કરી શકો. તુકારામ કહે છે કે, હું મૌને સાદ પાડી પાડીને કહેતો આવ્યો છું કે તમે હરિનું નામ લીધા વગર રહેશો નહિ.

૨૦૦૯-હે દેવ ! હે મારા સ્વામી ! મેં મારા પાંચે પ્રાણ તમને સમર્પિત કરી દીધા છે. ત્યારે હવે તમે મારો અંગીકાર કરવામાં કેમ વાર લગાડો છો ? મારી અનન્ય ભક્તિરૂપી જે નાણું તમે મારી પાસેથી ઉછીનું લીધું છે તે દેવું તમે મારો અંગીકાર કરીને વાળી આપો. તમે શા માટે મારી સેવાના ઋણનો ભાર વેઠ્યા કરો છો ? તમારે તે વેઠ્યા કરવો નહિ. તમને હાંકો મારી મારીને તો મારું ગળું બેસી ગયું. હવે મારાથી વધારે ઘાંટા પડાતા નથી તેથી હું તમારી નજીક આવીને તમને બોલાવું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ત્યારે તમે મારો અંગીકાર નથીજ કરતા ત્યારે મને પણ તમારી સેવા કરવાનું કેમ ગમશે તે કહો ?

૨૦૧૦-જે જે લોકો પરમાર્થની ભાવનાથી પ્રેરાઈને તમારી પાસે આવ્યા તેમને, હે દેવ ! તમે નિઃસંતાન બનાવી દીધા અને સંસારમાંથી ઉખેડી નાખ્યા. પરમાર્થની વાટ આવી વસમી છે. એ મુશ્કેલીની વાત મારે કહેવી કોને ? આજ સુધીમાં પરમાર્થને રસ્તે

અનેક ભક્તોનો સમુદાય ગયેલો; તેઓ બધા એવા પાપમાલ થઈ ગયા કે કોઈની કેડે લંગોટી પણ રહેવા પામી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોના સર્વસ્વને હરણ કરનારો પેલો ચોર કેડે હાથ દબને ઊભો રહ્યો છે.

૫.

૨૦૧૧-શિયાળે ન્યાં સુધી વાઘ ન દીઠો હોય ત્યાંસુધીજ તે ભૂંકયા કરે છે. સમુદ્ર પણ ન્યાંસુધી તેને અગત્ય જેવો ઋષિ ન મળે ત્યાંસુધીજ ગર્જના કર્યા કરે છે. વૈરાગ્યનાં ભાષણ પણ ન્યાંસુધી કોઈ સુંદરી જેવામાં ન આવી હોય ત્યાંસુધીજ 'એવી' રીતે કોઈ બીજે પારકી માનો જણેલો શૂરવીર પ્રતિસ્પર્ધી ન મળે ત્યાંસુધીજ બહાદુરીનાં બળુગાં કુંકાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ન્યાંસુધી મારી સલાકાત ન થઈ હોય ત્યાંસુધીજ ઢાંગી સાધુઓનાં માળામુદ્રા અને ટીલાંટપકાંનું જોર ચાલે છે.

૨૦૧૨-ન્યાંસુધી હીરાનો પ્રકાશ ન પડ્યો હોય ત્યાંસુધીજ માટીનું ઢેકું સાફ દેખાય છે. સૂર્યોદય થતા સુધી તારાઓનો ચળ-કાટ અને તેમની શોભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, સાધુપણાની ખોટી ખોટી બહાઈઓ પણ હું ન હોઉં ત્યાંસુધીજ ચાલી શકે છે.

૨૦૧૩-આ દેવે જે રૂપ ધારણ કર્યું છે, એક રૂપ જગતનું સંરક્ષણ કરવાને માટે અને બીજું જગતનો સંહાર કરવાને માટે. એ પૈકી પહેલા દયાવાન વિષ્ણુરૂપ વડે તે પ્રાણીમાત્રનું પાલન કરે છે અને બીજા રુદ્રરૂપ વડે બ્રહ્માંડમાં ભારે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરીને સર્વનો નાશ કરે છે. એકને માથે સુગટ છે અને બીજાના માથા ઉપર મોટી જટાનો ભાર છે. એક લક્ષ્મીનો પતિ છે અને બીજા પાર્વતીનો પતિ છે. શંકર શરીરે ભસ્મનો લેપ કરે છે ત્યારે શ્રીરંગ સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનો ભોગ કરે છે. બેડિનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં રૂપ હોવા છતાં તેઓ વાસ્તવમાં એક છે. હરિના ગળામાં વૈજયંતી માળા ડાલે છે ત્યારે

શંકરને ગળે વાસુકિ સર્પનો હાર હોય છે. આ પ્રમાણે હરિ અને હર જુદાજુદા અવંકાર ધારણ કરે છે. મહાદેવ હાથમાં માણસના માથાની ખોપરી અને જગલમાં ઝોળી લઈને સ્મશાનમાં નિવાસ કરે છે અને વિશ્વંભર વિષ્ણુ આખા જગતમાં સર્વત્ર વસે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જેકે રૂપને એકજ માનું છું એટલેજેકે જુદા છે એવો વિચાર મનમાં આણતાં હું એકનેજ શરણે બાંધે છું.

૨૦૧૪-હે દેવ ! મેં મારો હકનો યોગ્ય હિસ્સો સાચવીને રાખી મૂક્યો હતો પણ મને લાગે છે કે મારો શ્રમ વ્યર્થ ગયો છે; કારણકે હું જે શબ્દ બોલું છું તેમાં કાંઈ મીઠાશ રહી નથી. જેમ દુદ્ધ લગાડી લોકો લવારો કરે છે તેમ હું પણ બોલું છું. તમે મને બોલાવવાનું કહી રાખે છું તેથી હું ધીરજ ધારણ કરીને બેસી રહ્યો, પણ તમે તો વિશ્વાસ આપીને માફ ઘર ડુબાવી દેવા જેવું કયું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારે એક વાતનોય આધાર રહ્યો નથી. ત્યારે હવે તમે મારી ઇચ્છા કેવી રીતે પૂર્ણ કરવાના હતા તે કહો.

૨૦૧૫-કેટલાક લોકો જેઓ માથે લાંબીલાંબી જટા વધારે છે અને હાથમાં આશા (લાકડાનું બનાવેલું હાથને ટેકો દેવાનું સાધન જેને ખાવાઓ પોતાની સાથે ને સાથે રાખે છે અને બેસે ત્યારે તેના ઉપર હાથ રાખીને બેસે છે) નામની પાવડી અથવા બીજા માગવાનો વાટકો લઈને બારે અભિમાનપૂર્વક ફરે છે તેમની પાસે જવાથી શું વળવાનું હતું ? તેમને સાફ સાફ ખાવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે અને તેને તૃપ્ત કરવાને સાફ લોકોને ઉપદેશ આપવાનો ઢાંગ કરતા ફરે છે, પણ આવા ઢાંગી તપસ્વીઓમાં પાર-માર્થિક ખાળતોનું જ્ઞાન હોયજ કેવી રીતે ? તેઓ ભાંગ પીએ, અફીણ ખાય અને તમાકુ ફૂંકે. કેફી વસ્તુઓનું સેવન એજ તેમનો કાર્યક્રમ. તેના નશામાં તેઓ બધો વખત ચકચૂર હાલતમાં રહે



છે. સુકારામ કહે છે કે, આવાં કામ કરવાથી પરમાર્થ બધોજ નેરે મૂકવો પડે છે અને પાંદુરંગનાં દર્શનમાં પણ આંતરો પડે છે.

૨૦૧૬-જેણે એક વાર ચંદ્રલાગાનાં દર્શન કર્યાં તેને બધાંજ તીર્થોનાં સ્નાનદર્શન આદિનું કૃત્ર મળીજ જવાનું. પૃથ્વી ઉપરના વૈકુંઠ સમાન પંદરપુરનાં દર્શન કરવાથી તમામ પાતકનો નાશ થઈ જાય છે. એક પુંડલીકરાયનું દર્શન કર્યું એટલે તમામ સંતમહાત્માઓનાં દર્શન કર્યાનું શ્રેય આવી ગયે છે. સુકારામ કહે છે કે, એક વિઠાળાનાં દર્શન કર્યાં એટલે આપણો મનુષ્યજન્મ મફતજ થઈ ગયો જાય.

૨૦૧૭-હે દેવ ! તમારામાં એક શુભ ઘણો સરમ છે અને તેને હીથે મને હવે કશી વાતની ફિકરચિંતા રહી નથી. અગાઉ કેટલા બધા દુરાચારી લોકો દેવતા તમારું નામસ્મરણ કરીને તરી ગયા ! એમ જાણીને હું પણ તમારું નામ ઘણા પ્રેમસહિત લેતો થઈ ગયો છું. ‘હે કૃપાવંત’ આપું કહીને જ્યાં તમારા કોઈ પણ ભક્તે પોકાર કર્યો, એટલે તેની મદદે હોડી જવામાં તમે જરા પણ આળસ કરતા નથી. સુકારામ કહે છે કે, જો મારી વિઠાળાઈ મા ! તારા આવો સ્વભાવ જાણ્યા પછી હું તને કેવી રીતે ભૂલી શકું ?

૨૦૧૮-મારા અંતઃકરણની અંદર હું જેનું ધ્યાન ધરું છું તે મારી ધ્યાનમૂર્તિના મને થયેલા અનુભવને આધારે હું કહું છું. ગાય જ્યારે વિચાર્ય છે ત્યારે પ્રથમ તેના આંચળમાંથી એક જાતનો ચીકાશવાળો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે અને થોડી વાર પછી દૂધ નીકળવા માંડે છે, પણ દૂધ તે દૂધ અને ચીક તે ચીક. દૂધમાં પેલો ચીકણો પદાર્થ નથી હોતો, પણ દૂધની સ્વાભાવિક મીઠાશ હોય છે. જેવી રીતે જ્યાંસુધી ઈશ્વરનો પ્રમાદ પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય ત્યાંસુધી કોઈ પણ જોતણું એ પેલા ચીકણા પદાર્થના જેવું નકાસું

છે. નાના પ્રકારના લોકોમાં નાના પ્રકારની ખાસિયતો હોય છે અને તેમનું દરેકનું વર્તન તેમની ખાસિયતને અનુસરતું હોય છે અને એનુંજ નામ સંસાર. તુકારામ કહે છે કે આગિયા કીડાનો પ્રકાશ તેના શરીરના પાછલા ભાગ પૂરતોજ હોય છે. એથી આગળ જઈ શકતો નથી.

૨૦૧૯-વિશ્વનું પાલન કરનાર દેવ આખા વિશ્વમાં રહેલા છે, તેથી કરીને જીવને ત્રાસ આપનારાઓને હું મારા શત્રુ સમજું છું. હું તેમને બળબળાઈથી સજ્જ કરીશ અથવા તેમનો ત્યાગ કરીશ અને તેમને ચાંડાળની માફક મારાથી આઘા ઠાઠી મૂકીશ અને તેમનાં મોઢાં હું કઢી પણ જોનારજ નથી. જેમનાં આચરણ નકારાં હોય છે, તેમના અવગુણ મારાથી સાંખી શકાતા નથી અને તેમને જોતાંની સાથેજ મારા જીવને કાંઈ કાંઈ થઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો એકમાર્ગીપણે સેવાકાર્ય કરું છું, આથી કરીને જેઓ દેવથી વિમુખ થાય છે તેમના પ્રતિ મારા મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૦૨૦-જે કોઈની પાસે કશું માગે નહિ તેઓ દેવને ધણા ગમે છે. આવા આશાતૃપ્તારહિત જે કોઈ હોય તેમનેજ દેવ તુલ્ય માનીને તેમના ચરણોમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. જેમનાં અંતઃકરણમાં ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાભાવ હોય છે તેમને ઘેર ચક્રપાણિ દેવ વસે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં સમાન શ્રેષ્ઠ પુરુષ ખીજે કોઈ હોયજ નહિ એ વિષે મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે.

૨૦૨૧-હરિનામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતાંને વારજ દેવ સામા આવીને ઊભા રહે છે. જાણે દેવ આપણા મોઢામોઢજ ઊભા છે એવું મનમાં ધ્યાન ધરીને દેવનું સ્મરણ કરતા રહેવું. દેવ એવા છે કે બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેમને ધ્યાનમાં જોઈ શકતા નથી, પણ

ત્યાં નામસંકીર્તન થતું હોય ત્યાં તો તે પોતેજ દોડ્યા દોડ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે ઝોના સારરૂપ નામ છે તેનો મનથી જપ કરવો અને દેવના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અને દિપ્તિ વડે પણ તેજ રૂપને જોવું.

૨૦૨૨-હે દેવ! વિપત્તિમાં ફસાઈ ગયેલી હરકોઈ વ્યક્તિને તું મદદ કરે છે અને આત્મજ્ઞાનયુક્ત દિપ્તિ જેમને છેજ નહિ એવા આંધળાઓના હાથની લાકડી થઈને તુંજ તેમને સીધે રસ્તે દોરી જાય છે અર્થાત્ તું તેમને આત્મજ્ઞાનની પ્રેરણા કરે છે. હે નારાયણ! સંસારની અંદર જેઓ છેકજ હારી ગયા હોય, થાકીને અશક્ત બની ગયા હોય અથવા દુઃખી થઈ ગયા હોય તેમને તું તારા પોતાના નામને ખાતર મદદ કરે છે. તારો પ્રહ્લાદ ભક્ત ભારે સંકટમાં સપડાઈ ગયો ત્યારે જેવો તેણે તારા નામનો ઉચ્ચાર કર્યો તેવોજ તેં તેનો અંગીકાર કર્યો અને અનેક યુક્તિઓ કરીને તેં તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. તુકારામ કહે છે કે, ઝો મારી વિઠાખાઈ જનેતા! તું મારા ઉપર એટલી ળપી દયા રાખે છે કે તેનો કાંઈ અંતજ નથી.

૨૦૨૩-મને કેાઈ વાર તપશ્ચર્યા કરવાનો વિચાર આવે છે ત્યારે મારું મન ઈન્દ્રિયોની સાથે સંયુક્ત થઈને મારો ઘાત કરવા ઇચ્છે છે. આથી કરીને મને હરિનામ ઘણું ગમી ગયું છે અને તમામ પ્રકારની લોકલજ્જનો ત્યાગ કરીને હું તેનું કીર્તન કરતો રહું છું. વેદશાસ્ત્ર ઉદલાવી વળીએ પણ તેમાંથી એકવિધ ભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એટલા વાસ્તે વિઠાખાનું નામજ સારભૂત પદાર્થ છે અને તેમાં કેાઈ પણ ભતનો વિકાર હોતો નથી.

૨૦૨૪-એકને ગુરુ માનવો અને એકને શિષ્ય માનવો એ તો ઘણીજ નીચા પ્રકારની મનોદશાનું લક્ષણ છે, કારણકે ખરી રીતે

જોતાં સૌ ભૂતમાત્રમાં એક નારાયણની વ્યાપ્તિ છે; ત્યારે પછી આ મોટો અને આ નાનો એવો ભેદ રાખવો ઉચિત નથી. જેવો એક તેવોજ બીજો. એમ છે તો ગુરુ કોણ અને શિષ્ય કોણ? અને કોણ દોને ઉપદેશ આપે? દોરીની જગ્યાએ ત્રાપ પડ્યો છે એવું માની લીધાથી ભય પેદા થાય છે, પણ ત્યારે જોનારને જ્ઞાન થાય છે કે એ ત્રાપ નથી પણ દોરી છે ત્યારે એવું જ્ઞાન થતાંને વારજ ભય ટળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સારો અને આ નકારો એવા ગુણદોષનો વિચાર કરવામાં કોઈએ માથું મારવુંજ નહિ.

૨૦૨૫—નારાયણે જેનો અંગીકાર કર્યો તે માણસ ગમે તેટલો નકારો હોય તોપણ તે સર્વને પૂજ્ય થઈ પડે છે. આ બાળતમાં જો કોઈને પુરાવા જોઈતા હોય તો જુઓ : એક વેશ્યા હતી, બીજી એક ભીલડી હતી, ત્રીજી એક અભ્રમેળ નામનો પાપી દુરાચારી પુરુષ હતો. એ બધાં હતાં તો નીચ પણ ભગવાને તેમનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને પૂજનીય બનાવી દીધાં એવું પુરાણોમાં કહ્યું છે. વાલિયો કોળી નામનો એક માણસ હતો, તેણે બ્રહ્મહત્યાઓ કરી હતી; બીજાં નાના પ્રકારનાં પાપ તે કરી ચૂક્યો હતો; પણ જ્યારથી તે દેવનો શરણાગત થઈ ગયો ત્યારથી તે શ્રેષ્ઠ ઋષિમુનિઓની પદવી ઉપર જઈને બેસી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો અમુક કેવો છે તે જોવાનું નથી પણ તે દેવનું ભજન કરે છે કે નહિ તેજ જોવાનું છે. એ સિવાય બીજી મોટાઈઓ શું ચૂલામાં બાળવા કામ આવવાની હતી ?

૨૦૨૬—ધનવાન માણસોની સેવા તેમનું ધનજ કરે છે. તેમને જે કાંઈ વેપારદોજગાર કરવો હોય તે તેઓ પોતાને ઘેર બેઠાંજ કરી શકે છે. તેમને પોતાનું ઘર છોડીને કહીં પણ જવાની જરૂર પડતી નથી. વંળી જે વસ્તુ જંગલમાં, દેશદેશાંતરમાં મળતી હોય

તે પણ તેમના દ્રવ્યને જોરે તેમને ઘેર બેઠાં આવી મળે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં પૈસા ખરચવા તૈયાર થયા જોટલે પછી બધુંય મળી રહે છે. પૈસાવાળાને કશી વાતની અગવડજ નહોતી.

૨૦૨૭-ભાવલક્ષિતને લગતા મુદ્દલાબ્યની બાબતમાં મને જે અનુભવ છે તે હું તમારી આગળ કહી સંભળાવું છું. ભક્તિને લીધે નારાયણ મારા ઋણી થઈ ગયા છે. તે મને એકલો મૂકીને એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી આઘા ખસતા નથી. મેં મારો બધોજ ભાર તેમના માથા ઉપર નાખી દીધો છે. જોટલે હવે મારે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણજ ન રહ્યું. તુકારામ કહે છે કે, મારા મોઢામાંથી જે વચન નીકળે છે તે હું દેવને અર્પણ કરી દઉં છું અને તેના બદલામાં હરિનામની કંઠી ધારણ કરીને હું જીવું છું.

૨૦૨૮-જેઓ પોતાના મનમાં એવી ભાવના કરતા હોય કે દેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેમને દેવની બાબતમાં જાણે મુકાબજ છે અને જેઓ નાસ્તિક બુદ્ધિવાળા હુદ છે તેમને દેવનો હુકાબજ છે. જે લોકો દેવના સર્વવ્યાપકપણાને લગતો દંઢ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમના મનમાં જ્ઞાન્તિની અનેક શાખાઓ ફૂટ્યા કરે છે અને તેઓ આડે રસ્તે ચઢી જઈને જંગલમાં અર્થાત્ પ્રપંચમાં અથડાઈ મરે છે. આ દેવ આખા જગતમાં સર્વત્ર રહે છે અને આ જગત જાણે તેમનું ઘરજ છે એમ જાણવું; પણ પોતાના ઉપર ક્રોધની નજર ન પડે તે માટે તે સંતાતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તમારું મન મરી જાય તો જે બાકી રહે તેજ તમારું સ્વરૂપ.

૨૦૨૯-કાગળનો પતંગ બનાવીને તેને દોરીથી બાંધીને આ-કાશમાં ઉડાવીએ, પણ જો દોરીનો એક છેડો આપણા હાથમાં હોય તો તે પતંગ ગમે તેટલો આઘે ગયો હશે તોપણ પાછો આપણી પાસે આવશે આવશે. અમુક કિંમતનો દાગીનો અવેજમાં લઈને

તેના ઉપર આપણે કોઈને રૂપિયા ધીરીએ તો પેલો દાગીનો આપણે ઘેર ગીરવેલો હોવાથી આપણી લેણી રકમ તે ધણીથી ખોટી કરી શકાશે નહિ; અથવા અમુક વસ્તુનું ખીજ જમીનમાં વાવીએ અને જ્યારે તેના ફળગા ફૂટે ત્યારે તેના ઉપર પાણી સ્ત્રી-સ્ત્રીએ તો ફમલ હાથમાં આવશે. એટલા માટે સારી સારી જાતનાં ખીજ હોય તેની જાળવણી કરવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, તે પ્રમાણે હે દેવ ! તમારી સેવા કરવી એજ મારી ચિંતાવિરહિત અવસ્થા છે. એ સિવાય ખીજત્રીજ ઇચ્છા મારા મનમાં છેજ નહિ.

૨૦૩૦-જ્ઞાનમાં સૌથી મોટા એવા વેદ તે પણ પોતે પૂર્ણ જ્ઞાતા હોવા છતાં જ્યારે દેવનું વર્ણન કરવા ગયા ત્યારે તેમને મૌન ધારણ કરવું પડ્યું. પણ પેલી છાશ ખીનારી ગોવાલણે દેવનું મુખ ભોગવી લીધું. હવે આ બેની વચ્ચે ભેદ કયાં અને કઈ બાળતનો છે તે તો જોઓ ચતુર હશે તેઓ સમજી જશે. કોઈ અગ્નિહોત્ર કરવા ખેલે, પણ જો તેના વિધિમાં જરાક ભૂલચૂક થઈ તો દેવ તેના ભણી જોતાજ નથી. પણ પેલી ભીલડીએ ભાવસહિત તેમને જોર ખવડાવ્યાં તે તેમને કેવાં મીઠાં લાગ્યાં ? તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે શુદ્ધ ભાવ વિના જે કાંઈ કરીએ તે બધેજ વ્યર્થ શ્રમમાત્ર છે.

૨૦૩૧-જેઓ દાન કરવાના સ્વભાવવાળા છે તેમની પાસે ત્યાંસુધી ધનનો સંચય હોય ત્યાંસુધી તેમની દાનવૃત્તિ કાયમ રહે છે. એવાને ઘેર મજૂરી કરનારાઓને પણ પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે. હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં કામકાજના ઉપર ધૂળ નાખીને ઝટ ઝટ આ તરફ દોડ્યા આવો-આ તરફ દોડ્યા આવો. જુઓ, અહીંના રોજમેળનો આંકડો ઘણો ભારે છે. રોજ સાંજને છેડે જ્યારે બધો હિમાળ ચૂકતો થાય છે ત્યારે બાકી ગાંતવર રકમ સિલકમાં વધે છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં દરેક જણને પોતા-

પોતાની સેવાના બદલામાં પગાર મળે છે; એટલા માટે શરીરને જેટલું કષ્ટ આપી શકાય તેટલું આપીને સેવા કરવી.

૨૦૩૨-હે દેવ ! બ્યારે હું સ્મશાનમાં રહેતો હતો ત્યારે બાણે રૂએલ તળાઈના ઉપર પોલ્યો હોઈ એવું સુખ મને મળ્યું. તે ઉપરથી તમારી મારા ઉપર કૃપા થઈ છે એવું હું મારા મનમાં સમજું છું; નહિ તો પોકળ શબ્દો બોલીને બડબડ કરવું એ બધું બ્યથા અને કૃણરહિત છે. જે ઘડીએ તમે કૃપાદાન કર્યો તે વખતે તો વૃક્ષપાપાણાદિ સ્થાવર વસ્તુઓ અને જીવજંતુઓ બધાંજ મારા આસ થઈ જશે. આપું જગત માફ મિત્ર બનીને બિહુ રહેશે. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ બાબતનો અનુભવ મેં મારો જીવ હથેલીમાં લઈને લીધો છે.

૨૦૩૩-બધો વખત વિઠાણાનું ચિંતન કરવું અને તેમના ચરણનું ધ્યાન કરવું એજ મારી કુલ મિલકત છે. હે મનુષ્યો ! તમારામાંથી કોઈને આ લાભ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તમે તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી જેટલું સ્મરણ કરાય તેટલું કરો અને તમારાથી જેટલું ધ્યાન કરી શકાય તેટલું ધ્યાન કરો. આ બાબત હું મારા હાથ બિંધા કરીને આખા જગતની આગળ પ્રસિદ્ધ કરી દઈ છું. આ બેડ વસ્તુઓને સાફ મેં અગાઉ તમામ પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો હતો અને ભવિષ્યમાં પણ કરતો રહીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે તમામ ભતનાં દુઃખહારિદ્ર્યનો નાશ થઈ જાય એવું દાન હું તમને એકદમ આપી દેવાને બિહો છું.

૨૦૩૪-દહીની અંદર માખણ હોય છે એ તો સૌ બાણે છે; પણ જેને વડોવતાં આવડતું હોય તેજ દહી માંથી માખણ છૂટું પાડી શકે છે. કાષ્ઠમાત્રમાં અગ્નિ તો હોય છે પણ બે લાકડાંને એકબીજાની સાથે ખૂબ ઘસીને ન્યાંસુધી અગ્નિને પ્રકટ ન કરીએ ત્યાં-

સુધી તેની પાસેથી બાળવાનું કામ લઈ ચકાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, આરત્રીનો કાચ મેલો થયો હોય તો તેને સાફ ન કરીએ ત્યાં-સુધી તેમાં મોઢું દેખાય નહિ.

૨૦૩૫-અરે મારા મન ! તું માયાની જાળમાં ફસાઈશ નહિ-ફસાઈશ નહિ; કારણકે તને ખાઈજનારો કાળ તારી પાસેનો પાસેજ જીસો છે. જે ઘડીએ કાળ તારા ઉપર ઝડપ મારવા આવશે તે ઘડીએ તારાં માખાપ અથવા ખીનું કોઈ તને છોડાવી શકનાર નથી. કોઈ રાજનો ધણી અથવા આખી પૃથ્વીનો રાજા અથવા તારાં મોટાંમોટાં સગાંસંબંધીઓ એમાંનું કોઈ તને છોડાવી શકનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે પોતાના હાથમાં ચક્ર ધારણ કરે છે તે દેવના સિવાય ખીન કોઈનામાં તને છોડાવવાનું સામર્થ્ય છે નહિ.

૨૦૩૬-જેના વડે આગળ ઉપર લાલ થવાનો હોય તેનો અક્ષત્રવિનાના લોકો નાશ કરી નાખે છે. અંધારું કરીને અંધારામાં ઝેર ખાવું એના કરતાં મોતનું વધારે આળાદ સાધન ખીનું કયું હોય ? પણ જેમનામાં બુદ્ધિ હોય છે તેઓ તો આગળ જતાં શું થવાનું છે તેનો વિચાર કરીને તદનુસાર વર્તન કરે છે. અમુક કામ નજ કરવું એવો વિચાર તેમને તેમની બુદ્ધિ પ્રેરતી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારના મૂખ લોકો સૌની આગળ ઢોંગ કરતા કરે છે.

૨૦૩૭-હે મનુષ્યો ! તમે તમારા મનનેજ શુદ્ધ બનાવી દો. એવું કર્યાથી તમારું હિત સધાશે. આ બાળત હું તમને જે કાંઈ કહું તે તમે બરાબર સમજી લો. જ્યારે તમારું મન બધો વખત એકાગ્ર અવસ્થામાં ન રહેતું હોય ત્યારે તમારે ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. તમારાં પોતાનાં સંચિત કર્મો સિવાય ખીનું કાંઈજ તમારી સાથે આવનાર નથી. તમારા અંતકાળની ઘડી હજી



જેટલી તમારાથી વેગળી હોય તેટલા વખતમાં તમે તમારી તમામ ઇંદ્રિયો ઉપર કાબૂ જમાવી દઇને પારમાર્થિક સાધનામાં લાગી જાવો. આ સ્થળને કર્મભૂમિ કહે છે. જે કાંઈ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું હોય તે પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થળ આજ છે. આ વાત સ્મરણમાં રાખીને તમારે વર્તન કરવું. તુકારામ કહે છે કે, આ નરદેહનો આયુષ્યરૂપી ઉત્તમ અવસર એજે આપ્યો જાય છે એ વાતનો તમે ખૂબ વિચાર કરતા રહેજો.

૨૦૩૮-સંતોની સેવા કરવામાં જે કાંઈ ખોટાં હાડકાંના થતા હોય તેમનાં મોઢાં જોવાનો પણ મારે વખત ન આવે એવું હું ઇચ્છું છું. આવાં પ્રાણીઓને પેલી રાંડોએ જણાવ જા માટે? તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે-તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે. જેઓ પોતાના હૃદયનો ભાવ સંતોના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દે છે તેમને મળવાને સાડા દેવ પોતાની જાતેજ આપ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, સંતોની સેવા કરવી એ તો મારા કુળનો પેઢી દર પેઢીથી આપ્યો આવેલો શિવાજ છે.

૨૦૩૯-અધ્યા ભાઈ! તારા દહાડા બધા વ્યર્થજ વહી જાય છે. આવું હોવા છતાં તું વચમાં વચમાં શું નકામું બોલતો ફરે છે? કાજ તો તારી બાળત ભારે અહંતા ધારણ કરીને બેઠેલો છે. આખરે ત્યારે તારો વખત આવી પહોંચશે ત્યારે તે તને એક ઘડીપણની પણ રાહત આપવાનો નથી. અધ્યા ભાઈ! જો તારા વાળ ઝોંક વાર કાળા હતા, તે હવે પાકીને ધોળા થઈ ગયા, તારા કાન અને તારી આંખો હવે પહેલાંની માફક સાંભળવાનું અને જોવાનું કામ બરાબર બજાવી શકતાં નથી; તેમ છતાં પણ હજી તને સાન કેમ નથી આવતી? જો તારે તારું પોતાનું હિત સાધી લેવું જ હોય અને તે કામ કરવા તું સ્વનંદ છે; તોપણ જાણી બેઠ-

ને આખરે તારા મોઢા ઉપર શા માટે ધૂળ નંખાવે છે? આ શરીર-  
ને એક દિવસ છોડી દેવુંજ પડશે તે તું બાણે છે અને તારા ઘરનો  
પાયો હાકી ગયો છે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં તું ખડકનો થર  
આવે ત્યાંમુધી જાંડા પાયો જોદીને ઘર-ખાંધવાનો પ્રયત્ન કરતો  
બાથ છે તે તને શોભે છે ખરું? તુકારામ કહે છે કે, તું પંઢરીશયને  
શરણે જવામાં વિશ્વંજ ન કરતાં ઝટઝટ તેમની પાસે ઢોડી બાં.

૨૦૪૦-ઓ મારાં મા ને બાપ! હવે આ મારા પાપનું પ્રાય-  
શ્ચિત્ત તુંજ કરાવ. મેં તમામ દુર્જનોનું ખૂબ અપમાન કર્યું તેનું  
મને કદાચ પાપ લાગ્યું હશે; એટલા માટે એ આભડછેટનું તું  
નિવારણ કર. વળી તારા પ્રેમરત્નનું મને પાન કરાવ અને મારા  
હૃદયની અંદર તું વાસો કર. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ!  
તુંજ મારા હૃદયનો એક માત્ર આપ્તજન છે, એટલા માટે મેં  
હમણાં જે કહ્યું તે તું કર.

૨૦૪૧-અરે નારાયણ! તું તો તારી બાતને સાચવીને કામ  
કરે એવો છે. તું બોલાવવાનેવાર કેમ મારી આગળ આવીને જીલો  
રહેતો નથી? મને છોડાવવાનું સામર્થ્ય તો તારામાં છે છતાં તું  
આવો શિદિયાળ જેવો કેમ બની બાથ છે? હું જ્યારે નરકમાં જઈ  
પડીશ ત્યારે તારા હાથમાં શું આવશે? તુકારામ કહે છે કે, હે  
કાનોબા નારાયણ! તું કિયાનષ્ટ થઈ ગયો લાગે છે.

૨૦૪૨-હે દેવ! તારા પગ મને આપ અને મારું માથું તું  
લે, આવું સાદું કરવાનું તું મને વચન આપ. જોવા જઈએ તો  
એમાં કશીજ વિસાત નથી, પણ જેની સાથે તું આવું સાદું કરે  
તેનું ભાગ્ય બહુ મોટું કહેવાય. આ સાધન ઘણું કિંમતી છે. એની  
ખરોખરી કરી શકે એવું બીજું કોઈ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે  
કે, હે વિહ્વલ! આ બાળતમાં હું મારા મનનું ધાર્યું કરવાનો છું,  
પણ તું મારું અપમાન કરતો નહિ.

૨૦૪૩-હરિનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે અનનું લક્ષણ કરીએ તે અન્ન ઘણું પવિત્ર થઈ જાય છે. એવું ન કરતાં જેઓ વેડિયા-ઓની પેઠે પોતાનાં પેટ ભરે છે તેઓ પેટ નથી ભરતા પણ ચામડાની પળાલ ભરે છે. જમતી વખતે બધો સમય જેઓ હરિચિંતન કરતાં કરતાં જમે છે તેમનુંજ લોજન ખરેખરી તૃપ્તિ આપે છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે વિકૃલના નામને અન્નની સાથે મેળવીને લોજન કરવાનો સ્વાદ આપ્યો છે તેજ તે લોજનની ખૂબી જાણે છે.

૨૦૪૪-હે પુરુષોત્તમ ! (ઉપરના અલંગમાં જે ખૂબીનું વર્ણન કર્યું) તે તારા ચરણનોજ મહિમા છે. તારા ચરણને પ્રતાપે આંધળો હીરાની પરીક્ષા કરતો થઈ જાય છે અને મૂંગો સ્પષ્ટ રીતે બોલતો થાય છે. હે મારા પંઢરીનાથ ! કયું સામર્થ્ય તારામાં નથી ? તુકારામ કહે છે કે, મારા જેવા મૂઢ અને જડને પણ તે હાલતોચાલતો કરી દીધો છે !

૨૦૪૫-આપણું બળવાન પ્રારબ્ધ તેના સ્વભાવ મુજબ કાર્ય કર્યો કરે છે. આપણાં પાપકર્મ આપણને તેમની સત્તા વડે નરકમાં ખોસી દે છે. આપણે હાથે જે જે ખોટાં કામ થાય છે તે આપણાં હૃદયમાં ડાંખ માર્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારાથી તારી સેવા, તારું ભજન, એમાંનું કાંઈજ થયું નથી.

૨૦૪૬-કોઈવાર એવો પણ વખત આવી જાય કે ખાંધે ગાગર મૂઝીને પાણીભરવું પડે અને કોઈવાર પલંગ ઉપર પોઢવાનો વખત પણ આવી જાય. જે વખતે જેવો પ્રસંગ આવી પડે તેને અનુકૂળ થઈને આચરણ કરવું જોઈએ. કોઈ દહાડો નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ પકવાન આરોગવાનાં આવી મળે તો કોઈ દહાડો સૂકો શેટલો આવવો પડે. કોઈ દહાડો ગાડીઘોડે ફરવાનો પ્રસંગ આવે તો કોઈ

દહાડો ટાંટિયા ઘસીને ચાલવું પડે અને પગમાં પગરખાં પણ ન હોય. કોઈ વાર ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો પહેરવાનાં મળે તો કોઈ દહાડો કાઢ્યાંતૂટ્યાં લૂગડાં વડે પણ કાયા ઢાંકવાનો વખત આવી ચડે. કોઈ દહાડો સગ્ગજનની સંગતિનું સુખ મળે તો કોઈ દહાડો દુર્ગજનનો પણ મેળાપ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે, જો રીતે સુખ અને દુઃખનું પ્રમાણ સરખેસરખું હોય છે.

૨૦૪૭-આ ભક્ત જિંચ જતિનો છે અને આ નીચ જતિનો છે એવો વિચાર ભગવાન કદી કરતાજ નથી. તે તો ભક્તનો પોતાના તરફ ભાવ કેવો છે તે જુઓ છે અને ભગવાનના પ્રતિ જેવો ભક્તનો ભાવ તે પ્રમાણે તેના તરફ વર્તવાને સારૂ તે તત્પર રહે છે. વિદુર જોઈ દાસીપુત્ર હતા તોપણ ભગવાને તેના ઘરની કણકી ખાધી. વળી શક્તિના કુળમાં જન્મેલા પ્રહ્લાદનું ભગવાને રક્ષણ કર્યું. રોહિ-દાસ ચમારની પાસે ભગવાને આમડાં રંગાવ્યાં. કબીરના કહેવાથી ભગવાને તેમનાં કપડાં વણી આપ્યાં. સગ્ગજન કસાઈની દુકાને જેસીને ભગવાને માંસ વેચ્યું. સાવતા માળીની સાથે ભગવાને હાથમાં ખુરપી લઈને ઘાસ નીંદ્યું. નરહરિ સોનીને ઘેર જઈને ભગવાને મોઢામાં કૂંકણી લઈને કૂંકો ભારી અને તેના વતી દાગીના ઘડ્યા. ચોખ્ખામેળાને ઘેર ભગવાને નરકના ટોપલા જિંચક્યા. ધર્મો ભગતને ઘેર તેમણે પાણી ભર્યું અને વાસીદું વાળ્યું. નામ-દેવની શિષ્યા જનીને ઘેર તેમણે ઘડા વેચ્યા. નામદેવની સાથે ખાતાંપીતાં તેમને જરા પણ સંકેત આપ્યો નહિ અને જ્ઞાનેશ્વરની ભીંત તેમણે પોતેજ ચલાવી. ભગવાને અર્જુનનો રથ હાંક્યો. સુદા-માના પૌંઆ તેમણે આવી ખાધા. ગોવાળિયાઓને ઘેર તેમણે ગાયો ચારી અને બલિરાબના દરવાબ આગળ તેના ચોકીદાર થઈને જિભા રહ્યા. એકનાથનું દેવું તેમણે ચૂકવી આપ્યું અને અંબા-જ્યોતિના અર્ચવાસનું ચોપણ કર્યું. શીરાંગાઈનો ઝેરનો ખાલો પોતે

પી ગયા અને દામાજી પંતની હૂંડીનું નાણું ચૂકવી આપવાને લગવાન પોતે નીચ જાતિના મહાર બની ગયા. ગોરોળા કુંભારને ઘેર તેમણે માટીના ટોપલા જિંચક્યા અને માટલાં ઘડ્યાં. નરસિંહ મહેતાની હૂંડી તેમણે પોતે ચૂકવી આપી. તુકારામ કહે છે કે, પુઠ્ઠીક ભક્તને ખાતર તે હજી જિભા ને જિભાજ રહ્યા છે. ભગવાનની આવી આવી હકીકતો કેવી ધન્યવાદ દેવા જેવી છે?

૨૦૪૮-હે દેવ! તું મને મળીશ એવી આશાનો મારા મન-માં ઉદય થયો છે તેથી કરીને હું રાતદહાડો તારી રાહ જોયા કરું છું. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ચક્રોરનો જીવનદાતા હોવાથી ચક્રોર તેના ઉદયની રાહ જોતું બેઠી રહે છે, તેમ હે દેવ! માફ મન તમારી વાટ જોયા કરે છે. હીવાળીના દહાડા આવે ત્યારે સામ્રે રહેવા ગયેલી છોકરી પોતાના પિયરના તેડાના દિવસ ગણ્યા કરે છે અને પોતાનાં માખાપને મળવાને સાફ ઉત્સુક થયા કરે છે તેવી રીતે હું પંઢરપુર જવાના રસ્તા તરફ તાકી તાકીને જોયા કરું છું. ભૂખ્યું થયેલું બાળક જેમ માને ધાવવાને સાફ રહે તેમ મારી વિકૃલ માવડી ક્યારે આવે તેની હું પણ વાટ જોયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, મને અતિશય ભૂખ લાગી છે એમ જાણીને તું ઢોડી આવ અને મને તારા શ્રીમુખનું દર્શન કરાવ.

૨૦૪૯-સંતો મારે ઘેર પધાર્યા, તેમણે મારા મસ્તક ઉપર તેમના ચરણ મૂક્યા અને તેમની કૃપાના પ્રસાદ વડે હું આ લોક-માં તેમજ પરલોકમાં માન્ય થવા પામ્યો છું. તેમના ચરણોને વંદન કરીને હું ત્યાં આગળ આજોટીશ. આજે મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ છે. અનેક જન્મોનાં મારાં પુણ્યો, મારાં સત્કર્મો આજે મને અનુકૂળ થઈ ગયાં છે. એ પુણ્યોના પ્રભાવેજ અને સંતોનાં દર્શન થયાં, માફ જણું શુભ થઈ ગયું, મારા સર્વ પ્રકારના મંગળનો

ઉદય થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો છું. મારાં તમામ કર્તવ્યકર્મોની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે. મને ખીજ વાતની તો કાંઈ અમજાણ પડતી નથી, પણ મેં જે સેવા કરેલી તેનું ફળ તો હું પ્રત્યક્ષ અનુભવી રહ્યો છું.

૨૦૫૦-હે દેવ ! મારા દેહના નિર્વાહને માટે મારે ઉદ્યોગ તો કરવો પડે છે અને તે હું કરી છૂડું છું, પણ માઈ ચિત્ત અને મારો પ્રેમ તો તારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈ ગયાં છે એ શું મારે તને કહેવું પડે ? તું પોતે એટલું સમજી શકતો નથી ? હું જાણું વખત મારી આંખો વડે તારું રૂપ જોયા કરું છું અને મારા ઉપર લાગુ પડેલા પ્રપંચના આરોપનું હું સંપાદન કરતો રહું છું. પ્રપંચની અંદર મારે કાર્યકારણ પૂરતું ઇંદ્રિયોનું આવશ્યક નિયમન કરવું પડે છે, પણ મારી વાણી તો તારા ગુણાનુવાદજ ગાયા કરે છે. મારા મનમાં તારું દર્શન કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા પેદા થયેલી હોવાથી મને વારં-વાર એની એજ વાત માંભર્યો કરે છે. ધનધાન્યાદિ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ મારા મનમાં હવે રહ્યો નથી. વેઠે પકડાયેલો વેઠિયો જેમ પોતાને માથે આવી પડેલું કામ કરે તેમ હું પણ મારો સંભારવ્યવહાર નિભાવું છું. માઈ હૃદય અને મારા જીવનસૂત્રની ઢોરી જે તુંજ છે, તે તો તારી પાસેજ બંધ પહોંચ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો આવી જાતનું નિર્વાહ માની લીધું છે. મારો જીવ તારાથી જુદો છેજ નહિ.

૨૦૫૧-અરે જો મારાં છોકરાંઓ ! ‘આ માઈ, આ માઈ’ એવું તમે શા માટે નકાચું જોલ જોલ કર્યો કરો છો ? જેમણે તમને જન્મ આપ્યો હતો તે માળાપ શું તમારાં વાસ્તવિક માળાપ છે એવું તમે ધારો છો ? અરે-ભલા માણસ ! જેઓ ગયાં, મરી પર-વાયાં, તેમને વિષે તું શા માટે કડપાંત કરે છે ? જે તારું નથી તેને

માટે નકામો શા માટે રાગડો તાણીને રહવા બેસે છે ? આ કુટુંબ માઈ છે એવું તું શા માટે માની લે છે ? એમાંતું કોઈ તને યમ-દૂતના હાથમાંથી છોડાવનાર નથી. હું ઘણો બળવાન છું એવું માનીને તું શા સારું કુલાય છે ? તું મરી જઈશ અને ઠાઠડી ઉપર સૂઈશ ત્યારે તો તને ખીબ લોકો જિંચકી જશે ત્યારે તું મસાણે પહોંચીશ. તુકારામ કહે છે કે, તું આમાંના કોઈનો અર્થાત્ ધન, બળ, કુટુંબીઓ એ પૈકી કોઈના ઉપર આધાર ન રાખતાં વહેલો વહેલો પાંડુરંગને શરણે જા.

૨૦૫૨-હે કરુણાસાગર દેવ ! હું હવે તારા નામનોજ પોકાર કર્યાં કરું છું. હવે તું વહેલો વહેલો મારી પાસે આવ અને સંભારના હુઃખમાંથી મને મુક્ત કર. ઓ નારાયણ ! તું મારા કાલાવાલા કાને ધરજો અને મારી લીડ ભાંગવાને સારું ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો આવજો. તારા સિવાય મને આગળપાછળ બધે અંધારું અંધારું દેખાય છે; એટલા માટે હું તારા ચરણોમાં શ્રદ્ધા રાખીને તારી આવ્યાની વાટ જોતો બેઠો છું. ઓ મારાં માળાપ ! ઓ વિકૃલ ! હવે તું મને દર્શન દેવામાં મોડું કરીશ નહિ. હવે તો ફક્ત તારાં દર્શન કરવાની એક આશા સિવાય બીજું કંઈ મારી પાસે રહ્યું નથી. વિચાર કરીને જોતાં બીજું બધું મને શૂન્ય જેવું દેખાયું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તો તું મારા ઉપર કૃપા કર અને તારા સમચરણને હું મારી આંખો વડે નીરખું એવું કર.

૨૦૫૩-હું તો જોવા જ્ઞાનીઓને માનતો નથી અને પંડિતો-ને પણ માનતો નથી. એ લોકોમાંથી પ્રત્યેકના મનમાં જુદોજુદો ભાવ હોય છે. તેઓ દેહમાં રહેલી ધાતુઓને અને દ્રવ્યરૂપી ધાતુઓને પ્રિય ગણે છે અને બીજાઓને ઉપદેશ દેતા ફરે છે. તેમનાં અંતઃકરણમાં પારમાર્થિક વિષય પ્રતિ લેશ માત્ર પણ પ્રેમ હોતો

નથી. હું તો એવાઓને યોગી પણ ન કહું અને હરિભક્ત પણ ન કહું; કારણકે તેઓમાંના બુદ્ધાબુદ્ધ માણસોની બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારની દૃષ્ટિ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તેમને બહારથી નમસ્કાર કરું છું, પણ મને તો જેમનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય તેજ લોકો ગમે છે.

૨૦૫૪-હરિવિષયક ભાવ તો મનમાં હોય નહિ અને છતાં તે અક્ષલના દુશ્મનો પથ્થરની, પિત્તળની અથવા અદ્ધાતુની બનાવેલી મૂર્તિઓનું શું સમજીને પૂજન કરતા હશે? સઘળા પ્રકારની પારમાર્થિક સિદ્ધિમાં મુખ્ય જરૂરની વસ્તુ તો ભાવ છે-એક માત્ર ભાવજ છે અને મોક્ષનું સાધન પણ તેજ છે. અનેક લોકો આવી જ દહી ગયા છે. બ્યારે તને વારંવાર વિષયભોગ કરવાનું શ્મશણ થયા કરે છે ત્યારે તું જપમાળા અને કંઠમાળા શાને તારે હાથે અને ગળે વળગાડતો કરે છે? તારા પાંડિત્યનો જૂઠો બક-બકાટ શા સાફ કરે છે? કારણકે એમ કરવાથી તો બિલકુલ તારૂં અભિમાન વધશે. બ્યારે તારા અંતઃકરણમાં મેલી અને પાપી બુદ્ધિ છે ત્યારે તારા ગાયનવિદ્યાના કૌશલ્ય વડે તારૂં શું વળવાતું છે? તુકારામ કહે છે કે, બ્યારે તે ભાવસહિત દેવની સેવા તો કરી નથી ત્યારે શું તું દેવને વહાલો લાગવાનો હતો?

૨૦૫૫-અંતઃકરણને મધુર લાગે એવું જે શ્રીહરિનું રૂપ તેનેજ તું તારા મનમાં પ્રેમથી ધારણ કરી રાખજે. ખીજીત્રીજી સંઘટનાઓ વડે મનોભંગ કરનારા શુણ્ણદોષ હૃદયની અંદર પેદા થાય છે. યોગ્ય જ્ઞાનકળામાં સૌને સમજ પડે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિવિષયક ભાવનો અભાવ એજ પતનનું કારણ છે.

૨૦૫૬-જે જે ભાવ સહિત પથ્થરને દેવ માની તેની સેવા જે કોઈ કરે તેને તેના ભાવને અનુસરતું કૃપા મળે છે; એટલા માટે ભાવનું રક્ષણ કરવું જો ઉત્તમ છે. તેમાં આંતરે પાડતારાં અનેક



જાતનાં વિદ્ય આવી પડે છે. દેવની પ્રાપ્તિ ભાવ વડેજ થાય છે અને જે ભક્તનો જેવો પ્રેમ અને જેવી ઇચ્છા તે બધું દેવ જાણે છે અને ગ્રહણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જાતનું આડ હોય તેને તેવાં ફળ લાગવાંજ નેહ્યે.

૨૦૫૭-તમે સંતજનો દેવપણનો ભાર મારા માથા ઉપર શા સારૂ મૂકે છે? એક નારાયણજી નાના પ્રકારનું આતુર્ય કરીને અને નાના પ્રકારની કળાઓના ખેલન વડે આ આખી ભૌતિક સૃષ્ટિને નચાવ્યા કરે છે. સમુદ્ર ઓળંગીને લંકા જતી વખતે ન્યારે લગવાને સમુદ્રના ઉપર પથ્થરનો સેતુ બાંધ્યો તે વખતે મોટા મોટા પથરા પાણી ઉપર તરી ઊઠ્યા તે શું વાનરોની શક્તિથી તર્યા હતા? તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ નિમિત્તને આગળ કરીને તેદ્વારા તમામ જડ પદાર્થો પણ સચેતન છે એવું લગવાન આપણને બતાવે છે.

૨૦૫૮-હે સંતો! તમારે ચરણે પ્રણામ કરવા એજ મારી કુલ સંપત્તિ છે. તમને સ્તુતિનાં વચનો ગમે છેજ ક્યારે? તોપણ હું જે તમારી સાથે વ્યવહાર કરું છું તે તો હું એક પ્રકારનું કૌતુકમાત્ર કરું છું; કારણકે હું તમારાં લાડકવાયાં બાળકોમાં સૌથી નાનો છું. તમ સંતોને કશી વાતનો અભાવ હોતો નથી એ તો સૌ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, આજ મારી ચોખ્ખ સેવા છે. એના ખરાખોટા-પણાની બાબતમાં તમારે કશી અર્થામાં પડવુંજ નહિ.

૨૦૫૯-હે કૃપાવંત! મારા મોઢામાંથી જે જે બોલ નીકળે તે જાણે કુલ વરસતાં હોય તેમ તે સંતોને સમર્પણ થઈ જાય એવી વાણી તું મારે મોઢેથી બોલાવજે. હે પાંડુરંગ! મારા ઉપર ન્યારે ન્યારે કોઈ સંકટ આવી પડે છે ત્યારેત્યારે હું તનેજ મારી મદદે બોલાવું છું અને મારો બધો ભાર તારા ઉપર નાખી દઉં છું. મારા ચિત્તને તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને હું તો તરી ગયો

છું તુકારામ કહે છે કે, મેં મારી કાયા, મારી વાણી અને મારું મન એ ત્રણેને તમારા ચરણ આગળ ઠાલવી દીધાં છે; અને ત્યાંજ મારા બધાં કર્તવ્યોની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે.

૨૦૬૦-હે સંતજનો! તમારા ચરણને વંદન કરવું એજ મારે સારૂ યોગ્ય કર્મ છે; કારણકે તમારા આશીર્વાદથી મારું સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ થનાર છે. તમે મારા ઉપર કૃપા કરી છે તેનો આનંદ મારા મનમાં સમાતો નથી. આવો ઉત્તર તમારા સંબંધમાં મારા મોઢામાંથી નીકળી પડે છે. અથવા તમારા હૃદયમાં મારે વાસ્તે એટલો બધો પ્રેમ અને એટલી બધી કૃપા છે કે મને મોટો બનાવવાને સારૂ તમારા મોઢામાંથી ઊલટા શબ્દો નીકળી બાય છે. મારું કામ તો તમારા ઉચ્છિદ્ર અન્નનું લોજન કરવાનું અને તમારા આંગણમાં આડું ફેરવીને એંઠવાડ સાંભરી લઈને તેને બહાર ફેંકી આવવાનું છે; પણ જે કરવાથી તમારા ચરણને આલિંગન દેવાનું સુખ મળે એવાં પુણ્ય મેં સંચિત કર્યાં નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તમાં હમેશાં દેવનું સ્મરણ થયા કરે એવી કૃપા તમે સંતોએ મારા ઉપર કરી છે.

૨૦૬૧-મા પોતાનાં છોકરાંના રૂપની અને તેમના શુભની વાતો કરતાં કદી ધરાય છે ખરી? વળી છોકરાં કોઈ વસ્તુને માટે હઠ કરે તો તે પણ તેમને આપીને તેમને રાજી કરે છે કે નહિ? પોતાનાં બાળકોની સેવાચાકરી પણ મા કરે છે કે નહિ? અને તેમ કરતાં તેને પોતાને સુખ થાય છે કે નહિ? છોકરું કદાચ મેલું અથવા ગંદું હોય તોપણ મા તેનાથી સુગાલી નથી પણ તેને પોતાને હાથે ઊંચકીને ગળે વળગાડે છે. મા પોતાને હાથેજ છોકરાંને ધરેણું વગેરે પહેરાવે છે અને પછી તેમને જોઈને પોતે મનમાં ઘણી પ્રસન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે સંતો! તમારી સ્તુતિ કરવા જેટલી મારામાં

યોગ્યતા તો નથી જ, પણ ગમે તેવો પણ હું તમારો સેવક છું તેથી કરીને મારી લાજ તમને વધારે છે.

૨૦૬૨-મારા 'હું'પણના ઉપર મોટો પથ્થર પડો અને મારા દાંભિકપણાથી ભરેલાં ભૂખણો વડે મને જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને આગ લાગો; કારણકે મારે નામે તો પાર વિનાનાં પાપ જમા થયાં છે અને હું:ખના પહાડના પહાડ મારા ઉપર તૂટી પડ્યા છે અને તેનો કલેશ હું ભોગવું છું. તેમ થવાથી તો પૃથ્વીને પણ હું ભાર-રૂપ થઈ ગયો છું. મને એટલી, શરમ આવે છે કે ઠાંઠ કહેવાની વાતજ નહિ. મારાં હું:ખની કથા સાંભળીને પથ્થર પણ પીગળી જાય. સારાં સ્ત્રીપુરુષોને માફ મોઢું પણ જોવું ગમતું નથી. મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે, મારા હાથપગ વડે અને મારાં આ અર્મચક્ષુ વડે ન કરવા જેવાં કામ થયા કરે છે. પારકાની નિંદા, ખીજનો દ્વેષ, વિશ્વાસઘાત અને વ્યભિચાર ઇત્યાદિ બધાંજ અપ-લક્ષણ મારામાં ભેગાં થયાં છે. અરે! ખીજાં પણ ઘણાંય છે પણ તે બધાંને ગણાવતાં કર્યા પાર આવે? દ્રવ્યના મદ વડે હું ઉન્મત્ત બની ગયો અને તેનો એક મહાન દોષ મને લાગુ પડ્યો છે. મારે જો સ્ત્રીઓ છે પણ તેમની વચ્ચે ભેદાભેદ તો રોજ ચાલ્યાજ કરે છે. મેં મારા પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. હું અવિચારી, કુટિલ, હુરાચારી, તકરારી અને નિંદાપાત્ર થઈ ચૂક્યો. મારામાં એટલા બધા અવગુણ ભર્યા છે કે તેમને ગણાવવા જતાં ભૂલ દૂખવા આવે અને મન કંપી લોકે. મારામાં પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા નથી અને ખીજના ઉપર મેં કદી ઉપકાર કર્યો નથી. મારા બોલમાં સ્થિરતા નથી. વિષય-ભોગ કરવામાં હું એટલો બધો લંપટ થઈ ગયો છું કે તેનું વર્ણન કરવા બલ તો મારી વાણી કુશ્લિત થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે, હે સંત મહાનુભાવો! હું અવિચારી છું, અવગુણી છું. હું ઉપરા-ઉપરી થોકેથોક પાપનો સંચય કરતો જાઉં છું. આ હું જે કહું

હુ તે તમે માલગને એટલા માટે એા માગ માળાપ! હુ તમાગે  
શળ્યાગન થયો હુ મને પાડુગ પોતાનો માને અને મારાઉપ  
પ્રીતિ દાખવે એવુ કાઠક તમે કહે

૨૦૬૩-દેહાત્મભાવનો જેના વડે નાશ થઈ જાય એવા પ્રેમનુ  
દાન દેવની બક્ષિમ છે એવો પ્રેમ મેગવવા જે ભાગ્યશાળી થાય  
છે તેનુ મન હનિચિતન કરવામા એવુ નિમગ્ન થઈ જાય છે કે  
તેમને દેશકાળનુ ભાન ન રહેતુ નથી આજ ટોટિના હરિભક્તોને  
સુક્રા થયેલા જાણવા તેઓને લજ્જાનો સ્પર્શ થતો નથી અને હરિ  
નામ તથા હનિની કીર્તિ એ બે વડે તેમના અત કરણુ છલોછલ બરાઈ  
ગયેલા હોય છે તેઓ બધો વખત ઇશ્વરના ગીત ગાય છે અને તેમા  
તેઓ મસ્ત ગ્રહે છે હરિના ભક્તો આવા ભાગ્યવાન છે તેમણે  
મનુષ્યજન્મ ધારણુ કર્યો ત્યારથીજ તેઓ હરિના દાસ થયા હોય  
છે તેથી કહીને તેમણે અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ ઈગીજ લીધેલી છે અને  
પરબ્રહ્મા નિમગ્ન બનીને પરમાત્મા કાળ વ્યતીત કરે છે તેમનો  
પુનર્જન્મ તો મળવેજ નહિ તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે ખરે  
ખરે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવા હરિનામનો જપ કરવાનો તેમણે  
પોતાના મનમા સ્થાપ કર્યો હોય છે એવા હરિભક્તોના ગામના  
ભણી પાપ નજર પણુ કહી શકતુ નથી, તો પછી તેમના મનમા  
પાપનો પ્રવેશ થવાની તો વાતજ ડેવી ?

૨૦૬૪-લોકોની આગળ જે કોઈ એવુ કહેતા હોય કે અમને  
દેવતા દર્શન થયા છે તેમને લખાડ લોકાના શિરોમણિ જાણવા જેમના  
મનમા આવુ અભિમાન હશે તેઓ ભવસમુદ્રમા પોતે ડૂબી મર્યો  
અને ખીજતોને પણ ડુગાડી મારશે આવા લોકોના ઉપદેશથી  
સ સાગ્ના બધોનુ છેદન થાયજ ડેવી ગીતે ? વળી જેઓ લોકોને  
એવુ કહેતા રહે છે કે અમેજ દેવ છીએ તેમના જેવા મૂઠ તો આખી

હુનિયામા શોધ્યા ન જડે તુકારામ કહે છે કે, આ લોડો ખીન્ન લોકોનું કહેણુ તો માનેજ ગાના ? શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે કાંઈ કહી ગયા છે તે પણ સાબળતા નથી

૨૦૬૫-જે પોતેજ દેવ થઈ ગયો હોય છે તેને તો આખું જગત દેવરૂપ દેખાય છે જેઓ આવા ન હોય તેમના ઉદ્દગાર ખીન્નઓના મનનું રજન કરે એવા મૂર્ખલોડોના બોલવાના જેવા સમજવા જેઓ પોતે તૃપ્ત થઈ ગયા હોય છે તેમને ખીન્નની ભૂખતરશનું ભાન હોતું નથી પોતે જેવા મુખી હોય છે તેવા ખીન્ન લોડો પણ મુખી છે એવું લોડો માની લે છે તુકારામ કહે છે કે, જે ખરેખર જડ રતું છે તે તો દેવનો અનુભવ છે જેને અનુભવ ન હોય તેના લૂખા શબ્દોનું ગોળ્વ ઠવાથી ઠશોજ અર્થ સરતો નથી

૨૦૬૬-હે કથા સાબળવા આવેલા લોકો ! તમે હરિકથા સાબળવાને બેઠા છો તે બેસીજ ગેલેજે, બિડી જશો નહિ આ કથા ભગવાન પાડુગને એવી પ્રિય લાગી ગઈ છે કે તેઓ પણ અહીં આવીને જિભા રહ્યા છે માટે તમે ઘેઘ બિડી જતા નહિ જેમને ભવમાગરને ઓળંગીને તેની પેની બાબુએ આ યા જવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ હરિકથાના આનંદમાં ઘણી પ્રીતિ રાખીને બેમણુ અને જે કહેવામાં આવે તે ધીરજ રાખીને લક્ષપૂર્વક માબળવું કથા પૂરી થતા પહેલાં બિડીને જિભા થવું નહિ કથા થતી હોય તે વખતે ખીન્નઓની માથે જગપણુ વાતચીત કન્વી નહિ, કારણકે દેવનું અને તેમના ભક્તોનું જરામર એકચિત્ત થઈ ગયું હોય છે તેથી કર્ગને તમારી વાતચીતથી તેમની એમઅતામા અને ગ્રમમાં ભગ થઈ જાય છે વૈષ્ણવોનું પૂજન શા માટે કરવું એવું જો કંઈ મને પૂછે અને તે માત્ર જો માત્ર વહેજ ભાવપૂર્વક માબળીને ગ્રમણ કન્વા તૈયાર હોય તોતેને દંડ કપ તેતમે પાબગો વૈષ્ણવોની .

માટે તો સદાગ્રિવે પોતાનું મસ્તક આગળ ધરેલું, એટલા માટે વૈષ્ણવોને શ્રેષ્ઠ મમળને તેમનું પૂજન કરવું. જે દેવે આપું પ્રહ્લાદ ઉત્પન્ન કર્યું છે અને છતાં તેનાથી પોતે અલિપ્ત રહ્યા છે એવા સમર્થ દેવ પણ વૈષ્ણવોની આજ્ઞાને અધીન બની જાય છે એ વાતમાં તમારે લેશમાત્ર ગંકા કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, એવા વૈષ્ણવો ત્યાં રહેતા હોય તે ત્યાં જ રહેવાનું કહ્યું છે, ત્યાં આજોટવા ઇચ્છુ છું અને મંત્રોના પગ ધોઈને તેમના ચરણોદકને તીર્થ મમળને હું તેને માથે ચઢાવું છું.

૨૦૬૭-જેનો મને પોતાને અનુભવ છે તેજ વાત હું લોકોની આગળ કહું છું. હું જે કહું છું તેને કોઈએ પોકળ અને વ્યર્થ ન મમળવું. અમલના મૂળ શ્રુત્યદ્વારા માત્ર અતઃકરણના જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. માત્ર શબ્દો કસોટીએ ચઢાવેલા તદ્દન સાચા અને અચી લગેલા છે એવું ચિદ્ધ કરીને ખાતરી કર્યા પછી હું તે તમારી આગળ આપું કહું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તમને જે કહું છું તે સિધાય તમારે બીજું કાંઈજ કરવાનું નથી એવી હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું. હું જે કહું છું તેટલુંજ કરશો તો તમને દેવની પ્રાપ્તિ થશે.

૨૦૬૮-પરનાત્માની સાધના કરનારા માધકે પ્રથમ ઉઠાસીન ભાવ ડેળવવો જોઈએ અને તેને અદરની કે બહારની ટોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ ન હોવી જોઈએ તેણે મસારની અદર આસક્ત થવું નહિ, નિદાને જીતવી અને અપ આહાર કરવો પોતાના પ્રાણના ઉપર મકટ આડી પડ્યું હોય તોપણ સ્ત્રીની માથે એકા તમા મલાપણ કરવું નહિ તુકારામ કહે છે કે, જે ડોઈ આટલી બાળતો અમલમા મૂડીને સાધના કરશે તેના ઉપર ગુરની કૃપા થશે અને તેને હૃદયના નિરૂપજ્ઞાનનો લાભ થઈ જશે.

૨૦૬૯-શરૂઆતમાં અંતઃકરણની અંદર રહેલો સ્વરૂપનો પ્રકાશ જે અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ ગયો હતો તે હવે પ્રકટ થઈ ગયો છે. તેનાથી મને એટલો આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે કે, તે આખા પ્રહ્લાંડમાં પણ સમાતો નથી. મને જે સુખ થાય છે તેની ઉપમા આપવા જેવું આ દુનિયામાં તો બીજું કંઈ છેજ નહિ. જે દેવનિર્ગુણરૂપે હતા તેમનું મારા એકનિષ્ઠ ભાવ વડે મથન કરીને મેં તેમને સચુણ સ્થિતિમાં આણી દીધા છે અને ઇંટના ઉપર મારી સામે સાક્ષાત્ જિભા રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર ઝોજ મારે મન પ્રહ્લાંડ છે અને ત્યાં પ્રેમનો પુષ્કળ ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે.

૨૦૭૦-અસ્થા ઓ દેવ ! જ્યારે મારું ચિત્ત તારા ચરણમાં ચોટતું તો છે નહિ ત્યારે તેં મને આ સંસારમાં જન્મ આપ્યોજ શા માટે ? તારો નિત્યનવીન પ્રેમ મારા હૃદયમાં પ્રકટ થતો નથી. ત્યારે તેં મને પેદા શા સારૂ કર્યો ? તારા નામસ્મરણ વિના મારી વાણીની અપવિત્ર અને અમંગળ અવસ્થા થઈ ગઈ છે ત્યારે મારા જેવા ચાંડાળને તેં ઉત્પન્ન કર્યોજ શું કરવા ? તુકારામ કહે છે કે, જો વિકૃલ મારા સખા થાય નહિ તો મારા આ શરીરને આગ લાગે-મારા શરીરને આગ લાગે.

૨૦૭૧-જેવું જેવું પ્રારબ્ધકર્મ તેને તેટલું દ્રવ્ય મળી રહે છે અને સંસારમાં સન્માન પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં મળે છે. અરે મારા મન ! તું પંઢરીનાથનું ભજન કર. એ સિવાય બીજી વ્યર્થ તૃષ્ણા રાખીશ નહિ. આપણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રારબ્ધ-કર્મને અધીન છે. તુકારામ કહે છે કે, જેવું આપણું પ્રારબ્ધકર્મ હશે તેવી રીતે આપણો નિર્વાહ થયા કરશે. એ બાબત હું કંઈની ખાતરી ખુશામત શા માટે કરું ?

૨૦૭૨-મારી જાતિ તો મૂળથીજ નીચ અને તેમાં વળી મંત્રો-

એ મને મોટો જનાવી દીધો. તેથી કરીને મારું સર્વસ્વ હરણ કરનારો ગર્વ મારા મનમાં આવી ગયો હોય એવું મને લાગે છે. જાણે બધાજ ગાંડા અને હું એકલોજ ડાહ્યો એવું મને સમજવા માંડ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીરાય ! હવે હું ખરેખર માર્યોજ જવાનો એમ જાણીને તું મારું રક્ષણ કર-અરે ! તું મારું રક્ષણ કર.

૨૦૭૩-જો માજ પોતાના બાળકનું ગળું કાપવા તૈયાર થાય તો પછી તેને કોણ બચાવવાનું હતું ? હે નારાયણ ! તું આટલી વાત કેમ સમજી જતો નથી અને મારા જેવા ગરીબને શા માટે નકામો કાયર કરે છે ? કોઈ માણસ વનવગડામાં ભૂલો પડ્યો હોય અને તે મદદને માટે ખૂંચે પાડતો હોય ત્યારે તેની મદદ આવેલો માણસજ જો તેને લૂંટવા મંડે તો પછી બાકીજ શી રહી ? પૃથ્વીનું પાલન કરનારો રાજાજ જો મળનું સર્વસ્વ લૂંટી લે તો પછી તે મળના હુઃખનું બીજો કોણ નિવારણ કરનારો હતો ? હે દેવ ! મારું મન ઘણું અંચળ છે તેને તમે સ્થિર નહિ કરો ત્યાંબુધી તે મારા કાખમાં આવનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! આખા પ્રજ્ઞાંડનું નિયમન કરવાની લગામ તમારા હાથમાં છે.

૨૦૭૪-મને મધુર સ્વરચુકત ગાતાં આવડતું નથી, પણ મારાથી જેવું ગાઈ શકાય તેવું ગાઈને હું હરિકીર્તન કરું છું અને મારા મનથી પાંદુરંગનું શરણ લઉં છું. જે દેવ અખિલપ્રજ્ઞાંડનો સ્વામી છે તેનો હું સેવક થયો છું એટલે હવે મારે યમહૂત અથવા કાળની બીકજ કેવી ? તેઓ મને શું કરી શકવાના છે ? જેના નામના પ્રતાપે બલિચારનો વાંધો કરનારી વેશ્યાનો અને સર્વ પ્રકારના પાપના ભંડાર સમાન અબલિલનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો; કેમકે પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર દેવને તેમનો ઉદ્ધાર કરવો પડ્યો ત્યારે મારે હવે



ફિકર શી છે? અહુલ્યા શાપને લીધે પથ્થર બની ગઈ હતી. દેવની ચરણરજનો સ્પર્શ થતાંને વારજ તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને કુળનામની દાસી જે ઘણી કદરૂપી હતી તેને દેવે સુંદર બનાવી દીધી. તુકારામ કહે છે કે, હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય પૃથ્વીને પાતાળમાં ઘસડી ગયો હતો તેને મારીને દેવે 'પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું', તો પછી મારો ઉદ્ધાર કરવો એ તો તેને મન એક રમત છે.

૨૦૭૫--જેમ નાનાં છોકરાં ગાજરની પિપૂડી બનાવીને ચોડીક વાર તો તેને વગાડે છે અને પછી તેને ચાવી ખાય છે, તેમ સાધુ-પણાનો ઉપર ઉપરથી વેશ ધારણ કરનારા આજકાલ નવા સાધુ-ઓ પાક્યા છે. જો તેમને પોતાના હેઠનું રક્ષણ કરવામાં જ મન પડેલી રાખવું હતું તો તેઓ સાધુ શું કરવા થયા અને મોટાં મોટાં થોડાં શું કરવા ભણ્યા? તેમનામાં જ્ઞાન થોડું અને અભિમાન ઘણું એવું તેમનું થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આવા નફ્ટ ઠંગ હોય તેમનાં મોઢાંજ ભાંગી નાખવાં.

૨૦૭૬--કોઈ કોઈ લોક પોતાને 'પરાયું' ધન મળે અને પર-જીનો લોગ કરવાની તક મળે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુધાન કરવાના બહાના હેઠળ નાક પકડીને બેસી રહે છે. આવા ગધેડાઓ જ્ઞાનનો બોલો નકામોજ વહેતા ફરે છે અને તેમનાં કૃત્યો જોઈને તો કહેવું પડે છે કે, તેમના ઉપર આજ પડ્યો ક્રોધરૂપી ભંગિયા-એ તેમના મનને બધો વખત અબડાવી માર્યું છે અને છતાં તેઓ બહારથી પવિત્રતાનો ઢોંગ કરવામાં ક્યાશ નથી રાખતા. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં અંતઃકરણમાં મૂળમાં ભાવ તો હોતો જ નથી; ફક્ત લોકોને બતાવવા પૂરતોજ સાધુપણાનો બાહ્યવેશ ધારણ કરીને તેઓ દુનિયાને ઠગે છે.

૨૦૭૭--આખે શરીરે દ્વાદશ તિલકનાં ચિતરામણ ચીતરે,

માથે લાંબો ટોપો પહેરે અને લોકોને ખતલાવે કે જુઓ, આખી દુનિયામાં ગોસ્વામી તો એકલો હુંજ છું. તેમનાં હૃદયમાં જોઈએ તેટલા વિષય ભર્યા પડ્યા છે અને ગહારથી સાધુપણનો સાજ સજીને ધર્મની દુકાન માંડે છે. પોતાને લોકો સંતમહાત્મા માને તે સારૂ તેઓ પોતાના શરીર ઉપર મુદ્રાઓ (છાપ) છપાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા કેટલાય લોકો નરકમાં ગયા અને તેમની પાછળ ખીજ પણ જશે.

૨૦૭૮—આખો દિવસ ચલમોમાં અથવા હુલ્લામાં તમાકુ ભરતા જવું અને કૂંકતા જવું એજ કલિયુગના સંતો ધંધો લઈ ખેઠા છે. તેમણે સ્નાનસંધ્યાદિ ત્રદાચારને નેવે મૂક્યાં છે અને તેની જગ્યાએ ભાંગાંજો પીવાનું લઈ ખેઠા છે. ભાંગ લસોટીને પીવી અથવા ભાંગની સૂકી ફાકી મારવી એ તેમનું મુખ્ય સાધન છે. હાડ પીતાં પણ તેઓ શીખી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધા ઢાંગી લોકો છે; તેમની પાસે પાંડુરંગ હોયજ શી રીતે?

૨૦૭૯—જે સ્ત્રીને છિનાશું કરવાની આદત પડી ગઈ હોય તેને કોઈ ગમે તેટલી શિખામણ કે પણ તેની પેલી સ્ત્રીના મન ઉપર કશી અમર થતી નથી. તે પોતાના ધણીને ઘેર રહેતી હોય કે પિયેર રહેતી હોય, ગમે ત્યાં રહેતી હોય પણ તેના મનમાં વિચાર તો બ્યલિચારના આવ્યા કરે છે. તે પોતાના ધણીની જોડે સૂતી હોય તોપણ તેનું મન તો પરપુરુષના ધ્યાનમાંજ લાગેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે સ્ત્રી ચારિત્ર્યવરી હોય છે તે તો ધૂળ ખાઈને પણ પોતાના શિલનું રક્ષણ કરે છે.

૨૦૮૦—હે દેવ! આંધળાના હાથમાંથી તેની લાકડી ખૂંચવી લેવી અને પછી તેને પહાડ ઉપરથી હડસેલો મારીને પાડી નાખવો એ કામ સારૂં કહેવાય કે? એવું કામ આંખે જોયું જાય ખરૂં કે?

મને આ સવાલનો જવાબ આપો અને એવું કામ કરનારને કયો લાલ થાય છે અથવા તેનું કશું હિત સધાય છે તે કહો. અરે ઓ આંધળા! લે, આ સાકર, એમ કહીને આંધળાના હાથમાં માટીનું ઢંકું આપીને તેને બનાવવો એ યોગ્ય કહેવાય કે? તુકારામ કહે છે કે, તમે મારા પ્રત્યે આવું જ વર્તન કરો છો.

૨૦૮૧-નાનાં છોકરાંના બોલ મીઠા લાગે છે. તેમના શબ્દોમાં કેઈ જ્વલનો છળપ્રપંચ નથી હોતો, તેમ કશું મહત્ત્વ પણ નથી હોતું; પરંતુ તે છતાં તેમના બોલ તેમનાં માળાપ ઘણા પ્રેમથી સાંભળીને મનમાં ખુશ થાય છે. ઓ વિઠોળા! મારી અને તારી વચ્ચે પણ તેવું જ છે; કારણકે હું તારું નામ પ્રેમથી ગાઉં છું. બાળકના બોલ વાંકાચૂંકા હોય, બોળડાતોતડા હોય તોપણ તેમનાં માળાપ તો તે બોલ સાંભળીને મનમાં રાજ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા જીવના જીવનાં તું મારા જીવનો સખા છે. ત્યારે હવે જરા તારી દયાને પણ મારા પ્રતિ આવવા દેજે.

૨૦૮૨-મારામાં કયા કયા નકારા ગુણ છે તે હું જાણું છું, પણ મારું મન મારા કહ્યામાં રહેતું નથી ત્યારે મારે કરવું શું? ત્યારે હે નારાયણ! તું 'કરુણાસિંધુ' એવું નામ ધારણ કરે છે, તેને જો તારે સાચું સાબિત કરવું હોય તો તું મારા મનની આડે આવીને જાણે રહે. હું મારે મોઢથી અમુક અમુક બોલું તો છું, પણ હું મારી ઈન્દ્રિયોને વશ થઈ ગયેલ હોવાથી મારું વર્તન મારી વાણીને અનુસરતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારાં માળાપ! હું જોયો છું તેવો પણ તારો દાસ છું એવું જાણીને તું મને નિરાશ ન કરતો.

૨૦૮૩-એ કેાઈની મોટાઈનું વર્ણન કરવું હોય તો એક વિઠોળાની મોટાઈનું વર્ણન કરવું. એ સિવાય બીજા કેાઈ માણસના

શુભ ગાથા નહિ. પૂર્વે મોટામોટા રાજાઓ થઈ ગયા છે અને તેમના સેવકો પણ ઘણાંય હતા. તેઓ બધા જન્મ્યા, થોડો વખત શુભ્યા અને મરીને ચાલતા થઈ ગયા; પણ આખી દુનિયામાં તેમના નામનો જપ કરનાર એક પણ માણસ દીઠામાં આવતો નથી. પરંતુ ચારે વેદ અને છ શાસ્ત્ર હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરે છે. જેનો કદી નાશ થતો નથી, જેનામાં કદી કશો ફેરફારજ ન થાય એવો જે અવિકારી અને અવિચળ છે તે નારાયણનું જ ધ્યાન સદા-કાળ મન વડે કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, તમે જો તમારા ચિત્તમાં વિઠાણાનું ધ્યાન કરશો તો તમે જન્મમૃત્યુની પીડામાંથી છૂટી ગયાજ નાણજો.

૨૦૮૪-હે દેવ ! હું માયાભળમાં સપડાઈ ગયેલો હોવાથી મને તારું જ્ઞાન થવાનું નથી, ત્યારે મારે પેટે છાકરાંજ ન થાય એવું તું કરજો. વળી હે દેવ ! જો હું ધનવાન થાઉં અને ધનને લીધે લોકોમાં ભાગ્યવાન ગણાઉં તો તેથી મારા જીવને એ બાબતની વધારે ફિકરચિંતા કરવી પડશે. તે વાસ્તે મને એવું સહભાગ્ય તું આપીશજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મને તો ખારસો ફકીરજ બનાવજો કે જેથી કરીને રાતદહાડો હું મારે મોઢેથી તારું નામજ જપ્યા કરું.

૨૦૮૫-હે મનુષ્યો ! તમે ન્યાય અને નીતિપૂર્વક વેપાર-રોજગાર કરજો અને તેમાંથી જે દ્રવ્ય તમારા હાથમાં આવે તેનો ઉદાસીન ભાવે વ્યય કરતા રહેજો. આવું કરવાથી તમને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે અને ઉત્તમ જાતિના મનુષ્યકુળમાં તમારો હવે પછીનો જન્મ થશે અને તમે ઉત્તમ લોકને પામશો. જે મનુષ્ય જીજ્ઞાસુ ઉપર નિત્ય ઉપકાર કરતો રહે છે, કોઈની નિંદા કરવામાં તો સમજતોજ નથી, પરસ્પરને હુમેશાં પોતાની બહેન અથવા માતા

તુલ્ય માને છે, ભૂત માત્રના પ્રતિ દયા રાખે છે, ગૌ વગેરે પશુઓનું પાલન કરે છે, તરત્યા લોકોને સારૂ પરબ મંડાવે છે અથવા વાવ-દૂધા ખોદાવે છે, પોતાની વૃત્તિઓને શાંત રાખે છે, હુદેક પ્રકારના હરાચરણથી દૂર રહે છે અને પોતાના કરતાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય તેમનું સન્માન કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, આવોજ માણસ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યાનું આજ મુખ્ય કળ છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવામાં જે વૈરાગ્ય મુખ્ય સાધન ગણાય છે, તે વૈરાગ્ય પણ આવજ.

૨૦૮૬-હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતાની સાથેજ મર્વ પાપનો નાશ થઈ જાય છે અને ઉત્તમ ગતિ મળે છે. હરિનામનો ઉચ્ચાર સાંભળીને કળિકાળ થરથર કંપે છે. મોઢામાંથી ‘હરિ’ એવો ઉચ્ચાર કર્યો એટલે બધાજ ભોગ આવી મળે છે અને મુક્તિ પણ મળી જાય છે. એ નામોચ્ચારથી તમામ પ્રકારની ઉપાધિઓ અને ખટપટોનો નાશ થઈ જાય છે. હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતાને વારજ સંસારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. એ સિવાય બીજાં તપઅનુષ્ઠાન આદિ સાધનોથી કાંઈજ વળતું નથી, તેથી તેમને કરવાની કશી જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો! તમે ભાવપૂર્વક હરિનામનો જપ કરો એટલે યમ અને કાળ બેઉ તમારે શરણે આવી જશે.

૨૦૮૭-એક વિઠોળાને બાદ કરીને બીજા કોઈના લણી જેવું નહિ અને આપણા મનને બીજા વિષયોમાં વહેંચી નાખવું નહિ. રાતદિવસ ચિત્તની અદર વિઠોળાના ચરણનું ધ્યાન કર્યું કરવું. આવા જેઓ હરિના દાસ હોય છે તેઓ એક હરિને છોડીને બીજા કોઈની આગળ કાલાવાલા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, આર્ત કરવાથી વિઠોળાઈ માજ પોતાની કૃપાનું દાન દે છે.

૨૦૮૮-તમામ દેવતાઓનું જે દૈવત છે તેજ આ કીર્તન-સ્થળમાં ઊભેલા છે અને રસપૂર્વક કીર્તનશ્રવણ કરે છે. ઓ મારા પિતાઓ! તમે શુદ્ધભાવરૂપી ખડું માપ લઈને તમારાથી કીર્તનને રસ જેટલો લૂંટાય તેટલો લૂંટી લેજો. શુક, નારદ આદિ ઘણા સંતોએ આજ રસ લૂંટ્યો હતો. તુકારામ કહે છે કે, મેં પણ એજ રસ લૂંટ્યો તેથી તો મને પાંડુરંગ સહાય થયા છે.

૨૦૮૯-અહો કૃપાળુ વિકૃલ! મને મળવા આવવામાં તું આટલું મોડું કેમ કરે છે? તેં શું મને કોઈના ભરોસા ઉપર છોડી દીધો છે કે પછી તું મારે વિષે બેદરકાર બની ગયો છે? હવે મારે ક્યાં લગી ધીરજ રાખવી? મારા મનને પણ મારે ટાઢક કેવી રીતે આપવી? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારો જીવ આ પ્રમાણે તારા કાલાવાલા ક્યાં કરે છે.

૨૦૯૦-તુકેા ગાંડો અને અવિચારી છે. તેને બડબડ કરવાની ટેવ છે. તેની વાણીને રામકૃષ્ણ હરિગોવિંદ એજ નામ ગાવાનો છંદ લાગી ગયો છે. તે એક પાંડુરંગ ઉપરજ શ્રદ્ધા રાખે છે. તેના સિવાય બીજા કોઈને તે દેવ માનતો નથી. પરમાત્મા સર્વત્ર છે એવું જ્ઞાન તેને તેના શુરુએ બતાવ્યું છે અને તેનેજ તે પકડી બેઠો છે. તે કોઈનું કહેણ કાને ધરતો નથી અને જ્યાં હરિકીર્તન થતું હોય ત્યાં નાગો ચઈને નાચવા મંડે છે. કોઈ પણ જાતના ભોગવિલાસનો તેને બહુ કંટાળો છે. મનમાં આવે તે જગ્યાએ આનંદ સહિત આજો-ટવા લાગે છે. કોઈતેને ઉપદેશ દેવા બય તો તેનું કહેણ ન સાંભળતાં વિકૃલ વિકૃલ બોલવા મંડે છે. તેના આવા સ્વભાવને લીધે લોકોએ ઘણીવાર તેનું અપમાન કર્યું પણ તોય તે ઉપર કદા પ્રમાણે હજી ક્યાંજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડિતો! આવા ગાંડિયા તુકાને તમે યૂંકી કાઢજો.

૨૦૬૧-જ્યાં સિંહસ્થનું પર્વ આવ્યું એટલે ગોદાવરીને કઠિ તીર્થગોર અને હજમ જેઠ હાટડીઓ માંડીને જેમ્ની જાય છે. અંતઃ- કરણમાં તો પાર વિનાનાં પાપના ચર જામ્યા છે, પછી દાદી અને માથું મૂંડાવ્યે તમારું શું વળવાનું હતું? આજે માથું મૂંડાવ્યું પણ કાલે પાછા નિમાળા ઊગવા લાગશે; ત્યારે મૂંડન કરાવીને તમે મેળવ્યું શું તે મને કહો. પાપ કાપવાનું રહસ્ય જાણો છો? તમે જે કાંઈ કરો છો તેના વડે તમારા અવગુણ લેશમાત્ર ઓછા થતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, શ્રદ્ધાપૂર્વક હરિની ભક્તિ કર્યા સિવાય બીજું બધુંજ કેવળ શ્રમદાયક છે.

૨૦૬૨-હે દેવ! હું તને નાનકડા સંપુટ (એક જાતનું ધાતુનું નાનું વાસણ)માં બેસાડીને તારૂં પૂજન કરું છું; પણ તારૂં સ્વરૂપ એવું વિશાળ છે કે તેના પેટમાં ચૌદ લોકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તારી સન્મુખ ઊભો ઊભો હું ગાઉં છું અને તને મારા નૃત્યનો આનંદ અગાડું છું પણ તું સ્વાભાવિક રીતે સાકારરૂપની મર્યાદાથી પર છે. હે દેવ! તને પ્રસન્ન કરવા સારૂં હું એકલા તારાજ ગુણ ગાઉં છું, પણ તારૂં સ્વરૂપ શબ્દની પેલી બાબુતું અર્થાત્ શબ્દથી પર છે. તું નિઃશબ્દ છે. હે દેવ! તારે આર મેં મારા ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરી છે, પણ તું કર્તૃત્વરહિત અકર્તા છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! ત્યારે હવે તું મારે સારૂં મર્યાદિત બની જા અને મારા હિતનો કાંઈક વિચાર કર.

૨૦૬૩-હું તો પાપનો ભંડાર છું. આજ દિન સુધી તારી સેવાથી વિમુખ રહેનારો હું સેવાચોર આજે તારા ચરણ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો છું. હે નારાયણ! આ અપરાધને માટે તું મારૂં માનખંડન કરીને મને ઘટતી મજા કરજો. હે દેવ ! હું ભક્ત છું એવો લોકોની આગળ દંભ કરીને હું તેમની પાસે મારી મેતા કરા-

વતો રહું છું; એ મારી દાંડાઈનું એક ઉદાહરણ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તો નથી થયો તારો અને નથી રહ્યો સંસારનો. હું તો અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ જેવો થઈ ગયો છું.

૨૦૬૪-ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માથા ઉપર એક તાંબડો અને તેના ઉપર એક ઘડો એમ એક ઉપર એક બે વાસણનું પાણીથી ભરેલું ખેડું રાખીને છટે હાથે ચાલે છે, પણ તેમનું ખધુંજ લક્ષ માથા ઉપર મૂકેલા ખેડામાં હોય છે, તેવી રીતે હે હરિ! હું વ્યવહારનાં ખર્ચાં કામકાજ કરું તો છું, પણ મારું લક્ષ તારા ચરણ આગળજ ચોટાડી રાખું છું. ગરીબ લિધુક ક્યારે લોજનનું નોતરું આવે તેની રાહ જોતો ખેસી રહે છે, લોભી વ્યાજખોર વારેઘડીએ આંગળીઓનાં વેદા વડે વ્યાજના આંકડા ગણ્યા કરે છે અને આટલા મહિનામાં આટલું વ્યાજ થશે તેના લેખા કર્યાજ કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ! તેવીજ રીતે મારા હૃદયમાં પણ તારીજ લગની લાગી જાયો. મારા મનમાં એ સિવાય ખીજો વિચારજ ન આવવો જોઈએ.

૨૦૬૫-હે મનુષ્યો! હું તમારે સૌને પગે પડીને વિનંતી કરું છું કે, તમે તમારે હાથે તાળી વગાડતા જઈને દેવનું નામ જપો. વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! એવું કહેતા જઈને વારેઘડીએ તેનું ભજન કરો; કારણકે હરિભજનના જેવો આનંદ તો સ્વર્ગમાં પણ નથી. કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ, ગોપાળ એવાં એવાં નામનું રટણ કરવું એ વૈકુંઠમાં પ્રવેશ કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો છે. મનુષ્યમાત્રને હરિનામ સ્મરણ કરવાનો એકચરણો અધિકાર છે. કલિયુગમાં તો એ સાધન વડેજ સૌનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનામનું સ્મરણ કરવાથી સાલોક્ષ્ય આદિ ચારે પ્રકારની મુક્તિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું અનેક ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.



૨૦૬૬-વ્યવહારના પ્રસંગોમાં લોકો જોડું-જોડું હસે છે, જોટેજોડું રડે છે અને જોટાના લણી જોટા લોકો જોટીજોટી દોડ-દોડા કરે છે. મનેય જોડું-જોડું કહે છે અને તમને પણ જોડું-જોડું કહે છે. આવી રીતે તેઓ જોટી અહમ્ (હું અને માફ) અને હદમ્ (આ) વૃત્તિઓનો તથા તેમનાં પરિણામોનો જોટેજોટો ભાર વહેતા કરે છે. તેઓ જોટેજોડું ગાય છે, જોટેજોડું ધ્યાન કરે છે અને જોટી રીતે જોટા તરફ જાય છે. જોટાનો ભોગ કરે છે અને જોટાનો જોટેજોટો ત્યાગ કરે છે અને જોટો જોગ ધારણ કરીને જોટાજોગી બને છે; કારણકે મનુષ્યમાત્ર માયાનાં પૂતળાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આ માયિક સંસારની અંદર હું પણ એક જોટોજ છું. હું પણ જોટેજોટા ભાવ સહિત જોટાની આગળ જોટેજોડુંજ જોઈું છું.

૨૦૬૭-જ્યારે કોઈ પોતાને વિષે કહે છે કે હું તો સિદ્ધ થઈ ગયો છું ત્યારે તે સાંભળીને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એવા લોકોના સંબંધમાં મારે જે કંઈ કહેવું ઘટે છે તે કહેવા જેટલી ધીરજ મારામાં છે નહિ, તે છતાં હું જે કંઈક કહું તે સાંભળી લેજો. ભાત ચઢી ગયો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા હાથથી દાખીને અથવા દાંતે ચાવી જોઈને થઈ શકે છે, તો પછી તેને જો ખાઈને જોઈએ તો છાજ તો તેની પરીક્ષા કરેજ એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જિના કડકડતા તેલની કઢાઈમાં અમલ ગાવના ચંદનના તેલનું એકજ ટીપું નાખીએ તો તે ઊકળતું તેલ એકદમ ટાડું થઈ જાય છે. જે વસ્તુનો જે પરીક્ષક હોય છે તેના હાથમાં જ્યારે તે વસ્તુ આવે છે ત્યારે તેના આંતરધર્મ લાણી જાય છે અને જે મૂઠું લોકો હોય છે તેઓ અંદરનો મર્મ ન સમજતાં ફક્ત બહારનું મોંદર્ય જોઈને ભુલાવામાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, જોનું ગમે તેવું હોય, પણ ત્યાં કસોટીએ ચઢાવી જાય એટલે તેની શુદ્ધિ, જિંજાનીચાપણું એ

બધુંજ પારખી શકાય છે.

૨૦૬૮—સંસારની તમામ માયા દેવને અર્પણ કરીને જે કોઈ તેની ભક્તિ કરશે તેની ભક્તિ દેવને ઘણીજ પ્રિય લાગશે. પ્રારબ્ધ-કર્મોને અનુસરીને અનંત પરમાત્મા જેને જે સ્થિતિમાં રાખે તેણે તે સ્થિતિમાં ચિત્તની સમાહિત અવસ્થા સાચવીને રહેવું જોઈએ. એ સ્થિતિના અંબધમાં જો જરાક પણ મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો તો તેથી સુખની પ્રાપ્તિ તો બાણે ધવાનીજ નથી, પણ ભિલકું દુઃખ ચેકવું પડશે તે નક્કીમાં; કારણકે પ્રાણીમાત્રના સુખદુઃખાદિના ભોગ તેમના પોતપોતાના પ્રારબ્ધને અનુસરીને નક્કી થઈ ગયેલા હોય છે. મતલબ કે જેનું જેવું પ્રારબ્ધ તેને તેવું ફળ ભોગવવુંજ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારા યોગશ્લેષને લગતો બધોજ બોલે દેવને માથે નાખી દઈશ અને મારો આખો સંસાર પણ તેના ચરણમાં સમર્પિત કરી દઈશ.

૨૦૬૯—પાપકર્મોને લીધેજ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, કારણકે જેને જે દેહ મળે છે તે તેનાં પૂર્વજન્મનાં સંચિત કર્મનું ફળ માત્ર છે. એમ સમજીને મનમાં વ્યર્થ બળાપો કરવો નહિ અને એ બાબત દેવને ત્રાસ પણ આપવો નહિ; કારણકે આપણાં દુઃખને લીધે આપણે દેવના ઉપર ચિડવાઈએ તેનો કશો અર્થ નથી. આખો સંસારજ દુઃખમય છે. આ વાત જો તમે સમજી ગયા હો તો પછી સંસારનાં દુઃખોની બાબત તમને સંતાપ થવો ન જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, ફક્ત એકલા દેવના નામ ઉપર લક્ષ રાખીને તેની સહાયતાથી જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારનું દુઃખ વિસારે પાડી દેવું જોઈએ.

૨૧૦૦—હવે તમારે મારા ગુણદોષનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મારામાં જે જે દોષ હશે તે તે બદલ હું મારી જાતને ઉપદેશ આપતો રહું છું. મને લોકો માન આપે એવો દાંભિક ભાવ ધારણ

કરીને જો ડોઘને પણ હું ઠગતો હોઈ તો મને વિઠોળાના ચરણનાજ સમ છે તુકાગમ કહે છે કે, મારી ખરી સ્થિતિ પાડુરગ જાણે છે માગ અ ત કરણુમા જેવો ભાવ છે તેની દુનિયાના લોકોને શી ખબર?

૨૧૦૧-લોહો મને નહારો ઠહેશે તો તેવી તેઓ માઝ શું લઈ લેવાના છે? માટે બધાના મનનું સમાધાન કરવું પણ જેવી રીતે? કદાચ હું તેમની મરણ મુજબ વર્તન કરૂં તો તેથી તેઓ થોડાજ મને પરલોકમા લઈ જવાના હતા? અને હું પોતે પરલોક મા જવા તૈયાર થાઉં તો મારા હાથ પણ કોણ આવી રાખવાનું હતું? માટે હું તો કોઠને માઝ પણ ઠહેનાર નથી અને નહારૂં પણ ઠહેનાર નથી જેને મારી ખૂઠ પાછળ નિદા કરવી હોય તે લયે પેટ ભરીને મારી નિદા કરે માગ યોગક્ષેમનો બધો ભાર પાડુરગને માથે છે જગતની માથે હું કયા કર્તવ્યથી બધાઈ ગયો છું? તુ કાગમ કહે છે કે, એક વિઠોળાનું નામકીર્તન કરવું એજ માઝ કુવ સાધનભજન છે

૨૧૦૨-પહેલેથી આપણે જેમને વદન ઝુકું હોય તેમને આપણો છવ અર્પણ કરીને પણ તેમનું સન્માન કરવું આવું કરવાનું ન બની શકે તો પહેલેથી તેમની સાથે મળધ જોડવોજ નહિ એ વધારે માગે મ્તો છે પોતાનું હિત સધાય એવી જેમના મનમા ઇન્દ્રા હોય તેમણે મારા આ મળદો લક્ષ આપીને માલગી લેવા આમા જે છે તે બધી ખૂબી ધૈર્યની છે જે ડોડવાને એક વાગ પાણી સીચું તેને વાગે ઘડીએ પાણી નીચતા રહેવું સારૂ છે, ઠાગજુકે જો તે પૂરેપૂરું ઝિછગી ગયો હોય તોપણ વખતોવખત પાણી નહિ રેડવાથી તેને નવી રૂપણો આવતી નથી તુકાગમ કહે છે કે, ઠાંકણાના ટચડા ખાઈનાકને બ્યાડે મૃતિ તૈયાર વાય છે ત્યારે તે દેવપણાને પામે છે, પણ જો અપૂરી રહી ગઈ હોય તો કોઈ તેની

પૂજા ન કરત, પણ આડે ફરતી વળતેજ તેનો ઉપયોગ કરત.

૨૧૦૩-વિપ્લુના સેવકોની સાથે બેસીને એકલા વિકૃતનું ચિંતન કરવું એજ માફ ધન અને એજ મારી કુલ પૂછ છે. પોતાના ચિંતને સ્થિર કરીને કોઈ પણ રીતે દેવનું ચહણ કરવું; કારણ એ ધંધો ખોટનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ ઘણા લોકોને ધન તો સાંપડ્યું હતું, પણ કોઈનું ધન તેની સાથે ગયું નથી.

૨૧૦૪-આનંદનો વેપાર કરવાથી મને આનંદની એટલી બધી કમાણી થઈ ગઈ કે આગળપાછળ અને બધી દિશાઓમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો. હવે તો મારે દેવનીજ સોળત અને તેમનીજ પંગતમાં બેસવાનું રહ્યું. બધી નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓ દેવના આંચાની અંદર જઈ પડી છે અને ઝોગળીને નામશેષ બની ગઈ છે. સમર્થ દેવના ઘરમાં બધીજ જાતની સંપત્તિ ભરી પડી છે. ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુની કદી ખોટ પકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેવના ઘરમાં માર વિનાના લાભનો વાસો હોય છે; કારણ કે તેમના પેટની અંદર પુષ્કળ અવકાશ છે.

૨૧૦૫-આપણે દેવની સેવા કરીએ તે ઘડીએ દેવ કોઈના હાથમાંથી કશું ખૂંટવી લે છે કે તેથી તમે તેમની સેવા કરતાં કરો છો? તો પછી દેવ ભલે આપણાથી ગમે તેટલા મોટા હોય તોપણ તેમના મોટાપણાનો ભય રાખવાની શી જરૂર છે? જસ, તમારે તો એકસરળી રીતે ઉચ્ચ સ્વરે શમનામ લેતા જવું. એટલું કરવાથી તમારાં મોટામાં મોટાં પાતક બગીને ભસ્મ થઈ જશે. મોઢેથી હરિનું નામસ્મરણ કરવાથી તમારા હાથપગની ક્રિયાઓ ખંધ થતી નથી તેમ તમારા શરીરના રૂપમાં કશો બગાડો થતો નથી. થતો હોય તો કદી નાખો. તુકારામ કહે છે કે, 'હરિ! હરિ!' એવો ઉચ્ચાર કરીને લોજન કરવા માટે તમને કોણે ન્યાતબહાર મૂક્યા તે કહેા.

૨૧૦૬-જેઓ દેવતું અનન્યલાવે શરણ લે છે, તેમને ઉત્તમ જાતિના જાણુવા. હરિના સ્વરૂપમાં ઉત્તમમધ્યમ એવો દેહલાવ હોતો નથી. જેઓ હરિના શરણાગત થયા છે તેમનાં હૃદયમાં હરિનું સ્વરૂપ ઠસઠસીને ભરાઈ ગયું છે અને પાછું વધી પડે છે અને તેમનામાં બ્રહ્માનુભવની ઝળક દેખાઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિને શરણે ગયેલા ભાવિક વિશ્વાસયુક્ત ભક્તોને મારા નમસ્કાર હોજો.

૨૧૦૭-હરિના ભક્તોએ પોતાના મનમાં લેશમાત્ર પણ ભય તો રાખવોજ ન જોઈએ; કારણકે જેમને નારાયણના જેવો સખા છે તેમને મન સંસારની તો કિંમતજ શી હોય? આપણે આપણું ચિત્ત, ધન અને વિષયને લગતી આશાઉમેદ એ બધુંજ એકસામટું દેવને સમર્પિત કરી દઇને પોતે સ્વસ્થ બની જઈએ. તુકારામ કહે છે કે, આપણે આપણા મનને હમેશાં મમાધાન-અવસ્થામાં રાખવું.

૨૧૦૮-અસ્થા ભાઈ! તારા આયુધ્યને માપવા સાડ કાળરૂપી મપારો તો બેઠોજ છે ત્યારે તે છતાં તું આ સંમારબ્યવહારમાં શા માટે ગૂંચવાયા કરે છે? તને તો ખગર પણ નહિ પડે એવી રીતે કાળ તને ઝડપી લેશે; એટલા માટે તું હરિસ્મરણ સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયમાં તારા ચિત્તને પરોવીશ નહિ. તારે હાથે થયેલાં પાપકર્મોના બદલામાં ચમ તને સખત મળ કરશે અને તે વખતે તારે પાર વિનાનું દુઃખ સહન કરવું પડશે. તે વખતે તને ચમના સપાટામાંથી છોડાવવાને કોણ આવીને બિહું રહેશે? તારાં મગાંસ'જ'ધીઓ, ઇદ મિત્રો એ બધાંય તે વખતે આઘાં બિભાં રહેશે. એટલા વાસ્તે તું થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને શ્રીહરિનું ચિંતન કર. તુકારામ કહે છે કે, તું જેટલી દાંડાઈ કરીશ તેના બદલામાં આખરે તારે ઘણુંજ મહન કરવું પડશે.

૨૧૦૬-અરે! તુ તાગ મનને વ્વાધીન કદી થતોજ નહિ અને તારૂં મન તને જે કાઈ જહે તે તુ માલખતોજ નહિ મન ઘણું હઠીયું હોય છે એટલા માટે તે જે કાઈ જહે તેને કદી ગને ધગ્ગુજ નહિ, તેનું જહું જગ્ગુજ નહિ આવું કર્તો રહીને તુ વિઠોળાના ભજનમાર્ગ ઉપર પ્રવામ કર્તો થઈ જા તાગ મનને તુ તારે વ્વાધીન બનાવી દેજે જો તુ તેમ નહિ કરે તો યાદ રાખજે કે, તે તાગ જીવને અતિ ઘાતઃ નીવડશે તુકારામ જહે છે કે, જે પોતાના મનને વશ થયો તેને યમે બાધી લીધોજ જાણવો

• ૨૧૧૦-અરે મારા ભાઈ! તુ એક હિન્દુનામનું અમણુ ઠરવાનું છોડી દાંને બીજું જે જે બાળતની આપલાઈ કર્તો કરે છે તે બધીજ મિથ્યા છે એમ જાણજે અમ્યા ભાઈ! જગતનો નાથ રામ, તેનું નામ તો તારી જીભે ચઢતું નથી અને તુ લોકોની જૂઠી ભાજ ગડો ગા માટે કર્તો કરે છે? દુષ્ટજીવિવાળા નવરા લોકો લેગા થઈને દાડ લીચે છે અને પછી ઉન્મત્ત થઈને ખૂબ વિપયલોગ કરવા મડી જાય છે તુ નજામી પારકી પચાત કર્તો કરે છે, પણ એક જગ્યાએ બેઠીને તને ગોવિંદનું અમરજ્યિતન ઠરવાનો વિચાર તો કદી આવતોજ નથી! આવા લોકોના ઉપર ચમદેવ ખૂબ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને દાત કથમથાવે છે કથાજે તેમના આયુધ્યનો અવધિ આવી જાય અને હું તેમને ઝડપી લઈને ઘસડી જાઉં તેનાજ તે દહાડા ગણ્યા કરે છે તુકારામ કહે છે કે, જો તુ નારાયણનું સમગ્ગુ નહિ કરે તો આખરની ઘડીએ તને યમના બધનમાથી ઢાળુ છોડાવવા આવશે તે કહે

૨૧૧૧-જે સતો હરિકીર્તનની અદ્ધ લગવાનના કીર્તનાદિ ગાય છે, તેમના પગ ધોઈને તે ચરણોદક હું ગ્રહણ કરૂં છું મારે મન તે તીર્થ મુસાલ છે એજ મારી તપશ્વર્યા છે અને એજ મારી

તીર્થયાત્રા છે. એ સિવાય બીજું કશું હું જાણતો નથી. સંતમ-  
હંતોના ઉપર હું માફ શરીર ઓવારી નાખું છું. હું તેમનું પૂજન  
કરું છું. એ સિવાય બીજી જાતના લાવનો મને મનપડે પણ થતો નથી.  
તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે જે કંઈ છે તે બધું સંતોના ચરણ  
આગળજ છે. એ સિવાય બીજા કશામાં મને સમજણ પડતી નથી.

૨૧૧૨-વિઠ્ઠલના સ્વરૂપનો પાક સર્વત્ર પાછીને તૈયાર થઈ ગયો  
છે; એટલા માટે મારી પાસે વેપાર કરવાનું જે કંઈ ભંડોળ છે તે  
એ એકજ છે. આ વસ્તુના વેપારમાં ખોટ તો આવેજ શાની ?  
માત્ર આપણા મનની અંદર ધૈર્ય ધારણ કરવાની જરૂર છે. જો  
આપણા મનની વૃત્તિ સંકુચિત થઈ ગઈ હશે, તો આ વેપારમાં  
આપણને ખોટ આવતી હોય એવું દેખાશે. તુકારામ કહે છે કે,  
આ ભંડોળ ઘણું સરતું અને સગવડભરેલું છે, એમ સમજીને મેં  
તેને મારા જીભ અને કાનના ખરા માપ વડે માપીને ભરાય તેટલું  
ભરી લીધું છે.

૨૧૧૩-હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં મનને એક વાર શુદ્ધ કરી  
લઈને સાવધાન થઈ જાઓ. એટલું કરશો તો તમને સત્ય બ્રહ્મજ્ઞા-  
નની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. સૂર્ય સારામાહા તમામ જાતના રસોનું  
શોષણ કરે છે ખરો, પણ તેમના કોઈના શુષ્કદોષ તેને લાગુ પડતા  
નથી. તે પોતે મૌથી અલિપ્ત રહે છે. તે કોઈના પ્રતિ પક્ષવિપક્ષ ન  
કરતાં સૌને મમાન રીતે પોતાનું અજવાળું આપતો રહે છે. તુકારા-  
મ કહે છે કે, ખરેખર બ્રહ્મજ્ઞાન પણ આવુંજ હોય છે, અને  
તેનોજ હું તમને ઉપદેશ દઉં છું. તે તમે સાંભળો અને તેનો  
અનુભવ લેતા થઈ જાઓ.

૨૧૧૪-અગ્નિ તો કોઈ દહાડો કોઈને બોલાવવા જતોજ નથી  
કે મારી પાસે આવીને બેસો અને તમારી ટાઢ ફર કરો, પણ

જેમને ટાઢ વાય છે તેઓજ વગર તેડયા તાપવાને વાસ્તે અગ્નિની પાસે આશ્વા આવે છે. પાણી પણ કોઈને કહેતું નથી કે, “મને તમે પીઓ,” પણ જેમને તરશ લાગી હોય છે તેઓ પાણીની પાસે પોતેજ દોડી જઈને તેનું સેવન કરે છે. વચ્ચે પણ કોઈને કહેવાજતું નથી કે, મને ખરીદો. જેમને વચ્ચની જરૂર હોય છે તેઓ પોતેજ વચ્ચની હુકાનમાં જઈને તેનો ઉપયોગ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વામી પાંડુરંગ કોઈને કહેવા જતા નથી કે, તમે મારું સ્મરણ કરો; પણ જેમને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવાની ગરજ હશે, તે પોતેજ તેનું સ્મરણ કરવા મંડી પડશે.

૨૧૧૫-લક્તો તો દેવના ઘરમાં કૂતરા થઈને રહ છે અને દેવ તેવા લક્તોનું પોપણુ કરે છે. શરીર અને જીવ જેમ એકબીજાની સાથે એકમેક બની ગયાં છે તેમ દેવ અને તેના લક્તો પણ એકબીજાની સાથે જોડાય ગયેલા છે. લક્તોને જન્મ આપનાર દેવ તેમની કૃપાળુ જનેતા છે અને દેવને નિરાકાર અવસ્થામાંથી જેમણે સાકાર અવસ્થામાં આણી મૂક્યા છે તેમને દેવના બાપ જાણુવા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ અને તેમના લક્તો પરસ્પર બહુજ નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા છે.

૨૧૧૬-વિકોળાના ચરણુ જે ઇંટના ઉપર સમાન રેખામાં ઊભેલા છે તે સૃષ્ટિના તમામ મૌંદર્યને પણ સૌંદર્ય આપે એવા છે. તે ચરણુને હું મારા હૃદયની સાથે જડી રાખું છું. તેમ કરવાથી ત્રિવિધ તાપનું શમન થઈ જાય છે. જે ચરણુ તમામ તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને લક્ષ્મી જેનું સેવન કર્યાં કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, સૌ સંતો પોતાના આખરના વિશ્રાન્તિસ્થાન તરીકે તેમનેજ માગી લે છે.

૨૧૧૭-આ પદમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જે કોઈ વર્તન કરશે તેનાં



હાડમાંસ વગેરે પણ દેવને વહાલાં લાગ્યો. જેઓ હરિના રંગથી રંગાઈ જ્યો તેમનો કોઈ દહાડો વિનાશ થવાનો નથી. આ બાળત કોઈને પુરાવા ભેઈતા હોય તો તે પણ છે. દાખલા તરીકે વેદ કે જેમાં પ્રભુના સ્વરૂપને વિષે વિવેચન કર્યું છે, તેમને શંખાસુરનામનો દૈત્ય ગળી ગયો. ભગવાને તેનો વધ કર્યો અને તેના શરીરને (શંખને) તે દિવસથી પોતે હમેશાં પોતાના એક હાથમાં ધારણ કરી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તિરસના તો દેવ ખરેખરા ગરાડી અર્થાત્ પાકા બ્યસની બની ગયા છે.

૨૧૧૮-કેટલાક લોકો પોતે ખૂબ દરિદ્રી હોવાથી ચિંતાગ્રસ્ત થઈ જાય છે. તેથી કરીને તેઓ પરમાર્થની બાળતમાં પાછા હઠી જાય છે. વળી કેટલાક ધનવાન હોવાથી તેમને લોકલક્ષ્મી નડે છે અને તેને લીધે તેઓ ધર્મથી વિમુગ્ધ રહી જાય છે. આવા અભાગિયા લોકોના મોઢામાં રામનામ આવેજ શી રીતે ? તેઓ નકામા નકામા લવારા કયાં કરે છે, પણ તેમનાથી રામનામ લેવાતું નથી. તેમને કોઈ રામનામનું સ્મરણ કરવાનું કહે તો જિલટા તેઓ તેના ઉપર તપી જાય છે; કારણકે તેમનાં શરીરને કોઈકથી ભંગિયાએ અભડાવી દીધેલાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા બહુ પથરાઓની આગળ કોઈનું શું ચાલવાનું હતું ?

૨૧૧૯-હો દેવ ! મેં માફ કરવાને માટે તમામ લાજ-શરમ વેગળી મૂકી દીધી છે અને હું તમને દરદોજ જગાડયા કરું છું; કારણકે માફ હિત તમારા હાથમાં છે. તમારે તો જાણે દેહ જિલકુલ છેજ નહિ અને હું દેહધારી હોવાથી મારી પાછળ પાપ-પુણ્ય લાગુ પડેલાં છે, એ તો સહજમાં સમજાય એવી વાત છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે અને હું મૂળમાં તો એકજ છીએ, પણ લોકોને ઉપદેશ દેવાને સાડા બુદ્ધાપણું ધારણ કરીને હું તમારાથી અગ્રગો અવશિષ્ટ રહી ગયો છું.

૨૧૨૦-ખરેખર દેવનુ નામ એકતુજ મારા મનની અદર  
ગમી ગયું છે અને તેને ખાતર હું નડામી અમાર વસ્તુઓને પોતા  
ની ગણીને તેમનો માલિક થતો નથી હું મનુષ્યો! તમે પણ આપું  
નમજીને તમાગ મનમાથી બધો મેલ ઠાઠી નાખો અને તેમાં ખરો  
માલ ભરી દો એમ ઠગવાથી આગળ જતા તમાર કંયાણુ યશે  
એમ મમજીને હું ડડવા ડડવા વેણ મલળાવીને તમને ફિટકારી  
કાઢુ છું તુકારામ ડહે છે કે, જો તમે મારા નીવડશો તો તમારો  
આનંદ, તમારો યશ આખા દેગમા ફેલાઈ જશે

૨૧૨૧-હે દેવ! તુ મને મારા હિતની ગિખામણ દે અને મને  
નીતિને ગમે વાળી દે એવું ધર્મનીતિ ડહે છે, પણ તારે મારે ત્યાગ  
તો નજ કમો જોઈએ આ હું જે ડહુ છું તેનો તુજ વિચાર કરી લે  
તે ઉત્તમ છે ધર્મ અને અધર્મનો નિર્ણય તારે પોતાનેજ મોઢથી  
થયેલો છે જો આવુંજ છે તો હે દેવ! તુ માટે એકલાને માટેજ  
બધો ઉત્સાહ-ઉમંગ છોડી દેને ગા સારૂ મતાઈ બેઠો છે? છોડરૂ  
જ્યાં જાંઘમાથી જાગે ત્યારે માએ તેને ધવડાવવું જોઈએ અથવા  
ખવડાવવું જોઈએ એવી દુનિયાની ગીત છે તુકારામ કહે છે કે, બાપે  
તો પોતાના છોકરાનું બધી બાળતનું હિત સાચવવું જોઈએ એ  
કહેવાની જરૂરજ નથી

૨૧૨૨-સુખમરૂપ જીવાત્મા અને સુખસ્વરૂપ પરમાત્મા એ  
જેનો એકવાર તાર્જિ રીતે યોગ થઈ જાય તો પછી તેમનો સબધ  
તોડવા જતા પણ તૂટતો નથી સૂર્યના ડિરણુડલાપને સૂર્યથી અલગ  
કરીને આખોની અદર ઘાલના જઈએ તો ઘાવી શકાય નહિ જેના  
પ્રતિ સ્નેહ હોય તે વસ્તુ જો દૂર હોય તોપણ તે પાસેની પાસેજ  
હોય એવું લાગે છે, કાગપુકે સ્નેહ તો આકાશનો કોગિયો કરી  
જાય એનો વિશ્વાસ છે તુકારામ કહે છે કે, મારૂ ચિત્ત શ્રીહરિના  
ચરણમા આજડલાવે સ્થિર થઈ ગયું છે

૨૧૨૩-હે દેવ! મારા મનનું સમાધાન કરવા માટે તમને કંઈ ખરચખરચ કરવો પડે છે તે કહો. તમને કશી મહેનત પડે નહિ અને મારા મનનો સંકેત સહજમાં દૂર થઈ જાય, આવો યશ તમને ફાકટમાં મળી જાય છે તોપણ તે લેવાને તમે શા માટે આળસ કરતા હશો? તમે કેઈવાર પણ મારા ઉપર કૃપા કરશો તેની મને ભૂખ જાગી છે. એટલા માટે તમે જો મારા ઉપર કૃપા કરશો તો તે મને જીવતદાન આપ્યા સમાન થઈ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી વિઠાબાઈ માવડી! આવું જે હું તને કહું છું તે તું સાંભળે એજ ઇંદ છે.

૨૧૨૪-સૌ લોક મને દેવ કહેવા લાગ્યા છે; એ અધર્મ તરફ જવાનો રસ્તો છે. ઓ મારા દેવ! મારું મસ્તક તો તારે સ્વાધીન છે અને તેને જો તારે કાપવું હોય તો શસ્ત્ર પણ તારા હાથમાં ક્યાં નથી? એટલે હવે તો તને જેમ ગમે તેમ તું કર. બધા લોકો મારું પૂજન કરે છે પણ મારામાં તો તેવી ચોગ્યતા મૂળે છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ છોકરાનો બાપ કોણ તે તો તેની માજ બાણી શકે તેમ હું જે પાપ કરું છું તે તો તમેજ જાણો, ખીનું કોણ જાણવાનું હતું?

૨૧૨૫-દસમાથી એકાદ જણ સારો છે એમ કહીએ; બાકીનાઓની નિંદા કરવાનો દોષ આપણને લાગુ પડી જાય છે. આથી થાય છે એવું કે કંઈ પણ શ્રમ ન કરતાં અનાયાસે આપણને દોષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે કોણ સારો અને કોણ નહારો એનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ મારામાં છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, બધી બાબતમાં આપણે આપણા મોઢા ઉપર તાળું મારી દઈને વાણીનો ઉપયોગ ફક્ત હરિનામસ્મરણમાંજ કરવો.

૨૧૨૬-મેં આજ સુધી કરેલી તમારી સેવાની હવે પૂર્ણાહુતિ

ઠરી દઉં છું; એટલે હવે એ કામમાં બીજા આડાઅવગા દ્રવ્યગા ફૂટવાના નથી. હે નારાયણ! આટલું કરતાં પણ તમે મને એટલું તો કહો કે તું મારો પોતાનોજ છે! મારી બુદ્ધિ અને મારી વાણી એ બેઉનો મેં તમારા ચરણ આગળજ વ્યય કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, પહેલાં તો હું મારા તમામ અપરાધને માફ તમારી પાસે ક્ષમાદાન લઈ લઈશ અને પછી હું તમારા ચરણને પકડીને જિલો રહીશ.

૨૧૨૭-હે મનુષ્યો! તમે હવે આ ગાળત કોઈ વાતની અડચણની આગ્રંકા રાખશોજ નહિ; કારણકે મારો પિતા વિકૃલ આખા વિશ્વમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો છે. હું આ વાત બરાબર જાણું છું અને તેથી તે અમાપ દેવને હું મારી વાણીરૂપી માપ વડે માપ-તોજ જાઉં છું-માપતોજ જાઉં છું, પણ તેનો પાર આવતો નથી. રાત અને દહાડો આઠે પ્રહર અને બારે માસ હું બધો વખત તેને માપતોજ રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, એવું કરવાથી મને તૃપ્તિ થાય છે અને વધારે વધારે સેવન કરવાની ઇચ્છા બળવતી થતી જાય છે. આથી કરીને તેનું નામ લેવાના કામમાં મારી વાણી થાકતી નથી અને પાછી હઠતી નથી.

૨૧૨૮-હે વિકૃલ! મને તો તારા નામની રહ લાગી છે; એટલે હવે હું તને છોડીને બીજે કોઈ ઠેકાણે જનાર નથી અને અહીં બેઠાબેઠાજ હું તારું નામ ગાતો જઈશ અને વારંવાર તારા પગ ઉપર મારું મસ્તક લગાડતો જઈશ. મને તારા પ્રેમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેની સરખામણીમાં વૈકુંઠ પણ તુચ્છ છે. અહીં વૈષ્ણવલક્ષ્મીની મંડળીમાં પ્રેમાનંદનો સુકાળ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા ચરણ આગળ જન્મમૃત્યુ જિલો રહી શકતાંજ નથી.

૨૧૨૯-રાત્રને પડીકાં બાંધવાના કાગળને જોવાની શી ગરજ હોય? પણ મીઠાઈની સાથે બંધાઈને આવેલા કાગળ ઉપર તેની નજર પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેવીજ રીતે રામનામરૂપી કરિયાણું-માલ-મારી પાસે છે તેને લીધે માત્ર મનુષ્યપણું શ્રેષ્ઠ ઠરે છે. રાત્રને લાડડાંને સ્પર્શ કરવાનું કશુંજ કારણ હોતું નથી, પણ તલવારની મૂઠ જે લાકડાની યની હોય છે તેને તો તે સ્પર્શ કરે છેજ. લાખ જેવી વસ્તુની કશીજ કિંમત હોતી નથી, બનરમાં જોઈએ તેટલી સ્વડતી ફરે છે અને મફત પણ મળી શકે છે; પણ જોજ લાખ જ્યારે સોનાના હાગીનાની સાથે સંબંધમાં આવે છે ત્યારે શ્રીમંત લોકો પણ તેને ગળે ધારણ કરે છે. લાકડાનું અથવા ધાતુનું જ્યારે કેવળું સિંહાસન ઘડાઈને તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને કેવળમંદિરમાં સ્થાન મળે છે એ વાત સૌને જાણીતી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારામાં પ્રદ્ધાનદનો વાસો થઈ ગયો છે તેથી કરીને હું બધા લોકોને પ્રિય થઈ પડ્યો છું.

૨૧૩૦-પૈસાવાળા માણસને દુનિયાના બધા લોકો માન આપે છે. તેનું કહેણ તેનાં માથાપ, લાઈલાંકુ અને બીજાં બધાં કુદુંબીઓ માન્ય રાખે છે. જ્યાંસુધી તેનો વેપારરોજગાર ધર્મ-પ્રોકાર ચાલ્યા કરે છે અને તેની તિજોરીમાં રૂપિયાનો ઢગલો થતો જાય છે, ત્યાંસુધી તેની બહેન તેને 'ભાઈ' અથવા 'મોટાભાઈ' 'આવો, પધારો' એવુંતેણું કહીને આવકાર આપે છે. તેની સ્ત્રીને પણ તેના તરફથી નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાના મળે છે તેથી તે પણ તેના કથામાં રહે છે અને તે જે કહે તે હાજી હા કરતી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, પણ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતું અથવા દ્રવ્યના ઉપર આધાર રાખનારું સદ્ગુણ નાશવંત છે, તે તમે ખરાબર સમજી લેજો.

૨૧૩૧-સારાનહારનો વિચાર કર્યો વિના જે માણસ ગમે.

તેમ બોલી નાખે છે તેનું બોલવું ગધેડાના બૂંકવા સમાન છે. તે જેવાં જેવાં કામ કરતો જાય છે તે પ્રમાણે તે અવિચારી દુર્જન સંત પણ પામતો જાય છે. એવા માણસને દાંડિયો જાણવો. કયે વખતે લાત મારવી અને કયે વખતે ન મારવી તેનો જેમ ગધેડો વિચાર કરતો નથી તેમ આ માણસ પણ શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને ધર્મનીતિનું પાલન કરવાથી કેવું હિત થાય છે અને સારું શું અને નહારું શું તેની કાંઈજ સમજણ હોતી નથી.

૨૧૩૨-મેં મારા ગળામાં હરિનામરૂપી સિંકો ધારણ કરી રાખ્યો છે. તેની સહાયતા વડે હું કળિકાળને ધક્કો મારીને પાછો હઠાવી મૂકી શકું છું. હે મનુષ્યો! આ નિશાન અથવા સિંકો જેવાં-તેવાં ન સમજશો. તે તો જેનાં છે તેના સમાન છે અને તેના જેટ-હુંજ સામર્થ્ય ધરાવે છે એમ સમજીને તમે તેમને માન્ય કરજો. જો તમે તેમને માન્ય નહિ કરો તો તમારાં નાક અને કાનને સાચવતા રહેજો અર્થાત્ તેઓ જેઠ કપાઈ ગયાંજ જાણજો. લંકાના રાજા રાવણે આ હરિનામના સિંકાનું સન્માન ન કર્યું તેનું કળ એવું થયું કે તે સર્વશ્ર માયો ગયો અને દેવે તેને નિઃસંતાન કરી દીધો. હલાહલ વિષ પીધાથી જ્યારે શિવજીનું આખું શરીર ગાળ્યુંખાળ્યું થવા લાગ્યું તે વખતે તેમણે આ નામરૂપી સિંકાનો આશ્રય લીધો અને તેના યોગે કરીને તેમનું સર્વોગ શીતળ થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે, આ નામરૂપી સિંકાને મેં ધારણ કરી રાખ્યો છે અને તેથી કરીને હું નિજનંદના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો છું.

૨૧૩૩-ભૂતમાત્રમાં દેવનો વાસ છે એમ સમજીને હું બધા લોકોને આલિંગન દઉં છું; પણ તેમ કરતી વેળા આ વ્યક્તિ પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે તેનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી. મારા મનનો આવો

ભાવ પાંડુરંગ જાણે છે એટલા માટે મારે તેને કહેવાની જરૂર પણ નથી. બધા લોકોને સાફ ભવસમુદ્રને તરી જવાની નોકાને ઠેકાણે હરિકથાજ છે, એમ સમજીને લોકોના પ્રતિ દયા લાવીને મેં સંસારમાં હરિકથાનો પ્રચાર કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું કાંઈ મારા ઘરમાં ભૂખે મરતો નથી, પણ આ જગતનું હામ થાય એવી આશાથી હું બધે વિચરું છું.

૨૧૩૪-હો મનુષ્યો! જો કોઈ વસ્તુ તમારા હાથમાંથી ખોવાઈ જાય તો તમારે તેને સાફ નકામો જીવ બાળવો નહિ, પણ તમારે મનમાં એવુંજ સમજી લેવું કે જાણે તમે તે વસ્તુ કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી છે. આવું ઠસ્વાથી તમારે હાથે સહજમાં દેવની સેવા થઈ જશે. જે કાંઈ થાય છે તે બધું સૌનાં પોતપોતાનાં સંચિત કર્મોને અનુસરીને થયા કરે છે. પણ શુભઅશુભ જે કાંઈ થાય તેનો સંકટપ દેવને અર્પણ કરી દીધાથી સહજમાં ભારે લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જો આપણે આપણા મનને મળવિનાનું સ્વચ્છ બનાવી દઈશું તો બધાં પુણ્યો આપણને મળીજ ગયાં એમ જાણવું.

૨૧૩૫-જ્યારે આપણી કેડ ઉપરનું ધોતિયું કેડ આગળથી છૂટી જઈને ગળા મુધી આવી જાય અને કમરની નીચેનો ભાગ ઉઘાડો થઈ જાય ત્યારે લોકો દાંત કાઢેજ ને? પણ જો આપણે આપણી લાજ ઢંકાય એવી રીતે સાચવીને લૂગડાં પહેરીએ અને ઠરેલ થઈને ફરીએ તો આપણા લોકોની સાથે સારો સંબંધ જળવાઈ રહે. આવી રીતે સાવધાનપણે રહેવાથી લોકનિંદાનો સંભવ રહેતો નથી. જે વખતે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા વડે હું તદ્દન ઘેરાઈ જાઉં છું તે વખતે મારા શરીરના તમામ અવયવ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે; પણ પૂરેપૂરા સાવધાન થઈ ગયા પછી જ્યારે હું ઉઘાડી

આંખે જોતો થઈ જાઉં છું ત્યારે મને લોકલગ્નનું જાન થાય છે અને તેથી કરીને હું જોઈએ તેવી રીતે વ્યવસ્થિતપણે મારા શરીરને ઢાંકું છું અને મારી લગ્નની રક્ષા કરું છું. ઉપર કહી તેવી મારી ફજેતી ન થાય તેટલા પૂસ્તી સાવચેતી રાખવાનું મને જાન થવા લાગ્યું તે મને ઘણું ગમ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! હવે મારી ફજેતીનો અંત આવી ગયો અને તે પણ ઘણું સારું થયું.

૨૧૩૬-કોઈ પણ ખાદ્ય પદાર્થ મોજો છે, ગળ્યો છે કે ખારો છે તેના સ્વાદની પરીક્ષા જીભ કરી શકે છે. હાથની અંદરના ભાગમાં માંસ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાનું કામ હાથનું નથી. જોવાનો ધર્મ આંખોનો છે, જોડવાનું કામ વાણીનું છે અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવાનું કામ ચિત્તનું છે. સુમંધ અથવા દુર્ગંધને શ્રવણ કરવાનું કામ ધ્રાણેન્દ્રિયનું છે. સાંભળવાનું કામ શ્રવણેન્દ્રિયનું છે. એક ઇન્દ્રિયનું કામ બીજી ઇન્દ્રિય કરી શકતી નથી. એકજ દેહની અંદર જીદી જીદી ઇન્દ્રિયોમાં જીદા જીદા જ્ઞાનધર્મ પ્રેરેલા છે. તુકારામ કહે છે કે, જે અનંત ભગવાન આપું કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તેને જીવ કેમ ભૂલી જતો હશે ?

૨૧૩૭-જીવ તો સ્વાભાવિક રીતે જવાનોજ છે. હું મારો જીવ આપીશ એવું કહેવું નહિ અને એવું કરવું નહિ. દેવની આગળ જે માણસ મોતની માગણી કરે છે તેને ગધેડાના પેટનો અથવા ખરેખરો આંડાળજી જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, પોતાની પાસે પડેલી થાપણને જે વેડફી મારે છે તે એટલો પણ વિચાર નથી કરતો કે એનાદ્વારા મારું કાંઈક હિત થવાનું હશે.

૨૧૩૮-હે દેવ! લોકો પગાર આપીને આકર રાખે છે ત્યારે હું તો વગર પગારે તમારી સેવા કરવાનું માગી લઉં છું-તમારું દાસત્વ કરવાનો સુયોગ માગી રહ્યો છું. તું જ્યારે મારી પાસે



નથી હોતો ત્યારે હું મારો જીવભાવ તારા ચરણમાં સમર્પિત કરી  
 દધને માફ ઘણું હિત સાધી લઉં છું. હું કોઈ પણ જાતનો સુખો-  
 પચાર મારી જાતે ભોગવતો નથી પણ તે બધાથી તને સુખ થશે  
 એમ સમજીને બધા ઉપભોગ તને અર્પણ કરતો રહું છું. હે પાંડુ-  
 રંગ! હું પ્રયત્નપૂર્વક સંસારમાં તારા ચશનો ફેલાવો કરું છું. આમ  
 હોવા છતાં તું મારા પ્રતિ આવડો ઉદાસીન શા મારે રહે છે? તુકા-  
 રામ કહે છે કે, હું તારી પાસે આથી કાંઈ વિશેષ તો માગતો નથી.  
 મફતિયા અભયદાન દેવા જેટલું પણ તારાથી નથી જાની શકતું!

૨૧૩૬—સમુદ્રમાંથી મીઠાની એક નાનીસરખી કણી કાઢી  
 લઈએ તો તેથી કાંઈ સમુદ્રના વિસ્તારમાં ઘટાડો થઈ જાય જારો?  
 એવું છે ત્યારે મારે આજ નારાયણના ઘરમાં શી એવડી મોટી ખોટ  
 પડી જવાની છે? કુબેર આટલી બધી મહેનત કરીને ધનનો સંગ્રહ  
 કરે છે તેને એક કોડી ભારે પાડવાની હતી? તુકારામ કહે છે કે,  
 આખા ધનભંડારના અધિપતિ કોપાધ્યક્ષને મન એકાદ સાધારણ  
 કાચના મણકાની શી કિંમત?

૨૧૪૦—હે દેવ! મારામાં અને તારામાં કશો તફાવત નથી.  
 અગાઉ જે મારા મોઢામાંથી લેલવાદના વિચાર નીકળી ગયા હતા  
 તે તો મેં તારી આંખે ગમત કરવાને સાફ કહ્યા હતા. જેવી મારી  
 આકૃતિ છે તેવી તારી છે; વધારે શું કહેવડાવે છે? હું તો એમ પણ  
 કહી દઉં છું કે, જે કાંઈ છે તે તું અને તું જ છે. હે દેવ! હું આખોજ  
 તારા સ્વરૂપની અંદર છું અને તેવી સ્થિતિમાં તું મારી સેવા ગ્રહણ  
 કરે છે. હે દેવ! મારામાં જે અક્રિય અને સ્થિર તત્ત્વ છે અને મારામાં  
 જે કાંઈ બળ છે તે બધું તારું જ છે. મારે મોઢેથી તું જ જોડી  
 રહ્યો છે અને હું તારામાંજ ઘણા સુખથી વાગ્ય કરીને રહું છું.  
 તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! માત્ર ઉપર ઉપરથી તારામાં અને  
 મારામાં નામરૂપનોજ ભેદ છે.

૨૧૪૧-વૈરાગ્યનો ઉદય સત્સંગતિમાં રહેવાથી થાય છે. સંતો તો કૃપાના દીવા સમાન છે. તેઓ સાધકોને પોતાના સંસર્ગવડે નિષ્પાપ બનાવી દે છે. જેમના મનમાં ભેદ અને અભેદ એવી કલ્પનાની છાયા પણ રહેવા ન પામી હોય તેઓજ દેવના સાચા ભક્તો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પ્રેમાનંદ સહિત હરિનામ ગાઉં છું, તેના તાલ, સુર સુજળ નૃત્ય કરું છું અને જેમ ગાતાં ગાતાં માઝું દેહબુદ્ધિનું ભાન એવું ક્ષીણ થઈ જાય છે કે જાણે હંતું જ નહિ.

૨૧૪૨-જપ, તપ, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનો કરવાની કડાકૂટ કરવી નહિ. કૃત્ત વિઠોળાના નામનું કીર્તન કરવા માંડો અને પછી જુઓ કે તે સાક્ષાત્ તમારી સન્મુખ આવીને જિભા રહે છે કે નહિ. અરે મારા મન! તું ઉપર વર્ણવેલા વિકૃલના કીર્તનના સંબંધમાં તારો નિશ્ચય ખૂબ દૃઢ કરી રાખજે કે જેથી કરીને તારી શ્રદ્ધા હગમગે નહિ અને તારામાં ખીલ વિચાર કે ઇચ્છાઓનો પ્રવેશ થવા પામે નહિ. યોગીઓની સમાધિ અને તેમની નાના પ્રકારની મુદ્રાઓ શ્રીહરિના કીર્તનનો આશ્રય લઈનેજ ટકી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિના ભક્તને ઘેર સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિઓ અને અષ્ટમહાશ્ત્રિદ્ધિઓ તેની દામ્ત્રીઓ થઈને તેની સેવા કરે છે.

૨૧૪૩-હે દેવ! તારી પાસે હું કોઈ જાતની સંપત્તિની માગણી કરતો નથી. તારા ચિત્તના એક ખૂણામાં મને સ્થાન મળે એટલું એટલું દાન હું તારી પાસે માગી રહ્યો છું. અથવા મારા ચિત્તમાં તારું સ્મરણ સદાકાળ અખંડ લાવે રહે એવું તું કરી દે. મારાં પાપકર્મોનો ભોગ જ્યારે પૂરો થઈ જાય ત્યારે છેવટે તારા સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં હું તારા ચરણનાં દર્શન પામું. હે દેવ! તું મારે સારૂં સગુણ અને સાકાર રૂપધારી બની જઈશ એવી સ્પષ્ટ આશા તો હું નથી રાખી શકતો. તુકારામ કહે છે કે,

પણ મારા મોઢામાં તારું નામ તો સદાકાળ રમ્યા કરે એટલું તો તું કરજેજ. જો એટલું થઈ જાય તો પછી કાળ ભલે મને તેની મરજીમાં આવે એટલું દુઃખ દે તોપણ તેની કાંઈ ચિંતા નહિ.

૨૧૪૪-મનુષ્યો પોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે એવા હેતુથી હું ઉપદેશ દેતો રહું છું. મારા શબ્દો લોકોનાં મનનું રંજન કરે એવા મહાકમસ્કરીના શબ્દો છે એવું કોઈએ માનવું નહિ. અક્ષરોના પાઠપાઠાંતરની ખટપટ હું કરું છું તે પણ દેવને અર્થેજ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દો સાંભળીને તમારે કોઈ એ ખીજવાવું નહિ અને ઊંઘનાં ઝોકાં પણ ખાવાં નહિ. જાગો અને સાંભળો.

૨૧૪૫-સંચિત (એકઠાં થયેલાં) પ્રારબ્ધ (જેમને આપણે લોગવવા લાગ્યા છીએ) અને ક્રિયમાણ (જેમને આપણે હાલમાં કરી રહ્યા છીએ) એ ત્રણે કર્મો નારાયણ પોતેજ છે, એમ જાણ્યા પછી મારી સાથે એમાંના કોઈને કરી લેવા દેવા રહી નથી. જાસ્તિ (જે હયાત છે), જાયતં (જે જન્મે છે), યર્ધતે (જે વૃદ્ધિ પામે છે), વિપરિણમતે (જેમાંથી નાનાપ્રકારનાં પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે), અગ્નીયતે (જેનો ક્ષય થાય છે) વિનશ્યતિ (જેનો નાશ થાય છે) એ છએ છ વિકાર મને લાગુ પડી શકતા નથી. દ્વૈત અને અદ્વૈત એ બેઉ કલ્પનાઓ દેવના સ્વરૂપની અંદર વ્યાપેલી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારામાં હરિજ સર્વતોપરીભાવે કીડા કરી રહ્યો છે.

૨૧૪૬-હો કૃપાવંત પાંડુરંગ ! તારી સેવા મારે દેવી રીતે કરવી તે મને આવડતું નથી. હું તો આ સંસારમાગરની અંદર ફૂળી મરું છું, તેમાંથી મને તારી પોતાની સત્તાના જ્ઞેરથી બહાર જેથી કાઢવાને માટે તું દોટ મૂકીને આપ્યો આવ. હું ક્રિયાકર્મથી બ્રાહ્મ અને ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ બની ચૂક્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું

તારે ચરણે વળગી પડીને મેં હમણાં જેવી પ્રાર્થના કરી તેવી પ્રાર્થના વારંવાર કરી છે.

૨૧૪૭-જેમાંથી સમસ્ત પૃથ્વીમંડળ ઉત્પન્ન થયું છે, તે એક પંદરપુરના સ્વામીજ છે. તેમને વિષે શ્રુતિઓ પણ અનુમાન કરવાને સમર્થ નીવડી નથી. જેમને વિષે લોકો અનેક પ્રકારના વાઠવિવાદ કર્યા કરે છે, તે એક વિકૃત્તજ આખા જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ-બળવાન છે. તુકારામ કહે છે કે, તે કંઈથી કળી શકાય નહિ એવા અકળ અને સર્વવ્યાપક છે.

૨૧૪૮-જે પરમાત્માને નથી રૂપ, નથી નામ અને નથી તેને કોઈ જગ્યાનો આશ્રય લઈને રહેવાનું કામડેકાણું. મા, બહેન અને આખા વિશ્વમાં જે જુઓ તે બધુંજ વિકૃત્તથી ભરપૂર છે. તેને આકાશહિ વિકાર નથી અને આખું સંચરચર જગત તેનાથી ભરપૂર થઈ રહ્યું છે. તેને નિર્ગુણ પણ ન કહેવાય અને સગુણ પણ ન કહેવાય. આવા દેવને કોણજ બાળી શકે? તુકારામ કહે છે કે, તેના પ્રતિ એક દૃઢભાવ સિવાય ખીલ કોઈ પણ ઉપાયથી કાંઈવળતું નથી.

૨૧૪૯-તે સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓથી પોતાની બાંધેને અલિપ્ત રાખીને લોકો તેને કળી ન શકે એવી ચતુરાઈથી કીડા કરી રહ્યો છે. બાહ્યગર પોતાના હાથમાંથી દોરીને ખેંચીને જેમ લાકડાની પૂતળીઓને નચાવે તેમ દેવ મૌનાં પ્રારબ્ધની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને તેના વડે સૌની પાસે નાચ કરાવ્યા કરે છે. તે પોતે સૌનાથી વેગળો રહીને મૌને નચાવે છે, એ તેની થોડી ચતુરાઈ છે? જે ઘડીએ પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવાની દોરીને આંચકો મારીને તે ખેંચે છે અર્થાત્ જ્યારે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનુષ્યશરીરરૂપી પૂતળું પ્રાણહીન બનીને સોય ઉપર લાંબું થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ આવા છે તેમની માથે ઝાળખાણુ કરવી અને તેમની

સાથે આપણી મૈત્રી જોડી દેવી

૨૧૫૦-હે નારાયણ ! વિપયોના લણી દોડી જવાનો મારા મનનો વેગ બધ થઈ ગયો છે અને તારા સ્વરૂપની અદર તે ડેવુ ચોટીને નિથર થઈ ગેહુ છે ! તને છોડીને દસે દિશામા ભટકનાર મારે મન હવે ત્યારથી તારી પાસે પાછુ આટ્યુ આવ્યુ છે, ત્યારથી તેને પરમતૃપ્તિ થઈ ગઈ છે તુકારામ ઠહે છે કે, માત્ર ચિત્ત શ્રીપાહુર ગના ગમા રગાઈ ગયુ છે

૨૧૫૧-હે દેવ ! વિપયસેવન કરવાની ણાળતમા તુ અમારામા આળમ ઉત્પન્ન કર અને તારૂ નામ લેવાની અમને શક્તિ આપ, ખીન્નુ કાઈ ખોલવામા મારી વાણીને મૂગી કર, પણ તારા ગુણા નુવાદ કરવામા મારી વાણીને ગર્જવા દે આ મારી વિનતિ છે, તેને તુ મનમા રાખ તુકારામ કહે છે કે, તારા અરણ્યકમળને હું આખે જોઉં, તે વગર બાકીતુ જોવામા હું આધણો થાઉં

૨૧૫૨-નજીવી હકીકત ઠહેવામા વાણીનો વ્યય ડોણુ કરે ? હવે અમે એજ કરવાના છીએ, કે જેથી વિકૃતને હૃદયમા ધારણુ કરી શકીએ હવે કોઈ પણ જાતની મનોવૃત્તિ હૃદયમા ઊઠવા દઈ ગઈ નહિ તુકારામ ઠહે છે કે, લોહોને પાહુર ગ-ચિત્તનનો ઉપદેશ દેવાથી હું ગાડો ગણાઉં છું

૨૧૫૩-હે દેવ ! તારી પાસે મારી એકજ માગણી છે, તે તુ વિચાર કરીને મને આપ, તે એ કે દુર્જનની સગતિ મને ખિતકુલ થવા દઈશ નહિ, કાળજુકે તેથી ઘડી ઘડી ચિત્તમા વિશ્લેષ થાય છે, બાકી હું ધણા જન્મ લેવા તૈયાર છું, ઘણી ચાતના સહન કરવા તૈયાર છું, હું ગરીબોનો દામ પણ થઈશ અને તેમના પ્રહારથી મારો દેહપાત થાય તોપણ ભવે, તુકારામ કહે છે કે, હું એજ માગુ છું-એજ તુ મને આપ

૨૧૫૪-હે પાંડુરંગ! તું યોગ્ય ધર્મનીતિ જાણે છે તેથી તારા ચરણકમળ પાસે યોગ્ય થાય એવું હું શું બોલું? તારી કૃપા-થી એક ક્ષણમાં સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એ ત્રિવિધ કર્મો સાવ બદલાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ સત્તાધારી અને સર્વકર્તા એકમાત્ર તું જ છે.

૨૧૫૫-હે દેવ! તમે મારા ઉપર કંટાળી જશો, તોપણ અમારાથી તમને છોડાશે નહિ. હું પગે લાગીને વિનંતી કરું છું કે, મને કહો કે હું તમને છોડીને ક્યાં જઈ? અને તો અમારો પ્રાણ તમને અર્પણ કર્યો છે. હવે તો તમારે અમારી પાછળ આવવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, તમારું સ્થાન છોડી જવું નહિ એવો અમારો તમારે માટેનો દૃઢ નિશ્ચય છે.

૨૧૫૬-આ સંસારમાં જન્મીને હું માત્ર એક હરિને જાણું છું; મને ખીજો કોઈ પણ ધંધો આવડતો નથી; તેથી હું નિત્ય ગોવિંદનું ધ્યાન કરું છું. કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાર્થ આ બધું મારો પંઢરીનાથજ છે. તુકારામ કહે છે કે, મારો એક માલિક વિકૃલ છે અને હું તેમનો સેવક છું.

૨૧૫૭-બધી રીતે જેને શ્રીહરિ મિત્ર થઈને સહાય કરે તેને માટે તેના આંગણમાંની લીલી વેણી પણ કૃત્પલતા સમાન છે; રસ્તે ચાલતાં વચમાં પથરા આવે તે પણ તેને માટે ચિંતામણિ સમાન છે; તુકારામ કહે છે કે, તે અમસ્તી વાત કરે છે તોપણ તેના ઘરમાં વેદાન્ત દાસ થઈને રહે છે.

૨૧૫૮-હે પાંડુરંગ! મારું એવું કશું પુણ્ય છે કે, જેથી તું જલદી દોડતો આવીશ? હું ક્યાં એવો મોટો લજ્જા છું કે જેથી તું મારી આગળ, ઝડપથી આવીને બેસો રહીશ? એવાં મં

ક્યાં કદ સહન કરીને તારી ચાકરી કરી છે કે જેથી તું મને તરત પાસે બોલાવીશ? હે નારાયણ! એવી મારા નામની કંઈ મોટી ખ્યાતિ છે? હું તો માત્ર એક અપરાધી અને કમનસીબ છું. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા ગયા ભવનું કર્મ બાણતો નથી અને આ ભવમાં પણ મેં કંઈ બહું કર્યું નથી.

૨૧૫૬-અમારા ભક્તિભાવથી તારામાં દેવપણું આવ્યું છે તે તું કેમ ભૂલી ગયો? મોટા લોકોને યાદ આપ્યા વિના ઉપકારનું સ્મરણ થતું નથી; તમે તો નિર્ગુણ રહ્યા, તેથી સેવાના બળથી તમારું મન અમારે સાચવવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે વાથદોં કરવા ઉપર હું આવ્યો છું તેથી હે હરિ! પ્રેમ અર્પીને તમેજ આ બાબતમાં મને સમજાવો.

૨૧૬૦-જ્યારથી અમે દેવને દેહ અર્પણ કર્યો ત્યારથી અમે મરી ગયા છીએ; હવે અમે કોની સેવા કરીએ? સૂત્રધાર જેમ કળ દ્વેરવે તેમ પૂતળું નાથે છે; મને જેમ દેવ બોલાવે છે, તેમ હું બોલું છું. પાપપુણ્ય એ તો બધું એ જાણે; એની સાથે અમારે કંઈ લાગતું-વળગતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ભાઈઓ! તમે અમારી વાત સાંભળો; અમે હવે આ દેહથી પર છીએ.

૨૧૬૧-હે દેવ! હું તમારા સોગન બાંધને કહું છું કે, હું મારો જીવ જાય તોપણ તમને હીલુપત લાગે તેવું કશું કરવાનો નથી. પારકાની સ્ત્રી મને રખુમાઈ સમાન છે અને પારકાનું ધન હું ઊલટી કરતાં પણ ખરાબ માનું છું. તુકારામ કહે છે કે, ગરીબને સાદ્ય કરનારા દેવને હાથ મારી લાજ છે, પછી હું ખીજ ઉપર શા માટે આધાર રાખું?

૨૧૬૨-પ્રેમથી પ્રભુના રૂપનું સ્મરણ કરીને ત્યાં જીવને વિસામો.

આપવો એનુંજ નામ પ્રભુનો મેળાપ. પ્રભુનું મુખ સાચવી રાખીને તેનો ભાતા તરીકે ઉપયોગ કરવો; એ ખાવાથી તરત્ત અને ભૂખ મટી જાય. મનમાં નામ સાચવી રાખવાથી પ્રભુનું રૂપજ આપણી પાસે આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, પ્રભુનું નામ વારંવાર લેવાથી શરીરની બધી નસો આનંદથી શાંત થઈ જશે.

૨૧૬૩-હું મારા સામર્થ્યથી બોલી શકતો નથી. મારા મિત્ર કૃપાળુ હરિ છે, તેનીજ આ વાણી છે. મેના મંબુલ વાણી બોલે છે, પણ તેને શિખવાડનાર માલિક જુદો હોય છે. મારા જેવા પામર માણસે શું બોલ બોલવા? પણ મને વિશ્વંસર પ્રભુ બોલાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવની કળા કોણ જાણે? પગ વિનાના પાંગળાને પણ તે ચલાવે છે.

૨૧૬૪-જે આપણા હિતની વાત કહે છે તે જીવતદાન આપે છે, એમ સમજવું. અને જે મનપસંદ વર્તો એમ કહે છે તેને ધાતકી સમજવું. જેમ આધજો ખોટે રસ્તે ચાલતો હોય તો તેને અટકાવીએ છીએ તેમ કોઈ માણસ અધર્મ કરતો હોય તો તેને બળાત્કારે પણ અટકાવવો. તેમ આપણી પાસે પેસો હોય તો તે આપીને તીર્થયાત્રા કરાવવી પણ ચોરને પેસો પણ આપવો નહિ; તુકારામ કહે છે કે, આવું પુરાણમાં કહ્યું છે, આ કંઈ મારા ઘરના શબ્દો નથી.

૨૧૬૫-એવો તું સંન્યાસ લે કે જેથી તારા સંકલ્પનો નાશ થાય; પછી તું ગમે તે ઠેકાણે રહે-વસ્તીમાં, જંગલમાં, ખાટલામાં, ભોંય પર ગમે ત્યાં. જાણવાપણું તોડી નાખ અને વૃત્તિથી વેગળો થા. તુકારામ કહે છે કે, જેમ આકાશ અણુમાં પણ સમાયું છે તેમ દેવ પણ ગયો છે.



૨૧૬૬-હે દેવ ! સોળ હજાર સ્ત્રીઓને માટે તમને તેટલાં રૂપો લેતાં આવડે છે અને મારે માટે એક પણ રૂપ નહિ ? એવો ઠેરઠેર પ્રપંચ કરો છો તે તમારા જેવા દેવનેજ છાજે છે ! દ્રૌપદી-ને માટે તમે ચીરનું રૂપ ધારણ કર્યું તે તમને કેમ ગમ્યું ? તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તમે મને તમારાથી દૂર રાખો છો એ ધરાબર નથી.

૨૧૬૭-આ લોકમાં આપણે શિક્ષાથી અન્ન ખાઈએ, પાણી પીવાને માટે ઠામણું હોય અને પાથરવાને માત્ર ગોદડી હોય, એવી ફજેતીથી રહીએ-એજ આપણું ભૂખણુ છે. કારણ, આ સંપત્તિ નિર્ભય હોઈને; રાત્રી પાઈના ખર્ચ વિના મળે એવી છે. અને તે મળવાથી આપણા ચિત્તને ટાકક મળે છે. આપણું દેહ-રૂપી ઘર નવ છિદ્રોવાળું છે. તેમાં કામ કે ક્રોધરૂપી ઉદરોની હિલચાલ છે અને તેમાં પરમેશ્વરના નામરૂપી ધન સંતાડેલું છે. (અથવા આપણું વિષયરૂપી ઘર છે, તેમાં ઉદરોનો વ્યવહાર છે.) તુકારામ કહે છે કે, છેવટ તો આપણે એકજ સ્થળે રહેવાનું છે; તેથી કરીને આપણું વર્તન ણધા મનુષ્યોથી નિઃસંગ રહેવું જોઈએ.

૨૧૬૮-હે દેવ ! હું રાગદારીનાં ગાળાં બાળતો નથી, પણ તારી સમક્ષ મારા કાન ધરીને, તારા નામના છંદોથી નાચું છું. હે ત્રિફલ ! મારા તોતલા શબ્દો તરફ ચિત્ત દઈને સાંભળ. જ્યારે લોકો મારી સામે બેઠે હસે, ત્યારે તેમની શરમ રાખ્યા વિના હું તારું નામ નિઃસંશય જપું. તારા નામનું કીર્તન કરવામાં મેં ગધી લાજ જોઈ છે. અરે ! પણ મારે લોકોની ગરજ શી છે ! તુકારામ કહે છે કે, હે લક્ષ્મીપતિ ! આ જે મેં વિનંતિ કરી છે, તે તું સાંભળ.

૨૧૬૯-સાપની કોથળીમાં ઝેર છે. તેથી કરીને તેના દરથી

પણ લોકો ખીજે છે. પણ મૂળમાં તો બધાનાં શરીર પંચભૂતાત્મક-  
જ છે. પરંતુ ગુણોને કારણે સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદન-  
ના ધામમાં સુવાસ છે, એથી કરીને તે પ્રિય લાગે છે. તેથી જેવી  
જેની જાત તેવી તેની જાત, એમ સિદ્ધ થાય છે. તુકારામ કહે  
છે કે, ઠરડુ દાણો હોય તેને ગમે તેટલો પલાળો છતાં તે  
અનાજમાં મળવાનો નહિ અને કાચો ને કાચોજ રહેવાનો.

૨૧૭૦-પેટભર જમ્યા પછી જેમ એક રતીભાર ઝેરનું સેવન  
કરવાથી બધું અન્ન નકાસું થાય છે, અને વળી, શરીરના કોઈ પણ  
ભાગને હાથથી ખૂબ ખણવાથી મળ આવે છે, પણ એકજ અંગમાંથી  
એક ફવાડું જરા ઊપડી આવે, તો જેમ મોટું દુઃખ થાય છે, તેમ  
જે કોઈ સર્વ ઠેકાણે એકજ દેવ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને ઘણા  
બધા દેવોને નમે છે, છતાં કોઈ એક દેવને ધિક્કારે છે, તેનું બધુંજ  
એણે જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેનું મન સ્વાધીન નથી તેનાં  
બધાં કામ વ્યર્થ છે.

૨૧૭૧-આ ઉપદેશ મને પોતાનેજ છે. એનો ગ્રાસ ખીજ  
કોઈએ માન્યો નહિ. કારણ, તમે સર્વ લોક પાંડુરંગસ્વરૂપ હોવાને  
કારણે ખૂબ સુંદર છો. હુંજ પૂરેપૂરો દુષ્ટ છું. એટલા માટે હું  
તમારે શરણે આવ્યો છું. તેથી, મારું કોઈ પણ રીતે હિત કરો.  
તુકારામ કહે છે કે, હું તમારા પાંચ પકડું છું. મારો દેહ, હું  
અને મારા દેહ મંજાથીજે કાંઈ લાવો છે તેનાથી મને મુક્ત કરો.

૨૧૭૨-જેઓ જાણે છે તેઓને મર્મ મળ્યો છે. જેઓ જાણતા  
નથી, તેઓને ભાગે દુષ્ટ કર્મ છે. આ બે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ અનુ-  
ભવ્યા સિવાય તેમનો અનુભવ મળી શકતો નથી. સ્ત્રીના સંલોગનું  
સુખ અને તેનું માહાત્મ્ય માત્ર સાંભળવાથી જાણી શકાતું નથી.  
જે તેનો સાક્ષાત અનુભવ કરે છે, તેને તે સુખનો અનુભવ થાય

છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા વિઠોળાનો મુખાનુભવ એક વાર પણ થઈ નય તો પછી કોરેકોરા શબ્દોથી જે સૌન સાંભળવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનમાં આગ લાગે.

૨૧૭૩-જ્યાં પાંદુરંગ મારું માન જાળવવાનો યત્ન કરે છે, ત્યાં મારે પ્રપંચની ચૂંચ શાની? માટેજ, તું કાંઈ પણ વિચાર કયાં વિના પાંદુરંગના ધામમાં જઈ રાત રહે. જો તને પશ્ચાત્તાપ થાય, તો પછી તારા સ્થાનમાં પાપ કેયાંથી રહેશે! તુકારામ કહે છે કે, જેના પડખે પાંદુરંગ હાજરાહજૂર જિલો છે, તેના આ સંસારનાં સકળ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયાં છે.

૨૧૭૪-હો પ્રભો! તારી પ્રાપ્તિનો મર્મ સંતોષે મને સમ-જાળ્યો છે. તે મુખ્ય મર્મરૂપી તારું નામ મારા કંઠમાં ધારી રાખીને તે નામના જપથી, હું સર્વવ્યાપક છતાંય, તને મારા હૃદયમાં સાચવી રાખીશ. તું પ્રથમથીજ અમારા ભાવના પેથમાં સપડાઈ ગયેલો છે. તેથી તારી નવવિધ ભક્તિથી તને હું ખાંધી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આમ હું મોટો જાળવાન હોવાને કારણે કલિ-યુગ મારા પગમાં પડ્યો છે.

૨૧૭૫-વિઠ્ઠલાનું રૂપ આંખેથી જોયાજ કહું, એવી લહે મારા મનમાં લાગે. આ સિવાય ખીજી કોઈ મને ઈચ્છા નથી, અને આ સંસાર મને ગોઠતો નથી. આ પાંદુરંગના સ્થાનમાં આવી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું; તેમ થવાથી મારો જન્મ સફળ થયો છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણની સેવા મને કાયમને માટે તું કે.

૨૧૭૬-જે સ્વરૂપની ઝાંખી માત્રથીજ જાણ પાપોનો નાશ થાય છે, તે આદ્યાત્ પરમાત્મા પંદરપુરમાં પ્રત્યક્ષ બિરાજે છે; માટેજ, મુખેથી હરિનામ ગાતો ગાતો તું પંદરપુર જા-આ હું તને જો વાર કહું છું. અને ત્યાં જઈને વિઠોળા પાસે પ્રેમભક્તિની

યાચના કરજો. જે સર્વ સુખોનો ભંડાર છે તે પરમાત્મા, પુંડલીક-  
રાય ઉપર પ્રસન્ન થઈને આજે પંઢરપુરમાં ધિરાજે છે; તુકારામ  
કહે છે કે, જે સ્વરૂપ નિરાકાર સિદ્ધાંતમાં મેળવવું બહુ દૂર છે, તે  
સાકાર બનીને રાજા પુંડલીકની પાસે ચરણ જોડીને ઊભું રહ્યું છે.

૨૧૭૭-હું મારો દેહ તારા ચરણકમળમાં અર્પણ કરીને  
તારા તરફથી કરવામાં આવેલા મારા ઉપરના ઉપકારોના પારને  
પામી ગયો છું. હે દેવ ! આથી કરીને મારા જીવને જેમ સુખ  
થાય તેમ તારે કરવું. હું તો માત્ર ઠોઠ છું; મેં અનેક અપરાધો  
કરી નાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા વિષયના જે ભાવ ને  
ભક્તિ તેનાં લક્ષણ હું બાણતો નથી.

૨૧૭૮-જે બધા મનુષ્યો મારા મુખના સોબતીઓ છે, તે-  
ઓને કંઈ દેવાલેવામાં આવે, તેનાથી તેઓ ઉપયોગી થાય છે; પણ  
આજરની વેળાએ, દુઃખસમયે તે મને કોઈ ઉપયોગી થવાના  
નથી. હું શક્તિહીન થઈ જઈશ અને નાક અને કાનમાંથી મને  
પાણીની ધારા છટશે, ત્યારે કોઈ મારો ભાવ પૂછવાનું નથી.  
આપણી સ્ત્રી આપણને જોઈને આપણાથી ભાગશે અને કહેશે કે,  
“મૂઝો મરતોય નથી. અરે ! આ ઘર યૂંકી યૂંકીને ભરી મૂક્યું.”  
તુકારામ કહે છે કે, હે ચક્રપાણિ ! અંતકાળે તારા સિવાય મારે  
બીજું કોઈ સગું નથી.

૨૧૭૯-હે દેવ ! તારા વિષેની જે પ્રેમભક્તિ તેનું કંઈ ચિહ્ન  
આપ-મારા હૃદયના ભાવને બાણીને મારા અજ્ઞાનને દૂર કર. જેમ  
પાણીમાં રહેવા છતાં કમલ અલગ રહે છે, તેમ સંસારના વ્યવ-  
હારમાં પડ્યો હોવા છતાં હું અલિપ્ત રહું. જે પ્રમાણે યોગી  
ઉન્મત્તની અવસ્થામાં રહેવાથી જે સ્થાનમાં પોતે રહ્યો છે તેનો  
તેને ખ્યાલજ રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે લોકો તરફથી કરવામાં

આવેલી સ્તુતિ કે નિંદાને સાંભળ્યા છતાં પણ હું બહેરોજ હોઈ એમ રહું ! જેમ સ્વપ્નમાં અનેક સૃષ્ટિનો ભાસ થાય છે અને જાગ્યા ત્યાં બધુંજ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ પ્રપંચને આંખથી જોઈને પણ એ જોટો છે, એમ માનીને હું આંધળા પ્રમાણે રહું. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્થિતિ કરાવ્યા મિવાય જે કંઈ થશે તે બધુંજ ફાગલ છે.

૨૧૮૦-હે વિકૃતા ! તને બોલાવી-બોલાવીને મારું ગળું ફાટી ગયું છે. મારા તરફ રહેમ નજરથી શા માટે જોતો નથી ? તને શું થઈ ગયું છે ? અનેક જન્મોના ફેરાઓ કરી કરીને તારે માટે ખૂણ જોલે ચકચો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે નફરત ! તારી ચાલચલગત બોલવાસાંભળવા જેવી નથી.

૨૧૮૧-કોઈ જિંથું માથું કરીને મોટા બરાડાથી અનેક પ્રકારનાં ગાયનો કરીને તને હાક મારે છે, પણ તે ગાનમાં શું ગાય છે તે લોકો જાણતા નથી. સાંભળનારા મને પૈસા આપે એવી અપેક્ષાથી જેઓ ગાય છે, તેઓ વ્યર્થ ગાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોક માત્ર પેટને માટેજ કષ્ટ લે છે.

• ૨૧૮૨-હે દેવ ! આ બધેજ પ્રપંચ નથી એમ માનીને મારું મન તારા ચરણકમલમાં સ્થિર થઈને રહો. હે પાંદુરંગ ! તારા શુદ્ધ રંગથી મારું ચિત્ત રંગાય એમ કર. મારા ઉપર ખીળ કોઈની ત્રુટા ચાલવા ન દઈશ. હું તને બે વાર કહું છું-એવું પરાધીન-પણું મને ન ચાઓ. તુકારામ કહે છે કે, જે કંઈ જોડું છે તેને તું ફર કર, એટલે મારી ખીડાઓ ઓછી થઈ જશે.

૨૧૮૩-હું હરિકથાના શ્રવણોદીન તમારું માહાત્મ્ય ગાઉં છું એમ નથી, પણ આ વિષયમાં મારો જે અનુભવ છે તે ગાઉં છું. મારી જે હરિકથા છે. તે ખીલ્લ માધનોને તાજે નથી (અથવા

તેણે મને પગતંત્ર કર્યો નથી ) માગ પાગમાર્થિક દેહને તેજ મળ્યું છે, અને તેને હિંદુધર્મી જાણીને આત્મપદના ન્યાન ઉપર મને સ્થિર કર્યો છે આખા ત્રલોકચમા પ્રદક્ષિણ લયો છે. વિષ્ણુ ભગવાન તને હાથ બેડી ગદ્દા છે, શિવજી તારી ચરણરજને નમસ્કાર કરી માથે અડાટે છે તુકારામ કહે છે કે, તે કળિકાલને તો જાદીખાનામા નાખ્યો છે, એવો તું જાળવાન છે

૨૧૮૪-મારૂં આખરી પગિણામ ઘણું સુઠું થયું રૂઝમાઈના સ્વામી-ને માગ માળાપ છે, તેની મમક્ષ હું આવી પહોંચ્યો છું. હું અહીં આવીને યાચના કરતા માગ જધા પાપ નાશ પામ્યા છે તુકારામ કહે છે કે, મારી વાણી મૃત્યુ મમક્ષજ જાણ્યો, જેથી ચિત્તન કરતા કરતા મારૂં મન તૃપ્ત થાય

૨૧૮૫-હો દેવ ! અત્યાગે હું તારા નામ ગાઉં અને તારા આનંદગમા થેઈ થેઈ થઈ નાચું તાન નામના ધામમા જો મને શ્રદ્ધા છે, તો પછી મારે ફરી ગર્ભવામ શાનો ? તારા નામને જો હું ભૂલી જાઉં, તો મને કગોડા જીવોની હુત્યાનુ પાપ લાગે ! તુકારામ કહે છે કે, હિંદુ મને જોડું નામ પણ આપો-તેને પણ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માલજીગ

૨૧૮૬-અનેક વાર નરકમા ડુળાડનારી ઘેઈ સ્ત્રી હોય, તો તે આવી હોય-જે પતિને તીર્થયાત્રા રવા જે નહિ અને જેણે પોતાના સ્વામીને પોતાના ઘરને આગણે કૃતગની માફક સ્વાધીન કરી દીધો હોય, જે પતિની પાસે પોતાની સેવા દેવોની સેવાની માફક કગવતી હોય તુકારામ કહે છે કે, આવો જે પુરુષ છે તે માક્ષાત્ પશુજ છે-તેણે પોતાની આવરદા પાણીમા નાખી છે

૨૧૮૭-જેનું જીવતર સ્ત્રીને અધીન છે તેને જોઈને મને ભારે ત્રાસ જૂટે છે જલુની માફક જેલો તે પ્રાણીને સસારમા મારે

કેની ઉપમા આપવી ? તેની બધીજ ગત મદારીના માકડાના જેવી છે. સ્ત્રીના મનમાં હોય તેજ જેને ખરું લાગે છે, તે પુરુષ તો સ્ત્રીને પૂરેપૂરો અધીનજ છે. તુકારામ કહે છે કે, એ તો રખડતા ગધેડાના જન્મ પ્રમાણે અથવા તો કૂતરાના ખાવા પ્રમાણે તેનું બધુંજ જીવન સમજવું જોઈએ.

૨૧૮૮-હે દેવ ! જગતમાં તમે મારી જે આવડી વાહવાહ બોલાવી છે તે તમારી મેં કરેલી એવાનો બદલોજ હું સમજું છું. હવે મને આ વિષયમાં કંઈ વધુ દેવાનો વિચાર છે ? મેં શબ્દની સાથે શબ્દ જોડીને કવિતા કરી છે, જેથી મારો દેહ સાર્થક થયો છે. જ્યાસુધી આ વિષયમાં તારા મુખથી તું કંઈ પણ ઉદ્ભવ નહિ કરે, ત્યાસુધી તારા વિષેની મારી કટકટ ઓછી થવાની નથી. તુકારામ કહે છે કે, જો તું મારાથી કંઈ છાનુ રાખે તો તને પુંડલીકની આણ છે.

૨૧૮૯-એક ગોવાળણુ ખીજીને કહે છે કે, ઈન્દ્રિયનાં દ્વાર બંધ કરીને અલિ, તું અંતઃકરણમાં હરિને જકડી દે એટલે એનું રક્ષણ પણ બરાબર કરી શકાશે અને તેજ કામ આ ઠેકાણે કરવું જોઈએ. “ અરે ઓ હરિ ! અરે ઓ હરિ ! ” એમ ગોણતાં બોલતાં તે ગોવાળણીને ચોરી કરતાં તે (હરિ) મળ્યો, પછીથી તેને પાતાના હાથવતી એને વીંટાળીને પકડી લીધો; કારણકે તે એની માને ગ્રામ દેતો હતો. પરંતુ તેનો લોભ આડે આવ્યો. તેથી તેણે તેને ફસાવી. દેવ તેના હાથને છોડાવી તેને તરફટતી મૂંઝીને નાસી ગયો. તે ગોવાળણીના અંતઃકરણમાં અંશયની જે ગૂંચો હતી તે ભગવાનને ભેટવાથી ઊકલી ગઈ. આવા પ્રકારે સંબંધ છૂટ્યા પછી તેઓ કૃષ્ણને ફરીથી લેવાને જતી, તો તે, તેને મળતો. તુકારામ કાકડવી કરીને વિનંતિ કરે છે કે, જે વિપરીત બોલનારા હોય

તેમને તું છોડી દે. અમે તો ભારને વહન કરનારા છીએ એવી કબૂલાત તેમના મોઢેજ થયેલી છે.

૨૧૬૦-હું ઝડપ કરીને બળથી પંક્તિમાં બેસી જાઉં છું. ત્યાંથી જો કોઈ મને ઉઠાડે, તો દાતાની કજેલી થશે. હે પાંડુરંગ ! ખરેખર ચોખ્ખું કર્તવ્ય તું કળી શકતો નથી ? તું બળથીજ મારા તરફ શા માટે જુએ છે ? મારે જે જોઈએ છે, તે બધુંજ હું માગી ચૂક્યો છું. 'ના' કહેવાનો આ સમય નથી. તુકારામ કહે છે કે, મોડું માન મેળવવાનો હું અધિકારી થયો છું, પણ હે દેવ ! મને લોકલાજ નથી.

૨૧૬૧-હે દેવ ! હે પાંડુરંગ ! તારા ચરણની સેવા કરવી એજ મારા વડીલોની રીતિ છે. મારા આપદાદાએ ઉપવાસ, પારણાં વગેરે વ્રતો કરીને અને તારા દ્વારપાળ રહીનેજ જે કંઈ સૂચવેલું છે, તેજ આજે અમારે ભોગવવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વંશપરંપરાનો આજ્ઞાધારી સેવક છું, માટે જો મારી ઉપેક્ષા કરવામાં આવશે તો લાજ જશે કેની ?

૨૧૬૨-જેની વાણી હરિનું નામ લેતી નથી, તે બે બાપનો બેટો છે, એમ સમજવું. હરિના નામની જેને ભક્તિ નથી, તે અભક્ત બે બાપનો છે એમ જાણવું. જેણે વિકૃતને પરમદેવત તરીકે સ્વીકાર્યો નથી, તેની અંગત કદી પણ કરવી નહિ. જે પાંડુરંગને ઓળખતો નથી, તે નીચ જાતિનો છે. જે મોડું હરિનું નામ લેતું નથી, તે અમારની આમડું સ્ત્રીજવવાની કૂંડીજ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દિવસે એવો જીવ ગર્ભમાં આવ્યો, તેજ દિવસે એ અંડાળ થયો છે.

૨૧૬૩-હે નારાયણ ! હે પાંડુરંગ ! હું પાપી અને પતિત હોવાને કારણે તારા શરણે આવ્યો છું. મારી લાજ તારે હાથ છે. હે



પાંડુરંગ ! તેં ઘણા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તારા મહિમાનો પાર પમાતો નથી. હું મહાપતિત છું. હે પાંડુરંગ ! તારી બહેન દ્રૌપદીને દુર્યોધન વગેરે દુશ્મનોએ ખૂબ તકલીફ આપી, તે વખતે ચોળીની ગાંઠ ખાંધવાને માટે તું તેને તારી જેમ આર હાથ કરી આપ્યા. હે પાંડુરંગ ! પ્રહલાદને માટે તું ચંભમાંનું નરસિંહરૂપ ધારીને પ્રગટ્યો અને તું મનેજ કેમ વીસરી ગયો ? સુદામા બ્રાહ્મણ દારિદ્ર્યથી પીડાયેલો હતો. તેને તેં તારા જેવો બનાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, હું સર્વ ભાવથી તારે શરણે આવ્યો છું. મારાં પાપ દૂર કર.

૨૧૬૪-કસ્તૂરીનું રૂપ ઉપરથી દેખતાં ખરાબ દેખાય છે, પણ અંદર સારભૂત સુગંધ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે મહામૂલ્યવાન છે. તેમ ચંદનનાં વૃક્ષ ઘણાં થોડાં હોય છે, પણ તેના સ્થાનમાં સુગંધ હોવાને કારણે તે બહુજ કીમતી થાય છે તો શું રૂપથીજ સુંદરતા છે ? સોનું ખીણ ધાતુઓમાં અત્યંત કીમતી છે. એક સારી તક્ષવારના ખાર પૈસા પણ ઉપજવાના નથી, છતાં એને કાયમ રાખી એને આપણા અંગ ઉપર જો રાખવામાં આવે તો હંભરો રૂપિયાનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, જાતિનો સંબંધ કાંઈ નથી. જે માણસ મુખથી હરિનામ લે છે, તેજ ધન્ય છે.

૨૧૬૫-સંસારનાં બધાં દુઃખ પોતાની સત્તા વડે કરીને ટાળવા જેટલો હું અધિકારી નોકર નથી. હે દેવ ! તમારે પગલે પગલે અનુસરતો રહું એજ મારું કર્તવ્ય છે; માટે તું મારા ઉપર કૃપાની છાયા કર. હું નિર્બળજ છું, પણ તું તો સર્વશક્તિમાન છે, એમ સમજીનેજ મેં તારું શરણ લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, સંસારના ભયને કારણેજ મેં તારા ચરણ ગ્રહ્યા છે. આ ત્રિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હું જાણતો નથી

૨૧૬૬-અનેક ગ્રંથો જોઈ જવા આવરદા લાંબી જોઈએ, પણ તે મારા હાથની વાત નથી. અને તે ગ્રંથોના અર્થોનું જ્ઞાન મેળવવા જેટલી તીવ્ર બુદ્ધિની મને સરખાઈ પણ નથી. વિઠોબાનું નામ લેતાં લેતાં જે થવાનું હોય તે થાઓ. જેનું હું પૂજન કરું છું, તેને જ ભાવે આ જીવ રહ્યો છે. જો વિચાર કરવા જઈએ, તો અનેક પ્રકારના કુતર્ક અને યુક્તિઓ વધી જાય અને તેથી અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય. તુકારામ કહે છે કે, છોકરાઓ જો શુભાશયો રાખે, તો તે પૂરવાને માટે વડીલોનાં મનમાં લાગણી ઉત્પન્ન થાય.

૨૧૬૭-શ્રીહરિ ભગવાનનું રૂપ જોતાંજ તે મારી આંખમાં પ્રવેશી જાય છે અને અંતઃકરણમાં તેનાથી જરાય વેગળું રહેતું નથી. તેજ હરિ ભક્તના હૃદયમાં ધમ્મ ધ્રુવ પ્રમાણે ક્રીડા કરે છે અને તેના હૃદયમાંના વિકારોને બહાર કાઢી મેલે છે. તેવો એ નંદનો પુત્ર કૃષ્ણજ છે. તેની સેવા કઈ છે? તે જેવો દેખાય છે તેવો નથી. બધી દિશાઓમાં વ્યાપીને તે રહ્યો છે. તેનું મકલ આતુર્ય ક્રીડા કરવાને માટેજ છે અને તેની સાથે એક વાર ગાંઠ બંધાતાં તે કદી છૂટતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ભગવતસ્વરૂપના વિરહથી વીંધાયેલી વિરહિણી રસ્તામાં આવી રાહ જોતી બિલેલી છે. તેના તરફ નિર્દેશ કરીને હું લોકોને જતાવું છું.

૨૧૬૮-મોટાં કર્મો બળી જાય અને નિઃશુબ્ધનો જે ખરો મર્મ જોવા મળે તે પ્રકારનો મર્મ એકમાત્ર હુંજ સમજ્યો છું, તેથીજ હું નામચિંતન કરનારો થયો છું. માટે તપ વગેરે સાધનની માયાકૃટ કરવાની નથી, તેમ વનવાસ પણ કરવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ નામસ્મરણ કલિકાલને ટૂંકવી નાખે છે.

૨૧૬૯-હો દેવ ! કામ, ક્રોધ, અભિમાન, આશાતૃષ્ણા, માયાલજ્જા અને ચિંતા એ વિકારો મારા દેહમાં રહેવા દે મા !

અને મને જન્મોજન્મ પંદરપુરમાં વાસ દેજે. આ સિવાય ખી-  
ણું કશું હું તારી પાસે માગતો નથી. હે હરિ ! તું મને કૃપાદાન  
કર, તને જે વાર વીનવું છું. મારા હૃદયમાં રહેલાં અજ્ઞાનાંધકા-  
રને હઠાવીને મને તારા ચરણારવિંદનાં દર્શન કરાવ. આવી મારી  
ઇચ્છા તું પૂરી કર; કેમકે, હું તારે શરણે આવ્યો છું, તારે મારી  
ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. તારું નામ કાયમને માટે હૃદયમાં રહીને  
મારા મુખ મધ્યે વસો. જાગૃતિમાં કે સ્વપ્નામાં પણ એક ક્ષણભર  
પણ હું તારું નામ ન વીસડું—એમ કહેનારા જે સંતો છે તે તારા  
સિવાય ખીજા કોઈને જાણુતાજ નથી. તેવા સંતોનો મને સમા-  
ગમ હો ! તુકારામ કહે છે કે, યમદાર મારે માટે તું જન્મ કરી દે.  
આ ભવસાગર મને ફરી ન મળે, તેવું કરી દે; કારણ જાધી સત્તા  
તારા હાથમાં હોવાને કારણેજ તને ત્રૈલોક્યમાં કોઈ પણ હરકત  
કરનાર નથી. હું તારા ચરણકમળમાં મારું મસ્તક મૂકીને  
વિનંતિ કરું છું.

૨૨૦૦-હલકી જાતિના માણસને કોઈની કાંઈ પડી હોતી  
નથી, એટલેજ મોટાનાનાનો ફેર નહિ સમજતાં કાવે તેને લાતો  
મારે છે. પરંતુ મનુષ્ય હોઈને જે એક માણસનું માનખંડન કરે છે,  
તે તો હલકાથીયે અત્યંત હલકો છે. જે પોતાની માતા, બહેન  
વગેરેનો વિવેક નથી સમજતો અને અપશબ્દો વાપરે છે, તે ગધે-  
ડાંની ઓલાદનો છે; એમ સમજવું. તુકારામ કહે છે કે, જે  
જોકડો મત્ત છે, તે કાવે તેમ એલફેલ કર્યા કરે છે.

૨૨૦૧-ઉપરના ક્રુપપદમાં જણાવ્યા મુજબ જેની વર્તણૂક છે,  
તે માતૃગામી હોઈને ગધેડાંની ઓલાદનો છે, એમ સહજ રીતે  
સમજાય છે. જેણે મહાન લોકોની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરેલો છે,  
જે એધાણીએ અને એ કામે કરી ગધેડાંની જાતનો છે એમ

જાણવું. જે દારૂ પીનારો છે તે અધમ વ્યક્તિનો છે. તેને કંઈ પણ મારી શિખામણ દેવામાં આવે તે નાખી દેવાની છે. તુકારામ કહે છે કે, કૂતરાં અવિવેકી હોઈને પોતાનું કે પારકું કશું જોતાં નથી.

૨૨૦૨-મત્સ્ય, કૃમ્મ અને શેપ કેને આધારે છે ? છતાં પૃથ્વીનો ભાર વહે છે. તો ખીક શી ? ચિંતા શાની ? તે એવો તો સ્વર્ગ સાહાયકારી છે. શંખ, ચક્ર, ગદા, વગેરે અપાર આયુધો ધારણ કરનાર તે ભગવાન ભક્તોનો રક્ષક છે. તુકારામ કહે છે કે, પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં પુરાયા ત્યારે જે ભગવાને તેમને સુકિતથી છોડાવ્યા, એ દેવ મારો સહાયકારી છે.

૨૨૦૩-‘રામ’ એ નામનું સ્મરણ કરવા માત્રથીજ કામ અને ક્રોધ બાળી બીધને શરીરમાંથી અભિમાન ખાળ થઈ જાય છે. રામ-નામથીજ સર્વ દર્મનાં અને સંસારનાં બંધન તૂટી જાય છે અને સ્વપ્નમાં પણ આપણને કશી તકલીફ પડતી નથી. નામસ્મરણ માત્રથીજ ગર્ભવાસ ટળી બધું પુનર્જન્મ થતો નથી અને દરિદ્રતા કેઈ પણ વખતે અનુભવવી પડતી નથી. રામનામ લેવામાત્રથી યમ-રાજ ગરીબ થઈ બીધને શરણે આવે છે અને તેને લીધે જે અવિનાશપ્રાપ્તિ થાય છે, તેની પાસે ધ્રુવના અચલ પદની પણ કેઈ વિમાત નથી. રામનામ ઉચ્ચારવા માત્રથી સર્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનાં પડળ એક ક્ષણમાં ઊઘડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, રામનામ ઉચ્ચારવાથી ભવસમુદ્ર સહજમાં તરી જવાય છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

૨૨૦૪-હે ચક્રપાણિ ! હે માળાપ ! હું તારા ગુણો અને નામો ઉપર જોવારી બાઈ છું. કારણ, તારા ગુણ અને નામને લીધે મારાં માયા સંબંધી દુઃખ નહિ જેવાં થઈ ગયાં છે અને મને સર્વ આશાના પાસમાંથી મુક્ત કર્યો છે. વિવિધ તાપથી મારો દેહ તપી

યો હતો. તેને અત્યંત શીતલ કરી નાખ્યો છે. એટલે કે, કેઈ પણ પ્રકારની તકામાર કે ચિંતા કરવાનું મારે કારણ રહ્યું નથી. કળિંગ પોતાનું મોં કાળું કરીને છુપાઈ ગયો છે. અને સમસ્ત જીવ મારા મિત્ર બની ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું સર્વનો રાજરાજેશ્વર હોઈને સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ છે. તારા પુણ્ય વડે કરીને મારે મધી દિશાઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ છે.

૨૨૦૫-હે નારાયણ ! હું મારા મનોલાવથી જે કાંઈ માણું છું, તે તું સાંભળ. જે પ્રમાણે મારી જિંદગી તારા શુભ ગાય તે પ્રમાણે તું તેને મોકળી કર. જે એમ ન કરવા માગતો હોય તો તેને ખેંચી બાંધ કરી દે. મારાં નેત્રો પરથી જોને માતા સમાન જુએ તેમ કર. જે એમ ન થાય તો આંખોની મારે જરૂર નથી. આ મારા કાન કેઈની પણ સ્તુતિ કે નિંદા સાંભળવામાં ત્રાસ માને તો તે મારા છે. જે એમ ન થાય તો તે કાનને તું બહિરાળ કરી દે ! મારી સકલ ઇન્દ્રિયોને દમીને એના જે બ્રમ છે તેને દૂર કરી એ ઇન્દ્રિયોને એકનિષ્ઠ બનાવ. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તારું જે વિચરણ થાય તો આ પ્રાણ રાખે એ અર્થ ! તુંજ તે વિચાર.

૨૨૦૬-પોતાની જાતનો વિચાર કયાં વિના જે બધાં પ્રાણીઓને નમસ્કાર કરે છે, તેને આત્મસ્થિતિનો સાચો અનુભવ થયો છે એમ જાણવું. જે પોતાનું આમર્થ્ય ધીબ ઉપર ઉપકાર કરવાને વાપરે છે, તેણે આત્મસ્થિતિ સાચી જાણી છે. એક દ્વેત અને એક અદ્વેત એવો ભાવ જેના મનમાં નથી, તેણે ખરી આત્મસ્થિતિ જાણી છે. જે ધર્મ અને નીતિના યોગ્ય અને અયોગ્ય પ્રકારને જાણીને દૃઢ ભાવે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે છે, તેનેજ મનુષ્ય કહેવો. તુકારામ કહે છે કે, ઉપરનાં લક્ષણો સિવાયનો જે કેઈ પણ માણસ છે, તે સંસારનો વ્યર્થ જોગ ઉઠાવનારો ગણાય છે.

૨૨૦૭-જે પરમેશ્વર ચૌદ લોક મુઢ્યાં ત્રણે લોકને પોતાની દાઢ ઉપર ઊભા રાખે છે, તે પરમેશ્વર ભક્તના ભાવે નાનો બનીને દાબડીમાં આવીને રહે છે, તે જુઓ ! જે સકલ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે, તે પરમેશ્વર ગોકુલમાં પોતેજ નંદનો નંદન બની જાય છે. જે દેવે બધા દૈત્યોનો કાળ પ્રમાણે નાશ કરીને પોતાના પગમાં અસુરોને મઢેન કયો-રૂપી તોડા બાંધ્યા છે, તે પરમેશ્વર પાતાળમાં જઈ બલિરાજને દરવાજે દ્વારપાળ બની રહ્યા છે. જે પરમેશ્વર લક્ષ્મીના સ્વામી છે અને જે પરમેશ્વર ક્ષીરસાગરમાં વાસ કરીને રહ્યા છે, તે પરમેશ્વર ગોવાળિયાઓના એ ઠા કોળિયા લઈ લઈને પોતાના મોમાં મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે મર્વ ચતુરોનો રાજા છે, તે પરમેશ્વર ભક્તોના ભાવને તઈને કેવો નાનો બની જાય છે, તે જરા જુઓ.

૨૨૦૮-જે પરમેશ્વર બ્રહ્માંડનો સ્વામી હોઈને ભવસમુદ્ર તરવાના નાવરૂપ છે, તે દેવને અપાટે સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો, એ કાચે પુંડલીકને અદ્ભુત વશ અપાવ્યો છે. આ પુરુષાર્થની ચોખ્ખતા કોણ સમજી શકે ? હે પુંડલીક રાજા ! તારાં કર્તવ્યો કયાંયે મુંઢર છે—એમ હું બે વાર કહું છું. બધા ચિકારોનો નાશ કરી તે પાંડુરંગને કળજે કયો. આ તારો મહિમા વખાણ્યો જતો નથી. આ પાંડુરંગરૂપી એક માળા તેં ધરી છે તેને લીધે પરમાર્થની દુકાન કાયમને માટે તેં ભરી લીધી છે. તે સુખથી આ પંઠરપુર ભરચક થઈ ગયું છે. ખરેખર ! એ એનું પરમ ભાગ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે વસ્તુ જે બળનામાં તેં સંતાડી લીધી છે, તેની કુંચીઓ મતોને સ્વાધીન કરાવીને—તારા અંગમાંથી વેગળી કરાવીને આ પુંડલીક મોહું માહાત્મ્ય પામ્યો છે.

૨૨૦૯-હણીલમાં ( નદીનું નામ ) સ્નાન કરીને હું દેવતા આંગણમાં આવીને બેઠો છું. આજે રામકૃષ્ણનારાયણ એ મંત્રો-

રૂપી રસાયતનું હું લોચન જમ્યો છું. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હવે આ જીવનો કલ્પને અંતે પણ નાશ થવાનો નથી.

૨૨૧૦-હો દેવ પાંડુરંગ! તારે સારૂ મારો જીવ ગાંડાની માફક હશે દિશાઓ દોડાદોડ કરીને તને ખોળતો ફરે છે. લોકવ્યવહારાદિ લાભ મેં છોડી દીધો છે. મારા મનને તારાંજ દર્શન કરવાની એક ઉત્કટ લગની લાગી ગઈ છે અને તારાં દર્શનની ભૂખ નિરંતર જોર કરતી રહે છે. તારા સ્વરૂપનું વર્ણન મેં કાને સાંભળેલું, તે સ્વરૂપને જોવાને સારૂ મારી આંખો તલસી રહી છે. પાણી વિના જેમ માછલી તરફેડે તેમ મારો પ્રાણ તારા દર્શનને માટે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણ મારા કળજમાં આવી જાય એવો મારે કયો ઉપાય કરવો?

૨૨૧૧-વિકૃલ કયા ગામમાં રહે છે તે જો કોઈ જાણતું હોય તો મને કહો તો ખરા! તેના જહલામાં હું તમારે પગે પડીને તમારા પગ આગળ આજોટી પડીશ. મને તેને વિષે થોડીઘણી માહિતી તો આપો. સંતોએ જેના રૂપગુણનું વર્ણન કર્યું છે તેને જો હું આલિંગન દઉં તો તેથી મને મુખ થશે. મને જે કોઈ પાંડુરંગનું દર્શન કરાવશે તેના ઉપર હું મારો જીવ ઓવારી નાખીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ નાનકડું વાછરડું તેની માથી વિખૂટું પડવાથી ખરાડેખરાડા પાડે છે, તેમ હો દેવ! તારા વિયોગને લીધે મારી પણ એકએક ઘડી એવાજ દુઃખમાં વ્યતીત થાય છે.

૨૨૧૨-કોઈ કવિને કવિતા રચતો જોઈને જીજ્ઞે માણસ પણ તેની દેખાદેખી કરીને કવિતાઓ જોડવા મંડી જાય પણ તેથી તેને શો લાભ થવાનો હતો? બૂસાને ગમે તેટલું ખાંડો પણ તેમાંથી કાંઈ હાથમાં આવવાનું હતું? આચા અને સરળ વ્યવહારમાં નકામું વિઘ્ન ઊભું કરવાથી લાભ થવાની આશા તો રાખી શકાયજ નહિ.

કવિતાઓ જોડતાં આવડી એટલે તેને લીધે દુનિયામાં માનપ્રતિષ્ઠા વધે છે, લોકો પગે પડવા આવે છે અને આવું થાય એટલે કવિના મનને સુખમંતોષ પણ થાય એ વાત ખરી; પણ તે બધું છતાં આખરે તો તેને નરકનો રસ્તોજ લેવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને પોતાના સહાયક બનાવ્યા વિના જે જે જૂઠા વ્યવહારનો આશ્રય લઈએ તે બધાના પરિણામમાં દુઃખ અને અપ-કીર્તિજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨૧૩-કોઈ સજ્જનનું દર્શન થાય એટલે તેને, મોઢેથી શુભ વચન સાંભળવાનું બની આવે છે. તે જે કંઈ બોલે છે તેના વડે હમેશાં ધર્મ અને નીતિનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેના બદલામાં સાંભળનારાઓમાંથી કોઈ માહું લગાડે તો તેવા માણસનું પોતાનું હિત બગડશે. તોપણ અતુર લોકોએ ચોખ્ખા પ્રમંગની પરીક્ષા કરીને મર્યાદા જાળવીને વર્તવું એજ ઉત્તમ નીતિ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેટલા કેમળ થવાય તેટલા થવું; એમાંજ લાલ છે.

૨૨૧૪-મેં તમારું નામ પ્રેમસહિત ધારણ કર્યું છે અને તેનુંજ હું સુખપૂર્વક સ્મરણચિંતન કરતો રહું છું. દેવ એક તો ગાંઠો છે અને બીજું તે ભક્તિનો ભારે રસિયો છે. તેને ભક્તિનું એવું ગાંડું લાગી ગયું છે કે, તે આવડો મોટો અને ઇચ્છાતૃપ્ત્યારહિત હોવા છતાં પોતાના ભક્તની આગળ તુલસીનું એકાદું પાંદડું માગતો દૂરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આપણે તેના પગ પકડી લઈએ ત્યારે તે જરાય ભેર કરતો નથી. એજ તેને સ્વાધીન કરી દેવાની સારામાં સારી ચાવી છે.

૨૨૧૫-હો દેવ ! હું તમારી પાસે એટલું માગી લઉં છું કે તમારું નામ મારા કંઠમાં રહે અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમથી મારું બધું શરીર પરિપૂર્ણ થઈ જાય. પણ, તમે મને આટલાં બે વાનાંનું દાન



હો. હું પાતકી તમારે શરણે આવ્યો છું. સંતોના ચરણ ઉપર હું વારંવાર માફ મસ્તક નમાવતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે એક સપાટે સંસારસાગરને તરી જઈશ.

૨૨૧૬-વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! એવા નામસ્મરણના ઉચ્ચારણને પ્રદાનનું સુક્ત કરીને તેની ખૂબ મોટેથી ગર્જના કરવી. હાથ વડે તાળી વગાડવી અથવા કરતાં જળવવાં. એવું કરવાથી અનેક જાતનાં વિધ જળી જાય છે. પહેલેથી છેવટ સુધી મનમાં વિઠ્ઠલનું સ્મરણ કરતાં રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, વાણી વડે વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! કહેતાં જવું અને કાન વડે તેનો ધ્વનિ સાંભળતાં જવું.

૨૨૧૭-પંડરપુરની વારી (નિયમિત યાત્રા) કરનારાઓને મોક્ષના અધિકારી સમજી લેવા; કારણકે જેઓ મારી પાસે આવશે તેમને હું સંસારમાંથી મુક્ત કરી દઈશ, એવું હયાળુ વિઠ્ઠલે ભક્ત પુંડલીકને વરદાન દીધું છે. મૂઢ અને પાતકી લોકો પણ પંડરપુર જશે તો દેવ તેમને પોતાની ખાંધે બેસાડીને ભવનદીની પેલી પાર મૂકી આવશે. તુકારામ કહે છે કે, એક સંતજનના કહેવાથી મૂઢ લોકોને મુક્ત કરી દેવાનો વ્યવહાર દેવે માથો પાડ્યો છે.

૨૨૧૮-અમૃતની વેલી અમૃતનાં ફળનેજ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ પ્રમાણે તે મૂળ રોપાની જાતનાં બીજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. હે નારાયણ! તું મને એવાજ મંતોનો સમાગમ આપજે કે જેમના શબ્દોમાં સ્વરૂપ પ્રેમનું જગતું વહેતું હોય. ઉત્તમ રસનું આસ્વાદન કર્યાથી કંઈ ટાઢક વળે છે અને શરીરની કાંતિ પણ ખીલી ઊઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, ચંદનના ઝાડની નજીકમાં જગવાથી ખીજાં પરચુરણ વૃક્ષોમાં પણ તેની (ચંદનની) સુવાસ પેસી જાય છે, તેમ સંતોનો સમાગમ કરનારાઓના સ્વભાવમાં મંતોના શુભની છાપ પડી જાય છે.

૨૨૧૬-અરે સંસારમાં આવેલા લોકો! તમે બધા પંઢરપુર જાઓ. કારણકે ત્યાં દીનદુઃખીના ઉપર કૃપા કરનારા પાંડુરંગ ભગવાન બિરાજે છે. તે તો જિલા જિલા ઘણાજ પ્રેમ સહિત દીન જીવોની વાટ જોયા કરે છે. તે સ્વભાવે કરીનેજ કૃપાવંત છે અને દીન જનોને મળવાને ઘણા ઉત્સુક છે. એક વાર તેમનાં દર્શન કરી લીધાં એટલે પહેલાંનાં બધાંજ પાપનો નાશ થઈ જાય છે અને ભવિષ્યને માટે જન્મમૃત્યુનું દુઃખ ટળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ દીન જીવ જ્યાં તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો એટલે તેની ખીજ કોઈને સોપણી ન કરતાં દેવ પોતેજ તેને પોતાના ચિત્તની અંદર ખેસાડી દે છે અને તેને પોતાનાથી જરા પણ અળગો ન રાખતાં પોતાના ચિત્તમાં તેને અવિચળ સ્થાન દઈ દે છે.

૨૨૨૦-એક વિઠોળાનું નામસ્મરણ કર્યાથી નહિ સમજી શકાય એવી ગહન બાબતો પણ સમજવા માંડે છે. તેમનું એકલાનુંજ નામસ્મરણ કરવાથી આંખે ન જોઈ શકાય એવી અદૃશ્ય વસ્તુઓ આપોઆપ દેખાવા લાગે છે. વિઠોળાનું નામસ્મરણ કર્યાથી જે દેવ આપણી સાથે બોલતા ન હતા, તે પોતાની મેળે વગર કહ્યે બોલતા થઈ જાય છે. વિઠોળાનું ચિંતન કર્યાથી કોઈને નહિ મળી શકે એવા દેવ પોતાની મેળે મળવા આવે છે. વિઠોળાનું નામ વાણીદ્વારા નિરંતર જપ્યાથી અલભ્ય અને અપાર સ્વરૂપનો લાભ મળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સંસારાસક્ત જીવો જો મન, વાણી અને કાયા વડે વિઠોળાનું નામચિંતન કરશે તો તેઓ તરી જશેજ.

૨૨૨૧-અનેક જન્મો થયાં પરમાર્થનો કેડો લીધો ત્યારે હવે આવું સદ્ભાવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે હું પરમાર્થની વેદીના ઉપર મારા જીવનું બલિદાન ચઢાવી દર્શિ અને મારા આખા સંસારની છોળી સળગાવીશ. આ નરદેહ જો એક વાર હાથમાંથી

ગયો તો તે ફરીથી મળનાર નથી, આ વાતની મને ભારે ફિકર થવા લાગી છે. તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હું બનતી ઉતાવળ કરીને દેવના ચરણને પકડીને મારી છાતીસરસા જોરથી ઢળાવી રાખું છું.

૨૨૨૨-પડિતો અને કથાવાચકો મોટા જ્ઞાની તો હોય છે પણ પ્રેમલક્ષિતના સ્વાદથી તેઓ અજાણ છે. પ્રેમલક્ષિતનો આનંદ એવો ફલભ છે કે જેઓ આત્મનિષ્ઠ અને ભવ-મુક્ત થઈ ચૂક્યા છે તેમને પણ એને પ્રાપ્ત કરવાનું કામ સહેલ નથી. તુકારામ કહે છે કે, એ તો જ્યારે નારાયણ કૃપા કરે ત્યારેજ લક્ષિતનો મમ્ સમજાઈ જાય.

૨૨૨૩-ગધેડી ગમે તેટલું દૂધ દેતી હોય તોપણ ગધેડી તે ગધેડીજ. તે કાંઈ ગાયની તોલે આવે નહિ. કાગડાને ગળે ફૂલની માળા પહેરાવીએ પણ તેથી તે કાંઈ રાજહંસના જેવો શોભવાનો હતો? વાંદરાને નવડાવીએ અને તેને શરીરે ભલે દ્વાદશ તિલક કરીએ તોપણ તે કાંઈ બ્રાહ્મણની પેઠે વર્તવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ પોતાના કર્મથી અલિપ્ત થઈને કર્મબ્રહ્મ થયો હોય તોપણ તે ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૨૨૨૪-દેવ પોતાના લક્ષ્મીને સંસારમાં ઝાંઝો ભેરવાઈ પડવા દેતોજ નથી. તે પોતે પોતાને હાથેજ લક્ષ્મીનો સંસાર સંકેલી લે છે. જો લક્ષ્મીની પાસે પુષ્કળ ઐશ્વર્ય હોય તો તેને પોતાના ઐશ્વર્યનું અભિમાન આવી જાય; શુણ્વણ સ્ત્રી મળી હોય તો તે સ્ત્રીના પ્રેમમાં બંધાઈ જાય; એટલા વાસ્તે દેવ પોતાના લક્ષ્મીને ઐશ્વર્યથી વેગળો રાખે છે અને ખાસ્સી કડકશા જેવી બાયડી તેને માથે મારે છે. તુકારામ કહે છે કે, મને આ બાળવનો જાતિઅનુભવ છે એટલે હવે મારે આ બધા લોકોને કહેવુંજ શું?

૨૨૨૫-વાઘે શિયાળને એવી શિખામણુ દીધી કે, “જો, હું તને ખાઈ જાઉં તો તારે મને યુગેથી ખાવા દેવો, કારણકે છેવટે એક દહાડો તો તારે મરણું પડશે ને? તારા કપાળમાં મરણુ લખાઈ ચૂક્યું છે, તે કાંઈ કરતાં મિથ્યા થવાનું છે? ત્યારે હું તને શા માટે ન ખાઈ જાઉં? મને તું શા સારૂ જુએ મારવાનો વિચાર કરે છે?” ત્યારે શિયાળ બોલ્યો: “તારેજ મોઢેથી થંચેલો આ ચુકાદો તો ઘણો મજબૂત છે.” તે ઉપરથી વાઘ તેને કહેવા લાગ્યો: “અહ્યા ભાઈ! આ દેહ એક વાર મરવાનો તો છેજ અને તું આમ ને આમ પણ મરીશ તો ખરેજ તે કરતાં હું તને ખાઈ જાઉં તો તને પરોપકાર કર્યાનું પુણ્ય લાગશે.” શિયાળ કહે: “એ સિદ્ધાંત તારી પોતાની જાતનેજ લાગુ પાડીને વાત કરતો હોય તો કેવું માઈ? કેમ સમજ્યો ને?” તુકારામ કહે છે કે, બેઉ જણા એક બીજાને ઠગવાના પેંતરા ભરે છે અને તેમનો મર્મ હું જાણું છું.

૨૨૨૬-દેવ જે આપણા સૌના સ્વામી છે, તેમના ચરણનું ચિંતન જે ઠેકાણે થતું હોય તે સ્થળ ઉત્તમ અને રમ્યજ થઈ જાય છે. પછી તે વગડો હોય કે ઘર હોય, એકાંત હોય કે લોકોની વસ્તીની વચમાં હોય, પણ જ્યાં તેનું એક વાર દર્શન થયું એટલે તે ઘડીએજ ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું જાય. હૃદયમાં ગોવિંદના સંબંધી સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે ક્ષણ ધન્ય થઈ જવાની અને તેટલો કાળ પરમાનંદમાં વ્યતીત થવાનો. તુકારામ કહે છે કે, આવો લાભ જો મળે તો જીવ્યું સાર્થક થાય. નારાયણની સહાયતાથીજ આવું સદ્લાભ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨૨૭-અરે જો કળિકાળ! તું યાદ રાખજે, તારાથી હું ખીતો નથી; કારણકે મારી પાસે હરિનામસ્મરણરૂપી અખૂટ ઝરો છે. માઈ રક્ષણ કરવાને વાસ્તે મારી પાછળ દેવો બળવાન રક્ષક

ઊભો છે તેની તને ખબર નથી. તે તો સંતોને સહાય થનાર નારા-  
યણ છે. તેમણે સમુદ્રમાં ભરાઈ ગયેલા શંખાસુરને મારીને બ્રહ્માના  
ચારે વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેમણે કચ્છાવતાર વખતે મોટા  
મોટા બળવાન દૈત્યોનો સંહાર કર્યો પછી પોતાના હાથપગ પેટની  
અંદર સંતાડી દીધા. ત્યાર પછી તેમણે કદાવર વસાહતું રૂપ ધારણ  
કર્યું અને પોતાના એક દાંતના ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી.  
તેમણે હિરણ્યકશિપુને ફાડી નાખીને પોતાના ભક્ત પ્રહ્લાદનું  
રક્ષણ કર્યું. તે દીનજનોના સ્વામી ભગવાને વામનરૂપ ધારણ કરીને  
બલિરાજને પાતાળમાં દબાવી દીધો. સહસ્રાન્તનના હબ્બર હાથ  
કાપી નાખીને તેના કબજામાંથી કામધેનુને છોડાવી આણી; પોતાના  
મામથક વડે પથરાઓને તરાવીને તેના વડે સેતુની રચના કરી  
અને રાવણને મારીને લંકાના રાજ્યાસન ઉપર વિભીષણને બેસાડ્યો.  
કંમતે મારીને પોતાના પિતા વસુદેવને ણંદીખાનામાંથી છૂટા કર્યા;  
હુદ્દ હુર્યોધને જ્યારે ભરસલામાં દ્રૌપદીને સતાવવા માંડી ત્યારે  
તે ભગવાને તેનાં વસ્ત્રોનું રૂપ ધારણ કરીને તેની લજ્જા ભળવી;  
ગળેન્દ્રે રામનું સ્મરણ કર્યું કે તરતજ તેને વૈકુંઠધામમાં તેડાવી  
દીધો, તુકારામ કહે છે કે, જો આવી રીતે હરિરૂપ થઈ જાય છે  
તેઓ ફરીથી જન્મ ધારણ કરતા નથી.

૨૨૨૮-અત્ર તો જે માગવા આવે તેને આપવું જોઈએ, પણ  
પૈસાનું દાન દેતી વખતે પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. ખીજ-  
માંથી ફળગો ફૂટે એવી જમીન છે કે નહિ તે નક્કી કર્યા પછીજ  
ખીનું વાવેતર કરવું જોઈએ. દૂધ પાઈને માપને ઉછેર્યોથી પુણ્ય  
નહિ પણ પાપ લાગે છે. ઢેટલીક જાતના અંધાર મંત્રોનો જપ  
કરવાના બદલામાં ફક્ત દુઃખજ બોગવવાનું થાય છે. પૃથ્વી તો એક  
અને મળંગ છે પણ ઠોઈ ઠેકાણે પથરાણી, ઠોઈ ઠેકાણે ગોરાડું,  
અને ઠોઈ ઠેકાણે કાળી એમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ

પ્રકારની જમીન હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કાંઈ કરવું તે વિચાર કરીને કરવું જોઈએ. મિષ્ટાન્ન પણ જો મોણું હોય તો જમનારને મુળ થતું નથી.

૨૨૨૬—પોતાનો બધોજ ભાર દેવના માથા ઉપર નાખી દઈને અયાચક વૃત્તિ સ્વીકારીને રહેવું જોઈ સાર છે. આપણા દેહને દેવને સ્વાધીન કરી દેવો અને તેની મારફતે યોગ્ય વખતે યોગ્ય કર્મો કરાવતા રહેવું. આ વિશ્વની અંદર વિશ્વનું પોપણ કરનાર છેજ, એવો નિશ્ચય મન સાથે કરી લીધો એટલે તેજ જે વખતે જે જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા કરી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ થઈ જાય તો તેજ એક જાતનું બળ છે એમ મમજી લેવું.

૨૨૩૦—આપણું શરીર આપણા કહ્યામાં ન રહે અને મનસ્વી-પણે ચાલે તો તે શરીર શા કામનું? એટલા માટે હે વિઠ્ઠલ! મારા મનને તો તમે તમારા ચરણ આગળજ સ્થિર કરી રાખજો. હે લક્ષ્મીના પતિ ! મારી વૃત્તિઓને ખીજે કોઈ પણ ઠેકાણે ભટકવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ જન્મ ધારણ કરીને ઉપરકહી ગયા તેવી રીતે જીવે છે તેમનું જ જીવન ઉત્તમ છે.

૨૨૩૧—હું ચાલતો પંઢરપુર જઈશ એવો મેં મારા મનની સાથે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. હું ત્યાં જઈશ એટલે મારા સ્વામીના તરફથી મારા મૂળ મત્યસ્વરૂપનું મને દાન મળી જશે. આવું થતા સુધી દ્રક્ષા પેટ ભરવું અને જીવવું અને તે બાબત બોલાબોલ કરવું નકામું છે; કારણકે ત્યાંસુધી પંઢરપુરની વાટ જડી ન હોય ત્યાંસુધી હું મનસ્વીપણે ભટક્યા કરું છું. સ્વામી કૃપા કરીને આદર કરે ત્યારે જીવ્યું સાર્થક થાય અને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરીએ ત્યારે તેના સપ્ત્યનો-મૈત્રીનો-અનુભવ થાય. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારાં માખાપ (દિવ) અને પોતાની સત્તા વડે જેમ ચલાવશે તેમ

ચાલીશ. પણ હું ગધો વખત પંઢરપુરની વાટ ભણી જોયા કરીશ. હવે મને કોઈ જાતની ફિકરચિન્તા કરવાનું કારણ જ શું છે ?

૨૨૩૨-અરે ! તારા હૃદયમાં પ્રેમભાવ તો છે નહિ, ત્યારે તું આંખો મીંચીને શાનો જપ કરવા બેઠો છે ? 'રામકૃષ્ણ' એ મંત્ર તો સ્પષ્ટ છે, એમ જાણીને તું તેનો ઉચ્ચાર ૩૨. તેમ કરવાથી તારું જાણ-વાસનું દુઃખ ટળી જશે. આ કામ તારે કરવાનું છે, તેને છોડીને તું જો કશા મંત્રતંત્રની ખટપટમાં પડીશ તો તારે પિશાચયોનિમાં જન્મ લેવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, રામકૃષ્ણનું નામ એ તો એક ખીજમંત્ર છે અને એજ સુખ્ય અને સારભૂત તત્ત્વ છે; અને ભવ-સમુદ્રને તરવાનું પણ એજ માધન છે, એમ જાણીને તું સદાકાળ તેનો જ જપ કરજે.

૨૨૩૩-મંત્રપુરુષો જે માર્ગની સ્થાપના કરી ગયા છે તે રસ્તા ઉપર થઇને જોડનારાઓના પગની રજ મારા શરીરના ઉપર પડો. અથવા મંત્રોને માર્ગે જનારાઓના પગની રજ મારા ઉપર પડો. એવું કયું કાર્ય છે કે, જે તેના વડે સિદ્ધ ન થાય અને જો એમજ છે તો મારે ખીજાં સાધન કરવાનું કામજ શું છે ? હું તો મારા જીવને તૃપ્તિ થતા સુધી તેમના ઉચ્છિદ્ધનું એવન કરતો જ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો નિશ્ચયપૂર્વક મારે જીવ મંત્રોને ચરણે મમર્ષી દીધો છે.

૨૨૩૪-ખાળક જેવું હોય તેવું પણ તેની માને તો તે વહાણું હિમ જેવું લાગે છે. તે ભલે ખાળડું તોતડું બોલે પણ તેની માને તો તેના બોલ મીઠા માકર જેવા લાગે છે. તે તેને ખૂબ વહાલથી ખવડાવે છે, ઘરેણું પહેરાવે છે અને તેને જોઇને પોતાના મનમાં ખૂબ રાજી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે મંત્રજનો ! આ ખાળત મારે તમારી આગળ કહેવા જેવું હોય પણ શું ? જે મારી વાત છે તે તો તમે જાણો છોજ,

૨૨૩૫-કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ એવી ઇચ્છા થતી નથી કે આજે તો દેવને અમુક વસ્ત્ર અર્પણ કરીએ; પણ એજ લોકો પોતાની બાઈડીઓને સારૂ મોંઘી સાડીઓ ખરીદી લાવે છે. ગાયને ઘાસ નીરવાનો તેમને કદી વિચાર થતો નથી પણ ઘોડાને ખરેખર કરીને તેને શરીરે માલિશ કરતાં તેમને આજસ નથી આવતું. બ્રાહ્મણના પગ ધૂઓ એવું કોઈ કહે તો તે વખતે તેઓ મોઢું બગાડે છે; પણ તેમનાં છોકરાં ઝાડે ફરી આવે તો તેમની ગાં-તેઓ પોતાને હાથે ધુએ છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં ઉપર શૂકવું બેઠ્યું, કારણકે તેઓ આખરે યમલોકના વાસી થવાના છે.

૨૨૩૬-બાયડીને લેટતી વખતે તો તેઓ તેની છાતીની સાથે પોતાની છાતી વળગાડી દે છે, પણ સંતોને લેટતી વખતે તેઓ શરીર સંકોડે છે. બારણે કોઈ ચાથક આવે તો તેને; પૂઠ બતાવે છે અને ત્યારે વેવાઈ આવે ત્યારે તેનો સત્કાર કરવા સામે ઢોડી બંધ છે. બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવાનો વખત આવે ત્યારે મને કમને જરાક માથું નમાવી દે છે; પણ મુસલમાનોની રખાત બાયડીઓ બાણે તેમની મા હોય તેમ તેમને સલામો ભરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ જે હું તમને કહું છું તે સાંભળીને તમે માહું લગાડશો નહિ, કારણકે પોતપોતાના સ્વભાવ આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી.

૨૨૩૭-જો બ્રહ્મજ્ઞાન એવું મહેલું હોય કે ઊભાં ઊભાંજ સ્ત્ર-મણ જવાય તો પછી વેદશાસ્ત્રોમાં તેને માટે આટલું બધું કષ્ટ કરવાનું શા સારૂ કહ્યું હશે ? જે બ્રહ્મજ્ઞાનને વિષે શાસ્ત્રો પરસ્પર પાઠવિવાદ ચલાવે છે અને એકબીજાનું ખંડન કરે છે, તપ અને તીર્થાટન વગેરે પરાપૂર્વશી લોકો જેને સારૂ કરતા આવ્યા છે, જપ-તપ, અનુષ્ઠાન આદિ સાધનો પણ જેને માટેજ યોજવામાં આવ્યાં



છે, બ્યાસે આટલા બધા ગ્રંથોની રચના પણ જેને અર્થજ કરી છે; તુકારામ કહે છે કે, તે બ્રહ્મજ્ઞાન બે તમારે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સંતોના ચરણની સેવા કરો. એવી રીતે મેળવેલું બ્રહ્મજ્ઞાન એજ તરી જવાનો ઉપાય છે.

૨૨૩૮-ગાયત્રીમંત્રનું વેચાણ કરીને જેઓ પોતાનું પેટ ખાળે છે (ભરે છે) તેમને આખરે ચમલોકમાં જવું પડશે. જે પોતાની હીકરીના બદલામાં પૈસા લઈને તેને પરણાવશે તેને અઘોર નરક માં સળકવું પડશે. જે હરિનામનું કીર્તન કરીને તેના બદલામાં લોકોની પાસે પૈસા માગશે, તેની તો શી ગતિ થશે તેની મને ખબર નથી. તે પોતે કદાચ બળુતો હોય તો ખરું. એવાની સંગતિ મારે ન જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, મારો સોળવી તો એક હરિ છે. તે બધો વખત મારી સાથેનો સાથે રહે છે. મારે નકારાં આચરણ કરનારાઓની મંગત નથી જોઈતી.

૨૨૩૯-અરે ઓ મૂરખા ! સંતસાધુઓનાં દર્શન કરવા જતાં તું લજવાય છે અને વેશ્યારાંડોને ઘેર તું ફૂટના હારગજરા લઈને જાય છે ! તે રાંડ ડસણણ આખી હુનિયાની સાથે વ્યભિચાર કરનારી તે તને કેમ આરી લાગે છે ? તુકારામ કહે છે કે, અદ્યા ઓ નકટા ! હવે તું જરા લાજશરમ રાખતો થા. હે મનુષ્યો ! આવા નામબોણુઓને તમે દેખો ત્યાંથી મારજો.

૨૨૪૦-અદ્યા ! તને મંદિરમાં જતાં કંટાળો આવે છે અને ચોટા વચ્ચે વાતોના તડાકા મારવા તો બેસી જાય છે ! તારાથી સ્નાનસંધ્યા કરવાનું બની શકતું નથી; રામનામનું સ્મરણ કરાતું નથી અને રાતદહાડો શોખથી હુકો ગગડાવવાનું તને ગમે છે ખરું ને ? દેવ પ્રાણીને તારાથી વંદન કરાતું નથી અને વેશ્યારાંડને તો તું ભાવપૂર્વક પગે લાગવાં જાય છે. માખી જેમ યુગંધી પદા-

ધોને છોડીને દુર્ગધવાળા પદાર્થો ઉપર ખુશીથી બેસે છે તેમ તું પણ ઉત્તમ કામોમાંથી પાછો હટે છે અને અધમ કાર્યો કરવામાં તને રમ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા આ અભાગિયા ! હું કહું તે તું માંભળ. રાજા રામચંદ્રને કેમ ભૂલી જાય છે ?

૨૨૪૧-હે નારાયણ ! તું મારા મનમાં કદી નહારે વિચાર ઉત્પન્ન થવા દઈશજ નહિ. મારું ચિત્ત તારા ચરણનેજ વળગી રહે અને ત્યાંથી ખસેજ નહિ એવું તું કરજે. તારા પ્રતિ આવે ભાવ તારી કૃપા વડે મારા મનમાં ઉદિત થયો છે, તેને તું તારી કૃપા વડેજ પૂર્ણતાએ પહોંચાડી દેજે. તુકારામ કહે છે કે, આના કરતાં કોઈ વધારે મોટો લાભ હોય એવું હું માનતોજ નથી.

૨૨૪૨-ખીજના પેટમાં જેમ વૃક્ષ રહે છે અને વૃક્ષના પેટમાં જેમ ખીજ રહે છે, તેમ હે દેવ ! આપણે પણ એકખીજની અંદર મમાઈ જઈએ છીએ. પાણીની અંદર તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગો પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછા પાણીમાંજ સમાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ણિંળ અને પ્રતિણિંળ એ બેઉ આખરે જેમને તેમને સ્થાને લય પામી જાય છે, તેમ હે દેવ ! તમે અને હું પણ એકખીજમાં લય પામી જઈએ છીએ.

૨૨૪૩-ખજાની પીઠ ઉપર ખાંડની ગૂણ હોય છે પણ તેને તો કઠળજ ખાવા મળે છે. મોંઘી મોંઘી વસ્તુઓની પેટીઓ ઊંટની પીઠ ઉપર લાદવામાં આવે છે, પણ તેને તો ભૂખ લાગે ત્યારે કાંટાજ ચાવવા પડે છે. તેવી રીતે મોટી મોટી આશાઉમેદથી નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વડે મેળવેલી દોલત અહીંની અહીંજ પડી રહે છે અને તેને કમાનારને તેનાં સગાવહાલાં ખાંધીજકડીને ચમને સ્વાધીન કરી દે છે. જેને જે વસ્તુનો લાભ મળે છે, તેજ તે વસ્તુના સ્વાદને જાણે છે. ખાડીના ખીજા ગરીબ લોકો અર્થ વહી-

તરાં વહી મરે છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મૂખાઓ! તમે ચોરાશી લક્ષ યોનિઓમાં ભટકી મરશો નહિ. ડાહ્યા થઈને તમારું પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેજો.

૨૨૪૪—એક બાયડીએ પોતાના પેટના ઉપર લૂગડાનો દૂધો બાંધ્યો અને સૌને કહેવા લાગી કે, ‘મને દહાડા રહ્યા છે.’ પોતે ખરેખરો ગર્ભ ધારણ કર્યો હોય એવા બધાજ ઢાંગ તે કરવા લાગી, પણ મોઢિના પેટમાં છોકરું નહિ અને તેનાં સ્તનમાં દૂધનું એક ટીપું પણ નહિ! તુકારામ કહે છે કે, તે બાયડી આખરે પૂરેપૂરી વાંઝણી સાબિત થઈ ગઈ અને લોકોમાં તેની પાર વિનાની હાંસી થઈ. અનુભવ વિનાના અને કૃત્ર શાષ્ટિક જ્ઞાનની ચર્ચા કરનારા પંડિતમન્યો પણ પેલી સ્ત્રીના જેવાજ છે.

૨૨૪૫—સંસારના છંદને અનુસરીને બધો વખત નાચનારા બળરુ માંકડાંઓ શા કામનાં? કારણકે જે વખતે યમ તેમનાં કામનો હિસાબ માગશે તે વખતે તેમને દાંત પહોળા કરીને ઊભા થઈ રહેવું પડશે અને પછી યમના હૃત ‘દંડા વડે’ જે સજા કરશે તે તેમને સહન કરવી પડશે. લોકોમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા બેસાડવાને સારૂ કેટલાક લોકો (શાસ્ત્રની કથા વગેરેને) ડોકાં ધુણાવીને અને ડાચાં પહોળાં કરીને કહે છે અથવા કાને સાંભળે છે; પણ તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકોના આગળ જતાં એવા ખૂરા હાલ થશે કે કંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. સંસારનો બાર તેમને નિત્ય વહેવોજ પડશે.

૨૨૪૬—હું વિઠોબાના ચરણને કદી પણ વિચારવાનો નથી. જો હું આટલુંજ કરીશ તો મારા માથાની બધી ચિંતાઓનો બાર તે પોતાનો સમજીને પોતાને માથે લઈ લેશે. જે શામળી મૂર્તિ મારા હૃવને ગમી ગઈ છે તેનું રૂપ મારા ચિત્તની અંદર વસી ગયું છે અને એક ક્ષણ વારને માટે પણ મને તેનું વિસ્મરણ થતું નથી.

એ હરિનું જે એક પગ વારને માટે પણ મને વિરમરણ થાય તો મારી લક્ષાવધિ લાલની પ્રાપ્તિ અટકી પડી એમ હું માનું. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળાના ચરણ એજ સાચી અમૃતસંભવની મારા હૃદયની અંદર સદાકાળ રહે છે.

૨૨૪૭-અધ્યા ભાઈ! તને ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાનું તો ગમે છે, તેનાથી તને આનંદ થાય છે, પણ પ્રથમ તારે તારા જેહા-ભિમાનનો ક્ષય કરવોજ પડશે. તું શાસ્ત્રોના શબ્દોનું વાચન કર્યે જાય છે, વારંવાર તેમનું પારાયણ કરે છે, પણ જ્યાંસુધી તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું ન હોય ત્યાંસુધી તે જાધુંજ વ્યર્થ જાણ્યો. ભારવાહી ઘોડાની પીઠ ઉપર કાંઈ થોડો ભાર હોય છે? થોડો જેમ એ જાધો ભાર ઉત્થકીને ચાલે છે તેમ શાસ્ત્રના ભાવાર્થને ગ્રહણ કર્યા વિનાનું ઉપર ઉપરનું વાચન પણ તેવુંજ ભારરૂપ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે જે તારે પંઢરીનાથની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો તું તેમના પ્રતિ એકનિષ્ઠાયુક્ત ભાવ રાખતો થઈ જા.

૨૨૪૮-અધ્યા! તું વારકરી (પંઢરપુરના આપાઢી અને કાતિંકી એકાદશીના મેળામાં નિયમિત રીતે જનારો યાત્રાળુ) થઈને પંઢરપુર આવ્યો જલે-તું પંઢરપુર આવ્યો જલે. તું ભગવાનના આંગણાનો આનંદ છોડીને વૈકુંઠમાં જવાની ઇચ્છા શા સારૂ કરે છે? તે આંગણામાં પોતાની ખાંધે ધ્વજપતાકાઓ, ગળામાં તુલસીની માળા અને સર્વાંગે અળીલગુલાલ ધારણ કરીને વૈષ્ણવોનો સમુદાય (નગરસંકીર્તન કરવા માટે) તૈયાર થઈને ઊભો છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા વૈષ્ણવોનો સમુદાય જ્યાં ભેગો થયો હોય ત્યાં મને આળોટવાનું મન થઈ આવે છે.

૨૨૪૯-સંતોની નિંદા કરીને જેનું મોહું અપવિત્ર થઈ ગયું હોય તેના મોહાને ચમારના ઘરનું આમડાં પલાળી રાખવાનું ફૂંડુંજ

જાણવું. આવા હુણેને પોતાનું કોણ અને પરાયું કોણ તેનું કશું લાનજ હોતું નથી, એવું તેમના વર્તન ઉપરથી સમજી લેવું. જે કોઈ સંતોની નકામી ટીકાટિપ્પણીઓ કરે તેને ચાંડાળ જાણવો અને તેને આલડછેટના જેવો અપવિત્ર ગણીને તેનાથી દૂર રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, આ બાળત હું પ્રતિજ્ઞા લઈએ છું, તેથી કરીને મારા મનમાં એ વાતની કશી જીક નથી.

૨૨૫૦—આ યુગમાં પરમાર્થને લગતાં કામોમાં લોકો બહુજ આળસ અને ટાળટોળા કરે છે, એ કળિયુગનો મહિમા છે; પણ આવું કરવાથી આખરે સારૂં કંઈ નથીજ આવવાતું. એ વાતનો મનમાં ભય રાખવો જોઈએ. અત્યારે જો તમે નહિ ચેતી જાઓ તો કાળ જ્યારે તમારો કાન પકડીને તેને આમળો હાથે તમને ઘસડશે ત્યારે તમને લાન આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આટલા માટે લોકોને શિખામણ દેવાને સારૂં હું મૂંગો છું એવું કોઈ સમજશે નહિ. (અર્થાત્ હું સૌને મારાથી દેવાય તેટલી શિખામણ હઉં છું.)

૨૨૫૧—મારી જીભને નામજપ કરવાનું જાંડપણ લાગ્યું છે. એક પળવારને માટે પણ તે વિસામો લેતી નથી. મારૂં હૃદય દેવથી ભરાઈ ગયું છે. મારી એવી હાલત થઈ ગઈ છે. જાંઘમાં પણ મારી જીભ તેનુંજ (દેવનું) નામ જમ્યા કરે છે. મને તો એ ઘણું ગમે છે, પણ એના સંજોગમાં હું કશો વિચાર કરતો નથી કે, આવું શાથી થતું હશે? તુકારામ કહે છે કે, મારી જીભ મારા કાનમાં રહેતી નથી. તે અવિરતપણે નામજપ કર્યાજ કરે છે.

૨૨૫૨—કોઈ એક સ્ત્રીનો ઘણી પરદેશ ગયો હશે. તે પોતાને ગામ પાછો આવે એટલા માટે પેટ્રી સ્ત્રી માનતાઓ માનવા લાગી અને યત કરવા લાગી, પણ તે સ્ત્રી આ બધું ધર્મોચરણ લોભની મારી કરતી હતી, તેથી કરીને તેની પાસે પુણ્યનો સંચય થાયજ

દેવી રીતે ? તેના મનમાં તો એવું હતું કે, મારો ઘણી ઘેર આવે એટલે મારે પેટે છોકરાં થાય અને ઘરમાં ધનધાન્ય વધે અને લીલા-લહેર થઈ જાય. આવી રીતે કૃળની આશા રાખીને કરેલાં ધર્મોચરણ વ્યર્થ જ નય છે. સારાંસારાં પ્રત કરીને ક્ષુદ્ર કૃળની કામના કરવી એ પારમમણિને સાટે માટીનું ઢેકું માગી લેવા જેવો સોદો છે. તુકારામ કહે છે કે, પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચીને કોઈ ઝેર ખરીદે અને તે ખર્ચને પોતાના પ્રાણ શુભાવે તેવું જ આ કામ સમજવું.

૨૨૫૩-ખીજાં છોકરાંઓની સાથે નીચે ગણાવેલી રમતો રમવામાં બાધ્યાવસ્થાનાં બાર વરસ તો વીતી ગયાં. લખોટી, લમ-રડા, ગિલ્લીદંડા, ગેડીદડા, ચકલિલ્લુ, આટાપાટા, સાતતાળી, આમલીપીપળી, હુંતુતુતુ, કુસ્તી, લેજીમ, પથ્થર ઊંચડીને ફેંકવાની કસરતો ઈત્યાદિ. તુકારામ કહે છે કે, આવી આવી રમતો રમવામાં માફ પણ બાળપણ પૂરું થઈ ગયું. પછી અભિમાનનું મૂળ એવી જીવાની આવીને ઊભી રહી.

૨૨૫૪-જ્યાં જીવાની આવી એટલે હું જોળનમદથી ઉન્મત્ત બનીને કોઈનું માન રાખતો નહતો અને આકેલા સાંઠની માફક બધો વખત ફૂંકાડા મારતો મારતો ચાલતો. માથે ચીપીચીપીને પાંઘડીઓ બાંધતો અને માતેલા પાડાની પેઠે લોકોની આગળ ચાલતો. હાથમાં દોઢ પાનની બીડી હોય પણ હું પાન આવું છું તેનું તો મને મનમાં ભારે અભિમાન હતું. કોઈ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ નજરે પડે ત્યારે તેને નમસ્કાર કરવામાં તો હું સમજતો જ નહિ. કૂતરાની પેઠે લોકોને બારણે અથડાતો અને પરાઈ સ્ત્રીઓના તરફ પાપી નજરથી જોતો. તુકારામ કહે છે કે, આવાં આવાં દુરાચરણો કરવામાં મેં મારો જન્મ શુભાવ્યો તેથી માફ આપ્યા નો જોગ શુભાવ્યું એવો જ અર્થ થયો.

૨૨૫૫-પછી આવ્યું ઘડપણ અને તેની જોડે ખાંસી, દમ વગેરે ઘડપણમાં લાગુ પડનારા રોગોની ફેજ આલી આવી. હું રોજ મારે કપાળે હાથ દઈને આ વ્યાધિઓની ફિકરમાં ને ફિકરમાં બેસી રહેતો. દાંત પડી ગયા અને સૂકા કોપરાની વાટીના જેવું મારું મોઢું થઈ ગયું. નાકમાંથી લીંટના રેલા તો રાતદહાડો વહાજ કહે. લોહોની સાથે કરી વાત કરવા જતો ત્યારે શબ્દોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર મારાથી ચતો નહિ. ગળામાં અને છાતીમાં કફનો જમાવ થઈ જવાથી ગળું રૂંધાઈ જતું અને તેમાંથી ઘરઘરઘરઘર અવાજ નીકળ્યા કરતો. પાડોશોને પણ મારાથી ત્રાસ વછૂટતો, તેથી તેઓ પણ બળકટી કે, આ ડોકરાએ તો અમને કાયરકાયર કરી નાખી. એ મૂંઝો મરે તો નિરાંત થાય. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યે ! તમારી પણ આવીજ દુર્દશા થશે જોમ જાણીને તમે બીજું બધું રહેવા દો અને ક્ષણે ક્ષણે રામનામનું સ્મરણ કરતા થઈ જાઓ.

૨૨૫૬-જે ઘેર હરિકીર્તન કરવા જઈએ તે ઘરનું અન્ન સુધ્ધાં ખાયું નહિ. લોકો ગળામાં કૂલની માળા પહેરાવવા આવે તો તે પણ લેવી નહિ. કપાળે અળીલગુલાલ લગાડવા દેવું નહિ. તે ઘેરથી ઘોડાને મારૂં અંદી અથવા બળદને મારૂં ઘાસકડણ વગેરે દઈજી માગી લેવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, કીર્તન કરીને તેના બદલામાં દ્રવ્ય લેનારા અને દેનારા બેઠે નરકે જાય છે.

૨૨૫૭-જે લોકોમાં રાજા સવણ સજ્ય કરતો હતો ત્યાંના રહેવાસીઓનાં ઘરની સંખ્યા જેટલી હતી તેટલી હું તમને કહું છું તે સાંભળજો. પચ્ચરનાં બાંધેલાં ઘર પાંચ લાખ હતાં અને ઈંટરી ઘર સાત લાખ હતાં. એક કરોડ ઘર કાંસાનાં અથવા બીજા ધાતુનાં હતાં. એક કરોડ ઘર ત્રાંબાનાં હતાં અને સાત કરોડ ઘર શુદ્ધ સોનાનાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, જે સવણની આટલી વિશાળ

સ પત્તિ હતી, તે બ્યાએ મરી ગયો ત્યારે એક કોડી પણ તે પોતાની માથે લેતો ગયો નહિ

૨૨૫૮-અરે ઓ પાડુરગ ! તમે આવડું મોટું વાતનું વતેમર શા માટે કરી મૂચ્યું ? બુચો, માટે જાડળડ કરવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી આ લોકોની આગળ કીર્તન કરીને ગ્રાહ્યબુચોજન કરાવવાની મારે શી જરૂર તે કહેા તુકારામ કહે છે કે, જે વાઈ કરવું ઘટે તે બધું તમારેજ કરવાનું છે હું તો ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છું, એ વાત વોણુ નથી જાણતું ?

૨૨૫૯-હે મનુષ્યો ! તમારે હવે મારે વિષે ચિંતા કરવીજ નહિ મારો મ મારબંધકાર જેણે વધારી દીધો છે તે તેનો નિભાવ કરવાને મમથ છે મારી પોતાની ઇચ્છા મુજબ તો કશું જ થતાર નથી તુકારામ કહે છે કે, હું તો સુખ અને દુઃખ બેઉનાથી વેગળો થઈ ગયો છું

૨૨૬૦-મે દેવને માગ પોતાના બનાવી દીધા છે, એ વાતનો મારો જે અનુભવ છે તે હું તમને વહું છું, તે સૌ સાક્ષી લેજો મારે જે વખતે જે બોલવું જોઈએ તે વખતે તેજ શબ્દો દેવ મારે મોઢથી બોલાવે છે બ્યા ક્ષુદ્ર સ સારનો ત્યાગ કર્યો એટલે ગોવિંદ આપણા થઈ બંધ છે તુકારામ કહે છે કે, હું મૈથ રાખુ છું તેથી દેવ એવા મારી પાસેના પાનેજ રહે છે કે જાણે મારી સાથે ચોટી ગયા છે

૨૨૬૧-જે મ મારને જીતી ગડે તેનેજ માચો શૂરવીર જાણવો બાકીના ખીજા બધા તો દેહાલિમાનને સવારી કરવામા કામ આવે એવા ગરીબડા ઘોડાજ છે ખરેખરી પ્રતિજ્ઞા તો તેને કહેવાય કે જે પરમભાવ મહિત દેવને હૃદયની આદર દહતાપૂર્વક ધારણ કરી રાખે તુકારામ કહે છે કે, સત્કીર્તિની કમાણી કરીને જે જીવે તેનું જ જીવ્યું ઉત્તમ છે



૨૨૬૨-નાશ થઈ બચ એવી વસ્તુનું કોઈ દાન કરે તો તે દાતારે શો ઉપકાર કર્યો? હે વિઠ્ઠલ! આવી કાચી તકલાદી અને નાશવંત વસ્તુઓ મને આપતો નહિ. મને તો તારે દાન દેવું હોય તો ખરેખરી વસ્તુજ આપજે. જે પોતાનાં છોકરાંની પાછળ રડવા બેસે તે માને મોટા દિલની કેવી રીતે કહેવાય? તુકારામ કહે છે કે, જેનાથી કીર્તિમાં વધારો થાય તેજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવાય.

૨૨૬૩-જે ન્યાયાધીશ લાંચરૂસ્વત લઈને જૂઠા ફેંસલા આપશે તેના પૂર્વજો અધોગતિએ જશે અને તેઓ નરકના કીડા થઈને અવતરશે એમ જાણજો. આવાં કામ કરનારને કોટિકોટિ ગોહત્યાનું પાપ લાગશે. આવા પાપી લોકોની સ્ત્રીઓ જ્યારે જ્યારે મહિને મહિને રજસ્વલા થાય છે, ત્યારે તેમની આલડછેટ તેમના પૂર્વજોને પીવી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા હુદ્દોને તો ખાસ કાળજી રાખીને ચમ દંડ દે છે.

૨૨૬૪-અરે બાઈ! આ તમારો દેહ એક દિવસ નહ થઈ જશે અને તેને આખરે કાળ ભક્ષ કરી લેશે. તમે યાદ રાખજો કે તમારો દેહ આખરે કાળનો ભક્ષ થઈ જશે. અરે પથરા જેવા જડ ભુદિવાળા છવ! તું આટલી સીધી વાત કેમ સમજી શકતો નથી? હાથી, ઘોડા, ઘર, વાડી, એમનો શો ભરૂંસો? ગાદીતટ્ટિયા, રાચ-રચીલાં એ બધાં સુખનાં સાધન છે તો ખરાં, પણ જ્યારે શરીરને ઘડપણુ ઘેરી લેશે ત્યારે કેવી દુર્દશા થઈ જશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પાકેલું ખેતર જેમ ઉદર-કોળ ખાઈ બચ છે તેમ તારા દેહનાં સંજંધીઓ તારો ઘાત કરવા બેઠાં છે. તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા! હજી પણ તારાથી ચેતાય તો ચેતી જ અને તારા પોતાના હિતની સાધના કરતો થઈ જ. નહિ તો આગળ ઉપર તારે માથે મોટો ભય છે.

૨૨૬૫-હે દેવ! પૂર્વે તમે તમારા અનેક ભક્તોનું નાના પ્રકારનાં સંકટોમાંથી રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની છેલ્લી ઘડીએ તમને સંભાર્યા એટલે તરતજ તમે તેમની લીક ભાગવાં દોડી ગયા. તમારો આવો રિવાજ હું જરાજર સારી રીતે જાણી ગયો છું અને એમ જાણીનેજ હું તમોને કાલાવાલા કરીને તમારું નામ દર્ધ દર્ધને તમને સંદ પાડી રહ્યો છું. હે પાંડુરંગ! મારી યાજ્ઞતમાં તમે ભૂલકણા થઈ ગયા લાગે છે, ત્યારે હવે મારે શો ઉપાય કરવો? ઓ નારાયણ! હજી પણ તમને મારી દયા કેમ નથી આવતી? તમે મને તમારી પાસેથી કેમ વેગળો કાઢી મૂક્યો છે? તુકારામ કહે છે કે, હે કેશીરાજ! તમારું દર્શન હું કરી શકતો નથી તેથી કરીને મારો જીવ જાઉં જાઉં કરી રહ્યો છે; એટલા માટે તમે હવે જરાક ઉતાવળ કરો અને મને દર્શન દો.

૨૨૬૬-હે દેવ! હું તો તમને સાંભરતોજ નથી, એ વાત હવે મને પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે જીવીને કરવું શું? ઓ અનંત! મારું પ્રારબ્ધજ જો અનિષ્ટ હોય તો પછી તું શું કરવાનો હતો? મારું જીવતર હવે નકામું છે અને તેથી તે ધિક્કારને પાત્ર છે. તું પતિત લોકોને પાવન કરે છે એવો તારો મહિમા મારે કાને આવેલો, તેથી તો હું આશાલરી નજરે તારા જાણી જોઈ રહ્યો છું. ત્યારે હવે મારો અંગીકાર કેણુ કરશે તે તુંજ કહે? કારણકે તું તો હવે નિર્દય થઈ ગયો છે એ વાતમાં તો હવે મને કશો શક રહ્યોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું મને નિરાશ કરે છે તો ખરો, પણ તારે સારું હું મારો જીવ કાઢી નાખીશ.

૨૨૬૭-અધ્યા દેવ! તું જ્યારે આવો નિર્દય થઈ ગયો છે, ત્યારે “હું પતિતોને પાવન કરું છું” એવી તારી પ્રતિજ્ઞા તે અગાઉથી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ શા સારું કરી? ઓ દેવ! ઓ

મારા દાતાર! હવે તારી એ પ્રતિજ્ઞાને સાચી પાડવાનો વખત આવી લાગ્યો છે, ત્યારે તું પાછું કેમ જીએ છે? તારી અસલની પ્રતિજ્ઞા તને કેમ યાદ આવતી નથી? જે તું આવુંજ કરીશ તો સંતપુરુષોની આગળ તું તારું મોઢું કેવી રીતે ખતાવી શકીશ? કારણકે આ બધી વાત હું તેમને કહ્યા વિના રહેવાનો નથી. દેવ અનાથનો નાથ છેજ નહિ, એ વાત હું બધે જાહેર કરી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હું શરૂઆતથીજ દેહભાવે મરી જઈને પાર-માર્થિક સાધના કરવા આવ્યો છું. ત્યારે તું હવે નિમિત્તનો માલિક શા માટે થાય છે?

૨૨૬૮—હે દેવ! હું તારો દાસ થઈને જે અધોગતિને પામીશ તો આ દુનિયામાં તારું ઘણું વિપરીત દેખાશે. હરિનો દાસ અધો-ગતિને પામે એવી નીતિ કોઈએ ક્યાંય પણ સાંભળી છે? હું તારું નામ મારા કંઠમાં નિરંતર ધારણ કરી રાખું છું અને તે છતાં મારી પાછળ સંસારની ઉપાધિઓ તો ચાલી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, કાળે મને અભડાવી માયો છે.

૨૨૬૯—પુરાણો લખવાઈ મરે છે અને વેદ નીચું મોઢું કરીને નેચા કરે છે; કારણ હું નિરંતર તારા નામનું સ્મરણ કરનારો આવો હરિદ્ર અને આવો દીનહીન! અગાઉના સંતો જે જે કહી ગયા છે તે બધુંજ જૂઠું સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે જે આવું કરશો તો તમારી ભક્તિનો માર્ગ બંધ થઈ જશે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

૨૨૭૦—આહાર-નિદ્રાનો યુદ્ધિપૂર્વક આદરસત્કાર કરવાની જરૂર નથી, કારણકે તે તો પોતાની મેળેમેળેજ પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવાનાં. તોજ્યું ગાજ્યું બોલવાની ટેવ ન રાખીએ અને નકામું બોલબોલ કરીએ તે બ્યર્થ બાય છે. એવું કરવાથી શરીરને થોડી-

ધણી પીડા પણ થાય છે. પોતાની આત્મસ્થિતિનો મર્મ સમજી લઈને તેના વડે જેઓ પોતાનું સમાધાન કરી લે છે, તેઓજ તેનું સુખ દેવું છે તે બધી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કામ કરવાથી દુઃખ થાય એવું કામ ન કરવું. ત્યાર પછી જેવી સ્થિતિમાં રહેવાય તેવી સ્થિતિમાં પડી રહેવું.

૨૨૭૧-ભૂમિ તો બધીજ પવિત્ર છે, પણ વાસનાજ અપવિત્ર છે એમ સમજી લેવું. તેને લીધે જીવ લયલીત થઈ ગયો છે અને તેને શરીરે કોઈ પણ જાતનો ધા ન લાગવા છતાં તે પોતાના પરમાર્થને છોડી બેઠો છે. જીવ માત્ર દેવજ છે એમ સમજવું, પણ તેમના મનમાં જે ખોટા સંશય ઘર કરી બેઠો છે તેજ તેમને ક્ષમાવી મારે છે. તુકારામ કહે છે કે, જીવ અને ઈશ્વર એ બેની વચ્ચે ભ્રાતિને લીધે જે તફાવત દેખાય છે તે ભેદ દૂર થઈ જાય તો બધા શુદ્ધ ઈશ્વરજ છે.

૨૨૭૨-આ માફ અને આ તાફ એવો જે દ્વેતલાવ છે તે ભેદ જીવ તો જીવાત્મા ઉપર જે જે બોલે છે તે બધેજ ઊતરી જાય. આ એક વાતને છોડીને તમારે બીજું કંઈજ કરવાનું નથી અને કશું છોડી દેવાનું પણ નથી. સ્વરૂપલાવ સ્વભાવે કરીનેજ શુદ્ધ છે. પ્રપંચની મોહબળમાં આશાતૃષ્ણાને લીધે જીવ બંધાઈ ગયો છે. તેને લીધેજ તેને અને જીવમાત્રને ગળે કાંસો આવી ગયો છે. જે કંઈ જીવને ક્ષમાવી મારે છે, તે તો તેના મનનો ખોટો સંશયજ છે. સ્વરૂપસ્થિતિમાં સુખનો અનુભવ થાય છે અને દુઃખની છાયા પણ ત્યાં હોતી નથી. સર્વનો કર્તા એક નારાયણ છે, એવાજ ઉદ્દગાર મોઢેથી કાઢવા. લાલ, હાનિ, માન અને અપમાન એ બધાને સમાન જાણવાં. તુકારામ કહે છે કે, આવો જે હોય તેનેજ ખરેખરો સુખી જાણવો.

૨૨૭૩-હે દેવ! જે તું મન પર લે, તો જેઓ આજે મૂઢ છે તેઓ પણ પરમ ચતુર પંડિત થઈ જાય, પણ આ વાતનો મર્મ કોઈ સમજતું નથી તેથીજ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં ભટકીને જન્મમૃત્યુની પીડા ભોગવવી પડે છે. દેવ જે કૃપા કરે તો લૂલા-લંગડા પણ મોટા મોટા પર્વતો ઝાળંગી જાય અને મૂંગા માણસો ગહન વિષયોના ઉપર ભાષણ આપતા ણની જાય. દેવ જે કૃપા કરે તો પાપી પુણ્યવાન થઈ જાય અને દુર્જનો કોઈનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે નહિ. હરિ જે ધારે તો આખા બ્રહ્માંડના તમામ જીવોને એક ક્ષણવારમાં સુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તે જે કંઈ કરે છે તે બધુંજ તે પોતાની લીલાયુક્ત કીડા કરે છે અને તે સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છતાં સર્વથી નિરાળો છે.

૨૨૭૪-ધનધાન્યની પુષ્કળ પેદાશ કરી લેવી, કારણકે લોકો તેની આશાએ બેઠેલા છે; પણ પરમાર્થરૂપી ધાન્ય એવું છે કે બધાં ખાય, જેમને આપવું ઘટે તેટલું અપાય અને છતાં પણ પાછું વધે. તેને માખ્યાજ કરે! પણ તેનો છેડો આવે નહિ. બરાબર આસની અંદર ભ્યારે બીજ પડે ત્યારે તેનો પાક બીતરે. તુકારામ કહે છે કે, 'વિકૃલ' એ કૃત્ત વણજ અક્ષરનું નામ છે પણ તેટલાથી જીવને વૃક્ષિ થઈ જાય છે.

૨૨૭૫-હે દેવ! આ આખું જગત એ તારીજ કરામત છે અને તે જગતરૂપે તુંજ સર્વત્ર કીડા કરી રહ્યો છે. તે અમારામાં અને આખા જગતમાં જે અહંકાર ઉત્પન્ન કરી રાખ્યો છે, તેજ અમને કસાવી મારે છે. બતાડવાની અને સંતાડી દેવાની કળા તું એકલોજ જાણતો હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ! હવે તું અમને કયાં સુધી કસાવ્યા કરીશ?

૨૨૭૬-કેટલાક શ્રીમંત લોકો ગરીબ દુઃખી લોકોના ઉપર

દયા લાવીને તેમનું દુઃખ દૂર કરવા સારૂ સડકો ઉપર બ્યાં જરૂર પડે ત્યાં પુલ અને ઘાટ બંધાવે છે; ત્યારે હે પાંડુરંગ! તું અમારે આ લવનદીને ઝોળાંગી જવાનો પુલ કેમ નથી બંધાવતો? વૈદ્યની પાસે રોગી ભય છે તો તે તેને ક્વાથ બનાવવાનો નુસખો લખી આપે છે અને એ રીતે તે તેની પીડા દૂર કરે છે. પાણીમાં ડૂબી જતા માણસને બહાર ખેંચી કાઢવા સારૂ જે ડૂબકી મારે છે તેને તેથી કાંઈ લાભ થાય છે? પોતાની પછી આવનારા લોકોને કાંટા ન વાગે તે સારૂ આગળ ચાલનારાઓ આપે રસ્તે કાંટા વાળતા વાળતા ચાલે છે, તે તેઓ શા માટે કરતા હશે? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ યાત્ર્યાં હોય, નળજાં હોય તેમના માથા ઉપરનો ભાર પરોપકારી લોકો ઉપાડી લે છે.

૨૨૭૭-આ ઠેકાણે કોઈએ લૂપી લૂપી વાતો તો કહેવી જ નહિ. એવા શુષ્ક શબ્દોને અહીં કોણ માનવાનું હતું? અમારે તો ખરેખરે અનુભવજ નોંધ્યો. અમારી આગળ ઉપર ઉપરના પોકળ આચારની પણ કશી કિંમત નથી. બ્યાંસુધી મનની અંદર હરિનો સાથે ઝોળખાણ થયું નથી, ત્યાંસુધી મોઢા મોઢાની મીઠી મીઠી વાતોને કોણ માનવાનું હતું? રાજહંસ પોતાની આંચ વડે પાણી અને દૂધને છટાં પાડી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, અમારે તો અંતરની આત્મનિષાવાળા યોગ્ય સાધુનું કામ છે; બાકીના રેંછપેંછ લોકોનું અમારે કામજ શું છે?

૨૨૭૮-જડ હુએને તારનારા નારાયણ સિદ્ધ જિલેલા છે; માટે તેમની જેઓ ઉપાસના નહિ કરે તેમની મૂર્ખાઈ ઉપાસના નથી જશે. અક્ષાટ લવસાગરને તેમણે એક નાનાસરખો પોતાવના ને વાળનાવી દીધો છે. હવે તેને ઝોળાંગી જવાને સારૂ તેમણે શ્રીહરિને તમારી મદદે બોલાવવાજ નોંધ્યો. શ્રીહરિની કૃપાથી તેમણે મદદ

વામાં તમને પ્રતિજ્ઞ થો નડે છે? તુકારામ કહે છે કે, એક વાર ત્યાં તમે અતન્ય લાવે તેમના થઈ ગયા એટલે તે તો એવા છે કે, આ નાનું અને આ મોટું એવા વિચાર કદી કરેજ નહિ.

૨૨૭૬-ઓ મારા મન! તું તારી એક પણ ક્ષણને નકામી ગાળીશ મા. તારે ક્ષણેક્ષણે નારાયણના નામનુંજ પારાયણ કરતા રહેવું. તારી અહીં તહીં ભમવાની ટેવ છોડી દે અને બહાર જવાના રસ્તાજ બંધ કરી દે. એક હરિને છોડીને આડેઅવળે રસ્તે વન-વગડામાં તારે ભટકવુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ તૃપ્ત થતા સુધી નારાયણનું સ્મરણ કરતો રહે છે.

૨૨૮૦-હું પંચમહાભૂતોના સકંથામાં સપડાઈ ગયો છું, એવો જે અહંકાર મારામાં પેઢા થયો છે, તેણેજ મને બંદીવાન બનાવી દીધો છે. આ શરીરથી હું જુદો છું, એ વાત ભૂલી જઈને અને મૂર્ખતા-વશ થઈને મેં માફ ગણું (મારો સ્વરૂપભાવ) મારે હાથેજ દેહબુદ્ધિ વડે બાંધી દીધું છે. આ દેહાદિ પ્રાપંચિક પદાર્થોને મેં સાચા માની લીધાજ શી રીતે? આ માફ ધર, આ મારાં છોકરાં, એવું મેં માન્યુંજ શા માટે? અરે! તમામ પ્રકારની વિષયભોગને લગતી વાસના-ઓનો ત્યાગ કરીને હું નારાયણનો શરણાગત કેમ ન થયો? ક્ષણિક વિષયસુખની ઇચ્છાઓને વશ થવાથી અંતે મને ઘણુંજ તુકસાન થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે હું મારા શરીરનું દેવતા ચરણ આગળ બલિદાન ચઢાવી દઈશ અને મારાં સંચિત કર્મોની હોળી સળગાવી દઈશ.

૨૨૮૧-મને આખું જગત દેવરૂપ દેખાય છે. આઘી કરીને શુભ-દોષને ભેવાની મારી વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એ ઘણુંજ સાફ થયું છે-ઘણુંજ સાફ થયું છે. આરમ્ભમાં બીજું પ્રતિજિંબ દેખાય પણ તાત્વિક ઇંદ્રિયો જોનારને જિંબ અને પ્રતિજિંબ બધું એકનું એકજ

છે. તુકારામ કહે છે કે, નદીનો સમુદ્રની સાથે સમાગમ થઈ ગયો। એટલે નદીનું નદીપણું ટળી જાય છે અને તે સમુદ્રજ થઈ જાય છે.

૨૨૮૨-એકજ ઘડિમાંથી જાતજાતના ખાદ્ય પદાર્થો તૈયાર થાય છે અને તેમને ખાવાને સાડુ છુલ સળવળ્યા કરે છે. લોગ લોગવ્યાથી તેમના પ્રતિ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને ફરી ફરીને લોગવવાનું મન થાય છે. લોગ્ય પદાર્થો જો આપણી આગળથી ખસી જાય તો તેમના પ્રતિ નિત્ય આકર્ષણ વધારે પ્રબળ થતું જાય છે. સમુદ્રની અંદર જેમ એક પછી એક તરંગ ઉત્પન્ન થયા કરે છે તેવુંજ વિષયો તરફના આકર્ષણનું સમજી લેવું. પોતાના ખાળકને રમાડ્યા પછી પણ તેની મા તેને ફરી ફરીને હાથમાં લઈ રમાડે છે અને રમાડતાં ધરાતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, નાના ખાળકના ખાણની અંદર જે મીઠાશ છે, તેનોજ ઉપરાઉપરી સ્વાદ આખ્યાથી તે માતા એવી વિવશ થઈ જાય છે કે, તેનું સેવન કરતાં કરતાં તેને કશાપિ તૃપ્તિ થતીજ નથી.

૨૨૮૩-મારા મનને વહાલા લાગે એવા મારા સાચા સંખં-ધીઓ તો એકલા હરિભક્તોજ છે. નિર્ધન રહેવું એજ તેમનું અહોભાગ્ય છે. તેમના ધૈર્યનો કદી ભંગ થતો નથી અને તેમના હૃદય ઉપર તેમના એકનિષ્ઠ ભાવનોજ ઘેરો રંગ ચઢી ગયો છે. જ્યારે તેમને ભૂખતરશ લાગે છે ત્યારે પણ તેઓ તેમનાં ચિત્તમાં દેવનુંજ સ્મરણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ એજ તેમનું ધન છે.

૨૨૮૪-હે દેવ ! હું તારો હાસ છું એવું હું કહેવડાવું છું, પેણુ હું મન દઈને તારી સેવા કરતો નથી અને નક્કટપણે પેટ ભરું છું. હે પાંડુરંગ ! આવાં ખોટાં કામ તારી આગળ શી રીતે નજવાનાં હતાં ? કારણકે તું તો સૌનાં અંતઃકરણના ભાવ જાણી



જાય છે. મારાં આચરણુ જોતાં છે એવું હું જાણું છું, છતાં હું તારો સાથે સેવક છું એવું કહીને એક અપરાધના ઉપર બીજો અપરાધ હું કેમ કરીને કરું? તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાનિધિ દેવ! હું આવો અપરાધી છું તે તો તમે જાણો છો.

૨૨૮૫-અંતઃકરણમાં સાધુપણનો ભાવ તો હોય નહિ, ત્યારે ઉપર ઉપરથી સાધુપણનો ઢોંગ કયે શું વળવાનું હતું? જે નહાડું હોય તેને સાડું કહેવાથી મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ પણ કામમાં જો ઉતાવળ કરી તો તે કામ કયળી જવાનુંજ, પણ જે બાબતમાં ઉતાવળ કરવી જોઈએ તેમાં ઉતાવળ કર્યાથી મનને સંતોષ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, એકમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ નથી તેનામાં ધૈર્ય નથી એવું કહેવું જોઈએ.

૨૨૮૬-આપણાં ચિત્તને દેવની સાથે બાંધી રાખીએ એટલે તે તેની પાસે રહે છે. એવું થવાથી ઈશ્વરના પ્રકાશ વડે અંતઃકરણ બધો વખત પ્રકાશિત અવસ્થામાં રહે છે. હૃદયની અંદર દેવનો વાસ થાય તે ઘણું ઉત્તમ અને મધુર છે. એક વાર આવો સંબંધ બંધાઈ જવાથી આપણો અને દેવનો કદી વિયોગ થઈ શકતો નથી. ઈશ્વરનું સ્મરણ કર્યાથી પેટમાં આખું ખૂણાંડ સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં કરતાં આપણે આપણા અંતઃકરણનો વિકાસ કરતા રહીએ એ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે, ઈશ્વરની સાથે જો આપણો પ્રેમરૂપી તાંતણો અખંડ રીતે જોડાયેલો રહેશે તો બધા પ્રકારના લાભ આપણને ઘેર બેઠાંજ આવી મળશે.

૨૨૮૭-હે દેવ! આ જગતે મને ઘણાજ સતાવ્યો છે તેથી કરીને આજના પ્રસંગથી મારું ચિત્ત ઘણુંજ દુઃખી થઈ ગયું છે. હું મારા મન વડે તારા ચરણનું સ્મરણ કરતો રહું છું; પણ આ જગતની સાથેનો મારો સંબંધ હું ક્યારે તોડી નાખીશ તેની મને

ખખર નથી; કારણકે અનેક જણના મુખદુઃખના અને આ સાડું અને આ નકાડું એ બાળતના વિચાર મારા અંતઃકરણમાં ચાડ્યા આવે છે અને તેમ થવાથી તારી સેવામાં નડતર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તું મને એકાંતવાસ આપે તોજ મારો અને જગતનો સંબંધ તૂટી જાય.

૨૨૮૮-કોઈ કોઈ લોકો હોય છે તો ધનવાન, પણ કાને બહેરા અથવા આંખે આંધળા, ને કોઈ કોઈ સફેદ કોઢવાળા તો કોઈ કોઈ રક્તપિત્તિયા પણ હોય છે. આ બધા પ્રારબ્ધનાંજ વિચિત્ર પરિણામો છે કે પછી બીજું કંઈ છે તેની સમજ પડતી નથી. એ બધાની દોરી એકલા વિઠાળાના હાથમાં છે. રોગ તે કંઈ થોડાઘણા છે? હું તે કેટલાનાં નામ ગણાવું? કેટલાક રોગ તો એવા હોય છે કે, જાણે શરીરની સાથે અખંડપણે જડાઈ ગયા હોય એવા છે. તુકારામ કહે છે કે, નષ્ટ સંચિતનું દાન તો મળે છે પણ તેનો ઉપભોગ કરવા જતાં તેનાથી મુખ થતું નથી.

૨૨૮૯-લેહ અને અલેહ એ બેડ સિદ્ધાંતોનો તાળો મેળવવા જઈશું ત્યારે તો તે કદી મળવાનો છેજ નહિ. તેમ કરવાને બદલે તું હવે નારાયણનુંજ સ્મરણ કરવા. માંડ. એકલા અમ્યુતનું નામચિતન કરવાથી તારાં તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ જશે. ચોર લોકો તો એવા ચાલાક હોય છે કે, તેઓ નદીમાં થતા વમળ અને વેગવાન ધારાની માફક ચોરવાટે થઈને ચાડ્યા આવે છે અને ઠેઠ ગામની ભાગોળ સુધી જઈ પહોંચેલા વટેમાગુંને ઘેરી લે છે અને તેની પાસે જે કંઈ હોય તે બધુંજ લૂંટી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, એક શ્રીહરિના ઉપર ભાવ સ્થિર કર્યો વિના સંસારનદીને ઓળંગી શકાતી નથી; એટલા માટે એક હરિના ઉપર દૃઢ ભાવ રાખવો એજ સો વાતની એક વાત છે.

૨૨૬૦-જેઓ વિઠ્ઠલના ગુણ લાગલાગટ ગાથાજ કરે છે, તેમના ચરણ આગળ હું માફ ચિત્ત સમર્પિત કરી દઉં છું. જેમને વિઠાળાનું નામ વહાલું છે તેઓ મને પણ મારા પ્રાણસખા જેટલા વહાલા છે. જેમનાં નેત્રોને વિઠ્ઠલનું દર્શન પ્રિય લાગે છે તેમનું ચરણોદક હું ગ્રહણ કરું છું. જેમણે પોતાનાં મન, વાણી અને શરીર વિઠ્ઠલને અર્પણ કરી દીધાં છે તેમના ચરણનો હું આશ્રય માગું છું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ પોતાને મોઢેથી એવું કહેશે કે હું હરિનો દાસ છું તેના ચરણની રજ થવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

૨૨૬૧-લેહાલેહની બાળત વાદવિવાહ કરવો નકામો છે; માટે એકનિષ્ઠભાવ ઠેગવીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરી લેવી એજ કર્તવ્ય છે. તમારું આયુધ્ય એમ કરતાં કરતાં એક દહાડો પૂરું થઈ જશે એટલા માટે તમે વખત ન શુભાવતાં સ્વહિતનો વિચાર કરતા થઈ જાઓ. તુકારામ કહે છે કે, ફક્ત ભાવભક્તિવડેજ તમારું કાર્ય સિદ્ધ થવાનું છે. તેમ ન કરતાં દંભયુક્ત આચરણ કર્યાથી તમને જરૂર તુકસાનજ થવાનું છે.

૨૨૬૨-દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણે મને તેમનું ચિંતન કરતાં કરતાં પોતાના સમાન બનાવી દીધો છે. મારા મનની ઉપર તેમણે ઘેરા ઘાટીને તેને ચારે તરફથી પોતાના વડે વીંટી લીધું તેથી હું તેમની સાથે તરૂપ થઈ ગયો છું. એજ રીતે તેમણે મજનાં ગોપગોપીઓને પણ પોતાના પ્રતિ પ્રેમની લગની લગાડી દહને, તેમને પણ મારી પેઢેજ પોતાના સમાન બનાવી દીધાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, તે એવો છે કે, જે એક વાર તેની સાથે સંબંધ થઈ ગયો તો પછી તે આપણી પાસેથી દૂરી દૂર જતોજ નથી.

૨૨૬૩-હે પાંડુરંગ! તારા ચરણ મારા ચિત્તની અંદર છે તેથી કરીને મારા જીવને ઘણી વિશ્રાન્તિ મળી રહે છે. એજ મારી

કુલ પૂજી છે અને તે મારા વચ્ચની ગાંઠમાં સમાય એટલીજ છે, પણ તેટલાથી મને ઘણો સંતોષ છે અને મારું ચિત્ત તેટલાથી સમાધાન મानी લે છે. મારી વાચાએ તારા નામોચ્ચારની મોટી હકાન માંડી દીધી છે અને મારો બધો પ્રેમ તારા સ્વરૂપની અંદર સ્થિર થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, મને ભક્તિ ઘણી વહાલી છે, કારણકે અલેહભાવની દિશા ભણી વળવાની મારે ઉતાવળ નથી.

૨૨૬૪-આ અભંગમાં બતાવેલી વાટ મને જડી ગઈ છે, તેને હું કદી છોડવાનો નથી. આવો મારો જે એકવિધ ભાવ છે, તેમાં હું કદી ફેરફાર કરવાનો નથી. ત્યારે હવે તમારે મારી સંભાળ લેવી પડશે; કારણકે મારું બધું બુદ્ધિબળ તમારા ચરણ આગળ જઈ પડ્યું છે; અથવા તમારા ચરણ એજ મારું બુદ્ધિબળ છે. મારી આ અવસ્થા ખીજ લોકોથી સમભય એવી નથી, પણ તમારું અંતઃકરણ તો મારા અંતઃકરણનું સાક્ષી છે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ નારાયણ! મારા જીવનું જીવન અને તેનો સાક્ષી પણ તું જ છે.

૨૨૬૫-હે દેવ! તારા ચરણોમાંજ મારો ભાવ સ્થિર થઈને રહ્યો. એટલે કે હું સદાકાળ તમારું નામસ્મરણ કર્યો કરૂં અને તેટલો વખત હું મારા મનને ખીજે કોઈ ઠેકાણે જવા દઉંજ નહિ. હવે તો હું તારાજ રક્ષમાં સર્વતોભાવે રૂબરૂ મારીશ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું મારા જીવની પરવા કર્યો વિના આ કાર્ય કરૂં છું.

૨૨૬૬-પોતાના માલિકને છોડીને ખીજત્રીજના કાલાવાલા કરતો ફરે તેના જેવો હું વિઠાણાનો દાસ નથી. મારા સ્વામીની સત્તાને લીધે આ બધાં પ્રદાંડો મારી નજરે નાનાં નાનાં દેખાય છે અને કળિકાળ તો બાણે મારા હાથ નીચેનો નોકર હોય એવો બની ગયો છે. અમને દેવના સેવકોને જે અભિમાન હોય, તો તે અમારા દેવનુંજ અભિમાન હોય છે અને અમારા મનની બંધી

અલિલાપાઓ અમે તેમના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને અમે ત્યાંજ આશ્રય લઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે, અમે અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ખેલ ખેલીએ છીએ અને નારાયણ અમારા મનના કોડ પૂરા કરતાજ રહે છે.

૨૨૬૭-મોક્ષ તો દેવની પાસે છેજ નહિ. તે તો તારી પોતાની પાસે છે. તે છતાં તું તારા મિથ્યાદેહનું અભિમાન દબાવી દેતો નથી અને જૂઠો વલોપાત કર્યો કરે છે. અરે ચો ગધેડા! તું સાવધાન કેમ થઈ જતો નથી? તારી બુદ્ધિ મારી જવાથી તું ભ્રમિય થઈ ગયો છે. જે દેહને અહંકાર તું ધારણ કરી રહ્યો છે, તે દેહનાં પંચભૂતો જ્યારે મહત્ત્વની અંદર મળી જશે, અને તારા અહંકારને સાફ કરશે. આધારજ નહિ મળે ત્યારે તું શું કરીશ? તુકારામ કહે છે કે, ખોટા દેહને ખરો માનીને તેના અભિમાનને બોળે માથા ઉપર લઈને તું નકામે સંતાપ વેઠ્યા કરે છે.

૨૨૬૮-એક દેવને આપણા પોતાનો બનાવી લેવો જોઈએ; કારણકે આણું કયાં સિવાય જીવને સુખ થનાર નથી. એકલા દેવને ખાદ કરીને બીજું બધુંજ માયિક અને દુઃખ દેનારું છે એમ સમજી લેવું. તેમનામાં પહેલેથી તે છેવટ સુધી સુખ આપવાનું સામર્થ્ય હોતુંજ નથી અને તેમનાથી થતાં દુઃખોનો નથી આદિ અને નથી અંત, એમ સમજીને તમે તમારા મનની આત્મપાસ ગોવિંદની વાડ બનાવી દો અને એવું કરીને તે અવિનાશી વસ્તુને પોતાની બનાવી દો. તુકારામ કહે છે કે, આણું કયાંથી તમે જન્મ ધારણ કર્યો છે તેથી જોછામાં જોછું એક વાર તો તમારે મૃત્યુમાં થઈને પસાર થવુંજ પડશે, પણ ત્યાર પછી તમારાં જન્મ અને મૃત્યુ એ બેઉનો અંત આવી જશે અને તમારી મુક્તિ તમારી પાછળ આ સંસારમાં તમે મૂકી જશો.

૨૨૯૬-મારાં માતાપિતા જેવા તમ સંતજનોએ આજે મને તમારી કૃપાનું દાન દીધું, જેથી કરીને મારા મુખમાંથી હરિનામાઃ મૃતની ધારા વહેતી થઈ ગઈ. તમારા આ ઉપકારના યોગમાંથી હું આ જન્મમાં તો કદી મુક્ત થઈ શકનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે સંતજનો ઉદાર અને કૃપાવંત છો, તેથી મુજ બાળકને તમે પ્રેમાર્દ્ર થઈને પારમાર્થિક સાધનાનાં ઘરેણાં પહેરાવી દીધાં.

૨૩૦૦-એકજ દેવની સ્તુતિ કરવી અને જો નિંદા કરવાનું મન થાય તોપણ એકજ દેવની નિંદા કરવી, એ સિવાય બીજાં કામમાં વાણીનો વ્યથ વ્યથ કરવો એ અધમ કાર્ય છે એમ જાણવું. લોકો એવા છે કે, મારી શિખામણો માંબળતી વખતે પોતાના કાન બહેરા બનાવી દે છે અને જે જે કામ કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે, તે તે કામ કરવા માટે પૈસા ખરચવા પડે તો તે ખરચીને પણ તેઓ નરકે જાય છે. તેમનાં આવાં કૃત્યને લીધે આ લોકમાં બધા લોકો તેમનાં મોઢાં ઉપર ઘૂંકે છે અને પરલોકમાં ગયા પછી તેમને અંધાર નરકમાં વાસ કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, વાણીનું આ માપ (હરિનામ) ઉત્તમ છે પણ તેનો નિંદામાં ઉપયોગ કરીને તેઓ નરકે જાય છે.

૨૩૦૧-જોહું, રૂ અને ચક્રમક એ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી પાસે હોય તો તેમનું ઘર્ષણ કરીને અગ્નિ પેદા કરી શકાય. તેવીજ રીતે જો તમારું ચિત્ત એક ઠેકાણે સ્થિર થઈ જાય તો તમને (આત્માનો) અનુભવ થઈ જાય એમાં કહેવા જેવું શું છે? એમાં કોઈને કાંઈ કહેવું પડે એમ છેજ નહિ; કેમકે એ અતિ સ્પષ્ટ બાબત છે. પેટ ભરીને જમનારને તૃપ્તિ થઈ છે કે નહિ તે તેને કહેવાની જરૂર હોયજ નહિ. તે તો પોતાની મેજેજ જાણી શકે છે. એટલો મારો તેજ ઉપાય (ચિત્તની એકાગ્રતા) અમંલમાં મૂકીને હું તે

વિષયને (આત્માનુભવને) પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે, પાણીની અંદર પાણી મળી ગયા પછી આ પહેલાંનું પાણી અને આ નવું મળેલું પાણી એવું કોણ કહી શકશે?

૨૩૦૨-હે દેવ! બાળકને જ્યારે ભૂખતરશ લાગે ત્યારે તેના જીવનનો આધાર જે અન્ન અને જળ છે તે બાળકને આપવાનું તેની મા સારી રીતે બાંહે છે. ત્યારે હવે મારે તમને કયી રીતે વિનંતી કરવી તે કહો. માઈં માથું તો તમારા ચરણના ઉપરજ છે. તમે મને જ્યાં રાખશો ત્યાં હું માઈં ચિત્ત તમારા ચરણમાં સ્થિર કરી દઈને રહીશ. હે દેવ! તમે તો સર્વત્ર વ્યાપક છો, એવું હું તમાઈં ધ્યાન કરું છું તેજ તમે મારી સેવા માની લેજો. ઓ મારા દાતાર! મારામાં જે જે વાતની ત્રુટિ હોય તે તમે પૂરી કરી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, હું અપરાધી છું અને મારી બુદ્ધિ પણ ઘણીજ ટૂંકી છે.

૨૩૦૩-હું વખતને બોળખું છું તો ખરો, પણ માઈં નિયમિત આચરણ કામમાં આવતું નથી. એટલા માટે હે દેવ! તમેજ મને જે કંઈ શીખવશો તેજ મારે માટે ઉત્તમ છે. તમારી સલાહ લીધાથી જ્યારે મારી ચિંતા દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તમને પૂછવામાં મારે વળી નાનમ શાની? તુકારામ કહે છે કે, મને તમારા ચરણને પકડી રાખનાર સેવક ગણીને તમે મને સહાય થજો.

૨૩૦૪-હે દેવ! હું તમારા મંદિરના દરવાજા આગળ તમારો દ્વારપાળ બનીને બિલો રહ્યો છું, અને ત્યાં બિલો બિલો હું તમને મારી વિનંતી સંભળાવું છું. મારી વિનંતિ એટલીજ છે કે, જે માણસ તમારો શરણાગત થયો હોય તેને તમારે બધી જાતની ફિકરચિંતાથી મુક્ત કરી દેવો જોઈએ. તમે આ બધું બાંહે છો તો ખરો, તોપણ હું જે કંઈ કહું તે તરફ લક્ષ આપજો. તુકારા-

રામ કહે છે કે, હે કેશવ ! તમે કૃપાસાગર છો અને દીન જનોના સહાયક છો.

૨૩૦૫-જગતનું અને તમારું એમ બેઉ તરફનું મનમાં અભિમાન ધારણ કરીને હું મારા ધોતિયાનો કાછડો વાળીને તૈયાર થઈને બિલો છું. સેવાના ધર્મ વિષે અને સ્વામીની સત્તા વિષે મારા મનમાં જે કંઈ કહેવા જેવું હશે તે હું કહીશ. સ્વામીએ મારા ઉપર જે તાકીદનો હુકમ કર્યો છે, તે પ્રમાણે હું વર્તન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું પહેલાં જે જગ્યાએ હતો તે જગ્યાએ બિલો બિલો હું ( આત્મસ્વરૂપને ) નમસ્કાર કરું છું.

૨૩૦૬-હે દેવ ! હું તમારા ચરણના ઉપર મારું મસ્તક મૂકીને બિલો છું, તમે હવે મારી વિનંતિ સાંભળો. તમામ પ્રકારના ભયને વેગળા ફેંકી દઈને હું તમારી સંપ્રુખ આવીને બિલો રહ્યો છું. મારે જે વાત કહેવાની છે, તેને મારે તમારા ચરણ આગળ દેવી રીતે પહોંચાડવી તે માટે હું મારા જીવના ઉપર ઉદાર થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, આ જગતનો ઉદાર કરવાનું સામર્થ્ય તું મને આપ, એટલા માટેજ હું તમારી આગળ અત્યાર સુધી કચકચાટ કરું છું.

૨૩૦૭-ઓ દેવ ! હું તો તારી કેડે ચઢી બેઠો છું તે હેઠો બિતરવાનો નથી અને તારાથી વેગળો ખસવાનો નથી. આવું તો ઘણાય દિવસ થયાં થતું આવ્યું છે. હવે હું મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. આજ સુધી મેં પુષ્કળ શ્રમ વેઠ્યો છે. કોઈ પણ ઠેકાણે મને એક ક્ષણ વાર નેટલી પણ વિશ્રાન્તિ મળી નથી. આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ એવું માની લેવાથી હું ઘણો દુઃખી થઈ ગયો હતો. તમે મારી પાસે હો છો ત્યારે તે દુઃખ મને જણાતું નથી. આજ સુધી હું તમારી વાટ



જોયા કરતો હતો ત્યારે છેવટે હવે આજેજ મારા મનની આશા પૂર્ણ થઈ છે તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠ્ઠલ! મારા માબાપ! તુ એકાદ વાર મારા ઉપર ગુસ્સો તો કર

૨૩૦૮-જેમના મુખમાં તારૂં નામ હોય અને છતાં તેમની હૃદયશાંતિ થાય તે જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે હે વિઠ્ઠલ! હે દેવ! હે મારા મા અને બાપ! તમે જીવી ગયા છો કે જાગતા છો તે મારે જાણવું કેવી રીતે, તેની મને સૂઝ પડતી નથી સસાર-મધનનો ફાસો તારા દર્શનથી તૂટી જાય છે ત્યારે તે દર્શન આપ વામાં તુ આટલું મોડું શા માટે કરે છે? તુકારામ કહે છે કે, તારી આવી ઢીલ જોઈને મારૂં મન વિચારમાં પડી જાય છે અને મને એવું લાગે છે કે, મેં અત્યાર સુધીના પરમાર્થની દિશામાં જે કાંઈ શ્રમ કરેલો તે બધો ફેાકટમાં જ ગયો.

૨૩૦૯-સેવકનો ધર્મ તો એટલોજ કે, તેણે સ્વામીએ બતાવેલું કામ બરાબર કરવું અને સ્વામીનો ધર્મ સ્વામી જાણે તેનું પાલન કરવાની જવાબદારી તેની છે આવું હોવાથી હે દેવ! તમને ગાંડપણ લાગ્યું કે શું થયું છે તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી કારણકે હે દેવ! તમે ગર્જિતહીન થઈ ગયા હો એવું મને દેખાય છે તમારા જે બળના ઉપર આધાર રાખીને અમે વિધવાના હાથ છીએ એવા અભિમાન સહિત આનંદપૂર્વક રહીએ છીએ તે તમારૂં બળ આજે તમે કોઈ ઠેકાણે ફેંટી આવ્યા હો એવું દેખાય છે તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ! મને તમારી પામે તેડાવી લેવા સાડ તમે ઝટપટ તેડું મોકલાવજો, નહિ તો મારે અહીં રહ્યા ગયાં શું કરવું તે બતાવો.

૨૩૧૦-કોઈ અમર્થ માળાપનો છોકરો પોતાની મરજી મુજબ સ્વાભાવિક રીતે ગમતો ગમે છે અને તેના હુકમ પ્રમાણે બીજા બધા

વતે છે. આવું હોય તોજ તેણે પોતાને શરીરે પહેરેલાં ધરેણાં તેને શોભા આપે છે, નહિ તો જો તેના ઘરમાં તેનું કશું ચાલતું ન હોય તો તે ધરેણાં તેને બોળા જેવાં થઈ પડે છે. માળાપ સમર્થ હોય તો તે છોકરાને રમવાને સારૂ હશે દિશાઓ બાણે મોકળીજ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારું પણ પેલા બાળકના જેવુંજ છે, એમ બાણીને મેં મારી એવા તમને અર્પણ કરી છે.

૨૩૧૧-ત્યાં લેશમાત્ર પણ મળ નથી હોતો અને ત્યાં કોઈનો સંગ નથી હોતો ત્યાં હું એકલોજ રહું છું. ત્યાં 'ગો' એટલે ઈન્દ્રિય અને તેને આકર્ષણ કરનારો 'ગોપાલ-ગોવાળ' બળબળરાધી મારા મનને ઘેરી લઈને મને મૂંચવીને કેદ કરી લે છે. તેણે દેવી ચતુરાધી મને ફસાવી દીધા છે તે જોવા જેવું છે. તેણે મને પોતાના સમાગમનું મુખ આપ્યું અને એટલામાં તો તેણે એવું કાંઈક કયું કે, જેથી તેના અંગની અંદર મારું અંગ તો બાણે ગો-ગળીજ ગયું બાણે. તુકારામ કહે છે કે, આ દેવ આવું કરશે તે હું બંધુતો નહોતો, પણ મારા મનના ભાવે મારી પાયમાલી કરી નાખી.

૨૩૧૨-ત્યાંમુધી મને તેનો મેળાપ થયો ન હતો ત્યાંમુધી હું નિરાંતે રહેતો હતો; પણ ત્યારથી મારો અને તેનો મેળાપ થયો ત્યારથી તે ચોદાએ મને ફસાવી માર્યો. આ દેહરૂપી વાડીની અંદરથી તેણે કામકોધરૂપી વિકારોને વાળીઝાડીને બહાર ફગાવી દીધા અને ગધું એવું ચોખ્ખુંચટ કરી મેટ્યું કે વાડી ખાલીખમ થઈ ગઈ. તેનું ચિંતન કરવાને સારૂ ચિત્તરૂપી દ્રવ્ય એજ મૂળ સાધન છે, પણ તે ચિત્તનેજ તેણે ખેંચી લીધું ત્યારે હવે મારે કરવું શું? તુકારામ કહે છે કે, મેં જે કાંઈ કયું હતું તે બધાં કામ મારા મૂળ આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં.

૨૩૧૩-જેના પ્રતિ મારા મનને પ્રેમ છે તેને વિષે મારે કાંઈ

કહેવા જેવું હોય એવું હું માનતો નથી. મારા જીવની અભિલાષાને તું પૂર્ણ કર. મને તો તારો સમાગમજ વહાલો છે અને તે તું મને આપ. જે રૂપ ધારણ કરીને તું આવતો હતો તે રૂપને મારી આંખો આગળથી દૂર કરીશ મા. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! મારાથી તમારી સેવા થઈ શકતી નથી તેથી મારી વૃત્તિઓને ધિક્કાર હોજો.

૨૩૧૪-અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ થઈ ચૂક્યું છે તેના ઉપરનાં પ્રેમ, અભિલાષા ઇત્યાદિ મારા મનમાં ધારણ કરી રાખીને હું લગ્નવશ સ્થિતિમાં બિલો રહ્યો છું. તે રૂપમાં માફ મન ચોટી ગયું છે. તેથી હું તમને સાદ પાડું છું અને તમે તો અહીંના અહીંજ સંતાઈ બેઠા છો. જેને મેં મારા ભાવની સહાયતાથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તેજ માફ રૂપ છે, માટે તે તું મને આપી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વેશ્વર ! અમે તારાં હઠીલાં છોકરાં છીએ માટે તારે અમારાં મનનું સમાધાન કરવું પડશે.

૨૩૧૫-મારા મનને નાચવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; કારણકે મનને જે વિષયનો છંદ લાગ્યો હોય તેની સાથે સંબંધ રાખતા શુણને તે વશ થાય છે. મારી તમામ ઇંદ્રિયોને પ્રભુએ પોતાની સત્તાના સૂત્ર વડે બાંધી રાખી છે અને તેને જેમ હલાવે છે તેમ તેઓ ચેષ્ટા કરે છે. મારી ઇંદ્રિયો હરિના નામરૂપના રંગમાં રંગાઈ ગઈ છે. એમ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનું વલણ તેમના બળી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મને પાંદુરંગે પોતાના રૂપ વડે વીંટી લીધો છે.

૨૩૧૬-હું જે જે રમતો રમું છું તે બધી હરિના પ્રસાદનુંજ પરિણામ છે. મારી રમતને લગતી એક પણ બાબત નાશવંત નથી. મારાં માળાપ પછે ઈંટના ઉપર બિલોલાં છે અને તેઓજ પોતાની કૃપાનું મને દાન દઈને પોતાના આનંદને માટે મારી પાસે આ ખેલ

કરાવે છે. મારા મોઢામાંથી જે જે શબ્દો નીકળે છે તે બધા પ્રાસાદિક છે. હું મારી પોતાની બુદ્ધિવડે એક શબ્દને બીજાની સાથે જોડીને બોલતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દોમાં જે કાંઈ રસ છે તેને આપનારા મારાં માળાપની પાસેજ બધો રસનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે અને મારા શબ્દોના ઉપર કૃપાની છાયા પણ તેમણેજ કરી છે.

૨૩૧૭-વિશેષ મૂઢ અવસ્થાઓરૂપી મારાં સાસરિયાંનો કથ-કથાટ મને વારંવાર પીડ્યા કરતો હતો. તે કથકથાટ હવે બંધ થઈ ગયો છે. તેથી કરીને હવે હું તેમનાદ્વારા દુઃખી થતો નથી. આવી મૂઢ અવસ્થાઓની અંદર ઘણા લોકોને સાસરવાસો કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, એક વાર મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં આંતરો પડી ગયો, ત્યારથી મારી પરતંત્રતાનો આરંભ થઈ ગયો.

૨૩૧૮-સંતોની સેવા સિવાય હું બીજું જે કાંઈ કામ કરું તે બધુંજ મને ભારરૂપ લાગે છે અથવા સંતસેવાને પડતી મૂઝીને બીજું જે કાંઈ કરીએ તે બધું દેવને ભારરૂપ લાગે છે. ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માનો વાસો છે એવા અનુભવની કસોટી જ્યારે મારા હાથમાં આવી ગઈ ત્યારે મને ખબર પડી ગઈ કે સંતો જે રસ્તે થઈને ગયા હતા તે રસ્તો તો હું ભૂલી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, સંતોની સેવા સિવાય બીજું જે કાંઈ કરીએ તે બધુંજ વ્યર્થ છે. ખરેખર જે કરવા જેવું છે તે તો સંતસેવાનો અનુભવ છે. બાકી જે જે કરીએ તે બધું ઉપર ઉપરનો ઢાંગજ છે; કારણકે મારા અનુભવ ઉપરથી મને એવું સમજાઈ ગયું છે.

૨૩૧૯-તમે સાધુચંતો મારા જીવલગ સંબંધીઓ હોવાથી મારા પ્રતિ સદા કૃપાયુક્ત રહો છો. મારાં સારાં સારાં કામોનો બધો ભાર તમારે જ માથે છે એવું જાણજો. આજ સુધી મેં તમારા ચર-

ધુના પ્રતિ ઠગાઈ કરી છે એ વાત તફન સાચી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી જે ખરી સ્થિતિ છે તે જરા પણ ગુપ્ત ન રાખતાં હું મારી પોર્ટ-લીની ગાંઠ છોડીને તેને ઉઘાડી કરી દઉં છું અને તેને તમારી આગળ રજૂ કરું છું. આટલું કયાં પછી હું તમારા ચરણને વળગી પડું છું.

૨૩૨૦-મારા જીવને સુખ તો થાય છે પણ ધર્મ કેને કહેવાય અને અધર્મ કેને કહેવાય અથવા તેમનાં પ્રત્યેકનાં ખરાં સ્વરૂપ કેવાં હોય તે હું જાણતો નથી. નિર્લજ્જ બનીને નૃત્ય કરવું, વિકૃતનું નામ ગાવું અને તેના તાલસૂર સુજળ પગ મૂકીને નાચવું એ જે વાનાં હું જાણું છું. મારી પાસે જે પૂંજ છે તે આ એકજ વસ્તુ છે અને મારાં સાધનોમાં પણ એના સિવાય બીજું કંઈ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે સંતોના ચરણ આગળ હું આનંદોદલામ સહિત પડી રહું છું.

૨૩૨૧-મને જે પ્રિય છે તેનેજ હું મારા ચિત્તની અંદર ધરી રાખું છું અને મારી આંખો આગળ પણ તેજ રમ્યા કરે છે. મારી અભિલાષાઓ કૃણી છે અને મારું બધું કાર્ય માંગોપાંગ ઊતરી ગયું છે. હવે તો હું આનંદપૂર્વક ખાવાનું માગી લઉંશ. તુકારામ કહે છે કે, મારાં તમામ લાડકોડ અને મારા મનની ઇચ્છાઓ મારા વિઠોળા પૂર્ણ કરશે.

૨૩૨૨-ધણા દિવસથી પ્રતિકૂળ કાળજીને લીધે (દેવના) ચરણનો મને વિયોગ થયો હતો, પણ આજે મને તેમનો પાછો સમાગમ થઈ ગયો છે. આથી કરીને હવે હું સ્વસ્થ ચિત્તે તે ચરણોના ચિંતનનો આનંદ મારા જીવને તૃપ્તિ થતા સુધી ભોગવ્યાજ કરીશ; કારણકે તેના ભોગવટામાં જે જે અડચણો હતી તે બધી આજે દૂર થઈ ગઈ છે. અગાઉ નાના પ્રકારની વિપત્કામનાઓ મને ઘણી મતાવતી હતી અને તેમની સંગતિમાં ક્યારેક જવાબી

મારે અનેક પ્રકારનાં વ્યાવહારિક કામોનો શ્રમ ઉઠાવવો પડતો હતો. અને તે શ્રમ દહાડે દહાડે વધતો જતો હતો. અગાઉ ઘણા દિવસ મુઠી હું પરમાર્થને રસ્તેથી દૂર નીકળી ગયો હતો. તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો ક્લેશ થયા કરતો હતો. તે ગધાજી ક્લેશનો આજે અંત આવી ગયો અને તેમનાથી હું છુટો થઈને ભિલો રહ્યો છું. પ્રપંચની અંદર રહીને મેં ઘણા ઠાંગ કર્યો, અનેક જાતના નેશ ધારણ કર્યો, પણ તે લૌકિક વ્યવહારની જાળમાંથી હું બહાર નીકળી નાહો છું. તુકારામ કહે છે કે, ગધાજી વ્યવહારનું પર્યાવરણ એક પરમાનંદની અંદર થઈ જવાથી ત્યાં માફ મન વિશ્રાંતિ પામ્યું છે.

૨૩૨૩-છોકરો ચોરી કરતાં શીખે છે ત્યારે તેના માળાપ મનમાં રાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે ચાલો, છોકરો ચોરીનો ધંધો લઈ બેઠો તે ઘણું સાફ થયું. અમારે હુકાન માંડવાની, બજારની ધૂળ ફાફવાની, લોકોના ધક્કામુક્કી ખાવાની અને બોચીએ કાંકરો મૂકીને મહેનતમજૂરી કરવાની કશી જરૂર જ રહી નહિ. પેલો છોકરો લોકોના માલ ઉપર હાથ મારીને જે કાંઈ સહેલાઈથી તેના સપાટામાં આવી જાય તે ઘેર લઈ આવે છે. આવા ચોર છોકરાનાં ચોરીલક્ષ-ગાઈનાં પરાક્રમને જોઈને જે માળાપ મનમાં કુલાય છે અથવા આંખ આડા કાન કરે છે તેઓ બેઉ નરકમાં જાય છે. આવા બેશરમ લોકોને પેટેજ ઉપર કહ્યા તેવા નામબોણુ પથરા જેવા છોકરા પાકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા નટખટ ચોર લોકોને તેમના ધંધાને માટે મૂળ ધનની તો જરૂર શી હોય ?

૨૩૨૪-આવા લોકોના કેવા ફજેતા થાય છે તેની વાતો તમે સાંભળી જ હશે. એવા નીચ લોકો જો તમારી આગળ આવે તો તમે તેમને જોતાં ને વાર જ તેમના મોઢા ઉપર ઘૂંકજો-જરૂર ઘૂંકજો. અપદ્મીર્તિના કાળા ડાઘ કપાળે લગાડીને જ તે ફૂતરાઓ જન્મ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, એવાનું મોઢું જોવાથી અપશુકન થાય છે.

૨૩૨૫-સૌ ભક્તોમા શ્રેષ્ઠ ભક્ત પુ ક્લીક છે તેમણે સૌનું ભકુ કર્યું, કેમકે તેમણે વૈકુંઠવાસી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મને પઢરપુરમા ખેંચી આણ્યા પાડુરગની મૂર્તિ બાળવ્વરૂપની છે અને જાણે પોતે ગાયો તથા ગોવાળિયાની વચમા જિલા હોય તેમ ઇટના ઉપર પગ માડીને જિલા રહ્યા છે વૈકુંઠ ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ છે અને પઢરપુરમા એક અક્ષર વધારે છે, કેમકે તે 'ભૂવૈકુંઠ' અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરનું વૈકુંઠ છે ખીજા તીર્થક્ષેત્રો પવિત્ર તો ખરા પણ કોઈ પઢરપુરની તોલે આવે નહિ પઢરપુરના ફરતા પાચપાચ ગાઉમા પાપ આવી શકતું નથી તો પછી વિધિનિષેધની તો ત્યાં આવવાની શું બીજા જ દેવી? પુરાણોમા આવું કહ્યું છે પઢરપુરના બધા લોકો અતુલ્ય હોય છે અને પઢરપુરનો આધાર ભગવાનના સુદર્શનચક્રના ઉપર હોવાથી તેનો કોઈ ઢાળે નાશ થવાનો સંભવ નથી તુકારામ કહે છે કે પઢરપુર એ એક મહાક્ષેત્ર છે અને તેનો મહિમા અતુલ્ય છે એ પઢરપુરની વારી કરનારાઓને ધન્ય છે-તેમને ધન્ય છે

૨૩૨૬-દેહ એ તો મૃત્યુનો ખોગકળ છે એમ જાણવું આ વાત સહેજે સમજાઈ જાય એવી છે આવું હોવા છતાં આ દેહાદિ પ્રપચનો લોકો શા માટે લોભ કરતા હશે અને તેને કેમ માર વસ્તુ માની લેતા હશે, એજ મને તો મોટું આશ્ચર્ય થયા કરે છે મચિત કર્મો પોતપોતાના નાના પ્રકારના લોભ લોભવવાને આ શરીરરૂપી મુલ્લ મ્યાન પોતેજ તૈયાર કરી લે છે તુકારામ કહે છે કે, દેહાત્મબુદ્ધિ વડે દીન બની ગયેલા લોકો આ સમારના ગૂંચવાડામાથી છૂટા થઈ શકતાજ નથી

૨૩૨૭-નાના પ્રકારના વિષયલોગનો ત્યાજ કર્યો પછી પણ તેમને લોભવવાની વાસનાનો અંત કરણમા ફરી ફરીને ઉદય થયા કરે છે એ મારા દાતાર! જો આવુંજ થયા કરે તો મને શું કરવું

તે તું કહે. માટે મારી ઇદ્રિયો, મન વગેરે તમામ તરવોની પોટલી જેવો આ મારો દેહ હું તો તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઉં છું. ખીન્ન બધાં કર્મની ખટપટમાં પડવાથી વિધિનિષેધ સાચવવા પડે છે અને તેમ કરતાં પણ જો તારું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવી ગયું તો ઠીક. અને જો તે ન આવ્યું તો બધુંજ કરેલું વ્યર્થ બાણુવું. તુકારામ કહે છે કે, માટે મને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થવા દેશે નહિ; મને તો આ મારા દાતાર! તું તારા સ્વરૂપની અંદરજ સંતાડી રાખજે.

૨૩૨૮-કેટલાક પાખંડી લોકો પરમાર્થની સાધનાનો ઢાંગ લોકોને બતાવતા ફરે છે, પણ તેઓ એક પણ કર્મ પૂરું પાધરું કરતાજ નથી. એવા લોકોના જીવતરના ઉપર આગ પડજો-આગ પડજો. તેમનાં બધાં કામ લગતી મારે એવાં અને અપયશ અપાવે એવાં હોય છે. આપણે જે કામ માથે લીધું હોય તે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ થતા સુધી તેને નિભાવી રાખવું જોઈએ. જે વેશ લીધો તેને પૂરેપૂરો ભજવવોજ જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, ધૈર્યવાન ભક્તોની હેવ કદી ઉપેક્ષા કરતાજ નથી.

૨૩૨૯-જેઓ ખરેખરા બતવાન હોય છે તેઓ પોતાના મનની ઊંચી સ્થિતિમાંથી કદી ચલિત થતા નથી. તેમનાં હૃદયની અંદર જે ભાવ હોય છે તેજ ભાવને તેઓ પોતાનાં બહારનાં આચરણમાં પ્રકટ કરે છે અર્થાત્ તેમનામાં વિચાર અને વર્તનનું એકય હોય છે. તેમને અપવિત્રતાનો ડાઘ કદી લાગતોજ નથી અને તેમના રસમાં પણ કદી ભંગ થતો નથી. હીરાને ચોરણના ઉપર મૂકીને તેના ઉપર લોખંડના ઘણા ઘા કરીએ તોપણ તે ફૂટતો નથી, પણ જિલટો ચોરણની અંદર પેસી બાય છે. તેના ઉપર ગમે તેટલા ઘા કર્યેજ બાજોને, પણ તે પોતાની કઠિનતા છોડવાનો નહિ તે નહિજ. તુકારામ કહે છે કે, અંદનને ગમે તેટલું તપાવીએ,



ખાળીએ પણ તે પોતાના શીતળતા આપવાના શુણ્ણને કદી છોડતું નથી, કારણકે એ તેનો જાતિસ્વભાવ છે.

૨૩૩૦-જો શત્રુ આપણું સન્માન કરવા કબૂલ થાય તો તેને જીવેથી મારવો નહિ, કારણકે જે આપણે શરણે આવે તેને જીવત-દાન દેવું એ ધર્મ છે. જેઓ સમર્થ હોય છે તેમણે જાણે વિચાર કરવાનીજ ખાધા લીધી હોય એવી રીતે તેઓ વર્તે છે. એ ઠીક ન કહેવાય. એટલા માટે સુઝ લોકોએ પાપપુણ્યનો વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. કોઈ માણસ આપણી ગમે તેટલી ખુશામત અને કાકલૂદીઓ કરતો આવે, તોપણ આપણા સત્યકર્મને આપણે કદી ભૂલવું નહિ અને કર્તવ્યના પાલનમાં જરાય આંતરો પડવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દેવ જો રક્ષણ કરે તો યશ, કીર્તિ અને સન્માનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા જો યંશ, કીર્તિ અને સ્વમાનનું આપણે રક્ષણ કરીએ તો તેથી દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૩૩૧-આ સંસારની અંદર મારે કેવી રીતે અને કયાં કયાં સાધનો વડે જીવવું એ અંગ્રંધી વિચાર મેં પહેલેથીજ મારા મનમાં કરી રાખ્યો છે. આવડા નાના સરખા હૃદયની અંદર રહેનારા દેવે મને સહાય થઈને મને અવિનાશી આત્મવિષયક બુદ્ધિ આપી રાખી છે. જ્યારે હું દુઃખના દરિયામાં ડૂબકા ખાતો હોઉં છું, ત્યારે હું શા ઉપાય કરીને સામે કિનારે જઈ પહોંચું તેનીજ ચિંતા મારા મનમાં થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારું આજ સુધીનું આયુષ્ય તો દુઃખમાંજ વ્યતીત થયું છે, તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો સંતાપ થાય છે.

૨૩૩૨-પોતાની ગાંઠના પેસા ખરવીને ખાજકૂવામાં પગ બોળવા જેવું મૂખાંઘિરેલું દામ બુદ્ધિહીન લોકો કરે છે. તેઓ વિષયોની અંગતિમાં આયુષ્યનો નાશ કરી દે છે અને એ રીતે

તમામ લોકો પોતપોતાના હિતની ખરાબી કરે છે. ભૂલો પડેલો માણસ પોતાની બતનેજ પરાઈ ગણી લે છે અને જે વખતે જે મનમાં આબુ તે પ્રમાણે સ્વચ્છંદીપણે વર્તન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, વિષયલંપટ લોકો કામચુખનો ઉપયોગ કરીને મનમાં પ્રકુ-  
હિત થાય છે, પણ તેનું પરિણામ દુઃખદાયક નીવડે છે.

૨૩૩૩-જો આપણે સારા શુકન જોઈનેજ ઘેરથી નીકળ્યા હોઈએ તો પછી પાછા ફરીએજ શા માટે? હવે તો જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ; કારણકે મેં તો મારા દેહનું બલિદાન ચડાવી દીધું છે. હવે એ બાબતની ચિંતા કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. જે લાભ મળી શક્યો છે, તે બાબતની કાળજી જીવને હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું દેવ! જો મારે હીનપણે જીવવું પડે તો મારા જીવ્યાનો ઉપયોગજ શો?

૨૩૩૪-જમવા બેઠા પછી ખખર પડી જાય કે આપણી સાળીમાં પીરસેલા પદાર્થો અશુદ્ધ છે, તો તે વાત મનમાંજ રાખી મૂકવી અને એ બાબત ચૂપ રહેવું એ ઉત્તમ છે. ચહેલા નંખરની ગામ-ડિયણ કૂવડ બાઈડીઓની સાથે નકામી ડાચાફૂટ કરવીજ નહિ. જેને લીધે જીવની બ્રાન્તિમાં વધારો થાય છે તે દેહભાવને આપ-ણાથી વેગજો રાખવો. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી સ્ત્રીઓનાં કામથી મન પ્રસન્ન થતું નથી. એવી બાઈડીઓને તો બહારજ કાઢી મૂકવી જોઈએ.

૨૩૩૫-ચિત્તની બધી હિલચાલો જે દેવના હાથમાં છે તેમના હાથમાં બેઠે પશુની લગામ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ચિત્ત અને ઈશ્વર બેઠેને બાંધનાર સૂત્ર એકજ છે. તે જેમ જીવને નચાવે છે તેમ જીવ પણ પોતાના મનથી આનંદ સહિત નાચવા લાગે છે. તેનું આ કામ તેની સહજલીલાનું એક અંગ છે. અંદ્ર

કમલિનીને સંદેશો નથી મોકલતો કે હું જિગ્યો છું માટે તું પણ ખીલી જા. કમલિની જેમ ચંદ્રને જોઈને સ્વાભાવિક રીતે ખીલે છે તેમ જીવ પણ દેવની ઇચ્છા મુજબ નાચે છે. તુકારામ કહે છે કે, લોહચુંબકના આકર્ષણને લીધે લોહાની વસ્તુમાં સ્વાભાવિક રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવની બાબતમાં પણ આવું જ સમજી લેવું.

૨૩૩૬-નાનું વાછરડું અને તેને જન્મ આપનારી ગાય એ બે ગમે તેટલાં લડેજઘડે, પણ આખરે વાછરડાનું આકર્ષણ તેની માને લાગુ પડ્યા વિના રહેતું નથી. લડીવઢીને છૂટાં પડવાની ક્ષત્ત એક જાતની હઠજ બાકી રહે છે; કારણકે તેઓનાં મન એકબીજા તરફ હમેશાં ખેંચાયા કરે છે. ભૂખ લાગે એટલે પ્રાણ અન્ન માગે છે અને તેને માટે કુદરતે અન્ન પેદા કર્યું પણ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ એક જાતનાં હોય તેમનાં ચિત્ત એકબીજા પ્રતિ ગતિ કર્યાં જ કરે છે.

૨૩૩૭-દેવનું હવે દેવાળું નીકળી ગયું છે અને તેનો સર્વનાશ થઈ ચૂક્યો છે. એટલા માટે હવે કોઈએ પોતાની વાણીનો નકામો ખર્ચ કરવો નહિ. આ બાબતનો ઘટતો વિચાર સૌએ પોતપોતાનાં મનમાં કરી લેવો. હવે માળામણકા એક બાજુએ મૂકી દઈને હૃદયાકાશને મોકળું કરી દેવું અને અંદર દીવો (જ્ઞાનનો) સળગાવીને મૂકી રાખવો. તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવ આપણા દેહરૂપી મંદિરની અંદર બધો વખત રહે એવું કરવું જોઈએ.

૨૩૩૮-જે કોઈ તીર્થયાત્રા કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રવાસે નીકળે તેને અભાગિયોજ જાણવો; કારણકે એવું કરવાથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન જીભું થાય છે; ઇશ્વર અને જીવની વચ્ચેનો સંબંધ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. એવું ન કરતાં મનનું મૂળ જે આત્મસ્વરૂપ છે, તેમાં સદા જગૃત રહીને નિશ્ચળવૃત્તિ રાખીને બેસી રહેવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. જેનું મન સંકલ્પવિકલ્પને વશ છે તેનું જીવન પરાધીન

છે અને તે દહાડે દહાડે વધારે વધારે પરાધીન થતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, કામને ફક્ત એકજ મોહું નથી હોતું. મતલબ કે, કામ તો હજાર મોહાંવાળો રાક્ષસ છે, જે કદી તૃપ્ત થાયજ નહિ. એટલા માટે હૃદયની અંદર હૃદયને લય કરી દીધાથી મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૩૩૬—ભવસમુદ્રની અંદર ડૂબેલા લોકોએ વારેઘડીએ તેને સામે કિનારે આસ્થા જવાનો વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. આ દેહ નાશવંત છે અને કોઈ ને કોઈ દહાડો તેનો વિલય થઈ જવાનોજ છે, એ વાતનું મનમાં સ્મરણ તાણું રાખવું જોઈએ. કાળરૂપી ઉંઠર આયુષ્યને કોતરી ખાય છે એમ જાણીને સાવધાન થઈ જવું જોઈએ. સંતોના સમાગમની રૂચિ રાખવી અને પરમાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવાને માટે જેટલી થાય તેટલી ત્વરા કરવી. તુકારામ કહે છે કે, આ ઐહિક અને પ્રાપંચિક બ્યવહારના ઉન્માદને વશ થઈ જઈને આંધળા બની જવું નહિ.

૨૩૪૦—આ મનુષ્યદેહરૂપી લાલ જો એક વાર હાથમાંથી નીકળી ગયો તો પછી છેવટે તમે કોની સાથે વિચાર કરવાના હતા? જેમણે પરમાર્થને રસ્તે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું છે, પોતાના ઉપર જે જે આઘાત આવી પડે તે બધાને સહન કરવા જેટલું જેમનામાં મનોબળ છે અને તેથી કરીને જેઓ કદી પાછા હઠતાજ નથી તેમનેજ ખરેખરા શૂરવીર જાણવા; કારણકે ઉપર કહ્યાં તેજ શૂરાનાં લક્ષણ છે. દેવના ચરણનું જેને વિસ્મરણ થયું તેનો ઘાત થયોજ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, આ માનવજીવનનો સ્તર દેવ અને પશુપક્ષીની વચગાળામાં આવેલો હોવાથી મનુષ્ય જે જે ઉપાય કરે છે તે મદ્દજ થાય છે.

૨૩૪૧—હો દેવ ! તમે જો મુખપૂર્વક તમારી નિરાકાર અવ-

સ્થામાં અમારાથી વેગળા રહી શકતા હો તો ભલે તેમ કરે. હવે હું તમારે રસ્તે એક ડગલું પણ આગળ વધવાનો નથી; કારણકે ત્યાં પ્રદક્ષિતિનો માયિક હાથ રચાયેલો છે. તમારા જેવા મોટાની સાથે રકબક કરવી તે મારું ન કહેવાય. એટલા માટે હું તો તમારું સ્મરણ કરીને બેસી રહું એટલુંજ મારે મારું થવું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા અધ્યક્ષ રૂપની સેવા મને પસંદ નથી, માટે તે તો તું મને આપતોજ નહિ.

૨૩૪૨-આ સંસારની અંદર જે કંઈ સૌથી વધારે વિધ્નકર્તા હોય તો તે દેહાભિમાન છે. તેનાથી બેદળુદ્ધિમાં વધારો થાય છે અને તે નાશનું કારણ નીવડે છે. એ અભિમાનનો જેમને સ્પર્શ પણ ન થતો હોય તેઓ કુળદીપક પેદા થયા છે અને તેમને ધન્યવાદ થટે છે. આ અભિમાન તો આત્મહત્યા જેવડું મહાપાપ કરાવે છે અને જે આપણા આસન્ન (શ્રીહરિ) છે તેમનો મેળાપ થવા દેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, અભિમાનને લીધે જેઓ પોતાને માથે મોટાપણનો ભાર લઈને ફરે છે તેઓ છેવટે ધુરક્રિયાંજ કર્યા કરે છે.

૨૩૪૩-આ અમારી વિહાળાઈ ઘણી શુકનિયાળ છે. જેના મંનમાં જે ઇચ્છા હોય તેને તે તતક્ષણ પૂર્ણ કરી દે છે. દૂધ (સાર વસ્તુ) અને પાણી (અમાર વસ્તુ) એ બેનું પાર્થક્ય કરી દેનારી અમારી વિહાળાઈ જનેતા છે. થોડોક પણ ભાગ્યોદય ન થયો હોય ત્યાંસુધી તેના તરફથી શુભ ફળ મળતું નથી, કેમકે અંતઃકરણ તો પાપરૂપી મળમૂત્રથી ભર્યું ને ભર્યું જ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, નહારા પ્રારબ્ધકર્મો આ લોકોને દીન બનાવી દે છે.

૨૩૪૪-હે દેવ! મેં મારા સંસારનો કેવી રીતે ક્ષય કરી નાખ્યો તેનો તો તમે વિચારજ કરતા નથી. તમે મને શ્રી કારણથી

નિરાશ કરો છો તે પણ મને સમજાતું નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં તમારે માટે જે પ્રેમ છે તે મુકાવીને ક્ષીણ કરી નાખવાના હેતુથી તમે કદાચ એવું કરતા હો. એમ મને લાગ્યા કરે છે. મેં તો મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી દીધો છે. આમ હોવા છતાં તમે જાણે મારાથી અલડાઈ જતા હો તેમ મને દૂર ને દૂર રાખો છો તેની તમને શરમ કેમ નથી આવતી? તુકારામ કહે છે કે, હું તમામ આશાતૃષ્ણાને ફગાવી દઈને ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરીને કેાને સારૂ ભટકતો ફરું છું તેનો તમે જરા વિચાર કરો !

૨૩૪૫-હો દેવ ! તમારી પાસે હું કાંઈ માગતો નથી, તેમ છતાં હું તમારી પાસે કાંઈ માગી લઈશ એવો મનમાં અંદેશો લાવીને તમે મારા ઉપર નાહકનો કંટાળો આણ્યો છો. વળી એ માગવા આવ્યો છે એટલે એને કાંઈક આપું તો તે કચકચ કરતો ષંઘ થાય, એવો વિચાર પણ તમારે કરવો નહિ. હવે તો મારો અને તમારો સંઘર્ષ એવો થઈ ગયો છે કે, આપણો વિયોગ કદી થવો જોઈએજ નહિ. તેમ છતાં જો મને તમારા ચરણનો વિયોગ થાય તો પછી મારા પ્રાણજ જાય ને? તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! મને તો તમારા ચરણ આગળજ રાખજો એટલીજ મારી માગણી છે.

૨૩૪૬-સંસાર અપવિત્ર છે એવો વિચારજે મનમાં લાવશે તેજ અપવિત્ર થઈ જશે. ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા રાખવી એજ મુખ્ય ધર્મ છે અને એજ સત્કાર્ય કહેવાય છે. આ કાંઈ મારો પોતાનો અભિપ્રાય નથી. આ વાતના પુરાવા અગાઉ થઈ ગયેલા સંતો બતાવી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આ અનુભવ હું મારા અંતઃકરણમાંથી બહાર કાઢીને પ્રકટ કરું છું.

૨૩૪૭-જેઓ અપરાધી છે તેઓ સજાને પાત્ર છે. તેમનો

જેવો અપરાધ હોય તેને લક્ષમાં લઈ તેના પ્રમાણમાં તેમને યોગ્ય સજા કરવી જોઈએ. એ સિવાય બીજા લોકોને જૂઠા ત્રાસ દેવો નહિ. સોનાની અંદર સીસાની મેળવણી કરવી નહિ. પાપપુણ્યની બાળ-તમાં જે નીતિનું ધોરણ તમે ઠરાવ્યું છે તેને હવે તમેજ ખોડું ઠરાવો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ વાંક કોનો તે તમેજ કહો જોઈએ.

૨૩૪૮-હું તો પાતકી છુંજ, પણ તમારે મને પાવન કરવો જોઈએ એવો જે પરાપૂર્વથી ચાડ્યો આવેલો રિવાજ છે તેને તમે લક્ષમાં રાખો તો ઘણું છે. હું તમારી પાસે કશુંજ નવીન કામ કરાવવા ઇચ્છતો નથી. જે જૂનું છે તેનુંજ તમારે રક્ષણ કરવાનું છે. આ મારી અને તમારી બેઠિ વચ્ચેનો એક જૂનો કરાર છે. તેનું તમારે ચતનપૂર્વક પાલન કરવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આ પ્રમાણે દેવની આગળ પોકાર કરું છું અને દેવ તેને કાન માંડીને સાંભળે છે.

૨૩૪૯-મોટા લોકોની સાથે ઝાળખાણપિછાણ કરવું એ સાફ છે. એ સિવાય બીજા લોકોની ભાઈબંધી કરવાનું કદ વહોરી લેવું નહિ. તુચ્છ જીવતરજ જીવવું નહિ. દીનપણે જીવવું તે જીવ્યું-જ ન કહેવાય. જો લૂંટવો તો એવો ખબનો લૂંટવો કે જેનો કદી અંત આવેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, બીજા બધા કરતાં ભારે યશ મેળવીને જીવવું એ ઉત્તમ જીવન છે.

૨૩૫૦-કોઈની સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે તો પોતાના જીવની પણ ઝાઝી દરકાર રાખવી નહિ. એ બાળતમાં મનથી કોઈનો કદી ભયજ ન રાખવો. જેની સાથે કબ્જિયો કરવો હોય તેની સાથે બરોબરિયાપણે લડવું. તે ભલે ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તેની પરવા ન કરવી. તુકારામ કહે છે કે, આમ શૂરવીર બનીને મોટા-ઝોથી પણ મોટા બનીને ફરવું.

૨૩૫૧-મારા પાછલા અનેક જન્મોમાં મેં સારાં આચરણ રાખ્યાં ન હતાં તેથી તો મને તમારા ચરણનો વિયોગ થયો છે. હે પંઢરીનાથ! આ જન્મ વખતે મારા કોઈક શુભ પ્રારબ્ધકર્મનો ઉદય થતો હોય એવું મને લાગે છે, માટે હવે તું મારા ઉપર કૃપા કર. હે દેવ! તું તારું પતિતપાવન ગિરદ સાચું પાડવાને ખાતર મારું રક્ષણ કર. હું દુષ્ટ છું, પાતકી છું, અપરાધી છું, દુરાચારી છું અને હું સંસારના તાપથી અતિશય દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. મારા અંતઃકરણમાં રહેલી કામ, ક્રોધ વગેરે કલ્પનાઓથી થતા ત્રાસને લીધે મારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે કે, હું તમારી નજીક આવી શકતોજ નથી. હે પાંદુરંગ! હું મારો સંસાર શુભાવી ખેઠો છું અને ખીજી બાજુએ તારી પ્રાપ્તિ પણ મને થઈ નથી. આમ હું તો ખેડ તરફથી રવડી મૂઝો છું. તેથી કરીને હું તલન નકામો બની ગયો છું. ત્યારે હવે મારે શું કરવું તે કહે. તુકારામ કહે છે કે, તારું એક નામ પતિતપાવન છે, એટલા માટે તું હવે મારી મઠે જલદી જલદી દોડી આવ.

૨૩૫૨-દેવનો મેળાપ થાય કે તરતજ પ્રથમ તેમને આલિંગન દેવું અને પછી તેમના ચરણ ઉપર મસ્તક મૂકી દેવું; કારણકે તેમનાં પહેલીજ વારનાં દર્શન વખતે તેમને આલિંગન દીધાથી તે આપણા તમામ પરિતાપનો પરિહાર કરે છે. મારા પિતા પાંદુરંગ એવા સરળ મનના અને ઉદાર છે કે, તેમને આપણા દુઃખની કે શ્રમની વાત કહેવી પડતીજ નથી. તે તો વગર કહો બધું જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તેના માગ્યા પહેલાંજ આ કૃપાળુ દેવ તેના મનની ઇચ્છાને જાણી જઈને તેને પૂર્ણ કરી દે છે.

૨૩૫૩-જે જે શબ્દો મારા મોઢામાંથી નીકળે છે તે બધા મારા અનુભવના ઉદ્ગાર છે. મને તે તે અનુભવો મળી ચૂક્યા છે. હું જે



કાંઈ બોલું છું તે મારે મોઢેથી દેવ બોલાવે છે; પરંતુ આ જડબુદ્ધિ-વાળા જીવો ભાવહીન હોવાથી તેમનાથી આ વાત સમજાતી નથી. જેને વિષે પહેલાં કોઈના સાંભળવામાં પણ આવ્યું નથી એવા પોતાના અપૂર્વ પ્રસાદની ભિક્ષાતું દાન મારા સ્વામીએ મને દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આ વાત લોકોની આગળ વારંવાર કહ્યા કરું છું પણ તેની કોઈને સમજ પડતી નથી.

૨૩૫૪-હે મનુષ્યો! તમે અનેક લોકોને (તમારાં સુખદુઃખ, લાલહાનિ ઇત્યાદિના) આ માટે નિમિત્ત માની લો છો? કારણકે મને જે કાંઈ મળ્યું છે, તે બધું મારાં સંચિતકર્મોનું જ ફળ છે. મારું અંતઃકરણ તેની અંદર રહેલા પ્રેમભક્તિના માધુર્યથી રસબસ થતી ગયું છે, તેને લીધે હું મારા મનથી બધો વખત આનંદમાં જ રહું છું, મારું જીવન આનંદથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. મારા અજ્ઞાન-રૂપી અધિકારનાં પડખેને વિકૃત્વે કાઢી નાખ્યાં છે, તેથી કરીને મારી દષ્ટિએ આખું જગત બ્રહ્માનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, આ ગોપાળે મારી કામનાઓને મારાથી દૂર કરી દીધી છે, તેથી કરીને તેના ઉપર મારી ઘણી પ્રીતિ છે.

૨૩૫૫-હું ખેસતાં, ઊંઘતા અને ખાતાપીતાં ગોવિંદનું ધ્યાન કરતો રહું છું. તેથી મારે માટે આ આખું ત્રિભુવન આનંદમય થતી ગયું છે. કાળે જ્યારથી મારાં બધાં બંધનો તોડી નાખ્યાં ત્યારથી હું ધ્યાન કરવામાં એક ઘડી વાર જેટલા વખતને માટે પણ વિસામો લેતો નથી. આ કામને માટે મેં મારા શરીરના વિભાગ કરીને આખા શરીરની વહેંચણી કરી દીધી છે. આખું કર્યાથી મારા ઉપર હવે બીજા કોઈની સત્તા ચાલતી નથી. દેવના સ્વરૂપનાં દર્શનરૂપી સોજનનો સ્વાદ મને ઘણો ગમી ગયો છે; તેથી કરીને મારા મૃદુ સંકલ્પો ટળી ગયા છે. કામ, ક્રોધ, બુદ્ધિ વગે-

રેનો જે મનની અંદર વાસ હોય છે, તે મનનોજ નાશ થઈ જવાથી મને શાંતિ થઈ છે અને તમામ પ્રકારના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો ક્ષય થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારું મન શ્રીરંગજીના એકવિધ રંગ વડે અખંડ ભાવે એવું રંગાઈ ગયું છે કે, તેનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો સંભવ નથી.

૨૩૫૬-જેઓ ત્રિવિધ તાપરૂપી જ્વરથી પીડાય છે, તે મૂઢ જીવોને હું નારાયણના સ્મરણરૂપી પાચક અને રેચક ઔષધ આપું છું, કે જેથી તેમનો સંસારરૂપી રોગ ગ્રાહ વાટે બહાર નીકળી જશે અને તેમને તતક્ષણ શાંતિ થઈ જશે એવું હું તેમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. ખીભું ઔષધ છે તો ખરાં, પણ તેમનાં અતુ-પાન ઘણાં આકરાં હોવાથી તે તે ઔષધોનું સેવન કરનારાને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડે છે. હું જે ઔષધ આપું છું તે, એક તો ઉત્તમ છે અને ખીભું, તેની અસર પણ ઘણીજ જલદી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી પ્રવૃત્તિ બહાર અને સૌને માટે ખુલી છે. એટલા માટે હું સૌને કહું છું કે, તમારે ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે અને તમારું ભાગ્ય તમારું ખારણું ઠોકતું આવી બિભું છે.

૨૩૫૭-જપ કરતાં કરતાં એવી ઊંઘ આવી જાય કે શરીરનું ભાન પણ ન રહે. આવી રીતે ભજન કરવા બેસવું એ ઘણું અપ-વિત્ર કામ છે; કારણકે એ ભજન નહિ પણ બહુરૂપીઓનાના પ્રકારના વેશ લે છે તેવો આ એક ભજન કરવાનો વેશ લઈને ભક્તિનું નાટક કરવા જેવું છે. જે કોઈ પોતાના દેહની આશા રાખીને દેવની સેવા કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, તેને દેવની પ્રાપ્તિ થાયજ કેવી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, જેના ચિત્તની અંદર દંભ હોય છે તેને તો હું લોકોમાં ખૂબ ક્રોધેત કહું છું અને તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરું છું.

૨૩૫૮—જેના ચિત્તની અંદર પરદ્રવ્ય અને પરાઈ સ્ત્રી એ બંને માટે મુદ્દલે ઇચ્છાજ હોતી નથી તે બીજાં પાપ વડે બંધાઈ જવાનો નથી એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. આ મારો અનુભવ સ્પષ્ટ છે. જે વિશ્વાસયુક્ત જીવ હશે તેને આ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે અને તેની આગળ એકાંતમાં બધી શુદ્ધ બાળતો ખુલ્લી કરીને કહી શકાશે. ચોખ્ખાને થોડો વખત ભરી રાખીએ અને તેના ઉપર આમલીની ખટાશનો પટ ચઢવા દઈએ તો તેવા ચોખ્ખા ખાવા એ દારૂ પીધા બરાબર છે, કારણકે નઠારી વસ્તુના સમાગમથી સારી વસ્તુ પણ નઠારી બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ધર્મનીતિનો આવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણયનો યોગ્ય વિધિ વડે અનુભવ લેવો એ ઉત્તમ કામ છે. એ કાંઈ એવો પદાર્થ નથી કે દામ ખરચીને ખરીદી લેવાય. એ તો સ્વાનુભવના સોદા છે.

૨૩૫૯—ભૂખ સૌને લાગે છે, પણ તે પોતપોતાના પેટ પૂરતી-જ; પણ લોકોના મનમાં જે આશા ઘર કરી બેઠી છે તેજ તેમને સંચય કરવાની પ્રેરણા કરે છે; તેને લીધે તૃષ્ણામાં વધારો થાય છે અને તેમ તેમ સંસારનો ભાર પણ વધતો જાય છે, જેથી કરીને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. ધારો કે એક જણને ઘણું ખાધાથી અજીર્ણ થયું છે, તેનો યોગ્ય ઇલાજ કરવો જોઈએ; તે ન કરતાં જો કોઈ તેને માથું અને દાદી મૂંડાવવાની સલાહ આપે તો તે દોષજ કહેવાય; કારણકે એ ઇલાજ યોગ્ય નથી. તેનાથી અજીર્ણ મટતું નથી, રોગીને કશેા લાભ થતો નથી; ઊલટો તેનો રોગ વધી જાય અને મરી જાય તે નફામાં. આપણાં પોતાનાં યોગ્ય કર્મો વિધિપૂર્વક કરવાં જોઈએ અને તે પણ કારણ પૂરતાંજ. આ પ્રમાણે જે પોતાના ચિત્તને નાના પ્રકારનાં કામોમાં વિભક્ત કરતો નથી તેણે અધર્મનો ત્યાગ કર્યો જણવો. તુકારામ કહે છે કે, આપણા મનની અંદર (ઇશ્વરનો) ભય રાખીને તેમની આજ્ઞાનું પાલન

કરવું એજ મુખ્ય સેવા છે. એવું કરવાથી આપણી પાસે જે થાપણ મૂકી રાખી છે તેનું રક્ષણ થાય છે.

૨૩૬૦—અરે ભાઈઓ ! જેઓ ધર્મનું તત્ત્વ સમજ્યા છે અને જેઓ નથી સમજ્યા તેમને બેઠને હું એક માર્મિક ધર્મનું તત્ત્વ કહું છું, તે તમે સૌ સાંભળો. તમે મારા વિઠાળાના નામનું ઊંચે સ્વરે ઉચ્ચારણ કરો. જેમને ચોખ્ખો અને સરળ માર્ગ જોઈતો હોય તેમને હું આ માર્ગ જનાવી રહ્યો છું. દેવ ઘણાજ કૃપાવંત છે. ભક્તને તો ફક્ત એટલુંજ કરવાનું છે કે, તે પોતાના હૃદયમાં દેવને માટે તાલાવેલી ઉત્પન્ન કરે. કોઈ સીધો રસ્તો પૂછે ત્યારે રસ્તો બતાવનાર પોતે જો અજાણ્યો હોય તો તે તેને ઊલટો અવળો રસ્તો બતાવશે અને તે રસ્તે જવાથી તે બિચારો ભૂલો પડીને હેરાન થશે, પણ દેવ તો પોતાના ભક્તોને સીધે રસ્તે અને આરામ સહિત પ્રવાસ કરાવીને પોતાની પાસે તેડાવી લે છે. તે તો ભક્તોના પગે એક કાંટો પણ વાગવા દેતા નથી અને રસ્તામાં તેમની પાસેથી સૂતરના દોરા જેવી નજીવી ચીજ પણ કોઈ ચોર ચોરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરવામાં કશી કિંમત બેસતી નથી. ફક્ત મોઢેથી ‘વિઠ્ઠલ’ ‘વિઠ્ઠલ’ એવું રટતા જવું અને મનને એ રંગથી રંગી નાખવું, એટલાં બેવાનાં કરવાનાં છે.

૨૩૬૧—અરે ! લોકો ભક્તિનો ટોળ કરીને, રાજ્યો તથા શ્રીમંતોને આંગણે કૂતરાની માફક શા માટે નાચ કરતા હશે ? તેઓ તમારી આગળ નિઃસ્પૃહતાનો ટોળ કરે છે, પણ તે બ્યર્થ અને પોકળ છે. શા માટે તેઓ પોતાની આસપાસ સ્વચ્છંદી ચેલાઓની ટોળી એકઠી કરે છે ? તુકારામ કહે છે કે, ઉપર ઉપરથી ભક્ત હોવાનો ટોળ કરનારાઓ સાચા માધુષણથી ગહુજ દૂર હોય છે.

૨૩૬૨—એક હરિના ચરણનું ચિંતન કરવું એજ હરિના ભક્તોનો

એકમાત્ર ધર્મ છે અને એજ તેમનો સરળ સાધનમાર્ગ છે, જેમની કેડ ઉપર અથવા જેમની ખાંધ ઉપર દેવ બેઠા છે અથવા તો જેઓ પોતે દેવની કેડે કે તેમની ખાંધે ચડી બેઠા છે અને જેમની કીડા-ઓમાં સાથ દેવાને માટે વૈષ્ણવભક્તોનો મોટો સમુદાય તૈયાર બિલો છે, તેમના બધાજ લૌકિક વ્યવહાર અને ખીજત્રીજી ખટપટો, વગેરેનો ક્ષય થઈ જાય છે અને તેમના પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં જરા પણ વિઘ્ન નહતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારું મન બધો વખત તમામ જાતના વિકારોથી મુક્ત હોઈ સમાધાનસ્થિતિમાં રહે છે.

૨૩૬૩-ભૂતમાત્રના સ્વામી શ્રીહરિ સૌ જીવોના અંતઃકરણમાં વાસો કરીને રહે છે. હરિના ચરણમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તેમના સંબંધમાં વારંવાર જાગૃત રહેવું. નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને ખીજની અંદર દેવ અવસ્થિત છે અથવા તે ખીજભૂત દેવ સૌના અંતરમાં અવસ્થિતિ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનું ચિંતન કરવું અને એનેજ સાધન માનીને તેનો આશ્રય લેવો, એજ ધર્મ છે એવું સૌ સમજી લેજો.

૨૩૬૪-ઓ મારા દાતાર દેવ! મારે ઘેર સંતો પધાર્યા છે, પણ હું તો ઠયો દરિદ્રી, તેથી મારે તેમનું પૂજન કયાં ઉપકરણ વડે કરવું? તેમનો સત્કાર કરવાના સાધન મારી પાસે ન હોવાથી હું તો તેમના ચરણને મારી છાતી સરસા દબાવીને બેસી રહ્યો છું. મેં મારું શરીર તેમના ઉપર ઓવારી નાખ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આવાજ ભાવ સહિત મારા હાથ બેઠી રાખું છું તે તમે સમજી રાખજો.

૨૩૬૫-હે હરિ! તમારી અને મારી વચ્ચે જે લોહબ્રમ છે તે બે દૂર થઈ જાય તો પછી હું તમારોજ (તમે અને હું બેઠે એકજ). ત્યારે હું તો તમારો લાડકવાયો કહેવાઉં, તેથી તમેજ મારા લાડ-કાડ પૂર્ણ કરો-તમેજ પૂર્ણ કરો. હે મારા દેવ! તમારા સિવાય

ખીન દોષની સેવા મેં કરી નથી અને તે કેમ થાય તે હું જાણતો  
પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારે તો ફક્ત તમારા ચર-  
ણનું કામ છે અને તેનીજ મને અભિલાષા છે.

૨૩૬૬-હે લક્ષ્મીપતિ! તમારા ચરણ એજ માફ વિશ્રાંતિ-  
સ્થાન છે. હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે એક તમારા ચરણનેજ  
ઓળખું છું. એટલા માટે હું વારંવાર તમારી આગળ આજોડીને  
તમારા ચરણને નમસ્કાર કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો નીચામાં  
નીચી કોટિના લોકોમાં પણ છેલ્લા નંબરનો નીચ છું.

૨૩૬૭-મારા હૃદયની અંદર જે ભાવના છે તેને અનુલક્ષીને  
હું તમને વિનંતી કરું છું. હે દેવ! તમારું સ્મરણ સદાય  
મારા કંઠમાં થયા કરે એજ વરદાન હું અતિ ભાવપૂર્વક તમારી  
પાસે માગું છું. હે નારાયણ! તેના વડે મારી તમામ વાસનાઓ  
પૂર્ણ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, મારો દેહ તમારી કીર્તિનો  
મહિમા સર્વત્ર ગાશે.

૨૩૬૮-પરમ પ્રેમ સહિત હરિની ઉપાસના કરવી એજ તેમનું  
પૂજન કરવાની રીત છે. એ બાબતમાં બેજરા જેટલી વિધમતા આવી  
ગઈ તો દ્વેષભાવ આબ્યોજ જાણવો. હરિની પૂજા કરવાનું આ  
પણ એક અવળી બાબતનું રહસ્ય છે. ઘણા લોકો ભ્રમમાં પડી જઈને  
આ મુદ્દો સમજી શકતા નથી. ભગવાનનું સમાધાન કરવાને સાફ  
કાંઈ દામ ખરચવા પડતા નથી. આપણે પરમ પ્રેમથી હરિની સાથે  
વાતો કરીએ તે તેમને ઘણું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે, આપણા  
જીવનો પ્રેમતાંત્ર હરિસ્વરૂપની સાથે જૂંથી લઈએ એટલે બસ.

૨૩૬૯-નાનું છોકરું તેની માને લાતો મારે છે, પણ તેની  
લાતો તેની માને ઘણી ગમે છે. એકળીબનાં ચિત્ત પરસ્પર મળી  
ગયાં હોય તો બેઠિના ચિત્તને કેવળ સુખજ થયા કરે છે. ધાવણા

છોકરાની મા જે જે પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેનો સારામાં સારો ભાગ તેના ધાવણમાં આવી જવાથી તેના બાળકનાજ પેટમાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધોજ ઋણાનુબંધનો સંબંધ છે, એ હું સરળ ભાવે સૌને કહું છું.

૨૩૭૦-ભાત સીજી ગયા પછી તેને ફરીથી ચૂલા ઉપર મૂકવો એ વ્યર્થ છે, એટલા માટે આવો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરવો નહિ; કારણકે ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં કદાચ સુજળ વધારા પડતી ક્રિયાનો કશો ઉપયોગ નથી. યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામ કરવું એનુંજ નામ ધર્મ છે, એમ સમજીને તેનું પાલન કરવું. તુકારામ કહે છે કે, હરકોઈ કામને માટે તેનો ચોક્કસ સમય હોય છે.

૨૩૭૧-જેઓ પાણીની અહાર કિનારા ઉપર ઊભા હોય તેમણે વગર વિચારે પાણીમાં ભૂસકો મારવો જોઈએ નહિ. એવું ન કરતાં પોતાની આગળ ગયેલા લોકો શા ઉપાય વડે નદી આળંગી ગયા હતા, તેની તપાસ કરીને તે પ્રમાણે પોતે પણ કરવું જોઈએ. આ નદીને તરી જવી એમાં મારા જેવાને માટે કશું અઘડું નથી. હું તો આમ (ચપટી વગાડીને) પાર ઊતરી જઈશ, આવી ભ્રાંતિમાં કોઈએ ભુલાવો ખાવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આજસ આપણા ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તે વળી ઘણુંજ ફસાવી મારે છે.

૨૩૭૨-હે દેવ ! મને પરમાર્થની સાધના કરવાને માટે જોઈતી શક્તિ આપ. હું તેના દ્વારા મારા દેહધિંડની સેવા કરવાનો નથી. હે જ્ઞાનીઓ ! દેહની સેવા કરવી નહિ, જોજ સુખ્ય ધર્મ છે. આટલો મર્મ તમે ધરાળર સમજી લેજો. તમારા મનની અંદર જેવો ભાવ હશે તેવી તમને દેવની પ્રાપ્તિ થશે. આટલી સુદાની વાત યાદ રાખજો. તુકારામ કહે છે કે, મનને જેવા વિચારના રંગમાં રંગીએ તેવા વિચારનો રંગ તેને ચઢી જાય છે અને પછી તેને એજ વાતની ધૂત લાગી જાય છે.

૨૩૭૩-આશાતૃપ્ત્યાને લીધે દુઃખ લોગવતું પડે છે. પ્રપંચની અંદર જે કંઈ કારણ રહેલાં છે તેજ દુઃખદાયક નીવડે છે. ત્યારે આવા ખોટા પદાર્થોનો સંગ કરવાનું કામજ શું? હું તો મારા મનની શક્તિ પાંડુરંગનું ચિંતન કરવામાં લગાડી દઉં છું. દેહના સ્વરૂપના પ્રતિ પ્રેમ તો હોય નહિ અને એક તૃપ્ત્યામાંથી ખીજી તૃપ્ત્યા એમ ઉપરાઉપરી તૃપ્ત્યાનો વધારો કરતા જઈએ તો તેથી નાહકનો ત્રાસ વેઠવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી બહારની ખોટાઈના ખોળ નીચે દબાઈ જવાથી કશોજ લાભ થતો નથી.

૨૩૭૪-મેં તો મારા પ્રપંચના ઉપર પાણી ફેરવી દીધું છે, અને નીચે ખતાવેલા પુણ્યકારક ધર્મમાં વધારો કરવા માંડ્યો છે. તે ધર્મનો સાર એ છે કે, શ્રીહરિના ભજન વડે આખા જગતમાં પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો છે અને કળિકાળના આક્રમણમાંથી તે આપણું રક્ષણ કરે છે, માટે હવે ખીલાંત્રીલાં સાધન કે અનુષ્ઠાનાદિ કરવાનું કશું પ્રયોજન છે નહિ. મારે તો તેવાં કોઈ પણ સાધનની જરૂર રહી નથી; કારણકે મેં સર્વ પ્રકારની દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથા એજ દેવળ સુખની સમાધિ છે. હરિકથા જે કોઈ ગાશે તેને સંસારનાં દુઃખોનો સ્પર્શ પણ થનાર નથી. તેને માટે તો આખો સંસારજ સુખરૂપ થઈ જશે.

૨૩૭૫-ભગવાનના ઉપર જેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જામી ગયો છે, તેમનાં હૃદય તો અનોયાસે બ્રહ્મરસથી ભરપૂર બની જાય છે. નાનાં છોકરાંને પોતાના હાથે ખાવું પડતું નથી, પણ તેના મોઢામાં કોળિયા દેવાનું તેની માનેજ મન થઈ આવે છે અને તે તેના મોઢામાં કોળિયા મૂકતી જાય છે અને તેથી પોતે મનમાં સુખી થતી જાય છે. તે બાળકના બોળકાતોતકા બોલથી તેની મા રાજી થાય છે અને લોકોની આગળ હરખાઈ હરખાઈને પોતાનું છોકરું દેવા મીઠાં



ખોલ ખોલે છે, તેની વાતો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, માફ પછી આવુંજ છે. આ બાળત સર્વસાક્ષી પાહુરંગની મને મદદ છે.

૨૩૭૬-જેઓ પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ લાવસહિત દેવને અર્પણ કરીને તેમના શરણાગત થાય છે, તેઓ દેવના તમામ પ્રકારના વૈભવના માલિક થાય છે. દેવ તેમને પોતાનાથી દૂર રાખતાજ નથી, આટલું છતાં પણ તેઓ દેવની સાથે પોતાના લાવના બળ વડે સ્વામીસેવકનો સંબંધ સાચવી રાખે છે. તેમની આવી નાના બાળકના જેવી અવસ્થા તેમના સ્વભાવ અને વર્તન ઉપરથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. તેથી કરીને દેવ પણ તેમની ઇચ્છા સુખનાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે અને તેમની સાથે વિવિધ લીલાઓ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, મા નાનાં છોકરાંને ધવડાવીને ઉછેરીને નાનેથી મોટાં કરે છે, માટે નાના થવામાંજ મળ છે.

૨૩૭૭-આ પદમાં હું જેનું વર્ણન કરું છું એવી મારી અવસ્થા ક્યારે થાય એ બાળતની મારા મનમાં ઘણી તાલાવેલી થયા કરે છે. હું એવું ઇચ્છું છું કે, મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ જાય અને માફ ચિત્ત બધો વખત તમારા અરણમાંજ ચોટયું ને ચોટયું રહે, તેમાં એક ક્ષણવારનો પણ આંતરો પડવો ન જોઈએ. આવા લાભને માટે હું ક્યારે ચોગ્ય થઈશ અને દેવ મારા ઉપર ક્યારે કૃપા કરશે, તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી મારી વ્યવસ્થા થાય તો મારાં સંચિત કર્મોને હું ધન્યવાદ દઈશ અને પછી બધો વખત પ્રેમાનંદનો ભોગ કરવામાં વ્યતીત કરીશ.

૨૩૭૮-હું જ્ઞાનીપણનો ભારતો કદી મારા માથા ઉપર લેતોજ નથી. મારે તો મારા સ્વામીની સેવા કરવી એજ મેં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. મારે મારા સ્વામીની આજ્ઞા નિશ્ચય માનવીજ. મારા મનને માટે તો એ આજ્ઞા પ્રમાણજ છે. આવું કરવાથી તમામ

પ્રકારના પ્રપંચનો ખોજો નિઃસંદેહપણે દૂર થઈ જાય છે. મારું ચિત્ત ખરાબર એકવિધ થયું છે અને મારાં માળાપનો હું હઠીલો બાળક છું. મારી હઠ એવી છે કે, મારાં માળાપને તે પૂરી કર્યા વિના છૂટકો થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી જાતની સેવા છે અને હું મારો પોતાનો ભાર મારા ઉપર ન રાખતાં દેવને માથે નાખી દઉં છું.

૨૩૭૬-જે દેવ સર્વવ્યાપક છે અને આખા જગતમાં સર્વત્ર છે, તે મારા હૃદયની અંદર ન હોય એવું બનેજ કેમ? મારા દેવનો જેવો પ્રસાદ તેણે મારું ચિત્ત ગતિમાન થતું રહેશે અને તે દિશા તરફ તે વળવા માંડશે. મારી તમામ શક્તિઓ મારા અંતાઃકરણમાંજ કુદિત થઈને પડી રહી છે, તેથી કરીને મારું મનધાર્યું મારાથી જરા પણ થઈ શકતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે સૂત્રધાર છે તેના હાથમાં પૂતળીઓને નચાવવાની દોરી હોય છે. તે જેમ દોરી એંચે છે તેમ તેમ જડ પૂતળીઓ નાચ કરે છે.

૨૩૮૦-એક વાર જે વસ્તુ દેવને અર્પણ કરી દીધી તેને પાછી ગ્રહણ કરવી એ તો દેવનું નિર્માણ લીધા બરાબર છે. એમ કયાંથી કહેલા સંકલ્પમાં વિકલ્પ પેદા થાય છે. મેં તો મારો આ દેહ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે, એટલે હવે તો મારા દેહનું તેમને હાથે જે થવાનું હોય તે થાઓ અને તેમાંજ હું તો મારું લલુ માની લઉં છું. પહેલાં મારા દેહનો ભાર મારા માથા ઉપર હતો, પણ જ્યારથી મેં તેને દેવને અર્પણ કરી દીધો ત્યારથી તેના સંબંધમાં કરી ચિંતા કરવાની મારે જરૂર રહીજ નથી. ફક્ત દેહનું એક ખાલી ખોખું મારી પાસે પડી રહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેહની બાળતમાં મેં જેટલી જેટલી આશાઓ બાંધેલી તેમનાથી મને ભારે કલેશ થયો. આથી કરીને સે.દુઃખદેહ આશાઓને મેં વેગળી દૂરથી દીધી.

૨૩૮૧-દેવ સર્વવ્યાપક છે એ વાત તો જાણતા હોઈએ અને છતાં પાછા એવું પણ માનીએ કે, દેવનો વાસ તીર્થસ્થાનોમાં છે અને બીજે ઠેકાણે નથી, તો નક્કી જાણવું કે આપણા જ્ઞાનમાં કાંઈક ખામી તો જરૂર છેજ. આવી માન્યતા રાખવાથી દેવને હાથમાંથી ગુમાવી દેવાની ઉત્તમ સગવડ મળી રહે છે. એ કોઈના સંબંધમાં આવું થાય ત્યારે જાણવું કે, અશુભ પ્રારબ્ધકર્મના યોગે દેવની અને તેમની વચ્ચે આંતરો પડી ગયો. એક સ્થળ સારું અને બીજું નહારું એવું માની લીધાથી પાપપુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. એવું કરનારાઓને પુણ્યનું ફળ ન મળતાં બીજાં ફળ લોગવવાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો આખા વિશ્વમાં બધેજ છે એવો મર્મ ન્યાસુધી જાણ્યો નહિ, ત્યાંસુધી સર્વ ધર્માચરણ નકામાંજ.

૨૩૮૨-લોકોને હું માર્મિક ઉપદેશ દઉં છું, તોપણ તેમાં તેમને સમજ પડતી નથી અને જે કાંઈ મૂળે છેજ નહિ તેનો તેમના મનને જમ થયા કરે છે. તેમને મારે હવે કરવું શું? પહેલેથીજ જેમનું મન મારે સ્વાધીન થઈ જાય છે તેમની જાણતમાં તો હું મારી સત્તા વડે જેવું કહું તેવું થાય છે, પણ જેમના પેટમાં ભૂખજ નથી અને જેમના મોઢામાં સ્વાદ નથી તેમના મોઢામાં કોળિયા ઠેસી ઠેસીને ઘાલવા એ જેવું વ્યર્થ છે, તેવોજ આવા લોકોને દીધેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ છે. તેઓ જોલે છે ત્યારે જૂઠુંજ જોલે છે, સાચું તો તેમને મોઢે આવતુંજ નથી. તે ઉપરાંત તેઓ ભારે જિદ્દી અને ખોટા ખોટા તર્ક કરવામાં ઘણા કુશળ છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે લોકોની ફિકર કરવી નકામી છે. આપણે આપણુંજ સાચવી લઈએ, એટલું ઘણું છે.

૨૩૮૩-હથેળીમાંના અમૃતને ઢાળી દે અને ખૂબ કાળજીથી ઝેરને શોધી કાઢી તેનો આદર કરે તે માણસને કેવો કહેવો? લાવ-

પૂર્વક કોઈ નાખિયેર આપે તો તેની કિંમતજ કરવી નહિ એ કેવું કહેવાય? જે માણસની ઉત્પત્તિ શુદ્ધ બીજમાંથી થયેલી હોય છે તેનામાં ધૈર્યનો ગુણ હોય છે. જેઓ ખરા છે તેમનું વર્તન સ્વાભાવિક રીતે ખરું જ થયા કરે છે. ખોટાને બળબળાઈથી શુદ્ધ વર્તન રાખવાની ફરજ પાડીએ, પણ તેમાં આપણું કંઈ વળે એમ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારી મરજી પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. હું તો એ બધાને મિથ્યા માનું છું અને એમ માનવા પૂરતું મારામાં ધૈર્ય પણ છે.

૨૩૮૪-જેઓ ખરેખરા ગરબાઉ હોય છે તેમને હું મારા સ્વાનુભવનો રસ ચખાડું છું અને જેઓ શોધક છે તેમની આગળ હું મારી પરમાર્થ માળાનાં પૃષ્ઠ ઉઘાડાં મૂકી દઉં છું. દેવનો પ્રસાદ તો એક રત્નજડિત માળા છે અને તે પોતાનાજ ગુણો વડે શોભાયમાન થાય છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પ્રથમ શુદ્ધ-ભાવની ભૂમિકા રચવી જોઈએ. આ 'એક મામિક' વાત છે. ઉપર કહી તેવી ભૂમિકામાં વાવેલાં પરમાર્થનાં બીજની ફસલને વિષે કરી ચિંતાજ કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેનું નામજ ગુણવંત છે અથવા જે વસ્તુ ગુણવાળી છે તેનો પ્રચાર કરવાને સારૂ ચેષ્ટા કરવી પડતીજ નથી. તેનો પ્રચાર તો આપોઆપજ થઈ જાય છે.

૨૩૮૫-મારે મારો વ્યવહાર નિભાવવાને માટે આટલો મોટો બોલો શા સારૂ ઉપાડવો જોઈએ? સૌના વ્યવહારને નિભાવવાનું કામ તો મારા સ્વામીનું છે અને તે તેને સારી રીતે આવડે પણ છે. મારું કામ તો તૈયાર લાભે બેસીને ખાવાનું જ છે. વ્યવહારનો જે માલિક છે તેના માથા ઉપર તેને નિભાવવાની ચિંતા અને જવાબદારી હોવી જોઈએ. અમે તો નાનાં છોકરાં ઠ્યાં એટલે અમારું કામ તો રમવાનું. તુકારામ કહે છે કે, સુવર્ણને લોખંડા

એક દેવ છે, આવું જ્યારથી મને સમજાઈ ગયું છે, ત્યારથી મારી બધી ચિંતાનો અંત આવી ગયો છે.

૨૩૮૬-હું એકાંતમાં તેમજ લોકોની વસ્તીમાં સર્વત્ર હરિ-  
નામની ગજાના કરૂં છું. આ બાબતમાં કરી વાતની શંકા અથવા  
લજ્જા એ તો મારી પાસે લેશમાત્ર પણ રહી નથી. અને તેથી  
કરીને હું મજરહિત થઈ ગયો છું. જે કાંઈ લેવાનું અથવા આપવા  
જેવું હશે તે બધું હું મારી સત્તા વડે લઉં છું અને આપું છું.  
આના સંબંધમાં મારે કોઈને કશું પૂછવાનું પણ નથી. જે ઠેકાણે  
જે માણની જરૂર પડે છે તે ઠેકાણે તે માણ હાજરજ હોય છે. તુકા-  
રામ કહે છે કે, દેવના ઉપર મારી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે મને  
આ બાબતમાં સ્વતંત્ર કરી દીધો છે.

૨૩૮૭-હરિનું સ્મરણ કરતી વખતે ધૃત્તિને કેવી રીતે સાવ-  
ધાન રાખવી તે મને આવડતું નથી. હું તો વિષયોની તાવડીના  
ઉપર શેકાતો બાઉ છું. આમાંથી મારો છુટકારો કરે, એવો કોઈ  
મદદગાર મારી પાસે દેખાતો નથી. મારી પાસે જે પૂંજ હતી તે  
બધી ખરચાઈ ગઈ અને મારા પાર્થિવ દેહનો બોલો મારે વહેવો  
પડે છે, અથવા મારા શરીરનો ભાર પૃથ્વીને સહન કરવો પડે છે.  
તુકારામ કહે છે કે, આવી ખરી અણીની વેળાએ તુંજ મારી મદદ  
દોઢી આવીશ એવું મારું મન આશી પૂરે છે.

૨૩૮૮-હો દેવ ! આ બધા લોકો કેવા પોતપોતાનાં જીવંત જીવંત  
પ્રારબ્ધવાળાં છે ! એકનું પ્રારબ્ધ બીજાના પ્રારબ્ધથી તદ્દન જીવંત !  
કોઈનું પ્રારબ્ધ આરું અને કોઈનું નહારું; એવા નાના પ્રકારનાં પ્રાર-  
બ્ધ હોય છે. આખી ભૌતિક સૃષ્ટિજ પંચમહાભૂતોના એકજ  
મસાલામાંથી તૈયાર થઈ છે, ત્યારે અહીં જીવંત જીવંત પ્રારબ્ધનાં મૂળ  
કારણને કેવી રીતે એકબીજાથી પૃથક્ કરવાં ? તુકારામ કહે છે કે,

જે જેવી જાતિનો હોય છે તેની સ્થિતિ પણ તેવીજ હોય છે.

૨૩૮૯-હું તો એક ગોવિંદનુંજ સ્મરણચિંતન કર્યા કરીશ. બીજા કોઈના છંદમાં હું પડનાર નથી; કારણકે જેટલા માણસ તેટલા મત હોય છે, એમ અનેક માણસોનાં અનેક મત હોવાથી મને તો તે બધાજ નિર્થક અને પોકળ દીસે છે. નાના પ્રકારની ખટપટોને લગતા વિચારોમાં મનને પરોવી રાખવાથી તે કહોશું થઈ જાય છે અને તેનાથી પરિણામે ક્લેશ લોગવવો પડે છે. એટલા માટે તેવી ભાંજગડોમાં હું ક્યારેય પડતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુ-રંગનું સ્મરણ કરવાનું કામ જે મારે ભાગે આવ્યું છે, તેનેજ હું સાથવી રાખીશ.

૨૩૯૦-હે પાંડુરંગ ! પાપની જાળમાં સપડાઈ જવાથી હું ઘણો દુઃખી થઈ ગયો છું. તેમાંથી તું મને એક વાર તો છૂટો કર. પણ એક વાતની તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે કે, હું રાતદહાડો તારા ચરણનુંજ ચિંતન કર્યા કરીશ. ઓ પાંડુરંગ ! હું અનાદિ-કાળથી આવું દુઃખ લોગવતો આવ્યો છું, ત્યારે હવે તો તું મારો છુટકારો કર. તુકારામ કહે છે કે, ધડ સહિત મારું મસ્તક હું તારા ઉપર ઓવારી નાખીશ.

૨૩૯૧-હે દેવ ! તારા સિવાય બીજા કોની આગળ હું કાલા-વાલા કરવા જવાનો હતો ? અંતકાળે મારી કુમકે કોણ આવવાનો હતો ? મારી છેલ્લામાં છેલ્લી ઘડીએ તારા સિવાય બીજો કોણ ઉપયોગી નીવડવાનો હતો ? ઓ પાંડુરંગ ! તું મારી સખી છે. અત્તી ઓ ! તું મારી પાસે ઝટઝટ દોડી આવ. હું તારી વાટજ જોયા કરું છું. હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે તારા રૂપાળા ચરણ-નીજ ઇચ્છા રાખું છું. એટલા માટે હું તેમનુંજ ચિંતન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી એકજ ઇચ્છા છે અને તે બ્રહ્મ-

રસનો સ્વાદ ચાખવાની. તે તું મને ચખાડ અને મારી એક માત્ર ઇચ્છાને તું પૂર્ણ કરી દે.

૨૩૯૨-હે દેવ ! મારામાં જે કાંઈ બળ છે તે તારા નામસ્મરણતુલ્ય છે. તે નામામૃતતું હું સેવન કરતો રહું છું. એ સિવાય બીજું કશું હું બાંધતો જ નથી. સુખદુઃખાદિ ભોગ, ક્લેશ, વ્યાધિ એ બધાને હું ભોગવી છૂટીશ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા મનને તારા ચરણની લગન લાગી છે.

૨૩૯૩-તારા ચરણનાં દર્શન કરવાનું કરવાં એવી દૃઢ ઇચ્છા મારા હૃદયની અંદર બદ્ધમૂળ થઈ ગઈ છે. હે કૃપાવંત ! આ બાળ-તને માટે મારા મનને જે ચિંતા થયા કરે છે, તેનો અંત આણવો હોય તો તું મારી એ ઇચ્છાને તૃપ્ત કરી દે. મને જ્યારથી તારો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી સદાકાળ માફ ચિત્ત તારે માટે તરફડાટ કર્યો જ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડરીનાથ ! મારા અંતઃકરણની આ વેદનાને તું બાંધી લેજે.

૨૩૯૪-અત્યાર સુધીમાં હું અનેક જન્મોમાં બ્રમણ કરતો આવ્યો છું, તેમાંથી હે પાંડુરંગ ! તું મારો છુટકારો કર. હે કરુણાકર ! હે વિશ્વંભર ! હે દયાવંત ! મારા છુટકારાને સાફ હું તારી કરુણાની લિસા માગી રહ્યો છું. આ માયામય રેલની અંદર હું તણાયો બહુ છું, તેમાંથી તું મારું રક્ષણ કર. તુકારામ કહે છે કે, મારા દુઃખનું નિવારણ કરનાર તારા સિવાય બીજું છે કોણ ?

૨૩૯૫-હે વિઠ્ઠલ ! તું જો કરવા ધારે તો એવું કશું કામ છે કે, જે તું ન કરી શકે ? ત્યારે હવે તું મારા બોળડોતોતડા બોલ તરફ જરા લક્ષ આપે તો કેવું સાફ ? આ કાળચક્રની અંદર ફેરા ખાતાં ખાતાં મેં ઘણું જ નુકસાન વેળું છે માટે તેમાં ૧ એવે તં

મારો છુટકારો કરી દે. મારા પ્રારબ્ધ મને જીવવા દેતાં નથી અને મારે મરવું હોય તો મરવા પણ દેતાં નથી અને ઉત્તરોત્તર તેમની સિલકમાં વધારો થતોજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે ખીજો ઉપાય તો મારાથી થાય એમ છેજ નહિ. તેથી હું તો એક તારા ચરણનુંજ સ્મરણ કરતો રહું છું.

૨૩૯૬-મેં મારે શરીરે ભક્તિજનિત આનંદના અલંકાર પહેર્યા છે અને મારે મોઢેથી હું નામામૃતનું સેવન કરું છું. ભક્તિના પ્રેમાનંદનું પૂર તો સંતોના સમાગમમાંજ વહ્યા કરે છે. એમ જાણીને હું તેમના સહવાસમાં મારો કાળ વ્યતીત કરું છું. જે આનંદનો સ્વાદ પ્રદાદિક દેવતાઓ લોગવે છે તે તો હું આ પૃથ્વી ઉપર રહ્યો રહ્યો લોગવી શકું છું. પાંડુરંગને વૈકુંઠ એટલું ગધું વહાલું નથી, પણ જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં તેઓ દોડી જાય છે. આ ભક્તિરસ એવો છે કે, તે કદી ખૂટતોજ નથી. ત્યારે હવે મારે મુક્ત થવાની ગરજજ ક્યાં રહી ? તુકારામ કહે છે કે, મને તો એક સત્સંગતિનો આનંદજ ઘણો મીઠો લાગે છે અને ત્યાં આગળજ મારી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થઈ જાય છે.

૨૩૯૭-મેં દેવની તિજેરી ફેાડી છે અને તેમાં ભરી રાખેલા ખજાનાને માપવાને માટે મેં મારી જીભ રૂપી ખડ્ મેં માપ ઉપયોગમાં લીધું છે. મેં હરિ નામની રેલમહેલ મચાવી દીધી છે. આ ખાળતમાં અગાઉ જે તંગી થઈ ગઈ હતી તે તંગી હવે પૂરી થઈ ગઈ છે. આખા દેશમાં ગધે હરિનામનો સુકાળ થઈ ગયો છે અને પહેલાં જે દુષ્કાળ આવી ગયેલો તેની માઠી અસર હવે રહેવા પામી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો તમે નાનાંમોટાં સૌ તૃપ્તિ થતા સુધી તેનું સેવન કર્યાજ કરો.

૨૩૯૮-હું પોતે આનંદના અરોવર સમાન બની ગયો છું.



એ સરોવરમાં આનંદનાજ તરંગો ઊછળી રહ્યા છે, કેમકે આનંદની બનેલી વસ્તુમાં આનંદ સિવાય બીજું હોય પણ શું? મને જે સુખ થાય છે, તેનું હું દેવી રીતે વર્ણન કરું? મારી પહેલાંના બધીજ ઇચ્છાઓ હવે પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટમાં રહેલા બાળકને જે જે વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખવાનું મન થાય છે તે તે વસ્તુઓ ખાવાનો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ભાવ થઈ આવે છે. ગર્ભના બાળકનો બધો સ્વભાવજ તેની માની મુખાકૃતિ ઉપર તરી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વાતુલવથી નીપજતા આનંદનો ઉછાળો જે મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે મારી વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે.

૨૩૬૬-ઓ મારી પિઠાળાઈ માવડી ! (આ પદમાં જેનું મેં સૂચન કર્યું છે તેની મને ઇચ્છા છે.) આટલા માટે તો મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે. ત્યારે તું હવે મને તારો પોતાનો બનાવી દે અને “તું બીથ નહિ” એવું કહીને મને આશ્વાસન દે. મારા ચિત્તની અંદર જે તાલાવેલી થયા કરે છે, તેને તું શાંત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા જીવની અંદરજ વાસો કરજો અને મારાથી જરા પણ વેગળી થઈગ મા.

૨૪૦૦-“તાઈ કંથાણુ થાઓ,” એવો આશીર્વાદ દેવે પોતેજ મને દીધો ત્યારથી મારાં મુખદુઃખાદિ તમામ દ્વંદ્વોનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. વળી નારાયણે મારા અંતઃકરણમાં પ્રેમનું મિશ્રન કરીને મને આશ્વાસન પણ આપ્યું છે અને ત્યારથી મારી તમામ ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તે દેવનાં ગીત મધુર સ્વરે ગાયાં, એટલે તાઈ હિત મારી સામે આવીને બિભૃં રહ્યું.

૨૪૦૧-હરિનામરૂપી વેલી જીવ કૂલીફાલી અને કળકૂલના ભારથી તે ઘણી ચોભાયમાન દેખાતી થઈ ગઈ. ઓ મારા મન !

હવે તું એક પાંચી થઈ જા અને એ કૃણનો સ્વાદ તને તૃપ્તિ થાય ત્યાંમુધી તું આખ્યાજ કરજે. એ વેલીનું અમલ ખીજ ઘણું મધુર હતું. તેનો સ્વાદ તેનાં કૃણમાં પણ આવી ગયો. હવે તો તારે એ કૃણને ખાવાનું જ કામ બાકી રહ્યું છે, તે તું ઝટપટ ખવાય તેટલાં ખાવા મંડી જા. તુકારામ કહે છે કે, કાળની પ્રત્યેક ક્ષણ નિરર્થક વહી જાય છે. એવું કયાંથી રસના આસ્વાદનમાં વિમ્બ નહે છે, માટે તું ઝટઝટ એ રસનું સેવન કરતો થઈ જા.

૨૪૦૨-હે નાશયણુ! આ ટાંકણે તારા મનમાં મારો વિચાર આબો તે ઘણું સારું થયું. ઓ મારા દેવ! તું મારો પ્રાણસખા છે, તેથી કરીને મારે માટે દુઃખ જેવું તો કશું રહ્યું જ નથી. મારાં અનેક જન્મજન્માંતરનાં સંચિત પુણ્યો આજે ફળ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, મને મારી નિજસ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.

૨૪૦૩-જો પરમાર્થની સાધનામાં લજ્જા આડી આવીને ઊભી રહે, તો પછી કાર્યસિદ્ધિ થાય કેવી રીતે? એમ સમજી મારે જે કામ કરી લેવાનું હતું તેને ઝટઝટ કરી લેવાને માટે મારાંથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરી અને ઝટ લઈને હું શ્રીહરિના ચરણની સાથે વળગી પડ્યો. મેં મારો જીવભાવ શ્રી હરિને સમર્પિત કરી દીધો અને નિરંતર સ્વરૂપભાવમાં સ્થિતિ કરી લીધી. તુકારામ કહે છે કે, આ કામ મેં કાળના ઉપર છોડી દીધું ન હતું.

૨૪૦૪-પાત્રની શુદ્ધાશુદ્ધતાની બાબતમાં હરકોઈનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. એ બાબતમાં કશું મોઢેથી કહેવા જેવું છે જ નહિ. જેઓ ગૂરા હશે તેઓ પોતાના જીવના ઉપર ઉદાર થઈને સત્ય આચરણ કરશે. આવું કયાંથી અનુપમ સુખ અને સન્માન મળે છે. એવા ગૂરાઓ પોતાના સ્વામીને પણ માન્ય થાય છે. તુકારામ કહે

એ સરોવરમાં આનંદનાજ તરંગો ઊછળી રહ્યા છે; કેમકે આનંદની બનેલી વસ્તુમાં આનંદ સિવાય બીજું હોય પણ શું? મને જે સુખ થાય છે, તેનું હું કેવી રીતે વર્ણન કરું? મારી પહેલાંની બધીજ ઇચ્છાઓ હવે પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટમાં રહેલા બાળકને જે જે વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખવાનું મન થાય છે તે તે વસ્તુઓ ખાવાનો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ભાવ થઈ આવે છે. ગર્ભના બાળકનો બધો સ્વભાવજ તેની માની સુખાકૃતિ ઉપર તરી-આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વાનુભવથી નીપજતા આનંદનો ઉછાળો જે મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે મારી વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે.

૨૩૯૬—ઓ મારી વિકાખાઈ માવડી ! (આ પદમાં જેનું મેં સૂચન કર્યું છે તેની મને ઇચ્છા છે.) આટલા માટે તો મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે. ત્યારે તું હવે મને તારો પોતાનો બતાવી દે અને “તું બીશ નહિ” એવું કહીને મને આશ્વાસન દે. મારા ચિત્તની અંદર જે તાલાવેલી થયા કરે છે, તેને તું શાંત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા જીવની અંદરજ વાસો કરજે અને મારાથી જરા પણ વેગળી થઈશ મા.

૨૪૦૦—“તાઈ કહ્યાણુ થાઓ,” એવો આશીર્વાદ દેવે પોતેજ મને દીધો ત્યારથી મારાં સુખદુઃખાદિ તમામ દ્વંદ્વોનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. વળી નારાયણે મારા અંતઃકરણમાં પ્રેમનું સિંચન કરીને મને આશ્વાસન પણ આપ્યું છે અને ત્યારથી મારી તમામ ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તે દેવનાં ગીત મધુર સ્વરે ગાયાં, એટલે માઈ હિત મારી સામે આવીને ઊભું રહ્યું.

૨૪૦૧—હરિનામરૂપી વેલી ખૂબ ફૂલીફાલી અને ફળફૂલના ભારથી તે ઘણી ગ્રોભાયમાન દેખાતી થઈ ગઈ. ઓ મારા મન !

પરમાર્થને લગતી બુદ્ધિમાં જરાક પણ વિદ્ધ પડવા દેશે મા. હે દેવ ! હું તો વિવેકહીન જડ છું તમારા પ્રત્યે પૂર્ણભાવ તો મારામાં હોયજ શી રીતે ? હે દેવ ! હું અનન્ય ભાવે મારાથી થાય તેવી તમારી સેવા કરું છું, તેનો તમે સ્વીકાર કરશો. હે કૃપાવંત દેવ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે તમારે માફ રક્ષણ કરવુંજ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જડ છું, તેથી તો હું તમોને આટલા કાલાવાલા કરી રહ્યો છું.

૨૪૦૬—પ્રપંચની જાળમાં જાંઘાઈને મેં અનેક વાર ગર્ભવાસનું દુઃખ વેક્યું અને તેથી કરીને હવે હું છેકજ ત્રાસી ગયો છું. અત્યા ! તે ખાધું કે ભૂખ્યો છે, એવું મને પૂછનાર અહીં કોઈ સાહુદય સખી મળી નથી. માટે અરે ઓ મારા મન ! તું તારું પોતાનું હિતજ સાધી લે—તારું હિતજ સાધી લે; કારણકે આ તારો દેહ તો અનિત્ય છે અને તેના ઉપરના મોહમાંથી હજી તું છૂટું થયું નથી. પોતાના મોહમાંનો કોળિયો ખવડાવીને પાલનપોષણ કરનારી સગી માતા પણ અંતકાળને વખતે આથી જાણી રહે છે. ઓ મારા મન ! તને આ જાળત ખેદ નથી થતો ? થાય છે ત્યારે તેમાંથી તું તારો છુટકારો કેમ કરી લેતું નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું પોતે, આ દેહનાં સંજંધીઓ તે મારાં સંજંધીઓ અને આ ધન-માન ઇત્યાદિ તે જાંઘાં મારાં, આવી ભાવના મેં કરી રાખી છે. મારા મને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાથી થતો લાભ અને નહિ કરવાથી થતી હાનિ એ બેની તુલના કરવા દીધીજ નહિ.

૨૪૧૦—હે દેવ ! જેઓ તારા નિરાકાર સ્વરૂપના પ્રતિ શ્રદ્ધાવાન હોઈ તું સર્વવ્યાપક છે, એવી મનમાં ભાવના કરતા રહે છે તેમને માટે તું નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે, પણ મને તો તારા સ્વરૂપ અને સાકાર સ્વરૂપની ઇચ્છા છે. હે દેવ ! મારા

છે કે, આવા લોકો જેવું મોઢેથી બોલે છે, તેવીજ તેમના મનની પણ પરિસ્થિતિ હોય છે.

૨૪૦૫-સર્વ ભૂતોમાં એક નારાયણનો વાસ છે, એવા જ્ઞાનનો મારા મનમાં ઉદય થયો. હવે મને એવું મન થાય છે કે, જાણે હું તેનો અનુભવ લેવાને માટે દેવની વિનંતી કરું. કેટલાક લોકો વગર અનુભવે એકબીજાની વાતો સાંભળી સાંભળીને અથવા કાંઈક જોવામાં આવી જાય તો તેટલા ઉપરથી મોઢેથી બોલવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે રસ્તે જવાથી હરિનો યોગશ્ચેત્ર પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તાનેજ સાધ્ય કરી લેવો જોઈએ.

૨૪૦૬-ખાસ કરીને શરૂઆતમાં તો વિષયત્યાગ કરવોજ, એવો નિશ્ચય કરીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ. મનમાંથી તમામ વાસનાઓ ટળી જાય અને તેની સમાધાન સ્થિતિ થઈ જાય, એજ દેવનું દાન સમજવું. દેહની બાબતમાં ઉદાસીનવૃત્તિ રાખવી અને તેનું રક્ષણ કરવાની દરકાર રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, સમ-વિષમ લાવનો પરિત્યાગ કરવાથી હૃદય નિર્મળ થઈ જાય છે.

૨૪૦૭-અરે ભાઈ! હું તમને બધાના સારરૂપ એક મૂળખીજ બતાવું છું તે તમે સાંભળી લેજો—સાંભળી લેજો. પ્રેમમાંથી પ્રેમ બાદ કરીએ તો પ્રેમ અવશેષમાં રહે છે, અને એ પ્રેમનો જે વિષય છે તેને મેળવવાને માટે જીવ ઝૂંપાં કરે છે. પ્રેમ જેને લાગુ પડે છે તેના પ્રેમસૂત્રની દોરી જરા પણ સિલકમાં રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ શુદ્ધ વર્તનવાળા હશે, તેઓજ શ્રીહરિના ઉત્તમ ચિંતનના અધિકારી ગણાશે.

૨૪૦૮-હે દેવ ! જેમ તમે મારો અંગીકાર કર્યો તેમ તમારે હવે મારા યોગશ્ચેત્રનો લાર પણ તમારે મારો લેવો પડશે અને તેનો નિભાવ પણ તમારે કરવો પડશે. હે કૃપાનિધિ દેવ ! મારી

પરમાર્થને લગતી બુદ્ધિમાં જરાક પણ વિઘ્ન પડવા દેશે. મા. હે દેવ ! હું તો વિવેકહીન જડ છું છું. તમારા પ્રત્યે પૂર્ણભાવ તો મારામાં હોયજ શી રીતે ? હે દેવ ! હું અનન્ય ભાવે મારાથી થાય તેવી તમારી સેવા કરું છું, તેના તમે સ્વીકાર કરશો. હે કૃપાવંત દેવ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે તમારે મારું રક્ષણ કરવુંજ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જડ છું છું, તેથી તો હું તમોને આટલા કાલાવાલા કરી રહ્યો છું.

૨૪૦૬-પ્રપંચની જાળમાં ગંધાઈને મેં અનેક વાર ગર્ભવાસનું દુઃખ વેઠ્યું અને તેથી કરીને હવે હું છેકજ ત્રાસી ગયો છું. અદ્યા ! તેં ખાધું કે ભૂખ્યો છે, એવું મને પૂછનાર અહીં કોઈ સહુદય સખી મળી નથી. માટે અરે ઓ મારા મન ! તું તારું પોતાનું હિતજ સાધી લે—તારું હિતજ સાધી લે; કારણકે આ તારો દેહ તો અનિત્ય છે અને તેના ઉપરના મોહમાંથી હજી તું છટું થયું નથી. પોતાના મોહમાંનો કેળિયો ખવડાવીને પાલનપોષણ કરનારી સગી માતા પણ અંતકાળને વખતે આવી ભ્રમી રહે છે. ઓ મારા મન ! તને આ જાણત ખેદ નથી થતો ? થાય છે ત્યારે તેમાંથી તું તારો છુટકારો કેમ કરી લેતું નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું પોતે, આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ અને આ ધન-માન ઇત્યાદિ તે જાંખાં મારાં, આવી ભાવના મેં કરી રાખી છે. મારા મને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાથી થતો લાલ અને નહિ કરવાથી થતી હાનિ એ જેની તુલના કરવા દીધીજ નહિ.

૨૪૧૦-હે દેવ ! જેઓ તારા નિરાકાર સ્વરૂપના પ્રતિ શ્રદ્ધાવાન હોઈ તું સર્વવ્યાપક છે, એવી મનમાં ભાવના કરતા રહે છે તેમને માટે તું નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે, પણ મને તો તારા સ્પર્શ અને સાકાર સ્વરૂપની ઇચ્છા છે. હે દેવ ! મારા

મનનો આ ભાવ કદી બદલાઈ જવાનો નથી; કારણકે મારી ઇચ્છા-શક્તિ તારા ચરણકમળમાં છોડી છૂટે નહિ એવી હુબ્ધ થઈ ગઈ છે. મોટાં છોકરાંને તેમની મા, પોતાનાથી વેગળાં કાઢે પણ નાનાં ધાવણાં છોકરાંને તે વીલાં મૂકતી નથી, તેમ વીલાં મૂકવાં જોઈએ પણ નહિ. મારી દશા પણ ધાવણાં બાળકના જેવીજ જાણીએ. તમારા નામ પ્રતિ મને જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે તે કદી ઓછો થવાનો નથી એમ જાણીને મારા પ્રેમનો ભંગ કરવાની ચેષ્ટા કરશે? મા. હું તમારી પાસે મોક્ષ માગી લઈશ એવો તમારા મનમાં વહેમ આવવાથી તમે મારી આગળથી આડાઅવળા સંતાતા દૂરો છો, પણ તમારા મનમાંથી એ વહેમ કાઢી નાખજો. મારે તમારો મોક્ષ જોઈતો નથી. જેઓને પ્રલક્ષ્મણની ઘેલછા લાગી હોય, તેમને તમે એવાં રમકડાં આપીને પટાવી મૂકજો. તુકારામ કહે છે કે, મારા ભક્તિરસના જેવી ચોખ્ખતા ખીજ કોની હોય? તેને તું મંદ કરી દેવાના આજ્ઞા કરે છે, પણ તારૂં તેમાં નહિ ચાલે.

૨૪૧૧-હે શ્રીપતિજી! એકનિષ્ઠ બુદ્ધિ વડે તમારી સેવા કરવી એજ ભાવિક ભક્તોનો અતિસ્વભાવ છે. અલંકાર અને દલીલોનું અહીં કાંઈ ચાલતું નથી. હે કૃપાળુ દેવ! નાના બાળકની જરેજર વાત તેની મા જાણે છેજ. મા તેના મનને કદી દોષ થવા દેતી નથી. તે જરાક રડવા માંડે છે તો તેને તરતજ ધવરાવીને શાંત કરી દે છે. હે દેવ! તું બધી જાતનાં રૂપ ધારણ કરી શકે છે. પણ મારે તારાં એટલાં બધાં રૂપ જોવાની ઇચ્છા નથી. મને તે બતાવીશ મા. મારે તો તારૂં પોતાનું સ્વરૂપ, જેની હું ઉપાસના કરું છું, તેનીજ એવા કરવી છે. તેની ભક્તિના જેટલું મને ખીજું કંઈજ પ્રિય નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તું જો નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીશ, તો તે દરેક રૂપમાં હું મારા ઉપાસ્ય સ્વરૂપનીજ ભાવના કરીને તેનુંજ નામ મારે મોઢેથી બાઈશ, આવો

વ્યવહાર હું જળ, સ્થળ અને મનુષ્યમાત્ર જે કોઈ મારી નજરે પડશે તે બધાના મંબંધમાં સમાન રીતે કરીશ.

૨૪૧૨-આવી હીન અવસ્થામાં જીવવાનું પ્રયોજનજ શું છે? આપણું પ્રારબ્ધમાં અંસાર તો છેજ, પણ તેથી શું? આપણે મનમાં ખૂબ હિંમતવાન થવું જોઈએ. આપણે પરમાર્થ સાધવા નીકળ્યા છીએ તો પછી શી ફિકર? કારણકે પરમાર્થની સાધનામાં કોઈ પણ જાતની ચિટંગણા નહીંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર દેવે કૃપા કરી એટલે મૈા રૂડાં વાનાં થઈ ગયાં.

૨૪૧૩-અધ્યાભાઈઓ! તમે એકબીજાની સાથે વઢીઝઘડીને પરસ્પર ગાળો અને મહેણાં દધને કેટલો ઠાળ જીવવાના છો? સંસારને લગતી મોટી મોટી સંકટામણીમાં સપડાઈને તમે દુઃખી દુઃખી તો થઈ જાઓ છો, ત્યારે મારા સ્વામી કૃપાળુ પાંડુરંગ છે તેમના તમે શરણાગત થઈ જાઓ. જે કોઈ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તેમને શરણે આવે છે, તેમને તે પોતાના સ્વરૂપનું માંનિધ્ય આપી દે છે. દેવની પાસે કાંઈજ માગવું નહિ. નિષ્કામભાવે તેમની સેવા કરનારની દેવ કદર કરે છે. આપણા મનમાં કોઈ જાતનો મંકદષ્ય પેદા થવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિની એવાની બાળતમાં જીવ જો એકનિષ્ઠ, ભાવ જાળવી રાખશે, તો તે સ્વસ્વરૂપમાં જઈ પહોંચશેજ.

૨૪૧૪-છોકરાં ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને તેમનો પિતા પોતાની જાત ગાળીને પૈસા પેદા કરે છે અને તેમને સારૂ થાપણ મૂકી જાય છે. તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાંસુધી તેમને પોતાની ક્રેડે અથવા ખાંધે બેસાડીને ફેરવે છે અને તેઓ મોટાં થાય છે ત્યારે તેમને પોતાની કમાઈનાં માલિક બનાવી દે છે. છોકરાંને શરીરે ભાત-ભાતના દાગીના પહેરાવીને તેમને જોઈને બાપ પોતાની આંખો ઠારે છે અને મારી પાસે આટલી બધી દોલત છે, એવું લોકોને



ખતાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, ગાપનું ચાલે ત્યાંસુધી તે પોતાનાં છોકરાંને ઊની આંચ પણ આવવા દેતો નથી અને પોતાના જીવને સાટે પણ તેમનું સંરક્ષણ કરે છે.

૨૪૧૫-હે હરિભક્તો ! તમે આ કળિકાળને જીતી લેજો. તમારા બળ આગળ એ પામર કળિકાળનું શું ચાલવાનું છે ? તમે ઉત્તમ પારમાર્થિક રંગમાં રંગાઈ જાઓ અને નાના પ્રકારનાં પારમાર્થિક તત્ત્વથી ભરપૂર પડો, ભજનો ગાઈને તથા હાસ્યવિનોદાદિક રસયુક્ત ભજનપ્રણાલિનો આશ્રય લઈને હરિનામના પ્રતિ પ્રેમ રાખજો. આવું કર્યોથી અનેક જીવો મુખી થઈ ગયા છે અને તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાં નારાયણની પૂજા સંપાદન કરી લીધી છે. મનમાંથી અભિમાન કાઢી નાખજો અને હૃદયયુક્ત થઈને પારમાર્થિક વચનોનો ઉચ્ચાર કરજો. જેને જેવો રાગ ગાતાં આવડતો હશે, તેના તે રાગથી ગોવિંદ પ્રગ્ન થશે. પોતાના મનને ગમે તે પ્રમાણે એક પછી એક એમ સુંદર રીતે ચાલ્યા જાવો. પરમાર્થના કામમાં નાનાંમોટાંનો ભેદ હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અહીં દેવ અને તેમના ભક્તો એ બેની વચ્ચેના પ્રેમમાં કદી ભંગ કરવો નહિ; કારણકે દેવ અને દેવના ભક્તો એ બેની વચ્ચે ભેદ-ભાવ રાખવો, એજ પાપ છે.

૨૪૧૬-કડવી તુલસીનાં પાંદડાંને ગમે તેટલો ગોળ ચોપડી-એ તોપણ તે કડવાં ને કડવાંજ. કાળીજીરીને ચામણીમાં ગોળો અથવા ખીજું ગમે તે કરો પણ તે કડવી મટીને મીઠી બનવાની હોતી ? એજ પ્રમાણે જે નીચ જાતિના છે તે હમેશાં નીચજ રહેવાના; તેમને ઉપદેશ દેવો એ તો એક મિથ્યા શ્રમ વહોરી લેવા જેવું છે. વીંછીને શરીરે ખૂબ પ્રેમથી હાથ ફેરવવા જોયો, તોપણ તે તમારા પ્રેમની કદર કરશે નહિ અને પોતાના ડંખ મારવાના

સ્વભાવ ઉપરજ નથો તુકારામ કહે છે કે, પથરાને ગમે તેટલો ખાદીઓ, પણ તે નરમ થાયજ નહિ. ડુકરને વિષ્ટા ખાવી ઘણી ગમે છે. હુજન લોકોનો પણ ડુકરના જેવોજ સ્વભાવ હોય છે.

૨૪૧૭-(દેવના સિવાય) ખીજા લોકોની સ્તુતિ કરવાથી પોતાના આયુષ્યની બરબાદી થાય છે. એવું કરનાર નારાયણથી વિમુખ થઈ જાય છે અને તેમથી બધી જાતના પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે દેવે આપણને જીવનુ દાન દીધું તેજ દેવનું માન ભગ કરવું એ કેટલો અપરાધ ? તુકારામ કહે છે કે, એ દેવની સ્તુતિ સિવાય ખીજા શબ્દો કાને સાંભળવાથી પણ પાપ લાગે છે

૨૪૧૮-કેટલાક લોકો એવી અવળી બુદ્ધિવાળા હોય છે કે, તેમને સતોનું સન્માન કરવાનું ગમે નહિ અને મુસલમાનોના દેવની માનતાઓ માનતા કરે છે દેવ ! આવા લોકો જેઓ પોતાના પેટનાજ દાસ છે, તેઓ તેમની આશાતુષ્ણાથીજ ઠગાય છે. તેઓ નીચ લોકોની ખુશામત કરવા માટે તેમના પગ આગળ આજોટી પડે છે અને તેમના પગને વદન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ઉન્મત્ત થઈ ગયા હોય છે તેઓ ધર્મ કાને કહેવાય તે સમજી શકતાજ નથી

૨૪૧૯-હો કૃપાવત દેવ ! તમે મને એવી બુદ્ધિનું દાન કરો કે જેથી મારા જીવાત્માનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને તમારા ચરણ આગળ મને આશ્રય મળે, હું મારે મોઢથી જે કંઈ બોલું તેના દ્વારા પાહુરંગના પ્રત્યેનો મારો સાચો ભાવજ પ્રકટ થાય. તુકારામ કહે છે કે, હો દેવ ! તમે મારા અંત કરણની અદર આવીને વસો.

૨૪૨૦-મે કોઈની આગળ મત્રની લિક્ષા માગી નથી હું તો મારા જીવને સ્થિર રાખીને બેઠો છું. જે ઇંટના ઉપર દેવ બેલા છે, તેમા મે મારા મનને પરોવી રાખ્યું છે અને તેના ઉપર બેસેલા

દેવતા સમાન ચરણોતું હું ચિંતન કરતો રહું છું. દૃઢ અને બળવાન ભાવરૂપી કાછડો વાળીને અને પાંડુરંગના ઉપર અચળ વિશ્વાસ રાખીને હું સંસારને તરી ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, પૂર્વે જે જે ભક્તોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે, તેમણે પોતાની પાછળ આવનારાઓને સાડે વિસામા બનાવી રાખ્યા છે.

૨૪૨૧-પાધર જગ્યા ઉપર પાણી સ્થિર રહે છે અને નીચી જાયી જમીન ઉપર ચંચળ થાય છે. જે જમીન પથરાળી અને ઠાળવાળી હોય છે તેના ઉપર થઈને પાણી ખળખળાટ કરતું વહેવા માંડે છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાનાં સાધન છે તો ઘણું સરળ, પણ જીવનો તેના મનના ઉપર કાબૂ નહિ હોવાથી તે દૃઢ ભ્રાંતિની અંદર શૂંચવાઈ પડ્યો છે. સૂર્યનું ગિંચ પાણીને લીધે સૂર્યથી અલગ થઈ શકતું નથી. પાણીમાં જે સૂર્યના જેવું દેખાય છે તે તો તેની છાયા છે. તેને ખરૂં અસલ ગિંચ માની લેયો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દોરીનું જ્ઞાન ન હોવાથી ભૂલમાં લોકો તેને સાચ માની લે છે અને દોરીથી ભય પામતા ફરે છે.

૨૪૨૨-મનમાં જો પ્રીતિ હોય તો તે તેના ગુણને લીધે ખાદ્ય લક્ષણદ્વારા પ્રકટી નીકળે છે. જે વાત મનમાં હોય છે તે વાણીદ્વારા બહાર પડે છે, કારણકે ચિત્ત મનનું સહાયકારી છે. માને ખાવાનો ભાવ થઈ આવે છે તેનું કારણ તેના ગર્ભસ્થ બાળકની ભૂખજ છે; કારણકે ગર્ભમાંના બાળકની ભાવનાઓ તેની માની મારફતે પ્રતિગિંચિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ખાતી વખતે મનને જે વસ્તુઓ ભાવે છે, તે તે વસ્તુઓ ફરીફરીને ખાવાની તેને રુચિ થયા કરે છે.

૨૪૨૩-અરેરે ! આવી અમંગળ ઘડી ક્યાંથી આવી લાગી ! આજે હરિકથા કરવાને ટાંકણે મનને કલેશ થવા લાગ્યો છે અને

શરીર પણ જાણે તાવ આવ્યો હોય એવું દુઃખી થઈ ગયું છે. જાણે મારાં બધાંજ પાપ આવેજ મારી સામે આવી ને ઊભાં રહ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, દુર્જનોની દુષ્ટ વાણી મારે કાને સાંભળવી પડે છે.

૨૪૨૪-અરે ! મારે તે ફરીફરીને કેટલી વાર જન્મ ગ્રહણ કરવા અને દુઃખમાં સળડ્યા કરવું ? આવો વિચાર કરીને મારો જીવ જન્મમૃત્યુથી ભયભીત થઈને વિઠાળાનો શરણાગત થઈ ગયો છે. મારાં અતિ બળવાન પ્રારબ્ધકર્મો મારી પૂઠે ફોડ્યાં આવે છે; હું ગમે તેટલો આગળ દોડી જાઉં તોપણ તે પ્રારબ્ધકર્મ નીકળતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે, હેવ ! મારી આવી ખુલ્લી દુર્દશા થઈ રહી છે તે તરફ જરા લક્ષ તો આપો.

૨૪૨૫-આ સંસારની સાથે મુલાકાત કરવા જતાં હું તો જન્મમૃત્યુના પંજમાં સપડાઈ ગયો ! આવી હાલતમાં મારા ઉપર વિઠાળાએ કૃપા કરી અને મને તેમણે દર્શન દીધું. આજ સુધી મારા માથા ઉપર સંસારનો અત્યંત ભારે બોલે હતો તે બધો ઊતરી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, જીવાત્માના હિતને માટે આટલી બધી કાળજી રાખે એવો દાતાર ખીલે હોયજ કેણ ?

૨૪૨૬-હાથીની પાછળ કૂતરાં ભસતાં ભસતાં ચાલ્યાં આવે છે, પણ તેથી હાથીના મનને કશો સંતાપ થતો નથી. ને કોઈને તેથી કંઈ થતું હોય તો તે કૃત પેટાં કૂતરાંઓનેજ થાય છે. (૧) કારણકે હાથીની પાછળ ભેંસાં કરીને ભસનારાં કૂતરાંઓને હાથી કરવાનો શું હતો ? પણ ખીળના ભણી જોઈને ભસવાનો અને તેની પાછળ દોડવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય છે, તેઓ પોતેજ તેથી દુઃખ પામે છે. (૨) મદોન્મત્ત થઈ ગયેલો વાંદરો વાઘની સામે જોઈને દાંતિયાં કરે છે, તેમ કરીને તે પોતાનુંજ મોત માગી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે દુષ્ટ લોકો સંતસાધુઓને સતાવે છે, તેઓ

પોતાનાં મોઢાં પોતાના હાથેજ ઢાળ્યાં કરે છે. (૪)

૨૪૨૭-અધ્યા ઓ ભાઈ! તું પંઢરપુર જા; કારણકે, ત્યાં જે પાંડુરંગ દેવ બેઠા છે તે દીનજનોને પ્રતિ દયાળુ છે. (૧) તે દીનજનોના ગુણ-દોષ ભણી ન ભેતાં તેમને સૌને પોતાના સમાન બતાવી દે છે. (૨) તેઓ દીનજનોને ભવત્રિધુની પેલી બાબુએ લઈ જવાને સારૂ પોતાના હાથ જિંચા કરીને ઊભા રહ્યા છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, દીનજનોને મળવાને તેઓ ધણીજ ઉત્સુક છે. તેમની મુલાકાત થવાથી પુષ્કળ લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪)

૨૪૨૮-હાથ વડે પ્રેમ સહિત તાળી વગાડો અને મોઢથી હરિનામની ગર્જના કરતા જાઓ. (૧) ગોપાળને તેથી એટલું બધું મુખ થશે કે તે તમને મળવા સારૂ સામા આદ્યા આવશે. (૨) જમીન ઉપર આબોટબો અને સંતોની ચરણરજને વંદન કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું અમરણ કરવામાં ત્વરા કરવાને માટે તમારા હાથને જિંચા કરી દેજો. (૪)

૨૪૨૯-જેમણે અનન્ય ભાવે હરિનું અનુસરણ કર્યું, તેઓ તો અમરજ થઈ ગયા બાબુવા. સંસાર તો તેમની આગળ હારી જાય છે. (૧) વિઠ્ઠુના ભક્તોને કદી ગર્જવાસ કરવો પડતોજ નથી. (૨) મા પોતાનાં છોકરાંને જેમ ભૂલી જતી નથી અને તેમના લાડકોડ પૂરા કરે છે, તેમ ત્રિભુવનમાં જેની સત્તા ચાલે છે, તે દેવ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરતા રહે છે. (૩-૪)

૨૪૩૦-હે કેશવરાય ! તમારા ચરણ ઉપર મારું મસ્તક મૂકીને હું આટલી ઝોકજ વિનંતી કરું છું. (૧) તે વિનંતી એ છે કે, મારો દેહ ભલે ગમે ત્યાં પડ્યો રહે, પણ મારું ચિત્ત તો સદાય તારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈને રહે. (૨) દેહ, મન અને દ્રવ્ય એ બધાંથી

હું વિમુખ થઈ બહિઃ અને મારો ખોલો વખત તારા સ્મરણ-ચિંતનમાંજ વ્યતીત થાય. (૩) શરીરની અંદર વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પ્રકારના દોષનો વાસ હોય છે, તેમનું તું નિવારણ કરજે. (૪) મારી ઇન્દ્રિયો જ્યાંમુઘી સચેત છે અને પોતપોતાના ધર્મ બળવવાનું તેમને લાન છે, ત્યાંમુઘી જરાક વાર આગમચથી તને સાદ પાડીને હું મારી સ્થિતિ જણાવી દઉં છું. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આ બધાંને ઉત્પન્ન કરનાર તુંજ છે અને છેવટે એ બધાં પાછાં તારામાંજ ભેગાં થઈ જવાનાં છે. (૬)

૨૪૩૧-ઇન્દ્રિયોમાં જે જે વિષયો માટે તૃપ્તિ પેદા થાય તે તે વિષયોની કલ્પના કરીને તેનું ચિંતન કરનારને ચિત્ત કહે છે. (૧) આપણું સમસ્ત શરીર હાથપગ વગેરે ઇન્દ્રિયો વડે હાલતું-ચાલતું થાય છે. પણ ખરું જોતાં એ કામ તો એક જીવની સત્તા વડેજ થાય છે, (૨) પ્રકાશ આવે છે તો સૂર્યમાંથીજ, પણ ભાષા-માંસૂર્ય અને તેનાં કિરણ એવો નામોનો ભેદ જોવામાં આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ પદાર્થને વાણી દ્વારા દર્શાવવાનું ચોક્કસ શબ્દોઆર વડે નિર્માણ થાય છે, પણ જ્યારે વાણીજ મૌન થઈ જાય ત્યારે એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થને પૃથક્ કરવાનું બની શકતું નથી. (૪)

૨૪૩૨-હે દેવ ! તમે તો આ આખા જગતના જીવ છો ત્યારે મારે તમને કહેવા જેવું હોયજ શું ? (૧) હે દેવ ! હું હવેથી તમારું સ્મરણ કરું છું અને એ રીતેજ હું તમારી સેવા કરું છું. (૨) જેઓ વૈરાગ્યશીલ હોય છે તેઓ પોતાના શરીરને તુચ્છ ગણી તેની ઝાઝી દરકાર કરતા નથી. જેને પોતાના શરીરની પરવા હોતી નથી તે બીજા કોની પરવા કરવાનો હતો ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારા ચરણની સમીપ આવી શકું એટલી મને વાસના છે. (૪)

૨૪૩૩-પ્રાણીમાત્રની આખરની ઘડીએ તેમનાં માતાપિતા, ધનદોલત, એમાંનું કાંઈજ તેમની સાથે જતું નથી, પણ તેમનાં જે જે કિંચિત્કર્મ હોય છે, તે બધાં સંચિત કર્મની સાથે જોડાઈ જાય છે અને તેના મૂળરૂપે તેને સુખદુઃખના ભોગ ભોગવવા પડે છે. (૧) એટલા માટે તને પોતાને શામાં લાલ છે, તેના તું વિચાર કરી જો. લૌકિક વ્યવહારને લગતાં કામકાજની અંદરજ લક્ષ પરાવીને બેસી રહેવું નહિ. (૨) આખરે આયુષ્યની અવધિ આવી જશે અને તે તને છોડીને ચાલ્યું જશે. માટે આ દેહ સત્ય છે એવું કહી પણ માનવું નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે, કાળ તો મપારાની પેઠે હાથમાં માપ લઈને બેઠો છે. તારાં પાપપુણ્યનો સરવાળો-ખાદ્યાપ્રી કરીને ત્રાજવે તોળીને તને તેમનું દૂળ આપશે. (૪)

૨૪૩૪-આ સંસારરૂપી હાટ લસાય છે ત્યાં આગળ મારા શરીરરૂપી વૈતરણે માથે મુકાવીને આણેલા પોટલાની ગાંઠ છોડીને તેમાંના દાણા હું વેચવા બેઠો છું. તેમાંથી જેના ભાગના જેટલા દાણા હતા, તેટલા તેને તેને (પંચમહાભૂતોને) પાછા આપીને મેં મારો લેણદેણનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી દીધો. હું મારા હાથમાં ખર્ચ માપ લઈને બેઠો છું. મારું માપ ચારે વેદપુરુષોને માન્ય છે. તેમાં હરિનામરૂપી ખરો માલ લયો છે. મારી દુકાને સંતજનો આહુક બનીને મારા માલની શોધ કરતા કરતા ચાલ્યા આવે છે. (૧) મારી ગાંસડીમાં જે જે સચિત કર્મો ખાંધીને હું આ સંસારરૂપી બજારમાં આવ્યો હતો, તે બધાં કર્મોનો મેં અહીં ખર્ચ કરી નાખ્યો (હું ભોગવી છૂટ્યો) અને મેં મારી પિછોડી ખંખેરી નાખી. આવું કયું એટલે મને પૂર્ણ વિશ્રાંતિ મળી ગઈ, અરે લાઈઓ ! જેમને મારી દુકાને આવવું હોય તેઓ જટ જટ ચાલ્યા આવે. જેઓ મારાં અંગનાં છે તેમનેજ હું કહું છું. (૨) આ બજારમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એમ ત્રણ પ્રકારનો માલ

વેચાય છે; અને આ મંસારમાં લોકો પણ નાના પ્રકારના ચલાવવાળા અને નાના પ્રકારની ચોગ્યતાવાળા છે. હુંવે આ બળરનો નિયમ એવો છે કે, જેઓ સાત્ત્વિક હશે તેમને તો નર્યો લાભજ થશે. જેઓ રાજસ પ્રકૃતિના હશે તેમનું મુદલેમુદલ જળવાઈ રહેશે અને ખોટ ખાવી નહિ પડે. તામસી વૃત્તિવાળાઓને તો ખોટની ખોટજ જશે અને તેમાંય જેઓ “તમોત્કર્ષસ્થિત” અર્થાત્ અતિશય તામસી હશે તેમનું તો સર્વનાશજ થઈ જશે. વળી આ બળરમાં અધકચરા વિચારવાળા લોકો બહુ થોડા હોય છે. ઘણાખરા તો ઉપર કદા તેવાજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધા લોકો જે આ બળરમાં ભેગા થયા છે તેઓ મૂળ એકજ જગ્યાએથી આવેલા છે, પણ આજે હું ક્યાંથી આવ્યો છું તેનું કોઈને સ્મરણજ રહ્યું નથી. આવતી વખતે અને અહીંથી જતી વખતે કોઈ પોતાના માલિકની સાથે સરળ વ્યવહાર કરતા નથી. તેથી કરીને કેટલાકનાં મોઢાં કાળાં મેશ જેવાં થઈ જાય છે અને કેટલાક પોતાનાં પાછલાં પ્રારબ્ધકર્મોની આંટીઓમાં બંધાઈ જાય છે. તેમને માથે પહેલાંનું દેવું તો હલુંજ, તેમાં વળી પાછો પ્રારબ્ધકર્મનો વધારો થાય છે. એટલા માટે પરમાર્થની માધના કરતી વખતે કોઈએ ખીજની વાટ જોવી નહિ કે ખીજને સારૂ ઊભા રહેવું નહિ. સૌએ પોતપોતાના મુકામની પેરવી કરી લેવી અને પોતાને માટે બેઠ્ઠી જગ્યાનો કબજો કરી લેવો. (૪)

૨૪૩૫-હે મનુષ્યો ! જ્યાંસુધી તમે કાળના સપાટામાં સપડાઈ ગયા ન હો. ત્યાંસુધીમાં તમારાથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને પંઢરપુરને રસ્તે વળજો. (૧) એ કાળના પંજમાંથી તમને પાંડુ-રંગના મિવાય ખીજે કોઈ છોડાવે એવો છેજ નહિ. માટે શરૂઆતથીજ તમે તેને સંભારી રાખજો. (૨) આ તમારા આયુષ્યનો સૂરજ ત્યારે આથમી જશે ત્યારે તમારા શરીરના તમામ અવ-



થયો દીલાદસ થઈ જશે. તમારું બળ ક્ષીણ થઈ જશે. ત્યાંમુધી તમારા હાથ છૂટા હોય, ત્યાંમુધીમાં તમારાથી તેટલો તેમનો સદુપયોગ કરી લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે તારા મનમાં વ્યર્થ આશાઓના કિલ્લા શા માટે રચે છે? તું અમારું માને કે ન માને, પણ તું એટલું યાદ રાખજે કે, આપો તને આગળ ઉપર કદી મળવાનો નથી. (૪)

૨૪૩૬—ઓ મારા હાતાર! મારા દેવ! હવે તો મારું ન કરવાને સારૂ તારે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે તું તારી પોતાની ન વડેજ કરજે. (૧) હે હરિ! હું તો તમારા ચરણના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો છું. (૨) એ સિવાય બીજું ત્રીજું હું જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને બોલતાં આવડતું નથી અને ત કેવી રીતે બીનવવા તે પણ હું જાણતો નથી. એટલા માટે તમારે શરણે આવ્યો છું. (૪)

૨૪૩૭—તમારા ચરણએજ અમ ગરીબોનું જીવન છે. એટલા માટે હું તેમનેજ જતન કરીને મારા હૃદયની સાથે દળાવી રાખ્યો છું. (૧) આવું કરવાથી મારું શરીર હૃદયપુષ્ટ થયું છે, મારા મોઢા કાંતિ ખીલી નીકળી છે અને મારો આનંદ મારા હૃદયમાં સમાઈ ગયો નથી. તેથી કરીને હું પ્રેમોદ્દાસ સહિત મારે મોઢેથી તમારું ન ગાઉં છું અને આનંદની લહેર આવે છે ત્યારે નૃત્ય કરું છું. (૨) ઓ હરિ! હું કરુણ શબ્દો વડે તારી દયાની ભિક્ષા માગું છું અને તને મારા પ્રેમની દોરી વડે બાંધીને તને મારાથી વેગળો થ દેનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ! હું તમને મોહ મમતા વડે બાંધી રાખું એવો છું. એ સિવાય સેવાનો બીજો પ્રકાર હું જાણતો નથી. (૪)

૨૪૩૮—હે સ્વામી! તમે મારા ઉપર કૃપા કરી તેને લી

મારા છવને હવે આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે. (૧) તમારું જે રૂપ મારા અંતઃકરણની અંદર વસી ગયું છે, તેનુંજ મને વારંવાર સ્મરણ થયા કરે છે. (૨) એ રૂપની અંદર મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી તેને પ્રપંચના ઉપર સૂઝ આવવા લાગી છે અને હરિનામામૃત વડે મારી વાણીમાં મીઠાશ આવી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી વિઠાળાઈ માવઠી ! તારા નામરૂપ સિવાય હવે મને બીજું કંઈજ ગમતું નથી, એવી મારી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. (૪)

૨૪૩૯-બધાજ લોકો મોઢથી તો બોલતા કરે છે કે, અમારે પરમાર્થની ઈચ્છા છે, પણ પરમાર્થ કંઈ એવો સસ્તો નથી કે ફક્ત મોઢથી બોલ્યા એટલે મળી જાય. (૧) કેટલાક તો અમસ્તા ઉપર ઉપરથી એવું પણ પૂછે છે કે, અમારે પરમાર્થની કેટલી કિંમત આપવી પડશે તે કહો. પણ હું કહું છું કે, જેમને લેવાની ખરેખરી ઈચ્છા હોય તેઓજ મારી પાસે આવીને પૂછે. (૨) જેઓ નાહકની માથાફૂટ કરવાજ આવ્યા હોય તેમની સાથે લેવડદેવડ થાયજ કેવી રીતે ? (૩) જેઓ પોતાની મૂળ પૂંછને જતન કરીને જળાવી રાખે છે, તેમનેજ તેમાંથી નફો થાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારું સુફલ હું મારા હૃદયની અંદર ખૂબ સાચવીને રાખી મૂકું છું. માટે હું સૌને કહી રાખું છું કે, જેવખતે તમારામાંથી કોઈને ભીડ પડે તે વખતે મારી પાસેથી માગી લેજો. (૫)

૨૪૪૦-અરે મારા ભાઈઓ ! ભલે થોડો તો થોડો પણ તમારાથી જેટલો ધર્મ શકે તેટલો પરમાર્થ તમારે સિદ્ધ કરી લેવો-જરૂર સિદ્ધ કરીજ લેવો. (૧) આ પ્રપંચરૂપી બળરની અંદર તમારે તમે આવ્યાજ છો ત્યારે જે માલ લો તે માલની પરીક્ષા કરીનેજ તમારી પોટલીમાં બાંધજો. તમારે જેની જરૂર છે, તે વસ્તુ તમને

આજ બળતરમાંથી મળશે. (૨) તમારા આયુષ્યરૂપી પૂંછનો નાશ થતો જાય છે—અરે ! તેનો નાશ થતો જાય છે ! તે જો એક વારનું પૂરેપૂરું ખર્ચાઈ જશે તો તમે તે કોની પાસે માગવા જશો ? (૩) માટે જ્યાંસુધી બળતરની દુકાનો ( તમારું મોઢું ) ઉઘાડી હોય ત્યાં સુધીમાં જોટલો નફો કરી લેવાય તેટલો કરી લેજો—તમારાથી લેવાય તેટલો લાભ લઈ જ લેજો; નહિ તો જ્યારે તમારા આયુષ્યનો સૂરજ આથમી જશે અને રાત પડશે ત્યારે આ દુકાનો ખંધ થઈ જશે. પછી તમને કોણ છોડાવવા આવશે, તે કહો. (૪) વૃકારામ કહે છે કે, તમારી છેલ્લી ઘડીએ તમારાં ડાયાં ખંધ થઈ જશે તે સૌ કોઈ યાદ રાખજો. (૫)

૨૪૪૧—ધારો કે કોઈ માણસ પરદેશમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં ભૂલો પડ્યો; કારણકે તે એકલો હોવાથી તે ખરી દિશા ભૂલી ગયો અને અવળા રસ્તે ચડી ગયો. (૧) આવેટાંકણે જો કોઈ તેનો હાથ પકડીને પોતાને ઘેર પહોંચાડી દે તો તે માર્ગદર્શકને તેના ઉપકારના બદલામાં શું આપવું જોઈએ ? (૨) હે દેશવરાજ ! હું પણ મારા મનમાં તેટલા માટેજ સંકોચાયા કરું છું; કારણકે મારાથી તમારી સેવા થઈ શકતી નથી અને તેથી હું મારા મનમાં લજવાઈ મરું છું. (૩) કોઈ સ્ત્રીએ અમુક અડચણોના ભયથી પૂરે કહાડે છોકરું પાડ્યું અને પોતાના પેટમાંના બાળકને ગમે ત્યાં ફેંકી દઈને ચાલતી થઈ; તેણે જ્યાં છોકરાને ફેંકી દીધું તે ભોંય સુવાળી છે કે કાણ તેનો પણ તેણે વિચાર કર્યો નહિ. (૪) તે ખિચારું નાનું છોકરું તાપથી અને ભૂખતરશથી પીડાવા લાગ્યું. આવી અણીને વળતે કોઈએ તેને ઉપાડીને પોતાની કેડે લઈ લીધું. (૫) જાણે કોઈએ ખરેખરો ભારે અપરાધ કર્યો હોય અને તે માણસ પોતાની ખાંધે પોતાનો પ્રાણ લેનારી શુળીને ભિંચકીને મરણની વારે જતો હોય તેને છોડાવવા જેવું આ કામ છે. (૬) વૃકારામ કહે છે કે,

અપરાધીને મોતના મોઢામાંથી છોડાવીને તેને પોતાના વાંસા ઉપર લાંચડી લે તેવું મારી પોતાની બાળતમાં થયું છે. (૭)

૨૪૪૨-બાળકના બોલ બોળડાતોતડા ગમે તેવા હોય તોપણ તેની મા તેમને લક્ષ આપીને સાંભળે છે, (૧) કારણકે તે બાળકના ઉપરની પ્રીતિ તેના બોલને મીઠા બનાવી દે છે. એ પ્રીતિ બાળકની નાની નાની રમતોમાં તેને રસ ઉપજાવે છે. (૨) તે બાળકના હિતનો વિચાર કરીને માતા પોતે ઘણું કષ્ટ વેઠે છે અને પરિશ્રમ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું પાંડુરંગ ! પ્રેમની અવસ્થા આવી હોય છે, તે હું તમારી વિનંતી કરીને તમને વિદિત કરું છું (૪)

૨૪૪૩-શ્રીહરિના શુભ ઉપર મારા મનમાં પ્રેમ હોવાથી વાણી-દ્વારા તેમનું વર્ણન કરતી વખતે તેનું ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન થઈ જાય છે. એ સિવાય બીજા બધા વિષયોની મને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. (૧) આ એક બાળતમાં આદિથી તે અંત સુધી તેની ધારા જરા પણ ખાંડી થતી નથી. માફ જીવચૈતન્ય અને પરમાત્મજીવન બેઉ એક અને સમરસ થઈ ગયાં છે. (૨) મેં રામકૃષ્ણના નામરૂપી મણકાની સુંદર સુશોભિત અને સુકોમળ માળા મારા ગળાના માપની પરીવીને તૈયાર કરી લીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માફ આખું શરીર સંપૂર્ણ બ્રહ્માનંદને લીધે શાંતિ પામી ગયું છે. (૪)

૨૪૪૪-દેવનો ડોઠારી બધો વખત દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરતો રહે છે. (૧) તેથી કરીને હવે હાથપગ કશાથી પણ ભરાઈ જતા નથી. શું થાય છે, કેવી રીતે થાય છે તેની કાંઈજ સમજ પડતી નથી. (૨) દેવે મારી બધી ચિંતા ટાળી દીધી છે, કારણકે તે પોતેજ સર્વના કર્તા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે માલિક છે તેને તો બધુંજ પૂરું પાડવું પડે છે. (૪)

૨૪૪૫-જે છોકરો ગુરુની નિશાળે લખવા આવ્યો છે, તેને ગુરુ ગમે તેટલો ઢારમાર મારે તોપણ તે બધું સહન કરી છટે છે, પણ પોતાની જગ્યાએથી બિઠીને બિલો થતો નથી. (૧) હે દેવ ! મારા મનની બાબતમાં પણ તેવુંજ થયું છે. એટલા માટે તું હવે વહેલો વહેલો દોડી આવ. (૨) હું અહંકાર-રહિત થઈ ગયો છું. મારી પૂઠે મોટો ભય લાગુ પડ્યો છે, તેના સપાટામાંથી બચી જવાને સારૂ મારી આગળના આશ્રયસ્થાન ઉપર ચઢી જવા છલંગ માડું છું. તેમ કરવા જતાં હું પડી જઈને મરી જઈશ કે માડું શું થશે તેની મને કાંઈજ સમજ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો આ પ્રમાણે દુઃખી થઈ ગયો છું તે માટે હું તને બોલાવું છું. (૪)

૨૪૪૬-હે દેવ ! મને તમારું દર્શન થઈ જાય એટલે ત્યાર પછી હું તમારી સેવા કરવા મંડી જાઉં એ ઉપરાંત હું બીજું કશું બાંધતો નથી. (૧) અસવજ્ઞ મળવાં ન મળવાં એ પ્રારબ્ધને આધીન છે. એટલા માટે મને તેમને લગતી ક્રિકરચિંતાઓમાંથી છોડાવીને મને તારા ચરણ આગળજ સ્થિર કરી દે. (૨) હે કૃપાળુ હરિ ! તું જલદી આવ—જલદી આવ—જલદી આવ. મને દર્શન દઈને મારા અંતઃકરણને શાંત કરી દે. (૩) તમારા નામરૂપમાં તમે એટલું બધું માધુર્ય ભરી દીધું છે કે, તેમના પ્રતિ મારું મન વારંવાર બેસી દોડી જાય છે, અને તેમનીજ આશા રાખીને હું જીવું છું. (૪) હે દેવ ! શું તમારી પાસેની પૂજા પૂટી ગઈ અને તેથી કરીને મારા આ બોલ શું પાણીમાંજ જવા બેઠા છે ? (૫) પારસમણિ લોખંડને સ્પર્શ કરતી વખતે શું તેના દોષનો વિચાર કરવા બેસે છે ? તે તો પોતાના સ્પર્શ વડે લોખંડને સુવર્ણનું રૂપ આપી દે છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે કાંઈ દોષ હોય તેમના તરફ તમારે જોવુંજ નહિ. તમારે તો તમારું પ્રતિતપાવનનું ગિરદજ સાચુ પાડવું. (૭)

૨૪૪૭-હવે હું ખીજા કશાનો પ્રતિબંધ સહન કરનાર નથી. અત્ર દર્શાવ્યા મુજબ કાર્ય કરવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કરી દીધો છે. (૧) મારે તો દેવનું નામ ગાવું, હાથ વડે તાળી ઝગવવી અને ગાયનના તાલસૂર મુજબ નૃત્ય કરવું. એમ કરતાં આનંદની લહેર આવી જાય ત્યારે શરીરને આંમતેમ ડોલાવવું. (૨) સૌની સાથે વાતાલાપ કર્યો પછી આ એકજ આર મેં તારવી કાઢ્યો છે, અને બાકીના ખીજા બધાને નાહકની ઉપાધિ માનીને તેમનો મેં ત્યાગ કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ જાખતનો મેં આખી દુનિયામાં જંટો ચડાવી દીધો છે. તેનું (દેવના નામરૂપનું) મેં કેટલુંય સેવન કર્યું તોપણ મને હજી તૃપ્તિ થઈ નથી. (૪)

૨૪૪૮-હું તમારે શરણે આવ્યો છું. તેમ કરવાથી મારા દેહની સાથે વળગેલું મારું દેહાભિમાન ઝોગળી ગયું અને તેના બંધન-માંથી હું છૂટો થઈ ગયો છું. (૧) હવે તો તમે જે વચન આપેલું તેની પૂર્તિ ક્યારે થાય તેનીજ હું રાહ જોતો બેઠો છું. આ ઉપરાંત હવે હું ખીજા કશીજ ખટપટ કરવાનો નથી. (૨) અહીં મારા સંચિત કર્મો અનુકૂળ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું પણ કાંઈ કારણ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવને જે પ્રકારની સેવા માન્ય હશે તેવી હું કરીશ. (૪)

૨૪૪૯-મારી વાણીરૂપી ગાંસડીમાં મેં પરબ્રહ્મસ્વરૂપ હરિનું નામ બાંધી લીધું છે. એવું કયોથી ખીજા બધી ખટપટમાં પડવાની મારી મહેનત બચી ગઈ છે. (૧) શ્રીહરિ મારા વતનની નજીક આવેલા પંડરપુરમાં આવીને વસ્યા તેથી કરીને તેમની સેવા ઘણી સુલભ થઈ ગઈ છે-ઘણીજ સુલભ થઈ ગઈ છે. (૨) મેં તો એકજ ગાંસડીમાં શ્રીહરિનાં નામરૂપને બાંધીને મજબૂત ગાંઠ વાળી દીધી ત્યારથી બધી વાતની ભાજગડ પતી ગઈ. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

હવે રસ્તામાં ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે એવી વસતી આવે છે તેનાથી હું આગળ નીકળી ગયો છું. મારે સાડ શ્રીહરિ રોકડો નગદ ઉદ્ધાર લઈને આવ્યા છે. (૪)

૨૪૫૦-જે (શ્રીકૃષ્ણ) અસલ દ્વારકા બંદરના નિવાસી હતા તે મારા ઘરમાંજ આવીને બેઠા છે. તે ઘણુંજ રૂઝું થયું. (૧) તેમની ભક્તિનો રસ અતિ મધુર છે માટે હવે તમે સૌ તેને સાડજ ઉત્કંઠા રાખતા થઈ બંધો અને તેનુંજ પાન કરવા માંડો. (૨) એ રસ્તે તમે પગલાં ભરવા માંડ્યો કે તરતજ તમારી ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ જશે અને ભવિષ્યમાં તમારા ચિત્તને જરા પણ આઘાત લાગશે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વળી તેને લીધે સંચિત કર્મો પણ કાચી અવસ્થામાં રહેવા પામતાં નથી. (૪)

૨૪૫૧-હે સંતજનો! તમે સૌ મારાં કૃપાળુ માતાપિતા છો. ત્યારે હવે હું પતિત તમારા મહિમાનું કેવી રીતે વર્ણન કરી શકું? (૧) આ બધા જડજીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તમે આ સંસારમાં અવતાર લીધો છે. (૨) જગતમાં ભક્તિ, ભાવ, ધર્મ અને સુખશાંતિ, એ બધાની વૃદ્ધિ કરવાને માટે તમે અહીં પ્રકટ થયા છો અને વિઠોળાનું નામસ્મરણ એજ તમારો કુળાચાર છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ ચંદનના વૃક્ષમાં બીજી બીજી વૃક્ષોને પોતાના જેવાં સુગંધવાળાં બનાવી દેવાનો શુભ રહેલો છે, તેમ તમે સંતો પણ આ સંસારમાં બીજી લોકોને તમારા સમાન બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવો છો. (૪)

૨૪૫૨-હું એવો છું કે જેની પૂઠે પડ્યો તેને આ સંસારમાંથી બહાર ખેંચી કાઢું તોજ છોડું. (૧) હે દેવ! આવો હું તમારો પાળેલો કૂતરો છું અને તમારા પગની પાસેજ લપાઈને બેઠી રહું છું અને જે ઘડીએ તમે ‘હુ!’ ‘હુ!’ એવો અવાજ કરો છો (મને

હુકમ કરે છે ) તેવોજ હું છલંગ મારતો આંસારિક છવોના શરીર ઉપર ધસી જાઉં છું. (૨) આ ઠેકાણે મને પારકા એટલેવિના-તીય લોકોની જરાક ગંધ આવી કે તરતજ ખૂળ કોધે ભરાઈને ભસી ઊઠવાનો અને તેવા લોકોની પાછળ દોડવાનો અમારો કૂત-રાઓનો નતિ સ્વભાવજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા માલિક મને પ્રખંધરૂપી સારહીન છાશ ખાવા દેતા નથી, અને તેમની મને એવી ધાક લાગે છે કે, હું તેમાં મોડું ઘાલતોજ નથી. (૪)

૨૪૫૩-હું તો મારા દેવના પ્રેમની સાંકળ વડેળંધાઈ ગયેલો કૂતરો છું અને મારો વખત જોઈને હું ભસવા માંડું છું. (ખોડું છું.) (૧) હે કેશવરાય! હું તમારો કૂતરો છું અને તમે મને ઉપર કહેલા કામને માટેજ રાખ્યો છે. (૨) ખરા રસ્તા ઉપર થઈને કોણ કોણ આવે છે અને ખોટે રસ્તે કોણ કોણ આવે છે, વળી કોણ કયે રસ્તે થઈને પાછા વળે છે તે બધું હું જોઈ શકું છું અને પારખી શકું છું (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં જો કાંઈ વિઘ્ન આવી પહોંચ્યું તો તેનો શરીરની સાથે સ્પર્શ થવા ન દેતાં તે આધું ને આધુંજ રહે, એવી રીતે હું તેનું નિવારણ કરું છું. (૪)

૨૪૫૪-પોતાને જ્યાં ખેસાડી રાખ્યો હોય તે જગ્યા સાચવવી એજ ભાવ કૂતરાના મનમાં હોય છે. (૧) ખીલપણાનો એટલે દ્વેતપણાના વિચારને પોતાના ઘર આગળ આવવાજ દેવો નહિ. (૨) જો કોઈ દ્વેતભાવ કરતો આવ્યો તો તેના હેઠરૂપી ક્ષેત્રને તોડી-ફાડીને તેના ટુકડા કરી દેવા (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ મારા સિવાય ખીન કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી. (૪)

૨૪૫૫-આ દેવ પોતાના કૂતરા ઉપર ઘણી મમતા રાખે છે. તે એટલે સુધી કે, પોતાના કૂતરાની પાસેથી તે કોઈ પણ જાતની એવા કરાવતા નથી. (૧) હું મારી પાસે ખેસી રહે એવું જ્યાર-



થી તેમણે મને શીખવી દીધું ત્યારથી હું ત્યાંનો ત્યાંજ બેસી રહ્યો છું. (૨) મારા માલિક, પોતાના સિવાય બીજા કોઈનું નામ બોલવા બાંધે તો તે મને બોલવા દેતા નથી અને અભિમાનથી પ્રેરાઈને હું ધુરડિયાં કરું તો, તે પણ તેઓ સાંજી લેતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમણે મને આજે શરીરે પોતાને હાથેજ પંખાવ્યો એટલે તેમની નજીક રહેવાનો મારો હક છે. (૪)

૨૪૫૬-ઘણા વખત સુધી વાસી, ળગડી ગયેલું અન્ન ખાઈ-ખાઈને જ્યારે કૂતરો તેનાથી સુગાઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાના માલિકના પગ પકડે છે. (તેની પાસે જઈને તેની ખુશામત કરવા લાગે છે.) (૧) કાન્હોળા આ વાતનો મર્મ સમજી જઈને તાબા અમનો કોળિયો તે કૂતરાના મોઢામાં આપે છે. (૨) જે કાંઈ પોતાની પાસે હાજર હોય તે તેને આપીને તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક લાડ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો જુનો કૂતરો છું, તેથી કરીને મારો મોહ ટળી ગયો છે. (૪)

૨૪૫૭-મને જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પૂર ખૂબ જાંચું થકયું છે. તેમાં બ્રહ્માનંદ પણ રૂપી ગયો છે. (૧) ત્યાં તરવાને સારું હરિનામરૂપી વહાણ ફરે છે અને તેમના ઉપર પ્રેમના સઠ વઢાવી દીધા છે. (૨) એ વહાણમાં બેસીને નાનાંમોટાં સૌ દેવની સમીપ જવા નીકળ્યાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ રસ્તો ઘણો સીધો, સરળ અને ઉત્તમ છે અને તે મને મળી ગયો છે. (૪)

૨૪૫૮-દ્રવ્ય, કુળ એ બધાનાં કરતાં આ પદની અંદર દર્શાવેલી જાગૃત વધારે મહત્વની છે. (૧) જેણે પોતાને છેડે નારાયણરૂપી ધન ખાંધી લીધું છે અને જેનું નાનું સરખું હૃદય તેનાથી ભરપૂર થઈ ગયું છે, (૨) તેનાં તમામ કર્તવ્યો મધુર બની જાય છે, અને તેથી તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. (૩)

તુકારામ કહે છે કે, વૈષ્ણવોનો તે પ્રકાશ સંદોદિત છે. તેનો ઉદય કે અસ્ત કદાપિ થતોજ નથી (૪) .

૨૪૫૯-જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય છે તે હું સર્વને એક સરખી રીતે કહું છું (૧) જેમ મેઘની વૃષ્ટિ અમુક ઠેકાણે વરસું અને અમુક ઠેકાણે ન વરસું એવો ભેદભાવ કરતી નથી; ખર્ચેજ સમાન રીતે વરસે છે; પણ પોતાના ખેતરમાં જે ખેડૂત જે જાતનું ખીજ વાવશે તેને તેવો પાક મળશે. (૨) હું પણ મેઘની વૃષ્ટિની માફક સૌને એક સરખો ઉપદેશ દઉં છું, પણ મારા ઉપદેશના પ્રતિજ્ઞેનો જેવો ભાવ હશે તેને તેવું ફળ મળશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમુક માણસના મનનું સમાધાન કરવાની મને કશી ગરજ નથી; કારણકે એવું કરવાથી આપણને પોતાને તથા ખીજને પણ હુઃખ ભોગવવું પડે છે. (૪)

૨૪૬૦-જે માણસનો જેવો અધિકાર તેને તેવો ઉપદેશ હું આપું છું; કારણકે જેનાથી જેટલો ખોજે જીવંત શકાય તેટલોજ ભાર તેના માથા ઉપર મૂકવો એજ ઉત્તમ છે. (૧) હાથીની અંખાડી એકાદ કીડી પર મૂકીએ તો તેથી કયું કામ સધાવાનું હતું? (૨) તુકારામ કહે છે કે, શિકાર કરનાર પારખીની પાસે ફાંસો, જાળ, કુહાડી વગેરે જાતજાતનાં સાધન હોય છે, પણ જે વખતેજેનો ખપ પડે, તે વખતે તેનો તે ઉપયોગ કરે છે. (૩)

૨૪૬૧-કેટલાક વૈદ્યો લોભને વશ થઈને રોગીને દવા આપતી વખતે જે રોગના ઉપર જે ઝોસડ ન આપવું જોઈએ, તે પણ આપી દે છે. તેમના જેવો લાલચ હું નથી. (૧) રોગીને ભગતીજ દવા ખવડાવીને તેને હુઃખી કરવો એ સારું ન કહેવાય, એટલા વાસ્તે . હું દરદીની ખુશામત કરીને તેને ખુશ કરવા માટે તેને કુપથ્ય ખવડાવતો નથી. મારે તેને હુઃખી કરવાનું કામ શું? (૨) તુકારામ

કહે છે કે, કોઈને શરીરે પીડા થતી હોય ત્યારે જરૂર પડે તો તેને ડામ દેવો અને નસ્તર મૂકીને વાઢકાપ કરવી એ સારો ઉપાય છે; કારણ- કે તેમ ક્યાંથી તેને આગળ ઉપર ચનારી પીડા ટળી જાય છે અને તેને સુખ થાય છે. (હું પણ તેવું જ કરું છું.) (૩)

૨૪૬૨-હે દેવ ! તમારા સત્યધર્મને હું જાણતો નથી, તોપણ હું મને પોતાને તમારો દાસ કહેવડાવું છું. એવું કારણ એવું છે કે, તમારી-પ્રાપ્તિને અર્થે જેને નિમિત્ત કહી શકાય એવું કાંઈક મેં કરી રાખ્યું છે. (૧) માટે હવે તમારો ધર્મ શો છે તેનો તમારે વિચાર કરવાનો છે. (૨) મારે હાથે તો કોઈ પણ જાતનાં સારાં કામ થતાં જ નથી; પણ તે છતાં હું મારા મનમાં નિત્ય તમારા ચરણોનું સ્મરણ કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! માફ તો આવું કામ છે, તેની તમને ક્યાં ખબર નથી ? (૪)

૨૪૬૩-પહેલાં મારા મનની અંદર નાના પ્રકારની આશાઓ અને તેને લગતી પાર વિનાની ચિંતાઓ હતી, પણ તે બેઉનો મેં અત્યારે નાશ કરી દીધો છે; (૧) કારણકે હે દેવ ! તમે મારી બાળ-તમાં ઉઠાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બેઠા છો. તેવું થવાથી મારી અને તમારી વચ્ચે ભેદાભેદવ્યવહારનો જે સંબંધ હતો, તે તૂટી ગયો. (૨) મેં ઇચ્છિત વિષયોનો મોહ મનમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો, પણ તે ઇચ્છાઓને તમે પૂર્ણ ન કરી તે નજ કરી. આથી મને દુઃખ થતું હતું અને ઇચ્છિત વિષય ઉપરના પ્રેમને લીધે તે તરફ જે ચાંદને માફ મન વારેઘડીએ તે તરફ જ દોડી જતું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આથી કરીને તમારા દ્વારા મારી આશાઓ પૂર્ણ થશે એવી આશા રાખે છે જ કેણ ? (૪)

૨૪૬૪-હે ઇંદિના ઉપર જિહ્વા રહેલા દેવ ! તમે મારા માથા ઉપરનો અનેક પ્રકારની ખટપટોનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. (૧) વળી

તમે મારી જન્મમૃત્યુની જાળજનો પણ ક્ષય કરી નાખ્યો તેને માટે કોણે કોના ઉપર રીસ કરવી ? (૨) જેવા જેવા સંકલ્પ રચીને જાળનો ઉપયોગ કરીએ, તો તેની મારફતે સંચિત કર્મોના ભંડાર-માંથી તેવાં તેવાં ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો અને તમારો મેળાપ થવો ન થવો, એ તમારા પોતાના લોભના ઉપર આધાર રાખે છે. (૪)

૨૪૬૫-હવે અનેક પ્રકારની ખટપટો કરવી નકામી છે, એમ સમજીને હું તેમાં હાથ ધાલતો નથી અને જાડી ધાંધલમાં પડતો નથી. (૧) મેં તો તમારા ચરણના ઉપર માફ મસ્તક મૂકી દીધું છે. મારા માથાને તમે ત્યાંનું ત્યાજ પડી રહેવા દો, એટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળી લો. (૨) હે મારા દાતાર ! હે દેવ ! મારાથી જે જે અપરાધ થઈ ગયા હોય તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! મારા અંતરમાં જે જે દુઃખ થાય છે તે તે તમે જાણો છો તો ખરા. (૪)

૨૪૬૬-તમારા ચરણના દર્શન કરવા જે જે વારકરી યાત્રા-જીઓ પંઢરપુર જવા નીકળે છે, તેમની મારફતે હું તમારા તરફ એક અરજ મોકલાવું છું. (૧) તે અરજમાં હું શું શું કહેવડાવું છું, તે તમે જરા સાંભળો. હું ગરીબ છું એટલા માટે તમે મને વિસારી મૂકશો નહિ. (૨) આ જાળતની ચિંતા મને રોજ રોજ થયા કરે છે અને એવી ચિંતાતુર અવસ્થા મારી બધો વખત રહ્યાજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા સંસારનો ત્યાગ કરેલો તે આટલા માટેજ. (૪)

૨૪૬૭-હે નારાયણ ! મારે તમને શું શું કહેવાનું છે, તે તમે વગર કહે તમારા મનમાં નથી સમજી શકતા એવું તો હોયજ નહિ; પણ તમને પ્રેમનાં વચન સાંભળવાં ગમે છે, એવું જાણીને હું

તમને આ બધું કહું છું (૧) તમારા ભક્તો તમારી આગળ લા  
વેણુ બોલે અને પછી તે બાબત તમારી અને તેમની વચ્ચે ઉ  
પ્રત્યુત્તર ચાલે એવું તમે ઇચ્છો છો. (૨) ઉત્તમ ભાવણુ કદી રે  
ઠેકાણે વ્યર્થ ગયાં છે ખરાં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ત  
તમારાં બાળક છીએ અને તમે અમને રમાડો એજ બધી વાત  
સારાંશ છે. (૪)

૨૪૬૮-મેં મારા બધા-ચારેચાર દેહ તમને અર્પણુ ક  
હીધા છે, માટે તેમને તમે હવે ઠીક કરીને લઈજ લો. (૧) હે દે  
તમે બધુંજ જાણો છો. તમારું પૂજન કેવી રીતે કરવું જોઈ  
તે હું જાણતો નથી. (૨) ચોતાને પેટે અવતરેલા બાળકના હિત  
વિચાર જન્મ આપનારી તેની માતાજ કરી લે છે. (૩) તુકારા  
કહે છે કે, હે હરિ ! તમે મને જાંચકી તમારી કેડે બેસાડી બ  
ફેરવો એવી મને ઇચ્છા છે ! (૪)

૨૪૬૯-હે દેવ ! તમારા ચરણુ મારા ચિત્તની અંદર રાં  
એવી મારી આખરની એક ઇચ્છા છે. (૧) મારું મન બધો વખ  
તમારી સમીપમાંજ રહે, એટલી એક વાતનું તમે કૃપા કરીને મં  
દાન દો. (૨) સદ્ભાવ્યનો ઉદય થયા વિના તમારાં દર્શન તો થા  
જ શી રીતે ? પણ એટલું જાણું છું કે, જો હું તમારા ચરણનું ચિંત  
ન કરતો રહીશ તો મારો અને તમારો વિયોગ થનારો નથી. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, આ મારું છેલ્લું ભાવણુ છે, તે હે વિકૃલ ! ત  
સંભળી લેજો. (૪)

૨૪૭૦-હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં મનને નિર્મળ કરી લઈ  
નારાયણનું સ્મરણુ કરો. (૧) આટલું કર્યો તોજ તમે ભવસમુદ્ર  
ને ઓળંગી જશો અને સંસારને લગતાં તમામ બાંધનોમાંથી તમે  
છૂટા થઈ જશો. (૨) તમારા અંતઃકરણની અંદર વાવેલાં બીજ

ને ઉત્તમ પ્રકારનાં હશે, તોજ તમને આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં પડીને પાણીની માથે મળી જાય છે, તેમ તમે પણ તમારું મન નારાયણ-ને અર્પણ કરીને તેની સાથે તદ્દુપ થઈ જશો. (૪)

૨૪૭૧-હે દેવ ! તમે મને એવા ભાવનું દાન દો કે, જેથી કરીને હું જ્યાંજ્યાં દષ્ટિ કરું, ત્યાંત્યાં મારી દષ્ટિએ દેવજ દેખાય. (૧) મારામાં અનેક પ્રકારના શુષ્કદોષ એકઠા થઈ જવાથી મને એકદેશીપણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પણ તેને લઈને હું શું કરું ? (૨) હું તો એવું ઇચ્છું છું કે, હું જ્યાંજ્યાં મારું માથું મૂકું ત્યાં ત્યાં તે તમારા ચરણ ઉપરજ પડે. તમે જો આટલું નહિ કરો તો હું (સંસારસમુદ્રમાં) ડૂબી જઈશ. માટે તમે આવી ભૂક્ષ કરતા નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં જે વિપ્રભભાવ રહેલો છે, તેનો તમે ક્ષય કરી દો અને તેની જગ્યાએ તમે પોતેજ ત્યાં વાસો કરી દો. (૪)

૨૪૭૨-હે દેવ ! હવે આજ પછી હું જ્યાંજ્યાં જઈ ત્યાં ત્યાં તમે મારી માથેના સાથેજ ચાલ્યા આવજો; (૧) કારણકે મારી પાસે જો કંઈ પૂંજ હોય તો તે પૂંજમાં તમે એકલાજ છો. (૨) માટે હવે એક વાર પણ તમે મને તમારા ચરણથી વેગળો રાખશો તે નહિ ચાલે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે આ ઉપરાંત બીજા કોઈ પણ ગૂંચવાડામાં તમે મને ગૂંચવતા નહિ. (૪)

૨૪૭૩-જે કોઈ વિધ્યુતું દાસ્ય કરશે અને તેમનું સ્મરણ કરશે તેનો કોઈ કાળે નાશ થનાર નથી. (૧) વિધ્યુભગવાનના આવા મહિમાનું વર્ણન કરવાની બાબતમાં એક પ્રકારની સ્પર્ધા થાય છે, એમ સમજીને હું ઘણીજ ઉતાવળ કરીને વિધ્યુનો સેવક બની ગયો છું. (૨) આ વાત મારા મનમાં એવી ઠસી ગઈ છે કે

તેને કોઈથી ખસેડી શકાય એમ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ વિષ્ણુનું દાસ્ય કરશે તેનો કોઈ કાળે નાશ નહિ થાય, એવું પુરાણો ગર્વના કરી કરીને કહે છે. (૪)

૨૪૭૪-(આ પદની અંદર બતાવેલો ) આવો ઉપાય અગાઉ મારા જાણવામાં આવ્યો ન હતો; પણ જ્યારથી મને તેની ખબર પડી ગઈ, ત્યારથી તેના સંબંધમાં મેં જરા જેટલી પણ ભૂલચૂક કરી નથી. (૧) બીજાં વિદ્યોને મારી આડે આવવા ન દેતાં મેં તો એકદમ જઈને દેવના ચરણની સાથેજ પાથ ભરી દીધી. (૨) મને હવે આશ્ચર્ય થાય છે કે, અરે ! હું જૂઠા પ્રપંચની ખટપટોમાં આટલા વખત સુધી પડી રહ્યોજ શા માટે ? હું એ પ્રપંચનો મોટો ગાંસડો મારા માથા ઉપર લઈને ફર્યોજ શા માટે ? (૩) આ સંસારરૂપી બજારની અંદર આવેલી અનેક પ્રકારની ડુકાનો ( નાના પ્રકારની યોનિઓ ) આગળ જિલા રહીને મેં કેટલા બધા વખત સુધી મજૂર બનીને પેટીઓ અને પોટલાં જિંવકયાં ! કેટલી બધી મહેનત કરીને મેં થોડાક ધનની પ્રાપ્તિ કરી (૪) તુકારામ કહે છે કે, જો આ ઉપાય પહેલેથીજ મારી જાણમાં આવી ગયો હોત તો, હું આટલી બધી વાર ગર્ભવાસનાં દુઃખ શા માટે ભોગવત અને બાયડીછોકરાંની નાહકની વેઠ શા માટે કરી મરત ? (૫)

૨૪૭૫-હવે મારા મને આ ઉપાયની મને સમજ પાડી દીધી, તે ઘણુંજ રૂઝું થયું. (૧) આ બધો સંસાર ખોટો છે, એટલા માટે હે દેવ ! મને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપજો. (૨) જે ઘડીએ મારાં સંચિત કર્મોને લીધે મારા ઉપર દુઃખ આવી પડ્યાં તેજ ઘડીએ મારી આંખો જિઘડી ગઈ અને બધું સમજઈ ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જીવ શા કારણથી દુઃખી થાય છે તે હવે મને સમજાયું. (૪)

૨૪૭૬-હું જે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરું છું તે મારે પોતાનો અનુભવેલો છે. શું પાંડુરંગે મારે માટે કશી વાતની કમી પડવા લીધી છે ? (૧) અષ્ટ-મહાસિદ્ધિઓ તો મારી શરણાગત થઈને મારૂં દાસ્ય કરવા ખુશી છે, પણ મારે તેમને ગ્રહણ કરવી નથી. મને તેમની કશી ઇચ્છાજ નથી. (૨) મને તો સંતોની સંગતિમાં રહીને વાણી વડે હરિનામનાં આભૂષણો પહેરવાનું ગમે છે અને એજ નિર્માળ ખીજની હું વાવણી કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, રામ-કૃષ્ણ એ નામ અતિ મધુર છે, એમ જાણીને હું આનંદ મમેત તેમનીજ માળા ગૂંથતો રહું છું અને તે માળાને હું પ્રેમપૂર્વક કંઠે ધારણ કરું છું. (૪)

૨૪૭૭-જે ચિત્ત અત્યાર મુઘી લાગ્યા કરતું હતું અને મને પજવતું હતું, તેને મેં યોગ્ય ઉપાય વડે તમારા પગ આગળ ખેંચી આણ્યું છે. (૧) હે પાંડુરંગ ! અહીં ખોટી વાત કહીએ તે ચાલવાની નથી. (૨) સુખદુઃખાદિ સર્વ તને અર્પણ કરી દેવાને યોગ કદી આવ્યોજ નથી અથવા સુખદુઃખાદિ તને સમર્પિત કરી દઈને હું કાળને છૂટી ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મને મારા દેહનું વિશ્મરણ થઈ ગયું છે, તેથી કરીને આ મારું અને આ પારકું એવો ભાવ મારામાં રહ્યો નથી. (૪)

૨૪૭૮-લોખંડનો દુકડો પારસમણિના સ્પર્શથી સોનાનો બની જાય, પણ જો તે દુકડો મૂળથી જરાક વાંકો હોય તો તેના વાંકાપણાને લીધે તેના સુવર્ણત્વમાં કશો ફોપ આવતો નથી. (૧) આપણે જે મુખ્ય કામ કરવાનું છે, તે આપણા અંતઃકરણને પલટો કરવાનો છે. ત્યાર પછી ચિત્તની સમાધાન અવસ્થા થઈ જાય છે, તેજ ઉત્તમ સ્થિતિ છે. (૨) પાકેલું ફળ પહેલાનાં જેવું તૂટી લાગતું નથી. આવા પાકા ગણ જેવા થઈ ગયેલા ફળને પહેલાં તે



કાયું. હંતું ત્યારે તૂડું હંતું, એવું કહીને કોણ ફેંકી દેશે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, સૂરણ જરાક ગળું પકડે એવું હોય; તોપણ રંધાઈ ગયા પછી તેનામાં પહેલાંનો નકારો ગુણ રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં નવો સારો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે તો લોકો તેને લોજન વખતે માગી માગીને ખાય છે. (૪)

૨૪૭૬-જેના માથા ઉપર જે બોજો છે તેજ તેને માટે વધારે પડતો છે. (૧) આગળપાછળ બધુંજ શૂન્ય છે, તે બધું અનુભવથી સમજાઈ જાય છે. (૨) પારસમણિને સોનાની શી ખોટ છે ? ખીજા ધાતુઓમાં હલકા ગુણ હોય છે અથવા જે ધાતુ સ્વભાવે ઠરીને હલકી છે તે પારસમણિના સ્પર્શથી સુંદર સોનાના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દરેક પદાર્થ પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે, તે હું જાણું છું. (૪)

૨૪૮૦-હે દેવ ! હું જે દિશા બધી જોઈ છું તેદિશા મને સૂની-સૂની દેખાય છે. મારી બધી આશા ઉમેદ તો ફક્ત તારા ચરણ આગળજ છે. (૧) મારા મનમાં જે ભાવના છે તેએક દહાડો સાચી પડશે, એવું મને લાગ્યા કરે છે. એટલા માટે, હે દેવ ! તું મને દર્શન દે અને મને તારા પ્રેમનું દાન દે. (૨) હું લંગડાંલૂણાંઓનો પણ શિરોમણિ છું, એ વાત કેમ તમારા સમજવામાં નથી આવતી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હે કૃપાવંત ! તું તો દીન જીવોને તેમનું મનમાગ્યું દાન દેનારો કહેવાય છે. (૪)

૨૪૮૧-ઓ મારી પાંડુરંગા માવડિ ! તું મને આમ પટાવ્યા કરે તે શું સાડું કહેવાય ? (૧) તું વહેલી વહેલી મારી પાસે દોડી આવ-દોડી આવ; કારણ કે તારા વિયોગની ખીડાને લીધે હું કંઈ પ્રાણ રાખીને તારી વાટ જોઈ રહ્યો છું. (૨) હું મારા હાથ લાંબા કરીને તારી સામે આવીને બિલો રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

તું મને વિશ્વાંતિ આપીશ એવી મને આશા છે. (૪)

૨૪૮૨-મારી વાણી વડે હું હરિનામનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો તે મને મનગમતી વાત થઈ. (૧) હવે હું એનું એવું પેટ ભરાતાં સુધી સેવન કરીશ કે કરીને તેની મને ઇચ્છાજ ન રહે. (૨) એ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાનું મનરૂપી મોટું પાત્ર મારી પાસે છે, અને મારી સામે પરમાર્થરૂપી માલનો અખૂટ ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, 'વિકૃલ', એ ત્રણ અક્ષરના શબ્દ વડે મારા તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. (૪)

૨૪૮૩-જે પાંડુરંગનેજ પોતાનું ધન, ઐશ્વર્ય અને સર્વસ્વ માને છે, તેને ચરણે હું દંડવત્ પ્રણામ કરું છું. (૧) તેના સમાગમમાં મારા જીવને વિશ્વાંતિ મળી હતી, તેથી કરીને હું તેને માટે સદા ઉત્કંઠિત રહું છું. (૨) શ્રીહરિનાં દર્શન કરવાના ઉદ્દેશથી જેના પગ દેવમંદિર ભણી વળે છે, તેની ચરણરજ હું મારે કપાળે લગાડું છું; (૩) તેની આગળ તો હું ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓના ઐશ્વર્યને પણ ઓવારી નાખું. (૪) વૈષ્ણવોનાં ઘરોમાં દેવનો વાસ હોય છે, એ જાણત મારા મનમાં અનન્ય શ્રદ્ધા છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હરિના દાસ મારા પરમપ્રિય મિત્રો છે. તેમના સમાગમ ઉપરાંત મને બીજા કશાની ઇચ્છા નથી. (૬)

૨૪૮૪-વારેઘડીએ જન્મવું અને મરવું તે કરતાં તો પરમાર્થ સાધી લેવો એજ રસ્તો મને વધારે સારો લાગે છે. (૧) મને કામમાં પાર વિનાનો રસ પડે છે અને તેનો હું ગમે તેટલો ઉપલોગ કરું, તોપણ હવે બહુ થયું, વધારે ઉપલોગ કરવાની ઇચ્છા નથી, એવું મને કદી પણ થતું નથી. (૨) શ્રીહરિનું નામ એ તો મારે સાડે એક અમૃતની ખાણજ બાણે ઊઘડી ગઈ હોય એવું મને લાગે છે. તેથી કરીને તેનું સેવન કરતાં કરતાં હું કદી ધરા-

તોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું સેવન મને પચી જાય છે અને મારી વાણીને પણ તે ઘણુંજ રચિકર લાગે છે. (૪)

૨૪૮૫—જો ખોટું છે તેને ખરા જેવું બતાવીને કાળ પ્રાણી-માત્રને કોણ જાણે કેટલું બધું દુઃખ દે છે ? (૧) હે વિઠ્ઠલ ! તુંજ સત્ય છે—તું એકલોજ સત્ય છે—તું એકલોજ સત્ય છે, એમ છે તો અલ્યા ઓ ! તેં આ ખોટો જગતનો આભાસ અમને બતાવ્યોજ શા માટે ? (૨) હે દેવ ! તું તારી આ માયાને હવે સંકેલી લે—સંકેલી લે. તારી આ માયા વડે તેં અમને શા માટે ણિવડાવી માયા ? (૩) તારા નિરાકાર સ્વરૂપને સાકાર નામ આપીને તેં આ ખોટા અમને શા સારૂ વધારી મૂક્યો તે કહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અલ્યા ઓ દેવ ! તું અસલ તો નિર્દય અને નિર્વિકાર હતો, ત્યારે તે છતાં આ જગદ્વિલાસની ચતુરાઈ તું શા માટે બતાવતો ફરે છે ? (૫)

૨૪૮૬—અમારાં પ્રારબ્ધને લીધે અમારો અંગીકાર નહિ કરવાની તને છુદ્ધિ સૂઝી છે. વળી તું અમારાં પ્રારબ્ધને પણ બદલવા દેતો નથી (૧) હે દેવ ! તેં તારાથી અમને ઘણા વેગળાકરી રાખ્યા છે; આવી રમત તું કદાચ ન રમત તો તેથી કાંઈ બગડી જવાતું હતું ? (૨) ઓ દેવ ! મૂર્તિમંત પાપ અને પુણ્ય કયાં છે તે તું મને બતાવ, આ પાપ અને પુણ્યનો સંકલ્પ તેં અમારી પાસે કરાવ્યોજ શા માટે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હવે તારી આ રમતને તું સંકેલી લે, કારણકે જો એક જાતની નિરર્થક પીડાજ છે. (૪)

૨૪૮૭—મારે લોકોની સાથે કદી પણ જોલવુંજ નહિ એવો હું મારા મનથી ઘણીય વાર નિશ્ચય કરું છું, (૧) પણ મારાં કોણ જાણે કયાં પાપ આડે આવે છે કે, તેમને લીધે મારું

મન નળગું પડી લય છે અને મારો નિશ્ચય બદલાઈ લય છે ? આ બધું કેમ અને શાથી થાય છે તેની મને સમજ પડતી નથી. (૨) સંસારની વેડમાંથી હું છૂટો થયો ન થયો એટલામાં તો મારી પૂઠે દુઃખ ચાડ્યુંજ આવ્યું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તમારી સેવામાં હું પ્રવૃત્ત થયો કે તરતજ મારી સામે અડચણો આવી જિભી; ત્યારે મારે હવે કરવું શું ? (૪)

૨૪૮૮-હે દેવ ! હવે લોકોમાં મારી ખૂણ ફરેતી થાય, મારા ઉપર ઘણું વીતે, એજ યોગ્ય છે અને એવું તમે કાંઈક કરો. (૧) પછી હું તમારા ચરણારવિંદને કદી છોડનાર નથી, કારણકે મારું મન ત્યારે બાબુએથી ત્રાસ પામીપામીને આખરે તમારા ચરણ આગળજ આવીને સ્થિર થઈ જશે. (૨) મને વગર પ્રયોજને બક-બક કરવાનો હજી ઠંટાળો નથી આવતો, એવી મારી ચાંડાળના જેવી બુદ્ધિ થવાનું શું કારણ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પણ જ્યારે મારા માથા ઉપર દુઃખના ઝપાટા પડે છે, ત્યારે મારું મન તને છોડી બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે ફોડી જવા ઈચ્છતું નથી. (૪)

૨૪૮૯-બાળક પોતાની માતા ઉપર પ્રેમની સત્તા ચલાવે છે. પોતાનાં છોકરાંનાં લાડકોડ પૂરતી વખતે મા કદી મનમાં સંકેત રાખે છે ખરી કે ? (૧) તેવી રીતે હે સંતજનો ! હે મારાં માબાપ ! તમે પણ મારા અપરાધ મનમાં લાવશો નહિ. (૨) બાળકના બોળડાતોતડા બોલ સાંભળીને તેની મા નારાજ થતી નથી, પણ જિલટી મનમાં રાજી થઈને તેને વારેઘડીએ છાતી સરસું દળાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે બાળકને સન્ન કરવા જેટલું જોર તેની માના હાથમાં છે, તેની કોઈનાથી ના કહેવાય એમ છે ? પણ તે છતાં તેના હૃદયમાં કદી નિર્દયતા પ્રવેશી શકતી નથી. (૪)

૨૪૯૦-સંતજનો ! કહે છે કે, દેવ ઘણાજ કૃપાવંત છે, તે કેવી

રીતે તે સાંભળો. (૧) દેવ કોઈની ન્યાત, જાત, કુળ વગેરેનો કદી વિચાર કરતા નથી અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં જરા જેટલો પણ વિલંબ કરતા નથી. (૨) આવા અનેક જાતિના લોક અગાઉ તરી ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તરી જશે; તેમની સંખ્યાનો હિસાબ મારાથી થાય એમ નથી. (૩) દેવ તેમને વૈકુંઠની વાટ બતાવે છે. તે દેવને જોવા જઈએ તો તે ઘણા શક્તિસંપન્ન દેખાય છે. (૪) તેમનામાં કોઈ પણ જાતનું અભિમાન તો છેજ નહિ. તે નિજભક્તોને સાડે જે દહાડાના ઈંટના ઉપર બિભા રહ્યા છે, તે દહાડાના બિભા ને બિભાજ છે; હેઠે બેસતાજ નથી. (૫) ગમે તે વખતે ગમે તે જાતના લોકો આવે, તોપણ તે તેમનો અંગીકાર કરે છે. એવા આ વિઠ્ઠલ સૌ બળવાનોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, તેમની પાસે બિંધ અને આળસનું તો નામ પણ ન મળે. (૭)

૨૪૯૨-પંઢરપુરનાં દર્શન કરનાર વારકરી યાત્રાળુઓ મહાભાગ્યવાન છે. (૧) પંઢરપુરની યાત્રા કરવા ઘેરથી નીકળ્યા પછી ડગલે ને પગલે મોઢેથી વિઠ્ઠલનું નામ લેતા જવું અને ચાલતા જવું, એવી રીતે યાત્રા કરનારને સંસારનો સ્પર્શ પણ શી રીતે થાય ? (૨) ઉપર કહ્યા તેવા હરિના ભક્તો સંસારસમુદ્રમાં કદી ડૂબકાં ખાતાજ નથી. તેમના બધાજ દોષ તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે-હું કહું છું કે, ચાલ્યા ગયા છે. (૩) તેમના શરીરની અંદર પ્રેમનું ભાથું (નાસ્તાના અર્થમાં) ભરી રાખ્યું છે અથવા પ્રેમનું ભાથું (તીર ખોસવાનું ભાથું એ અર્થમાં) ભરીને તેમણે પોતાની પાસે રાખ્યું છે અને તેઓ લાજશરમ છોડી દઈને હરિના રંગમાં રંગાઈ જઈને નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે. (૪) તેમને ગળે તુલસીની માળા અને શરીરે ગોપીચંદનનો લેપ એ બે આભૂષણો વડે તેઓ શોભાયમાન દેખાય છે. (૫) આમાંથી કોઈ દુર્ગંધ અને શક્તિહીન હશે તોપણ આ લોકોપૂરતા તો દેવજ છે. (૬) તુકારામ કહે છે

કે, જેમના ચિત્તમાં દેવનો વાસો છે, મોક્ષ તો તેમના હાથમાંજ છે એમ સમજવું. (૭)

૨૪૯૨-આવો મર્મ જ્યારથી મારા સમજવામાં આવી ગયો ત્યારથી હું પ્રપંચની શાંતિમાંથી છૂટો થઈ ગયો. (૧) હવે તો હું હરિકીર્તન કરીશ અને આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરીશ. મારા મનમાં હવે કોઈ પણ જાતનો સંશય રહ્યો નથી. (૨) આવું બળ જ્યારથી મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ત્યારથી મારા મનની બધી ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે. (૩) મને તો આ અવસ્થામાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે અને કશી વાતની ન્યૂનતા રહેવા પામી નથી. (૪) હવે ભવિષ્યમાં મારે ફલાણી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી છે એવી મને ઈચ્છાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારું મન આનંદરૂપ બની ગયું છે. (૫)

૨૪૯૩-નારાયણના નામનું ચિંતન બધો વખત મારા ચિત્તમાં ધર કરીને બેઠું છે. (૧) હવે એના સિવાય બીજા કશામાં મને રસજ પડતો નથી, એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું. (૨) મારામાં પહેલાં જે લેહલાવ હતો તેનો હવે ક્ષય થઈ ગયો છે, તેથી ફરીને મારો દેહ મને અતિ તુચ્છ જેવો લાગે છે. (૩) તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જે જે વિષયકામનાઓ હોય છે તે ઓની બાળતમાં હું નિષ્કામ થઈ બેઠો છું. (૪)

૨૪૯૪-આ દેહ આખા જગતમાં વ્યાપક હોવાથી વહે મારું અંતર્બાહ્ય લરપૂર થઈ ગયું છે. (૧) ગોવિંદે મારું મન મને મારા સ્વરૂપની અંદર ચૂંચવી પાડ્યો છે. તેમણે મને ચૂંચ્યો છે કે તેનું વર્ણન મોટેથી થઈ શકે એ તેમણે મારાં સંચિત કર્મોને બાળી દીધાં અને મને ક્ષય કરી નાખ્યો. (૩) તુકારામનો બંધુ કહે છે કે

આ સંસારમાં કશું ણાકી રહી ગયુંજ નથી (૪)

૨૪૯૫-મને તો એક શુદ્ધ ભાવજ માન્ય છે. તે સિવાય ખીજા જ્ઞાનચાતુર્યની મને કશી ગરજ નથી. (૧) મારા સ્વામી પાંડુરંગ આ બધુંજ જાણે છે અને મારી ઇન્દ્રિયોતું પણ તેજ રક્ષણ કરે છે. મારે સોળત એકલા તેમનીજ છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે કર્મને ધર્મને આધીન થતો નથી, તેજ દેવના ઉપર એકનિષ્ઠા અને ભાવપૂર્ણ અધિકાર ચલાવી શકે છે. (૩)

૨૪૯૬-જે બાળક પ્રેમના જોરે પોતાનાં માળાપના ઉપર સત્તા લોગવે છે, તેનાથી તેનાં માળાપ ગીતાં રહે છે; (૧) કારણકે તે જ્યારે હઠે ચઢે છે અને રડવા લાગે છે, ત્યારે તેની આગળ તેનાં માળાપનું કંઈજ ચાલતું નથી. (૨) તે છોકરું તેના બાપના ધોતિયાનો કે અંગરખાનો છેડો ચપસીને પકડી રાખે છે અને પછી જ્યારે તે રડતું રડતું પાછું જવા માંડે છે અથવા આગળ ચાલવા લાગે છે, ત્યારે તેના બાપને પણ તે પ્રમાણેજ ચાલવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એ પ્રમાણે હું પણ મારા મનમાં આવે તેવું બોલું છું અને વિકૃત તે બધું મહન કરે છે (૪)

૨૪૯૭-મનમાં જેના ઉપર પ્રેમ હોય તેની સાથે જો મેળાપ થઈ જાય તો મનને આનંદ થાય છે અને તે વિશ્રાંતિ પામે છે. (૧) હે નારાયણ ! જો કોઈ સારી વસ્તુના પ્રતિ મનનું વલણ થઈ ગયું હોય તો તેનો કદી કંટાળો આવવાનો સંભવ નથી. (૨) એમ કરતાં જ્યારે મનની સામ્યાવસ્થા થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિને કોની સાથે સરખાવી શકાય ? મતલબ કે તેના માધુર્યની સરખામણી કોઈની સાથે કરી શકાય એવું છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેને આ વાતની ગમ પડી ગઈ હશે તેના હાથમાજ આ વસ્તુ આવીને ઊભી રહેશે, એ ઘણીજ મજાની વાત છે. (૪)

૨૪૯૮-હે દેવ ! જે વસ્તુનું તમે મને દાન દીધું તેનું રક્ષણ પણ તમારેજ કરવાનું રહ્યું. (૧) હે દેવ ! મારી જીવિમાં હવે કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા રહી નથી. એવું થવાથી તે હવે સ્થિર થઈ ગઈ છે. (૨) આવો ભાવ આજે તો મારામાં છે, પણ તેમાં જે આતરો પડશે, તો પછી છેવટે મારે તમારા ચરણપકડી લેવા પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે વસ્તુની મને પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તેનો સ્વાદ પહેલેથી છેવટ સુધી એકસરખોજ રહે, એવી મારી તમને વિનંતી છે. (૪)

૨૪૯૯-હે દેવ ! તમારું સ્મરણ કરવું એ તો મારા હાથની વાત છે, પણ તમારા પ્રેમનું દાન તો તમારે મને કૃપા કરીને આપવુંજ પડશે. (૧) જે યાત્રકવૃત્તિ કરે છે, તેણે દાતારની દયા માગવી, એજ તેનું કામ અને એજ તેની કુલ પૂજા, પણ જે દાતાર કહેવાય છે, તેણે તો પોતાની પ્રતિષ્ઠા બાળવવી જોઈશે. (૨) દોડતાં દોડતાં જઈને માના જોખામાં ચઢી બેસવું અને પછી આડા સૂઈને ધાવવા મંડી જવું એ કામ નાનાં છોકરાંનું, પણ દૂધનો પાનો મૂકીને છોકરાને ધવસાવવાનું કામ તો માનુંજ ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ કાચળી ફક્ત કૃપાશુકત ક્ષણે વડે પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરે છે, તેમ હે દેવ ! તું મારું રક્ષણ કર; કારણકે મૈનું રક્ષણ કરવાનું કામ તારુંજ છે. (૪)

૨૫૦૦-જે જીવનને સન્માર્ગ ખતાવે છે, તેને કંઈ પૈસા તો ખરચવા પડતાજ નથી. તે તો લોકોને કહે છે કે, જોડે રસ્તેજશે નહિ. જેઓ તેનું કહેણ નહિ માનીને જોડે રસ્તે વળે છે તેઓ ફસાય છે અને દુઃખી થાય છે. (૧) આવા કેટલા મૂર્ખ લોકો આજ સુધીમાં ફસાઈ મૂઆ છે. તેમને કોઈ કહે કે, અધ્યા ભાઈ ! તમે એર ન જાઓ, તોપણ તેઓ હઠ કરીને જાય છે. (૨) જેઓ



નકારે માર્ગે નથી જતા તેમના જીવનો કદી નાશ થતો નથી. તમે આ બાબત વિચાર કરો અને જાતે જોઈ લો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ! જે પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થાય છે, તેની આગળ કોઈનું કાંઈજ ચાલતું નથી. (૪)

૨૫૦૧-જેવો પરમાર્થની સાધના કરવાને આપણે વેશ ધારણ કરીએ તેવો થોડોક નતિઅનુભવ પણ હોવો જોઈએ, નહિ તો માત્ર બાહ્ય વેશ ધારણ કરવાથી સ્વહિતની સિદ્ધિ થવાની નથી. (૧) માટે તમે બહારના વેશ ઉપર મોહિત થઈને ભૂલાવામાં પડશો નહિ. આપણું ખરું હિત શેમાં છે તેનો વિચાર કરીને તેને સત્વર સિદ્ધ કરી લેવું એજ ઠર્તવ્ય છે. (૨) બહુરૂપી દેવનો વેશ લે છે અને દેવતા જેવાં આચરણ કરતા હોય એવો અભિનય પણ કરે છે, પરંતુ પોતે દેવની સાથે તદ્રૂપ બની જતો નથી તેથી અંતે તે હુતો તેવો ને તેવોજ રહે છે. (૩) કોઈ ધનુરાના આડને સોનાનું આડ માનીને તેની પૂજા કરે અને તેને માથું અડકાડે તો તેથી કાંઈ તેનામાં સાચું સુવર્ણત્વ આવી જતું નથી. (૪) પથ્થરની અંદર ભાવ વડે દેવની કલ્પના કરવાથી પોતાના ભાવના બળ વડે ભાવિક બને તરી જશે, પણ પેલો પથરો તો પથરો ને પથરોજ રહેશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે જેમનામાં શુદ્ધ ભાવ હશે તેઓ ભાવની મદદથી તરી જશે, પણ જેઓ અહંકારયુક્ત વર્તન કરશે તેઓનો નાશ થશે. (૬)

૨૫૦૨-મારામાં માયા નથી અને મને કશી વસ્તુનો લોભ નથી, એટલા માટે જો કોઈ મારા પ્રતિ પ્રેમ દર્શાવે છે તો તેથી હું ચિડાઈ જઈ છું એવો હું ભૂંડો છું. (૧) બીજાઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરે છે તેનો પણ હું વિચાર કરતો નથી. મારો સ્વભાવ એવો અનુપકારી છે કે તેથી કરીને મને ધિક્કાર હોજો. (૨)

મને કોઈ સારાં સારાં પકવાન ખવડાવે અથવા મારી સ્તુતિ કરે તો તે મને ગમતું નથી. ત્યારે હવે કહો ભેઈએ, મારા જેવો ભૂંડા ખીજો કોઈ હોય ખરો ? (૩) મારામાં કોઈ ગુણ મને જણાતો નથી અને પૂર્વસંચિતમાં શું શું છે તે તો જાણી શકે છે જ કોણ ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તે પાંદુરંગે એવાં કયાં પ્રણય દીઠાં કે તેમણે મને પોતાના ચરણ આગળ આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ કર્યું, એજ વાત મારાથી સમજાતી નથી. (૫)

૨૫૦૩-હો દેવ ! મારામાં બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી તારા સ્વરૂપનું વર્ણન હું શી રીતે કરી શકું ? કારણકે તારા સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં વેદની શ્રુતિઓ પણ મૂંઝી બની ગઈ ! (૧) એમ મન-જીને હું તો મારી અદ્યબુદ્ધિની સહાયતાથી કદપના કરીને તારા સુંદર સુકોમળ ચરણકમળ મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રહ્યો છું. (૨) તારું શ્રીમુખ આનંદથી પરિપૂર્ણ છે. તેને હું વારં-વાર જોયા કરું છું અને તેમ કરવાથી મારી ભૂખતરશ વગેરે પીડાઓનું નિવારણ થઈ જાય છે. (૩) તારી કીર્તિનાં પદો ગાવાની મારી જીભને દેવ પડી ગઈ છે, તેથી તેને ઘણું સુખ થાય છે અને મારા ચિત્તની પણ સમાહિત અવસ્થા થઈ જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, જે સુંદર કંકુના જેવા સ્તુમડા ચરણકમળ ઇંટના ઉપર ઊભા છે, તે એવા સુકોમળ અને મનમોહક છે કે મારી દષ્ટિ તેમના ઉપરજ ઠરી રહે છે. (૫)

૨૫૦૪-હો દેવ ! તારા વિના મને દસે દિશાઓ સૂની સૂની લાગે છે. મને તો તેઓ ખાવા ધાતી હોય તેવી ભયાનક દેખાય છે અને મારે તરફ નજર કરી જોતાં મારો કોઈ મિત્ર અથવા હિતેશ્વર મારી નજરે પડતો નથી. (૧) હો પાંદુરંગ ! આવા ઘોર અરણ્યની અંદર અનેક વૃક્ષનાં વન્ય પશુઓને જોઈને હું ભયભીત થઈ

જાઉં છું અને મારી ધીરજ ઝાલી રહેતી નથી. (૨) મારી આગળ આગળ ગાઢો અંધકાર ફેલાઈ ગયો છે, મને મારો રસ્તોયે સૂઝતો નથી અને મારું શરીર કાંટા અને ખૂંપરાઓથી ઉઝરડાઈ ગયું છે. (૩) આ ગીત જંગલમાં અનેક આડીઅવળી પગદંડીઓ પડી ગયેલી છે. મારો સંગાથ કરનાર કોઈ સોળતી તો છેજ નહિ. એકલવાયો હોવાથી મને અતિશય લય લાગે છે અને આગળ વધવાને માટે મારા પગ જિપડતા નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારા સદ્ગુરુ પાંડુરંગે મને અગાઉ એક વાર રસ્તો બતાવ્યો હતો; પરંતુ તે પણ આજે તો મારાથી ઘણા દૂર રહી ગયા લાગે છે. (૫)

૨૫૦૫-હે પંઢરીરાય ! તમારી આગળ મેં જે જે વસ્તુને માટે હું લીધેલી તે બધી મારી મહેનત પાણીમાં ગઈ અને મારા નસીબમાં તો ફાકટનો શ્રમજ બાકી રહી ગયો ! (૧) મારા મનનું સમાધાન તમે ક્યારે અને કેટલું કર્યું અને મેં તમારી સાથે જેટલાં જેટલાં લાડ કરેલાં તે પૈકી તમે કેટલાં પૂરાં કર્યાં ? (૨) તમે તો મને સ્વપ્નમાં પણ દર્શન નથી દેતા, એવો હું મલિન ચિત્તવાળો છું. ત્યારે હવે એ વાત મારે તમને સાક્ષાત્ક સંભળાવી દેવામાં હરકત પણ શી છે ? (૩) હે પાંડુરંગ ! હું તારો દાસ છું, એવી જાહેર ખબર તો આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ છે અને છતાં જો મને તારી પ્રાપ્તિ ન થાય તો મારે લજવાઈને મરીજ જવું પડે ને ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તો મારો તારા ઉપરથી પણ ભરોસો ઊઠી ગયો છે, કારણકે મને એવું લાગ્યા કરે છે કે, તું મારો ત્યાગજ કરવાનો છે. (૫)

૨૫૦૬-મરી ગયેલા વાઘના ચામડામાં રૂ, ઘાસ વગેરે ભરીને ટાંકાટેલા મારીને શીવી લઈએ તો તે વાઘના જેવું દેખાય તો ખરું, પણ તેનામાં ખરેખરા જીવતા વાઘના જેવા ગુણ તો કદાપિ આવી

શકે નહિ. (૧) ગ્રાંથાના પૈસા ઉપર સોનાનો કે રૂપાનો ઢાળ ચડાવીને બજારમાં વટાવવા બધું તો ચોકસી જે ઘડીએ તેને કસોટી-એ ચડાવશે તેજ ઘડીએ તેનું ખર્ચ સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જશે. તેવીજ રીતે જે માણસ આપણા સમાજમાં આવે અને તેની સાથે જરાક વિશેષ પરિચય થાય, એટલે તેની સાચી સ્થિતિની બહુ થયા વિના રહેજ નહિ. (૨) વાંદરાને જેવો લણાવ્યો હોય તેવો તે નાચે, પણ તે ઉપરાંત કાંઈક નવીન કામ કરવા જેટલી તેનામાં અછલ્લ હોતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખોટી ખોટી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરીને લોકોને છેતરવાનો ઢાંગ લઈ ખેસે છે તેવા લખાડ લોકોની ફળેતી થતાં વાર નથી લાગતી. (૪)

૨૫૦૭-છિનાળ રાંડની સાથે જે મૈત્રી અથવા સગપણ કરશે તેને ચોરલકુંગા લોકોની સોળતની કોઈ ઢહાડો ખોટ પડવાની નથી અને તે પણ તેમની સોળતને લીધે તેમના જેવોજ થઈ જવાનો. (૧) સાક્રમુતરા રસ્તા ઉપર કાંટા વેરનારને જેટલું પાપ લાગે છે, તેટલું આ લોકોને પણ લાગે છે. બેઉ જણ પોતપોતાને ભાગે આવેલાં દુઃખો ભોગવે છે. (૨) સાપને દૂધ પાઇને કોઈ ઉછેરે તો તે અમૃત સરખું ઉત્તમ દૂધ બરબાદ થઈ જાય અને તેનું ઝેર ખની જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવા દુષ્ટ લોકોને ઘટતી સજા કયાં વિના તેમને હાથે લવિષ્યમાં થનારાં પાપનો નાશ થતો નથી. (૪)

૨૫૦૮-આ આખું જગત બાણે વિકૃતરૂપ હોય એવું મને દેખાય છે. તેમ ધવાથી મને જે આનંદ થાય છે તેના વડે મારાં તમામ ગાત્ર શીતળ થઈ જાય છે. (૧) એટલા માટે હું મારા બોળડાતોતડા પણ મારા પ્રેમથી ભરેલા શબ્દો વડે તે દેવની કરુણાની ભિક્ષા માગી રહ્યો છું અને તેમ કરવાથી મારા મનને ઘણું સુખ થાય છે. (૨) મારામાં જે બેદાત્મક લાવના હોતી તેનો

ક્ષય થઈ ગયો છે અને તેને લીધે મારા અંતઃકરણમાં દુઃખની તો છાયા સરખી પણ રહેવા પામી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ ! હું તો તારા રંગમાં રંગાઈ ગયો છું, તેથી મારો જીવ અત્યંત સુખી થઈ ગયો છે. (૪)

૨૫૦૯—વિકૃલ મારો ઉત્તમ સ્નેહી અથવા સ્વજન છે. તેથી કરીને તમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. તેને મળવાને સારું હું તેને ગામ જાઉં છું (૧) મારે જે જે દુઃખ હશે અથવા મારે જે જે શ્રમ કરવો પડતો હશે તે બધાની હું તેને વાત કરીશ; કારણકે તે મારો પિતા છે અને બધું જ જાણે છે (૨) મારી મા અને મારા ભાઈભાંડુ, બધાં તેનામાં જ છે, એટલા માટે હું તેને એકલાને કાલાવાલા કરું છું. (૩) સંતમહંત, સિદ્ધ, બ્રહ્માનુભવી મહાત્માઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ એ બધાંયનો વાસો તેનામાં જ છે. એટલા માટે હું તો ત્યાં જ જઈને મારો જીવભાવ તેને સમર્પિત કરી દઉં છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા મારા સગાને ઘેર સુખની ખોટ તો હોય જ શાની ? તેથી કરીને જ્યાં આપણે ત્યાં જઈને બેઠા એટલે જન્મમૃત્યુની વેઠ તો ગઈ જ જાયવી. (૫)

૨૫૧૦—હે દેવ ! હું તારા રૂપનું ધ્યાન કરીશ અને મોઢેથી તારું નામ ગાતો જઈશ. એ સિવાય મારું મન અને મારી જીભ બીજું કામ કદી કરવાનાં જ નથી. (૧) તારા ચરણને હું મારી આંખો વડે નીરખીશ અને મારું મસ્તક તેમના ઉપર મૂકી દઈશ. એ સિવાય બીજું કશું કર્તવ્ય મારે કરવું નથી. (૨) તારા ગુણાનુવાદ હું મારા કાન વડે શ્રવણ કરીશ અને એ સિવાય બીજી વાણી મારે કાને સાંભળવી નથી. (૩) હું મારા પગવડે તારી પાસે ચાલ્યો આવીશ અને મારા હાથ વડે હું તારી સેવા કરીશ અને તને છોડીને હું બીજા કોઈની પાસે અથવા બીજા કોઈ ઠેકાણે કદી

જનારજ નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો મારો જીવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. ત્યારે બીજાને આપવા જેવું મારી પાસે બાકી રહ્યું છેજ શું? (૫)

૨૫૧૧-અધ્યા ભાઈ! તું તારી નાના પ્રકારની હલકી ઇચ્છા-એને તૃપ્ત કરવાને માટે પ્રાપ્તિ અટપટોમાં પડીને દુઃખી થાય છે, તે કરતાં બધો વખત દેવનું ભજન શા માટે નથી કરતો? (૧) જેમ માછલી પકડવાના ઇરાદાથી બગલો નદીકિનારે ધ્યાન ધરીને બેસી રહે છે, તેમ તું પણ તારા લોભથી પ્રેરાઈને લોકોની આગળ નમ્ર બની જાય છે અને લોકોની સાથે લીન થઈ જાય છે. તો તે પ્રમાણે તું શા માટે દેવનો શરણાગત થતો નથી? (૨) અધ્યા! તું તારા ઇકારના પ્રેમમાં જેવો ગૂંચવાઈ ગયો છે, તેવો દેવમાં વિશ્વાસ રાખે તો કેવું સાઈ? આટલું તારાથી કેમ બનતું નથી? (૩) અધ્યા! તારી બાયડી જે તારું સર્વસ્વ ડુબાડી મારે છે તે તને બેટલી વહાલી લાગે છે, તેટલા દેવ તને વહાલા લાગતા હોય તો કેવું સાઈ? (૪) તું માયાના સંબંધને લીધે તારાં માળાપની ખૂબ ઠાઠમાઠથી પૂજા કરે છે. તે બધુંજ મિથ્યા છે, છતાં તું તેમનો આભાર માને છે, ત્યારે દેવનો આભાર કેમ નથી માનતો? (૫) તું એક નારાયણને બૂલીને બીજા લોકોથી શા માટે બીતો દૂર છે? (૬) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તિ વિના તારું આયુષ્ય વ્યર્થ વહી જાય છે. ત્યારે તે શું આટલા સાઈજ જન્મ ધારણ કર્યો છે? (૭)

૨૫૧૨-હે દેવ! મારું ચિત્ત તારા ચરણમાં સ્થિર થઈ જાય એવું તું કર અને મારો હાથ બાંધીને તું આ સંસારસિંધુની પેલી પાર મને લઈ જા. (૧) તું ચતુર છે અને સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે. તું શુભ અને સૌન્દર્યની બાજુ સમાન છે. એ વિઠોળા! તું સૌનો સુકુટમણિ છે. તું આવો છે તેથી તને ધન્ય છે. (૨) અમારાં

હૃદયની અંદર અજ્ઞાનનો અંધકાર જાગી ગયો છે. તું ત્યાં થઈ જા અને તારા પ્રકાશ વડે તું તે અંધકારનો નાશ અમારાં હૃદયની અંદરથી આશાનાં બંધનોને કાપી નાખીને તું તારો નિવાસ બનાવી દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એ તું મારા ભણી જો. હું મારા અજ્ઞાનને લીધે આ પ્રપંચની : મૂંઝવણમાં પડ્યો છું. તું મારે સાડ્યે થોડીક દરકાર કર અને અરણ્ય આગળ મને આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ કર, એવી વિ હું તારા અરણ્ય ઉપર માથું મૂકીને કરું છું. (૪)

૨૫૧૩-અમારા યોગશ્લેષમનો સાર તારા ઉપર નાખી એજ અમારે સાડ્યે યોગ્ય કર્તવ્ય છે અને ઉપકાર પણ એનેજ શકાય. (૧) ઘસ, ભૂખ લાગે એટલે તારી આગળ હઠક ખાવાતું માગવું. ટાઢ વાય ત્યારે તારી આગળ એઠવાપાયસ વસ્ત્ર માગી લેવા અને તું ન આપે તો તારી આગળ રાઢો કરવો. જે વખતે જે વસ્તુનું મન થાય તે ઘડીએજ તે વસ્તુ હું તારી પાસે ખૂબ ભાવમ્મદિત માગી લઈશ. (૩) મારા રક્ષણને મારી સામે તારું ચક્ર તો ફર્યા કરે છે અને તે મારા હૃદયની દર દુઃખને પ્રવેશ કરવા દેતું નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મુક્તિની તો ગરજ છેજ નહિ; કારણકે વારે વારે જન્મ તે અને તારી સેવા કરવી એજ મને સાડ્યે લાગે છે. (૫)

૨૫૧૪-હું એવા દેવનો દાસ છું કે, જેને કશાની કામ નથી અને જે સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત છે. (૧) તે દેવ એવ કે, તેમને બોલાવતાની સાથેજ ભક્તોની લીડ ભાગવા દોડ્યા અ છે, એ થોડી આશ્ચર્યની વાત છે ? (૨) જીમા નદીને કિનારે તે તાની કેડે હાથ રાખીને બિભા રહ્યા છે. (૩) મારો યોગશ્લેષ નિ

તુકારામ કહે છે કે, હું તેમનાં ગીત મધુર સ્વરથી ગાઈશ; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચારને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દઈશ નહિ. (૫)

૨૫૧૫—(મેં નીચે દર્શાવેલા) ઉદ્ધારની જે કોઈ નિંદા કરશે તે નિશ્ચયપૂર્વક અપરાધના બાંધનમાં બંધાય જશે. (૧) જે કોઈ અવળે રસ્તે જતો હોય તેને ખરે રસ્તે ચડાવી દેવો એનુંજ નામ ધર્મનીતિ. (૨) કોઈને નીતિની શિખામણ દઈએ અને છતાં જો તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે તો તેને ખૂબ તતડાવી કાઢવો અને મારવો પડે તો સુખેથી મારવો પણ ખરો. આવું કરવામાં પાપ નથી પણ બિલકુલ અધિક પુણ્ય લાગે છે. (૩) આવું કરવાથી આપણે તેને જન્મવ્યાધિથી અને બીજાં ઘણી જાતનાં દુઃખમાંથી છોડાવીશું, માટે આવા માણસનું અપમાન કરવાની જરૂર જણાય તો સુખેથી કરવું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કડવા લીંમડાના રસ જેવું કડવું ઝેર જેવું ઓસડ ખવડાવ્યા વગર આંદરના રોગની પીડા દૂર થાય કેવી રીતે ? (૫)

૨૫૧૬—છેક છેલ્લો કોળિયો ખાઈ બિટીએ ત્યાર બાદીજ જમણ સારી રીતે જમ્યા એવું કહી શકાય. તેવીજ રીતે બધાં કામોનું પણ સમજ લેવું. (૧) આપણી સદ્ગુણિને કહી પણ બદલાઈ જવા દેવી નહિ; કારણકે જો તેવું થયું તો પહેલાંનું બધું કરેલું ધૂળ થઈ જવાનું. (૨) માટે જે વેશ ધારણ કર્યો છે તેને તો પૂરેપૂરો ભજવવોજ. તેમાં જો કંઈ કચાશ રહી ગઈ તો બધી બાજુ બગડી જવાની. (૩) તુકારામ કહે છે કે, રાંધવાની આવડત વિનાનો રાંધવા બેસે તો તેની અમ્મલની કિંમતજ થાયને ? (૪)

૨૫૧૭—ત્યાં મૃત્યુ હોયજ નહિ એવા અમૃતપદ્મનું દાન મને દેવે દીધું. (૧) મારા ઉપર તેનો આટલો બધો ઉપકાર હોવાથી મેં



તેને મારા ગળામાં કંદહારની પેઠે ધારણ કરી લીધો છે. (૨) હરિ-  
એ પોતાના પૂર્ણતાવાળા નિવાસસ્થાનમાં મને આશ્રય આપ્યો. તેમ  
થવાથી આ બધોજ પ્રપંચ જૂઠો છે એવું મને જણાવા લાગ્યું. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, આ માફ અને આ તાફ એવું જે મારામાં  
દેવ હતું તેને દેવે એકાકાર કરી દબને તેનો ક્ષય કરી નાખ્યો. (૪)

૨૫૧૮-જે પદમાં કોઈનો પ્રવેશ થતો નથી અને જ્યાં  
જવાનો રસ્તો નથી એવે ઠેકાણે હરિએ મને જાંચકીને મૂકી દીધો  
અને આ જગત મને દેખાયજ નહિ એવી મારી અવસ્થા કરી  
દીધી. (૧) આવું સ્વસ્વરૂપનું ઘન દેવે મને એમનું એમ-વિના  
મહેનતે આપી દીધું, એટલે મારે હવે એ પદનો ઉપલોગ જ્યાં છું  
ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર બેસીનેજ કરી લેવો જોઈએ. (૨) ત્યાં ભયમા-  
નનું નિરસન થઈ ગયું છે; કારણકે ભયનું મૂળ કારણ જે દેવ  
તેનોજ અહીં કશે સંબંધ રહ્યો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
હવે તો મારે કશું બોલવાનું કારણજ રહ્યું નથી. (૪)

૨૫૧૯-માફ મન મારા પરમાર્થનું રક્ષણ કરી શકતું નથી,  
એટલાં માટે હું તને સાદ કરીને બોલાવું છું. મન એવું છે કે જે  
જે શુભે વડે તે ચારે તરફથી ઘેરાયેલું રહે છે તેને અનુરૂપ વૃત્તિ-  
ઓ પાછળ તે દોડી જાય છે. (૧) કામ, ક્રોધ, મદ મત્સર, અહં-  
કાર, નિદ્રા, હિંસા, માયા, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ વિકાર આ મનની  
અંદર ઘણું જોર કરે છે. (૨) ઇદ્રિયોરૂપી ચોર ઘર ફેાડીને પર-  
માર્થ રૂપી ધનની ચોરી કરવાને સાફ તાકચાજ કરે છે. (૩) હવે આ  
બાળતમાં માફ કશું જોર ચાલતું નથી. હે દેવ! આ સંકટામણ-  
માંથી મારો છુટકારો કરવાની ચતુરાઈ તારામાં છે. (૪) તુકારામ  
કહે છે કે, હે દેવ! જે ઉપાય વડે મને તારા ચરણનાં દર્શન થાય  
તેજ ઉપાય હું કરવા મંડ્યો છું. (૫)

૨૫૨૦-હે દેવ! નાનાંમોટાં બધાંજ કહે છે કે, હું તારો દાસ છું. (૧) ત્યારે હવે તારા મોટાપણાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી એ કામ તારું છે. (૨) તારું નામ પતિતપાવન છે, એમ બાણીને હું નિશ્ચિંત પણે આનંદમાં રહું છું. (૪) હે દેવ! તારું પરાક્રમ તો એવું છે કે તું રાધનો પર્વત અને પર્વતની રાધ કરી શકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મગતરા જેવો હું હીનહીન છું, તેને તારવાનું કામ શું તારે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું છે? (૫)

૨૫૨૧-મારે કોઈની પાસે કશું માગવા જેવું છેજ નહિ. યાચના કરવા યોગ્ય એવા એક દેવ છે અને તે તો મારી પાસેના પાસેજ છે. (૧) કદાચ હું તેમની પાસે ઇન્દ્રનું પદ માગી લઉં, પણ તેને લઈને હું શું કરવાનો હોતો? તે શાશ્વત તો છેજ નહિ. (૨) અથવા દુઃખનું પદ માગી લઉં! પણ એ દુઃખનેજ મૃત્યુલોકમાં આવી વસવાનો શોખ લાગ્યો છે? (૩) સંપૂર્ણ સ્વર્ગનું અશ્વર્ય લોગવવાનો અધિકાર માગી લઉં? પણ તેથી શું? મારા પુણ્યનો જ્યાં ફલ થઈ ગયો એટલે પાછું અધોગતિએ જવું પડે તેનું શું? (૪) વૈકુંઠનું પદ માગી લઉં? તેમાં પણ કાંઈ મળત નથી, કારણકે તે એક-દેશીય અને દરિદ્રી છે. (૫) ચિરંજીવ આયુષ માગી લઉં? જીવ અમર તો છેજ, ત્યારે ચિરંજીવપણામાં શું વધારે છે? (૬) તુકારામ કહે છે કે, જે એકત્વ કશાથી અને કોઈ પણ કારણસર કદી ભ્રષ્ટ થાયજ નહિ એવો જે આત્મૈક્યભાવ છે તેનેજ હું માગી લઉં છું (૭)

૨૫૨૨-હું જે દેવનો દાસ છું તે પંડરપુરમાં વસે છે. (૧) પંડરપુરવાસી પાંડુરંગ સૌ દેવોના પણ દેવ છે. ત્યારે હવે મારે કળિકાળથી બીવાનું કારણજ શું? (૨) જેનું વર્ણન કરવા જતાં શ્રુતિ બિચારી નેતિ નેતિ કહીને હારી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે

છે કે, અસલ ખીજ તત્ત્વ જે નિબળતમ સ્વરૂપ છે તેજ પાંડુરંગનું સ્વરૂપ છે. (૪)

૨૫૨૩-દેવ પોતાના ભક્તજનો ઉપર દયાભાવ રાખે છે અને તે દીનજનોના સ્વામી છે એવી તેમની કીર્તિ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૧) તેજ દેવ ભક્ત પુંડલીકને ખાતર ઈંટના ઉપર ઊભા થઈરહ્યા છે. (૨) અંબઋષિને ખાતર તેજ દેવે દસ વાર ગર્ભવાસ વેઠ્યો હતો. (૩) સૌ દેવતાઓના તે આધાર છે, તેથી કરીને તેમના એકલાનાજ મંત્ર વડે કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે (૪) તુકારામ કહે છે કે, શૂલપાણિ મહાદેવ આવા વિચારથીજ સદાકાળ તે દેવનું ધ્યાન ધર્યા કરે છે. (૫)

૨૫૨૪-વાહિયાત જેવા દેવ અને વાહિયાત જેવા તેના પૂજારી; વાહિયાત જેવા વિચાર કરનારાઓનેજ તેઓ ફસાવી મારે છે. (૧) તે દેવ પણ વાહિયાત છે અને તેના ભક્તો પણ વાહિયાત છે અને ખીજ લોકોને જૂઠો છંદ લગાડીને તેમનો ઘાતજ કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ દેવના આવા જૂઠા પૂજારીઓ હોય છે તેમનું જીવતરજ ફેાકટ છે. એ તો જેમને શ્રીહરિનો ખરેખરો અનુભવ હોય તેઓજ યધું જાણે છે. (૩)

૨૫૨૫-કૃષ્ણ ગોપીઓને કંઈક વાતોમાં જૂલથાપ ખવરાવી ને તેમની નજર ચૂકવીને 'તમે મારી સખીઓ છો,' એમ કહીને તેમને આલિંગન દેવા ગયા, એટલે ગોપીઓના માથા ઉપરનું દહીંનું વાસણ લોંચ પર પડી ગયું. (૧) ગોપીઓના મનમાં તેમના દ્વધ-દહીંનો લોભ હતો, તે લોભજ તેમની આંઠે આવીને જિલો રહ્યો. દહીં સંભાળી લેવાના કામમાં ગોપીઓના હાથ રોકાયેલા છે એમ જાણીને શ્રીહરિએ દહીંદ્વધની તુકસાનીના બદલામાં તેમનાં વસ્ત્ર

કાલાવાલા અને વિનતીઓ કરીને પોતાના મનને હરિને મોહ લગાડ્યો અને પછી પાછી હડી ગઈ. તો પછી તેમને હરિને લાલ થાયજ કેવી રીતે ? એટલે છેવટે તેમનાં મોઢાં ઉપર ધૂળજ પડે-ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં હૃદયમાં રહેલી તૃષ્ણાએજ તેમને દગો દીધો. હે દેવ ! તેમણે તમને ભાવભક્તિયુક્ત દ્વંધવહી અર્પણ કરીને તમારી સેવા શા માટે ન કરી ? (૪)

૨૫૨૬-હે નારાયણ ! તારૂં રૂપ જોવાનીજ મારી આંખોની એકમાત્ર ભૂખ છે. (૧) તે ભૂખને તું તૃપ્ત કરી દે. કેમ ? તું શાને વિચાર કરતો બેઠો છે તે કહે. (૨) હે પંઢરીશય ! તને આલિંગન દેવાનીજ મારા હાથની એકમાત્ર ભૂખ છે. (૩) પંઢરપુર જવાની મારા મનને રદ લાગી છે. (૪) મારૂં ચિત્ત મને કહે છે કે, મેં તો દેવના ચરણમાંજ નિશ્ચિંત થઈને પડી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. (૫) તુકારામને ! બંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી આટલી અભિલાષા તું જરૂર પૂર્ણ કરજે. (૬)

૨૫૨૭-હે દેવ ! અમ પતિત જીવને સારૂ તો તેં નામ-રૂપ ધારણ કર્યાં છે, તેથી કરીને અમે પતિત લોકોજ તારૂં દૈવત છીએ. (૧) એમ જો ન હોય તો હે દેવ ! તું ભેદશૂન્ય નિરાકાર સ્વરૂપ સ્થિતિમાં હતો, ત્યારે તારો કોણુ ભાવ પૂછતું હતું, તે કહે. (૨) અધકાર છે તોજ દીવાના પ્રકાશની આટલી ચોભા છે. માટીનાં ઢેઢાંની અપેક્ષાએ મણિમાણેકના તેજની લોકોમાં કિંમત થાય છે. (૩) વૈદ્યને પ્રસિદ્ધિમાં આણુનારા તેના દર્દીઓજ છે. જો બધાજ નીરાગી અને મુખી હોત તો પછી વૈદ્યના ભણી જોવાનુંજ કોણુ હતું ? (૪) અમૃતની આટલી જાધી કિંમત છે તે વિપને લીધેજ. પિત્તજ હલકી ધાતુ છે તો સોનું ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું આવો પતિત છું તેથીજ તને દેવપણી મોટાઈ મળી છે તે તું યાદ રાખજે. (૬)

૨૫૨૮-સંતોની સોજતમાં મને ઘણુંજ સુખ થાય છે. (૧) એ સુખનો કદી અંત આવતો નથી એમ સમજીને મેં ત્યાંજ મારો વાસ કરી દીધો છે. (૨) હવે ત્યાંથી હું જરાય ખસવાનો નથી અને મારી બધી ચિંતાઓનો છેડો આવી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતની ચરણરવનો સ્પર્શ થવાથી દેહના ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે અને તેને શાંતિ થાય છે. (૪)

૨૫૨૯-હે દેવ ! ખારણું (ઇન્દ્રિયો) ખંધ કરીને મારે ક્યાં સુધી તારી રાહ જોઈને બેસી રહેવું પડશે ? (૧) માટે હવે તું જે આશા કરીશ તેને હું મારે માથે ચડાવીશ. (૨) મારા મનને જે ગમે તે કઈ કે એકાંતમાં રહું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ ઠેકાણે હું જાગૃત રહું કે બીજા કોઈનો અવરજવર ખંધ કરી દઉં, તે કહે. (૪)

૨૫૩૦-છોકરાં તો પોતાનાં માળાપની આગળજ હઠ કરે અને પોતાનેજ જોઈતું હોય તે માગી લે. માળાપ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ ન કરે તો બીજું કોણ કરવાનું હતું ? (૧) હે દેવ ! મારામાં જે જે વિષયવૃત્તિઓ (કામ, ક્રોધ વગેરેની) ઘણી જોરાવર થઈ ગઈ છે, તેમનું તમે શમન કરી દેજો. તમે મારી પાસેના પાસે હોવા છતાં મારું કામ કરતાં આટલી બધી વાર કેમ લગાડો છો ? (૨) જ્યારે મારા ઉપર બીજાનો અમલ આવે ત્યારે તમારું મોટાપણું મારે શું કરવાનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ઘણું છેટેથી તમારી પાસે આવ્યો છું, માટે તમે હવે ટાળટોળા કરશો તો તે તમને શોભશે નહિ. (૪)

૨૫૩૧-જે નારાયણ સૌના હૃદયમાં રહે છે તેજ મારે મોઢેથી બોલાવે છે. (૧) એમ સમજીને કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રતિ દ્વેષ-ભાવ કે મત્સર કરવો નહિ, આ વિચાર મારો જાણીતો છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, કોઈને હિંતોપદેશ દેવાથી પાપ લાગતું નથી. (૩)

૨૫૩૨-પગુની હત્યા ઢગીને તેનું માસ જે ડોઈ ખુશી થઈ થઈને ખાશે તેણે પોતાને માફ એક શત્રુ ઊભો કર્યો છે એમ જાણુ વુ (૧) જેવો પોતાનો જીવ છે તેવોજ ખીજનો પણ જીવ છે એવું જેઓ જાણતા નથી તેવા દુષ્ટ લોકોના ઉપર કેને દયા આવવાની હતી? (૨) ખીજ જીવની હત્યા કરવાને માટે જ્યારે તે પોતાની છગી ઘસે છે તે વખતે પણ તે પોતાની આગળીઓ ગળેને કપાય તે માટે સાચવીને છગીને ધાર ચડાવે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ખીજના હાડકાને દળીને તેનો લોટ ખનાવે છે (અર્થાત્ જેઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે ખીજઓના ગળા કાપે છે) તેને જ્યારે આગળ ઉપર વીતશે, ત્યારે તે પોત મૂકીને રડશે (૪)

૨૫૩૩-હે પાડુરગા! નાના છોકરાથી તો તું ઓળખાય એવો છે નહિ, જો એમજ છે તો તું મારી ઉપેક્ષા શા કારણથી કરે છે, તે કહે (૧) હું પાતકી છું એવું જો તારા મનમા આવતું હોય તો તે મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય આપ્યોજ શા માટે? (૨) હું તારો સેવક છું એ વાત જ્યારે જગજાહેર થઈ ગઈ ત્યારે હું સતોની મડળીમા જઈને ખેસવા લાગ્યો હવે તું મને છેતરી મૂકે તે સાફ નહિ કહેવાય (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મેં તને જીતી લીધો એમજ જાણુજે, આથી હવે જો મારામા કેઈ વાતનું ઢમીજામ્તી પણ આવી ગયું તો તે તારામાજ આવી ગયેલું કહેવાશે (૪)

૨૫૩૪-મારા ઘરમા શબ્દોરૂપી રત્નોનો ખજાનો છે શબ્દ-રૂપી શાસ્ત્રોનું હું ઘણીજ કાગજથી જતન કરું છું (૧) શબ્દ એજ માત્ર જીવવાનું એક સાધન છે અને લોકોને પણ હું શબ્દ તુજ દાન કહું છું (૨) તુકારામ કહે છે કે, જુઓ, જુઓ, આ શબ્દજ દેવ છે અને શબ્દના ગૌરવ વડેજ હું તેમનું પૂજન કરું છું (૩)

૨૫૩૫-સતોને બારો તમે મારો સ્વીકાર કરાવી દો, એટલે પ્રજ્ઞાન તો કાલાવાલા કરતું કરતું ચાલ્યું આવશે, પણ વિધ્વુના ભક્તો તેને અહણુ કરવાને ઝાઝી ઉતાવળ કરતા નથી (૧) તે સતો પ્રજ્ઞાનથી આઘા ને આઘા નાસતા કરે છે, ત્યારે પ્રજ્ઞાન તેમના ઘરમાં બેર કરીને પેસી જવા ઇચ્છે છે (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે પ્રજ્ઞાન અતિ પ્રયત્ન કરતા પણ સાપડતું નથી તે ઉદાસીન વૃત્તિવાળા લોકોને ગળે પડતું આવે છે (૩)

૨૫૩૬-મુક્તિને લગતી લેણદેણની મારી અને તમારી વચ્ચે પહેલેથીજ પતાવટ થઈ ગઈ છે હવે એ બાળત દ્રીથી ચોળીને ચીકણું કરવાની શી જરૂર છે? (૧) ઉપર કહી તે બાળતમા આપણી વચ્ચે જે કરાર થયો તેનો હસ્તાવેજ મારી પાસે છે અને તેના ઉપર સતોએ સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરી છે (૨) જેટલી વાર સુધી હું મારાપણાના વિસ્તારની અદર શૂંચવાઈ પડ્યો હતો તેટલી વાર સુધી દેહાભિમાનને લીધે હું તમારાથી વેગળો હતો (૩) પહેલા આપણે બેઠે લગ્યાવડ્યા અને પછી તમારી મારી વચ્ચે સુલેહ થઈ ગઈ છે હવે નડામો ટટો વધારશો નહિ (૪) મેં તમારી પાસે મારી થાપણ મૂકી રાખી હતી તે હવે મારા હાથમા આવી ગઈ છે તેથી ઢગીને ઓ દેવ! તમારો તેના ઉપર કળો અધિકાર રહ્યો નથી (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા ભાગની મિલવત મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, એટલે એ બાળત તમે જેટલી ખટખટ કરશો તે બધી નડામી જવાની છે (૬)

૨૫૩૭-જેનામા દેહાભિમાન હોય તેને બ્યારે લોકો પૂછે અથવા તેનું મનમાન કરે ત્યારે તેથી તેને સુખ થાય છે (૧) આ સ સારફી બબરની અદર તેમને આ દેહાભિમાનને લીધે ઘણા દગાપ્રપચ સહન કરવા પડે છે, કારણકે તેમની પાસે જે પુણ્ય

ની આમત્રી એકઠી થયેલી હોય છે તે બધી માન, દંભ વગેરે ચોર લોકો ચોરી નય છે. (૨) આ પ્રમાણે પોતાની ગાંઠ ખાંધેલાં એકલાં પુણ્યને લૂંટાઈ જવા દેતાં પણ તેમનો છૂટકો થતો નથી; કારણકે દંભ અને લોભે મથીને તેમને ગરદનમાંથી ખાંધી લીધા છે. (૩) આથી કરીને તેમને હાથે આગળ ઉપર થનારાં સત્ કર્મોની ઉત્પત્તિ અટકી પડે છે અને પહેલાંના સંચિત કરેલાં પુણ્ય તો ચોરાઈ ગયાં તેથી કરીને તેઓ તરતા નથી, પણ ડૂબતા નય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવું મેં વર્તમાન સંતોને મોઢથી સાંભળ્યું છે. જે એમજ છે તો પછી નાણી જોઈને આપણે પોતાનો જેથી ઘાત થાય એવું કામ દેાણુ કરે ? (૫)

૨૫૩૮-કડવા લીંમડાના ઝાડના મૂળમાં ખાંડની કચારી કરીએ તોપણ તેનાં કડવાં ફળ મીઠાં તો નહિજ થવાનાં. (૧) તેજ પ્રમાણે હુજૂન લોકોનાં ચિત્ત એવાં મલિન હોય છે કે તેમને જેટલો સદુપદેશ દઈએ તેટલો બધો તેઓ ઓછી કાઢે છે. (૨) પારસમણિને કોઈ પણ ધાતુનો સ્પર્શ કરાવીએ તો તે ધાતુ સોનું-જ થઈ જાય, પણ તેના ઉપર જે કાટ લાગી ગયો હોય તો તેના ઉપર પારસમણિની કશી અસર થતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વેશુ નામના ઝાડનું વન ચંદનની નજીકમાં હોય તોપણ તેને ચંદનની શી અસર થવાની હતી ? (૪)

૨૫૩૯-કોઈ ભાગ્યવાન પુરુષની પાસે કોઈ મવાલી જઈ ચડે તો તે દુષ્ટ તો મનમાં એવુંજ ધચ્છે કે, તેનો દહાડો ક્યારે ફૂળે અને ક્યારે તે પાયમાલ થઈ જાય ? (૧) તે ભાગ્યવાન પુરુષને પોતાના જેવો મવાલી જનાવી દેવાનોજ તે પ્રયત્ન કરે છે. હવે આ લોકોનો આવો સ્વભાવજ પડ્યો. તેનું કોઈએ કરવું પણ શું ? (૨) સભામાં પાંડિતોનું મોત ક્યારે આવે એવુંજ મૂખ લોકો



મનમા ઇચ્છે છે (૩) કોઈ શૂરવીર નરને નપુંમક માણુમ પોતાના મનમા એકલો એકલો જ બડબડ્યા કરે છે (૪) અંધા ભાઈ ! તું ખીજાનો વિચાર કરવાનું જ માડી વાળ અને એકલા દેવને શરણે જ (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા દુર્જનોનું મારે કેટલું અપમાન કરવું ? (૬)

૨૫૪૦-લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એણે તો વિચાર કરવાનું જ છોડી દીધું છે લોકોને આવી ગીતે મારી નિંદા કરવી હોય તો બલે કરે (૧) હે દેવ ! જેને વિષે વિચાર કરવાનું મારે પ્રયોજન હશે તેને વિષે જ હું વિચાર કરીશ એ સિવાય મારે ખીજા લોકોની પચાતમા પડવાનું કાંઈજ કારણ નથી (૨) તુકારામ કહે છે કે, લોકવ્યવહારથી થતું સુખ નાશવત અને બહારનું છે તેને લઈને મારે શું કરવું છે ? (૩)

૨૫૪૧-જે હીરો લોહના ઘણા મારથી પણ ભાગતો નથી તેના ઉપર દેડકાનું લોહી જરાક લાગી જાય તો તે તરતજ ભાગી જાય છે તે પ્રમાણે નહારા લોકોની સોજતમા રહીને સાધુ પુરુષ બ્રહ્મ થઈ જાય છે (૧) સારી ગાય રખડાઉ ગાયની સાથે એકજ રાત રહે તો ખીજે દહાડે તેને ગળે પણ ડણુ બાધવું પડે છે એક ક્ષણવારની નહાગી સોજતને લીધે સારી બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મ થઈ જાય છે (૨) સોનું ગમે તેટલું સાફ હોય પણ તેને કશાનો ડાઘ લાગી ગયો એટલે તેની મૂળ કિંમત ગમે તેટલી હોય તોપણ બળદમા તેની થોડી કિંમત બિપજે છે (૩) મીઠા પકવાનની અદર થોડુંક ઝેર ભળી ગયું હોય તો તે બધી રમોઈ કડવી કડવી થઈ જાય છે નગરી સોજતને લીધે સારા માણસોનું પણ તેવું જ સમજી લેવું (૪) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે ભાવ સહિત સતોની સગતિમા રહેવું એજ ઉત્તમ છે, નહિ તો દુર્જનોની સોજતમા એર્થશીલક યેનિઓના દેસ દેસા પડશે (૫)

૨૫૪૨-હે હરિ ! તારે મને જ્યાં જન્મ આપવો હોય ત્યાં આપજે, પણ હું તારું નામસ્મરણ છોડનાર નથી. (૧) ત્યાં મારે ભાગે સુખદુઃખ જે કાંઈ આવશે, તે ખેડ હું તને અર્પણ કરી દ-  
ઈશ, પછી મારે તેમના સંબંધમાં ચિંતા કરવાનું કારણજ નહિ રહે. (૨) હે વિકૃલ ! હું ગર્ભવાસ ભોગવીશ તોપણ હું તારો આ-  
જ્ઞાપાલક દાસ છું, એવું કહેતો જઈશ. (૩) ઓ નારાયણ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર, એવી હું તને વિનંતી કરું છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારી આ હીન દશામાં કાંઈક સુધારો કરવાનો પ્રસંગ તને અત્યારે પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તું અમારો ઉદ્ધાર કરજે. (૫)

૨૫૪૩-હાથમાં કરતાલ અને પગમાં ધૂધરીઓ ખાંધીને તેમના રણકારની સાથે હું આનંદ સહિત ગાતો જઈશ અને નૃત્ય કરતો જઈશ. (૧) હે દેવ ! તારી આગળ ભલા રહીને તારી સેવા કેવી રીતે કરવી અને તારી પ્રતિ દેવો ભાવ ધારણ કરવો, તેમાં તું હું કાંઈજ બણતો નથી. (૨) મારો કરતાલ ઠીક વાગે છે કે નહિ, તાલ મુજબ વાગે છે કે તાલનો ભંગ થાય છે, તે પણ હું સમજી શકતો નથી. હું નાચું છું પણ ખેતાણું નાચું છું અને હાથ વડે કરતાલ ખેંચું છું, તે પણ ખેતાલાજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે કોઈની ખીંક નથી, તેમ કશાની લાજશરમ નથી, કેમકે હું તારા પ્રેમથી તૃપ્ત થઈ ગયો છું. (૪)

૨૫૪૪-જ્યારે હું મારો સંસાર છોડી ખેઠો છું, ત્યારે હવે મારે લોકાચારની દરકાર પણ શી છે ? (૧) દેવના સિવાય મારે કોઈ ઇષ્ટમિત્ર, રનેહીસ્વજન, સગાંવહાલાં છેજ નહિ. (૨) મારા શરીરના તમામ સંબંધીઓનો મેં ત્યાગ કરી દીધો, ત્યારે મારે ખીન-ત્રીન વિચાર કરવાની જરૂર ક્યાં રહી ? (૩) નાના પ્રકારની પ્રા-પૃથિક ઉપાધિઓની વાતો મારા જ્ઞાન સાંભળવાની ના પાડે છે,

કારણકે, તેમ કરવાથી મારા જીવને ત્રાસ થાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તમે મારા ઉપર દયા રાખજો; પણ આ વ્યર્થ વૈયથિક સુખદુઃખની અંદર મને જરા પણ રાખશો નહિ. (૫)

૨૫૪૫-હરિનામામૃતની જાગીરનો ભોગવટો કરવાનો છોડી દઈને જે કોઈ મુક્તિની ઇચ્છા રાખે તેને ભાગ્યહીન કહેવો જોઈએ. (૧) અધ્યા ! તને જન્મ લેતાં થાય છે શું ? વૈકુંઠમાં જઈને તું શું ઉકાળવાનો હતો ? (૨) અહીં તો તને દહીં (હરિપ્રેમ) અને ભાત (હરિચિંતન)નું ભોજન મળે છે. તે તને વૈકુંઠમાં શોધ્યું પણ જડનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે તો મુક્ત થવાની દરકાર છેજ નહિ. મારે તો સંતોની સોળતમાં સદાકાળ પડી રહેવું છે. (૪)

૨૫૪૬-તમારે પગલે પગલે દેવને નમસ્કાર કરવા અને તેમની દયાને માટે ભિક્ષા માગતા રહેવું, આઠઠી બે બાળતો તમે સમજી લેજો. (૧) તમારે દેવને વારંવાર કહ્યાજ કરવું કે, હે કરુણાનિધિ ! હે દયાસાગર ! હે વિશ્રાંતિદાતા ! અરે ! તું મારી પાસે દોડી આવ. (૨) તમારે હાથ જોડીને અને આંખોમાં આંસુ આણીને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દેવની દયાની માયના કરવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં આવી રીતે તેમની દયાને માટે બીજ માગી છે, તેથી હું તેમનું આપેલું દાન લેવાને યોગ્ય બનીને બિરો રહ્યો છું. આથી મારી બધી ઇચ્છાઓ વિઠાળાજ પૂરી કરી દે છે. (૪)

૨૫૪૭-હે દેવ ! હું મારી વાણીદ્વારા જે જે શબ્દોરૂપી પુષ્પોની ઉત્પત્તિ કરું છું, તે બધા આખરે તમારા ચરણ આગળજ સમર્પિત થાઓ ! (૧) હે પાંડુરંગ ! આ સંસારમાં તમેજ કૃપાદાન કરવાને સમર્થ છો, ત્યારે હવે મુજ ગરીબ-સંકેતો તમે ત્યાગ કરશો મા. (૨) મેં વિચારદ્વારા મારા દેહનો નિરાસ કરી દીધો. મારી

દેહાંતમણુદિને મનમાંથી કાઢી નાખી અને જીવ તથા શિવની વચ્ચે જે લેદ હતો તે પણ ટળી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા ચરણ આગળજ માફ મન સ્થિર થઈને રહે એવી મારી ઉઠક ધગ્યા છે, તેને તમે પૂર્ણ કરો. (૪)

૨૫૪૮-કોઈ સ્ત્રી પોતાનું પહેરેલું લૂગડું ચડકડ કરીને ફાડી નાખે અને નાગી ઘડંગ થઈને જીવી રહે, ત્યારે તો આપણે જાણીએ કે, તે ખરેખરી ગાંડી થઈ ગઈ છે અને ત્યારે તો તેનું ગાંડપણ પણ જોવા જેવું કહેવાય. (૧) પણ મનમાં તો ગાંડપણનો વા વાયો ન હોય અને હું ગાંડો થયો છું, એમ કહીને કોઈ ગાંડો થવાનાં પાખંડ કરે અને દૂધમાં અને દહીં માં ખેડમાં પગ રાખીને નકામી મોટી મોટી વાતો કરે, તેથી શું વળ્યું? (૨) મૃગજળને જોવાથી અને તેનું સેવન કર્યાથી તરસ છીપતી નથી. (૩) જે પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરવા જતી વખતે બીજાની વાટ જોઈને થાલતો નથી, તેનેજ સાચો શૂરવીર જાણવો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સંતો પોતાને શરીરે આવાં લક્ષણોરૂપી અલકાર ધારણ કરે છે. (૫)

૨૫૪૯-દુરાગ્રહ કરવો એનુંજ નામ પાપ. એટલા માટે જેમને યોગી થવું હોય તેમણે દુરાગ્રહના સંકલ્પોને દૂરજ કરી દેવા જોઈએ. (૧) આવી ઉત્તમ પૂજા અમારી પાસે કુદરતી રીતે પડેલી છે, તો પછી તમારે અમને કહેવાપણુંજ શું રહ્યું? (૨) પોતાના મનને વશ કરવાનો ઉપાય જો તમારા હાથમાં આવી ગયો તો પછી તમારે માટે શું હુલ્લ છે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારે યોગ્ય માર્ગે ચાલો અને વાસનાનું માથું ભાંગી નાખો. (૪)

૨૫૫૦-પાંદુરંગ એજ અમારો બીજ મંત્ર છે. તેને છોડીને બીજા અશ્વરોનો જપ કરી અમે નકામો ઘડબડાટ કરવાના નથી. (૧) હું જાણું વખત મનથી હરિનામનું સ્મરણ કરતો રહું છું.

તેનાથી માફ મન સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને એનું જ નામ સમાધિ. (૨) હું આ કામ છોડી બીજી કોઈ જગ્યાએ ભટકવા જવાનો નથી, તેમ પહાડપર્વતોની ગુફાઓમાં રહેવા જવાનો પણ નથી. જ્યાં વૈષ્ણવોની મંડળી જામી હશે ત્યાં જ હું તો રહીશ. (૩) તે વૈષ્ણવ ભક્તો નાના પ્રકારનાં વાદ લઈને એકાદશીનું જાગરણ કરશે ત્યારે તે વળતે હું નૃત્ય કરીશ. એ સિવાય બીજાં જપ, તપ આદિ સાધનોમાં મને સમજણ પડતી નથી. (૪) રામકૃષ્ણનારાયણ એ નામસ્મરણ સિવાય ઉપવાસ, વ્રત અને તેમનાં પારણાં વગેરે ક્રિયાઓ હું કદી કરવાનો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, એક હરિના સિવાય બીજા કોઈની સ્તુતિ અથવા સેવા કેવી રીતે થાય, એ હું લેશમાત્ર પણ જાણતો નથી. (૬)

૨૫૫૧-પુંડલીકની ખૂબ તીવ્ર સેવા જ્યારે દેવે દીઠી ત્યારે અત્રને જોઈને જેમ કોઈ હંકાળિયો ખૂમળશડા પાડતો દોડ્યો જાય, તેમ દેવે પણ તેના તરફ દોડવા માંડ્યું. (૧) નારાયણે પોતાની મોટાઈને વિસ્તારી દીધી (૨) અને પોતે કેડે હાથ દઈને ઈંટના ઉપર બેસા રહ્યા. હું પણે જઈને બેસું એવું પણ મોઢેથી બોલ્યા નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જગદીશને પોતાના ભક્તોના પ્રેમની આવી ભૂખ છે. (૪)

૨૫૫૨-નાનાં છોકરાંને પોતાનું ભરણપોષણ કરવાની આવડત હોય ખરી કે? તેમને માટે તેમનાં માળાપ જે કરવું ઘટે તે કરે છે. (૧) તેમને તો વગર મહેનતે ખાવું પીવું અને આનંદોદ્ભાસ સહિત મનપસંદ રમતો રમવી, જોજ તેમનું કામ. તેમને માથે તેમનાં માળાપ હોવાથી તેમના ચોગક્ષેમનો બોલો તેમને ઉપાડી લેવો પડતો નથી. (૨) નાનાં છોકરાંને પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરતાં પણ આવડતું નથી; પણ તેમની માજ તેમનું જતન કરે છે અને

તેમના લાડકોડ પૂરા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલ મારાં માતાપિતા હોવાથી તેમના ઉપર મારો હક પહોંચે છે. (૪)

૨૫૫૩-જેઓ પોતાને મોઢેથી વિઠ્ઠલના નામનો સતત જપ કરતા હોય, તેમને હાથે રોજરોજ પાપાચરણ પણ થયા કરતાં હોય તો તેમાં તેઓ શું કરવાના હતા? તેમને પાપની શી ફિકર પડી છે? (૧) ઘાસની ગંજીમાં જરાક દેવતા પડે તો ક્ષણવારમાં ઘાસની જેમ રાખોડી થઈ જાય છે, તેમ હરિનામસ્મરણ વડે પાપ ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. (૨) વિપ્લુની મૂર્તિના ચરણનાં જેણે એક વાર દર્શન કરી લીધાં તેનાં કયાં કર્મ ખાકી રહી જવાનાં? તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના નામસંકીર્તનની ક્યાં ગર્જના થાય છે, ત્યાં બધાંજ પાપ બળી જાય છે. (૩)

૨૫૫૪-નારિયેળની અંદરના ભાગમા મીઠું કોપડું હોય છે તે વાતની વાંદરાને ખબર હોતી નથી, તેથી તે તો બહારના કઠણ કાચલાને બેઠને તેને નકામું સમજીને ફેંકી દે છે, પણ અક્કલ-વાળો માણસ તો જાણતો હોય છે કે, તેની અંદર કોપડું છે, તેથી તે બહારના કાચલાને ફેંકી દેઢને અંદરની ખાવાલાયક વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. (૧) તેવી રીતે કોઈ કોઈ સુર લોકો સારભૂત રસનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવું જે નથી કરી શકતા તેમના મોઢા ઉપર ધૂળ પડે છે. આવી રીતે ઓ મૌની યોગ્યતા મુજબ પોતપોતાના લાયકની વસ્તુ લઈ લે છે. (૨) કૂતરાને ખીર ખવડાવીએ પણ તે તો તેને ઓકી કાઢવાનો. ખીરનો ખરેખરો લોકતા તો તેજ કહેવાય કે જેને તે પચે અને જેનાથી તે તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિ મેળવે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મૂર્ખ લોકો તો ખાલી ભાર વહેનારા બગદિયા જેવા છે; માત્ર ચતુર લોકોજ અંદરની સારવસ્તુનો ઉપલોગ કરી શકે છે. (૪)

૨૫૫૫-હે દેવ ! તમારું દર્શન મારે કરવુંજ છે એ વાત

ત્યારથી મારા મન ઉપર ઠસી ગઈ અને એ વિષયના ઉપર મારી પ્રીતિ જામી ગઈ ત્યારથી માફ ગન થઈ ઉત્કંઠિત થઈ ગયું છે, અને મારા મનમાં એનો એજ વિચાર રમ્યા કરે છે. (૧) ત્યારે હે ગોપાળ ! હવે મને આલિંગન દઈને મારી આટલી ઇચ્છા તું પૂરી ન કરી દેને. (૨) તારું દર્શન કરવાને ઉઘાડી મૂકેલી મારી આંખો મીંચવાનીજ ના પાડે છે; અને તેમાંથી પ્રેમાશુરૂપી લાગીરથી એક મરખી રીતે વહાજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું પતિતોને પાવન કરું છું, એવો તારો મૂળ કરાર તું સાચો પાડી જતાવને! (૪)

૨૫૫૬-આખું જગત ચંતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલું છે તેથી કરીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થઈ ગયો છે. (૧) કોઈ ખૂણાખોંચરામાં ભરાઈ રહેવા બેઠેલી જગ્યા પણ એ અજ્ઞાનાંધકારને મળતી નથી. સર્વત્ર એકચિત્ત અને એકચલાવનીજ પ્રગટ રીતે વ્યાપ્તિ થયેલી છે. (૨) આજે ખરેખરી આત્મસ્થિતિનો સોનેરી દિવસ જાગ્યો છે; અને તેના પ્રકાશનો એવો ફેલાવો થઈ ગયો છે કે, મોઢી તો તેનું વર્ણન કરી શકાયજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને જીવે તેની સાથે સમરસ થઈને પ્રેમાલિંગન લીધું છે. (૪)

૨૫૫૭-માની અવસ્થા કેવી છે તે તેનું છોકરું થોડું બાણું છે? મા ઘણામાં ઘણી કાળજી પોતાનાં છોકરાંને માટે રાખે છે. (૧) હે દેવ ! માદીકરાનો પરસ્પર આવો વ્યવહાર હોય છે, પથરો તું જડાને તારી શકતો નથી, પણ તું જડ પથરાને તારી શકે છે. (૨) ચંદનના ઝાડ સાથે મોટા મોટા ઝેરી નાગ વીંટાય; તોપણ ચંદનની શીતળતા તે નાગને શાંત કરી દે છે, પણ તે છતાં તેઓ ચંદનના સમાન થઈ શકતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે પારસમણિ થઈ જાઓ અને લોખંડની જગ્યાએ મને રાખજો. (૪)

૨૫૫૮-સળગાવેલા કોયલા માગ શરીર ઉપર મૂંઝીને લોકો મને માગી નાખવા બે । છે (૧) આવા અનેક લોકોના છટકામાં હું આવી ગયેલો છું, તોપણ હું તેમની વચમાં બિલો ગ્રહીને કીડા કડે છું (૨) મારામાં ડયી ડયી બાબતની ત્રુટિઓ છે તે તેઓ શોધી કાઢે છે અને તેજ ડગ્વાનું મને અનુમોદન આપે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આગળ પ્રવેશ થતો નથી માગી તો અત્યાગ્રે આવી દુર્દશા થઈ છે (૪)

૨૫૫૯-કેટલાક લોકોને પ્રપચને લગતી નકામી નકામી ખપ્પટ ડરવાનું જ ઝામ ભાગે આવ્યું છે તે અભાગિયાઓ જૂઠા શ્રમજી મગે છે (૧) તેઓ પોતાના પૂરતું જ પોતાનું સ્વહિત ઢેમ માધી નહિ લેતા હોય ? (૨) નવામાં વિવર્યોની ચર્ચાની શા માટે કાચાપૂટ કગ્તા હશે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવને તમારી સેવા અર્પિત કરીને તમારું હિત ઢેમ માધી લેતા નથી ? (૪)

૨૫૬૦-અરે ! તમારા સોબતીઓમાંથી હાવેહળવે એક પછી એક ખરવા માડ્યા છે અને છતાં તમે બેફિકરા બનીને ઢેમ બેમી રહ્યા છો ? (૧) તમે એડવા પડી જશો ત્યારે પછી શું કરશો ? ઝાળ પણ તમારી નજીક આવીને બિલોજ ગ્રહો છે (૨) આવી સ્થિતિમાં તમે જરાક સાવધ થાઓ અને તમારી સુકિત થાય એવા ઠાંક સાન ઝમ્ ડગી લોને (૩) ધીરેધીરે તમારા કાન, આંખો, માથાના વાળ બે બધા પોતપોતાના કામ કરવામાં વધારે વધારે સિધિલ થવા લાગ્યા છે (૪) તમારા મોઢાની અદરના દાંત પડી જવા આવ્યા છે અને તમારી દાંઢો પણ પડી જવા બેઠી છે (૫) મોઢામાં ફક્ત એક તમારી જીભ રહી ગઈ છે અને તે ગમે તેમ બકબક કરતી ફરે છે તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે તમારી તમામ ઈન્દ્રિયો તમને મારવા બેઠી છે (૬)



૨૫૬૧-હે મનુષ્યો! પ્રાપ્તિ ક્રિયાઓને લગતી તો તમારે મારી સાથે કશી વાતજ કરવી નહિ. (૧) હવે તો મારા કાનને એક દેવના નામ સિવાય બીજો એક શબ્દ પશુ સાંભળવો ગમતો નથી, તેમ મારાથી સાંભળી શકાતો પણ નથી. (૨) આ જન્મમાં તો મારે પાપપુણ્યનાં દર્શન કરવાં નથી. (૩) પૂર્વજન્મોનાં પાપ અને પુણ્ય તથા અત્યાર સુધીમાં મારે નામે સંચિત થયેલાં પાપપુણ્ય હતાં તે તો ચોર ચોરી ગયા. (૪) કણસલામાં કૃષ્ણ આવે અને તે પાકા ધાય એટલે તેના રાડાનાં પાંદડાં આપોઆપ ખરી પડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું પાપપુણ્યના ગૂંચવાડાને મારી પાસે આવવા દેવાનોજ નથી. (૬)

૨૫૬૨-હે દેવ! હવે આપણી બેઠની વચ્ચે સાટાળદલી થઈ ચૂકી છે. મારે જીવલાવ મેં તમને સમર્પિત કરી દીધો અને તેના બદલમાં તમારો સ્વરૂપભાવ મેં લઈ લીધો. ત્યારે હવે હું નાનો અને તમે મોટા એવું તેવું રહી શકેજ કેવી રીતે? (૧) આપણે બેઠ એકબીજાના હાથમાં આવી ગયા છીએ. તેથી કરીને હું ચિંતાદહિત થઈ ગયો છું. (૨) આ બધો નિકાલ સંતોને સાક્ષી રાખીને કર્યો છે, તેથી કરીને હવે મારે કોઈની પાછળ ફેરા મારવાની જરૂર રહી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે આપણી વચ્ચે સ્પર્ધા કરવાનું કારણ રહ્યું નથી તેમ મારા મનમાં કશી વાતની આશા તૃપ્તિ પણ રહી નથી. (૪)

૨૫૬૩-હે દેવ! માફ જે છે તેજ તમે મને આપી દો, એટલે ઘણું થયું. તમારી પાસેથી કશું નવું મેળવવાની તો હું ઈચ્છા રાખતોજ નથી. (૧) તમારા જે રૂપનાં હજારો ઉપર નામ છે, તે રૂપ સક્રોતને સહાયકારી નીવડે છે, તે માટે હું તેનેજ ઘણું ઉત્તમ માનું છું. (૨) માફ બોલવું બે સાક્ષી પુરાવા વિનાનું હોય તો

ભલે તમે મને ગ્રહ કરી શકો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે હું વિકૃત! મારો માલ તો ખરો માલ છે. (૪)

૨૫૬૪-હો દેવ! મારા સરખાં નાનાં નાનાં છોકરાંના બોલ સાંભળીને તમને ઘણું આનંદાશ્ચર્ય થતું હશે. (૧) ઓ ગોવિંદ ! હું તમારી જે કાંઈ સ્તુતિ કરું છું તે બધી તમને તો નિંદાના જેવી લાગતી હશે. (૨) હો હરિ! હું તમને બોળડાતોતડા બોલ વડે રિજાવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી પાસે લાડ કરીને પ્રેમથી કાંઈ કાંઈ બાવાનું માશું છું. (૪)

૨૫૬૫-અપતપ આદિ સાધનો કરવાથી પણ જેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે અમને હરિના ગુણ ગાવાથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. (૧) ધ્યાનધારણા આદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધવાનો શ્રમ ન કરતાં ફક્ત હરિકીર્તન થતું હોય ત્યારે તેમાં સામેલ થઈને તમારે નૃત્ય કરવું, ખીચું કાંઈજ કરવાનું નથી. (૨) જેને નામ નથી, રૂપ નથી, આકાર નથી તે નિરાકાર દેવ સાકાર રૂપ ધારણ કરીને કેડે હાથ દઈને બેભાન થઈ રહ્યા છે. (૩) અનંત બ્રહ્માંડ જેના પેટની અંદર સમાઈ જાય છે, તે દેવ અમારા ભક્તિભાવને વશ થઈને અમારા નાનકડા હૃદયસંપુટની અંદર સમાઈ જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેવના પ્રતિ પ્રેમ રાખનારા ભક્તો અંદરથી અને બહારથી બધી રીતે નિર્મળ બની જાય છે; તેથી તેઓ 'દેવનું ખરું રહસ્ય' જાણે છે. (૫)

૨૫૬૬-હું દેવને શરણે ગયો ત્યારથી સૌના કરતાં વધારે બળવાન બની ગયો છું. (૧) દેવના ઘરની અંદર મેં ધામો નાખી દીધો છે અને તેમની કચી કચી મુખ્ય મુખ્ય મિલકત છે, તે બધું મેં જાણી લીધું છે. (૨) જે જે ઉપાય કરવાથી પરમાર્થરૂપી ધન હાથમાં આવી જાય તે બધા ઉપાય અમલમાં મૂકવાની મેં યોજના

તૈયાર કરી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવના ચરણની સાથે યાત્રે લેરવીને મેં તમામ પ્રકારનાં બંધનોમાંથી મારો છુટકારો કરી દીધો છે. (૪)

૨૫૬૭—મેં પરમાર્થની પૂઠ પકડીને માઝું કાર્ય સાધી લીધું; આથી કરીને હવેથી જેઓ સીધે રસ્તે થઈને આવશે તેમને મારા માંથી હું ભાગ આપીશ. (૧) જે વસ્તુ દૂર હતી તે હવે મારા ઘરમાં આવીને પેઠી છે; માટે હવે તો તમારે તેને ગ્રાસ કરવાની ક્ષમ્તા ઇચ્છાજ કરવાની છે. (૨) મેં અહીં પરમાર્થનો ભંડારજ ફેલાવીને સૌને સારું ખુલ્લો કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમાંથી સૌનું પૂરું થાય એમ છે અને ત્યાં તમારો કોઈ હાથ બાલનાર નથી; એટલે જેને જેટલું લેવું હોય તેટલું પોતાને હાથે લઈ લેવાની છૂટ છે. (૪)

૨૫૬૮—કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે તેમની પ્રીતિ એક પરમાર્થના ઉપરજ હોય છે અને કેટલાકનો તેના ઉપર બિલકુલ ભાવજ હોતો નથી. (૧) દેવે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ગુણવાળા બુદ્ધી બુદ્ધી જાતિના લોક ઉત્પન્ન કર્યા છે. (૨) તેમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ તો કોઈ નીચ હોય છે. એ લોક પોતપોતાની મનની રુચિને આધારે થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ એવા છે કે કોના અંતઃકરણમાં મારે માટે કેટલી તાલાવેલી છે તે બધું તે બધી જાય છે અને તે પ્રમાણે તે સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. (૪)

૨૫૬૯—અહીં તમારું મને દર્શન થયું એટલે તમારા તરફથી મને જે દાન મળવાનું હતું તે મને મળીજ ગયું. (૧) તમારી સાથે હું પ્રેમની લડાઈ લડીશ અને તમારા આનંદનું વર્ણન કરીશ. (૨) અત્ર દર્શાવેલું રહસ્ય મને તમારા ચરણનાં દર્શન કરં-

વાથી સમન્તર્થ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી બુદ્ધિ મને ત્રિદિના લાણી દોરી લઈ ગઈ. (૪)

૨૫૭૦-આ માઝં અને આ પરાયું એવા ભાવથી ભરેલા સંસારના ઉપર હું ચિડાઈ ગયો છું. (૧) તેથી કરીને હું તેના ત્યાગ કરીને દેવની પાસેજ ધામો નાખીને પડી રહું છું. (૨) તે પ્રાપ્તચિદ વ્યવહારની પ્રતિ હું નિષ્કુર થઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારો ભડી ગયેલો મોહ હવે પાછો આવનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ જ્યારે મારા હાથમાં આવી ગયા છે, પછી મારે ભય કેવો ને વાત કેવી ? (૪)

૨૫૭૧-હે દેવ ! હું તમારી કરુણાની લિક્ષા માગું છું અને તમે તો ધીરજ ધરીને નિરાંતે બેસી રહો છો તે જોઈને મને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગે છે. (૧) તું મારી પાસે દોડી આવ, મારી પાસે દોડી આવ, એવું કહીકહીને તો મારા પ્રાણ સુકાઈ ગયા. (૨) તમારા વગર મારી દરે દિશાઓ સૂની સૂની થઈ પડી છે કે શું થયું છે તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહ્યા પાંડુરંગ ! હું તારી કરુણાની લિક્ષા માગું છું, તે તારા સાંભળ્યામાં કેમ નથી આવતું ? (૪)

૨૫૭૨-હું તારા કાલાવાલા કરીને તને સાદ કરું છું કે, તું મારી પાસે દોડી આવ. મારા જીવને હવે વધારે કષ્ટ આપીશ મા. (૧) આ તારા બાળકને જીવક્રીને તારી કેડે બેસાડી દે અને તારા પ્રેમામૃતનો પાનો મૂકીને તેવું મને પાન કરાવ. (૨) તું હવે આ કામમાં વધારે ટીલ ન કરે એટલુંજ હું ઇચ્છું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઝો આખા જગતનું પાલન કરનારી માતા ! તું હવે ખૂબ ત્વરા કરીને મારી પાસે દોડી આવ. (૪)

૨૫૭૩-હું તમારી આગળ હાથ જોડીને તમારા તરફ દાન

મેળવવાની આશાએ બોલો રહ્યો છું અને તે દાન લેવાને માટે હું ઘણો અધીરો બની ગયો છું. (૧) આ વાત જરાજર મારા અનુભવમાં આવી જાય તે માટે મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરીને જો-મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરીને જો. (૨) તું મારો સ્વામી છે અને હું તારો સેવક છું, આવી જાતનું ઐક્ય આપણી બેઠની વચ્ચે સ્થપાઈ જવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી વિનંતી હું તારી સામે બોલોબોલો વારંવાર કર્યોજ કરું છું. (૪) .

૨૫૭૪-અથા ઓ દેવ ! તારા કયા રૂપદ્વારા અને કયી રીતે મારે તારો અનુભવ લેવો છે, તે શું મારે તને કહેવું પડશે ? (૧) તું સર્ગુણ છે કે નિર્ગુણ, નાનો છે કે મોટો, તે મારાથી અનુમાન વડે કાંઈજ નહીં થઈ શકતું નથી (૨) આ સંસારસમુદ્રને ઝાળંગી જવાને મારે માટે કયા પ્રકારનો વિચાર કરીને છેવટનો નિશ્ચય કરી નાખવો જોઈએ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ ! તારા ચરણની પ્રાપ્તિ મને થાય કેવી રીતે તે કહે, કારણકે તેમને પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય હજી મારે હાથ લાગ્યું નથી. (૪)

૨૫૭૫-હે પાંડુરંગ ! હું તારું દર્શન કરવાની આશા રાખીને બેઠો છું, તેથી તું મને એ બાબતમાં નિરાશ કરીશ મા. (૧) હે શ્રીહરિ ! તારે બારણે હું તારો સેવક બનીને ભીખ માગવાને આવ્યો છું, ત્યારે હવે તું મને કાઢી મૂકતો નહિ. (૨) તું કૃપા કરીને મારી સાથે વાતચીત તો કર. મને આ બાબતની ખરેખરી તીવ્ર ભૂખ લાગી છે, તેથી કરીને નારાયણે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જોઈશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું આવીને મને દર્શન દે અને મને આખે શરીરે પંચાળીને તારા પેટની સાથે દબાવી દે. (૪)

૨૫૭૬-હે દેવ ! તારું નામ હું હમણું હમણું ગાવા લાગ્યો છું, તેથી કરીને લોકો મને માનતા થયા છે. (૧) મારે અન્નવસ્ત્રની

તો ચિંતા રહીજ નથી. તેથી કરીને દેહના મળધી જે મોટામા મોટું હુ ખ તે તો ટળીજ ગયું છે (૨) દેહના સગાંમળધીઓની ઉપાધિનેમે દૂર કરી દીધી ત્યારથી તે બધામાથી પણ મારો તત્ક્ષણ છુટકારો થઈ ગયો છે (૩) મારા બધાજ આશાપાશ તૂટી ગયા છે, ત્યારે હવે મારે લેણકદેણક કરવાનું કામજ શુ ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે અનત ! હે મારાં માળાપ ! ત્યારે હવે આ ઉપરથી તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે. (૫)

૨૫૭૭-હે દેવ ! તે કામકોધાદિ વિકારોને મારો ઠેડો લેવાને સાફ છોડી મૂક્યા છે તેમના ત્રાસને લીધે હું ઘણોજ દુખી થાઉ છું. (૧) તેમને તુ રોકવા જાય છે પણ તારાથી તે રોકી શકાતા નથી, તે જોઈને મારા મનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે (૨) તારા મનથી તુ સહજ રમત કરે છે, પણ તેનાથી માગ તો પ્રાણજ જવા બેઠા છે આથી હું ભયભીત થઈને સદાકાળ દુખીને દુખી રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધું મારા પ્રારબ્ધને લીધે થાય છે, તને શ્રીમતને ડાણ હમે એમ છે ? (૪)

૨૫૭૮-હે દેવ ! હે મહારાજ ! તુ તારે મોઢેથી મારી પાસે કોઈ પણ જાતની મેવા માગી લે એવી મારી ઇચ્છા છે (૧) હું મારા મનથી મારા જીવ ઉપર, મારા દ્રવ્યાદિ ઉપર, મારા ઘરખાર ઉપર અને મારા સ્ત્રીપુત્રાદિ ઉપર ઉદાર બની ગયો છે અર્થાત્ તે બધાને ત્યાગ કરવા હું તૈયાર છું (૨) એટલે તુ મારી સેવાના બદલામા કાઈક આપવાને વિચાર કરતો હોઈશ તો હું તે લેનાર નથી (૩) મારે તો તારા સુખડાનું દર્શન કરવું અને આપણે બે જણ મીઠી મીઠી વાતો કરીને એકબીજાના આનંદમા વૃદ્ધિ કરીએ એજ મારી મનોવાછિત માગણી છે (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું તારા ચરણના સમ ખાઈને કહું છું કે, આ હું ખરૂંજ કહું છું (૫)

૨૫૭૬-હે કેશવ ! મુજ ગરીબને દર્શન દેવા તુ દોડી આવ(૧) કારણકે તને મળવાને માટે મારા જીવને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી છે, તેથી કમીને હુ તારા આબ્યાની વાટ જોયા કડ છુ (૨) માઝ મન તારા અણુના ગગર્મા રગાઈ ગયુ છે, તેને તાગ દર્શન વિના ચેન પડનાર નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવત ! મારે માટે જરાક લાગણી ગખજે. (૪)

૨૫૮૦-જો તાગ ચરણ આગળ મને આશ્રય નથીજ મળવાનો તો તો હુ આ પૃથ્વીના ઉપર ભાગડપ છુ એવોજ અર્થ થયો, ત્યારે હવે મારે જીવીને કગ્લુ છે પણ શુ ? (૧) મૌ પુરુષોમા તુ ઉત્તમ છે, તેથી કમીને જો તારૂ દર્શન મનેજીવાનુ જ ન હોય તો પછી આ માગી આખો ફૂટી જાય તોય શુ ? (૨) મારૂ મોહુ જો નિગ તર તાગ નામનો જપ કરે તો તે મોહુ નથી, પણ વાઘ અને શિયાળ ભ રાઈ રહેવાનુ દર છે અથવા દાણા ભરવાની કોઠીનુ સાણુ (છિફ) છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, કવેથી જો પાડુર ગના વિનાની મારી એક ક્ષણુ પણ જાય તો તે કરતા તો મારો જીવજ જાય તે શુ ખોટુ ? (૪)

૨૫૮૧-હે દેવ ! તારે મારા મનમા ગર્વ અને અભિમાન એ બેને તો રહેવા દેવાજ નહિ, કારણકે તારા વિના મારો જીવ ક્ષીણ થતો જાય છે (૧) હે વૈકુંઠનાયક ! તારી માયા ઘણીજ દુસ્તગ છે, તેમાથી છૂટવુ ઘણુજ મુશ્કેલ છે, માટે હવે તુ જ મારો છુટકારો કરી દે (૨) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર જો તારૂ મને દર્શન થાય તો પછી માયા આદિ ણધાજ વિકારોનુ નિરસન થઈ જાય (૩)

૨૫૮૨-હે નારાયણ ! તુ મારે પેર આવીને જિલો રહે અને મને તારા પગ ઉપર માઝ માથુ મૂકવા દે (૧) તુ મને વારંવાર આલિંગન દેતો જા અને મારા ભણી કૃપાદષ્ટિ કરીને જોતો જા (૨) મારા હૃદયરૂપી ઘરના છેડ અદગ્ના ભાગમા તુ બેસ અને તારા

પગ મારા હાથમાં લેવા દે અને મારા ચિત્તને તું સ્થિર કરી દે. (૩) મારા ઘરમાં જે કાંઈ હશે તેના વડે હું તને ભોજન કરાવીશ. તું નહિ ખાય તો જઈશ પણ ક્યાં? મારા ઘરમાં જે હાજર હશે તે તારે ખાણું પડશે. (૪) દયાવંત દેવે પોતાનો મર્મ મને સમજાવી લીધો નથી. ત્યારે હવે જો તું મને તજી દઈશ તો પછી મારા ભ્રમનું નિવારણ પણ કોણ કરશે? (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત! પ્રેમના ભેર વડે હું તારા ઉપર મારી સત્તા ચલાવું છું. તેથી કરીને હું જે હમણાં બોલી ગયો છું તે બધું હું તારી પાસે કરાવીશ ત્યારે જ તને છોડીશ. (૬)

૨૫૮૩-જેના અંતઃકરણમાં દેવનો વાસો થયો તેના સંમારના ઉપર તો પધરાજ પડ્યો બાણવો. અર્થાત્ તેનો સંસાર કથળી જ નવાનો. દેવનો વાસો થયો છે કે નહિ તેની આજ પરીક્ષા છે. (૧) દેવ તેના સર્વસ્વનો નાશ કરી દઈને તેને પોતાનાથી વેગળો રહેવા હેતા નથી, એજ દેવની પ્રાપ્તિની એંધાણી છે. (૨) તેની વાણીને દેવ અસત્ય આદિ ગંદકીમાં પડવા હેતા નથી, પણ પોતાના નામમાંજ રાક્ષી રાખે છે, એ અંતઃકરણની અંદર દેવની પધરામણીની એંધાણી છે. (૩) જેને દેવની સંગત થઈ તેનું મનુષ્યપણું ગયુંજ એ પણ એક એંધાણી છે. (૪) દેવ તેને કોઈ પણ જાતની આશા કે મમતાના પાશમાં બંધાવા હેતા નથી, એ પણ દેવ અંતઃકરણમાં આવ્યાની એંધાણી છે. (૫) જેને દેવની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તે એવો સુવ્રતા થઈ જાય છે કે આખા જગતને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે, એ પણ એક એંધાણી છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારા હૃદયરૂપી ઘરના ઉપર દેવે કળએ કરી લીધો છે તેથી કરીને ઉપર ગણાવેલાં બધાં લક્ષણ મારામાં આવી ચૂક્યાં છે તે તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકો છો. (૭)

૨૫૮૪-હે વિઠ્ઠલ! અનંતાવધિ લોકો પોતાને મોઢેથી તારા



મહિમાનું વર્ણન કરતા આવ્યા છે. આવા તારા સેવકોની સંખ્યા અગણિત છે. (૧) આટલા બધામાં મારા જેવા ગરીબની દાદકરિયાદ કોણ સાંભળવાનું હતું ? એટલા માટે તો હું એક બાબુએ ફેંકી દેવા જેવા લોકોમાં ગણાઈ ગયો છે અને તેથી ક્રિયાદ સાંભળવામાં તમે આટલી બધી ઢીલ કરો છો. (૨) હે નારાયણ ! સૌ ચતુર પુરુષોમા તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ચતુર છો અને સદાકાળ સર્વ-શુણ્યસંપન્ન રહો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો આ કલિયુગનો અતિ પાતકી જીવ છું. એટલા માટે તો તમને મારા ઉપર દયા આવતી નથી. (૪)

૨૫૮૫-હે મનુષ્યો ! તમારે જરા પણ ફિકરચિંતા કરવી નહિ અને મનમાં લેશમાત્ર પણ ભય રાખવો નહિ; (૧) કારણકે નારાયણ હમેશાં પોતાના ભક્તોને સહાય થાય છે અને પ'ડે તેમનું રક્ષણ કરે છે. (૨) તેમને આપણે કાંઈ કહેવું હોય તો શબ્દોની યોજના કરીને મુંઢર ભાષણ તૈયાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મનમાં જરા પણ ભય રાખશો નહિ અને આના સંબંધમાં કશું બોલશોજ નહિ. (૪)

૨૫૮૬-જેની લેવડદેવડ કયાંથી અંતે જોટની જોટજ નય એવી જૂઠી પૂંજી મારી પાસે એકઠી થઈ છે. (૧) હે દેવ ! ગર્ભ-વાસનાં દુઃખ મારી કેટે પડ્યાં છે, ત્યારે હવે તારી આવ્યાની વાટ કેવી રીતે અને શું મોહું લઈને જ્ઞેવાની હું હિંમત ચલાવું ? (૨) કોઈ સારી અને કોઈ નઠારી એવી અનેક યોનિઓના ભિન્નભિન્ન સ્વભાવના રંગ વડે હું પોતે રંગાઈ ગયો છું. (૩) અનેક જાતના લોકોની સંગતમાં રહીને હું ઘણાજ બદલાઈ ગયો છું અને મારા ઉપર ઘણી જાતના તમોગુણી રંગ ચડી ગયા છે. (૪) મારા ઉપર આવી ગયેલા અનેક આવરણો પૈકી સૌથી ઉપરના આવરણને

એક બાબુએ કરીને મારી અંદરનાં અંગ જેવાં છે તેવાં હું જતાવી શકતો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તેવી રીતે હે દેવ ! આ શરીર-રૂપી વસ્ત્ર સૌથી ઉપરના પડની બહાર બાબુની કોરકિનારી વડે સુશોભિત દેખાય છે. તેને ઉઘાડીને અંદર ન જોતાં તેના બદલામાં તમે મને તમારા સ્વરૂપનું દાન કરી દો. (૬)

૨૫૮૭-સંતોની સંગતિમાં લાંબા વખત સુધી લાગલાગટ પડી રહેવું નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી સંતોમાં રહેલા કોઈ ને કોઈ દોષના ભણી આપણું લક્ષ્ય ખેંચાય છે. (૧) અને તેમ થાય તો તેથી અપરિહાય એટલે કદી પણ ધોઈ શકાય નહિ એવો દોષ આપણને લાગુ પડી જાય છે; અને તેથી કરીને આપણી પાસે જેટલાં જેટલાં પુણ્ય સંચિત થયાં, તે બધાંનો નાશ થઈ જાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, એના કરતાં તો સંતોને આવેથી નમસ્કાર કરવા અને તેમના સ્વરૂપનું ધ્યાન આપણા હૃદયની અંદર કરતા રહેવું એ વધારે સારું છે. (૩)

૨૫૮૮-જે વસ્તુ જેનું લક્ષ્ય હોય તેજ વસ્તુ તે યાચકને દાન-માં આપી શકે છે. (૧) એટલા માટે સંતોનો વાસ ક્યાં ક્યાં છે તેની હું તપાસ કરીને તેમની પાસે જઈ ખેસું છું. (૨) તેઓ શ્રી-હરિના નામસ્મરણ વડે તૃપ્ત થઈ ગયા હોય છે અને તેમનું ઉચ્છિદ્ર પણ ખૂબ વધી પડેલું હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે ઉચ્છિદ્રના સેવનથી તમામ આશાતૃષ્ણાઓનો ક્ષય થઈ જાય છે અને આગળ ઉપરનાં જન્મમરણની જંબાળનો નાશ થાય છે. (૪)

૨૫૮૯-તે સંત લોકો જ્યાં રહેતા હોય તે સ્થાનનો આશ્રય લઈને રહેવું એ ઘણું સારું છે; (૧) કારણકે જેમને સ્વરૂપના અજ્ઞાન-રૂપી નિદ્રા લાગુ પડી હોય છે, તેમને તે સંતો જગાડી સાવધ કરી દે છે અને આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. (૨) સંતોનો જે

વ્યવહાર હોય છે તે તેમની સગતિમા રહીને અને તેમની સાથે જીવિક્યભાવ સાધીને ગીખી લેવો જોઈએ (૩) તેઓ સ્પર્ધિતદ્વારા આપણું હિત સમજી જાય છે આ જાળતમા એકબીજાનું મનજ સાક્ષીરૂપ છે (૪) સતોની આગળ દ્વેષભાવને લગતો કશે પ્રતિજ્ઞા ધ હોતો નથી (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા મતો જે ઉપાયે આપણે શેઠ આવે તે ઉપાય ઉત્તમ સમજવા (૬)

૨૫૬૦-કોઈ પથરાની સાથે પોતાનું માથું ફૂટે તો તેનું માથું ફૂટી જાય, પણ તેનું હૃદય જોઈને પથરા નરમ થાય એવી આશા રાખવી નહિ (૧) દુરાચરપૂર્વક આગમા હાય નાખીએ તો તેન કયાંથી ગરીરને મુખ થયો એવી આશા રાખી શકાય ખરી? (૨) એની સાપને કોઈ પ્રેમથી પપાળે તો તેથી શુ સાપ પોતાનો સ્વભાવ બદલવાનો હતો? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણી સાથે જે રિમાયો હોય તેના અખોલા આકાશ જેવડા બાળુવા (૪)

૨૫૬૧-હો મનુષ્યો! તમારે તમારા અત કરણની પ્રાપચિક તાત્કાલિકાને હવે શાત ઠગી દેવી જોઈએ (૧) તમે દેવતા ચરણા રવિદમા તમારા ભાવને સ્થિર ઠગી દો અને પછી તે શુ રૂ છે તે તમે નિરાતે જોયા કરો (૨) ભૂતમાનને અન્ન પૂરે પાકનાર તેજ છે એના સિવાય બીજો કોઈ સત્તાધીશ નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો ખાતરી છે કે તે પોતાના ભક્તોનું કામ કરવામાં કદી પણ ટીલ કરતો નથી (૪)

૨૫૬૨-ડેટલાક લોકો જનમમૂડની આગળ લાળા લાળા ભાપણો આપવા હોસે હોસે દોડી જાય છે, પણ પોતે પોતાના કથન પ્રમાણે વર્તતા નથી, ભલટા લોકોની આખોમા ધૂળ નાખીને અવળા આચરણ કરે છે (૧) જેઓ પોતે સીઝ્યા નથી, એટલે જેઓ અપચિપકન અથવા કાચા છે તેમનાથી નીપજે શુ? તેઓ

જે કોઈ વિપયની ચર્ચા કરે તે પરિપક્વતાને ન પામતાં કાચીજ રહી જાય તો પછી તેમની પોતાની કચાશની તો વાતજ શી કરવાની? (૨) કોઈ મોઢેથી ખાતો જાય અને ખાધેલું ચોક્કી કાઢતો જાય તો તેના શરીરને શી પુષ્ટિ મળે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હીન લોકોના સંસર્ગમાં જે આવે તેના ઉપર જાણે રોગનો હુમલો આવા ભાવ થયો હોય એટલું કષ્ટ તેને વેડવું પડે છે. (૪)

૨૫૬૩-મારી ધન્દ્રિયો અંદરઅંદર લડવા મંડી. મારા કાન મારી જીભને કહેવા લાગ્યા કે, તું તો હરિસ્મરણ કરીને તૃપ્ત થઈ ગઈ છે. (૧) મારા હાથ, પગ, કપાળ એ બધા અવયવો શ્રી-હરિને માટે એકસરખા ઉત્કંઠિત થઈ ગયા છે. આંખોને તો શ્રીહરિના દર્શનની ખાબતમાં જાણે ભારે દુકાળજ પડ્યો છે. (૨) મારી વાણી શ્રીહરિના ગુણ ગાવામાં રોકાઈ ગઈ છે. મારા કાન શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળે છે. તેથી કરીને બાકીની બીજી બધી ધન્દ્રિયો કહે છે કે, અમારાથી તો તેવું કશું થતું નથી. (૩) એટલા માટે મને જો શ્રીહરિનાં દર્શન થઈ જાય તો મારી આંખોને જે વાતની ભૂખ છે તે પણ તૃપ્ત થાય અને બીજી ધન્દ્રિયો પણ પોતા-પોતાના વિષયનો સ્વાદ શ્રીહરિના સ્વરૂપમાંથી લઈ લે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! મેં હમણાં કહ્યું તેવું તમે કરો, એટલીજ મારી ઇચ્છા છે. (૫)

૨૫૬૪-પાંડુરંગ જેવા સમર્થ તારણહાર જેને આવી મળ્યા છે, તેણે તો મનુષ્યોનામાં જન્મ ધારણ કર્યોનો ખરેખરો લહાવો લઈજ લીધો. (૧) એવા લોકોએ જે હરિનામસ્મરણની ગર્જના કરી સંસારના દુઃખોનો ક્ષય કરી નાખ્યો છે, તે અતિ ઉત્તમ પદાર્થ છે. (૨) તેમનાં સંચિત કર્મો પણ ઘણાં શુભ હોવાં જોઈએ, કારણકે તે કર્મોની પ્રેરણાથી તે બ્રહ્માનુભવી સિદ્ધ સંતો પંદરપુરમાં આવી

પહોંચ્યા. (૩) આવા સિદ્ધ મહાત્માઓ ધીજી લોકોને ઈશ્વરપ્રેમનું દાન દઈને પતિતોને પાવન કરે છે; આવા મહાત્માનાં જેઓ દર્શન કરે છે તેમનાં જીવન ધન્ય થઈ જાય છે. (૪) આવા સાધુમહાત્માઓ જ્યારે રસ્તા ઉપર થઈને ચાલે છે ત્યારે અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેમના પગનાં પગરખાં ધની જાય છે, અને સુમાધિ તથા માયુજ્ય મુક્તિ તો તેમનું દામત્વ કરે છે (૫) તેઓ હરિપ્રેમનું નિરંતર પાન કરતા હોવાથી વિશ્રાન્તિ તો તેઓ પામી ચૂક્યાજ હોય છે. તેમને કશી વાતનો ભય તો હોયજ શાનો ? મને તેમનો સમાગમ થયો એટલે મારે પણ હવે ચિંતા શાની રહી ? (૬) જડબુદ્ધિવાળા લોકોના ઉદ્ધાર કરનાર સાધુઓ આ સંસારમાં અતિ વિરલ હોય છે. (૭) તુકારામ કહે છે કે, જેમને આવા સંતોનાં દર્શન થયાં હોય તેમનાં અહોભાગ્ય છે ! (૮)

૨૫૬૫-હું અષ્ટમહાસિદ્ધઓનો દાસ નથી તેમ શ્રુતિઓનો પણ ખંધાયલો નથી. પણ એ વિકૃલ ! હું તો તારોજ દાસ છું. (૧) મારા મનની અંદર તમામ પ્રકારના આનંદોએ વાસ કર્યો છે અને આ સ્થિતિનો કદી નાશ થવાનો નથી. (૨) એ આનંદની ખુમારીને લીધે હું એકલા પાંડુરંગના ઉપરજ મારી નજર રાખું છું. તેમના સિવાય પુણ્યપાપ એવાતેવા તરફ હું નજર પણ કરતો નથી (૩) હું ભક્તિરસને બાદ કરીને ધીજી કોઈ સાધન કરવાનો વિચાર પણ નથી કરતો. (૪) હે દેવ ! તારું નામસ્મરણ મારા હૃદયમાં વસી ગયું એટલે હવે મારે ગર્ભવાસમાં આવજી કરવાનો ભયજ રહ્યો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે વિકૃલ ! હું તારોજ આજ્ઞાપાલક દાસ થઈ ગયો, એટલે મને કાળનો ભય જરાય લાગતો નથી. (૬)

૨૫૬૬-મારો આજો દિવસ તો પ્રાપંચિક વ્યવહારનાં કામકા-

જમાંજ ગયો હતોને ? તેથી કરીને અત્યારે હરિકથામાં તેનું વિધન આવીને ઊભું રહ્યું. (૧) માઝું મન એક વિષયમાં એક ક્ષણવારને માટે પણ સ્થિર થઈને ટકતું નથી. આવી સ્થિતિમાં મને વિશ્રાન્તિ મળે-  
જ કેવી રીતે ? (૨) કથામાં રસભંગ થઈ જાય એટલે તેમાંથી અ-  
નેક પાપ ઉત્પન્ન થવાનાં. આવું થાય ત્યારે તરણોપાય તો શાનો  
ધૂળનો સમાય ? (૩) ધનનો સંચય કરવાથી અંતે કશું હાથમાં  
આવતું નથી અને તેમ કરીને સંચય કરનાર પોતે કાળને વશ થઈ  
જાય છે. ધનસંચય કરનારે વિચાર કરવો જોઈએ કે મારા  
આયુષ્ય પૈકીની એક ઘડીનો પણ મેં સદુપયોગ કયો કે નથી  
કયો ? (૪) હરિનામસ્મરણનું પુનરાવર્તન કરીને તેનું યોગ્ય રીતે  
મંથન કરીને તેમાંથી શબ્દરત્નો જહાર કાઢવા જોઈએ. (૫) તુકારા-  
મ કહે છે કે, હરિનું નામ મોટેથી ગ્રહણ કરવામાં હિત રહેલું છે,  
તેથી કરીને મને તેનીજ ઇચ્છા છે. (૬)

૨૫૬૭—સૌનાં શરીરનાં માંસ અને ચામડાં તો એકસરખાં-  
જ હોય છે, ત્યારે આ શુદ્ધ અને પેલો અશુદ્ધ તેની પરીક્ષા કરવી  
કેવી રીતે ? (૧) દેવની આગળ તો આ વધારે અને પેલો ઓછો  
એવો વિષમભાવ કદાપિ હોઈ શકેજ નહિ. (૨) ચોંકળા, ખાડી,  
કોતર, નદી અને મહાન નદ એ બધામાં ભેદ હોવા છતાં પાણી  
તો એકનું એકજ હોય છેને ? (૩) સૂર્યનાં કિરણ નાના પ્રકારના  
રસનું શોષણ કરે છે તેથી તેના તેજમાં કાંઈ જોછાવસાપણું થાય  
છે કે ? (૪) જાતજાતના રંગની ગાયો હોય છે, પણ તેમના દૂધમાં  
તેમના જુદાજુદા રંગ જિતરતા નથી. દૂધ તો બધી ગાયોનું  
ધોળું ને ધોળુંજ. (૫) જુદાજુદા ઘાટનાં માટીનાં વાસણ થાય છે,  
પણ તેથી કાંઈ માટીમાં ચોંડો ફેરફાર થાય છે ? (૬) અગ્નિ સૌની  
સાથે સમાનભાવે વર્તે છે. આ શુદ્ધ અને આ અશુદ્ધ એવો  
વિચાર અગ્નિ કરતો નથી. (૭) તુકારામ કહે છે કે, વાસણ સારું છે

કે નહાડે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ કે વાસણની અદર ગળી વસ્તુ છે કે કડવી એ છે કે અમૃત તેનો વિચાર કરવો જોઈએ ? (૮)

૨૫૯૮-અમ ગમે તેટલો મોટો હોય, તોપણ હું તેની જરાય પરવા કરતો નથી. જો આમજ છે તો પછી રામનામ લેતા તમને શાંત શાંતી આવે છે ? (૧) કાળના સપાટામાં સપડાઈ ગયેલા માણસના પ્રાણને જે છોડાવે છે, તેનું નામ મોઢેથી વારેઘડીએ લેવાનું તમારાથી કેમ નથી બનતું ? (૨) કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના આપણથી કાળના પંજરાથી છૂટી શક્યો નથી, ફક્ત જેઓ રામનામનું સ્મરણ કરે છે, તેઓજ મોક્ષના તરફ ચાલતા થાય છે, બાકીના બીજા બધા રૌરવ નરકમાં જઈ પડે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જો તમે તમારું હિત ધ્યાનમાં લો તો વિકૃતનું સ્મરણ કરો. જે કોઈ તેમ નહિ કરે તેને જ્યારે નરકમાં સળડવાનો વખત આવી લાગશે, ત્યારે તેને જ્ઞાન આવશે કે મેં ખોટું કર્યું (૪)

૨૫૯૯-જેઓ લોઢાને હરિભજન કરવાનો ઉપદેશ દે છે, એ પ્રમાણે જો તેઓ નહિ કરે તો તેમના અત કરણના ઉપર કામ ક્રોધાદિ વિકાર દરોહો પાડશે (૧) તેમનું આયુષ્ય અને તેમની પારમાર્થિક સપત્તિ એ બેઉને યમના હાત લૂટી લેશે અને તેઓ નિશ્ચય વિપયઠામનાના રગમાં રગાઈને જ્ઞાનભૂમિમાં જઈ શકશે (૨) જેમને હરિજ્ઞા સાલજવામાં અને દેવદર્શન કરવાને સારું દેવમંદિરમાં જવામાં રસ નથી પડતો તેમનું તમામ લક્ષ તેમના અતિ વહાલા ધનપુત્રાદિકમાં જ ચોટયું છે એમ જાણવું (૩) તુકારામ કહે છે કે, અરે ! તું એક દિવસ અથવા એક ઘડીવાર હરિકથા સાલજવા જઈશ તો શુ તારી શરીરમાં સપત્તિને કોઈ જાચકીને લઈ જવાનું હતું ? જો એમજ છે તો એવા પદાર્થો પ્રતિ લક્ષ આપીને તું શા માટે ફસાઈ જાય છે ? (૪)

૨૬૦૦-હરિકથા કહેનારા અને તેને સાંભળવા આવેલા લોકો સાવધાન ચિત્ત રાખીને હરિકથાનો આનંદ માણવાના હેતુથી કથાનો આરંભ કરે છે. તેમની પવિત્ર મુગ્ધના સંસર્ગમાં જે કોઈ આવશે તે તરી જશે, એમાં તો નવાઈજ શાની ? (૧) અહ્યા ભાઈ! તું આ મહત્તિયા પુણ્યનો લાભ તો લઈ લે. દુષ્ટ વાસનાઓ રાખ્યાથી તારે છેડે તો પાપનીજ પોટલી બાંધવી પડશે. જે બીજા તું વાવીશ તેનાં ફળ તારે આખરે લોગવવાંજ પડશે. (૨) તું તારા આગસને વશ થઈને કથામાંથી ઊડી જાય છે અથવા તારા વર્તનથી કથાના રસમાં વિદ્ધ નાજે છે, કથાકારનો દ્રેષ કરે છે, પણ તું યાદ રાખજે કે, જેમ કોઈ રજસ્વલા સ્ત્રી હોડીમાં બેઠી હોય તો તે સ્ત્રી પોતે અને તે હોડીમાં બેઠેલાં બધાં માણસો ડૂળી મરે છે, તેમ તું પોતે અને તારું આખું કુળ ડૂળી મરશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ! જેઓ સન્નજન હોય તે અંદનના વૃક્ષની પેઠે મારી પાસે રહે અને દુર્જનો દેશત્યાગ કરીને આધા આહ્યા જાય એટલી મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૬૦૧-હે દેવ ! તું મારો રક્ષક છે એવું હવે મને સમજાઈ ગયું છે. (૧) બધો વખત તું મારી વાટ જોયા કરે છે. મારા વગર તારામાં સ્વતંત્રતા છેજ ક્યાં? અર્થાત્ હું તને જેમ કરાવું તેમ તારે કરવું પડે છે. (૨) હું તને બોલાવીને સાકાર બનાવી દઉં છું ત્યારે તું રૂપ ધારણ કરે છે; નહિ તો તારે તારી નિર્ગુણ અવસ્થામાં લપાઈને બેસી રહેવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તો પ્રકૃતિની પેલી બાબુના દેશનો છે, પણ અમે તને બોલાવ્યો તેથી તું અમારે લીધે સગુણરૂપ ધારણ કરીને આ દેશમાં આવી વસ્યો છે. (૪)

૨૬૦૨-હે લજ્જા ! હવે તારું અહીં કામ નથી. તું હવે



અહીંથી એકદમ ચાલતી થઈ બા અને મને નામસ્મરણ કરવા દે. (૧) તારો મેં ખંપ કર્યો તેથી મને પાર વિનાનું નુકસાન થયું અને મારે દુઃખ લોકોને તાણે થવું પડ્યું. (૨) તેં મારા સગા (પાંડુરંગ)ને પરાયા બનાવી દીધા અને મને ખૂબજ દુઃસાવી માર્યો. આવી તું તો ખરેખરીજ ભૂંડી છે. (૩) મને તારાથી મુખ થશે એમ ધારીને મેં તારો આશ્રય લીધો, પણ તેનાથી તો મારામાં નાના પ્રકારના ક્રમક્રોધ આદિ વિકારોનો સમુદાય એકઠો થઈ ગયો. (૪) તું મને પંથોની આગળ તેડી ગઈ અને મારો પંથ-કથાસ કરાવ્યો પણ છતાં તેં મને દેવનું સ્મરણ કરવા દીધું નહિ, ત્યારે હવે શા માટે તારી દરકાર કરું? (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે લક્ષ્મણ! તારી કેડ લાગી નાખવાને હું મારા હાથમાં ડક્રણ લઈને જિલો છું. તેના બપાટાથી હું તારી કેડ લાંગી નાખીશ અને મારા સ્વામી જે દેવ તેમને મેં મારા મહદગાર બનાવી દીધા છે. (૬)

૨૬૦૩-હે લક્ષ્મણ! આજ મુખી તો હું તારો તાબેદાર થઈને રહ્યો હતો, પણ તેટલા વખતમાં તેં મારી પુષ્કળ દુઃખ શા કરી મૂકી. (૧) હવે હું તને મારા દેશમાં જરા પણ રહેવા દેનાર નથી. મેં હવે એવા જળરજસ્ત માલિકનો આશ્રય લીધો છે કે તારું કાંઈજ ચાલવાનું નથી. (૨) સાપનો કણ્ઠો નાનો હોય છે ત્યારે તે કોઈને ફરડી શકતો નથી. તેવી રીતે તું પણ પાપિણી નાની હતી તે વખતે મેં તને નાની અને નિર્દોષ ધારીને આશ્રય લેવા દીધો, પણ આગળ જતાં તું આટલી બધી નહારી નીવડીશ તે હું અગાઉથી કેવી રીતે જાણું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા સ્વામી જે દેવ છે તેમને મેં મારી મહદે તેડાવ્યા છે, તેથી કરીને તેમની મહદથી હું લાકડી લઈને તને ખૂબ ઝપેટી કાઢીશ. (૪)

૨૬૦૪-હે મનુષ્યો! મને દેવે જે આદેશ કર્યો છે તે હું તમારી

સૌની આગળ બહાર કરી દઉં છું. તે આદેશ એ છે કે, તમે આ લગ્નને જરા પણ આશ્રય આપશો નહિ. (૧) એ રાંડે તો સીધે રસ્તે ચાલનારા લોકોને ભરમાવીને આડે રસ્તે ચઢાવી દીધા છે. અને લોકોને ફસાવીને ચમપુરીનો રસ્તો બતાવી દીધો છે. (૨) લૌકિક વ્યવહારની અંદર તેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી બેસાડી દીધી છે કે તેનામાં કેટલું ખોટું છે તેની કોઈને ખબર જ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે તમે, એ લાગને પકડીને આપણા સ્વામીની કચેરીમાં ઘસડી બાંધો અને ત્યાં તેનો ખૂણ ફેંચો તો કયા પછી તેને બહાર કાઢી મૂકજો. (૪)

૨૬૦૫-હો મનુષ્યો ! તમે નિર્મળ હરિના ગુણ શા વાસ્તે નથી જાતા અને આત્મદૃષ્ટ બની જઈને મસ્ત હાલતમાં નૃત્ય કરતા કરતા દેવના સમીપ શા માટે નથી જતા ? (૧) પેલી વેશ્યા-નીચ ધંધો કરનારી વારાંગના, તેની એવડી કચી મોટી યોગ્યતા હતી ? પણ તે સુધ્ધાં નામનો આશ્રય લઈને તરી ગઈ. અબ્બમીલ જેવો રીઠો થઈ ગયેલો પાપી પણ વૈકુંઠમાં ચાલ્યો ગયો. (૨) આવા આવા પંચ મહાદોષ કરનારા પાપીઓ જેમનાં પાપનો આડો આંક વળી ગયો હતો, એવા અનંત કોટિ જીવો અગાઉ તરી ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અબ્બમીલે પોતાના પુત્રના સ્નેહને વશ થઈને દેવ નારાયણના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. નામને પ્રતાપે આવા ઘોર પાપીનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો. નામસ્મરણ સિવાય તેનું બીજું એકેય પુણ્યકૃત્ય કોઈ બતાવી શકે છે ? (૪)

૨૬૦૬-મને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેનું હું એક ઠેકાણે બેસીને સેવન કરીશ. હવે મારે વ્યર્થ ખટપટ કરવાનું કાંઈ કામ જ નથી. (૧) તારા જીવનને આ રીતે નારાયણ સુખરૂપ અને ઉત્તમ બનાવી દીધું છે. (૨) મારી બધી પૂંજી મને તો ઘેર બેઠાં મળી ગઈ

છે તે બાળત મારે તો શબ્દનો પણ વ્યય કવો પડ્યો નથી (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, મારે તો હવે મહેનત કરવાનું જ રહ્યું નથી  
અને બધા કશી ભીડ જ નહિ એવું ઉત્તમ એકાંત સ્થળ પણ મને  
મળી ગયું છે (૪)

૨૬૦૭-કે દેવ ! હું ડોઝનાથી બીતો નથી, પણ હું તો ત  
મારા ગદાવાલા ડરતો કરતો તમારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું (૧)  
આજ સુધી મેં તમારું ચિંતન કર્યું તેથી તેના બેરે હું તમારી આ  
ગળ બાળજબગાઈ કરીને ખાવાનું તો માગીશ જ (૨) મને તો મા  
ખણના જેવી સારભૂત વસ્તુ જ જોઈએ અને તે મને મળે તે માટે  
હું તમારો જીવ ખાયા કંઈ છું એવું ન હોય તો નકામી નકામી  
કોણ ભીખ માગવા નવરું હતું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાકું  
રંગ ! મારે સારહીન છાગ નથી જોઈતી જો મને છામ આપવા  
આવ્યા તો તમેજ બની ગયા બાલુજો (૪)

૨૬૦૮-કે દેવ ! તમેજે મારૂં માગેલું લોજન ફહાડામા એક  
જ વાર આપશો તો પછી હું તમારી પાસે વારેઘડીએ કાઠજ માગ  
વાનો નથી (૧) આ પાકુંરંગ ! આ મારી કૃપાળુ માતા ! તું છેવટ  
નો ડોળિયો તો ગળ્યો ગળ્યોજ ખવડાવજો (૨) છોકરું નાનેથી  
મોઢુ થાય ત્યારપછી તેને કોઈ રીતે છેતરવું ન જોઈએ (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, મારા પેટમાં પુષ્કળ ખાવી જગ્યા છે એટલા  
માટે તમે જેટલું પીરસશો તેટલું બધું હું ખાઈ જઈશ પાછળથી  
કશુંજ સિલકમા રાખવાનો નથી (૪)

૨૬૦૯-એક વાર પેટ ભરીને ખાવાનું મળી જાય તો પછી  
હું પગતમા ખેસવાનું નામ ન લઉં ચિંતા દૂર થઈ ગઈ એટલે  
રમતો રમવાનું સારૂં લાગે છે (૧) આ વિકૂલ ! તું તારે હાથેજ  
મારા મોઢામા કોળિયા દે અને તારા નામરૂપી શીતળ જીવનજીનું

ઉપરથી પાન કરાવ. (૨) એ લોજનથી મને એટલો બધો આનંદ થશે કે તેની ખુમારીમાં મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ જશે અને પ્રેમોદ્દાસમાં આવી જઈને હું નૃત્ય કરવા મંડીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું આટલું નહિ કરે ત્યાંબુધી હું કચકચ કરીશ. પછી હું જરા પણ નહિ જોશું. (૪)

૨૬૧૦-હે દેવ ! તું મને સાદ કરીને જોલાવીશ ત્યારે હું તારી પાસે તરતજ દોડી આવીશ. (૧) હું તને વંજગી પડ્યો છું, માટે હવે તું પ્રેમપૂર્વક મારે સાડ મારી ઇચ્છા મુજબનું કાંઈક ખાવાનું મોકલી દેજે. (૨) જેવો તું મને જોલાવીશ તેવોજ હું તારી પાસે દોડી આવીશ અને તારું આપેલું ખાણું ખાઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી બધીજ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તારા ભણીનીજ થાય છે. (૪)

૨૬૧૧-જે ઘડીએ મેં મારો જીવભાવ તને અર્પણ કરી દીધો તેજ ઘડીએ તેનો એવો ક્ષય થઈ ગયો છે કે હવે શોધ્યો જડતો નથી. (૧) હે અનંત ! હવે તો આ સંસારમાં હું જે કાંઈ કરું છું તે તારીજ સત્તા વડે કરું છું. (૨) તેમ કરવાથી મારી દેહાત્મબુદ્ધિ તો જાણે મરીજ ગઈ હોય એવી થઈ ગઈ છે અને તેની જગ્યાએ મારા હૃદયમાં તે વાસ પૂર્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા મનમાં એવો વિચાર પણ નથી આવતો કે, આ શરીર તે હું પોતે છું અને આ શરીરનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે. (૪)

૧.

૨૬૧૨-જેમ કોઈ મજૂરને વેઠે પકડે તેમ હું પણ એક દેવના જ કબજામાં આવી ગયો છું. (૧) તે મને ગાંડોતૂર બનાવી દે છે અને પોતાની સત્તાના જોરે મારી પાસે બધું કામ કરાવે છે. (૨) હું ન્યાંન્યાં જાઉં છું ત્યાંત્યાં તે દોડતો દોડતો મારી પાછળ

આવ્યો આવે છે અને મારા ઉપર જે જે સુખદુઃખ આવી પ્રકે છે તે બધાં તે પોતેજ લોગવી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે વિકૃલે માફે બધુંજ લૂંટી લીધું છે. (૪)

૨૬૧૩-કેઈ ગરીબ માણસને જે વસ્તુની ઘણીજ ભૂખ હોય તે વસ્તુ ત્યારે તેને મળી જાય છે ત્યારે તેના જીવને ઘણુંજ સુખ થાય છે. (૧) મારા મનને પણ તેવુંજ થયું છે, તેથી કરીને તે દેવના ચરણ આગળથી જરા પણ હાલતું નથી. (૨) કેઈ માણસ ઘણી લાંબી મજલ કાપ્યા પછી ચાકચોપાકચો પોતાને મુકામે પહોંચે અને ત્યાં તેને આરામ લેવાની સગવડ મળી જાય ત્યારે તે એવો લાંબો થઈને સૂઈ જાય છે કે, કેઈ ઉઠાડે તોમણ તે ઊઠવાનું મન કરતો નથી. અર્થાત્ મુશ્કાર પોતાના મુકામ ઉપર જઈ પહોંચે ત્યારેજ તેને વિશ્રાંતિ મળે છે અને પછી ત્યાંથી તે જીતીને જીલો થતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કેઈ માણસ તકકામાં ખૂબ બળી જળીને આવ્યો હોય અને તેને ટાઢી હિમ જેવી જગ્યા મળી જાય તે વખતે તેને જેવું સુખ થાય તેવુંજ મારા મનને થયું છે. (૪)

૨૬૧૪-હે દેવ ! હવે તું મારા ઉપર દયા કર અને મને અભયદાન દઈ દે. તેજ માફે જીવન છે. (૧) ઓ દેવ ! તું તારો હાથ જાયો કરીને મારા માથા ઉપર મૂક. (૨) ‘તું બીશ નહિ, બીશ નહિ’ એવું કહીને હે કરૂણાસાગર દેવ ! મને સાંત્વન આપો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં જે આશા રાખી હતી તે સફળ થવાનો આજે વખત આવી લાગ્યો છે. (૪)

૨૬૧૫-અનેક જન્મોથી મેં જે આશા રાખી હતી તેવું આજે શુભ પરિણામ આવી ગયું. (૧) વિકૃલતું નામ મારા કંઠમાં સ્થિર થઈ ગયું છે અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમથી માફે હૃદય ભરપૂર

થઈ ગયું છે. (૨) હવે આ જન્મથી માંડીને મારા અગાઉના મૂળ જન્મ મુધીની મારી આશા સફળ થઈ ગઈ, એટલે હવે મારે આ બાબત કશી ચિંતા કરવાનું કારણ રહેતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માફ મન હવે તૃપ્ત થઈ ગયું છે. દેવનું આ દાન મને તેમની પ્રાપ્તિનું શુભ શકુનસૂચક છે. (૪)

૨૬૧૬-હે દેવ ! મારાં સંચિત કર્મોની વાટને તો હું પાર કરી દઇને આવું છું, પણ તે રસ્તે ઘણી મોટીમોટી ધાતો નડે એવી સ્થિતિ છે. (૧) માટે તમે ત્વરા કરીને મારી મદદે ઢોડી આવો અને મારો હાથ પકડીને મને તમારી પાસે લઈ જાઓ-મને તમારી પાસે લઈ જાઓ. (૨) હું તો ઘટાકાશ અને પટતાંતુની ઠાથા-કૂટ કરીને કાયર કાયર થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! મારી બધી ચિંતાઓનું તમે નિવારણ કરી દેજો. (૪)

૨૬૧૭-હે દેવ ! તમે બધુંજ જાણો છો, ત્યારે હવે પેલી વાતનું મારે તમને કેટલી વાર સ્મરણ કરાવવું પડશે ? (૧) તમે નિષ્કુરપણે વખત ચૂકવો છો, તો તમને આ થયું છે શું ? તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૨) ઓ મારાં માળાપ ! હું તમારી હયાને સાફ બીજ માઝ્યા કરું છું અને હજી પણ તમને મારા ઉપર હયા નથી, એ શું કહેવાય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે જગદીશ ! તમે ઊંઘી ગયા છો કે તમને બીભ્નું કાંઈ થયું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. (૪)

૨૬૧૮-દેવે પોતાના સ્વસામર્થ્ય વડે મને છેતરીને, મારા ઉપર એક રીતે ભેરબુલમ કરીને મારા ચિત્તરૂપી દ્રવ્યની પોટલી મારી પાસેથી ખૂટવી લીધી. (૧) મારા હૃદયરૂપી ઘરની અંદર ચોરી કરવામાં કુશળ દેવ ઘૂસી ગયા અને પછી તો મારીજ બધી ઇંદ્રિયો અને માફ આખું ઘરનું ઘરજ તેમના બણી ફરી બેઠાં;

બધાં તેમનાંજ થઈ ગયાં અને તેમને સહાય કરવા લાગ્યાં. (૨) હે દેવ ! હું તો તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આ સંસારરૂપી અરણ્ય-ની અંદર આલ્સો આલ્સો છું, ત્યાં તમે મારી સાથે આવું કપટ કરશો તે હું જાણતો ન હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મારું ચિત્તરૂપી પોટલું, જે મારું હતું, તે મારા હાથમાંથી ખૂંટવી લીધું અને મને નાગો-ઉઘાડો કરી મૂક્યો ! (૪)

૨૬૧૯—આ વાત નાનાંમોટાં બધાંને મોઢે ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. (૧) તે એટલે સુધી કે મારા તરફનો લોકોનો વ્યવહાર પણ બદલાઈ ગયો છે અને કોઈ મને પોતાને બારણે પણ જીલો રહેવા દેતું નથી. (૨) હવે મારાં સચિત કર્મોની થાપણ જેવી ને તેવીજ તમે પાછી લઈ લો એટલે ઘણું થયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવે મને આવો બનાવી દીધો તે ઘણું મારું થયું. (૪)

૨૬૨૦—કેટલાક લોકો આ લૌકિક આચારમાં ચૂંચવાઈ ગયેલા હોવાથી વ્યવહારમાં ભેરવાઈ પડ્યા છે. (૧) જાણે એ બધાનાં ગળાં દોરકાના છટકિયામાં ફસાઈ ગયાં હોય એવી તેમની હાલત થઈ ગઈ છે અને તેમાંથી તેઓ છટી શકે એવો સંજવ નથી. (૨) તેમણે પોતાની જાતનું શા માટે રક્ષણ નહિ કર્યું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોના જન્મમૃત્યુનો નાશ થતો નથી અને તેમને વારંવાર ચમની સબ લોગવવી પડે છે. એટલા વાસ્તેજ તે મૂરખા-ઓ જન્મમૃત્યુના બોજની નીચે સંતાઈ બેઠા હશે. (૪)

૨૬૨૧—હે મનુષ્યો ! તમે પાંડુરંગના જેવો સધ્ધર શાહુકાર મૂકીને બીજાની જૂઠી આશા શા માટે રાખો છો ? (૧) આ ઉદાર દેવે અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે અને તે ખરાબોટાનો વિચાર પણ કરતા નથી. (૨) જે કોઈ માગણી કરે તેને તે પોતાનો સેવક બનાવી દે છે. એ બધાજ વૈકુંઠ-બંદરે જઈ પહોંચે છે. ત્યાં

તો સેવા સિવાય બીજું કામકાજ હોયજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ સમતોલપણનો નિકાલ કરવાનું કામ મારે હાથ આવ્યું છે, ત્યારે હવે તેના ઉપર કોણ કલંક લગાડી શકે એમ છે ? (૪)

૨૬૨૨-હું દેવના ચરણ આગળ 'ધર્માન' ( વિશ્વાસ ) રાખીને જીભો છું તેથી તે મારા સ્વામી મારા ઉપર કૃપા કરે છે. (૧) તેમનો ખબતનો સાચવનાર ચોક્કીદાર હું છું. ત્યાં આગળ કોઈ સારોનરસો માણસ આવી અડે તો તેની ઝડતી લેવાની મને સત્તા છે. (૨) દેવે મને એક વાર એક હુકમ કરી દીધો અને પોતાનો બધો ખબતનો મને સોંપી દઈને પોતે અલિપ્ત બનીને બેઠા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોણ ચોગ્ય છે, કોણ અચોગ્ય છે, કોણ નમ્ર છે એ બધાનો વિચાર કરવાનું કામ મારું છે. હવે એ કામમાં દેવને પોતાને માથું મારવાની કશીજ જરૂર નથી. (૪)

૨૬૨૩-હવે મારા હૃદયની અંદર કોઈ બીજાનું પદાર્થનો સંચાર થઈ ગયો છે. ( જેનું પ્રસ્તુત પદમાં વર્ણન કર્યું છે. ) તેને લીધે હવે મને સંસારને લગતાં કામોમાં રસ પડતો નથી અને તેમને લગતી પ્રવૃત્તિ કરવાનું પણ મન થતું નથી. (૧) બ્રહ્મરસ- (બ્રહ્મબોધ) વડે મારું સર્વોંગ ભરાઈ ગયું છે; તેને લીધે અગાઉનો દેહવિષયક રંગ બદલાઈ ગયો છે. (૨) કંઠની અંદર નારાયણનો વાસ થયો છે; તેમના આવ્યાથી મારું મન શાંત થઈ ગયું છે અને મારી જીભને તેમનાજ નામનો સ્વાદ લાગી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું હવે એકજ જગ્યાએ બેસી રહું છું. ત્યાં બેઠાં-બેઠાંજ મારી બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે. (૪)

૨૬૨૪-હે દેવ ! ત્યારે હવે તમે આપણી વચ્ચે આટલું બધું છેદું શા માટે પાડી દીધું છે ? (૧) તમારી અને મારી વચ્ચે અસ-લનો સ્વરૂપેક્ય અર્થાત્ સ્વરૂપની એકતાનો જે સંબંધ છે, તેનેજ તમે



સત્વર પ્રકટ કરી દો એટલે બસ. (૨) સંસાર અને પરમાર્થ બેઉના સંબંધમાં મારા હૃદયમાં જે બિદ્ધિમતા થયા કરે છે, તેને તમે તમારું દર્શન દઈને દૂર કરી દો એટલે હૃદય નિશ્ચિંત બની જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું હવે મને દર્શન આપવામાં ઉતાવળ કરજે, કારણકે તારું દર્શન કરવાને સારૂ મારો જીવ અતિશય ઉત્કંઠિત થઈ ગયો છે. (૪)

૨૬૨૫-આ સંસાર સત્ય છે એવી સમજણ હોવાથી લોકોમાં પ્રાપંચિક વ્યવહારની રીત પડી ગઈ છે. (૧) અહ્યા ! તને તારા મૃત્યુનો વિચાર કદી આવે છે કે નથી આવતો ? તું જે ધનનો સંચય કરે તેનો તું ઉપયોગ કરી શકે એવું તારે કરવું જોઈશે. એટલા માટે તું સારી એટલે શાશ્વત વસ્તુનોજ સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખજે. (૨) તારા મનમાં જે દેહના મૃત્યુની ખીક છે તે દેહ તો કાળનો ખોરાકજ છે. તેણે તો તે દેહને ચાવી નાખ્યોજ નાણુજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહ્યા ભાઈ ! તું જરા તારી આંખો ઉઘાડીને જો તો ખરે ! આમ બાણીજોઈને આંધળો થઈશ મા. (૪)

૨૬૨૬-તારા શરીરનાં માતાપિતાને તારું ખરું હિત શામાં રહેલું છે, તેનું જ્ઞાન નથી; તેથી તેઓ તને પ્રાપંચિક લોકવ્યવહારની શિક્ષા આપે છે. (૧) જેમ એક આંધળાની લાકડી ઝાલીને ખીન્ન આંધળા તેની પાછળપાછળ ચાલવા માંડે અને આગલો આંધળો ખાડામાં પડે ત્યારે તેની પાછળના ખીન્ન બધા આંધળા પણ ખાડામાં ગળડી પડે અને બધાજ મોતના મોઢામાં જઈ પડે તેવી આ વાત છે. (૨) આટલા માટે વટાઈ ગયેલા ચીલા ઉપર નજર રાખીને આહ્યા જવાને બદલે સત્ શું છે અને અસત્ શું છે તેનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ; નહિ તો જેમ માંસતું ખાઈને ખાવાની લાલચે માછલી લોઢાનો આંકડો ગળી જાય છે, તેવા હાલ તારા પણ

યથે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ નિર્ણય જે મેં હુમણાં તમને કહ્યો તે, જાણે 'પાવડે પગ અને ધર્મોપદેશ' વાળી કહેવત પ્રમાણે ઘોડા ઉપર સવારી કરનાર પાવડામાં પગ મૂકીને ઘોડા ઉપર ચડતાં ચડતાં જેવો ઉપદેશ આપી શકે તેવો હું તમને આપું છું. અર્થાત્ ઘણીજ અગત્યની વાત તમને ઘોડામાં ઘોડા શબ્દોમાં કહી સંભળાવું છું. (૪)

૨૬૨૭-હું ચારે તરફ જ્યાં જ્યાં મારી નજર દોડાવું છું ત્યાં ત્યાં લોકોને ભૂમ્મું ખાંડતા અથવા આમલીના ચિચૂકા ચૂસતા જોઉં છું અને છતાં તેઓ તેમાંથી રસપ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે છે! (૧) હે દેવ ! સંસારના જીવો આ રીતે એવા ભુક્ષાવામાં પડ્યા છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. એટલા માટે મને એવા લોકોની ઘણી દયા આવે છે. (૨) અમારું દેહરૂપી બારદાન વૈકુંઠમાંથી આવ્યું છે, એમ મનમાં જૂઠો જૂઠો ગર્વ રાખે છે; પણ જ્યારે મજલ પૂરી થશે અને મુકામે જઈ પહોંચશે ત્યારે તેમને ભીખ માગીને ખાવું પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો ગોખી મારીને લોકોને કહે છે કે, અમને આત્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે.

૨૬૨૮-જ્ઞાનના બોલ વડે જેમનું કલેબુર ઢળાઈ ગયું છે, તેઓ ક્ષુદ્ર શબ્દોનીજ માથાકૂટ કર્યા કરે છે અને તેમના એ કામનો કદી અંતજ આવતો નથી. (૧) આવા લોકોના બોલ કયાં મુધી કાને સાંભળ્યા કરવા ? તેઓ જ્યારે તેમની માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમની નાળની સાથે અમુક ગંદી વસ્તુ પણ તેમને શરીરે ચોળેલી હોવી જોઈએ. (૨) મીઠા વિનાની રસોઈ જેમ ફિફ્કી-ફસ લાગે છે, તેમ અનુભવ વિનાના પોકળ શબ્દો પણ તેવાજ ફિફ્કા અને રસહીન લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા ઢાંગી લોકોને તેમના પોતાના હિતનું જ જ્ઞાન હોવું નથી. એવા લોકોની

જેટલી ફજેલી કરીએ તેટલી થાડી. (૪)

૨૬૨૬—અગાઉ થઇ ગયેલા સિદ્ધયુરુષેના શબ્દો સાંભળી-  
ને જેમણે વૈરાગ્યયુક્ત થઇને દેહાલિમાન મનમાંથી કાઢી નાખ્યું  
છે (૧) તેમને ચરણે માફ મસ્તક નમે છે. તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાની  
ઘડીને હું ધન્ય ઘડી કહું છું. (૨) કામક્રોધાદિ વૃદ્ધિકારને લાત  
મારીને તેઓ સંતોને શરણે ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
જેમનાં અંતઃકરણ મૂળથીજ શુદ્ધ છે તેઓ પરમાર્થના તરફ  
શીઘ્ર પ્રગતિ કરે છે. (૪)

૨૬૩૦—જે બીજા જેતરની અંદર પાડેલા ચાસની અંદર  
જઈ પડે છે, તેની ઉત્તમ ફસલ પેદા થાય છે. એથી જાણવું જે  
ખિયાં ચાસમાં ન પડતાં આહાંઅવળાં વેરાઈ જાય છે, તેમના વા-  
વેતરની પાછળ કરેલી મહેનત નકામી જાય છે. (૧) હું ખોટાનો  
ભાગીદાર થનાર નથી; કારણકે તે પોતાની પાસે એકઠી કરેલી  
મૂખાઈ વડે આપણને ભરી દે છે. (૨) આ મૃત્યુલોકમાં બહારનો  
ભૂકો સાધુપણનો દેખાવ માંગે છેજ કેણુ ? કારણકે એ બધાજ  
દલ છે અને ઢાંગી લોકો પેટ ભરવાને સાફ આવાં પાખંડ લોકોને  
બતલાવતા ફરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે સોનું બઢીમાં ત-  
પાવીએ અને કસોટીએ ચડાવી જોઈએ અને જેનો કસ સો ટથના  
સોના જેવો જીતરે તેનેજ અમે તો માનીએ છીએ. (૪)

૨૬૩૧—ઉત્તમ બીજમાંથી પેદા થયેલા જાડનાં ફળ પણ ઉત્તમ-  
જ આવે છે. (૧) અંતઃસંતોષને લીધે જેનું ચિત્ત વિશ્રાન્તિ પામી  
જાય છે, તે પાછું ફરવામાં (ફરીથી ચંચળ થવામાં) સમજતુંજ  
નથી. (૨) ખરાની પરીક્ષા કરનારને કદી ખોટ ખાવી પડતી નથી;  
કારણકે તેની પરીક્ષામાં જે ખોટું કરે, તેને તે વેગળું ફેંકી દે છે. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, મને ખરા વિષયના ઉપર પ્રેમ છે, તેથી કરીને

મને ઉતાવળિયોપણું કરતાં આવડતું નથી. (૪) -

૨૬૩૨-હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવા માટે મારું મન તત્પર થઈ ગયું છે, તેથી કરીને મારી વાણીદ્વારા હરિની કીર્તિના વર્ણનનો ઘોઘ વહેતો થઈ ગયો છે. આ પ્રવાહની ગતિ સ્વાભાવિક જેવી થઈ જવાથી મારી ઇન્દ્રિયોનું વલણ પણ તે બાબતના ભણી વળે છે. (૧) મારા અંતઃકરણની પ્રીતિને અનુસરતી મારી વાણી રોજરોજ હરિની કીર્તિના વર્ણનમાં નવો નવો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) જે-વો રોકડી (અત્યક્ષ) સેવા કરનારા હોય છે, તેવો આગળ આગળ ચાલે છે અને બાકીનો સમુદાય પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે છે. આગળ બિભા રહીને સેવા કરનારોએ સરળ ભાવણ કરવું જોઈ-શે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ભગવાનના દાનનું પૂર વહેતું થઈ ગયું છે. તેમણે સંતોષપૂર્વક મારા માથા ઉપર તેમનો અભય હસ્ત મૂકી દીધો અને મને મારા સ્વામીએ પોતાના શરીરથી ઉતારેલાં વસ્ત્ર વડે શણગાર્યો. (૪)

૨૬૩૩-દેવની મારફતે મારા સ્વરૂપને લગતી શંકાનું નિવારણ થઈ ગયું. દેવનું અને મારું મૂળથી સ્વરૂપેક્ય છે અર્થાત્ હું અને દેવ મૂળથી એકજ સ્વરૂપના છીએ એ વાત હું જાણતો ન હતો. (૧) પણ હવે તો દેવ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં હું પણ જઈશ. તેમને સંતાઈ જવા જેવી એક પણ જગ્યા હું ખાલી રહેવા દેવાનો નથી. (૨) જૂઠા પ્રપંચના મોહને લીધે દેવને મળવામાં ઘણો વિલંબ થઈ ગયો, તેથી કરીને આટલા દહાડા મારી અને દેવની વચ્ચે આંતરે પડી ગયો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અરે દેવ ! આ લિજ્જત દેહાદિ પ્રપંચનો તમારો બતાવીને તું નકામો શ્રમ શા શારૂ લે છે ? (૪)

૨૬૩૪-જ્યાંસુધી ખર્ચ માલૂમ પડ્યું નથી ત્યાંસુધી ભૂલચૂકો યાય એ તો ઠીક છે. એક વાર ખર્ચ માલૂમ પડ્યા પછી પાછા ફર-

વાનું શું કારણ છે ? (૧) મેં તને પકડ્યો છે—ઝોટલે હવે તારે મારી ઇચ્છા મુજબ મને આપવું પડશે. ખરી બાબત સમજવામાં આવી સ્થિતિ થાય છે. (૨) દષ્ટિ નાખતાની સાથેજ દૂર અંતરે રહેલા ઝેવા તને સ્થિર દષ્ટિથી ખારીકાઈથી બેચેલો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને રડી જવાની ખોટી ખોડ છે; સાથે સાથે હું પણ દુકાળનો ભુખાળવો નથી. (૪)

૨૬૩૫—તે દેવ છેજ, એવો વિશ્વાસ રાખીને મેં તેમના પ્રતિ મારો બાવ સ્થિર કરી રાખ્યો છે. (૧) જેણે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી છે, તે મારી સાથે મોઢામોઢ વાતો કરે છે. (૨) હું જે પથરચના કરું છું, તે ફક્ત શબ્દોની ગૂંથણી કરીને બેડતો નથી. (૩) લોકોમાં મારી વાહવાહ થાય અને મને લોકો માન આપે એવી દાંબિક બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને હું આ બધી ખટપટ કરતો નથી. (૪) પણ જે કોઈ ખરેખરો લાભ્યવાન હશે તેજ મારા આ યોગ્ય કેતવ્યનો મર્મ સમજી શકશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તો અસલી અને સાચા પ્રસાદનું ઝરણું છે. (૬)

૨૬૩૬—અમે તો દેવનાં નાનકડાં છોકરાં છીએ અને દેવ અમારા પ્રતિ ખૂબ પ્રેમ બતાવીને અમને લાડકવાયાં બનાવી દીધાં છે. તેથી કરીને એવું ચર્ચાચું છે કે, માળાપ પણ અમે અને નાનાંનાનાં છોકરાંની જગ્યાએ પણ અમેનાં અમેજ. (૧) આથી કરીને દેવ અમારું કામ કરવામાં વિલંબ કરતા નથી, પણ અમારી સાથે મીઠીમીઠી વાતો કરે છે અને અમને સારુંસારું ખાવાનું આપી જાય છે. (૨) મારી બાબતમાં દેવ કશી બુદ્ધિ રાખતા નથી, તેમ કશો લેદલાવ પણ રાખતા નથી. જે મૂળની અસલ વસ્તુ છે તેજ મારા હૃદયની અંદર તેમણે દહ કરી દીધી છે. (૩) ત્યાર પછી તે તેમના પોતાપણના ( તેમના સ્વરૂપના ) બધા અલંકાર મારે શરીરે પહે-

રાવી દે છે. (૪) જેમાં અગણિત દ્રવ્ય ભયું પડ્યું છે અને જેનો કાંઈ સુમારજ નથી એવો અનંત અમર્યાદિત ભંડાર મારા હાથમાં આવી ગયો છે; તેને ગમે તેટલો લૂટી મારો પણ તે કદી ખૂટેજ નહિ. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમે દેવને ખૂબ પ્રેમ સહિત ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે આ જોડી અમારા હાથમાં સોંપી દીધી. (૬)

૨૬૩૭-મારા શરીરની અંદર જે જે વિકારો હતા તે બધાને મેં વીણી વીણીને બહાર ફગાવી દીધા અને શરીરને ખાલીખમ બનાવી દીધું. એટલે પછી ખાલી પડેલી જગ્યાનો પાંડુરંગે કબજો કરી લીધો. (૧) આવું થયું એથી દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા ભાવોનું પાલનપોષણ કરવાની મારે કશી ગરજ રહી નહિ. (૨) કારણકે મારા હૃદયની અંદર અવિનાશી વસ્તુનો પ્રકાશ આવીને વસી ગયો છે. આથી કરીને આ હું અને આ માફં એવી ભાવનાઓનું તો મોતજ આવી ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આમ થવાથી મારા દેહમાં ભરાઈ રહેલી દેહાત્મબુદ્ધિને મેં એક ધાએ પૂરી કરી નાખી. હવે હું એકદેશી થઈ ગયો છું, એવું કોઈએ કહેવું નહિ. (૪)

૨૬૩૮-મારાં માણસોએ ત્યાગ કર્યો તેમાં મને આટલીજ શિક્ષા મળી. (૧) હવે તે દુઃખને લીધે હું દેવનું ચિંતન સ્વસ્થ રીતે કરીશ. (૨) માફં અપમાન થાય અને મારા ઉપર ત્રાસ થાય તેજ ઠીક છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માણસોના હાથે મારા મનનું ખંડન થાય એજ ઉત્તમ. (૪)

૨૬૩૯-આપણી અને દેવના ચરણની વચ્ચે જેમ જેમ અંતર પડતું જાય તેમ તેમ ચિત્તની અંદર ભયનું ભેર વધતું જાય છે. (૧) જો દેવનોજ વિયોગ થઈ ગયો તો પછી જીવીને કરવું છે શું ? (૨) મારે મન તો એક દેવના સિવાય પોતાના અને પારકા બધાજ

લોકો એકસરખા છે. ત્યારે હવે હું તેમાંથી કોને મારા માની લઉં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ દુનિયા હો કે ન હો, તેની મારે કશી ગરજ રહી નથી. (૪)

૨૬૪૦-જેમની વૃત્તિઓ સ્થિર થઈ ગઈ હોય તેમને હું મારા મિત્રો માનું છું. (૧) તેમને હું સાદ કહું છું કે તરત તેઓ મારા તરફ દોડ્યા આવે છે અને હું-તું એકજ છીએ એવું મને ઠહી જાય છે. (૨) અનેક પ્રકારનાં લાપણુમાં તેમની છબ ગૂંથવાઈ ગઈ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ વિકૃત ! મારા બોલ કેવા છે તેનો ખરેખરો મર્મ તો તેઓજ બાણ છે. (૪)

૨૬૪૧-મારા શરીરમાં આનંદે આશ્રય લીધો છે; તેથી કરીને સુખનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો છે. (૧) આ બધું કામ એકલા પ્રભુનું જ છે. તેમના બળની સાથે કોનાથી સરખામણી કરી શકાય એમ છે ? (૨) હું તેમનો સેવક હોવાથી તે મને ઘણી સરસ જગ્યાએ પહોંચાડી દેશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવાં તો તેણે મને ઘણી જાતનાં દાન દીધાં છે. (૪)

૨૬૪૨-અરે ભાઈઓ ! ઘાસ, લાકડાં વગેરે લેર્ગા કરીને તથા જમીનમાં પાચો બોદીને મઠ બાંધવાની મહેનત શા માટે કરો છો ? (૧) ગમે તે એક દેવના દેવાલયમાં અથવા ઝાડ તળે જઈને પડી રહેવું અને તમારે ખાવાને અનાજ ભેઈએ, તે લોકોનાં ઘરોમાં તમારે સાડ જ્યાં બેઠો ત્યાં ભરી રાખેલું જ છે. તમને પીરસવાને માટે તમારી માતાઓ ઘેરેઘેર છે. તેમની પાસે જઈને એકાદ શકોરામાં પેટ ભરાય તેટલું અન્ન માગીને ખાઈ લેવું (૨) તમે એક વાર તો પ્રપંચના બોળને માથા ઉપરથી ફગાવી દીધો, ત્યારે ફરી પાછો શા સાડ તેને તમારા માથા ઉપર તાણી લો છો ? આ બધું માયિક દુઃખ છે અને તેને તમારે આપબળથીજ દૂર

કરી દેવું જોઈયે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સિદ્ધપુરુષો! એક રામનામના રમરણુ સિવાય બીજા બધાજ વ્યવહાર જૂઠા છે એવું જે હું તમને કહી રાખું છું, તે તમે સાંભળી લેજો. (૪)

૨૬૪૩-હુનિયામાં નાના પ્રકારના કુતકવાદી-પાખંડી લોકો પ્રુધ્ધ હોય છે. તેઓ પોતપોતાના દેહના લોભને વશ થઈને નકામા વલોપાત કરતા રહે છે. (૧) હે દેવ ! આવા લોકોના બોલ ઉપર હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી; એટલા માટે હું તો કાછડો વાળીને એકલું તમારું નામ લેવા મંજ્યો છું. (૨) હું મારા જીવસહ વર્તમાન ચિત્તની અંદર દૃઢ અને એકનિષ્ઠ બની ગયો છું. તેથી કરીને બીજા બધા કરતાં તમારેજ મારી લાજ જાળવવી જોઈયે. (૩) તમે તો તમારે સ્વાધીન રહેનારાં પશુઓને પણ દુઃખી થવા દેતા નથી. કેાઈ પશુ પણ તમારે શરણે આવે તો તમે તેને પીડા પામવા દેતા નથી. ત્યારે હવે મારે જે તમને કહેવું હતું, તે મેં કહી નાખ્યું. હવે તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! મારે તમારી દયાને માટે કેટલી વાર ભિક્ષા માગવી પડશે ? હું જાણું કહીશ તો તમને પાછી રીસ ચડશે. (૫)

૨૬૪૪-લોકોએ મારાથી દૂરના દૂરજ રહેવું. આટલા માટે તો હું ભિખારી બની બેઠો છું. (૧) લોકોની સાથે મારે કેાઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખવો નથી, તેમ કેાઈની સાથે કેાઈ પણ જાતનું સંભાષણ પણ મારે કરવું નથી; કારણકે તેવું કરવાનું મને કશું કારણજ દેખાતું નથી. આથી કરીને હું સૌની આશા છોડીજ બેઠો છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ બધાંની ઉપાધિને લીધે મારા જીવને ઘણોજ ત્રાસ થાય છે. તેથી તો હે દેવ ! હું તમારી દયાની ભીખ માગી રહ્યો છું. (૩)

૨૬૪૫-એમાં કેાઈ જાતનો સ્વાનુભવનો રસજ ન હોય એવી



સૂકી, પ્રાણુહીન જ્ઞાનચર્ચા મારે કરવીજ કેવી રીતે? જેનાદ્વારા આપણું હિત સધાતું હોય તે કામ સૌથી પહેલું બનતી તાકીદે સાધી લેવું જોઈએ. (૧) સૂકીસૂકી વાતોમાં પડવાથી આપણો રસ્તો કાપવાના કામમાં મોડું થાય છે. ત્યારે એવું કરવાથી જે નુકસાન થાય તેનું વળતર આપણે માગવું કેની પામે? (૨) આવી વાતોમાં ગૂંચવાઈ જવાથી લૌકિક વ્યવહારનો ખોલો વધી જાય છે અને તેનો એટલો બધો વિસ્તાર થઈ જાય છે કે, તેથી આપણી ઉત્પત્તિ અટકી પડે છે અને જિલદું જન્મમરણના ચક્કરમાં પડીને દુઃખ વેઠવું પડે છે, તે તો વળી વધારામાં. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચોખ્ખા સોનામાં ત્રાંચુ ભેળવીને તેના ઢાગીના બનાવીએ તો પછી આગમાં નાખ્યા વિના તે સોનું કદી શુદ્ધ થતું નથી. (૪)

૨૬૪૬-આગળ જતાં આપણે ઘણા દુઃખી થઈ જઈશું, એ વાતની મૂખ લોકોને જાણ નહિ હોવાથી તેઓ આ સંસારને લગતાં અનેક કામકાજમાં પોતાનો જીવ પરોવી રાખીને ખૂબ વ્યાકુળ અવસ્થામાં જીવે છે. (૧) તેમના મનમાં હમેશાં ભય અને શંકા રહ્યા કરે છે. કોઈ ખિચારો રાંધી ખાવાને વાસ્તે માટીનું ઠોળડું માગવા આવે તો, મારા ઠોળરાને ખાળી નાખવાતું નથી, એવું પણ તેઓ લોભના માર્યા કહેવા ચૂકતા નથી. (૨) પણ જે ઘડીએ કાળ તમારા જીવને પકડીને ખેંચી જવા આવશે તે ઘડીએ તેની આગળ તમારું જોર ચાલશે ખરું કે? (૩) મૃત્યુ બાદ જે જે કામો કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થાય એવાં કર્મ કરીને તમે તેમનો સંચય કરતા જાઓ છો. (૪) ખીજના ઉપર ઉપકાર તો કરવોજ નહિ, એવા વિચાર તમે હમેશાં કરતા રહો છો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મને આવા ઘાતક લોકોનો મેળાપજ ન થાય એવું હું ઇચ્છું છું. (૬)

૨૬૪૭-હે દેવ! મારું ચિત્ત તમારા ચરણ આગળ સ્થિર

થઈ ગયું છે અને તમારા ચરણનું ધ્યાન કરતું કરતું તે તમારી સન્મુખ રમ્યા કરે છે. (૧) હે ખાંડુરંગ! તમારી આગળ જૂઠું કહેવા જઈએ તો તે નહોતો એમ નથી, કારણકે તમે અંતર્યામી છો અને ધર્માંના મનની વાતો જાણો છો. (૨) મને જે સુખ થાય કે દુઃખ થાય તે જોડે તમને અર્પણ કરી દઈને મેં તો કાળને ખાંડો કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે, આવું થવાથી આ મારું અને આ પારકું એવો ભાવ ટળી ગયો છે. (૪)

૨૬૪૮—જે જે સમયમાં જે જે નક્ષત્રો આકાશમાં જોગે છે તે ધર્મા પોતપોતાના સમયને અનુસરીને વરસાદ વરસાવે છે. આથી વિપરીત આપણે ગમે તેટલાં ફાંફાં મારીએ તોપણ તેનું કશુંજ સાડું ફળ આવવાનો સંભવ નથી અર્થાત્ કવળતે વરસાદ વરસવાનો નથી. (૧) જેણે આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેણે આનો ચોક્કસ નિયમ કરી રાખ્યો છે, જે બાબતને લગતો જેવો નિયમ હોય છે તે પ્રમાણે તેના કામની મર્યાદા સૃષ્ટિકર્તાએ મુકરર કરી રાખી છે; (૨) કેમકે ઉનાળામાં અને શિયાળામાં જો વરસાદ વરસે તો તેથી લોકોને નિર્થક ત્રાસજ થાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઝેરમાં પાકેલા કીડાને અમૃતમાં નાખીએ અને અમૃતમાં પાકેલા કીડાને ઝેરમાં નાખીએ તો તે જોડે પૈકી એક પણ જીવતો રહેનાર નથી. (૪)

૨૬૪૯—જે વળતે જે શબ્દો જોલવાની ઉપયોગિતા હોય, તે વળતે તેટલાજ શબ્દો હું જોલું છું. (૧) જોડો પાયો યોદીને તેના ઉપર ચણેલી લીંત જેમ નમી જતી નથી, તેમ જે શબ્દોની અંદર આદિથી તે અંત સુધી દેવનો વાસ હોય તેવા શબ્દો ત્રિકાળ-સત્ય નીવડે છે. (૨) જે કામ કરવાથી પાછલાં સચિત કર્મોનું જોર નરમ પડી જાય તે ઉપાય હું એકદમ અમલમાં મૂકવા મંડું

છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારા સ્વામીનો આજ્ઞાપાલક હાસ છું. તેથી કરીને હું મારા એકજ શબ્દ વડે (દિવના નામ વડે) સર્વનો નાશ કરી શકું છું. (૪)

૨૬૫૦-હો દેવ! તું તારી સહજલીલાના ખેલ તારા વિનોદને અર્થે ખેલે છે, પણ જે તારે મન રમત છે તેનાથી અમે માયો જઈએ છીએ, કારણકે તેથી કરીને અમારે અનેક યોનિઓમાં ભટકવાનું હુઝ વેઠવું પડે છે. (૧) તેથી કરીને હવે હું તારું નામ મારા ઠંઠમાં ધારણ કરું છું કે, જેને લીધે તારે પોતાને વગર કહ્યે દોડતાં આવડું પડશે. હવે તો હું આ એકજ કામ કરતો રહેવાનો છું. (૨) મને તારો વિયોગ થયો ત્યાર પછી હું અનેક યોનિઓ-રૂપી જંગલોમાં ઘૂમીને અને મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પો કરતો આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું આજ સુધી પાપ-પુણ્યની ગૂંચવણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો હતો. મને તો આજે તારી પ્રાપ્તિ કરવાનો સરળ માર્ગ મળી આવ્યો છે. (૪)

૨૬૫૧-આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એવી ભાવના ક્યોંથી કાળ મારી પૂઠે દોડ્યો આવે છે. એટલા માટે ઉપર કહી તેવી ભાવનામાં ગૂંચવાઈ પડવું એ બ્યર્થ થયે છે. (૧) હે પાંડુરંગ! હવે તો તું મારો આસનન થયો છે એટલે હવેથી આવા બ્યવહારના ઉપર આગ પડે. (૨) ત્યાંસુધી મને ખરી વસ્તુનું દર્શન થયું ન હતું, ત્યાંસુધી હું એ ખોટી વસ્તુઓનો ભાર મારા માથા ઉપર લઈ લઈને ફરતો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મિથ્યા મૃગજળ મારી આમેજ આવી બિલું છે. તેને હું સત્ય પદાર્થ માનતો હતો; તેથી કરીને જે વસ્તુ મારી પાસેજ હતી તેને વેગળી ફેંદી દઈને હું દૂર રવડવા નીકળી પડ્યો હતો. (૪)

૨૬૫૨-હે દેવ ! હું મારી યોગ્યતા પ્રમાણે અમુક એક કર્ત-  
વ્યનો નિશ્ચય કરીને તેનું પાલન કરવા મંડી જઈશ. (૧) જે કર-  
વાથી મને તારા ચરણનું આજ્ઞાપણ થાય તેને હું મારું કર્તવ્ય  
માનું છું અને તે હું કરતોજ રહીશ. પછી તને જે યોગ્ય લાગે તે  
તારે કરવાનું રહ્યું. (૨) હું મારે શરીરે કષ્ટ વેઠીને પણ તને ગંગા-  
જળ અને તુલસીપત્ર અર્પણ કરતો રહીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
હે દેવ ! હું તો તારી આગળ હાથ જોડીને બેસો રહીશ, તેનેજ  
તું તારી સેવા માની લેજે. (૪)

૨૬૫૩-હે દેવ ! મારામાં અનેક જાતના ગુણ ભરાઈ રહ્યા  
છે, તે મારાથી એકલે હાથે વેગળા કરી શકાય એમ છે નહિ. એ  
કામ હું તારા માથા ઉપર નાખી દઉં છું ત્યારે તું પણ તે ગુણોનું  
નિવારણ કરતો નથી. (૧) હે નાશયણ ! જાગૃત અને સ્વપ્ન અવ-  
સ્થાઓની વચ્ચે કશો મેળ મારા જેવામાં આવતો નથી. (૨) હું  
ખડારથી સાધુપણાનો વેશ ધારણ કરીને ફરું છું. ઉપર  
ઉપરથી સાધુના જેવાં આચરણ પણ હું કરું છું, પણ મારા  
અંતઃકરણમાં હજી તારો વાસ થયો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
જે સત્ય પદાર્થ છે તેમાં કશી ખોડખાંપણ હોતી નથી. તે તો  
પોતાની એકાકી અવસ્થામાં પરિપૂર્ણ દીસે છે. (૪)

૨૬૫૪-હે દેવ ! મારો અને તમારો સંબંધ જો પહેલેથી  
જોડાયોજ ન હોત તો તો ઘણું સારું થાત; કારણકે વિશ્વાસ  
આપીને ગળું કાપવાનું કોણે કહ્યું છે ? (૧) ઓ પાંડુરંગ ! ઓ મારા  
દાતાર ! હવે મારું હિત શું કરવાથી થાય તેનો વિચાર કરવાનું  
કામ તમારું છે. (૨) મારામાં શુદ્ધ ભાવ છે નહિ, તોપણ હું તમારો  
સેવક કહેવાઉં છું, તેથી મારામાં કમીપણું ન આવે તે તમારે જો-  
વાનું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારાં માળાપ ! મારા જેવા

ગરીબનો ઉદ્ધાર કરવામાં તમારે શ્રમ લેવો પડે છે, એવું તમે શા માટે માની લો છો ? (૪)

૨૬૫૫-હે દેવ ! મારો ઉદ્ધાર કરવાની બાબતમાં તમે ટાળ-ટાળા કરો છો તેનું કારણ શું ? શું તમારે તેમાં તમારી ગાંઠનો કાંઈ ખરચખરચ કરવો પડે છે ? (૧) હે પાંડુરંગ ! તમે ચતુર-શિરોમણિ છો માટે મેં જે સલાહ પૂછ્યો છે, તેનો તમારે નિર્ણય કરીને મને ચોક્કસ જવાબ દેવો પડશે. (૨) હું અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠતો આવ્યો છું. ત્યારે આવી રમત રમવામાં તમને સુખ થાય છે ખરું ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે શું નિર્ણય થઈ ગયા છો ? જો તમે ખરેખર નિર્ણય થઈ બેઠા હો તો પછી આ સંસારમાંથી મારો છુટકારો કેવો કરશે ? (૪)

૨૬૫૬-હે દેવ ! તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી કરીને હું તમારી સાથે નિઃકુરપણે સંભાષણ કરું છું તે તમે યાદ રાખજો. (૧) દુઃખનું નિવારણ કરનાર તો તમારા જેવો બીજો કોણ છે કે, હું તેને શરણે જઈ ? (૨) સૌના દુઃખનું નિવારણ કરવાની સત્તા તો હું તારા પોતાનાજ હાથમાં લઈ બેઠો છે. આ બાબતમાં જાણે તારો એકલાનોજ ઇન્કારો હોય એવી બીના બની છે અને તારા સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ તો દુનિયામાં રહ્યોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો જે છે તે બધુંજ તારા ચરણ આગળજ છે. ત્યારે આ મારા માળાપ ! હવે મોડું કર્યો નહિ. (૪)

૨૬૫૭-ઓ દેવ ! મારું ચિત્ત તારા ચરણ આગળ સ્થિર થઈ ગયું છે, તેથી કરીને મને બધો વખત તારો મેળાપ થયાજ કરે છે. (૧) હું રમતો રમું ગમે ત્યાં, પણ મારા પ્રેમતંતુની દોરીને મેં તારા ચરણની સાથેજ બાંધી રાખી છે. (૨) હું પતિત છુવોને પાવન કરીશ એવું તારું અસલનું વચન છે, તેને હું પકડીને બેસી

રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સર્વજ્ઞ દેવ ! આપણી વચ્ચે જે અસલનો કરાર થયેલો છે તેનો તમે મનમાં વિચાર કરો. (૪)

૨૬૫૮-હે દેવ ! તારું મન મારામાં પરોવાઈ ગયું છે, તેથી કરીને મને જે ભૂખતરસની પીડા થવી જોઈએ તે મને ન થતાં તને લાગુ પડી જાય છે. (૧) તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, આપણાં બેઠેલાં અંતઃકરણ એક છે. તેથી હવે તારે બીજું કશું કહેવું જ નહિ. (૨) તું મારી સાથે ગમત કરવાને ખાતર મારી પાસે બિલો રહીને મારા ગજવામાં જે ખાવાનું મેં બરી રાખ્યું છે તેના ઉપર નજર દોડાવતો લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ ઠંકાણું મારાં પાછલાં સંચિત કર્મનાં સ્વરૂપ કેવી રીતે આવીને બિભાં રહ્યાં ? (૪)

૨૬૫૯-જો આપણે બેઠે બરોળરિયાજ હોઈએ તો હે દેવ ! (પ્રસ્તુત પદમાં) વર્ણવેલી વિગત બને કેવી રીતે ? (૧) જો આપણે બરોળરિયા હોઈએ તો આપણો સ્વામીસેવકનો રૂડો સંબંધ રહી શકે નહિ; અને આપણી વચ્ચે જે પ્રેમ છે, તેનું પણ કશું ઠંકાણું રહે નહિ. (૨) એકત્વની અંદર શબ્દ કુંઠિત થઈ જાય છે, તોપણ ત્યાં ભક્તિની મજા તો મળેજ ક્યાંથી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જો તમારું સ્વામી તરીકેનું પદ જાળવી રાખો તો હું તમારો સેવક બનીને તમારી આગળ આનંદ સહિત નૃત્ય કરું. (૪)

૨૬૬૦-શુદ્ધભાવરૂપી મૂળ ધન મારા હાથમાં આવ્યું કેવી રીતે ? પણ હું જે કાંઈ મારા અંતઃકરણની ઉત્કેષા મહિત દર્શાવું છું, તે બધું માયાજ છે. (૧) હે નારાયણ ! તમે બધું જાણો તો છો; તેથી કરીને જાંડા બિતરીને મારો પીછો લેતા નહિ. (૨) જે જગ્યાએ બેસીને સંતોએ લોજન કર્યું હોય ત્યાં, છેક છેલ્લી પંગતમાં મને બેસવા દેજો. હું તેમનું વધેલું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાઈશ અને

તેમની સોળતમાં પડી રહીશ. મારે સાડ આટલું જ કરો તો ઘણું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારાં, સૌનાં સંચિત કર્મોનો નાશ થશે એવો લોકોને વિશ્વાસ આપીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું. ત્યારે હવે તમે છેક આખર લગી પંજવશે મા. (૪)

૨૬૬૧-મારા જેવા છેકજ રૂખી ગયેલા જીવો અગાઉ થોડા તરીને પાર ઊતરી ગયા છે ? (૧) તમે આટલા બધાનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તમને હું એકલો ભારે પડી જઈશ એવો વિચાર તમે મનમાં લાવતા નહિ; કારણકે તમે કૃપાના સમુદ્ર છો. (૨) જ્યારે હું તમારી દયાનીજ ભિક્ષા માગતો ઊભો છું, ત્યારે પછી મારી પાસે પાપ રહી જાયજ કેવી રીતે ? તમારી આગળ પાપનું બળ શા હિસાબમાં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ અગાઉ એક વાર તમે પથરા તરાવ્યા હતા, તેમ મને પણ જડબુદ્ધિનો પથરો સમજીને હે દેવ ! તમે જરૂર તારજોજ (૪)

૨૬૬૨-હે પાંડુરંગ ! તું જો મારો અંગીકાર કરવા તૈયાર થઈ જાય તો તારો હાથ ઝાલવા કેણુ આવે એવો છે ? પણ તારામાંજ કશું પાણી નથી એવું હું તારે મોઢે કહું છું. (૧) તેમ થવાનું કારણ એવું છે કે, મારા નળજાં પ્રારબ્ધ કર્મોએ તને પાછો હઠાવી દીધો અને તારી વિશ્વંભરપણાની શક્તિને રદ કરી દીધી. આ મારી પોતાની અનુભવેલી ખીના છે. (૨) હું તારે આશરે રહ્યો છું અને તારા નામનું સ્મરણ વારેઘડીએ કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારથી મને આ પંચમહાભૂતોએ મળીને વટાળી માર્યો ત્યારથી હું કાળને વશ થઈ ગયો છું. (૪)

૨૬૬૩-દેહનો નિર્વોહ થવો એ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે. માટે આપણે તો એક હરિના કાલાવાલા કરીએ એજ આપણે સાડું ઉત્તમ કાર્ય છે. (૧) મારા મનને આવો વિચાર સૂઝ્યો એટલે હું

મણ ગયો કે, હવે દેવ મારાથી દૂર નથી. (૨) તમામ જાતની ટપટો, કચકચાટ એ બધાંને મેં ત્યારથી દૂર કરી દીધાં ત્યારથી ।વના બળ વટે છે દેવ । હું તારો આશ્રય લેવાને ચાલ્યો ।વું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારે તો તારું પૂજન કર્યો કરવું. એ સિવાય બીજો કશો ઉપાય છેજ નહિ. (૪)

૨૬૬૪-હે દેવ ! તારે પ્રતાપે આખરે પરિણામ તો ઘણું તારું આવી ગયું. આથી કરીને હું તારીજ ઇચ્છાને વળગી રહ્યો છું. (૧) ભોગ અને અભોગ સહિત આ મારા શરીરના બોળાને હું ત્રહન કરીશ અને તે બધુંજ તારા આશ્રય ઉપર છોડી. દર્શિ. (૨) હે દેવ ! તારી મને મદદ મળી ગઈ એટલે પછી અનેક ખટપટો અને નાના પ્રકારની કામનાઓનું જોર ઘટી ગયું જાણવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું દેહાદિ પ્રપંચના ભાર વટે દબાઈ ગયો છું. -મે એકલાજ સત્ય દેવ છો. (૪)

૨૬૬૫-હે દેવ ! આવા પ્રપંચના ગૂંચવાડામાં તું મને ગૂંચવી મારતો નહિ. (૧) છેક પ્રાચીનકાળથી હું આ પ્રપંચની ખટપટ કરતો આવ્યો છું. (૨) હે દેવ ! મને પોતાને તો આમાં કશીજ સમજણ પડતી નથી; પણ તું તારી આખો મીચી દેતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આપણે જેઠ એકબીજાના સહવાસમાં રહીએ તો કેવું સાડું ? (૪)

૨૬૬૬-મા અને તેનું છોકરું એ બેઠીની વચ્ચે અમસ્તો નામ-માત્રનો પણ વિપ્રભલાવ નહિ હોવાથી માને છોકરાની બાબતનો કશોજ ત્રાસ થતો નથી. (૧) જો દેવ ! મેં પણ તને આટલો બધો પજવ્યો અને કાયર કયો, પણ હવે તું રાજી થઈને મારે સાડું ખાવું મોકલાવી દે. (૨) હે દેવ ! હું જે કાંઈ કહું છું તેને તું સાંભળીને તારા મનમાં સ્થાન આપજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,



ઓ મારી કૃપાવંતી પાંડુરંગા જનેતા ! મેં હમણાં કહ્યું તે તું કં  
એવી મારી તને વિનંતી છે. (૪)

૨૬૬૭-હે દેવ ! તું અને હું બેઉ ભેડાભેડ એક જગ્યાને  
બેસીને જમીએ. એવું કરવાથી આપણી વચ્ચે પ્રીતિ જળવડે  
રહેશે. (૧) આ બાળતમાં જરા પણ કસર રાખવી નહિ. કસર  
રાખે તો તને મારાજ સમ. (૨) માદીકરાનો સંબંધ જે હું સંસારમાં  
બેઉ છું તેનું સાચું સ્વરૂપ તો હું તારામાંજ ભેડી શકું  
છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તારા બધા બાળકોને દેવાની  
મારે છે એવી તારે વિધે જૂની દ્રશિયાદ છે. (૪)

૨૬૬૮-ઓ દેવ ! તું ખીણ સામાન્ય માતાઓના જેવી દરિ-  
દ્ર-કંગાલ માતા નથી. (૧) હું જે જે બોલ મારા બાળસ્વભાવને  
અનુસરીને બોલું છું, તે બધા શું તારી આગળ નકામા અને  
નિષ્ફળ જશે ? (૨) પોતાની પાસે એક કોડી પણ ન હોય એવી  
કાંઈ તું દરિદ્રી અને દૂબળી માતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
તું સ્વભાવે કરીને બોટાબોલી અને હૃદયશૂન્ય નથી. (૪)

૨૬૬૯-હે દેવ ! અમને અમુક શબ્દો કહીને અમારા ઉપર  
તમે આરોપ મૂકે તે તમને ચોખવું નથી. (૧) ઓ દેવ ! હું ત-  
મને એમ પૂછું છું કે, તમે આવાં બાળકોને પેદા કર્યાંજ શા માટે  
તે કહો ? તમારામાં કોઈ બાલની સત્તા કે આવડતનો અભાવ  
હતો ? (૨) હવે જ્યારે તમે અમ બાળકોને તમારાથી વેગળાં  
કાઢી મૂક્યો ત્યારે તમે એકલા તમારી મોટાઈને લઈને બેસી  
રહેજો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે આ બાળતનો તમારા  
મનમાંજ વિચાર કરી લેજો. (૪)

૨૬૭૦-જે છોકરાની મા મરી ગઈ હોય તેનો કોઈ ભાવ પૂછવું  
નથી; કારણકે એક તો તે નાનું છોકરું; તેની બિચારાની દાદ્રશિયાદ

કેણુ સાંભળવાનું હતું ? (૧) લોકોમાં તો આવોજ એક રિવાજ પડી ગયો છે. (૨) જેનું પ્રારબ્ધ શુભ હોય એવી માતા અને તેનાં છોકરાં ન્યાંન્યાં હોય ત્યાંત્યાં તેઓ ખરસ્ખર આનંદપૂર્વક રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણે બધાં દેવનાં બાળકો છીએ અને દેવની સમીપ રહીએ છીએ. (૪)

૨૬૭૨-સંસારમાં શું સુખ બન્યું છે ? એમાં મુદ્દો સુખ છેજ નહિ, એમ સમજીને મને જે કાંઈ લાલ થાય છે તે બધો મેં તને સમર્પિત કરી દીધો છે. (૧) પણ ઓ દેવ ! તું તો અતિ-શય નિર્દય છે. વળી તારા મનમાં એવી એવી તૃષ્ણાઓ છે કે, કેાઈ તને ગમે તેટલું આખ્યાજ કરે તોપણ તેથી તને તૃપ્તિ થાય એમ છેજ નહિ. (૨) બધાંજ કર્મ પોતાની આંખે જોયા કરે અને છતાં પોતે વેગળો ને વેગળો રહે તેવાનું મારે કામ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને હું જે કાંઈ કહું તે બધો ફેકટનો પરિશ્રમ-માત્ર છે. (૪)

૨૬૭૩-જેવું આજ સુધીમાં કહી બનવા પામ્યું ન હતું તે બન્યું અને તે શાથી બને છે તે પણ હવે મને સમજાઈ ગયું. એટલા માટે, ઓ દેવ ! મેં તારી સાથે અબોલા લીધા છે. (૧) હે દેવ ! આપણા બેઉનો સંબંધ આપણી એકજ મુલાકાતમાં તૂટી ગયો; હવે હું મનમાન્યું કરીશ અને આ દેવને વિષે તો મનમાં કશીજ ઈચ્છા રાખનાર નથી. (૨,૩) તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે આવવાનું મારે વ્યવહાર હતો તેનો એક ભાવનાને લીધેજ છેડો આવી ગયો. (૪)

૨૬૭૪-હે દેવ ! હવે આપણી બેઉની વચ્ચે કહેવા જેવું રહ્યું છે શું ? (૧) તેં મારા મનનું સમાધાન તો કર્યુંજ નહિ, તેથી મારું મન બિલકુલ વધારે નિર્દય થઈ ગયું છે. (૨) મારા ઘરમાં ને ઘરમાં-

ઓ મારી કૃપાવ તી પાડુર ગા જનેતા ! મે હમણા કહ્યું તે તુ કર  
એવી મારી તને વિનતી છે (૪)

૨૬૬૭-હે દેવ ! તુ અને હું બેઉ ભેડાભેડ એક જગ્યાએ  
બેસીને જમીએ એવું કરવાથી આપણી વચ્ચે પ્રીતિ જળવાઈ  
રહેશે (૧) આ બાળતમા જરા પછુ કસર રાખવી નહિ કસર  
રાખે તો તને મારાજ સમ (૨) માદીડરાનો સળધ જે હું સસા  
રમા ભેઈ છું તેવું સાચું સ્વરૂપ તો હું તારામાજ ભેઈ શકું  
છું (૩) તુકારામ કહે છે કે, તુ તારા બધા બાળકોને દસાવી  
મારે છે એવી તારે વિષે જૂની દરિયાદ છે (૪)

૨૬૬૮-ઓ દેવ ! તુ બીજી સામાન્ય માતાઓના જેવી દરિ  
દ્ર-કગાલ માતા નથી (૧) હું જે જે બોલ મારા બાળસ્વભાવને  
અનુસરીને બોલું છું, તે બધા શું તારી આગળ નકામા અને  
નિષ્ફળ જશે ? (૨) પોતાની પાસે એક કોડી પછુ ન હોય એવી  
કાંઈ તુ દરિદ્રી અને દૂળળી માતા નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
તુ સ્વભાવે કઠીને ખોટાબોલી અને હૃદયશૂન્ય નથી (૪)

૨૬૬૯-હે દેવ ! અમને અમુક શબ્દો કહીને અમારા ઉપર  
તમે આરોપ મૂકે તે તમને શોભતું નથી (૧) ઓ દેવ ! હું ત  
મને એમ પૂછું છું કે, તમે આવા બાળકોને પેદા કર્યા જ શા માટે  
તે કહો ? તમારામા ઢાંઈ જાતની સત્તા કે આવડતનો અભાવ  
હતો ? (૨) હવે બ્યારે તમે અમ બાળકોને તમારાથી વેગળાં  
કાઢી મૂક્યો ત્યારે તમે એકલા તમારી મોટાઈને લઈને બેસી  
રહેલો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે આ બાળતનો તમારા  
મનમાજ વિચાર કરી લેલો (૪)

૨૬૭૦-જે છોકરાની મા મગી ગઈ હોય તેનો કેઈ ભાવ પૂછતું  
થી, કારણકે એક તો તે નાનું છોકરું, તેની બિચારાની દાદદરિયાદ

કોણ સાંભળવાનું હતું ? (૧) લોકોમાં તો આવોજ એક રિવાજ પડી ગયો છે. (૨) જેનું પ્રારબ્ધ શુભ હોય એવી માતા અને તેનાં છોકરાં ન્યાંન્યાં હોય ત્યાંત્યાં તેઓ પરસ્પર આનંદપૂર્વક રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણે બધાં દેવનાં બાળકો છીએ અને દેવની સમીપ રહીએ છીએ. (૪)

૨૬૭૨-સંસારમાં શું મુખ બન્યું છે ? એમાં મુફલે મુખ છેજ નહિ, એમ સમજીને મને જે કંઈ લાલ થાય છે તે બધો મેં તને સમર્પિત કરી દીધો છે. (૧) પણ ઓ દેવ ! તું તો અતિ-શય નિર્દય છે. વળી તારા મનમાં એવી એવી તૃષ્ણાઓ છે કે, કોઈ તને ગમે તેટલું આખ્યાજ કરે તોપણ તેથી તને તૃપ્તિ થાય એમ છેજ નહિ. (૨) બધાંજ કમ પોતાની આંખે જોયા કરે અને છતાં પોતે વેગજો ને વેગજો રહે તેવાનું મારે કામ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને હું જે કંઈ કહું તે બધો ફાકટનો પરિશ્રમ-માત્ર છે. (૪)

૨૬૭૨-જેવું આજ મુધીમાં કહી બનવા પામ્યું ન હતું તે બન્યું અને તે શાથી બને છે તે પણ હવે મને સમજાઈ ગયું. એટલા માટે, ઓ દેવ ! મેં તારી સાથે અબોલા લીધા છે. (૧) હે દેવ ! આપણા બેઉનો સંબંધ આપણી એકજ મુલાકાતમાં તૂટી ગયો; હવે હું મનમાન્યું કરીશ અને આ દેવને વિષે તો મનમાં કશીજ ઇચ્છા રાખનાર નથી. (૨,૩) તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે આવવાનવાનો મારે વ્યવહાર હતો તેનો એક લાવનાને લીધેજ છેડા આવી ગયો. (૪)

૨૬૭૩-હે દેવ ! હવે આપણી બેઉની વચ્ચે કહેવા જેવું રહ્યું છે શું ? (૧) તેં મારા મનનું સમાધાન તો કર્યુંજ નહિ, તેથી મારું મન બિલકું વધારે નિર્દય થઈ ગયું છે. (૨) મારા ઘરમાં ને ઘરમાં-

જ હું જૂરતો બેસી રહું છું. તારાં બધાં કામજ આવ્યાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તારા દેવપણાને પોટલીમાં બાંધીને એક જગ્યાએ રાખી મૂકજે. (૪)

૨૬૭૪-હો દેવ ! તારી પાસે જ્યારે હું કાંઈક માગવા આવું છું ત્યારે તું મારા તરફથી આશા રાખે છે અને આપણી વચ્ચે ઘણું છેદું પાડી દે છે, (૧) આથી કરીને તારે વિષે મેં જે આશા-ઉમેદ રાખેલી તે બધીને મેં ફેંકી દીધી તેનું આ એકજ કારણ છે. (૨) મારા ઉપરના તારા પ્રેમને લીધે તારાં સ્તનોમાંથી પ્રેમનો મોટો ઘોધ બહાર ઢળી પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું જે કાંઈક કરીને કહું છું તે એટલા માટે કે, મારા બોલનો તું આદર કરે એટલીજ મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૬૭૫-હવે તો ઘરમાં ને ઘરમાં પડી રહેવુંજ સાઈ છે. તેમ કરવાથી આપણા સંબંધ આપણી જાતની સાથેજ રહે છે. (૧) બીજાનાં સારાંમાઠાં કામો આપણી નજરે પડતાં નથી અને એવું થયાથી આપણા પોતાના જીવને કલેશ થવાનું કશું કારણજ ઊભું થતું નથી. (૨) લોકોની સાથે બોલીએ તો એક બોલમાંથી બીજે અને બીજામાંથી ત્રીજે એમ કરતાં બોલબોલા વધી પડે છે અને તેથી જૂઠી ખટપટમાં વધારો થાય છે. (૩) હું જેમ જેમ દેવના વધારે કાલાવાલા કરતો જાઉં છું તેમ તેમ તે મારી પાસે વધારે સેવા કરાવવાની આશા રાખે છે. (૪) ફક્ત હિસાબ કરવાની ખટપટ કયાંથી કશે લાભ થતો નથી તેમ કશું નુકસાન પણ થતું નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી બીજા લોકો લલા ન હોય ત્યાંસુધી કશું કાર્ય થઈ શકતું નથી એ વાત મને જરાબર સમજાઈ ગઈ છે. (૬)

૨૬૭૬-જે રસ્તે થઈને આપણે જવું હોય તે રસ્તો પહેલેથી સાફ કરી રાખવો જોઈએ કે જેથી કરીને રસ્તે ચાલતાં કોઈ

પણ જાતની અડચણ નડે નહિ. (૧) પરાપૂર્વથી આવો શ્રેષ્ઠાચાર આપ્યો આવે છે. પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રતિબંધ કરનારા આપણાં પાપ અને પુણ્યયુક્ત કર્મો છે. (૨) જો તમારે તેમના સપાટામાંથી છટકી નાસવું હોય તો તમારી પંચબૂતાત્મક દેહબુદ્ધિને એક બાબુએ કગાવી દઇને નાસવા માંડજો; કારણકે એ દેહબુદ્ધિની ઉપાધિને લીધે પાપપુણ્ય તમારી કેડે ઢોડ્યાં આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો જે ખરેખર શરૂવીર હશે તેજ આ બધાના સંકંચામાંથી એક તડાકામાં છટો થઇને મુક્ત બની જશે. બાકીના બીજા લોકો જેઓ દેહની સાથે તાદાત્મ્યનો સંબંધ જોડીને દીન બની ગયા હોય છે તેઓ કાળચક્રની અંદર ફેરા માર્યા કરે છે. (૪)

૨૬૭૭-જેઓ પોતાનાં જાતિ, કુળ અને ધનના મદથી રંગાઈ જાય છે, તેઓ ઘણાજ ઉન્નત થઈ ગયેલા હોય છે. (૧) આવું ન કરતાં યુગ પુરુષોએ તો એ બધાથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. (૨) વિષયમાં કશુંજ સુખ નથી, પરિણામે બિલકુલ દુઃખ બિપજે છે. તેના આદિ, મધ્ય અને અંત, એ ત્રણેમાં એકસરખું દુઃખજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાપને સુંવાળે હાથે પંપાળીએ તોપણ તેની તેને કદર હોતી નથી; એટલા માટે સાપનાથી જેમ છોટે રહેવું જોઈએ તેવી રીતે દુર્ગ્ગનાથી પણ દૂર રહેવુંજ યોગ્ય છે. (૪)

૨૬૭૮-હરિકથા કરવી એ અમારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તે સિવાય બીજાં બધાં કામ હું ફક્ત લૌકિક વ્યવહારને નિભાવી રાખવા પૂરતાં કરી છૂટું છું. (૧) મા જેવી હોય તેવી પણ તેનાં પોતાનાં છોકરાંને તો તે ઘણી વહાલી લાગે છે. બીજા સ્ત્રીઓને તો તેઓ જેવું સાધારણ સ્ત્રીઓને માન આપવું ઘટે તેટલું આપે છે. (૨) જેણે જે બાળકને જન્મ આપ્યો તે બાળકને માટે તેની જનેતાનો જીવ હમેશાં ઉત્કંઠિત રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

આ બધું જોઈને હું આનંદપૂર્વક કીડા કરું છું. (૪)

૨૬૭૯-હે સંતજનો ! હું તમારી આજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કરું છું, પણ મારા મનને ઘણાજ ભય લાગે છે; (૧) કારણકે તમારી અડોઅડ તો મારાથી બેસાય એમ છે નહિ તેથી કરીને હું જરાક લાડ કરતો કરતો આવીને તમારા પગ આગળ બેસી પડું છે. (૨) તમારી આગળ તો હાથ જાડીને જિભા થઈ રહેલું એજ યોગ્ય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંતજનો ! તમે ઘણા શ્રેષ્ઠ છો અને હું તો મોટો પાતકી છું. (૪)

૨૬૮૦-હે અનંત ! તું હવે જેવો છે તેવો પણ મને તો ઘણો માન્ય છે. (૧) હું તારા પગ ઉપર માથું માથું એવું મૂકી દઈશ કે ત્યાંથી હું તેને ખસેડનારજ નથી. મારા મનમાં જેવું છે તેવુંજ હું મોઢેથી કહી દઉં છું. (૨) મને જો કશાની ગરજ હોય તો તે એક શુદ્ધ ભાવનીજ. તે તો આરંભમા જેવો હતો તેવો આખર સુધી પણ મીઠો ને મીઠાજ રહે એવું કરવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં જે મારે માટે નિયમ કરી રાખ્યો છે તેને હું કદી પણ છોડવાનો નથી. (૪)

૨૬૮૧-ખરેખરા મર્મની વાત હું ભૂલી ગયો અને તેથી કરીને હું કર્મના સકંઠામાં સપડાઈ ગયો. (૧) તે કર્મે મારો એવો કેડો લીધો કે તેણે મને અનેક વાર ગર્ભવાન કરાવ્યો અને મારો સર્વનાશ કરી દીધો. (૨) મારા દેહનાં મંખંધીઓ તે ક્રુર મારાં અને બાકીનાં બીજાં બધાં પરાયાં એવો ભેદભાવ મારામાં પેદા થયો અને તેના મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપે મારે ગળે ફાંસો લગાવી દીધો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે પેલાં કર્મોએ મને પોઠિયા જાગૃતના જેવો બનાવી દીધો, તેથી કરીને મારા મનમાં જેમને વિષે ઘણો ભય પેદા થયો છે. (૪)

૨૬૮૨-હેહ તો પ્રારબ્ધને આધીન છે, પણ તે છતાં મનને અનેક વ્રતની ચિંતાઓ વળગેલી છે. (૧) હે નારાયણ ! તું મારી પાસે દોડી આવ અને મારા મનને બાગૃત કરી દે. (૨) તારી હયાની યાચના દેવી રીતે કરવી જોઈએ, તેના ખરેખરો મર્મ હું ત્યારથી જાણી ગયો છું ત્યારથી હું જૂઠા પ્રપંચના બ્રમમાં પડીને ઘણો હેરાન થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ મને થયેલા રોગને મારે લોગ કેમ ન કહેવો ? (૪)

૨૬૮૩-જેના મનની અંદર હરિનું નામ વસી ગયું છે તે તો આ ભવસમુદ્રને તરીને પેલે પાર ચાડ્યો ગયોજ નાથવો. તેનાં સંસારનાં બંધનોનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આવાં અગણિત દૃષ્ટાંત મારા સાંજળવામાં આવ્યાં છે. (૧) જોજ રસ્તે હું પણ મારી ચોખ્ખતા મુજબ બનશે તેટલી ચેષ્ટા કરતો રહીશ. (૨) જેઓ ભવસાગર તરી ગયા છે તેઓ જે નૌકામાં બેસીને ગયા હતા તે નૌકા તેમણે મારે સાડ રહેવા દીધી છે. તેમાં બેસવું હોય તો કાઢીને કશી વાતનો પ્રતિબંધ નથી તેમ કશું સાડું પણ આપવું પડતું નથી. જેમનાં મનમાં ક્ષત શુદ્ધભાવજ હોય તેમનું બધું કામ થઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સૌના તારણહાર ચંદ્રલાગાને કિનારે ઈંટના ઉપર બેઠે પગ સમાન રેખામાં રાખીને સૌની વાટ જોતા બિભા રહ્યા છે, માટે તમે હવે બેઠા હો ત્યાંથી બીડીને એકદમ તેમની પાસે દોડતા જાઓ. (૪)

૨૬૮૪-હું તો હવે મારા જીવના ઉપર ઉદાર થઈને બેઠો છું. (૧) આ ઠેકાણે મારાં મન, વાણી અને શરીર અડંગા નાખીને બેઠાં છે. (૨) મેં મારું મન સ્વાધીન કરી દીધું છે અને મારી તમામ વૃત્તિઓને મેં રોકી રાખી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે હે દેવ ! તને હવે હું તારા ઘરમાંથી જરા પણ બહાર નીકળવા દેનાર નથી. (૪)



૨૬૮૫-સંતોના સ્થાનમાં જવાથી ઉત્તમ લાભ થાય છે. લાભ ક્રૂપા ત્યાંજ મળે છે, ખીજે કોઈ ઠેકાણે નહિ. (૧) નો આપણે તેમના સેવક બની જઈએ તો આજ પછીના બધા લૌકિકવ્યવહારને લગતી આશાતૃષ્ણાઓ શમી જાય છે. (૨) નો સંતો આપણને તેમની કૃપાનું દાન દીધું તો તેમનું દાન એવું છે કે કલ્યાણે પણ કદી ખૂટે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ સંતોની સેવા કરવાનો લહાવો મળે તો તે ઘણું ઉત્તમ કહેવાય. (૪)

૨૬૮૬-નારાયણનું નામ એક ઉત્તમ ઔષધ છે. આણું ઉત્તમ સાધન છે છતાં લોકો તેનું સેવન કરી જાણતા નથી (૧) એ ઔષધ એવું છે કે, તેનું સેવન કર્યાથી ભવરોગનો નાશ થઈ જાય છે અને જન્મમૃત્યુનાં દુઃખોનો એવો અંત આવી જાય છે કે, ફરીથી તેને નજરે પણ પડતાં નથી. (૨) વળી આ ઔષધના સેવનમાં ખીજા ત્રીજી કશી ખટપટજ નહિ. એક નામ લેવા માંડ્યું એટલે અંતઃકરણની અંદર કોઈ પણ જાતનું પ્રતિકૂળ તત્ત્વ રહી શકતુંજ નથી. (૩) એનાથી દેવની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી સત્ત્વર દૈવદ્યુષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. (૪) એનાથી જન્મમૃત્યુનાં કષ્ટનો અંત આવી જાય છે અને તે બધાનું મૂળકારણ જે માયાની જાળ તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આ ઔષધના ગુણનો લાભ ઘણા લોકોએ લીધો છે. (૬)

૨૬૮૭-હરિનામ એવું છે કે, કોઈ પણ માણસ ગમે તેવા પાપના મજથી ભરપૂર કેમ ન હોય પણ જ્યાં તેણે નામનો આશ્રય લીધો, એટલે તેને શુદ્ધ થતાં એક દાણવારનો પણ વિલંબ લાગતો નથી. (૧) એટલા માટે તમે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરો-તમે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરો. તેમ કરવાથી તમારા મહાપાતકનો નાશ થઈ જશે. (૨) અનમિલ કોઈ ચાંડાલ-ઝીના મોહમાં ફસાઈને તેની સાથે

વિષયલોગ કરતો હતો. આવા બૂંડા માણસે ન્યાં મોઢેથી હરિ-  
નામ લીધું, એટલે એક ઘડીનો પણ વિલંબ ન કરતાં હરિએ તેને  
તરતજ વૈકુંઠધામમાં તેડાવી લીધો. (૩) તમામ પ્રકારનાં પાપા-  
ચરણમાં પ્રહ્લહત્યા પણ ભારેમાં ભારે કહેવાય છે. આવી અસંખ્ય  
પ્રહ્લહત્યાઓનું પાપ વાદમીકિને લાગુ પડ્યું હતું, પણ તે છતાં  
તેમણે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો એટલે તે ગંગાજળના  
જેવા નિર્મળ થઈ ગયા. (૪) આવી રીતે હરિનામના ઉચ્ચારણની  
સહાયતા વડે કેટલા બધામહાપાપી લોકોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો  
છે! પેલી વેશ્યા કેટલી બધી પાપિણી હતી? પણ તેણે નામનો  
ઉચ્ચાર કર્યો એટલે તરત તે વૈકુંઠ ચાલી ગઈ તે તમે જુઓ તો  
ખરા! (૫) તુકારામ કહે છે કે, દર્પણના ઉપર છાયા પડે તો તે  
દર્પણ જેમ નકાસું થઈ જાય છે, તેમ હરિનામ વિના મનુષ્યજન્મ  
પણ નકામો છે. એવા લોકો જન્મ્યા ન જન્મ્યા જેવા છે. તેઓ  
જન્મ્યાજ ન કહેવાય. એટલા વાસ્તે હું તો હરિનો શરણાગત  
થઈને તેમને પગે પડું છું. (૬)

૨૬૮૮-જે મૂર્ખને દંભ કરવો ગમે છે તે પશુ જેવો છે અને  
તેણે કરેલું ભજન ઘરબાદ થઈ જાય છે. (૧) તે એવકૂદ  
તૈયાર રાંધેલી રસોઈ ખાતો નથી અને છાસ વલોવીને તેમાંથી  
માખણ તારવી કાઢવાની વ્યર્થ ચેષ્ટા કરે છે. (૨) ન્યાં સારા સારા  
માણસો એસે તેવી પાટના ઉપર પોતે એસવા ઇચ્છે છે; પણ તે  
ચાવળાઓ હંસની નકલ કરનારા કાગડાના જેવાજ મૂર્ખ છે. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, ઢોળ ચઢાવેલા રૂપિયાનો માલિક આખરે સભ  
પામ્યા વિના રહેશેજ નહિ. (૪)

૨૬૮૯-ગંગાનો પ્રવાહ જેવો નિર્મળ છે, તેવું લોજન તું  
મને પીરસજે. (૧) પ્રહ્લરસનું લોજન કરવાથી કેળિયે કેળિયે

પ્રેમમાં વધારો થાય છે. (૨) જે લોજન કર્યાથી તૃપ્તિ થાય અને તે લોજનના પ્રતિ પ્રીતિ કાયમ રહે એવું લોજન ઉત્તમ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે મન શુદ્ધ હશે તેનો નારાયણ ઉપ-લોગ કરે છે. (૪)

૨૬૯૦-સુખરૂપી દૂધની અંદર સુખરૂપી દહીંનું મોરવણુ મેળવીને જે દહીં તૈયાર થયું તેને સારી રીતે વલોવીને તેમાંથી સારરૂપી માખણ તારવી કાઢ્યું. (૧) એ માખણનું જેમણે જેમણે સેવન કર્યું તે બધાય તૃપ્ત થઈ ગયા અને તેઓ આનંદના ઉદ્ગાર કાઢતા કાઢતા મસ્ત બનીને ડાલવા લાગ્યા. તેમના મનમાં થતા આનંદને લીધે તેમનાં નેત્ર અને તેમના હાથ ફરકવા લાગ્યા. (૨) તેમનું સૌથી છેવટનું બળ તો નારાયણનું જ છે. તેથી કરીને તે શુષ્કને લીધે ખીજા શુષ્ક વધતા જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ટોચ સુધી જે વસ્તુ ભરેલી છે તેજ સ્વાભાવિક રીતે બહાર નીકળી પડે છે. (૪)

૨૬૯૧-અધ્યા! તું હરિનું લજ્જન શા સાર કરતો નથી? છેવટે જ્યારે તારે ચમપુરીમાં જવું પડશે, ત્યારે તારે ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડશે. તે વખતે કોણ તારી વહારે આવવાનું છે? (૧) હમણાં શું તારા ઉપર કામકાજનું ઘણું દબાણ છે તેથી તને લજ્જન કરવાની કુરસદ નથી મળતી? પણ જ્યારે તું ચમપુરીમાં જઈને બેસીશ તે ઘડીએ તારું કાંઈ ચાલશે અરૂં કે? (૨) અરે! તું અભિમાનથી આટલો બધો ઉન્મત્ત કેમ બની ગયો છે? તું યાદ રાખજે કે, એક દહાડો તને ચમના દૂત સારી રીતે બાંધી-જકડીને ચમપુરીમાં ઘસડી જશે. (૩) હમણાં તો હરિનામ લેતી વખતે તારે દાંતે ખીલીઓ જડાઈ ગઈ છે પણ આખરે તો તને તારી જીભ જૂળ માર ખવડાવશે. (૪) હરિનામ લેતી વખતે તને લોકલજ્જન નહે છે પણ હમણાં કહ્યું ત્યાં તને કોણ છોડાવવા

આવશે? (ખ) તુકારામ કહે છે કે, તું આ બાળત હવે મનમાં કાંઈક શરમ રાખ. આમ ને આમ ખાલી રૂખી મરતો નહિ. (૬)

૨૬૯૨-સમુદ્રનું પાણી વરાળનું રૂપ ધારીને ઉપર ચડી જાય છે અને ત્યાં તેનાં વાદળાં બની જાય છે; તે વાદળાં પાછાં વરસાદ થઈને પૃથ્વી ઉપર વરસે છે અને તે પાણી ગંગામાં જઈ મળે છે. એ ગંગા પાછી સમુદ્રને જઈ મળે છે. આ પ્રમાણે સમુદ્ર પોતાની સાથેજ ખેલ ખેલે છે. (૧) આ રીતે ગંગા અને સમુદ્ર બેઉ મૂળે એક-રૂપજ છે. માત્ર બેઉની વચ્ચે ઉપાધિ આડી આવેલી છે, પણ તે ઉપાધિ મિથ્યા છે. હે દેવ! મારી અને તારી વચ્ચે ગંગા અને સમુદ્રના જેવોજ સંબંધ છે. (૨) ઘટ અને મઠ બેઉ આકાશની અંદરજ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ પણ એજ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછો તેની અંદર જઈ મળે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બીજની અંદરથી બીજજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમની વચ્ચે જે પત્રપુષ્પ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થયા કરે છે તે સ્થિર નરહેતાં જેવાં આવ્યાં તેવાં આસ્વાંજાય છે. (૪)

૨૬૯૩-મને પાણીપોષીને જેણે મોટો કર્યો છે તેના તો એક શબ્દ ઉપરથી હું તેને ઓળખી શકું છું. (૧) તે કદી મારાથી વેગળો જતોજ નથી અને મને લાડ લડાવીને આનંદ આપે છે અને પોતે આનંદ માણે છે. (૨) તે પોતાની દેડ હાથ રાખીને ઈંટના ઉપર બેસા રહ્યા છે; અને એજ તેને ઓળખવાની એધાણી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા શરીરના ઉપર જે પાતળી ચૂલ ઓઢી છે તે ઘણીજ કિંમતી છે. (૪)

૨૬૯૪-હે દેવ! તમને મેં જે જે વિનંતીઓ કરેલી તે પેટી કેટલીનો તમે નિવેડો કર્યો અને મારા બોલનો તમે કેટલા પ્રેમથી સત્કાર કર્યો? (૧) હે કૃપાનિધિ! હે શુણિધાન! મને આ વાતની કાંઈજ સમજણ પડતી નથી. (૨) આજ સુધીમાં મેં તમને. દયા

જીપજે એવાં ઘણાંય લાપણ સંભળાવ્યાં, પણ તે પૈકી એકનો પણ મને તમારા તરફથી ઉત્તર મળ્યો નહિ. (૩) હું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનતો હતો કે, હું જે તમારી સેવા કરું છું તે તમને પહોંચતી હશે. તુકારામ કહે છે કે, પણ હવે મને સમજ પડી કે એ બધીજ મહેનત વ્યર્થ ગઈ, કારણકે કેટલાય દિવસે બિભેલું સ્વરૂપ મારી દ્રષ્ટિએ પડતું નથી. (૪)

૨૬૯૫-હે દેવ! તમારા જે જે વચનો લખી રાખેલાં હતાં તે બધાં અત્યારે તો લજવાઈ મરે છે એવું મને લાગે છે; કારણકે તમે મારા ચિત્તનું સમાધાન કરતા નથી. (૧) તમે જ્યારે મારી સાથે બોલવાનું બંધ કરી દો ત્યારે મને સુખ કેવી રીતે થાય? કારણકે બેઉની વચ્ચે જે પ્રેમ ન હોય તો તેમના મેળાપમાં આનંદ જીપજતો નથી. (૨) એક જણના હૈયામાં ઉમળકો આવે અને તે બીજાને આલિંગન દેવા બંધ ત્યારે બીજો મોડું મરડીને અવળો ફરી બેસે! બેઉની વચ્ચે જે આવો સંબંધ ચાલુ રહે તો તેમની વચ્ચે પ્રેમ કેટલો છે તે ઉઘાડું પડી બાંધ છે. (૩) આજ સુધી મારાથી જે જે થઈ શક્યું તે બધું હું કરી ચૂક્યો. હવે આથી આગળ મારી શક્તિ ચાલતી નથી તેથી હું કળાહીન થઈ ગયો છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અહો દેવ મહારાજ! તમે સમર્થ છો તેથી મારા જેવા ગરીબની સેવા તમારી આગળ પહોંચેજ શી રીતે? (૫)

૨૬૯૬-જે માણસ આશાના પાશ વડે બંધાઈ ગયેલો છે, તેના જેવો નિર્લજ્જ બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. તેને જે એક વાર કોઈએ કહ્યું હોય કે, હું તને અમુક વસ્તુ આપીશ તો તે ગરજનો માર્યો તે વાત સાચી માની લે છે અને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની આશામાં ને આશામાં બેસી રહે છે. (૧) તેનું લક્ષ પોતાના ઇચ્છિત કાર્યમાં પરોવાઈ ગયેલું હોવાથી તેનું રોજ રોજ અપમાન થાય છે,

તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, મને મારી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે અને તેમ થવાથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ જશે, એવી તેના મનમાં આશા બંધાઈ ગઈ છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો આંખો મીંચીને બેસી રહ્યો છું, તેથી જો તમે મને ધક્કો મારીને કાઢી મૂકશો, તો તેની પણ મને ખબર પડનાર નથી. (૩)

૨૬૬૭-હે દેવ ! મેં તમને પાંચસાત વાર કહી જોયું, તેથી હવે તમારે કાં તો મને દર્શન દેવું અથવા કોઈની જોડે સંદેશો કહેવડાવવો; એ બેમાંથી ગમે તે એક તમારે કરવું જોઈતું હતું. (૧) હે નારાયણ ! મારી બાળતમાં તમે આવા નિષ્કુર શાથી થઈ ગયા છો તે મને સમજતું નથી. મારા ચપ્પોની તમારા મનની ઉપર કશી અસર જ કેમ થતી નથી ? (૨) તુકારામ કહે છે કે, તમારા હૃદયમાં સારાં અથવા માઠાં કૃણ આપવાની ઇચ્છા છે કે નહિ, તેની મને તો સમજ જ પડતી નથી. (૩)

૨૬૬૮-હે વિકૃલ ! મારો જન્મ તો આવી રીતે એજેજ ગયો, એવું મારે માની લેવું રહ્યું. આ બાળત મને ઘણો સંતાપ થયા કરે છે. (૧) તમે જે બાળતને વિષે મને કશું પૂછતાજ નથી તે બાળત તમને માન્ય નથી, એવું મારે સમજ લેવું જોઈએ; (૨) પણ હું અત્યાર મુઠ્ઠી પૃથ્વીના ઉપર બોજા જેવો શા માટે આ દુનિયામાં જીવતોજ રહ્યો હોઈશ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! ભવરોગની જળરજસ્ત પીડા મારી પૂઠે પડેલી છે. (૪)

૨૬૬૯-હે દેવ ! તમે મારો લૌકિકવ્યવહાર શા માટે જાળવી રાખ્યો છો ? ગમે તે એક નિકાલ કેમ કરી નાખતા નથી ? (૧) પછી મારા મનની બધી તાલાવેલીજ મટી જાય. આપણું ગમે તે એક કામ થઈ જાય એટલે પછી મનને નિરાંત

થઈ જાય. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તમારે ગમે તે એક વાતનો નિકાલ કરીજ દેવો પડશે. નહિ તો જેમ વેધની બેદર-કારીથી રાગીનું મરણ નીપજે છે તેમ તમારી બેદરકારીથી મારું મરણ નીપજશે. (૩)

૨૭૦૦-હે દેવ! એવાં મારાં ક્યાં મોટાં મોટાં પાપ છે કે, જે મને તમારી પાસે નથી આવવા દેતાં? (૧) તમે તો તે બધું જાણો છોજ, ત્યારે મને કેમ બતાવી દેતા નથી? (૨) આપણી બેહુની વચ્ચે અંતર પડ્યુંજ શાથી? ક્યા કારણને લીધે તમારા ચરણ-મારાથી વેગળા થઈ ગયા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા એવા ક્યા અપરાધની હું સજા લોગવું છું, તે તમે મને કહો તો ખરા કે મને પણ સમજ પડી જાય! (૪)

૨૭૦૧-જેઓ મોટા ઘાંટા પાડી પાડીને બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો તો કરે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી, (૧) તેમનાં મોટાં ઉપર બેલાશક ધૂંકવુંજ-જરૂર ધૂંકવુંજ; કારણકે તેઓ પોતાની જીભને નકામો શ્રમ આપે છે. (૨) કેટલાક વળી મોઢે મોઢે હરિકથા કરતા કરે છે, પણ તેમનાં અંતઃકરણમાં હરિના પ્રતિ પ્રેમ તો સુદૃઢ હોતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેઓ ચતુરાઈ કરીને કવિતાઓ જોડે છે, પણ તેમના મનમાં પૈસાનો લોભ અને લોકોમાં માનપ્રતિષ્ઠા પામવાની તૃષ્ણા એ બે વાનાં તો રહીજ ગયાં છે. (૪)

૨૭૦૨-ગમે તે એકાદ પથરાના દેવ બનાવી દઈને તેની પૂજા કરે, તેની માનતાઓ માને, તે પથરાને બીજા દેવની આગળ મૂકી રાખે; આ બધું કરે પણ પોતાની સીને હરિકથા સાંભળવા જવાની ઇચ્છા હોય તો તેને ત્યાં જવા પણ ન દે! (૧) પોતાની ગાંઠના પૈસા ખરચીને પોતાના બાપની ચાદગીરી જાળવવાને માટે મસાલુમાં તેનાં અસ્થિના ઉપર સમાધિઓ ચણાવે, પણ પોતાનાજ આંગ-

છામાં તુલમીનો છોડ ઊગ્યો હોય તો તેને લોગે પાણી રેડવાનો વિચારે ન આવે અને બાલે તે કોઈ નહારે છોડવો હોય એમ તેના તગ્દ બુએ, (૨) ચોગ તેનું ધન ચોની બાંધ અથવા લૂટાન લૂટી લે, તો તેનું તેને દુ ખ ન થાય પણ પ્રાણીને પાઈ-પૈસાની દક્ષિણા આપવાનો તેનો છવ ન ચાહે, (૩) વેવાઈ, જમાઈ વગેરે પ્રેમીઓ આવે ત્યારે તેમને ઠાઠમાઠથી ભોજન કરાવે પણ કોઈ બિચારે ભિખુડ બાગે આવે તો તેનું અપમાન કરી ને તેને ઠાઠી મૂકે, (૪) તુકારામ જહે છે કે, આવા લોઠા પૃથ્વીના ઉપર ભારડપ છે એવાના છવતરને ધિમાર છે અથવા તો તેમના છવતરના ઉપર આગ પડે ! (૫)

૨૭૦૩-હે દેવ ! હું તમારા કાલાવાલા કરીને તમારા પગ ઉપર માડ મન્તક મૂકું છું (૧) તમારૂં ૩૫ મારી આખો આગળ રમી રહ્યું છે, ભલે તેજ હમેશા મારી નજર આગળ રહે, કારણ કે તે તમારૂં સૌમ્ય સ્વરૂપ મને ઘણું પ્રિય લાગે છે (૨) જો તમે ઉઘ રૂપ ધારણ કરો અને હું તે જોઈને ભય પામું તો મારે નાસી જવાનું કોઈ ઠામઠેકાણું છે ખરૂં ? જો તમે મારા ઉપર ક્રોધ કરો તો પછી મને તમારી પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે કહો ? (૩) તુકારામ જહે છે કે, જેનાથી મને વૈષ્ણવમુદાયના દર્શન થાય તેનું જ મને દાન દેજો આટલા વાન્તે હું તમારે પગે પડું છું (૪)

૨૭૦૪-હરિવિષયક પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે, તેનું વર્ણન કરવા જઈએ તો તે શક્ય નથી, તેમ તેને પ્રગટ કરીને બીજાને બતાવી શકાય એવી વસ્તુ પણ તે નથી જેના ચિત્તની અદર ખરે ખરું અનુભવ થયો હોય તેજ તેને પોતાના ચિત્તની અદર યથાવત્ બાણી શકે છે (૧) કાચબીના બચ્ચા ફક્ત માની કૃપાદષ્ટિ વડે જ ઊછરીને મોટા થાય છે, તે બચ્ચા માના ભેગા રહેતા નથી



અને માને કદી પણ ધાવી શકતાં નથી. (૨) સાપનાં બચ્યાં જન્મી-  
ને તરતજ સંતાઈ બાય છે. એ બચ્યાં બ્યારે માના પેટમાં હતાં  
ત્યારે તેમને કોઈ કહેવા આવેલું કે તમે જન્મો કે તરતજ સંતાઈ  
જાઓ? (૩) કોઈ ખરેખરા ભૂખ્યા માણસને લોજન મળી આવે ત્યારે  
તે વસ્તુ કેવી છે-ગળી છે, ખારી છે કે ખાટી છે, તેનો સ્વાદ તે  
ખરાખર ખાઈ શકે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમની બાળ-  
તમાં પણ આવું જ છે; તમે તેનો તમારા મનમાં જ વિચાર  
કરી લેજો. જેઓ સુત્ર હશે તેઓ તો આ બાબત કોઈને કશો  
સવાલજ નહિ પૂછે. (૫)

૨૭૦૫-હે દેવ ! હું ખરેખર પાતકી છું, એવું હવે મને  
મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી સમજાઈ ગયું છે. (૧) એટલે હવે  
આપણી બેઠની વચ્ચે કશું બાકી રહી જતું નથી. હવે આટલું થયા  
પછી તમારા તરફથી તમારો શું કરવાનો વિચાર છે તે તમે મને  
સાફસાફ કહી દો. (૨) આપણે બેઠ જણ્યું એકબીજાની સાથે બો-  
લવાને માટે સામાસામી ઘણે મેળવીને બિલા છીએ; એટલે હવે  
આપણી વાતચીતમાં કોઈ સાક્ષીને હાજર રાખવાનું કામજ શું  
છે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમને કહેતાં કહેતાં તો મારા પ્રાણ  
જવા બેઠા છે, એ વાત તમને હમણાં જ સમજાઈ લાગે છે. (૪)

૨૭૦૬-અગાઉ તે પતિતોને પાવન કરવાનાં કામ કરેલાં તે  
તો મેં અત્યાર આગમચ કેટલીય વાર તારી આગળ કહી બતાવ્યાં.  
જો આમજ છે તો પછી તે મારી બાબતમાં હજી સુધી કેમ કશું  
કયું નહિ ? (૧) જો નારાયણ ! તે આંખો મીંચીને મારી માથે  
અબોલા લીધા છે ! તું પહેલાં કેવો હતો અને હવે કેવો થઈ ગયો  
છે ? (૨) તને સાફસાફ કહ્યા વગર શું યોગ્ય અને શું અયોગ્ય  
તેની તને સમજાણજ પડતી નથી. આવો તું કિયાનણ થઈ ગયો

છે તે હું શું જાણું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારો ઘાત થવાનો છે એ વાત જો તમે જાણતાજ હતા, તો તમે તેનું પહેલેથીજ નિવારણ કેમ કર્યું નહિ ? (૪)

૨૭૦૭-હે દેવ ! હું તો જાણક કહેવાઉં. જાણકની પેઠે હું તમારી આગળ લાડમાં ગમે તેમ જોલી નાખું, પણ તમારે તેના જવાબમાં મને આકરા જોલ કહેવા નહિ. (૧) મારાથી કંઈ અપરાધ થઈ જતો હોય તો તે તમે માફ કરજો. હે મારા સર્વોત્તમ દેવ ! મને તમે શિક્ષા આપો. (૨) છોકરું તો અણસમજમાં દેવતામાં હાથ ઘાલે; મારા હાથે દગ્ગાશે તેનું છોકરાને જ્ઞાન હોતું નથી. પણ એવે વખતે તેની મા તેને સાચવી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેણે જે જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે તેનો ભાર તેના માથા ઉપર મૂકીને પોતે અલિપ્ત રહેવાના કામમાં તમે ઘણા ચતુર છો. (૪)

૨૭૦૮-અમે તમારાં લાડકવાયાં જાણક છીએ, તે માટે તમારે અમારી સાથે નિર્દયપણે જોલવું જોઈએ નહિ. તમારે તો અમારા ઉપર દયા રાખીને અમને ઘાતમાંથી જાચાવી દેવા જોઈએ. (૧) તમારો અને અમારો આવો સંબંધ છેક પુરાતન કાળથી આવ્યો આવે છે, તેથી કરીને તમે અમારી પુષ્કળ સંભાળ લીધી પણ છે. (૨) હે દેવ ! તમે મને આઘાતનો જરા જેટલો પણ ધક્કો લાગવા દીધો નથી, તેથી કરીને તમારો અત્યારનો દયાહીન નિષ્કુર જવાબ સાંભળીને હું મારા મનમાં ને મનમાં ઓસવાઈ જાઉં છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તમે ઘણાજ કૃપાવંત છો, તેથી કરીને તમારા અમૃત સરખા મધુર શબ્દો વડે મારા મનને સાંત્વન આપો. (૪)

૨૭૦૯-મારે આત્મસ્થિતિ સંજોગી વિચાર જોઈતા નથી. મને તો શું નિરંતર તારા ચરણની સેવા કરવા દે. (૧) હે દેવ ! હે

પુરુષોત્તમ! હું જન્મજન્માંતરમાં તારું દાસત્વ કરતો રહું એવો તું મને તારી સેવાનો સ્વાદ લગાડી દે. (૨) મારે સાયુજ્ય-મુક્તિનુંય શું કામ છે અને કથાનુંય શું કામ છે? કારણકે એ અવસ્થામાં દેવ અને ભક્તની વચ્ચેના પ્રેમસંબંધનું સુખ હોતું નથી. (૩) હે દેવ! તારું નિર્ગુણ સ્વરૂપ કેવું હોય છે? મારે તેને જોવું કેવી રીતે અને તેના મહિમાનું વર્ણન કરવું પણ કેવી રીતે? (૪) જો એમજ છે, તો પછી તું મારો દેવ અને હું તારો ભક્ત એવો સંબંધ આપણી વચ્ચે સચવાઈ રહે અને હું તારા ચરણની સેવા કયાં કરું, એવું થવા દેજે. હે દેવ! મેં હંમણાં કહી તેવી સ્થિતિમાં તું મને તારાથી જરાક દૂર રાખજે અર્થાત્ તું મને તારા સ્વરૂપની અંદર મળી જવા દઈશ નહિ. (૫) હે દેવ! જ્ઞાનાભિમાનથી તું મને હંમેશાં મુક્ત રાખજે અને મારી પાસે નિરંતર તારા ચરણની સેવા કરાવ્યાજ કરજે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મને સારાનરસા તરફ પ્રીતિ નથી. મને તો તારી સેવા સિવાય બીજું કશું ગમતું નથી. મારા મનને બીજું કશું સારરૂપ લાગતું નથી. (૭)

૨૭૧૦—ઓ નારાયણ! તમે ચાલો અને પોતાના કલ્યાણને સારૂ દંડવત્ કરતા જાઓ. (૧) આવું શાથી? તેનું કારણ એવું છે કે, રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા પુત્રની આજ્ઞા તેના પિતાએ માન્ય રાખવીજ પડે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોની આગળ પહેલેથીજ અમારું સન્માન થાય છે ત્યારે હવે તેને આપવાની બાળતમાં તમને વાંધો શાનો હોય? (૩)

૨૭૧૧—સમર્થ પિતાનો પુત્ર જ્યારે ગોઠડી પાથરીને તેના ઉપર પડી રહે ત્યારે લોકોમાં હાંસી કેાની થાય? તે છોકરાની કે તેના સમર્થ પિતાની? (૧) એટલા માટે જે સમર્થ હોય તેણે

પોતાની ઊંચી પદવીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી જોઈએ અને જે પોતાને શરણે આવ્યો હોય તેનું ખર્ચી રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જો તમને તમારે યોગ્ય કર્તવ્ય કરવાનો વિચાર આવતો હોય તો હું જે પતિત અને પાતકી છું, તેનો તમારે ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. (૩)

૨૭૧૨-ઓ મારા મન! તું બીજા કશા સંકટપ્રવિકટ ન કરતાં ક્રૂર વિઠોળાનું જ ચિંતન કરજે. (૧) ત્યાં પાર વિનાનો સુખનો ભંડાર છે અને ત્યાં કટ્પનાની ગતિ કુંઠિત થઈ જાય છે. (૨) હરિનું શ્રીસુખ આનંદ વડે રસેલું હોવાથી ઘણું શોભાયમાન દેખાય છે. તેનું દર્શન કરવાથી શોક, મોહ, દુઃખ વગેરેનો નાશ થઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હૃદયને વિશ્રાંતિ મળી જાય છે અને આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનારી તૃષ્ણાઓ શમી જાય છે. (૪)

૨૭૧૩-મારે હવે કરવું શું? મને આજસે ઘેરીને લૂંટી લીધો છે અને આ પ્રપંચને લગતી ફિકરચિંતાઓને લીધે મને ઘણો ત્રાસ થાય છે. (૧) મારી વાણીમાં રહેનારું જે હરિનામનું સ્મરણ તેને તો તેણે ક્યારનુંય ત્યાંથી ઝૂંટવી લીધું છે. આથી કરીને હરિ જે મારી પાસે હતો તેમની અને મારી વચ્ચે છેદ પડી ગયું છે. (૨) જીવ અને ઈશ એ બેની વચ્ચે ભેદ ઊભો થઈ જવાથી હું (જીવ) જમના સકંચામાં સપડાઈ ગયો છું અને તેથી કરીને મારામાં પુષ્કળ ઐયતાણ થયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! ત્યારે હવે તમે મને આ ભેદભાવની જાળમાંથી છૂટો કરીને તમારી પાસે જ લઈ જાઓ ને! (૪)

૨૭૧૪-જેના મનમાં દેવના ઉપર વિશ્વાસ નથી અને જે સંતજનોની મરફરી કરે છે, (૧) તેના મોઢા ઉપર આખરે ધૂળજ

પડશે. તે તો કુક્રેરના જેવો નીચ ભતિનોજ હોવો જોઈએ. (૨) વળી કેટલાક લોકો અંથનાં પાઠાંતરો કરીને અર્થાત્ અંથના મૂળની નકલ કરતી વખતે ઇરાદાપૂર્વક વાક્યો અને શબ્દો બદલી નાખે છે અને પછી તેવા અશુદ્ધ કરી નાખેલા શાસ્ત્રઅંથનો આધાર બતાવીને લોકોને છેતરતા દૂર છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા ભાવહીન લોકો દેવને પથ્થર કહે છે. (૪)

૨૭૧૫-બધો વખત વિઠોબાના નામનો જપ કરવો એજ તમામ સુખનો સાર છે. એટલા માટે તેમના નામસ્મરણ વિનાની એક પણ પણ નકામી જવા દેવી નહિ. (૧) આજ એક સાધન તમામ સાધનોનું મૂળ છે અને એ રસ્તે જતાં ગોપાળ-શ્રીકૃષ્ણ વશ થઈ જાય છે. (૨) બીજાંત્રીજાં તપનો સંગ્રહ કરવાની કશી જરૂર નથી. તેમ કાશીત્રયાગ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરવાની પણ જરૂર નથી. (૩) એટલું યાદ રાખજો કે, જ્યાંસુધી તમારામાં દેહાભિમાન રહ્યું હશે અને જરા જેટલી પણ સંકલ્પવિકલ્પ કરનારી કલ્પના રહી ગઈ હશે, ત્યાંસુધી નારાયણ તમારી પાસે કદાપિ આવનાર નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું નામસ્મરણ કરનારને દેવ દર્શન દેતા નથી, એવું કહેનારને હોઠે કોદ નીકળજો. (૫)

૨૭૧૬-હો પાંડુરંગ ! મારું તને વિસ્મરણ થઈ જાય છે, પણ આવું ન કરતાં તું મને તારાથી દૂર કરીશ મા. (૧) ઓ દેવ ! હું પોતે તારો દાસ કહેવડાવું છું, એ વાતની તને શરમ આવવી જોઈએ. હવે તું મને એકાદ વાર ભલે ભૂલી જજો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હો દેવરાજ ! હવે તું તારી પોતાની અને મારી બેમાંથી એકની પણ યોગ્યતા સાચવતો નથી. (૩)

૨૭૧૭-જો ગામના લોકો ભક્તિહીન હોય તે ગામમાં સાધુની કોણ અને કેટલી કદર કરવાનું હતું ? એવા ગામમાં સાધુપુરુષ જઈ

ચડે તે વાઘની બોડમાં ગાય જાય તેવું છે. (૧) કસાઈની દુકાન આગળ બિલો રહીને કોઈ તેને બળદના સમ દે, તો તેની કસાઈના મન ઉપર શી અસર થવાની હતી? (૨) શાકભાજી વેચનારા કાછિયાની દુકાને કોઈ સાચાં મોતીની સેર લઈને જાય, તો તે કાછિયો તેને કહેશે કે, આ મોતી મારે શા કામનાં? (૩) કેળ અને બોરડી કદાચ જોડાજોડ ભિગ્યાં હોય પણ તેથી કરીને તેમનાં ફળ થોડાંજ એકસરખાં લાગવાનાં હતાં? (૪) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કડવાં કારેલાં દૂધપાકમાં નાખે તો તે દૂધપાક કદી ગળ્યો થઈ શકે ખરો? (૫)

૨૭૧૮—હે દેવ ! ચાકચાંપાકચાંનું વિશ્રાંતિસ્થાન તુંજ છે. એટલા માટે તારા માથા ઉપર લીંબુ અને મીઠું ઉતારીને ફેંકી દઉં છું. (૧) હે પરમાનંદ પુરુષોત્તમ ! અનેક પ્રકારના શ્રમમાંથી તું મારો છુટકારો કરી દે. (૨) અનાથ લોકોનો અંગીકાર કરવામાં તને ઘણો ભાર પડી જતો હોય એવું તારા મનને કદી થતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠાબાઈ માણડિ ! મારા મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય તે તે બધીને પૂર્ણ કરવા સમર્થ અને શ્રેષ્ઠ તુંજ છે. (૪)

૨૭૧૯—હું ખૂબ જોરાવર બનીને મોતિયાનો કછોટો મારીને તારી આગળ દાન માગવા આવ્યો છું. (૧) હે પાંડુરંગ ! મેં તારી સેવા કરી તેનું તારા ઉપર કરજ ચડ્યું છે. હવે તેના બદલામાં તું મને તારો પ્રેમ આપ. (૨) આ બાળત લોકોને કશી જાણ ન થાય એવી ચતુરાઈથી તું તારો પ્રેમ મને આપજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો તારા ચરણની નિસાચે ચોટી રહ્યો છું. પછી એ સિવાય માફ કયું કર્તવ્ય બાકી રહી જાય છે? (૪)

૨૭૨૦—હે પંઢરીનાથ ! મને તારો ક્યારે બેળાપ થશે? એ બાળતની ઉલ્કાને લીધે મને ઘણી મૂંઝવણ થાય છે અને મારા

મનને એવી તાલાવેલી થાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. (૧) હું ગરીબ માણસ તારી આગળ ચાથના કરતો બિલો છું. તું મારી પ્રાર્થના ક્યારે કાને ધરીશ અને તું ક્યારે મારા ઉપર કૃપા કરીશ તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૨) તારી વાટ જોતાં જોતાં તો મારી આંખો દુખવા આવી અને મારા મનને જે સંતાપ થયો છે તે તો જુદો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તારૂં શ્રીમુખ જોવાનીજ ભૂખ લાગી છે. (૪)

૨૭૨૧-તારા ચરણ ઉપર હું મારો દેહ એવારી નાખીશ. (૧) હે નારાયણ! હું ગરીબ તારે શરણે આવ્યો છું-તારે શરણે આવ્યો છું, તે માટે હવે તું મારો અંગીકાર કર. (૨) હું ધૂળમાં આજોડીને તારા ચરણ આગળ પડી રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારૂં મસ્તક તારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખ્યું છે. (૪)

૨૭૨૨-હે દાતાર ! હે દેવ ! હું તો તારા બારણા આગળ દૂતરો થઈને પડ્યો છું, એમ જાણીને તું મને બહાર તગેડી મૂકીશ નહિ. (૧) મેં તારે બારણે ધામા નાખ્યા છે, એટલા માટે તું મારો હાથ સાહીને મને ઊઠાડી મૂકતો નહિ. (૨) બધા નદેદંટ લોકોમાં હું તેમનો શિરોમણિ છું અને અહીં તારી આગળ અડંગો નાખીને બેઠો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું આખા સંસારનું જીવન છે. તારૂં બિરહ કેવું છે તેનો તું જરાક વિચાર કરી જો. (૪)

૨૭૨૩-વિચાર કરીને જોવા જઈએ તો જે થયું તે ઘણુંજ સાડું થયું, એમ સમજવું જોઈએ. (૧) મારાં પાછલાં કર્મોનો બધો નિકાલ થઈ ગયો અને તેમનો નિવેડો થઈ ગયો છે એ વાત મને અનુભવથી સમજાઈ ગઈ છે. (૨) દેવના સમાગમથી મારા મનને વિશ્રાંતિ મળી ગઈ છે એ પણ અનુભવ ઉપરથી સમજાઈ

બય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવે મને જોળી કાઢીને પોતાની પાસે તાણી લીધો તે ઘણું જ સાફ થયું. (૪)

૨૭૨૪-કાળચક્રની આંટી બાણે મારે ગળે એક રેંટમાળ વળગી હોય તેમ માફ ગળું તેની અંદર ફમાઈ ગયું હતું. (૧) એ રેંટમાળની અંદરનું જે ઘડિયું ફૂટી ગયું તેને ફેરા ફરવામાંથી મુક્તિ મળી બય છે. એ ઘડિયાની માફક હું પણ મુક્ત થઈને મારી આત્મસ્થિતિમાં સ્વયંભૂ નિષ્કામ બની ગયો છું. (૨) પેલા ફૂટી ગયેલા ઘડિયાને પછી કોઈ વેઠે પકડીને તેની પાસે કામ કરાવતું નથી. મારી બાળતમાં પણ આશ્વજ બન્યું છે, કેમકે કાળચક્રની અંદરથી મારો પણ એ ઘડિયાની માફક છુટકારો થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મુડદાને અગ્નિના સ્પર્શથી જરાય લાગણી થાય ખરી? જેવી રીતે મુડદાને અગ્નિથી કશું હાનિ થતું નથી, તેવી રીતે મને કાળચક્રનાથી કશું હાનિ થતું નથી. (૪)

૨૭૨૫-ઓ દાતાર દેવ! હું મારા તમામ શ્રમનો ક્ષય કરવાનું કારણ બની ગયો છું. (૧) હું મારો દેહ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને ઉત્તીર્ણ થઈ ગયો છું અને તમામ કામનાઓમાંથી મુક્ત બની બેઠો છું. (૨) હવે હું મારી પોતાની સત્તા વડે કશું જ કામ કરવાનો નથી. બધી સત્તાજ તારી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે અનેક પ્રકારની ખટપટોમાંથી તદ્દન વેગળો થઈ ગયો છું. (૪)

૨૭૨૬-હે દેવ! તમે મને જ્યાં જવાનું કહેશો ત્યાં જઈને હું તમારી કીર્તિની ઘોષણા કરીશ. એ સિવાય આ મારી સામેના બીજા કોઈ પણ વિષય પર હું નજર કરવાનો નથી. (૧) આના બદલામાં હું તમારી પાસે તમારા હૃદયની અંદર તમે સંતાડી રાખેલો ગુપ્ત પ્રસાદ માગું છું. તે વસ્તુ મળવાથી મારાં આગળ



ઉપરનાં વિધોનો નાશ થઈ જશે. (૨) કળિકાળ જ્યારે પોતાનું  
બધું જોર અજમાવીને મારા ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તમે  
મારા તરફ તમારી કૃપાદષ્ટિ કરીને જોયું હતું. તેથી કરીને હું  
કળિકાળથી બીવાનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા વિજ-  
યની એધાણી જ્યારે હું તમારા ચરણ આગળ લાવીને મૂકી  
દઈશ ત્યારે તમારું નામસ્મરણ કરવાનું કામ ઘણું સહેલું  
થઈ જશે. (૪)

૨૭૨૭-જે ઘડીએ તમારા પ્રત્યેનો લાવ મારા અંતઃકરણમાં  
ઉત્પન્ન થયો તે ઘડીએજ મને ઘણા સારા શુકન થયા હતા. તે  
છતાં તમે આ પ્રમાણે શા માટે સંતાઈને કહીં ભરીં બેસો  
છો? (૧) મારા મોઢાની મારફતે શબ્દોની ગૂંથણીનો પ્રવાહ વહેવા  
માંડે એવી માગણી મેં તમારી પાસે કરી કરી નથી, તેમ ઉપર  
ઉપરની નિષ્કામતા પણ માગી નથી. (૨) જ્યાંસુધી ખરી વસ્તુની  
પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી એ નકામાં લક્ષણ વધાર્યાથી કરશે. લાભ  
થતો નથી અને જો ખરી વસ્તુ હાથમાં આવી ગઈ તો એ બધાં  
ખાલી શ્વાસ જેવાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આવી  
નકામી ખટપટ કરવાનું કેાણે કશું છે તેનો તમે તમારા મનમાં  
વિચાર નથી કરતા. (૪)

૨૭૨૮-આશાતૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલો જૂઠો ઉપર ઉપરનો  
લક્ષ્ય હું નથી; પણ હે નારાયણ ! તમે મને ટોકી ખાવા બેઠા  
છો. (૧) મારા અંતઃકરણની અંદર શું છે તે તમે જાણો છો અને  
છતાં યોગ્ય વ્યવહારની અંદર તમે મને ફસાવી માર્યો છે. (૨)  
મન વડે કોઈ પદાર્થની કલ્પના કરી અને તે પદાર્થને હાથમાં ન  
આવ્યો, તો તે બંધનકર્તા નીવડે છે, કારણકે પહેલાં એક વાર મનમાં  
સંકલ્પ થયા કરતો હતો અને હવે તેને ઠેકાણે વિકલ્પ થવાનો. (૩)

તુકારામ કહે છે કે, ખડું કહેવડાવો તો મનને ચણચણાટ કરવાનું મને ગમતું નથી, કારણકે અન્ન એક વારનું રંધાઈ ગયા પછી તેને ચૂલા ઉપર મૂકી રાખીને નકામું બાળી મૂકવાથી શો લાભ છે? (૪)

૨૭૨૬-કોઈને વાડકી છાશ આપતાં પણ જેનો ભવ બળતો હોય, તે બીજાને પેટ ભરીને ખવડાવે તેની તો આશાજ શી રાખવી? તેના બહારના વર્તન ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. (૧) હે દેવ! અત્યાર મુઘીમાં મેં તમારી પાસે કોઈ પણ વસ્તુની માગણી કરીને તમને કદી તસ્દી આપી છે? આમ છતાં તમને મારી બાબત ઘણું કષ્ટ પડ્યું હોય એવું લાગે છે. (૨) તમારી સેવા સિવાય બીજા કામમાં તો હું હાથ ઘાલતો નથી. હે દેવરાય! આવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા પતિત-પાવનાદિ બિરહોનું રક્ષણ કરવાને માટે હું મારા શબ્દો વડે તેની ઘોષણા કરું છું. (૪)

૨૭૩૦-હું વૃત્તિઓના ઉપર આબંધોજ શા માટે? આટલી બધી મહેનત કરવાનું મારે કારણ જ શું હતું? (૧) હે દેવ! હે મહારાજ! તમે બધું જાણો તો છો, પણ જાણીજોઈને અજાણ્યા થઈ જાઓ છો એવું મને લાગે છે. તમે એજ જ્ઞાનની અંદર પડી રહો એ વધારે સારું છે. (૨) પૂર્વે હું અલેદ અવસ્થામાં હતો; તેમાંથી હું બહાર નીકળી આવ્યો. તેમ છતાં તમને આજસે શાથી ઘેરી લીધા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે મત્વર ઉદાર થઈ જાઓ, આત્મ મોહું કરશો નહિ. (૪)

૨૭૩૧-કીર્તન કરવાની ભજનપદ્ધતિ એ સહેલામાં સહેલી છે, એ તો સૌને હવે મેં જાણીતું કરી દીધું છે. હવે આ પૃથ્વી ઉપર મારે બીજું કયું કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહી ગયું છે? (૧) હે દેવ! જે કાંઈ નિયમ પ્રથમથી ઘડી રાખ્યો હોય તેમાં હવે ટાળટોળા

કરો તે સાડું ન કહેવાય. નહિ તો તમે જે ઉદાર કહેવાઓ છો, તે તમારી ઉદારતાને ઠેકાણે શું તમારે હીનતા ગ્રહણ કરવાનો વિચાર છે? (૨) એક વાર જે નિયમ ઘડ્યો તે કદી બદલાય ખરો કે? જે તમે આપું કરશો તો એ કામ ઘણુંજ બેશર મું કહેવાશે. (તમે એવા બેશરમા છો ખરા કે?) (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે કેટલુંય બોલી ચૂક્યા છે; હવે તેમાંથી તમારા એકજ બોલનો નિકાલ કરી દો તોપણ ઘણું છે (૪)

૨૭૩૨-જે પદાર્થમાં મારી દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ છે તેમાંજ માડું મન પણ આંટાફેરા માર્યા કરે છે. (૧) તો તમે મને તે વસ્તુ તું દાન દઈને મારી પીડાનો અંત લાવો તો કેવું સાડું? એવું નહિ કરો તો જે અન્નના ઉપર મારી નજર પડી ગઈ છે તેનું જે કોઈ સેવન કરશે તેણે બધું ઓછી કાઢવું પડશે. (૨) તમને વળી કથી બાળતનું અને કચું સંકટ આવી પડ્યું તેનુંજ મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે તમારા હાથગાંઠા કરીને મને મારી ઇચ્છા મુજબ દાન દો, એટલે પછી હું મારે મોઢેથી તમારી મોટાઈની કીર્તિની ઘોષણા કરતોજ રહીશ. (૪)

૨૭૩૩-સ્વામી-સેવકપણાનો સ્વાદ મને પ્રિય હોવાથી તેનું માધુર્ય ચાખવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા સાડું હું પ્રપંચની અંદરથી બહાર નીકળી ગયેલો તેમાં પાછો આવ્યો છું. (૧) અગાઉ જે વસ્તુનું દાન મેં તમારી પાસે માગ્યું હતું તે મને સત્વર આપી દો; કેમકે આપણી વચ્ચે અસલનો જે ઠરાવ થયો હતો તેને હું સાચવી બેઠો છું. (૨) તમારા એકજ વચનને માટે હું ઉપાય કરી રહ્યો છું અને અસલનો મમ્ બતાવીને હું તમારી પાસે આવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા નામચિંતન વડે તમે આખા જગતના મનની અંધિઓને તોડી નાખો છો, ત્યારે તમારા-

જ મનમાં તમે આટલી બધી અંધિજોને શા સાડું રાખી મૂકી છે અને તેમને લઇ લઇને તમે કેમ ક્યાં કરો છો ? (૪)

૨૭૩૪-હવે મારે મારી વાણીનો ઉપયોગ શા કામને અર્થે કરવો જોઇએ ? મારા અંતઃકરણની આ વાતનો મર્મ સમજી લઇને મને પોતાના મનમાં કોણુ સ્થાન આપનાર છે ? (૧) હે દેવ ! હવે મારી બાળતમાં તમે ટાળ'ટાળા ન કરો અને મારો તુચ્છકાર ન કરો; કારણકે જો તમે તેવું કરશો તો મને ઘણો કલેશ થશે. (૨) બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા તો ઘેરઘેર થાય છે, પણ તેમ કરવાથી ખરી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી કરુણાને માટે યાચના કરું છું ત્યારે કોઈ દોઢડહાપણુવાળો માણસ કોઈ ભગતીજ વસ્તુની શોધ કરીને તેનાં બણુગાં કૂંકવા મંડી જાય છે. (૪)

૨૭૩૫-જ્યારે તમે મારા મનની આશા પૂર્ણ નથીજ કરતા ત્યારે તેથી મારું મન ડગમગવા લાગે છે. જોટલા માટે હે નારાયણ ! તમે મારા મનને સાંત્વન દેજો. (૧) તું આખા જગતનું જીવન હોવાથી તારામાં ગાંભીર્ય અને ધૈર્ય છે. આવું હોવા છતાં મારે ભાગે જે નકારા શુણુ આવી પડ્યા છે, તેમના ઉપર આગ પડજો. (૨) આવી તમારી નિર્દયતા જોઈ મારો એકલવાયો જીવ ભય પામશે અને હું જે જે શ્રમ કરું છું તે તે વ્યર્થ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે તમે અગાઉ જે જે વચન આપી ચૂક્યા છો, તે તે તમારે પાળવાં જોઈશે; કારણકે દાન દેવાનો આજે યોગ્ય સમય છે. (૪)

૨૭૩૬-હે દેવ ! જુઓ, હું કેવો દલનિશ્ચયવાળો થયો છું અને મારી વાસનાઓને કેવી રીતે દળાવી રહ્યો છું ? (૧) જો મારા દેવ ! તારા સિવાય આ જીવને ખીજું કશુંજ પ્રિય નથી અને આવો મારો ઘણો દલ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. (૨) હું તારા મર્મને જા-

જુતો નથી, પણ હું મારી વૃત્તિનો ભંગ થવા દેવાનો નથી અને જેને મેં પ્રેમ સહિત માન્ય કર્યું છે તેનેજ હું શિરોવંધ ગણીશ (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારું નામ એજ મારા જીવનનો આધાર છે. આવું થવાથી હું ખીનુંત્રીનું કાંઈ બાજુતોજ નથી. (૪)

૨૭૩૭-હે હંપીકેશ ! તમે તો શ્રેષ્ઠ છોજ. (૧) ત્યારે હવે મારા મનનું સમાધાન કરો-મારા મનનું સમાધાન કરો, આ બાબતમાં તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખો. મોહું શા માટે કરો છો ? (૨) 'આ હું તને આપું છું, તે તું લે' આટલુંજ તમે બોલશો. એટલે હું એકદમ આનંદપૂર્વક જીતીને જિલો થઈશ અને તમારે પગે પડીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને મારું મનમાગ્યું દાન મળશે એટલે તેને હું ઉમંગભરે ગ્રહણ કરીશ અને તેના આનંદની મસ્તીમાં હું તારા આગળ નૃત્ય કરીશ. (૪)

૨૭૩૮-મારી મનમાગી વસ્તુ તમે મને આપો એમાંજ તમારું ખરાપણ રહેલું છે. (૧) હું આ વાત બાજુ છું, તોથી તો મારો નિશ્ચય ઢીલો થતો નથી. હું તમારી પાસે એકાગ્રચિત્તે મીટ માંડીને તમારી સામે જોતો જિલો રહ્યો છું. (૨) તમારા શ્રીમુખના ઉપર મારું બધું લક્ષ્ય સ્થિર કરીને હું તમારી સામે જોયા કરું છું અને હવે તમે કેટલી વાર લગાડો છો, તેનો હું મારા મનથી વિચાર કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસેથી કયે વખતે કયે લાભ મળશે તેની શી રીતે સમજ પડે ? (૪)

૨૭૩૯-હે મહારાજ ! તમે તો બાજુ સમર્થ છો, પણ મારામાં ધીરજનો અભાવ હોવાથી મારી ઉત્કંઠા અને અધીરાઈ વધતાં જાય છે. (૧) આશાથી બંધાઈ ગયેલા માણસના જીવતર ઉપર આગ પડે; કારણકે તેને દીનતાનાં ટાકણાં વાગ્યાં કરે છે. (૨) હે દેવ ! આ વાત મારા અનુભવમાં આણી દો અને મને આશાના

ખંધનમાંથી મુક્ત કરે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારું અને મારું ખેડેનું મન એક થઈ જાય એટલે આ યજ્ઞ જે દેખાય છે તેનું નિર-સન થઈ જશે. (૪)

૨૭૪૦-હો દેવ ! જે બાળત મારા અનુભવમાં આવતીજ ન હોય, તે બાળતને વિષે મારે તમને કહેવું કેવી રીતે ? તમે આટલી બધી વાર કેમ લગાડો છો ? (૧) જે તમારી પાસે છે તે મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેજ હું તમારી પાસે મારું છું. જો આમજ છે, તો નકામો કબ્જો કરવાથી તમને શો ફાયદો થાય છે ? (૨) હું તમારી સેવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. મને જે ઉદ્યોગ-માં તમે લગાડ્યો છે, તેજ ઉદ્યોગ હું ગંધો વખત કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે દાન દેવાની ફરજમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચી રાખો છો, પણ મારા મનમાં એના સિવાય બીજો વિચાર આવવાનો નથી. (૪)

૨૭૪૧-જે માણસ હાથમાં માળા લઈને, ગૌમુખીમાં હાથ ધાલીને જપ કરવાને બહાને ક્ષત્ર દાદીજ હલાવ્યા કરે છે અને મનમાં તો બીજા લોકોની નિંદાના વિચાર કરતો રહે છે, તે ક્ષત્ર માળાના મણકાજ ટપકાવે છે અને ગૌમુખીને હલાવ્યા કરે છે; આથી વિશેષ તે કાંઈજ કરતો નથી. (૧) તેનાં આવાં કૃત્યના ફળરૂપે તેને યમની સજા ભોગવવીજ પડશે. તમે એમજ સમજી લેજો કે તેણે પોતાને રહેવાને સારું કુંભીપાક નામના નરકના કુંડમાં એક જગ્યા પોતાના નામ ઉપર અનામત રખાવી દીધી છે. (૨) તે મૂર્ખ માણસ ક્રોધરૂપી લાગિયાને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થાન આપે છે, પોતે કૂતરાની પેઠે લસે છે અને છતાં જપ કરવાનો દેખાવ કરે છે ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા માણસના પૂર્વજો મળમૂત્ર વડે સ્નાન કરે છે અને નરકનો આહાર કરે છે એવું જ માની લેજો. (૪)

૨૭૪૨-અભિમાનને લીધે કેટલાક લોકો એવા અછડના અછડ થઈને ફરે છે કે બાણે લાકડાનો ખૂટો ! પોતે કદી વાંકા તો વળેજ નહિ ! (૧) આવા ગધેડાઓનું મરણ તો તેમના મોઢા આગળ-જ લમતું હોય છે અને છતાં તેમને ચોતાનું હિત સાધી લેવાનું ભાન કેમ નહિ આવતું હોય ? (૨) એવા લોકોનો જ્યારે જીવ જવાનો વળત આવે છે, ત્યારે તેમની નગર કોઈ ધૂળ જેવા પદાર્થના ઉપર સ્થિર થઈ જાય છે અને એવી અવસ્થામાં તેમનો જીવ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાંબેલાનું ધનુષ્ય બનાવવા જઈએ પણ તે વાંકું વળે ત્યારે ને ? (૪)

૨૭૪૩-સોનાના નાના નાના કકડા, કચ્ચરો, ભૂકો, એ બધાને લેગા ગાળીને તેની ઢાળકી તૈયાર કરી. (૧) તેથી કરીને એ બધા જીદાજીદા કકડા જે જે ઢાળીનાના અંશ હતા તે તે બધા ઢાળીનાનાં નામનો લોપ થઈ ગયો અને આ સોનું છે એવું એક સામાન્ય નામજ કાયમ રહી ગયું. (૨) એ ઢાળકીને પણ ફરીથી ભઠ્ઠીમાં તપાવીને તેને સુહાગો વગેરે જે જે લગાડવાં ઘટે તે લગાડીને ખૂબ શુદ્ધ કર્યા પછી કસોટીએ ચઢાવી બેઠયું, તો તે સો ટથનું બિતરશે. (૩) પછી એ સોનાની લગડીને લઈને ગમે તો દેશવિદેશ ફરી આવો, તોપણ તેનો નાશ નહિ થાય અને તેની કિંમતમાં કશો ઘટાડો પણ નહિ થાય. (૪)

૨૭૪૪-હે મનુષ્યો ! મને ગરીબને તમે શા માટે સતાવો છો ? તમારે જે કાંઈ બેઠયું હોય તે તમે પાંડુરંગની પાસે જઈને માગી લો. (૧) જો હું તમારા જેવા લોકોની ગરજ રાખું તો તેથી માયાનૃપ્યા પાર વિનાની વધી જાય. એમ જાણીને તો મેં બધા સંસારનોજ ત્યાગ કર્યો છે. (૨) કોઈ પણ ઠેકાણે કાંઈક કરી લીધાથી મનનું સમાધાન થતું નથી; કારણકે અમુક કામ કરવાથી

પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો વિચાર કરીને તે કામ ઠગીએ પણ પાછ-  
ળથી તો તે પુણ્ય નહિ પણ પાપ હતુ એવુ માનૂમ પડી આવે  
છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનને નિવૃત્ત કરી દઈને એકલા પાડુ-  
રગને પકડી લેશો તો તેથી તમારૂં કલ્યાણ થશે (૪)

૨૭૪૫-હે નારાયણ ! હું કાશ્યો તો છુત્ત નહિ ત્યારે હવે  
તમારે જે કહેવું દોય તે કહો (૧) તમારી માવે કાર્મ પણ બોલ-  
વું છે એવો નિશ્ચય કરીને હું બેઠો છું (૨) ગમે તેમ કરીને પણ  
મારે તમારી સાથે બોલવું જ છે અને તમને નિરાકાર અવસ્થામાંથી  
સાકાર અવસ્થામાં લાવવા છે ત્યાર પછી તમારે અમારા ઉપર  
ગુણો કવો દોય તો ભવે કરને (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
અમારા મનમાં જેના પ્રતિ ઘણો પ્રેમ છે તેને સમજતા પણ તમને  
આટલો વખત લાગે અને એક પછી એક એમ ઢેટલીય ઘડીઓ  
વીતી જાય તેનો કશો અર્થ નથી (૪)

૨૭૪૬-તમારામાં મૂળ ખોડ ઘડવાતની છે, તે અમે ભાવિક  
ભક્તો શી રીતે જાણીએ ? તમારી મોટી કીર્તિ સાલજીને અમે  
તમને એક વિનંતિ સલામતીએ છીએ (૧) તમે આ ઠંકાણે હાજર  
હોવા છતાં અદૃશ્ય થઈ જયા છો, તેથી અમારા મનમાં તમને  
જેવાની તૃપ્તિ ઘણી બગવત્તર થઈ છે અને તેટલા પ્રમાણમાં અ  
મારા મનની ચિંતા પણ વધતી જાય છે (૨) અગાઉથી વિચાર  
કરી જોતા તમાગથી આટલું પણ સમજાતું નથી ? અમારાથી  
ધીન્ધ ધારણ કરી શકાતી નથી, તેથી કરીને જેટલું નહાડું છે તે  
બધું અમારી પાસે ચાલુ આવે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે  
વધારે બોલવાથી વાદવિવાદ વધી જાય છે અને વાદવિવાદ કરવાના  
અભ્યાસને લીધે અમારી બુદ્ધિ પણ તીક્ષ્ણ થઈ ગઈ છે (૪)

૨૭૪૭-હે દેવ ! તમારી સાથે બોલીને તમને વળી હું તસ્દી



આપવા આવ્યોજ શા વાસ્તે ? એવું મને થયા કરે છે. (૧) હવે તમારી પાસે મૂળ-ધન ખૂટી પડ્યું છે, ત્યારે હવે તમારા સત્ત્વની હાનિ કરવાનું મારે શું પ્રયોજન છે ? (૨) એકાદ ગરીબ માણસ તમારી પાસે કાંઈ માગવા આવે તો તેનો ઘાત કરવા તમે તૈયાર થાઓ છો, તે તમારે મારે સારું ન કહેવાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તમારી પાસે કશુંજ રહ્યું નથી એની હવે મને ખરાબર સમજ પડી ગઈ છે. (૪)

૨૭૪૮-હે દેવ ! હવે તો મારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જોઈએ છે; અનુભવથીજ ખરું શું અને ખોટું શું તે સમજાઈ જાય છે. (૧) જે યત્ન મેં પહેલાં કર્યો હતો તેને પરિણામે ચોખ્ખી રૂળની પ્રાપ્તિનો દિવસ આવ્યો કે નહિ ? (૨) મેં જે નિશ્ચય ઘડી રાખ્યો છે, તેના ઉપર મારું ચિત્ત ચોટી ગયું છે. (૩) એ વિઠાભાઈ જનેતા ! તારા ખાળકોને લાડ લડાવવાનો તો તારો સ્વભાવજ છે. તેમાં તારે નિર્ઘંપણનો ભાવ આવવા દેવોજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે જેમ કહીએ તે પ્રમાણે તારે અમારું રક્ષણ કરવું પડશે. (૫)

૨૭૪૯-જે પ્રસંગ વીતી ગયા તે શું મને યાદ નથી ? એટલા માટે તો મારા મને તમામ સંકલ્પોનો ક્ષય કરી દીધો છે. (૧) હવે તો તમે મને જેની પ્રેરણા કરી છે, તે ભક્તિનેજ હું મારા જીવનનું સર્વસ્વ માનું છું. (૨) શ્રીહરિની સામે મારી દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ છે, તેથી કરીને તેમનું સ્વરૂપ મારા જીવની સાથે વળગી ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે ગોપાળ ! મારા જીવને તમારા સ્વરૂપની લગની લાગી જાય એવું વરદાન તમે સત્ત્વર આપીજ દેજો. (૪)

૨૭૫૦-પહેલાં દુઃખને લીધે મારા જીવને જે તાલાવેલી થતી હતી તે બધી હું હવે જૂઠ્ઠી ગયો છું. (૧) હે દેવ ! મારી ખુદિ તારા અરવુમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે, ત્યારે હવે હું જીવ અને

શિવ એ બેડનું બેડાણ કરીને તેમનું ઐક્ય કરી દે. (૨) મારા દેહની સેવા કરીને હું નકામો થઈ ગયો. હે દેવ ! તમારું સત્ય મને સમજાવું ન હતું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તમે સત્વર ઉદાર થઈ જાઓ, કેમકે હું તમારી પાસે દાન લેવાને માટે તૈયાર થઈને બિલો છું. (૪)

૨૭૫૧-હે દેવ ! તમારે બીજું જે કાંઈ કરવાનો વિચાર હોય તે બધું બંધ પહેલેથી જ કરી લેજો. એકજ વસ્તુનું અતિશય સેવન કયાંથી રુચિનો ભાગ થઈ જાય છે. (૧) મારા શરીરને રોજરોજ નવા નવા વસ્ત્રાલંકારથી શણગારવાનો અને રોજ કાંઈ ને કાંઈ નવીન રીતે મારી રસિકતાને તૃપ્ત કરવાનો મને શોખ થઈ આવે છે. (૨) હે દેવ ! તમારા સેવકોને માટે તમારી સેવા એજ શોભા છે. તેઓ તમારી સેવા વડેજ શોભે છે અને તેમ કરીને તેઓ પોતાના સ્વામિનો મહિમા ત્રેલોક્યમાં ફેલાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને આજે સંતોષ પમાડો એટલે પછી હું તમારી કીર્તિનો જયઘોષ ગળવીને નૃત્ય કરું. (૪)

૨૭૫૨-પોતાનાં છોકરાંની બાળતમાં દયા અને ચીડ એ બંને માના મનથી એકસરખાંજ છે. છોકરાંના ભાગની જે જે વસ્તુઓ હોય તે બધીને તે સાચવી રાખે છે. (૧) પોતાનો પુત્ર એક ક્ષણવારને માટે પણ તેનું કહેણ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે તો તેના ઉપર ચિડાય છે અને જરાક ચિંતાતુર પણ થાય છે. માતાને મન એક તેનું સંતાનજ અતિશય પ્રિય હોય છે. (૨) તે છોકરાંને સારી સારી શિખામણો દઈને તે ઉત્તમ નીવડે એવો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં સંતાનના ઉપરના તેના પ્રેમમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. (૩) કયા કયા સમય અયોગ્ય છે તે બધું તે જાણતી હોય છે અને ક્યે વખતે છોકરાને શું આપવું જોઈએ તે બધું તે

જાણે છે અને તે પ્રમાણે તેમને આપતી રહે છે. (૪) તે માતા એ સિવાય બીજું કંઈજ કરતી નથી અને પોતાનાં છોકરાંને કોઈ પન્નવવા આવે તો તેને પન્નવવા દેતી નથી. છોકરું હું પર ચઢે અને રડવા માંડે તો “પેલોળાવો આવ્યો!” એવું કહીને તેનાના બાળકને ધિવડાવીને છાનો રાખે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તે માતા પોતાના બાળકનું જીવને સાટે જતન કરે છે અને છોકરું જરાક આધુપાધુ થઈ જાય તો તેનો જીવ આકળવિકળ થઈ જાય છે અને તેને ખોળી ધાલીને પોતાની પાસે તેડી લાવે છે. (૬)

૨૭૫૩-દુનિયાદારીને લગતું કોઈ કામ કરવા જતી વખતે તો ( સંસારાસક્ત જીવ ) જપાટાળંધ દોડવા માંડે છે, કારણકે એવાં કામોને માટે તેના અંતઃકરણમાં ભારે ચાહ હોય છે. (૧) અરે! હગવા બેસે ત્યારે પણ હગતાં હગતાં દેહાં, રોડાં વીણી વીણીને એ-ઠઠાં કરી રાખે છે; કેમકે એ વસ્તુઓ ધરસંસારમાં ખપ લાગે. બધો વખત તેના મનમાં પણ એવી ને એવીજ બાળતોના વિચાર આવ્યા કરે છે; (૨) પણ નારાયણનું નામ લેતી વખતે તે લજવાઈ જાય છે અને છોકરાને હાંક મારતી વખતે પણ “ મારો દલાણો છે કે ? ” એમ વાંકું મોઢું કરીને બોલે છે. (કારણકે છોકરાનું નામ કોઈ દેવના નામ ઉપરથી પાડ્યું હશે.) (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા બેશરમા માણસને ગંધાવૈતરું કરવાનોજ શોખ હોય છે. (૪)

૨૭૫૪-હું પોતે જો તેના પ્રતિ ( દેવના પ્રતિ ) અનન્ય થયો હોઉં, તો તે કયાં હશે તેનો આપણે આપણા મનની અંદરજ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. (૧) આપણું બધુંજ કર્તવ્ય આપણી પાસેનું પાસે છે. જેવું તેજ બિંબમાં હોય છે, તેવુંજ પ્રતિબિંબમાં પણ હોય છે. (૨) શુભ શકુન શુભ લાલરૂપેજ દેખે છે, એ તો છેવટના અનુભવ ઉપરથી સમજી શકાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે

દેવ ! મારો ભાવ જેવો તારા પ્રતિ છે, તેવો તું મારા પ્રતિ તારો ભાવ રાખજે. (૪)

૨૭૫૫-મારાં માળાપ ઘણાં દયાળુ છે, પણ આ દેહ હું છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એવી ભાવના વડે મારી અને તેમની વચ્ચે આંતરો પડી ગયો છે. (૧) પણ મારાં પ્રારબ્ધકર્મે મને ભૂલો પડવા દીધો નહિ. તેમણે મને ખૂબ દહતા આપીને ટકાવી રાખ્યો. (૨) પરંતુ આ રહસ્ય મને સમજાયું ન હતું તેથી કરીને હું દેવના ઉપર ચિડાયો હતો, તોપણ દેવ તો ગધું જાણતા જ હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે તો દેવ મારા જેવા મૂખનો ઉદ્ધાર કરવાનો વાસ્તે જિભા થઈ રહ્યા છે અને મારા સરખા પતિતને પાવન કરવાનો ઉદ્યોગ લઈ ગેલા છે. (૪)

૨૭૫૬-હે હરિ ! હું તને વીનવું છું તેથી કરીને તું કેવો શોભાયમાન દેખાય છે ? (૧) તને જાતજાતનાં ઘરેણાં પહેરાવવાનો ઢાંગ મને આવડતો નથી; તોપણ આજો સંસાર મારો દાસ હોય તેવો થઈ ગયો છે. (૨) હું હરિનો દાસ છું, એવી મારી માન્યતા હોવાથી મને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ અથવા ચિંતા પીડા કરી શકતાં જ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારી સેવા કરવાથી હું આવી સ્થિતિને પામી ગયો છું. (૪)

૨૭૫૭-હવે જો હું હરિને છોડી દઉં તો મારા હાથમાં અને મારા કબજામાં કંઈજ રહેનાર નથી અને સંસારમાં મારા જે જે બંધુઓ અને ઇષ્ટમિત્રો છે તે તે બધાએ મળીને મને તજી દીધો જાયો. (૧) લોકવ્યવહારની અંદર તો મારો ભાર-વધર રહ્યો જ નથી, કારણકે હું નિર્લજ્જ ઠરી ચૂક્યો છું. (૨) કોઈને બારણે બંધને જિભા રહેવા જેવી સ્થિતિ રહી નથી. મારી દુર્દશા મેં મારે હાથે કરીને જ જિભા કરી છે. (૩) અરે ! મારી બુદ્ધિ આવી અ-

વળી દિશાએ શાથી વળી ? તેમ થવાથી મને કોઈનો આશ્રયજ રહ્યો નહિ એવી મારી માઠી હાલત થઈ ગઈ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારે તો પુષ્કળ લક્ષ્મી છે, તેથી મને તારે ત્યાં આશ્રય મળતો નથી. (૫)

૨૭૫૮—હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં મને તુકસાનનું તુકસાનજ થયા કરે છે. કોઈ પણ ઠેકાણે લાભ જેવું તો મારી નજરે પડતુંજ નથી. (૧) માફ પ્રારબ્ધ જે સાફ હોય તો પછી આવું દુઃખ મારા ઉપર શાથી આવી પડ્યું હશે ? (૨) હે દેવ ! તમારાથી મારો અંગીકાર થતો નથી અને આ સંસારને લીધે મારી અને તમારી વચ્ચે આંતરો પડી ગયો. (૩) ભોગમાત્ર ભોગવવાનું સાફ લાગ્યું પણ તેથી મારા આયુષ્યની પૂંજ કાળ ગડપી લઈ ગયો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે, એવી તારી કીર્તિ મેં કોને મોઢેથી સાંભળી તે મને યાદ નથી. મારે કાને જે તે પડીજ ન હોત, તો હું મારા મનથી કેવો છટો હોત ? (૫)

૨૭૫૯—હે દેવ ! વને મારો દેહભાવ મેં સમર્પણ કરી દીધો ત્યારપછી તરતજ મને મારા દોષનું દર્શન શાથી થવા માંડ્યું ? (૧) હે દયાવંત ! હે પાંદુરંગ ! બધીજ સત્તા તમારા હાથમાં છે. (૨) આવા સમર્થ તમે મારી પાસેના પાસે હોવા છતાં, મારા ઉપર ખીજની સત્તા ચાલેછેજ શાથી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારી જે ખરેખરી અવસ્થા છે તે મેં તમારા ચરણ આગળ વિદિત કરી દીધી. હવે તમારે તમારી પદવી અને તમારા સામર્થ્યના પ્રમાણમાં મને જે દાન દેવું ઘટે તે દેવું રહ્યું. (૪)

૨૭૬૦—આપ્તું જગત મને નિંદાપાત્ર ગણે એવુંજ, ભાગની વહેંચણી વખતે મારે ભાગે આવ્યું છે. (૧) તેનું જે કાંઈ ફળ મળવાનું હતું તે બધું મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું અને તેથી કરીને બધી

વાતનો નિવેડો થઈ ગયો. (૨) બીજાના મતની સાથે મારો મત કદી મળતો આવેજ નહિ એવું થયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું બધી બાબતમાં નાપાસ થયો તેથી મારી રાંડ અને મારાં ઓકરાં મારી મરફરી કરે છે. (૪)

૨૭૬૧-હે દેવ! તમે મારે માથે હાથ મૂક્યો છે અને મેં પણ તમારા ચરણમાં મારા ચિત્તને સ્થિર કરી દીધું છે. (૧) આ રીતે બેઠોનો સ્પર્શ મેળ થઈ જવાથી આ શરીરનો સંગ્રાહ થયો છે. (૨) આ રીતે આપણે એકબીજાની બાથમાં બાંધાઈ ગયા છીએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારે તમારી સેવા કરવી અને તમારે મારા ઉપર કૃપા કરવી એજ આપણું બેઠેનું પરસ્પર કર્તવ્ય છે. (૪)

૨૭૬૨-ખરેખરું વર્તન કરવુંજ હોય તો જાણે આપણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યોજ છે એમ સમજીને વર્તન કરવું. એ સિવાય નકામા શબ્દો બોલીને વાણીનો વ્યય કરવો નહિ. (૧) જે નારાયણનું દાસત્વ કર્યું હશે તો તે બેઠનાં હૃદયમાં એક બીજાને માટે આશાની ઉત્પત્તિ થઈ હશે. (૨) જે ચિત્ત નિર્મળ થઈ ગયું હશે તેમાં દેવ વાસ કરશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વચન પૂર્વેના શ્રેષ્ઠ પુરુષો કહી ગયા છે એમ જાણીને તમે તેને લક્ષમાં લેજો. (૪)

૨૭૬૩-હે દેવ! મારી બુદ્ધિની ગતિ તો એકદમ કુંઠિતજ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હવે તું શું કરે છે તેનીજ હું તો વાટ જોયા કરું છું. (૧) હે અનંત! તું સર્વનો સંચાલક અને સૂત્રધાર છે, ત્યારે મારે માથે ભાર ખેંચી લેવાનું મારે કારણજ શું છે? (૨) હું જે જે સંકલ્પ મારા મનમાં ઘડું છું, તેની સિદ્ધિ તો થતી નથી. એટલા માટે દેહબુદ્ધિનો વિચાર ન જ કરવો એ ઉત્તમ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચિત્તમાં અનેક જાતના વિકારના તરંગ ઉત્પન્ન થાય તે દુઃખદાયક નીવડે છે. તે બધાને રોકી રાખીને હું પાંડુરંગનું ચિંતન કરું છું. (૪)

૨૭૬૪-દેવના જે સ્વરૂપનું મને દર્શન થયું છે તેને મારા મનની અંદર ધારણ કરીને હું સમાધાન વૃત્તિમાં રહીશ. (૧) દેવ, જે આખા જગતનું જીવન છે, તેમને સમજવાને વાસ્તે મેં તેમને ઉપયુક્ત પાત્ર ગણીને મારા ભાવ તેમનામાં સમર્પિત કરી દીધા છે. (૨) હું દયા ઉપજાવે એવાં કોમળ વચન બોલીને તેમને એકમરખી રીતે જાંધી લઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું આ તારું કર્તવ્ય બજાવવાને માટે સાકાર નહિ થાય તો મારા પાપદા! તું બીજું કરવાનો છે શું? (૪)

૨૭૬૫-હે દેવ! આ એક એવો ફાંસો છે કે, હું પૂરેપૂરે માથો જઈશ. એ ફાંસામાંથી તમે મને છૂટો કરો. (૧) હું એના વિષે મારાં સુખદુઃખનાં રાદણાં રડું તે તમે સાંભળજો. (૨) અમારા મનનો ભાવ તારા ચરણ આગળ નિવેદિત કરવો, એજ અમારું કામ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ શરીરને પેદા તો તેં કર્યું, ત્યારે હવે તને તે શાથી ભારે પડી જાય છે? (૪)

૨૭૬૬-મનને ભાવતા પદાર્થ એક વાર ખાધા પછી તેમને ફરી ફરીને ખાવાનું મન થયા કરે છે, પ્રિયજનનો એક વાર સમાગમ કર્યા પછી તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે તેને ફરી ફરીને મળવાનું મન થયા કરે છે. (૧) એનું કારણ એવું છે કે, પાંદુરગ કોઈનાથી ક ટાળતા નથી, તેમ વળી તેમને કોઈની સૂગ આવતી નથી. આથી કરીને તેમનું પુનઃ પુનઃ સેવન કરવાની હૃદયમાં ઈચ્છા થયા કરે છે અને ઉત્તરોત્તર તીવ્ર થતી જાય છે (૨) તેમના સમાગમથી હૃદયની ભૂખ વૃદ્ધ થાય છે, પણ તેમના ઉપરનો પ્રેમ અમને વારવાર તેમનું મનમાં સ્મરણ કરાવ્યા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેથી કરીને મનને વૃદ્ધિ તો થાય છે, તોપણ પાછી ભૂખની ભૂખ લાગ્યા-જ કરે છે. (૪)

૨૭૬૭-ખરેખર, દેવનું સ્મરણ કર્યાથી મનના તમામ ભય ટળી જાય છે (૧) અને ચિંતા કરવાનું કથુંજ કારણ રહેતું નથી; કારણકે તમામ પ્રકારની સત્તા તો તેમના એકલીના હાથમાં છે. (૨) જો દેવના ચરણના પ્રતિ મનનો ભાવ એકનિષ્ઠ અને દૃઢ થઈ જાય તો દેવ આપણી પાસેના પાસેજ રહે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, 'કૃષ્ણ' એવો નામોચ્ચાર પ્રેમ સહિત કર્યાથી સૌ કોઈનાં તનમન શાંત થઈ જાય છે. (૪)

૨૭૬૮-સર્વને દાન દેવું એજ જેમનું ગિરહ છે એવા દેવનું મનમાં સ્મરણ કરતા રહેવું. (૧) તે દેવ ઈંટના ઉપર પોતાના બેડ ચરણ સમરેખામાં ગોઠવીને ચંદ્રલાગાને કિનારે કેડે હાથ દઈને જીભા રદ્દા છે. (૨) જ્યાં તેમનું એક વાર દર્શન કથું એટલે દર્શન કરનારના અંતઃકરણની અંદર તેમનો વેધ લાગી જાય છે અને તેના જીવની સાથે સજ્જડ વળગીને પોતે બેસી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોની ભીડ ભાંગવા માટે દેવ પોતાના ગિરહની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર સત્વર દોડી જાય છે. (૪)

૨૭૬૯-મારા મનનો પ્રેમ દેવના સ્વરૂપના ઉપર સ્થિર થઈ ગયો છે અને માફ મન તેમનાથી એક ઘડીવારને માટે પણ વેગળું ખસતું નથી અને વિસામે લેતું નથી. (૧) તેમના ચરણ મારા મનમાં અને તેમનું રૂપ મારી આંખોમાં એવાં ચોટી ગયાં છે કે, માફ મોઢું બધો વખત તેમનું નામસ્મરણ કરવામાંથી ક્ષણવારને માટે પણ નવરું પડતું નથી. (૨) મને શ્રીરંગે જ્યારથી આવો વેધ લગાડી દીધો, ત્યારથી મને તમામ પ્રપંચનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ તેમની દીર્ઘિકથા મેં મારા કાને સાંભળી તે ઘડીથીજ મારા જીવનું જીવપણું જતું રહ્યું. (૪)

૨૭૭૦-મને આ દેવનો રસ કેણું જાણે કેણું એવો લગાડી



હીધો કે, તેને હીધે આખી દુનિયામાં મારી ફેંચેલીના ફાળકા થઈ ગયા। (૧) હવે લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એને તો દેવનું ઘેલું લાગ્યું છે. (૨) મેં એ દેવનો સમાગમ કર્યો હતો તો એકાંત સ્થળમાં, પણ એ વાત બહાર થઈ ગઈ અને લોકોની ખત્રીસીએ ચડી ગઈ. આમ છતાં તે દેવ હવે એવા સંતાઈબેઠા છે કે, શોધ્યા જડતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ મને તેમનો સમાગમ થયો તેજ ઘડીએ મારું હું પણ ચાલ્યું ગયું. (૪)

૨૭૭૧-જે કોઈ મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયોનો દાસ થઈ ગયો હોય અને તેથી કરીને તે હીન-દુર્ગળ બની ગયો હોય; એવાને જો સુખશાંતિની ઇચ્છા હોય તો તેણે હરિકથા કરવી. એવું ક્યોથી તેને અનુપમ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૧) હરિકથા તો ભરસમુદ્રને તરી પાર જિતરી જવાનું વહાણ છે અને એની અંદર ખેસવાનો અધિકાર ઉત્તમ અને અધમ સૌને છે. (૨) દેવે ગોકુળમાં જન્મ પામણ કરીને જે જે હીલાઓ કરેલી તેનું વર્ણન કરવું એવું નામ હરિકથા. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ કથા ઉપર જે પ્રેમ રાખશે તેના ઉપર દેવ કૃપા કરશે. (૪)

૨૭૭૨-લાડકવાયા છોકરાના બોળકાતોતડા બોલ સાંભળીને તેની મા મનમાં રાજી થાય છે અને તેના ઉપર ઉમળકા લાવીને તેને બોળામાં લઇને ધવરાવે છે. (૧) એજ રીતે પોતાના પ્રેમી ભક્તોના બોલ પાંડુરંગને ઘણા પ્રિય લાગે છે અને તે તેમની બધીજ ઇચ્છાઓ પૂરી કરી દે છે. (૨) બાળક કદાચ કઠોર વેણ કહે તોપણ તેની મા બધું આંખી લે છે અને જિલ્લી તેનું લાલનપાલન કરે છે. દૂકામાં જે જે કાર્ય કરવાથી તે બાળકનું હિત સધાય એવાં તમામ કામ પોતાની ફરજ સમજીને તેની મા કરતીજ રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે બાળક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમતું ફરે

છે. કોઈ વાતની ચિંતા કરવામાં તે સમજતુંજ નથી. (૪)

૨૭૭૩-હે દેવ! મારાથી થાય એટલી તો મેં તારી વિનંતીઓ કરી. હવે કશુંજ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. (૧) હે પંઢરીનાથ! હવે તો હું એટલુંજ કહું છું કે, માફ મસ્તક તમારા ચરણ ઉપરજ રહો. (૨) મારી પાસે જે જે સુખિઓ હતી તે બધી હું આજ સુધીમાં અજમાવી ચૂક્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર બધાં મને નિરાશ થવું પડ્યું હોય, તે તરફ ફરીથી આશાભરી નજરે જોઈજ નહિ એવો હું તમારો સેવક છું. (૪)

૨૭૭૪-હે દેવ! હવે તો અહીં મેં મારો જીવ (જીવભાવ) અર્પણ કરી દીધો તેથી મને મારા ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ ગઈ છે. (૧) હવે હું તમારા બેઠ ચરણને પકડી રાખીશ. તમારા ચરણ એજ મારી ખરેખરી સંપત્તિ છે. એટલા માટે હું તેમને કદી પણ છોડવાનો નથી. (૨) મારામાં જે કાંઈ આજસ ભરાઈ રહ્યું છે, તેમાંનું કાંઈ પણ બાકી સિલકમાં રહેવા ન દેતાં બધુંજ ફર કરી દઈશ. (૩) મને મધુર પ્રહારસની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તો લોકલજ્જના શા ભાર છે કે મારી આડે આવીને જાલી રહે? (૪) તમારા રૂપથી માફ અંતઃકરણ ભર્યું ને ભર્યુંજ રહે અને મને તેનું એક ક્ષણવારને સાફ પણ વિસ્મરણ ન થાય. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણની અંદર ગોપાળ સ્થિર થઈને બેઠો છે. તેમ થવાથી મારો જન્મ સફળ થઈ ગયો છે. (૬)

૨૭૭૫-હે દેવ! તમે પાર વિનાના જીવોને સંસારબંધનમાંથી મુક્તિ આપી ચૂક્યા છો. ત્યારે હવે મારા ઉપર પણ એવી કૃપા કરોને! (૧) હે વિશ્વંભર! ભક્તોની ઉપર દયા વરસાવનારા કરુણાસિંધુ નારાયણ! મેં ઉપર કહી તેવી તારી કીર્તિનો પારજ નથી. (૨) ત્યારે હવે તારા અંતઃકરણની ગુહ્ય વાત તું મને સમ-

જાવી દે. તેને હું ખીજની માફક મારા હૈયામાં જતન કરીને સાચવી રાખીશ. (૩) તારા સમચરણને હું મારી આંખો ભરી-ભરીને નિહાળું અને તેમનેજ હું મારા હૃદયની અંદર પધરાવી દઉં. (૪) હું આટલું કરીશ એટલે મારા ચિત્તનો ણધોજ તરફડાટ શમી જશે અને મારાં તનમન શીતળ થઈ જશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, પછી તો મારા હૃદયમાં ફક્ત શાંતિનુંજ રાજ્ય સ્થપાઈ જશે અને તેને લીધે ત્રણે કાળમાં મારો નાશ થનાર નથી. (૬)

૨૭૭૬-હે દેવ! તમે મારા જીવતરને મારાં સંચિતકર્મોના સકંઠામાં સપડાવી દઈને મને પરાધીન બનાવી દીધો છે. આવી મારી દુર્દશા તમે કરીજ શા માટે? (૧) તમારી ઉદારતાની કીર્તિ તો આખા જગતમાં ફેલાઈ ગઈ છે, ત્યારે આજે તમે તેના ઉપર પાણી કેમ ફેરવ્યું? (૨) હું તમારી કરુણાની બિક્ષા માગતો બિલો છું, પણ તમે ગણકારતા તો છોજ નહિ. આવી રીતે તમે મારો ત્યાગ કરો તે તમને શોભતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તમે મને જન્મ આપ્યોજ શા માટે? (૪) એ બાળતનો વિચાર શું તમને પહેલાં કદી આવ્યોજ નહિ? (૫)

૨૭૭૭-આજ મુધી હું અજ્ઞાન હતો તેથી મેં તમારી બધી કારકિર્દી જાહેરમાં નથી મૂકી, પણ હવે તમારી કામ કરવાની રીત હું બરાબર સમજી ગયો છું. (૧) માટે હે હરિ! હવે તમે સત્વર મારી પાસે દોડી આવો અને મને દર્શન દો. હું તમારી વાટ જોતો બિલો છું. (૨) સમર્થ પિતાનો નાનો બાળક રડેકકળે અને દયા ઉપજાવે એવી વિનંતી કરે, એ શું સાફ કહેવાય? તેણે એવું શા માટે કરવું જોઈએ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ ઘણા લોકો તમારી કીર્તિનું વર્ણન કરી ગયા છે, પણ તમારો અત્યારનો વ્યવહાર તો તેનાથી સાવ જુદોજ છે. (૪)

૨૭૭૮-મેં જે જે કામ ક્યાં તે જધાંજ દેવે સહન કરી લીધાં. હવે કહો, એ દેવ કેવા ભાવિક છે? (૧) હું તો એ દેવના ઉપર માફ શરીર ઓવારી નાખું છું. (૨) તે પોતે કરવા ધારે તો એવું કયું કામ છે કે, જે તેમનાથી નજ થઈ શકે? પણ તે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે તો પોતાની કેડે હાથ દઈને ધીરજ રાખીને ઊભા રહ્યા છે. (૪)

૨૭૭૯-ખાંડુરજે તો મારા ઉપર કૃપા કરી નહિ, પણ સંતોની સંગતિમાં બેસીને હું તૃપ્ત થઈ ગયો છું. (૧) ચતુર લોકોની સભામાં ઘણાંય કુશળ પડિતો બેઠા છે, ત્યાં મારા જેવા રાંક વિપ્લુ-ભક્તનો કોણ ભાવ પૂછવાનું હતું? (૨) તુકારામ કહે છે કે, મને સમાધાન કરતાં આવડતું નથી. હું તો એક વિઠાળાના ચરણને પકડીને બેસી રહ્યો છું. (૩)

૨૭૮૦-હે દેવ ! તમે મારો અંગીકાર કરશે. એવું હવે મને લાગતું નથી. (૧) તમારા આવા કૃત્યથી દેવ અને ભક્ત બેઉ પક્ષને લાંછન લાગશે અને તેથી બેઉને નીચું જોવાનું થશે. (૨) માફ અંચળ મન એકાંત સ્થળમાં પણ એકાગ્ર બનીને સ્થિર રહેતું નથી. (૩) મોટાપણાની બેડી મારા પગમાં ઠોકાઈ ગઈ છે અને મમત્વને લીધે મારે ગળે ફાંસો લાગી ગયો છે. (૪) જે જે વિષયોના સ્વાદનો એક વાર અનુભવ લઈ લીધો, તેનો શોખ મારા શરીરને લાગી ગયો છે. સ્વાદરહિત અન્ન તો મારે ગળેજ ઊતરતું નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં અવગુણોને વિશેષ આશ્રય મળવાથી ઊંઘ અને આળસનોજ મારા સ્વભાવમાં ખાસ કરીને વધારો થયો છે. (૬)

૨૭૮૧-હે દેવ ! પ્રતિપાદન કરેલા શુભોદ્ધાર પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એટલે એમજ કહેવું જોઈએ કે, તેમનાથી કશુંજ

હિત થતું નથી. (૧) ત્યારે હવે જો તું અમારું હિત લવિધ્યમાં કરે તો એ પણ તારે એક વિનોદજ છે. તું તારા પોતાના માથા ઉપર જવાબદારી લઈને કશુંજ કરવાનો નથી. (૨) પ્રારબ્ધ અને મતવાદ એ બેની વચ્ચે મેળ થઈ શકતો નથી; પુરાણોમાં જોવા બાઉં છું ત્યારે ત્યાં તો બધું અઘટિતજ નજરે પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધી હકીકત જેવી છે તેવી મેં તારા અસ્થુ આગળ નિવેદિત કરી દીધી છે. હે દેવ! હવે તું જે રીતે મને સફળતા લાગી લઈ જઈશ તે પ્રમાણે તેનું પરિણામ આવશે. (૪)

૨૭૮૨-હે દેવ ! દીનજનોના કામમાં ટાળ'ટાળા કરવાનો આ અવસર નથી. (૧) હે દેવ ! તમને સમયોચિત વ્યવહારમાં સમજણ પડતી નથી. રાંક જીવો રોકકળે તે તમારાથી જોઈ રહેવાય છેજ કેમ ? (૨) તમે પ્રથમ આશા બતાવી અને હવે કેમ દૂર ભાગી બાઓ છો ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસે દોડી આવવાની ઇચ્છા તો પૂર્ણ થતીજ નથી. (૪)

૨૭૮૩-જેને જે વસ્તુની અત્યંત ગરજ હોય તેને તે વસ્તુ તું દાન કરવામાં પુણ્ય છે. (૧) જે થવાનું હોય તે ભલે થાઓ. પણ મહાબુદ્ધિનો ( આત્મવિવેક બુદ્ધિનો ) લાલ મળો. (૨) સત્ય સંકલ્પને માટે હૃદયની અંદર વિવેકરૂપી સૂર્યબિંબનો ઉદય કરવો જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનના અવકાશની અંદર શુદ્ધ ભાવને સાચવી રાખવા. (૪)

૨૭૮૪-નાતું છોકરું પોતાની માની આગળ લાડમાં અર્થ વગરના શબ્દો વાંકુંચૂકું મોહું કરીને બોલે છે. (૧) મા અને તેનું બાળક બેઉનાં શરીર તો જુદાં છે, છતાં તેમની વચ્ચે મનનું એકત્ય હોવાથી તેમની વચ્ચે કોઈ પણ બાતની શંકા અને ભેદભાવને માટે અવકાશજ રહેતો નથી. (૨) છોકરું વેગળું ઊભું ઊભું માને પોતા-

ની પાસે બોલાવવાને માટે હાંકેા મારે છે. અથવા તો પોતેજ માની પાસે દોડી જઈને તેને વળગી પડે છે. (૩) માના લૂગડાનેા છેડા પકડીને પોતાને જે કાંઈ જોઈતું હોય, જે કાંઈ ખાવું પીવું હોય તે હાંક કરીને માની પાસે માગી લે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તને અમેજ વહાલાં છીએ એવું તારા ઉપરના અમારા પ્રેમને લીધે માલૂમ પડી જાય છે. (૫)

૨૭૮૫-હે પાંડુરંગ ! હું તારો સેવક થયો છું. એટલા માટે તારેજ મારી એક વાત સાંભળવી પડશે. (૧) હવે મારો ઉદ્ધાર કરવાની જાળમાં જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. આ વાતમાં મારો કશો પ્રયત્ન સફળ થનાર નથી. (૨) મારા જેજે કાયોમાં મને સફળતા મળી છે, તેનો મારા દંભ અને અભિમાનને લીધે મને નાશ થતો દેખાય છે. (૩) હું અધમ જાતિમાં જન્મ્યો છું અને મારી ખુદ્ધિ પણ અશુદ્ધ છે. વળી અહંકાર તો મારા ચિત્તની અંદર ઘર કરીને બેઠો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને જગડી જતાં તો એક ક્ષણ જેટલી પણ વાર લાગતી નથી. તે માટે હવે તો તુંજ માફ રક્ષણ કર. (૫)

૨૭૮૬-હે દેવ ! જેનાથી માફ ચિત્ત તારા ચરણ આગળજ સ્થિર થઈને ટકી રહે એવો તારા પ્રેમનો આનંદ તું મને સદાકાળ આપ્યા કરજો. (૧) મારા દેહની અવસ્થા એવી દુર્બળ કરી દેજે કે, હું લૌકિક વ્યવહારને લગતાં કામકાજ કરવાને માટે તદ્દન નકા-મોજબની જાઉં. (૨) દ્રવ્ય, ખાયડીછોકરાં, માનપ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રાપ્ત-ચિક વિષયો મને તદ્દન અકારા થઈ જાય એવું તું કરજો. (૩) માફ ચિત્ત એકાંતમાં અને લોકાંતમાં અર્થોત્ જનસમૂહની વચ્ચે સદાકાળ તારૂં નામસ્મરણ કરતું રહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો તારા ચરણ આગળ મારો દેહ સમ-

પિંત કરી દઈને તરીજ ગયો છું. (૫)

૨૭૮૭-સંતજનો મને અવિદ્યામય નિદ્રાના ઘેનમાંથી ઢઢાળીને જગાડે છે અને મારા સ્વરૂપના ળોધમાં નિરંતર જાગૃત રાખે છે. તેમના આ મહદ્ ઉપકારનું હું શી રીતે વર્ણન કરું? (૧) જેના વડે હું તેમના ઉપકારના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં એવું મારી પાસે કશુંજ સાધન નથી. મારો પોતાનો જીવ પણ જો હું તેમને સ્મરણે અર્પણ કરી દઉં, તો તે પણ ઘણાજ જૂજ ખદલો આપ્યો કહેવાય. (૨) જેઓ અમસ્તા સહજ બોલે છે ત્યારે પણ હિંતનો ઉપદેશજ દે છે, એવા પુરુષો જાતે શ્રમ લઈને મને ઉપદેશ દે એ કાંઈ થોડું કહેવાય? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ગાયના મનમાં તેના ધાછરડાને સારૂ જેવી મમતા હોય છે, તેવીજ મમતા મારા પ્રતિ રાખીને સંતો મારું હૃદયમાં રક્ષણ કરે છે. (૪)

૨૭૮૮-દેવ આ બધુંજ જાણે છે-હા બધુંજ જાણે છે. જે કાંઈ સત્તા જોવામાં આવે છે તે બધી તેમનીજ છે. (૧) દેવ ઘણા ચતુર છે-ઘણા ચતુર છે. તે સૌનાં અંતઃકરણના લેહ જાણી જાય છે અને તે પ્રમાણે તેની સાથે વર્તન કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, દેવ સૌનાથી વેગળા છે-સૌનાથી વેગળા છે. તે કશાય મળથી લેખાતા નથી. (૩)

૨૭૮૯-હો દેવ! તમે સૌની બુદ્ધિને પ્રેરો છો અને સૌને ચેષ્ટાઓ કરાવનાર પણ તમેજ છો; છતાં તમે અમને વ્યવહાર કરનાર નિમિત્ત રૂપ પાત્રો બનાવી રાખ્યાં છે (૧) તમે અમારો જીવ તમારા માથા ઉપર લેતા નથી પણ તમારા ઉપર કોઈ પોતાનો જીવ નાખી દેશે ત્યારે તમે શું કરશો? તમારા સિવાય હું બીજા કોને શ્રેષ્ઠ માનું તે તમેજ મને જતાવો. (૨) આ શરીરરૂપી આમડાનો કડિયો પંચભૂતોનો બનેલો છે. એમાં આ ખર્ડ અને આ ખોટું એવો ભાવ હોયજ શી રીતે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હો દેવ!

તમારા સિવાય અમસ્તું નિમિત્ત માની લેવા જેવું સ્થાન પણ હું  
નેતો નથી, ત્યારે હું શાને માટે નકામો શ્રમ કરી મરું ? (૪)

૨૭૬૦-હું એક પરમાત્માની અંદર બધુંજ સમાવી દઇને  
એ એકજ મર્મ બધો વખત સાચવી રાખીને બેઠો છું. (૧) હે  
દેવ ! મારાથી હવે ઝાઝું દોડાતું નથી, તેથી કરીને હું તો મારા  
અંતઃકરણનો નિગ્રહ કરીને એકજ જગ્યાએ બેસી રહ્યો છું. (૨)  
જેના હિસાબમાં બધું જેમનું તેમ બરાબર થઈ જાય છે, ત્યાં કશુંજ  
ભેર ચાલતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ બધી વાતનો  
નિકાલ કરી નાખવાને માટે હું સંસારનો ત્યાગ કરી બેઠો છું. (૪)

૨૭૬૧-હવે અહીંથી તો મારે સાડ પાછા ફરવાનો ખરેખર  
કોઈ રસ્તોજ રહ્યો નથી. (૧) એટલા માટે મેં 'હેહનું' બલિદાન  
ચકાવી દીધું છે; હવે મારી જેવી દુર્દશા થવાની હોય તેવી બલે  
થાઓ. (૨) હે દેવ ! મેં મારા જીવનું સમર્પણ કરીને તમારી સાથે  
યોગ સાધ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આપણા બેમાંથી  
દાંડિયો કોણ છે તેનો નિકાલ આપણે ગામને ચોરે જઈને  
કરી લેવો પડશે. (૪)

૨૭૬૨-હે દેવ ! હવે નકામો ટટો શું કરવા વધારો છો ?  
આપણે ઘરમેળે સમજી જઈએ તો શું ખોટું ? જુઓ, તમે રજનું  
ગજ કરીને કેટલો બધો જૂઠો ચૂંચવાડો વધારી દીધો છે ? (૧) હું  
તમારા પગ ઉપર માઈ માથું મૂકી દઉં, ત્યારે શું તમને કાંઈ ખરચ  
કરવો પડે એમ છે ? બિલદું એવું કરવાથી આપણે એકબીજાના  
ઉપકારમાંથી છૂટી જઈએ છીએ. (૨) આવો સુંદર નિકાલ મારા  
અને તમારા બેઉના હાથમાંજ છે, છતાં શા માટે અપયશ વહોરી  
લો છો ? આ જાણે મારા મનની અંદર જે ગાઠ પડી ગઈ હતી, તેને  
બિલેલીને મેં તમારા આગળ મૂકી દીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,



આપણી વચ્ચેના આ કળિયાકંકાસનો અંત આવી ગયો હોત તો ઘણું સારું થાત; કારણકે મારે ફક્ત તમારાં દર્શનનીજ ગરજ છે અને તમારું દર્શન થવાથી મારી પ્રીતિમાં વધારો થશે. (૪)

૨૭૬૩-તમારી સામે મોઢે ભૂલો રહીને બોલી શકું એવો હું ઘડાયલા કાળજનો વક્તા નથી. અહીં બીજો કોઈ છે નહિ અને તમે એકલાજ છો એમ જાણીને હું બોલવાની હિંમત ચલાવું છું. (૧) હે નારાયણ ! હવે તમારું અને મારું કર્તવ્ય શું છે તે તમારેજ સમજાવેલું જોઈશે. આટલું બધું તમને મેં કહ્યું તે ઉપરથી તમને મારા ઉપર દયા આવે તો તે પ્રમાણે અમલ કરી જીએ. (૨) મારી બુદ્ધિમાં કંઈ મલિનતા આવી ગઈ, તેની શુદ્ધિ કરવાને હું મથ્યો તો ખરો પણ શુદ્ધિ થઈ નહિ. હવે મારી શક્તિ કોઈ હઠાડો કાર્ય કરી શકશે કે નહિ અને તમારી સાથેના મારા કળિયાનો નિકાલ આ જન્મમાં નહિ તો બીજા કયા જન્મમાં થશે તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હવે આ બાબતને વિષે તમારીજ પાસે રક્ષણ માગવા આવ્યો છું. આ મેં તમને જે છેલ્લી વાત કહી તે ખરીજ વાત કહી છે. (૪)

૨૭૬૪-હે ગોપાળ ! ત્યારે શું મારે તમારી મદદની રાહ નજાં બોલી એવું કહું ? (૧) કોઈ ચાચક કશું માગવા આવે ત્યારે મારું આજે માથું દુખે છે, એવું બહાનું કાઢીને માથાના નીમાળા વડે કપાળ ઢાંકી દઈને, માથું શેકવા બેસવું અને એવું કરીને તેને ધિરારાને પાણીયું આપવું, એવું તમે પણ કરો છો. (૨) હે દેવ ! આ કાંઈ તમારે માટે નવીન નીતિ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિકૃત ! દાન દેવાની બાબતમાં તમે એટલું બધું મોડું કરો છો કે તેટલું મોડું તો તમે અમાઉ કદી કર્યું જ નથી. (૪)

૨૭૬૫-હવે મારે સમજવું શું ? આ મારા નકારા પ્રારબ્ધનું પરિણામ છે કે, તમારા ઘરમાં બધું ખૂટી પડવાયું અને હવે કંઈ સિલકમાં બચ્યું નથી. એમાં ખરું શું છે તેની મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. (૧) હું તમારે બારણે બિલો થઈ રહ્યો છું અને તમારા તરફથી મને કશો જવાબ મળતો નથી. (૨) પહેલેથીજ વગર પૈસાનો જવાબ આપી દેતાં તમને યાદ છે શું ? કંઈ પૈસાબૈસા ખરચવા પડે છે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે મારે તમારી આગળ વારેઘડીએ કેટલી વાર ઉઘરાણી કરવી પડશે ? (૪)

૨૭૬૬-હે દેવ ! તમારી પાસે મને થોડોક પણ આશ્રય તો આપોજ, નહિ તો મને ધીરજ રહે કેવી રીતે ? (૧) ગમે તેટલું કહીએ તોપણ જો માલિક સન્મુખ આવે નહિ, ત્યારે તેને સરળ અને સ્પષ્ટવક્તા કહી શકાયજ શી રીતે ? (૨) ગયાશુજ્યાં જમાનામાં મને જે જે નુકસાન થયું તેની જવાબદારી મારે કેને માથે મઢવી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જ્યાંસુધી મારી સેવાની તમને કદર નથી ત્યાંસુધી તમે તેનો સ્વીકાર કરવાના નથી. ૪

૨૭૬૭-મારી પોતાની મનોવૃત્તિઓને સાક્ષી તરીકે તટસ્થ-પણે જોવાની અવસ્થા મને પ્રાપ્ત થઈ છે. અત્યારે મારી જેવી સ્થિતિ થઈ છે, તેના સમાચાર હું તમને કહી સંભળાવું છું. (૧) તમે તમારી સત્તાના બળથી મારી બખર લઈ શકો છો, પણ જ્યારે તમેજ વેગળા થઈ જાઓ, ત્યારે મારે જીવવું કેવી રીતે ? (૨) આ મારા દાતાર દેવ ! આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ; એ બધા પ્રપંચના વિસ્તારને એક બાબુએ ફેંદી દબને એ તમારા ભણી દોડ્યા માંડયું, તેનું કારણ વળી બીજું શું હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારા વિના આ લોકાચારની અંદર હું રહું છું તે મારા પ્રારબ્ધને તાજે થઈને રહું છું. (૪)

૨૭૬૮-હું તો તમારી આગળ લાંઘણ કરીને તમારા આંગણમાં પડ્યો છું. માટે મારે શરીરે તમારા ચરણોદકનું સિંચન કરે. (૧) એટલું કર્યો તો મારા શરીરની અંદર ધગી રહેલા ત્રિવિધતાપને લીધે મને પાર વિનાનું કષ્ટ થાય છે તે, શમી જશે અને મારા શરીરને ટાઢક વળશે. (૨) આ જગ્યાએ આવીને બેસી જવાનો સુયોગ મને અગાઉ કદી મળ્યો ન હતો. હું તો અકસ્માત તમારું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાને સારૂ અહીં આવી ચઢ્યો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી મારી હકીકત કોઈ શ્રીહરિના મંદિરની અંદર જઈને પાંદુરંગને કાને પહોંચાડે કે જેથી કરીને તે મારી પાસે આજ્ઞા આવશે. (૪)

૨૭૬૯-મારા અગાઉના બધા જન્મ વ્યર્થ ગયા તે ઘણું સારૂ થયું. તેથી કરીને મારે એક વાર ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો અને આ વખતે હું શાંત અને નિર્ભય થઈને હરિનો દાસ બની ગયો છું. (૧) મારી અપૂર્ણતાઓને પૂર્ણ કરવામાં તમને શું ભાર પડી જાય એમ છે? (૨) ઓ મારી વિકૃતા માવડિ! હું કેાને કેાને અને શું શું સાચવું? જ્યાં જ્યાં મારે મારા કર્મના ભોગ ભોગવવાના હશે ત્યાં ત્યાં હું જઈશ; પણ હે ગોપાળ! એ બધું જેમ થાઓ તેમ, પણ તને તો હું કદી પણ બીસરવાનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો એકદમ મારું શુભ કરી લીધું છે, હવે હે નારાયણ! તમારા કર્તવ્યનો વિચાર તમે કરી લો. (૪)

૨૮૦૦-મને તો ભક્તિજન્ય સુખને લગતી એકજ ઇચ્છા છે અને તે એ કે, મારે મારી આંખો પડે શ્રીહરિનું સુખ જોવા કરવું. હે નારાયણ! મારા અંતઃકરણની આવી સ્થિતિ શું તમારાથી અબળી છે? (૧) હે મહાગણવાન જગદાત્મન! મારા મનમાં મેં જે ઇચ્છા રાખી છે તેને તમે પૂર્ણ કરી દો. (૨) તમે એવા છો કે,

પોતાના એક હાથમાં ખાવાની વસ્તુ સંતાડી રાખે છે અને અમને નાનાં છોકરાંઓને બીજો ખાલી હાથ બતાવીને ટવળાવે છે ! (૨) પણ દીનજનો પ્રતિ વાત્સલ્યભાવ વિના તમારી મોટાઈ શોભતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! કાઢ્યાં છોકરાંને તેમની મા ખૂબ વહાલ કરીને મોઢામાં કેળવ્યા હોયને ખવરાવે છે. ઓ દેવ ! પ્રેમની રીત તો આવીજ હોય. (૪)

૨૮૦૧-મને વિઠોળાનાં દર્શન થવાંજ જોઈએ, એવી ઇચ્છાને મારા હૃદયમાં ધારણ કરીને હું આવ્યો છું. (૧) મારા શ્રીહરિ-મહારાજને ખાદ કરીને બીજો કોઈ પણ સંકલ્પ મારા મનમાં છેજ નહિ. (૨) હે દેવ ! હું મારું કપાળ તમારા પગ ઉપર મૂકીશ. એટલું ક્યાંથી મારે જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવું છે તે બધુંજ મને પ્રાપ્ત થઈ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! મારા મનનું સમાધાન થતાં બુધી હું તારા શ્રીમુખને જોયાજ કરીશ. (૪)

૨૮૦૨-હે દેવ ! અનેક લોકોનો ઉદ્ધાર કરવો એ તમારું કર્તવ્ય છે અને મારે તો તમારા સિવાય બીજા કોઈનો આશ્રયજ નથી. (૧) હે હૃપીકેશ ! માટે હું જેવો છું તેવો પણ તમે મને નિભાવી લો. તેમ નહિ કરો તો જશે પણ ક્યાં ? (૨) એકજ પંગતમાં બધા જોડેલા છે. હવે તેમાંથી એકને જમણ પીરસવું અને બીજાને ન પીરસવું એ ઘણું ખરાબ દેખાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમે છેકજ વિસારી ગયા છો અને તમે જાણે મોટે ઉપકાર કરતા હો એવો દેખાવ કરો છો. (૪)

૨૮૦૩-હે દેવ ! મારે તમારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી તેની મને સમજણ પડતી નથી. તેથી કરીને હું તમારી કથી રીતે સેવા કરું, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન થવાથી મનમાં સંકોચાઈને હું ગુપચુપ બેસી રહ્યો છું. (૧) જેડ હાથ બેડીને હું સ્થિર બિલો થઈ રહ્યો

હું અને .મારા ચિત્તને મેં તમારા ચરણોમાં સ્થિર કરી રાખ્યું છે. (૨) મને દિશાનો ભ્રમ થઈ જવાથી હું તમારી આસપાસ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરું છું. ઓ નારાયણ ! આવો ભ્રમ થવાથી મને કષ્ટ થાય છે. (૩) વ્રહ્માર્જી કહે છે કે, હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરનાર હોવાથી મારે જીવવાનું એક જ આશ્રયસ્થાન મેં સુકર કરી રાખ્યું છે. (૪)

૨૮૦૪-જ્યાંસુધી મન એકાગ્ર ન થાય ત્યાંસુધી તારું સ્મરણ કરવું તે સ્મરણ નહિ પણ વિસ્મરણ જ છે. (૧) ઉપર કહ્યો તે અનુભવ મને કેવો નવીન લાગે છે, એ જાણત મારો પોતાનો જીવન સાક્ષી પૂરે છે. (૨) મારા મનના વિચારોને જાગૃત કરવાનો હું કેટલીય વાર પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો, પણ તે છતાં તે નિશ્ચય થતું નથી. આવા ચંચળ મનને મારે વારંવાર કેટલી વાર શોક્યા કરવું? (૩) વ્રહ્માર્જી કહે છે કે, આજ સુધી મેં લોકિક વ્યવહાર જોઈએ તેટલો કયો, તેથી મારો જીવ તેનાજ રંગથી રંગાઈ ગયો છે. (૪)

૨૮૦૫-હો નારાયણ ! મને આ પ્રપંચની જાળમાંથી છૂટો કરવાને માટે તમે નહિ આવો તો નક્કી જાણીએ કે, હું કાળના સંકંચામાં સપડાઈ ગયોજ. (૧) મારી આવી સ્થિતિ ૩ તે મારે તમને કહેવી જોઈએ. મેં માટે આટલું કર્તવ્ય જાણ્યું એટલે માટે કામ પૂરું થઈ ગયું. બીજું મારા હાથમાં છે શું? (૨) મેં જે કંઈ થોડાક જોયા પરમાર્થ માધ્યો છે, તે મને કામ આવશે એવું માટે મન સાક્ષી પૂરતું નથી. કારણકે તેનો નાશ કરે એવા પુષ્કળ ઘાતક વિચારો મારા અંતઃકર્ણમાં ભર્યા પડ્યા છે. (૩) વ્રહ્માર્જી કહે છે કે, આથી કરીને મારા જીવને ઘણો ભય લાગે છે. તે માટે હે પાંડુરંગ ! મારી વીડ ભાંગવાને માટે તમે વહેલા વહેલા ટાડ્યા આવજો. (૪)

૨૮૦૬-સત્યની સંખ્યામાં વધારો થાય છે અને સારહીન અસત્યની ગતિ કુંઠિત થઈ જાય છે. (૧) જે માલ કસોટીએ ચટ્ટીને ઉત્તમ કરે છે તેનોજ તમામ દેશવિદેશમાં પ્રચાર થાય છે. (૨) કોઈ ઘરમાં ખેઠાખેઠા કહે છે, 'હું રાજા છું,' પણ એવું કહેવાથી રાજા થવાનું નથી. રાજા થવાને માટે તો ખરેખરો રાજ્યાભિષેક થવો જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આરસીની અંદર જે પ્રતિજિંબ દેખાય છે તે સાચું નથી, તેમ આરસી ખોટી નથી; તે તો ખરી છે. (૪)

૨૮૦૭-હે વિઠ્ઠલ ! આપણે એકબીજાથી કદી પૃથક્ થયાજ નથી. (૧) જો આમજ છે તો પછી મારી જાળતમાં તમે શા કારણથી ઉદાસીન વૃત્તિ ધરાવો છો? પણ આ પ્રશ્નને વિષે પંચની સમક્ષ જાહેરમાં એક વાર નિર્ણય થઈ ગયો છે. (૨) વળી તમારા અને મારા મૂળસંબંધને લગતો એક લેખ હમણાંનો મારા હાથમાં આવી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે તમે મને સહજ રીતે ખોલાવશોજ મા. (૪)

૨૮૦૮-વાદવિવાદ કરવામાં ખરેખરી નિપુણતા તો તેનીજ કહેવાય કે, જે પોતાના પ્રતિપક્ષીનું તેજ હરણુ કરી લે અને તેને ઝાંખો પાડી દે. (૧) હે દેવ ! જે ધૈર્યનો ઉપયોગ ગદાના કામોમાં કરવો જોઈએ તે મારી પાસે છે. (૨) આપણે જેની સાથે વાદવિવાદમાં ઊતર્યા હોઈએ, તેના પેટમાં અને માથામાં શા શા વિચાર ભર્યા છે, તે જાણી લેવું જોઈએ અને તેના હૃદયના ઊંડાણમાં ખરેખરો કયો ભાવ છે તે, જરાજરા માખી લેવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણા મધુર ભાષણ વડે તે વાદ કરનારના મન ઉપર એવી અસર કરી દેવી કે, તેના મનનો ગંધોજ સંક્રાંત્ય દૂર થઈ જાય અને તે દિલ ખોલીને પોતાના મનના વિચાર પ્રકટ કરે. (૪)

૨૮૦૯-એક રીતે તો જહિરંગ થવું એ પણ સાઈ છે, પણ

ઉટપટાંગ વાતો કરનારા કહેવાતા જ્ઞાનીઓ તો ઠાર જેવા છે. (૧) જેના સદ્ભાગ્યના ઉપર આગ લાગી હોય એવા અભાગિયા જીવો આ દુનિયામાં જીવતા શા માટે હશે? (૨) એક રીતે તો ગાંડા થવામાં પણ મજા છે, પણ નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરનારા તુકારા લોકોનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, એકાદ ઉકરડાની અંદર પડ્યા રહેનાર માણસથી અમૃતનો સ્વાદ પરખાતો નથી. (૪)

૨૮૧૦-એકાંતમાં મારા પોતાના વિનોદને માટે મારી પોતાની મનોવૃત્તિઓની સાથે વાદવિવાદ કરવાની હું ગમત કરતો રહું છું. (૧) જે રસ મને પચી ગયો છે, તેજ રસ આપવાનું વારંધડીએ મન થયા કરે છે અને તેનુંજ સેવન કરવામાં આનંદ આવે છે. (૨) એકાંતસેવનનું સુખ મારાં જીવની સાથે જડાઈ ગયું છે અને લૌકિક વ્યવહારનો મને કંટાળો આવ્યો છે, તે ધણું સારું થયું છે. (૩) મારી ભુદ્ધિ ઠીક ઠીક સંસારને અનુકૂળ થવાની નથી, કારણકે હું ગોવિંદના ચરણમાં લુપ્ત જની ગયો છું. (૪) હવે મારે કાંઈને વિષે ચિંતા કરવાનું કારણ છેજ નહિ. શ્રીહરિના પ્રતિ મને રોજરોજ નવીન પ્રેમ પેદા થતો લાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર એવી આનંદની હેલી વરસી ચૂકી છે કે જેથી કરીને મારું મન પાંડુરંગમાં વિશ્રાંતિ પામીને ઠરી ગયું છે. (૬)

૨૮૧૧-યોગ્ય સમય જરાજર સાધી લેવો હોય તો આપણામાં શુદ્ધિ, બળ ણધું જ હોવું જોઈએ. (૧) કારણકે કયે સમયે લાલ યાય અને કયે સમયે હાનિ યાય એનો કયો નિયમજ નથી. જે યાય છે તે અકસ્માત્ રીતે થયા કરે છે. એટલા માટે જે કામ કરવું હોય, તે બાળત પૂરતો વિચાર કરી લીધા પછી જે ધરીએ તે કામ કરવું ઘટે તેની યોજના ઘડી કાઢવી. (૨) યોજના રાંધવા હોય તેટલો વખત

તેની નીચે સારી પેઠે તાપ કરવો જોઈએ, પણ તે જ્યાં ચઢી ગયા અને ક્રૂરા સીંગાવાનીજ કમર હોય તે વખતે લાકડાં ખેંચી ન લઈએ તો રંધાઈ ગયેલો ભાત ગંજી જાય. (૩) વળી જુદીજુદી ન્યાતના લોકો પોતપોતાની ન્યાતજાતના ધર્મ પ્રમાણે થોડું થોડું છેલું રાખીને જમવા બેસે તેમાંજ શોભા છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કચારીને ખેડીને તેની ચારે તરફ પાળ બાંધવી; પછી તે કચારીને પાણીથી તર કરી દેવી; ત્યાર પછી તેમાં ડાંગેરનું વાવેતર કરવું; વાવેલા અનાજના ફણગા ફૂટવા માંડે એટલે તેમાં નીંદામણુ કરીને વાવેતરનું રક્ષણ કરવું અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે જ્યારે પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેને ગાડામાં ભરીને ઘેર લાવવો અને સાટામાં ભરી રાખવો. (૫)

૨૮૧૨-સ્વરૂપના જ્ઞાનનો તાળો જ્યાં બેસી ગયો એટલે બધુંજ શુદ્ધ થઈ જાય છે. પછી ત્યાં કોઈ કોઈની સાથે દુરાગ્રહ કરવા જેવું રહેતું નથી. (૧) જે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તે તો હાથમાંજ હોય છે, એટલે પછી તેને વિષે ચિંતા કરવાનું હોતું નથી અને ત્યાં હૃદય તથા શોક બેઠોનાજ નાશ થઈ જાય છે. (૨) સહજ કારણ આવી મળ્યા પછી તે વ્યક્તિ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિમાં એકલીજ પડી રહે છે અને તેને બોલવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે એવી રીતે બોલે છે કે, ખીજા લોકોનાથી તે જુદી પડી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારાં બધાં કર્મો વેગળાં ફેંકી દઈને જૂઠાં લકરાંથી આઘો ને આઘોજ રહું છું. એટલા માટે મને સમાધાનની વાતો ઘણી મીઠી લાગે છે. (૪)

૨૮૧૩-આ વિશ્વને જેણે ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેજ મારો પિતા છે અને સૌનો પિતા પણ તેજ છે. (૧) તે જનાદનને નાના પ્રકારનાં કર્મ અપાંજી કરી દીધાથી મનને નિરાંત થઈ જાય છે. એવું નહિ



કરવાથી નકામો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મબંધનમાં બંધાઈ જવાય છે. (૨) સંવ્ય અને અપસંવ્ય એવી તેવી કશી કડાકૂટ ન કરતાં, ફક્ત તમામ કર્મ દેવને જ અર્પણ કરી દેવાં એટલે પત્યું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આડના મૂળમાં પાણી સિંચીએ નહિ અને ડાળીઓ અથવા પાંદડાં ઉપર પાણી છાંટીએ તો તે આડ જેમ સુકાઈ જાય છે, તેમ એક મુખ્ય દેવની સેવા કરવા સિવાયનું બીજું બધું નિરર્થક છે. (૪)

૨૮૧૪-માતાનું પ્રત્યેક કામ પોતાના નાના છોકરાના મુખને માટેજ હોય છે. તે જરૂર પડ્યે પોતાના છોકરાને માટે પોતાના પ્રાણનું પણ ખુશીથી બલિદાન આપી દે. (૧) હે સંત મહાનુભાવ દેવ! તમારી પ્રીતિ પણ તેવીજ બળવાન છે, એમ જાણીને હું તમારી વિનંતી કરું છું. (૨) પોતાના બાળક ઉપરના મોહને લીધે તે માતાનું ચિત્ત સદાકાળ એવું મોહવશ રહે છે કે, તે પોતાના છોકરાને એક ઘડીવારને માટે પણ ભૂલી શકતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે પણ તમારા સેવકોને તે માતાની જેમ પ્રેમનો પાનો પાઈને તેમનું જતન કરો છો. (૪)

૨૮૧૫-અહો દેવ! મારામાં કેટલો બધો અહંકાર ભરાઈ ગયો છે! અને તેને તમે દૂર તો કરી શકતા નથી! (૧) હે પંદરી-નાથ! આવું કર્યો તો તમને પણ લાગવા કેણુ આવશે? (૨) હે દેવ! કૃપા કરવાની બાબતમાં તમે આવા કૃપણ કેમ થાઓ છો? ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવા માટે શું તમારે ગાંઠનો ખરચ-ખરચ કરવો પડે છે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમારામાં જે ભેદ-ભાવ છે તે દેવે દૂર કરી દેવો જોઈએ. (૪)

૨૮૧૬-અમારે નામે અપરાધ તો જોઈએ તેટલા જમા થયા છે. એટલા માટે તો હું તમારા આટલા બધા કાલાવાલા

કરી મરું છું. નહિતો મારે એવડી શી ગરજ હતી ? (૧) હે દેવ, જો તમને ઉદ્ધાર કરતાં આવડતુંજ હોય તો મારો ઉદ્ધાર કરી દો. નહિ તો મારી સેવાનો ભાર તમારા માથા ઉપર છે તેમનો તેમ રહેવા દેજો. (૨) હું મારા શરીરનો ત્યાગ શા માટે કરું ? કારણ કે એ શરીર આર દિવસને માટે ખીજાની પાસેથી માગી આણેલું છે ! તેથી કરીને એક દહાડો જેવું તેને પાછું આપવું પડશે, એમ સમજીને હું તેને તોળશે ભરીને ચાંદી ખવડાવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા મનને ઉદાર બનાવીને કશી હઠ ન કરતાં, તમારામાં મળી જઈને ઉદારભાવે જીવું છું. (૪)

૨૮૧૭-હે દેવ ! ત્યારે મારે આ બધું કદ નકામુંજ વેઠવું પડે છે. તે વેઠવાનું હવે મારામાં જોર રહ્યું નથી. તોપણ હું તમારા જેવો છેક કિયાનપ્ત થનાર નથી. (૧) આજના સમયમાં હું કોઈ પણ જાતની છેતરપિંડી કરવાનો નથી. તમારું સર્વોંગે પૂજન કરીશ. (૨) તમે મને કાંઈ આપશો એવી હું આશા રાખતોજ નથી. કારણકે હવે હું મારા દેહના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખવા લાગ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારી તમામ ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે તેથી કરીને મારું ચિત્ત સદાકાળ સમાધાન-અવસ્થામાંજ રહે છે. (૪)

૨૮૧૮-સ્વામીની સત્તા વડે અગાઉથીજ તમામ મમં જ્યાં હસ્તગત થઈ ગયા, એટલે પછી ઉપરાઉપરી વિશેષ વિશેષ લાભની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. (૧) હું જે કાંઈ જોતું છું (મારા દેવના પ્રતિ) તે લાડમાં જોતું છું, પણ મારા જોલમાં ખરેખરા મોઢે ચઢાવેલા છોકરાનો ભાવ હોવાથી તેમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી મારા લાડના જોલ મારાં માખાપને ઘણા ગમે છે. (૨) હું ભાવ-હીન ડાહ્યલો નથી, પણ મેં મારા સ્વામીના મનની સાથે મારા

મનને મેળવી દીધું છે, તેથી કરીને હું તેમના અંતઃકરણની માર્મિક વાતો જાણી જાઉં છું અને મેં તેમને પ્રકટ પણ કરી દીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ખૂબ શ્રમ કરીને કાળની હરેક ક્ષણે મારા મનને જાગૃતાવસ્થામાં રાખું છું અને હવે હું દેવને છોડીને એક ક્ષણવારને માટે પણ તેમનાથી વેગળો રહેનાર નથી. (૪)

૨૮૧૯-મારા ચિત્તની વૃત્તિને એક જગ્યાએ સ્થિર કરી દઇને હું કોણિયે કોણિયે દેવનું સ્મરણ કરતો કરતો ખાઉં પીઉં છું. (૧) હું મારા ચિત્તને વારંવાર એ જ જાગૃત ને જાગૃત રાખું છું. કારણકે તેમાં રહેને કોઈ દ્વેષભાવ ધૂસી જાય, તેની મને ઘણી હહેશત રહે છે. (૨) માન અને દંભની સાથે સંબંધ રાખનારા અનેક ઉપચારોના બ્યવહારમાં હું લેરવાઈ પડતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ડાહ્યોડમરો થઈને નારાયણના સ્વરૂપની અંદર લપાઈને બેસી જાઉં છું. (૪)

૨૮૨૦-વૈરાગીઓની પાસે જે જપ કરવાની માળા હોય છે તેના એક એક મણકાના ગર્ભમાં અનેક રત્નોની ખાણ છે એમ જાણવું. એ ખાણ હાથમાં આવી જાય એટલે તેના વડે પોતાના મનમાં જે જે ઇચ્છા હોય તે તે બધી પૂર્ણ કરી લેવી. (૧) જ્યાં આવા પ્રત્યક્ષ લાભની વાત હોય, ત્યાં નકામા તર્કવિત્તની કડા-કૂટમાં પડવાની ગરજ રહેતી નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે ખડું શું અને ખોટું શું તેનો ઝટ લઈને નિકાલ થઈ જાય છે. (૨) જે ઠેકાણે પતરાળીઓ નખાઈ હોય, ત્યાં ગમે તે એક પતરાળીના ઉપર જઈને બેસી જવું અને જે પિરસાય તે નિરાંતે આરોગવું. જમનારાઓમાંથી કોને કઈ વસ્તુની ઇચ્છા છે તે પીરસનારાઓ જાણતા હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં પાણીની ખોટ હોયજ નહિ, કેમકે જે પાતાળી-ઝરણું ચાલ્યું આવે છે, તે જેમનું તેમ વધાજ કરે છે. (૪)

૨૮૨૧-હે દેવ ! જે દીનજનો પ્રતિ કૃપા કરે તેનેજ હું તો સમર્થ કહું છું. આવાં બધાં લક્ષણ મારા સ્વામીનામાં છે. (૧) હું દીન છું, તે તો તમે જાણો છોજ. ત્યારે પછી મારે તમને વિનંતીઓ કરવાનું કારણજ શું ? (૨) હે દયાસિંધુ ! દીનજનોના ઉપર દયા કરવી એ તમારી મુખ્ય પૂજા છે. ત્યારે હવે મુજ દીનના ઉપર તમારા કૃપામૃતનું સિંચન કરોને ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરપુરનિવાસી દેવ ! તમે મારી આશા પૂર્ણ તો કરશોજ, પણ મારો જીવ તો તેમાં ને તેમાંજ સમજડ ચોટી રહ્યો છે. (૪)

૨૮૨૨-હે દેવ ! હું જે સ્વાભાવિક રીતે ખોડ્યે જાઉં છું તેજ મારું કવિત્વ છે, એવું ને માની લઈએ તો પછી પ્રેમને લીધે મારામાં જે જીભાળવાપણું છે, તેનો વેગ ઠંડો પડી જાય છે. (૧) કારણકે હું તમને એક બાજુએ કહેતો રહું છું અને તેનો તમારા તરફથી જવાબ તો મને મળતો નથી. આથી મને તો હવે એવું લાગે છે કે તમારો મારા ઉપર ભાવજ નથી. (૨) હું ખોડું છું તો ખરો પણ મારી વાણી શરમને લીધે સંકોચાય છે, કારણકે હું કાંઈ મૂળથી મનનશીલ ભક્ત નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરપુરના વાસી ! મેં જે જે શ્રમ કર્યો છે, તે તે હજી પણ ફળ-તો નથી તેનું કારણ શું તે કહો. (૪)

૨૮૨૩-હે પાંડુરંગ ! તને કોઈએ લૂંટી લીધો છે કે શું ? તારી પોતડીને છેડે બાંધી રાખેલી તારી દોલત તો બધી પરવારી ગઈ હોય એવું દેખાય છે ! (૧) તારી પૂજાને મેં મારા હૃદયરૂપી ઓરડીમાં ભરીને સાચવી રાખી છે અને હું મારા ઘરમાંજ બેઠો છું. આથી કરીને હું મારી પોતાની બાજતમાં ચિંતારહિત થઈ ગયો છું. (૨) આ આખા જગતને તું સાક્ષીરૂપે જોઈ રહ્યો છે ત્યારે તને હવે કહેવા જેવું બાકી શું રહી ગયું છે તે કહે ? (૩)

તુકારામ કહે છે કે, હવે તું ક્યાં જવા માગે છે તે મારે જાણી લેવું જોઈએ, કારણકે હવે તારા ઉપર મારી સત્તા જામી ગઈ છે. (૪)

૨૮૨૪-હે દેવ! તમારું રક્ષણ કરવામાં મારું ચિત્ત એવું પરોવાઈ ગયું છે કે તેથી હું મારું હુંપણુંજ તદ્દન ભૂલી બેઠો છું. (૧) હે પાંડુરંગ! એવીજ રીતે જો તારે મને મારી સેવાનો યોગ્ય બદલો આપવો હોય તો તારે પણ તારાપણું કાઢી નાખવું જોઈશે, કારણકે જે ભૂઠો વળગાડ છે તેને તો કાઢીજ નાખવો. (૨) તમારી પ્રીતિ મારા ઉપર છે. એમ જાણીને મેં દેહસંબંધનો ત્યાગ કરી નાખ્યો. આવું કરવાને માટે મને લોકોએ નિંદ્યો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ તમારામાં મારો જીવ પરોવાઈ ગયો છે તેમ તમારો જીવ મારામાં પણ પરોવાઈ જવો જોઈએ. (૪)

૨૮૨૫-હે પાંડુરંગ! હે મારાં મા ને બાપ! આખા બ્રહ્માંડમાં એકલો તું ને તુંજ માત્ર ભયો છે એવું જ્યારથી મને દેખાયું, ત્યારથી કોઈ દુષ્ટ માણસ તો મારી નજરેજ પડતો નથી. (૧) આ બાબતને વિષે તમારે કોઈને કશું કહેવું નહિ; કારણકે મારા મનમાંથી બધી ફિકરચિંતા દૂર થઈ જવાથી મારે હવે કોઈનો ભયજ રહ્યો નથી. (૨) આખા વિશ્વનું પાલન કરનાર જે દેવ છે તે મારું પણ પાલન કરશે; આવો વિચાર મારા મનમાં વસી ગયો છે. તેમ થવાથી હું મારી સત્તા વડે વર્તન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મારું પાલનપોષણ તમેજ કરો છો. (૪)

૨૮૨૬-હે દેવ! મને કોઈ પણ જાતનો શ્રમ પડેજ નહિ, એટલા માટે તમારા હૃદયમાં મારા પ્રતિ જે કૃપા ઉત્પન્ન થવીજ જોઈએ તે થઈ ગઈ છે. (૧) તમે મારા હિતને વિષેની ઘણી સારી સારી શિખામણો દીધી છે. તમારું આજ મુધીનું કર્તવ્ય તમે યોગ્ય રીતે પૂર્ણ કર્યું તે તમે ધણું સારું કર્યું. (૨) હવે હું

મનમાં કોઈનો ભય રાખતો નથી, પણ સૌ લોકોનો ભય તમારા મનમાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે જેને જેવો પ્રાર્થનો વારસો મળ્યો હોય તેણે તેવો ઉપલોગ કરી લેવો રહ્યો. (૪)

૨૮૨૭—આવા સમયમાં તમારા સિવાય બીજા કોનું સ્મરણ મારે કરવું જોઈએ તેનીજ મને સમજણ પડતી નથી. તેથી કરીને હું તો તમારા ચરણનો આશ્રય લઈને મારો સમય બ્યતીત કરું છું. (૧) અરે ઓ વિકૃલ ! તારી વાટ તો હું જોયાજ કરું છું, તેથી તારે મારી પાસે જલદી જલદી ચાલ્યા આવવું જોઈએ. તેમ કરવાને બદલે જ્યાં મારો અને તારો મેળાપ થવાનો સંભવજ ન હોય એવી જગ્યાએ તું મને શા માટે મૂકી રાખે છે ? (૨) મારા ઉપર કામકોધાદિ વિકારોનું ઘણું જોર ચાલે છે અને તેને લીધે મારા જીવને ઘણાજ ત્રાસ થાય છે. મારાં રાત અને દહાડો જાય છે તે, જાણે હુશ્મન હોય એવાં મને લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું જ્યારે મારા મનની શુદ્ધિ (અંતઃકરણ)માં તારો વાસો કરીશ ત્યારેજ તારી પણ આ પ્રપંચની જાળમાંથી મુક્તિ થવાની છે. (૪)

૨૮૨૮—હે દેવ ! એકની એકજ જગ્યાએ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય એવી કૃપા તમે મારા ઉપર કેમ નથી કરતા ? (૧) મારા અંતઃકરણની અંદર કોઈ પણ જાતનો સમવિષમ ભાવ પેદાજ ન થાય અને તેથી કરીને ત્યાં શાંતિનું રાજ્ય જામી જાય, એવું જો તમે કરો તો કેવું સારું ? (૨) હું આ પંચભૂતાદિ વિકારોને લીધે ઘણા દુઃખી થાઉં છું, કારણકે તેઓ તો મને જડભાવનાની અંદર ફેંકી દે એવા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે દેહાભિમાન છે તેને તમે નીચોવી કાઢો, એવી આશાએ હું તમારા ચરણને વળગીને બેઠો છું. (૪)

૨૮૨૯—દેવની આગળ કોઈ યાચના કરવા જાય તેને કહી

નિરાશ થઇને પાછું આવવું પડે એવું બનેજ કેમ? ચોતાના બાળકના પ્રતિ મા કદી ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શકેજ નહિ. (૧) મારા અંતઃકરણમાં શું શું થઈ રહ્યું છે, તે બધું મારા સ્વામી જાણે છે. ત્યારે હવે મારા જીવને અધીરા બની જવાનું કારણ શું છે? (૨) કોઈ વાર બાળકને રાજી કરતાં માને જરાક વાર પણ લાગે; પણ તે તો જરાક બાળકને પ્રેમથી પૂજવીને ગમત કરવાને માટેજ વાર લગાડતી હોય છે; પણ તેના અંતઃકરણમાં બાળકના પ્રતિ કદી નિષ્કુરતાનો ભાવ તો હોતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે કયે વખતે શું શું કરવું જોઈએ, તે બધું મારા સ્વામી જાણે છેજ, એટલે તેમણે જે ચોજના ઘડી રાખી હશે તે પ્રમાણે બધું યથા કરશે. (૪)

૨૮૩૦-લાડકવાયું મોઢેચઢોવેલું છોકરું કોઈ વાર માને નહિ કહેવા જેવા કઠોર બોલ સંભળાવે, તો તેથી માના જીવને તો ઊલટું સુખ થાય છે; પણ તેથી કરીને તે છોકરાને ઝટ લઈને ફેડે બેસાડી દે એવું ન પણ બને. (૧) તે કોઈ વાર છોકરાને રડવા પણ દે છે; એ પણ પ્રેમની મજા ચાખવાની એક રીત છે. મારા દેવ મારી સાથે પણ એવી રીતે પ્રેમવિનોદ કરે છે કે શું? (૨) કોઈ વાર છોકરાને જૂલથાપ ખવડાવીને મા સંતોષ બાય છે, પણ તેથી કરીને એવું તો નજ સમજી લેવું કે, બાળકના ઉપર તેનો પ્રેમ ઘટી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વાર તો મા મોઢામાંથી જુઠા-જુઠા પ્રકારના અવાજ કરીને છોકરાને બિવડાવે પણ છે. પણ તે છોકરું જ્યારે બીને રડું રડું થઈ જાય છે, ત્યારે મા તેને એકદમ ઊંચકી લઈને પ્રેમભર્યા શબ્દો કહીને તેને સાંત્વન આપે છે. (૪)

૨૮૩૧-પ્રેમની લડાઈમાં કશી સચ્ચાઈ હોતી નથી, પણ તેમાં ફક્ત કઠોર શબ્દોનીજ આપણે યાચ છે. (૧) પિતા અને પુત્ર

ખેડ કદાચ જરાક પ્રેમકલહ કરે, તોપણ તેમના જીવ જુદા થતા નથી. ખેડના જીવ એક હોવાથી જો કદાચ પુત્રના જીવને દુઃખ થાય તો તેથી તેના પિતાને પણ દુઃખ થાય છે. (૨) માયાનાં આવા પ્રેમબંધન કાંઈ તોડ્યાં તૂટે ખરાં કે ? નજ તૂટે. તેમની વચ્ચે કદી વિષમભાવ ઉત્પન્ન થતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું કરુણ શબ્દો વડે પોકાર કરતો રહું છું. વિશ્વનું પાલન કરનાર જે દેવ છે, તે મારી પામે આવી પહોંચશે અને મને દર્શન દેશે. (૪)

૨૮૩૨-ઓ મારા મન ! હવે તું અનેક જાતની પ્રાપંચિક ઉપાધિઓનાં દુઃખ વહોરી લખને મને સંતાપીશ નહિ. (૧) તું જે જે પુણ્યોના સંકલ્પ કરીશ તે તે પણ એક જાતનાં પાતક સમાનજ નીવડશે. (૨) તેનાથી પરિણામે ભય પેદા થશે અને તેથી મારા જીવને ઘણા ત્રાસ વેઠવો પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હવે દેવની ઇચ્છા પ્રમાણે જે કાંઈ થાય તે સહન કરવું અને શાંતિથી જોયા કરવું. (૪)

૨૮૩૩-પ્રથમ જમીનમાં ખીજનું વાવેતર કરવું, પછી તેના ઉપર પાણી સિંચીને તેનું જતન કરવું, પછી ઈશ્વરના ઉપર ભરોસો રાખીને જે ફળ હાય લાગે તે લઈ લેવું. આવું ન કરતાં જે કોઈ ફળની આશા રાખીનેજ ફક્ત ઈશ્વરના કાલાવાલાજ કયાં કરે તે આખરે ઠગાશે અને કશુંજ નહિ પામે. (૧) આ દેહ-રૂપી સ્થાન ઘણી ઘણી અડચણોથી ભરેલું છે, પણ તે છતાં એ સ્થાનની ખૂબી જોવી છે કે, અહીં જે કાંઈ ફસલ પકવવા ધારીએ તે પકવી શકાય છે. આમ છતાં જે કોઈ સંકોચવૃત્તિ રાખીને પડી રહેશે, તે પોતાની જીવદશાને જાળવી રાખે છે એમ સમજવું. (૨) પોતાની પાસેનું ધન લોંચમાં ખાડો ખોદી દાટી મૂકીને રાંડીરાંડ કે બાયલાની માફક તુચ્છ શુદ્ધિવાળા લોકો પેટ ભરી



છૂટે છે અને છતે પેસે લિખારીવેડા કરે છે, તેમ કુદ્ર લોકો પોતાની પાસેજ સ્વસ્વરૂપનું સુખ હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે બ્રાન્તિમાં પડીને દુઃખ વેઠે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે માણસને દિશાનો ભ્રમ થયો હોય છે તે અવળે રસ્તે ચઢી જાય છે. હું જે કહું છું તે મારા બોલ ચોખ્ખા, નિર્બુધાત્મક અને સ્વાનુભવ-માંથી તારવી કાઢેલા છે. (૪)

૨૮૩૪-હે પાંડુરંગ ! આજ સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું તે બધા મારો વખત મેં નકામોજ ગુમાવ્યો. હવે મારે તમારી કથી વિનંતિ કરવાની બાકી રહી ગઈ છે, તે કહો તો હું તે પશુ કરી છૂડું. (૧) તમે મને વિસારી મૂક્યો, ત્યારે હવે મારે નામરૂપાત્મક લૌકિક વ્યવહારની સાથે લેવાદેવા પશુ શી છે ? કારણકે તમે મારો આદર કરતા નથી અને મને સંદેશો પશુ કહાવતા નથી. (૨) તું મારો માખાપ છે, એમ સમજીને હું લાડ કરતો કરતો તારી પાસે આવવા ગયો, પશુ તું તો આખા જગતમાં સર્વવ્યાપક બની ગયો અને તારૂં આસપાસું દર્યાવીને બેસી રહ્યો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું મારા બેઠે હાથ બેડીને સ્થળે સ્થળે તને દંડવત્ પ્રણામ કરતો રહું છું. (૪)

૨૮૩૫ - હે દેવ ! હું મારા મનમાં ખૂબ ઉમળકે આણીને તારી સાથે લાડ કરવા ગયો, પશુ મને જે પ્રેમભક્તિની ભૂખ લાગી છે તે તારાથી પૂર્ણ કરાતી નથી. (૧) જો દેવ ! મારો ભવ મોટી મોટી આશાઓ બાંધી બેઠો છે અને તે પૂર્ણ ન થવાથી મારા મનને અતિ સંતાપ થયા કરે છે. (૨) વેઠે પકડાયેલા મજૂરની જેમ મારાં પશુ બધાંજ કામ નિષ્ફળ ગયાં દેખાય છે. આથી કરીને હું મારા મનથી કુંઠિત બની જઈને ત્યાં છું ત્યાંના ત્યાંજ ટાઢાટપ થઈને બેસી રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે તો મારો અંગી-

કાર કરતા નથી. તેનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ એજ કે, મારાં પાપ ઘણાં ગ્રણજ થઈ ગયાં છે અને તેથી કરીને મને તમારો મેળાપ થતો નથી. (૪)

૨૮૩૬-અરેખરી પ્રીતિના તનમનાટનું મૂળ અરણ્ય અનોખું-જ હોય છે. (૧) મા પોતાના છોકરાને જરા પણ રડવા દેતી નથી. છોકરાના શરીરને જરા જેટલું દુઃખ થાય તોપણ તેની માના જીવને ધીરજ રહેતી નથી. (૨) ઉપર ઉપરથી મોઢે બોલવા પૂરતો જે મોઢું હોય છે તે તો બૂઠો અને પોકળજ હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો આ બધું બધું છું અને બાળીજેઈને છોકરવાદી કરું છું; લોકોના જેવો હું કાંઈ મૂખ નથી. (૪)

૨૮૩૭-હે વિકૃલ ! હવે મારે બીજું કશુંજ કરવું નથી. (૧) મોઢેથી 'દંડવત્,' એવો એક શબ્દજ બોલવો અને તે ઉપરાંત બીજું કાંઈ બોલવુંજ નહિ. (૨) જીદાંજીદાં સાધનોની પાછળ હું કયાં સુધી દોડતો કરું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો તમોજીજીને ખાળી મૂકીને સાત્ત્વિક વૃત્તિઓનો અંગીકાર કર્યો છે. (૪)

૨૮૩૮-હે દેવ ! તમને કઈ કઈ વાતમાં સમજણ નથી પડતી તે કહી નાખો, એટલે પછી હું ગમે તેમ કરીને તમારી પાસે આવીને તમારા કાલાવાલા કરીને તમને રીઝવવાનો ઠરાવ કરું. (૧) તમે તમારી સત્તા વડે અમારી વાણીને જેવી સ્થિતિમાં ગોઠવી રાખી છે, તેવી સ્થિતિમાં તે તમારી આજ્ઞા સુજળ બોલે છે. (૨) તમારી કૃપા એક વારની મારા ઉપર થઈ જાય, તો પછી તમારા અંગની સંગતિ મારે ન જોઈએ. કારણકે પોતાને થયેલા અધ્યાસ વડે બધું આનંદરૂપ લાસે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ મેં તમને જે જે કહેલું તે તે બધું નકાસું જાણ્યું. હવેથી તો આવોજ દૃઢ નિશ્ચય મેં કરી રાખ્યો છે. (૪)

૨૮૩૬-માબાપથી છોકરાના મનના કોડ પૂરા કરાય નહિ એ વાત ખરી કે ખોટી ? (૧) જે વખતે જે થવાનું નિર્માણ થયું હશે તે બિના તે વખતે બની રહેશેજ. આવું હોવા છતાં જે કોઈ નકામું જોર મારવા જશે, તેનો આગ્રહ તેના મનમાં ને મનમાંજ રહી જશે. (૨) સર્વોત્તમ શ્રીહરિ બધુંજ બાબુતા હોય છે. તેથી કરીને બહુ તો એક વાર તેમની આગળ આપણી થોડીક હકીકત કહી નાખવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! અમારી જે ગુણ વાતો હતા તે બધી અમે તને કહી દીધી. હવે એ બાબતની ચિંતા કરવાનું કામ તારું છે. (૪)

૨૮૪૦-આ શરીર એ ઘણીજ ગંદી વસ્તુ છે, તેથી કરીને મને તો હવે તેના ઉપર ઘણીજ સૂઝ આવે છે અને મનમાં એવું થાય છે કે, આજ પછી આવા દેહને ધારણ કરવાની બલામાંથી હું છૂટો થઈ જાઉં તો કેવું સાફ ? (૧) આ દેહની સંગતિ કરીને મારે કેટલી વાર ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરવાનો કલેશ વેઠવો ? તેટલા માટેજ મેં તે દેહની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીને વિઠા-બાની સંગત કરવા માંડી છે. (૨) ત્યારે હવે એ દેહનો બાવજ કાણ પૂછે છે ? એનું જેમ થવાનું હો તેમ થાઓ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં આ દેહનો ત્યાગ કર્યો તે ઘણુંજ સાફ કર્યું છે. હવે કાણ હરામખોર હોય તે પાછાં પગલાં કરે ? (૪)

૨૮૪૧-ફલાણો આવો છે, ત્યારે બીજો કહે છે કે તે પણ તેવોજ છે. આવું કહેનારા બેઉ જણા ગાંડા અને અવિચારી છે. (૧) દેહાભિમાનના ધક્કામુક્કા બાઈને સૌ પ્રાણી કદ પામે છે. (૨) એ દેહાભિમાનયુક્ત રહીને જીવનારા લોકોમાં ધૈર્ય, શાંતિ અને નિર્મળતા એ ત્રણમાંથી એક પણ ગુણ હોતો નથી. એવા જીવે કેવળ નિર્ણજન હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધા લો

કેા ત્રિવિધ તાપના આધણમાં ઊકળ્યાજ કરે છે અને તે તમારો હું આધો બિલો બિલો જોયા કરું છું. (૪)

૨૮૪૨-પોતાનું હિત શામાં છે, તે ચિત્ત બાણે છે; કારણકે કયી વાત યોગ્ય છે તે ચિત્ત સમજી શકે છે. (૧) બાહ્ય ઢાંગ વગેરેને તે ઉધાડા પાડી દે છે. ખરેખરું અમલી કામ કરવાથીજ કોઈ પણ કાર્યમાં તેના ખરા અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે. (૨) હલકી ધાતુના ઢાગીનાને લઠીમાં નાખીને તેની ઢાળકી પાડીએ અને તે ઢાળકીને કસોટી ઉપર ચઢાવી જોઈએ, તો તેનો કસ જેવો જોઈએ તેવો નહિ ઊતરે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાચવીને રાખી મૂકેલી વસ્તુ આગળ જતાં ખરેખરી કામ આવી જાય છે. (૪)

૨૮૪૩-હેવે તમને આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ લજન કરવાને સારૂ આપ્યો છે. એ નરદેહના સંબંધમાં એવું પણ થાય છે કે, જેનાથી તેનો સર્વનાશ થઈ જાય એવા રસ્તા પણ તેને સારૂ ખુદલા પડ્યા છે. (૧) માનપ્રતિષ્ઠા હમેશાં ઉપરનાં ઉપરજ મૂકી રાખેલાં છે. પણ અહંકારના યોગને લીધે તેમના ઉપર નજર પડતી નથી અને તે આંખે દેખાતાં નથી. (૨) હું હરિનો દાસ છું, એવું કહેવાને સારૂ જીભ ઊપડતી નથી અને નકામા ણકવાટની દુર્ગંધ ફેલાયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સ્નાન કરીને નિર્મળ થવા માટે તમે તમારી આલડછેટને કયાં મૂકી આવશો ? (૪)

૨૮૪૪-હવે અમારે કરવું શું ? છોકરાઓને દેવમંદિરમાં જવાનો રસ લાગ્યો છે. એક વિકૃતના નામ સિવાય તેમને બીજું ગમે તે કહીએ, તો તેઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી અને કાને સાંભળતા પણ નથી. (૧) ઘરનો કામધંધો કરતા નથી અને બધો વખત ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરીને જોસી રહે છે. (૨) અમારા કુળમાં આવા તો કોઈજ પાડ્યા નથી. આજ એક ખરેખરા ગાંડા પેદા

થયા છે. લોકવ્યવહારની મર્યાદાઓને તો તેઓ માનતા નથી. આથી કરીને તેઓ અમારા પોતાના હોવા છતાં જાણે પરાયા હોય એવા થઈ ગયા છે. અથવા જેને અમે અમારું કહીએ તેને એ લોકો પારકું માનતા થઈ ગયા છે. (૩-૪-૫) તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહ્યા તેવા શબ્દો બોલનારાઓનું કહેણ કાને સાંભળવાથી પણ નરકે જવું પડે છે. (૬)

૨૮૪૫-આપણા કારણના ઉપર નજર જાય એટલે હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થાયજ નહિ. (૧) ખરેખરો શૂરવીર માણસ તો રણ-મેદાનમાંજ શોભે છે અને જો ત્યાંજ તેનું મરણ નીપજે તો તેથી તેને સંતોષ થાય છે. (૨) ફક્ત મનમાં ખરેખરી ધગશ હોવી જોઈએ. જો મનમાં સાચી ધગશ હોય તો સામર્થ્ય તો આવી મળે. સામર્થ્યની જિણુપ રહેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જો મનજ ખરેખરું ઉદાર ણની જાય તો કયી વાતનો અભાવ રહે ? (૪)

૨૮૪૬-જનરંજન કરનારાઓ ખીજાઓના બોલ ઉછીના લઈને બોલે છે તેવા મારા શબ્દો પોકળ નથી. (૧) સૌથી અલિપ્ત રહેવાનો અભ્યાસ કરીને મેળવેલા જ્ઞાતિઅનુભવના એ ઉદ્દગાર છે. એ કાંઈ ઉપર ઉપરના પોકળ શબ્દોજ નથી. (૨) તેમના તરફ શ્રોતાઓના મનમાં સાચી રુચિ હોવી જોઈએ. જો આટલું એકજ પાતું હોય તો પછી સંકેત્ય શાનો હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, લગ્નજયુક્ત માણસને કોણુ ઈચ્છે ? (૪)

૨૮૪૭-હે દેવ ! હું તમારે વિષે જેમજેમ ચિંતન કરતો રહીશ તેમતેમ મારી ગર્ભવાસની ખીડા દૂર થશે; પણ જો હું ખોટાની સંગતિ કરીશ તો જિલટા મને વધારે દોષ લાગુ પડી જશે. (૧) એટલા વાસ્તે મારી હાલ જેવી સ્થિતિ છે, તેવીને તેવીજ ભલે રહે. મારા હૃદયમાં નિરંતર અનુતાપ થતોજ રહે અને આ મારું

અને આ પરાયું એવો ભાવ નષ્ટ થઈ જાય. (૨) જાગી ઊઠ્યા પછી સ્વપ્ન શી રીતે રહે ? અને જ્યાં સ્વપ્ન ઊડી ગયું એટલે સ્વપ્નમાં સાંભળેલા હુઃખદાયક શબ્દોને સંભારીને જાગી ઊઠ્યા પછી શા માટે હુઃખી થવું જોઈએ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબના ઉપર ખીજવાઈને વાંદરો કૂવામાં ભૂસકો મારે તો તેને શું મળવાતું હતું ? ઊલટું તેનું માથું, ગરદન અને હાડકાંપાંસળાં ભાગી જાય એટલું જ થાય. (૪)

૨૮૪૮-હું તો શુષ્કનોજ સંગ્રહ કરું છું. એ સિવાય ખીજ ઉપર હું નજર પણ નથી કરતો. (૧) કેટલાક જીવ અનેક પ્રકારના કુછંદમાં પડી જઈને આડે રસ્તે ચઢી જાય છે અને તેથી કરીને તેઓ બધા હુઃખી થાય છે. (૨) સંતપુરુષોની સંગતિમાંજ રહેવું એવો મેં તો મારે સારૂ નિયમ કરી લીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ખાકીના ખીજ બધાનો તમારો મારી લીધા વડે જોઈ છું અને ખુશ થાઉં છું. (૪)

૨૮૪૯-હું જે શબ્દો શીખ્યો છું તેનુંજ જ્ઞાન પ્રગટ કરું છું. આરસીની અંદર જે રૂપિયાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે દેખાવ માત્રજ છે. તેને ખરો રૂપિયો કહેવાય નહિ. (૧) ખરેખરો અનુભવ મને કોઈ દહાડો ભવિષ્યમાં આવી મળશે, પણ અત્યારે તો તેને લીધેજ મારા ઉપર ઘણું વીતે છે. (૨) ગાવું, નાચવું વગેરે શરીરના ધર્મ હું બજાવું છું, પણ નામનું ખીજ જે ખરેખરું સાધન છે તેનું દાન તો હે દેવ ! તુંજ કરી શકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારાથી હવે વિલંબ સહન થતો નથી. મને આપવુંજ છે; એટલે જો તમે મન પર લો તો તમારી પાસે શું નથી ? તમારે તો બધુંજ સિદ્ધ છે અને બધુંજ તમારે સ્વાધીન છે. (૪)

૨૮૫૦-ચોપટને જેવું લણાવીએ તેવું તે બોલે છે, પણ પાતે

શું બોલે છે તેનો અર્થ તે સમજતો હોતો નથી. (૧) સ્વપ્નમાં કોઈ રાત્રિશ્વર્યનું સુખ લોગવે, પણ તેથી તે ખરેખરો રાજા થઈ શકતો નથી. પારમાર્થિક વિષયનો મારો અનુભવ પણ તેવોજ છે. (૨) ગમે તેમ કરીને મેં મારી જીજ્ઞાસે કવિત્વના અલંકાર તો પહેરાવી દીધા, પણ તેથી કરીને મારી અને શ્રીહરિના ચરણની વચ્ચે છેદું પડી ગયું. (૩) આરતીમાં જે રૂપિયાનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે ખરા રૂપિયાના જેવુંજ દેખાય છે, પણ હાથમાં લેવા જઈએ અથવા ધોતિયાને છેડે બાંધી લેવા જઈએ તો કંઈજ ન વળે. (૪) એવા રૂપિયાની આશા રાખવી એટલે મનમાં ખોટી લાલચને વશ થઈને બેસી રહેવું એવો તેનો અર્થ થાય. તેવીજ રીતે હે દેવ ! મને પણ તમે ક્ષમાવી મારતા લાગો છો. મારે મોઢેથી તમે રસપૂર્ણ કાવ્યો બોલાવો છો તેની પુરાણો પણ સાક્ષી પૂરે છે. (૫-૬) છકારામ કહે છે કે, ગોવાળિયો લોકોની ગાયો સાચવે છે અને 'આ મારી ગાયો છે' એવું કહે પણ છે. પણ તે છતાં તેને એ ગાયોથી કશો લાભ થાય છે ખરો ? નહિજ. (૭)

૨૮૫૧-હે દેવ ! તમારું દર્શન કર્યાથી જે અનુભવ મળે છે તે તો મને હજી મળ્યો નથી. મેં તો જે મારે કાને સાંભળ્યું છે તેજ હું મારે મોઢેથી બોલું છું. (૧) પણ મોઢેથી પૂરી, માલપૂડા વગેરે બાદ્યપદાર્થોનાં નામ ગણાવી જઈએ તેથી શું તે વસ્તુઓ ખાવાનો અનુભવ મળે ખરો કે ? (૨) એા મારા દાતાર ! હે દેવ ! મારા હૃદયની તાલાવેલી હજી ખરી રીતે શમીજ નથી-શમીજ નથી. અરે હરિહર ! તમે મને શા સાફ ક્ષમાવી માર્યો ? (૩) ધારો કે, કોઈ મને કાગળપત્રમાં કુશળસમાચાર પુછાવે, પણ જ્યારે તેને પ્રત્યક્ષ મળવાનો વખત આવે, ત્યારે 'અહીંથી ચાલતા ચાલો' એવું કહીને મારો અનાદર કરે, તો તેને માટે મારા મનમાં માન દેવી રીતે રહે ? (૪) જેવું અંદર તેવુંજ બહાર શા માટે ન હોય ?

ઓ દેવ ! હું જાણું કેઈ પરાયો હોઈ એવું તમે મારી સાથે વર્તન કરો છો. (૫) કેઈ માણસ પાણીમાં ડૂબી મરતો હોય ત્યારે હમણાં હું તને પાણીની બહાર કાઢું છું, એવું કહીને તેના મનમાં જીવવાની આશા ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેને બચાવવો નહિ અને ડૂબી મરવા દેવો, એ શું સાચું કહેવાય ? (૬) તુકારામ કહે છે કે, હે ચતુરશિરોમણિ દેવ ! કયાં તમારું સામર્થ્ય અને કયાં મારા જેવા ગરીબના બોલ ? તમારા સામર્થ્ય આગળ મારી દીન વાણીની કિંમત કેટલી ? (૭)

૨૮૫૨-હે દેવ ! તમે જો અમારું કહ્યાણુ કરવા તૈયાર થયા-જ હો ત્યારે તો તે કરીજ નાઓ. મારા મનમાં જેવી ઈચ્છા છે તેવું મને તમારા કૃપાપ્રસાદનું દાન દેવું પડશે. (૧) એક વાર જે બાબતનો મનમાં સંકેપ કયો તેનો વિકલ્પ કરવાનું કહેણુ કહ્યું છે ? હે દેવ ! તમે બધાંનાં પાપપુણ્યની હકીકત જાણો છો. (૨) તમે ઉદાર છો એવી તમારી મોટાઈની કીર્તિ આખા જૂમંડળમાં ગાજી રહી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે રૂકમાર્ધના સ્વામિ ! ત્યારે હવે મારા એકલાને માટે શા સાચું મન સાંકડું કરો છો ? (૪)

૨૮૫૩-હે પુરુષોત્તમ ! તમને મારે કેાની ઉપમા આપવી ? (૧) કારણકે મારે તમને નિરંતર હાંકો મારવી પડે છે અને મને તેટલી ખુદ્દિની અનુકૂળતા છે નહિ, તેથી મને ઘણી વાર ભાન રહેતું નથી. (૨) હે હરિ ! તમને જાગૃત રાખીએ છીએ ત્યારેજ તમે વ્યક્તદશામાં આવો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારે મન તો રોજ રોજ નવીન દિવસ ઊગે છે. (૪)

૨૮૫૪-દહીં વલોવનાર માણસ તેના સારભૂત માળણુનો ઉપભોગ કરવાને હકદાર થાય છે અને બાકીની છાસ બીજા લો-કાને આપી દેવાના કામમાં આવે છે. (૧) કેઈ પણ વસ્તુને મહે-



નત કરીને પ્રાપ્ત કરવી એજ સરમ છે. આવો જેને અનુભવ થયો હોય તેજ એની મજાને જાણે છે. (૨) જાતે રસોઈ કરવી નહિ અને જે તે વસ્તુને માટે મનમાં ઇચ્છા રાખવી, એ શા કામનું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પંગતમાં બેઠેલા લોકોને જે જે વસ્તુ લાવતી હોય છે તે તે હું તેમને ખીરસતો રહું છું. (૪)

૨૮૫૫-હરિનામસ્મરણની કમાણીનો લાલ હરધડીએ થયાજ કરે છે. (૧) હે દેવ ! તમે મારા અંતઃકરણમાં વાસ કરો અને મને નિશ્ચયપૂર્વક તમારા સ્વરૂપના ચિંતનની બાળતમાં સદા જાગૃત રાખજો. (૨) મારું મન ત્યાંજ્યાં ભટકવા જાય ત્યાંત્યાં તમે તમારું મુદર્શનચક્ર આડું ધરીને તેને સ્થિર કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આટલું જો તમે કરશો તો હું લાજશરમ છોડી દઈને આનંદ-પૂર્વક નાચવા મંડી જઈશ. (૪)

૨૮૫૬-મારા હૈયાની હોંસ પૂરી થતી નથી; કારણકે મારા મનમાં જે પ્રીતિ ધર કરી રહી છે તે બહાર પ્રકટ થતી નથી. (૧) જેમ માતા અને તેના નાના બાળકની વચ્ચે રોજ નવીનવી પ્રીતિનો ઉદય થતો જાય છે તેવું મારું પણ છે. (૨) માદીકરો એકબીજાને મળે છે તે તો જાણે આનંદજ આનંદને મળે છે, એમ સમજવું. પોતાના પેટનું બાળક માને કેટલું વહાલું હોય છે તે માજ જાણે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવાજ પ્રદ્ધાનંદનો ઉપલોગ કરવાને વાસ્તે સંતોનો સમુદાય દેવના ચરણ આગળ ભેગો ચાય છે. (૪)

૨૮૫૭-હું તમારા પગની સાથે સજ્જત વળગી ગયો છું, તે શું હું છટો થવાનો હતો? ના, ના, કદી નહિ. (૧) હે સંતો ! ગંગાનો પ્રવાહ જેમ સ્વાભાવિક રીતે વહોને જાય છે તેવી રીતે તમારી કૃપા પણ મારા પ્રતિ વહેતી આવે છે. (૨) જો મારા માને બાપ ! તમે મને ત્રિવિધ તાપમાંથી છોડાવીને મારું રક્ષણ કર્યું

છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને તમારા પ્રેમથી ભરેલો પાનેા પિવડાવ્યો ત્યારથી મારા જીવને તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે. આ વિષયનું વર્ણન કરવાને માટે મારી વાણી પૂરતી નથી. એટલા માટે હું મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું. (૪)

૨૮૫૮-કળિકાળના ઉપર માફ નેર ચાલે છે એવા બોલ તો હું બોલું છું. (૧) પણ હું નકારામાં નકારો માણસ છું; કારણકે દેવ અને મારી વચ્ચે આંતરો પડી જવાથી હું કાળા મોઢાનો થઈ ગયો છું. (૨) હું દેવનો હાસ છું એવું હું મોઢથી કહું છું અને તે મારો અંગીકાર કરશે એવા વિશ્વાસથી હું જીવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, લોકોના ઉપર મારી મોટાઈની છાપ ખેસાડીને ખૂબ માનપ્રતિષ્ઠાનો લાભ મેળવવો, એવી મારી ઇચ્છા હતી; તેથી કરીને દેવ મારાથી છેટા થઈ ગયા છે. (૪)

૨૮૫૯-હે પાંદુરંજ! સમર્થની સેવા કરનારને કોઈ પણ કારણસર હાનિ થાયજ નહિ, એટલા માટે તમારે મને આખર લગી પજવવો નહિ. (૧) જેવી તમારી સદાની નીતિ છે તે પ્રમાણે આ બાબતનેા સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી તમે મારા અંતઃકરણમાં આવીને વસી જાઓ, (૨) બ્યારે તમે મને આવો કૂટેલા કપાળનોજ ધડ્યો અને આવો કમનસીબ શખ્યો તેથી મને અતિશય ભય પેદા થાય છે અને ચિત્તમાં સુખદુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમારા કર્શનની ગરજ છે; મારી આટલી ઇચ્છા ને તમે પૂર્ણ કરશો તો તમારી સુંદર કીર્તિ મારા સમજવામાં આવી જશે. (૪)

૨૮૬૦-આજ સુધી મેં ઘણીય ધીરજ રાખી બેઠું, પણ એા વિકલ્પ ! તું મારી વાતના ઉપર જરા પણ લક્ષ આપતો નથી. (૧) હવે તો તું મને તારી પાસે ખેચી લે અને માફ અને તાફ

પૂરેપૂરું ઐક્ય કરી દે. (૨) હું હવે મારા જીવ ઉપર આવી જઈને તારી આગળ જિલો રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંત-જનો ! તમે પણ પંઢરીનાથને આવી વિનંતી કરતા બાજો. (૪)

૨૮૬૧-હુજ્જનોની સાથે કદી મૈત્રી કરવી નહિ, તેમનો સંસર્ગ પણ કરવો નહિ; કારણકે તેમ કરવાથી વારેઘડીએ ચિત્તનો ભંગ થયા કરે છે. (૧) સાપ ડાહ્યોડમરો થઈને બેઠો હોય પણ તેનું આવું શાંતરૂપ સારું છે એવું માની લેવું નહિ. તેને જરાક છંછેડી જુઓ; એટલે તરતજ તે સળવળશે અને તમને કરડવા ધાશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હુજ્જનોને તો હમેશાં પોતાની પાસેથી આધા ને આધાજ રાખવા અને તેમની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પણ ન આવે એવું કરવું. (૩)

૨૮૬૨-ઓ મારા દાતાર ! ઓ કૃપાના સાગર ! તું મને અભયદાન દે. (૧) મેં મારો દેહભાવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. એ સિવાય હું બીજું કશું બાંધતો પણ નથી. (૨) હું સેવાહીન, ભક્તિહીન, મૂખ અને ખતિત છું. એટલે હવે મારું કલ્યાણ તો તારા ચરણોમાંજ રહેલું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારું નામ દીનાનાથ છે. એ નામ પ્રમાણે તું મને મારા પાપોમાંથી છોડાવીને તારા નામને યોગ્ય કામ કર. (૪)

૨૮૬૩-તારી કૃપાનું પાન કરવા માટે મારો જીવ તૃષાતુર થઈ ગયો છે, ત્યારે હવે તું મારા ઉપર તારી કૃપાની વૃદ્ધિ કરી દેને. (૧) તું કે જે ચિદાકાશરૂપ છે તેને હું જોઈ છું. હે જગદીશ ! તું પણ એ વાત બાંધે છે. (૨) જળના સંયોગને લીધે વૃક્ષના નાના-નાના અંકુર વધીને મોટા થતા બાજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણકમળની પ્રાપ્તિ એજ સર્વ સાધન-ભજનનું કળ છે. (૪)

૨૮૬૪-અધ્યા ભાઈ ! તું એવી રીતની ત્વરા કર કે જેથી

કરીને તારું ચિત્ત શ્રીહરિના ચરણમાં ચોટી જાય. (૧) જો તું આટલુંજ કરીશ તો મારા માળાપ શ્રીહરિ તારા સર્વ સંતાપને હરી લેશે. (૨) નાના પ્રકારના મતમતાંતરમાં તું તારા જીવને ગૂંચવી મારતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિ એવા છે કે તેમના તમે જ્યાં કાલાવાલા કર્યો અને તમારા દયા ઉપજાવે એવા શબ્દ તેમને કાને ગયા, એટલે તેમનું મન તેમના કાળમાં રહેતું નથી અર્થાત્ તે પોતાના ભક્તોની પાસે સત્વર દોડી આવે છે. (૪)

૨૮૬૫-નારાયણની એકવિધ અને એકનિષ્ઠ રીતે ઉપાસના કરવી કારણકે તેમને વિષમભાવનો ખહુ કંટાળો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તેમના વિષેની તમારી ભાવનામાં જરા પણ ફેરફાર થવા દેવો નહિ. (૧) એ સિવાય બાકીની બધી સારહીન બાબતોને ત્યાગ કરવો, વિક્ષેપનો નાશ કરવો અને તદ્દન એકાકી વાસ કરીને આનંદકંદ શ્રીહરિની અંદર અનન્ય ભાવ ધારણ કરીને એકાંતમાં રહેવું. (૨) જેમ નિશાન મારનાર પુરુષ લક્ષ્યવેધ કરવાને માટે દષ્ટિ, બાણની આણી અને વીંધવાની વસ્તુ એ ત્રણને સમાન રેખા ઉપર લાવીને પૂર્ણ એકાગ્રતા સાધે છે, તેમ તમારે પણ મન, વાણી અને શરીરદ્વારા શ્રીહરિના સ્વરૂપનું એકાગ્રચિત્તે અતુલ સંધાન કરવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આગસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો, ધૈર્ય ધારણ કરવું અને ભગૃતાવસ્થામાં રહીને હરિના સ્વરૂપને દૃઢ આલિંગન દેવું. (૪)

૨૮૬૬-મારી અવિદ્યાની રાત્રિનો છેડો આવી ગયો છે. હવે દેહબુદ્ધિરૂપી મોહનિદ્રા કેવી થાય તે પણ હું જાણી ગયો છું. (૧) મારો નિવાસ નારાયણના સ્વરૂપની અંદર થઈ ગયો ત્યારથી મારે મન નિરંતર આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે. (૨) આખા જગતમાં સર્વત્ર મારાજ સ્વરૂપ વડે બધું પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. આવું થવાથી

આ દેહ તે હું અને આ દેહના સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ, આવું જ્ઞાન કેટલું મિથ્યા હતું તે હવે મને સમજાઈ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો દેવ અને હું બેઉ એકરૂપ થઈ ગયા છીએ અને એકબીજાની સાથે એવા મળી ગયા છીએ કે એક ક્ષણવારને માટે પણ અમે છૂટા થઈ શકીએ એમ નથી. (૪)

૨૮૬૭-જુઓ, દેવે કેવા કેવા પાતકી જીવોનો રમતાં રમતાં ઉદ્ધાર કરી દીધો. (૧) ભક્તિભાવ કેને કહેવાય તેનું પણ જેમને જ્ઞાન ન હતું એવા જીવોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો. આ નવીન પરાક્રમની વિગત આ પ્રમાણે છે, તે સાંભળજો. (૨) એક ભીલ ખીલીના ઝાડ ઉપર ચડીને બેઠેલો, તેનાથી ખીલીનાં પાંદડાં તૂટી ગયાં અને ઝાડના મૂળમાં શિવલિંગ હતું તેના ઉપર તે પાંદડાં જઈ પડ્યાં. આટલું થતાંને વારજ તે ભીલને કેલાસમાંથી તેડું આવ્યું અને શિવના ગણ તેને કેલાસમાં તેડી ગયા. (૩) એક પક્ષીએ ક્રૂર પોતાની પાંખોજ ફેડાવી; બચ તેટલા ઉપરથીજ તેના ઉદ્ધાર થઈ ગયો. (૪) એક ચોર ચોરી કરવા ગયો તે વખતે તેણે ભૂલથી પિંડીના ઉપર પગ મૂકી દીધો. તેના આ કૃત્યને દેવે પૂજા માની લીધી અને પોતે ઘણા સંતુષ્ટ થઈ ગયા. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી તો આવા અતિશય ભોળા અને કુમળા હૃદયના છે. (૬)

૨૮૬૮-(પ્રસ્તુત પદમાં દર્શાવેલા) અનુભવો મને હંમેશાં એકસરખા થયાજ કરે છે. (૧) આ બધા વિકાર એવા કેડ બાંધીને મારી પાછળ પડ્યા છે કે મારાથી આધા ખસતાજ નથી અને હું જ્યાં જઈ ત્યાં મારી પાસેના પાસે કેમે કરતાં તેઓ શાંત થતાજ નથી. (૨) તેમના સંબંધી મને જ્ઞાન થયું છે તોપણ તેઓ મારા પીછા છોડતા નથી (૩) નહિતો હોતો તો હું તેના અંગે દુઃખીતો વાસ છે. (૪)

૨૮૬૬—હું મારી પીઠના ઉપર બોજે બિંચકીને (પ્રસ્તુત પદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે) ગધેડાની માફક આડ્યો જાઉં છું. (૧) મને મારા સંતો ત્યાં હાંકી જશે ત્યાં હું આડ્યો જઈશ, કારણકે મારો દેહ તેમને સ્વાધીન છે. (૨) તેમનું એકું ખાઈને મારા શરીરમાં અતિશય જોર આવ્યું છે. (૩) હું કામમાં ખોટાઈ કરનાર નથી અને મારો રસ્તો છોડીને ખીજે કશે જનાર નથી. (૪) સંતો મને પોતાની સત્તા વડે ચલાવે છે, એટલે પછી હું કયાં જાઉં છું અને કયાં નહિ તેની મને કશી ફિકર નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું સૌને મનની અતિશય લાગણીપૂર્વક કહું છું કે, મારી આગળ કોઈએ લોકાચારની વાતો કરવીજ નહિ અને એ વિષે મને કશું કહેવુંજ નહિ. (૬)

૨૮૭૦—હું આગળ અને પાછળ ચારે દિશાએ સર્વવ્યાપી થઈ ગયો છું અને અત્યંત સરળ અને બળવાન બની ગયો છું. (૧) મારું સ્વરૂપ ( અંગ ) જરા પણ ખાલી રહ્યું નથી, તેથી કરીને મારામાં રોજરોજ નવનવા આનંદના ઉછાળા આવતા જાય છે. (૨) મારું પાલનપોષણ કરનારા સંતોને શરણે હું ગયો અને તેમને સ્વાધીન થઈ ગયો, ત્યારથી મારા પાર્થિવદેહરૂપી અહંકારનાં લક્ષણોમાંથી તો મારો છુટકારો થઈ ગયો છે. (૩) હું ગધેડા સંતોના વાસમાં જવાથી ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું રક્ષણ પામ્યો છું. હવે મારી પીઠ ઉપર સંસારનું લગડું રહ્યું નથી. (૪) મારે સાફ બધી દિશાઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ છે; વૈતરાં વહેવામાંથી હું છૂટો થઈ ગયો છું; સંતોને જ્યારણે હું આજોડું છું; એવું કરવાથી મારામાં જે અનેક પ્રકારના વિકાર હતા તે બધા શમી ગયા છે. (૫-૬) તુકારામ કહે છે કે, સમર્થ સંતોએ મને પોતાનો બનાવી દીધો, એટલે ફલાણી વસ્તુનો ભાર તો મારાથી ન બિંચકાય એવું મારે રહ્યુંજ નથી. (૭) પ્રેમની ગોઠડીનું ઓઢણું મારા અંગ પર ઓઢાડી સંતોએ મને મહાદ્વાર આગળ બિલો રાખ્યો છે, તે તમે જુઓ. (૮)

૨૮૭૧-જ્યાં આગળ કાર્ય અને કારણ બેમાંથી એક પણ રહેતું નથી, ત્યાં પહોંચી જવાનો રસ્તો હું લોકોને બતાવી રહ્યો છું; (૧) ભવસમુદ્રને પેલે પાર જઈને સંતોએ ત્યાં આગળ પોતાની કીર્તિની ધ્વજ રોપી છે, તેનું રહસ્ય હું સમજી ગયો છું અને તેથી હું હરિનામની ગર્જના કરી રહ્યો છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો! તમે આજ રસ્તે થઈને ચાલ્યા જાઓ અને મનમાં વિશ્વાસ રાખજો એટલે તમને જરૂર પાંડુરંગનું દર્શન થશે. (૩)

૨૮૭૨-હરિના ભક્તો જે ગામમાં રહેતા હોય તે ગામને ધન્ય છે અને જેનામાં ભક્તિરૂપી સદ્ભાગ્યનો ઉદય થયો છે તેના આખા વંશને ધન્ય છે. (૧) એવા ગામમાં ઘેરેઘેર સ્ત્રીપુરુષો બધાંજ અતુલ્લભ થઈ ગયા હોય છે અને સૌને મોટે પ્રહસાનની ચર્ચા થઈ રહી હોય છે, આથી કરીને તેને સર્વને ધન્ય છે. (૨) ઘેરેઘેર હરિનામના કીર્તન થતાં હોવાથી ત્યાં આગળ કાળનું કાંઈ ચાલતું નથી અને પાપને તેમાં પેસવાનો રસ્તો મળતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા વૈષ્ણવો પોતાના અગણિત પિતૃઓ સહિત સર્વ જનોનો ઉદ્ધાર કરી દે છે. (૪)

૨૮૭૩-સંતોની દૃષ્ટિએ એવા જઈએ તો સાપને પણ મરાય નહિ; કારણકે હરિ સર્વ સ્થળમાં વ્યાપક છે, એવો અનુભવ સંતોને થયો હોય છે. સાપમાં પણ હરિનો વાસ છે તેથી સાપને મારવાથી હરિને દુઃખ થાય છે. (૧) આપણા શરીર ઉપરથી કોઈ એક જરા જેટલો વાળ તોડે તો તેથી આપણા જીવને કેવું દુઃખ થાય છે! સંતોએ જીવ અને શિવનું એકત્ય સાધી લીધેલું હોવાથી કોઈપણ જીવને દુઃખ થતાં તેનો ધક્કો તેમના હૃદયને લાગે છે. (૨) સર્વ ભૂતમાત્રમાં જેમણે સમતાનો અનુભવ કર્યો હોય છે, તેઓ પરપીડાનું દુઃખ સહન કરી શકતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

ચિત્તની અંદરથી મત્સરને દૂર કરવો અને સુખરૂપ થઈને રહેવું એજ વિશ્વંભરનું સાચું મૂળન છે. વેદની નીતિનો આ મુખ્ય નિશ્ચય હું તમને જણાવી દઉં છું. (૪)

૨૮૭૪-દેહબુદ્ધિ હોવાથી અર્થાત્ હું આ દેહ છું એવી ભાવનાને લીધે આપણા મનમાં લયની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ દેહબુદ્ધિનો જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો એટલે શ્રીહરિ આપણને પોતાની પીઠ ઉપરજ જાંચકી લેશે. (૧) પછી આખો દેશજ આપણે પોતાનો થઈ જશે અને કાળની આપણા ઉપર લેશમાત્ર પણ સત્તા ચાલશે નહિ. (૨) સૌથી શ્રેષ્ઠ સમર્થ એવા દેવનું આપણે નામસ્મરણ કર્યું એટલે આપણને ચિંતા કેવી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, નારાયણે આપણા શરીરને આવા સુખના લોગને સાફ પેદા કર્યું છે. (૪)

૨૮૭૫-હે મનુષ્યો ! તમે વિપમપણાની વાટે વળ્યા છો એટલાજ કારણથી દેવ તમારાથી છેટે પડી ગયા છે; માટે હવે તમે અત્યારે જ્યાં છો ત્યાંથી પાછા ફરો. તમે આટલુંજ કરશો તો હવે પછી તમારા ઉપર કોઈ પણ જાતનો લયનો પ્રસંગ આવી પડશે નહિ. (૧) મુખ્ય વિપમભાવનું વિદ્ધ દૂર થવાથી આખરનું કાર્ય તમારે હસ્તગત થઈ જશે. જ્યાં વિપમની ગરજ તમે મનમાંથી કાઢી નાખી એટલે પછી તમારે ચિંતાજ શાની રહી ? (૨) જે તમારો મૂળનો અભ્યાસ હતો તે બાળત યૂગ મજબૂત કાછડો વાળીને કામ કરવા મંડી જાયો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તમને તે બાળતનો પશ્ચાત્તાપ થયાથી તમારામાં આવી ગયેલા મિથ્યા દોષોનું નિવારણ થઈ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જો તમારી બુદ્ધિને તમારી મદદગાર બનાવી દેશો, તો દેવ તમારી પાસેના પાસેજ છે એમ જાણો. તમે તેમના નામનું ક્યારે સ્મરણ કરો તેનીજ તે વાટ જોતા હોશો છે. (૪)



૨૮૭૬-ઓ દેવ ! મને તારા ચરણનું દર્શન થયું છે, તો હવે મારું મન બીજા કયા વિષય પ્રતિ દોડી જવાનું હતું ? (૧) મને જે જે કલેશ થતા હતા તે તે બધા ટળી ગયા અને હું આનંદરૂપ થઈ ગયો છું. (૨) તારા પ્રેમરસની અંદર મારા મને હૂબકી મારી છે. તેથી કરીને તારા નામના ઉચ્ચારણનો મારા મોઢાને ખૂબ સ્વાદ લાગી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચિંકુલના નામનું માપ છે તો મોડું; પણ તે ખરું માપ છે તેથી તે આપણા લાયકનું છે. (૪)

૨૮૭૭-વિશ્વંભર દેવ આખા વિશ્વમાં વ્યાપક છે, એજ વેદાંતનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. (૧) આખા જગતમાં સર્વત્ર જગતના સ્વામી ફેલાઈ ગયા છે, એવું તમામ શાસ્ત્રોનું કથન છે. (૨) નારાયણ બધે વ્યાપી ગયા છે, એવું પુરાણો ગર્જના કરીને કહે છે. (૩) સર્વ જનોમાં જનાઈન વસે છે, એમ સંતો કહે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સૂર્ય જેમ આખા જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને છતાં કશાથી લેપાતો નથી, તેમ મારા સ્વામી સંગરહિતપણે આખા જગતમાં ખેલ ખેલે છે. (૫)

૨૮૭૮-હો દેવ ! હું મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખું છું; પણ અનેક જાતના વિકારોની વસ્તી હજી મારામાંથી ઓછી થતી નથી; કારણકે વિષયોનાં દ્વારને બંધ કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે. (૧) એટલા માટે જો તમે મારા હૃદયમાજ તમારો વાસ પૂરો, તો હું તમારી સાથે તદ્રૂપ બની જઈને નિર્વિષયી થઈ જાઉં. (૨) તમે મારી પાસે હો તો મને તમારી કૃપાનો અનુભવ થશે. તે સિવાય મોઢેથી બોલવાનો કશો અર્થ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મૂળના સ્વરૂપની શોધ કરીને મારા હૃદયની સાથે તેનો મેળ કરી દો, એટલી તમારા ચરણોમાં મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૮૭૯-જે દેવ દેવતરહિત [નિર્ગુણ] હતા, તેજ દેવ [મગુણ]

રૂપમાં આવી ગયા છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, નારાયણે પોતાની ભક્તિનું સુખ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. (૧) તેમણે અતુલ્ય આકૃતિ ધારણ કરી છે, એ વાતનો સૌને અનુભવ છે, પણ એકત્વના બીજની અંદર કશી લિપ્તતા હોતી નથી. (૨) તમામ શૂન્યત્વનું નિરસન કરતાં કરતાં જે મહારહિત સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે તેજ આપણી આંખોની સામે ઇંટના ઉપર ઊભું રહ્યું છે. (૩) તેના નામનું સુખ-પૂર્વક સ્મરણ કરવું. જેમ નદી, તળાવ, અને વાવકૂવા વગેરેનું પાણી એકનું એકજ છે; (૪) તેમ તુકારામ કહે છે કે, દેવનું નામ-સ્મરણ કરવાથી દ્વૈત અને અદ્વૈતની વચ્ચે ભેદ રહેતો નથી. તેથી કરીને મને તે નામનો સ્વાદ લાગી ગયો છે અને તેણે મને સુખથી ભરપૂર બનાવી દીધો છે. (૫)

૨૮૮૦-વૈકુંઠનો રાજા ચક્રવર્તી અને ઉદાર છે. પુંડલીકરાયના મનના ઠોડ પૂરા કરવાને સારૂ તે ઇંટના ઉપર ઊભા રહ્યા છે. (૧) તમામ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરાવી દેનારા દેવે આપણી આગળ પોતાનો સર્વ સમુદાય ઊભો કરી દીધો છે, અને ભક્તજનોને પોતાનો અભયહસ્ત ઊંચો કરીને કહે છે કે, “તમે વરદાન લો, તમે વરદાન લો.” (૨) જેણે આખા જગતની રચના કરી, જેણે સમ મહર્ષિઓ અને દેવોની સ્થાપના કરી અને જેણે એકવીસ સ્વર્ગોને ધારણ કરી રાખ્યાં છે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ એવા છે કે કોઈ પણ માણસ તેમની પાસે ત્રિદિ, સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ માગવા આવે તો તેની ઇચ્છા તે પૂર્ણ કરે છે. કોઈ વળી એ બધી ત્રિદિસિદ્ધિઓ અને મોક્ષનો પણ ત્યાગ કરીને એકલી તેમનીજ દિવની પ્રાપ્તિની કામના કરતા આવે તો તેમને તે છેવટે પોતાની સંગતિનું સુખ આપે છે. એવી રીતે જેવી જેના મનની ઇચ્છા તે સર્વને પૂર્ણ કરનારા તે પરમકૃપાળુ દેવ છે. (૪)

૨૮૮૧-સર્વ ગુણોમાં સંપન્ન હોય એવા તો એક દેવજ

છે. (૧) તેમના સિવાય બીજા બધામાં જોવા જઈએ તો કોઈનામાં એક ગુણ, તો કોઈનામાં બીજો, એમ વત્તાઓછા ગુણવાળા નાના પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. (૨) યશ, શ્રી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ છ ગુણયુક્ત એકલા ભગવાનજ છે એમ સમજી લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વિઠોળા એવા છે કે તેમને વિષે તમે જે જે કહો તે તે બધું તેમને શોભે. (૪)

૨૮૮૨-સંસારમાં જે કંઈ સુખ હતું તે બધું પંઢરપુરમાં આલ્યું આબ્યું અને ત્યાર પછી પુંડલીકરાયે તેને ત્યાં સાચવીને ભરી રાખ્યું. (૧) અરે મારાં માળાપો! તમે તમારી જીભરૂપી ખરૂં માપ વાપરીને—તેના વડે માપી માપીને તે સુખને તમારાં હૃદયમાં ભરી દેજો. આ મનુષ્યજન્મની એકજ ખેપમાં જો તમે તેને જેટલું ભરવું જોઈએ તેટલું ભરી લેશો તો, તમે અનેક જન્મ-મૃત્યુની પીડામાંથી બચી જશો. (૨) માટે તમે તમારા તમામ વિષયોના ફેલાવાને સમેટી લો અને વહેલાવહેલા પંઢરપુર ઢાડી જાઓ. (૩) જ્યાંસુધી આયુષ્યરૂપી પૂંજ તમારી પાસે સિલકમાં હોય, ત્યાંસુધીમાં તમારાથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને પંઢરપુર જઈ પહોંચો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આ લાભ લઈ લેવામાં તમે રખેને આજસ કરતા, એવી હું કષ્ટુખી તમને વિનંતી કરૂ છું. (૫)

૨૮૮૩-દેવના ચરિત્રનું મનન કરવાનો નિશ્ચય થતો નથી અને નકામા ગામગપાટા તથા મળકમરકરીઓ કરવામાં તમને ઘણો રસ પડે છે. (૧) આવી વાતો સાંભળીને તમે એકબીજાના હાથમાં તાળીઓ આપો છો અને ખીખી ખીખી હસો છો, પણ તમને હરિનામકીર્તન વખતે તાળી પાડતાં શરમ આવે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે લોકોનો આવો સ્વભાવ હોય તેમનાં મોઢાં ઉપર તમે બેલાશક શૂંકજો; કારણકે તેઓ આખરે યમપુરી લોગજશ જવાના છે. (૩)

૨૮૮૪-હે દેવ! અદ્વૈતમાં મારા ચિત્તનું સમાધાન થતું નથી; કારણકે મને તો તારા ચરણની સેવા કરવામાંજ રસ પડે છે. (૧) તારું નામસંકીર્તન કરવાનું મને ઘણું ગમે છે, માટે તેજ યોગ્ય-દાન તું મને આપજો. (૨) તારા સ્વરૂપથી વેગળા રહીને તું મારો દેવ અને હું તારો ભક્ત એવા સંબંધથી ચતા સુખનો સ્વાદ તું મને અપાડજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ આપું જગત તારુંજ છે, છતાં કોઈ પણ એક વખતે મારી ઇચ્છા મુજબનું દાન તો તું મને દેજોજ. (૪)

૨૮૮૫-તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારું તપ, એજ મારું દાન અને એજ મારું અનુદાન છે. (૧) તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારું વાસ્તવિક પુણ્ય છે, અને મને તો એના વડેજ તીર્થ-સેવનનું અને મતપાલનનું કૃણ આવી મળે છે. (૨) તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ મારો નિત્યનો નિયમ છે અને એજ મારું ધર્મ-કર્મ છે. (૩) યોગ, યજ્ઞ, જપ, ધ્યાન એ બધું ફક્ત તારા નામ-સ્મરણથી સધાઈ જાય છે. (૪) તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવો એજ મારો કુળાચાર છે, એજ મારો કુળધર્મ છે અને એજ મારો નિત્યનો નિયમ છે. (૫) તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારો આચાર અને એજ મારો વિચાર છે, એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. (૬) તુકારામ કહે છે કે, તારા એક નામસિવાય ધન તથા એવું બીજું કોઈ પણ મારી પાસે સમ ખાવા પૂરતું પણ નથી. (૭)

૨૮૮૬-હે દેવ! પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગરનું તમારું ઉધારિયું ભજન કોઈએ કયું છે? (૧) હે દેવ! જો કોઈએ કયું હોય તો તેનો એક દાખલો તો આપશો ને? હું જે ભક્તિ કરું છું તે પર-પરાથી ચાલતી આવેલી રીત પ્રમાણે કરું છું. (૨) અસલ બ્રહ્મ-જ્ઞાન સિવાય કોઈએ તમારી આગળ બીજું કોઈ વસ્તુને સાડા હઠ

લીધેલી ખરી કે? (૩) અને જેમણે તમારી પાસે બ્રહ્મજ્ઞાન માગ્યું તેમના મનના કોડ તમે આનંદપૂર્વક પૂરા કર્યા હતા કે નહિ? તમે કોને નિરાશ કર્યો તે કહો. (૪) અગાઉ થઈ ગયેલા ભક્તો પૈકી તમે કોઈનો ઉદ્ધાર કરવામાં મોડું કર્યું હતું કે? (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રકારનું હું જે કંઈ બોલું છું તે અનુભવ વિનાનું બોલતોજ નથી. (૬)

૨૮૮૭-અમે ધીરે ધીરે અમારે રસ્તે ચાલીએ છીએ અને અમારી મજલ કાપતા જઈએ છીએ. (૧) સેવ્યસેવકના સંબંધના પાયા ઉપર રચાયેલો સાધનમાર્ગ ઘણો સાફ અને સરળ છે, કે જેથી કરીને નાનાં નાનાં છોકરાં પણ સુખેથી તેના ઉપર થઈને આદ્યાં જાય છે. (૨) આ રસ્તે જતાં શરૂઆતમાં થોડો શ્રમ જણાય, પણ આગળ જતાં ભૂલા પડવાની વાતજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું થવાનું કારણ એ છે કે, દેવ હમેશા પોતાના સેવકોની સાથે ને સાથેજ રહે છે. (૪)

૨૮૮૮-જેઓ ભૂલા પડ્યા હતા તેમને આગળ જતાં સીધો રસ્તો જણ્યો છે. (૧) આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, જેઓ હરિના દાસ થાય છે તેઓને ગર્ભવાસની પીડા વેઠવી પડતીજ નથી. (૨) આ રસ્તે જનારનાં ફક્ત સંચિતકર્મોનોજ નાશ થાય છે એમ ન સમજવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમની જ્ઞાનદીપ્તિ બિઘડી ગઈ છે, તેઓ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં પડીને દુઃખી થતાજ નથી. (૪)

૨૮૮૯-કંઠ્યાણુકારી અને સર્વોત્તમ મંગળ દિવસ હું કદી મારી આંખે જેવા પામીશ ખરો? (૧) મારા જીવનને છેક છેડે દહાડે પણ જે મને દેવના ચરણનો લાભ થાય અને તેમના દર્શનના સુખનો ઉપભોગ કરતાં કરતાં મારું અવસાન થઈ જાય, તો તો હું તરી ગયો, એવું માની લઉં. (૨) મારે છેડે સંચિતકર્મોની

પોટલી મેં બાંધી રાખી છે, તેનો ક્યારે નાશ થઈ લય એ બાળત હે દેવ ! માફ મન અત્યંત અધીરું થઈ ગયું છે. (૩) ને હું એ વિષે ડગલે ને પગલે વિચાર કરવા બહોં છું, તો મારા ચિત્તની અંદર અનેક જાતના વિકાર હું જોઈ શકું છું. (૪) મારી આવી સ્થિતિનું જ્ઞાન થવાથી હું ઘણો લયભીત થઈ બહોં છું અને એટલા માટે તો હું અદૃઢાત્મ કરીને તારી ભક્તિ અને તારા કાલાવાલા કરવા મંડી બહોં છું. (૫) અતિશય દુઃખી થવાથી હું તને હાકો માફ છું, છતાં તું હજી મારો અંત નેતો જિલો રહ્યો છે, એ શું માફ કહેવાય ? (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારા કાલાવાલાના, મારા હૃદયની આરતીના ઉદ્ગાર ને તારે કાને પડે તો હે ચક્ર-પાણિ ! તું મને દર્શન દેવાને માફ દોડ્યો આવજો. (૭)

૨૮૯૦-ને હું પરમાર્થનું રહસ્ય યથાવત્ સમજી ગયો હોત તો મારે આવડો શ્રમ સહન કરવો પડતજ નહિ. (૧) મારો બધો જ ભાર ને તારા માથા ઉપર હોય તો પછી મારે મટિ સંસાર રહ્યોજ ક્યાં ? (૨) હે દેવ ! ને તે મને અભયદાન દીધું હોત તો માફ મન સ્થિર થઈ જાત. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આટલા માટે હું તારી વાટ નેતો જિલો રહ્યો છું. (૪)

૨૮૯૧-મને તમારા શુભનું સ્મરણ ક્ષણેક્ષણે થયાજ કરો, જરા વારને માટે પણ વિસ્મરણ થાય નહિ. તમારા શુભ મારા અંતઃકરણમાં નિરંતર વાસ કરો. (૧) હે કૃપાવંત ! હે મારાં માઆપ ! તું તો સૌને મનમાગ્યું દાન દઈ શકે એવો સમર્થ છે. (૨) મારા મનને તારા દર્શનની પ્રાપ્તિનો લોભ લાગ્યો છે, તેથી હું તારા ચરણનું ચિંતન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! મારા જીવનનો જે ખરેખરો લક્ષ્યો છે, તે તું મને હવે વહેલો વહેલો આપી દે. (૪)

૨૮૯૨-હે દેવ ! હું મારા મનમાં આવે તેમ મારા હૃદયનાં સ્વાભાવિક ઉલ્લાસથી તને જે કાંઈ કહું તે તું ધરાધર સાવધાન થઈને સાંભળી લેજે. (૧) મને તારા પ્રેમનો પાનો પીવાનો રસ લાગ્યો છે, તેથી હું તારા ચરણ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો છું. હવે જેથી મારા મનને મુખ થાય એવું તું કરજે. (૨) અમ બાળકોના મનનું સમાધાન કર્યાથી તમારા સર્વોત્તમપણાને કશી હાનિ પહોંચવાની નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જો હું બાળકું-તોતકું બોલતો હોઉં, તોપણ એક તમારો લાડકવાયો બાળક બોલે છે એમ જાણીને તમે મારા બોલનો પ્રેમથી સત્કાર કરજો. (૪)

૨૮૯૩-આપણા મનને શુણ અને દોષ એ બેમાંથી કોઈને પણ સ્પર્શ થવા દેવો નહિ. તેમને વારંવાર દૂર કરતા રહેવું જોઈએ. (૧) હે મારા સાંનિધ્યમાં વાસ કરનારા દેવ ! હું તમને પોકાર કરી રહ્યો છું, માટે હવે તમે દોટ મૂકીને મારી પાસે આવી પહોંચો અને મને તેમનાથી (શુદ્ધદોષથી) છુટો કરી દો. (૨) મારા મનમાં જે છે તેજ હું મારે મોઢેથી બોલી નાખું છું. મારી મતલબ દેવ સમજી જશે અને મારી પાસે દોડી આવશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો સમર્થ બાપનાં બાળક છીએ, એમ સમજીને કાળના પંજમાંથી છુટી મુખી થઈએ છીએ. (૪)

૨૮૯૪-ક્રીડીઓને જ્યાં પહોંચતાં અઘડું પડે એવી જગ્યાએ મૂંઢેલી ખાંડને પણ ક્રીડીઓ ગમે તેમ કરીને ખાઈ લાય છે, તેવીજ રીતે હવે તમારે પણ સૂક્ષ્મ રીતે પરમાર્થના આનંદનું સેવન કરતા રહેવું. (૧) એટલા માટે મારા જીવની અવસ્થા બાવરી બાવરી ક્રીડીના જેવી થઈ ગઈ છે. હે કૈશવ ! તમારા ચરણને હું કદી પણ છોડનાર નથી. વિષમબુદ્ધિની સાથે સંબંધ રાખનારી મારી બધીજ તૃપ્તિઓ શમી જાઓ. (૨) બૃહ્યા દાસ જેવા દૂત-

રાને ખાવાનું મળી આવે અને તેના મોઢામાંથી કોઈ તે અત્ર લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે કૂતરો જીવ જતા સુધી તે અત્રને છોડી દેતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનને જીતવું એમાં તે શી મોટી વાત છે? જેમ કામાતુર મનુષ્ય પોતાની જિંદગીને તૃણવત્ માને છે તેવી રીતે જેમ બ્યલિચારી પુરુષ સ્ત્રી ઇચ્છે છે તેમ હું શ્રી-હરિની ભક્તિની ઇચ્છા રાખું છું. (૪)

૨૮૯૫-દેવને કષ્ટ દર્શને જો અહીં આવશે તો પ્રવેશ કરવા પામશે નહિ. (૧) હે નારાયણ! માટે હવે તમે તમારા મનમાં મારે વિષે કાંઈક સરળ વિચાર કરો. (૨) મારા માથા ઉપર ઘણું દેવું થઈ ગયું છે અને તેથી મારા હઃખનો આડો આંક નથી. તમે તેમાંથી મારો છુટકારો કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું શક્તિ-હીન થઈ જવાથી તમારા કાલાવાલા કરૂં છું. (૪)

૨૮૯૬-હું ઘણુંય ભટક્યો, પણ મારી ઇચ્છા કહીં પણ પૂર્ણ થતી ન હતી; (૧) પણ હવે મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું અને તેને વિષે ફક્ત બોલવા પૂરતુંજ માફ થોડુંક હું પણ-અહંભાવ-ખાકી રહી ગયો છે. (૨) હે દેવ! હવે તું મને તારો આશીર્વાદ દે અને મારા સદ્ગુણો તું (મારી પાસે) સુખપૂર્વક રહે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અડધું ખાઈ રહ્યો એટલામાં વચ્ચે અડચણ આવી પડી છે. તે અડચણને તું દૂર કરી દે. (૪)

૨૮૯૭-અહીં જે કોઈ આવ્યો હશે તે કદી ખાલી હાથે નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો છે? (૧) ત્યારે હવે ઉતાવળ કરીને કામ શું છે? જો કોઈને પણ ચિંતા હોય તો એક તેનેજ (દેવને) છે. (૨) એક હરિસ્મરણ સિવાય બીજાં સાધનનો બોલો નેઓ પોતાને માથે લેતા નથી અને જેમને આજુ' કહાપણ ડાળવાની



કૃપાના યોગથી ખીજે કહીં જવાનું ગમતું નથી અને ખીજું ત્રીજું સાંભળવાનું પણ તેમને ગમતું નથી. (૪)

૨૮૯૮-ધન્વિયોનો એવો સ્વભાવ છે કે, એક વાર જે પદાર્થના સેવનથી તેમની ભૂખ ભાગી હોય તે પદાર્થનું ફરીફરીને સેવન કરવામાં તેમને મન પડે છે. (૧) જો પંદરપુર જવાથી મુખ થતું હોય તો તેઓ કહેશે કે, ભલે પંદરપુર જાઓ. જો સંસારમાં જરાક મુખ મળ્યું તો તેઓ કહેશે કે સંસાર ઘણો મજેનો છે. (૨) પોતાની મનોવૃત્તિઓની અંદર ડૂબકી મારવામાં જે કુશળ હશે તે શ્રીહરિનું મુખ પોતાની આંખે જોઈ શકશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકો સારાનરસાની પરીક્ષા કરીને જે સારું હોય તે તરફ જ લક્ષ આપે છે. (૪)

૨૮૯૯-હે દેવ ! ત્યારે હવે તમે મારો ત્યાગ કરો તે સારું દેખાય નહિ. (૧) હવે મારા જીવને આશ્રય મળે એવું એક પણ ખીજું ઠામઠેકાણું રહ્યું નથી. (૨) હે દેવ ! માટે તમે આજથી મને તમારી પાસેનો પાસે રાખીને મારી સંભાળ લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેની બાયડી નાગી થઈને ફરતી હોય તેની લાજ તેના ધણીનેજ આવવી જોઈએ. (૪)

૨૯૦૦-હું આશાતૃષ્ણાથી બંધાય ગયેલો જીવ મારા પોતાના કાર્યની મિદ્ધિ કરવા તત્પર થઈને તમારા કાલાવાલા કરવા આવ્યો છું. (૧) તમારા મહાદ્વાર આગળ હું ઊભો થઈ રહ્યો છું અને તમે શો ઉત્તર આપો છો તેની વાટ જોયા કરું છું. (૨) હે દેવ ! હવે તમે તમામ ઉપાધિઓની સાથેનો મારો સંબંધ તોડી નાખો. આ કામ તમારે લાયકનું છે અને તે તમે કરોજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર આ સવાલનો નિકાલ થઈ જાય તો પછી કોણ બડબડ કરવા બેસવાનું હતું ? (૪)

૨૬૦૧-આગિયો કીડો પોતાની ગાં— આગળનું જરા જેટલું અજવાળાનું ટપકું સૂર્યને બતાવવા બંધ તો તેનું શું પરિણામ આવે, તે આખી દુનિયા બંધે છે. (૧) આપણાંજ વખાણુ આપણે મોઢેથી કરીએ તો તેમાં શોભા મળતી નથી. આવું છે છતાં કેટલાક પોતાની મોટાઇનો ડાળ કરીને લોકોને બતાવતા ફરે છે. (૨) સારહીન છાશનું સેવન કરનારા તો ખિલાડાની બતના કહેવાય. એવી તુચ્છ વસ્તુઓનું સેવન કરનારાઓ પોતાના ઉતાવળિયા સ્વભાવ ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બકરાંને ઘાસ અથવા એવું કાંઈક ખાવાની લાલચમાં નાખીને ખાટકી તેનું ગળું સુએથી કાપી નાખે છે. તે માટે લોભ-લાલચના ઉપર આગ પડે. (૪)

૨૬૦૨-ઉપર ઉપરની લૂખી લૂખી ખડખડ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી. જેવું બોલીએ તે પ્રમાણે અમલી કામ કરવું જોઈએ. (૧) જો આપણે આપણા હિતનો વિચાર કરીશું તો નારાયણ આપણને સહાય થશે, કારણકે જે સાચો હશે તેનેજ ભગવાન મદદ કરે છે. ગરમ ધગધગતો લોખંડનો ટુકડો હાથમાં પકડવાની અશ્વિપરીક્ષા કર્યોથી ખરોખોટો તરત પરખાઈ જાય છે. (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, પોતાના નિયમમાંથી ડગવું નહિ એજ ઉત્તમ છે; કારણકે જે સાચો છે તેનેજ લોકો સાચો કહે છે. (૪)

૨૬૦૩-હે દેવ! માફ કદ્યાણુ તમારા ચરણ આગળ છે, તે માટે હું અનેક દુઃખોના પહાડના પહાડ ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું. (૧) આવી સ્થિતિમાં માફ ખરું હિત મને દેખાતું નથી અને તેને લીધે માફ મન ઘણું ખિન્ન રહે છે તેમજ મારા માથા ઉપર કાંઈ સંકટ આવી પડ્યું હોય એવું મારા મનને થયા કરે છે. (૨) દેવે મને પોતાની આગળથી કાઢી મુક્યો તો

નથી, તોપણ મારું મન નિરાશ રહે છે; કારણકે મારે જે જોઈએ છે તેની પ્રાપ્તિના સંકલ્પનો સમય હજી આવી લાગ્યો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે લાગ્યવંત છો તેથી મારા છવને આશ્રય લેવા જેવું એ એકજ ઠેકાણું છે. (૪)

૨૯૦૪-આ અકલ્પ વગરના લોકો સંસારની ખટપટોમાં ફેટલો બધો શ્રમ લે છે, તેનો તો તેઓ કદી વિચારજ કરતા નથી. બધો વખત તેમના હૃદયમાં ચિંતાનો અગ્નિ તો જલજ્વાળા કરે છે. (૧) સંસારમાંથી વિદાય લેતી વખતે ખાલી મોઢે જવું પડશે, તે કરતાં તેઓ રામનામનો ઉચ્ચાર કરે તો તે શું તેમને ઘણો ભારે પડે એમ છે? પણ વિષયનો શ્રમ તેમને નિર્થક ગૂંચવણોમાં ગૂંચવી મારીને ઉન્મત્ત બનાવી દે છે. (૨) તેઓ ઉઘાડી આંખે આંધળાની જેમ ચાલે છે અને છતી અક્ષલે અજ્ઞાની બની જાય છે. એમ થવાનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ માયાનો ગાંડપણનો આજો તેમને લાગુ પડી ગયો છે અને તેઓ જે કંઈ કરે છે તે, આ ગાંડપણના આવેશને લીધેજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને બુદ્ધિહીનજ કહેવા જોઈએ. તેમનામાં પણ પાછા અનેક પેટાલેહ હોય છે, તેથી કરીને તેમનો સ્વભાવ એકબીજાને મળતો આવતો નથી. (૪)

૨૯૦૫-મંગળ સ્થાનમાં મંગળનોજ સંગ્રહ થાય છે, તેથી કરીને તેને કદો કંટાળો આવતો નથી અને કરી હાનિ થતી નથી. (૧) હે મનુષ્યો! તમે સૌ આ સંસારરૂપી જાગરમાં આવી છો, તેથી કરીને આ મંગળનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરો અને જગતની અંદર ભલા લોકોમાં ગણાઈ જાઓ. (૨) મનુષ્ય માત્રમાં જનાર્દનનો વાસ છે, તે અહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે એવી રીતે માલુમ પડી જાય છે. તેથી જે મંગળ છે તે આજ છે. (૩) તુકારા-

રામ, કહે છે કે, આ સવાલનો નિર્ણય ઘણા લોકોને મોઢેથી થઈ ગયો છે અને તે ખરો છે, માટે તમે તેનો સુખે સંગ્રહ કરજો. (૪)

૨૬૦૬-મેં નામના માહાત્મ્યનું વિશેષે કરીને વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનો અનુલવ મને હજી થયો નથી. (૧) હે પાંડુરંગ ! જો તેનો મને જરા પણ અનુલવ થાય નહિ તો પછી મારા મનનું સમાધાન પણ શી રીતે થવાનું હતું ? (૨) વેપારમાં થોડોક નફો થાય એટલે તેને લીધે વેપારીનો ઉત્સાહ વધે છે, નહિ તો વેપારમાં એક વાર ખોટ આવી ગઈ તો પછી ખોટની ખોટજ આવ્યા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મારા ધર્મ ભણી જોશો મા. પણ જેવું તમારું માહાત્મ્ય છે તેને યોગ્ય કામ કરજો. (૪)

૨૬૦૭-એકના એકજ શબ્દો ઉલટાવી ઉલટાવીને હું બોલ્યાજ કરું છું. (૧) હે કમળાપતિ ! મારી આ વિનંતીનો જવાબ આપવામાં તમે મોડું ન કરશો. આવી હું તમારા ચરણ આગળ વિનંતી કરું છું. (૨) હે પાંડુરંગ ! જેમ ગંગાજીને અધ્ય આપવા હોય, તો ગંગાનું પાણી ગંગામાંજ નાખવું પડે છે, તેમ તમે મારે મોઢે બોલાવેલાં વચન હું તમનેજ અર્પણ કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા બેઠે હાથ ભેડી તમને નમસ્કાર કરું છું. (૪)

૨૬૦૮-હે દેવરાય ! હું તમારા ચરણ આગળ આવીને બોલો રહ્યો છું. (૧) હું અનેક દેશવિદેશમાં ભટકી આવ્યો અને આખરે મને તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ તે ઘણું સાઈં થયું. (૨) હવે હું અહીં મારું ચિત્ત સમર્પિત કરીને મારા અસલ વતનમાં ચાલ્યો જઈશ. મારો અહીં આવ્યાનો આજ બિડો મર્મ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા ચરણની સેવા કરવાની ઇચ્છા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. (૪)

૨૬૦૯-હવે મારા આ દાતાર દેવની સંગતિમાં રહીને હું

મારા સ્વસ્વરૂપને મૂળ છે જ નહીં પહોંચીશ. (૧) આ દેવના ઉપર ઉપર મેં મારું માથું મૂકી દીધું છે, તેથી કરીને હું મારો નિશ્ચય જરા પણ દીલો કરનાર નથી. (૨) અહીંથી તે ત્યાંસુધી જવાના કામમાં હવે ખીલ કોઈની સત્તા ચાલવાની નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચક્રને ધાગણ કરનારા દેવ ઓ જાળવાનોમા મેષ છે. (૪)

૨૯૧૦-આ દેવને ગ્સ્તે મારું મન વળી ગયું, એ તેણે ઘણું જ સાડું કયું. (૧) દેવરાયને પ્રતાપે ડોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં હું પહોંચી જઈશ (૨) નામસ કીર્તન વડે તમામ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, એટલે પછી ખીલ કોઈ પણ સાધનની ગરજ રહેતી નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવની સત્તા સૌથી વધારે પ્રગળ છે, પછી આપણને હરકત કરે એવો કોઈ શકેજ કોણ ? (૪)

૨૯૧૧-આગળ અને પાછળ હમે દિશામાં એકજ દેવ ફેલાઈ ગયા છે. એમના સિવાય ખીણ કોઈ છેજ નહિ (૧) મારા હૃદયમાંથી બધા વિકારને વાળીઝૂડીને સાફ કરી નાખ્યા ત્યારથી ત્યાં કશું જ રહ્યું નથી (૨) મેં એક દેવના ઉપરજ વિશ્વાસ સ્થિર કરી નાખ્યો છે. એમના સિવાય ખીલના નામ મારા મનથી શૂન્ય સમાન છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ એક વાત સિવાય ખીણ કશું કહેવા જેવું છે પણ નહિ (૪)

૨૯૧૨-હો દેવ ! મારા હૃદયની અદર વૈરાગ્યનો સચાર થઈ ગયો છે, તેથી કરીને અરણ્યમાં જઈને એકાતવાસ કરવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી છે (૧) અહો દેવ ! આવી વિરક્ત અવસ્થામાં રહેનારા મનુષ્યના મનનું તમે સમાધાન નહિ કરો ? મને તમારો વિયોગ થવાથી મારા મનને ઘણું દુઃખ થયા કરે છે (૨) મને પઢરપુરે બેલાવી લેવાનું તમે તેડું મોકલતા નથી અને તમારી કૃપાના ચિહ્ન તરીકે તમારા ગળાની માળા પણ મારે સાડું મોકલ-

લાવતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ તો છે નહિ અને છતાં હું જીવતો રહું છું તેથી કરીને હું તમારી જે જે સેવાઓ કરું છું, તેં જમી વિક્રમ ગમ્ય એવોજ અર્થ થયો. (૪)

૨૯૧૩-હઠીલા બાળકને વેગળું કાઢી મૂકીએ પણ તેના મનને જે અતિશય દુઃખ થાય છે, તે તેનાથી ક્યાં લગી સહન થઈ શકશે? તે તો પોતાનો જીવ કાઢી નાખવા તૈયાર થાય છે; (૧) માટે મા-બાપની કૃપાભરી દૃષ્ટિ વડે અમારા લણી જોઈને અમ બાળકોતું તમારે રક્ષણ કરવું જોઈએ. અમને દુઃખ થાય છે તે તમારી આંખે જોયું જશે નહિ. (૨) તમારે માટે હું સંસારમાંથી તો ક્યારેનાય છૂટો થઈ બેઠો છું, તોપણ મને તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ તો થઈ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! માટે હવે આ બાળક તમારે વિચાર કરવો જોઈએ અને મને જે અવસ્થામાં રાખવો હોય, તેના નિર્ણય કરી તમને યોગ્ય લાગે તે અવસ્થામાં રાખવો જોઈએ. (૪)

૨૯૧૪-હે હરિ! સ્વપ્નમાં દીઠિલું ધન નથી હાથમાં લેવાતું અને નથી પોટલીમાં બાંધી શકાતું. એવી રીતે તમે ઊભા કરેલા તમારા મિથ્યાપણના આલાસને વેગળો ફેંકી દઈને તમે પ્રત્યક્ષ કેમ પ્રકટ થતા નથી? (૧) નકામી વાર શા માટે લગાડો છો? કેઈ કાળાંતરે તો મને જરૂર તમારું ખરેખરું દર્શન દેજો. (૨) મારી સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરીને મારા જીવને થતી ચિંતાને દૂર કરજો. તમારાં કૌમળ ચરણકમળને હું આજ લરીને જોઉં એટલું હું માશું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે મારા જીવના જીવ દેવ! તમારી અને મારી વચ્ચે જે માયાનો પડદો આડો આવી ગયો છે, તેને તમે કાઢીજ નાખોને! (૪)

૨૯૧૫-અગાઉ થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે જે પ્રકારના આનંદનો અનુભવ કરી ગયા તે આનંદની લહર મારા અંતઃકરણમાં

આવશે ખરી કે? આને માટે મારા જીવને તાલાવેલી થયા કરે છે. (૧) હે દેવ! હવે આ મારા જીવનું હું તમને જલિદાન ચડાવું છું, તે તમે સ્વીકારો અને મને પેલા સંતોની પંક્તિમાં એસાડી દો. (૨) જેમ દાણા વિનાનું ખાલી ભૂસું નકામું છે અથવા જેના ઉપર ફળ ન લાગતાં હોય એવી વેલી વાંઝણી કહેવાય છે, તેમ તમારા આનંદના અભાવે મારી વાણીનો વિસ્તાર પણ તેવોજ વ્યર્થ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! હવે હું નિર્વાણની છેક નજીક આવી ગિલો છું; એટલે કશુંજ ખાકી રાખનાર નથી. (૪)

૨૬૧૬-પારકાં માગી આણેલાં ઘરેણાં જે તેમના માલિકને પાછાં આપી દેવાં પડવાનાં છે, તે અંગે પહેરીને પોતાને ભક્ત કહે-તાવવામાં શો અર્થ છે? (૧) પોતાની ખરી મહેનતની કમાણી રહે મેળવેલાં ઘરેણાં પહેરીને કાંઈ ઉઘાડે શરીરે ફરે તોપણ યાલે. (૨) જે ખર્ચ સોનું છે તે તો ખર્ચજ રહેવાનું અને તેની ઉત્તમ કિંમત પણ જીપજવાનીજ; પણ ઢોળ ચડાવેલા રૂપિયાની ગાઈ કયાંસુધી ચાલવાની હતી? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જે કામ કરવાથી હું આગળનાં અને પાછળનાં સંચિતકર્મોનાં મંધનમાં બંધાઈ જઈ તેવાં-મારો નાશ કરે એવાં કૃત્ય હું કદી પણ કરવાનો નથી. (૪)

૨૬૧૭-મેં મારા નિર્વાણને લગતું કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે, હવે તેમાં તમે મદદ કરશો. (૧) આજ સુધી મેં તમારા ઘણાઘણા કાલાવાલા કર્યાં (જેનું કશુંજ ફળ આપ્યું નહિ) કારણ-કે મારા જીવનો જીવભાવ હજી કાયમ રહ્યો છે. (૨) તમે જે મારા પ્રતિ પ્રેમ દાખવો નહિ, તો મેં જે બીજા વાળ્યું છે તેનો ફળગો શી રીતે બહાર નીકળવાનો હતો? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે હું મારા શરીરને દંડ દઈને તમારા ઉપર આક્રમણ કરીશ; એટલે તમારે ઢોડતાં આવડુંજ પડશે. (૪)

૨૯૧૮-હે દેવ ! હું નિશ્ચિંતપણે તમારી સેવા કરતો રહું છું, તે છતાં મારા મનમાં ચિંતાનો શા કારણથી ઉદય થતો હશે ? (૧) મારા ચિત્તની અંદર અનેક જાતના વિકારોના તરંગ પેદા થયા કરે છે; તેથી કરીને તો જાણે તમારી સેવા કરવાનું છોડી દઉં, એવું મનને થયા કરે છે. (૨) હે નારાયણ ! મારા મનને ગતિ આપનાર તમે નહિ તો ખીજો હોયજ કેણ ? જો તમારા સિવાય ખીજો કોઈ હોય તો મને કહો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને ખનાવવા માંડ્યો છે. હવે તમારી સાથે મારે કથી રીતે હઠ કરવી તેની મને સૂઝ પડતી નથી. ત્યારે હવે તમારેકરવું છે શું ? તે કહો. (૪)

૨૯૧૯-તમે જો તમારા સેવકોને એવું ખાતરીપૂર્વક કહી દો કે, તમારે કદી ખીયુંજ નહિ, તો તેઓ તમારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને ધૈર્ય ધારણ કરે. (૧) તમારા ભક્તો ઉપરનો તમારો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય અને મોટાઈમાં પણ વધારો થાય; પણ તે છતાં તેઓ તમારી સેવા કરવામાં ત્રુટિ નહિ આવવા દે. (૨) સ્વામી જો ભક્તોના માથા ઉપર પોતાનો અભયહસ્ત મૂકીને તેમને કહે કે, તમે ખીયો નહિ ત્યારે તેમને ઘણું સુખ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તમારા સેવકો તમારી પામે કશે પગાર તો માગતા નથી, પણ તે છતાં અમે એવા લાગ્યહીન છીએ કે, અમને બધુંજ વ્યર્થ લાગે છે. (એટલા માટે મેં હમણાં કહ્યું તેમ કરો.) (૪)

૨૯૨૦-હે દેવ ! જે કામ કરવાથી મારું કલ્યાણ થાય તે કામ કયું તે તમે જાણો છો ? (૧) એટલા માટે હું જેથી માર્યો જાઉં એવું ગાંડપણ મને લાગુ પડવા દેશો નહિ. (૨) તું સર્વસત્તાવાન અને સર્વજ્ઞ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે ચતુરશિરોમણિ દેવ ! મારો તમે અંગીકાર કરો. (૪)

૨૯૨૧-ત્યારે કોઈ પણ એક વિષયનો વાદ કરનાર વ્યક્તિ



વાદ કરવાને માટે તૈયાર થઈ જાય, ત્યારે જે સ્વેચ્છાચારી હોય તેનો પરાજય થઈ જાય છે. (૧) શેવાળ નમ્ર થઈને પાણીની અંદર પડી રહે છે તેથી તેના ઉપર પાણીનું કશું જોર ચાલતું નથી. (૨) પણ જેનો સ્વભાવ કઠોર હોય છે તેની સાથે બાબડી બાંધનાર પણ તેવોજ મળી આવે છે, પણ નમ્ર માણસને કોઈ કશે ઉપદ્રવ કરી શકતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે સૌ રસની અંદર મળી જાય છે તેને માટે આપું જગત આસનજનજેવું થઈ જાય છે. (૪)

૨૬૨૨-મારે હવે અહંકારની સાથે સંબંધ રહ્યો નથી. તેથી કરીને તમામ પ્રપંચનું નિરસન થઈ ગયું છે. (૧) જ્યારથી આવો મર્મ દેવે મને સમજાવી દીધો ત્યારથી સઘળો પ્રાપંચિક જ્ઞાન મારી આંખ આગળથી દૂર થઈ ગયો. (૨) આપણા હાથ વડે આપણાજ કાન આમળીએ અને તેથી જે પીડા થાય તે ધીનતા જાણ્યામાં શી રીતે આવવાની હતી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં આગળ દેહની અહંતા રહેતી નથી ત્યાં સ્વરૂપએકાંતનો આનંદ મળે છે અને આપું જગત આપણું આત્મ જાની જઈને આપણી અંદર એકાકાર થઈ જાય છે. (૪)

૨૬૨૩-હવે હું ઇચ્છું છું કે, અભિમાનનો પ્રહાર આ દેહના હાડકાના ઉપર લાગુ પડે નહિ; કારણકે એવો પ્રહાર થવાથી નમ્ર-પણાનો નાશ થાય છે. (૧) વળી એવું થવાથી તે જીવની સાથે દંદ યુદ્ધ માંડીને તેને આત્મહત્યા કરવાની ફરજ પાડે છે, માટે એ અભિમાનનું મારે કશું કામજ નથી. (૨) મારે ગળે આશાનો ફાંસો આવી જવાથી હું કળાહીન થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે હું મારા જીવને તેના અસલ સ્થાનમાં (સ્વરૂપમાં) પાછો લાવીને મૂકી દઉં. (૪)

૨૬૨૪-આપણે આપણા ભાગ્યનું કામ કરી નાખીએ એટલે-

દેવની આગળ આપણને ધ્યાન મળી રહેશે. આપણે કામ તો કરીએ નહિ અને છતાં દેવની આગળ અડંગા નાખીને બેસીએ તો તેના તરફ દેવ લક્ષ આપતા નથી. (૧) શોક કરવો વૃથા છે અને તેમાંથી નફારી કમાણીનીજ હુર્ગધ આવે છે. (૨) સુગંધી ફૂલને લોકો પોતાના નાકે લગાડે છે અને કોઈ હુર્ગધવાળી વસ્તુનું નામ સાંભળીને પણ લોકો ધૂંકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા અધમ લોકોને મારે કેટલી વાર ઉપદેશ દેવો પડશે ? (૪)

૨૬૨૫-હે મનુષ્યો ! હવે તમે જેવાં છો તેવાં ને તેવાજ રહેજો. તમારે વિષે હું ઉતાવળ કરીને મારો અભિપ્રાય આપી દેવાનો નથી. (૧) હું તો મારા બેઠ હાથ બેઠી દધને એકાગ્રચિત્તે દેવનુંજ અનુસરણ કરતો રહું છું. (૨) તેથી કરીને તમારા શુણ્ઢોષના સંબંધમાં વિચાર કરવાનું મારે કશું કારણ છે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું એક દેવના સિવાય ખીજ કોઈ પણ વિષયના વિચારને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દેનાર નથી (૪).

૨૬૨૬-હે દેવ ! જો કે હું શુદ્ધજ છું, તોપણ વિષમતાની આભડછેટ મને લાગુ પડી ગઈ છે તેથી કરીને અશુદ્ધનો ત્યાગ કરવો અને જે શુદ્ધ હોય તેનું અહણ કરવું એવો વિધિનિયેધ મારે માટે યોગ્યજ છે. (૧) એટલા વાસ્તે મેં મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી દીધો છે અને હું તમારા ચરણથી મારો જરા પણ વિયોગ થવા દેવાનો નથી. (૨) જેમ દોરીને ઠેકાણે સર્પનું લાન થવાથી ભય પેદા થાય છે અને ભય એ મૃત્યુનું કારણ નીવડે છે, તેમ સંકલ્પને ઠેકાણે વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થવાથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાડુરંગ ! આ સમસ્ત બ્રહ્માંડને ગતિ આપનાર તુંજ છે, ત્યારે હવે મારે ચિંતા કરવાનું કામજ શું છે ? (૪)

૨૬૨૭-હે મારા દાતાર દેવ ! અત્યારે હું જે ઠેકાણે છું અને

જેવી સ્થિતિમાં છું, તે સ્થાનમાં અને તેવી સ્થિતિમાં મને રાખનાર તમે છો અને તે તમે યોગ્ય અને ઉત્તમજ કર્યું છે. (૧) મારા શબ્દોનો ભાર તમારા માથા ઉપર લાગુ પડ્યા પછી તે ભાર જો અતિશય વધી જશે તો તેમાં પછી ઘટાડો થનારો નથી. (૨) કશું બોલવું જ નહિ, એવો મનમાં નિશ્ચય કરીને હરિના ગુણને મારા હૃદયમાં એવા ધારણ કરી રાખીશ કે તેમને ત્યાંથી ખસવા દબ્ધિ જ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને ગોપાળની સંગતિ થઈ ગઈ ત્યારથી તો તેજ માફ રક્ષણ કરનાર છે એવું મને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. (૪)

૨૯૨૮-હે દેવ ! તું મારા ઘરમાં આવી વસ્યો છે પણ એ વાત આ મૂર્ખ અને વિચારહીન લોકો સમજી શકતા નથી. (૧) અને વળી મારી આગળપાછળ નિંદા કરતા ફરે છે, જેથી તેઓ નરકે જવાના છે. (૨) જેમ કોઈ પાપનો નિષેધ કરે તેમ તેઓ મને કવિ કહીને મારો નિષેધ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે દુનિયા આવી છે; તેની દરકાર જ કોણ કરે છે ? (૪)

૨૯૨૯-નકટાને આરસીની ખીક લાગે છે અને આરસીમાં પોતાનું મોઢું ન જોતાં શરમાઈને પોતાનું મોઢું સંતાડી દે છે. (૧) જેના અંતઃકરણમાં જે દોષ હોય તેજ તેને ખીંકે છે. (૨) ચાર લોકોને અંધારી રાત ગમે છે. અંદ્રોહય થાય તો તે જોઈને તેમના મનને ત્રાસ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! લોકો આવા અભાગિયા હોય છે. (૪)

૨૯૩૦-(પ્રસ્તુત પદમાં દર્શાવેલાં કામ થાય છે) તે માટે તમે મર્વતોભાવે દેવના શરણાગત થાઓ. (૧) જેને તરી જવી ઘણી કઠિન છે, એવી ભવનદીને સામે કિનારે દેવ તમને ઉતારી દેશે; (૨) કારણકે તે દીનજનો પ્રતિ અતિ કૃપાવંત છે અને તેનું નામ અનંત

છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું મારા અનુભવમાં આવી ગયું છે, તેથી હું તેને પ્રકટ કરું છું. (૪)

૨૯૩૧-પ્રસ્તુત પદમાં વર્ણવેલું રહસ્ય મારા હાથમાં આવી ગયું છે, છતાં જાણે હું દિશા ભૂલી ગયો હોઉં એવો મૂખ હું શા માટે થાઉં? (૧) હું દેવના પગને દઢ આલિંગન દઈને તે પદ્મનાભને ઉઠાડીને ઊભા કરીશ અને પછી તેમને જરાપણ હાલવાચાલવા દઈશ નહિ. (૨) ત્યાર પછી હું તેમને મારી ઇચ્છા મુજબ મારા હૃદયરૂપી સંપુટની અંદર પધરાવી દઈશ અને તેમના શ્રીમુખને હું મારી આંખો વડે જોયા કરીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં ઘણાંય મતમતાંતરનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેના વડે સ્વતઃ કાર્ય થઈ જાય તેનેજ પકડીને બેસી રહ્યો છું. (૪)

૨૯૩૨-નીવડેલા રત્નને કાચના સમાન માની લઈને પોતાની આપઅછેલ પ્રમાણે જે સર્વસ્વને છોડી દે છે, (૧) આવો જેનો જાતિસ્વભાવ છે અને જેની આંખ આગળ પડેલો આવી ગયો છે તે માણસ ખરી વસ્તુની પરીક્ષા કરી શકતો નથી તેથી તે ભ્રાંતિમાં પડીને ભૂલ કરી બેસે છે. (૨) જે કામધેનુને સામાન્ય ગાય અથવા ભેંસના સમાન ગણે છે; (૩) તેની સાથે તુકારામ કહે છે કે, બોલવાથી શો લાભ છે? માટે જેનો જેવો વ્યવહાર હોય તેને તે શોભે, એમ સમજીને ઉપેક્ષા કરતા રહેવું. (૪)

૨૯૩૩-આપણી આગળ સારો અને નહારો બેઉ રસ્તા છે. (૧) દેવનાં કામ એકએકથી ચડી જાય એવાં અને તેમને માટે એ બધાં આનંદદાયક છે. (૨) દેવની સત્તા કેટલી મોટી છે તેનો વિચાર કરવા જઈએ તો સમજાઈ જાય કે તે તો આખા જગતનો સૂત્રધાર છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એ વાત ખરી; પણ આંખોજ મૂળથી ભરાઈ ગઈ છે એટલે સૂઝે શી રીતે? (૪)

૨૬૩૪-ખીજાનું અપમાન કરનાર અને પ્રાદ્વલના ઉપર જીલમ કરનાર વ્યક્તિને દાન આપવાથી દાન દેનાર અને લેનાર બેઉ નરકે જશે. (૧) જોજ પ્રમાણે ભીખ માગનારો યાચક અને તેને દાન દેનાર યજમાન એ બેઉની પણ ઉપર કહી તેવીજ સ્થિતિ સમજી લેવી. જંગલમાં પવન જોરથી વાય ત્યારે ઝાડની ડાળીઓ એકબીજાની સાથે જોરથી ઘસાય છે, તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર ઝાડની સાથે આખા જંગલને ખાળીને ભસ્મ કરી દે છે. (૨) પથ્થરની હોડી ખનાવતાં થયેલો ખર્ચ અને તે ખનાવવાની મહેનત એ બધુંજ નિર્થક સાબિત થાય છે; કારણકે તેના વડે તરાવાનું તો છેજ નહિ, પણ તેને લઈને પાણીમાં પેસનાર માણસ અને તે હોડી બેઉ પાણીમાં ડૂબી જવાનાં એ ચોક્કસ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, પોતાની સાચવી મૂકેલી પોટલી જો આપણે ચોરને સાચવવા આપીએ તો તે તેમાંથી જેટલું કાઢી લેવાય તેટલું કાઢી લીધા વગર રહેજ નહિ. તે પ્રમાણે જો બેઉમાંથી એકના મનમાં પાપ હોય તો તે અને પેલો ચોર બેઉ ક્ષણ જાય છે. (૪)

૨૬૩૫-અરે બળ્યું એ જ્ઞાન અને બળી એ ચતુરાઈ! વિઠ્ઠલના ચરણમાં મારો ભાવ કાયમ રહે એટલુંજ મારે ધણું છે. (૧) બળ્યા તે આચાર અને બળ્યા તે વિચાર ! મારું મન પાંડુ-રંગમાં સ્થિર થાય એટલે ધણું થયું. (૨) દંભ, માન અને લૌકિક વ્યવહાર એ બધાના ઉપર આગ પડેા. મારું મન શ્રીવિઠ્ઠલના ધ્યાનમાં મગ્ન રહે એટલુંજ મારે જોઈએ છે. (૩) આ શરીર પણ બળી જાય અને તેના સંજ્ઞાઓ પણ બળી જાય. મારા કંઠમાં નિરંતર પરમાનંદ શ્રીહરિનો વાસ થાય એટલુંજ ધણું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે મારા મન! જેના વડે બધુંજ સિદ્ધ થઈ જાય છે, એવા વિઠ્ઠલના ચરણનો તું આશ્રય લે. (૫)

૨૯૩૬-હે દેવ! હું પરમ શ્રદ્ધા અહિં તારા ચરણમાં મારા ચિત્તને સ્થિર કરી દઈને નિરાંતે બેઠો છું. (૧) હે દેવ! તારી આજ્ઞાનું પાલન કરતાં હું તરૂં કે ડૂબું, પણ હું જ્યાં છું ત્યાંજ દૃઢ રહીશ અને પાછો તો નહિજ ફરું, એવો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. (૨) સાચું શું, તેની મને પોતાને સમજણ પડતી નથી; માટે તું જે કંઈ આપીશ તે હું ખુશીથી લઈશ. (૩) હે દેવ! તું મને હવે એવી કંઈ વસ્તુનું દાન દે કે જેથી કરીને મારે તારી આગળ ફરીથી ચાચના કરવા આવવુંજ ન પડે અને જે તારે એવું ન કરવું હોય તો ભવિષ્યમાં મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી, તે મને કહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! હું કંઈક કામ કરું કે અમસ્તો જોયા કરું? તેની તું મને ખુલાસો કરીને સમજણ પાડ. (૫)

૨૯૩૭-કંઈ એક છોકરાએ રોટલીને માટે હઠ લીધી, પણ રોટલી કેવી હોય તેની તેને ખબર ન હતી; કારણકે તેણે અત્યાર પહેલાં રોટલી દીઠી ન હતી. (૧) તે હઠે ચડીને રડતો હતો અને કેમ કયો છાનો રહેતો ન હતો. તેને ટાઢો પાડવાને સાડ કંઈએ તેને કહ્યું કે, “લે આ રોટલી.” એમ કહીને તેના હાથમાં ભાંગેલા ઘડાનું કાચકું આપીને તેને રડતો છાનો રાખ્યો. (૨) હે કૃપાવંત દેવ! મુજ ગરીબની બાળતમાં તમે તેના જેવું ન કરતા. તમારી પાસે કયી વાતની સત્તા નથી? (૩) તુકારામ કહે છે કે, માખાપ જેમ યોગ્ય હોય તેમ તેઓ પોતાના બાળકનું ભણું કરે. (૪)

૨૯૩૮-ઓ મારા મન! તું દેવના ચરણમાં ડૂબકી મારીને-તેમાંજ તન્મય બની જઈને-ત્યાં ને ત્યાંજ પડી રહેજે. ઇંદ્રિયોની સોબત કરીને તેમની સાથે વિષયોના ભણી દોડાદોડ કરીશ નહિ. (૧) શ્રીહરિના સ્વરૂપનું એકજ વાર દર્શન કરવાથી તમામ

પ્રકારનાં સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને તે સુખનો કલ્પાંતે પણ છેડો આવતો નથી. (૨) જન્મમૃત્યુના ચક્રરમાં પડીને ભટકવાનું બંધ થઈ જાય છે અને દુઃખદાયક સાધનભજનોના મોટા મોટા પહોડ ઓળંગવાનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. (૩) ઓ મારા મન! હવે તને મારે જે કહેવાનું છે તેનો સાર એટલોજ છે કે, તું શ્રી અને ધન—કનક અને કામિની—એ બેઠેને વિષ સમાનજ ગણજે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તું જો આટલું કરીશ તો તારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો એવું હું માનીશ અને આ ભવનદીને તરીને પેલે કિનારે ચાલ્યો જઈશ. (૫)

૨૯૩૯—હું વિઠોબાનો દાસ થઈ ગયો છું, માટે હવે મારા ઉપર ખીજ કોઈની સત્તા ચાલવાની નથી. (૧) એવી કોઈ ખીજ જગ્યા નથી કે જ્યાં પરમેશ્વરની સત્તા લાગુ પડતી ન હોય. એવું કયું કામ છે કે જેને પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ પંડરપુરના રાજાએ કર્યો અને તે સિદ્ધ થયું નહિ? (૨) હો મારા મન! હવે તારે દોડાદોડ કરવા જેવી ખીજ જગ્યાજ ખાલી રહી નથી, માટે તું હરિમાજ વિશ્રાંતિ લે. (૩) જે ઇન્દ્રિયોને રસ્તે થઈને તું વિષયસેવન કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતું હતું, તે ઇન્દ્રિયોની વિષયોના ભણી જવાની શક્તિને મેં નષ્ટ કરી દીધી છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું કાળને જીતીને શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ બનીને બેસી ગયો છું. (૫)

૨૯૪૦—અધ્યા ભાઈ! તું વિકૃત દેવનું ભજન કર. જો તું એવું નહિ કરે તો તારો જન્મ વ્યર્થ ગયો એવું જાણજે. (૧) તું એ સિવાય ખીજત્રીજ ખટપટમાં પડીશ તો નફી જાણજે કે, તું સંસારરૂપી નદીમાં તણાઈ જવાનો અને શ્રીહરિના ચરણથી વેગજો જતો રહેવાનો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, દેવને તો એક

ભાવના ત્રિવાય બીજા કથાની ગરજ નથી, એ હું તમને શ્રી-વિકૃતનાજ સોગંદ ખાઈને કહું છું. (૩)

૨૯૪૧-મને સતાવનારા બહિતહીન શબ્દજ્ઞાનીઓ મારા સહુપદેશના શબ્દોને તોડી પાડવાનું કરે છે. (૧) તેમના જ્ઞાની-પણાની બડાંધો ઉપર અને તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે મને સતાવવા આવશે તેમની પોલ ઉઘાડતાં મને બીક લાગવાની નથી. (૩)

૨૯૪૨-રાજા અન્યાયથી વર્તનારા લોકોને સજા ન કરે તો તેવા અધર્મી હરામખોરો લોકોને ઘણો ત્રાસ આપે. (૧) જેતરમાં વાવેતર કયાં પછી નીંદામણુ ન કરીએ, પાણી ન સિંચીએ તો તેની ફસલ હાથમાં આવે ખરી કે? (૨) તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ બીજાને હુઃખ દેવાનું જોડું કામ ન કરવું, પણ નીતિને વિચાર કરતા રહીને જેઓ અનીતિએ ચાલતા હોય, તેમને સજા કરવી પડે તો તેમ કરવાથી પાપ લાગતું નથી. (૩)

૨૯૪૩-સારા માણસો પોતાના ઝોળખીતાઓને ભૂલી જતા નથી, પણ બીજાઓને તેમ કરતા ભેઈને તેઓ પણ તેમની પેઠે વર્તવા લાગે છે. (૧) ભલે જેમ થયું તેમ, પણ હવે તેમની આગળ મારું શું ભેર ચાલવાનું હતું? મારું કપાળજ દૂકું, એવું કહેવું ભેઈએ. (૨) સમર્થ પુરુષને કહો વળવાનું શું હતું? તે કરતાં આપણા પ્રારબ્ધનોજ દોષ કાઢવો એ વધારે સાફ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આ બોલ હું તમને સંભળાવવા કહેતોજ નથી. એ તો મેંજ તમારી સેવા ખરા ભાવપૂર્વક નહિ કરેલી તેનુંજ આ પરિણામ આવ્યું છે. (૪)

૨૯૪૪-અરે ઓ મૂર્ખ ! તું રોજ રોજ ‘હું’ ‘હું’ એવું બોલતો ફરે છે તે કરતાં મૂંગો બેઝી રહે તો તેમાં તારું કંઈ



નય છે? (૧) આપણા પોતાના ઘરમાં ડાહ્યા થઈને બેસી રહેવું શું ખોટું? 'હું'પણાનું લાપણ કોઈની સાથે કરવુંજ નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે વર્તવા માટે હું તને એક રસ્તો બતાવી દઉં છું. તારે ફક્ત એક દેવનુંજ ધ્યાન ધરીને બેસી રહેવું. (૩)

૨૯૪૫-આપાઢી એકાદશીનો મેળો પૂરો થઈ ગયા પછી થોડાજ મહિનામાં કાર્તિકી એકાદશીનો મેળો ભરાય છે. (૧) પં-ઠરપુર જનારા વારકરી ભક્તોએ આ બે મેળા કદી ચૂકવા નહિ. જો તેઓ આટલું કરશે તો તેમને પછીખીણું કશું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. (૨) આટલું કયાંથીજ કૈવલ્યસુખનો ભંડાર તેમના હાથમાં આવી પડે છે. પછી તો તેમણે તે સુખની લેવડદેવડ કરવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો વિઠાબાના સિવાય બીજાને કોઈ ઓળખતુંજ નથી. (૪)

૨૯૪૬-હે દેવ ! તમે અમને પ્રેમ આપો છો અને તેના બદલામાં તમે અમારી પાસેથી અમારું ચિત્ત માગી લો છો, એવી આપણી વચ્ચે રસાકસી ચાલ્યા કરે છે. (૧) એક વસ્તુ લઈને તેને સાટે ખીણ વસ્તુ આપવી એ તો સાદું કહેવાય. એમાં તમારી ઉદારતા ન કહેવાય. અમને પ્રેમ આપવો અને તેના બદલામાં અમારું આવડું મોટું ચિત્ત તમે લઈ જાઓ છો અને તેમ કરીને અમારી તમામ ઇદ્રિયોની ગતિને તમે કુંઠિત કરી દો છો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, અમારી પાસે તો અમારું ચિત્ત એજ એક પૂંછ છે, તેની ઇચ્છા કરીને તમે અમને ચિત્ત વિનાના બનાવી દેશો. (૩)

૨૯૪૭-તું ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક દોડધામ કરે છે, પોતાનું ડહાપણ બતાવે છે, પણ તેથી તું નિશ્ચિંત થઈને નિરાંતે બેસી શકવાનો નથી. (૧) એટલા માટે જે કરવું તે વિચાર કરીને કરવું એ સાચું છે. ફક્ત પારમાર્થિક વિષયની ખાલી વાતો કરવાનો કશો

અર્થ નથી (૨) ચિત્તમા વિવેકનો ઉદય વાય ત્યાર પછી વૈરાગ્ય દશાને ધારણ કરવી જોઈએ તે પહેલાં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યાથી લોકોમા મોટાઈ વધે છે, પરંતુ તેની માથે ઉદ્ધતાઈ પણ આવી જાય છે, એટલા માટે જેનામા ખગેખગે મોટચના સોના જેવો વૈરાગ્ય હોય તેજ શૂંવીર કહેવાવા યોગ્ય છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં જગતુ પાણી વહેતુ હોય ત્યાં ખાડો ખોદીને પાણી ઠાકવા ની શી જરૂર છે? તે પ્રમાણે અતરનો આદેશ હોય, તે મુજબ વર્તન કરવું, એજ ઉત્તમ છે (૪)

૨૯૪૮-સાધુમતોના મમુદાયમા જેમવાથી માત્ર મન આનંદ થી ભરાઈ ગયું છે અને હું ઘણો મુખી થઈ ગયો છું (૧) હે ઈશવ! તારા સિવાય મારા જીવને બીજું કાંઈ પણ ગમતું હોય એવું મને લાગતું નથી (૨) વૈકુંઠ, મોક્ષ અને તારી સાથે સાયુજ્યતા એમાની કોઈ પણ મિથિતિની મને ઇચ્છા નથી માટે તો એવોજ જન્મ લેવો છે કે, જેમા મને મુખજ મળે (૩) આ મૃત્યુલોકમા જન્મીને લોકોની મગતિમા પડીને ક્યેશ લોગવવાની વાસના તો હોયજ દોને? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તારો સેવક થયો છું તેથી મને આવા મુખની ઇચ્છા છે જાધા લોકો પણ આ વાત સમજી લે (૫)

૨૯૪૯-હે મનુષ્યો! આજે તમે પ્રેમાનંદ લૂટાય તેટલો લૂટો અને તમારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે દો, નહિ તો જો આ લાગ ચૂક્યા તો તે મુખ તમારા હાથમાથી ગયુંજ જાણજો અને જન્મ મૃત્યુના ચક્રમા ફસાઈ પડ્યો તે તો જાણે જુદું (૧) વૈષ્ણવ ભક્તોએ પોતાનો જીવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે અને તેના બદલામા વૈકુંઠના ઉપર તેમણે દરોડો પાડ્યો છે અને વળી તેમણે ઈજિકાળને નસાડીને તેની પૂઠ પકડી છે (૨) સર્વપ્રકારના આકા

શમાં રહેનારા અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા વિઠાળાને અને તેમની સાથે બધી જાતનાં આકાશને પણ વૈષ્ણવોએ પૃથ્વી ઉપર ખેંચી આણ્યા છે અને હરિનામરૂપી બાણવડે તેમનાં અંતરને વીંધીને તેમને અહીં કેદ કરી રાખ્યાં છે. (૩) આવી વૈષ્ણવમંડળી જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સાળિત થઈ ગઈ છે અને તેમણે સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિય-માણુ નામનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોને તથા પાપ અને પુણ્ય બેઉને દેશાવર કાઢી મૂક્યાં છે. (૪) તેઓ આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈને બધો વખત હરિનામના જયધોષ ગજવે છે. આવા વીરપુરુષો કોઈને તાબે થાયજ નહિ. તેમની આગળ મોટામોટા અસુરો થરથર ધૂળે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જે સુખ બ્રહ્માદિક દેવતાઓને માટે પણ હુલ્લ છે, તે આજે તમને ફેકટમાં મળે છે, તે માટે તમે હોશિયાર થઈ જાઓ અને તે સુખને જેટલું લૂંટી શકાય તેટલું લૂંટો. (૬)

૨૯૫૦-ઓ મારાં માળાપ ! તમારા સેવકના સેવક જેવો હું હવે એવો દીનહીન થઈ ગયો છું, માટે હવે તમે મને નિરાશ કરશો મા; (૧) કારણકે, તમારો મને વિયોગ થાય તે મારાથી એક ક્ષણવાર પણ સહન થનાર નથી. ત્યારે હવે તમારા વગર હું જીવી શકુંજ કેવી રીતે, તે હવે તમે પોતે જોઈ લો. (૨) હે પાંડુરંગ ! મારા જીવે તો બધાની આશા છોડી દીધી છે. ફક્ત એક તમારીજ વાટ તે જોયા કરે છે. (૩) કાયા, વાચા અને મન એ ત્રણે મેં તમને સર્વતોભાવે અર્પણ કરવાને માટે આ યોગ્ય દેહ ધારણ કર્યો છે, તે દેહને પણ હું તમારા ચરણ આગળ અર્પણ કરીને નિશ્ચિંત બની બેઠો છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હવેથી મારો બધો ભાર તમારા ઉપરજ છે એમ જાણજો, આટલુંજ હું તમને કહું છું. આથી વિશેષ હું જાણતો પણ નથી. (૫)

૨૯૫૧-અરે ભાઈ ! જે બોલ બોલવાથી તારું હિત થતું હોય

તેટલાજ બોલ તું બોલજે. નકામું બડબડકડક કરીને સુખી  
 જીવોને તું શા માટે ત્રાસ આપે છે? (૧) કોઈ મહાવ્યાધિથી પીડાતો  
 હોય, એવા માણસને જોઈને જેને શરીરે ક્રૂર દાદરજ થઈ છે એવો  
 માણસ હસે છે. (૨) ખૂબ તનતોડ મહેનત કરનારને જોઈને આજ-  
 સુ માણસ તેની મશ્કરી કરે છે. (૩) જેને શરીરે પત નીકળ્યું હોય  
 એવા રોગીને ક્ષય રોગવાળો કહેશે કે તું મારાથી આઘો જા, મારી  
 પાસે આવતો નહિ. (૪) બેઠ આંખે આંધળો હોય તે વળી કોઈને  
 કહે છે કે, તું કાણો છે, અથવા તું તો બાડો છે. (૫) તુકારામ કહે  
 છે કે, તમે પોતે જાતેજ શુદ્ધ થાઓ એટલું ઘણું છે. હું તમને પગે  
 લાગીને કહું છું કે, બીજા લોકોને તમે ધિક્કારતા નહિ. (૬)

૨૬૫૨-હે દેવ ! હવે મને સમજાય છે કે, મેં મારા જીવને  
 તદ્દન નકામોજ શ્રમ આપ્યો. (૧) અક્ષરોની ગૂંથણી કરીને મેં  
 કવિતાઓ જોડી અને પોતાને હાથે પોતાનું મોઢું વગાડ્યું, પણ  
 છેવટે તેથી કશુંજ મારા હાથમાં આવ્યું નહિ, એવું હવે મને લાગે  
 છે. (૨) આં વાટે જવાથી દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું હું લોકોને  
 કહું છું, પણ મારું પોતાનું હુંખ તો હું લોગબ્યાજ કરું છું. (૩)  
 તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ન તો મેં ધરાઈને સંસાર લોગબ્યા  
 અને ન તો મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ; એટલે હું તો બંને  
 ઠેકાણેથી રહ્યો. (૪)

૨૬૫૩-હે દેવ ! હવે મારે કરવું શું તે તમેજ મને કહો. (૧)  
 તમારી પ્રાપ્તિ કરવાનો મર્મ હું ભૂલ્યો એટલે જે ખરેખરું કાર્ય છે  
 તે તો થનારજ નથી. તે સિવાય જે કાંઈ કરીએ તે બધુંજ વ્યર્થ ગયું  
 બાણ્યું. (૨) તમારા હૃદયમાં પણ લેદાલેદ આવી ગયો હોય એવું  
 મને લાગે છે. આ વાતની મને પૂરેપૂરી ખબર પડી ગઈ છે તેથી  
 તો હું તમારી સાથે લડવા આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

હું ભિખારી તમારી પાસે દાન માગવાને આવ્યો છું. ત્યારે તું હવે નિર્વાણના ભણી જોતો નહિ, પણ મને કૃપાદાન દે. (૪)

૨૯૫૪-હે દેવ ! તારા દાતાપણાને વિષે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી, પણ બધી રીતે હું અવિશ્વાસુ થઈ ગયો છું. (૧) હું દાંભિક-પણે તારી ભક્તિ કરીને લોકોની આગળ ભક્તિનું નાટક ભજવી ખતાવું છું, પણ મારા અંતઃકરણમાં કશા ભાવનો હજી ઉદય થયો નથી; તે મારાથી ઘણો વેગળો છે. (૨) હે દેવ ! તું સૌના ચિત્તનો સાક્ષી છે, તેથી તું બધું જાણે છે. ત્યારે હવે તારી આગળ તે મારે કેટલો ગર્વ કરવાનો હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા પહેલાંનાં હસ્તર કર્મોને તું શું કરવાનો હતો ? (૪)

૨૯૫૫-હે પાંડુરંગ ! જ્યારે તમે મારી મદદે દોડી આવતા નથી, ત્યારે તમારા વિના મારો છુટકારો કરે એવું ખીણું છે પણ કોણ ? (૧) જુઓ, હું તમારો છું તેથી કરીને ખીજની પાસે મદદ માગવા જઈ તે પણ સાડું નહિ દેખાય. (૨) કાળ તો ઘણું આઘે સુધી મારી પૂઠે દોડ્યો આવે છે અને તે મને એક ક્ષણ-વારને માટે કરીને બેસવા દેતો નથી. (૩) હે દેવ ! તું પતિત લોકોનો ઉદ્ધારક છે, ત્યારે મારાં સંચિતકર્મોનો તું મુદ્દલે વિચારજ કરતો નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું તારું સ્મરણ કરતો રહું છું અને તે છતાં મારા ઉપર પારકાની (કાળની) સત્તા ચાલે, એ કંઈ શોડા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય ? (૫)

૨૯૫૬-કાગડાની ડોકે મોતીની માળા પહેરાવીએ તો તે તેને શોભે ખરી ? (૧) અથવા હાથીને શરીરે કસ્તુરીનો લેપ કરીએ તો તેની સુગંધનું સુખ તે શી રીતે માણવાનો હતો ? (૨) જગલાની આગળ અહિંસાનો મહિમા ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક વખાણીએ, તો તેની કશી સાર્થકતા તો થાયજ નહિ અને કથા કરનારની મહેનત

પાણીમાં બધ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જોવીજ રીતે ભાવરહિત ભક્તોને ઉપદેશ કરવો નહિ, કર્યો તો તે બ્યર્થ જશે. (૪)

૨૬૫૭-હે દેવ ! જ્ઞાનસાધનથી તેમજ ધ્યાનયોગથી તારી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. મૌર, વૈષ્ણવ, ગૌવ, શાકત, ગાણપત્ય અને સ્કાન્દ વગેરે છ સંપ્રદાયોએ અને છ દર્શનોએ તારી ધણીય શોધ કરી જોઈ, પણ તેમાંના કોઈને પણ તું હાથ આપ્યો નહિ. (૧) છ શાસ્ત્ર અને ચાર વેદ તને શોધવાને મધ્યા, પણ તેઓ તારો અંત પામ્યા નહિ અને બ્રહ્મદિક દેવતાઓ પણ તારી ધારણા કરી શક્યા નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તારા સ્વરૂપનો કોઈ પારજ પામતું નથી, તેથી કરીને તારી શોધ મારે કરવી કેવી રીતે, તે વિષે હું જિંડા વિચારમાં પડી ગયો છું. (૩)

૨૬૫૮-નાનાં બાળકોનું તેમનાં માળાપ બતન કરે તો છે, પણ તે છોકરાં મોટાં થશે ત્યારે તેઓ અમારી સેવા કરશે એવી ઇચ્છા અથવા આશા માળાપના મનમાં રહે છે. (૧) પણ આ દેવાધિદેવ એવા નથી. તેમનો સ્વભાવ તો અત્યંત કૃપાળુ છે. (૨) નાનાં છોકરાં માની મરજી વિરુદ્ધ વર્તે તો તેમને મા સજા પણ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, છોકરાનો બાપ તો તેમને સજા કરેજ છે, એ વાત ફરી ફરીને કહેવાની જરૂર રહી નથી. (૪)

૨૬૫૯-અરે મનુષ્યો! તમે કદાચ તમારી જિંદગીમાં કોટ્યવધિ રૂપિયાની સંપત્તિ મેળવશો; તોપણ મૂવા પછી તે સંપત્તિ-માંથી એક લંગોટી પણ તમારી સાથે આવવાની નથી. (૧) તમે પાનનાં બીડાં ચાવો છો અને લાલ મોઢાં કરીને હમણાં ફરો તો છો, પણ આખરની ઘડીએ તો તમારે ફીકે મોઢેજ જણું પડશે. (૨) પલંગના ઉપર ગોદડાં અને તળાઈઓ પાથરીને સૂતાં તો તમને આજે સાડું લાગે છે, પણ એક દહાડો તમારે ગાયના છાણ-

થી લીંપેલી નરી લોંચના ઉપર સૂવાનો વારો આવશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જો એક રામનામને વિસારે મૂક્યું તો નક્કી જાણજો કે તમારો જન્મારો એવો ગયો. (૪)

૨૯૬૦-હે ઉદાર વિશ્વંભર ચતુર દેવ પાંડુરંગ ! હું તમારી આગળ એક વિનંતી કરું છું, તે તમે સાંભળો. (૧) હું તારો સેવક છું, એ વાત આખી દુનિયામાં જાણીતી થઈ ગઈ છે, છતાં તું જો મારો ત્યાગ કરીશ તો તારું મોટાપણું રહેવાનું નથી. (૨) આતું કારણ એવું છે કે, તારું નામ પતિતોનો ઉદાર કરનાર કહેવાય છે અને મારામાં તો ગુણદોષ એટલા બધા બધાં છે કે, તેમની વાત મારે કહેવી કેને અને કહું તોપણ સાંભળવાનું કેણુ હતું ? (૩) હે અનંત ! તું મોહ અને લોભની માયા ફેલાવીને અમને બાધા દે છે, ત્યારે હવે મારે આ વાત કહેવી કેના આગળ ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું પાપી છું એ વાત તો સાચીજ છે, પણ તે છતાં હું તારે શરણે આવ્યો છું એમ સમજીને તું મને તારજો. (૫)

૨૯૬૧-હે અનંત ! તારા ચરણના ઉપર મારી પ્રીતિને દઢ કરી દે. સંસારમાંથી મારો છુટકારો કર અને મારું રક્ષણ કર-મારું રક્ષણ કર-મારું રક્ષણ કર. (૧) મને તારી સેવા કરવામાં રસ પડે એ દાન તું મને દે. એ સિવાય બીજા વિષયોમાં મને મુદ્દલે સુખજન મળવા દેતો. (૨) હું તારું નામ અને તારા ગુણાનુવાદ ગાઉં અને ગાતાં ગાતાં આનંદમાં આવી જઈને નૃત્ય કરું એટલું માગું છું. (૩) ઓ વિકૃત ! ઓ મારા બાપ ! જેના વડે તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય તેજ વસ્તુનું તું મને દાન દેજો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મને જે ગમ્યું તે મેં તારી પાસે માગી લીધું, હવે તું મને તે આપ અને મારા મનનું સમાધાન કર. (૫) .

૨૯૬૨-અરે ઓ બાઈ ! રાંધીને તૈયાર કરેલા બાજીના શાકમાં

ગોળ વગેરે મેળવીને બધું ધૂળધાણી કરી નાખે એવી તું ડાહી અને ચતુર દેખાય છે. (૧) તું ખીરની અંદર હિંગનાખે છે અને દૂધની અંદર હીરાખોળ (એક બતનો ગંધાતો પદાર્થ) નાખીને ઉત્તમ પદાર્થને બગાડી મારે છે. (૨) તું હીરામોતીના દાગીના રાખવાની સુંદર પેટીમાં છાણમાટીનો ગારો ભરી દે છે અને પછી તે પેટીને ખાંધે અથવા માથા ઉપર મૂકીને તું અહીંતહીં ફરતી ફરે છે, પ્રથુ તારું તે જવુંઆવવું વ્યર્થ છે. (૩) તું દળણું દળવા ખેસે છે ત્યારે બડા બડા લોટનો નયોં ભરડો દળી મારે છે અને એવું કરીને મોઢું અનાજ નકામું કરી દે છે. (૪) એક તરફ કપૂર અને બીજી તરફ લસણ મૂકીને તું જિલટો સોને ત્રાસ ઉપ-જાવે છે. (૫) રત્નનો પરીક્ષક હોય તેજ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે અને ખીજા લોકો તો અમસ્તા હાથમાં લઈને જોયા કરે એટલું-જ. (૬) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે ઉત્તમ યોગ મળી આવ્યો હોય ત્યારે તે યોગ સારો નથી, એવું કહેનારા અક્ષલના દુશ્મનોના મોઢા ઉપર શૂંકવુંજ જોઈએ. (૭)

૨૯૬૩-દીન જનોનું પાલન કરનાર પરમેશ્વર જે મારા પિતા છે, તે પોતાના ભક્તોની વાટ જોતા જિભા છે. (૧) તે દેવ પોતાની ઢેઢે હાથ દઈને ચંદ્રભાગાને કિનારે જિભેલા છે. (૨) તેમના ગળા-માં વૈજ્યન્તી માળા ઝૂલી રહી છે, તેમની કાન્તિ સ્થામળી છે અને તે જોવા જેવી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ ભક્ત તેમને મળવાને આવે તેને આલિંગન દેવાને સારૂ તેમણે પોતાના હાથ જાયા કરી રાખ્યા છે. (૪)

૨૯૬૪-ઓ વિઠાળાઈ ! તું કૃપાળુ છે અને મારી માતા છે. તારા ચરણને પ્રતાપેજ હું જીવતો રહ્યો છું. (૧) ઓ પાંડુરંગા મા ! હું તારો અજ્ઞાન બાળક છું એમ જાણીને તું મને શંક અને



ગરીબ કંગાલના જેવો દેખાવા દઈશ નહિ. (૨) મેં તારે સાડ જન્મ-મરણના ફેરા ખાધા. તારા સિવાય બીજી કશી વાત હું સમજી શકતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે તારા સિવાય બીજું કોણ મારા શ્રમનું હરણ કરવાનું હતું? (૪)

૨૯૬૫-હે પુંડલીકરાય ! પ્રેમાનંદમાં ઉન્મત્ત બનીને તેં શ્રી-વિઠાબાને કેવી રીતે ઊભા કરી રાખ્યા? (૧) તે દેવ તને મળવા-ને આવ્યા ત્યારે આસનની જગ્યાએ તેં પાછળથી એક ઇંટ ઉપાડી-ને તેમની આગળ ફેંકી, એ કાંઈ તારૂં થોડું સાહસ કહેવાય? (૨) તેં તેમને અઠાવીસ યુગથી ઊભા ને ઊભાજ રાખ્યા અને હજી પણ તેમને 'બેસો' એવું કહેતો નથી! (૩) તારો આવો નિકટનો ભાવ જોઈને દેવે વેકુંઠ છોડી દીધું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પુંડલીક-રાય ! ખરેખર તમેજ એક દેવના શ્રેષ્ઠ અને બળવાન ભક્ત છો. (૫)

૨૯૬૬-હે દેવ ! એક વાર મારી આંખે તમને પોતાની સામે જોઈ લીધા પછી તે ત્યાંથી પાછી ફરી શકતી નથી. (૧) હે પંડરી-નાથ ! હે દેવ ! મારા ચિત્તે તારા ચરણની સાથે દૃઢ આલિંગન કરી દીધું છે. (૨) મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં પડી ગયા પછી તેને પાણીમાંથી જીવો કરીને બહાર કાઢી શકાતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા જીવનું તમારા ચરણ પાસે બલિદાન દીધું છે. (૪)

૨૯૬૭-દુરાચારી જીવડાઓને મારે કેટલોક ઉપદેશ આપ-વો? સાડું તો તેમને ગમતુંજ હોતું નથી. (૧) આવા ચાંડાળોના હૃદયમાં પવિત્ર વાસનાનો ઉદય કેમ નહિ થતો હોય? તેમને પોતા-ના પ્રારબ્ધ કર્મનો લાભ લેતાં ન આવડ્યું અને તેમને બ્યર્થ બાળી મૂક્યાં. (૨) તેમના મનમાં ભાવ તો હોતોજ નથી અને કોઈ તેમને સારી વાત કહે તો તેને તેઓ સાંભળતા પણ નથી. આ રીતે તેઓ પોતેજ પોતાની જાતને દુસાવી મારે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

આવા અભાગિયાઓને પેલી રાંડે (તેમની માએ) જણ્યાજ શા માટે હશે? કારણકે તેઓ રાતદહાડે નકામા લવારા સિવાય બીજું કશુંજ કરતા નથી. (૪)

૨૯૬૮—સમર્થ લોકોને પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠા વહાલી હોય છે, તેથી કરીને જેઓ તેમના શરણાગત થાય છે તેમને તેઓ સાચવે છે. (૧) તેમના ગુણદોષ તેમજ તેમના અન્યાય બધી તેઓ જાણે નથી. તેમને મુખમાં રાખે છે અને તેમના ભાગનું દુઃખ પોતેજ સહન કરી લે છે. (૨) લોકોમાં મોટાઈ, માન, આગર અને બલાપણાનો યશ કાંઈ એમ ને એમ ફેાકટમાં નથી મળતાં. તેમને સાડાં તો જાતે દુઃખ વેઠવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું બધું સમજે તો છે; પણ હું રહ્યો અધીરો તેથી કરીને મારા જીવને ધીરજ રહેતી નથી. (૪)

૨૯૬૯—હું આનંદપૂર્વક શ્રીહરિની કથા અને દીર્ઘાંત પ્રસંગે ખૂબ મોટેથી તેમના જયધોષ ગજવું છું; તેથી કરીને મને મનગમતું પ્રેમાનંદનું મુખ મળ્યા કરે છે. (૧) મને આ વૈષ્ણવ-ભક્તોનો સહવાસ ઘણો ગમે છે, કારણકે ત્યાં કળિકાળથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. (૨) ‘રામકૃષ્ણ નારાયણ,’ એ મંત્ર ઘણો સહેલો છે અને મને તે જાહું ગમે છે, તેથી કરીને તે મારે મોઢે ઘણી સરસ રીતે ચડી ગયો છે. (૩) મારે એ સિવાય બીજું કાંઈ બોલવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે મને શરમ આવે છે. આથી કરીને આ એક મંત્ર ઉપરાંત મારે બીજા કશા ઉપદેશની જરૂર રહી નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! મારું મન તારા ચરણની સાથેજ તન્મય બની ગયું છે. (૫)

૨૯૭૦—હે દેવ ! હવે શું તારે મારો અંત જોવાનો વિચાર છે? હું તારો શરણાગત થયો છું. (૧) મારો તું અંગીકાર કર અને

મને તારી પાસે ને પાસેજ એસાડી રાખ. (૨) તારે શરણે આવેલા-  
ઓની તે' અગાઉ ઉપેક્ષા કરી હોય એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું  
નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું તારા પોતાના ભ-  
ક્તોને વિષે જરા મનમાં અભિમાન રાખતો થા, કારણકે તું શૂરવીર  
અને મોટો હાનવીર છે. (૪)

૨૬૭૧-ઓ વિકૃલ ! મારા નસીબમાં જે સુખદુઃખના ભોગ  
ભોગવવાના લખ્યા હશે તે તો હું ભોગવી છૂટીશ; તે બાબત હું તને  
કશું કહેનાર નથી અને પરિશ્રમ આપનાર નથી. (૧) હું તારી પાસે  
ખીણું કશું માગતો નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં હું ધ્યાન ધર્યો  
કરું અને મારે મોઢેથી તારું નામસ્મરણ કરતો રહું એટલુંજ વર-  
દાન હું તારી પાસે માગું છું. (૨) મારે વારંવાર જન્મ ધારણ  
કરવો પડે છે, તેમાંથી હું છૂટી જાઉં એવા હેતુથી હું તારા કાલા-  
વાલા કરવા આવ્યો નથી; કારણકે ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કર-  
વાનો ભય તો મારામાં મુદ્દલ છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
ઓ મારા માખાપ ! તું જો મને આટલુંજ આપે તો તે' મને ઘણું  
ઘણું આપ્યું એવું હું માની લઈશ અને તારી આગળ હું આનંદ-  
મસ્ત થઈને નૃત્ય કરીશ. (૪)

૨૬૭૨-જો કશાનો સંકેત કરવો હોય તો આપણા ચિત્ત-  
નોજ સંકેત કરવો અને આપણને પુષ્કળ સુખ થાય એવાંજ કામ  
કરવાં. (૧) સૌ ભૂતમાત્રના પ્રતિ સમર્પણ રાખવી, એજ દેવની સાચી  
પૂજા છે. ઘણા લોકોની સાથે મત્સર કરવાથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય  
છે. (૨) જો કોઈની સાથે રિસાવું હોય અથવા કોઈના ઉપર મોઢું  
ચઢાવવું હોય તો તે આપણી જાત ઉપરજ કરી લેવું; કારણકે  
બાકીના ખીજા બધા તો હરિરૂપ છે એમ જાણવું. (૩) તુકારામ  
કહે છે કે, સૌના જીવરૂપ થઈ જવું, એજ સાચું સંતપણું છે. (૪)

૨૯૭૩-જપ, તપ ઇત્યાદિ સાધનો કરીને જીવને કલેશ આપીને મનને વશ કરવાનો રસ્તો મેં ગ્રહણ કર્યો નથી. (૧) મેં તો મારા અંતરમાંજ તારા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, એટલે હવે મારા ઉપર આવી પડનારાં સંકટ મારાં નહિ પણ તારાં છે. (૨) હે દેવ! મેં તો તને જળ પણ અર્પણ કર્યું નથી. ફક્ત તારૂં ચિંતન કરીનેજ હું તો તારી સેવા કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું જે બોલ બોલી ગયો તેનો મારાં માતાપિતાએ ઉદારપણે સ્વીકાર કરી લીધો છે. (૪)

૨૯૭૪-હેહ તો પ્રારબ્ધકર્મોને આધીન છે. ત્યારે તેના યોગ-ક્ષેમનો ભાર મારા માથા ઉપર લઈને હું શા મારે જૂઠો દુઃખી થાઉં? (૧) હે દેવ! હું ઇચ્છું છું કે, મારો બધો વખત તારૂં ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત થાય. હું મારાં મન, વાણી અને કાયાવડે સર્વતો-ભાવે આતુજ ઇચ્છું છું. (૨) હે મારા દાતાર દેવ! આ જન્મની અંદર ઉપર જેનો ઉદ્દેશ કર્યો તેવી સ્થિતિ સિવાય બીજું કશું મેળવવા જેવું હું તો દેખતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આજ સુધીમાં તો હું ઘણાં ઘણાં સંકટ વેઠતો આવ્યો છું. એમ થવાનું કારણ એ હતું કે, આ શરીર તે હું અને શરીરનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, આવી ભાવનાને હું વળગી રહ્યો હતો, જે ઘણી ખરાબ હતી. (૪)

૨૯૭૫-મારો બધોજ વિશ્વાસ મેં તારા ચરણમાં સ્થિર કરી રાખ્યો છે. ત્યારે હવે તું મને નિરાશ કરીશ નહિ. (૧) જ્યારે હું મારી વાણી વડે તારૂં નામ ગાઉં છું ત્યારે તે મને ઘણું મીઠું લાગે છે; કાને સાંભળવાથી પણ ઘણું પ્રિય લાગે છે અને તારી મૂર્તિ આંખને જોવી ઘણી ગમે છે. (૨) મારું મન નિશ્ચય અને સ્થિર થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી મને બાંધી રાખનારાં આશાનાં બંધન તૂટી

ગયા છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોનું નિવારણ થઈ ગયું છે અને શ્રીહરિના પ્રેમનો પ્રવાહ આહુ થઈ જવાથી મારા મનમાં આનંદનું પૂર આવ્યું છે. (૩-૪) તુકારામ કહે છે કે, આવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, ત્યારે હું નંકામો વધારે શા સારૂ જોણું? (૫)

૨૯૭૬-તમારા ઉપર મારા શબ્દોની કશી અસર તો થતી નથી; કારણકે તમે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો છો. (૧) એટલા માટે તો હું તમને વિનંતી કરું છું કે, તમારું જે કાંઈ ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુ હોય તે તમે મારા હાથમાં આપો. (૨) વેદોમાં જે જે વિહિત કર્મો કરવાનું કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીને તે તે કર્મો કરવાં. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો અધિકાર તો તમારા ઉચ્છિષ્ટનું સેવન કરવાનો અને તમારો સ્વધર્મ વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાનો. (૪)

૨૯૭૭-હે દેવ! તે અગાઉ ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તું અનાથ જીવોની માતા છે. (૧) એટલા વાસ્તે સંકટમાંથી મારું રક્ષણ કરવાની બાબતમાં તું આજસ કરીશ નહિ. મને તારે છેડે વળગાડીને તું ભવસમુદ્રને પેલે પાર લઈ જા. (૨) હે કૃપાવંત! તમે જેનો અંગીકાર કરો તેના ઉપર સંસારનું દુઃખ તો ખીજ વાર પડેજ નહિ. (૩) વિચાર કરવા જઈએ તો તારા સમાન બળવાન કોઈ નથી અને આખા જગતમાં વ્યાપક હોય એવો પણ કોઈ નથી. (૪) એટલા માટે શરૂઆતથીજ મારો જીવભાવ તમને અર્પણ કરી દઈને હું આ દેહને વ્યર્થ માનું છું અને તમારું ધ્યાન ધરીને સમાધિ-અવસ્થામાં પડી રહું છું. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તારા સિવાય હું ખીજ કોઈને ઝાળખતો નથી. (૬)

૨૯૭૮-હે મનુષ્યો! જો તમે હું માનું તે વસ્તુનું મને દાન આપવા આવ્યા હો, તો હું જે કહું તે માંલજીને તેને મનમાં ધારણ કરો. તે વાત એ છે કે, તમારે બધો વખત શ્રીવિઠોજાના

ચરણનું મનમાં ચિંતન કરતા રહેવું. (૧) જે તમે મને આટલી એક વસ્તુનું દાન દો, તો મારા મનનું સમાધાન થઈ જાય. આ વાત સિવાય મને સારાં સારાં મિદાન અથવા સોનારૂપાની કશી ગરજ નથી. (૨) તમારે ગળામાં તુલસીની કંઠી પહેરવી, એકાદશીનું વ્રત કરવું અને આંગણમાં તુલસીને વાવીને તેનું પૂજન કરવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ આ પ્રમાણે વર્તે તેના ધરનું એકું મળશે તોપણ તેથી મને દશેરાદિવાળીના તહેવારના જેટલો આનંદ થઈ જશે. (૪)

૨૯૭૬—હે દેવ! જેના પ્રેમને લીધે તમે નિરાકાર અવસ્થામાંથી સાકાર અવસ્થામાં આવ્યા અને જેને સાડ તમે આ બધો વિસ્તાર દેલાવી દીધો, (૧) તે તમારું હરિનામ હું પ્રેમથી ગાઈશ. એક ઘડી વારને માટે પણ હું તેને વિસારનાર નથી. (૨) ખરેખરો મુખ્ય સાર આ છે અને મુખ્ય ધર્મ પણ આજ છે. ખીનું બધું એની અંદર સમાઈ જાય છે. (૩) જુદા જુદા લાવથી પ્રેરાઈને નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા નહિ; કારણકે મુખ્ય સ્થળ પ્રાપ્ત કરી લેવાને માટે એક નામ સિવાય બીજા ઉપાય અજા છેજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા જીવને દેવની નાનકડી મૂર્તિની સાથે વળગાડી દઈને મારી ઇચ્છાના સંપુટની અંદર દાખી રાખીશ. (૫)

૨૯૮૦—હે દેવ ! હું મારાં સ્વાભાવિક કર્મોથી થાકી ગયો છું. માટે હવે તો તમે કૃપા કરીને મને આશ્વાસન આપો. (૧) હે દાતાર દેવ ! તમે અત્યંત પ્રીતિ લાવીને મને આલિંગન દો અને મારા શરીરનાં આઠે અંગને ટાઢાં પાડી દો. (૨) મારા ઉપર તમારી દૃષ્ટિમાંથી કૃપામૃતનો વરસાદ વરસાવીને મારા જીવને શીતળતા આપો. (૩) મને ઊંચકીને તમારી કેડે બેસાડી દો. હું ભૂખ્યો-તરસ્યો છું કે નહિ તે તમે મને પૂછો અને તમારા પીતાંબર વડે

મારું મોઢું લૂછો. (૪) મને તમારા ખોળામાં બેસાડીને પ્રેમથી મારી હડપચી પકડીને, સમજાવીને શાંત કરો અને મને કોઈની નજર લાગી હોય તો તેનો ઉતાર કરવાને માટે મારા માથા ઉપર સાર્થમરચું ઉતારીને ફેંકી દો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, ઓ વિશ્વંભર! ઓ મારા બાપ! ઉપર કદાચ મુજબ તમે મારા ઉપર કૃપા કરો. (૬)

૨૯૮૧-આ પંદરપુરમાં અસલની જૂની ખાણ પ્રત્યક્ષ મળી આવી છે. અગાઉના લોકોએ તેમાંથી લૂંટાય તેટલું લૂંટ્યું પણ તેમાંનું ધન ખૂટતું જ નથી. (૧) અસલના સિદ્ધ મહામુનિઓ અને સાધનસંપન્ન સાધકોએ મળીને એ ખાણની સાચવણી કરી હતી. (૨) એનો શોધક પગી પુંડલીકરાય હતો. તેણે પ્રથમ તેની શોધ કરી હતી અને તેણે જ આખી દુનિયાની આગળ તેને છતી કરી દીધી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હું ગરીબ અવસ્થામાં રહેતો હતો તેથી મારે ભાગ પણ તેમાંનું થોડુંક પણ આવી મળ્યું છે. (૪)

૨૯૮૨-કેટલાક લોકો ભગવાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ભગવાં કપડાં એ અતુલ્ય મેળવવાનો એક રસ્તો હશે! (૧) કેટલાક માથે જટાનો ભાર વધારે છે અને જ્યાંત્યાં નાગાય થઈને ફરે છે. જંગલનાં શિયાળ તો એજ રીતે રહે છે. (૨) કેટલાક વળી લોંબની અંદર ગુફાઓ બનાવીને તેમાં પડી રહે છે, પણ એમ તો દરની અંદર ભરાઈ રહેનારા ઉંદર પણ છે જ ને? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું કરવાનું કામજ શું છે? ખાલી શા માટે દેહને દંડ દેવો? (૪)

૨૯૮૩-આજનો દિવસ ધન્ય થયો, કારણકે ઈંટના ઉપર જોલેલા મર્તિમંત આનંદને મેં મારી આંખો ભરીને નિહાળ્યા (૧)

મારી છલ નારાયણના નામનો ઘોષ કરીને શીતળ થઈ ગઈ અને તેથી મારું મોઢું પણ ધન્ય થઈ ગયું. (૨) મેં મસ્તક સહિત મારું આખું શરીર સંતોના પગ આગળ મૂકી દીધું તેથી તે પણ ધન્ય થઈ ગયું અને શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યું. (૩) આ પંઢર-પુરના રસ્તા ઉપર થઈને મારા પગ આડ્યા તેથી તે પણ ધન્ય થઈ ગયા; મેં ખેડ હાથે તાળિયો વગાડી તેથી મારા હાથની પણ શોભા વધી ગઈ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, વિઠાળારાધના ચરણ આગળ હું જઈ પહોંચ્યો અને આ લહાવો મને મળી ગયો તેથી કરીને હું પોતે પણ ધન્ય થઈ ગયો છું. (૫)

૨૯૮૪-મારી જીદિ મારા પ્રારબ્ધની મદદે ચાલી આવી. તે સુયોગ મને સાંપડ્યો તે ધણુંજ સાચું થયું. (૧) આ રસ્તે મારા પગ હીંડતા થયા તેથી સંતોના ચરણનાં દર્શન કરવાનો લાલ મને મળી ગયો. (૨) અગાઉનાં દારિદ્ર્ય અને દોષોનું એકદમ નિરાકરણ થઈ ગયું અને મારો દેહ તત્ક્ષણ પવિત્ર થની ગયો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અત્યાર સુધી મેં જન્મમૃત્યુનો વેઠલો પરિશ્રમ સાર્થક થઈ ગયો અને મારો કરેલો ખર્ચો વ્યાપાર સફળ થઈ ગયો. (૪)

૨૯૮૫-વાણિયાની દુકાને ગોળ હોય છે. તે ગોળનો આપણે ઘેર ખપ હોય અને તેથી ઘેર આણવો હોય તો તે વાણિયાનાં જાતિકુળ વગેરેને લગતા સવાલ પૂછવાની જરૂર નથી. (૧) તુલસી-નો છોડ ઉકરડામાં જિગી નીકળ્યો હોય તો તે મેલી જગ્યાએ જિગ્યો છે એમ કહીને તેનો ત્યાગ કરવો શું ઉચિત છે? (૨) ગાય કોઈ વાર બિદા આદિ મેલી વસ્તુઓ ખાઈ ખેસે છે, પણ તેથી શું આપણે તેનું દૂધ ખાવાની ના પાડીએ છીએ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ક્ષુસના કૃણની ઉપરના છોડાનો અને બીજી નકામી વસ્તુ-



ઓનો વિચાર ન કરવો. તેની અંદરની ગળીગળી ગોટીઓજ ખાઈ લેવી. તેવી રીતે હરકોઈ વસ્તુના દોષનો ત્યાગ કરવો અને તેના ગુણ ગ્રહણ કરવા. (૪)

૨૬૮૬-જેને વૈષ્ણવલક્ષ્મીની સોખત ગમે નહિ, તે ભલે આ અવતારમાં બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તે પૂર્વજન્મમાં લંગિયોજ હોવો જોઈએ. (૧) જેનાં આચરણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરતાં નથી અને જે પોતાને મોઢથી અપવિત્ર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે તેને જાતનો ચાંડાળજ લાગીવો. (૨) વછનાગને મોઢામાં નાખી જોતાં તે ગળ્યો લાગે છે, પણ પાછળથી જીવની હાનિ કરે છે. તેમ હુજૂંનની સોખત આખરે નુકસાનકારક નીવડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેને ગોવિંદનું કદી સ્મરણ થતુંજ નથી, તે સારા બાપના પેટનો નથી એમજ માની લેવું. (૪)

૨૬૮૭-પોતાને પેટે લૂગડાંનો ડૂંચો ખાંધીને વાંઝણી સ્ત્રી પોતાને ગર્ભ રહ્યો છે એવો ઢાંગ કરતી ફરે છે, (૧) તેમ કેવળ શબ્દજ્ઞાનીઓ શબ્દોની રચના કરીને જ્ઞાનની દુકાન માંડીને પોતાના જ્ઞાનને વેચે છે અને તેમ કરીને પેટ ભરે છે. (૨) કઢી-લાતનું વર્ણન કોઈ મોઢથી ગમે તેટલું કરે પણ તેથી કાંઈ કોઈનું પેટ ભરાવાનું હતું? (૩) દાગળના કટકા ઉપર 'સાદર' એવું લખીને તેને ચાટવાથી ગળ્યું લાગવાનું હતું? નહિજ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સૂકા અને અનુભવ વગરના બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કરીને પોતાની મહંતાઈનાં પાખંડ કરનારાઓનાં મોઢાં ઉપર આજ પડજો-તેમનાં મોઢાં ઉપર આજ પડજો. આટલું આટલું કહીએ છીએ પણ તે નફફટ લોકોને લાજ આવતીજ નથી. (૫)

૨૬૮૮-લકાઈની વાતો સાંભળતાં તો ગમત પડે છે, પણ જેમને જાતે લકાઈમાં જીતરવું પડે છે, તેમને અતિશય દુઃખ સહન

કરવું પડે છે. (૧) તેમ હરિની ભક્તિ તો શૂળ ફૂટતી હોય તેના ઉપર પોખી ખાવા જેવી વસમી છે. (મતલબ એ છે કે, કોઈને પેટમાં શૂળ નાખતી હોય અને તેના ઉપર પાછી વેદમી ખાય તો તેને જેવી ખીડા થાય તેવી વસમી હરિભક્તિ છે.) ઉપર કહી તેવી ભક્તિને સાધ્ય કરનારા શૂરવીર તો કોઈ વિરલાભ નીકળી આવે છે. જે પોતાના દેહનું પોષણ કરવામાં સમજે છે અને જે વિષયોને તાબે થઈને રહે છે, તેની પાસે વૈકુંઠનાયક આવેજ કેવી રીતે? (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, રૂકમાઈના સ્વામી જે દેવ છે, તેમની જો તમારે પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તમારે તમારા દેહની બાળતમાં ઉદાર બનવું પડશે અર્થાત્ તમારે દેહના પ્રતિ બેદરકાર બનતાં શીખવું પડશે. (૪)

૨૬૮૬-પથ્થરની દેવપ્રતિમા ઘડાવીને તે પ્રતિમાના પગ આગળની પાવડીએ સોનેથી મઢાવીએ એટલે મૂર્તિ ઘણી મુંઠર થઈ કહેવાય. તેની કિંમતનો અર્હી સવાલજ ભલો થતો નથી; કારણકે બધી સત્તા એક સમર્થ દેવનાજ હાથમાં છે. (૧) રાજાએ પોતાને સિલ્કો કોઈ નીચ અંત્યજના હાથમાં આપ્યો અને તે સિલ્કો અંત્યજનો છે, એમ કહીને જે કોઈ સેવાની ના પાડે છે તેને રાજા સજા કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી વાતમાં દુરાગ્રહ કરવો એ ભૂલ છે. આપણે આપણા પ્રારબ્ધને શરણે જવું અર્થાત્ પ્રારબ્ધને અનુકૂળ થઈને વર્તન કરવું. (૩)

૨૬૮૭-હે દેવ ! આ પ્રપંચમાં દુસાઈ જવાથી મેં અનેક ચોનિઓમાં ભટકવાનું દુઃખ વેઠ્યું અને તેથી હું ઘણાજ હેરાન હેરાન થઈ ગયો; એટલા માટે હવે હું તમારી પાસે આપ્યો છું. (૧) માટે હે દેવ ! મારી સેવા કે ભક્તિના ભણી ન ભેતાં મને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપજો. (૨) કેટલા બધા જીવો અનેક ચો-

નિઓમાં ભ્રમણ કરીને બહુ દુઃખી થાય છે, તેમની દુઃખશા જોઈને હું ભય પામું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા આયુષ્યનું માપ ભરાઈ ગયું છે અને હવે તે આખરની દશાએ પહોંચ્યું છે. તેના ઉપર પાછો મને તમારો વિયોગ થાય છે, તેથી મારા મનને ઘણું સંતાપ થાય છે. (૪)

૨૯૯૧-હે દેવ ! હું તમારી પ્રાપ્તિ કરવાનો સંકલ્પ મારા મનની અંદર કયો પછીજ બોલું છું. હવે જો તું મારો પિતા છે, ત્યારે એ સંકલ્પને તું સિદ્ધ કરાવી દે. (૧) આજે મારા હૃદયમાં તને મળવાની ઉત્કંઠા પેદા થઈ છે, તેથી કરીને મારાં પાછલાં પાપનો તારે નાશ કરવો જોઈશે. (૨) ઠોઠ પણ જાતનું ઉપાધિયુક્ત ભાષણ તમારાથી સહન થતું નથી; આવો નિશ્ચય કરીને હું મારી જાતને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે જ્યારે હું તમને આવી રીતની ખાતરી કરાવી આપું છું ત્યારે તમારે મારે સારૂ મનમાં અભિમાન રાખતા થવું જોઈએ. (૪)

૨૯૯૨-હે દેવ ! આજ સુધી તો હું સંસારની અંદર ગૂંથવાઈ ગયેલો હતો. પણ હવે મારા ચિત્તમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે કે, (૧) હે નારાયણ ! હું તારો શરણાગત થઈને રહું અને મુજ ગરીબનો તમે અંગીકાર કરો. (૨) હે ગોવિંદ ! એટલા માટે આ મારું અને આ તારું એવી ભાવનાને અને ધીજા બધા કામકાજને હું વિસારી ગેઠો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને જે ગમ્યું તે મેં તમારી આગળ નિવેદિત કરી દીધું છે, હવે તમારે એ વાત કાને ધરવી એ કામ તમારું છે. (૪)

૨૯૯૩-જે મનુષ્ય પંઢરપુરમાં આવીને વસે છે, તેણે પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો-સાર્થક કર્યો-સાર્થક કર્યો અને તે ધન્ય ધન્ય

થઈ ગયો. (૧) પંઢરપુરમાં મનુષ્ય તો શું પણ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર પ્રકારના જીવો પૈકી ત્રિગુણાત્મક શરીરધારી કોઈ પણ પશુપક્ષી અથવા દીટપતંગ, જે કોઈ અહીં આવીને રહે છે તે ધન્ય થઈ જાય છે. (૨) ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષ, જાંચી જાતિના અને અધમ ચાંડાળ જાતિના લોકો અને નાનાંનાનાં અણુસમજણાં છોકરાં પણ બધાં ચતુર્ભુજજ છે. (૩) ત્યાં તો બધુંજ વિકૃતરૂપ છે—આંતરબાહ્ય બધુંજ વિકૃતથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. વિકૃતના સિવાય ત્યાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ પંઢરપુરમાં તો હું લોહિયો પથ્થર બનીને રહી જઈશ. (૫)

૨૯૬૪—પ્રાણીઓના પ્રતિ દ્વેષબુદ્ધિ રાખવી, મનમાં નિષ્કુર ભાવ રાખવો અને ઝાઝો વાદવિવાદ કરવો આ ત્રણ અપલક્ષણ જેનામાં હોય તેને અલક્ષ્ત જાણવો. (૧) અંતઃકરણની અંદર જેવો સ્વભાવ હોય તેવો બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે અને એ રીતે માણસ કહેવો છે તે આપોઆપ ઓળખાઈ જાય છે. (૨) જેનું ચિત્ત બધો વખત સંતુષ્ટ અને નિર્મળ હોય અને જે યોગ્ય પ્રસંગને તથા યોગ્ય કાળને ઓળખી જાણતો હોય તેને સંત જાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર બધો વખત કરતાજ રહેવું પડે છે. (૪)

૨૯૬૫—ત્યારે હવે મારે ખાવું શું? જવું કોની પાસે? ગામમાં રહેવું તે પણ કોની હૂકું રહેવું? (૧) ગામનો પટેલ મારા ઉપર ખીજવાયો છે અને લોકો તો મારા ઉપર બળ્યા ને જળ્યાજ રહે છે, ત્યારે હવે મને ભિક્ષા પણ કોણ આપવાનું હતું? (૨) હવે બધા લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એ તો ગાંડો થઈ ગયો છે અને માથે લૂગડાં મૂકીને ફરે છે. આ રીતે લોકોએ મને ગાંડામાં ગણી કાઢ્યો છે. (૩) હું ગરીબ—રાંક તેનો લોકોએ ઘાત કર્યો છે,

આવું મેં સારા સારા માણસોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોની સોબત કરવામાં સાર નથી, માટે હું તો હવે વિઠાળાની શોધ કરવાને નીકળી પડું છું. (૫)

૨૯૯૬-વિઠ્ઠલદેવના સિવાય ખીન્ને કોઈ બ્રહ્મ છે, એવું કોઈ કહેશે તો તેનું કથન સંતો માન્ય નહિ કરે. (૧) વિઠ્ઠલને બાદ કરીને ખીન્ને જે જે દેવદેવીની કોઈ ઉપાસના કરશે તેનો બધોજ શ્રમ ફોકટ બશે એમ બાણવું. (૨) વિઠ્ઠલદેવના સિવાય જે કોઈ ખીજી ત્રીજી ચચાં કરશે તેની બધી મહેનત વ્યર્થ કષ્ટરૂપ નીવડશે એમ માની લેજો. (૩) વિઠ્ઠલદેવના સિવાય ખીન્ને જે જે વિષયોનું કોઈ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, તેણે બાણવું જોઈએ કે તેની બધી વિદ્વત્તા વ્યર્થ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એક વિઠ્ઠલજી સાચા છે, બાકીનું ખીજું બધું એ તો જૂઠો ફેલાવો માત્ર છે. (૫)

૨૯૯૭-બધો વખત આંખોની અંદર એક નારાયણને માટેજ આસન માંડી રાખ્યું અને તેમાં અભિમાનની છાયા આવવા દેવી નહિ. (૧) હું મારી વાણી વડે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરું છું. મારામાં મોટાઈ, અભિમાન વગેરે જે કંઈ વિકાર હોય તે બધાનો નાશ થાઓ. (૨) હું મોટો બાણકાર છું, એવા જે જે ભાવ અંતઃકરણમાં ભરાઈ રહ્યા હોય, તેમના ઉપર આગ પડે અને અહંકારથી ભરેલા વાદવિવાદના શબ્દો બળીને રાખ થઈ જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ સૌના ચરણ આગળ ઝોગળીને ઢળી પડે છે અને પછી મારામાં એકવિધ ભાવ એકલોજ બાકી રહી જાય છે. (૪)

૨૯૯૮-મને મીઠા મીઠા શબ્દોની ઇચ્છા નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં હરિવિષયક ભાવ ઘણો રહે એવું હું ઇચ્છું છું. (૧) હું નારાયણને મારા પ્રાણથી વેગળા કરનાર નથી. આટલું થાય તો પછી મને કશું જ્ઞાન ન હોય અને હું કેવળ મૂર્ખજ રહું

તો તે પણ ચાલશે. (૨) જેવી રીતે વર્તવાથી લોકો આપણી નિંદા કરે, એવું વર્તન કરવું એ સાચું છે. મોટાપણાનો ભાર કશા કામનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તની અંદર એકનિષ્ઠ ભાવ ધારણ કરીને હું ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા, ક્ષમા અને શાંતિ ધારણ કરીને રહું છું. (૪)

૨૯૯૯—હું વનમાં જઈને રહીશ અને જે જે બાકનાં પાંદડાં ખાઈ શકાય એવાં હશે તે તે તોડીને ખાઈ લઈશ. પછી બાકીનો બધો વખત હું વિઠ્ઠલનું ચિંતન કર્યો કરીશ. (૧) બાકની છાલને ઉખેડીને તેનાં વડકલ બનાવીશ અને તે વડે હું મારી ગાં-ઢાંકીને એ રીતે મારા દેહાભિમાનને બાળી નાખીશ. (૨) લોકોના તરફથી મળનારા માનને હું બોફી કાઢેલા ધાન સમાન ગણીને વિઠોબાની પ્રાપ્તિને સાચું એકાંતનું સેવન કરીશ. (૩) ગમે તે થાય પણ હું પ્રપંચના ઉપર પ્રેમ રાખીશ નહિ અને અરણ્યાદિ સ્થળોમાં રહીને એકાંતવાસનો અભ્યાસ કરીશ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવો નિશ્ચય જેણે પોતાના મનમાં ઘડી રાખ્યો છે, તેની પૂઠે લાગેલાં પ્રાપંચિક દુઃખદારિદ્ર્યનો નાશ થઈ જશે. (૫)

૩૦૦૦—ઓ ભાઈ! તું તારા મનની તમામ ફિકરચિંતાઓને ફેંકી દઈને ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થિર હૃદયથી શ્રીહરિની ભક્તિ કરવા માંડ અને તારા ચિત્તને પ્રપંચની અંદર ગૂંચવાવા દઈશ મા. (૧) એકલા પંદરપુરના સ્વામી શ્રીવિઠ્ઠલને વિશે મનમાં દૃઢ ભાવ ધારણ કર. તેમ કરવાથી આગળ ઉપર શું કરવું તે બધું તને આપોઆપ સમજાઈ જશે. (૨) તારે દેવતાઓના પૂજનની ભાંગ-ગડમાં પડવું નહિ; તેમજ જપ, તપ અને ધ્યાન કરવાની માથાકૂટ કરવી નહિ. (૩) જો તે જીવંતથી પણ એક વાર એવું માની લીધું કે, અમુકઅમુક મારું દેહનું સંબંધીઓ છે તો હું જન્મમૃત્યુના

ચક્કરમાં ફસાયેજ નાણુજે અને તેમાંથી તું કદી પણ છૂટો થવાનો નથી, એટલું જોખી રાખજે. (૪) આ રીતે તારા જીવાત્માએ કેાણુ નાણુ કેટલીય વાર જન્મ ધારણુ કર્યો હશે, તોપણુ હજી તારી આંખે પરમાર્થનો રસ્તો કેમ સૂઝતો નથી? (૫) માટે તું હવે સાવધાન થઈ જા અને પાંદુરંગની વાટે વળી જા. તેમની ભક્તિનું સુખ કેલું છે તેનો અનુભવ કરતો થઈ જા. (૬) ત્યાં જે સહજ શુદ્ધતત્ત્વ છે તે તારું પોતાનું નિજરૂપજ છે, તે તું સ્વાનુભવથી જોઈ લેજે. (૭) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે તું સાવધાન થઈ જા અને આ એકજ જન્મની અંદર સંસારના બંધનોને તોડીને છૂટો થઈ જા. (૮)

૩૦૦૧-દોરાનો આધાર લઈને પર્વતની ટોચ ઉપર ચડવા જાય તે પોતાને હાથે પોતાનાજ ટાંટિયા ભાંગે. (૧) જે વૈદ્યે એકસો ને આઠ જાતના રોગ મટાડ્યા તેજ વૈદ્યને મારી નાખીને તેના ઉપકારના ઋણમાંથી કોઈ છૂટવા જાય, (૨) અથવા જે માતાએ નવ મહિના સુધી તેને પોતાના ગર્ભમાં ધારણુ કર્યો તેનેજ રસ્તા વચ્ચે નાળી કરે, (૩) અથવા ગાયને દોહી લીધા પછી તેને ખાવાનું ન આપતાં ભૂખીતરસી ખાંધી રાખે; (૪) તુકારામ કહે છે કે, અને જે કોઈ પોતાના ગુરુની નિંદા કરે એવા લોકોનાં મોઢાં જોનાર પોતે તથા તેના બધા પૂર્વજો નરકે જશે. (૫)

૩૦૦૨-જે માણસ પ્રહ્મજ્ઞાન અને શુદ્ધ આચારવિચાર એ બેનો વિચાર ન કરતાં અયોગ્ય આચરણુ કરે છે; (૧) તેનો જન્મ ગધેડીને પેટે થયો છે એમ જાણુવું અને તે ચાંડાળ પોતે પણ મોટો ગધેડો છે એમાં કાંઈ શક નથી. (૨) પોતાને પાંચ પૈસાનો લાભ થાય, આવો વિચાર કરીને જે હરિકથા કરવા બેસે છે, તેને વિષે હું પૂછું છું કે, તે પાખીને પોતાનું પેટ ભરવા સારૂ હરિકથા કરવા સિવાય બીજો કોઈ ધંધોજ જડ્યો નહિ? (૩) જે માણસ પોતાનું

પેટ ભરવાને સારૂ મોઢેથી ખડખડ કયે જાય છે, તેની કથામાં નિ-  
શ્વયાત્મક જેવી તો એક પણ વાત હોઈ શકેજ શાની? (૪) તુકારા-  
મ કહે છે કે, જે હરામખોરો સંસારમાં જન્મ ધારણ કરીને  
આવા ખોટાં આચરણ કરે છે, તેવા અભાગિયાઓને તેમને જણ-  
નારી શંકે જણ્યાજ શા માટે હશે? (૫)

૩૦૦૩-તું બધો વખત શું ખાઈશ અને શું પીશ તેનીજ  
ચિંતા કરતો રહે છે, પણ જેમાં તારું પોતાનું કલ્યાણ રહેલું છે  
તેને વિષે તો તું જરાય વિચાર કરતો નથી. (૧) જે ઘડીએ તેં તારી  
માને પેટે જન્મ લીધો તે ઘડીથીજ શ્રીહરિએ તારે સારૂ કેટલી  
બધી કાળજી રાખીને ઘટતી વ્યવસ્થા કરી હતી? (૨) આત્મ-  
પક્ષીને સારૂ જે રોજ વાદળાંમાંથી વરસાદ વરસાવે છે, તે દેવ તને  
એકલાનેજ શું નિરાશ કરશે? (૩) પૃથ્વી ઉપર પક્ષીઓ અને વનમાં  
વસનારાં પ્રાણીઓ છે તેમની હરિ કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી. (૪)  
તુકારામ કહે છે કે, તું હરિને વિષે મનમાં શ્રદ્ધા રાખ. તું યાદ  
રાખજે કે, શ્રીહરિ તારી કદી પણ ઉપેક્ષા કરવાના નથી. (૫)

૩૦૦૪-હે દેવ! તમે પૂર્વે અનેકાનેક લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરી  
ચૂક્યા છો; તમે તમારા કોઈ પણ લક્ષ્મીની બીડ ભાંગવામાં ઢીલ  
કરી નથી. (૧) હે વિકૃત! આજ સુધીમાં જે જે તારે શરણે આવ્યા  
તેમનો તેં અંગીકાર કર્યો છે, આવી તારી કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે. (૨)  
હું મારા લક્ષ્મીનું પ્રેમપૂર્વક રક્ષણ કરીશ એવા તારા ખિરદને તું  
તારે પગે બાંધીને વિચરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ!  
ઓ મારા માખાપ! તેં અમારે સારૂ તો સગુણરૂપ ધારણ કર્યું છે. (૪)

૩૦૦૫-હે દેવ! હે વિશ્વપોષક! તારા અંતઃકરણમાં તારા  
લક્ષ્મીના પ્રતિ ઘણીજ દયા છે એવું હું સમજી ગયો છું. (૧) જે  
વેશ્યાએ પોપટને લણાવવાને બહાને તારું નામ લીધું તેનો પણ



તેં ઉદ્ધાર કરી દીધો! (૨) તે વ્યભિચારિણી, વ્યભિચારની દલાલી કરનારી મહાપાપિણી નારી-તેણે ક્રૂર તારૂં નામજ લીધું અને તેના ઉપર તને દયા આવી ગઈ. (૩) હે નારાયણ! તારૂં હૃદય અતિ ક્રોમળ છે અને તેથી તેં અનેક જીવોને તાર્યા છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તારી દયાની કાંઈ સીમાજ નથી એવો તું અતિ સુક્રોમળ અને પ્રેમાળ હૃદયવાળો છે. (૫)

૩૦૦૬-અન્તરિક્ષે છેક મરણની ઘડી સુધી તને યાદ કર્યો ન હતો. (૧) પ્રાણ નીકળતી વખતે તેણે પોતાના છોકરા ઉપરના મોહને વશ થઈને તેને બોલાવ્યો. તેનું નામ હતું નારાયણ. એટલા ઉપરથીજ તમે તેને સારૂં વેકુંઠમાંથી વિમાન મોકલાવ્યું. (૨) હે જગન્નાથ! ત્રેલોક્યમાં સૌથી વિશેષ સમર્થ અને સૌનો સંબંધી એવો તું અતિ કૃપાળુ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા ભક્તોનાં કામ કરવાને સારૂં તું સદાય તત્પર રહે છે, એટલા માટે તો તને લોકો “ભક્તકેવારી” (ભક્તોને તારનાર) કહે છે અને ચારે વેદ અને છ શાસ્ત્ર એ બધાં તારૂંજ વર્ણન કરે છે. (૪)

૩૦૦૭-પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને તથા તેમનું પ્રતિપાલન કરવાને સારૂં તો તમે અવતાર લો છો. (૧) અંબઝપિને સારૂં તમે દસ જન્મ લીધા અને કેટલા બધા દુષ્ટોને હણ્યા! (૨) તને ધન્ય છે. તને લોકો કૃપાનો સમુદ્ર કહે છે, ત્યારે હવે “હું પતિતો-તું પાલન કરું છું” એવા તારા વચનને સાચું પાડી બતાવ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ દયાના સમુદ્ર છે, આવું તારૂં વર્ણન પુરાણોએ કર્યું છે. (૪)

૩૦૦૮-હે નારાયણ! હું આવું છું, બહિં છું, પણ સંકટને સમે તારા ભણીજ જોઉં છું. (૧) તારા સિવાય મારે બીજા કોઈનો આશ્રય નથી, મેં મારા યોગક્ષેમનો ભાર તારા ઉપર નાખી

દીધો છે. (૨) હવે તું નિબુર થાય કે કૃપાળુ થાય; જેવો થાય તેવો, પણ હું તને કદાપિ વિસરનાર નથી. બધો વખત હું તારું જ ચિંતન કરીશ. (૩) હવે તે આપેલા વચનનું પાલન કરવું જો તારા અધિકારની વાત છે અને તારી સેવા કરવી જો અમારું કર્તવ્ય છે, એમ તું સમજી રાખજો. (૪) જે બોલ્યા પ્રમાણે ચાલતો નથી તેના ઉપર દોષ લાગુ પડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારો અને તારો સંબંધ તો તેવો નથી, કારણકે તું મારો જીવજનનમિત્ર છે. (૬)

૩૦૦૬-હે નારાયણ ! હું તારી આગળ નિશ્ચયપૂર્વક ખરે-ખરી વાત કહું તે તું સાંભળી લે. (૧) લોકલગ્નતનો તો મારામાં એક છાંટો પણ નથી અને હું ભાવહીન મનુષ્ય છું, પણ મારું બધું કાર્ય તારા ચરણ આગળ મૂકી દીધું છે. (૨) હું રાજરાજ તારી બાહ્યભક્તિ કરતો રહું છું; પણ તે છતાં મારું ચિત્ત હજી તારા ચરણમાં સ્થિર થયું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જે તારે કાંઈક કરવું જ હોય તો હું જે પતિત છું તેનો તું હવે ઉદ્ધાર કર. (૪)

૩૦૧૦-હું નિરાશ્રિત પરદેશી દીન-હીન અને ભોળો છું. તેટલા વાસ્તે હું તારા ચિંતનના રંગમાં સારી પેઠે રંગાઈને ઝકઝોળ બની ગયો છું. (૧) જો મારાં માળાપ ! હું તારો છું એમ તું જાણજો અને મારી ઉપેક્ષા નહિ કરતાં મને તારા પ્રેમ-સુખનું દાન દેજો. (૨) આ પ્રાપ્તિયક વસ્તુઓને વિષે મને સાવધ કરી દેજો અને કાચળી જેમ વેગળી રહી પોતાની દંદિ વડે ઇંડાને સેવે છે, તેમ તું તારી કૃપાદંદિ વડે મારું રક્ષણ કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તારો શરણાગત છું. મન, વાણી અને શરીરથી તારા સિવાય બીજા કોઈને જાણતો જ નથી. (૪)

૩૦૧૧-પૃથ્વી ઉપરના વેકુંઠ પંદરપુરમાં હું આવી પહોંચ્યો

હું, એમ બાણીને હું આજના દિવસને ધન્ય માનું છું. આજે મારે માટે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે. (૧) શંખ, લેરી અને તુરી આદિ નાના પ્રકારનાં વાદ્યોના નિનાદથી ગાજી ઊઠેલા આનંદસ્વરૂપ પંદરપુરમાં હું આવી પહોંચ્યો છું. (૨) અહીં આવતાની વારનેજ અહીંના સંતજનોએ મને પ્રેમાલિંગન દઈને મારું અંગ શીતળ કરી દીધું. (૩) પંદરપુરમાં ઠાપલ થયો એટલે મારા સખા, મારા માતાપિતા વિઠાળારાયનો મને મેળાપ થઈ ગયો અને તેથી મને જે મુખ થયું તેની તો સ્તીમાજ નથી. (૪) પંદરપુરમાં આવ્યો એટલે મારા ઉપરનો જન્મમૃત્યુનો બોલો હટી ગયો અને વિઠાળાઈ જનેતાએ મને પોતાના પ્રેમનો પાનો પિવડાવ્યો. (૫) વ્રકારામ કહે છે કે, પંદરપુર તો મારું પિયર છે, હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસાર તો મારે માટે રહ્યોજ નથી.

૩૦૧૨-ઓ મારી વિઠાળાઈ આવડિ! જે કર્વાથી મને તારા દર્શનની સુવિધા મળી જાય એવું કંઈક તું કર. (૧) જો તું તને પોતાને પતિતપાવન કહેવડાવતી હોય તો મારે માટે કશી ઢીલ કરીશ મા. (૨) અને જો તારા મનમાં મુજ પતિતતા પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો તું તારો પતિતપાવનપણાનો ટેક છોડી દે. (૩) “હું પતિતપાવન છું,” એવા તારા પતિતપાવનપણાને લગતા બોલ આખી દુનિયામાં સર્વત્ર બાણીતા થઈ ગયા છે, તેને જો તું સાચા પાઠે તો તો લોકો તને સારી કહે. (૪) લોકલજ્ઞાના લયને લીધે સંસારવ્યવહાર કરવો પડે છે; માટે તે જે વચન આપ્યું છે તેમાં જરા પણ ઊણપ આવવા દઈશ નહિ. (૫) વ્રકારામ કહે છે કે, મારી બાબતમાં તો આવું કંઈ છેજ નહિ; તું તો મારો અંતરંગ ભવજન મિત્ર છે. (૬)

૩૦૧૩-હે દેવ! અમારો સગો, સ્વજન, ધર્મમિત્ર અને મદદ-

ગારતુંજ છે. તારી અને મારી મૈત્રી સદાકાળ ટકાવી રાખજે. (૧) મારો અંતરંગ અને જીવજન સખા તુંજ છે. મારા અંતઃકરણથી ખૂબજ નજીકનો-મારો અંતરતમ મિત્ર છે. (૨) મારું કુળ, ગોત્ર, મિત્ર, સ્નેહી સૌ તુંજ છે અને તું મારા જીવનું જીવન છે એમ સમજીને હું તારા ચરણમાં અનન્ય લાવે શરણપ્રાર્થી થઈને આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હરેક રીતે હું તારો સેવક થયો છું, એટલા માટે જ્યાં વખત તનેજ યાદ કરવાનું અને તારોજ અભ્યાસ કરવાનું મને ગમે છે. (૪)

૩૦૧૪-હે દેવ! મને જે રીતે ગમશે અને જે રીતે મારા મનનું સમાધાન થશે તે રીતે હું તને બોલાવીશ. (૧) હે દેવરાય ! તારા સિવાય મને અહીં લૌકિક જાળતોની તો ગરજ છેજ નહિ. મને તો એક તુંજ ગમી ગયો છે, તારોજ રંગ લાગી ગયો છે. (૨) મારી ઇચ્છા તૃપ્ત થાય ત્યાંસુધી હું તારા ગુણાનુવાદ ગાઈશ, તું મારા હૃદયના ઊંડા મનોરથોને પૂર્ણ કરી દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ સાસરે ગયેલી છોકરી મનથી પોતાનાં માળાપને યાદ કર્યા કરે છે, તેમ આ સંસારમાં હું તારું સ્મરણ કરતો રહું છું. (૪)

૩૦૧૫-ગોવિંદ, ગોપાળ અને રામકૃષ્ણ એ નામ વડે મારું મોહું સદાકાળ રંગાયણુંજ રહો. (૧) જેમ નાનું છોકરું તેનાં માળાપની આગળ લાડમાં વાંકાચૂકા, બોળડાતોતડા, ગમે તેવા સારામાઠા શબ્દો બોલી નાખે છે, તેમ હું પણ મને આવડશે તેવા વાંકાચૂકા શબ્દો વડે તારા ગુણ ગાઈશ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તારો નાનકડો બાળક છું એમ બાળીને તું મારા બોલ સાંભળીને મારું લગાડીશ મા. (૩)

૩૦૧૬-હે મનુષ્યો ! જો તમારે નારાયણની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો તમે જ્યાં વખત પ્રેમ અને અદ્ભુત સહિત 'રામકૃષ્ણ'

એવા નામનો ઉચ્ચાર કરજો. (૧) મોઢેથી 'રામ', 'હરિ' એવાં નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ સાધન ઘણું સરળ છે. તેમ કરવાથી અલભ્ય લાભ તમારું ઘર પૂછતો ચાલ્યો આવશે. (૨) 'વિકૃલ' એ નામનો તમારે અભ્યાસ કરતા રહેવું. એ સિવાય બીજી કશી ભજનસાધન કરવાની એટા કરવીજ નહિ. (૩) તપ, તીર્થાટન અને મહાદાન એમાંનું તમારે કાંઈજ કરવાની જરૂર નથી. કૃત્ત મનને એકાગ્ર કરીને નામચિંતન કરશો એટલે તમને હરિની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તમારે દ્રવ્યનો કશો ખરચ પણ કરવો નહિ પડે અને એકલા નામની સહાયતા વડેજ તમને નારાયણની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૫)

૩૦૧૭-જે કોઈ પાતકી અને ચાંડાળ હોય તેને હરિકથામાં રસ નથી પડતો અને વિષથી આમ્ય-ગાયન સાંભળવામાં રસ પડે છે. (૧) કોઈ બ્રાહ્મણને પાદપંસાની દક્ષિણા આપતી વખતે તો તેમની આંખોમાંથી પાણી નીકળી પડે છે અને વિષય સંબંધી નાટક-તમાશાઓની પાછળ તેઓ કેટલા બધા પૈસાનો ફેડકટ ધુમાડો કરી નાખે છે. (૨) કોઈ ભિખારીને લંગોટી વાળવા જેટલું વેંતનું લગડું આપતાં તેમનો જીવ ચાલતો નથી અને ભવેયાઓને શાલ-હુશાલા ઇનામમાં આપી દેતાં વાર લગાડતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં ઉપર તમારે બેલાશક થંકવું. તેઓ આખરે ચમપુરીમાંજ જવાના છે. (૪)

૩૦૧૮-હો દેવ ! જેમ કોઈ ભૂખે મરતા હુકાળિયાની નજર ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ પકવાનના ઉપર પડે અને તે વખતે તેના મનને જેટલો હર્ષ થાય, (૧) તેટલોજ મને તારા ચરણનાં દર્શન કરીને થાય છે અને તેટલુંજ તેમના પ્રતિ મારું મન લોભાય છે. તને મળવાને માટે મારું હૃદય આટલું બધું ઝૂંચી કરે છે તેનું આજ કારણ

છે. (૨) જેમ માખણનો ગોળો બિલાડીની નજરે પડે અને તે જેમ તેના ઉપર એકસરખી નજર માંડીને તેની સામે ને સામે બેસી રહે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમ હે મારી પાંડુરંગા માતા ! તે બિલાડીની પેઠે હું પણ તારા ચરણના ઉપર ઝડપ મારવાને ટાંપી રહ્યો છું. (૪)

૩૦૧૬-હે મારા શ્રેષ્ઠ સ્વામિન્ ! જેથી કરીને તમને પરિશ્રમ પડે એવા પ્રેમનું મારે શું કામ છે અને તેથી મને સુખ પણ શું થાય ? (૧) હે નારાયણ ! આથી કરીને જેનાથી તમારા ચિત્તને લે-શમાત્ર પણ દુઃખ થાય એવું હું તમારી પાસે કશુંજ માગનાર નથી. (૨) રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, મોક્ષ, સંપત્તિ, ભોગવિલાસ એ બધાની તૃષ્ણા તો મારો જીવ ક્યારેનોય છોડી બેઠો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ખસ, તું મને એક વાર દર્શન દે અને મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ લાવીને મીઠું આલિંગન દે. (૪)

૩૦૨૦-જેમણે ચતુર્પૂર્વક ઉપાધિઓનો નાશ કરી દીધો હશે, તેમણે આપબળે દેવને હસ્તગત કરી લીધા એમ જણવું. (૧) જેમણે શરૂઆતમાંથીજ ધન અને જન એ બેઉનો ત્યાગ કર્યો હશે તેઓ પોતેજ જનાર્દનરૂપ થઈ ગયા છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ કામ એવું છે કે એમાં ઉતાવળ કર્યે વળે એમ નથી. આ વિષયનો રસ અંતરના અનુભવદ્વારા સમજાઈ જશે. (૩)

૩૦૨૧-હે દેવ ! મને તારું દર્શન થાય એજ મારા મનની એકમાત્ર ઇચ્છા છે. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇચ્છાને માટે મારા મનની અંદર સ્થાનજ નથી. આટલા માટે હે દેવ ! હું તારી દયાની ભીખ માગી રહ્યો છું. (૧) આપણે બે જણા ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભેટીએ, એકબીજાની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરીએ અને બેઉ આ-નંદના ઉર્દ્ધ્વે સહિત સાથે બેસીને લોખંખ કરીએ. (૨) માના મનમાં

પોતાનાં બધાં નાનાંનાનાં છોકરાંને લઈને એકજ ભાણુમાં ખાવાની ઇચ્છા હોય છે; અને છોકરાંને પણ માના લેગાં બેસીને ખાવાની ઇચ્છા હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમ હે નારાયણ! મને પણ તેવીજ ઇચ્છા છે. તે પૂર્ણ કરવાને સારું હું ઝટપટ આવ્યો આવજો. (૪)

૩૦૨૨-હે સંતજનો! આ શરીર નાશવંત છે. તેનો નાશ થતાં એક ક્ષણ જેટલી પણ વાર લાગવાની નથી; આવું હોવાથી ગોપિકાનો વક્તવ્ય જે દેવ છે તેમનો મને હજી મેળાય કેમ નહિ થતો હોય? (૧) તમે સૌ સંતમહાત્માઓ કૃપાના સમુદ્ર સમાન છો, એટલા માટે મારો આટલો સંદેશો તમે જરા વિગતવાર દેવને સંભળાવી દો. (૨) મારો દેવને કહેવડાવવાનો સંદેશો એટલોજ છે કે, હું ગરીબ અને અજ્ઞાન છું અને મારો કોઈ ત્રાતા છે નહિ; તેથી હે દેવ! મને તમારા ચરણ આગળ પડી રહેવા દો. આટલું તમે દેવને મારા વતી કહેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંતો! આ રીતે જો તમે મને દેવને સ્વાધીન કરાવી દેશો તો તમે મારું રક્ષણ કયું એવું હું માનીશ. (૪)

૩૦૨૩-હે દેવ! આ માથિક સંસારના સુખથી મારો જીવ ગભરાઈ બ્રહ્મો છે અને એમાંથી મને ઉગારી લે એવો તારા સિવાય મારો બીજો કોઈ મદદગાર નથી. (૧) હે નારાયણ! તારા પગને હું બાથ ભરીને વળગી પડું એવુંજ મારા મનને થયા કરે છે. (૨) તમારું રૂપલાવણ્ય જોઈને મારા મનને એવો ઉમળકો આવે છે કે તને હું ક્યારે પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દઉં? (૩) મુજ માતકીની પાસે પહેલાંની તો કશી સામગ્રી છે નહિ અને તેથી તો મને તારા ચરણનો વિયોગ થયો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે ગોપાળ! સંચિત કર્મોની મદદ વિના અલભ્ય લાભની પ્રાપ્તિ થાય કેવી રીતે?

પણ તે છતાં હું તારો દાસ છું એમ સમજીને હું તારી વિનંતી કરું છું. (૫)

૩૦૨૪-હે મનુષ્યો! તમારું કિંમતી આયુષ્ય એળે વહી જાય છે. આ આયુષ્ય તમને મળ્યું છે તે તમે પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોનાં ફળરૂપે મળ્યું છે એમ જાણજો. (૧) તમે જરા વિચાર કરી જુઓ કે, આ નરદેહ તમારા અનંતાવધિ જન્મો પછી છેક છેવટે તમારા હાથમાં આવી પડ્યો છે. (૨) અહીં તમે જે કમાણી કરી લેશો તેજ તમને આગળ કામ આવશે. એટલા માટે સહેલાઈથી પ્રસન્ન કરી શકાય એવા વિઠાબારાયનું તમે ધ્યાન કરજો. (૩) જેમ તમે કમાઈ કમાઈને ધનનો સંગ્રહ કરતા જાઓ છો, તેમ નારાયણની પ્રાપ્તિ કરવા ઉપર પણ લક્ષ આપીને તેમની પ્રાપ્તિ કરી લો. (૪) તમે હરિની ભક્તિ કરશો, તો તે તમને પરલોકમાં કામ આવશે અને તમને યમના હાથમાંથી છોડાવશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારા આયુષ્યની કિંમત આંકતા થઈ જાઓ; તેનું જતન કરવાને સાફ તમારે હરિનામના સિવાય બીજો એક પણ શબ્દ બોલવો નહિ. (૬)

૩૦૨૫-નકામો લવારો કરવાથી તમને કાંઈ ફાયદો થાય છે ખરો? પંઢરીનાયનું ધ્યાન કરતાં તો કશોજ શ્રમ પડતો નથી. (૧) જો મોઢથી હરિનામનો સદાકાળ ઉચ્ચાર કરવાનો અભ્યાસ એક વાર પડી ગયો તો તેથી તમને એવું પારવિનાનું સુખ પ્રાપ્ત થશે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. (૨) હે દેવ! રામકૃષ્ણ-નામના રટણનો મારી જીલને રંગ લાગી ગયો છે. તારું નામ તો અમૃતની કુખી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં મનમાં તેમની ધ્યાનાવસ્થામાં નારાયણનો વાસ થાય છે તેવા પુરુષોનાં મોઢાંને ધન્ય છે. (૪)



૩૦૨૬-પંડરપુરના રાજા જે દેવ છે તે કીર્તનાનંદ વડે પ્રસન્ન થઈને પોતાના સેવકોની માથે ને સાથે રહે છે. (૧) હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવાને ભક્તમંડળી જ્યાંજ્યાં જાય છે ત્યાંત્યાં તેમની સાથે ને સાથે અનંત લગવાન પણ ચાહ્યા આવે છે. (૨) નારદમુનિ આખા ત્રેલોક્યમાં વિચરે છે અને ગોવિંદ પણ નિત્ય તેમની સાથે સાથેજ ચાહ્યા કરે છે; (૩) કારણકે નારદ પોતાના મધુર સ્વરથી હરિની કીર્તિ ગાતા ગાતા જાય છે. હરિ પણ તેમની જોડે જોડે આખે રસ્તે ચાહ્યા જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને પોતાનાં કીર્તન સાંભળવાં બહુ ગમે છે. એટલે તેને કીર્તન સાંભળવાનો શોખ છે, તેટલો ખીજ કોઈ પણ વિષયનો નથી. (૫)

૩૦૨૭-નાતું છોકરું પોતાની મા વિના એક ઘડી વાર રહી શકતું નથી. મા તેની નજરે ન પડે તો તે રડીરડીને ટિટિયારો મચાવી દે છે. (૧) લોકો તેને ગમે તેટલું સમજાવે, તેને જીભાવામાં નાખવાને તેને ગમે તેટલું પટાવે-ફાસલાવે, પણ છોકરાને તો મા અને માજ જોઈએ; (૨) ખીજું કંઈજ નહિ. તેને તો મા સિવાય ખીજ કોઈનું બોલવું પણ સાંભળવું ગમતું નથી. મા નજરે પડી એટલે તે ખુશ થઈને નાચવાકૂદવા મંડી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠાળાઈ એ મારી મા છે. તેના સિવાય ખીજના બોલની મને જરાય ગરજ નથી. (૪)

૩૦૨૮-હરિના ભક્તોને કોઈ પણ જાતનો લય તો હોયજ નહિ; તેમ તેઓને કોઈ પણ બાળતની ફિક્કસચિંતા પણ હોય નહિ. કારણકે નારાયણ તેમનાં બધાંજ દુઃખોનું નિવારણ કરતા હોય છે. (૧) દેવરાય તેમના શરીરને દુઃખદારિદ્ર્યનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી, તો પછી તેમને સંસારને લગતી બાળતોને સારૂ ચિંતા કરવાનું કારણજ શું? (૨) તેઓ બધો વખત ધૈર્ય રાખીને ચિત્તને

સમાહિત અવસ્થામાં રાખીને રહે છે અને મનમાં વિશ્વાસ રાખે છે કે, નારાયણ અમારી પાસેના પાસેજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે આખા જગતમાં વ્યાપક છે તેજ એક પાંડુરંગ મારા સખા થયા છે. (૪)

૩૦૨૬-જે દહાડે મને હરિના લક્તોનું દર્શન થયે તે દહાડે જાણે દશેરા અને દિવાળી બેઠ તહેવારો લેગા આવ્યા, એવું હું માની લઈશ. (૧) આવો સુયોગ મને આજે સાંપડ્યો, તેથી મને એવું અગણિત પુણ્યરાશિની પ્રાપ્તિ થવા જેટલું સુખ મળ્યું કે જેનો કાંઈ મુમારજ નહિ ! (૨) આજે મારે સોનાનો સૂરજ જિગ્યો, કારણકે સંતોની સંગતિને લીધે મારે મોઢેથી નીકળતા રામનામના ઉચ્ચારનું પૂરેપૂરું શુભ ફળ મને લાધી ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ સંતોના ઉપકારના ઋણમાંથી મારે કેવી રીતે મુક્ત થવું તેનો ખીજો ઉપાય ન સૂઝવાથી હું મારો જીવજ તેમના ચરણ ઉપર મૂકી દઉં છું. (૪)

૩૦૩૦-‘ ખ્રિસ્તી ’નો ધંધો ( એકથી સાતઆઠ દિવસના વાયદા ઉપર નાની નાની રકમ વ્યાજે ધીરવાનો ધંધો જે હાલ મારવાડીઓ અથવા કાપૂલીઓ કરે છે તે ) ખીજા બધા ધંધામાં સૌથી નીચ ધંધો છે; અને એ ધંધો આ કળિયુગમાં પ્રાદ્વણો પણ કરતા થઈ ગયા છે. (૧) તેઓ ઢેસલંગિયાઓની સાથે ધીરધારનો વેપાર કરે છે તે વખતે તેઓ આલડછેટનો વિચાર કરતા નથી. (૨) લંગિયાઓની સાથે લેવડદેવડનાં ખાતાંનો હિસાબ કરતી વખતે તેમનો સ્પર્શ પણ થતો હશે; તેમની સાથે રકબક કરતી વખતે નીચ જાતિનાં મોઢાંનું ચૂંક પણ તેમને ઊડતું હશે પણ તેનું કાંઈ નહિ. (૩) આશા, તૃષ્ણા, માયા એ રાંડો લંગડી-ઓનાં નામ તેઓ કાગળ ઉપર લખ્યા કરે છે, પણ નારાયણનું

સ્મરણ કરવાની તેમને કુરસદ મળતી નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રાણીઓનો દેહ પરતંત્ર થઈ ગયો છે. ત્યાંસુધી તેઓ પાંડુરંગનું સ્મરણ નહિ કરે, ત્યાંસુધી તેમને ઉત્તમ ગતિ મળવાની નથી. (૫)

૩૦૩૧-તેમનો જન્મ થયો છે તો પ્રાણીઓના ઘરમાં, પણ પ્રાણીઓનાં કર્મ કરતાં આવડ્યાં નહિ અને મારવાડી જનીને ખ્રિસ્તીનો રોજગાર લઈ બેઠા છે અને ભંગિયાઓના મોહોદ્ભામાં ઘેરઘેર ફેરા ખાતા ફેરે છે. (૧) અરે! પેટ ભરવાને સાડ તેઓ અત્યંતે ઘેરથી ખીચડી માગી ખાય છે અને તેમની સાથે લેવડદેવડ કરતી વખતે તે લોકોને માળહેન સમાણી જૂંડી ગાયો દે છે. આવા લોકોનો જન્મ તો થયો હતો ઉત્તમ કુળમાં, પણ તેમનાં કર્મ આવાં ગંદાં હોવાથી તેમણે પોતાના ખાપનું અને મોસાળ પક્ષનું એમ બેઉ તરફનાં કુળ હુખાવ્યાં. (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, આ કળિયુગમાં આવો વ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો છે. સ્વાધર્મની ભૂખ અતિશય વધી જવાથી તેઓ પોતાનાં શુદ્ધ આચરણને છોડીને બ્રહ્મ આચરણ કરતા થઈ ગયા છે. (૪)

૩૦૩૨-હો ગોવિંદ! હવે તું મને દર્શન દે. મારા મનને હવે આ એકજ પ્રવૃત્તિ કરવી ગમે છે અને મારો આજ નિયમ થઈ ગયો છે. (૧) તું મને ક્યારે તેડવા આવીશ એજ ધખારો બધો વખત મારા મનને ચચા કરે છે. (૨) હું તારું શ્રીમુખ જોઉં, એટલે મારી આંખોની ભૂખ લાગી જશે અને મને તારા આલિંગનનું સુખ મળશે ત્યારે મારા હાથને ટાઢક વળી જશે. (૩) હવે આની પાછળ મારું મન ઘેલું થઈ ગયું છે. તેની અધીરાઈનો પાર નથી. મારી આ ઇચ્છા કદી પૂર્ણ થશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. (૪) આમ કરતાં કરતાં ઘણા વખતથી હું ટળવળતો

મેહો છું અને આને સાફ આ શરીર આટલા દિવસ જીવતું રહ્યું છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! આજ પછી મારો ભાર તારે માથે છે એમ જાણજો. (૬)

૩૦૩૩-હે દેવ! શું કરવાથી મારું કલ્યાણ થશે, તે તું મારા મનની અંદરના ભાવ ઉપરથી જાણી જાય છે અને તે પ્રમાણે તું કાર્ય કરે છે. (૧) મારા મનની અંદર જે નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ છે તેથી થતાં સુખદુઃખની હું ચિંતા કરતો નથી. (૨) એ ઇચ્છાઓનો સંબંધ અને મને વળગેલો તૃપ્તિઓનો ફાંસો, એમને તું એવી રીતે તોડી નાખ કે તેથી મને જરાય દુઃખ ન થાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા એકાંતસુખનો સ્વાદ આખીને હું બેફિકર બની ગયો છું. (૪)

૩૦૩૪-ચોટલી, જનોઈ વગેરેમાં જો તું ઝૂંથાઈ ગયેલો છે તો તે ઉપરથી તું વેદોનો દાસ છે એમ સમજી લેજો. (૧) ચોટલા માટે તું થાદ રાખજો કે, જો તું વેદોક્ત કર્મકાંડ નહિ કરે અથવા કરવામાં ભૂલચૂક કરીશ તો તું પાતકી થઈશ અને નરકે જઈશ. (૨) જો તારામાં ડહાપણ અને ચતુરાઈ સારા પ્રમાણમાં હોય તો તું શુદ્ધ આચરણ રાખવા ચૂકીશ નહિ. (૩) જ્યારે તું સંન્યાસી થાય ત્યારે તું ચોટલી અને જનોઈનો ત્યાગ કરી દેજો, ત્યાર પછી તું વેદોક્ત કર્મ નહિ કરે તો તને કશી હાનિ થવાની નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેહાદિ પ્રપંચની અંદર અલિપ્ત રહીને જીવવાથી તારામાં પ્રહ્લ્લજ્ઞાન પ્રકટ થશે. (૫)

૩૦૩૫-કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે, દુનિયામાં સતી તરીકે પંકાય છે, પણ રાત્રે અંધારામાં સાતસાત જણની સાથે બ્યલિચાર કરતી હોય છે. (૧) પોતાના ધણીને ઘરના કૂતરા સમાન ગણે અને તેનું મન તો બધો વખત પરપુરુષની વાટ જોયા કરે. (૨)

તુકારામ કહે છે કે, આવી બ્યલિયારિણીઓનાં પાપનો આઠો-આંક નથી અને તેઓ અઘોર નરકમાં જઈ પડશે. (૩)

૩૦૩૬-છિનાળા બાયડીઓ છોકરાંની ઇચ્છાથી પરપુરુષનો સંગ કરતી નથી, પણ પેટમાં ગર્ભ રહી જાય ત્યારે કરે શું? (૧) જે માણસ બીજને શેકીને ખેતરમાં વાવે તેનો સરકારદારો તેનો કાકો ભરવા આવવાનો હતો? (૨) બ્યારે કરેલા કામનું જતન કરવાની પોતાની મરજી ન હોય, ત્યારે લોકો નકામાં લક્ષણ શા સાફ વધારી મૂકતા હશે? (૩)

૩૦૩૭-બ્યારે આપણે નરદેહ ધારણ કરીને આ સંસારમાં આવ્યા છીએ ત્યારે વિઠોળાના ચરણનું ચિંતન કરવામાંજ સુખ છે, એમ જાણવું. (૧) આવું કરવાથી બધો સંસારજ સુખમય બની જશે અને કલેશ, દુઃખ ઇત્યાદિ પીડાઓનું તો નામ પણ નહિ રહે. (૨) જે કોઈ આનંદ સહિત વિઠોળાનું નામ લેશે તેને સાફ તે અતિ સુલભ થઈ પડશે એવું નારાયણે પોતાને મોઢથીજ કહ્યું છે. (૩) કૃપાના સાગર શ્રીહરિએ તમારા ઉદ્ધારનો રસ્તો બતાવી દીધો છે. તે શું તમને ગમતો નથી? (૪) તુકારામ કહે છે કે, લોળા ભાવિક લકતોને તારવાને સાફ દેવે આ રસ્તો બતાવીને તેમના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. (૫)

૩૦૩૮-આ શરીર કોની સત્તા વડે પોતાની બધી ક્રિયાઓ કરે છે? હરિના સિવાય તેને બોલવાની શક્તિ આપે એવો બીજો છેજ કોણ? (૧) સૌની આખોને જોવાની અને સૌના કાનને સાંભળવાની શક્તિ આપનારા એક હરિજ છે. તેનું ભજન કરવાનું તમે ભૂલતા નહિ. (૨) મનના અહંકારને પણ ગતિમાન કરનારા એક દેવજ છે. એમ સમજીને ફલાણું કામ તો મેં કયું એવું કદી બોલવુંજ નહિ. (૩) આડનાં પાન હાલે છે, તે તેની સત્તા વડેજ

હાલે છે. ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં પછી અમુક કામ તો મેં કર્યું એવા અહંભાવને માટે અંવકાશજ કયાં છે? (૪) તુકારામ કહે કે, વિઠાળા સૌના અંતર્યામી છે અને આપું ચરાચર વિશ્વ સર્વત્ર તેમનાથીજ ભરાઈ ગયું છે. તેમના સિવાય જગતમાં ખીલું છેજ કોણ? (૫)

૩૦૩૬-શ્રીહરિની માયા વડે આપું જગત મોહિત થઈ ગયું છે. તેને લીધે લોકો અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મ કરીને અધોગતિએ જાય છે. (૧) આવા લોકોના પ્રતિ આદર અને પ્રેમ રાખ્યાથી શું વળે? તેમની આથેનો અંબંધ તોડી નાખીને તેમનાથી દૂર રહેવું, એજ ઉત્તમ છે. (૨) જેમના સ્વભાવમાં નાના પ્રકારના વિકાર અને અપલક્ષણો રહેલાં છે તેમના સંસર્ગથી મોટા મોટા તપસ્વી-મુનિઓ પણ અલિત થઈ ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા મન! હું તને આવી આવી શિખામણ દઈ છું એટલા માટે ભવિષ્યમાં આવું કરતી વખતે લજવાજે. (૪)

૩૦૪૦-હે નારાયણ! મારા મનમાં જે જે જાણતની તૃષ્ણા હતી તે બધી તે પૂર્ણ કરી લીધી છે. (૧) મારા અંતઃકરણના કયા ભાવને હું અલગ કરીને તને જતાવું તે કહે. તું મારા અંતઃકરણની બધી વૃત્તિઓથી જાણીતો છે. (૨) પોતાના મનના બધાજ વિચારો, બધીજ ઇચ્છાઓ કહી નાખવા જેવો વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર તારા સિવાય ખીલે મારે છે પણ કોણ? (૩) બધાજ લોકો મારા આપ્ત અને સ્વજન-સંબંધીઓ જેવા થઈ ગયા છે. અહીં મારું પોતાનું કોણ અને પરાયું કોણ તેજ પારખવું મુશ્કેલ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સર્વ જીવોનું જીવન અને જીવવાનું સાધન તું એકલોજ છે અને મારા મનનું સમાધાન કરવાનું તારાજ હાથમાં છે. (૫)

૩૦૪૧-હે દેવ ! હવે મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી તે તું મને કહે. પોકળ શબ્દજ્ઞાની વેદાંતીઓએ બધુંજ બગાડી માર્યું છે (૧) હે અનંત ! ત્યારે હવે તું તારી સેવાનું ખરૂં રહસ્ય જ્ઞાન સુધી પોતેજ નહિ બતાવે ત્યાં સુધી કોઈના સમજવામાં આવનાર નથી અને જો સમજવામાં નહિ આવે તો આખા સંસારને દૂષી મરવાને વખત આવી લાગશે. (૨) સ્નાનસંધ્યા આદિ શુદ્ધ આચરણનો આ શબ્દજ્ઞાનીઓએ નાશ કરી માર્યો છે; કારણ કે તેઓ એમજ કહે છે કે, જો સ્નાનસંધ્યા વગેરેમાં બળ્યું છે શું ? (૩) શ્રીહરિએ એક પથરો છે, એવું કહીને તેઓએ હરિભક્તિનું સત્યાનાશ વાળી દીધું છે અને ગમે તેમ કરીને દેહનુંજ રક્ષણ કરવું અને એમાંજ જીવનની સાર્થકતા છે એવો વાદ ચલાવે છે. (૪) તેઓ લોકો કહે છે કે, તમારે એકાદશી કરવી નહિ અને હરિની કથાકીર્તન વગેરેમાં સામેલ થવું નહિ. આવી રીતે તેમણે ભજનનો નાશ કરવા માંડ્યો છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તે પાખંડી શબ્દજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, દેવ તો આપણા હૃદયમંદિરમાં છે, માટે દેવનું દર્શન કરવાને સારૂ તમારે મંદિરમાં જવાની જરૂર નથી, આવી રીતે તેમણે કર્મ અને ઉપાસનાને ડુબાવી માર્યો છે. (૬)

૩૦૪૨-હે દેવ ! તને નમન કરવું એજ મારું કર્તવ્ય છે. સ્નાન કરવાથી શી ઊણપ આવી બ્ય છે ? (૧) પૂર્વે થઈ ગયેલા અંતો જે માર્ગ પ્રસ્તુત કરી ગયા છે, તેને હું વાળીઝાડીને સાફ કરવા આવ્યો છું. તેમ કરવાથી લાભ થાઓ કે હાનિ થાઓ, તેમાં મારે શું ? (૨) તું મારો અંગીકાર કરતો નથી, તોપણ મને ભક્તિનું માધુર્ય આપવાનું મન થાય છે. આમિવાય મારે માટે બીજું કશું કર્તવ્ય રહ્યું નથી. (૩) હે દેવ ! હું તારી આગળ નૃત્ય કરીશ, તારી કથાનું શ્રવણ કરીશ અને તેમ કરવાથી મને તૃપ્તિ થાય, તેટલો પ્રેમાનંદ મળી રહેશે. (૪) તારા મંદિરના મહાદાર આ-

ગળ વૈષ્ણવોનો સમુદાય કહ્યા પ્રમાણે પ્રેમાનંદયુક્ત સર્વ વ્યવહાર કરશે. તેમ કરવાથી તેઓ વૈકુંઠની નજીક જઈ પહોંચશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમને મુક્તિની તો ગરજ છેજ નહિ. તારી સેવા કરતાં કરતાં જન્મ લેવો અને મરવું એજ અમને તો સાઈ લાગે છે. (૬)

૩૦૪૩-કેટલાક લોકો સંન્યાસદીક્ષા લઈને લગવાં વસ્ત્ર તો ધારણ કરે છે, પણ મનમાં વિષયને લગતી વાસનાઓને તો કાઢી નાખતા નથી. (૧) તેઓ નકારા અન્ન તરફ નાપસંદગી કરે છે, સ્વાદિષ્ટ અને મધુર અન્નના પ્રતિ રુચિ ધરાવે છે અને પોતાને માન, પૂજા ઇત્યાદિ ક્યારે મળે તેની વાટ જોતા ફરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકો મોઢેથી નારાયણના નામનું જનન કહાય કરે તોપણ તે તેમનો ઢાંગજ છે. હવે આવું જેમનું આચરણ હોય તેમને જનાર્દનનું દર્શન થાયજ શી રીતે ? (૩)

૩૦૪૪-કેટલાક ગોસાઈઓ માથે લાંબી લાંબી જટા વધારે છે અને સાધુપણના અભિમાનપૂર્વક કહોટા વાળીને સગર્વ લાપણો બાડે છે. (૧) તેઓ આખે શરીરે રાખોડી ચોળે છે, પણ ક્યારે મિષ્ટાન્નનું નોતરું આવે તેની વાટ જોયા કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ તેમનો સ્વધર્મ તો છેજ નહિ પણ તેમને હૈયે આ વાત વસેલી ન હોવાથી, તેઓ જૂઠા વાદમાં પડીને ભ્રમિત થાય છે. (૩)

૩૦૪૫-કેટલાક વળી કાનમાં વેહ પાડીને તેમાં કડાં ઘાલે છે અને અમે “ નાથ ” છીએ એવું હુનિયાને કહેતા ફરે છે. (૧) તેઓ ગામેગામ ફરે છે, અડંગા નાખે છે અને લોકોની પાસે પુષ્કળ પૈસા માગી માગીને લે છે. પણ તેઓ શંકરને તો સમ ખાવા જેટલા પણ ઝોળખાતા નથી. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે તેઓ



પોતાનાં પેટ ભરવાના ઉપાય શીખે છે અને તેમ કરીને છેવટે નરકે જાય છે. (૩)

૩૦૪૬-વળી કેટલાક મલંગ-ફફીર લોકો ઘેરેઘેર પૈસા ઉઘરાવતા ફરે છે અને કોઈ ન આપે તો પોતાનું માથું દ્રાડીને લોહી કાઢે છે, (૧) શરીરમા સળિયા લોકે છે, ગળામા લોહાની સાકળ પહેરે છે અને ખૂબ જોરથી ઘરાડા પાડે છે (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ કાઈ સાધુનો સ્વધર્મ ન કહેવાય. તેઓ ઇશ્વર-પ્રાપ્તિનું ખરૂં સાધન સમજ્યાજ નથી. (૩)

૩૦૪૭-‘માનભાઉ’ નામના સાધુઓ દાઢી અને માથા મૂડાવી નાખે છે અને શરીરે કાળા વસ્ત્ર પહેરે છે (૧) હાથમા મોટો કંઠૂકો લઈને લોકોને ઉપદેશ દેતા ફરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, પછી રાડો અને છોકરાઓને પોતાનો વેશ પહેરાવી દે છે. આવા લોકોને યમ સજા કરશે. (૩)

૩૦૪૮-કેટલાક જગમળની જાય છે અને શરીરે ભલૂલી ચાળીને ઘેરેઘેર શંખ વગાડતા ફરે છે (૧) તેઓ શિવનિર્માટ્ય અને શિવનું ચરણોદક એ બે વસ્તુઓનું સેવન કરતા નથી. ઘેરેઘેર ધંદા વગાડીને પેટ ભરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તેઓ શિવના ભક્તો છે નહિ. તેમનો ઘણો જ વ્યવહાર લૌકિક છે. (૩)

૩૦૪૯-કેટલાક ગળામા કંઠીઓ પહેરે છે અને શરીરે છાપો મરાવે છે. પછી પેટને માટે દેશવિદેશ સ્વકતા ફરે છે. (૧) શરીર પર ઘોળી લગોટી ધારણ કરીને અન્નક્ષેત્રના રોટલાની વાટ જોતા બેસી રહે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ ઘણા માધિક દાગ છે. એવાની પાસે ગોવિંદ હોય નહિ. (૩)

૩૦૫૦-ઉપર કહ્યા તેવા જાતજાતના વેશ ધારણ કરીને એ લોકો દેશેદેશ ભટકે છે અને પેટને માટે દાન ઉઘગવતા ફરે છે (૧)

પરમાર્થને ખાતર સંસારનો ત્યાગ કરનારા વિરલાજ હોય છે. એવો કોઈ હોય તો મને તેનું નામ કહો તો ખરા ! (૨) તુકારામ કહે છે કે, એવા તો એક શુકદેવજ પાક્યા કે જેમણે જન્મતાની સાથેજ સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો; માટે ખરેખરા કલંકરહિત અને શુદ્ધ તો તેજ કહેવાય. (૩)

૩૦૫૧-શ્રીપુત્રવગેરે સૌ માનિક છે. છેવટે તો તેમાંનું કોઈ જ કામ આવવાનું નથી. (૧) બિલટાં તેઓ તમને યમના હાથમાં ખંધાવી દેશે અને તમારે શરીરે લૂગડાં હશે તે કાઢી લેશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવાં જેઓ ચોર છે તેમનો વિશ્વાસ રખાયજ શી રીતે ? એટલા માટે હે દેવ ! મેં તમારો છેડો પકડ્યો છે. (૩)

૩૦૫૨-હે દેવ ! તારા દર્શન વિનાનું શાબ્દિક પ્રવક્તાન મારે બોધતું નથી. (૧) એમ સમજીને હું તો તારું ચિંતન કરતો રહું છું. એ સિવાય મને બીજું બોલવાનું પણ ગમતું નથી. (૨) હે પાંડુરંગ ! મને તારું દર્શન તો થાય નહિ અને લોકોમાં મારું સન્માન વધે તે મારે શા કામનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તને મળ્યા વગર તો રહેવાનોજ નથી. જો તેમ નહિ થાય તો હું ગાંડો થઈ જઈશ. (૪)

૩૦૫૩-હે દેવ ! હું તારો છું એમ છતાં તારામાં તે જાખ-તનું અભિમાન બેવામાં આવતું નથી. (૧) અણસમજી છોકરાના ઉપર તેની મા ગુસ્સે થાય ત્યારે જો તે છોકરાના ઉપર કદી દુઃખ આવી પડે તો તેની મદદે કોણ દોડી જવાનું હતું ? (૨) તેમ હે વિઠોળા ! તારા વિના હું આ સંસારમાં પરદેશી જેવો છું. માટે તું મને આ દુઃખમાં ગૂંચવી મારતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ જગદીશ પાંડુરંગ ! મારે તો એક તારીજ આશા છે. (૪)

૩૦૫૪-હે પાંડુરંગ ! મારો જીવ જન્મમૃત્યુનાં કપ વેડી વેડી-

ને ઘણો ત્રાસી ગયો છે; એટલા માટે હું તને પોકાર કરું છું તે તું સાંભળ. (૧) હે રખુમાઈના પતિ ! અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરીને અને જન્મમૃત્યુનાં કષ્ટ વેઠી વેઠીને હું હવે અત્યંત શ્રમિત થઈ ગયો છું માટે હવે તું વહેલો વહેલો મને દર્શન દે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પતિપાવન દેવ ! મારાં અનેક જન્મજન્માંતરોનાં દુઃખોને તું હવે હરી લે. (૩).

૩૦૫૫-રખુમાઈના પતિ વિઠ્ઠલ હવે મને મળતા નથી, ત્યારે હવે મારા ઉપર વીતનારાં દુઃખોમાં મારો ભાગીદાર કોણ થશે ? બ્રહ્માએ મારા કપાળ ઉપર એવું શું લખી માર્યું છે કે જેને દીધે આ દુઃખોમાંથી મારો છુટકારો થતોજ નથી ? (૧-૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! તું મારા વિષેની ચિંતાને એક પાળુએ ન મૂકી દેતાં મને વહેલો વહેલો આવીને મળી જા. (૩)

૩૦૫૬-હું પંઢરપુર જાઉં એવું મારા મનમાં થયા કરે છે. મને તો મારી વિઠાળાઈ મા ક્યારે મળે એવુંજ થયા કરે છે. (૧) તે સિવાય મને સુખની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવજ નથી. મારે આખે શરીરે જાણે ભડકા બળતા હોય એમ હું બાળ્યોબાળ્યો થાઉં છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તે દેવના ચરણતું મને દર્શન થાય તો મારાં બધાંજ દુઃખોનો અંત આવી જાય. (૩)

૩૦૫૭-મેં મારો દેહ, મારું મન અને મારું ધન, એ બધુંજ પંઢરપુરના રાજાને અર્પણ કરી દીધું છે; એટલે હવે મારે કશુંજ કહેવા જેવું રહ્યું નથી. (૧) વિષયને લગતી ચિંતા અને કોઈ પણ જાતની તૃષ્ણા મારા મનમાં રહી ગયાં નથી. મેં મારી ઉપાધિઓનો ફાંસો તોડીને ફગાવી દીધો છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે તો એક વિઠાળાતું નામ છે, તે સિવાય રોકડી પાઈપણ મારી કંને છે નહિ. (૩)

૩૦૫૮-અરે મનુષ્યરૂપે આ સંસારમાં આવેલાંઓ! તમે ઊઠો અને ઉતાવળ કરો. તમે ઝટઝટ તે ઉદાર પાંદુરંગને શરણે નાઓ. (૧) આ દેહ તો દેવનો છે અને જે ધન છે તે કુબેરનું છે. આવી ન્યાં વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં મનુષ્યનું છે શું? (૨) આપનારા અને અપાવનારા સૌ એક દેવજ છે. જો આવુંજ છે તો મનુષ્યની સત્તા રહીજ ક્યાં? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પ્રાણીને તો એક નિમિત્ત માત્રજ બનાવી રાખ્યું છે; પણ આટલો મુદ્દો સમજાય નહિ ત્યાંમુધી મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ છે. (૪)

૩૦૫૯-ગર્ભિણી સ્ત્રીને જન્મવાનું નોતરું દઈએ એટલે ગર્ભના બાળકને નોતરું દેવાની જરૂર રહેતી નથી. ગર્ભિણી જમીને તૃપ્ત થઈએટલે ગર્ભનું બાળક તૃપ્ત થયુંજ જાણવું. (૧) તેવીજ રીતે વૈષ્ણવોનું પૂજન કરવાથી દેવ મહેલાઈથી પ્રસન્ન થઈ જાય છે. (૨) છોકરાનો વિજય થાય તો તેથી તેના બાપને સુખ થાયજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમૃતનું સેવન કર્યાથી તરશ અને રોગ એ બેઉનું સામઠું નિરાકરણ થઈ જાય છે. (૪)

૩૦૬૦-હે દેવ! સૌ કોઈ તારાંજ અંગ છે, તે હું જાણું છું. (૧) હે નારાયણ! ખીજા બધા લોકોને આ વાત જાણે અતિ ગૂઢ હોય એવું લાગે છે. (૨) જે જે ઘરની રચના એકસરખી હોય તેમાંના કોઈ પણ એક ઘરમાં રહેનારો ચોર ખીજાં બધાં ઘરથી જાણીતો હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સઘળા ભેદોની જગ્યાએ અભેદની સ્થાપના કરીને હું પરમાર્થ-સ્વરૂપનું ચથાર્થ રીતે પ્રતિપાદન કરું છું. (૪)

૩૦૬૧-હે દેવ! મેં મારો દેહ તને અર્પણ કરી દીધો છે તે છતાં હજી મારા મનમાંથી ભય દૂર થઈ ગયો નથી. (૧) આ રીતે મારે હાથે ભારે વિશ્વાસઘાત થાય છે, એ મારી ત્રુટિ મને સંમન-

ઈ ગઈ છે (૨) જે હુ માટે મોઢેથી જોણુ છુ તેનો મને દાડિયાને કદી પણ અનુભવ થતો નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠ્ઠલ! આજે તારે મને સજા કન્વી જોઈશે (૪)

૩૦૬૨-હરિને સર્વસ્વ અર્પણુ કરી દેશો ત્યારેજ તમને તેમનુ દર્શન થશે (૧) નહિ તો જેના મનમાં જે જે વસ્તુની ઇચ્છા હશે, તેને તે વસ્તુનો ભોગ ભોગવવો પડશે (૨) જેવુ કાઈ આપણા હાથમાં આવે તેવુ આપણે તે પાછુ આપી દેવુ મતલબ કે, છુવે તો હરિની આગળ એવા થઈ જવુ કે જાણે પોતે છેજ નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે, પાછળથી કશુ બાકી રાખવુજ નહિ એ ઉત્તમ નીતિ છે (૪)

૩૦૬૩-ગધેડાને ગમે તેટલો મરસ ગીતે શણગારીએ તો પણ તે થોડા થઈ જવાનો હતો? (૧) તે તેની ભૂકવાની આદત છોડવાનોજ નથી, કારણકે એ તેનો સ્વભાવજ છે અને સ્વભાવની આગળ તેનો કશો ઉપાય ચાલવાનો નથી (૨) કૂતરાને પાલખી મા બેસાડીએ પણ તે કાઈ છાનો ગહેવાનો હતો? તે તો ભસવાનોજ (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેનો જે સ્વભાવજ છે તે તો કોટિ ઉપાયે બદલાયજ નહિ (૪)

૩૦૬૪-ગળી વસ્તુ સોને ભાવે છે, પણ જે રાગી હોય તેને તે કંઠવી જે જેવી લાગે છે (૧) એટલે તેના એકના અભિપ્રાય ઉપરથી એમ ન માની લેવાય કે બધી ગ્મોઈ કંઠવી થઈ ગઈ છે (૨) નકટા માણુમને આરસીમાં જોવુ ગમતુ નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા ખલ પુરુષોને ગમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ તો તેનો તેને ફટાજોજ આવવાનો (૪)

૩૦૬૫-હમેશા બ્યારે ત્યારે મતોની નિંદા કન્વી એ તો ફુજનોનો સ્વભાવજ છે (૧) હવે તેમને કહેવુ પણ શું? તેઓ તો

પાપનાજ લાંડાર સમાન છે. (૨) જેઓ નિત્ય રામનામનું સ્મરણ કરે છે તેમને પેલા દુર્જન લોકો નકામા આગસુ કહે છે. (૩) જેઓ તીર્થ, વ્રત વગેરે કરે છે તેને તેઓ લિખારી-લામટા કહે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, વીંછી તેના ડાંખ આગળ ઝેરી હોય છે, પણ દુર્જન તો આખે શરીરેજ ઝેરથી ભરેલો છે. (૫)

૩૦૬૬-ચાલો, આપણે પ્રેમ અને આનંદ સહિત નૃત્ય કરીએ. (૧) આપણે પંઢરપુરના રાજાના ગુણ ગાઈએ અને સંત-મંડળીને આલિંગન દઈએ. (૨) હરિનામની ગર્જના કરવાથી મક્તમાજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) પ્રેમની વહેંચણી કરવામાં હરિનામ ઘણું ઉદાર છે. તે નાનાંમોટાં કથાનો વિચાર ન કરતાં સૌને છૂટથી પ્રેમ આપ્યાજ કરે છે. (૪) તેને પ્રતાપે દૈત્ય અને પાપ સૌ નાસી ગયાં અને કાળે તો દેશવટોજ લઈ લીધો એમ જાણો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના પ્રેમનો સુકાળ થઈ જવાથી આજના સમયને ધન્ય છે. (૬)

૩૦૬૭-આપણા મનમાં શુભેચ્છા ઉત્પન્ન થાય એ બધું કામ આપણા સ્વામીનુંજ જાણવું. (૧) જ્યારે સ્વામી મારા ઉપર કૃપા કરે છે ત્યારે તે હું આનંદ સહિત બોલ્યા કરું છું. (૨) સ્વામી મને જ્યારે અલખદાન દે છે ત્યારે તેમની તે આજ્ઞાને પણ હું નમીને માથે ચડાવું છું. (૩) અમે જે દેવના બંદીજન છીએ, તેમને સાડું ભક્તિરૂપી ફળની યોજના કરવી એ કામ સ્વામીનું છે. (૪) અમારે સેવકોએ તો સેવા કરવી. તેનો બધો યશ અને જવાબદારી સ્વામીના માથા ઉપર છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું તો હઠીલો છોકરો છું. મારે માટે તમે યોગ્ય શબ્દોની યોજના કરજો. (૬)

૩૦૬૮-હે દેવ! મારા મનને તમે કસોટીએ ચઢાવી બેજો. માડું ચિત્ત તમારા ચરણ આગળથી કઢી પણ ચલિત થનાર

નથી. (૧) તમે કહો તો હું મારું માથું મારે હાથે કાપી આપું, પછી હું કૃપણ છું કે ઉદાર છું તેની પરીક્ષા તમેજ કરી લો. (૨) મારા માથા ઉપર મોટા મોટા હથોડાના ઘા વાગે તોપણ હું તારા ચરણને છોડનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આખરે તારા સિવાય તો મારે કોઈ ગતિ છેજ નહિ. (૪)

૩૦૬૬—હરિના દાસને સતાવી શકે એવો આ પૃથ્વી ઉપર છેજ કોણ? (૧) એટલા માટે હે મનુષ્યો! તમે બેલાશક સુખેથી હરિકીર્તન કરતાં કરતાં નૃત્ય કરજો અને મોઢેથી હરિનામના જય-ઘોષ ગળાવજો. (૨) તેનાથી કાળ ભયભીત થઈ જઈને દૂર નાસી જશે અને તમારાં તમામ પાતક પણ ટળી જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વાત તદ્દન સાચી છે એવું તમે તમારા મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. (૪)

૩૦૭૦—હે દેવ ! જે પોતાના શરીર ઉપર ઉદાર થઈ જાય છે અર્થાત્ જેને પોતાના શરીરની જરા પણ દરકાર નથી તેને પછી શરમ કેવી અને સંકેત પણ કેવો? (૧) ઓ દેવ! તું ચાહ રાખજે કે, હું હવે તને ભરખભરખમાં નાગો કરી દઈશ અને તારા શરીર ઉપરના કિંમતી શાલકુશાલાને એક કોડીની કિંમતના કરી મૂકીશ. (૨) મેં જેમ જેમ તારી બે આંખની શરમ રાખી તેમ તેમ તું મને વધારે વધારે ચીડવતો જાય છે, ખરી વાતને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ દેવ! હવે હું તારું કુળ અને તારો બધો ઇતિહાસ ઉધારો પાડી દઈશ. (૪)

૩૦૭૧—હે દેવ! તારા આગળ તો હરિભક્તોની ભારે સીડ જતમી છે અને મારા જેવાને ત્યાં છેક છેલ્લે નંબરે બેસવા જેટલી પણ જગ્યા મળતી નથી. (૧) ત્યારે હવે મારે કરવું શું અને મારો પોકાર સંભળવાનું પણ કોણ ? (૨) હું તારો મોટો ભક્ત છું

અવવા હું ઘણો ભાવિક છું એવું કહીને હું તને શા માટે શરૂ  
માવું ? કાળજી મારી તેવી સ્થિતિ છે નહિ (૩) ભજનના તાલસૂર  
સુજળ મને નૃત્ય કરતા આવડતું નથી, અને હાથે તાવી કેવી રીતે  
વગાડવી તે પણ મને આવડતું નથી (૪) તારા બીજા ભક્તોના  
શરીર તો તુલસીની માળાઓ, મુદ્રા વગેરે ભૂપણથી ઘણા શોભીતા  
હેખાય છે અને હું તો દૂબળોપાતળો અને કળાહીન છું (૫)  
તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ ! તમે મને એ ભક્તોના જે હાથમા  
મોપી દેજો (૬)

૩૦૭૨-હે દેવ ! હું શું જાણું છું અને શું નથી જાણતો તેની  
મને ઘણું સમજ પડતી નથી એટલા માટે હું તો તારા ચરણ  
નેજ માગ ચિત્તની અદર ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું (૧) તારા  
ચરણને મારા ચિત્તની અદર ધારણ કરી રાખવા અને મોઢેથી પ્રેમ  
અહિત તારા નામ ગાવું એ બેજ સાધન હવે મારી પાસે રહી ગયા  
છે (૨) એ બેના ઉપરાત મને કાઈ કરતા કાંઈ આવડતું નથી  
કદાચ મારા હૈયાના પ્રેમથી હું તને મારા હૃદયની અદરથી દાખી  
રાખીશ (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારી આટલી જ સેવા  
હું જનમેજનમ કરી શકું એટલું હું તારી પાસે માગી લઉં છું (૪)

૩૦૭૩-પથરાને સમુદ્રમા ડુબાડીએ તોપણ તેની અદરના  
ભાગમા પાણીનું એક ટીપું પણ ભેવામા આવશે નહિ (૧) તેવી  
રીતે પાપી લોકોના મનને હરિકીર્તન ઉપર જરાય રુચિ થતી  
નથી (૨) ગધેડો ગજાન્નાનું રે તોપણ તે પાછો ઉકરડે જઈને  
આજોટયા વગર રહેવાનો નહિ (૩) ઝાગડાને ખૂબ ઉત્તમ રીતે  
પાળીએ અને ઉત્તમ ખોરાક ખાવા આપીએ પણ તેને ચૂખાડીમા  
જઈને નરકમા ચાલ્યો બિના ચેનજ નહિ પડે (૪) તુકારામ  
કહે છે કે, હે હરિ ! તેવીજ રીતે કસ્તૂરીની સુવાસુ ડુબરને ગમતી



નથી. પાપી લોકોને એજ પ્રમાણે હરિકીર્તન પણ ગમતું નથી. (૫)

૩૦૭૪-મારો ઉદ્ધાર તો થઈજ ગયો છે એવું મનમાં અભિ-  
માન કરીને લોકોની આગળ જે બકતો કરે તેની વાણી ચળી ગઈ  
છે અને તેને ત્રીસ ત્રીસ કાંટા ફૂટ્યા છે એમ બાણવું. (૧) આવા  
પાખંડી લોકોને પોતાની મોટાઈ અને સન્માન વધારવાનીજ ભૂખ  
હોય છે. કાચાં અને તેથી કરી સ્વાદમાં કડવાં ડોડીમડાં તોડીએ તો  
તેઓ જેમ નકામાં નીવડે તેમ પેલાઓનું જીવન પણ તેવુંજ નકામું  
છે. (૨) તેઓ વેદશાસ્ત્રના આધાર વિનાજ પોતાનો અંગત અભિ-  
પ્રાય લોકોના મન ઉપર ઠસાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા  
કેટલાય લોકો અધોગતિએ (નરકે) ગયા. (૪)

૩૦૭૫-નારિયેળનું ઉપરનું કાચણું કઠણુ હોય છે, પણ તેની  
અંદરનું કેાપડું મીઠું હોય છે. (૧) હે મનુષ્યો ! તે પ્રમાણે તમે પણ  
સમજી જાઓ. અંતાંકરણને શુદ્ધ કરવું એજ મુખ્ય કર્તવ્ય  
છે. (૨) કૃષ્ણસની ઉપરનાં છોડાં ઉપર કાંટા કાંટા ઊગ્યા હોય છે પણ  
તેની અંદરનાં ચાંખાં ગળ્યાં હોય છે. (૩) મીઠું રસોઈને સ્વાદિષ્ટ  
બનાવે છે પણ તેથી કાંઈ એકલા મીઠાના ફાકા ભરાય નહિ. (૪)  
શેરડીનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે, પણ તેની અંદરનો રસ  
ગળ્યો હોય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમુક વસ્તુની અંદર  
ગળપણ છે કે નહિ તે જોવાનું છે. ઉપર ઉપરની ખોડખાંપણોનો  
વિચારજ શા માટે કરવો જોઈએ ? (૬)

૩૦૭૬-જેને જે માણસની સ્પૃહા હોય તે તેની પાસેજ રહે છે  
અથવા રહેવા ઇચ્છે છે. (૧) જેની ગરજજ ન હોય તે પાસે હોય  
તોપણ વેગળા જેવોજ જાણાવો. જેમ મોટા ઘરેલા વાહરડા ઉપ-  
રથી ગાય પોતાનું હેત ઉતારી નાખે છે, તેથી તે વાહરડો ગાયની  
પાસે હોય તોપણ શું થયું ? તે વેગળા જેવોજ. (૨) માણસની

અંદર ખીજને પ્રિય લાગે એવો ગુણ તેના સ્વભાવની મીઠાશ છે અને તેને લીધેજ તેના મંસર્ગમાં આવનારાઓને સુખ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેનામાં પ્રેમનો ઉછાળો હોય તેનીજ કિંમત છે. (૪)

૩૦૭૭-ખાગક માના ઉપર ખીજયાય છે, પણ છતાં મા તેના ઉપર વહાલ રાખે છે. (૧) હે પુરુષોત્તમ ! તે પ્રમાણે તું પણ મને એક ઘડી વારને માટે વિચારી મૂકતો નથી. (૨) મારું નાનકડું ખાગક આલતાં આલતાં થાકી ગયું હશે એમ સમજીનેતેની મા તેને જિંઘડીને પોતાની કંઠે બેસાડી દે છે. (૩) છોકરાને જરા જેટલું પણ દુઃખ થાય તો જાણે પોતાનો પ્રાણ નીકળી જાય એવું દુઃખ તેની માના જીવને થાય છે. પોતાને બૃખતરશ લાગી હોય તો મા તેને સહન કરી લે છે, પણ પહેલી છોકરાને જે જોઈએ તે આપીને તેને ટાકું પાડે છે. (૪, ૫) તુકારામ કહે છે કે, છોકરું ‘ઓ બા !’ એમ કરીને જ્યાં એક ખૂમ પાડે છે કે તરત મા દોડતી તેની પાસે જાય છે અને પોતાના પ્રાણના કરતાં પણ તેનું વિશેષ જતન કરે છે. (૬)

૩૦૭૮-લક્ષ્મીપતિના જેવો હાતાર મને મળ્યો છે પછી મારે માગવા જેવું રહ્યું શું ? (૧) કોઈને તરશ લાગી હોય અને તે ગંગામાં જીતરીને પાણી પી આવે તો જેમ ગંગાનું પાણી ઘટી જતું નથી તેવુંજ હરિનું પણ સમજી લેજો. (૨) મનોવાંછિત દેખ આપનાર કટપવૃક્ષ જો કોઈ ચાચકને મળી જાય તો તે મને પેટ ભરીને આહાર આપશે આવી આશાએ તે ચાચક કટપવૃક્ષની પાસે જઈ ચડે તો તેથી તેને તે કામ શું ભારે પડી જવાનું હતું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતોનું ધ્યાન કર્યું એટલે પરપ્રજા તો હાથમાં આવી ગયાજ જાણવા. (૪)

૩૦૭૯-હે દેવ ! તમારા સુકોમળ ચરણના ઉપર હું મારા શ-

રીરને ઓવારી નાખીશ; (૧) કારણકે તમારું રૂપ મારી આંખો-  
માં વસી ગયું છે અને મારા મનને તેનોજ રસ લાગી ગયો છે. (૨)  
તમારા રૂપના ઉપર મારો પ્રેમ સજ્જડ ચોટી ગયો છે, તેથી કરીને  
તે તેના ઉપરથી જરાક પણ ખસે એવું મને લાગતું નથી. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, અહીં મારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય એટલી હદ  
સુધી મને તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે અને તેથી કરીને મારું મન ત્યાં સ્થિર-  
થઈ ગયું છે. (૪)

૩૦૮૦-સાધનો તો અનેક છે, પણ તેઓ ઘણો શ્રમ માગે  
એવાં છે; તેથી કરીને હું તેમનાથી બચ પામું છું. (૧) ખરા ભાવ  
સહિત હરિનામ ગાઈએ તો તેથી તમામ જાતનાં કંડ્યાણુ આપણે  
ખેડા હોઈએ ત્યાં વ્યાધ્યાં વ્યાધ્યાં આપણી પાસે આવીને ઊભાં રહે  
છે. (૨) ભક્તો તો પોતાના મનને નિશ્ચય બનાવી દેવું અને જો  
એટલું થાય તો બધુંજ કયું જાણવું. એ સિવાય બીજાં કંઈ અથવા  
દાન તેને હાથે થઈ શકશે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ  
આત્મનિષ્ઠ થયે હશે તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેને તેના મનની અંદર  
આત્મસુખનો ભોગ કરાવી દેશે. (૪)

૩૦૮૧-હે દેવ ! જે ઘડીએ તમે બીજાનો છુવ લો છો તે ઘડી-  
એ તમને જરા પણ દયા આવતી નથી. (૧) હે ગોવિંદ ! તમે એવા  
મૃપણ છો કે તે વખતે તમે તમારા બાહ્ય શરીરને જરા પણ ધક્કો  
લાગવા દેતા નથી. (૨) અને અમારી પાસે ઉત્તમ સેવા કરાવવાનું  
તમને મન થાય છે અને તેમ કરવામાં જો અમે જરા ખોટા હાડકાં  
કરીએ તો તે તમારાથી સહન થતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
ઓ પાંડુરંગ ! તું તો આવો નિઃસંતાન છે. (અર્થાત્ મને બનાવી  
કાઢે એવો છે.) (૪)

૩૦૮૨-હે દેવ ! જેવો તમે મને ગુણવાન બનાવી દીધો છે

તેવો તમે મને હમેશાં શુભવાનજ રહેવા દેજો. (૧) તમને તો ખીજાં કોઈ સુખદુઃખનો વિચાર પણ નથી આવતો. (૨) પણ જે તમારા ભક્તો પૈકી કોઈને જરાક સુખદુઃખ થાય તો તે બાળતની ત્રુટિનો તમને અનુભવ થતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વતું પાલન કરનારા દેવ ! તું તારી દષ્ટિ અમારા તરફ ફેરવ અને અમને કૃપાભરી નજરે જો. (૪)

૩૦૮૩-જેમને નરકે જવાની ઇચ્છા હોય તેમણે હરિકીર્તનના ઉપર કંટાળો આણવો. (૧) દેવ આપણો પિતા છે અને તેના ઉપર જ જે આપણી અપ્રીતિ થઈ તો બધાંજ પાપનો વાસ આપણામાં થયો જાયજો. (૨) જેને મોઢેથી નારાયણનું નામ કહી નીકળતુંજ નથી તે યમનો ગિરમીટિયો-શુભામ બની જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા જે અલક્ષ હોય તેમની માને આખા જગતની રખાત જાયવી. (૪)

૩૦૮૪-પાંડવો બધો વખત વનવાસ કરતા હતા, પણ તેઓ-દેવનું સ્મરણ કદી ભૂલ્યા ન હતા. (૧) પ્રહ્લાદને તેના બાપે ઘણોય સમજાવ્યો પણ તે રોજ પોતાના મનમાં નારાયણનું સ્મરણ કર્યાં કરતો. (૨) સુદામો નામનો બ્રાહ્મણ ગરીબાઈને લીધે ઘણી દુઃખી જિંદગી ગુજારતો હતો, પણ તે છતાં તે કદી પાંડુરંગને ભૂલ્યો ન હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા ઉપર પહોંડ જેવાં દુઃખ તૂટી પડે તોપણ હું તમને વિસારનાર નથી. (૪)

૩૦૮૫-હે પંઢરીરાય ! જેઓ તારે શરણે આવીને પડ્યા તેમને પછી જન્મમરણની ચિંતાજ કેવી કરવાની હોય ? (૧) હે ચક્રપાણિ ! તારા નામરૂપી અમૃતસંજીવની જેના મોઢામાં હોય તેને ભયજ કેવો ? (૨) તારું સગુણ સ્વરૂપ જેના હૃદયમાં પ્રકાશિત થઈ ગયું હોય તેને પછી સંસારની કિંમતજ શી રહી ? (૩) તુકારામ

રામ કહે છે કે, અમારા ઉપર જે તારા નામની કૃપા હોય તો પછી કળિકાળ તો અમારા પગ આગળજ પડી રહે છે. (અર્થાત્ અમારા તાળેદાર બની જાય છે.) (૪)

૩૦૮૬-ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર જે પુરુષના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરવાના હતા ? (૧) જે જંગલમાં ઘાસજન હોય ત્યાં ગમે તો મોટો પ્રલયાગ્નિ વરસે તોપણ તેથી શું થવાનું હતું ? તે પોતાની મેળેજ હોલવાઈ જવાનો. (તેજ પ્રમાણે દુર્જનોની દુષ્પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળેજ અટકી પડશે.) (૨) તુકારામ કહે છે કે, ક્ષમા વડે સૌનું કલ્યાણ થાય છે. એટલા વાસ્તે તમે બધો વખત સુખરૂપ ક્ષમાને જ તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપતા રહેજો. (૩)

૩૦૮૭-જે કોઈ હરિકથા સાંભળતાં સાંભળતાં પાન આવશે તેને ગૌહત્યાનું પાપ લાગશે. (૧) ત્યાં બેસીને જે કોઈ તંબાકુ સૂંધશે અથવા પીશે તેનાં પાપે તેનાં ધરનાં બધાંજ હુ:ખી થશે. (૨) હરિકીર્તન સાંભળવા બેઠા પછી જે કોઈ વાતો કરશે અથવા લવારો કરશે તેને આગળ જતાં ફેડકાનો જન્મ લેવો પડશે. (૩) જેને હરિકથા ઉપર કંટાળો આવતો હશે એવા આંડાળતા ઉપર ચમ નજર રાખ્યાજ કરે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કથા સાંભળતાં સાંભળતાં જેઓ અધવચ્ચ બિટી જશે તેમનાં મોઢાં કાળાંમેશ થઈ જશે અને તેમના બરડા ઉપર ચમઢંડના ઝપાટા પડશે. (૫)

૩૦૮૮-હે મનુષ્યો ! તમારે માથે સંસાર સંબંધી અનેક કામકાજ છે એ વાત ખરી, તોપણ તમારે ગમે તેમ કરીને રામ નામ લેવુંજ જોઈએ. તેમ કર્યોથી તમારો સંસારનો શ્રમ ટળી જશે અને તમારો હુ:ખરૂપ સંસાર સુખરૂપ બની જશે. (૧) નહિ તો તમારા પ્રાણ જતી વખતે તમને ખબર પડી જશે કે તમારાં બાયડીછોકરાં તમારાથી કેવાં આઘાં બિલાં રહે છે ? (૨) અરે !

તમે છવતાં તો જેવા ને તેવાજ રહ્યા, પણ આગળ જતાં તમારી સામે જન્મમૃત્યુનું મોટું વમળ આવીને ઢીબું રહેનાર છે. તેના સપાટામાંથી જો તમને છટવાનો વિચાર આવતો હોય તો જે કરી લેવા જેવું છે તે કરી લો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ મનુષ્ય-જન્મની અંદરજ પિઠોળાનું જેટલું નામ લેવાયું તેટલું ખરું. આ મમં સમજી લઈને તદ્દનુસાર જેઓ વતન કરવા માંડે છે તેઓજ સંસારને તરી બાય છે. (૪)

૩૦૮૬-પોતાના બાળકને સાચવવાનું તેની માને કોણ કહેવા બાય છે? પણ તે નાનું છોકરુંજ માના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ કરાવે છે. (૧) મા તેના અંતરના પ્રેમ અને મમતાને લીધે બાળકનું જતન કરતી રહે છે. (૨) હે પુરુષોત્તમ! જો હું તને અમારાં માળાપની ઉપમા આપું તો ઓ મારા છવલગ પંઢરીનાથ! તે ઉપમા તને ચોલા નથી આપતી. (૩,૪) એનું કારણ એ છે કે આ મૃત્યુલોકના સંસારમાં તો મા બાળકનું પાલન કરે છે, પણ તેની મદદ પરલોકમાં મળી શકતી નથી. (૫) હે અનંત! પરંતુ તું તેવો નથી. તારી સત્તા તો કળિકાળના ઉપર ચાલે છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તારા દિલમાં અમ બાળકોના પ્રતિ ધણીજ દયા છે. (૭)

૩૦૮૭-બાળકના મનની ઇચ્છા જો તેની મા પૂર્ણ ન કરે તો તે માને કેવી કહેવી? અને જો તેણે આપું કરવું હતું તો તેણે છોકરાને જન્મ આપ્યોજ શા માટે, તેનો હે દેવ! તમે પોતેજ વિચાર કરી લેજો. (૧,૨) વાછરડાના મનની ઇચ્છા પૂરી પાડવાને જો ગાય સ્નેહપૂર્ણ બનીને તેની પાસે દોડી બાય નહિ તો તે ગાયે વાછરડું જણ્યું શું કરવા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, વાંદરી પોતાના બચ્ચાને હમેશાં પેટે વળગાડીને ફરે છે. તે તેમ ન કરતાં જો તે બચ્ચાને ફેંકી દે તો તેણે તે બચ્ચાને જણ્યુંજ શા માટે? (૪)

૩૦૯૧-હે દેવ! તું જાણીજ રીતે શ્રેષ્ઠ છે અને હું તો તદ્દન પાપના રાશિ સમાન છું. (૧) હવે હું જેવો છું તેવો પણ તમારે મારો અંગિકાર કરવો જોઈશે અને મારો જાણી લાર તમારેજ નિલાવવો પડશે. (૨) કાળ તો મને આજો ને આજોજ ગણી ગયો છે, તેના પંજામાંથી મને છોડાવવાનું સામર્થ્ય તારામાંજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારા જાણી ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે તેથી મારે તો હવે એકલા તારા ચરણનોજ આધાર રહ્યો છે. (૪)

૩૦૯૨-દેવના પ્રતિ જે અનન્ય ભક્તિ રાખે છે, તેને દેવ પોતાનાથી વેગળો કરતા નથી અને પોતે તેની પાસેના પાસેજ રહે છે. (૧) દેવ સર્વના અંતર્યામી હોઈ સૌના કર્મના સાક્ષી થાય છે, પણ જેની જેવી ભાવના તેવાં તેને ક્ષણ મળે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, સૌ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મોનાં ક્ષણ લોગવે છે, કર્મના સિવાય બીજું કશુંજ સાથે આવતું નથી. (૩)

૩૦૯૩-હે દેવ! તારું સ્થામળ, સુંદર અને મનોહર રૂપ મારા હૃદયમાં રહ્યો. (૧) હે પાંડુરંગ! તારું નામ અતિ મધુર છે, મને તેના સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા થતી નથી. (૨) તારી પાસે જન્મેજન્મ આની આજ માગણી કરતો આવ્યો છું; માટે હવે તું મને તે સ્વાભાવિક રીતે આપીજ દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા સમાન દયાવંત બીજો કોઈ છે કે નહિ તે હું જાણે જોઈ વળ્યો, પણ તારા જેવો મેં એક પણ દીઠો નહિ. (૪)

૩૦૯૪-દેવને ત્રૈલોક્યમાં પોતાના ભક્તોના સિવાય બીજું કોઈ વહાલું છેજ નહિ. (૧) તેમને તો વૈકુંઠ અને ક્ષીરસાગર પણ એટલો પ્રિય નથી, તે તો પોતાના દાસના અંતઃકરણમાંજ વાસ કરીને રહે છે. (૨) દેવના સિવાય બીજો કોણ એવો છે કે જે

પોતાના ભક્તો સર્વ ભાવયુક્ત આપેલું તુલસીનું પાંદડું જાણે  
માટે ઉપહાર હોય તેમ તેનો ખૂબ પ્રેમથી સ્વીકાર કરી લે? (૩)  
દેવ તો એવું કહે છે કે, હું બીજા જાધા કરતાં મારા ભક્તોનેજ  
વશ છું. ભક્ત જે કંઈ જોલે તે તરફ દેવ લક્ષ આપે છે. (૪)  
તુકારામ કહે છે કે, વિકૃષ્ટ પોતાના ભક્તોની ભક્તિ વડે જાંધાઈ  
ગયેલા છે. દેવ એ સિવાય બીજું કંઈ જાણતાજ નથી. (૫)

૩૦૬૫-હે હરિ! હું તારું નામ નિરંતર જાપીશ. એ સિવાય  
બીજા કોઈ ઢાંગધતૂરા મારે જાણવા નથી. (૧) મારા અંતઃકર-  
ણમાં સદાકાળ તારો વિશ્વાસ કાયમ રહે એવું વરદાન તું મને  
મન, વાણી અને શરીરદ્વારા દે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ !  
હવે તું મને સત્સંગતિ આપ અને એ સત્સંગદ્વારા તારા નામના  
આનંદથી મારું અંતઃકરણ ભરાઈ જાય તેવું તું કરજે. (૩)

૩૦૬૬-(આ પદમાં દર્શાવેલા સાધનો સિવાય) તમારે  
બીજું કંઈજ કરવું નહિ; કારણકે બીજુંત્રીજું કરવા જશે તો  
તેથી તમારે કષ્ટ વેઠવું પડશે. (૧) તમારે સુખેથી શ્રીહરિની સેવા  
કરવી અને તે તમને જરૂર તારશેજ. (૨) અનાથ દીન જીવોના  
તે સ્વામી છે, એ મારો સાચો અનુભવ છે. (૩) તુકારામ કહે છે  
કે, મેં (અનેક પદોમાં) દીધેલી શિખામણ તમે સૌ તમારા ચિત્તમાં  
ધારણ કરજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો નિશ્ચય કરજો. (૪)

૩૦૬૭-ધ્રુવપદમાં જતાવેલા સાધન સિવાય કોઈ પણ બીજો  
વ્યવહાર કરશે નહિ; કારણકે તેને લીધે તમને હુઃખ થશે. (૧)  
સુખથી શ્રીહરિની વાત કરો, તે સર્વથાજ તમને તારશે. (૨) અનાથ  
અને દીન જીવોનો સ્વામી દેવ છે; એજ ખરો અનુભવ છે. (૩) તુકા-  
રામ કહે છે કે, અમે બહુ પ્રકારે ધ્રુવપદમાં કહેલી વાત તમે જાધા  
પોતાના ચિત્તમાં કરવા માટે નિશ્ચય કરો. (૪)



૩૦૬૮-શેઠ નથી અને ગામનો સુખી પટેલ પણ નથી એમ સમજીને જે ગામની પટલાઈ પોતાને માથે જે ચી લે છે (૧) અને જે નિરતર લોકોની પાસે જકાતવેરા ઉઘરાવવાનો ધ ધો કરે છે, તેના અતઃકરણમાં બધો વળત પાપનોજ વાસો છે એવું જાણવું (૨) ગાયનું અને ભેંસનું ધી વેચનાર વેપારી બહુ હલકો ધ ધો કરે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે ભોમ લેજો કે એવા લોકોના મનમાં વઢી પુણ્યનો પ્રવેશ થતોજ નથી (૪)

૩૦૬૯-અગાઉ હું પુષ્કળ ખેત ખેતી ચૂક્યો છું તેથી હવે મારામાં દેહાહ કારની તમામ શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે (૧) હવે મને પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી કશી હિલચાલ કરવા જેવું રહ્યું નથી દેહાદિ પ્રપચરૂપી ઘડો તમામ વિકારોથી ખાલી થઈ ગયેલો હોવાથી તેનો કેવળ ચોક્કળ ભાસજ હવે બાકી રહી ગયો છે (૨) જેમ ગડીબધ વસ્ત્ર બળી જાય તે પછી તેની ગડી તેવી ને તેવી આકૃતિવાળી દેખાયા કરે છે, પછી તેને જરાક હાથ લગાડીને ગડી ઉઠેલવા જઈશું તે તો તેનાથી તેટલું સહન થતું નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, બળી ગયેલા વસ્ત્રની ગડી જેવી હોય છે તે એવા જનારા જગતના હાથમાં રાખોડીજ આવે છે (૪)

૩૧૦૦-હે પાડુરજા! અમારા શરીરમાં આજસ ભરાઈ ગયું છે, માટે તું હવે દોડી આવ (૧) મારે આ શરીરના ધર્મ કથા સુધી સહન કરવા પડશે? કારણકે મને તેમ કરવાથી અનેક અવ-શુભોના પ્રહાર થાય છે (૨) હે નારાયણ! માગી પૂઠે પડેલા આ વ્યસનોનો તમે નાશ કરો (૩) હે દેવ! હું જે તારી પાસેના પાસે રહેનારો તે હવે તારાથી દૂર થઈ ગયો છું, માટે તું હવે મને તારા હાથમાં લે (૪) હે દેવ! આટલા માટે તો હું તારી મદદ સારૂ

તને વાગેઘડીએ માદ પાડ્યા કરે છુ (૫) તુલારામ કહે છે કે, હે પાડુરગ ! તમે મને તમાગ અગનાથી વેગળો ઠગતાજ નહિ (૬)

૩૧૦૧-તેણે (ઈશ્વરે) મહારાણીની સાથે લોગ કર્યો ( માયાના તરફ ઈક્ષણ કયુ ) તેને પેટે ઝાકરા જન્મ્યા ( ત્રણ શુણ વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ ) (૧) તેઓ પોતાના હાથ ઊઠ્યા કરીને સતોની સાથે મત્સર કરે છે (૨) જીજ નઠાડ હોય તો તેના કળ પણ નઠારાજ આવે (૩) તુલારામ કહે છે કે, આ બધુ મ્વાનુ ભવથી સમજાઈ ગયુ છે (૪)

૩૧૦૨-મન જે જે મ કપ કરે તેથી પુણ્ય અથવા પાપ બે માથી એક થયા વિના રહેજ નહિ (૧) જે દાર્ઢ થાય છે અને થયે તે બધાનુ મૂળકારણ આપણુ મન છે તેનો સ્વભાવ એવો છે કે, તેને જે રમમા ( વિચયમા ) મેળવી દઈએ તેની સાથે તે મળી જાય છે (૨) નાના પ્રકારની ખટપટે કરવાની પ્રવૃત્તિ બધ થઈ જાય ત્યાગેજ ઉત્તમ ગતિ સાપડે (૩) તુલારામ કહે છે કે, પાણીનુ નામ સમુદ્ર છે એજ બધી વાતનો માર જાણી લેને (૪)

૩૧૦૩-( આ પદમા જણાવ્યા છે, તેવા ) હરિભક્તોની સુલાકાત થાય તો તેથી તે હરિના ભક્તો અને તેમનો સમાગમ કરનારાઓ બેઉ નરકમા જવાની તૈયાગી કરવાના, (૧) કારણકે પોતાની માતાના કરતા પણ વધારે પૂજ્ય એવી જે હરિકથા તેને પૈસા કમાવાનુ એક સાધન બનાવવુ એનો અર્થ સગી માને બાડે આપીને તેનુ ભાડુ ખાવા જેવોજ થયો (૨) પણ પેલા હરિ ભક્તોને આણુ ભાડુ ખાતા લાજ આવતી નથી, તેથી કરીને તેમને પૈસા આપનાગ અને આવા હરિકથા કરનારા બેઉને નરકવાસ કરવો પડવાનો (૩) તુલારામ કહે છે કે, કથા કરીને પૈમા ઠમાવાની દાનત રાખનારાઓને નરકે જવુ પડશે (૪)

૩૧૦૪-પાંડુરંગનું નામ સુસ્વરે ગાવાથી લોગની જગ્યા ત્યાગે લીધી અને અમારા ઉપર ધ્રિયોની સત્તા ચાલતી હતી તે ઊઠી ગઈ અને તેમની ગુલામીમાંથી મારો છુટકારો થઈ ગયો. (૧) હું મારા અંતઃકરણની વૃત્તિઓને સ્થિર કરીને બેઠો છું. ભય અને વ્યાકુળતા સાથેનો સળધ હવે તૂટી ગયો છે, કારણકે મારા યોગક્ષેમનો ખર્ચો ભાર વિઠોળારાચે પોતાના ઉપર લઈ લીધો છે. (૨) જેમ પશ્ચિમી સીમમાંથી અથવા ખેતરોમાંથી ચારો શોધી કાઢે છે અને તેને આથમી અથવા નખમી ઘાલીને માળામાં લઈ આવે છે અને તેનું ચણુ પોતાનાં નાના નાનાં બચ્ચાના મોઢામાં દે છે, (૩) તેમ તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મેં પણ પ્રેમપૂર્વક શ્રીહરિના ચરણમાં ડૂબકી મારી દીધી છે અને મેં મારા જન્મ-જન્માંતરનાં સચિત પુણ્યોની થાપણ પણ ત્યાજ મૂકી રાખી છે (૪)

૩૧૦૫-રાહીરાડ બોડકીને શણગાર સજવાની ખટપટમાં શા માટે પડવું જોઈએ? (૧) તેણે તો પેટ ભરીને બાકીના આયુષ્યના દિવસ પૂરા કરવા જોજ તેનું કામ છે. છતાં જાણે નાથવા જવું હોય તેમ વરણાગી કરવાનું કામ શું? (૨) વરણાગી કરીને બહારી ઠણીને પોતાનું રૂપ ઢોને બતાવવાની હતી? એટલા માટે જોવી વસ્તુઓના તરફ તેણે પોતાના મનને દોડાવવું જ ન જોઈએ (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી મૂખી જાહેનો! તમે આ બધાં નકામાં નખગ કેને સાફ કરો છો? (૪)

૩૧૦૬-કામધધાના ડુંગર અમે અમારે માથે જી ચકવાના નથી, પણ અમે તો તંયાર જાણે બેગીને બોજન કરીએ એવા છીએ આવું કયાથી અમારો વ્યવહાર ઘણો સુખેથી નબરો જાય છે. (૧) અમને દેવના ચરણ આગળ આપ્યમ્થાન મળી ગયું છે અને એ તો અમારી વડીલોપાર્જિત જગીર છે. અહીં આપણા ગિવાય

ખીલ કોઈનો પગપેસારો થાય એમ નથી. (૨) અમે અમારા હૃવલાવનું અહીંજ જાલિદાન ચડાવી દીધું છે. આથી કરીને અમે ખીલ કોઈનાં નામદામ જાણતા નથી અને અમે તો અહીંજ લાવ સહિત વિશ્વાસ રાખ્યો હતો તે સફળ થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો દેવની પાસે જઈનેજ ત્યાં આગળ અમારો વાસ કરી દીધો છે, આથી અમે જાળવાન જની ગયા છીએ. એટલા માટે તો અમે જે કંઈ બોલીએ છીએ તે અમારા બોલ સ્વામી સાચા પાડી દે છે. (૪)

૩૧૦૭-યોગ, તપ આદિ સાધનોનાં અનુષ્ઠાન દેવી રીતે કરવાં તે આપણને કોણ આપણો બાપ શીખવવા આવવાનો હતો ? (૧) માટે સંતોની મંડળીમાં દાખલ થઈને હરિનામ ગાતાં શીખવું અને એકાદશીની રાતે હરિકીર્તન સહિત જાગરણ થતું હોય ત્યાં જઈને જિભા રહેવું. (૨) વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીશું ત્યારે આપણા ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનો દબાવ એણે થઈ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હરિનામરૂપી રસની અંદર આપણી ઇન્દ્રિયોને ડુબાવીને રંગી દેવી. (૪)

૩૧૦૮-હરિનામની અંદર એકનિષ્કલાવ સહિત વિશ્વાસ રાખવો એજ આપણો વૈષ્ણવોનો વંશપરંપરાગત કુળધર્મ છે. (૧) પહેલાં તો ચિત્તને નિર્વાસન કરી દેવું અને ત્યાર પછીજ અમે હરિના દાસ છીએ એવી જાહેર કરવી. (૨) હે દેવ ! હરિકીર્તન થતું હોય ત્યાં પ્રેમ સહિત હું તારું નામ ગાતો જાઉં અને નૃત્ય કરતો જાઉં, આ ઉપરાંત આ લોકના લોગ અથવા પારલૌકિક મુક્તિ એમાંનું કંઈજ હું તારી પાસે માગનાર નથી. (૩) મેં તો સગુણ અને નિર્ગુણ બેઠેમાં એકસરખોજ પ્રેમ રાખીને જ્ઞાનાનંદની અંદર મારા ચિત્તને ડુબાવી દીધું છે. (૪) મારું મન પોતાની તમામ

વૃત્તિઓ સહિત પ્રેમરૂપી ધરાની અંદર રૂબકી મારીને ત્યાજ પડી રહે છે. આવું થવાથી માફ દેહનું લાન ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું છે (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ ! હે દેવ ! જે વૈષ્ણવલક્ષ્મી આવા લક્ષણ-યુક્ત હોય તેમની જન્મોજન્મ સેવા કરવાની તક તું મને આપજે (૬)

૩૧૦૬-આ મનુષ્યદેહ આપણને કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે અકસ્માત્ ગીતે મળી આવ્યો છે (૧) નરદેહનું આપણને દાન દઇને તે ઉદાર દેવે આપણને અભયદાન દીધું છે અને અનેક યોગિઓમાં વારંવાર જન્મ લેવાના કષ્ટમાંથી આપણને ઉગારી લીધા છે (અર્થાત્ આપણે હવે એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે જેથી આપણને નરદેહ સિવાય ખીજો દેહ ધારણ કરવો ન પડે) (૨) જેમ કોઈ આધજો ગ્સ્તે ચાલતો હોય અને એકાએક ધનથી ભરેલો ચરુ તેની ઠોકરે ચડી જાય તેવોજ અકસ્માત્ આપણી જાણતમાં બન્યો છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને નરદેહ મળ્યો અને વળી તમારો પણ મેળાપ થઈ ગયો, એ બે વાના ઘણું ઉત્તમ બન્યા છે એટલા માટે મેં તમારો છેટો પકડી રાખ્યો છે, તેને હું છોડવાનો નથી (૪)

૩૧૧૦-હે મનુષ્યો ! ઢોઈની પણ બે આખની શરમ ન રાખવી એ હજીનું લક્ષણ છે અને દાઝડિયા લોકોજ મનસ્વીપણે કાવે તેમ જકતા કરે છે (૧) હવે તમે તો પેવા દાઝડિયા જેવા દેખાતા તો છો નહિ, ત્યારે પછી તમે અયોગ્ય ભાષણ શા માટે કરો છો ? (૨) જેના મોઢાને ફાટા કૂટ્યા હોય તેજ શુ બોલાય અને શુ ન બોલાય તેનો વિચાર કર્યો વિના ગમે તેમ બકી મારે ? એ લક્ષણ ગધેડાને પેટે પાકેલો હોય તેના છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે અનેક જાપના પેટનો હશે તેજ સતોમાં દોષ જોયા કરશે (૪)

૩૧૧૧-હે દેવ ! તારૂં સુકામગ અને મનોહર મણુ ૩૫ જોઈને

મારી આંખોને સુખ થાય છે, તેથી કરીને મને તો તેજ રૂપ ગમે છે. (૧) હે પાંડુરંગ! જે ઘડીએ હું તને જોઉં છું તે ઘડીએ તું જેવી સ્થિતિમાં મારી સામે જિલો હોય તે ને તે સ્થિતિમાંજ તું સદા રહેજે. (૨) મને તો તારા આજ રૂપનો રસ લાગી ગયેલો હોવાથી મારું મન તેમાં લોભાઈ ગયું છે. એટલા માટે હવે તો જીવ જીવ તોપણ હું તને છોડું નહિ એવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે લાડકવાયાં છોકરાં જે કાંઈ હઠ કરીને માગીએ તે અમારાં માખાપે આપવુંજ જોઈએ. (૪)

૩૧૧૨-( પંઢરપુરનો આનંદ એવો છે કે ) જે એક તલપૂર અથવા એક ખિંદુમાત્ર જેટલો પણ પ્રાપ્ત થઈ જીવ તોપણ સુખનો પારજ ન રહે. (૧) એટલા માટે તમારે તે આનંદને પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા રાખવી. જ્યાંસુધી બધા લોકો પોતાની તમામ ઇન્દ્રિયોને વિષે સાવધ હોય ત્યાંસુધી તેમણે આગળપાછળ જોવાની જરૂર નથી. (૨) આ તીર્થના સમાન ખીજાં કાશી, ગયા આદિ મોટાં મોટાં તીર્થો છે તો ખરાં; તોપણ ખરું જોતાં તેઓ પંઢરપુરની ખરાખરી નજ કરી શકે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં જે વર્ણ-ભિમાન અથવા લોકલજ્ઞને વશ થયા તો ફસાયાજ જાણ્યો. (૪)

૩૧૧૩-જેમના મોઢામાં વિઠોખાતું નામ વસી ગયું છે, તેનાં દર્શન થતાંને વારજ પાતકી લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. (૧) જે માણસ ભાવ અને અર્થયુક્ત વિઠ્ઠલના નામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરે છે તે કાળના દાંત તોડી પાડવાને સમર્થ થાય છે. (૨) આ નામસ્મરણથી અગાઉ અનેક લોકો તરી ગયા છે. તેને વિષે વાર-ઘડીએ કેટલું કહેવું ? વિઠ્ઠલના નામના જેવો દાતાર ખીજે કોઈ છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવની આવી કીર્તિ સાંભળવાથી હું તેને પકડીને એકાંતમાં બેસી રહ્યો છું. (૪)

૩૧૧૪-પાણીથી ભરેલા મોટા પાત્રમાં જરા જેટલી મેલી વસ્તુ પડી જાય તો તેથી આખા વાસણનું પાણી અપવિત્ર થયું કહેવાય છે. (૧) આજ રીતે હૃદ્ગનોની સંગતિમાં રહેવાથી ઘણા લોકોને ભારે હાનિ થઈ છે. (૨) રસોઈમાં એકજ માખી પડી જાય તો તેથી ગમે તેટલા મણની રસોઈ નકામી થઈ જાય છે. (હૃદ્ગનોની સોળ-તનું પણ તેવુંજ સમજવું.) (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા હુદ્દરામખોરોને પેલી શંકે જણ્યાજ શા માટે? (૪)

૩૧૧૫-સર્વ જૂતોમાં જે શ્રેષ્ઠ જૂત કહેવાય છે તે પંઢરીનાથ છે. જે કોઈ તેને રસ્તે વળ્યું તેને તે ઝડપીજ લે છે. (૧) આ જંગલ મોટાં મોટાં લયાનક જૂતોથી ભરેલું છે. એમાં થઈને જો ગયા તો ગાંડપણ લાગ્યુંજ જાણુજો. (૨) અગાઉ ત્યાં આગળ થઈને જે જે ગયા તે પાછા આવ્યાજ નથી. માટે તમારે કોઈએ તે તરફ જવુંજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું એક વાર પંઢરપુર ગયો તેજ ગયો, પાછો મારા જન્મસ્થાનમાં આવવા પામ્યોજ નહિ. (૪)

૩૧૧૬-હે દેવ! માફ મન હજી વિષયોને છોડી દેતું નથી. ત્યારે હવે તેને મારે કરવું શું, તે કહો. મેં મારા મનને કેટલું બધું સમજાવ્યું છતાં તે મને અધોગતિના તરફ ધમડી લઈ જાય છે. (૧) અરે શ્રીહરિ! ત્યારે હવે તું ઝટપટ મારી મદદે દોડી આવ-તું ઝટપટ દોડી આવ. નહિ તો હું માર્યો ગયો એમજ લાગુ. એ મનને ઘેરી લઈને રોડી રાખે એવો મર્થ તારા મિવાય બીજો છે પણ કોણ? (૨) આ માફ ચિત્ત એવું છે કે એક ઘડી વાર પણ એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને બેસતું નથી તે મને મપાટાખંધ વિષયના વમળથી ભરેલા બવસમુદ્રના ઊંડા પાણીમાં ડુબાડી મારતું જણાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આશા, મનશા, તૃષ્ણા, કંપના આ પાપિણીઓ મારો કરવા મંડી છે. ત્યારે હવે એ ચક્રપાણિ! તું હજી બેડો બેડો ભેયા શું કરે છે? (૪)

૩૧૧૭-જે લંકાની શેરીઓમાં પારમમણિ તો ઢેકાંની પેઠે રવડતા હતા, જેની ધરતી નયાં સોનાની હતી, તે લંકાનો રાજા રાવણ મૂળ પ્રદ્યાનો વંશજ હતો. (૧) આખું લંકા નગર સોનાનું બનેલું હતું અને ચારે બાજુએ ફરતો સમુદ્ર હતો અને ત્યાં મોટા મોટા બળવાન રાક્ષસો રહેતા હતા. (૨) એ રાવણને એંસી હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી, તેમાં મુખ્ય પટરાણી મંદોદરી હતી. (૩) રાવણનાં છોકરાં, છોકરાંનાં છોકરાં અગણિત હતાં. તેનો વડો દીકરો ઇન્દ્રને છતી આપ્યો હતો તેથી ઇન્દ્રજિત કહેવાતો હતો. (૪) ચાર યુગ મળીને એક ચોકડી થાય છે, એવી ચૌદ ચોકડીઓ જેટલું લાંબું રાવણનું આયુષ્ય હતું. વળી મહાવિકરાળ કુંભકર્ણુ જેવો બળવાન લાઈ તેનો પૃથ્વીપક હતો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જે રાવણે તેત્રીસકરોડ દેવને બંદીવાન બનાવીને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા તે બધાં મરી ગયો ત્યારે આટલી મોટી સંપત્તિમાંથી એક કોડી પણ તે પોતાની સાથે લઈ ગયો નહિ. (૬)

૩૧૧૮-નારાયણ પોતાના ભક્તોની આગળ લાભ લાવીને મૂકી રાખે છે અને તેમના ઉપર આવી પડનારા આઘાતનું નિવારણ કરી દે છે. (૧) વળી તેમના ઉપર પોતાની કૃપાની છાયાનો વિસ્તાર કરીને તેમનું રક્ષણ કરે છે. તે પોતાના ભક્તજનોને આ રીતે એક માતા સમાન છે. (૨) જેમ પોતાના પ્રાણ પ્રાથરીને માતા બાળકનું જતન કરે છે તેમ ભગવાન ભક્તોનું જતન કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવને શરણે જે કોઈ જશે તેમને કદી કશું નુકસાન થવાનું નથી અને તેમના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે ઇચ્છાજ રહેવાની નથી. (૪)

૩૧૧૯-હે દેવ! તારા સિવાય બીજું કંઈજ અચળ રહે એવું છે નહિ. (૧) હે પાંડુરંગ! આવી રીતે ઘણી બાબતોનો મમ



મારું મન ખરાબર સમજી ગયું છે, (૨) આથી કરીને હું સર્વની આશા છોડી દઇને સર્વતોલાવે તમારો સેવક થઇ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું એકલોજ ખરો છે, બાકીનો ખીન્ને માયાનો વિસ્તાર મિથ્યા છે. (૪)

૩૧૨૦-કાણા ઘડામાં અથવા હાંડલીમાં આધણ મૂકીએ તો તેમાં રસોઇ રંધાઇને તૈયાર થાય, એવી આશા રખાયજ નહિ. (૧) નારિયેળના કાચલાને પારસમણિની સાથે ઘસીએ તો પણ તેનામાં કદી ફેરફાર થાયજ નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, શીઠી માટલી ઉપર પાણી રેડ્યાજ કરીએ પણ તેમાંથી એક ટીપું પણ અંકર જવાતું નહિ. આ ત્રણ દ્રાંધતો હરિકથા સાંભળવા એકલા હુજીને લાગુ પાડી સમજી લેવું જોઇએ કે, તેમના મન ઉપર હરિકથાની કશી અસર થવાની નથી. (૩)

૩૧૨૧-કોઈ સારું અર્થોત્ત્વ ધનવાન માણસ પોતાની પાસે આવે તો તેની સાથે વિવેકભરી વાતચીત કરવી અને પોતાની ગાંઠના દોઢિયાં ખરચીને તેનો સત્કાર કરવો. (૧) આવા અપલક્ષણ અધમ લોકોમાં હોય છે. તેમને પોતાના યોગ્ય કર્તવ્યનું ભાન હોતું નથી. તેમના હાથે કયું કર્મકાર્ય સિદ્ધ થવાનું હતું? (૨) કોઈ ભૂખ્યોતરસ્યો હુજી વટેમાર્ગે ફક્ત પાણી માગતો આવે તો તેને એક આંગળું પાણી પણ તેમનાથી અપાય નહિ, પણ તેજ લોકો નહિ માગનારને ખાંડ કે ગોળવાળી મીઠી રસોઇ જમાડે છે. (૩) એકની સાથે તેઓ પાંશરી વાત પણ નથી કરતા અને ખીન્નને કહે છે કે, હું તો તમારી રાખેલી રાંડનો પણ સેવક છું. (૪) એકને જોઇને તેઓ રોટલા અંતાડી દે છે અને ખીન્નને આમ્રહ કરીને જમાડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા નરપશુઓ કશો લાભ ન મેળવતાં પોતાનું આયુષ્ય એજે ગુમાવી દે છે. (૬)

૩૧૨૨-પોતાના દેહનું પાલનપોષણ કરતા બંધ અને પાછી મોઢેથી જ્ઞાનની વાતો કરે, તેમના જ્ઞાન ઉપર આગ પડે. મને તો ભૂલથી તેમની સામે જોવું ન પડે તો સાડું. (૧) પોતાના સ્વ-ભાવમાં સંતોનાં લક્ષણ જેનામાં પ્રકટ્યાં ન હોય તેવા લોકો શું ખીલ્યોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાને યોગ્ય કહેવાય ખરા? (૨) પોતાની જાતે સૂઈ રહેવા જેટલી જગ્યા જેની પાસે હોય નહિ તે ખીલને આગ્રહ કરીને પોતાની પાસે આવવાને કહે તે મૂળને શું કહેવું? (૩) એક જણ ખૂબ થાકી ગયેલો હોય તેની પાસે ખીલે તેના જેવોજ થાકેલો માણસ જઈ ચડે તો બેઠેને એકસરખું દુઃખ થાય. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દીનાનાથ ! હે દેવ ! આવા લોકોનાં મોઢાં જોવાનો મારે વખતજ ન આવે એવું કરજો. (૫)

૩૧૨૩-વળી કેટલાક એવા હોય છે કે સંતોનાં બાહ્ય લક્ષણોને ધારણ કરીને દુનિયામાં પૂજતા કરે છે. (૧) એવા લોકો ભવસમુદ્રમાં પડીને તેના પૂરની અંદર તણાયા બંધ છે. (૨) તેમના ચિત્તમાં કામ, ક્રોધ, લોભ તો જોઈએ તેટલાં હોય છે, પણ બહારથી તેઓ વૈરાગ્યનો ડાળ કરે છે. (૩) તેમનાં મન તો અનેક વિષયોની તૃષ્ણાના પાશમાં બંધાઈ ગયેલાં છે અને છતાં તેઓ લોકોને કહે છે કે, અમે મુક્ત થઈ ગયા છીએ. (૪) આવાની જેઓ સોળત કરશે તેઓ પણ તેમના જેવાજ થશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા સંતોના સૂકા શબ્દજ્ઞાને તો સંસારનું સત્યાનાશ કાઢી નાખ્યું. (૬)

૩૧૨૪-હું રામકૃષ્ણ એ નામનો ઉચ્ચાર કરતો જઈશ અને સંતોની સમક્ષ પ્રેમોલ્લાસ સહિત નૃત્ય કરીશ. (૧) આવું કરવાથી છેલ્લે સરવાળે મને લાભ થશે કે હાનિ તે તો દેવ બાણે. (૨) હું મારા મનમાંથી ત્રિંતાને કાઢી નાખીશ, આશામોહનો ક્ષય

કરી દઈશ અને સંતોના ચરણારવિંદ આગળ મારા જીવનું બલિ-  
દાન ચડાવી દઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે મોટાપણું  
છે તેમાંથી લેશમાત્ર પણ રહેવા ન દેતાં બધુંજ સંતોના ઉપર  
ઓવારીને ફેંકી દઈશ. (૪)

૩૧૨૫-તમે સાચા ઐશ્વર્યના માલિક થઈ જાઓ અને કદી  
પણ ખૂટે નહિ એવું ધન તમારા હાથમાં લઈ લો. (૧) તે ધન  
પંઢરપુરમાં છે, તેનાથી ઉદ્ધાર અને લાભ બેઉ કામ થાય છે. (૨)  
તમારા દેહરૂપી હોડીને તમે ફળની તૃષ્ણા વડે ભરી રાખી છે, તેને  
ખાલી કરી નાખો અને ઉપર દર્શાવેલા ધન વડે ભરપૂર કરી દો. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, અગાઉના સંતો કરી ગયા તેમ તમારા દેહરૂપી  
ખોળિયાને તેમની આગળ મૂકી દઈને ધન સાંભરવા માંડજો. (૪)

૩૧૨૬-હે દેવ ! હું તો જન્મોજન્મ તારું દાસત્વ કરું એજ  
મને ઇચ્છા છે. (૧) હું પંઢરપુરની વારી નિયમસર કરતોજ  
રહીશ. તેમાં કદી પંચ ચૂક કરીશ નહિ. (૨) મને તું બધો વખત  
સંતોની સોળતમાં રહેવા દેજે કે જેથી કરીને તારા પ્રત્યેનો પ્રેમ  
મારા હૃદયમાં જામી જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને અંદ્રભા-  
ગામાં સ્નાન કરવાનું મુખ મળે એટલું દાન તું મને દેજે. (૪)

૩૧૨૭-હે પંઢરપુરવાળી વિઠાબાઈ માવડિ ! મને એવું કોઈ  
ક્યારે આવીને કહી જશે કે, 'ચાલ, તને વિઠાબાઈ બોલાવે છે. ચાલ  
વહેલો વહેલો ચાલ !' (૧) આણું જે કોઈ મને કહેશે તો તેથી  
મારા મનનું સમાધાન થઈ જશે અને મારા પાછળનાં તમામ જન્મ-  
જન્માંતરોનાં દુઃખ દૂર થઈ જશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, વિઠા-  
બાઈ મારી મા છે. તે મારા ઉપર ઉમળકો આણીને મને પોતાના  
પ્રેમનો પાનો પિવડાવશે. (૩)

૩૧૨૮-વેદમાં (ઇશ્વરને વિષે) પાર વિનાનું લખ્યું છે, પણ

તે બધું વાંચીને વિચાર્યો પછી છેવટે બધાનો મુખ્ય સાર એટલોજ નીકળે છે કે, (૧) વિઠોળારાયને શરણે જવું અને નિષાપૂર્વક તેમનું નામ લેવું. (૨) બધાં શાઓએ વાદવિવાદ કર્યો પછી છેવટે એકમતે નિશ્ચયપૂર્વક આ એકજ સાર નક્કી કરી રાખ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અઢારે પુરાણોનો પણ આજ સિદ્ધાંત છે. (૪)

૩૧૨૯—બધાજ લોકોને માયા માર મારી વળી છે, પણ કોઈને શરીરે તેના મારનાં નિશાન નથી. એક પણ સોળ કે ઉઝરડો નથી અને છતાં વિચાર કરવા જઈએ તો તે મારની પીડાથીજ બધા લોકોનાં શરીર બળી રહ્યાં છે—સર્વાંગે બળી રહ્યાં છે. (૧) એ માયાના હાથમાંથી છૂટા થવાનો સમય કદી પ્રાપ્ત થતોજ નથી અને તેનું વણું ન કરવા જતાં વાણી હારી જાય છે. (૨) કોઈ છોડાવનારે આવે તોપણ આ માયાની આગળ તેનું કશું ચાલતું નથી, અને કોઈ માયાનેજ પકડવા જાય તો તેમાં પણ કાંઈ વળતું નથી; કારણ કે એ માયાજ શોધ જડતી નથી. (૩) એ માયાની ખીંકે લોકો શરીરે રાખોડી ચોળીને ફરતા ફરે છે; તોપણ માયા તેમને છોડતી નથી અને તેમની દુર્દશા કરી નાખે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ માયાજ દેવને હાંક મારવા દેતી નથી, આવી સુફેલીમાં એ માયાએ સૌને મૂકી દીધા છે. (૫)

૩૧૩૦—ઉપર ઉપરની વર્તણૂકથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. આટલા માટે શાસ્ત્રમાં જે નીતિ બતાવી છે તેનો અમલ કરવો જોઈએ. (૧) તેજ પ્રમાણે અંતઃકરણની અંદર વાસ્તવિક ધગશ તો હોય નહિ અને ઉપર ઉપરના પોકળ બોલ કોઈબોલ્યા કરે તો તેના બોલમાં મીઠાશ નથી હોતી અને લોકોના ઉપર તેમનો કયો પ્રભાવ નથી પડતો. (૨) ઝાડ વાવ્યા પહેલાં કૃષ્ણ શી રીતે હાથ આવે ? જો કોઈ કહે કે, ઝાડ વાવ્યા વિના કૃષ્ણ મળે તો તેને આવલો અને બકવાસી

બાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આમ હિતાવળ કરીને કેટલા બધા લોકો ઠગાયા છે. પૂરી, માલપૂડા એ બધા પદાર્થો ફક્ત ઘઉંના લોટનાજ થાય છે, એ વાત ખરી; પણ એ બધી વસ્તુઓ રીતસર તૈયાર ન કરતાં કોઈ કાચા ઘઉંનાજ ફાકા મારવા બંધ તો તેને તેમાં સ્વાદ પડે ખરો? (૪)

૩૧૩૧-હરિકથા પૂરી થઈ, કીર્તનનો આનંદ સમાપ્ત થયો. સૌને યોગ્ય દાન દેવાને સારૂ પાંડુરંગ આવ્યા છે. (૧) તે દાતા સૌની લાયકાત મુજબ પારમાર્થિક વિષયના પ્રેમની લહાણી કરે છે. અથ્થા લાઈઓ ! હવે તમે તમારું પેટ ભરાય તેટલું લઈ લેજો. (૨) જેઓ વિકૃલના સ્વરૂપમાં રંગાઈને રસબોળ થઈ ગયા હતા, તેને વિકૃલે પ્રેમનું દાન દઈને સુખી કરી દીધા. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ જોયું કે હું તો દુર્ગળ છું તેથી તેઓ મને ફરીથી તેડવા આવ્યા. (૪)

૩૧૩૨-હવે જીવને કથો અનુતાપ થતો નથી અને ભયમાંથી તેનો છુટકારો થઈ ગયો છે. (૧) જેના અતઃકરણમાં દેવને માટે તાલાવેલી પ્રગટી હોય તેને અપવિત્રતા સ્પર્શ પણ કેવી રીતે કરવાની હતી? (૨) તેમનામાં દોષનું તો નામનિશાન પણ રહેવા પામતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં ચિત્ત શ્રીહરિના પ્રેમમાં એકરસ બની ગયાં હોય છે. (૪)

૩૧૩૩-પંઢરીનાથનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનની અંદર સ્થિર કરી દઈને મન વડે તેમનું ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ધ્યાન કરનારનો તેના મન સહિત કાયાપલટો થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે હરિરૂપ થઈ જાય છે. (૧) ત્યાં પછી એક શબ્દ પણ બોલવા જેટલો અવકાશ રહેતો નથી. હું અને મારાપણ એ બધું હરિરૂપ બની જાય છે. (૨) ચિત્ત અને ચૈતન્યરૂપ હરિ એ બેનો યોગ થઈ

જવાથી આપું જગત હરિરૂપ બની ગયેલું દેખાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે હું કહું પણ શું ? એકદમ બધુંજ હરિસ્વરૂપ-મય બની ગયું છે. (૪)

૩૧૩૪-દેવ અનુકૂળ થઈ જવાથી મને એવો સરસ યોગ આવી મળ્યો કે તેથી આ ભાગ્યશાળી જીવ તૃપ્ત થઈ ગયો. (૧) આવો સુંદર પર્વકાળ પ્રાપ્ત થવાથી અંતઃકરણમાં પાપનો મળ લેશ માત્ર રહેવા પામ્યો નથી. (૨) અત્રે એકજ વાર સ્નાન કરવાથી પાપપુણ્ય બેઠેનો ક્ષય થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ વાણી લોકોમાં એક જનાર્દનના મહિમાનાંજ વખાણુ કરે છે. (૪)

૩૧૩૫-પાંડુરંગના ચરણ આગળ મને કયી વાતની ઊણપ હોય ? તેની આગળ રિદ્ધિઓ અને અર્થસિદ્ધિઓ દાસત્વ કરતી ઊભી રહી છે; (૧) પણ આ નાશવંત સુખ તરફ નજરજ દોને કરવી છે ? હું કાંઈ આશાતૃષ્ણાને લીધે દીન થઈ ગયો નથી. (૨) ત્રણે લોકના તમામ સુખવૈભવના ઉપર હું પગ દબને ઊભો છું અને પાપ તથા પુણ્યને બેઠેને ઓળંગી ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા હૃદયરૂપી મહિરની અંદર શ્રીહરિને પધરાવ્યા છે અને વૈષ્ણવોને માટે એક બળ્લર વસાવ્યું છે. (૪)

૩૧૩૬-નાનાં છોકરાંને સાડાં માસ્તર તેની સ્લેટના ઉપર અક્ષર લખી આપે છે. (૧) તેવી રીતે સંતો પોતાનાં આચરણ વડે સંસારના અજ્ઞાની જીવોને પરમાર્થના પાઠ લખાવે છે. (૨) નાનું છોકરું જેમ હળવેહળવે પગ માંડીને ચાલે તેમ તેની મા પણ તેની સાથે ધીરે ધીરે ચાલે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, લોકોને તારવા-ને સાડાં નદીના ઘાટ ઉપર હોડી તૈયાર બિલેલી છે. (૪)

૩૧૩૭-તમે સારાસારનો વિચાર કરીને ઘણામાં ઘણી ત્વરા-થી વિઠાણાનું નામ તમારા કંઠમાં ધારણુ કરજો. (૧) તેમના ચિંત-

નથી તમારી સંસારની પીડા ટળી જશે અને તમે હસ્તર લવ-  
સિંધુને પણ તરી જશો. (૨) જે જે કુળમાં જન્મ ધારણ કરનાર  
મોઢથી રામનામનું રટણ કરે છે અને રાત્રિદિવસ હરિચિંતન કર-  
વાનું મત લે છે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે તે બધાંજ કોટયવધિ  
કુળ વિઠોળાનું નામ શ્રદ્ધા સહિત લીધાથી પુનિત થઈ જાય છે. (૪)

૩૧૩૮-હે હરિ! હું ભો દક્ષિણા લઈને હરિકથા કરવા જઈ  
તો તે ઘડીએજ મારા શરીરનો નાશ થઈ જશે. (૧) હે નારાયણ!  
મારાં તમે વખાણ કરો એવું ભો હું કોઈને કહું તો તેજ ઘડીએ  
મારી જીભ ખરી પડશે. (૨) હે દેવ! તું મને સહાય થયો એટલે  
પછી તારી પાસે કથી વાતની ખોટ છે? ત્યારે પછી મારે બીજા  
પાસે માગવા જેવું હોય શું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ!  
તારા ચરણમાં સર્વ સિદ્ધિઓ છે અને તું મારો સ્વામી છે. (૪)

૩૧૩૯-નારાયણ જ્યારે કૃપા કરશે ત્યારે આ પ્રાપંચિક જ્ઞાન-  
જ શ્રદ્ધરૂપ બની જશે. (૧) બીજે કોઈ ઠેકાણેથી કશું લાવવા જેવું  
છેજ નહિ અને આપણા તરણોપાયને સારૂ બીજે કોઈ ઠેકાણે  
જવાની જરૂર પણ નથી. (૨) જ્યારે દેવ આપણા ઉપર કૃપા કરવા-  
નો વિચાર કરશે ત્યારે આપણી આંખોજ દિવ્યચક્ષુરૂપ બની  
જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે દેવજ આપણને પોતાનું રૂપ  
બતાવી દેશે ત્યારે જીવદશામાં પડી રહેવાશેજ નહિ. (૪)

૩૧૪૦-રાતદહાડો આપણી અંદરનું મન અને બાહ્યજગત  
એ બેઉની ત્રાણે યુદ્ધ કરવાના પ્રસંગ આપણી પાસે આવ્યાજ કરે  
છે. (૧) જીવના ઉપર જ્યારે એકાએક આઘાત થઈ આવે છે, ત્યારે  
તેનું નિવારણ કરવાની નિરંતર ચેષ્ટા કરવી પડે છે. (૨) તુકારા-  
મ કહે છે કે, હે દેવ! મેં તો તારા નામની મદદથી સૌનાં  
મોઢાં કાળાં કરી દીધાં છે. (૩)

૩૧૪૧-પંઢરપુર જવાના રસ્તા ઉપર હું ઘાસપાલો થઈ બહિં અથવા નાનાંમોટાંની ચરણુરજ ધની બહિં અને તે રસ્તે થઈને જનારઆવતારને પગે વળગી બહિં. (૧) ઓ દેવ! આ સિવાય ખીજું કશુંજ હું તારી પાસે માગતો નથી; કારણકે તે સંતોના આશ્રય લીધાથી મને મુખની પ્રાપ્તિ થઈ રહેશે અને ભય તથા નાશ એમાંનું કાંઈજ મારી પાસે રહી શકશે નહિ. (૨) હું સૌ સંતજનોના પગનાં પગરખાં ધની બહિં અથવા ઝિલાડો, ડુકકર કે કૂતરો થઈ બહિં અને તેમનું છાંડેલું એકું ખાવાને સાડૂ તેમની પાસે પડ્યો રહું. (૩) અથવા હું વાવડીઓનું પગથિયું ધની બહિં કે પછી નદી, તળાવ કે ગંગાના કિનારાની જમીન ધની બહિં કે જેથી સંતો મારા ઉપર થઈને આવે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! કોઈપણ રીતે મને તો સંતોના ચરણનો સ્પર્શ થાય એવું જોઈએ છે. મને તું તેવી સ્થિતિમાં મૂકી દે. જસ, તારી પાસે મારે આટલુંજ માગી લેવું છે. મને જન્મમૃત્યુનો ભય તો છેજ નહિ. (૫)

૩૧૪૨-આવો મધુર પ્રેમલક્ષિતો આનંદ માણવાનો મૂકીને મારે જીવન્મુક્ત ધનીને કામ શું છે? (૧) નારાયણ પોતેજ વૈષ્ણવ લક્ષ્મીનો દાસ થયો છે, ત્યારે પછી તેને મળવામાં શી મોટી મામલત છે? (૨) અને તેને ન મળાય તો આપણી ગાંઠનું શું જતું રહેવાનું છે? માટે હું તો ધીરજ રાખીને એમનો એમ જોત્તી રહીશ. (૩) દેવે આપણે સાડૂ લક્ષિતો આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેને જે કોઈ લાલ મારશે તે ખરેખર નિર્દયજ હશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ, મારે સાયુજ્ય મુક્તિ જોઈતી નથી. હું તો સંતોના સમાગમમાં ઘણાજ આનંદપૂર્વક રહીશ. (૫)

૩૧૪૩-મને તો પંઢરપુર ક્ષેત્ર, લીમા નદી, પાંદુરંગ, ચંદ્ર-લાગા અને પુંડલીક લિંગ એટલાં વાનાં ગમે છે. (૧) કામધેનુ,



કદપવૃક્ષ અને ચિંતામણિ જેના મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરી દે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો છે તેથી કરીને મને જૂખતરશનું બાન પણ રહેતું નથી. (૩)

૩૧૪૪-કોઈ માણસ એવું કહે કે, હું સંસારનાં કામકાજ પણ કરતો રહીશ અને પરમાર્થ પણ સાધતો જઈશ તો નક્કી. જાણવું કે, આખરે તે બેઉમાંથી એક પણ કાર્ય કરી શકવાનો નથી. (૧) બે ઘોડા ઉપર સવારી કરવા જતાં શરીરનીજ હાનિ થાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવા સાધકો બેઉ તરફના ધક્કા ખાઈને બેઉ બાજુએથી આખરે નરકમાંજ જઈ પડે છે. (૩)

૩૧૪૫-હે દેવ! મને લય અને હરામણ હવે હોયજ કેનાં તરફથી? જુઓ, કાળ અને આ માણસો મારી આગળ મગતરાં જેવાં છે. (૧) મારે પેટની તો કશી ફિકર હોયજ નહિ, કારણકે મારું પોષણ કરનારી મારી મા પાંડુરંગા છે. (૨) બીજા કોઈના તરફથી મળનારાં માનપૂજાપ્રતિષ્ઠાનું મારે કામજ શું છે? અને શ્રીહરિએ અમુક કામ કરવા ધાર્યું હશે તો તેમના હાથ જાહે એવો પણ કોણ છે? (૩) મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. લોકોને પવિત્ર કરવા એ તો મારા મનથી એક રમત અને વિનોદ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો આનંદના લાડુ ખાઈએ છીએ. તે બાળત કોઈએ કશું ન કરતાં અમારી સાથે બેસીને ખાવા મંડી જવું, એજ ઉત્તમ છે. (૫)

૩૧૪૬-ત્રાંબાના સિંકા ખરા ચાંદીના સિંકાની જગ્યાએ નજ આવે. તેમને તમે દેશેદેશ લઈ જાઓ, પણ ત્યાં જતાપર્યો ત્યાં તે ખોટા ને ખોટાજ ઠરશે. (૧) કોઈ પણ કામનું ઝેર સમજીને પુરુષો મનમાં લાવતા નથી; કારણકે જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે તેમના મનમાં તે વાત આવવીજ નોંધી. (૨) કોઈ કોઈ નદીની મારી

હીંગની પેઠે ચકચક છે પણ હેમગિયા નાણુવરી કે ચોકત્રી તેના  
બહી જેનો પણ નથી. (૩) કશને ઘનીને તેના મોલીના જેવા  
દાણા બનાવાય પણ મોલીનો પરીકક તેમને હાથમાં પણ નહિ  
ઝાલે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, નકાના આગા આ મારે કશા? ખડું  
શું અને પોદું શું તે તો સીને પોતપોતાનું મનજ કહી દે છે. (૫)

૩૧૪૭-જેની સોમત કશાથી મનને મુખ થતુ હોય તેનીજ  
સોમત કશી જેડી જેમના નનનથી ચિત્તને ક્ષોભ થયા કશો  
હોય તેમનાથી કશજ ગહેવુ જેડીએ (૧) પગપૂર્વથી આવોજ  
નિવાજ આપો આવે છે નકાન માણુસોથી આગા ગહેવાનીજ  
આભાવિક રીતે કશા થાય છે (૨) પછી તે બલે પિના દોષ,  
બધુ હોય કે ટોણું પણ હોય, પણ જેનો સ્વાભાવ આપણને પ્રતિદ્રુજ  
હોય તેની સાથે નબધ નખવો નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે,  
સત્યવચનનુ ગ્રહણ કરવુ અને તેનાથી વિનંદ વર્તન કરવું નહિ (૪)

૩૧૪૮-આપણે આપણી દોષોથી બગાળ કશા ગહેવુ, કાશ-  
ણકે સોનાને પટ દડને અગ્નિમાં તપાવ્યાથી તે વગરે થાકી  
જાકે છે (૧) આપણે ટોણની સાથે ભોલવાની નકશ નથી. બેકિ-  
ક ગહેવાથી મન સમાધાન અવવામા નિથિનિ કહે છે (૨) કાણંબ  
ખાધુ હોય અને છના મે ખાધુ નથી એવુ કહીને ખડી નિથિનિ  
હુપાવવા બલય પટ પેટમારી આકાશ આવે એટલે ગાંડી વાગ  
ઘાડી પડી બલય એક ખોટા કૃત્યને બીજા ખોટા કૃત્ય વડે દાકયાનાં  
એ પ્રયત્ન છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, નિદા અને ગુનિ મંડિત  
મિથ્યા છે, જેવો જેના મનનો ભાવ તેવુ કાતનં મારી નંદ છે (૪)

૩૧૪૯-બીજાને તુકારામ થયાથી જે પાતાના મનમાં ગાહ્ય  
થાય છે તેને મુખદ ખ અને ગાય બેકે લાગુ પડી ભય છે, (૧)  
માટે આવો વિચાર મનમાં આવવા દેવાજ નહિ અને આપ

કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ જેના મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરી દે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો છે તેથી કરીને મને ભૂખતરશનું ભાન પણ રહેતું નથી. (૩)

૩૧૪૪-કોઈ માણસ એવું કહે કે, હું સંસારનાં કામકાજ પણ કરતો રહીશ અને પરમાર્થ પણ સાધતો જઈશ તો નક્કી બાણુવું કે, આખરે તે બેઉમાંથી એક પણ કાર્ય કરી શકવાનો નથી. (૧) બે ઘોડા ઉપર સવારી કરવા જતાં શરીરનીજ હાનિ થાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવા સાધકો બેઉ તરફના ધક્કા ખાઈને બેઉ બાણુએથી આખરે નરકમાંજ જઈ પડે છે. (૩)

૩૧૪૫-હે દેવ! મને ભય અને ડરામણ હવે હોયજ કેના તરફથી? જીઓ, કાજ અને આ માણસો મારી આગળ મગતરાં જેવાં છે. (૧) મારે પેટની તો કશી ફિકર હોયજ નહિ, કારણકે માફ પોષણ કરનારી મારી મા પાંડુરંગા છે. (૨) ખીજ કોઈના તરફથી મળનારાં માનપૂજ્યપ્રતિષ્ઠાનું મારે કામજ શું છે? અને શ્રીહરિએ અમુક કામ કરવા ધાર્યું હશે તો તેમના હાથ જાણે એવો પણ કોણ છે? (૩) મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. લોકોને પવિત્ર કરવા એ તો મારા મનથી એક રમત અને વિનોદ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો આનંદના લાડુ ખાઈએ છીએ. તે બાબત કોઈએ કશું ન કરતાં અમારી સાથે બેસીને ખાવા મંડી જવું, એજ ઉત્તમ છે. (૫)

૩૧૪૬-ત્રાંબાના સિદ્ધા ખરા ચાંદીના સિદ્ધાની જગ્યાએ નજ આણે. તેમને તમે દેશેદેશ લઈ જાઓ, પણ જ્યાં ગતાવશે ત્યાં તે ખોટા ને ખોટાજ કરશે. (૧) કોઈ પણ કામનું ઝેર સત્જન પુરુષો મનમાં લાવતા નથી; કારણકે જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે તેમના મનમાં તે વાત આવવીજ નોઈએ. (૨) કોઈ કોઈ નદીની માટી

હીરાની પેઠે ચક્રચક્ર છે. પણ હોશિયાર નાણાવટી કે ચોકસી તેના લણી નેતો પણ નથી. (૩) કાચને ઘસીને તેના મોતીના જેવા દાણા બનાવાય પણ મોતીનો પરીક્ષક તેમને હાથમાં પણ નહિ આણે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, નકામા આળા શા માટે કરવા? ખર્ચું અને ખોટું શું તે તો સૌને પોતપોતાનું મનજ કહી દે છે. (૫)

૩૧૪૭-જેની સોબત કરવાથી મનને સુખ થતું હોય તેનીજ સોબત કરવી જોઈએ. જેમના સંસર્ગથી ચિત્તને શ્લેષ થયા કરતો હોય તેમનાથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. (૧) પરાપૂર્વથી આવેજ શિવાજ આદ્યો આવે છે. નકારા માણસોથી આધા રહેવાનીજ સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાય છે. (૨) પછી તે ભલે પિતા હોય, ખંધુ હોય કે કોઈ પણ હોય, પણ જેનો સ્વભાવ આપણને પ્રતિકૂળ હોય તેની સાથે સંબંધ રાખવો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મત્યવચનનું રક્ષણ કરવું અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું નહિ. (૪)

૩૧૪૮-આપણે આપણી કસોટી બરાબર કરતા રહેવું; કારણકે સોનાને પટ દહને અગ્નિમાં તપાવ્યાથી તે વધારે ચળકી ઊઠે છે. (૧) આપણે કોઈની સાથે બોલવાની જરૂરજ નથી. બેઝિ-કર રહેવાથી મન સમાધાન અવસ્થામાં સ્થિતિ કરે છે. (૨) કોઈએ ખાધું હોય અને છતાં મેં ખાધું નથી એવું કહીને ખરી સ્થિતિ છુપાવવા બંધ પણ પેટમાંથી ઓડકાર આવે એટલે બધી વાત ઉઘાડી પડી જાય. એક ખોટા કૃત્યને બીજા ખોટા કૃત્ય વડે ઢાંકવાનો એ પ્રયત્ન છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, નિંદા અને સ્તુતિ બેઉજ મિથ્યા છે; જેવો જેના મનનો ભાવ તેણે રૂળ તેને મળી રહે છે. (૪)

૩૧૪૯-બીજાને નુકસાન થયાથી જે પોતાના મનમાં રાજ થાય છે તેને સુખદુઃખ અને દોષ બેઉ લાગુ પડી જાય છે. (૧) માટે આવો વિચાર મનમાં આવવા દેવોજ નહિ અને આપણી

પાસે નિષિદ્ધ કર્મોની પૂંછ એકઠી કરતા રહેવું નહિ. (૨) મનની અંદર પાપના ધસારા પડવાથી અનીતિ આપણા સ્વભાવની અંદર બિતરી બાય છે અને તેનાથી પુણ્યની જડ બળી બાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ક્રોધ કર્યાથી પુણ્યનો હાથ થાય છે. જે ધવાનું છે, તે તો પ્રારબ્ધને અનુસરીને થયાજ કરે છે. (૪)

૩૧૫૦-અજ્ઞાની જીવ જ્યારે ભક્તિ કરવા માંડે છે, ત્યારે તે મનમાં સંપત્તિની ઇચ્છા કરવા લાગે છે. આવા માણસના ચિત્તમાં શ્રીહરિના સ્વરૂપનો બોધ થાયજ કેવી રીતે? (૧) અજ્ઞાનીઓ દેવ-પૂજા કરવા ખેસે તે વળતે પણ તેમના મનની ભાવનાઓ કામના-યુક્ત હોય છે. તેમના ધ્યાનમાં શ્રીહરિ કેવી રીતે આવી શકે? (૨) અજ્ઞાની લોકો કર્મકૃણની અંદર આસક્તિ રાખીને કર્મ કરે છે. આવા અજ્ઞાની જીવો નિષ્કામકર્મની સાધના કેવી રીતે કરવાના હતા? (૩) વિષયના સંબંધી મનમાં વિચાર કર્યા કરવા એજ અજ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન છે; તેમનાથી સનાતન બ્રહ્મનું ચિંતન થઈ શકેજ કેવી રીતે? (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં બળી જાયો. એ લોકો તો અજ્ઞાનનાજ અંડા ફરકાવે છે. (૫)

૩૧૫૧-પથરાના ઉપર ગોળ ચોપડીને તેને બહાર મૂકી રાખીએ તો લોકો બહુશે કે એ ગોળનું ઢેકું પડ્યું છે. (૧) તેવી રીતે અંતઃકરણની અંદર તો નરી વિષયવાસના ભરી હોય અને બહારથી સાધુપણનો સ્વાંગ સજીને લોકોને ઠગીએ તો તેઓ ઠગાય પણ ખરા. (૨) પણ આવા દાલિડ ભક્તો હરિની સેવા શી રીતે કરવાના હતા? પારમાર્થિક ભાવનાનો તો તેમને કોઈ વાર સ્પર્શ પણ થયો હોતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં ચિત્ત કામક્રોધાદિકરૂપી આભડછેટથી અપવિત્ર બની ગયાં હોય છે, તેઓ આવી સ્થિતિમાં સંત થઈ શકેજ કેવી રીતે? (૪)

૩૧૫૨-સંતોના પ્રતિ પ્રીતિ દેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને શ્રીહરિના નામનું સ્મરણ ચિત્તમાં દેવી રીતે ઘર કરી રહે ? (૧) મારા મનને આ બે બાબતનીજ ક્ષિકર લાગી છે, તેથી કરીને હું પથારીમાં સૂઉં છું, પણ મારી આંખોમાં ભંધ નથી આવતી. (૨) હું ભોજન કરવા બેસું છું તે વખતે મને ભોજન ગળ્યું છે કે મોથું, તેની ખબર પડતી નથી. બધુંજ વિષયમુખ મને સારહીન દેખાય છે. (૩) હે કૃપાનિધિ દેવ! આવા ખરેખરા સંકટના સમયમાં તું મારી મદદે આવ અને મારો પ્રેમ સંતોના ચરણ તરફ વહેતો કરી દે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મને પોતાને માફ દિત સમજતું નથી અને તારા વિના તદ્દન દીનહીન થઈ ગયો છું. (૫)

૩૧૫૩-જેમને પંઢરપુરમાં વાસ કરવાનો મુયોગ આવી મળે તેમને ધન્ય છે. તેમની વાણી અમૃતના સમાન છે અને તેમનો દેહ દિવ્ય છે. (૧) મૂઠ, નીચ જાતિમાં જન્મેલા, દુષ્ટ સ્વભાવવાળા, વિચારહીન, ગમે તેવા લોકો પણ જો પંઢરપુરમાં આવીને રહે તો તેઓ દયાવાન બની જાય છે. (૨) તેમના સ્વભાવમાં શાંતિ, ક્ષમા, વિરક્તિ આદિ સર્વ શુભ ગુણો આવી જાય છે અને તમામ સ્ત્રીપુરુષો આશાતુષ્ણ રહિત બનીને તદ્દન નિર્ભય થઈ ગયેલાં દેખાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પંઢરપુરમાં વસે છે તેમનું દેહાલિમાન ઓગળી જાય છે અને તેઓ શુભ-મુક્ત થઈ જાય છે. (૪)

૩૧૫૪-ખીજને ભેઈ ભેઈને જેમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમનું દેખાદેખીથી પેદા કરેલું નકલી જ્ઞાન શા કામનું ? કારણકે તેમને જાતિઅનુભવ તો છેજ નહિ. (૧) આવા કેટલાય શબ્દજ્ઞાનીઓ ઇન્દ્રિયોના મુખની લાલચમાં લપટાઈ જાય છે ! તેઓ વિષયનો ત્યાગ કરવા જાય તોપણ તેમનાથી વિષયેચ્છાનો વેગ રોકી શકાતોજ નથી. (૨) એટલા માટે શુદ્ધ આહાર કરવો, નીતિને

રસ્તે ચાલવું અને વૈરાગ્યાદિ ગુણોને ધારણ કરવા, એજ આ સં-  
સારને તરી જવાનાં મુખ્ય સાધન બનવાં, (૩) પાણીમાં તરતી  
હોડીને જેઓ કાળૂમાં રાખી શકે નહિ તેઓના ( તેમાં બેસીને  
જનારાઓના ) જીવની હાનિ થશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, જે  
પોતાની બુદ્ધિને સ્વાધીન કરી રાખશે તેને નારાયણ પ્રાપ્ત થશે. (૫)

૩૧૫૫-હે દેવ! સ્ત્રી, પુરુષો અને નાનાં છોકરાં બધાંજ નારા-  
યણ છે, એમ મારા મનને લાગ્યાજ કરે એવો ઉપાય તું કર. (૧)  
મારા હૃદયની અંદર કામ, ક્રોધ, દ્રેષ, નિંદા, સ્પર્ધા એમનાં  
કોઈ પણ વિકાર આવેજ નહિ અને સૌ ગોવિંદજ છે એવું મને  
નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યાજ કરે. (૨) હું અધો વખત વિષયો પ્રતિ  
વિરક્ત રહું અને મારાં મન, વાણી અને કાયા તારાજ ચરણ  
આગળ સ્થિતિ કરે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે કૃપાવંત મને  
આ કામમાં મદદ કરો અને મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કરો. (૪)

૩૧૫૬-લોકોમાં તારી પ્રતિષ્ઠા જમાવવાની ખાતર તું ગો-  
સાંઈ (હરિભક્ત) બની ગયો છે. (૧) તેં ઘણીય પાઠપૂજાઓ કરી  
પણ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિનાં સાચાં સાધન તો હજી તારાથી દૂરનાં દૂર રહ્યાં  
છે. (૨) તારી વિષયેચ્છાઓને માટે તું તારા મનમાં હજી પદ્મા-  
તાપ પણ કરતો નથી અને જૂઠાં ભગવાં વશ પહેરીને ફરે છે. (૩)  
તુકારામ કહે છે કે, ઓ છિનાળના જણેલા ! તું તારી વાણીને વ્યર્થ  
પરિશ્રમ આપ્યા કરે છે. (૪)

૩૧૫૭-પ્રારબ્ધયોગે ધારો કે કોઈ મેલી જગ્યાએ ગંગાનો  
પ્રવાહ વહેતો થઈ ગયો, તો તે જગ્યા મેલી હતી એવો વિચાર કરીને  
શું તે ગંગામાં સ્નાન ન કરવું? (૧) કોઈ સંજિયાના આંગણમાં કામ-  
ધેનુ બેસી હોય, તો શું ગ્રાહ્ય છે તે ગાયને નમસ્કાર ન કરવા? (૨)  
કોઈને હાથે કોઈ નીકળ્યો હોય પણ તેના હાથમાંના પારસ-

મણિના અપર્શથી લોહાનું સોનું બની ગયું હોય, તો તે સોનાને શું અપવિત્ર સમજીને નાખી દેવું ? (૩) ગામનો ગળ નીચ જાતિનો હોય, તો શું તેની ન્યાતબતનો વિચાર કરીને તેની આજ્ઞા માન્ય ન કરવી ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં શ્રીહરિના પ્રતિ ભાવારૂઢ થઈને તેમના નામની મુદ્રા ધારણ કરી છે, તેને જે નહિ માને તેનું મોઢું ઝાડું છે (૫)

૩૧૫૮-હું જે ઝાઝો બોલો છું તે, ભારે પ્રેમના ઉમળકા મહિત અને હું ઈશ્વરનો દાસ છું એવા મારા ઈશ્વરની આથેના સળધને ધ્યાનમાં લઈને બોલ્યો છું (૧) જે નારાયણનો હું શરણાગત થયો છું, તેજ ખરેખરા ઝૂલો છું (૨) જે કોઈ જેવી ઇચ્છા રાખશે તેની તેવી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે નારાયણ અમથ છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ નારાયણના લાડકવાયા હોય તેમનું તે ભક્તુજ કરે છે (૪)

૩૧૫૯-‘વિ’ (વિદ્ધ ધાતુ) એટલે જ્ઞાન, તેનો ‘સોટ’ (આકાર), એ બેના યોગથી ‘વિઠોળા’\* શબ્દ બન્યો છે અને તેનો ભાવાર્થ દેવને લાગુ પડતો હોવાથી તેમનું નામ ‘વિઠોળા’ પડ્યું છે (૧) અરે ! શું તમે તેમનું નામ જાણતાજ નથી ? એ નામથી શું વેદ અન્તર્યા છે ? (૨) એ શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવાને માટે શેષનાગ તૈયાર થયા, પણ સ્તુતિ કરતા કરતા તેમની જીભ ફાટી ગઈ તેથી તે પોતે દેવને પોદવાની શય્યા બની ગયા (૩) તુકારામ

\* આ તો શ્રદ્ધાળુ ‘ભગત’ લોકોનું વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર યજુ ખરી વ્યુત્પત્તિ નીને પ્રમાણે છે મનડી બાપામા તથા તેના સસર્ગથી મરાધીમા પણ વિદ્યુ નો અપભ્રંશ ‘વિદુ’ થાય છે, જેમ બગાળામાં ‘કૃષ્ણ’ નો અપભ્રંશ ‘મિરો’ થાય છે દાખલા તરીકે ‘મટો કિરો પાન’ ‘કિરોદાસ પાન’ એ વિદુ ઉપરથી ‘વિદન’, ‘મિરોયા’ વગેરે શબ્દો વ્યુત્પન્ન થાય છે



કહે છે કે, એ દેવની સત્તા તો કાળના ઉપર પણ ચાલે છે. (૪)

૩૧૬૦-ચોરને ચાંદરણું અને વેશ્યાને શણગાર મળે તોપણ તેમને એ વસ્તુઓનો ઉપયોગજ શો ? (૧) દૂધમાં ઊભરો આવે ત્યાંસુધી ઉકાળીને તેમાં પથરો નાખીએ તો તે શું રંધાઈ જવાનો હતો ? (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય પાક્યાં હોય તોજ સંતોની સોજત કરવાનું મન થાય છે અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા ઊપજે છે. (૩)

૩૧૬૧-આખી દુનિયાનાં અનેક તીર્થો હું ભેઈ વળ્યો અને તેમનાં માહાત્મ્ય પણ મેં જૂળ સાંભળ્યાં. (૧) પરંતુ ચંદ્રભાગાના જેવું તીર્થ, લીમા નદીનો આવો કિનારો અને ઈંદિના ઉપર ઊભા રહેલા દેવ ખીજે કયાંથી લાવવા ? (૨) હરિની આવી ભક્તિ કરનારા આવા સંતજનો અને હરિનામના આવા જયઘોષ ખીજે ક્યાં છે તે બતાવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમ અનાથ છોવોને માટે દેવે પંઢરપુર ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે. (૪)

૩૧૬૨-હહીને વલોવવાની મહેનત લોકો કરે છે તે ફક્ત માખણને સાફજ. (૧) માખણ છાસ ઉપર તરવા માંડે ત્યાર પછી પણ જે વલોવવાનું ચાલુ રાખીએ તો માખણ ભાગી જાય, તે માટે જ્યાં છાસના ઉપર માખણ તરતું દેખાય, એટલે વલોવવાનું બંધ કરી દેવું ભેઈએ. (૨) તે રીતે દેવને પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય વારંધડીએ સાંભળવું અને તેનાથી દૂર જવું નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, પેટ ભરીને જમ્યા પછી આંખનાં ચાટવા બેસવું એ વ્યર્થ છે. (૪)

૩૧૬૩-માળાપને હાથે છોકરાની હત્યા થાય એ બનવાભેગ નથી અને તેમના દેખતાં બીજું કોઈ તેમનાં છોકરાંને સતાવે તો-

પણ તેઓ સાંખી શકતાં નથી. (૧) હે દેવ ! તેવો તું પણ મારો મા-  
બાપ છે, તેથી કરીને મારે ભય, ચિંતા, શંકા વગેરે રાખવાનું કાર-  
ણ જ શું છે ? તું જો કોઈ પણ કામ કરવા મારે તો તારે મારે શું  
અશક્ય છે ? (૨) શું કરવાથી બાળકને મુખ ધાય તે તેનાં માબાપ  
સારી રીતે જાણે છે. છોકરાં ભૂખ્યાંતરસ્યાં થયાં છે કે નથી થયાં  
તે તેઓ જોતાં રહે છે અને ઠહીં જવું હોય તો કેટલે અથવા ખાંધે  
જેમાડીને તેમને લઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તું  
ધણેજ કૃપાવંત છે એ હું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી ગયો છું. (૪)

૩૧૬૪-મોડેથી હરિના ગુણનું વર્ણન કરતા જવું અને તેમનું-  
જ કીર્તન કરવું. (૧) તેમ કરવાથી કામક્રોધ વગેરે વિકારો તથા  
હુજાનો તરફથી કરી અડચણ પેદા થશે નહિ. (૨) શાંતિરૂપી  
શસ્ત્ર જેના હાથમાં છે, તેને કળિકાળ છેડવાની હિંમત ચલાવતો  
નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અનંતના સમાન દાતાર આપણો  
મિત્ર છે પછી આપણને શી ફિકર છે ? (૪)

૩૧૬૫-કોટયવધિ સાધનો સાધવાનો પરિશ્રમ કરી જોયો  
પણ તે બધો બ્યર્થ ગયો. (૧) પરંતુ બ્યારે દેવે કૃપા કરી ત્યારે  
તેના સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થઈ ગયું. (૨) બ્યાંમુધી ચિત્તમાં બરા-  
બર ઉપરતિ થઈ ગઈ ન હોય, ત્યાંમુધી જેટલી મહેનત કરીએ તેટલી  
બધીય ફોગટ જાણવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બ્યારે દેવે કૃપા  
કરી ત્યારે પદાર્થમાત્ર મારા પોતાનાજ સ્વરૂપ છે, એવું જ્ઞાન  
મને થઈ ગયું. (૪)

૩૧૬૬-હે દેવ ! તારા નામામૃતનો સાર મારી પાસે છે, તે  
ઘણું સારું થયું છે. તે સિવાય હું તને એકલાને લઈને શું કરું ? (૧)  
આ નામરૂપી કામધેનુ મેં મારા ગજાની સાથે બાંધી રાખી છે  
પછી મારે શાની ખોટ પડે એમ છે ? (૨) પોતાનાં નાનાં છોકરાંને

ઓળખે નહિ એવી મા કદી હોય ખરી ? છોકરું જરાક રડ્યું એ-  
ટલે માના હૈયામાંથી પ્રેમ ઊછળીને જહાર ઢળી પડે છે. (૩) દા-  
તારનો સ્વભાવ તો એવો હોય છે કે, ચાચકના આવતા પહેલાં દાન  
દેવાને તૈયાર થઈને બિભો રહે. તે દાતાર શું દાન દેતી વખતે  
લજવાઈ જવાનો હતો ? (૪) ખરો શૂરવીર તો લડાઈમાંથી  
અધવચ પાછો ફરેજ નહિ; પણ પોતાના નામને ખાતર સમર્પા-  
ણમાં પ્રાણ હોમી દેવાને પણ વાર ન લગાડે. (૫) તુકારામ કહે  
છે કે, હું તો વિઠોળાના ગુણ ગાઉં છું અને એમાંજ મારું કલ્યાણ  
છે; પછી મારે તેમને મળવાની ગરજ શી છે ? (૬)

૩૧૬૭-સંતજનો કૃપાના સમુદ્રો છે. તેમણે મને કૃપાનું દાન  
દીધું છે. (૧) તેમણે મારા બોળડાતોતડા શબ્દોનો અંગીકાર કર્યો  
છે, અને તેમણે મારા જીવને ત્રિવિધ તાપમાંથી ઉગારીને શાંત કરી  
દીધો છે. (૨) તેના આનંદને લીધે મારું મન એક ઠેકાણે સ્થિર  
થઈ ગયું છે અને સંતોએ મને પોતાના ચરણ આગળ પડી રહેવા  
નૈટલી જગ્યા પણ આપી દીધી છે. (૩) “તું બીજ નહિ” એવું  
તેમણે મને બળેવાર કહીને અભયદાન દીધું છે. તેથી કરીને મારું  
બધી રીતે કલ્યાણ થઈ ગયું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તેથી  
બિપજતા આનંદથી હું પરીપૂર્ણ થઈ ગયો છું. માટે હવેથી હું  
બધો વખત હરિનામના જયઘોષ ગજવીશ. (૫)

૩૧૬૮-જેમણે હરિની ભક્તિનો મર્મ જાણી લીધો છે. તેમ-  
ના ઘરમાં શાંતિ, ક્ષમા, દયા વગેરે તમામ ગુણ આવીને વસી જાય  
છે. (૧) અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેમની સેવા કરવાને તત્પર થઈને તેમના  
ગારણા આગળ બેસી રહે છે. તેમને તેઓ કાઢી મૂકે છે, તોપણ  
તેઓ આવી ખસતી નથી. (૨) તેમનામાં નકારો ગુણ તો શોધ્યો-  
જ જડે નહિ; કારણકે તેમના હૃદયમાં શ્રીહરિના સ્વરૂપનો વામ

થઈ ગયો છે. (૩) તેમનું ચિત્ત બધો વળત સ્વસ્થજ રહે છે, કારણકે તેમનાં હૃદયમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો શોભ-શમી ગયો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતે તેમનો સેવક બનીને તેમનો બધો ભાર ઉપાડી લે છે. (૫)

૩૧૬૯—વિઠ્ઠલ સત્ય છે અને તેમની સેવા કરવી એ પણ સત્ય છે, એવું સંતો કહી ગયા છે. (૧) વેદોમાં જે નીતી બતાવી છે તે આથી છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી ખરેખરું સ્વહિત સ-ધાય છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ જામી જાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખરા છે, તેઓ ખરા ભાવને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ લગાડીપણું કરવામાં સમજતાજ નથી. (૩)

૩૧૭૦—સંગતિથી હુઃખમાં વધારો થાય છે અને સંગતિથી ભજન કરવામાં પણ ઉત્તેજન મળે છે. આવા નાના પ્રકારના લોકો દુનિયામાં વસે છે. (૧) હે દેવ ! આટલા વાસ્તે મને તો હવે લોકોની સંગતિનોજ કંટાળો આવી ગયો છે. કારણકે જુદા જુદા લોકોમાં જુદાં જુદાં અપલક્ષણ હોય છે અને તે આખા આગળ ચોખ્ખાં દેખાઈ આવે છે. (૨) તેથી કરીને ચિત્તની અંદર સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એકવિધ ભાવને વળગી રહેવાથી સંશયનું નિરસન થઈ જાય છે. (૩) કેટલાક લોકો શબ્દજ્ઞાનની ચર્ચા કરે છે. પોતાનું હિત શામાં છે તે તેઓ જાણતા નથી. આથી કરીને એવા લોકોને જોવાનું મને ગમતું નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એક ઠેકાણે એકલા એકલાજ બેસી રહેવાનું મને ગમે છે. (૫)

૩૧૭૧—મારામાં પુણ્ય નથી અને પાપ પણ નથી. વળી મારામાં સુખદુઃખને રહેવાને સારૂ અવકાશ નથી. મારાં લાલ અને હાનિ બેઉનો નાશ થઈ જવાથી મારામાં ભય તો હવે રહ્યોજ નથી. (૧) આવું થવાથી હું જીવતો છું, પણ મૂઆ જેવો છું, કા-

રણકે સંસારનું મૂળ જે દેહાત્મભાવ છે તે હવે મારામાં રહ્યોજ નથી. તેમજ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ અને તે સિવાયનાં બીજાં પરાયાં એવો મારાતારાપણાનો ભાવ પણ મારામાં રહ્યો નથી; (૨) એટલે પછી મારે આ ખડું અને આ ખોટું એવું માનવાનું પણ કશું કારણ રહેતું નથી. ખરાખોટા સાથેનો મારો સંબંધ તૂટી ગયો એટલે વર્ણ, ધર્મ અને જાતિના અધિકાર એ બધું પણ ગયુંજ. (૩) હવે તો આ જન અને આ વન, આ ચૈતન્ય અને આ જડ એવા દ્વૈતભાવને પણ અવકાશ રહેતો નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં ત્યારથી મારો દેહ વિકૃતને અર્પણ કરી દીધો, ત્યારથી મારી બધી પૂજા માંગોપાંગ પૂર્ણ થઈ ગઈ. (૫)

૩૧૭૨-મારામાં જરાક મોટાપણાનો વિચાર આવે છે, ત્યારે તેથી મારો જીવ સંકુચિત થઈ જાય છે, માટે મને તો તમારું દાસત્વ કરવાનુંજ ઘણું સાડું લાગે છે. (૧) તમ સંતોએ મારી આવી અભિરચિને પારખી લેવી જોઈએ. જો તમારે મને કાંઈક આપવાનો વિચાર હોય તો આ એકજ દાન દેજો. (૨) મને તમારા ચરણોની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એટલે મને તેમાં ને તેમાંજ રસ પડી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી વિનંતી કરીને હું તમારે પગે પડું છું. મને તો તમારા ચરણની રજ્જ સમજી લેજો. (૪)

૩૧૭૩-હું મનુષ્યો! તમે દેવની દયા માગ્યો તો તે શું તમારાથી દૂર થોડા છે? (૧) દેવની દયાની ચાચના કરનારને બીજા કશાનો આશ્રય લેવાની જરૂરજ નથી. કારણકે વિઠાબાઈ માવડીને તેનું પાલનપોષણ કરતાં આવડે છે. (૨) ભવસમુદ્રને તરાવી લઇ જાય એવી નૌકા ઉપર જ્યાં આપણે ચઢી બેઠા; એટલે પછી સામેનો કિનારો તો આવ્યોજ જાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું આ લોકોથી દૂર રહેતો થયો છું તેથી કરીને મને પરદેશી તરીકે અહીં

આશ્રય મળી ગયો છે. (૪)

૩૧૭૪-જે હરિની ભક્તિ જરા જરા કરે અને વિષયલોગમાં ખૂબ રસ લે, (૧) તેને માણસ નહિ પણ ગધેડોજ લાગુવો. (૨) તેને દેવનું ભજનપૂજન કરતાં પૂરું આવડતું નથી, ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તો હોયજ શાનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા મૂખ લોકોને વૈષ્ણવસમાજમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા. (૪)

૩૧૭૫-જેમ ચંદનના વૃક્ષની પડોશમાં બેરડીનું ઝાડ ભગ્યું હોય, તો તે પણ તેની સોળતથી ચંદનના સમાન બની જાય છે; તે પ્રમાણે મને પણ સંતોએ કૃતાર્થ કરી દીધો. (૧) મારામાં રહેલા ગુણદોષ અને મારી નીચ જાતિ, એમાંના કોઈનો વિચાર ન કરતાં તેમણે મને પોતાના ચરણ આગળ આશ્રય આપ્યો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે સમર્થ પુરુષો કરવા ધારે તો રંકનો રાય બનાવી દે. (૩)

૩૧૭૬-હો દેવ ! તમારા ચરણ મારા ચિત્તમાં રહો, તમારું સ્વરૂપ મારી આંખોની અંદર રહો અને હું મારે મોઢેથી સદાકાળ તમારું નામ અને તમારા ગુણ ગાયા કરું. હો મારા દાતાર દેવ ! મારે તમારી પાસે દક્ષ આ એકજ વાનું માગી લેવું છે. માટે તમે મારા મનનો ભાવ જાણી લઈને જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. જ્ઞાનીપણાનો ભાર લઈને બોલવાનો મને કંટાળો આવ્યો છે, મને નાનો બાળક જાણીને મારા મનની ચિંતા તમને સમજાઈ જાય એવું કરજો. તુકારામ કહે છે કે, હવે મને તમારાથી દૂર કરતા નહિ. આથી વધારે મારે તમને શું કહેવાનું હોય ?

૩૧૭૭-સંતોના પગનાં ખાસડાં હું મારી ખાંધે મૂકીશ અને પછી હાથમાં કરતાશ અને વીણા લઈ તેમની આગળ નૃત્ય કરીશ. આ સિવાય બીજી કશી ભજન કરવાની રીતમાં મને સમજણ પડતી નથી અને બીજાં સાધનો કરવાં કેવી રીતે, તે પણ હું જાણતો

નથી. સંતોના ચરણને હું મારા ચિત્ત વડે ધારણ કરી રાખું છું અને તેમ કરવાથી મારી તમામ કાર્યસિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ જશે. ધ્યાન કરવાની રીત અને આસન તથા સમાધિની ક્રિયાઓમાં મારી અછલ ચાલતી નથી. તેથી કરીને હું એક ગોવિંદ અને હરિના નામમાં મારા પ્રેમને સ્થિર કરી દઈને મુખપૂર્વક છવું છું. તે ગોવિંદના કીર્તન હું મારે માટેથી ગાઈશ. ગાયનવિદ્યા પણ હું જાણતો નથી. મને તાલ, સૂર, લય, નાદ એમાંનાં કશાનું જ્ઞાન નથી અને હું એવો અજ્ઞાની છું કે, લાજ તો મને છેજ નહિ. છકારામ કહે છે કે, મારી તમામ કમાઈ, માફ ગોત્ર અને મારી કુલ સંપત્તિ એ બધા સૌ સંતમહંતોના ચરણ આગળજ છે.

૩૧૭૮-વૈષ્ણવોની આગળ હું માફ શરીર અને મારા પ્રાણ-સુદ્ધા અર્પણ કરીને હું તેમના ઘરમાં તેમનો આજ્ઞાપાલક દાસ બનીને રહ્યો છું. તેઓ મને જે કાંઈ કામ જતાવશે તે હું ઝટ ઝટ કરી નાખીશ અને તેઓ મને જે છાંડેલું વધેલું ખાવા આપશે તે હું ખાઈ લઈશ. તેમનું એકું મને પેટ ભરીને ખાવા મળે એવી આશાથી હું તેમના આંગણમાં પડી રહીશ. તેઓ જ્યારે ચાલશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમના પગની જે ધૂળ ઊડશે તે હું મારે શરીરે ધારણ કરીશ. છકારામ કહે છે કે, તેઓ મને ધમકાવીને કાઢી મૂકશે તોપણ હું તેમનાથી આવો ખસનાર નથી; અને તેઓ મને લાતો મારશે તો તે પણ હું સહન કરીશ.

૩૧૭૯-મારા ઘણા વખતનાં પુણ્ય આજે ફળ્યાં; કારણકે હું સંતોનાં સામે મોઢે દર્શન કરીને તેમના ચરણ આગળ જઈ જો. આજ મારા સંસાર સંબંધી તમામ દુઃખકલેશનો છેડો આવી ગયો. શ્યામળા પરબ્રહ્મ મારી આંખોની અંદર આવીને સમાઈ ગયા અને પછી તો આરે દિશાએ મને તેમનું ને તેમનું જ દર્શન થવા

લાગ્યું. સંતોએ મને આલિંગન દીધું અને મેં તેમના ચરણ ઉપર માથું મસ્તક મૂકી દીધું. તેથી કરીને માથું શરીર દિવ્યરૂપ બની ગયું. તુકારામ કહે છે કે, સંતોના આનંદથી મને તૃપ્તિ થઈ ગઈ અને હું ધન્ય થઈ ગયો. તેથી કરીને હું વૈષ્ણવસંતોની મંડળીની આગળ આજોડી પડું છું.

૩૧૮૦-મારા મનમાંથી તમામ ફિકર ચિંતાઓને ફગાવી દઇને મેં હરિની ભક્તિ કરી, તેથી કરીને મને હરિના સમાગમનું સુખ પ્રાપ્ત થયું. મને હરિની સંગતિ મળી એટલે મને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો અને મારા મનમાં ભરાઈ રહેલા અનેક વિકાર ત્યાંથી નાસી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, મને વિઠોબારાયની સેવા કરવાની તક મળી તેથી મારા જીવને પારવિનાનું સુખ થઈ ગયું છે.

૩૧૮૧-જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરતા નથી, તેઓ મોઢેથી નામોચ્ચાર કરે તેમાં તેમનું શું વળે? જન્મતી વખતે એકાદ કોળિયાની સાથે પેટમાં માખી ચાલી જાય તો તે જન્મણુથી જીવને સુખ થતું નથી. માટે કીર્તન કરતી વખતે જેવું મોઢેથી બોલીએ તેવાં આચરણ પણ કરવાં જોઈએ. આવું જે નહિ કરે તેનું ગાણું નાચનારીના ઢબ્બાના\* જેવું બણવું. તુકારામ કહે છે કે, જે સાચા સંત હોય છે, તેઓ કામ ક્રોધાદિ વૃત્તિઓનો પોતાના હૃદયને સ્પર્શ પણ થવા દેતા નથી.

૩૧૮૨-હે દેવ ! તારું વૈકુંઠ અને તારી સાયુજ્ય મુક્તિ એમાંનું કાંઈજ મારે તો જોઈતું નથી. હે વનમાળી ! મારે તો તારા નામનોજ ઉચ્ચાર સદાકાળ કરવો છે અને તેજ હું તારી પાસે માથું છું. નારદ, તુળર, ઉદ્ધવ, બલિ, પ્રહ્લાદ, રુક્માંગદ આ બધા ભક્તોએ તારા નામ સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ

\* નાચનારીની સાથેના તબલાસારંગીવાળાઓ તથા મુર પ્રરનારાઓ.



કર્થો ન હતો. સિદ્ધો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, કિન્નરો એ બધા રામનામનો જ ઉચ્ચાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! હું બધો વખત તારા નામનો જ ઉચ્ચાર કરતો રહું એવા પ્રેમનું દાન તું મને દે.

૩૧૮૩-મારા મનમાં જેવી ઇચ્છા હતી, તેવો જ પ્રસાદ મને મળી ગયો અને તેથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું. ઈંદના ઉપર બેઠે ચરણને સમાન રેખામાં ગોઠવીને મારાં માળાપ કૃપાદાન કરવા માટે બિભાં રહ્યાં છે. તેઓ પોતાના લક્તોનું જતન કરવામાં જરા પણ બિચુપ આવવા દેતાં નથી, પણ જેવી જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે તેનું સન્માન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ સૌના આંતર્બાહ્ય-માં વ્યાપક છે, પણ જેવો જેનો લાભ તેવી રીતે તેને તે સાચવે છે.

૩૧૮૪-જેના મોઢામાં સદાકાળ વિઠાણાનું નામ રમી રહ્યું છે, તેમને સંસારની ભ્રાંતિ થાયજ કેવી રીતે ? તેઓ ચાલતાં, બોલતાં, જમતાં અને રાત્રે શિંથતાં પણ બધો વખત નામોચ્ચાર કરતા રહે છે. તેઓ સુખેથી આ સંસારમાં જેટલો વખત રહે છે તેટલો વખત દેવ તેમની પાસેના પાસેજ રહે છે. બધો વખત મોઢથી નામોચ્ચાર કરવાની ભક્તિ ચારે પ્રકારની સુક્તિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણો. તુકારામ કહે છે કે, આજ નામની મહદથી હું બ્રહ્મની સાથે સ્પર્ધામાં બિતરી પડ્યો અને તેમ કરતાં હું જે લક્ષ્મી હતો તે દેવરૂપ બની ગયો.

૩૧૮૫-કોઈને ટોળટપ્પા સાંભળવાનો કે લવાઈ જવાનો શોખ લાગ્યો હોય છે, ત્યારે તે નથી જાણતો ભૂખ અને નથી જાણતો તરશ; પણ જ્યાં લવાયાઓ રમતા હોય ત્યાંજ પાધરો દોડી જાય છે. હવે તેજ માણસને કોઈ કહેશે કે, અડ્યા ચાલને અમુક ઠેકાણે હરિકથા થાય છે, ત્યારે તે જવાબ દેશે કે, શું ઠરું ? હમણાં મારા ઘરમાં કોઈ છે નહિ, તેમ છતાં વળી કોઈ તેને બચ-

જળરાધથી હરિકથામા એચી લાવે તો ઘૂટણ ઉપર માથુ મૂકી  
ઊઘવા મડી જશે તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને આખરે  
યમપુરીનીજ વાટ ભેવી પડે છે માટે એવા લોકોના મોઢા ઉપર  
તમારે બેલાશક થૂકવુ

૩૧૮૬-હું વિઠોબારાયના ચરણને છોડનાર નથી, તેમના વિના  
મારા મનને ખીન્ત ડોઇ પણ વિષયમા વહેચાઇ જવા દેનાર નથી  
તેમજ મારા મનના ઉપર ખીજના મગના મન્કાર પડવા દેનાર નથી  
હું દેવના સમાગમમા રહ્યો રહ્યો જઈશ અને આવીશ, એજ મારી  
તેમની પાને માગણી છે અને તે માગવાને મારું આલ્યો છું મારી  
આગળ અને પાછળ પાહુર ગ ઊભા રહ્યા છે ત્યારે શુ હું તે છેકજ  
મૂળ છું કે, તેમને મૂકીને ખીજ ડશા ઉદ્યોગમા હાથ ધાલુ ? તુકા  
રામ કહે છે કે, મને વૈકુંઠના દિવ્યલોગ આજ લોકમા લોગવવાના  
મળી આવે એવો ઊંચા પ્રકારનો પ્રેમ હું માણુ છું

૩૧૮૭-હવે હું પઢગપુર જઈશ અને વિઠોબારાયની આગળ  
સાદાગ દડવત્ પ્રણામ કરીશ તે પઢરપુરમા જઈને હું ચંદ્રલા  
ગાને કિનારે હરિનામની ધૂનની મસ્તીમા નૃત્ય કરીશ જ્યા સત  
મડળી બેઠી હશે ત્યા જઈને હું તેમના પગ ધોઈને તેમનુ તીર્થોદક  
ગ્રહણ કરીશ તુકારામ કહે છે કે, મે મારા જીવનુ તેમના ચરણ  
આગળ બલિદાન ચડાવી દીધુ છે

૩૧૮૮-હે અનંતા હું જ્યારે અધોગતિએ જઈશ, ત્યારે તારા  
હાથમા શુ આવશે તેનો તુ વિચાર કર હે કૃપાનિધિ! હે દયાળુ  
દેવ! હું તારો શરણાગત થયો તેનુ મને આજ ક્ષણ મળ્યુ ને?  
તુ તારા મનથી જરા વિચાર કરીને મને જવાબ દે હે હૃદીકેશ!  
તાગમા પતિત જીવોને પાવન કરવાની શક્તિ છે, પણ તે માગી  
બાબતમા નિષ્ક્રમ નીવડી છે, એવુજ મને મારા આજ સુધીના

અનુભવો ઉપરથી સમજાય છે. અમે જન્મમરણાદિ દુઃખોથી પીડાઈએ છીએ તેથી તને કાંઈ લાલ થાય છે? થતો હોય તો કહે. તુકારામ કહે છે કે, તું અત્યાર સુધી તો લળાડવેડાજ કરતો આવ્યો છે, પણ મેં તારા નામરૂપી તારી ચોટલી ખૂબ ચપસીને પકડી રાખી છે, તે યાદ રાખજે.

૩૧૮૬-હે સંતજનો! જુઓ, જુઓ, આ પાંદુરંગ દેવાં દેવાં લળાડપણાં કરે છે, તે જરા જુઓ તો ખરા. પણ કાંઈ ફિકર નહિ. તેતું નામ જોજ તેની ચોટલી છે અને તે મેં મારા હાથમાં ઝાલી રાખી છે. હવે અમારા જેમાંથી કોનો વાંક છે તેનો ન્યાય તમે સંતોએ કરવો ઘટે છે. હે સંતસ્વામી! કહો તો ખરા કે આ બાબતમાં અન્યાય કોના તરફથી થયો છે? હું તો જાણે પાતકી છું અને એ વાત હું નગાઈ વગાડીને જાહેર કરી દઉં છું. પણ હે સંતમહારાજ! પેલો દેવ પતિતપાવનપણાનો દાવો કરે છે તેને તમે રદ કરી નાખોને! કારણકે ખરેખરો પતિતપાવન તો હું છું. હું કબૂલ કરું છું કે, હું બધીજ રીતે અપરાધી છું, પણ દેવ પતિતપાવનપણાની ડીંગ મારતો ફરે છે તેતું શું? તે કેમ તમે જોલતા નથી? તુકારામ કહે છે કે, જો હું માર્યો જઈશ તોપણ એટલું યાદ રાખજો કે, હું તમારા ચરણને છોડનાર નથી. એ મારો ધર્મ છે, એ વાત તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો.

૩૧૮૭-કોઈ કોઈ ગુરુ લોકોને પોતાના શિષ્ય બનાવવા માટે વચમાં દલાલી કરનારા મારફતિયાઓ રાખે છે અને તેમના દ્વારા ચેલાઓને પોતાની પાસે ખેંચી મંગાવે છે; પછી તેમને તેઓ ગુરુમંત્ર અને ગુરુ-ઉપદેશ દે છે. આવા પેટલરા સંતોને લગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકેજ કેવી રીતે? આવા કહેવાતા ગુરુઓ મૂર્ખ બાય-ડીઓને અને છોકરાંઓને પોતાની શબ્દબળમાં બાંધી લે છે અને

“ તમારે દર વરસે મને આટલી રકમ આપવી, ” એવો તેમની પાસે કરાર કરાવી લે છે. પણ પોતે જેવું મોઢેથી બોલે છે તે પ્રમાણે જરાય વર્તન કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં બધાંજ આચરણ તમોશુણથી ભરેલાં જણવાં.

૩૧૬૧-જેવો પોતાનો જીવ છે તેવો બીજાં પ્રાણીઓનો પણ જીવ છે, એ વાત પાપી લોકો જાણતા નથી અને તેઓ બીજાને ગળે છરી દે છે. સૌ પ્રાણીનાં હૃદયમાં જીવ રૂપે નારાયણ રહે છે અને પશુઓનાં હૃદયમાં પણ નારાયણનો વાસ છે, એ વાત શું તેઓ નહિ જાણતા હોય? પશુને ગળે છરી ફેરવતી વખતે તેઓ શું નથી દેખતા કે બિચારું જાનવર બરાડેબરાડા પાડે છે અને છતાં તેમના કૂર હાથ આવું નિર્દય કૃત્ય શી રીતે કરી શકતા હશે? તુકારામ કહે છે કે, આવા ચાંડાળો અતે તો અધોગતિએજ જશે અને દારુણ દુઃખ ભોગવશે.

૩૧૬૨-મારી વિઠોળાઈ માતા થાક્યાંપાક્યાંનું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન છે અને જેઓ તેને સાડૂ ભૂખ્યાં છે, તેને તે પોતાના પ્રેમનો પાનો પિવડાવે છે. પાંડુરંગા માતા આવી દયાળુ છે અને અનાથ જીવોની આશ્રયદાત્રી હોઈ કેવળ સુખનીજ રાશિ મમાન છે. તે સૌના પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરતી રહે છે અને સૌને મળવાને માટે અધીરી થઈને તેમના આબ્યાની વાટ ભેટી ઊભી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે તેના સામીપ્યમાં અનંત જન્મોનાં દુઃખ ટકી રહેજ કેવી રીતે?

૩૧૬૩-હો પાંડુરંગ! તમારી પાસે કયી વસ્તુનો અભાવ છે તે કહો. તમારા જેવો પિતા અમારે માથે છે અને છતાં અમારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી. અમે તમારી કરુણાની યાચના કરીએ છીએ અને તમે તો અમારી સામે જોતા પણ નથી! તુકારામ કહે

છે કે, હે વૈકુંઠનાયક! આ કાંઈ થોડી નવાઈની વાત કહેવાય?

૩૧૯૪-હે રુદ્રમાળાઈના પતિ પાંડુરંગ ! હવે તમે મારી એક વિનંતી સાંભળો. બાળક કદાચ ભૂલ કરે, પણ તેથી તેના માળાપે તેને બાનથી મારી નાખવાનું ઘટે નહિ. તેમણે તો તેનું જેથી ભદ્રું થાય તેવું કરવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તારોજ છું, આણું હું કદા કરું છું, તેની શરમ તારે રાખવી જોઈએ.

૩૧૯૫-પાપમાં અતિશય વધારો થઈ જવાથી સત્યનો લોપ થઈ ગયો છે અને ભારે ભારે દોષ વધી પડવાથી નીતિનો નાશ થયો છે. વરસાદ પૂરો વરસતો નથી અને પૃથ્વીમાં રસકસ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વેદોમાં પણ હવે કરી વીર્યશક્તિ—મંત્રોનું સામર્થ્ય—રહ્યાં નથી.

૩૧૯૬-[ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ] સંસાર-સમુદ્ર જે અતિ દુસ્તર છે, તેને શી રીતે તરી જવાય તેની મને સમજણ પડતી નથી. કામક્રોધ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓથી તે ભરપૂર છે અને તેમને જોઈને મને ઘણો ભય પેદા થાય છે. વાસનાઓ રૂપી મોટાં મોટાં મોજાં તેમાં ઉત્પન્ન થયાજ કરે છે અને તેમને લીધે નાના પ્રકારનાં કર્મોના ધક્કા વાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સમુદ્રને તરી જવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, તમારે શ્રીહરિના નામરૂપી નૌકામાં ચડી જોસવું.

૩૧૯૭-હે દેવ ! મને તું હવે પછીના જન્મ વખતે કોઈ હરિભક્તના ઘરમાં જન્મ આપજો. હે પાંડુરંગ ! તું જો મને કાંઈક માગવાનું કહેતો હોય તો જસ, મને આટલું એકજ વાનું આપી દે કે, સંતોની આગળ આજોટતાં મારા મનમાંથી લાજશરમ

નીકળી જાય. તુકારામ કહે છે કે, હું તારા સ્મરણના આનંદની મસ્તીથી નાચી ઊઠું એવી શક્તિ તું મને આપ.

૩૧૯૮—દોઈ જૂઠા લખાડી આપણને લોજનનું નોતરું દેવા આવે, તો તેને ઘેર જઈને જમતા સુધી તેના બોલ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી. જ્યારે જમી રહીએ ત્યારે કહેવાય કે, હવે જમ્યા એ વાત ખરી. એમ તો કાંચીડા અને ખીન્ત કંટલાંચ જીવજંતુઓ ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ ઉપર ચડીને આકાશમાં ઊડવાની એટાઓ કરે છે. પણ તેથી શું તેમને અમરત્વ મળી જવાનું હતું? સર્કસના ખેલમાં ઘોડેસવારી કરી ખતાવનારાઓ શું ખરેખરી લડાઈમાં ઊભા રહીને યુદ્ધ કરી શકવાના હતા? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખાલી મતવાદીઓ છે તેમનું જીવતર નકામું છે, એવું તેમના બોલ ઉપરથી સમજાઈ જાય છે.

૩૧૯૯—હે દેવ! અમે તમારું શું ખગાડ્યું છે, કે જેથી તમે અમારો ઉદ્ધાર કરતા નથી તે કહો. તમે હરિણ, શિયાળ અને ખીન્ત કંટલાંચ પશુઓને પણ વૈકુંઠવાસી બનાવી દીધાં, તેમનામાં કયી ચોગ્યતા હતી તે કહેશો? સરોવરની અંદર હાથીને મગરે પકડી લીધો, ત્યારે તમને તેના ઉપર દયા આવી અને તે અધિકારી છે કે અનધિકારી તેનો વિચાર કયો વિના તમે તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તમે રાંડ વેશ્યાનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેના કરતાં પણ હું વધારે પાપી છું એમ?

૩૨૦૦—દેવ સગુણ આકૃતિ ધારણ કરીને ઈંટના ઉપર ઊભા રહ્યા છે અને શરીરે પીતાંબર પહેર્યોથી ઘણા સુશોભિત દેખાય છે. આપણે આપણાં નેત્રો અને કાન તેમનામાં જોડી દેવાં અને મનને તેમના ચરણમાં સ્થિર કરી દેવું. તેમની કૃપાની છાયાને લીધે ભક્તોના ઉપર માયાનું જોર ચાલતું નથી. તેનું તે તરતજ

નિવારણ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું વદન વિષમ-  
લાવ રહિત છે અને તેમના ચરણ ધણા સુકુમાર છે.

૩૨૦૧-તમે જિલા જિલા કીર્તન કરતા બબ્બો અને તેમ કરીને  
નારાયણના રંગમાં રંગાઈ બીઓ. હે નારાયણ ! હું હાથમાં  
વીણા લઈ તે વખતે અથવા તો હું બ્યારે હાથમાં વીણા લઈને  
તાઈ સ્મરણ કરવા માંડું તે વખતે તારે મારા કંઠમાં આવીને  
બેસી જવું. મેં તારી મૂર્તિનું દર્શન કર્યું છે તેથી કરીને મારું  
હૃદય વિશ્રાન્તિ પામી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને  
તારા કીર્તનમાં ખૂબ રસ પડે એવું કરી દે.

૩૨૦૨-હે પુરુષોત્તમ ! મેં તમારા ઉપર ઘણોજ ભરોસો  
રાખ્યો હતો. તું જગતનો સ્વામી મને સંસારસાગરમાંથી  
તારીશ, એ બાબત હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો હતો.  
પણ તારા નામ પ્રમાણે તેં કામ ન કરી બતાવ્યું. સૂર્યકમળ  
નામનો એક છોડ થાય છે. તે કહેવાય છે તો સૂર્યકમળ, પણ  
તેનાથી ટોચને પ્રકાશ મળતો નથી. દશેરાને દહાડે સીમોલ્લંઘન  
વખતે લોકો એકબીજાને 'સોતું' [શમી વૃક્ષનાં પાંદડાં] આપે છે  
પણ તે 'સોતું' કહેવાય એટલુંજ, તેનાં ઘરેણાં ઘડાવાનાં હતાં ?  
આખી દુનિયામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં નામ પ્રમાણે ગુણ જોવામાં  
આવતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! પતિત જીવોને  
પાવન કરવાનું તું જે બિરદ લઈ બેઠો છે, તેને હવે તું છોડી દે.

૩૨૦૩-હે કૃપાવંત દેવ ! તમે મને સુખુદિતું દાન દો કે  
જેથી કરીને મારો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને તમારા ચરણ આગળ  
મને આશ્રય મળે. મારો પાંદુરંગના પ્રતિ સાંચો લાવ છે, એવું  
મારે મોઢેથી તું બોલાવ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા  
અંતઃકરણમાં તું આવીને વસી જા.

૩૨૦૪-ઢોઈ કોઈ લોઢોમા થોડીઘણી વિદ્યા હોય છે, પણ તે જાણતનુ તેમના મનમા એજુ ણધુ અભિમાન હોય છે કે, મારાથી ધ્રેષ જ્ઞાની આખી દુનિયામા ખીન્ને કોઈ છેજ નહિ તેમના મનમા આવુ જ્ઞાનાભિમાન ભગઈ જવાથી તેઓ અછડના અછકડ ચાલે છે અને ઢોઈનુ કહેણ કાને ધગતા નથી, તેમજ સાધુમતોની પજવણી કરે છે જે માણુમ સાધુના ગરીબને અપવિત્ર માને છે, તે એકજ આખા ત્રેલોક્યમા ચાંડાળ છે જે પોતાને મોઢેથી સત સાધુની નિંદા કરે છે, તેના એકલાનુજ આખુ ગરીબ પાપથી ભરાઈ ગયુ છે તુકારામ કહે છે કે, આવા માયિક ઠગલોઢોથી ગોવિંદ દૂર રહે છે-ગોવિંદ દૂર રહે છે

૩૨૦૫-ચોરની પાસે જેમીએ તો આપણી ખુદ્દિ પણ ચોરના જેવી થાય ખીજુ કાઈ નહિ તો અમસ્તુ એકાદ ચીથર પડયુ હોય તો તેને ઉઠાવી લેવાનુ મન થઈ આવે વ્યભિચારી લોઢોની માથે થોડી વાગ જેસીશુ તો પરચીને જોતા વારનેજ તેના ભણી મન ઢોડી જશે એટલા માટે મનમાથી પ્રપચનો મોહ કાઢી નાખનો, તેના ગૂચવાડામાથી બહાર નીકળી જુ અને હૃદયની અંદર કેશવના સ્વરૂપનુ ધ્યાન કરવુ સ સારના બધેનોનો ત્યાગ કરવો અને શ્રીહરિના કીર્તન ઉપર પ્રેમ રાખતા શીખવુ તુકારામ કહે છે કે, તને હું સો વાતની એકજ વાત કહી દઉ છું કે, તારે રુકિમણીના પતિ શ્રીવિઠ્ઠલનુ નામ મોઢેથી ગાવુ

૩૨૦૬-ઢોઈ એક સાસુ પોતાના છોકરાની વહુને કહેવા લાગી “ઓ સોનળાઈ ! હું કહું તે સાલજ મારે પઢર પુગની જાત્રા કરવા જવુ છે, પણ ઘરમા દૂધદહી છે તેને સાચ વજે, તેમાથી જરા પણ વાપરતી નહિ” આવુ કહીને સાસુ પઢર પુર જવા નીકળી, પણ ગામને પાદર સુધી જઈને ઘેર પાછી આવી



વળી પાછી તે વહુને કહેવા લાગી: “અલી ઝો સોનખાઈ! હું કહું તે ખૂબ ચિત્ત રાખીને સાંભળી લે. મારા ઘરમાં વાસણકુસણ, અથાણાંપાપડ જે કંઈ છે તે બધું સાચવજે. અથાણાની બર-ણીનું મોઢું હું આવું ત્યાંસુધી છોડીશજ નહિ. ખીરમાં નાખવાને વાસ્તે મેં સેવ વણી છે, તેને એક ઘડામાં ભરીને તેનું મોઢું મેં છાણથી સીડી લીધું છે, તેને મારા આંબ્યા પહેલાં ઉઘાડતીજ નહિ. ખાંડણી, પરાઈ, સાંખેલું એ બધી વસ્તુઓમાં મારૂં મન ભરાઈ રહ્યું છે. કોઈ પાડોશણને વાપરવાને આપીશ નહિ. કોઈ અભ્યાગત બારણે આવે તો તેને તારે કહેવું કે ‘મારી સાસુ તો પંઢરપુર ગઈ છે.’ વારૂ, તું પોતે પણ થોડું થોડું ખાજે. પરચુરણ ખરચ કરવાનું તો તારે કામજ શું?” સોનખાઈ બોલી: “બહુ સારૂ, સાસુજી! તમે તમારી મેજે સુખેથી જાત્રા કરી આવો, કશી વાતની ફિકર કરશો નહિ. તમારા કહ્યા પ્રમાણેજ ઘર સાચવીશ. સાસુજી! તમે તમારા કહ્યાણનોજ વિચાર કરજો અને પાછળનાંની ફિકરચિંતા તમારે કરવી નહિ.” સોનખાઈના બોલ સાંભળીને સાસુ મનમાં વિચાર કરવા લાગી અને પોતાના મન સાથે કહેતી ગઈ. “આ સોનખાઈ મારી સવિતાના જેવીજ છે. એના બોલ ઉપરથી મને લાગે છે કે, એની દાનત ભૂંડી છે એટલે હું ઘર-માંથી જાઉં એવીજ એની ઇચ્છા છે. હું જઈશ તો એ ઘરમાં બગાડ કયાં વિના રહેવાની નથી. ત્યારે ઘર સૂનું મૂકીને મારાથી જાત્રા કરવા જવાય પણ કેવી રીતે? વળી ત્યાં એવું જોવા જેવું છે પણ શું? મારે તો ઇંચાં, છોકરાં અને ઘરબાર એજ મારૂં પંઢરપુર.” તુકારામ કહે છે કે, આનું નામ માયા. એ માયાના મોહથી આખી દુનિયા ગાંડી થઈ ગઈ છે.

૩૨૦૭-પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં વખાણ સાંભળીને છિનાબ ખાયડી હાહણી ઉઠે છે. હું જે કહું છું તે સ્વાભાવિકજ કહું છું. મેં તેને

આગળથી વિચાર કરી રાખ્યો નથી. જેનામાં કશી વાતનો દોષ હશે તેને મારા બોલ માથા ઉપર ઘા વાગે એવા લાગશે અને તેથી તેની આંખોમાંથી પુષ્કળ પાણી પણ નીકળશે. તુકારામ કહે છે કે, મારે તેમાં કરવું શું ? જેને શરીરે ચાંદુ થયું હોય તેને જરાક હાથ અડકતામાં હુએ તેમાં હું શું કરું ?

૩૨૦૮-દેવ છે એવું મોઢથી બોલવું; તે સશુણ્ય અને સાકાર નથી પણ નિરાકાર છે, એવો આપણા મનની અંદર તેનો અનુભવ કરતા રહેવું; ત્યાર પછી દેહની દેહના ઉપર જે મમતા છે, તે મમતાનો અને અંતઃકરણમાં અનુભવેલા સ્વરૂપની સાથે તાળો બેસાડી દેવો, જ્યારે માતા અને પુત્ર લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળે છે, ત્યારે બાળકને રડવું આવતું નથી પણ તેને આનંદ થાય છે, અથવા બેઢિના મેળાપ વખતે હર્ષ અને રુદન એક સાથે પ્રકટ થાય છે. બેઢિના પરસ્પર મિલનનું આવું વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌ એકબીજાને ઓળખે છે, મતલબ કે સારાને સાડું અને નકારાને નકારા તરીકે જાણે છે.

૩૨૦૯-હવે મારા મનમાં એકજ પ્રબળ લગની લાગી જાય કે મારી જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં મને એક વિકૃત્તનું જ્ઞાન રહે. મારે એ સિવાય બીજું કંઈજ જોઈતું નથી. મારે રાજ્ય, મંપત્તિ, દોલત એમાંનું કંઈજ ન જોઈએ. બસ, મારે મોઢથી તારું નામ લેતો જાઉં અને તજ્જનિત તારો આનંદ આપતો જાઉં. હે દેવ ! મારા ચિત્તને તારા પ્રેમ વડે એવું પરિપૂર્ણ કરી દે કે, ત્યારે દિશાએ, મર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં મને તારું રૂપજ દેખાયા કરે. મારા ચિત્તનો અનુભવ તારા ચરણની સીમામાંજ મર્યાદિત થઈ જાય અર્થાત્ મને તારા ચરણના સિવાય બીજા કશાનો બોધ જ ન થવા પામે. મારી જન્મમરણની પીડા તો સમૂળી ટળીજ

જાય અને મારી વાણીને હરિગોવિંદ એવાં નામ ગાવાનો નિરંતર શોખ લાગી જાય. તારૂં દર્શન કરનારની કાયા પલટાઈ જાય છે. તેને આપ્ત જગત ચૈતન્યથી ભરેલું દેખાય છે. જીવશિવનો લેહ ભુંસાઈ જાય છે અને શ્રીહરિના સ્મરણદ્વારા તેની સુકૃતિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી ભાવના સહિત હું તારૂં નામ લઉં છું, તેથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું. હવે મારો ગમે તે જાતિમાં જન્મ થાઓ તેની મને કશી બળબળ નથી.

૩૨૧૦-હે અખિલ વિશ્વના જીવન! તમે મૂળા થઈને કેમ બેસી રહ્યા છો? હું જે કંઈ પૂછું તેનો તમારે ઉત્તર દેવો પડશે. મારા સંચિતકર્મો અને પૂર્વજન્મોનાં પુણ્યો, જે કંઈ હોય તે બધું તું જ છે! હે પાંડુરંગ! મારૂં પ્રારબ્ધ પણ તું જ છે. હે નારાયણ! મારૂં સત્કર્મ અને મારો સ્વધર્મ એ પણ તું અને મારો નિત્યનો નિયમ પણ તું જ છે. હું તો તારી કૃપાની વાટ જોતો બેઠો છું. માટે તું ગમે તેમ કરીને તારી કૃપાથી ભરેલું કંઈક પણ મને સંભળાવ. કૃપાયુક્ત એક શબ્દ પણ મને કહે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રેમી ભક્તોના પ્રિયતમ! તમે મારી સાથે જરા બોલો તો ખરા.

૩૨૧૧-હે દેવ! હવે મારે તારી શરમ ક્યાંસુધી રાખવી તે કહે; કેમકે મારે તને જે કંઈ કહેવું છે તે હું નિઃશંકપણે કહી નાખીશ. મૂળા માણસના મનની વાત બાળુનારો હુનિયામાં કોઈ છેજ નહિ. જે બોલે તેનાં બોલ વેચાય. ત્યારે હવે લાજશરમ રાખવાથી કશો લાભ થવાનો નથી. માટે હવે હું મારૂં કાળજી કઠણ કરીને જે વખતે જે બોલવાનો પ્રસંગ જિલો થશે, તે વખતે તે બોલ મારા સ્વામીને સંભળાવી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હે મારા મન! તું ગભરાઈશ નહિ. સમર્થની સામે તો છાતી ઠોકીને જિલા રહેવું.

૩૨૧૨-કોઈ એક શ્રી પોતાના ધણીની સાથે એકાંતમાં ગુપ્ત

વાર્તાલાપ કરતી વખતે કહેવા લાગી: “મારા જેવી દુઃખી બીજી કોઈજ નથી. તમે તો બધો વખત ધંધામાં ને ધંધામાં રૂંધાયલા રહો છો અને ઘરનાં બધાં મને લગડધણે લે છે. તમે એકલા રાત-દહાડો મહેનત કરીને રજો છો, ઘરનાં બીજાં બધાં બેઠાંબેઠાં ચોરની પેઠે તમારું ‘રજેલું’ ખાઈ જાય છે અને મારાં પોયરાં બિથરાં ભૂખે ટળવળે છે. તમને જન્મ આપનારી તમારી મા તો મારી ખરેખરી દુશ્મન છે. મારે તેને મોઢેથી બધો વખત કડવાં વેણુ સાંભળવાં પડે છે. દુષ્ટ વચન બોલતાં તે જરા પણ અચકાતી નથી અને મારી નણુંદ તો વળી તેના મોઢામાં થૂંકે એવી છે. તે મારો નિત્ય દ્વેષજ કયાં કરે છે. હવે તમેજ કહોને કે, મારે આ ઘરમાં જીવવું કેવી રીતે? તમારો ભાઈ જે મારો દિયેર થાય તે પણ મારી સાથે સારી રીતે બોલતો નથી. આ બધાના હાથ નીચે મારાથી શી રીતે રહેવાય? મારી સાથે સંસારવ્યવહાર કરવાથી તમને મુખ મળે છે તે હું જાણું છું, પણ તમે એવા છો કે ગરજ પૂરી થઈ ગઈ એટલે પછી તું કોણ ને હું કોણ? હું તો મારો જીવ મૂડીમાં લઈને જીવું છું, પણ તેની તમને નથી લાજ ને નથી શરમ. બસ, હવે હું તમને કહી દઉં છું કે, તમે જીવતા થવાતું કળૂક કરો તોજ હું તમારી સાથે સંસાર વહેવાર કરીશ, નહિતર હું તમને મારો જીવ આપીશ.” તુકારામ કહે છે કે, તે પુરુષ કામને અધીન થઈ ગયો હતો તેથી તે બાયડી જેમ કહેતી ગઈ તેમ તે કરતો ગયો.

૩૨૧૩-પછી તે કામાતુર થઈ ગયેલો પુરુષ પેલી સ્ત્રીને નીચે પ્રમાણે વિનવણી કરીને તેને મનાવવા લાગ્યો: “તું બધો વખત આમ ઉદાસ શા સારૂ રહે છે? જો મારાં માળાપ, બહેન, ભાઈ તને સતાવતાં હોય તો હું તેમનો ત્યાગ કરીશ. પછી છે કાંઈ? હું તેમનું ફરીથી કોઈવાર મોહું પણ જોઈ તો મને તારાજ

જીવના સમ છે. ચાલ, કાલે સવાર થતાંજ આપણે જુદું ઘર માંડીશું. આ બાબત તું કહેતી હોય તો તું કહે તેવા સમ ખાવા હું તૈયાર છું. આપણે જુદાં થઈશું કે તરત હું તારે સાડા ખંગડીઓ અને ખીન્ત બધા દરદાગીના ઘડાવીશ. તારા કરતાં મને ખીજું કોણ વધારે વહાલું છે? તું તો મારી જીવજાન ખ્યારી છે. તારે સાડા ગળાની મોહનમાળા, હાથના બાજુબંધ, પગનાં સાંકળાં વગેરે નાના પ્રકારનાં ઘરેણાં ઘડાવીશ. અંબોડામાં ખોસવાનાં સોનાનાં ફૂલ પણ લઈ આપીશ. આ બાબત તદ્દન નિશ્ચિંત રહેજે. આ તો ઘરેણાંની વાત થઈ, પછી તારે માટે નાના પ્રકારની રંગબેરંગી સાડીઓ, ચોળીઓ બધુંજ તું કહીશ તેવાં આણી આપીશ.” તુકારામ કહે છે કે, તે રાંડે પોતાના ઘણીને સાવ ગધેડો બનાવી દીધેલો તેથી તે જેમ તેને હાકતી તેમ તે હાકતો હતો.

૩૨૧૪-કોડિયામાં દિવેટ મૂકીને તેને સળગાવીએ ત્યારે દીવો પ્રકટે અને અજવાળું થાય, પણ હીરાનો પ્રકાશ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેને તેલ, દિવેટ વગેરેની ગરજ પડતી નથી. એક જણ ખૂબ મહેનત કરીને પૈસા સંપાદન કરે છે, ત્યારે ખીજાને એમ ને એમ મળી જાય છે. બાપે સંઘરેલું ધન તેના છોકરાને વારસામાં મળે છે. ચંદનનાં લક્ષણ તેની મુગંધ વડે જણાય છે. એ ચંદન અને તેની મુગંધને એકબીજાથી પૃથક્ કરનારને ગધેડો જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં હરિનામ ઉપર પ્રેમનું જોસ છે તેજ એકલો તરી જાય છે અને સૌ તેને વંદન કરે છે.

૩૨૧૫-જેનો દેવે અંગીકાર કર્યો તે સુખી થઈ ગયો જાણવો. ખાદીના હજારો ફક્ત પેટ ભરવાને સાડાજ ખાય છે. દેવનો અંગીકૃત ભક્ત જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે હરિનો દાસ થઈ ચૂક્યો છે તેનો કદી નાશ જ થતો નથી.

૩૨૧૬-આજે મને લાગિયો અડી ગયો તેથી માઝું શરીર અપવિત્ર થઈ ગયું છે. આ બાબત મારા હૃદયમાં વિકુલનું સ્મરણ કરીને હું તે આલડછેટનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઈશ. અંતઃકરણમાં ક્રોધનો ઉદય થવાથી મોઢા વાટે જે શબ્દો નીકળે છે તે નરક જેવા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, પશ્ચાત્તાપ રૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરીને આત્મબોધરૂપી સૂર્યનાં દર્શન કરીએ ત્યારે તેની શુદ્ધિ થાય.

૩૨૧૭-હો હૃપીકેશી ! હવે તો મેં તારા ચરણ આગળ રહેવા માંડ્યું છે. તેથી મારે નિરંતર જાગૃત રહેવાની જરૂર નથી. આ જગ્યાની રીતજ એવી છે; કારણકે, અહીં ચોરનો ગજ વાગે એમ છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હો દાતાર દેવ ! તેથી કરીને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૩૨૧૮-કૃપાળુ વિકુલદેવે મારાં ગદાં લાડકોડ પૂરાં કર્યાં છે. તે માઝું અનેક જન્મો થયાં પોપણ કરતા આવેલા હોવાથી આખરે તેમના ચરણ આગળ મારો સત્કાર થયો છે. હવે હું તેમની પાસે મને મનભાવતું ખાવાનું માગી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો દેવ મને એક ક્ષણવારને સાફ પણ પોતાની નજર આગળથી દૂર જવા દેતા નથી.

૩૨૧૯-જેઓ એક વાર પંઢરપુરની યાત્રા કરી આવ્યા હશે, તેઓ ખીજી યાત્રાઓને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી. કારણકે, પંઢરપુરના રાજા જે અમારી માતાને ઠેકાણે છે તે, અતિ સુલભ છે અને ભક્તોની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરે છે. જન્મજન્મમાંતરમાં જેણે પુણ્યના ઢગલા ને ઢગલા સંચિત કરી રાખ્યા હશે, તેજ પંઢરપુરનો વારકરી યાત્રાળુ બને છે. યાત્રા સમાપ્ત થયા પછી દેવને છેલ્લેલ્લા મળી લઈને તેમનો સંદેશો લઈને પાછા ઘેર જતી વખતે ભક્તોના પ્રાણ વલોવાઈ જાય છે અને તેઓ દૂસકાં ભરીભરીને રહે છે.

પંઢરપુરથી વિદાય લેતી વખતે બધા યાત્રાગુઓ દહીં અને ભાતનું મંગલ ભોજન કરીને ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે કારણકે, એવું કર્યાથી ફરીથી પંઢરપુરનાં અને પાંડુરંગનાં દર્શન કરવાનું બની આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભીમા નદીનો કિનારો એ તો પૃથ્વી ઉપરનું વૈકુંઠ છે.

૩૨૨૦-જે ગામના લોકોને એક જીજ્ઞાસાથી બનતું ન હોય તે ગામમાં સારા માણસે રહેવું નહિ. કારણકે, એવા ગામમાં એક ઘડી પછી શું થશે? તે કશું કહી શકાયજ નહિ. જે ગામમાં જરા અન્યાયી આચરણ કર્યું ન હોય અને છતાં જોરજુલમથી નિર્દોષને સજા કરવામાં આવે છે, જે ગામમાં લોકોને પુરાણો ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી અને ઘરઘરની પંચાયતો જમાવીને ભાંજગડો કરવા જેઓ બેસી બાય છે, જ્યાં દુષ્ટ લોકો સારા માણસને રંજાડતા હોય ત્યારે બધા તમાશે। બેયા કરે છે અને કોઈ કશું કહેતુંજ નથી; જ્યાં અવિચારી લોકોના હાથમાં સત્તા આપીને તેમને હાથે ગરીબ લોકોના ઉપર જોરજુલમ કરવામાં આવે છે; તુકારામ કહે છે કે, આવા ગામમાં રહેવા કરતાં ખાસી રીતે કોઈ પર્વતની શુદ્ધમાં પડી રહેવું વધારે સારું છે.

૩૨૨૧-કોઈને કાંઈ સારી શિખામણ દઈએ ત્યારે તે નાકતું ટીચકું ચડાવે છે, પણ આવું કરવાથી આગળ જતાં શી ગતિ થશે, તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. તેમને નરકની યાતનાઓ ભોગવવી પડશે અને પારકાની સત્તા નીચે રહેવું પડશે. જેમણે કેવળ અવશ્યોનોજ સંગ્રહ કર્યો છે અને તેમનેજ હજી વળગી રહે છે; તુકારામ કહે છે કે, એવા જીવોની જડબુદ્ધિમાં સતકર્મ કરવાનો વિચાર આવી શકતોજ નથી.

૩૨૨૨-ગોખીચંદનનાં દાદશ તિલક કરીને ચરીરે છાપાં

લગાડવાં એઁ અમ વૈષ્ણવોનાં ધરણાં છે. આવા અલંકાર હું ધારણ કરીશ. કારણકે, એ બધાં મારા સ્વામી પાંડુરંગનાં આબૂપણાં છે. મેં શ્રીકૃષ્ણના સેવકોની આગળ અનન્ય ભાવે મારો હવ વેચી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું શૂરવીર બનીને સંસારની બદાર મેદાનમાં ભિતર્યો છું.

૩૨૨૩-વિપયાસક્ત હવો પરમાર્થના કામમાં સક્ત નહિ થાય. આ કામ એવું છે કે, ત્યાં ઉત્તમ નીતિ કે ભંચું કુળ કશા કામમાં આવતાં નથી. ત્યાં તો પરમાર્થનું મૂળ બીજ જેને ભાવ કહે છે, તે શુદ્ધ હોયો જોઈએ. ચોટસી અને જનોઈ એ તો પ્રાદ્યુષણનાં બહારનાં ચિહ્ન છે. તેમનું અભિમાન રાખીને જે દુરાચરણ કરશે તેને સજા થશે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ કોઈ પણ જાતનું અભિમાન સાંખતા નથી.

૩૨૨૪-પૂર્વજેએ દાનમાં આપી દીધેલી લોંચ જે માણસ લોભને વશ થઈને પાછી લઈ લેવાનો વિચાર કરે છે, તે યમને ઘેર અગ્રપૂજનો અધિકારી છે એમ જાણજો. મતલબ કે, એવા માણસને યમ ભારેમાં ભારે સજા કરે છે. તેઓ પોતાના બાપના અને મોસાળપક્ષના બેઉ તરફના પિતૃઓને લઈને નરકની અંદર જઈ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, કોટિ કલ્પપર્યંત તેમને ગરમ ગરમ લોખાંડથી દઝાડવામાં આવે છે.

૩૨૨૫-કચેરીમાં જઈને જે જૂઠી શાહેદી પૂરશે તે મહાપાતકી અને પતિત છે. તે નરકની અંદર વાસ કરનારા લોકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેને જ્યારે નરકમાં તરસ લાગશે ત્યારે રજસ્વલા સ્ત્રીનો રક્તસ્રાવ પીવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો જન્મ્યા તે દક્ષ પોતાના કુળના કાળ થઈનેજ જન્મ્યા છે.

૩૨૨૬-એકસરજો ભાવ ન રાખતાં જે પાપાચરણ કરશે,



તેને દુઃખદાયક કૃણ લોગવવાં પડશે. જેઓ આવા દુરાચારી ચાંડાળ હશે તેમનો અંગીકાર કરે પણ કોણ ? તેમના વંશનો વેલો કદી વૃદ્ધિ પામતો નથી. તેમનું ઘર સ્મશાન જેવું થઈ જશે અને તેઓ પોતાના આખા કુળને કલંક લગાડશે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોની પાસેથી જેઓ દાનદક્ષિણા લેશે તેઓ પણ દુઃખી થશે અને અધોગતિએ જશે.

૩૨૨૭-પાપાચરણ કરતી વખતે તો વિચાર કર્યો નહિ અને હવે દીન બનીને કાલાવાલા કરે છે. જેમણે શ્રીઓના અને પારકા ધનના લોભને વશ થઈને લોકોને જાઠાજાઠા ફસાવી માયો, જેઓ વિશ્વાસઘાત કરતાં જરા પણ અચકાયા નહિ; તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રાણીઓ જન્મ્યા તે નહિ જન્મ્યા જેવા હોઈ તેમનું જીવન વ્યર્થ ગયું છે એમ સમજવું.

૩૨૨૮-પરાયા ધનને તફડાવી લેવાની દાનતવાળા લોકોએ જે ધન સંપાદન કર્યું હોય, તેમાંથી તેઓ દાન આપવા નીકળે ત્યારે તે દાન લેવું નહિ; કારણકે એવું દાન લેનારોએ અધોગતિએ જાય છે. તેઓને તદ્દન નિરુપયોગી થઈ ગયેલા જાણવા. જેઓ સ્નાનમંધ્યા અને જપ કર્યાનું પુણ્ય વેચે છે અથવા ખીજાને મારે તેમના પૈસા લઈને અનુદાન કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, તેઓ દાંભિક છે અને પોતાની ઈચ્છાથીજ નરકે જાય છે.

૩૨૨૯-હું બધો વખત નામકીર્તન અને હરિકથા એ બે કામ કરું છું. તેવું કરવાથી મારું મન બધો વખત સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે. થીહરિના સ્મરણના તમામ અલંકારો મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખ્યા છે. તેમનાથી થતા આનંદની લહેરમાં હું આમતેમ ડોકું છું. હું કયાં છું ને કયાં નહિ તેનું મને ખાન રહેતું નથી. એવી વિદેહપણની અવસ્થાનો અનુભવ હું

આ દેહમાં રહીને પણ ભોગવતો થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું અગ્નિરૂપ અર્થાત્ પ્રદ્યુમ્નરૂપ થઈ ગયો છું, તેથી કરીને પાપપુર્યનો મળ મને લાગુ પડી શકશે નહિ.

૩૨૩૦-કેટલાક લોકો વારંધડીએ યુદ્ધની વાતો કરે છે, પણ તે કયાંયુધી? ત્યાંયુધી શત્રુનું મૈત્ર્ય સામે આવીને ઊભું રહ્યું ન હોય ત્યાંયુધીજ. દુશ્મનનું મૈત્ર્ય ત્યાં આવેલું દીકું એટલે તેમનું કાળજીનું ધડક ધડક થવા લાગે છે. જેઓ મરવાને તૈયાર થઈ બેઠા હોય એવા મરણિયા ચોદાઓ એવે વખતે હાથમાં તલવાર લઈને શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવા મંડી જાય છે. આવી રીતે મનમાં સાચો અનુતાપ કરીને જેઓ બધો વખત હરિનામનો જપ કરતા રહે છે, તેમનાં માતાપિતાને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, વૈષ્ણવોનાં વચન તલવારની ધારના જેવાં તીક્ષ્ણ હોય છે. તેઓ દુર્જનોનાં અંતઃક-રણને ભેદી નાખે છે.

૩૨૩૧-દરિયાકિનારે રેતીનાં મેદાનોમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે. તે એક ઘડીવાર પણ સ્થિર રહેતું નથી. તે જરાક પણ સ્થિર રહે તો ત્યાં જઈને વાસ કરીએ ને? આકાશનાં પુષ્પોની વગર-દોરે માળા ગૂંથીને તેના વડે લક્ષ્મીનારાયણનું પૂજન કરીને તેમને પ્રસન્ન કરવાં, વંધ્યાના પુત્રનાં લગ્નનો ઠાઠ આપણી આંખે જોવો, મૃગજળનું પાણી પાઈને તાપથી તપેલા લોકોને શાંત કરવા; તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં કામ જેવાં મિથ્યા છે, તેવાંજ દેહ સંગંધી ઇન્દ્રિયોના કર્મો પણ મિથ્યા છે. તે બધાંય તમે પ્રદ્યા-ર્પણ કરી દઈને તમે પોતે પ્રદ્યુમ્નરૂપ થઈ જાઓ.

૩૨૩૨-રખાત સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓના પૂર્વજો અધોગતિએ જાય છે, આવું હું બધા લોકોને કહું છું; પણ એ વાત ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. અરે ભાઈ! તું આ વિરે

પાકો વિચાર કરી જે. આખરની ઘડીએ કોણ તારી વહારે આવશે ? તુકારામ કહે છે કે, અલ્યા ઓ રાંડના 'જણ્યા ! તું' છેવટે ચમલોકમાં જવાનો છે.

૩૨૩૩-અમે વિધવાના સેવકો આ સંસારમાં ઘણાજ ભાગ્ય-વંત છીએ અને જેનો કદી પણ ભંગ ન થાય એવું ધૈર્ય અમે કેળવ્યું છે. અમે અમારી વિઠાળાઈમાંનાં પદ ગાઈએ છીએ તેથી અમારી માતા પ્રસન્ન થાય છે અને જે જે પદાર્થો અમારી પાસે ન હોય તે અમને આણી આપીને અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. તેનો પ્રેમ અમારા મનમાં બધો વખત તાજે ને તાજેજ રહે છે, તેથી કરીને તમામ પ્રકારનાં સુખ અમને અહીં બેઠાં બેઠાં આવી મળે છે. અમે અમારા સહજ સ્વભાવ પ્રમાણે જ્યાં રહીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં બધે અમે શોભી જીટીએ છીએ. તમામ વાસનાઓનો મૂળ પાયો અમે ઉખાડી નાખ્યો છે, તેથી કરીને અમારાં તમામ પાપોનો નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, વિઠાળાઈ તમામ ભક્તજનોની માતા છે અને તે અમારા ઉપર હમેશાં પોતાની કૃપાની છાયા કરતી રહે છે.

૩૨૩૪-કેટલાક લોકો સાધુનો વેશ પહેરીને સૌને ઠગે છે અને બધેથી પૈસા ધૂતીને પોતાના ઘરનાં માણસોનું ભરણપોષણ કરે છે. જેમ પાંજરામાંનો પોપટ માણસના જેવા બોલ બોલે છે તેમ આ ઢોંગી સાધુઓ પણ પોતાનાં મધુર સંભાષણો વડે સ્ત્રીપુરુષોનાં મનને પ્રસન્ન કરે છે. નંદી બળદ જેમ તેના માલિકના કણા પ્રમાણે ટોકું ધુણાવે છે અથવા નાટકના ખેલમાં સૂત્રધાર જેમ બોલાવે તેમ નટ અને નટીઓ બોલે છે, તેવી રીતે આ લોકો પણ તેમના શુરુનું ભણાવેલું ગોખી મારીને બ્રહ્મજ્ઞાનની કથાઓ કરતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આવા ઠોંગાઓને ગમે

તેટલું કહીએ પણ તેમને લાજશરમ મળેજ નહિ. આગ પડે!  
તેમની મહંતાઈના ઉપર!

૩૨૩૫-પોતાના શરીરમાં નાનાંનાનાં દેવદેવીઓનો પ્રવેશ  
કરાવીને જેઓ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાનો દાવો કરે છે  
તેવા 'ભગત' લોકોના હાથ કેમ ભાગી પડતા નથી? વળી કોઈ  
કોઈ લોકો મંદિરને ઓટલે બેસીને પાસા વટે અથવા એવી તેવી  
રીતે લોકોને શુકનઅપશુકન બનાવે છે, તે પાપીઓ પાપમાં  
ખરડાઈ જાય છે. નાનાં છોકરાં એકીબેકીની રમત રમે છે ત્યારે  
સ્વાભાવિક રીતે કોઈ વાર એક દાવ પડે ને કોઈ વાર બીજો દાવ  
પડી જાય. હવે એમાંથી કોઈનું કોઈ કામ થઈ જાય તો તેની  
આ ઠાંગના ઉપર શ્રદ્ધા જામી જાય અને તે બીજા લોકોને કસા-  
વવાના કામમાં કુહાડીનો હાથો થઈ જાય. આ લોકોએ જો દેવને  
વશ થયાં હોય તો તેમનાંજ છોકરા કેમ મરી જાય છે? છકારામ  
કહે છે કે, જેઓ તીર્થના ઉપર અંગારા જેવા છે તેઓ શ્રી-  
કૃષ્ણના ભક્ત હોયજ નહિ.

૩૨૩૬-જેમના ચિત્તમાં અભિમાન હોય તે દુષ્ટોને ગમે  
તેટલો પારમાર્થિક વિષયનો ઉપદેશ દઈએ તો પણ તે વ્યર્થ જવાનો  
અને ઉપદેશ દેનારને શ્રમ પડશે તે નકામાં. જેમ વિધવાના અંગ  
ઉપરનાં ઘરેણાં અને શણગાર વૃથા છે તેમ ખલ પુરુષોને ઉપદેશ  
દેવો વૃથા છે; કારણકે તે પાપીઓનાં મન તેમને કદી પણ શુદ્ધ  
આચરણ કરવા દેવાનાંજ નથી. તે અધર્મીઓનાં ચિત્ત હમેશાં  
દુશ્ચિત્ત હોય છે તેથી તેઓ ઉપદેશને કાને ધરતા નથી. ત્યારે  
તેમને નકામી તરફી આપ્યાથી શો ફાયદો છે? કોઈ એક ગધેડાના  
શરીરે અંદનનો લેપ લગાડીએ અથવા ડુધરને કપાળે કેસરનું  
તિલક કરીએ તે જેમ વ્યર્થ છે તેવોજ ઉપર કહ્યા તેવા લોકોને

દીધેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ સમજવો વ્યભિચારીણી શ્રી પોતાના  
ધણીને ધિક્કારે છે હવે જો એવી ગાયડીની આગળ પતિવ્રતા  
સ્ત્રીના ધર્મ કહી બતાવીએ તો તે માનવાનીજ નહિ, કારણકે તેના  
મનમાં તો નાના પ્રકારના ગદા અને પાપી વિચારો ઘર કરી  
રહેલા છે તુલસી કહે છે કે, તેવી રીતે ભાવહીન લોકોની  
આગળ તેમના હિતનો ઉપદેશ દેનારના મગજને ખાલી પરિશ્રમ  
વેઠવો પડે છે

૩૨૩૭-સામેથી સતસાધુ આવતા હોય ત્યારે જાણે તેમને  
જેમાંજ નથી એવો ઢાંગ કરીને ઢેટલાડ લોકો ખીજી બાજુએ  
નજીક કરીને ચા થા જાય છે, પણ તેજ લોકો પરાઈ સ્ત્રીને જોઈને  
તેના તરફ ખૂબ આકર્ષી જાય છે મતોના અમૃતતુલ્ય વચનો  
સાંભળતા તેમને કટાણો આવે છે, પણ વેશ્યાઓનાં ગાયન સાંભ  
ળીને તેમના ઝાનને ટાઢઢ વગી જાય છે હરિકથા સાંભળી  
વખતે તેમને વારવાર ઊઘના ઝોકા આવે છે પણ કોઈ રાડના રૂપનું  
વર્ણન ખૂબ રમ લઈ લઈને સાંભળે છે અને જેટલું જાગણુ પડે  
તેટલું જાગે છે તુલસી કહે છે કે, તમે મારા બોલ સાંભળીને  
મારા ઉપર ખીજવાશો નહિ, પણ ભલાવનું કશું જોસડ નથી

૩૨૩૮-આ આપણા દેવ (વિકૃત) છે, તે અનાદિ છે, પુરાણ  
છે, ભોળા અને ભાવિક છે પોતાના ભક્તો તેમને જેવા ધનાવે  
તેવા પોતે ધની જાય છે એટલે પછી આપણને તેમના નેવકોને  
કોઈ પણ બાબતની ફિકર હોયજ નહિ અને ફગી કરીને ગર્ભ  
વાસ કરવાનો ભય પણ હોય નહિ અમારે તો અમારી ઇચ્છા  
મુજબ બધો વખત હિંનાગના જયધોય કરવા અને તમામ મુજો  
નો ભો । કરવો તુલસી કહે છે કે, હું બધો વખત દેવની મગ  
તિમાજ રહું છું, તેથી અમે એકબીજાને ઝડી ભડી શક્તા નથી

૩૨૩૬—હે દેવ ! યોગાભ્યાસ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં છે નહિ અને ખીલાં સાધનોની ક્રિયામાં પણ મને સમજણ પડતી નથી. ફક્ત તને મળવાનીજ મારા મનને એક લગની લાગી છે, પણ તારૂં ભજન કરવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી. ઓ બાપ પાંડુરંગ ! તને આલિંગન દેવાને માટે મારા હૈયામાં તાલાવેલી લાગી છે, તે બધું હું તને શી રીતે કહી જતાવું ? તુકારામ કહે છે કે, હે ! દયાસિંધુ ! તું જરા મને મોટાપણું રાખતાં શીખવી દે. તારા સિવાય હું ખીલાં કેને પૂછવા બહિં ?

૩૨૪૦—હે દેવ ! મને તારી સેવાતું દાન દે. એજ આનંદ-દાયક ફળ છે. એટલા માટે એજ સર્વોત્તમ સુખ હું તારી પાસે વારંવાર માગ્યા કરું છું. હે વિકૃલ ! તું મને એવી સ્થિતિમાં રહેવા દે કે, જેથી કરીને હું જન્મોજન્મ તારૂં હાસતવળ કયાં કરું. એ સિવાય ખીણ કેઈ ઇચ્છાને મારા મનમાં ઉત્પન્ન થવાજ ન દેતો; અને કદાચ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો હે અનંત ! તું તેને દાખી દેજે. મને બધી વાતે નિર્ભય કરી દઈને તારૂં સ્મરણ કરવાને માટે સદા તત્પર રાખજે અને હું તને એકધડી વાર પણ ભૂલું નહિ એવું કરજે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું કદપવૃક્ષ છે તેથી કરીને હું જે જે ઇચ્છાઓ કરું છું તે બધી તું પૂર્ણ કરે છે.

૩૨૪૧—જ્યાં હરિના ભક્તો જન્મ ધારણ કરે છે તે કુળ અને તે આખો પ્રદેશ અતિ પવિત્ર થઈ જાય છે. તે વૈષ્ણવ ભક્તોનાં ધર્મકર્મ નારાયણરૂપ બની જવાથી તેમના વડે ત્રેલોક્ય પાવન થઈ જાય છે. ઉત્તમ વર્ણોભિમાન રાખ્યાથી કેાણુ પવિત્ર થઈ ગયું તેનો એકાદ દાખલો મને જોણી જતાવશે ? પણ હરિભજનથી તો નીચ અને અંત્યજ બલિના લોકો પણ તરી ગયા છે, અને પુરાણો તેમના ભાટચારણ થઈને તેમના યથા ગાય છે. સાચે ત્રા-

જવે તોલીને માલ વેચનારો વાણિયો, ગોરોળા નામનો કુંભાર અને રોહીદાસ નામનો મોચી એવા નીચ લોકો પણ હરિભજન કરીને તરી ગયા. મુસલમાનોમાં કળીર, મોમીન, લલીળશા વગેરે ભક્તો થઈ ગયા છે. સેના નામનો એક હજમ વિધ્વનો દાસ હતો, કાનો-પાત્રા નામની એક નાચનારી, જોડુ નામનો એક હીજડો અને ઠાડુ નામનો પિંજરો એ બધાંએ અલેદલાવે શ્રીહરિના ચરણનું ભજન કર્યું. ચોખામેળા અને બાંકા એ જાતના અત્યજ હતા, તેમની સાથે સર્વથી શ્રેષ્ઠ જે ઈશ્વર તેમણે ઐક્ય કર્યું અર્થાત્ તેમને પોતાની સાથે મેળવી દીધા. નામદેવની એક 'દાસી' જનાબાઈ હતી, તેની સાથે બેસીને પાંડુરંગ જમતા હતા. ત્યારે એ જનાબાઈના પ્રતિ દેવનો કયી જાતનો ભાવ હશે? મૈરાળ જનક નામનો એક ભક્ત હતો. તેની જાત અને તેનું કુળ એવાં હતાં કે તે વિષે કાંઈજ ન કહેવું એ ઉત્તમ છે. તે આવો નીચ જાતનો હોવા છતાં હરિના ભજનને પ્રતાપે કેવી શ્રેષ્ઠ પદવીને પામી ગયો? તેમનું માહાત્મ્ય એવું મોડું છે કે, મારાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. વિધ્વના સેવકોને માટે જાતિ, કુળ વગેરેનું કશું મહત્ત્વ નથી. વેદશાસ્ત્રનો પણ આવો સિદ્ધાંત છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનામથી ટેટલાય પાતકીઓ તરી ગયા તેની મને પૂરી કદપના પણ નથી આવતી. આ બાબત વધારે બળવાની બે તમારે ઇચ્છા હોય તો તમે બધા અંથો બેઈ વળજો.

૩૨૪૨-કોઠીમકાં પાકાં થવા આવે છે ત્યારે તેમની કડવાશ જતી રહે છે, અમારી પણ પાંડુરંગે એવીજ અવસ્થા કરી દીધી

\* મરાઠીમાં અને સમૃતમાં 'દાસીનો' અર્થ રખાત થાય છે. ૩૨૩૨ માં પદમાં તથા બીજે અનેક ઠેકાણે તુકારામે 'દાસી' શબ્દ રખાતના અર્થમાં વાપર્યો છે. ત્યારે અશ્વ એ છે કે, નામદેવ જેવા સંતને રખાત કેવી ? —સેવાનંદ

છે. અમાગ શરીરમા નાગાઉ દામ, ક્રોધ વગેરે વિકારો હતા તે બધાય મરી પરનાયાં અને તેથી કરીને હવે અમારે માટે બધી સૃષ્ટિ આનંદરૂપ થઈ ગઈ છે. દેહાદિ પ્રપચનુ બાન અને તે સંગ ધી વિષયોનુ અભાન : એ રીતે ભાન, અભાન, ભાવ અને અભાવ એ બધાનું દૂર ટળી ગયા અને આ મારો દેહનું પ્રત્યક્ષ પાદુરંગ સ્વરૂપ બની ગયો છે ! તુકારામ કહે છે કે, આવી અવસ્થા જેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમને ભાગ્યવત જાણવા અને અમારમા જન્મ લેવાનો આજ હેતુ હોવો જોઈએ

૩૨૪૩-હે મનુષ્યો ! નન્દેહ ધાગુ કયાંની માચી સાર્થકતા શામા છે, તેનો વિચાર કરવો અને હરિના ભજનમા દૃઢ રહેવું. તમારૂં ચિત્ત જે અચળ છે, તેને એક વિષયમા સ્થિર કરી દેવું અને તેને મતોના ચળુમા લીન કરી રાખવું. હરિના પ્રત્યે મનમા દૃઢ નિશ્ચય કરીને એક ભાવને ધારણ કરવો આવું કયાંથી તમે સમાગના ભયને દેશવટો આપી શક્યો. હરિનામ સિવાય આ હુનિયામા બીજુ વધારે મગ્ન અને સુવલ સાધન છે નહિ, એટલા માટે બધો વખત પ્રેમ મહિત તેનો ઉચ્ચાર કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે આવો મેરુપર્વતના જેવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે તેમના આખા કુળને ધન્ય છે

૩૨૪૪-ગુલાન, મકાઈ આદિ ધાન્યને શેકી તેની ધાણી બનાવી દીધા પછી તેમાથી નવા ફણગા ફૂટતા નથી, તેવી રીતે જે મારા જન્મમગ્નના બીજ છે તેમને શેકીને મે તેમની ધાણી બનાવી દીધી છે, તેથી કરીને હવે મારે માટે જન્મમરણનો સભવ ગ્યો નવી માફ ગરીબ પ્રત્યક્ષ દેવરૂપ જ બની ગયું છે, તેથી કરીને ટોઈ પણ નાશવત આકૃતિને માટે મારી પાને હવે સ્થાનનું રહ્યું નથી જેટલીના રમમાથી એક વાર ખાદ તૈયાન થઈ ગઈ એટલે તે



ખાડની પાછી શેઝી જની ગકતી નથી, તેવી રીતે મારે પણ કે  
રીથી ગર્ભવાસ કરવો પડશે નહિ તુકારામ કહે છે કે, ભતમા  
ત્રમા પાડુરગનો વામ છે એવો પૂર્ણ અનુભવયુક્ત વૈગવ્ય મને  
પ્રાપ્ત થયો છે

૩૨૪૫-પુડલીકરાયે વકુંઠવાસી દેવને આ પૃથ્વીના ઉપ  
ખેચી આણ્યા તેટલા મારે તે ચૌ ભક્તોમા શ્રેષ્ઠ છે તેમનું ધૈર્ય  
કેટલું જીયા પ્રજાનું હોવું જોઈએ કે જેના વડે તે તમામ ભક્તો  
મા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને પુણ્યવાનોમા તે પોતાના એક નિશ્ચયની  
પુણ્યશક્તિ વડે શ્રેષ્ઠ, પુણ્યવાન અને અતિ પવિત્ર જની ગયા છે  
આ પાડુરગરૂપી મહાનિવિ તેને તેના આપની સેવાના કૃપારૂપે  
પ્રાપ્ત થયો હતો તેજ સનાતન બ્રહ્મ પાડુરગ તેની માથે ને સાથે  
ગહેતા થઈ ગયા છે વૈકુંઠધિપતિ દેવ જેના ઘરમા પરોણા થઈને  
રહ્યા છે, તે તેની સાથે નિત્ય પ્રેમોલ્લાસપૂર્વક કીડા કરતા હશે,  
આલિંગન હેતા હશે અને બધાજ પ્રેમના વ્યવહાર કરતા હશે  
તુકારામ કહે છે કે, એવા પુડલીકરાયના ચરણ આગળ ચારે પ્ર  
કારની સુક્તિઓ આજોટયા કરે છે, તેમની શક્તિ ઘણી મોટી છે,  
પણ તેને માટે તેમની ભક્તિનેજ ધન્યવાદ દેવો ઘટે છે

૩૨૪૬-ઠસ્તૂરી-મૃગની ફૂટીમા ઠસ્તૂરી પેદા થાય છે, પણ  
તેની સુવાસનું તેને પોતાને જાન હોતું નથી, પણ જાગ્યવાનહોકો  
દ્રવ્ય ખરચીને ઠસ્તૂરી ખરીદે છે અને બીજા બધા તો ઠસ્તૂરીનો  
ભાર જી ચકીને ફેંકે એટલું જ ચદ્રમા અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે,  
તેનાથી ચંદોર પક્ષીને તૃપ્તિ થાય છે અને તેના દ્વારા કમળ પુષ્પ  
મા સુગંધની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનો ભમગ ભોગ કરી બાળે છે  
અમૃત્ય મ્લ દોષ પગીક્ષકની આગળ આવી પડે તો તેની દિમત  
આક્રી શકે છે તેવી રીતે જે વસ્તુનો જે અધિકારી હોય તે પોત

પોતાની કુશળતા પ્રમાણે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આંધળાના હાથમાં મોતી આવી પડે તો તેને મન તે વ્યર્થ છે કેમકે તે તેનો કશો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સમજી લેવું જોઈએ કે જે વસ્તુને માટે જેનો અધિકારજ ન હોય તેને તે વસ્તુ કશા ખપની નથી.

૩૨૪૬-પોતાના મનમાં આવે તેવાં આચરણ કરે અને છતાં પોતાને સાધુ કહેવડાવે એવા કેટલાક લોકો હોય છે. તેઓ સર્વાંગે રાખોડી થાજે છે અને લોકોની આંખચોરીએ પાપાચરણ કરતા લાય છે. દુનિયાની આગળ વૈરાગ્યનો ઢેખાવ કરીને જેઓ વિપથ-મુખ ભોગવે છે, તુકારામ કહે છે કે, આગ પડે તેમની સોળતના ઉપર ! આવા લોકોને કેટલી વાર કહીએ ?

૩૨૪૮-જ્ઞેશુણનો રંગ રાતો હોય છે, સત્ત્વશુણનો ધોળો અને તમોશુણનો રંગ કાળો હોય છે. શુદ્ધ સત્ત્વનો રંગ પીળો હોય છે. પ્રત્યેક શુણના આવા રંગ અથવા એવા રંગનું તેજ હોય છે. પણ એ બધા રંગોથી તદ્દન જુદું એવું ચિન્માત્ર (જ્ઞાનમાત્ર)નું કાજળ મારા ગુરુએ મારી ખુદિરૂપી આંખોમાં આંજ્યું. તે અંજનની અસરથી મારી ખુદિરૂપી દૃષ્ટિની ઉપર જામેલા મળ, વિશ્લેષ અને આવરણ એ ત્રણે ઢોપ ટળી ગયા અને મારી દિવ્ય દૃષ્ટિ થઈ ગઈ. તેથી દ્વૈત અને અદ્વૈત એવી કલ્પનાજ મારે માટે રહી નહિ. દેશપરિચ્છેદ, કાળપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદ એ ત્રણે ટળી ગયા અને આખું વિશ્વ મારી આંખ આગળ આત્મારૂપે પ્રકાશિત થઈ ગયું. પ્રપંચનું તો નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ. એક પરબ્રહ્મ-જીવ અવશિષ્ટ રહી ગયો અને અહં બ્રહ્મ સોહં બ્રહ્મ એવી લાવનાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મને દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે, સત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યનો વિચાર કરતાં કરતાં

મંપૂર્ણ પ્રહ્લાનંદ હું પોતેજ બની ગયો.

૩૨૪૯-હું મારી મરણમાં આવશે તેને માન આપીશ અને મારી મરણ નહિ હોય તો નહિ આપું. બાકી રાજા અને રંક બેઉ મારા મનથી બરાબર છે. હું જ્યારે મારા દેહના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખું છું, ત્યારે બીજાની બે આંખની શરમ રાખવાનું મારે કારણજ શું છે? તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે મારી સહજ લીલા પ્રમાણે રમત રમી રહ્યો છું, તેથી કરીને હું સુખ અને દુઃખ બેઉનાથી આઘો જતો રહ્યો છું.

૩૨૫૦-એક વાર નામદેવ યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં આવેલે નામનું ગામ આવ્યું. ત્યાં નામદેવે ક્રીતન કરવા માંડ્યું. તે સાંભળવાને સારૂ તે ગામના દેવે દેવળ સહિત પોતાનું મોટું નામદેવના ભણી ફેરવ્યું અને તેમને હાથે પાંડુરંગની મૂર્તિએ દૂધ પીધું હતું એ વાત જગતમાં સૌને બાણીતી છે. નરસિંહ મહેતાએ દેવના નામ પર દારકામાં હુડી લાખેલી તેના નાણાં દેવે ચૂકવી આપ્યાં. ધનાણ બાદે પોતાના ઘરમાં વાવેતરને માટે સંઘરી રાખેલા દાણા સંતસાધુઓને જમાડવામાં વાપરી નાખ્યા, તેથી દેવે તેમના ખેતરમાં પોતેજ બીજ લાવીને વાવેતર કરી આપ્યું. મીરાંબાઈને ઝેરનો ખ્યાલો ભગવાન પી ગયા. લાખોળા નામનો એક નટ દોરડા ઉપર નાચવાનો ખેલ કરતો હતો, તે વખતે તેને ભાઈ દોરડા ઉપરથી પડીને મરી ગયો, ત્યારે તેના વતી ઢાલ વગાડવાનું કામ કર્યું. કળીરને ઘેર દેવે કપડાં વણ્યાં અને ગોરાળા કુંભારનો છોકરો હરિકીર્તન વખતે નાચતાં નાચતાં મરણ પામ્યો તેને દેવે જીવતો કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, હે પંદરીરાય! તેવી રીતે તમે મારા ઉપર પણ દયા કરો એવી હું તમને વારંવાર વિનંતી કરું છું.

૩૨૫૧-ભ્યાં દશ્યાકાર વિશ્વ છેજ નહિ એવા નિરાકાર નિર્મળ સ્વરૂપમાં હું મારું ઘર બાંધીને ત્યાં નિરંતર વારા કરું છું. ભ્યાં વિશ્વાલાસ છેજ નહિ એવા મારા સ્વરૂપની સાથે સમરસ બનીને આખંડ ઐક્યમાં હું સ્થિતિ-કરીને રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે હું તદ્રૂપ થઈને નિર્મળ અને અવિનાશી બની ગયેલો હોવાથી મારામાં અહંભાવ રહ્યો નથી.

૩૨૫૨-મારામાં લેહાત્મક દેહબુદ્ધિ અને સંશય હતાં તેનો પાંદુરંગે નાશ કરી દીધો એ તેમણે મારા ઉપર કૃપા કરી છે. ત્યાર પછી તેમણે જીવ અને શિવની એકતા કરીને આનંદ સહિત અકારરૂપ શ્રીહરિપદમાં મને લઈ જઈને બેસાડી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તે માતાએ મુજ બાળકને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરી દીધો અને પછી મને અનાહત ધ્વનિનાં હાલરડાં ગાવા લાગી.

૩૨૫૩-નાના પ્રકારના મતવાદીઓ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરીને તેમના જુદા જુદા અર્થ કરી બતાવે છે અને અનેક ગ્રંથોના વિષે પ્રવચન કરીને પોતાની વક્તૃત્વશક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે. પણ મારાં વિઠોબાની પ્રાપ્તિ કરવાનું રહસ્ય તેમનાથી ઘણુંજ દૂર છે. તે રહસ્ય જે સમજી જાય તેનામાં દેહભાવ રહે નહિ. યાગ, યજ્ઞ, જપ, તપ, વ્રત અને અનુષ્ઠાન એમનાદ્વારા વિકૃત્તની પ્રાપ્તિનો મર્મ હાથ લાગતો નથી અને ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન એ ત્રિપુટીની પેલી પાર ઘણે આદે તે મર્મ રહેલો છે. તુકારામ કહે છે કે, તેને માટે ચિત્તમાં ઉપરતિ થવી જોઈએ અને રોમેરોમ હરિપ્રેમ વ્યાપી જવો જોઈએ. દેવની પ્રાપ્તિનો સાચો મર્મ આ એકજ છે.

૩૨૫૪-તે મર્મ શબ્દને આધીન નથી પણ શબ્દની સીમાની પેલે પાર ઘણે દૂર છે. સ્વરૂપનો અનુભવ કોઈ મંત્રતંત્ર વડે થઈ શકતો નથી. આપણા મનની અંદર સુખ અને દુઃખના તરંગ

ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ધક્કાને લીધે કામક્રોધ આદિ વિકારો ઊછળી પડે છે. જેના ચિત્તમાં ઉપરતિ પેદા થઈ ન હોય તેની ભક્તિનો વિઠાખાના ચરણ આગળ સ્વીકાર થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેહભાવનું નિરસન કરીને શ્રીહરિનું ચિંતન કરવું. તેમ કરવાથી તદ્દુપતા થઈ જાય છે; અને પછી તો સુખનો કંઈ પારજ રહેતો નથી.

૩૨૫૫-દેવ પોતાના ભક્તોની બોધપરંપરાની વંશાવળીની પરખારી શોધ કરીને તેમના કુળનું સ્મરણ કરે છે. અમે હરિના દાસ છીએ, એવું જેઓ કહે છે તેઓ પોતાના ગણાવેલા ભક્તોની આલી આવેલી બોધપરંપરા આગળ ઉપર દેવી રીતે ચાલુ રહેશે તેને વિષે ચિંતા રાખીને દેવ જે પોતાનું સ્વરૂપ છે તેનો અર્થોત્તુ જીવ અને પરમાત્માના તાત્ત્વિક અભેદનો મારા જીવાત્માને બોધ દે છે-તેને પોતાના સ્વરૂપની બાબતનો બોધ દે છે. ત્યાં એક ચિન્મય સ્વરૂપતાનું છત્ર પ્રકાશે છે અને સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન રહિત સ્વરૂપસ્થિતિમાં સોહમ્ અનાહત ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એજ જાણે કોઈ ડંકાનો અવાજ થતો હોય તેમ છેક ઉપર મસ્તકાકાશમાં ગાળે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી જે દેવ છે તે પોતાના દાસને અતિ પ્રેમ સહિત નિજાત્મપદમાં સ્થિર કરવાનો આનંદો-જ્ઞાસ માણે છે.

૩૨૫૬-આત્મસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બેઉ ધર્મોથી રહિત છે. આવા તેના નિર્ધર્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ અને તેની સાપેક્ષ નિવૃત્તિ એ બેઉને વિષેની કલ્પનાનું નિરમન થઈ ગયા પછી, શુદ્ધ નિર્ધર્મ આત્મસ્વરૂપનું રસાયન તૈયાર થઈને કલ્પ તેજ એટલું અવશિષ્ટ રહી જાય છે. આવો વ્યવસ્થિત નિર્ણય જ્ઞાનમિષ્ટે આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને વાસ્તે કયો છે. તે દ્વારા સ્વતઃ-સિદ્ધ પ્રદક્ષરસનું ભોજન પ્રકટ થઈ જાય છે અને તે હું જ છું એવા

અનુભવના મુખથી મેં પ્રહારસનો સ્વાદ ચાખ્યો. આવી રીતે અનુભવરૂપ મોઢા વડે પ્રહારરૂપી ભોજન ને કોળિયે કોળિયે નિબંધ્યાસ સાધનાનો અભ્યાસ કર્યાથી છુવ અને પરમાત્મા બેઉ એક છે એવો મંશયરહિત અનુભવ થાય છે અને તે ક્ષણેજ તે બેઉની પરસ્પર એકતા અને સમરસતા સધાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મને જે ભવરોગ લાગુ પડ્યો હતો તે ટળી ગયો છે, મને મૂર્ખાંગે આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને હું નિજાત્મસુખની મસ્તીથી મુશોભિત થઈ ગયો છું.

૩૨૫૭-હે દેવ ! તારું સ્થામસુંદર મનમોહક મુકોમળ સ્વરૂપ મને સ્વપ્નમાં પણ જોવા મળતું નથી ! તે સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ છે, તેના ગળામાં એક સેરની મોતીની માળા છે અને કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક છે; હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર આયુધ ધારણ કર્યાં છે અને બેઉ કાનમાં કુંડળ ચોલી રહ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગા ! હે દયાળુ માતા ! તું તારા આ રૂપનું મને સ્વપ્નમાં તો દર્શન કરાવ.

૩૨૫૮-કીર્તનમાં એક વાર બેઠા પછી ભલે સાત સાત દિવસની લાંઘણ કરવી પડે તો કરવી પણ ત્યાંથી બિટીને બિલા થવું નહિ. ત્યાં માથું ફૂટવાનું હોય તો ભલે તે ફૂટી જાય અને શરીરના ટુકડા થવાના હોય તો થઈ જાય, પણ નામની ગર્જના છોડવી નહિ તે નહિજ. ભલેને શરીરના બેત્રણ કટકા થઈ જાય પણ હરિકીર્તનના રંગમાં ભંગ થવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં નામકીર્તન કરવાનો આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને લોકો કીર્તન કરવા બેઠા હોય ત્યાં મદાકાળ દેવનો વાસ હોય છે.

૩૨૫૯-કોઈએક હીજડો લફકરમાં સિપાઈ થઈને લડાઈમાં જઈ આવ્યો. ત્યાંથી પાછા આવ્યા બાદ લોકોને કહેવા લાગ્યો કે,

“મારા એક હાથમાં ઢાલ અને બીજા હાથમાં તલવાર, એમ મારા બે હાથ તો રોકાઈ ગયેલા હતા. તેથી હું લડું કેવી રીતે? હાથ છૂટા થાય તો લડુંને? વળી મારે શરીરે બખ્તર, માથે ટોપ અને કેડે પટો એ બધાંનો મારે એટલો બધો ભાર ભિંચકવો પડતો કે આના કરતાં તો મોત આવે તો સારું. વળી અધૂરામાં પૂરું પાછો મને એક મોટો ઘોડો સવારી કરવાને આપ્યો. હવે હું તે ઘોડાને કાબૂમાં રાખું કે શત્રુના ઉપર ધસારો કરું? બે કામ શ્રી રીતે થાય?” શત્રુની સાથે લડવું એજ પોતાની જાતના રક્ષણનો સારામાં સારો ઉપાય હતો છતાં તેને અપાય માનીને દુઃખ અને શોકથી હાયહાય કરવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે, એ રીતે આ બધા લોકો પણ પોતેજ પરબ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં સંતચરણરૂપી આશ્રયસ્થાનની ખૂબી સમજતા નથી, તેથી કરીને તેમની મૂર્ખતાનો પારજ નથી.

૩૨૬૦-આખું ત્રેલોક્ય ખવિત્ર પાંડુરંગથી ભરપૂર છે, તેજ પાંડુરંગની સ્તુતિ હું મારી પહેલી ઓવી (પદ)માં ગાઈશ. મને સૌ જનોમાં અને વનમાં પણ પાંડુરંગનું દર્શન થાય છે. એવું થવાથી મારામાં દ્વિતભાવ રહ્યો નથી અને તેથી બીજી ઓવી ગાવાનું મારાથી બની શકતું નથી. સૌ જનોમાં અને વનમાં મને એકલા દેવનું દર્શન થાય છે, તેથી મારી ત્રીજી ઓવી શોધી જડતી નથી. પ્રપંચ માત્રનો નાશ થવા બેઠો છે, તેથી ચોથી ઓવી પાંડુરંગ દેવ પોતે ગાશે. મારી પાંચમી ઓવી મારાં માળાપ પાંડુરંગજ સદાકાળ ગાયા કરે છે. મારી છઠ્ઠી ઓવી પાંડુરંગસ્વરૂપ મારા શુરની મૂર્તિ, જેમને વિષે વિચાર કરતાં છ દર્શનોનું પણ કાંઈ વળતું નથી; પણ જેમનું મને દર્શન થયું છે તેજ ગાયા કરે છે. તે પાંડુરંગના સ્વરૂપ વડે મારી આંખો ભરાઈ ગઈ છે, તેથી કરીને મારી આંતરી ઓવીમાં મેં તેમનુંજ વારંવાર ઝમરણ કર્યું છે. ચંદ્રભાગાને કિનારે જે પાંડુરંગ અઢાવીસ યુગ થયાં હિલા ને હિલા રહ્યા છે તેમને વિષેજ

મારી આઠમી ઝોલીમાં ગાયું છે. હવે મારા જન્મમૃત્યુરૂપી દુઃખનો છેડો આવ્યો ગયો છે અને જેની સહાયતાથી આ સંસારમાં મારે ફરીથી મૃત્યુને સરણ થવું નહિ પડે તેને વિષે હું મારી નવમી ઝોલીમાં ગાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હું મારી દસમી ઝોલીમાં દસ અવતારની સ્તુતિ કરું છું, તેથી મારે જન્મમૃત્યુરૂપી અંતારમાં આવવું નહિ પડે.

૩૨૬૧-હો મનુષ્ય! અનેક જન્મોમાં ભટક્યા પછી છેક છેવટે મનુષ્ય દેહ તારે હાથ આવ્યો છે. માટે હવે તું દેવને તારા પોતાના બનાવી દે. ઓ મારા બાપ! જે દ્રવ્યની અંદર પંદર જાતના અનર્થ ભર્યા છે, તેને તું વેગળું ફેંકી દેજે અને જે પ્રવૃત્તિ કરવાથી તારું પોતાનું કલ્યાણ થાય અને જે તારો સાચો સ્વાર્થ છે તેને તું સિદ્ધ કરી લેજે. હવે તું કંઠપનાઓ કરવાનો અશુભ માર્ગ છોડી દેજે અને પંદરપુરના સરણ રસ્તે વળી જાવે, તેમાંજ તારું ભલું છે. તું પંદરપુર જઈને ઈંટના ઉપર બિલેલા દેવના રૂપનું દર્શન કરજે. એમાંજ તારું બધું સુખ રહેલું છે અને તે તું પ્રાપ્ત કરી લેજે. તુકારામ કહે છે કે, જે આનંદનું મૂળ છે તે ઈંટના ઉપર છટાથી બિલા છે અને તેમનાજ નામકીર્તનનાં પદ હું ગાયા કરું છું.

૩૨૬૨-હું કેટલી કેટલી શિખામણો દઉં છું, પણ વેશ્યાના જ-ભેલા લોકો સાંભળતાજ નથી. પણ અડ્યા ઓછિનાળના પેટનાઓ! આજરે ત્યારે યમ તમારી ઝડતી લેશે ત્યારે તમે પોક મૂકીને રડશો. અરે! તમે રાંડોની સોળત છોડી દો-અડ્યા! તમે રાંડોની સોળત છોડી દો. તમે જો મારું કહેણ નહિ માનો તો યમ તમને નરકમાં નાખી દેશે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે તમને દેવની પણ ગરજ નથી ત્યારે છેવટે એક દહાડો કાળ તમારી ખોપરી ફેાડી નાખશે!



૩૨૬૩-હે દેવ! સ્વર્ગમાં રહેનારા અમર દેવો પણ મૃત્યુ-લોકમાં જન્મ પારણ કરવાની ઇચ્છારાખે છે. દેવ લોકો કહે છે કે, અમે હરિકીર્તન થતાં હશે ત્યાં જઈશું અને નારાયણનાં અનંત નામ મધુર સ્વરથી ગાઈને જીવન્મુક્ત બની જઈશું. વૈકુંઠના રહેવાસીઓ પોતાને ત્યાં હરિના ભક્તો ક્યારે આવી પહોંચે તેનીજ વાટ જોયા કરે છે. તેવી રીતે પોતાના જોઈ હાથ જોડીને થમથમ પણ સદાકાળ રાહ જોયાજ કરે છે કે ક્યારે હરિના ભક્તો પધારે તો અમે તેમનું પૂજન કરીએ. તુકારામ કહે છે કે, ભાવિક ભક્તોને માટે ભવસિંધુને તરી જવાનું ઉત્તમોત્તમ અને સૌ સાધનોના સારરૂપ સાધન એક હરિનામનો મંત્રજ છે.

૩૨૬૪-ઈંટના ઉપર જિલેલા આ દેવ વિશ્વવ્યાપક છે અને તેનું પાલનપોષણ કરનારા છે અને આ સ્થાવરજંગમ બ્રાહ્મીપદાર્થ-યુક્ત વિશ્વ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેજ પંઢરપુરના અધીશ્વર થઈને ઈંટના ઉપર જિલા રહ્યા છે, માટે મનમાં તેમના ચરણનું સદાકાળ સ્મરણ કરતા રહેવું. સૌનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન એજ છે. તેમના અંશમાંથી સૌ દેવદેવીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તમે મનમાં લેહલાવનાને પોષણ આપશો તો જિલ્લું પાપ લાગશે. તમારે અનેક દેવદેવીઓનું ભજન કરવાનો વિચારજ ન કરવો.

૩૨૬૫-પંઢરપુર તો અમારી જાગીર છે. ત્યાં થઈને લીમા નામની પવિત્ર નદી વહી જાય છે અને તેને કાંઠે મારું ઘર છે. પાંડુરંગ મારા પિતા છે અને રજુમાઈ મારી માતા છે. મનનશીલ પુંડલીકરાય મારા બંધુ અને ચંદ્રભાગા મારી બહેન છે. તુકારામ કહે છે કે, આવો હું એક જૂનો જાગીરદાર છું, તેથી તો દેવે મને પોતાના ચરણ આગળ રહેવાની જગ્યા આપી દીધી છે.

૩૨૬૬-નદી ત્યારે મસુદ્રને મળવા બંધ અને સમુદ્ર તેને જગ્યા આપે નહિ ત્યારે નદીએ જવું ક્યાં, તે હે પંઢરીરાય! તમેજ કહો. પાણીજ તેની અંદર જીવનારાં જળચર જંતુઓ ઉપર રૂઠે અને મા પોતાનાજ જાળકને પોતાની પાસેથી કાઢી મૂકે ત્યારે તેમણે શું કરવું અને ક્યાં જવું? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તેજ પ્રમાણે હું તારૂં શરણ માગતો આવ્યો છું અને તું તો મારી સાથે જોડતો પણ નથી, ત્યારે હવે તને છોડીને મારે જવું ક્યાં?

૩૨૬૭-ચેઠિયાના જેવો મનમાં ભાવ રાખીને હું વ્યથા ઉપાય કરું એવો નથી. હું તો દેવના રૂપને મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખીશ અને મારી તમામ ફિકરચિંતાઓ હું તેને માથે નાખી દઈશ. જેમ કૃષણ યથો વખત પોતાના પૈસાનોજ હિસાબ ગણ્યા કરે છે તેમ હું પણ દેવને એક ક્ષણવારને માટે વિસારી દેવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે જગદીશ! તમે સદા-કાળ મારી પાસે ને પાસે રહો એવી મારી ઇચ્છા છે.

૩૨૬૮-જેને મોઢે યથો વખત હરિનું નામ રમી રહ્યું હોય છે, તે તમામ પ્રકારના સુખનો અધિકારી છે. હરિનું નામ જેના મોઢામાં છે તે સર્વથી સર્વોચ્ચ શ્રેષ્ઠ છે. વેદ અને પુરાણ પોતાના હાથ જાંચા કરીને આવો નિષ્કૃંચ બાહર કરે છે. તે તમારેજેવું હોય તો તે તે ગ્રંથોમાં જોઈ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, મને તો એ વિષે પૂરી ખાતરી છે અને લેશ માત્ર સંશય નથી.

૩૨૬૯-જેને શરીરે કોઠ નીકળ્યો હોય છે, તે ગોરા ગોરા દેખાય છે. અહંકારચુક્ત જ્ઞાનને પણ એવુંજ સમજી લેવું. જેમ કોઠિયા માણસની પાસે જઈને ખેસવાથી મનને કંટાળો આવે છે, તેમ જ્ઞાનાભિમાનીની પાસે જવાથી મનને શાંતિ થતી નથી. અહંકારી માણસનું જ્ઞાન એ તો સુઠદાના શરીરના ઉપર પહોરા-

વેલાં ઘરેણું જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે, દેહાત્મબુદ્ધિયુક્ત ચેષ્ટાઓ કરવી અને વિદ્યા ખાવી એ બેઉ બરાબર છે.

૩૨૭૦-કામધેનુના વાહરડાને ખાવાનું મળતું નથી, એવું કોઈ કહે તો તે બોલ તેના મોઢામાં શોભે ખરા? માફ પછુ તેના જેવુંજ થયું છે, ત્યારે હવે મારે કરવું શું? ઓ વિઠ્ઠા! તું મને આમ તરછોડી શું કાઢે છે? કલ્પતરૂની નીચે બેસનારને ભૂખે મરવું પડે તેવું મારી બાળતમાં બન્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તારું આ કામ હનિયામાં સાફ નહિ દેખાય.

૩૨૭૧-હરિઃ ॐ તત્ સત્ આ ત્રૈવાણીરૂપ-વેદત્રયીરૂપ-સૂત્રો-નો સાર કૃપાના સાગર પરમાત્મા પાંડુરંગ છે. ॐ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જીએ સ્વરે અને મધ્યમ સ્વરે કર્યાથી જે શુભ પરિણામ નીપળે છે તેજ સાક્ષાત્ પાંડુરંગ છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિતું સ્વરૂપ પદાર્થમાત્રમાં બ્યાપી રહેલું છે, છતાં તે પોતે અમંગ અને અલિપ્ત છે અને તેજ વેદોનું મૂળ છે.

૩૨૭૨-બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું મન હંમેશાં પરપુરુષમાં રમ્યા કરે છે. તેથી કરીને તેના ધણીને રાતદહાડો ચેન પડતું નથી. આવી ભૂંડાં આચરણવાળી સ્ત્રી ખરેખર અધોગતિએ જવાનીજ અને તેનાં પાપને લીધે તેના ધણીની પણ અધોગતિજ થવાની. તે પોતે દૂળશે, ધણીને દુળાડશે અને પોતાના પિયરનું આખું દુળ અને ધણીનું દુળ બેઉને નરકે ધમડી લઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્ત્રીના મંસગંથી આ લોકોમાં અને પરલોકમાં બેઉ લોકમાં દુઃખ વેઠવું પડશે, માટે એવી સ્ત્રીનાથી દૂર રહેવું.

૩૨૭૩-જે આનંદરૂપ, એક, અદ્વિતીય, અવિનાશી અને નિર્મળ સ્વરૂપ છે અને જે નિઃસ્વત્ત્વનું યોગીઓ ધ્યાન કરે છે, તે વિઠ્ઠલરૂપે ભીમા નદીને કિનારે પોતાના બેઉ ચરણ મમાન રેખામાં

ગોઠવીને કેડે હાથ દધને જિભા રહ્યા છે અને તે ઘણા શ્રોણીતા દેખાય છે. અરે મનુષ્યો ! તેમનું તમે દર્શન કરો. જે દેવનો મર્મ પુરાણોથી સમન્વયો નથી અને વેદોની શ્રુતિઓ જેનું વર્ણન કરી શકી નથી તે દેવ પુંડલીકરાચને ખાતર સાકાર ગનીને જિભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, જે પાંડુરંગનું મનકાદિક મુનિઓ ધ્યાન કરે છે તે મારા તો કુળદેવતા છે.

૩૨૭૪-કોઈ કોઈ લોકો મને કહે છે કે, અમે દેવસ્વરૂપ જ થઈ ગયા છીએ, તેમને હું કહું છું કે, આણું તમે ખોલશો નહિ, એવું કરવાથી તમે નરકે જશો. અમે દેવરૂપ ગની ગયા છીએ એવું જે લોકો મોઢથી ખોલે છે તેમને હું પૂછું છું કે, તમારો અને તમારા ખાપનો પુનર્જન્મનો ફેરો ટળી ગયો છે કે હજી ચાલુ છે ? દેવે તો રમતાં રમતા આખી પૃથ્વીને જીંચકી હતી, તમે પાણીની બરેલી ગોળી જીંચકી જતાવો ત્યારે ખરા. દેવે તો સ્વપરાક્રમથી મોટા મોટા દેત્યોને અને દાનવોને માર્યા અને તમારાથી તો એકાદ સૂકું છાણું પણ લાગતું નથી ! તુકારામ કહે છે કે, વિઠાળારાચનું નિજપદ લેવાની જેઓ ઇચ્છા કરે છે તેઓ પાતકના રાશિ છે.

૩૨૭૫-કેટલાક લોકો કહે છે કે, અમે પુરાણવેત્તાઓ છીએ, પણ પુરાણોનો અર્થ તેઓ જાણતા છતાં કુંગળી તો ખાય છે. સમુદ્ર એ તો અગસ્ત્ય ઋષિના પેશાળનું પાણી છે અને તેમાંથી પકવેલું મીઠું કુંગળીને લગાડીને તેઓ ખાય છે અને કહે છે કે, અમે ‘કૃષ્ણાવળ’ ખાઈએ છીએ. ગ્રાહ્ય સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ છે પણ રાખેલી રાંડનો મંગ તેનાથી છટતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવાં પાપાચરણ કરનારાઓને મારા ખોલ સાંભળીને ડાળજે ધક્કો લાગે છે, તેથી કાં તો તેમના દાંત પડી જશે અથવા તો તેઓ પોતાનાં હૃદ આચરણ છોડી દેશે,

૩૨૭૬-હે ગોવિંદ! મારૂં ચિત્ત તારા ચરણમા ચોટી ગયું છે, તે હવે ખીજી કશી પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી તેનું મારે હવે કરવું શું ? આવા સંજોગોના સંધિકાળમા મારા મનને તુજ ધૈર્ય આપજે મારા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર મેં તારા ઉપર નાખી દીધો છે આથી કઠીને હું તો એક નિમિત્તમાત્રજ છું તુકારામ કહે છે કે, હું વ્યવહારના કામકાજ કરૂં છું, પણ ગધે વળત મારા હૃદયમા તારૂં નામજ ધારણ કરી રાખું છું

૩૨૭૭-ભક્તોના જુદા જુદા ભાવને લીધે પોતે બદલાઈ જાય એવા આજકાલના દેવ છે નહિ, માટે આપણે આપણી શક્તિ પ્રમાણે તેમનો માર્ગ ત્વરાથી અહણ કરવો નકામી વાતો બોલવી નહિ એવું કામ સારૂં નજ કહેવાય તુકારામ કહે છે કે, જે કામ કરવાથી આપણે માથે આળ આવે એવા કામ કરવાજ નહિ

૩૨૭૮-એક પ્રહસ્યારી હતો તેને કામ ઉત્પન્ન થઈ જવાથી તે ગધેડીની પાછળ દોડ્યો, પણ ગધેડી તેને પાછું મારીને નાસી ગઈ હવે જુઓ, એટલો તેના પ્રહસ્યર્થનો ભગ થઈ ગયો, ગધેડીની ક્ષાત ખાધી, ગધેડી પણ નાસી ગઈ, હાથમા ન આવી અને લોકોમા આળસના ઠાકરા થઈ ગયા તે જુદા તુકારામ કહે છે કે, તેનો મ્વાર્થ પણ ન સધાયો અને પરમાર્થ તો કથળ્યો હતોજ એમ થવાથી તેનું પ્રહસ્યર્થ પાણીમા ગયું

### પૌગણિક અને પ્રાસંગિક અભંગ

૩૨૭૯-મારે ઘેર એક દૂગણી ગાય છે તેનું દૂધ આખા ત્રિભુવનમા પણ માતું નવી તે રજે શામળી છે અને તેનું નામ 'શ્રી ધર' છે તે પૃથ્વી આદિ ચોદે ભુવનોમાં મરણમાં આવે તેમ વિચરે છે, તેને વાછરડું તો છેજ નહિ આ ગાય ગમે તે ભક્ત દીડો કે તજ્જ તેની પામે દોડી જાય છે જે દોઈ તેને પ્રેમપૂર્વક પ પાળે છે

તેના ઉપર તે ઘણી રાજી થાય છે અને તેને ધન્યતા મુધી પોતાના દૂધરૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે તેના ચાર આયળમાથી ચાર પ્રકારનું ભક્તિરૂપી દૂધ પાર વિનાનું નીકળ્યા કરે છે. તેનું સેવન કરીને સનકાદિક નિદ્ર ત્રપિઓ તૃપ્ત થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી તે ગાય ત્રેલોક્યનું પોષણ કરે છે જ્યાં તે મારી પાસે છે ત્યાં પછી હું ભૂખ્યો રહું જ કેવી રીતે ?

૩૨૮૦-કૃષ્ણનો જન્મ બલીખાનામા થયો ત્યાર પછી ભગવાનની આરાધી વસુદેવ ગોકુળ ગયા અને તેમને યશોદાની સોડ-મા મૂકી આવ્યા અને યશોદાને પ્રભવેલી છોકરીને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા. આવી રીતે છોકરાની અદલાબદલી થઈ ગઈ ભગવાને દેવકીને પેટે જે ઘડીએ જન્મ લીધો તે ઘડીએ જગતમા બધે આનંદમગ્ન થઈ ગયો. શ્રીહરિના દર્શન થવાથી વૈષ્ણવ અને દેવકીની બેઠીઓ તૂટી ગઈ જે શુદ્ધ અને અવ્યક્ત પરબ્રહ્મ છે તેઓ જ ગોકુળમા શ્રીકૃષ્ણરૂપે આવ્યા હતા લક્ષ્મીપતિના જેમને દર્શન થયા તે નદ અને યશોદાને ધન્ય છે શ્રાવણ વદિ અષ્ટમીની રાત્રિએ ગોપાળકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો પૃથ્વીને તેથી ઘણો હર્ષ થયો અને તેના ઉપરનો ભાર હલકો થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, એકલો ધર્મ ચિંતાના વમળમા ગૂંચવાઈ પડ્યો

૩૨૮૧-કૃષ્ણના દર્શનથી લોકોના અશયની ત્રિવિધો છૂટી ગઈ ગોકુળની બધી સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણની આરતી ઉતારવા લાગી. ભગવાને જન્મ લેતાને વારજ પોતાના રૂપ વડે બધા લોકોને મોહિત કરી દીધા તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં ભગવાનની પાસે એક પછી એક સૌ આજ્ઞાબદ્ય એવી વ્યવસ્થા કરવા સાડાં હું પેદા થયો છું.

૩૨૮૨-જે ગોપીએ હૃદયે શ્રીમુખ આજેથી જોઈ લીધું તે તે ત્યાંની ત્યાજ કરીને બિલ્લી થઈ રહી કોઈએ તેનો હાથ ગાલી

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે જાણેલી ઘરડી ડાસીઓને લીધે કચ્છો સંકેત પણ ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કચો પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર બાળકૃષ્ણનો જન્મ થવાથી સૌ શ્રીપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલ્લિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, બારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે સૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માબળ ભટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સાડુ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજા મળી ગઈ કે જે બાજઠના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાજઠજ તેના વાંસાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં દગો હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બદલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ મહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હે દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કંડ્યાણુનો માર્ગ તમને યતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ ગ્રહાંડોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કશી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેણાંટાણાં મારે અને તમારી માથે લહે તેમ તેમ તમે તેની આથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા બન્યો છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી બાણી ગયો છું. તમારા બારણા આગળ જિભા રહીને તમને હાંટી મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને જિભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું જોઈએ.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારું શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને ભક્તોના રસ્તા બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાર્થી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે સીતાની શોધ કરી એવી તેમની કીર્તિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું ખીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ ભક્તોના બૂલણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ઉપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે દુષ્ટોને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના બેહ હાથ બેડીને બધો વખત રામની પાસે જિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ‘વાયુપુત્ર મારુતિ’ એ નામનો જપ કર્યોથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને જીતીને તેને કેદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને બેડીઓ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ—બલ હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા બ્રહ્માંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.



૩૨૯૦-જેમણે મહાપરાક્રમી રાવણની દાદી બાળી દીધી, તે હનુમંત મહાબળવાન છે, તેમને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. એ યોગ્ય પહોળા સમુદ્રને તેમણે એક છંદગ મારીને બોળાવ્યો અને આળી લંકાની શોધ કરી. તુકારામ કહે છે કે, આવડા મોટા પ્રતાપી રાવણની રાજધાની લંકાને તેમણે રમતાં રમતાં આગ લગાડી દીધી તે મારુતિના પરાક્રમને ધન્ય છે.

૩૨૯૧-કારતકી એકાદશીની યાત્રાનો ઉત્સવ તો તમે જાતે ત્યાં જાઓ અને તમારી પોતાની આંખે જુઓ ત્યારે તમને મમ-જાય. વૈકુંઠાધિપતિ પરમાત્મા તમારી નજીક પંઢરપુરમાં આવી રહ્યા છે. હરિનામરૂપી ફસલ તો ત્યાં ઢગલે ઢગલા પેદા થઈ ગઈ છે. પ્રેમ તો એટલો બધો બિછળી પડ્યો છે કે આકાશમાં પણ સમાતો નથી. શ્રીહરિના આનંદની મસ્તીમાં તમામ પંઢરપુરવાસીઓ મસ્ત થઈ ગયા છે. ઘેરેઘેર પરમાર્થનો સુકાળ થઈ ગયો છે, વિષ્ણુભક્તોની મંડળીઓનો સમુદાય સ્થિર પગલે ચાલે છે. તેમણે ગરુડચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ હાથમાં લીધી છે અને કરતાલ, વીણા અને મૃદંગના નાદની સાથે તેઓ હરિનામની ગંભીર સ્વરે ગજનાઓ કરે છે. સૈન્યમાં જેમ મહોન્મત હાથીઓ ડાલે તેમ એક એકથી અડિયાતા ભાવભક્તિયુક્ત શૂરા વૈષ્ણવ ભક્તો ડાલી રહ્યા છે. શ્રીહરિના નામામૃતના ઘોષ વડે સમસ્ત ભક્તસમુદાય ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે અને આવા વૈષ્ણવ ભક્તોના સૈન્યને અડી આવેલું જોઈને કળિકાળ કંપાયમાન થઈ ગયો છે. પંઢરપુરના ભજનાનંદનું મુળ જોઈને પ્રજ્ઞાદિત દેવતાઓને પણ તેની ઇચ્છા થાય છે અને મૃત્યુ લોકને ધન્ય છે. ત્યાંના લોકો કેવા લાગ્યવાન છે, એવું મોઢથી જાહે છે. કાશીમાં મરણ થયું એટલે સુશ્રિત તો મળીજ ગઈ જાણવી. ગયા ક્ષેત્રમાં જઈને પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યું એટલે પિતૃઓના ઋણમાંથી છુટકારો થઈ જાય છે. પંઢરપુરના વિઠાળાના ચરણ આગળ ઉધારની

તો વાત નહિ, તે તો તમને ત્યાં ને ત્યાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તુ  
કાનમ કહે છે કે, ત્યારે અમે શા વાસ્તે ચિંતા કરીએ? સર્વે  
મિદિને આપનારા શ્રીહરિ માગી ઉપેક્ષા કેડી કાળે કરવાનાજ નથી

૩૨૬૨-અમારામા એવા એવા પ્રકારના દોષ જામી ગયા છે  
કે, તેમનો નાશ કરવાના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે હું બધા શાસ્ત્રો ઉથલા  
વી વળ્યો. પણ એકઠે ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનો વિનિ જડ્યો નહિ  
આવા પાર વિનાના પાતકો કેડનામા એઠા થયા હોય તો તેણે  
પઢરપુર જવું પઢરપુરના દર્શન કરવાથી સમસ્ત પાપનો નાશ  
થઈ જાય છે સીમાનદીને ડિનારે વસેલા પઢરપુરને ધન્ય છે, તેજ  
પ્રમાણે ચંદ્રભાગા મરોવરને પણ ધન્ય છે આ પઢરપુરની સાથે  
જેની નરખામણી કરી શકાય એવું જીવું એક પણ તીર્થ નથી  
પઢરપુરના દર્શન કરનારના ભાગ્યને ધન્ય છે સંસારમા જન્મ  
લીધો ત્યારે ઓછામા ઓછું એક વાર તો પઢરપુરના દર્શન કરવા  
જ જોઈએ ત્યાં આગળ જોનારા પાડુરંગ દેવ અને પુડલીક  
ભક્તરાજ એ બેઉના બંધા દર્શન થયાં એટલે પાપના શા ભાર છે  
કે તમારી આગળ બેસું પણ રહે? આવી અદ્ભુત તે વિધાની  
નગરી છે ત્યાંના જવા શ્રીપુરુષો અતુલજડ્ડપ કે તે નગરની રક્ષા  
કરવા સુદર્શન બકે બારે જાણુએ રૂથો ઠરે છે તેથી ઠરીને તેમા  
પ્રવેશ કરવાનો ઢાળને લાગ મળતોજ નથી ત્યાંના આનંદનું  
વર્ણન કરવા જેટલી શુદ્ધિ મારે લાવવી જ્યાથી? જેઓ પઢરપુર  
જાય છે તેમને વેંકુળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, આ  
જે મેં કહ્યું તેના ઉપર નિશ્ચય નહિ કરનારને પૂર્વજન્મનો અધમ  
જાણુઓ અને એટલા માટેજ તેને પઢરપુરના ઉપર પ્રેમ નથી

૩૨૬૩-એક વ્યભિચારનો ધર્મો કરનારી વેશ્યા હતી તેને  
એક પાળેલો પોપટ ઘણો વડાલો હતો મરતી વખતે તે પેલા

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે જીભેલી ઘરડી ડાસીઓને લીધે કશે પ્રક્રિયા પણ ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કશે પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર જાળકૃષ્ણનો જન્મ થયાથી મૌ મૌપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, ખારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે મૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માંગળ ભટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સારૂ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજા મળી ગઈ કે જે બાજઠના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાજઠજ તેના વામાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં હગો હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢેથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બહલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ મહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હે દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કસ્યાણુનો માર્ગ તમને જાતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ બ્રહ્માંડોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કરી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેણાટોણાં મારે અને તમારી સાથે લડે તેમ તેમ તમે તેની સાથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા વાળો છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી વાળી ગયો છું. તમારા ખારણા આગળ ઊભા રહીને તમને હાંકી મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને ઊભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું જોઈએ.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારે શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને લક્ષ્મીનો રસ્તો બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાથી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે સ્ત્રીતાની શોધ કરી એવી તેમની દીર્ઘિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું ખીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ લક્ષ્મીના ભૂષણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ઉપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે હુણેને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના બેડ હાથ જોડીને બધો વખત રામની પાસે ઊભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, 'વાયુપુત્ર મારુતિ' એ નામનો જપ કર્યાથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને છતીને તેને કેદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને ખેડીએ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ-જાત હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા બ્રહ્માંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે બિલેલી ઘરડી ડાસીઓને લીધે કશેા સંકેત થયે ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કશેા પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર બાળકૃષ્ણનો જન્મ થવાથી સૌ શ્રીપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, બારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે સૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માંબળ ભટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સાડે ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજા મળી ગઈ કે જે બાજઠના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાજઠજ તેના વાંસાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં કશેા હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બહલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ સહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હે દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કટ્યાણનો માર્ગ તમને ણતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ પ્રહાંટોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કશી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેળાંટોણાં મારે અને તમારી સાથે લડે તેમ તેમ તમે તેની સાથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા બન્યો છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી બાળી ગયો છું. તમારા ધારણા આગળ જિભા રહીને તમને હાંકો મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને જિભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું જોઈશે.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારું શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને ભક્તોનો રસ્તો બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાર્થી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે સીતાની શોધ કરી એવી તેમની દીર્ઘિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું બીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ ભક્તોના ભૂષણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ડિપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે હુછોને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના બેહ હાથ ભેડીને બધો વખત રામની પાસે જિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ‘વાયુપુત્ર મારુતિ’ એ નામનો જપ કર્યાથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને જીતીને તેને કેદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને બેડીઓ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ-જાત હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા ગ્રહાંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

પોપટને કહેવા લાગી કે, “ ઓ રાધાબા ! હું તો મરી જાઉં છું પણ પછી તારી શી વલે થશે ? ” આમ તેણે પોપટને બહાને દેવતુ નામ દીધું, તેથી કરીને તેને વિમાનમાં બેસાડીને અવિચળ ધામ વૈકુંઠમાં ભગવાને તેડાવી લીધી હે દેવ ! તુ પતિતપાવન છે તારા પતિતપાવનપણી કીર્તિ ત્રેલોક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે અનાથ છયોને મારે તુ કૃપાનુ ધામ છે તુલસી કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે સૌ વિઠાબાને રસ્તે વળી જાઓ એ સિવાય બીજા કયા ડયા રસ્તા છે, તે હું જાણતો નથી

૩૨૯૪-ગજેન્દ્ર હાથીએ એક હજાર વર્ષ સુધી મગરની માથે લડાઈ કરીને આખરે તે થાકી ગયો, ત્યારે તેના ફેડના જે જે સજાથી હતા તેમણે સૌએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી કરીને છેવટે તે હે વિઠાબા ! તારી એકલાનીજ મદદની વાટ જોવા લાગ્યો ઓ માન નારાયણ ! હે કૃપાના સાગર ! તુ તેની ધૂમ માલગીને ત્વ રાધી દોડી ગયો અને તે ગજેન્દ્રનો તથા મગરનો બેડનો ઉદ્ધાર કરી દીધો તુલસી કહે છે કે, તુ તેમને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયો એ વાત માલગીને તારા ઉપર મારો વિશ્વાસ જાગી ગયો છે

૩૨૯૫-અમે વિપ્રના જામ્તો કોઈની આશા રાખતા નથી અમે એવા દોવા છતાં તે હુલ લોકો બધો વળત અમારી શા માટે કુથલી કરતા હશે તેની મને સમજતા પડતી નથી હું માગું મનનું અમાધાન કરીને અમે તે ઠેકાણે પડી ગયું છું તુલસી કહે છે કે, હે દેવ ! જેની કરીને તારી એવા વધારાકે એવો ઉલોગ હું બધો વળત ડરતો રહું છું

૩૨૯૬-ઓ માન મા ને જાપ ! હું તમને બે વાર જુહાનું કડું છું, કાન્ટુકે હું નરકારધારો ઉધારવાને મારે તમાર્જી આ ! મ નાની તારી બનીને આવ્યો છું તમે તમાર્જી આપ ન

પાછળનાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ ચોખ્ખો કરાવી દેજો, તેમ નહિ કરે તો તમારી ઉપર જન્મમૃત્યુનો બીજો વધારોનો કર લાગુ પડી જશે. માલિકની સાથેનો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યા વિના કોઈએ મારી આંખચોરીએ આદ્યા જુવું નહિ. અરે ભાઈસાહેબ ! કોઈને ઘેર ને તમે કોઈ મિલકત ગીરે મૂકી રાખી હોય તો તેની માલિકને ખબર આપજો. હે મનુષ્યો ! હે મારાં મા ને બાપ ! આજે તમે તમારાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ કરાવી દો, નહિ તો કાલે મને કોઈ કહેવા આવશે કે અમારું ફલાણું બાકી રહી ગયું છે તો હું તમારું જરા પણ સાંભળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વરસ આખરે જ્યારે તમારા હિસાબની તપાસણી થશે ત્યારે તમે અમુક મુદતનો વાચદો કરવા જશો તો તમારી વાત કોઈ સાંભળવાનું નથી.

૩૨૬૭-૭ મહારાજ ! તમારા ઘરમાંથી કાંઈક વધારે પડતું હોય તો થોડુંક આ તમારા તલાટીને સારૂ બહાર મોકલાવી દેજો. હું જ્યારે જઈશ ત્યારે ખાલી હાથે જવાનો નથી એ હું તમને સોને કહી રાખું છું, માટે દરેક જણે મને કાંઈ નહિ ને કાંઈ આપવું તો પડશેજ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા દેહરૂપી ગામનો મનરૂપી દરવાજો હું કાલે બંધ કરી દઈશ. ત્યારપછી તમારે જન્મ-મૃત્યુ રૂપી બારીબારણાં બોળતાં બોળતાં ભટકવું પડશે.

૩૨૬૮-જે દેહબુદ્ધિદ્વારા ત્યાગ, સ્વીકાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે દેહબુદ્ધિનેજ મેં મારા ઘરમાંથી બહાર ફેંકી દીધી છે; કારણકે સ્વરૂપના અસાનરૂપી કાળરાત્રિને પણ હું ખાઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારી પૂઠે દોડ્યો આવનારો કાળ પણ હવે મને પકડી શકનાર નથી. તમામ તત્ત્વોનું તેમનાં તેમનાં કર્મો સહિત મેં નિરસન કરી દીધું છે. કશુંજ બાકી રહેવા દીધું નથી. સ્વરૂપના ઉપર આડા પડકાની માફક ફરી વળેલી જે મૂળ માયા



પોપટને કહેવા લાગી કે, “ ઓ રાધોળા ! હું તો મરી જાઉં છું પણ પછી તારી શી વહે થશે ? ” આમ તેણે પોપટને બહાને દેવનું નામ દીધું, તેથી કરીને તેને વિમાનમાં બેસાડીને અવિચળ ધામ વેકુંઠમાં લગવાને તેડાવી લીધી હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે તારા પતિતપાવનપણીની કીર્તિ ત્રેલોક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે અનાથ જીવોને માટે તું કૃપાનું ધામ છે તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે સૌ વિઠોળાને રમ્તે વળી જાઓ, એ સિવાય બીજા કયા કયા રસ્તા છે, તે હું જાણતો નથી.

૩૨૬૪-ગજેન્દ્ર હાથીએ એક હજાર વર્ષ સુધી મગરની માથે લડાઈ કરીને આખરે તે ઘાટી ગયો, ત્યારે તેના હેડના જે જે સંજ ધીઓ હતા તેમણે સૌએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી કરીને છેવટે તે હે વિઠોળા ! તારી એકલાનીજ મદદની વાટ જોવા લાગ્યો. ઓ મારા નાગયજ્ઞ ! હે કૃપાના સાગર ! તું તેની યૃમ માલગીને ત્વરાથી દોડી ગયો અને તે ગજેન્દ્રનો તથા મગરનો બેડનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તું તેમને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયો એ વાત માલગીને તારા ઉપર મારો વિશ્વાસ જામી ગયો છે.

૩૨૬૫-અમે વિપ્લુના લક્ષ્મીને ડોઈની આશા રાખતા નથી. અમે એવા હોવા છતાં તે દુષ્ટ લોકો બધો વખત અમારી શા માટે કુથલી કરતા હોયે તેની મને મમજલુ પડતી નથી હું મારા મનનું અમાધાન કરીને ગમે તે ઠેકાણે પડી ગઈ છું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જેથી કરીને તારી મેવા થઈ ગઈ એવો ઉદ્યોગ હું બધો વખત કરતો ગઈ છું.

૩૨૬૬-ઓ માગ મા ને જાપ ! હું તમને બે વાર જુહાર કરું છું, કાન્ધકે હું નરકારધાગે ઉપગવવાને માટે તમાર્ની આગળ ગન્ડાની તણાટી બનીને આવ્યો છું. તમે તમારા આગળ-

પાછળનાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ ચોખ્ખો કરાવી દેજો. તેમ નહિ કરે તો તમારી ઉપર જન્મમૃત્યુનો ણીજો વધારાનો કર લાગુ પડી જશે. માલિકની સાથેનો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યા વિના કોઈએ મારી આંખચોરીએ આજ્યા જવું નહિ. અરે ભાઈસાહેબ ! કોઈને ઘેર જો તમે કોઈ મિલકત ગીરે મૂકી રાખી હોય તો તેની માલિકને ખબર આપજો. હે મનુષ્યો ! હે મારાં મા ને બાપ ! આજે તમે તમારાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ કરાવી દો, નહિ તો કાલે મને કોઈ કહેવા આવશે કે અમારું ફલાણું બાકી રહી ગયું છે તો હું તમારું જરા પણ સાંભળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વરસ આખરે જ્યારે તમારા હિસાબની તપાસણી થશે ત્યારે તમે અમુક મુદતનો વાચદો કરવા જશો તો તમારી વાત કોઈ સાંભળવાનું નથી.

૩૨૬૭-જી મહારાજ ! તમારા ઘરમાંથી કાંઈક વધારે પડતું હોય તો થોડુંક આ તમારા તલાટીને આજુ બહાર મોકલાવી દેજો. હું જ્યારે જઈશ ત્યારે બાકી હાથે જવાનો નથી એ હું તમને સૌને કહી રાખું છું, માટે દરેક જણે મને કાંઈ નહિ ને કાંઈ આપવું તો પડશેજ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા દેહરૂપી ગામનો મનરૂપી દરવાજો હું કાલે બંધ કરી દઈશ. ત્યારપછી તમારે જન્મ-મૃત્યુ રૂપી બારીબારણાં બોળતાં બોળતાં ભટકવું પડશે.

૩૨૬૮-જે દેહબુદ્ધિદ્વારા ત્યાગ, સ્વીકાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે દેહબુદ્ધિનેજ મેં મારા ઘરમાંથી બહાર ફેંકી દીધી છે; કારણકે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપી કાળરાત્રિને પણ હું બાઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારી પૂઠે દોડ્યો આવનારો કાળ પણ હવે મને પકડી શકનાર નથી. તમામ તત્ત્વોનું તેમનાં તેમનાં કર્મો સહિત મેં નિરસન કરી દીધું છે. કશુંજ બાકી રહેવા દીધું નથી. સ્વરૂપના ઉપર આડા પડઠાની માફક ફરી વળેલી જે મૂળ માયા

છે તેણે આ બધા પ્રપચનો તમારો રચી કાઢ્યો છે, તે માયાએ પ્રપચનો વેશ ધારણ કરીને જે ભાવ પ્રગટ કર્યો હતો તેજ હવે રહેવા પામ્યો નથી આથી કરીને દેહાદિ પ્રપચના ધરમા માગે ફરીથી પેસવુ પડે એવી પરિસ્થિતિજ રહી નથી તેજુ ઝારણ એ છે કે, તમામ ઉપાધિઓની જે અનામત રકમ મારી પામે હતી તેને મેં દીવાની અદાલતમા ( શ્રી હરિની પાસે ) રજૂ કરી દીધી છે તુકારામ કહે છે કે, હવે હું કોર્ન કાઢ્યમા આવવાનો નથી હવે મારી એવી અચિત્ત સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે, તેજુ મોઢથી વર્ણન થઈ શકતું નથી

૩૨૬૬-હે દેવ ! તુ મારો અગીકાર કરીશ કે નહિ તે વિષે હવે મારા મનમા ઘણો વસવસો થયા કરે છે તુ મને તારા ચરણના દર્શન કરવા દઈશ કે નહિ તે બાબત મારા મનમા ઘણી ફિકર પડવાથી મારા જીવને તાલાવેલી થાય છે અને તેથી તેને એન પડતું નથી હે દેવ ! તુ મારી સાથે વાતચીત કરીશ કે નહિ તે વિષે હવે મને ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી મારા જીવને ઘણો બય લાગે છે તુકારામ કહે છે કે, તને માત્ર સ્મરણ ટોઈ દહાડો થયો કે નહિ તે વિષે હવે મારે સંદેહ વધતો જાય છે વળી હે દેવ ! હવે મારા થી કળી મહેનત થતી નથી તેથી મારા મનને ઘણાજ ખેડ થાય છે

૩૩૦૦-હું એવટો કયો મોગે છું કે, હે દેવ ! તને મારી મુસીમતોનો તોડ કાઢતા બાગે પડી જાય છે ? એવટો હું તો છેજા હારી-ધાકી ગયેયો માણસ છું મારી દેવસેવા માથી અને નિષ્કપ થઈ જાય અને તેથી પ્રમત્ત થઈને શ્રીહરિ મારા ઉપર કૃપા કરે એવું કદી જાનશે ખરું ? મારી જાત અને મારા કુમાર્યાર શુદ્ધ છે, તેથી કઈને હે દેવ ! તારી પ્રાપ્તિ કન્વાવું માધન મારી અમજમા આવી જશે કે નહિ ? હું શુ કોઈ તપશ્વી અથવા નાનેશ્વરી છું

અથવા ધર્મશીલ પુરુષ છું? મારામાં કોઈ પણ વસ્તુની એકાદ સત્તાનું બળ છે ખરું? તુકારામ કહે છે કે, હું તો પૃથ્વીના ઉપર ખાલી બાર વધારનારો વ્યર્થજ જન્મ્યો છું. મારું બલિધ્યમાં શું થયે તેની મને કાંઈજ સમજ પડતી નથી.

૩૩૦૧-હે દેવ! ખરી સ્થિતિ શી છે તેની શું મને કોઈ દહાડો સમજાવજ નહિ પડે? તારી સેવા મારાથી શું થતી નથી? જે કામ કરવાથી મનનું સમાધાન થઈ જાય તે કામ કરવું સાઈ છે અથવા કાંઈ ન બને તો બધું જવા દઈને મૂંગા થઈને ચરણ-વામ કરવો એ પણ મારું છે. જો તારા ચરણમાં મારો શુદ્ધ ભાવ હોય તો (પ્રસ્તુત પદમાં ગણાવેલી વસ્તુઓનું) તું મને દાન દે.) હે પાંદુરંગ! યોગ્ય કોણ અને અયોગ્ય કોણ તે તો તારી કૃપા-દષ્ટિએ ક્યારનું જોઈ લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, મને તારા ચરણની અભિલાષા છે. પછી તો તું જે કહીશ તે મને સાઈજ લાગશે.

૩૩૦૨-હે દેવ! હું કંટાળ્યો તો નથી પણ મારે શું કરવું, તેની સૂઝ ન પડવાથી મારા મનમાં ભય પેદા થયો છે. મારે મન-થી જન અને વન એ બેઉ સમાન છે. મેં કાગકોધનાં મૂળિયાં ઉખાડી નાખ્યાં છે. હે અનંત! તારા નામસ્મરણના બળ વડે કામાદિ ૫૬ વિકારોને હું છુટી વળ્યો છું. સ્વામી જે કાંઈ કરે તેને માથે ચડાવવું એ અમ સેવકોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે, આથી કરીને હું તમારા ચરણ આગળ નજર રાખીને હવે તમારા મોઢામાંથી એકાદ શબ્દ નીકળે તેની વાટ જોતો જીલો છું.

૩૩૦૩-આ મિથ્યા લૌકિક વ્યવહારને મેં વધારી મૂક્યો તેથી મારા તો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બેઉ કંઈની ગયા લાગે છે. મારા મત પ્રમાણે દેવ છેજ નહિ એવું થઈ ગયું છે. જેણે પેટ ભરીને ખાધું હોય તે બૂખ્યાની ગત શી રીતે સમજાઈ શકે? મેં

તારો ભક્ત અને તું મારો દેવ, એવી સ્થિતિમાં તું મને રહેવા દે. હે ગોપિકાઓને રમાડનારા! મને તારા રૂપનું દર્શન કરાવ એટલે હું તારા ચરણના ઉપર માફ મસ્તક મૂકી દઉં. તારું સુશોભિત મુખડું હું જોઉં, તને આલિંગન દઉં અને હું મારો જીવ તારા ઉપર ઓવારીને ફેંકી દઉં. હે દેવ! જ્યારે તું મને પૂછીશ ત્યારે તારા ખરેખરા હિતની છૂપી વાત હું તને એકાંતમાં બેસાડીને ગંધી કહી સંભળાવીશ. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા અંતઃકરણની સ્થિતિ સમજી જઈને મારી આટલી વિનંતીને માન્ય કરવામાં વાર લગાડીશ મા.

૩૩૦૯—હે દેવ! તેં અગાઉ અનેક પાતકી જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે, એટલા વાસ્તે તને સૌ દીનહીન જીવોનો સ્વામી કહે છે. કોઈના અપરાધના ભણી અથવા કોઈની ન્યાતજાતના ભણી ન જોતાં તેં અભિમિલ, વેશ્યા અને લીલડીના જેવા પાપી જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કરી દીધો. ધ્રુવ જેવા નાના સરખા છોકરાને અવિચળ પદના ઉપર કાયમ કર્યો. ઉપમન્યુ નામના એક છોકરાને દૂધ પીવાને સાફ તેં દૂધના સમુદ્રનું દાન કરી દીધું. ગજેન્દ્ર નામનો એક હાથી મગરના સપાટમાં સપડાઈ ગયો હતો અને બહુજ પીડાતો હતો, તેને તેં મગરની દાઢમાંથી તો છોડાવ્યો અને વધારામાં સંસારસમુદ્રની પાર પણ ઉતારી લીધો. તેં પ્રહ્લાદને જળ અને અગ્નિમાંથી ઉગારી લીધો. તારા નામસ્મરણના ગળથી ઝેરનાં અમૃત થઈ ગયાં. હે નારાયણ! જ્યારે જ્યારે પાંડવો કોઈ મોટા સંકટમાં સપડાઈ જતા હતા, ત્યારે ત્યારે હમેશાં તું તેમનો કર્ણધાર બનીને તેમને સંકટમાંથી મુક્ત કરી દેતો હતો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું અનાથ અને દીનજીવોનો મંરણક છે. તારી આવી દીતિ સંભળીને હું તારો શરણાગત થવાને આવ્યો છું.

૩૩૧૦—હે પાંડવો! તું તારાં શરણ લઈને તારો આરા-

પાલક દાસ થવાને માટે તારી પાસે આવ્યો છું, માટે હવે તું માફ  
હિત કર. હે દેવ ! હે મારાં મા અને બાપ ! પતિત હવને પાવન  
કરવાનું તો તારું જિરદ છે. ત્યારે હવે એ તારા જિરદને તું સાચ-  
વીશ કે નહિ ? તું અનાથ હવોનો રક્ષક છે, એવું મેં સંતોને  
મોઢેથી સાંભળ્યું ત્યારથી હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો છું.  
મારી આગ્રાનો ભંગ કરીને તું મને નારાજ કરીશ મા. હું તારે  
બારણે બીજા માગવા આવ્યો છું એમ બાણીને તું મને તારી કૃપાનું  
દાન દે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તો કેવળ પાપનોજ ઢગલો  
છું, એમ બાણીને તું મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય લેવા દે ને.

૩૩૧૧-જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી લીધો તેઓ તો સદાને  
માટે સુખી થઈ ગયા. અગ્નિને કોઈ પણ વસ્તુની અપવિત્રતા લાગુ  
પડતી નથી, તેમ ઉપર કહ્યા તેવા સર્વ ત્યાગીઓને પણ નથી લાગુ  
પડતી. સત્ય ભાષણ કરનારાઓ સંસારને લગતાં તમામ કામકાજ  
ભલે કરે, પણ જેમ કમળ જળમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત  
રહે છે. તેમ તેઓ પણ સંસારથી અલિપ્ત રહે છે. જેનામાં ભૂત-  
દયા હોવાથી જે બીબના ઉપર ઉપકાર કરે છે, તેનામાં આત્મ-  
સ્થિતિનો ઉદય થયો છે એમ બાણીનું. જે બીબના શુણ્ણહોપને વિષે  
ટીકા કરતો નથી અને તેવી ટીકાઓ કાને સાંભળતો નથી, તે જગ-  
તમાં રહે છે અને છતાં જગતથી અળગો ને અળગો રહે છે. તુકા-  
રામ કહે છે કે, પરમાર્થપ્રાપ્તિનો સાચો મર્મ સમજ્યા વિના જેટલી  
જેટલી મહેનત લઈએ તે બધીજ વ્યર્થ.

૩૩૧૨-જે કુળમાં અને જે જાતિમાં જેનો જન્મ થયો હોય  
તે જાતિકુળના ધર્મનું પાલન કરતા રહેવાથી તેમનાજ દ્વારા જ્ઞાનની  
પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે સ્વરૂપની થાપણ તેના હાથમાં આવી  
જાય છે. જેના કુળમાં શ્રીહરિની ભક્તિ કરવી એજ કુળધર્મ હોય

મારી વાણીને શબ્દજ્ઞાનથી ભરેલી અનેક કવિતાઓ વડે શણગારી, પણ તેમાંનું સત્ય હજી મારા અંતઃકરણમાં જાગી ઊઠ્યું નથી. હે દેવ! હું પરદેશી જેવો થઈ ગયો છું. મારે તો નથી સંમારતું ગુણ અને નથી થતી તારા ચરણની પ્રાપ્તિ. આવી રીતે હું અતો-બ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, જો પહેલેથી મને આ વાત સમજાઈ ગઈ હોત, તો હે દેવ! મારા મનને હું તારૂં ગાંડપણ લાગવા દેતજ નહિ.

૩૩૦૪-હે દેવ! હું મતિમંદ છું તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની શૂંચવણો ભરેલી યુક્તિઓમાં મને સમજણ પડતી નથી; પણ હું મારા મનમાં જાધો વખત તમારા ચરણકમળનું ધ્યાન ધરતો રહું છું. શાસ્ત્રોના મર્મ હું જાણતો નથી; પણ તમારા નામસ્મરણમાં હું મારો જાધો વખત વ્યતીત કરું છું. હું જાધી રીતે અજ્ઞાની છું તેથી ઠરીને હું મને પોતાને તમારો દાસ કહેવડાવું છું. તે જાળતનું અભિમાન હું રાખતો નથી, જેનું હોય તે લઈ લે. મેં સંસારની સુવિધાઓને છોડી દીધી અને સંસારનો માર્ગ પણ છોડી દીધો. આ રીતે મેં એછે સપાટે આખા સંસારનેજ ઉડાવી દીધો છે. પાછલાં સંયિતકર્મોના ઢગલાનો નાશ કરીને હું એકાકી અવસ્થામાં મારા મનનું રક્ષણ કરતો બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે રુકિમણીના કાન્ત! તમારા હૃદયમાં તમારા ભક્તોને માટે દયા-ભાવ છે તેથી તમે મારી સંભાળ લેજો.

૩૩૦૫-હે દેવ! મારા જાધા અભિમાનને તું જાણી દે. બસ, તું આટલુંજ કરી દે એવું હું તને કહું છું. હે દેવ! હું સર્વત્ર સમદષ્ટિ વડે તારૂં દર્શન કરું એટલું કરી દેવાનું હું તને કહું છું તે તું સાંભળ. હે દેવ! સંતોના ચરણનો જેને સ્પર્શ થયો છે તેવી રજને હું વંદન કરીને મારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીશ. મને એવી

ચરણરજનો લાભ મળે એવું તું કર, એટલી મારી તને વિનંતી છે. હે દેવ ! પંઢરીનાથનું સ્વરૂપ રાતદિવસ મારા હૃદયમાં રહે એવું કરી દેવાની હું તને પ્રાર્થના કરું છું તે તું સાંભળ. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! હું તારો શરણાગત થયો છું. માટે તને યોગ્ય લાગે તે રીતે તું મારો ઉદ્ધાર કર.

૩૩૦૬-હે દેવ ! લોકો મને તારો દાસ કહે છે, ત્યારે હવે તારે મારી સંભાળ લેવી જોઈએ. તું અનાથ છોયોનો સ્વામી છે અને પાતણીઓને પાવન કરનાર છે. તારું હૃદયમાં આવું નામ છે તેની આપણે તારે સાચવવી જોઈએ. મારામાં રહેલા શુણ્ણદોષને તું જોવા જઈશ તો તેમનો પારજ નથી આવવાનો. આ બાળક મારું પોતાનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. હે દેવ ! તારી સેવા મારે કેવી રીતે કરવી તે પણ હું જાણતો નથી, ને મારા અંતઃકરણની વાત તું જાણે છેજ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું કૃપાનો સાગર છે, તેથી મારાં સંસારનાં બંધનને તું તોડી નાખ.

૩૩૦૭-હે દેવ ! શું જાણવું ને શું ન જાણવું તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી, પણ તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ બધી વાતનો સાર છે એવું મને મમભાઈ ગયું છે. કરવાનું શું છે અને કરાવવાનું શું છે ? તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ એક સાર છે. જોલણું શું અને જોલાવણું શું ? પણ તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ એક સાર છે. હવે જવું ક્યાં અને નહિ જવું ક્યાં ? તારું નામસ્મરણ કરવું એજ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું જે કાંઈ કરીશ તે સારુંજ કરીશ. અમારી બુદ્ધિ વટે અમે જેને પુણ્ય માની લઈશું તે પુણ્ય નહિ પણ પાપજ નીવડશે.

૩૩૦૮-હે દેવ ! મારે પ્રહસાન નથી જોઈતું અને આત્મ-સિદ્ધિની લાવનામાં દૂષીને રહેવાની પણ મને ઇચ્છા નથી. હું



તેને તો ઉત્તમ ગતિ અને કાયમની વિશ્રાંતિ મળી જ બાળુવી  
અતરમા દયાલાવ રાખીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો એજ  
જેનો કુળધર્મ હોય તેના હાથમા સર્વ સાધનોનો સાર આવી  
ગયો છે એમ બાળુવુ આપણા કુળધર્મને અનુસન્વાધી કીર્તિમા  
વધારો થાય છે, લોકોમા સન્માન મળે છે અને તે રીતે હૃદય ધ્વનિ  
થાય છે હૃદય શુદ્ધ થયું એટલે પરલોકની તો સહજમા પ્રાપ્તિ  
થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, આવા કુળધર્મના ઉપર જેનો  
થોડાધણો ભાવ હશે, તેને તે પ્રમાણે દેવ અથવા દેવીની પ્રાપ્તિ થશે

૩૩૧૩-લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો એજ મોટું પુણ્ય છે  
અને લોકોને સતાવવા એનું જ નામ પાપ એ સિવાય બીજું  
પુણ્ય નથી અને પાપ નથી સારું બોલવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું  
એજ મુખ્ય ધર્મ છે અને જૂઠું બોલવું તથા જૂઠાંભરેલું વર્તન  
કરવું એજ પાપને વધારનાર છે પાપ-પુણ્યનો આ એકજ મર્મ  
છે, એ ઉપરાંત બીજો ડોઢ મર્મ છે નહિ શ્રીહરિનું નામસ્મરણ  
કરવું એજ મુખ્ય ગતિ છે અને તેમનાથી વિમુખ થવું એનું જ  
નામ નરકવાસ છે એમ બાળુવું તેવી ગીતે સતોની સગતિમા  
રહેવું એનું જ નામ સ્વર્ગવાસ છે સતોના પ્રતિ ઉદાસીનભાવ  
ગાખવો અથવા તેમને ધિક્કારવા એનું જ નામ ઘોર નરક તુકારામ  
કહે છે કે, આજ પ્રત્યક્ષ હિત છે અને તેથી વિપરીત મૃત્યુ છે,  
માટે જેને જે ઠીક લાગે તે તેણે ગ્રહણ કરવું

૩૩૧૪-શ્રીહરિની ઠથા આપણે બીજાને મોઢેથી સાલળીએ  
અથવા આપણે પોતે ઠરીએ એ બધું એકનું એજ છે તે કદી  
વિદ્યુ જતું નથી મદિરમા જઈને દેવદર્શન કરવું અથવા દેવનું  
પૂજન કરવું તે કદી વિદ્યુ જતું નથી અમુક તીર્થની યાત્રા કરવી  
અથવા અમુક મંત્રનું પાલન કરવું એ પણ વિદ્યુ જતું નથી

સંતોનાં દર્શન કરીએ તો તે પણ કદી વિફળ જતાં નથી. એવી રીતે કોઈ પણ સત્કર્મ કદી પણ નિષ્ફળ જતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા કર્તાવ્યના પ્રતિ ભાવ હોય કે ન પણ હોય પરંતુ તેમ છતાં તેમનું પાલન કરીએ તો તે નિષ્ફળ તો નહિજ જાય.

૩૩૧૫-દેવના ચરણ એ તો મોક્ષાદિ તમામ સંપત્તિઓનાં ધામ છે. તે મુકોમળ ચરણને હું મારા ચિત્તમાં ધારણ કરીશ. શ્રીહરિની નામામૃતવદ્લીને હું મારા કંઠમાં ધારણ કરીશ. તેના વડે ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થયેલા મારા દેહને ટાઢક વળી જશે. દેવનું શ્રીમુખ જે સુંદર છે, અતિ શોભાયમાન છે અને સકળ ભાવણનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તેનું હું દર્શન કરીશ. નાના બાળકની માફક હું તેમને વળગી પડીશ, હું તેમની સાથે લાડ કરીશ, તેમની ક્રેડે ચઢી બેસીશ અને હેઠો બિતરીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળા પોતાના મનમાં જે ધાર્યું હોય તે ભલે કરે. હું તો તેમનાં મુખ અને મુવિધાનોજ મનમાં વિચાર કરું છું.

૩૩૧૬-નાનું છોકરું જ્યારે જૂખનું તરસ્યું થાય છે ત્યારે તે પોતાની માને કહે છે, પણ જે કામ કરવાથી જૂખતરશની શાંતિ થાય તે કામ કરવાની તસ્તી તે લે છે ખરું કે? હે દેવ! તે પ્રભાણે તું મારા યોગક્ષેમનો બધો ભાર ઉપાડી લઈને મારું રક્ષણ કરજે. હે નારાયણ! હું તો મહા અપરાધી છું, પણ મારામાં જે પાર વિનાના ગુણદોષ છે તેનો તારે વિચારજ શા માટે કરવો જોઈએ? ઓ દેવ! તારી સેવા મારે કેવી રીતે કરવી તેનું મને કશું જ્ઞાન નથી. આ જે હું બોલું છું તે પણ ઢંગધડા વિનાનું બોલું છું, તે પણ તું જાણે તો છે. હું એટલું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી બેઠો છું કે, જે ઘડીએ તારા ચરણ આગળ મારું ચિત્ત સ્થિર થઈ જશે તે ઘડીએજ મારું સર્વ પ્રકારનું હિત થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે. હે દેવ!

તેં અગાઉ અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે, ત્યારે મારા સરખા બાળકને માટે તો તારે ગમે તેમ કરીને ઘોડીક ચિંતા રાખવી જોઈશે.

૩૩૧૭-ખાણી વિના જેમ માછલી ટળવળે તેવીજ તારા વિના મારા જીવની અવસ્થા થઈ ગઈ છે. ભોંયમાં દાટી રાખેલું ધન ત્યારે તેના માલિકના હાથમાં ન આવે, ત્યારે તેની જેવી દશા થાય તેવી મારી દશા થઈ છે અને તેના મનને જેટલો સંતાપ થાય છે તેટલો મારા મનને પણ થાય છે. નાનું છોકરું તેની માતાથી વિખૂટું પડે અને તે જેમ રડે તેવી મારી હાલત થઈ ગઈ છે. ઓ દેવ! હવે મારે તમને કેટલી વાર કહેવું પડશે? હવે સો વાતની એક વાત એ કે, મને તમારા ચરણનું દર્શન કરાવી દો. એ વાતની ચિંતાને લીધે માફ અંતઃકરણ અંદરથી નર્યું ખવાઈને ખોખું થઈ ગયું છે. મને રાતદહાડો એ ફિકર થયા કરે છે કે મને તું ભૂલી તો નહિ ગયો હોય? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે સર્વજ્ઞ છો. ત્યારે હવે મારા ઉપર કૃપા કરોને.

૩૩૧૮-ઓ જગતના સ્વામી દેવ! જેઓ તમારા શરણાગત થાય તેમનાથી તમારે વિમુખ થવું નહિ, એટલી મારી તમને વિનંતી છે. જે કોઈ તમને મારે તેને તમારે ઝટ જવાળ દેવો. હે હરિ! તમારી આગળ મારી આ એકજ વિનંતિ છે. હે નારાયણ! જે લોકો સંમારથી સંતપ્ત થઈને પીડાતા હોય, તેમની ખાસે તમારે દોડી જવું એટલી હું તમને વિનંતી કરું છું, તે તમે સાંભળજો. હે કેશવ! થાક્યાપાક્યા જીવોને જો તમે તમારા પોતાના ણનાવી દેશો તો તેઓ વિશ્રાંતિ પામશે, એટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળોજ. હે અનંત! જે તમારા ચિહ્નધારી દાસ છે, તેમના યોગક્ષેમનો ભાર તમારે ઉપાડી લેવો જોઈએ, એટલી મારી વિનંતી તમે કાને ધરજો; તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ દેવ!

અને મને પણ તમે બૂલી જતા નહિ એ મારી વિનંતી તમારે સાંભળવી જોઈશે.

૩૩૧૯—“ અધ્યા ! તું થાકી ગયો છે કે ? તને ઘણો શ્રમ કરવો પડ્યો હોતો કે ? ” આત્મ મને પૂછનાર હે પાંડુરંગ ! તારા તારા સિવાય મારે બીજો કોણ છે ? મારે મારી ભૂખતરશની અને મારાં સુખદુઃખની ફરિયાદ બીજા કોની આગળ જઈને કરવી ? એ બધાંનું તારા વિના બીજું કોણ નિવારણ કરે તે કહે. અમારા ત્રિવિધ તાપનું પણ કોણ નિવારણ કરશે ? તારા સિવાય આ સંસારસમુદ્રમાંથી મને તારે એવો બીજો કોણ છે ? જે ખાવું-પાવાનું મને મન થાય છે તે મારે તારા સિવાય બીજા કોની પાસે માગવું ? તારા સિવાય મારા મનના લાડકોડ કોણ પૂરાં કરે ? અમે કોને અમારો પોતાનો ગણીને તેના ઉપર હક કરીએ ? અમારા ઉત્પાતને સાંખી લેનાર પણ તારા વિના બીજો કોણ છે ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હે મારા સ્વામી ! તું સર્વજ્ઞ છે. તારે ચરણે મારા દંડવત્ પ્રણામ.

૩૩૨૦—જે ઘડીએ હું દેવની પંગતમાં જઈને બેસી ગયો, તેજ ઘડીએ મારું પેટ ભરાઈ ગયું અને હું તૃપ્ત થઈ ગયો. હવે મારે મુક્તિના અભાવથી શું દુઃખ છે ? હવે તો હું ત્યારે દેવને સાદ કરીને બોલાવીશ ત્યારે તે તરતજ મારી પાસે દોડ્યા આવશેજ એમાં મને કશી શંકાજ રહી નથી. હવે ગાયન ગાવાનો વખત પણ ક્યાં રહ્યો છે ? બધું તો શ્રીહરિના આનંદથી પૂરેપૂરું ભરાઈ ગયું છે. દેવની સાથે મૈત્રી કરી એટલે વિષયભાવનો આશ્રય લેવા જેટલી જગ્યાજ ક્યાં રહી છે ? જે ઘડીએ શ્રીહરિના પ્રેમનો મારા હૃદયમાં સંચાર થઈ ગયો તે ઘડીથીજ કામ, ક્રોધ વગેરે વિકારોને ત્યાંથી દેશવટોજ મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે,

હવે હું દેવને છોડી ગયો છુંજ, કારણકે હું તેમનો દાસ થયો છું અને પોતાના દાસની ઉપેક્ષા તેમનાથી કરાય એમ છેજ નહિ.

૩૩૨૧-નારાયણે જો ખરેખર નિર્બંજન હોય તો તેમનો મહિમા પુરાણોએ આટલો બધો વખાણ્યોજ શા માટે ? જેની કીર્તિ ન હોય તેના નામની આટલી પ્રસિદ્ધિ પણ ન હોય. દેવે જીવને સુખી કર્યો તેથી તો જીવ કહે છે કે, હું ચિરંજીવ છું. શ્રી-રંગજીના સ્વભાવમાં ભલાઈ તો અનુપમજ હીરો છે અને તેથીજ વર્ણન કરનારાઓએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. હરિને અભિમાન તો છેજ નહિ તેથી તે સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવ છે અને તેમને જેવું કહીએ તેવું તે કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને નકારી ધમ્મણ તો હોયજ નહિ, તેથી હું તેમની સેવા કરું છું.

૩૩૨૨-હરિકથાફી માવડીના દ્વંધથી કદી કોઈ ધરાતુંજ નથી. વૈષ્ણવો તેનુંજ સેવન કરે છે. અમૃત તેનાથી શરમાઈને પાછળ જીભું રહે છે. આવા હરિકથાના રસમાં પ્રદ્યાનંદની મજા આવી જાય છે. કોઈ પણ પતિત અથવા પાતકી હોય, તે જો વૈષ્ણવોની પંગતમાં જઈને બેસે અને હરિકથાફી અમૃતનું સેવન કરે તો તે પણ દેવના જેવોજ ચતુર્ભુજ થઈ જાય છે. ત્યાં આગળ વૈષ્ણવલક્ષ્મીનો ભારે મેળો ભમ્યો હોય છે, ત્યાં બધા પ્રકારનાં સુખ આવી આવીને એકઠાં થાય છે. શ્રીહરિને લક્ષ્મીનાં ગાયન સાંભળવાનો શોખ લાગી જવાથી તે પોતાનું નિર્ગુણ રૂપ છોડી દઈને સગુણ અને સાકાર થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, કીર્તન-ઠારા શ્રીહરિને પ્રાપ્ત કરવાનું કામ સુલભ થઈ જવાથી ખીન્નાં બધાં માધનોની લોકોને ગરજ રહી નથી.

૩૩૨૩-સંસારનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખોને લોગવનારા વૈષ્ણવોને એકલા વિઠોળાનીજ મદદ છે. તે બક્ષો પોતાના મનમાં લય,

ચિંતા વગેરેને ધ્યાન આપતાજ નથી, તેમ કરવાનું તેમને કશું છેજ નહિ; કારણકે તેમનું રક્ષણ ચક્રપાણિ કર્યાજ કરે છે. ભક્ત-જનો એક શ્રીરંગમાંજ એકનિષ્ઠ ભાવમ્મિત રંગાઈ ગયેલા હોવાથી કોઈપણ જાતનો ક્લેશ તેમના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તેઓ મુક્ત અર્થ જવાથી, તેમને ફરી ફરી જન્મ ધારણ કરવાનુંજ ઘણું ગમે છે. તેમના યોગક્ષેમનો ભાર તો દેવ પોતેજ ઉપાડી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ એવા ભક્તોનો કર્ણધાર હોવાથી તેઓ સંસારમાં નિશ્ચિંતપણે રહે છે.

૩૩૨૪-દેવની સાથે અથવા કોઈ ભક્તની સાથે અવતાર લેવાનું કરે, ત્યારે જેડએ મળીને એક ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. દેવના સંસર્ગથી ભક્તને સુખ થાય છે અને દેવને પણ તેમના સંસર્ગથી સુખ થાય છે. દેવે ભક્તોને સાકાર દેહ આપ્યો તેથી તેઓ તેમનો મહિમા ગાય છે. એક પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી દેવ અને તેમના ભક્તો, સ્વામી અને તેમના સેવકો એવા બે વિભાગ થયા છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તેમની વચ્ચે કશો ભિન્નભાવ નથી. જે દેવ છે તેજ ભક્ત અને જે ભક્ત છે તેજ દેવ છે.

૩૩૨૫-જે લોકો પોતાના અભિમાનને એક ણાશુએ મૂકી-દઈને પ્રેમભાવયુક્ત દેવનાં સ્તુતિગાન ગાય છે, તેમની સ્તુતિ દેવ સાંભળે છે અને તેમને કેવલ્યસુખની આપણ આપી દે છે. જેઓ ગોપાળનું પૂજન કરે છે અને તેમના જગિષ્ણુ સેવન કરે છે તેમનાથી વનમાળી પ્રસન્ન થાય છે. આવાં ભાવિક ગોપીઓ અને ગોપ લોકોનાં દ્વંધ, દહીં, ઘી, માખણ, ચક્રપાણિ ભગવાન ખાઈ જતા હતા અને તેમના પ્રેમભાવનાં બંધનો વડે તેમની માથે બંધાઈ ગયા હતા. શ્રીહરિ જેમને કોઈ જાતની કામના હોયજ નહિ તે ગોપીઓના મનની કામનાઓદ્વારા એવા મોહિત

થઈ ગયા હતા કે તેમની વાટજ જોયા કરતા. આખા સંસારને મનમાન્યું દાન દેનારા ભગવાન ભક્તના આપેલા એકાદા તુલસીપત્રને માટે મનમાં ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે. આવી રીતે ભક્તોનો ભાવ જોઈને ભગવાન તેમને હાથે ખુશીથી વેચાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ શામળું (શુદ્ધ) ચૈતન્ય સ્વરૂપ આખા જગતમાં વ્યાપી ગયું છે અને છતાં તે સૌનાથી અજાણું છે.

૩૩૨૬-સાચા શ્રીમંતને ઘેર આ ઉત્તમ જ્ઞાતિનો છે અને પેલો અધમ જ્ઞાતિનો છે એવો ભેદભાવ હોતો નથી. એવાના ઘરમાં સર્વ પ્રકારની સામગ્રી સદા તૈયારજ હોય છે. જેના મનમાં દેવના પ્રતિ આદર હોય છે, તેનો દેવ પોતે પણ આદર કરે છે, અને ભક્તજનો તેમની પાસે જે કોઈ પદાર્થની માગણી કરે તે તેમને છૂટે હાથે આપ્યેજ જાય છે. માગ ફલાણા આમજન છે અને ફલાણા આમજન નથી એવું દેવ કદી પણ કહેતા નથી. તેમને મન રાજા અને રંક બેઠે ધરાધર છે. જે ભક્તના હૃદયમાં તે શુદ્ધ ભાવ જુએ છે તેનીજ આગળ આગળ તે આદર્યા કરે છે. તે ભક્ત જો કદાચ જડ હૃદયવાળો હોય તો દેવ તેને દેહાદિ જડ પ્રપંચનાથી વેગળો કરી દે છે. કોઈ પણ ચાચકના પ્રતિ દેવ દુર્લભ કરતા નથી પણ તેમની પ્રત્યેકની વિનંતી સાંભળીને સૌને તેમનું તેમનું મનોવાંછિત લોજન દમને તેમની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌનાં પેટ ભરાઈ જતા પણ પુષ્કળ વધી પડે છે એવો સૌ સંતોનો અનુભવ છે.

૩૩૨૭-અરે બાઈઓ ! તમે વિઠોળારાયના નામસ્મરણરૂપી ખેતી કરવાનો લાભ ફોકટમાં લઈ જ લેજો. અહીં તમારે મજૂરીનો ખર્ચ નથી કરવો પડવાનો, નથી ખાધાખોરાકીના પૈસા ખર્ચવાના અને નથી સરકારી મહેસૂલ ભરવાનું. કોઈનો હુકમ નથી,

કોઈનો ત્રાસ નથી અને કોઈનો બુલમ નથી. તમારી સાથે તેમાં ભાગ પડાવે એવો કોઈ ભાગિયો નથી અને તમારી પેદાશના ઉપર પોતાનો હક કરતો આવનાર પણ કોઈ નથી. તમે તમારાજ માલિક છો. આ જેતીમાં જપતપરૂપી હજી ચલાવવા નહિ પડે અને કરબડીઓ ફેરવવી નહિ પડે. પટ્કર્મ અને ધર્મકર્મરૂપી પાળ બાંધવી નહિ પડે. જ્ઞાનરૂપી પંજેટીઓ નથી વાવરવાની અને નથી સંચિત કર્મોનાં ખીજ વાવવાનાં. હરિનામરૂપી જેતરનો પાક તો સદાકાળ પાકેલો ને પાકેલોજ રહે છે. વિકૃલના નામસ્મરણરૂપી ગોફળુમાંથી છૂટતા ગોળાના લયથી ચમરૂપી ચોર તો ત્યાં આગળ ફરકી શકતોજ નથી, તેથી તેના તરફનો કથો ત્રાસ છેજ નહિ. વળી આ ફસલ એવી છે કે તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી. તે તો જ્યારે જુઓ ત્યારે લીલી ને લીલી. એક ઘડી વારને માટે પણ સુકાય નહિ કે કરમાય પણ નહિ. આમ હોવા છતાં જે ગાંડો હોય તેજ આ જેતીની ફસલને વિષે મનમાં ફિકરચિંતા કરતો રહે. શ્રીહરિનો પ્રેમરૂપી પાક તો થોડેથોડ પાક્યો છે. તેને ભરવાની આપણા ઘરમાં પૂરતી જગ્યા નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ આવો લાભ લઈ લેવાનું ચૂકશે તેને ધિષ્કાર હોજો.

૩૩૨૮-પોતાના જેતરના ઉપર નજર ન રાખતાં જે આડું-અવળું જોયા કરે છે, તેના જેતરના પાકને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે અને તેના હાથમાં એક દાણો પણ નથી આવતો. તે પ્રમાણે, ઓ મૂરખા! તું જાગતો રહેજે અને તારૂં પરમાર્થનું જેતર લૂંટાઈ ન જાય તેની સાવચેતી રાખજે. રસ્તે જતાં ચોરનો સંગાથ કર્યાથી જેઓ પોતાની ખરી વાડ ચૂકી ગયા છે અને જેઓ ઘોળે દહાડે પણ આંખો મીંચીને આંધળાની પેઠે ચાલે છે તેઓ ખાડામાંજ પડે છે. વાંઝણી ગાયને ખાળનાર દૂધ અને વાછરડાની પ્રાપ્તિ શી રીતે કરવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, કાણુ તૂંબડાની



મદદથી નદીની પેલી પાર જવાયજ શી રીતે?

૩૩૨૯—આ શરીરરૂપી ખેતર થોડા વખતને માટે વાપરવા મળ્યું છે એમ બાણીને તું ચારે બાજુએથી તેનું રખોપું કરજે. તું તેને ખૂબ સાચવજે—ખૂબ સાચવજે—ખૂબ સાચવજે કે જેથી ચાર તેમાં ઘૂસી ન જાય, તારા સુખરૂપી ગોફણમાં હરિનામરૂપી પથ્થર ચડાવીને તેને એવા જોરથી વીંઝીને ફટકારજે કે અહંકાર વગેરે દોષરૂપી પંખીઓ એકદમ ઊડી જતાં રહે. તું તારા સ્વરૂપના વિચારરૂપી અંગેઠી સળગતી રાખજે અને દેહબુદ્ધિની જગ્યા બદલી નાખજે. જ્યારે અભિમાન તારા ઉપર ચઢી આવે ત્યારે બળ અને બુદ્ધિ બેઠેલી મદદ લેજે. જ્યારે ખેતરનો પાક તૈયાર થાય, ત્યારે બળીમાંજ જે માગવા આવે તેને તેનું દાન દઈને જગતને સુખી કરજે. સ્વરૂપબોધરૂપી પાકનો ઢગલો તૈયાર થાય ત્યારે પંચભૂતોને તેમનું જે હતું તે પાછું આપી દઈને તેમનું દેવું ઉતારી નાખજે. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારે માટે કશું કામ કરવાનું બાકી રહેશે નહિ. નિજસ્વરૂપ હાથમાં આવી ગયા પછી દેહાદિ પ્રપંચરૂપી ભૂસાનો તો સહજમાં ત્યાગ થવાનોજ.

૩૩૩૦—માયારૂપી માતાએ જીવાત્મારૂપી બાળકને પંચ-તત્ત્વોના ઘનેલા શરીરરૂપી પારણામાં મુવાલ્યો છે. એ પાંચ તત્ત્વો-માં રહેનારા ચાર દેહનાં ચાર શ્રીફળ અને ચાર વાણીરૂપી ચાર પૂતળીઓ એ પારણામાં જડેલાં છે અને નિત્ય હાલહાલ્ય કરવાનો તેમનો સ્વભાવજ છે, તોપણ “તારે વૈખરી વાણીનો અંગીકાર કરીને સોડહમ્ ભાવનામાં રહેવું.” એવું માયાએ પેલા રમતિયાળ બાળક જીવાત્માને કહ્યું. “તું હવે તારા નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને રહેજે.” આવું કહીને તે માતા ઝોકાં ખાવા લાગી. તેને આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેણે દેહબુદ્ધિને સાચી માની લીધી અને તેથી નાના પ્રકારનાં કર્મ અને તેનાં ફળરૂપ સુખદુઃખ ભોગ-

વવાને માટે અનેક યોનિઓમા તે જન્મમૃત્યુદ્વાગ ભટકવા લાગ્યો.  
 અને ઘણોજ શ્રમિત થઈ ગયો. ઓ નાના બાળક ! તને એટલી  
 ખબર નથી કે બહિર્મુખ મિથિતિમા જગતની સાથે ક્રીડા કરવા જતા  
 ગંગ આવીને તારો કેળિયો કરી જશે ? નાના પ્રકારના કર્મ કર-  
 વાથી જેતુ હૃદય દુ ખી અને જર્જરિત થઈ ગયું છે એવા મનુષ્યને  
 જોઈને કાળ તેને ઉપાડી લય છે, એટલા માટે હું કહું તે પ્રમાણે  
 તુ હવે વિનાવિવરે આવવા માડ તારી પાસે પૂર્વજન્મના શુદ્ધ  
 સચિત કર્મ હતા તેમણે તને વળી ખીજી વાર અનેક યોનિઓમા  
 ભટકતા ઉગારી લીધો. આ મસારમા અગાઉ કેટલા બધા જીવે  
 અધોગતિએ આપ્યા ગયા અને છતાં તુ તારા અનેક પુણ્યોને  
 પ્રતાપે નરદેહ સુધી તો આવી પહોંચ્યો છે શુકદેવ રમતા હતા  
 તે વખતે કાળરૂપી ઘોઘર તેમની પાછળ દોડ્યો તેના ભયને લીધે  
 શુકદેવ બાર વર્ષ સુધી માના ગર્ભમા સતાઈ રહ્યા પછી ત્યાથી  
 જેવા બહાર નીકળ્યા તેનાજ નાઠા રમતામા એક અપ્સરાની વાત  
 માલખીને તેમનામા દેહબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી લગોટી  
 વાળીને નાઠા કાર્તિકસ્વામીની બાળતમા પણ આવુંજ બન્યું  
 હતું તે પણ નાસીને પર્વતની કદરામા ભરાઈ ગયા સાર્વભૌમ  
 જનક રાજા ગાંધ્યકારભાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓની સાથે ક્રીડા કરતા  
 હતા એવામા તેમને કાળનો ભય લાગવા માડ્યો આવી મિથિતિમા  
 તેમનો એક પગ અગ્નિમા પડીને બગવા લાગ્યો, પણ કાળનો  
 તેમના મનમા એલો બધો ભય પેસી ગયો હતો કે તેને લીધે  
 તેમને સુખદુ ખનુ જ્ઞાન રહ્યું નહિ આ માફ અને આ પગયું  
 એવો ભેદ તેમના મનમાથી નીકળી ગયો અને તેમનો દેહભાવ  
 ઓગળી ગયો. પૃથ્વીપતિ શિબિરાબ્જના ઉપર પણ કાળની સવારી  
 ચઢી આવી તે ઘણા બહાદુર હતા તેથી તે તો જરા પણ બીધા  
 નહિ તેમણે પોતાના શરીરનું માસ પોતાને હાથે કાપીને દેવને

અર્પણ કર્યું. તારી આળખા પાણી આવે છે એમ કહીને હરિએ તેને તે પાણું આપ્યું. પછી શિષ્યોએ પોતાના શરીરના માસના એક પછી એક ટુકડા કાપી કાપીને આપવા માંડ્યા. છેવટે એક ટુકડો રહ્યો તે પણ તમે લેતા બન્યોને, તે નકામો બન્ય છે, એવું કહીને તેણે હરિને શરમિદા કરી નાખ્યા. આ ઉપરથી તેના માતા-પિતા તુલ્ય દેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને કાળના પંજમાંથી મુક્તિ આપી. અન્તમિલ્લની સાથે કાળ સુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. એજ પ્રમાણે તેણે એક વેશ્યાને પોતાના પાશમાં બાંધી લીધી હતી. તેણે લયભીત થઈને દેવને સાદ કર્યો અને દેવે તેના પોકાર સાંભળ્યો. સાંભળતાની વારનેજ દેવ વેગભરે તેની પાસે દોડી આવ્યા અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને કાળના પાશમાંથી છૂટી કરી અને તેને પોતાના આત્મસાનિધ્યનો લાભ આપ્યો. માટે ઓ નાના બાળક ! તું પણ શ્રીહરિનું સ્મરણ કરીને નિશ્ચળ થઈ જા. તું અભાવધ અવસ્થામાં અનેક કર્મોની રમતના લવારા લવીશ મા. કાળ તારી રાહ જોતોજ જિલો રહ્યો છે, અને તારા આયુષ્યના દિવસના આકડા ગણ્યા કરે છે જ્યા તારા આયુષ્યની અવધ પૂરી થઈ એટલે પછી કાળ તને હરિસ્મરણ કરવા દેવાનો નથી. તારી આળખા ઉપર અધારિયો પડદો નાખી દેશે. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે તે કૃપાવત શ્રીહરિએ તે બાળકના ચિત્તને મોહિત કરી દીધું અને તેની આગળ મધુર સ્વરે ગીત ગાયુ. તે સાંભળીને તેના મનને વિશ્રાન્તિ મળી ગઈ. દેવના વચનના ઉપર જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તેમને કૃણગ્રાસિ થાય છે. તેઓ કદી વિશ્વાસઘાતના ભોગ થતા નથી.

૩૩૩૧-હે દેવ ! તારી કૃપા થઈ જાય તો વાંજળી ગાય પણ હૃદય દેતી થઈ જાય. તારી આવી ગતિ મુપસિદ્ધ છે. આવું તેવું હું તારી પાસે દાંડળ માગતો નથી. મને તો તું તારા ચરણનું

દર્શન કરવા દે એટલે ઘણું થયું. આતક પશીને આરૂં મેઘ વરસાદ વરસાવે છે અને રાજહંસ પશીને ચરવાને સારૂં અમૃત્ય મોતી બન્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારા છવને આ મારા શબ્દોની અસર થાય છે ખરીને ?

૩૩૩૨-આ નામરૂપાત્મક કંગાલ દેહાદિ પ્રપંચથી હું સહજ રીતે નિરાળો છું. સહજ દેહદષ્ટિ વડે આપણે ભાગે આવેલી હીનતાનો વિચાર કરીને મનમાં નારાજ ન થવું; અથવા તેને માટે મનથી સંકોચાવું નહિ. ભોંયે પડેલા ઉચ્છિદ્રનું એવન કરવું એવી મારી ધરછા પૂર્ણ થાય તેટલા વાસ્તે દેવે ઘટતી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રાક્ષણ દેવ ! તમે મને તમારાથી વેગળો કરી દીધો છે.

૩૩૩૩-હે ચિંતામણિ દેવ ! તમારા ઉપાસ્ય ગણપતિને લોજન કરવાને માટે તેડાવો અને તમે ખીજી પતરાળી ઉપર જમવાને બેસો. દેવ બોલ્યા: “અધ્યા આ તુકયા ! અમારામાં તે એવડી કયી મોટી શક્તિ છે ? અમે તો અભિમાનની અંદર ફસાઈ ગયેલા છીએ. હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. લોજન ટાડું પડી જાય છે અને પ્રાક્ષણો તટસ્થ બેસી રહ્યા છે.” તુકારામ કહે છે કે, હે ચિંતામણિ દેવ ! તમારે પુરૂં હું ગણપતિને લોજન કરવાને સારૂં હમણાં જ તેડી લાવું છું.

૩૩૩૪-લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ લોકતા છે, એવું કહીને પ્રાક્ષણોએ પ્રાણાહુતિ લીધી. પાલન કરનારા, લોકતા અને કરતા-કારવતા એક દેવજ છે અને તે પોતે પોતાનામાં સહજ રીતે પૂર્ણકામ છે. આવા અખિલ વિશ્વનું પાલન કરનારા દેવ તે સર્વ પ્રાક્ષણોના પ્રતિ કૃપાદષ્ટિથી જોઈને તેમની પ્રાર્થના કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે દેવ અને તેમના ભક્તો એક પંગતે સાથે બેસીને

સોજન કરે છે. એટલા માટે તમે કોણિયે કોણિયે ગોવિંદના નામનું સ્મરણ કરતા રહેજો.

૩૩૩૫-હે ચિંતામણિ દેવ ! તમે બ્રાહ્મણોએ મારેલી લાત મારા સ્વામી ધારણ કરે છે, એવા તમે શ્રેષ્ઠ છો. તમારી આગળ મારા જેવા ગરીબનો શો હિસાબ ? તમારા ચરણના સ્પર્શ વડે તીર્થો પવિત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જેવા રંકની તો કિંમતજ શી ? તુકારામ કહે છે કે, આવા તમે બ્રાહ્મણો સૌ દેવોના પૂજ્ય છે. અને હું તો નીચ જાતિમાં જન્મેલો હોવાથી નિંદાને પાત્ર છું. તેથી તમારી આગળ મારું શું ગણું ?

૩૩૩૬-હે ભાગીરથી માતૃશ્રી ! હું તમારે ચરણે મસ્તક મૂકીને તમારી ચિનંતી કહું છું તે તમે સાંભળો. તમને ભગીરથ રાજા તેડી લાવ્યો તેથી તમારું નામ ભાગીરથી પડ્યું. તમે સૌ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છો અને મહાપાતકોનો નાશ કરનારાં છો. તમારે કાંઈ જે કોઈ આવી ચઢે છે તે જીવતે જીવત તમામ ઐશ્વર્યોનો લોકતા થાય છે અને મૃત્યુ પછી તે મોક્ષ પામી જાય છે. આ રીતે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખરૂપ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વિષ્ણુનો દાસ હોવાથી સંતોની આગળ ચોપાઈ છું, તેથી કરીને તમારું પૂજન કરવા સાડા આ વાડ (શબ્દો) રૂપી પુષ્પો મેં મોકલાવ્યાં છે.

૩૩૩૭-હે દેવ ! તમે અખિલ વિશ્વના સ્વામી છો અને હું તો ગરીબ રંક માનવી છું. આવો હું ગરીબ કંગાલ તમને નમસ્કાર કહું છું, માટે તમે મારા ઉપર જેટલી કૃપા કરો તેટલી થોડી છે. તમારી પાસે તો શી કમી છે ? પણ મારા જેવાને થોડાથી પણ સંતોષ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ગમે તેમ કરીને તારા પ્રેમરૂપી ખાણું મારે સાડા મોકલાવી દેજે.

૩૩૩૮-મેં મારો દેહરૂપી પિંડ મારે હાથેજ વિપ્લુના ચરણ-  
માં અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી માફ ગયાશ્રાદ્ધ તો થઈ ગયું  
અને મારા માથા ઉપરનું પિતૃઓનું ઋણ પણ ઊતરી ગયું. મેં  
હરિહરનું નામ લીધું એટલે મારાં તમામ કર્મોન્તર પૂર્ણ થઈ ગયાં  
અને છેવટનો 'ભોળ' 'ભોળ' ધ્વનિ પણ થઈ ગયો. તુકારામ કહે  
છે કે, આટલું કામ કરવાથી મારા માથા ઉપરનો કર્મનો બધો  
બોલો ઊતરી ગયો.

૩૩૩૯-સૌ જાતોમાં એક હરિનુંજ સ્વરૂપ વમે છે એવો મને  
અનુભવ ક્યારે થયો ? જે ઘડીએ મને એવો અનુભવ થયો તે ઘડી-  
એ મને વિશ્વાસ પેદા થયો કે, હવે મારા ઉપર પાંડુરંગે ખરેખરી  
કૃપા કરી. હું એવો નિર્દોષ થઈને રહું કે મને કોઈનો ભયજ ન રહે  
અને જગત પણ મારા તરફથી નિર્દોષ અને નિર્ભય થઈને રહે.  
તુકારામ કહે છે કે, મને જે જે જાતનો મેળાપ થાય છે તે તે મારા  
સ્વરૂપ છે એવું મને લાગે છે.

૩૩૪૦-તુકારામ કહે છે કે, હું અણુરેણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છું  
અને આકાશ જેવડો મોટો પણ છું. મેં ભ્રમજન્ય દેહાદિ પ્રપં-  
થના આકારનો ક્ષય કરી દીધો છે. જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ  
ત્રણની ત્રિપુટીનો નિરાસ કરીને મેં આત્મબોધસ્વરૂપરૂપી દીવો  
મારા દેહની અંદર પ્રકટાવ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો  
હું માફ પામી રહેલું પ્રારબ્ધ લોગવવા પૂરતો અને લોહાના ઉપર  
ઉપકાર કરવાને આજ્ઞાજીવું છું.

૩૩૪૧-તલવાર, અશ્ત્રો અને કોદાળો એ બધા પદાર્થો છે  
તો લોહાનાજ, પણ તેમના ગુણના પ્રમાણમાં તેમની વત્તીઓછી  
કિંમત થાય છે. પગથિયું અને દેવની મૂર્તિ બેઠે બને છે તો પથ્થર-  
નાંજ, પણ તેમના માહાત્મ્યમાં ઘણો ફેર છે. તુકારામ કહે છે કે,

પણ તેવું અહીં નથી. સૌ સતિજનો એકસરખા છે.

૩૩૪૨-એક પ્રહાર્યારીની ખગલમાં મૃગચર્મ હતું, તે ચાલતાં ચાલતાં લોંચ પર પડી ગયું અને તેના પગની ઠોકરે ચઢીને ખડ-ખડ અવાજ કરવા લાગ્યું. આવો એક બેશરમો અને અપમાનને યોગ્ય સાધુ અહીં આવ્યો છે. તેની દાદ કોઈ સાંભળજો—કોઈ સાંભળજો—એવું હું કહું છું. તે પ્રહાર્યારી કહે છે કે, અહીંના બધા લોકો મોઢેથી રામ રામ બોલે છે અને કર્મકાંડ કોઈ કરતું જ નથી. હરિના ભક્તોને પગે જે કોઈ પડશે તે લૂંટાઈ જશે, એવું તે કહેતો ફરે છે. જેની આવી અવળી સમજ હોય તે સંસાર અને પરમાર્થ બેઉનાથી ભ્રષ્ટ થવાને યોગ્ય ગણાયક છે. તુકારામ કહે છે કે, જે અંતરની શુદ્ધિ કર્યા વિના ફક્ત વેપ ધારણ કરીને સાધુ થાય છે તેની આમ અપકીર્તિ થાય છે અને તેનાં તમામ પુણ્યોનો નાશ થાય છે.

૩૩૪૩-જ્યાંસુધી મનમાંથી કામનો નાશ થયો ન હોય ત્યાં સુધી શ્રીછાકરાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. બહારથી વેપ ધારણ કરીને જેઓ ભજન કરવા બાય છે, તેમનો શ્રમ વ્યર્થ છે અને તેઓ જરૂર નરકે જ જવાના. વેદાક્ષર મોઢે કરવાનો શ્રમ લેવો અને મનમાં સાધુઓની નિંદા કરવાની દાનત રાખવી એ પોતાનું બધું જ કર્ત્યુંકારવ્યું બરબાદ કરવાનો રસ્તો છે અને અંતે નરકે જવાની તૈયારી કર્યા બરાબર છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો મૃત્યુ પછી પિશાચયોનિમાં જન્મ પામશે.

૩૩૪૪-અરે ભાઈ! તું જે બોલે છે તેમાં ઉપર ઉપરથી સાડું સાડું દેખાય છે, પણ તારા અંતઃકરણમાં કપટ છે, તે માડું મન પારખી શકે છે. લોકોમાં તારાં કામ આરાં કહેવાય છે; પણ આ હગાઈ તને ગ્રોલો છે ખરી? જેમ કોઈને પ્રેમચક્રિત લોજનનું નિ-

મંત્રણ દીધા પછી તેના જમણાં એર દધને તેને મારી નાખવો, તેવુંજ આ તારું બાહ્ય આડંબર ભરેલું કાર્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં કપટ છે તે પોતાના અંતરના મેલને બહાર દેખાવા દેતો નથી અને આદરસત્કારનું નાટક બરાબર ભજવે છે.

૩૩૪૫-જેનામાં ખરેખરી પ્રાણી સ્થિતિનો ઉદય થયો હોય છે તેનાથી તો એક છાણું પણ ભાગતું નથી, તો પછી જીવનો વધ તો તે કરી શકેજ કેવી રીતે? જો તે એક જીવયુક્ત છાણું. પણ ભાગે તો તેને ગુરુહત્યાનું પાતક લાગે અને તેને ગુરુએ દીધેલ ઉપદેશ વ્યર્થ બાય. ગુરુએ તેના કાનમાં જે અભેદ સ્વરૂપનો બોધ કર્યો હતો તેનું તો તે મોઢે મોઢે વર્ણન કર્યો બાય છે, પણ જો તે સર્વ ભૂત પ્રત્યે મત્સરયુક્ત વર્તન કરશે તો તેનું પ્રહસાન કામકો-ધાદિ ચોર ચોરી જશે. ગુરુએ તેને જે વાતની શિક્ષા આપેલી તે તો તે લોકોને કહી સંભળાવે છે. પણ સૌની સાથે અભેદભાવ યુક્ત વર્તન ન કરવાથી તેના મનમાં રહેલા ભેદભાવને લીધે તે લોકોના ઉપર મનમાં ક્રોધ રાખીને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે કોઈની સ્તુતિ અને કોઈની નિંદા કરવામાં વાણીનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે.

૩૩૪૬-પરાઈ સ્ત્રી મારે મન રૂઝમાઈ સમાન છે. આ નિય-મ હું પહેલેથીજ પાળતો આવ્યો છું; માટે ઓ મારી મા ! તું અહીંથી ચાલી જા. મને વશ કરવાનાં ફાંફાં ભારતીજ નહિ. હું વિપ્રજનો દાસ છું અને તું ઇચ્છે છે એવો માણસ હું નથી. તારું પા-પાચરણ મારાથી સહન થતું નથી. તેથી કરીને તું મારા સાંભળ-તાં એક પણ અપવિત્ર શબ્દ બોલીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તારે માટી કરવો હોય તો ગામમાં બીજા લાયકાઓ ચોડાચોડા છે ?

૩૩૪૭-હો નારાયણ ! મારે સ્ત્રીઓની સોબત ન જોઈએ. તે સ્ત્રીઓને લાકડાની, માટીની અથવા પથ્થરની શા માટે ન બનાવી ?



કારણકે સ્ત્રીઓની સોળતમાં રહેવાથી દેવનું સ્મરણ થતું નથી, દેવનું ભજન પણ થઈ શકતું નથી અને સ્ત્રીઓમાં મન એક વાર લલચાયું તો પછી ઝાલ્યું રહેતું નથી. ઇન્દ્રિયયુક્ત દષ્ટિથી સ્ત્રીના ભણી જોયું એટલે મરણજ નીપજ્યું જાણવું. સ્ત્રીઓ જો કે, કેળી-તી રીતે સુંદર છે, તોપણ તેમનું સૌન્દર્ય હુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, અગ્નિ ગમે તેટલો ભલો થયો હોય તો-પણ તેને આલિંગન દેવા જઈએ તો તે દગાડયા વિના રહેજ નહિ.

૩૩૪૮-જે લોકો ભાવિક હોય તેમણે મારું કહ્યું કાને ધરવું-  
ફક્ત તેમણેજ મારું કહ્યું કાને ધરવું. જેઓ કુતકંવાદીઓ હોય તેમની સંગતિ કોઈએ કરવી નહિ અને સૌએ પાંડુરંગનું સ્મરણ કરવું. અનેક મતમતાંતરનાં તત્ત્વની શોધખોળમાં પડવું નહિ. તમને એમાં પૂરી સમજણ નહિ પડે અને બિલકુલ તમારું પોતાનું કામ કથળી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ હું જે કળિયુગમાં શ્રી-હરિનો દાસ છું તે સૌ લોકોને ઉપર પ્રમાણે કહું છું.

૩૩૪૯-લંકામાં જ્યાં અશોક વૃક્ષનું વન હતું ત્યાં બેડીબેડી સ્ત્રીતા વિલાપ કરવા લાગી. તે બોલી: “અરેરે! મારા સ્વામી રઘુનં-દનનો મને શાથી વિયોગ થયો? અમે રહેતાં હતાં તે શુદ્ધામાં પેસીને હુદ્ધ રાવણ મને પકડી ગયો અને આ વિકટ લંકાનગરીમાં મને લઈ આવ્યો. હે સખી ત્રિજટા! મને ફરીથી રઘુનાથનો મેળાપ થશે કે નહિ, તે તો તું મને કહે. તેમને મળવાને સારૂ મારું મન અત્યંત અધીરું થઈ ગયું છે, પણ તેઓ તો અહીંથી ઘણા દૂર છે, મારા શરીરમાંથી મારા પ્રાણ નીકળું નીકળું કરી રહ્યા છે. અરેરે! મેં કયું પાપ કર્યું હશે? મેં કયા તીર્થના વ્રતનો ભંગ કર્યો હશે? શું મેં ગાય વાછરડાનો અથવા સ્ત્રીપુરુષનો વિયોગ કરાવ્યો હશે? હે સખી! મારું પ્રાર્થન

કેવું છે, તેની મને સમજ પડતી નથી; પણ તેણે મારા અને રઘુનાથજીના ચરણનો વિયોગ કરાવી દીધો છે. પેલા મુવર્ણના જેવા રંગવાળા મૃગની લાલચમાં હું ફસાઈ ગઈ. તેને મારીને તેના આમડાની ચોળી સિવડાવવા આરૂં મેં રઘુનાથને મોકલ્યા તે ઉપરાંત લક્ષ્મણનું કહ્યું પણ મેં કર્યું નહિ. મને એ રાક્ષસોની માયામાં શી રીતે સમજ પડે ? ઘર સૂનું જોઈને દુઃખ રાવણ મને લઈ જવા આવ્યો આવ્યો. હે માયા ! એક રઘુનાથના નામ સિવાય બીજો કોઈ મુખ્ય અને સ્વરણ ઉપાય છેજ નહિ. રાવણ મને લઈને જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં જટાયુ નામનો એક પક્ષી મને છોડાવવાને આવ્યો. રાવણે તેના ઉપર પગ દઈને તેની પાંખો તોડી નાખી અને મારી નાખ્યો. નદી જોરથી વહી જતી હોય છે ત્યારે તેની આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલે છે ? ” તુકારામ કહે છે કે, જનકની પુત્રી આ પ્રમાણે દુઃખની મારી વલોપાત કરવા લાગી. કોઈ હરિણી વનમાં ભૂલી પડી હોય અને તેની જેવી દશા થાય તેવી દશા સીતાની થઈ હતી. તેવે વળતે ત્રિજટા તેને સમજાવીને સાંત્વન દેતી હતી અને કહેતી હતી કે, “ ભક્તોના સ્વામી શ્રીરામ આવી પહોંચશે અને લંકાને જીતી લેશે.”

૩૩૫૦-હે દેવ ! મારે કાંઈ માગવું હોય તો તારા સિવાય બીજા કોની પાસે માગું ? તું આખા પૃથ્વીમંડળમાં વ્યાપક થઈ રહ્યો છે. મારા મનમાં જે જે લાવનાઓ હોય તેને પૂર્ણ કરે એવો તારા સિવાય બીજો કોણ છે ? કોઈ મોટો સરદાર હોય અથવા રાજા હોય તોપણ મારા મનના કોઈ પૂરા કરવાનું તેનું ગળું નથી. ત્રેલોક્યમાં પણ તારા સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષદાતા નથી અને સંસારમાંથી તારી શકે એવો પણ કોઈ નથી. તારા રૂપનું અને તારા નામનું મનમાં ચિંતન કર્યોથી પાપ, તાપ, ભય અને કામના એ બધાંનો ક્ષય થઈ જાય છે. પુરાણોએ તને ‘હરિ’ એવું નામ

આપ્યું છે તે યથાર્થજ આપ્યું છે; કારણકે ગર્ભવાસ કરતા અને અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા જીવોનું તું હરણ કરે છે. એવું સમ-જીને હું તારોજ મહિમા ગાઉં છું. તારા સિવાય ખીજ કોઈનાં વખાણુ મારી વાણીથી થાયજ કેવી રીતે? અને કરવા બહુ તો તે વ્યર્થ છે, કેમકે તેમાં રસજ નથી આવતો. સંસારનો નાશ કરનાર અને ત્રેલોક્યમાં વ્યાપક થઈને રહેનાર તું એકજ છે અને તેથી તારું વર્ણન કરવા જતાં શેષ પણ થાકીને હારી બેઠા. હે દેવ ! મારે બધેજ જીવભાવ તારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈને રહો. એ સિવાય ખીજું નકાસું મારે માગવુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું દીન-જનોનો સ્વામી છે અને એ વાત સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહાન પાતકીઓને અને દીનદીન જનોને તે તારા, એવું જાણીને હે દેવ ! હું તારા ચરણનો આશ્રય લઈને બેસી રહ્યો છું. ત્યારે હવે તું મારું રક્ષણ કર અને તારા ચરણની સેવા કરવાનો મને અધિ-કાર આપ, એટલું હું તારી પાસે માગું છું.

૩૩૫૧-દેવ ભીમા નદીને કિનારે જિલા રહ્યા છે. તેમની સામે મોઢે દક્ષિણ દિશા તરફ વહી જતી ભીમા નદી આવેલી છે. ત્યાં આગળ હરિનામની ગર્જનાઓ કરનારા વૈષ્ણવ વીરપુરુષોને જોઈને મોઢાં મોઢાં પાતક ધરધર કંપી જીઠે છે અને ત્યાંથી જીવ લઈને નાસવા માંડે છે. શ્રીહરિ બારે ગંભીર અને ધીર હોવા છતાં મોઢું મલકાવીને અમૃત જેવા મધુર અને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપે એવા શખ્દો બોલે છે. એવા શ્રીહરિ તેમનું નિત્ય ધ્યાન કરનારા મુનિ-ઓના ચિત્તને ઘણા પ્રિય લાગે છે. તેમના મનમાંથી દેહલાવના તદ્દન ગળી ગઈ હોય છે. આ પંઢરપુર ક્ષેત્રનો દેવ ઘણા ઉદારભાવે મનોવાંછિત દ્રવ્ય આપવાને સાડ તૈયાર થઈને બેઠો છે, આવી લોકોમાં તેમની ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ છે. તેમની સેવા કરનારની આગળ તમામ પ્રકારની સિદ્ધિઓ હાજર થઈ જાય છે. એ મારી વિહાળાઈ

માવડી! તારું આ નામ ઘણું મધુર છે. દેવ એક ઈંટના ઉપર ઊભા છે અને પોતાના ભક્તોને મળવાની ઉત્કંઠાને લીધે તેમણે પોતાની ઢેડે હાથ દબા રાખ્યા છે. આ સંસારસાગરને તરી જવાનો રસ્તો તે સૌને બતાવી રહ્યા છે. આ રીતે સિદ્ધો અને સાધકો બેઠેની વિકાસાઈન માતા છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે ત્વરા કરીને હમણાં ને હમણાં જ શ્રીહરિને રસ્તે ચાલતા થઈ જાઓ. જેમના આનંદનો પાર નથી એવા શ્રીહરિના આનંદને તમે તમારો પોતાનો કરી લો. તે હરિ પંઢરપુરમાં આવીને રહ્યા છે. આપું વિશ્વ તેમના વડે જ જીવિત રહ્યું છે.

૩૩૫૨-હો મુરારિ! મારું મન ધનના લોભમાં ગૂંચવાઈ ગયું છે અને તે મારો હાથ પકડીને મને બારણે બારણે ધક્કા ખવરાવે છે. તે મન જ્યાં ચાલવા માટે છે એટલે તેનું ચાલવાનું નીકળું જ નથી. તે આખી પૃથ્વી ઉપર ફરી વળે તોપણ તે ધરાતું નથી. હું જોવા જાઉં છું તો મારી યુદ્ધિ પણ શુદ્ધ થઈ હોય એવું મને લાગતું નથી. વળી મારા ઉપર મારી ઇન્દ્રિયોનો સળત માર પડે છે તે તો જુદો. તેમની સંગતિમાં રહીને મારો જીવ બંદીખાને પડ્યો હોય એવો થઈ ગયો છે અને આમ ને આમ ચાલુ રહેશે તો તેનો નાશ થઈ જશે. એટલા માટે હો હરિ! તું મારા ઉપર લાગુ પડેલા દુષ્ટ સંગની સાથેનો મારો સંબંધ કાપી નાખ. હો અનંત! આ એકની એક વાત મારે તને કેટલી વાર કહેવી પડશે? મોહ, દુષ્ટ પાપિણી માયા, મમતા, કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિની સંગતિને લીધે મારું પોતાનું નિઃસ્વરૂપ મારાથી દૂર જતું રહ્યું છે. નિદ્રા, આળસ અને દંભ એ ત્રણથી હું ઘણો ભય પામું છું. હો દેવ! તેમની મારા દેહમાં તમે વસ્તી થવાજ ન દેશો. મારા મનમાં તને બાદ કરીને બીજા કશાની ઇચ્છા નથી. તુકારામ કહે છે કે, શંકા અને લજ્જા એ બેઉ બહુજ હાનિકારક છે. તેમને લીધે સાચાં ભાવ અને ભક્તિ દૂર ચાલ્યાં

જાય છે. હે દીનળધુ દેવ! તું અમારો અનાથોનો ત્યાગ કરીશ મા-  
તારા ચરણે માફ મસ્તક મૂકીને હું તને આટલી વિનંતી કરું છું.

૩૩૫૩-સામેની જાળુએ સ્યામવર્ણ અને તેજ.પુંજ જેવા  
દેવ, જેમણે પોતાના મસ્તક ઉપર મયૂરપિચ્છ ધારણ કર્યું છે તે  
દેવા શોભાયમાન દેખાય છે? તેમને જોતાને વારજ માયા સહિત  
ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ જાય છે આવા ચંદ્રકુળોત્પન્ન યોગીરાજ  
શ્રીકૃષ્ણનું તમે ભજન કરજો. જેના ઉપર સોળ હજાર સ્ત્રીઓ મોહિત  
થઈ હતી અને કોમલાગી ગોપિકાઓના ચિત્તને જેણે લોભાવ્યું  
હતું, જેનો મધ્યભાગ કોટિચંદ્રના તેજથી મુશોભિત છે, જેમના  
કંઠમાં રત્નમાળા શોભી રહી છે, એવા ચક્રપાણિ શ્રીકૃષ્ણ સૌ  
યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જેમને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર સહિત તેત્રીશ  
કોટિ દેવતાઓ વદન કરે છે, મહાકાળ અને દૈત્યો જેમને જોઈને  
થર થર ઠપે છે, એવા સ્યામસુંદર કૃષ્ણનું તમે દર્શન કરી લેજો.  
તેમનાં દર્શનથી તમારા પાપતાપનો નાશ થઈ જશે એ હરિના  
રતૂમડા ચરણ દેવા શોભે છે? પેલી લાગ્યવત ઇટિ હરિના ચર-  
ણની સાથે કેવી અડકીને બેઠી છે? એ ચરણનું સ્મરણ કરતા  
અભિ પણ શાત થઈને હોલવાઈ જાય છે. આવા શ્રીહરિને તમે  
દઢ ભાવથી ધારણ કરજો તુકારામ કહે છે કે, જે મુનિએ હરિના  
જે અગત્ય દર્શન કર્યું ત્યાજ તેનું ચિત્ત ઠરી ગયું અને આનંદથી  
પરિપૂર્ણ થઈ ગયું હરિની ભૂતિ મારા માતાપિતા સમાન છે એવી  
દઢ ભાવના તેના મનમાં પેદા થઈ ગઈ. મને પણ દેવની જાળતનું  
ગાંડુ લાગ્યું છે આવું મનમોહક સ્યામ-સ્વરૂપ કેવું સુંદર છે?

૩૩૫૪-જેમ તમામ જાતના લોકોમાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો  
છે, તેમ જીવ માત્રમાં હિંદુ વ્યાપીને રહેલા છે પાણીથી ભરેલા  
અનેક ઘડામાં સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે, પણ તે ઘડાઓનો નાશ

થાય તોપણ અસલ સૂર્યગિંળનો નાશ થતો નથી; તેમ ભૂતોનો નાશ થયા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી. ગાયલેંસના ગોતર-માંથી દૂધ નીકળતું નથી, પણ એજ ગોતર ગાયલેંસના ખાધામાં આવે તો તેમના શરીરની અંદર તેનું દૂધ ધની બય છે. સૌમાં આંતરણાદ્ય વ્યાપીને રહેલા એકલા શ્રીહરિજી આ વાતનું રહસ્ય જાણે છે. કેળના આડને આખરે લાગે છે તો કેળાંજ; પણ તેને કેળાં આવે તો પહેલાં તેના થડમાં કેળાં શોધવા જઈએ તો કશુંજ નેવા-માં નહિ આવે. કેળના આડની અંદરથી કેળાં ન જડે એટલે કાઈ અધીરાઈમાં આવી જઈને આડને ઉખાડી નાખે તો તેની બધી મહે-નત વ્યર્થ ગઈ જાયવી. કારણકે એ રીતે તો તેના હાથમાં કેળનાં ફૂલ છે ફળ કશુંજ આવવાનું નહિ. તેથી તેની કેળને વાવવાની અને તેને ઉછેરવાની મહેનત નકામીજ ગઈ કહેવાય ને ? ગિંળ-પ્રતિગિંળનો સિદ્ધાંત આરસીની મદદથી સમજી શકાય છે. જે અસલ ગિંળ છે તેનુંજ પ્રતિગિંળ કાચના ઉપર લગાડેલી લેપની ઉપાધિને લીધે આરસીમાં દેખાય છે. તેવીજ રીતે હરિનું શુદ્ધ-સ્વરૂપ દેહની ઉપાધિને લીધે જીવરૂપે દેખાય છે. તમે દેહાભિમાન ધારણ કરીને પુણ્યપાપાત્મક કર્મો કરો છો અને તેને પરિણામે તમારાં દુઃખમાં વધારો કરો છો. તેવું કરવાનું હવે છોડી દેજો. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ કરવાનો ખરેખરો મર્મ સમજી લેજો. જૂઠા પાખંડમાં પડશો નહિ એટલી તમને મારી વિનંતી છે. એટલા વાસ્તે તમે કહેતા હો તો હું તમારે પગે પડું. ખાયડીછોકરાંની વાસનાને મનમાંથી કાઢી નાખજો. આખરે તેમાંથી શું અવશિષ્ટ રહે છે તેનો જરા વિચાર કરી જોજો.

૩૩૫૫—ઓ મારા મન ! તું વિષયવાસનાને તથા તારી ખીજ અનેક જાતની કુટેવોને છોડી દે. એવી ખાળતોમાં આપણા મન અને બુદ્ધિવડે રસ લેવો એ સાડું ન કહેવાય, કેમકે તે વ્યર્થ છે.

તારી આગળ મારે એકજ હિતની વાત કહેવાની છે અને તે એ કે, તું વિકૃતના ચરણમાં તારો પ્રેમ અર્પણ કર અને તેમાંજ તને સુખ થશે. હે મન ! આવી રીતે સર્વતોલાવે હું તારે શરણે આવ્યો છું. આજ સુધીમાં હું અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરીને ઘણાજ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો અને તેથી હવે હું ઘણો લયલીત થયો છું. હે મન ! આ સંસારમાંથી તારનાર તારા સિવાય ખીણું કંઈજ નથી. શુરહેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણે દેવોને ઠેકાણું છે એ વાત ખરી, પણ સંસારમાંથી તારવાનું તો તેમનું પણ ગણુ નથી. તુકારામ કહે છે કે, લોકોનામાં ધનની તૃષ્ણા ઘણી વધી ગઈ છે, તેમની સોજતમાં પડીને હે મન ! તું પણ એજ દિશાએ દોડવા લાગ્યું છે, પણ તું હવે તમામ કુસંગનો પરિત્યાગ કર. હે મન ! તારા ચરણના ઉપર હું મારું શરીર મૂકી દઈને તારી આટલી વિનંતી કરું છું.

૩૩૫૬—હે પંઢરીરાજ ! પતિત જીવોને પાવન કરનારા તારા ચરણ આગળ મારે એક વિનંતી કરવાની છે કે, તું અનાથ અને દીન જીવોની ભીડ ભાંગનાર તેમનો કર્ણધાર અને વ્રાતા છે. આખા જગતમાં તારું આ ગિરઠ બાણીતું છે. હે દેવ ! અમારા અંતઃ-કરણની ગુપ્ત વાતોને તું વગર કહ્યે સમજી જાય છે. માટે હવે તારી લાજ તુંજ રાખજે. જે કંઈ તારો મોહ મનમાં ધારણ કરીને ખેંચી જાય છે, તેને અલયદાન દઈને તું સુખી કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, ખેંચમાં—લકૃતમાં અને લગવાનમાં—તું એકલોજ ખેલી રહ્યો છે. મારા મનમાં જે ધૈર્યનો અભાવ છે તે તું મને આપ.

૩૩૫૭—અરે રુદ્રમાળાઈના પતિ વિશ્વયોષક પાંડુરંગ ! તું ઉદાર છે. અરે કૃષ્ણ ! અરે રામ ! અરે ઝો દેવ ! તું સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને તારું શરીર મેઘસ્થામ છે. આખા વિશ્વની રચના કરનાર તું

છે. હે દેવ ! તું કૃપાવંત છે, તું જીવનદાન દેનાર દાતા છે અને તું સર્વસત્તાધારી છે. હે સર્વજ્ઞ નારાયણ ! હું તારા કાલાવાલા કરૂં છું તેના તરફ તું લક્ષ આપ. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ જેઓ અનધિકારી હતા તેમનો પણ તે અંગીકાર કરી દીધો.

૩૩૫૮-હું તારો સાચો દાસ તો નથી પણ લોકોમાં તારા દાસ તરીકે મારી જાડી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. ત્યારે હે દેવ ! મારે કરવું શું તે કહે. તું બધું જાણે તો છે. મારી પાસે તો કશું પુણ્ય પણ સંચિત થયેલું નથી કે તેમાંથી થોડુંક ખરચી શકું. તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાનિધિ દેવ ! મારી મોટાપણાની ઉપાધિ શા માટે તમે વધારી મૂકી તે કહો.

૩૩૫૯-હે દેવ ! મોઢથી જોલાવવાની સત્તા તારા સિવાય ખીજ કોઈનામાં છે નહિ. એ વાત હું તારો દાસ હોવાથી જાણું છું અને તેથીજ હું ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરૂં છું. હે દેવ ! તમે મને ધૈર્ય આપ્યું તેથી મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે મને તમારી પીઠ પાછળ રાખ્યો છે એ એક તમારી રમત છે.

૩૩૬૦-હે અનંત ! તમારાથી શું હું વધારે જાણું છું તે હું જરા મોટાઈનો ડોળ કરૂં ? હે દેવ ! તમને શું મારી દયા નથીજ આવતી ? હે આખા જગતને રચનારા મારાં માળાપ ! તારામાં દયાનો ગુણ નથી શું ? તુકારામ કહે છે કે, તારી જીભ કરતાં મારી જીભ વધારે ચાલે છે.

૩૩૬૧-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ઘરમાં શું જોટ પડી ગઈ હતી કે લાંઘા કરવાને સારૂ તમને (એક ગ્રાહણને સંબોધન કરીને કહ્યું છે) ચાચી પાસે મોકલ્યા ? તેમણે લખેલા પત્રની હકીકત સાંભળ્યા પછી મને આ વાત અમજાઈ ગઈ. સેવકની વાણીને તેના



સ્વામીજી સમજી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, હેં દેવ ! પેલી પરમાર્થની થાપણ છે તેને સાચવજો.

૩૩૬૨-તમારા પગ ઉપર માથું મૂકીને હું તરી ગયો છું. હે નારાયણ ! તેમ થવાનું કારણ શું તે તો તમે જાણો. માફ કરો તો ફક્ત બેઠેર આપવા પૂરતું છે. જે વળતે તું જેવી આજ્ઞા કરીશ તે વખતે તે પ્રમાણે હું બોલીશ અને તું જે જાણાવું આપીશ. તે માફ કર્તવ્ય સમજીને હું ખાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપરનો થોડોઘણો બોલો તું જાણે છે.

૩૩૬૩-અરે ભાઈ ! તું થંથતું અધ્યયન કરવાનો અને તેમનું પારાયણ કરવાનોજ આધાર લઈને બેસી ન રહે. બનતી ત્વરાથી એક વ્રતનો આરંભ કર. દેવનીજ ઇચ્છાને શરણુ થઈને અને મનમાંથી દેહાલિમાનને કાઢી નાખીને તું દેવનુંજ ભજન કરવા માંડજો. એ સિવાય બીજાં સાધનોનો આશ્રય લઈશ, તો તેઓ તને આપણે કાળના મોઢામાં લઈ જઈને ફેંકી દેશે અને તેમ થયું એટલે તારે ફરીથી જન્મ લીધા વિના ચાલવાનુંજ નથી. મરી ગયા પછી મોક્ષ મળવાની આશા નહિ જેવી છે, ત્યારે બાણીજોઈને અધોગતિએ જવાનો કોણ વિચાર કરે ? દેહની સંગતિ કરવા જતાં તને સ્પષ્ટ રીતે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ દેખાય છે, ત્યારે હવે તને મારે ક્યાં સુધી જગાડયા કરવો પડશે ? તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગ એવા છે કે, પોતાનું નામસ્મરણ કરનારાઓને અતિ ત્વરાથી સંસાર-સરિતાની પાર ઉતારી દે છે.

૩૩૬૪-દેવની પાસે મોક્ષની પોટલી નથી બાંધી રાખી કે તેમાંથી તે તમારા હાથમાં મોક્ષ આપી દે. વિપ્રોમાંથી મન અને ઇન્દ્રિયોને પાછાં ખેંચી લેવાં અને એ રીતે નિર્વિપયી બની જવું એજ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરવાં, પછી તેમના

પારણાં કરવાં, નાના પ્રકારના અક્ષરો ગોળવાની મહેનત કરવી, એ બધાં સત્કર્મો કહેવાય છે અને જે એવાં સત્કર્મો કરે છે તેને તેમનું ફળ મળે પણ છે. અનેક જાતની વાસનાઓથી પ્રેરાઈને સંકલ્પો કરવા અને તેને પરિણામે દુઃખ વેઠવું, તે કરતાં તું સંકલ્પોને અને તેનાં પરિણામોનેજ છોડી દે, એટલે દુઃખનો સહજ રીતે છેડો આવી જશે. સ્વપ્નમાં વાગેલા ધાને માટે કોઈ રડે, તેમ તું પણ જૂઠો જૂઠો જ રડી મરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તું અને તેટલી ત્વરા કરીને મૂળ દેવને શરણે જા. ત્યાં તને બધાંજ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

૩૩૬૫-બધા કુટુંબનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ જો તે સંબંધી વાસના મનમાં રહી ગઈ હોય, તો ફરી પાછી કુટુંબની પ્રાપ્તિ થયા વિના નહિ રહે. ત્યારે પછી અમે ત્યાગી છીએ એવો દુનિયાની આગળ ઢાંગ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આપણે આપણા મનને સાક્ષી રાખીને કરુણાનક શબ્દો વડે દેવની પ્રાર્થના કરવી એજ ઉત્તમ છે. ગોવિંદના નામનો જો મનને રસ લાગી જાય, તો તેના વડે આ તમારો દેહ પણ ગોવિંદરૂપજ બની જશે. પછી તમારામાં અને દેવમાં કશોજ તફાવત રહેવાનો નથી. તમારું મન આનંદરૂપ થઈ જશે અને તમારી આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગશે. તુકારામ કહે છે કે, જેમ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં કીડો ભમરીરૂપ બની જાય છે, તેમ તમે પણ દેવની સાથે તદ્રૂપ થઈ જશો.

૩૩૬૬-ગોવિંદનું નામસ્મરણ કરવાની મનને લહે લાગી જવાથી નામસ્મરણ કરનારનો દેહ પણ ગોવિંદસ્વરૂપ થઈ જાય છે; પછી તેનામાં અને દેવમાં કશોજ તફાવત રહેતો નથી. તેનું મન આનંદથી ભરપૂર થઈ જાય છે અને તેની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા માંડે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભમરીનું ધ્યાન કરનાર કીડો જેમ ભમરીથી ભિન્ન રહેતો નથી, તેમ દેવનું સ્મરણ કરનાર દેવનાથી ભિન્ન રહેતો નથી.

૩૩૬૭-જે પ્રાણીનું ધ્યાન જે વસ્તુમાં બરાબર લાગી જાય તેનું મન તે વસ્તુની સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે આટલા વાસ્તે તમે જે પ્રપચનો ફેલાવ કરીને બેઠા છો, તેનો ક્ષય કરી નાખો અને તમારા મનને ખૂબ દૃઢ કરીને પાડુરગનું સ્મરણ કરવા માટે જે પાડુરગ પોતાના બેડ પગ સીધી લીટીમાં રાખીને ઈટિના ઉપર બિભા છે, તે આખા જગતમાં બ્યાપી રહ્યા છે, આવું રહ્યું મન ઉપર હમાવી દેવું તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ તો આકાશ ઝરતાં પણ મોટો છે અને વળી અણુરેણુની અદર પણ સમાઈ શકે છે

૩૩૬૮-નાના પ્રકારના અથ વિચારી લીધા પછી કોઈ હરિ કીર્તન કરવાનો આરભ કરે, તો તેનું કીર્તન સાબળવા લાયક નીવડે છે એવું ન કરે તો નકાનો લવારો કરવાનોજ છેવટે અવશેષમાં રહી જાય છે ચારે વેદનો અભ્યાસ કર્યો પછી કોઈ હરિગુણ ગાવા બેસે તો બાણુવું કે, તે વેળા અર્થ બરાબર સમજાયો છે યાગ, યજ્ઞ, દાન ગમે તે કર્મ કરે પણ તે બધા કર્મ કરતા કર્તા જ્યારે કહમા હરિનું નામ રમી રહેતું હોય, ત્યારે તે કર્મોનું ફળ મળે છે તુકારામ કહે છે કે, અથા ભાઈ! તું નાના પ્રકારની ખપ્પોમાં વવારો કરવાને બદલે મૌના સારસ્વ એક હરિના નામનેજ તારા કહમા ધારણ કરી રાખજે

૩૩૬૯-નિરાહાર નરહેતા અન્નનું એવન કમ્તા રહીને સુખ પૂર્વક દેવનું સ્મરણ કરવું, એનો અર્થ એવો કે જો તમને અન્ન આપ્યું છે, તેનું આપેલું અન્ન તેનેજ અર્પણ કરી દેવાથી કૃપાની પ્રાપ્તિ થાય છે દેવ વિશ્વનું પાવન કરે છે તે માટે તેમનું એક નામ વિશ્વેશ્વર છે આપણને તેમનોજ આધાર છે તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ વિનાની કોઈ પણ જગ્યા ખાતી છેજ નહિ, એમ સમજીને આપણા ભાવને આખા વિશ્વમાં ફેલાવી દેવો

૩૩૭૦-અરે! તું તારા મનનો સંકોચ કરી દઈને નાનો શા માટે બની બચ છે? તું દેવને તારા પોતાના હૃદયની અંદર સમાવી દે અને તેમ કરીને આખા પ્રજ્ઞાંડને એકે કોણિયે ગળી જા. પછી એ રીતે પરિતૃપ્ત થઈને સંસારને ફગાવી દે. આ કામમાં તારે ઝાઝું મોડું કરવું નહિ. હું દેહી છું, એવી ભાવના કરીને તું નાનાસરખા ઘરમાં ઘેરાઈ ગયો છે અને તેથી તારા અજ્ઞાનનો અંધકાર ઘાટો થઈ ગયો છે. તેને પરિણામે તારા જીવને ઘણા સંતાપ વેઠવો પડ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વાર નાના છોકરાને પટાવવાને માટે તેની મા કોઈ વસ્તુને ફેંદી દેવાનો ઢોંગ કરીને તેને બગલમાં સંતાડી દે છે, તેવીજ રમત હવે પણ તમારી સાથે લાડ કરવાને માટે રમે છે.

૩૩૭૧-મારા બાપે મને પ્રેમનું ખાણું આપા આપ્યું છે, તેથી હું તો ખાતો જઈશ અને આનંદથી કીડા કરતો જઈશ. મેં એકવાર ખૂબ લાડમાં આવી જઈને બાપની આગળ હઠ લીધી અને તેમને કાંઈક બોલ સંભળાવ્યા પણ ખરા. તેથી કરીને મારામાં કેટલાક સારા સારા ગુણ આવી ગયા. અરે! તું જે ઠેકાણેથી અહીં આવ્યો છે, ત્યાં તારે પાછું જવાનું છે. માટે અહીં તારે ભાગે જે કાંઈ આવે તે લઈને તું અહીંથી જટ જટ ચાલતો થઈ જા. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનોબારાય (જ્ઞાનેશ્વર) ને ઘેર અનેક જીવોનો મેળો કરાવવો જોઈશે. ત્યાં હું પણ તેમના ચરણનું વંદન કરવાને ચાલ્યો આવીશ.

૩૩૭૨-જેનામાં જ્ઞાન છે, તેજ આપણા શ્રેષ્ઠ ગુરુદેવ છે. તે માટે સૌ તમને 'જ્ઞાનદેવ' કહે છે. હું તમારા ચરણ આગળ પડ્યો રહું તેજ ઉત્તમ છે. એ સિવાય મારા જેવા પામરને બીજી મોટાઈ જોઈએજ શું કરવા? પ્રજ્ઞાદિક દેવતાઓ વ્યાં તમારું શરણ લેવાને ચાલ્યા આવે છે ત્યાં પછી તમને લાગુ પડે એવી ઉપમા મારે

કેવી રીતે રસ્તો બતાવવાનો હતો ? માટે આપણે આપણા સરખો રસ્તો ચાલ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનનું સમુદ્ર તુલ્ય છે, પણ લેદકલ્પનાના આવરણને લીધે હૃદયની અંદર રહી આવરણ લેદાતું નથી.

૩૩૭૬—જે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આંગણમાં સુવર્ણનો પીપળો છે, અને જેમનામાં એટલું સામર્થ્ય છે કે, તેમણે એક પાડાને વેદ બોલવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે પાડો વેદના મંત્રો બોલવા લાગ્યો, એવા સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શું ન કરી શકે ? પણ સાધકના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ ભાવનું ખીજ છે કે નહિ, તેટલુંજ તે જોવા માગે છે. જેમણે સુકૃતિનું સાક્ષાત્ સદામતજ માંડ્યું હતું અને પોતાની આસપાસ વૈષ્ણવોનો સમુદાય એકત્ર કર્યો હતો; તુકારામ કહે છે કે, તેમને કયા સુખનો અભાવ હોય ? તેમનું શરણ લીધાથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય છે.

૩૩૮૦—દુનિયામાં અનેક પ્રકારના મત છે અને એક એક મતને વળગી રહેનારા અનેક લોક છે. હવે એ બધાની ભાંજગડમાં પડીને આપણા મનના એટલા બધા કકડા કરી નાખીએ તે સાફ ન કહેવાય. આવું ન કરતાં આપણા મનમાં લક્ષિત પ્રતિ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને સાચવી રાખવો એજ ઉત્તમ છે. હરિકથાફી જનેના એ તો સુખની સમાધિ સમાન છે અને સંસારના શ્રમથી શ્રમિત થઈને જે કંઈ તેની પાસે આવે છે, તેને તે વિશ્રાંતિ આપનારી શીળી છાંયડીનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ પોતે જાતેજ વાંસા ઉપર મોટો પથરો બાંધીને ઢૂળી મરતો હોય, તેને બહાર કાઢવાને માટે દોડી જવાનો કશોજ અર્થ નથી.

૩૩૮૧—હરિકથા ઉપર જેને શ્રદ્ધા ન હોય, તેની પાયાને

અપવિત્ર જાણુવી અને તેના કાનને ઉંદરના દર જેવા જાણુવા. આ હરિકથાની મંત્ર આખવાનું છોડી દઇને કેટલાક લોકો ખીજાં સાધનો લાણી વળે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવા કેટલાક ગાંડા લોકો પોતાની જિંદગી ઉપર પાણી ફેરવે છે.

૩૩૮૨-દેવની સમક્ષ હરિકથાના પ્રેમામૃતની ધારા વહી જાય છે. હરિકથા એ તો કોઈ તીર્થને અડકીને વહેનારી નદી છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. હરિકીર્તન એ શિવનું જીવન છે અને તે મોટાં મોટાં પાતકને ણાળી નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથાના મહિમાનાં હરિ પોતેજ વખાણુ કરે છે.

૩૩૮૩-ત્યારે હવે મારા મનને હરિકથાની ઉપાસના કરવા દો. હે પાંડુરંગ! હરિકથાના સંબંધમાં મારા અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનું પૂર વહેતું થઈ જાય એવું તું કર. જયો વખત હરિકથા કરવી પડે તો તેથી મારી વાણી થાકતી નથી અને તેને જય પણ લાગતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને વૈષ્ણવોની સોખતમાં ખેતીને હરિકથાફળી સોજન જમવાની તક મળે છે.

૩૩૮૪-જેઓ બિચારા દરિદ્ર હોય, તેઓ જલ્દી ઉપવાસ કરવાનું કદ વેઠે. હું તો વિઠોળાનો દાસ થયો ત્યારથી મેં બધીજ ચિંતા અને તૃષ્ણાને વેગળી ફેંકી દીધી છે. મને ભક્તિનો વિશેષ રંગ લાગી જવાથી મુક્તિને માટે મને તેટલું આકર્ષણ રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, બધુંજ બળ મારા પોતાનામાં રહેલું છે.

૩૩૮૫-મારે મોઢેથી દેવે જેવો લવારો કરાવ્યો તેવો મેં કર્યો. હવે એ સરળ છે કે વાકોચૂકો તે તો દેવ જાણે. એ લવારાનો કતો કોણ છે તે પણ દેવજ જાણે; કેમકે એમાં તેમનું કર્તૃત્વ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આવાતેવા અભિમાનથી વેગળો રહું છું અને જયો ભાર ગોપાળના ઉપર નાખી દઉં છું.

લાવવી ક્યાંથી? તુકારામ કહે છે કે, હું કોઈ પણ કળા કે યુક્તિનો મર્મ જાણતો નથી, તેટલા માટે મેં તમારે ચરણે મારું મસ્તક મૂકી દીધું છે.

૩૩૭૩-હું નાના છોકરા જેવો છું, તેથી બોળડાતોતડા શબ્દો બોલી નાખું છું. હે જાનોળા મહારાજ! તમે સિદ્ધ છો તેથી મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું તો તમારી યોગ્યતાનો કશો વિચાર ન કરતાં બોલ્યેજ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે જ્ઞાનેશ્વર! મુજ સેવકને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ કરજો.

૩૩૭૪-હે નારાયણ! તમને મોડું કરતાં પણ આવડે છે ને? કોઈ પોતાના ગુણઅવગુણ છુપાવવા જાય, પણ કોઈ ઠેકાણે તે ઉઘાડા પડી જાય છે. અંતઃકરણમાં રહેલા ગુણ ખુલ્લા ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે જાણ્યામાં આવતા નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આ વાતનો લોકોને અનુભવ કરાવી દીધો. તેમના ચિંતનને પ્રતાપે બીજા કશાનો ભય રહે ખરો કે? ન જ રહે. તેનાથી સૌના હૃદયનું સમાધાન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જે ગુણ બીજામાં હોય તેવાજ ગુણવાળાં ફળ તેમાંથી પેદા થાય છે.

૩૩૭૫-પારમાર્થિક વિષયના ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી, તેના હેઠળે સૂતકી જાણવો અને તેવો પાપી મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણમાં ભેદબુદ્ધિરૂપી આબડછેટને લઈનેજ હરેફરે છે. આવા માણસના વંશની વૃદ્ધિ થાય ખરી કે? જેવાં જેનાં પૂર્વનાં સચિત કર્મ હશે તેવાં તેને ફળ મળશે. માના મનમાં તો એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારો છોકરો સુલક્ષણો નીવડે, પણ તેના પ્રારબ્ધકર્મરૂપી મોટો પધરો તેની આગળ આવીને બિલો રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમ ગાંગડું અનાજ કદી રંધાતું જ નથી તેમ જ્ઞાનેશ્વરનાં ચરણોમાં નથી.

દાણાથી અળશું ને અળશુંજ રહે છે, તેવુંજ આ લોકોનું પણ થાય છે.

૩૩૭૬-તામસિક તપને પાપના સમાનજ માની લેવું. આવા તપ કરવા તરફ મનુષ્યમાં રહેલો તમોશુણ્ન તેને પ્રવૃત્ત કરતો જાય છે. આવા લોકો રાજ્યમદાદિ સુખનો ત્યાગ કરે છે અને અંતે નરકની વાટે વળે છે. ઉપર ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનું દમન તો કર્યું, પણ જો વિપયેચ્છા અંતઃકરણમાં જીવતી રહી ગઈ હશે તો તેથી કરીને આગળ જતાં તેમના સર્વસ્વનો નાશ થઈ જશે એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિભજન સિવાય ખીજો જે કાંઈ પરિશ્રમ કરવામાં આવે તે કેવળ પરિશ્રમજ છે, એ વાત તેમના સમજવામાં આવતી નથી.

૩૩૭૭-જેઓ હરિકથા ન કરતાં પોતાના સ્વાર્થનીજ ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે, તેમના તરફ હરિના સાચા સેવકોએ પોતાના લક્ષ્ણે જવા દેવું નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી હરિકથામાં તેમના પોતાના વિશ્વાસનો ધક્કો લાગે છે અને તેનો નાશ થઈ જવાનો સંભવ છે. વિશ્વાસને નાશ થયો એટલે પોતાના બધા કાર્યનો પણ નાશ થયો જાયવો. જે લોકોની પંગતમાં જમવા બેસીએ તે લોકો જેવું ખાતા હોય, તેવું આપણે પણ ખાવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના કરતાં શું તમે વિશેષ જ્ઞાની થઈ ગયા?

૩૩૭૮-માલિક જેમ કહે તેમ કરવું એ નોકરનો ધર્મ છે પોતાના માલિકની આગળ હું-તુંપણું કરવું એ સાડું નહિ. નોકરે પોતાના માલિકને કહી દેવું કે, કંતો તમે મારો જીવ લો અથવા મને તમારી નોકરીમાંથી કાઢી મૂકો. પરંતુ નોકરે કોઈ દહાડો પોતાના માલિકની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ. કારણકે એવું કરવાથી જો માલિક અને નોકરના હૃદયમાં જરાક જેટલી તરેડ પડી, તો તે ફરીથી કદી સંધાતી નથી. આગિયો કીડો પોતાનાતેજ વડે સૂર્યને



કેવી રીતે રસ્તો જતાવવાનો હતો ? માટે આપણે આપણા સરળ રસ્તે ચાલ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનના સમુદ્ર તુલ્ય છે, પણ ભેદકલ્પનાના આવરણને લીધે હૃદયની અંદરનું આવરણ ભેદાતું નથી.

૩૩૭૬—જે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આંગણમાં મુગધું નો પીપજો છે, અને જેમનામાં એટલું સામર્થ્ય છે કે, તેમણે એક પાડાને વેદ જોલવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે પાડો વેદના મંત્રો જોલવા લાગ્યો, એવા સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શું ન કરી શકે ? પણ સાધકના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ ભાવનું ઘીજ છે કે નહિ, તેટલુંજ તે એવા માગે છે. જેમણે મુક્તિનું સાક્ષાત્ સદામતજ માંડ્યું હતું અને પોતાની આસપાસ વૈધ્યુવોનો મસુદાય એકત્ર કર્યો હતો; તુકારામ કહે છે કે, તેમને કયા મુખનો અભાવ હોય ? તેમનું શરણ લીધાથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય છે.

૩૩૮૦—હુનિયામાં અનેક પ્રકારના મત છે અને એક એક મતને વળગી રહેનારા અનેક લોક છે. હવે એ જાંઘાની ભાંજગડમાં પડીને આપણા મનના એટલા જઘા કકડા કરી નાખીએ તે સારું ન કહેવાય. આતું ન કરતાં આપણા મનમાં ભક્તિ પ્રતિ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને સાચવી રાખવો એજ ઉત્તમ છે. હરિકથાકૃપી જનેના એ તો મુખની સમાધિ સમાન છે અને સંસારના શ્રમથી શ્રમિત થઈને જે કોઈ તેની પાસે આવે છે, તેને તે વિશ્રાંતિ આપનારી શીળી છાંયડીનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ પોતે જાતેજ વાંસા ઉપર મોટો પથરો બાંધીને ઢૂળી મરતો હોય, તેને જહાર કાઢવાને માટે દોડી જવાનો કશોજ અર્થ નથી.

૩૩૮૧—હરિકથા ઉપર જેને શ્રદ્ધાજ ન હોય, તેની વાચાને

અપવિત્ર જાણવી અને તેના કાનને ઉંદરના હર જેવા જાણવા. આ હરિકથાની મજા આપવાનું છોડી દઇને કેટલાક લોકો ખીજાં સાધનો લાવી વળે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવા કેટલાક ગાંડા લોકો પોતાની નિંદગી ઉપર પાણી ફેરવે છે.

૩૩૮૨-દેવની સમક્ષ હરિકથાના પ્રેમામૃતની ધારા વહી જાય છે. હરિકથા એ તો કોઈ તીર્થને અડકીને વહેનારી નદી છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. હરિકીર્તન એ શિવનું જીવન છે અને તે મોટાં મોટાં પાતકને બાળી નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથાના મહિમાનાં હરિ પોતેજ વખાણ કરે છે.

૩૩૮૩-ત્યારે હવે મારા મનને હરિકથાની ઉપાસના કરવા દો. હે પાંડુરંગ! હરિકથાના સંબંધમાં મારા અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનું પૂર વહેતું થઈ જાય એવું તું કર. ગદ્યો વખત હરિકથા કરવી પડે તો તેથી મારી વાણી થાકતી નથી અને તેને જાય પણ લાગતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને વૈષ્ણવોની સોળતમાં ખેસીને હરિકથાફી ભોજન જમવાની તક મળે છે.

૩૩૮૪-જેઓ ગિઆરા દરિદ્ર હોય, તેઓ ભલે ઉપવાસ કરવાનું કદ વેઠે. હું તો વિઠોળાનો દાસ થયો ત્યારથી મેં બધીજ ચિંતા અને તૃષ્ણાને વેગળી ફેંકી દીધી છે. મને ભક્તિનો વિશેષ રંગ લાગી જવાથી સુક્તિને માટે મને તેટલું આકર્ષણ રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, બધુંજ બળ મારા પોતાનામાં રહેલું છે.

૩૩૮૫-મારે મોઢથી દેવે જેવો સવારો કરાવ્યો તેવો મેં કર્યો. હવે એ સરળ છે કે પાંકોચૂંકો તે તો દેવ જાણે. એ સવારાનો ઠતો કોણ છે તે પણ દેવજ જાણે; કેમકે એમાં તેમનું કર્તૃત્વ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આવાતેવા અભિમાનથી વેગળો રહું છું અને બધો જાર જોયાગના ઉપર નાખી દઉં છું.

૩૩૮૬-હે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ! તમે એક લાઘણ કરનારાને મારી પાસે મોકલ્યો હતો, તેના સળધમા શુ શુ થયું તે સાંભળો હું એ વિષે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર જોતો નથી. ખીના આ પ્રમાણે જની તે સાંભળજો. જેમા દેવનું યોગ્ય રીતે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, એવા અગિયાર અલગ અને એક નારિયેળ પ્રસાદી તરીકે મેં તેને આપ્યું, પણ તે તો બધું પડતું મૂકીને ચાલતો થયો. તુકારામ કહે છે કે, તમે જતાવેલી સેવા મેં જાળવી અને તમારા ચરણમા તેને અર્પણ કરીને હું તો મુક્ત થઈ ગયો છું.

૩૩૮૭-મશાલ, છત્રી, ઘોડા, એ બધી સાહેબી સારી ન કહેવાય, અને કદાચ સાગી હોય તોપણ મારે તેમા હાથ ધાલવો નથી હે પઢરીરાજ ! ત્યારે તું મને આવી વસ્તુઓમા શા માટે ગૂંચવી મારે છે? મને માન, પ્રતિષ્ઠા અને દલ એ ત્રણે હુકરની વિદ્યા જેવા લાગે છે તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને આમાથી છોડાવવાને માટે તું દોડી આવજે.

૩૩૮૮-હે દેવ ! જે વસ્તુઓ મારા મનને ગમતી નથી તે તું મને આપ્યા કે? છે તું મારો જીવ લેવાને મારી પૃઠે કેમ પડ્યો છે? મને તો એવું થયા કરે છે કે, કોઈની સોજત કરૂં નહિ અને લોકોના સ સર્ગથી આઘોને આઘોજ રહું કોઈની માથે વાત પણ ન કરૂં અને એકાતમા પડી રહું એવું મને મન થાય છે. શરીર, પૈસા અને લોક એ મને જોડી કાઢેલા ધાન જેવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પઢરીનાથ ! બધી મત્તા તારા એકલાના હાથમા છે

\* જનપતિ શિરાજીએ તુકારામને તેજાવવાને સાઠ કારકુન, ઘોડા અને નોકરચાકર મોકલાવેલા તેના જવાબમા

૩૩૮૯-હે દેવ! કેાઈ માણસ તમારી પાસે આવીને કચકચ કરીને તમારું માથું ખાયા કરે ત્યારે તેને શું બેઠએ છે, તે જાણી લઈને તમે તેને ગમે તે એકાદ વસ્તુ આપી દઈને તેના કચકચાટનો છેડો લાવી નાખો છો. હે પાંડુરંગ! તમારામાં આ એક મોટું અપલક્ષણ છે. તમારે ખારણે કેાઈ માણસ લાંબણ લાંબવા બેઠો હોય, ત્યારે તમે તેને સમજાવી પટાવીને તમારે ખારણેથી ઉઠાડી મૂકો છો. તુકારામ કહે છે કે, પણ હું તમારા પગ ક્યારે છોડીશ તે તમે જાણો તો વધારે ઠીક થઈ પડશે.

૩૩૯૦-વરસાદ ખેતર કે ગૂળાડી કથાનો વિચાર કયાં વિના બધેજ એકસરખો વરસે છે. હે દેવ! તેના પરિણામ તરફ તમારે, જોવું નહિ, પણ તમારા પોતાના કાર્યના પરજ તમે લક્ષ રાખજો. ગંગા સારાનરસા કેાઈને પોતાને કઠિથી કાઢી મૂકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, અગ્નિને આલડછેટ વળગતી નથી.

૩૩૯૧-મારે તો રાજાથી તે એક નજીવી કીડી સુધીના તમામ જીવો બરાબર છે. મારાં મોહ, આશા અને કાળનું બંધન બધાંનો નાશ થઈ ગયો છે. મારે મનથી સોનું અને માટીનું ઢેકું એ બેઉ એક સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિ મારે ઘેર રહેવા આવ્યા છે.

૩૩૯૨-અમુક સાધુ પોતાની સિદ્ધિઓના બળથી મોટા મોટા પહાડનું સોનું બનાવી શકતો અને તે પ્રમાણે પથરાઓનું પણ સોનું બનાવી દેતો. વળી તે જંગલનાં તમામ વૃક્ષોને કદપ-તરુના જેવાં કરી શકતો. પણ આટલું બધું છતાં તેને પાંડુરંગના ચરણની પ્રાપ્તિ થવી કહિન હતી. કેાઈ પણ ઉપાયે તેનું વજે એવું ન હતું. તે ધારે તો સમુદ્રને અમૃતથી ભરી દઈ શકે, ગંગા આદિ નદીઓને તો અમૃતથી ભરીજ દે. પોતાના પ્રાણનું હરણ

કરવાને આવેલા કાળને પણ તે કહી શકતો કે, તુ હમણા હાલો થઈને બેસી રહે તેને ત્રણે કાળનું જ્ઞાન હતું અને આખા જગ તમા શુ શુ થઈ ગયું છે, શુ થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યમા શુ થશે તે બધું તે જાણી શકતો અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ અને નાના પ્રકારના ઐશ્વર્ય એ બધા ઉપર તેનું સ્વામીત્વ હતું યોગમુદ્રા એને સાધીને તે આખા બ્રહ્માડના પ્રાણુવાયુનું શોષણ કરી શકતો તે ખીજું ધણુય જરી શકતો પણ તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના અરણ્યથી તો મોક્ષ પણ આ બાબતુએ છે મતલબ કે મોક્ષથી પણ જે આવેની વસ્તુ છે, તેને માટે ખીજા દીન જીવોની તો યોગ્યતાજ કેટલી હશે, તેનો સૌએ વિચાર કરી લેવો જોઈએ

૩૩૬૩-ત્રેલોક્યના ઐશ્વર્યનો હું માલિક છું મારા મા આપ દેવ પોતેજ છે આ જ્ઞાન અને આ દલીલ મને હસ્તગત થઈ ગયા છે આખા ત્રેલોક્યમા જે કાંઈ બાજ છે અને તે સિવાય ખીજું જે કાંઈ છે તે બધુંજ મારામા છે તુકારામ કહે છે કે, હવે તો બધીજ સત્તા મારા હાથમા છે

૩૩૬૪-ઓ શિવરાય! (શિવાજી) તુ મને શુ જોઈને ઐશ્વર્ય આપવા આવ્યો છે? મને તારા ઐશ્વર્યનો ખપ નથી મારે તો એક વિકૃતજ જોઈએ ખાગસમણિ લઈને માટીનું ઢેકું આપવાની તારી ઉદારતાની હું કદર કરી શકું છું! તુ મને કદાચ તારો જીવ આપી દે તો તે પણ મારા એક શબ્દની તોલે આવી શક નાર નથી તુકારામ કહે છે કે, પેસા તો મારા મનથી ગાયના માસ બગાળર છે

૩૩૬૫-તમે વિકૃતનું નામ લેજો તમે એટલું કર્યો તો તેથી મને ઘણું સુખ થશે જાત્રી તમારી ધનમ પત્તિ માટે મનથી માટી બરાબર છે તમે ગળામા તુવચીની માળા ધારણ કરજો અને

એકાદશીનું વ્રત કરજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે પોતે હરિના દાસ છો એવું કહેવડાવશો એટલી આશા હું રાખું છું.

૩૩૯૬\*-લોકો મારો ત્યાગ કરે કે મને વ્યભિચારી કહે, પણ આ વનમાળીને હું કદી છોડવાનો નથી. લૌકિક આચારને વેગળા ફેંકી દઇને હું તેમના તરફ ઉઠાસીન થયો છું. મને હવે કશો ભય નથી અને જીવવા ઉપર લોભ નથી. તુકારામ કહે છે કે, લોકો ભલે ગમે તે બોલે પણ હું તેમનું કહ્યું કાને સાંભળવાનો નથી.

૩૩૯૭-મારો દેહ જે મારો ધણી થતો હતો તેના સમાગમથી મારા કામની તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેથી મેં તેનો ત્યાગ કરીને હવે શ્રીહરિની સાથે વ્યભિચાર કરવા માંડ્યો છે. મારે તો તે શત ને દહાડો મારી પાસેનો પાસેજ નેઈએ. તેના વગર મને એક ક્ષણ પણ ચેન પડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે મારું નામ અને મારો ઇતિહાસ આ બધાને ભૂલી જાઓ. મારી સાથેનો સંબંધ તમે તોડી નાખજો. હું તો અનંતના ઉપર આસક્ત થયો છું.

૩૩૯૮-હું ગોવિંદના પલંગ ઉપર બેઠો છું, ત્યાંથી હું કદી પણ ખસવાનો નથી. હું તો તેના ઘરમાં પેસીને તે સ્થામળા પર-બ્રહ્મની સાથે પરણીને બળબળરાઈથી તેની પટરાણી બની બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મને બળવાન શ્રીહરિના અંગનો સમાગમ થયો છે, તેથી હવે મને ભય અને ચિંતા રહ્યાંજ નથી.

૩૩૯૯-હવે મારે તમારું કાંઈજ કામ નથી, એ મારા અંતઃકરણની શુભ વાત હું તમારી આગળ પ્રગટ કરી દઉં છું. હું શ્રીહરિની સાથે વ્યભિચાર કરું છું તે તો સૌ જાણે છે. તેથી હવે હું લોકવ્યવહારને માટે કશા કામનો રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે,

હવે કોઈએ મારી પાસેથી કશી આશા રાખવીજ નહિ. હું તો દેવને માટે ગાંઠાજ થઈ ગયો છું.

૩૪૦૦-દેહાલિમાન એ મારો પતિ, દેહના સંબંધી કામ તે મારા દિયેરજોડ અને અવિદ્યા એ મારું ઘર. એ બંધાનું હવે મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. મારા કુળની સાથે સંબંધ રાખનાર બીજા લૌકિક વ્યવહારોને હું ભૂલી ગયો છું. લૌકિક લગ્ન, ભય અને ચિંતાને મેં ફેંકી દીધાં છે. કારણકે અનંતના ઉપર હું આસક્ત થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે કોઈ મને શિખામણ દેવા આવશે તો હું કાને બહેરો થઈ જઈશ.

૩૪૦૧-મારા ચિત્તમાં તો એક હરિનુંજ ધ્યાન લાગી ગયું છે, તેને લીધે બીજું કશું મારી નજરેજ પડતું નથી. કોઈના શબ્દ હું કાને સાંભળી શકતો નથી અને કોઈની જોડે હું બોલતો પણ નથી. મારે તો સાસરું અને પિયેર એ બેમાંથી એક પણ રહ્યું નથી. મેં બેઠની જગ્યાએ એક શ્રીહરિનેજ બેસાડી દીધા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વંડી ગયો છું, એવું લોકો મારા ઉપર આજ ચલાવતા હતા તે વાત મેં સાચી પાડી દીધી છે.

૩૪૦૨-હવે આ અનંતની પાસેથી મારું હરણ કરીને મને લઈ જાય એવો બળવાન બીજો કોણ છે ? દેવ જે બળવાન છે, તેમના સંગથી હું પણ બળવાન બની ગયો છું; આથી કરીને હું સર્વત્ર સર્વ પ્રકારની સત્તા ભોગવું છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું જીવ ઉપર આવી ગયો છું, તેથી કરીને ગોવિંદને હું ઘણો વહાલો લાગું છું.

૩૪૦૩-એક દણવારને સારું મેં લોકોના દુર્ગંજોને સાંજી લીધા તેથી કરીને મારું મન આજ થઈ ગયું અને મને નિબનંદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. પહેલાં દલાણું છોડી દેવું અને દલાણું મહાણું કે-

રવું, એવીનેવી મેં ઘણી માયાકૃત કરી, પણ તેમ કરવાથી હુઃખ ઘટવાને બદલે જિલ્લું વધી પડ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું અનંતના પગ આગળ પડી રહું છું, તેથી મારે હવે જન્મમૃત્યુની જંતળમાં દસાવાનું કમુંજ કારણ રહ્યું નથી.

૩૪૦૪-અમે અમારી બંતેજ નાના છીએ અને અમારી બંતેજ મોટા પણ છીએ. બીજા કોઈ અમારી પીઠ ઉપર નથી અને અમારા પેટમાં પણ નથી. એકવિધ ભાવે એકાંતમાં રહેવાથી જે મુખ થાય છે તે અમને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. અમારા બધાજ ભોગ હરિ ભોગવે છે, અમે ભોગવતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં મારા અને હરિના ત્રિવાય બીજે કોઈ છેજ નહિ, ત્યાં હું હરિના અંગની સાથે સમાગમ કરીને મારા એકત્વમાં સ્થિતિ કરું છું.

૩૪૦૫-મેં પ્રાપ્તિયિક મોહપાશની બાળ તોડી નાખી છે. હું બધે વળત બધી બંતનાં મુખનો ઉપયોગ કરું છું. આ મુખને મારૂં તો હું મારા પહેલા ધણીને પડતો મૂકીને પરપુરુષના ઉપર આસક્ત થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા પેટમાં ગર્ભ રહેવાનો ભય નથી.

૩૪૦૬-હવે એવું થયું કે મારું અને મારા દેવનું શરીર એકબીજાથી પૃથક્ હોય એવાં દેખાય છે, પણ અમારા બેઠિના જીવ તો એકજ થઈ ગયા છે અને તે આજ પછી કદી પણ જુદા થવાના નથી. મારામાં અને નારાયણમાં કરી જુદાઈ નથી, તોપણ અમારો પહેલાનો સેવ્યસેવકપણાનો કરાર અમે જાળવી રાખીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે, મેં જે કાંઈ પ્રયત્ન કરેલો તેનું ફળ મને મળી ગયું છે. હવે તેનો ભોગવટો કરવામાં આજી વાર નહિ લાગે.

૩૪૦૭-હવે હું મારા દેવની સાથે હાસ્યકરીશ, ગમતને ખાતર રિસાઈશ અને નિત્ય નિત્ય નવા નવા રસના ઘૂંટડા પીશ; કારણ-



કે મારા અંતઃકરણમાં જે રસનો ચટકો લાગી ગયો છે તેનો મને કોઈ દહાડો ઠંટાળો આવનાર નથી. નારાયણ અને હું બેઉ એકાંતમાં બેસીને એકબીજાની સાથે વિનોદયુક્ત સંભાષણ કરીએ એજ મારી સેવા. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા દેહની જરાય પરવા કરતો નથી, તેથી મારો પતિ મને વશ થઈ ગયો છે.

૩૪૦૮-ઓ સાસરવાસી ણાંઈઓ ! તમે કોઈ મારી સાથે આવશો નહિ, કારણકે મારી સોળત કરવાથી લોકો તમને મહેણાં મારશે અને તમારી નિંદા કરશે ત્યારે તમારાથી તે નિંદા સહન થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો બધા લૌકિક આચારને નેવે મૂક્યા છે; હું તેમનાથી છુટો થઈ ગયો છું અને તેમ કરીને હું, બધાથી ઉદાસ બની બેઠો છું. આ બધું કરીનેજ હું પેલા ગોવાળિયાની સાથે કીડા કરી શકું છું.

૩૪૦૯-મારો અને હરિનો જ્યાંસુધી વિયોગ હતો, ત્યાંસુધી તો તમે મને જે શીખવ્યું તે મેં માન્યું અને યાદ રાખ્યું; પણ હવે મને મારા દેહની જરા પણ ગરજ રહી નથી. ત્યારે હવે તમારું કહેણ કોણ માનવાનું હતું ? તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તની અંદર અનંતે વાસ કર્યો છે, તે નિત્યાનિત્યના\* ઉપર મારી દૃષ્ટિને જવા દેતાજ નથી.

૩૪૧૦-હવે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો. હું જેવું વર્તન કરું છું તેવું તમારે ન કરવું. જ્યાંસુધી તમારા મનમાં જરા પણ પ્રાપંચિક વાસના હોય ત્યાંસુધી તમારે તમારા દેહના તરફ બેદર-કાર બની જવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જો એવું કરશો તો તમારો પહેલો ધણી દેહ અને પરપુરુષ ગોવિંદ એ બેમાંથી એકબીજાની તમને પ્રાપ્ત થશે નહિ અને દુનિયામાં તમારો કંઈતો

થશે તથા તમે હુઃખી થશો તે વળી બુદ્ધ.

૩૪૧૧-આજ મુખી તો મારા અજાનને લીધે પ્રાપ્તિ મુખની રમતો રમતાં મારો અને તમારો સમાગમ થવા પામ્યો હતો. પણ હવેથી હું મત્તવ, રજ અને તમરા એ ત્રણે શુદ્ધોનો ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ દેવનો ણની ગયો છું. તેથી કરીને હવે તો જે ન કરવું જોઈએ તે કરવાનું મારું કર્તવ્ય થઈ ગયું છે અને તે હું મુખપૂર્વક નિરંતર કર્યેજ બાંધે છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મેં બેડ કુળનો ત્યાગ કર્યો છે અને એક નારાયણને મનમાં ધારણ કરી રાખ્યા છે.

૩૪૧૨-મને દેહરૂપી સામરાનો અને અહંકારરૂપી ધણીનો હવે ઓચો આવી ગયો છે. ત્યાર પછી મારું સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ સ્થાન જે 'અક્ષર' કહેવાય છે, તે મારા પિયેરના ઉપર પણ મને ઠંટાળો આપ્યો છે. આથી કરીને હું મૌને મારે ત્યાગ કરવા જેવો નીવડવાથી ઠોઈ મારો હાથ જાલવા આવનાર નથી. હવે તો પ્રારબ્ધ જે કરે તે જોયા કરવું અને ભોગવી છટવું. તુકારામ કહે છે કે, હવે જે અપકીર્તિ થવાની હતી તે તો થઈ ચૂકી, હવે લાજ રાખીને મારે કામ પણ શું છે ?

૩૪૧૩-મારું મૃત્યુ નીપજે તે પહેલાંજ હું તો મરી ચૂક્યો છું. પછી મારા મનમાં જેમ આવે તેમ હું કરતો રહું છું. હવે તમારે મારી નવી નવી રમતો જોયા કરવી અને મારી સાથે વિવાદ કરવાનો નકામો શ્રમ લેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમે ણધી બીકણ ગાયડીઓ છો તેથી મારો અને તમારો મેળ બેસે કેવી રીતે અને આપણો સંગાત થાય પણ કેવી રીતે ?

૩૪૧૪-પરપુરુષનું અર્થોત્ સર અને અક્ષરથી પણ જે ઉત્તમ પુરુષ છે તેના સમાગમનું મુખ જો ભોગવવું હોય, તો પહેલાં,

પોતાનું માયું કાપીને હથેળીમાં લેવું ભેઈશે. આપણે હાથેજ આપણા સંસાર ઉપર પૂજો મૂકવો પડશે અને તેના લણી પાછા વળીને ભેવાશે પણ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ પતંગિયું દીવાના ઉપર મરણિયું ળનીને અંપલાવે છે તેમ તમારે પણ નિર્ભય થવું ભેઈશે.

૩૪૧૫-ઓ ખાઈ! તમે આ બધું કાને સાંભળો છો પણ તમારાથી આ કામ થનાર નથી. માટે તમારે તમારા અહંકારરૂપી ધણીની સોડ છોડવી નહિ. તમે તમારી જાતેજ આ સંસારના ગૂંચવાડામાં ગૂંચવાઈ પડેલાં છો. તે લૌકિક વ્યવહારોની ગૂંચમાંથી તમે ત્યાં સુધી છૂટાં નહિ થાઓ ત્યાં સુધી તમને વિશ્રાંતિ મળવાની નથી.

૩૪૧૬-પોતાનાં છોકરાંને માટે એક નિયમ અને બહારના લોકોને માટે જુદો, એવો લેહલાવ રાખનારાની સાથે અમારે બહેનપણું નથી કરવાં. અમારા મનમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યારે અમારે પણ ખીજ લોકોને ધિવડાવવાનું કામ શું? પણ તમે પોતે તમારા મનને બાંધી રાખીને બંદીવાન બની જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે, આ બાબતમાં કશે અભ્યાસ કર્યા વિના કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની પરીક્ષા થવી સુશકેલ છે.

૩૪૧૭-અનેક લોકોના મતની સાથે મારો મત મળતો આવવાનો નથી. કારણકે જેટલા માણસ તેટલા અભિપ્રાય. આ બાબત વિચાર કરવા બેસીએ તો જૂઠી વખતની ઘરબાદી થાય છે અને દુઃખનાં કારણોમાં ઊલટો વધારો થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, ઘટાકાશ અને મહાકાશ, પટ અને તંતુ એ બધાનો વિચાર કરવાનું હું તમને સોંપી દઉં છું. તે તમે લલે કર્યા કરો અને અમને અમારે રસ્તે જવા દો. અમારે રસ્તે તમારે આવવું નહિ.

૩૪૧૮-જ્યાં સુધી જીવને ઉત્તમ પુરુષના સુખનો અનુભવ

થયો નથી ત્યાંસુધી તેને આ કામ અઘરું લાગે છે. એક વાર જો તેને એ સુખનો સ્વાદ ચાખવાનું બની આવે, તો પછી પુરુષ જન્મજન્માંતરમાં પણ તેને દુઃખનો સ્પર્શ નહિ થવા દે અને પોતાનાથી તેનો કદી વિયોગ નહિ થવા દે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ સર્વ-ઐશ્વર્યસંપન્ન છે, એવો તેનો મહિમા વેદની શ્રુતિઓએ જોયો છે.

૩૪૧૬-તેના ચરણ આગળ મારા મને રૂબરૂ મારી દીધી છે, પણ મારી જીભને તેના પ્રેમનો મોહ લાગેલો હોવાથી પોતાના સુખનું વર્ણન કયાં વિના તેનાથી રહેવાનું નથી. તેથી કરીને તે જે કહે છે તે તમે સાંભળો અને તેમાંથી તમે તમારી રુચિ પ્રમાણે મનગમતો ભાવાર્થ ચક્રવર્તી કરજો. હું તો મારા મનની ભાવના મુજબ એકત્વની અંદરજ રત થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે કે, તમે મારી સાથે ન આવતાં પાછા ફરો, એટલુંજ ઘણું છે.

૩૪૨૦-મારા અંતરની ગુહ્ય વાત બ્યાંસુધી હું તમને કહું નહિ ત્યાંસુધી તે તમારા સમજવામાં આવે નહિ. એટલા માટે હું લાજશરમ છોડીને તમને તે વાત કહું છું. હવેથી હું તમારી આગળ હાથ જોડીને વિનંતી કરું છું કે, મારો અંત જોવાની કોઈએ ચેષ્ટા કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હું હરિની સાથેના એકત્વરૂપી શય્યાની ઉપર બેઠો છું. તેથી કરીને જે કોઈ મારા જેવું કરશે તેનેજ હું જોઈશ.

૩૪૨૧-હો વિઠાળા! હું તારા ચરણને નહિ છોડું, નહિ છોડું, નહિ છોડું. કદી પણ ન વેડંચાં હોય અને માણસથી ન સહન કરી શકાય એવા ભારે ભારે દુઃખ મારા ઉપર તૂટી પડશે, તોપણ હું તારા ચરણને નહિ છોડું. શસ્ત્ર વડે મારા શરીરના કોઈ સો સો ટુકડા કરી નાખે તોપણ હું લય પામવાનો નથી. તુકારામ કહે છે

કે, મેં શરૂઆતથીજ સાવધાન થઈને મારી બુદ્ધિને દૃઢ કરી દીધી છે.

૩૪૨૨-હે વિઠોળા! મારા અંતઃકરણમાં મેં ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરી છે એમ જાણીને તે મને પેલા મંબાણ ગોસાંઈને હાથે લાકડીએ લાકડીએ માર મરાવ્યો. તે ઘણું સારું કયું, ઘણું સારું કયું, ઘણું સારું કયું. તેણે મને નહિ દેવાય એવી ગંદી ગાળો દીધી અને મારું ઘણુંજ અપમાન કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! પણ તે છતાં તે મને ક્રોધના સપાટામાં ફસાવા નથી દીધો.

૩૪૨૩-જેવાં મારાં સંચિતકર્મ હતાં તેવું મને ફળ મળ્યું. મારાં સંચિતકર્મ જેવાં સારાં હતાં તેથી તેમનું ફળ તેવુંજ સારું આવી મળ્યું. હવે એ બાળત મારે કશું કહેવું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મંબાણ ગોસાંઈના પ્રદક્ષિણા કરવાના રસ્તા ઉપર પડેલા કાંટા હું મારા પોતાના ભાવ વડે પ્રેરાઈને સારૂ કરવા ગયો હતો, પણ તેણે મારો હાથ પકડીને મને એક બાજુએ હડસેલી મૂક્યો.

૩૪૨૪-હે દેવ! જો મારા મનની વાત તેના સમજવામાં આવી હોત તો આટલો બધો ઢંઢકજેતો થાતજ શા માટે? પણ તે સ્વભાવથીજ દુર્જન છે, તેથી કરીને મારા મનમાં શું છે તે તેનાથી સમજાયુંજ નહિ. આલો, હવે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે એને માટે કલ્પેશ કરવો નકામો છે. તુકારામ કહે છે કે, મને દુર્જનની સોબતથી વેગળો ને વેગળોજ રાખજે.

૩૪૨૫-હે અનંત! તું મને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કર. જીવનદાન દેનારો તારા સિવાય બીજો છે કોણ? અને તેમ છતાં જો હું તારા સિવાય બીજા કોઈને શરણે જઈ તો તેની શરમ કોને લાગુ પડશે, તે તું હજી કેમ સમજી જતો નથી? તુકારામ કહે છે કે, જો રૂઝમાઈના પતિ અને મારા મિત્ર! મને તું આ ઉપાધિ-માંથી મુક્ત કરી દે.

૩૪૨૬-જેમ કોઈ પરદેશ ગયેલા પુત્રના શુભ મમાચાર તેની મા સાંભળે અને તે વખતે તેના મનની જેવી અવસ્થા થાય તેવી મારા મનની અવસ્થા હરિના શુભ ગાતાં અથવા સાંભળતાં થઈ જાયો. વ્યાધના મંગીતમાં લુપ્થ થઈ ગયેલા હરણને પોતાના શરીરનું લાન રહેતું નથી તેવું મને પણ થાયો. તુકારામ કહે છે કે, કાચખીનાં ખચ્યાં પોતાની માના ભણી જોયા કરે છે તેમ હું પણ તારા ભણી જોયા કરું.

૩૪૨૭-હે ગુરુરાજ ! તમે મારા ઉપર ખરેખર કૃપા તો કરી-જ, પણ મારાથી તમારી કરી સેવા થઈ નહિ. હું સ્વપ્નમાં ગંગા-સ્નાન કરવા જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં મને ગુરુ મળી ગયા અને તેમણે મારા માથા ઉપર પોતાનો અભયહસ્ત મૂક્યો. તેમણે પોતાના લોજનને માટે આ લોકનું અમૃત જે ધી કહેવાય છે તે, મારી પાસે પાશેર માગ્યું પણ તે પણ હું તેમને આપવાનું ભૂલી ગયો. મારાથી તેમની સેવા થઈ નહિ તેથી કે પછી કોણ જાણે ખીણું કાંઈ કારણ નીપજ્યું, પણ મારા ગુરુએ સ્વપ્નમાં મારી પાસે આવવામાં અને મારા ઉપર કૃપા કરવામાં ઘણી ઉતાવળ કરી. તેમણે મને મારી ગુરુપરંપરા પણ કહી દીધી. તે જાણે એવી છે કે રાઘવ ચૈતન્ય ગુરુ અને કેશવ ચૈતન્ય તેના શિષ્ય. તેમણે મને કહ્યું કે, મારું નામ ‘ખાખાજી’ છે. જોઈશું કહીને તેમણે મને ‘રામકૃષ્ણ-હરિ’ એવો મંત્ર સંભળાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, તે દહાડે માઘ શુકલા દશમી અને ગુરુવાર હતો અને તે દહાડે મેં તેમની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો.

૩૪૨૮-ગુરુરાયે મારા મનનો ભાવ જાણી લઈને તેનો યોગ્ય માર્ગ મને બતાવી દીધો; ‘રામકૃષ્ણહરિ’ મંત્રના પ્રતિ મારી સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોવાને લીધે જે મને સુલભ હતો તેજ મંત્ર મને

ખતાવ્યો. એ મંત્રદ્વારા મારું ચિત્ત હવે ખીલ કોઈ પણ વિષ-  
યમાં ગૂંચવાતું નથી. એજ મંત્રદ્વારા મારી આગળના ક્રેટલા  
ગદા સાધુસંતો આ સંસારસમુદ્રને તરી ગયા. એ મંત્ર એવો છે  
કે, રાની અને અરાની સૌને તારી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે,  
કૃપાના સમુદ્ર સમાન પાંડુરંગ ભવનદીને તરાવનાર તારા છે  
એવું મને સંતોએ કહ્યું હતું.

૩૪૨૯-મેં મારો ગદો બાર સંતોના ઉપર નાખી દીધો,  
ત્યારથી હું બેઠિફર થઈ ગયો છું. તેમણે મને વિઠોળાના હાથમાં  
સોંપી દીધો છે, પછી મારા માથા ઉપર તેમણે હાથ ફેરવ્યો અને  
મને પ્રેમથી પંપાળીને કહ્યું: “તું જરા પણ ચિંતા કરતો નહિ.  
કેડ ઉપર હાથ દઈને અને એક સરખા પગ રાખીને તે દેવ બિલે-  
લા છે તેમનાં તું દર્શન કર.” સંતોએ મને આ પ્રમાણે આશ્વાસન  
દીધું અને ત્યાર પછી તેમણે મારે માટે દેવને વિનંતી કરી કે, “હે  
દેશવ ! આ જીવ એવો છે કે તેનાથી કોઈ પણ જાતનું સાધન થવું  
સુશકેલ છે; તેટલા માટે તે તમારે શરણે આવ્યો છે.” તુકારામ  
કહે છે કે, હે અનંત ! હવે તારી મરજીમાં આવે તેમ તું કરજે,  
મારી લાજ તો સંતોને છે.

૩૪૩૦-હવે હું છેકજ મરણિયો થઈ ગયો છું. આ જાણે  
મારો દૃઢ નિશ્ચય છે એવું તમે માની લેજો. હે દેવ ! તમારા સિ-  
વાય ખીલ કોઈનો આશ્રય હું લેવાનો નથી. મેં ભય, લજ્જા અને  
શંકા એ ત્રણેનો ત્યાગ કરી દીધો છે. હે અનંત ! હું તારો અંશ  
છું તેથી કરીને મારો અને તારો સંબંધ મૂળનોજ છે અને તેમાં  
સંતોએ વધારો કર્યો છે. મેં મારો જીવ તમારા ચરણ આગળ  
મૂકી દીધો છે, તેની તમે શરમ કેમ નથી રાખતા ? તુકારામ કહે  
છે કે, હે વિકૃલ ! સંતોએ મને તારા હાથમાં સોંપી દીધો છે, તેથી  
હવે હું તને કદી પણ છોડવાનો નથીજ.

૩૪૩૧-શાક્તમાર્ગી ગુરુઓ પોતાના શિષ્યોની આંખોને પ્રથમ આંગળીઓ વડે દાબી રાખીને ચોળે છે. પછી શિષ્યોને એકાદ ટપકાના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાને કહે છે. આવું કરવાથી જોનારા પોતાની આંખ આગળ કાંઈક ચકરડા જેવું જુએ છે. ત્યારે પેલો ગુરુ કહે છે કે, “જુઓ, એને સમાધિ લાગી ગઈ છે.” આવું કહીને તે લખાડીઓ પોતાના શિષ્યોને ફસાવી મારે છે. રાત્રે ઘીવો સળગાવીને તેઓ તેમને ઉપદેશ દેવા બેસી જાય છે. ભોંય પર રંગોળીઓ પુરાવીને તેમાં અનાજની ઢગલીઓ કરે છે અને તેમને શણગારે છે. એ અનાજની ઢગલીઓની વચમાં એક ત્રિકોણાકાર ચંત્ર મૂકીને તેની પૂજા કરાવે છે. સામેની બાજુએ એક પડદો ટાંગે છે અને ચાર દિશાએ ચાર દીવા મૂકે છે. પછી પોતે એક આસન ઉપર ધ્યાનમુદ્રા કરીને બેસી જાય છે. નાના પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધાળમાં પિરસાવીને દેવની આગળ ધરે છે. પછી પેલો ગુરુ શિષ્યને કહે છે: “હવે મેં તને ઉપદેશ દઈ દીધો, એટલે તું જમવા મંડી જા. અપૂશણ લેવાની કે આચમન કરવાની કશી જરૂર નથી.” આવાં આવાં પાખંડ કરીને તેઓ ભાવિક ભક્તોને ફસાવી મારે છે અને એ રીતે પોતાનાં પેટ ભરે છે. ગુરુને કાયા, વાચા અને મનથી આત્મસમર્પણ કરવાનો શિષ્યની પાસે સંકલ્પ કરાવે છે અને તેમને ગુરુના નામનો જપ કરવાની શીખ દે છે. આથી તેમનો સાચો પરમાર્થ માર્યો જાય છે અને ગુરુપણનો આડંબર કરીને ફક્ત ઐશ્વર્યનો ભોગ માણે છે. આવા ગુરુઓ વેદવેદાંતમાં બતાવેલા વિધિનો લોપ કરે છે અને તમામ શાસ્ત્રોના બોધ ઉપર પાણી ફેરવે છે. તેઓ નિત્યકર્મ અને યમનિયમાદિનો ત્યાગ કરાવે છે, કારણકે તેઓ ધ્યાન, ધારણા, પ્રાણાયામ આદિ યોગનાં અંગોને વિષે કશું જાણતા હોતા નથી. વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે તો તેમનો જ્ઞાપ જાણે. અશ્વ મૂર્ત લોકોએ હસ્તિજનનો નાશ કરી



ાયોં છે. આ હરામખોરો બાણીજોઈને પાપનોજ વધારો કરે છે. કારામ કહે છે કે, એ લોકોનું શુરુપણું ગૂંખાડીની હવા ખાવા યું છે અને તેઓ પોતાનાં કૃત્ય વડે પોતાના તમામ પૂર્વજોને નરકની વાટે મોકલાવી દે છે.

૩૪૩૨-શાક્ત લોકો છેક પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી રંપરા પ્રમાણે સદાકાળ બ્રહ્મ છે. તેઓ કહે છે કે, પરબ્રહ્મના ત્રણપર્મા જાતિ અને કુળ જેવું કંઈ છેજ નહિ. તેઓ પવિત્ર આચરણવાળા ગૃહસ્થોને કહે છે કે, કોઈ નીચજિંચ છે નહિ અને અંત્યજ લોકોને તમારા સંબંધી જેવાં માનજો. તેઓ સ્પર્શસ્પર્શને માનતા નથી. ઢેડ, લંગી, ચમાર, ખાલપા વગેરે નીચ જાતિના લોકોને તથા તેમનાં ખાયડીછોકરાંને તેઓ ઉપદેશ આપવા મંડી જાય છે અને ગમે તેને અડકવાથી આલડછેટ લાગુ પડે એવું તેઓ માનતા નથી. આવી રીતે તેઓ પોતાના ધર્મની પોતાને હાથેજ દુર્દશા કરી દે છે. તેઓ જૂઠા જૂઠા હોમહવન કરવાના ઢોંગ કરે છે અને એક ઠેકાણે બધા ભેગા બેસીને ખાય છે અને કોઈ કહે છે ત્યારે તેઓ જવાબ દે છે કે, ન્યાતજાતના ભેદ વગર ભેગા બેસીને ખાવામાં પાપ નથી લાગતું, પણ ભિલટી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇદ્રિયોના વ્યવહારમાં તેઓ હૃદયી વધારે છૂટ લે છે અને લેવા દે છે. શાસ્ત્રમર્યાદાસ્પી જકાત તો તેમણે ઉડાવીજ દીધી છે. તેમનાં કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રનો આધાર હોતો નથી. તેઓ પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરતા નથી અને ગમે તેને ઉપદેશ દઈને તેની પાસેથી પૈસા ઉઘરાવતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા શુરુ અને થેલા બેડ નરકમાં ન જાય તો મને મારા વિઠોળાનાજ સમ.

૩૪૩૩-દેવીની ઉપાસના કરનારા વામમાર્ગી શાક્તો મનુષ્ય નહિ પણ ગધેડા છે અને તેઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં તેમની સાથે

પાપના ઢગલા પણ જામી જાય છે. તેમણે પોતાનાં બધાંજ પુણ્યોનો નાશ કરેલો હોવાથી તેમની ઇંદ્રિયોના ઉપર પાપનો દરેડો પડ્યો હોય છે અને તેથી તેમનાં અંતઃકરણમાં વિષયકામનાઓ એક-બીજાના ઉપર પડાપડી કરતી હોય છે. જેની અંદર ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરીને કામનો વાસો હોય છે, એવી દેવીના નામના તેઓ જાપ કરે છે. (ખીજે અર્થ) જેનામાં ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરનાર કામનો વાસો છે એવી ક્રોધ ભંગીની છોકરીને દેવીની જગ્યાએ બેસાડીને તેનો તેઓ જાપ કરવા મંડે છે. તે દેવી દારૂ પીનારી હોવાથી તેનો સ્વભાવજ ભંગિયણના જેવો હોય છે. તેનું મનમાં ધ્યાન કરીને તેઓ પોતાના હૃદયને અભડાવી મારે છે. વળી દેટલાએક વામમાગીંઓ ભંગીની છોકરીને દેવી બનાવે છે, તેનું પૂજન કરે છે, તેને દારૂ પાય છે અને તેના ખ્યાલામાં વધેલો દારૂ પ્રસાદ તરીકે પોતે પી જાય છે. આવી નાના પ્રકારની અપવિત્ર ક્રિયાઓ વડે તેમનાં અંતઃકરણ અભડાઈ ગયાં હોય છે. આવી રાંડની જેઓ પૂજા કરે છે, તેનાં જેઓ સ્તોત્રો બાંધે છે, તેવા દુષ્ટ લોકોને કદી મોઢે અડાવવા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવા આવા કામોને લીધે દેવી આખરે અમને પોતાની પાસે તેડાવી લેશે, એવી તેઓ મનમાં ભાવના કરતા રહે છે.

૩૪૩૪-દેવીની ઉપાસના કરનારા શ્રાક્ત લોકો જે દેશમાં રહેતા હોય છે તે દેશ, ત્યાંનો રાજા અને ત્યાંની પ્રજા, એ બધાંજ અપવિત્ર બની જાય છે. ત્યાં અધર્મનો પ્રત્યક્ષ પાક પેદા થાય છે અને ધર્મની પડતી દશા થાય છે; તેમનાં પાપને લીધે ધરતીનો રસકસ સુકાઈ જાય છે અને વરસાદ વરસતો નથી. તેમના ભારથી પૃથ્વી પણ થરથર કંપવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, આખા પ્રજ્ઞાંડમાં જે જે દુઃખો હોય છે તે બધાં ત્યાં આવીને વસી જાય છે.

૩૪૩૫-આ રીતે કલિયુગનો પવન વાવાથી તમામ ધર્મોનો

નાશ થઈ ચૂક્યો છે. પ્રાણભ્રુ રામનામ જપવાનું છોડી દઇને ભૂવા-  
જતીનો વેશ ધારણ કરે છે અને 'દોમ દોમ' બોલીને લીખ માગે  
છે. જે ગળીના રંગને સ્પર્શ પણ કરવો ચોક્કસ નથી, તે રંગમાં  
રંગાવેલાં ભૂરાં અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરે છે. તુકારામ કહે છે કે,  
તેઓ પોતાની ઉચ્ચ વર્ણની વૃત્તિને તજીને દાળચોખા અથવા  
રાંધેલા અનાજની માધુકરી માગતા ફરે છે.

૩૪૩૬-અરે મનુષ્યો! તમે કળિયુગનો મહિમા સાંભળો. આ  
કળિયુગમાં આગળ જતાં ગધા વર્ણના લોકો એકાકાર થઈ જશે  
અને ચારે વર્ણ તથા અઢારે જાતિના લોકો એક પંગતમાં બેસીને  
જમશે. ભંગીની સ્ત્રીઓનું પૂજન કરશે અને તેમનો એકો દારૂ  
પીશે. હાથે હાથે કોળિયો લઇને ખાશે અને તેજ હાથે મુખશુદ્ધિ  
કરશે. તેના સંસર્ગથી દુનિયા અધોગતિએ જશે. તુકારામ કહે છે  
કે, અરે ભાઈ! તું હરિભક્તિજ કરજો. એટલું કરીશ તો દેવી  
તારે ઘેર પાણી ભરવા ચાલી આવશે.

૩૪૩૭-જેઓ દેવીની ઉપાસના કરે છે તેમને તમામ  
પાતકો વડેજ ઘડાયેલા પૂતળા સમાન બાળવા. હે પાંડુરંગ! એ  
દુષ્ટોની આભડછેટ મારા શરીરને લાગવા દઇશ મા. તેમના સ્વ-  
ભાવમાં કામ, ક્રોધ અને મદ્યપાનનાં ભધાંજલક્ષણો જોવામાં આવે  
છે. આવા અનેક અવગુણોનો રંગ તેમના ઉપર ચડી ગયેલો હોય  
છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો ઉપર કહ્યાં તેમાંનાં કોઈ પણ  
પાપ કરતાં જરા પણ અચકાતા નથી.

૩૪૩૮-શક્તિની ઉપાસના કરનારની માને રસ્તા ઉપર  
પડેલી વિદ્યા ખાનારી ભૂંડણ બાળવી. જ્યાં તેને નરકની વાસ આવી  
કે તરત તે તરફ દોડી જાય છે. શક્તિની ઉપાસના કરનારાની  
માને શેરીઓમાં ભૂંડનારી ગધેડી બાળવી. તુકારામ કહે છે કે,

એવા લોકો છિનાળના પેટના છે અને તેઓ એવાં કૃત્ય કરે છે કે જેમનું નામ લેતાં પણ પાપ લાગે.

૩૪૩૬-દેવીના ઉપાસકનો હાથ પકડીને આઠે માર્ગે વળવું નહિ. આવું કરનારાઓ ઘણા વેગથી અધોગતિ તરફ ચાલ્યા જાય. ઉપર કહ્યા તેવા, સંડોના શુભાશોને ગમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ પરંતુ તે પ્રમાણે તેઓ વર્તવાનાજ નહિ. એ લોકોએ મનુષ્ય જન્મ તો લીધો પણ તેને વ્યર્થ શુભાવી દીધો છે અને એવું કરીને તેમણે પોતાની જાતને ભારે હાનિ પહોંચાડી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ! તારી કથાની પણ એ લોકો નિંદા કરે છે.

૩૪૪૦-હરિ અને હર એ મુખ્ય દેવને છોડી દઈને જેઓ કુદ્ર દેવના પ્રતિ ભાવભક્તિ રાખે છે, તે ભક્તોની અને તેમના દેવતાઓની કેવી કુદૃશ થાય છે તે હું કહું છું તે સાંભળો. કોડીઓની માળા ગળામાં પહેરીને અને આખે શરીરે કોડીઓ યાંધીને તેઓ જ્યારે ભીખ માગવા નીકળે છે ત્યારે ઘણા વરવા દેખાય છે. આવી રીતે જેઓ લોકોને ખારણેખારણે ભટકતા કરે છે, તેમને લોડીના અથવા કૂતરીના જણેલા જણવા. પોતાના કપાળમાં સિંહર લગાવીને લાંબા લાંબા દાંતવાળી ભયંકર દેવીની તેઓ સેવા કરે છે અને હાથમાં નાના પ્રકારનાં વાદ્યો સહિત એવી દેવીનાં નામ તેઓ ગાતા કરે છે. મોઢું પેટ અને સૂંઢવાળા હાથીના જેવા દેવની તેઓ પૂજા કરે છે. આવી નાના પ્રકારની કુટોવોને લીધે તેઓ ખરા રસ્તેથી ઘણે આધે નીકળી ગયા હોય છે. તેમનાં ભાવભક્તિ બધાં જ વ્યર્થ છે. તુકારામ કહે છે કે, એક વિષ્ણુ અથવા શિવ એ બે સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવદેવીનું ભજન કરવું નકામું છે.

૩૪૪૧-શક્તિની ઉપાસના કરનારાઓના શુરુઓની પાસે જે

જ્ઞાન હોય છે તે, તેના ચેલા ખાંધે મૂંડીને બધે ફરે છે અને લોકોની આગળ તેવી કથાઓ કરે છે. આથી લોખા લોકો તેમની બળમાં ફસાઈ જાય છે. આવા ગુરુઓમાં કામક્રોધ તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભર્યા હોય છે અને તેઓ માત્ર મોટેથી જ્ઞાનચર્યાઓનો બકવાદ કરે છે. તે વિચારેલી કૂતરીના બસવા જેવો લાગે છે. તમે મારી પૂજા કરો, એવું કહીને તેઓ શિષ્યોની પાસે દ્રવ્ય માગે છે અને પૈસાના બદલામાં તેમને કાંઈક ઉપદેશ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન તો હોયજી ક્યાંથી? કેમકે તેમની પાસે બ્રહ્મની જગ્યાએ વિષયોએ ઉપજાવી કાઢેલો ભ્રમ છે.

૩૪૪૨-એક પંઢરપુરના રાજાને ણાદ કરીને હું બીજા કોને દેવ કહું? તેના સિવાય બીજા કોઈને દેવ કહેતાં મારા મનને ઘણીજ શરમ આવે છે. જેની પાસે અમૂલ્ય હીરો હોય તે માટીનાં ઢેકાં વેચવા શા માટે બેસે? તુકારામ કહે છે કે, તે પ્રમાણે જેના અંગભૂત હરિહર છે તે આવા શ્રેષ્ઠ દેવને છોડીને બીજા કયા દેવનું ભજન કરવા બેસે?

૩૪૪૩-એક પંઢરપુરના રાજાને છોડી દઈને બીજા દેવોનું ભજન કરવાથી અનેક લોકોનાં જીવન વ્યર્થ એળે વહી ગયાં. કેટલાક દેવો જેઓ લોકોને હુઃખ દઈને તેમની પાસેથી નૈવેદ્ય માગી ખાઈને પોતાનાં પેટ ભરે છે, તેમની લોકો પૂજા કરે છે અને અખિલ પ્રજાકના અધિશ્વર ખરેખરા દેવને વિસારી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવું કરવાથી એ લોકો અતે યમના હાથમાં જઈ પડે છે.

૩૪૪૪-હો ગોવિંદ! આવા લોકોને ધિક્કારવાની ચેલાઓ કરીને પણ હું થાકી ગયો છું. હવે તો હું તારું સ્મરણજી કરીશ. ત્યારે તુંજ અમારું રક્ષણ કરવા તૈયાર થશે ત્યારે બીજા દેવદેવ-અમને શું કરવાનાં છે? જે વડે મારાં મન. વાળી અને કાયા

તારા ચરણ આગળ રહે તેજ કામ હું તો કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા મનમાં તારું રૂપ ધારણ કરી રાખીને હું બધો વખત તારા શુભ ગાથા કરીશ.

૩૪૪૫-હે દેવ ! તમને કહી બતાવવા જેવું હોયજી શું ? તમે પોતે થોડા અજ્ઞાન છો ? તમે મને જે સ્થિતિમાં રાખ્યો તેજ સ્થિતિમાં હું રહીશ. મારું મન પાંગળું ચર્ચગળું છે. મને એકે ઉપાય સૂઝતો નથી, તેથી તો હું મારા છવની સાથે તમારા ચરણને દબાવીને બેઠો છું. ક્યાં ભોગદુઃખોનો ત્યાગ કરવો અને કોને બ્રહ્મ દર્શાવો, એ બાબત મારા મનમાં શંકા ઘોળાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે વિકુલ ! વગડામાં કેઈ નાનું બાળક તેની માતાથી વિખૂટું પડી બચે છે ત્યારે તે ઘણું દુઃખી થાય છે. તેવો હું પણ તારા વિના દુઃખી થાઉં છું.

૩૪૪૬-તમારા તરફથી મને તેડું આવે અથવા તમારો મને કશે સંદેશો મળે તેની હું રાહ જોયા કરું છું. હે દેવ ! તમારા મનમાં મારે માટે કશી લાગણી કેમ થતી નથી ? હે પાંદુરંગ ! પંઢરપુરમાં આવીને વસ્ત્રી ગયેલો જે હું તમારો સેવક, તેના મનમાં એક વાર આશા ઉત્પન્ન કરીને તમે બિલટો મને દસાવી માયો છે. મેં જન્મ ધારણ કર્યો પછી શો લાભ મેળવ્યો તેનો વિચાર મારા મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, ખરેખરા પરમાર્થની પ્રાપ્તિ તો હજી મને થઈ નથી, પણ દુનિયા મને ધિછારતી થઈ છે, તોયે એક લાભ મેં મારે છેડે બાંધી લીધો છે.

૩૪૪૭-હે દેવ ! તેં મને દીનથી પણ દીન અને તારા કાલાવાલા કરનારો શા માટે બનાવી રાખ્યો છે ? તું શક્તિદીન થઈ ગયો છે, એવું શું તને પોતાને સમજાય છે ? હું તારો દાસ છું એવું કહેતાં મને લજ્જત આવે છે, કેમકે તેમાં ખરેખર માધુર્ય નથી, તેમ કશે.

રસ પણ નથી. સંતજનો પૂર્વે કહી ગયા છે, તેમના શબ્દો વડે જો તને જરા પણ શરમ આવતી હોય તો મારી આવી દશા શાથી થઈ છે તે તું તારી મેળેજ સમજી જા. તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠ્ઠલા તારી કૃપા વિના મારી વાણીદ્વારા આવું કહેવડાવવા ખીજો કોણ સમર્થ છે?

૩૪૪૮-અરેરે ! આગ પડો મારાં ઠમ ઉપર ! તમારે ખારણે જિભાં જિભાં મેં આટલી વાર કચકચાટ કર્યો તે બધો વ્યર્થ ગયો. તમારી ક્રીતિ મેં કાને સાંભળેલી તેમનું મારા અનુભવમાં તો કાંઈજ ન આવ્યું. હે નારાયણ ! ત્યારે હવે આજ પછી મારે મારા હૃદયને કેવી રીતે ધીરજ આપવી, તે વિષે મને તમેજ કાંઈ પ્રેરણા કરો. મને તમે ખીજા લોકોના દોષ જોવા પૂરતોજ શુણ્ણવાન બનાવ્યો અને આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ છે એ દોષ મારા હૃદયની અંદર ખૂબ દૃઢ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દયાળુ કેશવરાય ! તમે મારા લાડ-કેડ છેવટે બહુજ સારી રીતે પૂર્ણ કર્યો, ખરી વાત ને ?

૩૪૪૯-વિષયવાસનાએ મારા ચિત્તનું હરણ કરી લીધું છે, તેથી કરીને મારાથી તારૂં શ્રીમુખ જોઈ શકાતું નથી. એ વાતના દુઃખને લીધે મારૂં હૃદય ફાટુ ફાટું થઈ રહ્યું છે. હે ભગવંત ! તે મને મારાં સાસરિયાંની વચમાં (પરાધીન હાલતમાં) શા માટે રાખી મૂક્યો છે ? આ અવસ્થામાં મારી પાસે નથી સ્વતંત્રતા અને નથી કોઈ પ્રકારની સત્તા. મને એવું મન થાય છે કે, જાણે સવારમાં જીઠીને તમારૂં દર્શન કરવા આટલો આવું. પણ અહીં ચોરીછૂપીને આવવાનું તો બની શકે નહિ અને મનમાં વાસના તો તેવી ને તેવી-જ. તુકારામ કહે છે કે, મેં જે જે ચત્નો કર્યો તે બધાજ અહીં વ્યર્થ ગયા લાગે છે; તેથી કરીને મારો આજ સુધીનો બધો સમ-

૩૪૫૦-મેં અતિ કપ્ટે તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ કરી છે, તેથી કરીને મારી અને તમારી વચ્ચે અંતર પાડી દેનારું જે કાંઈ હોય તેના ઉપર આગ પડે ! હે દેવ ! હવે તું આવી સ્થિતિમાં મને મદદ કર અને આ પ્રપંચના ગૂંચવાડામાંથી મને છૂટો કરીને મને તારી સેવામાં લગાડી દે. મને મારા પ્રારબ્ધના યોગે અનેક પ્રકારના રોગ લાગુ પડી ગયા છે. હવે એ બધાના પ્રતિ મને અરુચિ પેદા થાઓ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે જે કાંઈ તારું છે તે તારેજ માથે રહો. હવેથી હું આ જગતની સાથે કરી લેવાદેવા રાખવાનો નથી.

૩૪૫૧-હે દેવ ! મારા અંતઃકરણની વાત તમે વગર કહ્યે જાણી જાઓ છો. આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા અને તેનું પોષણ કરનારા તમે છો, તેથી તમને કોઈ પણ વાત કહેવાની આવશ્યકતા છેજ નહિ. પણ તમારે માટે મારા અંતઃકરણમાં જે પ્રેમ છે, તેના ઉપર જ્યારે આવરણ આવી જાય છે ત્યારે મારા મનને અણચણાટ થાય છે. તે આવરણ એક ઘડી વારને માટે પણ દૂર થતું નથી. મારામાં એવો કયો દોષ છે અથવા એવી કઈ ત્રુટિ છે કે જેને લીધે તમે મને અહીં પડ્યો રહેવા લીધો છો ? હું તો જે દહાડે તમારે પેટે જન્મ્યો ત્યારથીજ હું સામર્થ્યયુક્ત થઈનેજ પેદા થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! ખીજાઓને લગતી મારી તમામ વાસનાઓને તો મેં દબાવી રાખી છે.

૩૪૫૨-હે દેવ ! હું બળહીન અબળા અનન્ય ભાવે તમારું શરણ માગું છું. હે હરિ ! હવે મારામાંથી બધું હીનપણું કાઢી નાખ. મારાં સાસરિયાંઓની વચમાં (પરવંત્ર હાલતમાં) રહીને હું ઘણાજ ત્રાસી ગયો છું. તેથી તો હું તારી પાસે દોડી આવ્યો છું. માટે તું હવે આ બેડ બાળતને લગતી મારી લાજ રાખજે. તારી સાથે સહજ કીડા કરતાં કરતાં મને તારો સમાગમ થઈ ગયો



તે મારા જાણ્યામાજ ન આવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, હવે તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તું કર. હું આવી રીતે ભાવયુક્ત વિનંતી કરીને તારા ચરણની સાથે વળગી પડું છું.

૩૪૫૩-તપેલીમાં જેટલા ભાતના દાણા હોય તેટલા બધા-નેજ દાખી ભેવાની જરૂર હોય નહિ. એકાદગે દાણા દખાવી ભેઈએ તો ચાલો શકે. રાજહંસની ચાંચનો ટકોરો વાગતાંજ દૂધ અને પાણી જુદાં થઈ જાય છે. કેઈ પોતાને પહેરવાનું અંગરખું ફાડી નખાવીને તેનો ઘાઘરો સિવડાવે તે જેવો હાસ્યાસ્પદ લાગે છે, તેવોજ ખીજની કવિતાઓમાંથી તેના કર્તાનું નામ કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ પોતાનું નામ ઘુસાડી દેનાર પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, પવનનો જરા જેટલો અપાટો લાગે એટલે અના-જના દાણા અને છોડાં એકદમ જુદાં થઈ જાય છે. x

૩૪૫૪-શ્યામજી રામજી જુદાંચોર જેવા લોકો અમે હરિના દાસ છીએ, એવું કહીને બધીજ વાતની ખરાબી કરી દે છે. પ્રાસા-દિક કવિઓની કૃતિની સાથે પોતાની ભેડી કાઢેલી થોડી કડીઓ ભેળસેળ કરી દઈને તેઓ ખાસ્સો મજેનો ખીચડો બનાવી દે છે અને પછી તેઓ કહે છે કે, આ બધી અમારીજ રચના છે. સંતોની પ્રાસાદિક કવિતાઓને ભાંગી તોડીને તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પોતાની કવિતાઓ ઘુસાડી દઈને તેઓ દુનિયામાં કવિ તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરવા નીકળી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા કુકવિ-ઓ સંસારમાં નહારો દાખલો ખેસાડે છે.

૩૪૫૫-કોઈને ઘેરથી માગી આણેલાં ઘરેણાં તેના માલિકને

x તુકારામકૃત અલંકારમાંથી તેમનું નામ કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ પોતાનું નામ ઘુસાડી દેનારને ઉદ્દેશીને નં. ૩૪૫૩ થી નં. ૩૪૬૦ સુધીનાં ૫૬ લખાયાં છે.

પાઝ ન આપતા જે તફડચી ફરે છે તે ચોર ફરે છે એવાને યોગ્ય સન્ન કવ્વી, એજ તેનું ઉત્તમ પૂજન ઝહેવાય તેમને એવી મન્ન કરીએ તોજ તેઓના સળધમા ઘટતુ કર્યું કહી શકાય લોભવૃત્તિવાળા લોકોના મોઢા છેવટે કાળાજ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, સાગી વસ્તુનો નાશ કરવો એમાજ ચોર લોકો પોતાનું ભૂખણ માની લે છે

૩૪૫૬—જેનું નમીળ અવગુ હોય તેને દૂધમા ઝેર લેળવીને દૂધને ઝેરી બનાવી દેવાનું સૂઝે છે પોતાનું નાક ઝાખ્યા પછી નકટા નાકના ઉપર ડોઈ વાળી પહેરે તો તે વાળી તેને શી શોભા આપશે? તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનું ઝામ વાવ તોડી નાખીને મઝિન્દ બધાવવા જેવું છે

૩૪૫૭—દાણા અને છોડા લેગા થઈ ગયા હોય તો તેમને ઝાટકીને એઠળીજથી છૂટા ડગી દેવા જોઈએ છાસની અદર માખણના લોભ્યાને ચોળીને એકમેક કરી દેનાર સ્ત્રીને લોકો કુવડ કહે છે અરે એા મૂર્ખાઓ! દાયણની આગળ કોઈ સ્ત્રી પોતાનો શુદ્ધ અવયવ ઢેવી રીતે છુપાવી ગઢે? તુકારામ કહે છે કે, એ તો ખાલી ઘડો વાગે ઘણો, તેવી વાત છે

૩૪૫૮—ઓ મારા ભાઈ! માટીના ઢેકાને કોઈ સારી વસ્તુનું નામ આપીને તે વસ્તુને ભાવે જ્યાં તેને વેચી શકાતું હોય, ત્યાં તેને તું ભલે વેચી આવજે, પણ અહીં મારી પાસે તો ખરાખોટાની તરતજ પરીક્ષા થઈ જાય છે પેમા ગર્ભ તો રહ્યો ન હોય અને છતાં પેજે લૂજડાનો ફૂંચો બાધીને પેટ કુલાવીને ડોઈ બાયડી ફરે તેવું તમે કરો છો, પણ તુકારામ કહે છે કે, ખરાખોટાની પરખ કરતાં મને આવઠે છે

૩૪૫૯—વિધ્યોની સાથે જેઓ અભેદ ભાવના રાખતા ફરે

છે, તેમણે મારી પાસે આવીને મારું માથું ખાવું નહિ. દેવ ચોતે નિષ્કામ હોવાથી એવા લોકોથી દૂર રહે છે. જેઓ વાસનાઓની ગૂંચવણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યા છે, તેમને વળી પ્રાણી મિથિતાની પ્રાપ્તિ થાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં દેહબુદ્ધિ છે, તેઓ દેવની આગળ સરળ વ્યવહાર કરી શકેજ નહિ.

૩૪૬૦-હું તે દેવને નમન કરું છું, એજ તેમની મારાદ્વારા સેવા. ભેંસ તે ભેંસ અને પાડો તે પાડો. એ પ્રમાણે ગુણ અને અવગુણની પરખ કરી શકાય છે. જગતમાં એક માત્ર સાક્ષી જનાઈન છે અને તેમની આગળ હું આજોટી પડું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેને અનાજ દળવું હોય તેણે દળતા પહેલાં કાંકરાકચરૂં વીણી કાઢવું જોઈએ. નહિ તો દળતી વખતે દાણાની સાથે કાંકરા પણ દળાઈ જશે.

૩૪૬૧-હું શું ગાઈ? મારું ગાયન સાંભળે એવો તો કોઈ છે નહિ. જ્યાં જોઈ ત્યાં આખી દુનિયાને વિષયતૃષ્ણાને લીધે ભાનભૂદ્ધી થઈ ગયેલી જોઈ છે. તેથી હવે હું મારા આત્મારામની સાથે કીડા કરીશ અને મારી પાસે જેવા લોકો આવશે તેમની સાથે તેવી વાત કરી છટીશ. સ્નેહુણી લોકો સાંભળીને મનમાં રાજ થાય એવા મીઠા સ્વરયુક્ત શબ્દો મારે લાવવા ક્યાંથી? તુકારામ કહે છે કે, ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરનારા શ્રીહરિ તો ભાવના ભૂખ્યા છે. રાજરાગિણી તથા સંગીતકળાનું મને જરા પણ જ્ઞાન નથી.

૩૪૬૨-જેઓ પોતાનાં ઘરખાર તથા ધનસંપત્તિ વગેરેનો ત્યાગ કરીને જંગલમાં રહેવા ગયા છે અને ઘેરઘેરથી રોટલાના ટુકડા માગી ખાઈને ઉદરનિર્વાહ કરે છે તેમજ જેમના મુખમાં રાત્ન-રામની કાયમની પધરામણી થઈ ચૂકી છે, એવા મંત્રોને હું નમ-

સ્કાર કરૂં છું; જેઓ પોતાને ગળે તુલસીની માળા અને આખે શરીરે ભસ્મ ધારણ કરે છે અને જેઓ પોતાના હૃદયને નિર્મળ કરીને હરિગુણ ગાય છે, તેમને હું નમસ્કાર કરૂં છું. તુકારામ કહે છે કે, જેણે હિરણ્યકશ્યપનો વધ કર્યો હતો, તેજ મારા સ્વામી છે.

૩૪૬૩-જો અંતઃકરણની અંદર શ્રીહરિના પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો મંત્રતંત્રની મારી આગળ કરી કિંમત નથી અને હું એવા મંત્રતંત્રને માનતો પણ નથી. જેઓ નિરંતર રામભજન કરતા હશે તેમને હું પગે લાગીશ અને જેઓ કપટી તથા અભિમાની હશે તેમને જોતાંવારનેજ હું તેમનાથી દૂર નાસી જઈશ. કોની કથી જાત છે અથવા કોનું કેવું કુળ છે તે હું જાણતો નથી. જે એક નારાયણને ઓળખે છે, તેનેજ હું ઓળખું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ સમર્થ રામની ઉપાસના કરે છે તેમના ઉપર હું મારો જીવ અને મારો પ્રાણ બેઠે ઓવારી નાખું છું.

૩૪૬૪-નંદકુમાર કૃષ્ણે ચોરીચોરીને ગોપીઓના ઘરનું માળણ ખાધું હતું. આવો ચોર કૃષ્ણ શું જોઈને મારા આગળ તેની મોટાઈ જતાવતો હશે. અરે ! તારૂં પ્રભુપણ કેવું છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. તેને તું તારી પાસેજ સાચવી રાખજે. ઓ ગોપાળ ! હવે હું તને એક વાત કહું તે તું ધરાખર સાંભળી લે. તે તારૂં ગળું ખાંડણિયાની સાથે બંધાવ્યું હતું તેજ તું કેની ? તુકારામ કહે છે કે, તું હાથમાં લાકડી લઈને વગડેવગડે ગાયો ચરાવતો ફરતો હતો, તે ભૂલી ગયો ?

૩૪૬૫-ઓ મારા ભાઈ ! એક વાર તું તારા ચિત્તને હરિના સ્વરૂપની સાથે એકાકાર કરી દે. આટલું જો તું કરીશ તો પછી તારે જન્મમૃત્યુનું મોહું જોવાનો વારો આવશેજ નહિ. આ જાણત હું કહું છું તે તું ધરાખર સાંભળી લે. જે ઘડીએ યમના હૂત તારી

પાસે આવીને બિલા રહેશે તે ઘડીએ તું કદાચ ભરજીવાન હોઈશ; તોપણ તેઓ તને છોડશે નહિ. હરિનું મુખ એવું છે કે તેનું વર્ણન હું મારે મોઢેથી કરી શકતો નથી. એ તો તું જે ઘડીએ પરમાર્થના રસ્તા ઉપર પગલાં માંડતો થઈ જઈશ ત્યારે તે તારા જીવવામાં આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, ભગવાન પોતાના ભક્તોને ભાવ જોઈને તેમને હાથ પકડીને પોતાની સાથે કેવા એક કરી દે છે, તે તમે જુઓ તો ખરા.

૩૪૬૬-હું વધારે શું કહું ? ચમ તેમને હડસેલા મારીને ઘસડી જશે એવું હું કહું છું તોપણ તેઓ સમજતાજ નથી. અરે તમારા હાથમાંનો કોળિયો તમે તમારા મોઢામાં મૂક્યોજ એવું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તમારા હાથમાં આટલી ધૂળ જેવી સત્તા પણ છે નહિ, છતાં હું ઘણું જીવીશ એવી આશાઓ તમે શા માટે બાંધ્યા કરો છો ? અરે ઓ ગાંડિયાઓ ! તમે તમારા દેહને અને તમારાં સ્ત્રીપુત્રને તમારા પોતાનાં શા શાર માની લો છો ? એ બધામાંથી એક દિવસ કાંઈજ રહેવાતું નથી. તમે એ બધાથી કેવળ જુદા છો. તુકારામ કહે છે કે, તમે તો ગાંડ થઈ ગયા છો. અરે ઓ મનુષ્યો ! તમે તમારે વિષે જરાક વિચાર તો કરો.

૩૪૬૭-ઓ દેવ ! તમે મને એટલા બધા વહાલા લાગે છે કે હું ક્યારે મરી જઈ અને તમારા ચરણ પાસે આવીને બિસું એવું મને થયા કરે છે. જે મૃત્યુથી જગતના લોકો ભય પામે છે તે મને ઘણું મધુર લાગે છે અને તેનો વિચાર કરતાં પણ મને એવું મુખ થાય છે કે હું તેમાં મસ્ત રહું છું. હું એટલું માયું છું કે હું જ્યાં જન્મું ત્યાં સારે ઠેકાણે જન્મું અને મારો માયાનો ફેરો પૂરો થઈ જાય અર્થાત્ હું નિઃસંગ જનીને રહું. તુકારામ કહે છે કે, મેં ધન, માન અને સ્ત્રી એ બધા માલિક ફેલાવાની એક પોટલી બાંધીને તેને ફેંકી દીધી છે.

૩૪૬૮-રામ પોતાના ભક્તોની પાછળ પાછળ દોડે છે અને તેઓ ન્યારે ઘેર જઈને ઊંઘી જાય છે ત્યારે રામ તેની પાસે ઊભા થઈ રહે છે. રામના સેવકો તેમને ગળે દોરડું બાંધીને તેમને ન્યાં લઈ જવા હોય ત્યાં લઈ જાય છે. તે વખતે પોતાના ભક્તો જે તરફ લઈ જાય તે તરફ મોડું રાખીને રામ ચાલે છે. રામ પોતાના સેવકોને પરમાર્થને રસ્તે ભૂલ્યા પડવા દેતા નથી. જો કદાચ તે ગફલતથી આડે રસ્તે વળી જાય તો રામ તેનો હાથ પકડીને તેને પરમાર્થને ચોખ્ખે રસ્તે વાળી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રભુ! હે મારા સ્વામી ! તું દીનદયાળુ છે. તેથી તો હે ગોપાળ ! હું તારા ઉપર મારો પ્રાણ ચોવારી નાખું છું.

૩૪૬૯-ઓ ભાઈ! કંઈ કરતાં તારે ઘેર રામ આજ્ઞા આવે એવું કામ કર. ખાકીની ખીજી બંધી ખટપટોને લગતી તમામ કામનાઓને તારા મનમાંથી કાઢી નાખ. જો તું તારા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો ન હોત તો તારે આ જન્મમૃત્યુના ફેરા ખાવા શા માટે પડત? મનમાં એક ભાવ અને -મોઢે બોલવાનો જુદો ભાવ એવું તું કરે છે તો ખરો, પણ પરમાત્મા અંતર્યામી હોવાથી તારા એ બેઉ ભાવને જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી પ્રભુ દેશવિદેશ બધેજ ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમના વિનાનું ખાલી હોય એવું એક પણ સ્થળ નથી.

૩૪૭૦-જે માણસ મારા રામનું નામ વારંવાર બોલે તેને માટે હું મારા પોતાના શરીરના ચામડાના જોડા સિવડાવી આપીશ. હસતાં, રમતાં, ખાતાં, પીતાં અને પલંગના ઉપર સૂઈને જીંઘતાં જીંઘતાં પણ જે રામનું નામ બોલે તે ભલે ગમે તે જાતનો હશે તોપણ શું થયું? મને ન્યાતબતના ઉપર મમત્વ નથી. તે દેડ હોય, ચમાર હોય, કોઈ પણ જાતનો હોય તોપણ તુકારામ

કહે છે કે, જેનું ચિત્ત રામના નામમાં સ્થિર થઈ ગયું હશે તેના ચરણમાં મારું ચિત્ત ચોટી જાય, એવું હું ઇચ્છું છું.

૩૪૭૧-જો માણસ પરમાર્થની સાધના કરીને પોતે જાતેજ તરી જાય તો તેમાં તેની મોટાઈ પણ શાની ? પણ બીજા જક ધુ-દ્ધિવાળા છત્ર હોય તેમને પણ સારી રીતે હરિનામ લેતા કરી દેવા જોઈએ. પૃથ્વી આટલો બધો ભાર ઉપાડે છે તેથી તેને પોતાને શો લાભ છે ? ગાય પોતાનું દૂધ પોતાના ઘણીને આપી દે છે અને પોતે તેમાંથી એક ટીપું પણ ચાખતી નથી. વરસાદ વૃષ્ટિ કરે છે તેથી તેના પોતાના હાથમાં કશું આવે છે ? સૂર્યઅંદ્ર પૂર્વ દિશાએ ઊગે છે અને પશ્ચિમ દિશાએ આથમે છે અને એક પળવારનો પણ વિ-સામો લેતા નથી. તેઓ એવું શા માટે કરતા હશે ? એમાં તેમનો પોતાનો કશો સ્વાર્થ છે ખરો ? પારસમણિ લોખંડનું સોનું શા માટે બનાવી દેતો હશે ? લોખંડને સોનું બનાવી દેવાથી પારસમણિની કિંમતમાં કશો ઘટાડો થતો નથી તેમ તે પોતે ધાતુ બની જતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજવું જોઈ-એ કે બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાને સાફજ તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે અને એ બધાં કામ રામજ કરે છે.

૩૪૭૨-જો રસ્તે આખી દુનિયા જાય છે તે રસ્તે કોણ જતું નથી ? પણ તેમ કરવાનું પરિણામ શું આવશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી લોકો ફરીફરીને જન્મમૃત્યુનાં ગોથાં ખાયા કરે છે. આવા લોકો કાંઈ એકાદબે છે એવું ન સમજવું. બધાંજ પ્રાણીમાત્ર આપ્રમાણે ગોથાં ખાયા કરે છે. જે માણસ આ વાત સમજી ગયો હોય છે તે તો સૌથી આગળ સવાર થઈ જાય છે. જેઓ તૃષ્ણાના આસન ઉપર બેઠેલા હોય છે, તેમનું કશુંજ બચવાનું નથી; બધુંજ લૂંટાઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું જોઈને મને ઘણું ભય લાગ્યો

## શ્રી તુકારામ-આધ્યાત્મિક ૨ નો

અને તેથી મેં દુનિયા તરફ પીઠને ફેરવી દીધી અને રામનો ગસ્તો જાણ્યો.

૩૪૭૩-હે મનુષ્યો ! જેમણે પોતાનો જન્મ માર્થકરી લીધો તેજ મારા કહેવાવા બેઠ્યો મારા બીજા વારવાર મળી આવતા નથી અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા કરતા સૌના સારરૂપ મનુષ્યદેહ તમાગ હાથમાં આવ્યો છે જેમણે સ્ત્રીની અને ધનની આમંત્રિ છોડી દીધી છે, જેમણે મ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને તીર્થ પર્થ-ટન અને વ્રત કર્યા છે, જેમને દેહાદિ સામાનિક પદાર્થોને માટે મનમાં જગ પલ લોભવાલચ નથી, તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું અને આ દેહના સબધીઓ તે મારા મબધીઓ આવી ભાવનાના બોબને જે પોતાના ઉપર લઈને ફરતો નથી તેનો હું દાસ થઈને રહું છું.

૩૪૭૪-હરિએ મને લાલ કામળી ઓઢાડીને કેવો શોભીતો બનાવી દીધો છે ? આ મારી સખિ ! તું હરિના સબધમાં જૂઠો શોર કરે છે, પણ તારે માટે હરિનું હૃદય કઠોર છે હરિની આગળ ક્રિયા, શરમ અને લજ્જા હોતા નથી અને તેને હું એટલું કહી શકું છું કે, હરિને પુષ્કળ ખાયડીઓ છે તે સખી કહેવા લાગી કે, ઇન્દ્રિયોના પતિ હરિ નામરૂપ વિનાના છે અને એવા મારા પ્રભુ માખણ ખાય છે.

૩૪૭૫-રામનું લજ્જન કરવું એમાંજ જીવનની સાર્થકતા છે એટલા માટે હરિનું લજ્જન કરવામાં આગસ કરવું નહિ અરે ! ઘર કેનું અને જૂ પડું પણ કેનું ? એક રામ સિવાય બીજું બધું જ મિથ્યા છે આ દેહ કેનો અને મમતા પણ કેના ઉપર રખાય ? એક રામ સિવાય બીજું બધુંજ નાશવત છે તુકારામ કહે છે કે, જો બધુંજ નાશવત છે તો પછી રામના નામ સિવાય બીજા કશામાં સાર નથી.



૩૪૭૬-અરે! આ જયંકર અને પ્રાણધાતક ધનસંપત્તિમાં લોભાઈને તું શા માટે ભુલાવામાં પડે છે? જો મારા બાપલા! તું રામનામ ગા અથવા કોઈ ગાતું હોય તો તે સાંભળ. રાજા આદિ બીજા લોકોને તું તારા પોતાના ગણે છે, પણ તને બધાં સુધી કાળે પકડ્યો નથી અને તારા પ્રાણને એંચીને બહાર કાઢ્યો નથી, ત્યાં સુધીજ એ બધાં તારાં છે, પણ વખત આવતાં એમાંનું કોઈ તને કામ આવતાર નથી. દેહ આદિ પ્રપંચ એ ખોટી માયા છે અને મનોહરિપત છે, એમ સમજીને તું તારા મનમાંથી તેમને વિષેનું અભિમાન કાઢી નાખ અને દેવનું ભજન કરવા મંડી જા. તુકારામ કહે છે કે, રાજાનો રંક થઈ જશે અને પર્વતની રાઈ બની જશે, એટલા માટે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરી લે.

૩૪૭૭-અરે જો મૂર્ખ! તું તારા આગલા જન્મના મૃત્યુને માટે અત્યારે રડવા બેઠો છે અને ભવિષ્યમાં તારી સામે જે મૃત્યુ આવીને જીણું રહેવાનું છે તેને ભૂલી જાય છે! નાના અને મોટા કેટલાય મૃત્યુના મોઢામાં પેઠા તેનું તને લાન નથી આવતું? તારા બાપ ને લાઈઓ મળીને કેટલા કેટલા મરી પરવાર્યા તેનો હિસાબજ થાય એમ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારા વાળ કાળા મટીને ધોળા થયા તેનો તું જરા વિચાર કર.

૩૪૭૮-મારા રામ સિવાય સારરૂપ સુખ બીજા કોનામાં છે તે તું મને બતાવે તો હું તારો દાસ બની જાઉં. શરીર અને જીવાનીમાં અભિમાન કરવા જેવું બળ્યું છે શું? કારણકે જરાક કોઈ રોગ લાગુ પડી ગયો કે, બેઠો નાશ થતાં વાર લાગતી નથી. કીર્તિ અને નામનાને માટે ગમે તેટલાં ફાંફાં મારો, પણ એક દિવસ તેમનો નાશ થયા વિના રહેનાર નથી, ત્યારે આ ખોટા ફેરામાં ગૂંચવાઈને તમે પશ્ચાત્તાપ કરવા જેવું શા સારુ કરો છો?

તુકારામ કહે છે કે, પણ આ વસ્તુસ્થિતિ લોકોથી સમજાતી નથી. એટલા માટે હું હાથ જોડીને તમારે શરણે આવ્યો છું.

૩૪૭૬-હું મારી આંખે જોઈ શકું છું કે, તું પૂરેપૂરો ટાંગી છે. જો આવુંજ કરવું હતું ત્યારે તેં ઘરખાર અને લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ શા માટે કર્યો? સંસારનો ત્યાગ કરતા પહેલાં મનને શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. એમ ન કરતાં ઉપર ઉપરથી રાખોડો ચોળીને ખાવા બનવું એ તો બહુ પાખંડ છે. કામકોપાદિક વૃત્તિઓને હૃદયની અંદર આશ્રય આપવો એનુંજ નામ સંસાર અને તેનો જોળે તું તારા માથા ઉપર લઈને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેણે પોતાના દેહના સંજોગો લોભને લજ્જા દીધો છે તેજ સાચો સંન્યાસી છે.

૩૪૮૦-રામનું ભજન એ તમામ મધુર વસ્તુઓનો સાર છે. તે જન્મમૃત્યુના દુઃખનો અને ત્રિવિધ તાપનો નિઃશેષ નાશ કરી નાખે છે. દૂધ ભાત, ઘી, ખાંડ વગેરે ખાધાથી ભૂખનો અંત આવતો નથી અને પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થતી નથી. ખાતાં ખાતાં તો જીવના જીવ વહી જાય છે પણ પાછા ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા. ખાદું અને ગળ્યું ખાવાનો મોહ રાખ્યાથી આખરે પસ્તાવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેણે રામરસનું સેવન કર્યું હશે તે જન્મ-મૃત્યુના ફેરામાં કદી સપડાતોજ નથી.

૩૪૮૨-અહ્યા ઓ અભાગિયા ! તું ફરીફરીને શા માટે મોતના મોઢામાં જઈ પડે છે? તારે ભાગે મરણની સંજ્યા તો ઘણી આવી હોય એવું લાગે છે. આ મનુષ્યદેહ દ્વારા કેયું કાર્ય એવું છે કે જે સિદ્ધ નજ થાય. અરે! શ્રીહરિનું ભજન કરવાથી તું વૈકુંઠમાં પણ જઈ શકે છે. રામનામનું સ્મરણ કરવા માટે તારે એક કોડીનો ખર્ચ પણ નહિ કરવો પડે અને વળી તેના

વડે આ માયાના પાશમાંથી તારો છુટકારો થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, તું તારા મનને રામની અંદર પરોવી દે અને તેનો રસજ તું તારી જીભ વડે ચાખ.

૩૪૮૨- જે રામે રાવણને મારીને લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપ્યું, તેનો હું દાસ છું એવું હું સૌ લોકો સાંભળે એવી રીતે કહું છું. જે ઘડીએ ઇન્દ્રે મુશળધાર વૃષ્ટિ કરવા માંડી, તે ઘડીએ ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને પોતાની આંગળીના નખ ઉપર જાંચકી રાખ્યો અને તેના વડે ગોકુળનું રક્ષણ કર્યું. વૈકુંઠના સ્વામીએ કંસના કાળ જનીને તેનો અને ખીન્ન બધા દૈત્યોનો નાશ કરી નાખ્યો. તુકારામ મહારાજનો બંધુ કહે છે કે, દેવે પ્રહ્લાદને સાડ નરસિંહરૂપ ધારણ કર્યું, ચાંલલામાંથી પ્રકટ થયા અને હિરણ્યકશ્યપનું પેટ ફાડી નાખ્યું.

૩૪૮૩-તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે તારું અંતઃકરણ ભગવા રંગથી રંગાઈ ગયું નથી ત્યારે બહારથી ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તું શું કરવાનો છે? તારી બહારની બાબતને તું મરતાં સુધી ધોયા કરે તો તેથી તારા અંતઃકરણનો મેલ શી રીતે દૂર થવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મન! તું રામ રામ કહે. ખીન્નનું તારે શું કામ છે? એ રામનામનો આધાર લઈને અનેક લોકો સંસારને તરી ગયા. ત્યારે હવે તું આજ પછી મારી લાજ રાખજે. તુકારામ કહે છે કે, લોભી માણસનું મન તેના ધનમાંજ જેમ ચોટયું ને ચોટયુંજ રહે છે, વિપરી મનુષ્યના મનમાં જેમ કામનો વાસો હોય છે, માના મનમાં જેમ તેનું બાળક રમ્યા કરે છે, તેમ મારું મન રામમાંજ પરોવાઈ રહ્યો. તુકારામ કહે છે કે, બાજ પક્ષીને હું ખીન્ન પક્ષીઓના જેવું માનતો નથી, વાઘને હું ખીન્ન જનવર જેવો માનતો નથી; તેમ અસંતને હું સંત સમાન માનતો.

નથી તેમના ભૂડા અત કરણના ઉપર હું ઝાળો ચાલ્યો કરીશ  
 તુકારામ કહે છે કે, રામ અત્યંત મધુર છે, માટે તમે તમાર  
 બધુ શરીર તેના વડે ભરી દેજો અને એવા દેહની નોકા ઉપર  
 આઠ યદને આ ભવનદીની પેલી પાગ ચાલ્યા જાશે હું  
 સતોની પાહુકાને માગ મન્તક ઉપર મૂકી રાખીને દેવમંદિરના  
 બારણા આગળ બિલો થઈ રહીશ સતો જ્યારે તેમાથી બહાર  
 આવશે ત્યારે હું તેમની પાછળ પાછળ જઈશ અને તેમના પગની  
 ધૂળ બિડશે તેને મારા માથા ઉપર લઈશ તુકારામ કહે છે કે, હું  
 રાજાને મોટો ગણતો નથી, તેમ જેની પાને ઘણુ ધન હોય તેને  
 પણ હું મોટો માનતો નથી, પણ જેના મોદામાથી રામનામ ની  
 કળ્યા કરે છે તેનાજ મોદાને ધન્ય છે અને તેજ શ્રેષ્ઠ છે તુકારામ  
 કહે છે કે, જેનું મોહુ રામનામનું સ્મરણ કરે છે તે ઉત્તમ છે અને  
 તે દુધમાદરનું સેવન કર્યા બરાબર છે જેના મોદામાથી હરિનામ  
 નીકળતું નથી તેના મોદા ઉપર ધૂળ પડી તેની માથે રાડ તેને  
 જણ્યોજ શા માટે? જેનું મુખ રામનામનું સ્મરણ કરે છે તે ઉત્તમ  
 છે અને જે ન કરે તેને ઝેરી જાણવું તમારા અભિપ્રાયને તમે  
 જાતેજ ઉત્તમ માની લો તે સારું ન કહેવાય, કારણકે જે ઘડીએકાળ  
 તમને પકડીને સજા કરશે તે ઘડીએ તમને સમજણ પડી જશે  
 તુકારામ કહે છે કે, હું એવો માલ વેચવા બેઠો છું કે, જે કોઈ  
 તેને લેશે તેની દેહબુદ્ધિ ટળી જશે સતસાધુઓ મધુર છે અને  
 મૂર્ખને માથે માગ પડશે તુકારામ કહે છે કે, જે નિષ્કામ ચિત્ત  
 વડે રામનું સ્મરન કરે છે તેનો હું દામ છું કોઈ મોટો પડિત  
 બની બેઠો હોય પણ તેનાથી ગરીબ લોકોને શો લાભ થવાનો હતો?  
 જે આશાતુષ્ણાનો માર્યો લોકોની આગળ હાથ લાખા કરીને ચા  
 ચના કરે તે પડિત શુ ઉકાળવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, જેમ  
 પતંગિયુ દીવા ઉપર આસક્ત થઈને પોતાનું શરીર બાળી દે છે,

તેવો પ્રેમ તમે રામના ઉપર રાખજો તુકારામ કહે છે કે, આપુ  
 જગત વિષયની સગતિને લીધે જુલુ પડ્યું છે ઘણુંય કહીએ છીએ  
 પણ કોઈ માનતું નથી પણ જે ઘડીએ તેમના ઉપર કાળનો હાથ  
 પડશે તે ઘડીએ તેમને મારીમારીને કાળ તેમનું માથું ભાગી ના  
 ખશે તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ મોઢામોઢાની બહાદુરીની  
 ડિગ મારે છે, તે માણસ બ્યાસુધી ખરેખરી બહાદુરીભરેલું  
 કામ કરી ન જતાવે ત્યાસુધી હું તેનીવાત માની શકતો નથી માથા  
 ઉપર લોઢાના હથોડાનો ઝપાટો વાજે અને છતાં જે ભાગે નહિ તે  
 હીરો ખરો તુકારામ કહે છે કે, પોતાને મોઢેથી પોતાને શૂરવીર  
 કહેનાર લોકો જોઈએ તેટલા છે, પણ ખરેખરો પ્રસંગ આવે ત્યારે  
 હિમત રાખીને લડનારા તો થોડાજ હોય છે, પણ જે કોઈ ઉપર  
 કદ્દા તેવા શૂરવીર હોય છે તેઓ મોગી પઢવીએ જઈ બેસે છે, પણ  
 જેમનામા આવા શુભ નથી હોતા તેઓમાના કોઈકોઈ તો નીચ  
 દશામા પડી રહે છે અને ખાસકા ખાઈને પોતાની જિંદગી પૂરી  
 કરે છે તુકારામ કહે છે કે, હું પેટની પીડાથી માર્યો ગયો છું પેટ  
 ભરવા ઉપરાંત ખીજી હાડ બાજતો નથી એટલા વાસ્તે તો હું હ-  
 રિલકતોની મડળીમા બેઠીને રામનામ જુલુ છું તુકારામ કહે  
 છે કે, જેના સ સર્ગથી પ્રેમમાવધાગે થાય, હોય તે કરતા બમણો  
 થઈ જાય તેને જ હું મત કહું છું અને જેના ન મર્ગમા આવવા  
 થી ઈશ્વર ઉપરનો પ્રેમ ઘડી જાય તેને હું દુર્જન અને કાગસુખો  
 કહું છું તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો તમે સાબજો જેવું દુઢ્ય  
 કઠોર છે તે હરામખો મોઢેથી અવાજ વા કરતો જાય છે અને  
 લોકોને સતાવીને પેટ ભરે છે તુકારામ કહે છે કે, પડિત લોકો પો  
 તાની વિધાને વેચાડ માલ જેવી ગણીને તેની મારફતે કંઈ લોકો-  
 ના મનનું ઝન કરવાની ચેષ્ટા કર્યો તો તેમને પગમાથને લગતું  
 કશું જ ફાળ નહિ મળે, પણ જેઓ પોતાના મનમાથી બીજી જલ

તનું અભિમાન દૂર કરી દે છે અને પોતાની ત્રુટિઓ તરફ લક્ષ આપીને નમ્ર બનીને રહે છે, તેઓજ પરમાર્થના ક્ષણનો સ્વાદ આપે છે. પારમાર્થિક ક્ષણનું સેવન કરનાર સુખી થાય છે. તે કોઈની સાથે વાદવિવાદમાં બિતરતો નથી. પારધીના ગાયન વડે જેનું ચિત્ત વીંધાઈ ગયું છે એવી હરિષ્ણી, પારધીએ તેને મારવાને તૈયાર કરેલા તીરના ભણી જોતીજ નથી, પણ એકચિત્તે સંગીતનો રસ આપે છે. તેમ તુકારામ કહે છે કે, હું અનન્ય ભાવે રામનો દાસ થયો છું. મારા મનમાં બીજો કોઈ ભાવ છેજ નહિ અને માફ શરીર પડશે તોપણ મારા ભાવમાં કદી ફેરફાર થવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વાછરડાને ઘરમાં પડતો મૂકીને ગાય સીમમાં ચરવા બાય છે પણ પોતાનો પ્રેમ સાથે લઈ જતી નથી. પ્રેમને તો તે પોતાના વાછરડામાંજ પરોવી રાખે છે. તેમ તમે પણ તમારા ચિત્તને રામની સાથે બાધી રાખજો. તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે ચિત્તની સાથે ચિત્ત મળી જાય છે (જેકેના ચિત્તમાં એકજ વિચાર પેદા થાય છે) ત્યારે શરીર શાંત થઈ જાય છે, પણ જેના ચિત્તની જોડે આપણા ચિત્તનો મેળ થઈ શકે એવા સજ્જન થોડાજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જો ચિત્તની સાથે ચિત્ત મળી ગયું તો બધુંજ મળી ગયું જાય. એવું ન થતું હોય તો કોઈની પણ સોબત કરવી નકામી છે. પાણી અને પથ્થર એ બેનો યોગ થાય તોપણ પથ્થરની અંદરના ભાગમાં પાણીનો જરા જેટલો સ્પર્શ પણ થતો નથી, તેમ તે પક્ષીને નરમ પણ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેના સંસર્ગમાં આવવાથી પ્રેમનું સુખ બમણું થઈ જાય તેની સંગતિ કરવી અને જેની સોબતને લીધે આપણા મૂળ પ્રેમમાં પણ જો ઘટાડો થતો હોય તો તેને કાળા મોઢાનો ફર્જ ન જાયવો. તુકારામ કહે છે કે, જો મળવુંજ હોય તો મનને મનની સાથે મેળવી દેવું એજ ઉત્તમ છે. ઉપરઉપરથી ગમે તેટલી માટી ઘસીએ પણ તેથી

શું વળે? તુકારામ કહે છે કે, બાઈડીછોકરાંનો ત્યાગ કરીને માથું મૂંડાવીને સંન્યાસી તો થયા, પણ જો અંતઃકરણમાંથી તૃષ્ણાને ક્ષય ન થયો હોય તો સંન્યાસી થયે શું વળવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે, અંતઃકરણમાંથી તૃષ્ણાનો ક્ષય કર્યા વિના જટા વધાર્યા-થી અથવા રાખોડોઃચોળ્યાથી શી સિદ્ધિ થવાની હતી? જે તૃષ્ણા રહિત થઈ ગયો છે, તે તો સંસારમાં રહે તોપણ અલિપ્ત થઈને રહી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ મારા સ્વામીનું બિરદા જાળવીને ચાલે છે (સ્વામીની સેવા કરે છે અને તેમણે બતાવેલે રસ્તે ચાલે છે) તેનીજ પાસે હું રહું છું. જે કોઈ શૂરવીર બનીને પોતાના દેહની મમતા છોડી દે છે તેજ મારી સાથે મેદાનમાં જિતે. તુકારામ કહે છે કે, હું સંતોનો દાસ થયો તે ઘણું સારું થયું. મારા મનની અંદરની તૃષ્ણાનો ક્ષય થયો ન હતો, ત્યાંસુધીમાં કોણ જાણે કેટલીય વાર મારે મરવું પડ્યું હતું? તુકારામ કહે છે કે, બીજા બધા મિષ્ટ રસ શાકામના? તેમના વડે આ વિકારી દેહનું જ રક્ષણ થાય છે પણ રામનું ભજન કરતા જઈને સૂકો રોટલો ખાઈએ તો તે દૂધ, સાકર અને માખણના જેટલાંજ સ્વાદ અને પુષ્ટિ આપે છે.

૩૪૮૪-આ મૂઝો મારો પેલા અવતારનો લેણિયો હતો, તે આ અવતાર મારો ધણી થઈને પેલા જન્મનું વેર લેવા બેઠો છે! રોજ જીઠીને મારે ક્યાં સુધી આવું દુઃખ વેઠ્યા કરવું અને લોકોની આગળ જઈને મને આજે આ આપો અને તે આપો, એવું કહીને મારે લોકોનાં ચક્ષ્માંજિતર્યાં ગોઠાં જોયા કરવાં? પેલા વિકુલાએ તો મારા ઘરસંસારની ધૂળધાણી કરી મૂકી. તુકારામ કહે છે કે, મારી સ્ત્રી આ પ્રમાણે દુઃખની મારી દૂસકાં ભરીને રડે છે અને કોઈ વાર વળી હસી પડે છે.\*

\* નં. ૩૪૮૪ થી નં. ૩૪૯૧ સુધીના અજગોમાં તુકારામની પત્ની તેમને કેવાં કેવાં મહેજાં મારે છે તેનું વર્ણન એવામાં આવશે.

૩૪૮૫-ઘેર અનાજની ગૂણુ આવીને પડી છે, પણ છોકરાંને ખાવા દેતો નથી અને લોકોને પેટ ભરીને ખવડાવે છે, એવો એ મૂઓ ચોર ખાઉધરો છે. બાણે ગાંડો થઈ ગયો હોય તેમ માથે હાથ દબને ઝોકાં ખાયા કરે છે. તુકારામ (પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, ઓ રાંડ ! તારી પાસે તારો સંચિતનો જે ભાગ છે તે તો ખોટો છે.

૩૪૮૬-ઓ દીકરા ! હવે તું શું ખાઈશ ? મારા ધણીને તો દેવનું ગાંડપણ લાગ્યું છે. તેણે તો હવે ગળે માળાઓ પહેરવા માંડી છે અને કામધંધામાં તેનું ચિત્ત લાગતું નથી. પોતાનું એક-લાતુંજ પેટ ભરતાં તેને આવડે છે. આપણી તો તેને જરાય કાળજી છે નહિ. મંદિરમાં જઈને તે દેવની આગળ જિલો જિલો તાળીઓ પાડે છે અને મોઢેથી-ગાય છે. ત્યારે હવે મારે કરવું શું ? ઘરમાં તો એનો ટાંટિયો ટકતો નથી. જંગલમાં ચાલ્યો બચ છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ! હજી હું મરી નથી ગયો. તું જરા ધીરજ રાખ.

૩૪૮૭-ચાલો, ટળ્યો તે ઘણું સાફ થયું. મને નિરાંત વળી. હવે હું પેટ ભરીને સૂકો રોટલો ખાઈશ. હું રાંડ આ મૂઆ ધણી-ની આગળ કેટલો ટકટકારો કરું ? તુકારામ કહે છે કે, મોઢાનો તોખરો ચડાવીને બોલનારી ખાયડીને મેં આખરે મનાવીને ટાલી પાડી.

૩૪૮૮-મારા મોઢા આગળજ એને બધાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો. અમારા ઘરમાં ઉપસોગની કંઈ વસ્તુની ખોટ છે ? જે જોઈએ તે બધુંજ એની મેળે મેળે ઘરમાં ચાલ્યું આવે છે. પણ મારી એકલીનાજ ડુંખનો છેડો આવતો નથી. આ સંસારમાં મારે કાંઈ થોડું સહન કરવું પડે છે ? છોકરાંભૂખ્યાં થાય છે, ત્યારે “ખાવાનું આપ” કહીને મારો જીવ ખાય છે. હવે તો મારું મોત આવે તો સાફ થાય. આ ધણી તો મને એવો મળ્યો છે કે, ઘરમાં કશું રહેવા દેતોજ નથી-છાણનું પોચકું પણ રહેવા દેતો નથી. તુકારામ



(પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, આ રાંડ કશો વિચાર કરી શકતીજ નથી અને બધું હું પોતેજ કરું છું, એવો માથા ઉપર ભાર લઇને ફરે છે અને હેરાન થાય છે.

૩૪૮૬—સવાર થવા આવે એટલે એ જાંઘવા દેતો નથી અને રાત્રે પણ એનો ષકળકાટ તો ખરોજ. આવો નઠારો ધણી મારી પૂંઠે પડ્યો છે અને તે મારો જીવ લેશે ત્યારે ટાઢો પડશે. લોકોને પોતાની જોડે બેસાડીને જમાડે છે અને પછી મંદિરમાં જઈને ભજનિયાં ગાવા મંડે છે. ઘરની તો ફિકરચિંતા એને છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારી સ્ત્રીએ મોહું ચડાવ્યું છે તે જોઈને હું ઘેર આવ્યો.

૩૪૮૭—અરે ! આપણે ઘેર આવવાને કેાણુ નવરૂં બેહું છે ? સૌને પોતપોતાનો કામધંધો હોય છે. દેવની મારફતે આખા પ્રજ્ઞાંડની સાથે આપણા સંબંધ જોડાઈ ગયો છે. સૌની સાથે મીઠી જીભ રાખતાં તને કાંઈ પેસા ખરચવા પડે છે ? જેમને ઘણા માનપૂર્વક બોલાવીએ તે છતાં પણ જેઓ રાજી ન થાય, એવા લોકો પ્રેમને વશ થઈને આપણે ઘેર વ્યસ્થા આવે છે. તુકારામ (પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, તું હડકાયા કૂતરાની પેઠે જેનેતેને કરડવા દોડે છે.\*

૩૪૮૮—(તુકારામની સ્ત્રી બોલે છે) કશો ધંધો કર્યો નહિ અને વગર મહેનતનું ખાવાને માટે તૈયારનો તૈયાર એવો ધણી મારે માથે માર્યો છે. જીઠતાની સાથે મંજીરા ફટવા માંડે છે અને ઘરમાં ગોધિયાડું મચાવી મૂકે છે. એ છે તો જીવતો પણ મૃત્યા ખરાબર છે. લાજશરમ તો ઘોળીને પી ગયો છે. ઘરસંમારના તરફ નજર પણ નથી કરતો, તેથી માડું સોના જેવું ઘર પૂજા જેવું થઈ ગયું છે. ઘરમાં જાયડી પોકેપોક મૂંડીને રહે છે, ત્યારે એ પથરા જેવું હેયું કરીને નિરાતે બેસી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે,

\* આ અર્થમાં તુકારામના તેમની સ્ત્રી પ્રત્યેના ઉદ્માર છે.

એ ઘણું મારું થયું. જેના કપાળમાં જે લખાયું હોય તે તેણે ભોગ-  
વવું જોઈએ.

૩૪૯૨-પાંદુરંગ જે સર્વનો કુલ માલિક છે તે પાકીને તૈયાર  
થયેલા ખેતરની ફસલમાંથી મારો ભાગ કાઢી આપે છે. પહેલેથી  
આજ દિન સુધીમાં દસ ટકા ખોટખાતાના ખાકી હતા તે અને ખીજા  
સત્તર ટકા તેના લેણા હતા તે બધાની તે આજે ઉધરાણી કરવા  
આવ્યો છે. આજે તો તે મારા ઘરમાં આવીને બેઠો છે અને કહે  
છે કે, તારા ઘરમાં વાસણકૂસણ વગેરે છે, તે મારા લેણાના અવે-  
જમાં મને આપી દે. હું તેને ગાળો દેવા લાગ્યો ત્યારે  
તેનાથી કશો જવાબ અપાયો નહિ. ત્યારે આવું થાય છે ત્યારે  
કોઈ કોઈ વાર તે ગુસ્સામાં આવી જઈને મને કહે છે કે, ત્યારે હવે  
તું તારા ખેતરનો ભાગ કેવો લે છે તે હું જોઈ છું. તુકારામ પો-  
તાની સ્ત્રીને કહે છે કે, ત્યારે હવે આપણે કરીશું શું ? તેનું લેણું  
આપણે ન ચૂકવી આપીએ તો પછી સંતાઈ જવાનું ખીજું જે કોઈ  
કેકાણું હોય તે બતાવ. x

૩૪૯૩-વિચાર કરીને જોઈએ તો આ બધું રાજ્ય એકજ  
ધણીનું છે. તેના સિવાય મારી વસિયાદયો આવનાર ખીજો છે કેાણ ?  
મારી આરે તરફ ખુલ્લું મેદાન પડ્યું છે, તેથી આગળ કે પાછળ  
કોઈ પણ દિશાએ નાસી જવાનો રસ્તો છેજ નહિ. હું કેટલી  
બધી યોનિઓમાં ભરી આવ્યો પણ તેના દૂત તો મારી પાછળના  
પાછળજ છે. હું વળી એની સાથે લેવડદેવડ કરવામાં કયાં ચૂંચવાઈ  
ગયો ? હવે તો તે મારા જીવને લગારે છોડવાનો નથી. તુકારામ  
(પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, મારે એના લેણદેણુનો નિકાલ કરી દઈને

x નં. ૩૪૯૨ થી નં. ૩૫૦૨ સુધીના અગિયાર અબગોમાં તુકારા-  
મ તેમની પત્નીને સિખામણુ દે છે,

તેની પાસેજ પડી રહેવું અને તે જે આપે તે ખાવું, એજ હવે આપણે માટે બાકી રહ્યું છે.

૩૪૯૪-એણે તો કેટલા બધા લોકોનું સર્વસ્વ હરી લઈને તેમને નાગા કરી મૂક્યા છે. જે એના હાથે ચડ્યા તે ફરી વાર સંસારમાં આવવા પામતાજ નથી. આ બીકને લીધે તો કોઈ તેના સંસારમાં આવવાની ઇચ્છા રાખતુંજ નથી; કારણકે તેનામાં એક ખોડ એવી છે કે, જે તેના સંસારમાં આવ્યા તેને તે ગાંડા બનાવી દે છે અને તેમનાં મન ઉપર પોતાના સ્વરૂપની છાયા નાખી દે છે તેથી તેઓ તેને ને તેનેજ જોયા કરે છે. કેટલાક લોકોની જમીન-ગીરી લેવડાવીને તેમને ખાંધી લે છે અને બધા લોકો તેની મશ્કરી કરે છે. જે લોકો તેનું લેણું ભરપાઈ કરી દઈને તેના દેવામાંથી છૂટા થઈ જાય તેને તે વૈકુંઠમાં ઘસડી લઈ જાય છે. એક વાર ભે કોઈએ તેને પોતાનો જીવ અર્પણ કરી લીધો, તો પછી તેને કોઈ કાળે છોડતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું હું જાણું તો છું છતાં જાણી જોઈને હું તેના સંકંથામાં સપડાઈ ગયો છું.

૩૪૯૫-જેને લીધે મારા જીવનો નાશ થવા બેઠો છે તેની આશા તું છોડી દે અને તું એટલું કરે તેનીજ જરૂર છે. પણ તે છતાં તને તેમ કરવું ગમતું નથી. આ એક દેખીતો ઉપાય છે અને તે અજમાવી જોવા જેવો છે. તેની સરખામણીમાં તારી આ જિંદગીની શી કિંમત છે કે તેને સારું તું કાંઈ મારે છે ? તું આ બાબત જરા વિચાર તો કરી બે. તું જો તેના (દિવના) સ્વરૂપનો વિચાર કરીશ તો પછી મારો અને તારો કદી વિયોગ થવાનો સંભવજ નથી. હું, તું અને આપણાં છોકરાં સૌ આનંદપૂર્વક ભોગાં રહીશું. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારું અને મારું એવું જોડકું બંધાઈ જશે કે આપણે કદી છૂટાંજ નહિ થઈએ,

૩૪૯૬-હવે આ મારાં પ્રારબ્ધકર્મ છે તેમનું મારે કરવું થું ? પેલા દેવે તો મારા જીવનું હરણ કરીને તેને પોતાની પાસે તાણી લીધો છે. હવે ફલાણું માડું કર્તવ્ય છે એવું કાઠએ બોલવું નહિ. આ બધો દેવનોજ હુકમ છે એમ જાણજો. મને તેમણે ભિખારી બનાવી દઇને છટો મૂકી દીધો છે. તોપણ તે મારી પૂંઠ પૂરવાને મારી પાછળ જીભેલા છે. જળપાત્રને માટે એક તૂંબડું અને ખાવાને સાડાં બાકનાં પાંદડાં એ બે વસ્તુઓ તેણે મારે સાડાં તૈયાર કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને ક્યા તો છેજ નહિ. તે બધુંજ લૂંટી લે એવો છે.

૩૪૯૭-મારાં છોકરાંને સાડાં હું અમુક પૂંજ મૂકી જાઉં એવી આશા તારે રાખવી નહિ. છોકરાં પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ લઇનેજ જન્મ્યાં છે. તું આ બધા મોહમાંથી તારાં મન કાઢી નાખ અને તારા ગર્ભવાસાદિ દુઃખનો અંત આણી દે. આપણી પાસે થોડુંક દ્રવ્ય એકદું થયું હતું અને તેને તેં ગળે બાંધ્યું હતું, એવું જાણીને તો હું બધાનો ત્યાગ કરીને નાસી છટ્યો છું. દ્રવ્યની ઉપાધિનો ભાર કેવો ત્રાસદાયક છે, તેનો મને ન્યારે વિચાર આવે છે ત્યારે હું થરથર કંપી જીકું છું. તુકારામ કહે છે કે, જો તારે મારો ખપ હોય તો તું ધીરજ રાખ.

૩૪૯૮-સારા સારા લોકોમાં તારી આબરૂ વધી જશે, તેઓ તારાં અધિક સન્માન કરશે અને દુનિયામાં પણ તારો યશ ફેલાઈ જશે. તું એમજ જાણજો કે, આપણાં ઢારઢાંકર મરી પરવાયાં, વાસણકૂમણ ચોર ચોરી ગયા અને હૈયાંછોકરાં તો જાણે આપણને થયાંજ નથી. તારા મનમાંથી તમામ આશાતૃષ્ણા કાઢી નાખ અને તારા મનને વજના જેવું દૃઢ બંનાવી દે. તું વિષયસુખને ધુંકી નાખજો. આવું કયાંથી તને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને તું

તૃપ્ત થઈ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે વર્ત્યાથી પુષ્કળ કલેશમાંથી છુટકારો થઈ જશે અને સંસારનાં બંધન તૂટી જશે.

૩૪૯૯—હું કહું છું તેમ કર્યાથી આપણે બેઠે સુખી થઈશું. અપિઓ અને દેવો આપણો સત્કાર કરવા આવશે. તેઓ આપણને રત્નજડિત વિમાનની અંદર ખૂબ સન્માન સહિત બેસાડશે. ગંધર્વ લોકો આપણાં ગીત ગાશે અને સૌ મારા અને તારા નામનો જય-ઘોષ કરશે. સંતો, મહંતો અને સિદ્ધો આપણને સામા લેવા આવશે. ત્યાં આપણી તમામ સુખેચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે. આપણે તેમને આલિંગન દઈને તેમના ચરણ આગળ આળોટી પડીશું અને પછી ત્યાં આપણાં માબાપ રહે છે ત્યાં આપણે ચાહ્યાં જઈશું. તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ આપણે આપણાં માબાપનાં દર્શન કરીશું તે વખતે કેટલો આનંદ થશે, તેનું હું તારી આગળ કેવી રીતે વર્ણન કરું?

૩૫૦૦—અલી ઓ! તું દેવનાં દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. નાશવંત પ્રાપંચિક વસ્તુઓની મોહતૃષ્ણા વગેરેને તું મનમાંથી કાઢી નાખ. જો સંભળ, આજે સોમવારનો ફેડો દહાડો છે અને દ્વાદશીનું શુભ પર્વ છે. જા, બ્રાહ્મણોને નોતરાં દઈને તેમને ઘેર તેડી લાવ અને જે કાંઈ ઘરમાં હોય તે બધું તેમને વિધિપૂર્વક આપી દે. તારે અન્નવસ્ત્રને વિષે ચિંતા રાખવીજ નહિ; કારણકે આપણી માતા પાંડુરંગ છે. તુકારામ કહે છે કે, નકામા જૂઠા ઉપદેશ જેનારા લોકો કહે છે કે, દેવ આવે છે, પણ હું કહું છું કે, તે તો ઘણાજ નજીક છે.

૩૫૦૧—સંસારનું સુખ તો મને કેમ કરતાંય ગમતું નથી. તું તો આંધળી છે તેથી એ વાત તારા સમજવામાં આવતી નથી. જૂઠા અને તરશ કેવાં નિશ્ચળ થઈ ગયાં છે અને ચંચળ મન કેવું

નિશ્ચય થઈ ગયું છે તે તું ભે. સંસારી લોકોને પોતાના છવના કરતાં પણ પૈસા વહાલા લાગે છે, પણ તે પૈસા મારે મન પથરા કરતાં પણ હલકા છે. સર્ગાસંબંધી, ઇષ્ટમિત્ર, દુનિયાના લોકો અને સીમનાં ઝાડ એ બધાંજ મારે મનથી એકસરખાં છે. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગ આપણી પાસેના પાસે રહે છે અને આપણાં મુખદુઃખ તે સહન કરી લે છે.

૩૫૦૨-ગુરુદેવે મારા ઉપર કૃપા કરીને મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, જેના વડે તારું હિત થાય તેને તું ગ્રહણ કરજે. દેવે મારો અંગીકાર કર્યો છે; એ વિષે બીજો કશો વિચાર કરવોજ નહિ. તું ધૈર્યરૂપી કાછડો વાળીને બળવાન બની જા. હવે તારે માટે મારો આ એકજ ઉપદેશ છે. તું તુજસીના ક્યારા આગળ હાથમાં સાવરણી લઈને કચરો વાળ અને જે કોઈ પ્રાદ્મણ્ય-અતિથિ આપણે ઘેર આવી ચડે તેનું પૂજન કર. તું મન, વાણી અને કાયા વડે વૈષ્ણવ સંતોની દાસી બનીને રહે અને વિઠાબાનું નામ મોઢથી લેતી જા. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ચાલી રહેલો આવો પૂર્ણ બોધથી ભરેલો સંવાદ જે કોઈ સાંભળશે તે ધન્ય થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ પાંડુરંગની કથા જે કોઈ પોતાના મનમાં ધારણ કરશે તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે.

૩૫૦૩-હે હરિ ! મારા ઘરમાં ભૂતોનો ઉપદ્રવ થયા કરે છે એ ઘણીજ નવાઈની વાત. હવે ભક્તિનો અત આવી ગયો, કેમકે મારામાં દોષનો પ્રવેશ થયો લાગે છે. એકાદશીની રાત્રિએ જાગરણ કરવાની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ અને તેનું ફળ પણ મને મળી ગયું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી સેવા પોકળ છે એ મને હવે સમજાઈ ગયું.

૩૫૦૪-જ્યાંસુધી સેવાની અંદર પોતાનો જીવ પૂરેપૂરો

સમર્પિત થઈ ચૂક્યો ન હોય ત્યાંસુધી મોઢેથી બકબક કરવું નકામું છે એ હવે મને સમજાઈ ગયું છે. તમારા કાલાવાલા કરવાને માટે જો મારે મારા જીવનો (જીવલાવનો) નાશ કરવો પડશે તો તે હું કરીશ. મારે વનમાં જઈને ત્યાંજ રહી પડવું એવો વિચાર મૂળથીજ મારા મનમાં દૃઢ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા મનમાં મેં જે જે સંકલ્પ ઘડી રાખ્યા છે, તે બધા જ્યારે મારી આગળ પરિણામના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જશે ત્યારે હું દેવની સાથે સંભાષણ કરીશ.

૩૫૦૫-હવે કવિતાઓએડતાં મને શરમ શાથી નહિ આવતી હોય? કારણકે ભક્તલોકો મારી મશ્કરી કરે છે. હવે છેવટનો નિર્ણય કરવાનો દિવસ આવી લાગ્યો છે. સત્ય વિના કાવ્યમાં રસ નથી આવતો. અનુભવ વિનાની કવિતા લખવાતું પાપ કોણુ કરે? પોકળ અનુભવહીન સંકલ્પો લગ્નસ્પદ છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી ધીરજ રહેતી નથી અને મારો જીવ પણ સ્થિર થતો નથી.

૩૫૦૬-તમે મારું કહેણ સાંભળતા નથી, ત્યારે હું નકામું ભૂલું ખાંડતો હોઉં તેમ વ્યર્થ બકબક શા માટે કરું? હે દેવ! તું જે જે ઉપાયની ભલામણ કરીને મારા મનનું સમાધાન કરવા આવીશ તે તે બધા ઉપાય હું અજમાવીશ. આજ સુધીમાં મારે જે જે ઉપાય કરવા ભેઈતા હતા તે તે બધા મેં કર્યા છે. શું હજી સુધી મારે વાટ ભેઈને બેસીજ રહેવું પડશે? તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી આશાનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી હું સાવ ચોખ્ખો થઈને તારા ચરણ આગળ નમી પડું છું.

૩૫૦૭-હે સુરારિ! જ્યારે મારું આટલું નજીવું કામ તમારાથી થતું નથી, ત્યારે તો સારો અથવા માઠો જેવો વખત મારા ઉપર શુભરમે તે પ્રમાણે હું નિભાવી લઈશ. છોકરાં અપયશના

ભાગી થાય તો તેથી તેમના બાપની મોટાઈને બદો લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દોની કિંમત જ્યારે રહીજ નથી ત્યારે મને શા માટે બોલાવો છો ?

૩૫૦૮-તમે મને કાંઈક આપો એવી હું તમારી આગળ હઠ પકડું છું, તોપણ તમે ટાળાટાળી કરીને વાતને ખોરલે નાખી દો છો. મારા સત્ય સંકલ્પનું કાંઈ ફળ આવે એવાં લક્ષણ હું જોતો નથી. બાપડીઓ ઘંટી ફળતી વળતે જે ગીત ગાય છે, તેમાં છંદ, પ્રાસ વગેરેનું માપ જેવું જોઈએ તેવું હોયજ ક્યાંથી ? વારૂ, તેમાંના ભાવાર્થ પણ ખરો હોય એવું તમે માનો છો ? (કારણકે તે પણ કાલ્પનિકજ હોય છે.) તુકારામ કહે છે કે, ખાંડણિયા, સાંબેલાં અને લાકડાની કડછીઓ વડે કાંઈ રાજ્યકારભાર કરાવાનો હતો ?

૩૫૦૯-હે દેવ ! તમને સંતુષ્ટ કરવાને સારજ મારો બધો પ્રયત્ન ચાલુ છે. તમને જે વચન પ્રિય લાગે છે તેજ હું વારંવાર બોલતો રહું છું. તમે મને અભયદાન દો. મારા શબ્દો જાણે ધૂળમાં પડ્યા હોય તેમ વ્યર્થ ન બન્ય. તુકારામ કહે છે કે, આપણે જેકની વચ્ચે ખૂબ પ્રેમયુક્ત સંભાષણ ચાલુ રહે.

૩૫૧૦-હું એકાદ શબ્દ જ્યાં બોલવા જાઉં છું, એટલે તરત તમે ખીજ બાજુએ લક્ષ દોડાવી જાઓ છો. તમારી પાસે મેં જે વસ્તુની માગણી કરી છે તે, કાં તો તમને પસંદ ન હોય અથવા તે વસ્તુના ઉપર તમને ખાસ અણુગમો હોય, ગમે તે હોય પણ મને મારી માગેલી વસ્તુ મળી નથી. તમે મારા મનનું સમાધાન કરશો એવી આશાથી હું કાન માંડીને બેઠો છું, પણ તમે તો તમારું મન ચોરીને વાત કરો છો. તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમારા વ્યવહારની રજેરજની સમજ પડી બન્ય છે.



૩૫૧૧-અધા લોકોને એક જગ્યાએ લેગા કરીને તેમની સૌની આગળ “તમે આવા છો” અને “તમે તેવા છો” એવું કહીને વ્યર્થ બોલાબોલી કરવાનું અથવા નકામો ઢેકફેતો કરવાનું મારે કામજ શું છે? એક જીવનો ઉદ્ધાર કરવો એ કથી એવડી મહત્ત્વની વાત છે? એ તો ફક્ત તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવાથીજ સધાઈ જાય છે. ત્યારે તે ઉપરાંતની નકામો લવારો કરવાની મારે માથાફાડ શું કરવા કરવી જોઈએ? રાજા કહાય પોતાની અણુમાનીતી રાણીના છોકરાને ગાદી ન આપે, પણ પોતાની આખરૂંને ખાતર તેને જૂએ તો નજ મરવા દે. તુકારામ કહે છે કે, હવે જો તમે મારી બાબતમાં ઢીલ કરશો તો આ તમારી દુકાનનો વહીવટ કોણ ચલાવશે?

૩૫૧૨-મને મારે પોતાને માટે તો કશો સંતાપ નથી, પણ તમારા નામનું સ્મરણ કરનારને તમારા તરફથી રક્ષણ મળતું નથી, એ મને ઘણુંજ ખરાબ લાગે છે. હે ગોવિંદ! મારા સ્વામીની નિંદાના શબ્દ મારે કાને પડવા દેશો મા. તુકારામ કહે છે કે, સ્વામીના કામની અમને લાજ છે.

૩૫૧૩-કોઈની પાસે કાંઈ માગવું એ મારે માટે યોગ્ય નથી. કારણકે, મારી પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ સંતોની રીત હું જાણું છું. દેહ સહિત તમામ ઉપાધિઓ તુચ્છ છે અને મારી બુદ્ધિ દેવની સેવાને અર્થે સમર્પિત થઈ ચૂકી છે. શબ્દ એ તો અચળ, ક્રિયા-રહિત એવા મારા સ્વરૂપની એક ઉપાધિમાત્ર છે. તે શું હું નથી જાણતો? તુકારામ કહે છે કે, આ પંચબૂતાત્મક દેહની પંચબૂતોએ તેમની અંદર અંદર વહેંચણી કરીને તેનો અંત આણી દીધો છે અને તેમ કરીને પરોપકારનો ભાર પોતાના ઉપર લઈ લીધો છે.

૩૫૧૪-હે દેવ ! તમારો સ્વભાવ એવો છે, કે જો તમારી પાસે

કેઈ માગવા આવે તો તમે ઊલટા તેની આગળજ હાથ ધરીને ઊભા રહો છો અને તમારી આગળથી કેઈ નિરાશ થઈને ચાલ્યો જાય, ત્યારે તેની તમે ઝોળી ભરી દો છો. તમારો આવો સ્વભાવ હું શું નથી જાણુંતો ? તમારી સાથે મધુર સંભાષણ કરનારાઓ પ્રતિ તમે ક્રોધ કરો છો અને જેમણે તમામ પ્રકારનો મોહ મન-માંથી કાઢી નાખ્યો છે એવા કઠણ હૃદયના ભક્તોની પાછળ પાછળ તમે દોડતા કરો છો. તુકારામ કહે છે કે, તમારી આવી અવળી વર્તણૂકની મને પૂરેપૂરી ખબર છે.

૩૫૧૫-હવે તારૂં કામ તારી પાસે રહેવા દેજે. મારે તેની શી જરૂર છે ? જ્યારે મારૂં મન સમાહિત અવસ્થામાંજ રહે છે, ત્યારે વળી તેનો નિરોધ કરીને હું શા માટે તેને કપટ આપું ? જે જે ખટપટો કરીએ તે બધી ઉપાધિનો વધારો કરે છે. કશો સંગીન લાભ થતો નથી અને કૃત્રા શ્રમજ સિલકમાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું રીસ ચડાવીને મારો ભાગ શા માટે છોડી દઉં ?

૩૫૧૬-હું હાલ જે અવસ્થામાં છું તે મારે માટે ઉત્તમ છે. હવે આગળ ઉપર શું થાય છે તે અહીં રહ્યો રહ્યો જોયા કરીશ. તૃષ્ણામાં વધારો કર્યાથી ઊલટો દુઃખમાં વધારો થાય છે. એ સિવાય બીજું કંઈ થતું નથી. પ્રહારની અંદર ગમે તેમ કરીને સ્થિરતા સાચવવી એજ સાચું છે. જરાક તણાયા તો પછી ધસડાતાં ધસડાતાં પાર નહિ આવે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના મનને મારા ભણી વાળી લેતાં મને એક ક્ષણ પણ નહિ લાગે.

૩૫૧૭-હે પંઢરીરાય ! હું તમારો દાસ શા કારણથી નહિ તેનો વિચાર કરીને જવાબ આપો. એ મારા માળાપ ! તમારા ચરણ આગળ મેં મારા આખા સંસારની હોળી સળગાવી મૂકી તે તમારે સાચું કે બીજા કોઈને સાચું ? જો સત્યના સંબંધમાં મારામાં ધૈર્ય-

ની અછત હોય તો તમે મને ધૈર્યનું દાન દો. કોઈ બીજા જલદી ન જાગે તોપણ તેનો નાશ તો નજ કરવો ઘટે. તુકારામ કહે છે કે, આ લોકમાં અને પરલોકમાં મારા આખા કુળગોત્રમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ ઇશ્વર છે જ નહિ.

૩૫૧૮—જે ભક્ત અનન્ય નિષ્ઠાવાન થઈ ગયો હોય છે તેનાં સર્વ કાર્યોનું એક જ લક્ષ્ય હોય છે. તેનું ચિત્ત એક વિષયને છોડીને બીજા વિષયમાં જઈ શકતું જ નથી. એવા ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થાય અને તે પરદેશ ગાદ્યો જાય, તે હે દેવ! સાઈ દેખાશે? બાળકને લગતી બધી જ જવાબદારી તેની માને માથે હોય છે. તેજ માતા બ્યારે બાળકને પોતાની પાસેથી કાઢી મૂકે ત્યારે તે બાળકને સૌ ભાગ્યહીન જ કહે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે આવા સમર્થ હોવા છતાં આટલી સરખી વાતને સાઈ આટલું બધું મોડું કેમ કરો છો?

૩૫૧૯—હે દેવ! તમારી સ્તુતિ મારે કોની આગળ કેવી રીતે ગાઈ સંભળાવવી? અને તમારા મહિમાનું વર્ણન પણ મારે શી રીતે કરવું? વગર સમજ્યે ગમે તેમ ખોટો અનુવાદ કરવો તે સાઈ ન કહેવાય. તેના કરતાં તો ભ્રમ રહ્યા કરે તે વધારે સાઈ છે. તમને પતિતપાવન કહું, પણ તેનો મને સ્વાનુભવ થયો નથી. મારી હૃદયશા અને મારી ક્રાંતી ગરાબર સમાનપણે જ ચાલુ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું નક્કર થઈને મારે મોડેથી તમારું વર્ણન કરવા બેઠો છું.

૩૫૨૦—મને તો આરંભથી આખર સુધીમાં કશું આશાનું ચિહ્ન દેખાતું નથી. તમે ઘણા જ કઠિન દેખાઓ છો. મારી બધી જ શક્તિ તમે હરી લીધી છે. તમારી આગળ મારી કોઈ પણ યુક્તિ સફળ થતી નથી. હું જે શબ્દ બોલું છું તે આકાશમાં લય પામી

જાય છે અને હું તો તમારી આગળ છું તેવો ને તેવોજ જિલો થઈ રહું છું. હવે મારે શું કરવું, તેની મને સૂઝ પડતી નથી. તમારી લીલા જોતાં જોતાં મારું ચિત્ત ચક્રિત થઈને ત્યાંનું ત્યાં ઠરી ગયું છે.

૩૫૨૧-તમારા રૂપની અંદર મારું ચિત્ત એવું ગૂંથવાઈ ગયું છે કે, તે તમારા ચરણ આગળ નિશ્ચિંત જનીને સ્થિર થઈ ગયું છે. હે દેવ ! તમે બધી રીતે સારાજ છો. આથી કરીને તમારું મુખદર્શન કર્યું એટલે પછી હું ખતું દર્શન થાયજ કેવી રીતે ? અનેક વિપયોની અંદર ભ્રમણ કરીકરીને થાદી ગયેલી મારી ઇન્દ્રિયોને તમારામાં વિશ્રાંતિ મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, તમારો મને મેળાપ થયો ત્યારથી મારી સંસારબંધનની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે.

૩૫૨૨-હે દેવ ! તું મારી કૃપાળુ માતા હોવાથી મારા સરખા દીન છોવોને માટે તું શીળી છાયા સમાન છે. માટેજ તું તારાં બાળવેશમાં મારી આગળ આવીને જિલ્લી રહી છે. તારું સુંદર સશુણ રૂપ મને બતાવીને તેં મારા મનનું સમાધાન કર્યું અને મને પ્રેમાલિંગન દઈને મારા મનને શીતળ કરી દીધું છે. તેં લોકોને મારા ઉપર કૃપા કરવાને પ્રેર્યા અને તારી પ્રેરણાથી સંતોષે મને તેમના ચરણ આગળ આશ્રયદાન દીધું. હવે તો હું ખેડેને કહેવાય, તેજ હું બણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી માતા ! હું અન્યાયી છું પણ તું મને ક્ષમા કરજે. આજ પછી હું તને જરા પણ તસ્દી નહિ આપું.

૩૫૨૩-હે દેવ ! તને તસ્દી આપીને મેં તારા બળની પરીક્ષા કરી, તે ઘણું અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું. લોકોના બોલ સાંભળીને મારી ચિત્તવૃત્તિ ઘણી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી. મારાથી હું ખ સહન થયું નહિ તેથી મેં તને શ્રમ આપ્યો. હું નીચ જાતિમાં

જન્મેલો અધમ પ્રાણી છું. તેથી આંખો મીંચીને ભૂખ્યોતરસ્યો પડી રહ્યો. મારી ભૂખતરશનું બધું સંકટ મેં તારા ઉપર નાખી દીધું, તેથી મારા યોગક્ષેમનો નિભાવ તારે કરવો પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે,\* મારી ચોપડીઓને પાણીમાંથી જાળવીને તેં મારું લોકનિંદાથી રક્ષણ કર્યું અને તારૂં બિરદ તેં સાચવ્યું.

ઉપર૪-લોકો ભલે મારું ગમે તેટલું અપમાન કરે અથવા મને ગમે તેટલું દુઃખ દે પણ જેથી કરીને તને કદાચ પહોંચે એવું કોઈ પણ કામ હવેથી હું નહિજ કરું. તને પાણીમાં જીલો રખાવીને મેં તારી પાસે મારાં કાગળિયાંનું રક્ષણ કરવાનું કામ કરાવ્યું તે મેં ઘણુંજ ખોટું કર્યું. આ ચંડાળને હાથે એક વાર ભારે ભૂલ થઈ ગઈ. મારી યોગ્યતા કેટલી અને દેવના ઉપર મારાથી આટલો બધો ભાર નાખી શકાયજ કેમ, તેનો મેં વિચાર ન કર્યો તેથી એ ભૂલ મારાથી તે વખતે ન સમજાઈ. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ જે ભૂલચૂક થઈ ગઈ, તેનું પિષ્ટપેપણું કરવાથી કાંઈ લાભ નથી, પણ ભવિષ્યને માટે હું ચેતીને ચાલીશ.

ઉપર૫-હે પાંડુરંગ ! મને પામરને તારો મહિમા શી રીતે સમજાય ? જો અમે ધીરજ રાખીએ તો એવું કર્યું કામ છે, કે જે તારાથી નજ થાય ? હું યુદ્ધિહીન, મંદમતિ પહેલેથીજ ઉતાવળિયો થઈ ગયો ! પણ હે દેવ ! તું તો કૃપાનિધિ, તેથી મેં તારી ઉપેક્ષા કરી નહિ. તું સૌ દેવોનો દેવ છે અને આખા જગતનો છવાત્મા છે, એવું જાણ્યા પછી તારા સેવકોને તારા કાલાવાલા કરવાનું કારણજ શું હોય ? તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વપોષક દેવ ! હું

\* લોકવાયકા એવી છે કે, તુકારામની લખેલી ચોપડીઓ દેવે પાણી ઉપર તરતી ગળી અને ખરાબ થવા ન દીધી; નં. ૩૫૨૨થી નં. ૩૫૨૮ સુધીના અભંગોનો એ વિષય છે.

ખરેખર મૂળથીજ પાતકી અને પતિત છું અને તે ઉપરાંત હું તારે ખારણે લાંઘણ કરવા બેઠો તે મેં બીજો વધારાનો અપરાધ કર્યો.

૩૫૨૬-હે હરિ ! મારા સ્વમાનના ઉપર જોવો ખાસ પ્રહાર થયો ન હતો, તેમ મારા વાંસા ઉપર કોઈએ માર માર્યો ન હતો અને છતાં હું તમારી પાસે આવીને 'જૂળ રડચોકકળ્યો તે મેં ઘણું ખોટું કર્યું'. ઓ મારા દેવ ! મારા ચોપડાઓનું રક્ષણ કરવાને સાફ તારે નદીના ધરામાં જિતરણું પડ્યું અને મારી જાતનું રક્ષણ કરવા માટે તારે મારી પાસે પણ જિભા રહેવું પડ્યું. આ રીતે તેં તારી જાતને બે લાગમાં વહેંચી નાખી અને અહીં તેમજ પણ બેમાંથી એક પણ જગ્યાએ મને નુકસાન થવા દીધું નહિ. નાનાં છોકરાંને હાથે કોઈ વાર નજીવો અપરાધ થઈ જાય છે, તોપણ તેમનાં પ્રાકૃત માળાપ તેમને મરણુતોલ માર મારે છે; ત્યારે મેં તો ઘણો ભારે અપરાધ કર્યો અને છતાં મેં જે કર્યું તે બધું તમે સહન કર્યું. તમારા વિના બીજું કોઈ આટલું બધું સહન કરેજ નહિ, તે હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! તમારા જેવો દાતા તો ત્રિભુવનમાં બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. તમારી ઉદારતાનું હું શું વર્ણન કરવાનો હતો ? જરાક વર્ણન કરવા જઈ છું એટલામાં તો મારી વાણીજ કુંઠિત થઈ જાય છે.

૩૫૨૭-હે દેવ ! તારો પ્રેમ તો સગી માના પ્રેમના કરતાં પણ ચડી જાય એવો છે. પાણીથી પણ પાતળો અને ચંદ્રના કરતાં પણ વધારે શીતળ એવો તું પ્રેમના ધરા સમાન છે. હે પુરુષોત્તમ ! તને બીજા કોની ઉપમા આપવી ? તારા નામ ઉપર હું મારો દેહ એવારી નાખવા તૈયાર છું. તેં જે અમૃત પેદા કર્યું છે તેના કરતાં પણ તું વધારે મધુર છે અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચે મહાભૂતો તારામાંથી ઉત્પન્ન થયાં એવો તું સર્વશક્તિમાન

છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! હવે તો હું દક્ષત મૂંગો  
મૂંગો તારા ચરણ ઉપર માઝું મસ્તકજ મૂકી દઉં છું. મારા બધા  
અપરાધ તું क्षમા કરજે.

૩૫૨૮-એ વિઠોબાઈ જનેતા ! હું અવગુણી હોવાથી મોટે  
અપરાધી છું. મારા અપરાધ એટલા બધા છે કે, તેમની ગણના  
કરતાં પાર આવે એમ નથી, તે માટે તું હવે મને તારા ચરણ આ-  
ગળજ આશ્રયસ્થાન આપ. તું એટલું કર કે જેથી મારે જન્મ-  
મૃત્યુરૂપી સંસારને ફરીથી લોગવવો પડે નહિ. મારાં સંચિતકર્મ  
ઘણાં બધાં કર છે. તેઓ મને એક ક્ષણવારને માટે પણ વિશ્રાંતિ લેવા  
દેતાં નથી. મારી બુદ્ધિની અંદર પાર વિનાના પરપોટા ઉત્પન્ન  
થાય છે અને તેઓ ક્ષણેક્ષણે નવાનવા રંગ બદલતાજ રહે છે. ખીબ  
કોઈનો સંગ કરવા બહુ છું તો તેની સોળતનો મારી બુદ્ધિને  
એપ લાગે છે, તેથી તેમાં વિકાર પેદા થાય છે અને આખરે મારા  
બંધનનું કારણ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ !  
હવે તમે મારી તમામ ચિંતાઓને દૂર કરી દો અને મારા  
હૃદયમાંજ તમારો વાસ કરો.

૩૫૨૯-“ અધ્યા ! તને પંઢરીનાથ તેડાવે છે, તું ચાલ,  
વહેલો થા. ” આવા શબ્દો કોઈને મોઢેથી સાંભળવાનું સહુલાચ્ય  
મને કોઈ દિવસ સાંપડશે ખરું ? આવા શબ્દો મારે કાને પડશે  
કે તરત હું જીડીને જિલો થઈશ અને મારી પાછળનાં પ્રાપંચિક  
કામકાજને વિષે કશી ગોઠવણ કરવાની કે કોઈને કહી જવાની રાહ  
ન જોતાં, હું એકદમ પંઢરપુરની અર્થાત્ મારા પિયેરની વાટે વળી  
જઈશ. મારા મને હવે બધી લાજશરમ છોડી દીધી છે અને તેની  
તાલાવેલી પણ ઘણી વધી ગઈ છે. મને વારેઘડીએ એવા વિચાર  
આવે છે કે, કોઈ મને પંઢરપુરથી તેડવા આબ્યું હોય એવો સુ-

ખનો દહાડો હું કદી જોઈ શકીશ કે નહિ? તુકારામ કહે છે કે, મને પંઢરપુરનાં દર્શન થાય એવો મારો ભાગ્યોદય ક્યારે થશે?

૩૫૩૦-ઓ મારાં માળાપ! તમે મને કેમ વિસારે નાખી દીધા? એવું કયું કારણ જીભું થયું કે જેથી મારા ઉપરથી તમે તમારી કૃપા ખેંચી લીધી? હવે આ સંસારનો મારે શી રીતે અવેર કરવો અને મારા મનને મારે ધીરજ પણ કેવી રીતે આપવી? તમને મેં સંદેશ કહેવડાવ્યા પણ તેનો જવાબ મને હજી સુધી મળ્યો નથી. “તું ચિંતા કરીશ નહિ,” એવું પણ તમે મારા સંદેશના જવાબમાં મને કહેવડાવ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે એક શબ્દ કહીને પણ મારા મનનું સમાધાન કયું નહિ.

૩૫૩૧-મારા ગુણદોષ તેમના જણવામાં આવી ગયા હોવા જોઈએ અને તેથીજ શું તેમણે મને નિરાશ કર્યો હશે? નહિ તો તે આવો અયોગ્ય વ્યવહાર કરે એવા તો છેજ નહિ; કારણકે તેમના ઘરનો આવો સિવાજ પણ નથી. આપણી પાસે રહેલું મન ખરી સ્થિતિ સમજી જાય છે, એટલા માટે આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે વિચારદાશ જાણી લેવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, દેવે મારો ત્યાગ કર્યો તેને માટે મારી ખુદિજ જવાબદાર છે.

૩૫૩૨-મારી ધીરજ હવે ખૂટી જવા આવી છે. ત્યારે હવે શું હું મારા તરફથી દેવને સંદેશો કહાવી મોકલું? મારો સંદેશો સાંભળીને તેમને રીસ ચડશે, તેથી રીસના માર્ગો પણ કશો જવાબ તો આપશે ખરાને? તેમને છોકરાંમાં હું કાંઈ એકલોજ નથી; ખીજાં પાર વિનાનાં છોકરાં છે. પણ મારે તેમના સિવાય ખીજાં માળાપ તો છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેમને કશોય પણ સંદેશો કહાવી મોકલવામાં મને લાલજ છે, માટે નિરાંત વાળીને બેસી ન રહેતાં કાંઈક કહેવડાવવું તો ખરુંજ.



૩૫૩૩-હવે મારાં માળાપ જે ગામમાં રહે છે ત્યાંની વાટ જોતો હું ઊભો રહ્યો છું. મારા ઘરસંસારને લગતાં કામકાજ બગડવાનાં હોય તો ભલે બગડી જાય, તેમાં હું શું કરવાનો હતો? મારા મનને હવે કાંઈ કરતાં ચેનજ પડતું નથી. મેં ઘણા દિવસ સુધી પાર વિનાનો સંતાપ વેઠ્યો છે. મારો ઘરસંસાર જાણે શત્રુની માફક મારી કેડે પડ્યો હોય એવો મને લાગે છે. મારાં માળાપ જે મને ઘણાં વહાલાં છે, તેમના સ્વરૂપનું દર્શન કરવાને માટે મારું મન રાતદહાડો ઝૂંચી કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારો જીવ જવાનો હોય તો ભલે જતો. મેં તો શુદ્ધ ભાવ સહિત દેવનો આશ્રય લીધો છે.

૩૫૩૪-હે દેવ! તમને હું વીનવી શકું એવું મારું સદ્બાળ્ય કયાંથી? એટલા માટે અત્યારે હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું, તમને વીનવી રહ્યો છું. તે બધી પ્રાર્થનાઓ મેં તમારા ચરણ આગળ અર્પણ કરી દીધી છે એમ તમે માની લેજો. મારા પ્રેમના દબાણને વશ થઈને અથવા મારા ધીટ સ્વભાવને અનુસરીને મેં તમને એક પત્ર લખવાનું સાહસ કર્યું હતું. મારી અદ્ય જુદી તમારા સામર્થ્યની કલ્પના કરી શકતી નથી. જ્યારે વેદ તમારા મહિમાની કલ્પના કરતાં કરતાં હારી ગયા, ત્યારે હું પામર તેનું વર્ણન શી રીતે કરવાનો હતો? મેં મારા જોખડાતોતડા શબ્દોદ્ધાર તમારો મહિમા ગાયો, તેને તમે ઉદારભાવે અંગીકૃત કરી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, ઇંટના ઉપર ઊભેલા જે શ્રીહરિનું મેં દર્શન કર્યું હતું, તેમના ચરણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે.

૩૫૩૫-હે દેવના અધિદેવ! હે ગોપીઓના સ્વામી! તમારી ઉદારતાની કીર્તિ તો આખા ત્રેલોક્યમાં ફેલાઈ ગઈ છે. તમારું નામ-સ્મરણ કરનારાઓ

તમે તે સર્વનો નાશ કરી દો છો તેમના મોટામાં મોટા પાત  
 ઢોને તમે બાળી મૂકો છો. તમામ પ્રકારના મુખ તમારા ચરણના  
 આશ્રિત થઈને રહે છે તમામ પ્રકારના ઐશ્વર્ય, અદ્ભુતસિદ્ધિઓ  
 અને અતુર્વિધ મુક્તિ જેના ચરણનો આશ્રય લઈને રહે છે અને  
 જે પદ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને પણ હુલ્લ છે, તેવા શ્રીહરિ કૃપા  
 હાથની તાળીઓ મહિત નામગ્નરણ કરનારને પ્રાપ્ત થઈ નય છે  
 તુકારામ કહે છે કે, હે પાકુરગા! જેઓ નિર્બળ અને મૂળાં છવો  
 છે, તેમનું તો તું જીવનજ છે

૩૫૩૬-મારા પ્રારબ્ધની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થઈ ગઈ છે,  
 તેની મને કશી મમજણ પડતી નથી તમારા તરફથી મારે માટે  
 તેકું આવે એવો મલવતો મારી આખે દેખાતો નથી હે પાકુરગા!  
 તમારા જવાબની વાટ જોતા જોતા પણ પુષ્કળ દિવસ વ્યતીત થઈ  
 ગયા પણ આખરે તમે મને ઉદાસ બનાવી દીધો (ખીન્ને અર્થ)  
 તમે મારા પ્રતિ ઉદાસ થઈને બેઠા મે તમને જે સદેશો કહેવ  
 ડાવ્યો હતો, તેનો પણ મને તમારા તરફથી કશો ઉત્તર મળ્યો  
 નહિ મારા પ્રતિ તમારે આવી નિષ્કુરતા ન કરવી જોઈએ હે  
 ગોવિન્દ! હા તો તમે મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો અથવા મારા કરતા  
 ખીન્ન ઢોઈ વધારે જરૂરી કામમા તમે રોકાઈ ગયા છો તુકારામ  
 કહે છે કે, જરાક પણ ખર્ચ કરવો પડે તો તે તમને મોટી આકૃત  
 સમાન લાગે છે અને તેટલા માટે તમે કોઈની સાથે લેવડદેવડ  
 કરતા ડરતા રહો છો

૩૫૩૭-હે દેવ! તું મારી બાળતમાં જ્યારે આ પ્રમાણે  
 તાડ મન સાકડું કરે છે ત્યારે તે મને પેદા કર્યોજ શા માટે?  
 ત્યારે હવે તારા મિવાય ખીન્ન કોની આગળ જઈને મારે ઢીલુ  
 મોઢ કરીને જિલા રહેવ તે કહે હે દેવ! જ્યારે તું જ મને ફેડી દે

છે ત્યારે તારા સિવાય મારાં દુઃખને ફેડનાર બીજો કોઈ છે ખરો? તારા વિના હું જીવું પણ કોની પાસે અને રાહ પણ કોની જોઈ? મારે તારા સિવાય બીજો કોઈ મિત્ર હોય તો બતાવ. મારા અંતઃ-કરણનાં દુઃખ અને સંકટને પારખીને તેમનું નિવારણ તું નહિ કરે તો બીજું કોણ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મારા મનની કયી વિશ્રાંતિ તેં હીઠી કે જેથી તું મારા સંબંધમાં નિરાંત વાળીને બેઠો છે?

૩૫૩૮-ઓ દેવ! તું મને ફક્ત તારા દર્શનનું જ સુખ લેવા દે. એ સિવાય હું તને બીજી કશીજ તસ્દી આપવા ઇચ્છતો નથી. તને દુઃખ દેવું અથવા તને કશો શ્રમ આપવો એ ધર્મ શાકામનો? મારે તે નથી જોઈતો. હું રાતહહાડો તારું નામ તો લીધા કઈ છું, પણ તે મને થોડું થોડું લાગ્યા કરે છે. એક વાર તારી મુલાકાત થઈ જાય અને પછી તારું નામસ્મરણ થોડું ઘણું કરતો રહું, તો તેમ કરીને હું કાળને કાળમાં લાવી શકું ખરો. તારી મુલાકાત થઈ ગયા પછી જે કાંઈ સંચિતકર્મ મારે નામે સિલકમાં રહ્યાં હશે તે બધાં હું મારી મેળે ભોગવી છૂટીશ. તે જાણત તને હું જરા પણ તકલીફ આપવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તને મળવાની જાણત રાજરોજ ઉત્કંઠા રાખ્યા કરવી એ અગ્ર સેવકોનો સ્વભાવજ છે.

૩૫૩૯-જો મારા પિયરનો સંદેશો આવે, તો તેનાથી મારા સંતાપ દૂર તો થઈ જાય અને ત્યારે મને મારાં માળાપનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થઈ જાય ત્યારે તો પછી કશું દુઃખ રહેવા પામેજ નહિ. તે વખતે તો મારી બધીજ ઇન્દ્રિયો દોડાદોડ કરતી થઈ જાય અને મનની એકદમ સમાધિત અવસ્થા થઈને જિભી રહે. હવે જો તમે વારે ઘડીએ તેડવા આવો તો તોફાને પણ જાણ થઈ જાય

કે એને માળાપ છે તો ખરાં; નહિ તો ખાલી ગોલા કરવી એનો કથો અર્થ ન કહેવાય. મારે તમારી પાસે કશુંજ માગવું નથી. મને તો ફક્ત તમને મળવાની તૃષ્ણા છે, તેટલી તમે જો પૂરી કરી દો. તો તેથી તમારા આત્મપણામાં વધારો થશે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ઉપર મારો જે પ્રેમ છે તેમાં કદી પણ ઘટાડો થનાર નથી, તેમ તેનામાં ભાગ નથી પડવાનો અને તેનો તૂટી જવાનો પણ સંભવ નથી.

૩૫૪૦-તને મળવાની આશા રાખીને તો હું બેઠો છું, પણ તેને સફળ થવાનો વખત હજી નથી આવી લાગ્યો. ભાડિયાની અંદર શેકવા નાખેલી ધાણીના દાણા જેમ તડફડ તડફડ કરે છે તેમ તને મળવાને સાડ માડ ચિત્ત તડફડાટ કર્યા કરે છે. તને મળ્યા સિવાય મારા જીવને કેમ કરતાં ચેત પડવાનું નથી. તને મળવાનું મારા હાથમાં નથી અને તેવો વખત આવશે કે નહિ તે પણ હું કહી શકતો નથી. આવા ચિન્તાના વમળમાં હું સપડાઈ ગયો છું અને ઘડીમાં નીચે તો ઘડીમાં ઉપર એમ ફૂંચકાં ખાયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અનેક જાતના વિચારના પહાડ ઊભા કરીને તેમના ઉપર ચઢવા બિતરવાની એવામાં માડ મન રોઝાઈ ગયું છે.

૩૫૪૧-અરે ! મારી આંખોને પંદરપુરતું દર્શન કેમ થતું નથી ? આ આંખોએ તે એવડાં શાં પાપ કર્યાં હશે ? પંદરપુરને રસ્તે મારા પગ દેમ વળતા નથી ? અરે ! એવાં કર્યાં મારાં બળવાન પ્રારબ્ધકર્મ મારી આંખે આવીને ઊભાં રહ્યાં છે ? માડ માથું તમારા ચરણના ઉપર શાથી ઢળી પડતું નથી ? તમને આલિંગન દેવાને વાસ્તે મારા હાથ તમારા શરીર સુધી શાથી પહોંચતા નથી ? મારી તમામ ઇન્દ્રિયોની ભૂખ કેમ ભાગતી નથી ? અને તમામ ગુણનું વર્ણન કરી કરીને મારી જીભ પણ શાથી શુદ્ધ થઈ જતી નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ મારા શરીરરૂપી બારદાન

તારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ જઈને ક્યારે આળોટી પડે તેનોજ હું વિચાર કર્યા કરું છું.

૩૫૪૨-ઓ દેવ ! તને શું છોકરાં ઘણાં વધી ગયાં કે તેથી તેમના કચકચાટથી તું કંટાળી બચ છે? અમે તારાં છોકરાં તારી પાસે આવીએ તો તને એક પણ કોળિયો ખાવા દઈએ નહિ, એકું સમજીને તેં અમારો ત્યાગ કર્યો હોય તો તે કહી દે. હવે તો અમે અર્ધાં તારા આગળ ભેગાં થઈને અંદર અંદર લડલડા કરીને તને કાયર કાયર કરી દઈશું. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારા ઘરમાં ખાવાના રોટલા શું ખૂટી પડ્યા કે તેથી તેં મને કાઢી મૂક્યો છે ?

૩૫૪૩-હે દેવ ! તમે આટલું તો બહુતાજ હશે કે કોઈને ખાસ ચિંતા કરવાનું કારણ જિભું ન થાય તો તેને એમને એમ વિનાકારણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી; ત્યારે તમારે માથે એવી કયી ચિંતા લાગુ પડી ગઈ છે કે, તમે માફ સંકટ બહો છે અને તે છતાં તમે મને વિસારે નાખી દો છો? તમારી પાસે જે સંચય છે, તેમાં તમને ખોટ આવી જવાથી તમારી મૂળ યાપણની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, અથવા તમારા માથા ઉપર કોઈનું કરજ ચઢી ગયું છે અને તમારા લેણદાર તમારે બારણે ધામા નાખીને બેઠા છે. કદાચ તેથી તમે મને બૂલી ગયા હશે.

૩૫૪૪-તું કોઈની સાથે મને સંદેશે કહેવડાવે તો તેમાં મોઢામોઢાના વગરપૈસાના બોલ ઉપરાંત તને બીજાં કંઈ બર્થ તો કરવો નથી પડતો ને? પણ તારાથી આટલો યશ પણ લેવાતો નથી. ત્યારે બંને હવે તું તારા મનમાં કશી ચિંતા કરીશ નહિ અને સુખેથી દિન વ્યતીત કરજે. જો તારી પોતાની જાતનાજ સુખથી તારા મનનું સમાધાન થઈ જતું હોય, તો પછી બીજાની સાથે લેવડદેવડ કરવાની તારે શા આફ ગરજ રાખવી ?

તુકારામ કહે છે કે, મને સંદેશો કહેવડાવવામાં તારે એક પૈસાનો ખર્ચ તો કરવો પડે એમ છે નહિ, ત્યારે એટલા ફેાકટિયા શબ્દોનો તો તું ખર્ચ કર.

૩૫૪૫-લોભી માણસને પૈસાનો અલખરો લાગે છે, ત્યારે તે એક રીતે પૈસાની પાછળ ગાંડો ખની બંધ છે. તેને પૈસા સિવાય ખીન્ન કશુંજ વડાલું લાગતું નથી. ખીન્નું કોઈ તો થું, પણ પોતાના પેટનાં છોકરાં પણ તેને અળખામણાં લાગે છે. તે બધો વખત પોતાના પૈસા ઉપરજ નજર રાખ્યા કરે છે. આવું થવાથી તેને પૈસા સિવાય ખીજી બધી ચીજો ઉપર કંટાળો આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તે પ્રમાણે તને પણ ઘણા લોકોની ઉપાધિ વળગી જણાય છે.

૩૫૪૬-જેને એક વાર માખ્યું તેને ઉપરાઉપરી ફરી ફરીને માખ્યા ફરીએ એવા તો કોણ બાણે કેટલાય ઢગલાના ઢગલા પડ્યા છે, તેની મને કલ્પના નથી આવી શકતી. પરંતુ તું પોતે તૃપ્ત હોવા છતાં એ બાળત ભૂખ્યો જણાય છે અને એટલા માટે જેઓ તારી પાસે આવે છે તેઓ તારી સાથે એકદમ મળી જાય છે. બધો વખત લોકોના ભાગની વસ્તુઓ તારી પાસે ચાલી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તને આ કામમાંથી એકધડીની પણ કુરસદ મળતી નથી.

૩૫૪૭-તું તારા પગ એક સરખા જોડી રાખીને જિલો રહ્યો છે તે હોડે બેસવાનો તને કદી વિચાર પણ નથી આવતો. આમને આમ તો ઘણો કાળ વીતી ગયો-અઠ્ઠાવીસ યુગ વીતી ગયા-પણ તું હજી જિલો ને જિલોજ રહ્યો છે. તને થાક તો લાગતોજ નથી અને એક ક્ષણવારને માટે તું વિસામો લેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે લેવડદેવડ કરવાના કેટલાં અને કેવાં માપ છે તેની મને સમજ પડતી નથી.

૩૫૪૮-ત્યારે તું આટલી આટલી મહેનત કરીને આ બધું કેને સાફ લેશું કરે છે ? અમે તારાં છોકરાં કહેવાઈએ, તેમને તો લેશ માત્ર સુખ મળતું નથી. ભૂખને લીધે અમારા પેટમાં ખાડા પડ્યા છે અને તેથી અમે રડી મરીએ છીએ. ત્યારે આ બધાં સુખરૂપી ધન તું સાચવી રાખે છે તે કેને માટે તે તો કહે. અમને નહિ તો ખીજા કેને આપવાનો તારો વિચાર છે ? તું મારો બાપ છે અને છતાં તું મારી સાથે આવી રીતે વર્તે છે તેથી તને મારો નિસાસો લાગશે. અમે ટળવળી મરીએ છીએ તેથી કરીને અમારા શાપને લીધે તારો સર્વનાશ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાર પછી હું કશુંજ બાકી રહેવા દેનાર નથી.

૩૫૪૯-ખીજા લોકોની આગળ તારી આડીચૂગલી કરીને હું તારો બધોજ વેપાર જાપો વાળી દઈશ. તું જ્યારે મારા પ્રતિ આમ ઉઠાસીન ભાવ રાખે છે ત્યારે હું પણ મેં હમણાં કહ્યું તેવું કરીશ. હવે હું કશો ઉદ્યોગ કરવાનો નથી અને મારે મોઢેથી તારું નામ લેવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, “આ દેવ કશાજ બપનો નથી ” આણું હું લોકોને કહેતો જઈશ અને તારા આખા કુળનોજ હું નાશ કરી નાખીશ.

૩૫૫૦-હું શ્રીમંત બાપને પેટે અલાગિયો છોકરો જન્મ્યો છું, એવી વાત આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ છે અને તેથી તારી ઘણી અપકીર્તિ થાય છે. હું અહીં બાપા વિના ભૂખે મરી જઈ છું અને તું મને તારી પાસે તેડાવી લેવાને માટે કોઈને મોકલતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારી આવી વર્તણૂકને લીધે મને મારું જીવતર વ્યથું લાગે છે.

૩૫૫૧-આજ પછી જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કરજે. હું રાંક તારી વાટ જોયા કરું છું, જેમ સમજીને નાનોસૂનો પણ એકાદ

સંદેશો તો કહાવી મોકલ. મારો પ્રાણ કંઈ આવી ગયો છે અને માફ મન તારા ચરણ આગળ જઈ જોઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, તું શું કરવા જોઈ છે તેનો મને જ્યારે વિચાર આવે છે ત્યારે મારા મનમાં ઘણી ચિંતા થાય છે.

૩૫૫૨-હવે મારી ધીરજ પણ કેવી રીતે રહે અને મારી બુદ્ધિ પણ કેવી રીતે સ્થિર રહે? મારા મનને રોકવાનો હું યત્ન કરી જોઈ છું, પણ તેમાં માફ કંઈ વળતું નથી, કારણકે તે મારે સ્વાધીન નથી. મારી વાસના પણ શુદ્ધ નથી. ત્યારે હવે તારી પ્રાપ્તિ કરવાને સારું જે મૂળ ધન જોઈએ તે મારી પાસે તો છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવું આવું થવાથી મારી કેવી દુર્દશા થઈ ગઈ છે તે હવે તું જ કહે.

૩૫૫૩-તું મારી વાણી તારે કાને સાંભળે એટલી તેનામાં યોગ્યતા નથી, એટલે મારા સાચા ભાવ સહિત માફ મસ્તક તારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું. શું કરું તો મારા ચિત્તનું સમાધાન થાય તેજ મને સમજતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મેં તને જે વિનંતિ કરી હતી તેના ઉપર તારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩૫૫૪-પંડરપુરની યાત્રા કરવા ગયેલા વારકરીઓ પાછા આવે ત્યાંમુધી હું તેમની મીઠ માંડીને વાટ જોતો બેસી રહીશ. તેઓ આવશે ત્યારે હું તેમને નમસ્કાર કરીને પૂછીશ કે, દેવે તમારી મારફતે મને કંઈ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે? તુકારામ કહે છે કે, તેઓ પંડરપુરથી પાછા આવ્યા છે એવું જાણીશ ત્યારે હું દોડતો તેમની સામે જઈશ.

૩૫૫૫-તમારા મંદિરના મહાદ્વારના સૌથી નીચેના પગથિયા આગળ હું આજોટિયાં ખાઈશ. એનેજ તમે મારા દંડવત્



માની લેજો એવો મારો સંદેશો તમને સંતોષે કહ્યો હશે. હાથ-માંની લાકડી છોડી દઇએ અને તે જેવી રીતે જમીન ઉપર પડી જાય, તેમ હું મારા શરીરને ભોંય ઉપર લાંબુ કરીને તમને સાધાંગ નમસ્કાર કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, નાનું છોકરું પોતાના શરીર-નો વિચાર કર્યો વિના હઠે ભરાઈને માની આગળ આજોટી પડે છે તેમ હું તમારી આગળ આજોટીશ.

૩૫૫૬-હે વૈષ્ણવ જનો ! તમે મારા તરફથી દેવને વિનંતિ કરજો. તમારે એવું કહેવું કે, તુકાએ તમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે તમે તેને તમારા ચરણ આગળથી વેગળો કરી દીધો છે ? તમે આ પ્રમાણે દેવના કાલાવાલા કરજો. મારે માટે તેમની આગળ કકળી પડજો અને તેમની દયાને માટે ભિક્ષા માગજો. તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર મારી દૃષ્ટિએ પડતું નથી અને ઈંટ પર ઊભેલા ચરણનું મને દર્શન થતું નથી, તેનું કારણ દેવને પૂછી જોજો.

૩૫૫૭-જો દેવ મારા ઉપર કૃપા કરશે તો તરતજ હું દોડતો દોડતો તેમની પાસે જઈને ઊભો રહીશ. ત્યાં મને બધા વૈષ્ણવો-નો મેળાપ થશે અને બધી મંડળીના ભેગો હું આનંદ સહિત નૃત્ય કરીશ. પછી હું રુકિમણી માતૃશ્રીની પાસે જઈને ખૂબ લાડ કરીશ અને તેમને ધાવવા મંડી જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા પિતા પાંડુરંગને જોતાં વારજ મારા ત્રિવિધ તાપ શમી જશે અને મારું શરીર ટાહું શીતળ થઈ જશે.

૩૫૫૮-ઓ દેવ ! તું મારા આ બોલ સાંભળી લે અને તેનો ઘટતો જવાબ મને ઝટઝટ કહેવડાવજો. તું જો કૃપાળુજ હોય તો આ પતિતને તારી પાસે બોલાવી લેવાને માટે તેડું મોકલાવજો. મારામાં જે જે પાપ હોય તે મનમાં ન લાવતાં તે તે સર્વનો તું નાશ કરી દેજો. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હું તને પૂછું છું કે, આ કામ

રવા જેટલું તારા ચરણમાં સામર્થ્ય છે કે નહિ ?

૩૫૫૬-દેવનો મહિમા કાને સાંભળ્યાથી પૂર્વે કદા પ્રમાણે મનને વિશ્રાંતિ મળી રહે છે. ત્યારે તે હરિનો આનંદ બીજા અનુભવવાની તક મળે તો પછી મળ્યાજ શી રહે ? તે આનંદનું વર્ણન કરતાં જીવ કદી થાકેજ નહિ અને જીવત્રી તે આનંદોદ્ભાસથી નાચવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે આનંદનો રસ આપવાને મારી તૃપ્તિ દોડદોડા કરી રહી છે.

૩૫૬૦-હવે મારે તે કયાં સુધી શોક કયાં કરવો ? એવું કયાંથી તો જીવટો દુઃખમાં વધારો થયા કરે છે અને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખનો જન્મ થાય છે. ત્યારે હવે તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. મારી વાત પોતાના મન ઉપર લે એવો કોણ છે ? જો મારી પાસે થોડોઘણો પણ પુણ્યનો સંચય હોત તો, મારે આટલી બધી મહેનતજ શા વાસ્તે કરવી પડત ? તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તો કોઈ પણ પ્રકારનું બળ નામમાત્ર પણ નથી; તે છતાં હે દેવ ! તને મળવાની મને તાલાવેલી લાગી છે.

૩૫૬૧-તારી સાથે જો હું આ પ્રમાણે મનમાં રોપ લાવીને બોલવા માંડું, તો તેથી દુનિયામાં તારી અપકીર્તિ થશે અને તેથી તારી સુખશાંતિમાં પણ લાંગ થશે. વળી મારા આવા કકળાટને પરિણામે જો કોઈ વાર તારો મરવાનો વખત આવી લાગે, તો તેથી દુનિયાના લોકો મારા પર તહોમત મૂકવા આવશે અને મને દુઃખ દેશે. ઘરમાંજ જ્યારે કલેશ પેસે ત્યારે ઘરનાં માણસોને કેમે કરતાં સુખ થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા કપાળમાં આ રીતે મોઢે ચઢાવેલા છોકરાની જેમ બોલવાનું લખાયું છે.

૩૫૬૨-તું હવે સુખેથી મજા કર, એવો મારો તને આશીર્વાદ છે. ઓ દેવ ! “મારાં છોકરાં કુશળ તો છેને ?” આવો સવાલ તું

કોઈ દહાડો કોઈને પૂછીશ ખરો કે નહિ ? ભલે, લાંબી મુદત વીતી ચૂક્યા પછી પણ તું મારી ખબર અંતર લેશે કે નહિ ? તુકારામ કહે છે કે, ખીબા કોઈ કારણસર નહિ તો લોકલાબથી ડરીને પણ તું એક દહાડો મને તેડવા આવીશ કે નહિ ?

૩૫૬૩-ત્યારે હવે તું મારી એક છેલ્લી વાત સાંભળી લે, અને પછી તારી નજરમાં આવે તેવો તું તેનો જવાબ દે. હવે હું નકામો કથકચાટ કરવાનો છું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, લોકોમાં તારે વિષે જે કાંઈ કહેવાય છે તેને તું સાચું પાડીને તેની આખર જાળવી રાખજે.

૩૫૬૪-ઓ પાંડુરંગા માતા ! આ મેં જાણકારપણાનો અને મોટાઈનો ભાર માથા ઉપર લઈને જે કાંઈ કહ્યું, તે તમામ અપરાધોની તું મને માફી આપજે. મારે હાથે તારી સ્તુતિ અથવા નિંદા જે કાંઈ થયું હોય તે તારે સહન કરી લેવું ઘટે છે. તુકારામ કહે છે કે, કારણકે તે મને લાડકવાયો બનાવી દીધો, ત્યારે હવે મારી માગણીઓ તારે પૂરી કરવીજ જોઈશે.

૩૫૬૫-મારાં માળાપતા તરફથી કેવો સંદેશો આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મારી આંખોમાંથી બિંદુ બીડી ગઈ છે. મનમાં મોટી મોટી આશાઓ રાખીને હું મારે કપાળે હાથ દઈને તે સંદેશાની વાટ જોતો જોઈ જોઈ છું. હું જોઈજોઈ મારી આંગળીઓના વેદા વડે દહાડા ગણતો જાઉં છું. મારો જીવ ઘણોજ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને કેમે કરતાં ધીરજ રહેતી નથી. સંતોની મારફતે મેં સંદેશો તો કહાવ્યો હતો, પણ તેઓ સંદેશો કહેવાનુંજ ભૂલી ગયા હોવા જોઈએ; અથવા જો તેમણે મારો સંદેશો મારાં માળાપને પહોંચાડ્યો હોય, તો તેઓ કશા કામમાં વરૂંધાઈ ગયાં કે શું થયું તેની મને સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે,

મારા માળાપની પામે તો મારા જેવા ઘણાય છોકરા હશે, તો પછી મને કોણ મનાવવાને આવવાનું હતું ?

૩૫૬૬-પણ જ્યાંસુધી મારા માળાપ કૃપાના સમુદ્ર સમાન રહેશે, ત્યાંસુધી તો ઘણું કરીને માગી અને તેમની વચ્ચે તેઓ ઝાંઝુ છેડું પડવા નહિ દે બોવાને માટે આખો અને સાલળવાને માટે ધાન તેમની પાસે પારવિનાના છે અને તેઓ આખા જગતને ચારે બાજુએથી પરિપૂર્ણ કરીને બેઠા છે સૌના અત કરણની વાત તેઓ વગર કહ્યે જાણી જાય છે અને જેનામા જે ઇચ્છા હોય તેને તેઓ પૂર્ણ કરી દે છે એ તેમની આવી કીર્તિ ઘણા લોકોને મોઢેથી સાલળી છે અને મારા મનમા તેની સમ્માધને વિષે વિશ્વાસ જામી ગયો છે તુકારામ કહે છે કે, તે પોતાનું આપેલું વચન પાળે છે તેના બોલ કદી વ્યર્થ જતા નથી

૩૫૬૭-હવે આજ પછી માત્ર પ્રારબ્ધ મારી આગળ જિભુ રહીને શુ શુ કરશે તેની મને સમજણ પડતી નથી મને દેવતું તેડું મળે તેમા માત્ર પ્રારબ્ધ વિધન જિભુ કરશે કે, વધારે ઉતાવળ કરાવશે તે હું અત્યારે કાઢી કાઢી શકતો નથી જ્યાંસુધી મારા દેવનો સદેશો લઈને વારકરી યાત્રાગુઓ આવી પહોંચે નહિ અને તેમને હું મારી પોતાની આખે બોવા પામું નહિ, ત્યાંસુધી માત્ર ચિત્ત અનેક પ્રકારની કપનાઓ કરતું જ રહેવાનું માગ જુદિ રૂપી સરોવરમા આગાના અનેક તળેડો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના ધક્કાને લીધે મારી જુદિની ચચગતા વધી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, પણ જે ઘડીએ ત્યાંથી મારા ઉપર સદેશો આવી પહોંચશે તે ઘડીએ મારી તમામ ઇદ્રિયો શીતળ થઈ જશે

૩૫૬૮-હવે જાણે વાગ્કરી યાત્રાગુઓએ દેવમંદિરમા જઈને દેવને મોઢેથી મને કહેવાનો સદેશો માલળી લીધો હશે

દહી ભાતનું મંગળ ભોજન કરીને પંઢરપુરથી પ્રયાણ કરવાના શુભ મુહૂર્તને સાધી લેવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા હશે પ્રયાણ કરતી વખતે તેમના કઠ ગદ્ગદ થઈ જતા હશે અને શ્રીહરીથી થવાના વિયોગની ઘડીએ તેમના હૈયામાં પ્રેમની ભરતી ઊછળી રહી હશે. ત્યાથી નીકળતી વખતે સતો એકબીજાને આલિંગન દઈને આશ્વાસન આપતા હશે. તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર છોડતી વખતે વિયોગદુઃખ ખમી નહિ શકવાથી વારે ઘડીએ તેઓ મદિરના કળગના ભણી ભેતા હશે.

૩૫૬૬—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પંઢરપુરથી નીકળેલા વારકરી યાત્રાળુઓ હવે રસ્તે ચાલતા થયા હશે પંઢરપુરમાં દીઠેલા ઉત્સવના સુખના સસ્મરણે તેમના મનમાં તાબ હોવાથી તેઓ રસ્તે ચાલતા ચાલતા એકબીજાની સાથે તેમને વિષે વાર્તાલાપ કરતા હશે. ઉત્સવ વખતે જેણે જે કથા સાંભળી હશે અથવા કહી હશે, તે વિષયનો પ્રેમ તેના હૃદયમાં દબીભૂત થઈ ગયો હશે હાથમાં ગરુડ ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ, પતાકાઓ, કરતાલ, મૃદંગ વગેરે લઈને તેઓ ભજન ગાતા ગાતા અથવા એકબીજાની સાથે આનંદની ચર્ચા કરતા ક્રંતા ચા-ચા આવતા હશે તુકારામ કહે છે કે, હવે તેઓ થોડી વારમાં આવી પહોંચશે એટલે હું તેમને આલિંગન દઈને કુશળ મંથ પૂછીશ.

૩૫૬૭—પ્રથમ તો હું તેમને માગ માળાપની હેમકુશળતાના સમાચાર પૂછીશ અને તે પૂછી લેતા મુખીમાં મારા અગત સુખ દુઃખને વિષે એક શબ્દ પણ મોઢામાંથી કાઢીશ નહિ મારા તરફથી હું જરા પણ ઉતાવળિયાપણું કરનાર નથી. તેઓ જે કહેશે તે બધું સાંભળી લઈશ મારા અંત કરણની સુખ વાતો તે મતો સમજી ગયાજ હશે, તેથી કહીને તેઓ મને ત્યાથી આપોલો મહેતો

હી સંભળાવશે. પછી તેમના ચરણ ઉપર હું પ્રેમસહિત માડું  
સ્તક મૂકી દઈશ અને તેમને પ્રેમોદ્ધાસપુષ્પ આલિંગન દઈશ.  
તુકારામ કહે છે કે, હું માડું શરીર તેમના ઉપર જોવારી નાખીશ.

૩૫૭૧-મારા ઉપર નારાયણના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થાય  
વી રીતે તે સંતોએ મારા વતી તેમની ખૂણ આજીજીઓ અને  
લાલાલા કર્યા હશે અને મેં મારા બોળડાતોતડા શબ્દોમાં  
તેમની મારફતે દેવને કહેવડાવેલો સંદેશો તેમણે ખૂણ વિસ્તાર-  
મૂર્ધક અને તેમાં યોગ્ય સુધારોવધારો કરીને તેનું મહત્ત્વ દીધી  
ઝેઠે એવી રીતે મારાં માળાપને સંભળાવી દીધો હશે. મારાં  
માળાપની મારા વતી તેમણે કુશળતા પૂછી હશે અને હવે તમે તેને  
(તુકારામને) તમારી પાસે બોલાવી લો એવું કહ્યું પણ હશે. મારા  
હૃદયની હાલત કેવી છે તે તો તે સંતો સારી રીતે જાણે છે, તેથી  
તેનું વર્ણન તેમણે દેવની આગળ કર્યું હોવું જોઈએ. તુકારામ  
કહે છે કે, તેમની સાથે સાથે કોઈ મને આણું કરવા આવ્યું છે  
કે નહિ અથવા મારાં માળાપે મને તોડાવવાને કશો વાયદો કયો  
છે કે નહિ તે હું પૂછી જોઈશ.

૩૫૭૨-જો તારા તરફથી મને તેડું આવે એજ ખાદ્ય વસ્તુ  
મને તું આપી દે, તો તારી અને મારી વચ્ચે એક જાતનો દંઢ  
વિશ્વાસ સ્થપાઈ જાય. તું મને પૂરેપૂરો નિરાશ તો નહિજ કરે;  
કેમકે હે જનનિ ! તારું ચિત્ત તારાં બાળકો ભણી જેવું આવ્યા કરે છે.  
તારે મારાં આચરણનો શા સાડું વિચાર કરવો જોઈએ ? તારે  
મનમાં લોકનિંદાની ધીક રાખવી જોઈશે. હું પોતે હીનકર્મ  
કરનારો તો છુંજ. તુકારામ કહે છે કે, બાળકને માટે તેને જન્મ  
દેનારી માતાના મનમાં બળાપો થયા કરે છે એ વાતની માડું  
મનજ સાક્ષી પૂરે છે.

૩૫૭૩-કોઈની પાસે જઈને બેસવાથી પણ મારા મનનું સમાધાન થતું નથી. વારેઘડીએ મારાં માળાપના વિચાર આવ્યા કરે છે. ઘડીએ અને પળે મને તેઓજ સંસાર સંસાર થયા કરે છે. તેઓ મને એક ક્ષણ વાર પણ વિસારે પડતાં નથી. જાણે હવે પછી કશું જોણુંજ નહિ એવો મનમાં નિશ્ચય કરું છું. પણ વખત આવે છે ત્યારે બધું ભૂલી જાઉં છું. મારી ઇચ્છા પછી તેમના તરફ જ ખેંચાયા કરે છે અને ત્યાંજ તેમને વિશ્રાંતિ મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ક્યારે મારાં માળાપની પાસે જઈને બેસી જાઉં એવી લાગણી અને એકસરખી તાલાવેલી મારા મનમાં થયાજ કરે છે.

૩૫૭૪-જોકે મને તેથી અત્યંત હાનિ તો થતી નથી, પણ મારાથી નિરાંતે બેસી રહેવાતુંજ નથી. કેમ કરતાં મને તેઓ વિસારે પડતાં નથી. કોઈ પણ વારકરી ચાચાતું હું જ્યારે પંદર-પુરથી પાછો આવેલો જોઉં છું, ત્યારે તેની પાસે જઈને હું તેને એકજ સવાલ પૂછું છું કે, મારાં માળાપ મને તેડું મોકલશે કે નહિ? એ સિવાય મારા મનને બીજા કોઈ પણ વિષયમાં રસ પડતોજ નથી. રાતદહાડો મને મારાં માળાપનાજ લણકારા વાગ્યા કરે છે. મને તેમની એટલી તીવ્ર ભૂખ લાગી છે કે, તેથી મારું રૂઢય આકુળજાકુળ બની જાય છે અને આવી ને આવી સ્થિતિમાં કેટલાય દિવસ વીતી ગયા અને છતાં હજી મને તેમને મળવાનો પુરોગ પ્રાપ્ત થયોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં તેમના દર્શનની તીવ્રતા તીવ્ર બૂખ લાગી છે; પણ તેમનો વિચાર થાય છે તે વિષે મને કરી સમજણ પડતી નથી.

૩૫૭૫-અરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેની જ્યાંસુધી સમજણ પડે નહિ ત્યાંસુધી હું તેને નિબેધ કેવી રીતે કરી શકું? આ મારા

માળાપ કોઇને પણ ધિક્કારે છે એવું મેં આજ સુધીમાં એક પણ માણસને મોઢેથી સાંભળ્યું નથી. એટલા માટે હું તેમના પ્રતિ અયોગ્ય વચન બોલતો નથી. મને હાનિ થતી હોય એવું લાગે છે, પણ તે છતાં હજી હું નિરાશ થતો નથી. આવો મારો આજ સુધીનો સ્પષ્ટ અનુભવ છે. જે વિલંબ થાય છે તે મારા પ્રારબ્ધને લીધેજ થાય છે, તો પછી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી શા વાસ્તે મારી ધીરજ રહેતી નથી? તુકારામ કહે છે કે, છેવટે તો બધાં રૂડાં વાનાંજ થવાનાં છે. અગાઉ પણ અનેક લક્ષ્મી તેમની વાટ ભેટા બેઠા હતા. તેમની સ્થિતિ કેવી હતી તે હું જાણું છું.

૩૫૭૬-જેઓ મારાં માળાપના તરફથી મારી પાસે આવે છે તેમને પણ હું મારાં માળાપના જેવાજ ગણું છું. હું તેમને કુશળ સમાચાર પૂછીશ. તેમને પગે હું માર્ગ મસ્તક મૂકી દઈશ અને તેમને મારા બાહુ વડે આલિંગન દઈને તેમનું પવિત્ર ચરણોદક હું વહેલો વહેલો મારા માથા ઉપર ધારણ કરી લઈશ. પછી તેમને સર્વ પ્રકારની કુશળતાની ખબર અંતર પૂછીશ. એવા લક્ષ્મીને મારી પાસે આવવાને સારૂ કાંઈ સારો દહાડોવાર ભેલો પડતો હશે? પછી મારા હૃદયની સુખદુઃખની સ્થિતિ જેવી છે તેવી હું તેમની આગળ વર્ણવીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેને જેનો શોખ હોય છે તેને તેનો કંટાળો આવતો નથી. મારી વાણી જેમ હમેશાં બોલે છે તેમ તેમની આગળ પણ બોલશે.

૩૫૭૭-જેઓ આપણી પાસેના પાસે હોય છે તેમનો વિયોગ થઈ શકતો નથી. તેઓ તો ચિત્તની અંદર સદાને માટે ઘર કરીને વસી બાય છે. તેમનું કદાપિ વિસ્મરણ થતું નથી અને તેમની બાળત કશો સંશય પેદા થતો નથી. મારાં માળાપ ન્યાં રહે છે ત્યાંથી જે કોઈ આવે છે તે મને પ્રિય લાગે છે. મારા હાથમાંનું



૩૫૭૩-કોઈની પાસે જઈને બેસવાથી પણ મારા મનનું સમાધાન થતું નથી. વારેઘડીએ મારાં માળાપના વિચાર આવ્યા કરે છે. ઘડીએ અને પળે મને તેઓજ સાંભર સાંભર થયાં કરે છે. તેઓ મને એક ક્ષણ વાર પણ વિસારે પડતાં નથી. જાણે હવે પછી કશું બોલુંજ નહિ એવો મનમાં નિશ્ચય કરું છું. પણ વખત આવે છે ત્યારે બધું ભૂલી જઈ છું. મારી ઇદ્રિયો પણ તેમના તરફ જ ખેંચાયા કરે છે અને ત્યાંજ તેમને વિશ્રાંતિ મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ક્યારે મારાં માળાપની પાસે જઈને બેસી જઈ એવી લાગલાગટ અને એકસરખી વાલાવેલી મારા મનમાં થયાજ કરે છે.

૩૫૭૪-જોકે મને તેથી પ્રત્યક્ષ હાનિ તો થતી નથી, પણ મારાથી નિરાંતે બેસી રહેવાતુંજ નથી. કેમે કરતાં મને તેઓ વિસારે પડતાં નથી. કોઈ પણ વારકરી યાત્રાળુને હું જ્યારે પંઢર-પુરથી પાછો આવેલો જોઈ છું, ત્યારે તેની પાસે જઈને હું તેને એકજ સવાલ પૂછું છું કે, મારાં માળાપ મને તેડું મોકલશે કે નહિ? એ સિવાય મારા મનને બીજા કોઈ પણ વિષયમાં રસ પડતોજ નથી. રાતદહાડો મને મારાં માળાપનાજ ભણુકારા વાગ્યા કરે છે. મને તેમની એટલી તીવ્ર ભૂખ લાગી છે કે, તેથી માફ હૃદય આકુળજ્યાકુળ બની જાય છે અને આવી ને આવી સ્થિતિમાં કેટલાય દિવસ વીતી ગયા અને છતાં હજી મને તેમને મળવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં તેમના દર્શનની તીવ્રમાં તીવ્ર ભૂખ લાગી છે; પણ તેમનો શો વિચાર થાય છે તે વિષે મને કશી સમજણ પડતી નથી.

૩૫૭૫-ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેની જ્યાંસુધી સમજણ પડે નહિ ત્યાંસુધી હું તેનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શકું? આ મારાં

મને ચરી મોકલાવ્યા પછી એક વાર પણ માન માળાએ મને પોતાની પાને તેડાવ્યો નથી

૩૫૮૦-આજ સુધી તો હું મમાગના મકલમાં એવો મપડાઈ ગયો હતો કે તેથી મારા મનને વિશ્રાંતિ તો કદી મળતી ન હતી બધો વખત ણાયડીછોકરાના અને પંખાને લગતા વિચારોનું મનમાં આવ્યા ડરતા હતા અને વળી તેમને લગતા કામકાજ કરવામાં હું બધો વખત ચૂંચવાયેવો અને ચૂંચવાયેલો રહેતો. હવે માફ નગીબ લેખકવાને સાડાં જોડે કંઈ છે એવું મને લાગે છે, કારણકે હવે મારી બધી ઉપાધિઓ દૂર થઈ ગઈ છે હું મારી આગળપાછળ જોવા જાઉં છું, તો તમને હું મગી શકું એવો લેગમાત્ર પણ મલવ જણાતો નથી મને ચિંતા ઉત્પન્ન થવાનું એજ કારણ છે તુકારામ કહે છે કે, હું પરમાર્થના વિપક્ષમાં ભાગ્યહીન છું અને તેથીજ મારે આટલા વખત સુધી ગહ જોવી પડે છે.

૩૫૮૧-મારા માગાપને મળ્યે ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો. હું પ્રાપચિક વ્યવમાયમાં ચૂંચવાઈ પડ્યો તેથી મારો અને તેનો વિયોગ થઈ ગયો પ્રપચને લીધે વ્યાસગ થાય છે અને તેમાં હું ચૂંચવાઈ ગયો તે ઘડીએ મને તે વાતનું ભાન ન હતું સળધ તો તોડ્યાથી તૂટી જાય છે અને જોડ્યાથી જોડાઈ જાય છે આપણી વર્તણૂકના ઉપર બધો આધાર રહે છે ઘણા સંદેશા કહાવ્યા પછી મને માગાપના તન્કથી એક વાર જવાળ મળ્યો હતો, તે મેં મારી પામે માલવી રાખ્યો છે તુકારામ કહે છે કે, ઘણા દિવસથી મારો અને માગ માગાપનો મળધ તૂટી ગયો છે, તેથી તેમણે મારા ઉપરથી પ્રેમ ઉતારી દીધો હોય એવું મને લાગ્યા કરે છે

૩૫૮૨-મેં માફ હૃદય કઠોર કરી નાખ્યું, તેથી મારા માળા પે પણ તેમના હૃદય કઠોર કરી દીધા કે શું તેની મને સમજણ

કામ હું ભૂલી જાઉં છું અને મારા શરીરનું પત્તુ મને લાન રહેતું નથી. ખાતી વખતે હું ગળ્યું ખાઉં છું કે મોથું તેની મારી જીભ પરખ કરી શકતી નથી. મારાં માળાપની પાસેથી ગમે તો કોઈ અંત્યજ આવે તોપણ તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, એવો નિર્ણય મારાથી કરી શકાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં પોતાનું હિત હોય છે તે તરફ ચિત્તનું આકર્ષણ થાય છે. હિતના લણી ચિત્ત પોતાની મેળેજ ખેંચાઈ જાય છે.

૩૫૭૮—હવે મારા વારકરી મિત્રો આવી પહોંચશે એવી મારા જીવને પ્રબળ આશા પેદા થઈ છે. મેં તેમની જોડે મારાં માળાપના ઉપર સંદેશો કહાવી મોકલાવ્યો હતા, તેનો તેમણે શો જવાબ કહેવડાવ્યો છે તે હું તેમને પૂછી જોઈશ. કોને કેટલો નફો થયો, ત્યાં કેવો કેવો માલ આવ્યો હતો, કોણે કયો માલ વહોરી લીધો, તે બધું હું તેમને પૂછી વળીશ. મારાં માળાપે મારે માફ તમારી મારફતે શું શું ખાવાનું મોકલાવ્યું છે તે પૂછીશ. તમે બધાએ ખૂબ આનંદ લોગવ્યો કે નહિ તે હું તેમને પૂછીશ. તુકારામ કહે છે કે, તે વારકરી મિત્રો મને જે કંઈ કહેશે તે બધું હું સાંભળીને મારા મનની અંદર ધારણ કરી રાખીશ.

૩૫૭૯—આ બધા વિચાર હું કરું છું તો ખરો, પણ તે શા કામના? મને તેવો અનુભવ થશે કે નહિ? મારા મનને કશી બાળતમાં રસ પડતો નથી. હવે તો મારા પ્રારબ્ધ અનુસાર મને જે લાભ થાય તેજ ખરો. શું હું પાસે જઈને રાંધેલું ચાખી આવ્યો છું? અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ આવ્યો છું? એટલા માટે હાલ તો મારા મનથી વિચાર કરવાનુંજ કામ થઈ શકે એમ છે. વળી મારાં માળાપને કામનો બોલો પણ કાંઈ ઓછો નથી. તેમના મન ઉપર ઘણી બાબતોથી આકર્ષણ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે,

વળાવીને પાછો આવ્યો ત્યારથી મારું લક્ષ્ય તમારા રસ્તા ઉપર ચોટી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે જતાં આવતાં ક્યાં ક્યાં મુકામ કરશો અને તમને પાછા આવતાં એકંદર કેટલા દિવસ લાગશે તે હું જોઈ જોઈ ગણ્યા કરું છું.

૩૫૮૬-મને તમારા દર્શન થયાં તેથી મારો આજનો દિવસ ધન્ય થઈ ગયો. હવે મને મારાં માળાપની બધી વાત માંડીને કહો. હું મારા મનને તત્પર કરી દઈને બધું સાંભળી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, દેવના નામમાંજ મારો બધો સમારંભ સમાઈ જાય છે.

૩૫૮૭-મારાં માળાપ શું બોલ્યાં તે તમે મને કહો. મેં તમારી સાથે એક કાગળ લખી મોકલાવ્યો તેનો તેમણે શો જવાબ આપ્યો તે મને કહો. તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે કહેવડાવેલી બધી વાત તેમણે ધ્યાનમાં લીધી કે નહિ?

૩૫૮૮-વિઠોબાએ મારે માટે શું ખાવાનું મોકલાવ્યું છે તે કહો. એને માટે મારો જીવ ધણોજ અધીરો થઈ ગયો છે. તેમણે મારા ઉપર કાંઈ દયા બતાવી હતી કે નહિ? મને મૂઠ જાણીને તેમણે ઉપેક્ષા તો નથી કરી? અથવા મારા ઉપર તિરસ્કાર તો નથી આણ્યો? તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગના મનમાં મારે વિષે શો વિચાર છે તે તમે મને કહો.

૩૫૮૯-આજના લાલને હું એટલો બધો મોટો માનું છું કે, તેની સરખામણીમાં આખું બ્રહ્માંડ પણ નાનું જણી જાય છે. મારા મનને અત્યારે જે આનંદ થાય છે તેની કલ્પના કરવી પણ સહેલ નથી. જેમને માટે મારું હૃદય ઉત્કંઠિત હતું તેમનાજ ચરણનાં મને દર્શન થયાં? તેમની વાટ જોતાં જોતાં તો મારી આંખો દુખવા આવી હતી અને મારા મનની ઉત્સુકતાની સીમા રહી ન હતી. હવે

પડતી નથી. મારા મનના કઠોરપણાની માફ મનજ સાક્ષી પૂરે છે. મેં મારા માળાપનો રસ્તોજ છોડી દીધો. ત્યાર પછી જેમ માફ થયું તેવું તેમનું પણ થઈ ગયું. બેઠ્ઠિકરાપણાને લીધે માળાપથી દૂર થઈ જવાય છે. મને મારાં માળાપનું સ્મરણ થયું નહિ તેથી કરીને તેમના જીવને પણ ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપનો ધર્મનાં સગાં છે અને તેથીજ મારી અને તેમની વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે.

૩૫૮૩-હવે નકામો જાળાપેશા માટે કરવો જોઈએ? એવું કરવાથી મનને જૂઠો ત્રાસ થાય છે. ખરી સ્થિતિ શી છે તે તો હવે વારકરીઓ આવશે એટલે જટ લઈને સમજાઈ જશે. ઘણા વખતથી જે ઘટનાની રાહ જોયા કરતો હતો, તે હવે હાથવેંતમાં આવીને ઊભી છે. હવે જરા ધીરજ રાખીશ તો તેનું રૂડું ફળ મળશે. રસ્તે ચાલનારો સુમાદર એક દિવસ તો પોતાને મુકામે જરૂર જઈ પહોંચે છે, પણ ચાલતોજ અટકીને ઊભો થઈ રહે તે મુકામથી વેગળો રહી જશે. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ આશાની અંદર બંધાયેલો છે, માટે હું તેમના કાલાવાલા અને આજીજીઓ કરીશ.

૩૫૮૪-હે દેવો! તમે થાકી ગયા હશે. હું તમને નમસ્કાર કરું છું, તેનો તમે સ્વીકાર કરો. તમે જાળગોપાળ સહિત શ્રેમકુશળ તો છોને? રસ્તે જતાંઆવતાં થાકી તો ગયાજ હશે. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર તમારી કૃપા તો છે ને? \*

૩૫૮૫-હું મારી આંખોરૂપી કોડિયામાં દીવો સળગાવીને તમારી વાટ જોયા કરું છું. તમારાં દર્શન કરવાને માટે મારી અધીરાઈની કશી હદજ રહી ન હતી. તમે ગયા તે ઘડીએ હું તમને

\* આ અને એના પછીના બીજા દમ અમંગોર્માં વ્રુકારામ વાર કરી યાત્રાજીઓને બીનવે છે.

૩૫૬૪-હું પવિત્ર થવાને સારૂ તેમની આગળ આજોડી પડીશ અને તેમના ચરણ ઉપર માથું મારું મૂકી દઈશ. પછી જેડ હાથ લેડીને તેમને વિનંતી કરીશ અને દોડતો જઈને તેમના ચરણો-દકનું સેવન કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી મૂળનીજ પૂછ છે એ વાત સંતો બાણે છે.

૩૫૬૫-હે દેવ ! મને તમારી શોધ કરવાની એક પણ યુક્તિ આવડતી નથી, તેથી હું તો તમારા ચરણનોજ આશ્રય લઉં છું. હે નારાયણ ! હવે તો તમે એવું કરો કે હું લોકોની નજરે પડુંજ નહિ. માથું મન દેહાદિ પ્રાપંચિક પદાર્થોમાંથી પાછું વળી સ્વરૂપની અંદર સ્થિર થઈને લય પામી જાય. તુકારામ કહે છે કે, હું જોલવાચાલવાનો બ્યવહાર કરવાનું ભૂલી જાઉં અને ખાસો મૂંગા જેવો બની જાઉં.

૩૫૬૬-દોરીની જગ્યાએ સાપનો ભાસ થાય તેમ સ્વરૂપની જગ્યાએ આ જગતનો ભાસ થાય છે. આવું સમજીને શ્રીહરિના ચરણ જે એકજ સત્ય છે, તેમનોજ હું આશ્રય લઉં છું અને તેમનેજ પ્રેમસહિત પંખાગું છું. આ જગત જેવું જણાય છે તે જગદા-ભાસને વૃક્ષની સાથે સરખાવીએ તો તેના મૂળમાં પરબ્રહ્મ છે અને તેમના વડે સૌ તૃપ્તિ અનુભવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પરમાત્મા તુલ્ય થઈ ગયો છું, તેથી હું પણ પરમાત્માની જેમ આખા વિશ્વમાં અંદર તેમજ બહાર ફેલાઈ ગયો છું અને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટેજ અવશિષ્ટ રહ્યો છું.

૩૫૬૭-હું હરિનો દાસ છું, એવું તો હું આપને સૌને કહી ચૂક્યો છું, પણ સાચું પુછાવો તો હું ઉદાસીન છું એવો મારો નિશ્ચય છે. પરંતુ એ નિશ્ચયથી પણ હું નિરાજો છું. મારી પ્રેરણાને લીધે કર્તૃત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ હું પોતે તે કર્તૃત્વથી નિરાજો છું.

તો તેઓ મારા મોકલેલા સંદેશાનો જવાબ લાવ્યા હશે અને ત્યાં શું શું થયું તે બધી હકીકત મને કહી સંભળાવશે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનો મેળાપ થવાથી મારો બધો તાપ દૂર થઈ ગયો અને આવા સંતોની મારા ઘરમાં પધરામણી થવાથી મારા તમામ સંકલ્પો સફળ થઈ ગયા.

૩૫૯૦-આજે મને મારાં માળાપ મળ્યાં તે ઘણુંજ સાડું થયું. મેં મારી આંખો વડે સજ્જનોને દીઠા તેથી મારો બધો સંતાપ દૂર થઈ ગયો. સંતોને આલિંગન દઈ હું ધન્ય થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, મને મનગમતી વસ્તુ મળી જવાથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું.

૩૫૯૧-ચરવા ગયેલી ગાયનું મન પ્રેમના આકર્ષણને લીધે તેના વાછરડાની અંદર રમ્યા કરે છે, તેવી રીતે તમારી કૃપાનો પ્રેમપાનો પાછને તમે માફ રક્ષણ કરજો. પ્રેમને લીધે ભૂખ, તરસ અને શ્રમ બધુંય વિસારે પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપે મારે સાડું પ્રેમનું ખાવું મોકલ્યું છે.

૩૫૯૨-મારે સાડું જે ખાવું આવ્યું છે, તેને હું હમણાં ને હમણાંજ ખાવા મંડી જઈશ અને પછી આનંદમાં આવી જઈને ‘ઓવીઓ’ (લજનઈત્યાદિ) ગાવા લાગીશ. મારાં માળાપે મને જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે હું સાંભળી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા વારકરી મિત્રો મારાં માળાપની પાસેથી આજે આલ્યા આવ્યા છે.

૩૫૯૩-મને આજે અખૂટ સુખનો ભંડાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. હવે મારા લાગ્યનો પારજ નથી રહ્યો. સંતોને આલિંગન દેતાં મને જે સુખ થયું તેનું હું શું વર્ણન કરું? અરે! તેમના દર્શનથીજ મારા તમામ તાપ શાંત થઈ ગયા. તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો છે કે, તેનું સાદું વાળવાને સાડું તેમને આપવા જેવું મારી પાસે કાંઈ છેજ નહિ,

છીએ, ત્યારે તમે દેવને મારા વતીના નમસ્કાર કહેજો. એટલો તમે મારા ઉપર ઉપકાર કરજો. વૈકુંઠના સ્વામીની આગળ મારે વિષે કાલાવાલા કરીને તેમને વિનંતિ કરજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે દેવને કહેજો કે મને યાદ કરીને મને તેડવા મોકલો.

૩૬૦૧-હું ગરુડના ચરણ ઉપર વારંવાર મસ્તક નમાવું છું; કારણકે મુજ ગરીબનો ઉદ્ધાર કરવાને વાસ્તે તે દેવને પોતાના ઉપર બેસાડીને ઘણી ત્વરાથી તેડી લાવશે. લક્ષ્મી દેવની ચરણ સેવા કરે છે તેથી કરીને હું તેની પાસે આજીજી કરું છું કે, તે હરિ-ને ઝટ મારી પાસે મોકલાવી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે શેખનાગ ! તમારા ઉપર ભગવાન શયન કરે છે ત્યારે તમે મારે ખાતર તે હૃષીકેશને ભગૃત કરો તો કેવું સાડું ?

૩૬૦૨-હવે હું મારાં માળાપને ઘેર જઈશ; કારણકે ત્યાંથી સંતો મારે સાડું સંદેશો લાવ્યા છે. તેમને મોઢથી દેવે મારાં વીતકની વાત સાંભળી, તેથી તેમને મારા ઉપર દયા આવી અને તેમનું હૃદય પીગળી ગયું. તેઓ મને તેડાવવાની તૈયારી કરીને, મારે સાડું ખાવાનું લઈને મને તેડી જવાનેજ આવ્યાં હોય એવું સમજાય છે. તેમના આવવાના રસ્તા ઉપરજ મારું ચિત્ત ચોટી ગયું છે, કેમકે મારાં માળાપ મને એક દહાડો તેડવા મોકલાવશે તેની હું સતત રાહ જોયાજ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારાં માળાપ ભલેજ મને તેડવાને આવશે.

૩૬૦૩-મારા શરીરમાં શુભ શુકનનાં લક્ષણ પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. પહેલું લક્ષણ તો એકે મને મારાં માળાપનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેઓ મને તેડી જવાને આવશે કે નહિ તે તો કોણ જાણે ? તેમને મારે મારું મન અતિ ઉત્સુક થઈ ગયું છે, એજ તે-મના આગમનનું સૂચક લક્ષણ છે. તુકારામ કહે છે કે, મને દામ-



તુકારામ કહે છે કે, હું પરબ્રહ્મ સમાન થઈ ગયો છું, પરંતુ તે સ્થિતિના કરતાં પણ હું નિરાળો છું.

૩૫૯૮-હું બ્રહ્મસાગીઓનો ગર્વ ઉતારી નાખીશ અને તેમનું બ્રહ્મસાન તેમના મોઢામાં પાછું ધરાવીશ. આત્મસ્થિતિમાં રહેનારા જેઓ મુક્ત પુરુષો છે, તેમની પાસે તેમની આત્મસ્થિતિ પડતી મુકાવી દઈશ; કારણકે હરિદીર્ઘનદારા દેહ પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને દેવ પણ ઋણી થઈ જાય એવું સદ્ગુણીય ગ્રાસ થાય છે. તીર્થયાત્રા કરનારાઓને હું યાત્રા કરવાનું આગ્રહ આવે એવું કરીશ. સ્વર્ગમાં રહેનારા અને ત્યાંના દિવ્ય ભોગ ભોગવનારા છોડેને તે બધા ભોગ કડવા ઝેર જેવા લાગે એવું કરીશ. જેઓ તપોનિધિ થઈ બેઠા હશે, તેમના તપનું અભિમાન છોડાવી દઈશ અને યજ્ઞદાનાદિ સાધનોને લગ્નિજ્જ્વલ કરી દઈશ. પ્રેમભક્તિ અને ચોથો પુરુષાર્થ એટલે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિલત્મભાવરૂપી ધનની આપણ છે, તેનો હું કળમે લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આ દુનિયાના લોકોને હું એવું માનતા કરી દઈશ કે અમે તુકારામનાં દર્શન કર્યો તે અમારાં ધનભાગ્ય !

૩૫૯૯-સંસારની અંદર બધા પ્રકારની ઉપાધિઓ હોય છે. હું શ્રીહરિનું દીર્ઘન કરીને શુદ્ધ થઈ ગયો છું. તેથી કરીને મારે માટે તો આખું ત્રેલોક્ય પણ શુદ્ધ થઈ ગયેલું હોવાથી મારા હૃદય-માંથી તમામ વિષમ કલ્પનાઓને મેં કાઢી નાખી છે. હવેથી હું પરબ્રહ્મરૂપી નગરમાં કાયમની વસ્તી કરીને રહું છું. ત્યાં ભેદાત્મક પ્રપંચરૂપી અપવિત્રતા મારી નજરે પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવેથી મારો વાસ એકાંતમાં હોવાથી પરબ્રહ્મની અંદરના પરબ્રહ્મરૂપી રસનું હું સદાકાળ સેવન કરતો રહું છું.

૩૬૦૦-હે સનકાદિક સંતો ! તમે કહો છો કે અમે દયાળુ

બર ચમકી ગયું છે અને તેના તેજી દશે દિશાઓમાં અજવાળું  
અજવાળું ચર્ચિત્ય છે તુકારામ કહે છે કે, વૈકુંઠાધિપતિ મારે ઘેર  
પધાર્યા તેથી મને સતોષ થયો છે

૩૬૦૭-હાથમાં શખ, ચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારતું કગીને  
મામી બાજુએથી પુરુષોત્તમ ચાલ્યા આવે છે અને મને કહે છે  
કે, “ હે ભક્તરાજ! માગ વહાલા! તું ખીંગ નહિ હું વેગતેર  
તાગી પાને હોડયો આવું છું ” તે આવેથી ચાલ્યા આવતા હોય  
એવું માની નજરે દેખાય છે તેમના ભયથી આખી સૃષ્ટિના બધા  
હોય પચાયન કરી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, મને એકલવાયે  
પડી ગયેલો જોઈને શ્રીહરિ વૈકુંઠથી ચાલ્યા આવે છે

૩૬૦૮-મામી બાજુએથી અમખ્ય વીણાઓ અને ધ્વજ  
પતાકાઓ મહિત વૈષ્ણવોનો મમુદાય ચાલ્યો આવતો દેખાય છે  
પરપુરના ગળ પાકુર ગ બરેબર આવેજ છે, એવું તેમના લક્ષણ  
ઉપરથી મમજાય છે આમ થવાથી મારા મનને અતિ સુખ થાય  
છે અને મારા નેત્ર તથા હાથમાં ચક્રુણ થવા માટે છે વૈષ્ણવોના  
સમુદાયમાંથી હરિનામની ગર્જનાઓ સભળાય છે તુકારામ કહે  
છે કે, હવે હું તેમને જોમારવાને મોઢળી જગ્યા કરી દઉં છું

૩૬૦૯-ચાલો, ચાલો, આપણે સૌ તેમનું મામુંયુ કાઢીએ  
અને મર્વશ્રેષ્ઠ વિઠ્ઠલને મળવા જીએ તુકારામ કહે છે કે, આજે  
મારા મનને પાગવિનાનો આનંદ થાય છે અને પ્રેમાનંદની તૃપ્તિને  
લીધે મને એવી મન્ત્રીની લહર આવી જાય છે કે, જાણે હું આજોટી  
પડું એવું મન થાય છે કૃપાળુ સાધુસતો જે મારા માળાપ તુલ્ય  
છે તેઓ સામી દિશાએથી ચાલ્યા આવે છે તુકારામ કહે છે કે,  
તેમણે મને આનંદન દઈને વિઠોળાના ચળુ આગળ મૂકી દીધો છે

૩૬૧૦-હૃપીકેશ આજે મારે ઘેર પરોણા થઈને પધાર્યા

ધંધો કરવાનું આજસ થાય છે અને, ઘરમાં રહેવાનું ગમતું નથી.

૩૬૦૪-મારા મનને સ્થિર કરીને હું તેમની વાટ જોયા કરું છું. મારાથી હવે કચકચાટ સહન થતો નથી. મારાં માળાપ આવશે ત્યારે હું તેમને બધું પૂછી જોઈશ. અત્યારે તો મારું બધુંજ મન તેમનામાંજ પરોવાઈ ગયું છે. ફળવાના, ખાંડવાના વગેરે બધા વ્યવહાર હું લોકોની જેમ કરું છું તો ખરો, પણ મારું ચિત્ત તેઓમાં પરોવાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને મારાં માળાપની ઘેલછા લાગી છે. હું જેવો તેમને માટે ગાંડો થઈ ગયો છું તેવાં તેઓ પણ મારે માટે ગાંડાં થયાંજ હશે ને ?

૩૬૦૫-અહીંની બધી સ્થિતિનો એકદંર અનુભવ લઈને તો મારા મનને એવું સમજાય છે કે હું અને મારાં માળાપ બેઉ મૂળે એકજ જીવ છીએ. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારીને તો મને સમજાય છે કે, મારું જે કાંઈ છે તે બધાંનું અસલ મૂળ તેમનામાંજ છે. જાણે ભૂખજ ભૂખ્યા માણસને ખાઈને તૃપ્ત થઈ જાય તેના જેવી આ વાત છે. એમ સમજાયાથી અન્નને માટે આકાંક્ષા રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવું થવાથી અંતઃકરણ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને આનંદમગ્ન બની જાય છે.

૩૬૦૬-શંખ, ચક્ર અને ગદા જેમના હાથમાં શોભી રહ્યાં છે એવા હરિ સામી બાલુએથી ચાક્યા આવે છે. ગરુડની પાંખોનો ફડફડાટ હું સાંભળું છું અને તે જાણે મને કહેતા હોય કે, “તું ખીશ નહિ, તું ખીશ નહિ.” એવા શબ્દો વેગથી મારે કાને અથડાય છે. તેમના માથા ઉપરના સુકુટના અને કાનોમાં લટકતાં કુંડળના તેજથી સૂચી અંખો પડી જાય છે. તેમનો વર્ણ મેઘના જેવો ક્યામ છે અને તેથી તે ઘણાજ સુંદર દીસે છે. તેમને ચાર હાથ છે અને ગળામાં વૈજયન્તી માળા પહેરી છે. તેમને અંગે પીતાં-

બર ચમકી ગયું છે અને તેના તેજથી દશે દિશાઓમાં અજવાળું  
અજવાળું થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, વેદુઠાધિપતિ મારે ઘેર  
પધાર્યા તેથી મને મતોપ થયો છે

૩૬૦૭-હાથમાં શખ, ચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારણ કરીને  
સામી બાજુએથી પુરુષોત્તમ ચાલ્યા આવે છે અને મને કહે છે  
કે, “હે ભક્તાગત! માગ વહાલા! તુ ખીગ નહિ હું વેગભેર  
તાગી પામે દોડ્યો આવું છું” તે આગેથી ચાલ્યા આવતા હોય  
એવું મારી નજરે દેખાય છે તેમના ભયથી આખી સૃષ્ટિના બધા  
દોષ પદ્માયન કરી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, મને એકલવાયો  
પડી ગયેલો જોઈને શ્રીહરિ વેદુઠથી ચાલ્યા આવે છે

૩૬૦૮-સામી બાજુએથી અમખ્ય વીણાઓ અને ધ્વજ  
પતાકાઓ સહિત વૈષ્ણવોનો સમુદાય આવ્યો આવતો દેખાય છે  
પદરપુરના રાજા પાડુગ ખરેખર આવેજ છે, એવું તેમના લક્ષણ  
ઉપરથી મમન થયે છે આમ થવાથી મારા મનને અતિ સુખ થાય  
છે અને માગ નેત્ર તથા હાથમાં સ્ફુરણ થવા માટે છે વૈષ્ણવોના  
સમુદાયમાંથી હરિનામની ગર્જનાઓ સભળાય છે તુકારામ કહે  
છે કે, હવે હું તેમને જોમાડવાને મોકળી જગ્યા કરી દઉં છું

૩૬૦૯-ચાલો, ચાલો, આપણે સૌ તેમનું સામૈયુ ગાદીએ  
અને મર્વશ્રેષ્ઠ વિકૃતને મળવા જઈએ તુકારામ કહે છે કે, આજે  
મારા મનને પાગવિનાનો આનંદ થાય છે અને પ્રેમાનંદની તૃપ્તિને  
લીધે મને એવી મમ્તીની લહર આવી જાય છે કે, જાણે હું આજોટી  
પડું એવું મન થાય છે કૃપાળુ સાધુસતો જે માગ માળાપ તુલ્ય  
છે તેઓ સામી દિશાએથી ચાલ્યા આવે છે તુકારામ કહે છે કે,  
તેમણે મને આલિંગન દર્શને વિઠો માના ચરણ આગળ મૂરી દીધો છે

૩૬૧૦-હાથીઉંચ આજે મારે ઘેર પદોણા થઈને પધાર્યા

છે તેમનો સત્કાર મારે કવો કેવી રીતે? મારૂં ઘનુ ખોરુ તો જૂનુ પુરાણ છે તેમને જમાડવાને માટે મેં પાણીવાળી પાતળી ઘેશ-ધાવી છે તૂટીકૂટી ખાટલીની ઉપર ફાટેલી ગોદડીઓને મમરાવીને પાથરી દીધી છે તુકારામ કહે છે કે, હું એવો ભિખારી છું કે, તેમને મુજશુદ્ધિ કરવાને માત્ર હું તુલસીના પાદડા ઉપરાત ળીજી કાઢી આપી શકતો નથી

૩૬૧૨-સતોએ મારો સ્વીકાર કરી લીધો તેથી તે વાતનું હું ભાગ મનમા મોટું અભિમાન રાખીને ફરૂ છું તેઓ એવા ઉદાર દિવના છે કે, જે કાંઈ તેમના ચરણ આગળ મમર્ષિત કરીએ તેને તેઓ સ્વીકારી લે છે તુકારામ કહે છે કે, હું તેમનું ચરણોદક લઈને આઘો ઊભો ગહું છું મારૂં પ્રાર્થન તો માત્ર ન હંતુ છતાં મને તેમનો અડમ્ભાત રીતે મેળાપ થઈ ગયો તુકારામ કહે છે કે, દેવ અને તેમના ભક્તો એ મળીને મને બનેએ મનાથ બનાવી દીધો છે

૩૬૧૩-હું મારા બધા અનુયાયીઓને ડહી દઉં છું કે, હું તમને સૌને એક દહાડો વૈકુંઠમાં તેડી જવાને સારૂં અહીં આવ્યો છું માટે તમે સૌ તૈયાર થઈને ઊભા રહેજો એવી હું હમણાં તમને સૌને બે વાર કહીને ચેતવણી આપુ છું ત્યામુધી ઊપડી જવાનો વળત દૂર હોય, ત્યામુધીમા જવાને માટે ઘટતી તૈયારી કરી લેવી જોઈએ મગળકાર્ય કરવાની શુભ ઘડી આવી પહોંચે તેને માટે સાવધનશુદ્ધિ રાખીને તૈયાર થઈને ઊભા રહેવું સૌને એવી શુભ ઘડી સાપડવાથી આનંદ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારાથી થાય તેટલો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરીને તે શુભ ક્ષણની રાહ જોતો ઊભો છું

૩૬૧૩-તમે બધા મને વળાવીને પોતપોતાને ઘેર જાઓ કમ

ધર્મની સહાયતાથી તમારું કલ્યાણ થશે. તમને મારો આવો આશીર્વાદ છે. તમે મારું પાલનપોષણ કર્યું અને છેવટે મને દેવના હાથમાં સોંપી દીધો. તેમ કરવાથી મારી બધી ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ. હવે મારે મારા પ્રાણનાથની પાસે ચાલ્યા જવું છે. હું મારી લાવનાદ્વારા તેમને અનુસરતો રહ્યો છું, માટે હવે તમે જો મારા પ્રતિ લોભ કર્યો કરશો તો મોડું થશે. તેટલા સારૂ તમે સૌ પોતપોતાનાં મન અને ઇદ્રિયોને તેમની તેમની જગ્યાએ સ્થિર કરી દો. જેઓ મારા હાથમાં હાથ આપશે તેમને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોની તો પ્રાપ્તિ થઈ જશેજ. વૃકારામ કહે છે કે, આ આપણો છેલ્લો વારનો મેળાપ છે અને મારા મનબંધીવાતો આજ પછી માત્ર વાતોના વિષય પૂરતીજ રહેશે.\*

૩૬૧૪-હું હવે જોડ્યા પ્રમાણે ચાલી શકું એવું પુણ્ય મારે કર્યાથી લાવવું? હે મારા સ્વામિ! હવે હું આપની આજ્ઞા લઈને જવા માંડું છું. હવે મારે શા માટે કાળજીપ કરવો જોઈએ? આખા રાષ્ટ્રના બધા લોકોને દુઃખી થતા જોઈને મારાથી અહીં રહેવાતું નથી અને મારી ધીરજ પણ રહેતી નથી. વૃકારામ કહે છે કે, મને દેવ પોતાને હાથે પકડીને તેડી જાય છે અને જ્યાં આગળ લોકોનો લેશમાત્ર પણ ઉપદ્રવ ન હોયએવા સ્થાનમાં તેઓ મને લઈ જશે.

૩૬૧૫-હવે કામ કરવું એ તો જૂઠો શ્રમ વધારી મૂકવા સમાન છે. હવે બધું રાજ્યજ એકમય થઈ ગયું છે, તેથી જોલવા ચાલવા જેવું કશું રહેતુંજ નથી. હવે અહીં બીજાની સત્તાજ ન ચાલે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. વૃકારામ કહે છે કે, હવે હું ફરીથી આવવાનો નથી. આજથી લોકોએ મને ગુમાવી દીધોજ જાણવો.

\* વૃકારામ સ્વર્ગે સિધાવ્યા તે પ્રસંગને લગતો આ અંગ ગ છે.

૩૬૧૬-હવે હું જાઉં છું. સૌને મારા વતી વિનંતી કરી કરીને કહેજો કે, તમે મારા પ્રતિ ઘણીજ કૃપા દર્શાવી હતી. હવે વૈકુંઠાધિપતિ શ્રીહરિ મને તેડવા આવ્યા છે અને તેઓ ઘણી વાર થયાં જિલા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળા મારી છેલ્લી ઘડીએ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા.\* (આટલું કહીને તુકારામ પોતાના દેહસંહિત અદૃશ્ય થઈ ગયા.)

૩૬૧૭-વિઠોળાએ મને એવી સ્થિતિમાં લઈ જઈને બેસાડી દીધો કે, જ્યાં મારે ફરીથી દુઃખ બેવુંજ ન પડે. પોતાની કૃપા-રૂપી અધિષ્ઠાનના સિંહાસન ઉપર તેમણે મને બેસાડી દીધો. ક્ષીર-સાગરના શયનમાં કેઈ પણ જાતના ઉપદ્રવનો સંભવજ ન હોય. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે મને પોતાના ચરણની પાસે રાખીને મારું સર્વત્ર રક્ષણ કર્યું છે.

૩૬૧૮-દુઃખને લીધે મારું હૃદય ફાટીને ટુકડા થઈ ગયું છે અને મનોવેદનાને લઈને મારું ગળું રૂંધાઈ ગયું છે. હે સખા! હે સન્નિવ્રત! તેં મને જંગલમાં એકલો પડતો મૂક્યો! તેં આવું શા માટે કર્યું? તારાં બાળકો હેચાફાટ રહે છે, તારા કાલાવાલા કરે છે. તેમના શોકથી પૃથ્વી ફાટી નહિ જતી હોય? મને પણ તારી સાથે તેડી જવા જેટલું સામર્થ્ય શું તારામાં ન હતું? હે તુકા! હે મારા મિત્ર! તને એટલી તો ખબર છે ને કે, તારા સિવાય મારે આ દુનિયામાં ખીજું કોઈજ 'પ્રિય સખા' કહેવા જેવું નથી? કાન્હોળા કહે છે કે, હે મિત્રશ્રેષ્ઠ! તારા વિયોગથી હું મરવા જેવો થઈ ગયો છું, માટે તું મને દર્શન દે.\*

\* તુકારામ સૌની વિદાય લે છે.

\* કાન્હોળા નામના કામ લક્ત જે પોતાને 'તુકચા બંધુ' અર્થાત્ તુકારામના મિત્ર કહેવાડાવે છે, તે દેવને મહેલ્યાં મારે છે એ ૩૬૧૮ થી ૩૬૫૪ સુધીના અભંગોનો વિષય છે.

૩૬૧૯-તારી સાથે મૈત્રી હોવાથી હું તારી સાથેનો સાથે રહ્યો તો ખરો, પણ હું લાગ્યહીન હોવાથી તારી યોગ્યતાની કદર કરી શક્યો નહિ. મેં તારા પ્રતિ જેવું વર્તન કર્યું તેવું મને ક્ષણ મળ્યું. નસીબનો કૂટેલો પારસમણિની શી કિંમત કરવાનો હતો? મેં આંડાળે તને સંસારમાં ત્રાસ આપ્યો અને છેલ્લી ઘડી સુધી હું તને ઉપદેશ આપવાની હિંમત ચલાવતો હતો. કાનહોળા કહે છે કે, યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તેનો વિચાર કરીને હું વત્યો નહિ. હવે હું તને ખીજું શું કહું?

૩૬૨૦-ભલે જેમ થયું તેમ. હવે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શો લાભ થવાનો છે? હવે અહીં મારે સાડ કોના મનમાં બળા-પો થવાનો છે? જે રસ્તે થઈને મારો ભાઈ ગયો, તે રસ્તાનો આ-શ્રય લઈને થોડા વખત સુધી રહેવાનો હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ. જો રહવા બેસું છું તો લોકો મને બિચારો કહે છે, પણ આખરની ઘડીએ કોઈ મદદ કરવા આવતું નથી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જંગલમાં એકલવાયા થઈ પડ્યા પછી મારા મનમાં જે વિચાર આવ્યા તે મેં અત્રે દર્શાવ્યા.

૩૬૨૧-ગમે તેટલું તરફડીએ પણ તેથી બિલટો તરફડાટજ વધે છે. શોક કરવાથી શોકનીજ વૃદ્ધિ થાય છે. ત્યારે શું મારે ધીરજ રાખવી? હા, હા, એજ કર્તવ્ય છે. આવો વિચાર આવવાથી મને સમબાઈ ગયું કે, નકામી ચિંતા કરવી એનો કશો અર્થ નથી. શૌર્ય અને ધૈર્યને છોડી દેવાથી જે ઘટના થવાનીજ છે તે તો થયા વિના રહેવાનીજ નથી. વધારામાં આપણા પોતાના સત્ત્વની હાનિ થાય છે. તુકારામના બંધુ કહે છે કે, મનનો પ્રત્યાહાર કર્યા વિના પરમાર્થરૂપી થાપણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૩૬૨૨-જોમતી તીર્થને કિનારે જે બિભો રહ્યો છે, તે બંધાને



નયવનારો સૂત્રધાર છે એમ સૌએ સમજી લેવું. એના સિવાય ખીજો કોઈ ચોર છેજ નહિ. વૈષ્ણવો તો તે જેમ દોરી જેવે તેમ નાય કરનારાં પૂતળાં છે, તે મુદ્દાની વાત હું સમજી ગયો છું. તુકારામનો ણંધુ કહે છે કે, તેણેજ અમને જ્યાંને ફસાવી માર્યાં છે, એ વાત મારા અનુભવમાં આવી ગઈ છે.

૩૬૨૩-હવે મારે ચિંતા કરવી નથી અને કોઈની પ્રભતિ પણ લેવી નથી. મારો બાઈ શાથી આલ્યો ગયો, તેનું કારણ મને સમજાઈ ગયું છે. સૌને હલાવનાર ચલાવનાર જે દેવ છે તેજ આપણા ઘરનો ખરેખરો લેહુ છે. હું હવે તેનાજ પગને વળગીને બેસી રહીશ. તે આવું કૃત્ય કરે છે તે મેં તેને મોઢેથીજ જાણ્યું. હવે મારે આગળ-પાછળનું બાકી રાખવાની જરૂર રહી નથી. તુકારામનો ણંધુ કહે છે કે, જે ઘડીએ તે વિકૃત મને મારા ભાવનું દાન દેશે તે ઘડીએજ હું તેના પગને છોડીશ, તે પહેલાં નહિ.

૩૬૨૪-અરે નારાયણ ! તું ગુણાતીત અને નિષ્કુર છે, તું અમારું ઘર ડુબાવનારો અમને ઠીક મળી ગયો છે ! એક ઘરની અંદર રહેનારાંઓ પણ કોઈ કોઈની સાથે સંબંધ ન રાખે, એવાં તે અમને તારા જેવાં બનાવી દીધાં છે. કાન્હોબા કહે છે કે, હે દેવ ! તું નિષ્કામ દેખાય છે તેથીજ તું તારા મનનું ધાયું કરે છે.

૩૬૨૫-અરે ધિક્કાર છે તને ! તું ખરેખરો પાણ છે. એવી તારી બધેજ પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. અરે ઓ ગાંડિયા દેવ ! તું મને આજખે છે ? હું કોણ છું તે તું જાણે છે ? તું મને મારા સ્વરૂપની અને મારા ભાવની ચાપણ પાછી આપી દર્શાવ તો ઠીક છે અને જો નહિ આપે તો ગર્વનાશ થઈ ગયો જાણજે. હે પાંડુરંગ ! હવે અત્યારે એવો પ્રસંગ આવીને બિભો રહ્યો છે કે, કાં તો હું મરું છું કે કાં તો તને મારું છું. આ વાત તું જરાજર ધ્યાનમાં રાખીને

વાત કરજે. તુકારામનો જાંધુ કહે છે કે, હવે મારી અને તારી વચ્ચે કશી મર્યાદા જળવાવાની નથી અને હું તારી જે આંખની શરમ રાખવાનો પણ નથી.

૩૬૨૬-ભોગ, મોક્ષ અને બ્રહ્મજ્ઞાન, એ તારી પૂંછના ઉપર આગ પડો. તું મને તો મારો ભાવ જલદી જલદી આણી આપ. તું તારા ઐશ્વર્યને, તારી અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓને અને તારા મોક્ષને એક પોટલીમાં બાંધીને રાખી મૂક અને મને તો મારો ભાવજ હમણાં ને હમણાં આપી દે. તારી મરજીમાં આવે તો મને તારા વૈકુંઠમાં પણ ન તેડી જતો; પરંતુ મને મારો ભાવ આપી દે. તારે મારા ઉપર પ્રસન્ન થવું હોય તો થજે અને ન થવું હોય તો ન થતો, પણ મને મારો ભાવ આપી દે. તુકારામનો જાંધુ કહે છે કે, હે પાંદુરંગ! તું જે આ બાળતનો ઘટતો વિચાર નહિ કરે તો તને મારી હલ્યા ક્યોનું પાપ લાગશે.

૩૬૨૭-મને તો ખાસ કરીને મારા સંતોડપી માતાનો આધાર છે, પણજો પાંદુરંગ! તારો તો ભાવજ કેણુ પૂછે છે? જ્યાંસુધી મને મારી સંતમાતાનો આધાર અને મદદ છે, ત્યાંસુધી તારે મારી સાથે દાંડાઈ કરવી નહિ. સંતમહાત્માઓને મેં મારી મદદે બોલાવ્યા છે તેથી હવે હું તારાથી ડરી જાઉં એ વાત કદી જનવાની નથી. તુકારામનો જાંધુ કહે છે કે, હે અનંત! સંપત્તી સંપ વધે છે અને દુઃખથી દુઃખમાં વધારો થાય છે.

૩૬૨૮-હે હરિ! સૌમ્ય ઉપચારની તોલે જીને ઉપાય આવી શકેજ નહિ, માટે કચકચાટનું કાશું મોહું એવું તું કાંઈક કર. તારી આગળ બેઠ હાથ બેડીને અને તારા ચરણ ઉપર માથું મૂકીને હું તારી પાસે આટલું એકજ વાનું માગું છું. મારો અને તારો એકજ જ જગ્યાએ વાસો છે, તો પછી આપણે ત્યાં દૈતસાવ અથવા દેવ

રાખીએ તે શું સાફ કહેવાય ? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે હે અ-  
નંત ! મેં તમારી ઘણી ઘણી રીતે વિનંતીઓ કરી છે તે હવે તો  
તમારે સાંભળવી પડશે.

૩૬૨૬-તું લોભને વશ થઈને મારો ભાવ દબાવી બેઠો છે  
ને ? પણ ઓ દેવ ! હું તને તે પથવા દેનાર નથી એટલું તું તારા  
મનમાં ગોખી રાખજે. હું આ બાળતનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય  
કરીને મજબૂત કાછડો વાળીને બેઠો છું. હઠ કરવાનું મારામાં  
પૂરતું જોર છે અને તેના વડે હું તારા હૃદયાકાશને ફોડી નાખીશ.  
તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મારા કરુણ રસ વડે તારા હૃદયને  
હું ભુલાવામાં નાખીશ અને તેમાંથી હું મારી વસ્તુ કાઢી લઈશ.

૩૬૩૦-હે નારાયણ ! મને તારી બધી છૂપી લેદબરેલી વાતો  
સમજાઈ ગઈ છે, તે છતાં તું હજી પણ ડાહ્યો થતો નથી. તને  
હું હાંકો માફ છું તેથી તને ઘણી અકળામણ થતી હશે, પણ તે  
છતાં તું આંખો ઉઘાડતો નથી. હે દેવ ! તું બધું જાણે તો છે, છતાં  
તું કાંઈજ ન જાણતો હોય એવો દેખાવ કરવાની તારામાં એક  
મોટી ખોડ છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તારામાં એકંદર રીતે  
તારાં કૃત્યોની પ્રચિતિ છે. હું કેટલાક વખતથી તારો આ એકજ  
ગુણ જોતો આવ્યો છું.

૩૬૩૧-હે પાંડુરંગ ! તારાં બધાં છોકરાં એક સમાન નથી એ  
મને ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે. હું બધાંની માતા છું એવું કહેતાં તને  
કશી લાજશરમ આવતી નથી, કારણકે તેમાંનાં કેટલાંકને તું તારી  
પાસે રાખે છે અને કેટલાંકને વેગળાં કાઢી મૂકે છે. તું કેટલાંકને  
પોતાના સોડમાં લઈને તેમને સુખ આપે છે ત્યારે બીજાં કેટલાંક  
એવાં છે કે, જેમને પોતાના ઘરને બારણે ઠોરા ઉપવાસ કરીને  
પડી રહેવું પડે છે. કેઈ કેઈને તું પરાણે પરાણે દૂધ પાય છે.

ત્યારે બીજાં કેટલાંકને અન્નને સાડું વટવટવું પડે છે. કેટલાંક તને એટલાં બધાં વહાલાં લાગે છે કે, તું તેમને તારી પાસેથી જરા પણ અળગાં થવા દેતો નથી; ત્યારે એવાં પણ કેટલાંક છે કે જે તારી પાસે આવે તો તેમને જોઈને તું મોઢું ચઢાવે છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! ત્યારે જેઓ તને અળખામણા લાગે છે તેમને તેં જન્મ શા માટે આપ્યો તે કહે.

૩૬૩૨-હે વિઠ્ઠલ ! તું નનામો છે અને તારું એજ નામ તને શોભે એવું છે. તેં દરવાજાની અંદર તારા પગ તો ઘણી સરસ રીતે ખોસી રાખ્યા છે. તેં જે પાપ અને પુણ્ય કર્યાં છે તેમને વિષે તેં કોઈ વાર વિચાર કરી જોયો છે કે નહિ ? તારા પોતાના ભાવની અંદર તું પોતેજ દૂખી ગયો છે ! અરે ઓ સજ્જન ! નાના મકારની મુદ્રાઓ ધારણ કરવી, દ્વાદશ તિલકનાં ચિતરામણ ચીતરવાં, રસયુક્ત મૃદુ સંભાષણ કરવાં અને તેની સાથે સાથે લોકોને ફસાવવાના કાવાદાવાડખી બળ હાથમાં લઈને ફરવું, એ કંઈ જાતની નીતિ ? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, ઓ દેવ ! તું જાણી જોઈને હુમ્મ્યાઈ કરે છે. મેં મારા આખા સંસારને ખાખાવીખી કરી નાખ્યો છે, તેનો તું જરાક ઊંડો ઊતરીને વિચાર કરી જો.

૩૬૩૩-હે હૃષીકેશ ! તારી ભાળ મને મળી ગઈ છે. હવે હું એક ક્ષણવાર જેટલો પણ વિલંબ સહન કરનાર નથી. તું કદાચ કહે તોપણ હું તારી વાત માનનાર નથી. તારા માથાનાં બધાં કામ કરવાની જવાબદારી તારા ઉપર છે. તેં એમ જાણ્યું કે, હું ગરીબ અશક્ત માણસ શું કરી શકવાનો છું, એમ ધારીને તું મારું સર્વસ્વ હરણ કરી લઈ ગયો અને અરે ઓ ચોર ! તેં મારું મનુષ્યત્વ પણ છીનવી લીધું. હું 'દેવ ! દેવ !' કરીને તારું ભજન કરું, તાળીઓ બજાવીને તારા નામનું કીર્તન કરું અને મારી એવી

સ્થિતિનો લાભ લઈને અડ્યા ઓ ચોર ! તું મારા દેહની અંદર  
ક્યાંથી કૂટી નીકળ્યો ? તુકારામનો જંધુ કહે છે કે, તેં મને નાગો  
કરી મૂક્યો છે તે તું ચાહ રાખજે. હે દેવ ! તારી પાસે તારૂં પૂરું  
કરવા જેટલું સાધન હતું નહિ તેથી તેં આવું કર્યું ?

૩૬૩૪-હે દેવ ! તું જાણને કહેતો ફરે છે કે, હું ઘણો ઉઠાર,  
કૃપાળુ, સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને માયાળુ સ્વભાવનો છું, પણ મને તો  
તું ગળાકાપુના જેવોજ દેખાય છે. મેં મારા એકજ જન્મની અં-  
દર એવું શું કર્યું કે, તું મારા ઉપર આટલી જાધી હકુમત ચલા-  
વનાર મારો સત્તાધારી માલિક જની બેઠો છે તેનો તું મને જવાબ  
આપ. તારી ભલાઈની કીર્તિ તો તેં સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી દીધી.  
મારા ભાઈને તેં તારા પ્રેમમાં ગાંડાતૂર જનાવી દીધો અને છેવટે  
તેં અમે ભાઈ ભાઈની વચ્ચે વિયોગ કરાવ્યો. તુકારામનો જંધુ  
કહે છે કે, હવે તને મારે ભલો કેવી રીતે કહેવો ? તેં જે ઘડીએ  
મારો જીવ લૂંટી લીધો, તે ઘડીએ તારા આવા કૃત્યની મારા ઉપર  
શી અસર થશે તેનોન્તે જરા પણ વિચાર કયો હતો ખરો કે ?

૩૬૩૫-આ ઉપરથી તારા જાધા ગુણ મારા સમજવામાં  
આવી ગયા છે. તું તારા વર્તનમાં જે ભલાઈનાં લક્ષણ અમને જા-  
તાવે છે, તે તારી ભલાઈ નથી પણ લોકોનાં ઘરખાર લૂંટવાનાં  
લક્ષણ મને તો દેખાય છે. તું ‘દીનજંધુ,’ ‘કૃપાસિંધુ’ એવે  
એવે નામે તારી જાતને ઓળખાવતો ફરે છે, પણ તું મોટો ઠગ  
છે એ હવે હું સમજી ગયો છું. તારા હૃદયમાં લેશ માત્ર દયા નથી,  
પણ તું કંઠણ હૃદયનો અને કપટી છે. મુજ આંધળાની લાકડી તેં  
જૂંટવી લીધી ને ? તુકારામનો જંધુ કહે છે કે, હે અનંત ! તને તો  
હું મારા એકજ ઘૂંટડામાં મારી અંદર સમાવી લઉં એવડો પણ  
તું નથી. તું મેં હમણાં કહ્યો તેવો છે તેથી તો મેં તને એક

ધૂંટડાની સાથે મારી અંદર લઈ લીધો છે.

૩૬૩૬-હે હૃષીકેશ ! તને હવે મારે શું કહેવું ? મને અત્યારે ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે. મારાં પાપનો નાશ કરવાને માટે તું હવે એક ક્ષણવારની દીલ કરીશ મા. તેં મારું ઘર ડુબાવી માયું, મારો સંસાર ધૂળધાણી કરી નાખ્યો, મારાં ઈયાંછાકરાંને ખારણે ખારણે રવડતાં કરી મૂક્યાં અને સૌને દુઃખી દુઃખી કરી દીધાં. હે કેશવ ! મારા ભાવના બદલામાં કાં તો હું તારો જીવ લઈશ અથવા મારો જીવ તને આપી દઈશ. આ બેમાંથી એકજ કામ કરવાતું હવે મારે સાફ ખાફી રહી ગયું છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, આવું કામ કરવાને માટે લોકો મને બલો કહે કે ભૂંડા કહે, પણ હું તારો કેડો છોડવાનો નથી.

૩૬૩૭-મારાં માળાપે મરતી વળતે મને ભાવને આશરે સોંપી દીધો હતો. હે હરિ ! તેટલું પણ તારાથી સહન થયું નહિ. હે દેવ ! મેં તારી ભક્તિ કરી તેના બદલામાં તેં અમારા ઉપર શો ઉપકાર કર્યો ? મારું ખાસ્તું મજેતું ઘર તેની તેં ધૂળધાણી કરી મૂકી, તેં અમારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને આખરે કામ તો આલુંજ કયું ને ? અમારા બેડનાં કુટુંબોનો એકજ જીવના ઉપર આધાર હતો અને તેનેજ તેં આ પ્રમાણે ફસાવી માર્યો ! તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! તું ઘણોજ રૂડો છે. હવે તને હું કહું પણ શું ? મારો ભાઈ એવો ગાંડિયો નીકળ્યો કે તેણે તારી સાથે સંબંધ બેડી દીધો !

૩૬૩૮-હે શ્રીપતિ ! તેં મારી અગાઉના મારા પૂર્વજોની પણ એવીજ ગતિ કરી હતી એવું મેં સાંભળ્યું હતું. તેં તેમને પોતાની સેવામાં કામે લગાડી દીધા અને પછી તેમની પૂરેપૂરી શાંતિ કરી દીધી. હે હૃષીકેશ ! તું શા સાફ મારી કેડે પડ્યો છે તે કહે. તે

આટઆટલું કયું તોપણ તું હજી ઠરીને બેસતો નથી. હજી તારે મારો ક્યાં મુધી અંત લેવો છે? હે કેશવ ! તારે મને જન્મજન્માં-તરમાં પણ દર્શન દેવું પડશે એ મારો દાવો છે. તું શા માટે આ બધા ઢાંગ અને પ્રપંચ કરતો કરે છે? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું કેટલો બધો મદાન્ધ થઈ ગયો છે? કશુંજ નહિ ખાનારો એવો તું બીજા ખાનારાઓને બેઈ શકતો નથી.

૩૬૩૯—આ દુનિયાની અંદર પેટભરા લોકોને કશી ફિકર-ચિંતા હોતાં નથી. તેં તારું દેવપણું બતાવીને લોકોની આગળ એક ભૂત બિંબું કરી રાખ્યું છે. તેં શું આવો નિશ્ચય કયો છે? તેં મારા આખા વંશનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું અને તે ઉપરાંત આજના પ્રસંગે તેં આઠો આંક વાળી નાખ્યો અને તે છતાં પણ તું હજી ધરાતો નથી? તારા સપાટામાંથી છેવટે હું એકલોજ બચી જવા પામ્યો છું અને તે પણ તારી આંખે દેખી ખમાતું નથી. તેં ઉઘાડી રીતે અમારા બેઉના ભાવની અંદર જીદાઈ કરી લીધી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મીઠા ઝાડનાં કાંઈ મૂળિયાં કાઢીને ખવાતાં હશે શું?

૩૬૪૦—હે શ્રીપતિ ! તું યોગ્ય અને અયોગ્ય કામનો વિવેક કરી જાણે છે અને ધર્મનીતિ પણ તું જાણે છે; પણ તે છતાં તું આંખો મીંચીને રાત પાડી દેવા જેવું કામ કરે છે. હે જગદીશ ! હવે મારા આ આરોપનો તને જવાબ દેતાં આવડતો હોય તો કે બેઈએ. ભક્તોની સેવા આખવાના શોખને લીધે તેં બળાત્કારે અજ્ઞાનપણું ધારણ કર્યું છે, પણ જે ભક્તનો જેવો ભાવ તેવું તેને દળ મળે છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હવે મારે કશુંજ કહેવું નથી. તું પોતેજ તારી જાતને ગ્રહણ કરે છે.

૩૬૪૧—હે અનંત ! અમ બાળકોના ઉપર કોઈ પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે તેમાં તારા હાથમાં શું આવવાનું છે તેનો

તુજ વિચાર કરી લેજે માટે કહીને શુ કામ છે? અનાયામે જે કહેવાઈ નય તેજ ઉત્તમ બોલવાચાલવાની ઢાકુટ ટળી ગઈ અને તેથી કરીને તેટલા પૂરતી ખીડા પણ ઝોછી થઈ ગઈ હે કેશવરાજ! તુ ભારે નટખટ જણાય છે તારે માટે હવે બોલવાનો અવકાશજ રહ્યો નથી તુકારામનો બધુ કહે છે કે, તે મને ખરે-ખરો દગો દીધો છે, માટે તુ હવે ઉતાવળો થા અને મારી સાથે ચાલવા માડ સારે નમીએ તુ મારા હાથમા આવી ગયો છે

૩૬૪૨-હે દેવ! અમારા પૂર્વજોનુ તારી પાસે ભક્તિનુ બાકી લેણુ નીકળે છે, તે તુ હજી ચૂડવી આપતો નથી તુ ખરેખરો લળાડ છે, પણ હું એ લેણુ તને ચચવા દેનાર નથી તે તુ ચાહ રાખજે હું તને જ્યારે સતોની આગળ લઈ જઈને ઊભો કરી દઈશ ત્યારે તને ખબર પડશે હું તારી પામે માફ ચઢ્યુ લેણુ માગવા આવુ, તેમા તને આટલી બીજ ડેમ લાગે છે? હે અનત! આજ સુધી હું મૂર્ખ હતો તેથી તુ ક્રાવી ગયો, પણ હવે મારે જે કાંઈ તારી પાસેથી લેવુ છે તેમા હું જરા પણ છટછાટ મૂડવાનો નથી તુકારામનો બધુ કહે છે કે, આ જીવનની અદર મે મારો જીવ અર્પિત કરી દીધો છે, તેથી કરીને તારા પગ અને માફ માથુ' એ બેઠને એકબીજાની સાથે જડડી રાખીશ

૩૬૪૩-તુ કેવો કપરી છે તેની જો મને પહેલેથી ખબર પડી હોત તો હું તને જપવા દેતજ નહિ તે ઘડીએ ને તે ઘડીએજ બધી વાતનો ચોખ્ખો નિકાલ કરી નાખત આટલુ બધુ મોડું થવા દેતજ નહિ તારે ઘેર ખરેખરી કડી ઉઘરાણી કરી હોત તો પછી પચની આગળ ફરિયાદ કરવાની અને ન્યાય માગવાની ખટ-પટ કરવાની રહેતજ નહિ માફ લેણુ ઉઘાડુ દીવા જેવુ છે, છતા કેટલી બધી માથાકૂટ કરવી પડે છે? તેર દહાડા સુધી તારે બારણે



ખેસીને લાંઘણ કરી હોત તો હું મારો બધો ભાવ તારી પાસેથી  
કઢાવી લેત. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, હે હરિ ! હજી પણ ઘણું  
મોડું થઈ ગયું નથી. જો તારે લોકનિંદામાંથી બચી જ જવું હોય  
તો હજી વખત છે, નહિ તો પછી લોકોમાં તારી જરા પણ આગરૂ  
રહેવાની નથી.

૩૬૪૪-હે દેવ ! હવે હું એક ઘડીવાર પણ જાંખીને ખેસવાનો  
નથી. તારી બાંધી જ રીતભાત હું સમજી ગયો છું. હવે તો જ્યાં-  
સુધી મારી વાતનો નિકાલ ન કરી દે ત્યાંસુધી હું તને જરા પણ  
હાલવાચાલવા દેનાર નથી. અરે ઓ દેવ ! તારે કેની સાથે કામ  
લેવાનું છે તે તું જાણે છે ? ડાળા ફાડીને જોયા શું કરે છે ? હું તને  
પંચની આગળ ઘસડી જઈશ અને જો તેમ થવા દેવું ન હોય તો  
તું મને મારો ભાવ પાછો આપી દે. જ્યાંસુધી હું તારો દમ નહિ  
કાઢી નાખું ત્યાંસુધી તું મને કશુંય આપવાનો નથી, તે હું જાણું  
છું; તેટલા માટે મારે શું કરવું તેનો વિચાર મેં મારા મનમાં  
કરી જ રાખ્યો છે. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, આજ સુધીમાં તે  
મારા જેવા કેટલા બધા લોકોના હકમાં નુકસાન કર્યું, તેનો કશો  
પારજ નથી, છતાં હજી તું તારી કુટેવ છોડતો નથી.

૩૬૪૫-જેવું જાણું તેવું જ બગાડવું એ તારી નીતિ હું જાણી  
ગયો છું, પણ મારી આગળ તારૂં કાંઈજ ચાલવાનું નથી. હું તને  
જરા પણ છોડવાનો નથી; કારણકે જે કાંઈ હું કમાયો હતો તે મહા  
કષ્ટ વેડીને કમાયો હતો, તેનો તારે વિચાર કરવો જોઈએ. હવે તું  
આડાઈ કરીશ તે કાંઈજ કામમાં નહિ આવે; કારણકે બીજું બધું  
એક જાણુએ મૂકી દઈને હું છેકજ મરણિયો થઈ ગયો છું. આ  
મારો દૃઢ નિશ્ચય છે અને જો તારાથી તે સમજી શકાતો હોય તો  
સમજી લે. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું બાંધી

જતો નહિ. તારે તો કણ્ણીની સાથે કામ પડ્યું છે, તેથી ભે તારાથી તારી મોટાઈ સાચવી લેવાતી હોય તો સાચવજે.

૩૬૪૬-હો પુરુષોત્તમ ! વધારે પડતું અને વ્યર્થ બોલબોલ કરવાથી શો લાભ છે ? તારે અમને જે કાંઈ કહેવું હોય તે તું એક જ શબ્દમાં કહી નાખ. ઓ મારા ભાઈ ! તારે આપવું છે કે ઢક-ફળેતો કરાવવો છે તે તું કહી નાખ. કોઈ પણ માણસ તારી બધો વખત શરમ નહિ રાખે. આજ સુધીમાં તો જે યઈ ગયું તે થઈ ગયું. પાછલી વાત હું મારા મનમાં લાવવા માગતો નથી, પણ તારે હવે આગળ ઉપર શું કરવાનો વિચાર છે તે કહી નાખ. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, બધા દહાડા સરખા નથી જતા એ તો સૌ જાણે છે, માટે તું જેટલો કચકચાટ કરાવીશ તેટલો તારે માથે ભાર રહેશે.

૩૬૪૭-હવે તો હું કહી ભૂલ કરવાનો છું જ નહિ. ખાલી બોલ-બોલ કરીને શા માટે વ્યર્થ કાચાકૂટ કરે છે ? મારાં સર્ગાસંબંધી અને ઇષ્ટમિત્રો એ સૌનો સંબંધ મેં તોડી નાખ્યો છે. હવે પાછાં પગલાં કરવામાં શોભા નથી. તું તો જાણે દેવાળું કાઢીને જ બેઠો છે. તું દેખાય છે તો ઘણો મજાનો, બોલે છે પણ મીઠું અને તારા કોમળ સ્વભાવમાં પણ નિષ્કુરતા અને નિર્મમતા છે. તારાં કામ પણ તેવાં જ છે. અત્યારે તો મારી આંખે આવું જ દેખાય છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! તું છતી આંખે આંધળો છે અને છતે કાને ગહેરો છે. હવે મારે તારી સાથે કઈ રીતે કામ લેવું ?

૩૬૪૮-આખા ત્રેલોક્યમાં બધે એક એવી વાત ફેલાઈ ગઈ છે કે, તને બધા લોકો ધોળો સ્ક્રિટિકનો પથ્થર કહે છે. તેં તમામ લોકો-ક આચારવ્યવહારના ઉપર પાણી ફેરવી દીધું અને જેઓ સુખી હતા તેમને તેં લીજ માગતા કરી દીધા. તું ઠાઠ લોકોનો શિરો-મણિ છે. તારા જેવો લગાડ તો આખા ત્રિભુવનમાં જીજ્ઞે એક

પણ નથી. એટલા માટે હાથ લોકો તો તારા બારણા આગળ  
ઊભા રહેતાજ નથી. તું નિર્ગુણ હોવાથી નામ રહિત અને નિર્લ-  
બળ છે. ઓ દેવ ! તું લખાડ, નકરૂદ અને બૂડા છે. તારા જેવો હુઃખ  
દેનારો ખીન્ને કોઈ છે એવું મેં સાંભળ્યું પણ નથી. તુકારામનો  
ખંધુ કહે છે કે, તું સર્વગુણસંપન્ન હોઈ પરિપૂર્ણ છે, એવું મને સમ-  
જાઈ ગયું છે તેથી જીવ જાય તોપણ તારા ચરણ હું છોડવાનો નથી.

૩૬૪૯-તારાં કૃત્યોને ગુપ્ત રાખવાથી મારું કાર્ય સિદ્ધ થનાર  
નથી એવું એક સહજ પ્રસંગ ઉપરથી મને સમજાઈ ગયું. એટલા  
માટે ત્યાંસુધી હું લાજશરમ મૂકીને તારી સાથે વાત નહિ કરું  
ત્યાંસુધી કાંઈ રૂઝું પરિણામ આવે એવું મને દેખાતું નથી. હો દેવ !  
તું હજી પણ હાથો થતો નથી અને મેં તને જે કહેલું તે લક્ષમાં  
લેતો નથી. ત્યારે હવે મારેજ મારું પોતાનું કામ કરી લેવું જોઈશે.  
તારી ઘણીય રાહ જોઈ, પણ તેં તો મારી ઈચ્છા પૂર્ણ ન કરી તે  
નજ કરી. ત્યારે હવે હું તારી સાથે લડવા માટે કસીને કાછડો  
વાળીશ અને સંગીન પુરાવા સાથે પંચોની આગળ ફરિયાદ કરીને  
મારી અને તારી વચ્ચેના કનિયાની પંચાયત કરાવીશ. તુકારામ-  
નો ખંધુ કહે છે કે, હવે તો પ્રયત્ન કરવાનોજ વખત આવી જાયો  
છે, માટે હવે તેના સંબંધમાં ઉઠાસીન રહેવું યોગ્ય નથી. તેમ નહિ  
કરું તો મારો અને તારો મેળાપ થાય નહિ.

૩૬૫૦-કરજનો બોલે તો ધીરે ધીરે વધતો જાય છે અને  
છતાં તું તેનો નિકાલ કરી દેતો નથી. આ વાત મેં તને પહેલાં પણ  
સારી રીતે સમજાવી દીધી હતી. તેથી કરીને મારે તને જે કાંઈ  
કહેવા જેવું હતું તે બધું કહીકારવીને હું તો મારી ફરજ બજાવી  
ચૂક્યો છું. હવે મારા ભાઈ ! હવે તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું કરજે.  
આજકાલ કરતાં કરતાં અઠાવીસ યુગ વહી ગયા. આટલી બધી

લાંબી મુદતમાં મુદત રકમ અને ચઢ્યું વ્યાજ ચૂકવી આપતાં તો તારે જીવ જાય છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તું તારા બધા એશઆરામને એક બાજુ મૂકી દઈને તારા ગિરદનું રક્ષણ કર. મારી અને તારી વચ્ચે શી શી બીના બની છે તે લોકોમાં જાણીતી થઈ જાય ત્યાંસુધીમાં તારે વિચાર કરવો હોય તો કરી લે.

૩૬૫૧-દસ્તાવેજો પુરાવા આપવાને સારૂ તારા હાથનું લખી આપેલું લખાણ મેં શોધી કાઢવાની મહેનત કરી નથી; તોપણ તારા પુણ્યપ્રતાપે મારી પાસે પુરાવાની જોટ નથી. તારા નામના આધારે હું સુખેથી ખાઈપીને જીવું છું. તું તારું વચન નહિ પાળે અને મોઢેથી બોલીને કરી જઈશ તેથી મેં તને આટલી હકીકત સમજાવી દીધી. હવે તારે આટલા ઉપરથી મને આપવું હોય તો આપ અને ન આપવું હોય તો ન આપતો. તારી મરજીમાં આવે તેમ કર. તને હું મારે દેણદાર કહી શકીશ; એટલુંજ મારે સારૂ બસ છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ બધું જે મેં કહ્યું તે તો ફક્ત તને જગાડવાને સારૂજ કહ્યું, મારે તો તારી પાસે કંઈજ માગવાની ઈચ્છા નથી.

૩૬૫૨-મારા ભાવે જે લાલ કરી દીધો છે, તે કોટિકોટિ કહ્યો વીતી જાય તોપણ નાશ પામે એવો નથી. હું તો વૈકુંઠના ઉપર ઘેરો ધાલીને પરમાત્માને મારી પાસે ખેંચી લાવ્યો છું. હવે મારે કંઈ જવાઆવવાનું અથવા કોઈ પણ કર્મ કરવાનું રહ્યુંજ નથી. મારે તો જન્મોજન્મ બેઠાં બેઠાં ખાવું અને મજા કરવી, એજ માફકામ. જેનું માપ કાઢી શકાય નહિ, એવા અપાર આનંદ વડે આજું આકાશ ભરાઈ ગયું છે. તે આનંદ આખા ત્રિભુવનને ભરી દે તોપણ વધી પડે એટલો બધો છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, સંપૂર્ણ સુખનો સહોદિત અને પરિપૂર્ણ પર્વત

મારી મામે આવી પડ્યો છે. આવું અખૂટ પરમાર્થ-ધન માગ હાથમાં આવી ગયું છે.

૩૬૫૩-હવે દેશપરદેશ જવું અથવા અમુક કામ કરવું અને અમુક કામ ન કરવું એ બધી ખટપટ મારે માટે રહી જ નહિ. કારણકે સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિઓનું જે આશ્રયસ્થાન તેજ મારા ઘરમા આવ્યું આવ્યું છે તે એવી રીતે જાન્યું કે, જે અનંત ગુણરૂપી રત્નોનો ભંડાર છે તેજ મારા હાથમા આવી ગયો, એટલે તો મારા જન્મજન્માતરના હુ.ખદારિદ્ર્યનો નાશ થઈ ગયો. સમુદ્રમા તરતા તરતા એકાદ મોજનો ધક્કો લાગી જાય અને કિનારે આવી પડાય, તેવી રીતે મારા પૂર્વના શુભ કર્મોનો ઉદય થયો અને આ અખૂટ રત્નનિધિ મારે હાથ આવી ગયો. તુકારામનો બધું કહે છે કે, હવે માફ પાર વિનાનું સફલાભ્ય ઊઘડી ગયું, કારણકે પુરુષોત્તમના જેવા શાહુકાર મારા હાથમા આવી ગયા.

૩૬૫૪-મારા બાપદાદાઓની જૂની પરમાર્થરૂપી થાપણ હવે મારી પાસે આવી ગઈ છે મારા પૂર્વના પુણ્યને લીધે નારા ચણે મારા ઉપર કૃપા કરી આથી કરીને હવે હું આનંદરૂપ થઈ ગયો છું. મારી તમામ ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે અને લેવડ દેવડનો વ્યવહાર કરવાનું હવે મારે માટે રહુજ નથી અસંખ્ય વિઠ્ઠલનામરૂપી પૂંજ મારા ઘરમા એઠી થઈ છે આ બધું મારા ભાવના સુકૃતનું પરિણામ આવ્યું છે તુકારામનો બધું કહે છે કે, માફ તમામ હુ ખદારિદ્ર્ય હવે દૂર થઈ ગયું છે અને હવે એક વિઠ્ઠલના સિવાય મારે બીજું કશુંય બોલવાની ગરજ રહી નથી.

૩૬૫૫-સેવકના ધર્મનો સિદ્ધાંત મે સમજાવ્યો છે જેઓ શૂરા હશે તેમના હૃદયમા તે જિગી નીકળશે અને તેઓજ તે પ્રમાણે વર્તવા માડશે. દેવના સેવક બનીને તેમની સેવા કર્યા

સિવાય કદી પણ મુખ સાંપડનાર નથી. એટલા માટે પોતાના જીવના પ્રતિ પૂરેપૂરા બેઠરકાર ખની જઈને સેવકપણાનો સ્વીકાર કરી લેવો. એવું કરવાથી સેવકના માથા ઉપરનો તમામ ભાર સ્વામી પોતાના ઉપર ખેંચી લે છે. જેમણે સેવકનું મુખ જાણ્યું નથી, તેમનો મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ ગયો જાણવો. ધિક્કાર હોજો તેમના જીવતરને. તુકારામ કહે છે કે, જે વખતે ખરેખરો પ્રસંગ આવી લાગે તે વખતે એક ક્ષણ પર્યાંત ધીરજ રાખવાથી સેવક પાર વિનાના મુખનો લોકતા થાય છે.૮

૩૫૬૬-સેવકપણાનું મુખ કેવું હોય, તે તો જે સેવક હોય તેજ જાણી શકે. હું તે જાણું છું એટલા માટે હું મારા જીવની જરા પણ પરવા રાખતો નથી. યુદ્ધ વખતે મેં તોપોના ગોળાનો માર અને બાણની અપાર વૃષ્ટિ સહન કરી હતી. લડાઈને પ્રસંગે સેવક પોતાના સ્વામીની આગળ જઈને ઊભો રહે અને શત્રુનાં બાણ વગેરેનો માર મહન કરે, તેના શરીર ઉપર શૂરત્વના અલંકાર શોભી ઊઠે છે. જે સેવક આંતર્ગાંધ્ય ધીરજ ધરીને શૂરવીર-પણું દાખવે છે તે પાર વિનાનું મુખ લોગવે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવાના સિદ્ધાંતનો આ ખરેખરો મર્મ છે અને તે મેં તમને કહી બતાવ્યો છે. જેઓ ચતુર હશે તેઓ તેને સમજી લેશે, તે પ્રમાણે વર્તન કરશે અને સ્વામીના મુખના લોકતા થશે.

૩૫૬૭-જેઓ ખરેખરા સેવક હોય છે તેઓજ સેવકપણાના ભાવને સમજી શકે છે. વળી કયે ઠેકાણે કયી જાતની ઉપાધિ છે અને તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો તેના બધા છપા રસ્તા તેઓ જાણતા હોય છે. તેઓ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરીને બીજાને ઠગી જાણે છે અને તેમનું મર્વસ્વ હરણ કરી લે છે, તેમ છતાં

કોઈને પણ તેની જાણ થવા દેતા નથી. વળી પોતાના ઉપર કોઈનો અમલ ચાલવા દેતા નથી. જેમનામાં ચાવા ગુણ હોય છે તેવા સેવકો જગતમાં સન્માન પામે છે અને સ્વામીને પણ વહાલા લાગે છે. જેમને કોઈની ખીંક લાગતીજ નથી, એવા લોકો ઉપર કહ્યા તેવા સેવકોને પોતાના સન્માન જનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, આયુ' શૂરવીરપણું દાખવનારા સેવકો જેમને સ્વાધીન છે તેઓ ત્રિલોકમાં સૌથી જલિષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે.

૩૫૬૮-સાચા સેવકો શત્રુઓના મોરચાઓને ભાંગીતોડીને પોતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી દે છે. શત્રુઓના કિલ્લાની આસપાસ ઘેરા ધાલીને પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરે છે. જેઓ વેદશાસ્ત્રનો આધાર બતાવ્યા વિના વાદ કરે છે, તેમનું બોલવું બ્યર્થ જાય છે અને એવા લોકો પોતાની જાતના નથી એવું સેવકો સમજી જાય છે. ખરા રસ્તો છોડીને આડે રસ્તે જનારાઓને સાચા સેવકો સજા કરે છે; કારણકે, એવા લોકોનું બોધને ખીજ લોકો પણ તેવું કરવા માંડે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ સાચા સેવક હોય છે તેઓ આખા વિશ્વના લોકોનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીને તેમને ખરા સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે.

૩૬૫૯-જેઓ સાચા સેવક છે, તેઓ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી શત્રુમૈત્ર્ય દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેનો નાશ કરી દે છે. એવા સેવકજ તમામ સેવકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમની દૃષ્ટિ હમેશા પોતાના સ્વામીના કાર્યના ઉપરજ ચોંટેલી હોય છે. તેમને મન પોતાનો દેહ તો અતિ તુચ્છ જેવો લાગે છે અને તેઓ સોનાને પણ પથ્થરના સન્માન માને છે. એવા સેવકો તેમના સ્વામીથી જરા પણ ભિન્ન હોતા નથી. સ્વામીના પ્રતિ દહ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના મિથ્યા ભાવણ કરવાથી સેવકની કિંમત વધતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે જે

કાર્ય કરવાની સ્વામીને કરી વાતની બિપાસ ન આવે એના કામોનું નેવકો હમેશા સ્ફુલ્લ કરતા રહે છે

૩૬૬૦-સ્વામી જેમને પોતાના નેવક તરીકે માની લે, તેમનાથી બધા લોકો ખીજે છે જે નેવક પોતાના જીવની દરજ્જા કમ્તો નથી, તેજ નેવક તરીકે જોલે છે અને તેજ મર્વનો મેતા બનીને શ્રેષ્ઠત્વને પામે છે એવો નેવક પોતાની સત્તા વડે સ્વામીના તમામ વંશવતુ મુખ ભોગવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વામી પોતે તેનો ખૂબ આદર કરે છે પણ જેઓ હીલુકમાઉ હોય છે તેઓ પડયા નહે છે અને તેમનો જન્મમૃત્યુના ચક્ષુમાથી છુટકાગે થતો નથી તુલસીમ કહે છે કે, જે ડોડ પોતાના સ્વામીની ચોડીધણી પણ નેવા કરે છે તે સેવક તરીકેની યોગ્યતા પામે છે

૩૬૬૧-જે પોતાનું વર્તન નેવકપણાના નિયમ મુજબ રાખે છે, તેનેજ સારો ખગાર મળે છે, તેજ ખરેખરો લાભ લઈ શકે છે અને તેજ પોતાની નેવાના જોડે નેવક તરીકેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે લડાઈના જુદા જુદા પ્રકારનું જેને જ્ઞાન હોય છે, તે જ સાચો નેવક છે અને તેનો નજી લોકમા કદી નાશ થતો નથી એકાદ બે જગ્યા ઉપર જે નેવકે ઘેરો ઘાલીને મકળતા મેળવી છે તે પોતાના કાર્ય વડે નેવકની સોટી ઉપરથી પાર બિતરીને ખરો નીવડેલો નેવક ગણાય છે પોતે સ્વામીનું કાર્ય કરે અને છતાં તેનો યશ સ્વામીને અર્પણ કરે, તેજ સેવક ખરેખરા શૂરવીર તરીકે પડાય છે તુલસીમ કહે છે કે, સેવક જ્યાં પોતાના સ્વામીને ઘેર જઈ પહોંચે, એટલે પછી તેને ખીજા કોઈ સ્થાનમાં આશ્રય મળી શકતો નથી

૩૬૬૨-શ્રેષ્ઠ નેવક અને જનિષ સેવક એવા બે વિભાગ કેવી રીતે પડે છે, તે હું તમને જણાવું છું કેટલાક લોકો ઢીલાપોચા



અને નામદં જેવા હોય છે, ત્યારે ઢેટલાક જાળવાન અને શૂર-વીર તરીકે જાણીતા થઈ ગયેલા હોય છે ઢેટલાક લોકો પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરવામાં હમેશા કુશળ અને સાવધાન રહે છે, ત્યારે બીજા ઢેટલાક પોતા હાડકાના કામચોર અને લાલચુ હોય છે ઢેટલાક એવા હોય છે કે, શૌર્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન આવ્યો તો હોય નહિ અને તે પહેલાં પોતાના ગૌરવના જાણીતા કૃષ્ણ મહી જાય છે આવા લોકો પોતાના સેવકપણાને નિરુપયોગી બિદ્ધ કરે છે નાનામોટા જાધા મળીને સેવકો તો અસહ્ય હોય છે, પણ તેમનામાં ખરેખરા શૂરવીર સેવકો જાહુજ થોડા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ખરેખરા સેવકની યોગ્યતાની સ્વામી કદર કરે છે અને તેનું યોગ્ય મૂલ્ય આકે છે

૩૬૬૩-એજ ભાલિકના ઘણા સેવકોમાંથી જેનામાં જેટલું જાળ તે પ્રમાણે તેની કિંમત થાય છે. ખરેખરા શૂરવીર અને બુદ્ધિ-માન સેવકને સ્વામીના જિયા આસનની નજીકમાં જોમવાની જગ્યા મળે છે ઢેટલાક મધ્યમ પ્રકારના સેવકો હોય છે તેમને તેથી જરા આંધેની જગ્યા આપવામાં આવે છે અને જેઓ છેકજ કનિષ્ઠ હોય છે, તેમને તો પોતાનાથી આધાર રાખી મૂકે છે જેમના કામ સૌથી જિતરતા પ્રકારના હોય છે, તેમને તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જિયાનીથી પદવી મળે છે અને જેઓ બધી રીતે સુયોગ્ય, જાળવાન અને શ્રેષ્ઠ હોય છે તેમને જિયામાં જિયા પદ આપવામાં આવે છે એવા સેવકો જ્યાં જાય ત્યાં તેમને સન્માન મળે છે તેમ જ બીજી રીતે સારા હોય પણ કામ કરવામાં કોચરા હોય તેમને તો છેકજ નકામાં જાણવા તુકારામ કહે છે કે, મરણ તો સૌને માટે નફી થયેલું છેજ, પણ તેનાથી ભય પામીને જેઓ પાછા હાકે છે તેમની કુજેતી થાય છે જેઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને નિર્ભય-પણે આગળ આવે છે તેઓ કીર્તિ સંપાદન કરે છે

૩૬૬૪-અંસારમાં જેઓ ખરેખરા શૂરવીર સેવક હોય, તેમની પદવી તેમના સ્વામીના જેવીજ શ્રેષ્ઠ બાણવી. કેટલાક લોકો પોતાનું પેટ ભરવાના ઇરાદાથી પોતાને સેવક તરીકે ખપાવવા માગે છે, પણ તેમની કિંમત પણ તેવીજ અમણ લેવી. શત્રુ હુમલો કરવા આવે તે ઘડીએ જે ખીને પાછાં પગલાં કરે છે, તે શત્રુના શસ્ત્ર-પ્રહારથી માર્યો જાય છે. વળી પોતાની પીઠના ઉપર ધા વાગવાથી જે મરણ પામે છે, તે પણ ડરપોક સેવકમાં ગણાય છે; પણ જેઓ કિંમત રાખીને સામે આવેલા શત્રુ ઉપર પોતેજ પ્રહાર કરે છે તે ભારે સન્માન પામે છે. જે સેવક જીવવાની પરવા કર્યા વિના મરણિયો બનીને લડે છે તે અંતે વિજયી નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે, ક્ષત શૂરત્વની વાતો કર્યાંથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, પણ જે દૃઢ નિશ્ચય કરીને કમાઈ કરી લે છે તેજ પોતાના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરે છે.

૩૬૬૫-જે પોતે ખરેખરો શૂરવીર અને કુળવાન સેવક હોય છે, તે પોતાના જેવા ખીજ સાચા સેવકોને પારખી કાઢે છે અને તેમના પ્રતિ મનમાં આદરભાવ રાખે છે. જે સેવક પોતાના પેટને ખાતર હાથમાં હથિયાર બાંધે છે, તે તો વેઠે પકડેલા ચેતરા જેવો છે. જે જાતે ખરેખરો શૂરવીર સેવક હોય છે, તેના દાવપેચ તો પરીક્ષકને પણ ન સમજાય એવા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, બધા માણસો દેવ છે એવું શાસ્ત્ર કહે છે, માટે હું સૌને દેવ સમજીને વંદન કરું છું; પણ જેણે ખરેખરો પૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનાં લક્ષણ હું પારખી શકું છું.

૩૬૬૬-રામે બ્યારથી દંડકારણ્યમાં વાસ કર્યો, ત્યારથી આ દેશમાં મનુષ્યોની વસ્તીની શરૂઆત થઈ. રામે પોતાના નામના મહિમાનું રક્ષણ કર્યું અને પોતાના સમર્થપણમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. રામ જંગલેજંગલે સ્ત્રીતાને મારૂ શોક

કરતા કરતા ભમ્યા, એવું પુરાણોમાં વર્ણન આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, વાદગીદિ ઋષિએ જે પ્રમાણે લખ્યું હતું તે પ્રમાણે રામે વર્તન કર્યું, તે તમે બાણો તો છો, છતાં બ્રાંતિમાં શા સાડ પડે છે?\*

૩૬૬૭-જે કોઈ રસ્તે ચાલતાંચાલતાં રામનામ લેતો જશે, તે કગલે ને પગલે યજ્ઞ કર્યાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરશે. તેનું શરીર તીર્થ અને વ્રતના ઉત્પત્તિસ્થાનના જેવું પવિત્ર બની જશે. તે ખરેખર ધન્યધન્ય થઈ જશે. લૌકિક વ્યવહારનાં કામ કરતાં કરતાં જે રામનામનું સ્મરણ કરતો રહેશે તે સદાકાળ મુખની સમાધિનો ભોગ કરશે. જન્મતાં જન્મતાં કૉણિયે કૉણિયે જે રામનામ જપતો જશે તે જમ્યા છતાં તેને ઉપવાસીજ બાણવો. ભોગ અને યોગ બેઉ પ્રસંગે રામનામનું સ્મરણ કરનાર કદી પણ કર્મમાં લિપ્ત થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે જે બધો વખત રામનામનો જપ કર્યો કરશે તે જીવતો છતાં મુક્તજ છે, એવું સમજ લેવું.

૩૬૬૮-જે રામે જડ જેવા પથરાઓને પાણીમાં તરતા કરી દીધા તે રામ કરવા ધારે તો શું ન કરી શકે? એમ છે, છતાં તમે તેમના ચરણમાં શા સાડ લીન થઈ જતા નથી? જે રામની ચરણ-રજના સ્પર્શથી પથ્થર જેવી બની ગયેલી અહુડ્યા ફરીથી મનુષ્યના સ્વરૂપને પામી ગઈ અને જેમણે દક્ષ વાંદરાઓને હાથે રાવણની રાજધાની લંકાનો નાશ કરાવ્યો; તુકારામ કહે છે કે, તે રામ કેવા સમર્થ છે તેનો વિચાર કરો.

૩૬૬૯-જે કોઈ સદા કાળ રામનામનું સ્મરણ કરશે તે કેવળ રામરૂપજ બની જશે. હે મનુષ્યો! નામસ્મરણમાં આવો આનંદ રહેલો છે. તમે તેના પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખીને તેનો અનુભવ કરી જુઓ.

\* આની સાથેના ચૌદ અલગોમા રામની લીલા અને મહિમાનું વર્ણન જેવામાં આવશે.

રામનામના માધુર્યનો સ્વાદ બેણે ચાખ્યો છે તેને બીજા રસ શીકા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તેનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેનું માધુર્ય અનુભવ્યું છે અને તેથીજ તમને કહું છું કે, તમે તેને ચાખી જુઓ.

૩૬૭૦-‘રામ’ એ દ્વિજ બેજ અક્ષરનું નામ છે અને તે ઘણું ઉત્તમ છે. એમ સમજીને તો શંકરે તેને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે. શકરને વિપ્પાન કર્યાથી શરીરે દાહ થતો હતો, તે રામનામના સ્મરણથી શમી ગયો અને તેમનો કંઠ શીતળ થઈ ગયો. આવા એ ઉત્તમ અક્ષરોનું બનેલું નામ ત્રૈલોક્યને માટે તારકમંત્ર સમાન છે. એજ નામમંત્રનો ઉપદેશ શંકરે પાર્વતીને કર્યો હતો અને તેના વડે પાર્વતીના અંધતમ યોનિના ગર્ભવાસનું દુઃખ ટળી ગયું હતું. તુકારામ કહે છે કે, રામનામના અક્ષરો પવિત્ર અને પુરાતન છે, પણ તેમનું માધુર્ય નિત્ય નવીન છે. એમ સમજીને મેં તેને બાવ સહિત મારા જીવની સાથે જડી રાખ્યું છે.

૩૬૭૧-રામનામના માહાત્મ્યના જ્ઞાન સહિત સરળ ભાવે જે નામસ્મરણ કરશે તે તરી જશે. પછી તે ગમે તે જાતિમાં અથવા કુળમાં જન્મે હોય તેનું કંઈ નહિ. જે મદાકાળ નામનું ઉચ્ચારણ કરતો રહે છે, તેને હાથે અગાઉ જે જે મહા દોષ થયા હોય, તે બધા યજ્ઞીને નાશ પામે છે. તેને દ્વિજ નામસ્મરણ સિવાય બીજા કંઈ સાધનની ખટપટમાં પડવાની કરી જરૂર નથી. રામનામનું સ્મરણ કરનારને ભૂતપિશાચ પીડા કરી શકતાં નથી અને મૃત્યુ પછી ચમદૂત તેને આંગળી અડકાડી શકતા નથી. મદાકાળ નામસ્મરણ કરનાર ભવસસુરને તરી જાય છે અને તેનો જન્મમૃત્યુનો ફેરો પૂરો થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, એકનિષ્ઠ ભાવ રાખીને રામનામામૃતનું સેવન કરવું એજ સર્વ પ્રકારનાં સુખનું સાધન છે.

૩૬૭૨-રાવણના એવકો રાવણને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પૃ-  
થ્વીપતિ રાજન્ ! સામી બાબુએથી રામ ત્યાડ્યા આવે છે તેમના  
બણી તમે જુઓ તો ખરા. તમે અત્યાર સુધી આંખો મીંચીને  
ઊંઘ્યા શું કરો છો ? રામના દૂત આખી લંકા નગરીની અંદર ઘૂસી  
ગયા છે અને બહારથી પણ તેને ઘેરી વળ્યા છે. તમારા ક્નેડી-  
સંજાંધીઓમાંથી જે જે વીરપુરુષો હતા, તે સૌને રામે યુદ્ધમાં હણ્યા  
છે. માટે હવે તમે કાં તો રામને શરણે જાઓ અથવા તેમની સાથે  
યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ જાઓ. તુકારામ કહે છે કે, આ બેમાંથી  
ગમે તે એક ભાવનો આશ્રય લઈને તમે રામની પ્રાપ્તિ કરી દો  
અને ખીલ પ્રાપ્તિ સંજાંધોને તોડી નાખો.

૩૬૭૩-પછી યુદ્ધભૂમિમાં આવીને રાવણે રામના બણી જોયું.  
રામ અને રાવણ યુદ્ધના મેદાનમાં પોતપોતાનાં નામને બૂઝી  
જઈને કેવા એકબીજાની સામે ઊભા રહ્યા છે તે જોવા જોવું છે.  
એકબીજાના પ્રતિ પ્રકટેલા અંતરંગ પ્રેમ અને આનંદના ભાવને  
વશ થઈને તેઓ પરસ્પર બાણ ફેંકતા ગયા અને તેમનું છેદન કરતા  
ગયા. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી શ્રીરામચંદ્રે ઉપર કહેલા  
મર્મને લક્ષમાં લઈને યુદ્ધમાં પોતાનું પરાકર્મ બતાવ્યું હતું.

૩૬૭૪-રામે રાવણનો વધ કરીને તેનો તમામ પ્રપંચસંજાંધ  
ઠાપી નાખીને તેને મુક્ત કર્યો. પછી રાવણનો લાઈ વિભીષણ જે  
પોતાને શરણે આવ્યો હતો, તેને સદાને માટે લંકાનું રાજ્ય આ-  
પી દીધું. રામની આવી અસાધારણ ઉદારતાનું મારે વર્ણન કરવું જ  
કેવી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે, તેજ રામ મારા દાતા છે કે, જેમણે  
રાવણનો વધ કરીને સીતાને છોડાવ્યાં હતાં.

૩૬૭૫-તે રામે અયોધ્યા પાછા આવીને પોતાની માતા  
કૌશલ્યાને રામરૂપ બનાવી દીધી. જેના મનમાં સદાકાળ રામનું

ધ્યાન અને રામનુ ભગ્વણુ વતુ હોય તે ચોતાની શ્રદ્ધા વડે ગમ-  
 ઉપ જની જાય, જોમા મ દેહ શો ? વગી અયોધ્યાના તમામ રહે  
 વાગીઓને હમેશા ગમનુ દર્શન કવ્વાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી  
 તેમને મૌને ગમનો અધ્યામ લાગી ગયો હતો તેથી જ્યારે તેમને  
 ગમનો મેળાપ થયો, ત્યારે રામે તેમને મૌને ચોતાના મમાન  
 ગમઉપ જનાવી દીધા સીતાની ગોધ કગ્તા કરતા જધા વાનગેને  
 ગમનો નિઃધ્યામ લાગી જવાથી તેઓ પણ જવા ગમઉપ થઈ ગયા  
 લઠાવાસી તમામ ગણમોને અને ગવણુને મૌને ભયદ્વારા રામનુ  
 ધ્યાન લાગી જવાથી તેઓ જધા ગમઉપ થઈ ગયા તુકારામ ઠહે  
 છે કે, જેઓ આવી રીતે મહાકાળ ગમનુ વ્યાન ઠરતા રહે છે,  
 તેમના અણુમા હું નમસ્કાર કરું છું

૩૬૭૬-ગમ અયોધ્યા પાછા આવ્યા તેથી ત્યાના જધા લોકો  
 હર્ષ પામ્યા ભગ્તે અતિ પ્રેમમયિત ગમને આલિંગન દીધું, તે  
 વખતે સૌએ જયજયકારનો ધ્વનિ ઠયો નગરવાસી તમામ સ્ત્રી-  
 પુરુષ મૌ આનંદરૂપ થઈ ગયા પછી ત્યા ગાળ, લેરી, તૂરી ઇત્યા  
 દિ અનેક પ્રકારના વાદ્યોને ઘોષ મચી ગયો નગરની સ્ત્રીઓ સી  
 તા મહિત રામ અને લક્ષ્મણના અક્ષત વડે ઓવારણા લેવા લાગી  
 તુકારામ ઠહે છે કે, પછી ગમગન્યની સ્થાપના થઈ અને તેથી  
 સ્ત્રીપુરુષ, નાનામોટા, ગાયવાછરકા મૌ સુખી થયા

૩૬૭૭-આખા રેલોડયમા રામરાજ્યજ છે, તેથી મારે કોઈ  
 વાતની ઊણપ હોયજ શી રીતે ? ધાન્યને ઉત્પન્ન કરનારી ધરતી  
 અને ગાયબે મ વગેરે દુધાળા ઢાગ, બેઉ અન્ન અને દૂધની રેલમછેલ  
 કરી દે છે ત્યારે પછી ખીજી જોઈએ શુ ? એટલા માટે અમે તો  
 દળતા, ખાડતા, ખાતા, પીતા, રામનામ ગાતા રહીશુ રામનામનો  
 ધ્વનિ માનવીને કૃષિગાળ ભય પામે છે અને સ્વપ્નમા પણ દુ જનો

સ્પર્શ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, રામે પોતાનું મુખ સર્વત્ર ફેલાવી લીધું છે અને જોઈ તેમનું ચરણ લીધું તેમનું ગર્ભવાસનું કદ ગચ્છું જ નાણું.

૩૬૭૮-હો મનુષ્યો ! રામે અહર્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો અને પોતાના નામનું સ્મરણ કરતાં વારજ ગણિકાને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા; માટે તમે પણ 'રામ હરે રઘુરાજ હરે !' 'રામ હરે મહારાજ હરે !' એ મંત્રનો ઉચ્ચાર સદાકાળ કરતાજ રહેજો. મહાદેવ પણ હમેશાં એજ મંત્રનો જપ કરે છે. તેમ કરવાથી તેમને લાગુ પડેલો ઝેરનો દાહ શમી જાય છે અને તેમને ગળે ટાઢક વળે છે. એજ મંત્રના ઉચ્ચારથી પાર્વતીને અવિનાશી પદ મળી ગયું છે. કાશીમાં રહીને જે કોઈ આ તારકમંત્રનું શ્રવણ કરશે તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે. અગાઉ થઈ ગયેલો વાલિયો નામનો એક પાપી લીલ પણ એ નામનો ઉચ્ચાર કરીને વાલ્મીકિ ઋષિ થઈ બેઠો. નલ નામના વાંદરાએ આજ રામનામના બીજમંત્રનો જપ કર્યો હતો, તેથી તે મંત્રના જોરે તેને હાથે સમુદ્રના પાણી ઉપર પથ્થરો તરી બિઠ્યા અને સેતુ તૈયાર થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી રઘુનંદનનું નામ સુનિઓનું ( મનનશીલ મનુષ્યોનું ) જીવન છે.

૩૬૭૯-હો રામ ! તમે પાણી ઉપર પથ્થર તરાબ્યા, એ તમારા નામનો મહિમા છે. તમારા આવા ગુણનું હું બુદ્ધિહીન શી રીતે વર્ણન કરી શકું ? નામ અતિ ઉત્તમ છે, અતિ ઉત્તમ છે, અતિ ઉત્તમ છે, એવું હું ત્રણત્રણ વાર કહું છું. એ નામ મારા કંઠમાં સદાને માટે રહ્યો; કારણકે, એ નામેજ વાનરકુળનો ઉદ્ધાર કર્યો અને રાક્ષસોને સુક્રિત અપાવી. ગૌતમ ઋષિના શાપને લીધે અહર્યા પથ્થર થઈ ગઈ હતી, તેને રામે પોતાની ચરણરજનો સ્પર્શ કરાવીને પુનઃ મનુષ્યત્વ આપ્યું. રામની આવી કીર્તિનું વર્ણન પુ-

રાણામાં વિસ્તારથી કર્યું છે. હનુમાને લંકાનું દહન કર્યું, તે સામ-  
ર્થ્ય તેમને રામનામના પ્રતાપેજ મળ્યું હતું. એજ હનુમાનદ્વારા  
રામે દ્રોણગિરિ પર્વત જિંચકી અણ્યાઓ અને તેમનો ભરતની સાથે  
મેળાપ કરાવ્યો. તે વખતે રામે સૌને પોતાના જેવા રામ બનાવી  
દીધા. તુકારામ કહે છે કે, જે રામ બનકીના જીવન છે, જે યોગી-  
જનોનું શુભ ધન છે અને જેમનાં કમળ જેવાં નેત્ર છે, તેમના ચ-  
રણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે.

૩૬૮૦-હું કાળને બૃહથાપ ખવરાવીને તેના હાથમાંથી  
છટકી નાઠો અને પછી મેં મારા દેહને ફેંકી દીધો. ઘણા વખતથી મને  
વળગી રહેલો આ દેહરૂપી ડગલો ખૂબ બળપૂર્વક એવી જગ્યાએ  
ઢાલીને ફગાવી દીધો કે, જ્યાં કાળનો કચો લાગજ ન ફાવે. આ  
રીતે તમામ ઉપાધિઓથી દૂર અને તેની સામે કિનારે આવેલી  
મારી સ્વરૂપસ્થિતિની અંદર હું લપાઈ બેઠો. તુકારામ કહે છે કે,  
મારી અને મારા સ્વરૂપની વચ્ચે બહિરંગ સેવાની જે આડી લા-  
કડી પડેલી હતી તેને લગતી તમામ ઇચ્છાઓને મેં મારા મનમાં  
થી એકદમ કાઢી નાખી.†

૩૬૮૧-છોકરાંઓએ પોતપોતાનાં શરીરરૂપી ડગલીઓ કાઢી  
નાખીને જુદા જુદા વેષ ધારણ કર્યા; અને પછી હું પોતેજ કા-  
ન્ટોળા (શ્રીકૃષ્ણ) છું, એવી ભાવના કરીને તેમણે પોતાના મન-  
ને ગાંડપણ વળગાડી દીધું. તેઓ બોલે છે અને હું એક બાજુએ  
બેસી રહ્યો છું. તોપણ મારામાં અને તેમનામાં કશો તફાવત નથી.  
તુકારામ કહે છે કે, જેમને હરિએ આવો વેષ ધારણ કરાવ્યો  
હોય છે, તેઓ તેને નકામો સાગિત થવા દેવા નથી.

૩૬૮૨-કૃષ્ણ અને હું બેઠે સંતાકૂકડી રમવા લાગ્યા. રમતાં

† આની સાથેના ૧૨ અંગના શરીરની ડગલા માથે તુલના કરી છે.



રમતાં મારી ડગલી ઊતરી પડી અને જોવાઈ ગઈ. તે ઘડીએ હું કાન્હોળાને ગળે પડ્યો અને તેને કહ્યું કે, “તારે મારી ઝડતી લેવી હોય તો લે, પણ હું તો તારી ઝડતી લઈશન. ચાલ, બે હું નાગો થઈ જાઉં છું અને બધી ઉપાધિમાંથી છૂટો થઈ જાઉં છું.” તુકારામ કહે છે કે, મારામાં પહેલેથીજ ખોટી બુદ્ધિ હતી નહિ.

૩૬૮૩-આ દેહરૂપી ડગલા પંચભૂતોના બનેલા હોવાથી દેખાય બુદ્ધા પણ મૂળે એકજ છે. મારા દેહરૂપી ડગલો પણ એ પાંચ ભૂતોનોજ બનેલો છે. એ ડગલો ઠેવી રીતે તૈયાર થયો અને મને વળગી ગયો તે મને કોઈ સમજાવે તો હું તેમાંથી છૂટો થઈ જાઉં. કાંઈ કરતાં આ દેહાદિ પ્રપંચોતું મૂળ ન રહે અને તેઓ બિલકુલ નિઃસંતાન થઈ જાય, એવો રસ્તો મારે તારી આગળથી શીખી લેવો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે નાનામોટાપણના વેષ તું લઈ બેઠો છે તેને છોડી દે.

૩૬૮૪-અલ્યાઓ ગોપાળ ! મારી ડગલી તેં લઈ લીધી છે, એવું જે હું કહું છું, તે કાંઈ તારે ગળે પડવાને સારૂ કહેતો નથી. તારા બોલવામાં તો કશી સચ્ચાઈ છેજ નહિ, એવું મને કહી જનારો એક ચાડિયો તારે ઘેરજ છે તે હું તને બતાવીશ. હે દેવ ! તારી અને મારી વચ્ચે જે મર્યાદાનો પડદો હતો, તે હવે રહ્યો નથી અને આપણે બેઉ બરોબરિયા થઈ ગયા છીએ. તુકારામ કહે છે કે, હવે એટલી હકીકત બાકી રહી ગઈ છે કે, તારે પગે જે મેં મારા હાથ વડે ચૂડ લેરવી છે તે કોઈ કાળે છૂટવાની નથી.

૩૬૮૫-લૌકિકવ્યવહાર મુજબ મારી અને તારી વચ્ચે જે મર્યાદા રાખવી બેઠાએ તે વ્યવહાર પૂરતીજ રહેશે, એથી આગળ નહિ. તે માટેઓ દેવ ! તું મારી ડગલી કાઢી નાખ અને પછી આપણે બેઉ એક ઠેકાણે રહીએ. એકબીજાની વચ્ચે વિરોધ વધી પડવાથી

મન જુદાં થઈ જાય છે. માટે હું તને કહું છું કે, હૃદયની અંદર કપટ ન રાખવું. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તું જાણું જાણે તો છે. આ હું જે તને કહું છું તે વ્યવહારના ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને કહું છું.

૩૬૮૬—તે દેવ મારા દેહરૂપી ડગલાને વળગી પડ્યો છે અને તે એવો વળગી પડ્યો છે કે, હું મારો જીવ આપું તોપણ તે છોડવાનો નથી. હે મનુષ્યો ! આ ચોર મારા ઘરની અંદર ચારે ખૂણે ફરી વળે છે અને પોતાને જે કરવું હોય તે કરે છે. તેને તમારે પકડવો હોય તો ગમે તેમ કરીને દોડી આવો. મેં તેને મારા હાથ વડે પકડી રાખ્યો છે અને ઘોળે દહાડે માયારૂપી દીવાનું અજવાળું કચું છે, તોપણ તે મને જાળખી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હું આ લોકાચારની અંદર ગૂંચવાઈ ગયેલો હોવાથી મદદને માટે લોકોને જૂમો પાડીને બોલાવું છું, પણ કોઈ મારી પાસે દોડીને આવતું નથી.

૩૬૮૭—ઓ ગોપાળ ! તારામાં પહેલેથીજ એક કુટેવ છે તે તું હજી પણ છોડતો નથી. તું જેનું કાંઈ લે છે તે પછી પાછું આપતોજ નથી. આજે મેં તને બરાબર પકડ્યો છે. મારી ડગલી ઘણી મોંઘી છે, તે તું દળાવી બેઠો છે અને તારી ગાં—ઉપરની લંગોટી પણ તારાથી કાઢીને અપાતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારથી મેં તારી આ કુટેવ જોઈ લીધી ત્યારથી મેં તો મારી ડગલીની આશાજ છોડી દીધી છે.

૩૬૮૮—હે દેવ ! ત્યારે હવે મારે પહેરવું શું ? કારણકે મેં પંચભૂતોની પાસેથી જે ડગલી માગી લીધી હતી, તે તો મારી પાસે તેં રહેવા દીધી નહિ. અમુક માણસ ધનવાન છે કે ગરીબ તેનો ચોર વિચાર કરતો નથી. જેનું ઘર ફોડવાનો લાગ મળી આવે તેનું ઘર તે ફોડે છે. શરૂઆતમાં મારી પાસે એક કાણી ફોડી પાડ્યું હતી.

નહિ, પણ પાછળથી પંચભૂતોએ મને આ દેહરૂપી ડગલી તૈયાર કરી આપી. તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે સમ ખાવાને ફક્ત એકજ ડગલી હતી તે પણ તું ચોરી ગયો અને મને લોકવ્યવહારમાંથી ખાતલ કરી મૂક્યો.

૩૬૮૬-હું દેહી હોવાથી મારી દેહરૂપી ડગલીને સાચવ્યા કરતો હતો, પણ મારા ઘરની અંદર ભરાઈ રહેલો એક ચોરજ તેને ચોરી ગયો. અહીં આવું થશે એ વાતની મને અહીં આવતા પહેલાં ખબર ન હતી. તે મારી દેહરૂપી ડગલી ઉઠાવી ગયો અને મને સાવ નાગો કરી મૂક્યો—મને ખાસ્સો નાગો કરી મૂક્યો. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ શાહુકાર થઈને જ્યારે ચોરી કરવા મંડ્યો ત્યારે હવે તેના રાજ્યમાં ન્યાયનું ઠંકાણુંજ કયાં રહ્યું ?

૩૬૮૭-મારી દેહરૂપી ડગલીની ચોરી થઈ તેની ફરિયાદ મારે કરવી કેવી આગળ ? કારણકે સુજ ગરીબની દાદફરિયાદ કેાણ સાંભળવાનું હતું ? હવે તે ડગલી પાછી મેળવવાને માટે મારાથી કાંઈ થાય એમ છેજ નહિ. મારી પાસે નથી સત્તા અને નથી ઠશી પૂંછ; એટલે તે તો મારા હાથમાંથી ગઈ તે ગઈજ. હવે તે મને પાછી મળે એવી આશા રાખવી એ ફેાકટ છે. અરે એ શેઠિયા ! એ મહાજન ! મારી ડગલી ખોવાઈ ગઈ છે, તેની જરા શોધ તો કરો. આ મારી દાદ તમે સાંભળ્યો કે નહિ ? તુકારામ કહે છે કે, આ સંસારરૂપી જાતર જ્યાંસુધી વેરાઈ ગયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં તમે મારી દેહરૂપી ડગલીની ખોજ કરો.

૩૬૮૮-આ પ્રમાણે હું મારી ડગલીની શોધખોળ કરતો હતો, એવામાં તે મારી પાસેથીજ મળી આવી. ચેલા દેવના પગની નજીકમાંજ તે પડેલી હતી. જે દેવે પુંડલીક ભક્તને પોતાની પીઠ ઉપર જાયકી લીધો હતો, તે કાંઈ લેવોતેવો ચોર નથી, પણ પહેલા

નંખરનો ઉઠાઉગીર છે. એ ચોરને આશ્રય આપનારે પુંડલીક અને તે ચોર બેડ એકજ ઠેકાણે રહે છે. તેમને શોધવાને માટે તમારે આઘે જવાની જરૂર નથી. તેમણે પહેલાં પણ ઘણા જણનાં શરીરરૂપી ડગલીઓની ચોરી કરી હતી. હું જેમ મારી ડગલીની શોધ કરતો હતો, તેમ સેઓ પણ પોતપોતાની ડગલીઓની ખોળ કરતા હતા. એવામાં તેઓ અને હું ભેગા થઈ ગયા. તુકારામ ઠહે છે કે, મારું અસલનું પાંચ થીંગડાંવાળું (પંચભૂત) અંગરખું દેવે ઝૂંટવી લીધું અને તેના બદલામાં મને બ્રહ્મરૂપતારૂપી શરીરનું અંગરખું પહેરાવી દીધું. એ અંગરખું અવિનાશી હોવાથી મને આ સાટાબદલીથી લાભ ન થયો છે

૩૬૬૨-હે મનુષ્યો ! તમે કળિયુગનો મહિમા સાંભળજો. બધા લોકો તેમાં ગરકાવ થઈ ગયા છે અને પાપકર્મને અનુમોદન દઈને સંતોની અવહેલના કરે છે. આવી રીતે અધર્મના પૂરમાં સૌ લોકો તણાવા લાગ્યા છે. સત્ય ધર્મનો નાશ થવાથી પ્રલયકાળનો આરંભ થવા લાગ્યો છે. આવા કળિયુગનાં પરાક્રમ જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણકે સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ જે બ્રાહ્મણો તેઓજ પોતાનાં કર્મ છોડી દઈને મુસલમાનોના પીર-ઓલિયાઓનું ભજન કરતા થઈ ગયા છે. આવું કરવાથી ખરો માર્ગ ભુલાઈ ગયો છે અને અનર્થની ઉત્પત્તિ થવા લાગી છે. તેને પરિણામે પરમાર્થ જેવું કંઈ રહ્યું નથી. ઇશ્વરનો ભય અને નીતિનો લોપ થઈ ગયો છે અને બધા લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા છે. શાંતિ, દયા, ક્ષમા અને ભાવભક્તિની ઉત્તમ ક્રિયાઓ, એ બધાનું તો હવે કંઈ ઠેકાણું જ રહ્યું નથી અને ધૈર્ય આદિ સત્વગુણનાં લક્ષણ શોધ્યાં જડતાં નથી. લોકો પોતપોતાના વર્ણોશ્રમધર્મનું પાલન કરતા નથી. નીચ જાતિના લોકો ઊંચી જાતિના લોકોનાં કર્મ કરવા લાગ્યા છે અને ઊંચી જાતિના લોકો નીચ જાતિના લોકોનાં કર્મ લઈ

મેઠા છે. એવા લોકોને કદી કહીએ કે, તમે ગમ નામ લો, તો તે-  
મના જીવને ઘણો ત્રાસ થાય છે. જેમ રસ્તા ઉપર મૂડેલી ભૂતળ-  
જિને ખાઈ જવાને ચારે દિશાએથી ભૂતપિશાચ દોડ્યા આવે છે,  
તેમ સૌ લોકો ભવાઈઓ જોવા અને ટોળટપ્પા માલજવાને  
દોડ્યા જાય છે. એવા લોકોને કોઈ પુગણાદિ ચીજોની કથા સભ-  
જાવવા જાય તો તેના ઉપર તેઓ ઊલટા તપી જાય છે. વિધવાના  
લોભને વશ થઈને તેઓ પોતાના મર્વંશ્વને ખરચી નાખે છે અને  
ગ્રાણને પણ હોમી દેવા તૈયાર થાય છે, પણ એજ લોકોની આગળ  
કોઈ પરોપકાર અથવા ધર્મકાર્યને ખાતર મૂડી લોટ માગવા જાય,  
તો જેમ કૃતરો કગડવા દોડે તેમ તેમને કગડવા દોડે છે. કોઈ મહાર  
(અત્યજ) ધનવાન હોય તો લોકો તેનું મન્માન કરે છે અને શા-  
સ્ત્રમય મત્તશુણી વેદપાઠી બ્રાહ્મણનો તિગ્ધકાર કરે છે છોકરાઓ  
પોતાના બાપની પાસે એક નોકરની માફક કામ કરાવે છે અને  
પોતાનાં આસરિયાના કદામ રહીને ગિંમીટિયા નોકરની માફક  
તેમની શુભામી કરે છે. કળિયુગમાં મીઝો એવી પેદા થયા લાગી  
છે કે, હુડોઈ માગ કામમાં વિધ્નજનાખીને ઊભી રહે, ન કરવા-  
ના કામ કરે, અમર્યાદ વર્તન રાખે અને ધણીની પાસે ગરીબ નો-  
કરની માફક કામ કરાવે ઈશ્વરના ભક્તોનો મેળાપ થાય, ત્યારે  
તેમને નમસ્કાર કરતી વખતે લોકો માનહાનિ સમજે છે અને  
પેટને ખાતર મુસલમાન અમલદારના એકાદ અપરાસીને સલામો  
ભજે છે દુનિયામાં એટલા જવા પાપ વધી પડ્યા છે કે, લોકો  
મારૂં નકારૂં ગાંધ જોતાજ નથી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરતા નથી  
અને કથાના વટારને માનતાજ નથી. એકાદગીને દહાડે બ્રાહ્મણો  
પણ પેટ ભરીને ખાય છે, ઉપરથી પાનના ખીડાં આવે છે, મુમલ  
માની ભાપાઓ ખોલે છે અને એવી જગળ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે  
કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ ઘરની હીંગ જેવી મીનેકાટી મૂકે અને

રખાત રાંડને વારેઘડીએ ખચ્ચીઓ કરે છે. વળી પાછા કહે છે કે  
અમે પવિત્ર છીએ, એવું કહીને લોકોની આગળ દંભ કરે છે. ઘણા-  
ખરા લોકોને દારૂ પીવાની ખૂરી લત લાગી ગઈ છે તેથી માખણનો  
કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. સતી સ્ત્રીઓ ગિચારી ગરીબાઈમાં દુઃખના  
હંડાડા કાઢે છે, ત્યારે વ્યભિચારિણી રાંડો મનમાની મોજ ઉડાવે છે  
અને વળી આખરદાર ગણાય છે. હે ભગવાન ! આટલું બધું પાપનું  
જેર શાથી વધી ગયું તે જરા તું જો તો ખરો ? કારણકે તમામ  
પુણ્યોનો ફલ થઈ ગયો છે અને સંતો તથા તીર્થોનું તેજ ઘટી ગયું  
છે. આવાં આવાં પાપને લીધે વરસાદ થોડો થઈ ગયો છે, પાપના  
ભારને લીધે પૃથ્વી થરથર કંપે છે અને દેવ સંતાઈ બેઠા છે. આલું  
થવાથી જૂઠી ખટપટો વધી પડી છે. હંડાડે હંડાડે ધાન્યની પેદાશ  
ઓછી થતી જાય છે, ગાયલોંસનાં દૂધ ઘટી ગયાં છે અને સર્વત્ર  
પાખંડનું જેર ઘણું વધી ગયું છે. આથી કરીને બધાં ગામ ઝાંખાં  
ઝાંખાં દેખાય છે. હોમહવન, જપતપ, શુદ્ધ આચરણ અને યજ્ઞ-  
યાગ એ બધાં નામે મીંડું વળી ગયું છે. બ્રાહ્મણો અઢારે વર્ણના  
ધંધા કરવા લાગ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ ચોરીઓ સુદ્ધાં કરતા  
થઈ ગયા છે. તેઓ રૂડાં ઘોળાં વસત્રની જગ્યાએ કાળાં કપડાં પહે-  
રવા લાગ્યા છે. બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈ નથી ગીતાનો અભ્યાસ કરતા  
કે નથી ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરતા. પણ જેમાં કશું ચમત્કાર જેવું  
દેખાય એવા તંત્રમંત્ર શીખવા લાગ્યા છે. વેદપાઠી બ્રાહ્મણો પણ  
હાટમાં ઘોડા વેચાય તેમ પોતાની કિંમત કરતા થયા છે. વેદાધ્ય-  
યન કરવું, વેદની સહિતા અથવા ઋચાઓનો પાઠ કરવો, એ  
બધા તરફ બ્રાહ્મણો અણગમો બતાવે છે અને મુસલમાનોનાં કુશન  
તથા કલમાઓ ભણવાનો તેમને શોખ થતો જાય છે. સારાં  
સારાં સાધનોનું ઉચ્છેદન કરે છે અને પહેમ-પાખંડથી ભરેલાં  
કપટ-સાધનો, મોહન અને વશીકરણ કરવાના મંત્રો શીખીને તેઓ

શક અને દુષ્ટ લોકોને લોળવે છે. કોઈ કોઈ ગ્રાહણો વિદ્યાકળા સંપાદન કરીને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી વાદવિવાદ કરવામાંજ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ કોઈ ગ્રાહચારી, સંન્યાસી અને દિગંબર સાધુઓ નિઃસ્પૃહી જેવા દેખાય છે, પણ તેમના મનમાં કામક્રોધ વ્યાપી ગયેલા હોવાથી તેઓ તૃષ્ણાના પાશમાંથી છુટી શકતા નથી. વિનાશકાળનાં આ બધાં લક્ષણો જેવા જેવાં છે. રાત્રીઓ પોતાની પ્રજાનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. બાપદીકરા અને ભાઈ-ભાઈ એકબીજાની સાથે દુશ્મનની ચેઢે વર્તે છે અને એકબીજાનાં ગળાં કાપવા ઇચ્છે છે. અહોહો ! આ રાંડ માયાનું કેટલું બધું જોર છે ? એ માયાએ સૌનાં મન ભ્રામી માયાં છે અને અઢારે જાતિ અને વ્યારે વર્ણને સેજસેજ કરી દીધી છે તેમજ સૌને વટાળી માયાં છે. કળિયુગનું આવું ભવિષ્ય પૂર્વેના સંતો કહી ગયા હતા, તે હવે આજે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. મતલબ કે તેમનું કહેવું ખરું પડ્યું એવું મને લાગે છે. ઉપર કહી તેવી કળિયુગી વર્તણૂંક રાજાનારની કદી પણ ઉત્તમ ગતિ થતી નથી. એટલા માટે હે મનુષ્યો ! તમે તમારા અંતઃકરણમાં દેવનું ધ્યાન કરીને તેમની દયાને માટે યાચના કરો. વ્રકારામનો સેવક અથવા બંધુ કાન્હોળા કહે છે કે, હે વૈકુંઠનાયક ! તું આ કળિયુગનો તમારો જોયા શું કરે છે ? લોકો બિચારા ઘણાજ ત્રાસી ગયા છે, માટે તું જલદી જલદી હોડી આવ અને તેમને મુક્ત કર. હું તને આ પ્રમાણે સાદ કર્યોજ કરું છું.\*

૩૬૯૩-હે સંતજનો ! તમે માફ જોખડુંતોતડું ભાષણ સાંભળો. હું તમારી આગળ લાડ કરું છું એમ જાણીને મારા ઉપર કોઈ દુભાશો નહિ. કેવાં કેવાં કામ કરવાથી મનુષ્યની ઉત્તમ અને અધો-ગતિ થાય છે, તેમનું હું તમારી આગળ જે વર્ણન કરી બતાવું છું,

\* આ અલંકારમાં પુરાણોની દબે કળિયુગનું વર્ણન કર્યું છે.

તે તમે એકાગ્રચિત્તે સાંભળી લેજો અને તેને તમારા હૃદયમાં ખૂણ  
 બાળપૂર્વક ધારણ કરી રાખજો ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં જેમને આરા-  
 પાલક શ્રી મળી હોય તેઓ ધર્મકાર્ય કરી શકે છે અને જે  
 સ્ત્રીને નથી કોઈનો ભય અને નથી કોઈની લાજ, તેને હાથે એવાં  
 કર્મ થાય છે કે જે મુક્ત કરવાને બદલે બિલટાં બાંધનમાં નાખી દે.  
 અરે મારા ભાઈઓ ! પરોપકાર એજ પુણ્ય છે એમ સમજી લેજો;  
 તેમ ખીજની નિંદા કરવી અથવા ત્રાસ આપવો તેજ પાપ છે, એ  
 પણ ગોખી રાખજો. જે માણસ નિત્ય હરિનું સ્મરણ કરે છે તેણેજ  
 ખરેખરો લાભ મેળવ્યો છે અને જે પ્રપંચમાં ગૂંથવાઈને  
 પડી રહ્યો છે તેને મોટી હાનિ થઈ છે એમ જાણજો. મારા  
 ભાઈઓ ! સંતોની સંગતિ કરવી એજ મુખ્ય છે અને ભૂત-  
 માત્રમાં પરમાત્મા સમભાવે રહ્યો છે, છતાં પોતાની કલ્પના વડે  
 વિષમતાની કલ્પના કરવી અને તેને સાચી માનીજ લેવી  
 એનુંજ નામ દુઃખ. જેને પોતાની બુદ્ધિ સ્વાધીન થઈ ગઈ છે,  
 તેજે કાંઈ કરે છે તે સાધનરૂપજ નીવડે છે અને જે પારકાની  
 બુદ્ધિને અતુસરીને કામ કરે છે, તેને ભારે હાનિ થાય છે. જે પો-  
 તાની ઇન્દ્રિયોને કાળૂમાં રાખે છે તે બધી જગ્યાએ ઉત્તમ સન્માન  
 પામે છે અને જેને સ્ત્રીઓના અધરામૃતનું પાન કરવાનો શોખ  
 લાગી ગયો હોય છે, તેને ભારે અપમાન સહન કરવું પડે છે. જે  
 બધી વાતનો સાર સાર જાણી લે છે, તેને જ્ઞાની જાણવો અને જે  
 ખીજની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં પોતાનું ભૂલણ માને છે તેને તુચ્છ  
 સમજવો. જે કમાણી કર્યા પછી ગયા જઈને પિતૃશ્રાદ્ધ કરે છે, તે  
 સારો માણસ છે અને જે પરાઈ સ્ત્રીઓની પાછળ પોતાની કમાણી  
 ખરણાદ કરી દે છે, તેને દુષ્ટ અને લાગ્યહીન કહેવો જોઈએ. જે  
 જમતા પહેલાં ગાયનો અને અતિથિનો ભાગ જુદો કાઢતા પછી  
 જમે છે, તેને શુદ્ધ આચારવાળો અને પંગતમાં બેઠેલા ખીજ લોકો-



ને ન આપતાં જે એકલો એકલો ખાઈ જાય છે તેને અનાયારી કહેવો જોઈએ. જે ભૂતમાત્રમાં દેવની વ્યાપ્તિનો અનુભવ કરે છે તેજ પોતાનું હિત સાધી શકે છે અને જે અભિમાનયુક્ત આચરણ કરે છે, તેનું અકલ્યાણ થાય છે. મનુષ્યજન્મ પામીને જે શ્રીહરિનું દાસ્ય કરે છે તેનાજ જન્મને ધન્ય છે અને જે ળધો વખત વિધયમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેના જીવતરને ધિષ્ઠાર છે-તેણે પોતાના આયુષ્યને એળે ગાળ્યું એમ સમજવું. જે સિદ્ધ મહાત્માઓનાં લક્ષણ પારખી શકે છે, તેને ખરેખરો પરીક્ષક કહેવો અને જે બહારનાં ભૂષણ વગેરેને જોઈને જે ભુલાવામાં પડે છે, તેને પોમલામાં ગણવો. જે શ્રીહરિની ભક્તિમાં દૃઢ રહે છે તેજ ખરેખરો બળવાન છે અને જે એકનિષ્ઠભાવ નથી જાળવી શકતો તેને ગધેડો સમજવો. શુરનું વચન સાંભળીને તેને પોતાના હૃદયમાં જે માણસ ધારણ કરી શકે છે તેને સરળ અંતઃકરણવાળો કહેવો જોઈએ અને જેનામાં ધૈર્યનો અભાવ હોવાથી, 'હાય! મારું શું થયે?' એવાં રોહણાં રહેતો ફરે તેને હીન બુદ્ધિવાળો ગણવો. જે પોતાનો જીવભાવ દેવના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દે છે, તે ઉદાર છે અને જે સંસારની ઉપાધિમાં પડે છે તે કૃપણ કહેવાય છે. જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તેને આશા કહેવો અને જેનું મન મેઘું અને વાણી ગંદી હોય તેને નકારો માણસ જાણવો. વિઠાળાનું નામ એજ સારભૂત અને મધુર છે અને ચોર્યાશીલક્ષ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરાવનાર સંસાર કહેવો ઝેર જેવો છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મારા મન! તું સંતસમાગમનું સેવન કર અને વિઠ્ઠલના ચરણમાં સ્થિર થઈ જા; એ સિવાય બીજા સાધનોની કડાફટ કરવાની કશી જરૂર નથી.

૩૬૬૪-હો મનુષ્યો! તમે હરિભજન કરવાનો નિશ્ચય કરી દો, નહિ તો તમારી ઉપર બારે વિપત્તિ આવી પડશે. મનમાં ભાવ સ્થિર કરીને પંદરપુરના દેવનું તમે સ્મરણ કરજો. કાળે તમારા

શરીરને કેદ કરી રાખ્યું છે એમ સમજીને, તમારે તેની જાળની દોરીઓને ઝટપટ કાપી નાખવી. આને સારૂ દ્રક્ષા તમારે મોઢેથી હરિનામની ગર્જના ખૂબ વેગપૂર્વક કરવી. એવું નહિ કરે તો જન્મમૃત્યુના પૂરમાં ઘસડાઈ જશો અને તેના વમળમાં ગૂંચવાઈ મરશો. તમે તમારા મનમાં નાના પ્રકારની તૃપ્તિઓને પોષણ આપીને તેમની તૃપ્તિ થાય એવું ઇચ્છતા હતા, પણ હવે તમે તૃપ્તિઓને દેશવટો આપી દો અને દેવના ગ્રંથમાં તમારા ચિત્તને સ્થિર કરી દઈને, તમે તમારી જાતને દેવની સેવામાં સમર્પિત કરી દઈ અમે દેવના મેવક છીએ એવું કહેવડાવો. આવું કર્યા વિના નાના પ્રકારના છંદદ્વારા અથવા કળાકૌશલ્ય-દ્વારા દેવની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તે દેવ આખા જગતના પિતા છે અને તમામ પ્રકારના ઐશ્વર્યના તથા મુક્તિના દાતા છે. આમ હોવાથી આ દેહના સંબંધીઓ મારા સંબંધીઓ છે, એવું માનીને આવડો મોટો ભાર તમારે માથે એક ઘડી વાર પણ શા માટે જામીને રહે છે? અરેરે! હું ઘણીય શિષ્યામણે દઉં છું, પણ આ લોકોને તરી જવાની ઇચ્છાજ થતી નથી; આપણે તરી જવું જોઈએ, એવો તેમને વિચાર પણ આવતો નથી! એ લોકોની બુદ્ધિ આટલી બધી શાથી અવળી થઈ ગઈ હશે? વિકૃતની આગળ તો નાનામોટા બધાય એકસમાન છે. તે આવા ઉદારશિરોમણિ છે, એવી તેમની કીર્તિ આખા ત્રિભુવનમાં ગાજી રહી છે. જેમનામાં ધૈર્યનો અભાવ હોય છે, તેઓ સહજ વારમાં પોતાના માર્ગ ઉપરથી ડગમગી જઈને નાહક જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં આંટા માર્યા કરે છે. જ્યારે ઘેર બેઠાં આવો લાલ મળે એમ છે, ત્યારે એક વાર લીધેલા નિયમને છોડવો ન જોઈએ. આ દેહ નાશવંત છે. તે કદી કાયમ રહી શકતોજ નથી. જે મનુષ્ય શ્રીહરિના કીર્તનમાં નૃત્ય કરે છે તે સદે તણુખલા જેવો નીચ હોય; તોપણ તેને ભાગ્યવાન

સમજવો. અરે ઓ ભાઈ! તું શૂરો થા અને બહાદુરીથી તારા  
 ખલા ઠોકરીને આ ભવનદીને તરીને પેલે કિનારે ચાલ્યો જા. મન-  
 માંથી અહંકારને કાઢી નાખવો, એનુંજ નામ દયા. હમેશાં  
 પોતાનાં ધનધાન્યનીજ ફિકરચિંતા કર્યા કરવી અને કુટુંબી-  
 ઓનું પાલનપોષણ કરવું એજ ઉન્નતિમાં મોટામાં મોટું વિધન  
 છે. અરે ભાઈ! તમે ગોવિંદનું નામસ્મરણ કરો અને તેમાંજ  
 તમારો વાસ્તવિક લાગ્યોદય છે. ખીજના ઉપર ઉપકાર કરવામાં  
 પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો અને પરાઈ નિંદાથી દૂર  
 રહેવું, એ ઉત્તમ છે. દેવનું ભજન કરવાનું કામ તમે તમારા  
 પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દેશો મા. દેવની પ્રાપ્તિ કરવાનો રસ્તો  
 તમારે હાથ આવી ગયો છે, તેને હવે છોડી દેશો મા. જે આગસ  
 કરશે તો તમારા મોઢા ઉપર ધૂળ પડશે. નારાયણની પ્રાપ્તિ કરી  
 લેશો તો તમારી કીર્તિ, યશ અને માનમાં વૃદ્ધિ થશે. જ્યારે  
 તમારા મનમાંથી દ્વેષભાવ સમૂળગો નીકળી જશે, ત્યારે તમારા  
 તેજ આગળ સૂર્ય પણ ઝાંખો પડી જશે. જીવાત્મા મૂળથી શાંત  
 હોવા છતાં તેણે વિષયભોગની કામના કરવા માંડી, તેથી કરીને  
 તેના ઉપર તૃષ્ણાની સ્રુતા લાગી ગઈ અને જન્મમૃત્યુના બંધ-  
 નમાં બંધાઈને ઘણો દુઃખી થઈ ગયો. તમારી પણ તેવીજ દુર્દશા  
 થઈ ગઈ છે. શ્રીહરિનું નામ-એજ મુખ્ય માર છે. તેનો તો તમે  
 વિચાર કરતા નથી અને નકામા આંખો મીચીને શું ખેતી રહ્યા  
 છે? જે તમે અત્યારે આ બાબતનો વિચાર નહિ કરો, તો આગળ  
 જતાં તમારે કૂતરાનો અથવા ગપેડાનો જન્મ લેવો પડશે. જેમ  
 ઘણામાં ઘણી મહેનત કરનાર ખેડૂત જમીનમાંથી ઘણામાં ઘણો  
 પાક મેળવે છે, તેમ ભજનમાં પણ જે મહેનત લઈને ભજન કરે  
 છે, તેનેજ હરિની પ્રાપ્તિ થાય છે. મારે તમારે પણ તમારી લાત-  
 મહેનત વડે શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. પોતાનું ધન કરવું ન

કરવું એ તમારા હાથમાં છે, પણ તે છતાં તમે કંઈ કરતા નથી. અલગત, તમે ગળામાં તુલસીની માળાઓ પહેરો છો, તિલક-છાપાં લગાવો છો અને નાના પ્રકારના સાજ સજીને દુનિયાને બતાવો છો. તુકારામ કહે છે કે, પણ વિષ્ણુના ભક્તોએ કેવા કેવા પુરુષાર્થ કર્યા છે તે પણ તમે જોતા હો તો કેવું સાડું ?

૩૬૬૫-આ ત્રિગુણાત્મક શરીરરૂપી દહો તમે વારંવાર ઝીલી લેતા આવ્યા છો. હવે તમારે તેનો ઉપયોગ સ્વરૂપાનુસંધાનને અર્થે કરવો જોઈએ. જો તમે તેમ નહિ કરો, તો એ દેહરૂપી દહો એક દહાડો તમારા હાથમાંથી જતો રહેશે અને જન્મમૃત્યુનો બોલો તમારી પીઠ ઉપર લદાઈ જશે. આત્મબુદ્ધિરૂપી હાથ વડે તમે એ ત્રિગુણાત્મક શરીરરૂપી દહાને તમારાથી વેગજો ફેંકી દઈને, તમે છૂટા થઈ જાઓ. અર્થાત્ તમે દેહની સાથે તાદાત્મ્ય માની લીધું છે તેને છોડી દો અને અંતર્મુખ દષ્ટિ કરીને સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાઓ. સ્વરૂપના અનુભવદ્વારા સાચી મોટાઈ પ્રાપ્ત કરો અને ત્રિગુણાત્મક દેહરૂપી દહાને બહારનો બહારજ રહેવા દેજો. તેની સાથે તમારે કશો સંબંધ રાખવો નહિ. આર્જુ કરવામાં જે કોઈ અપગતાથી કામ લે છે, તેજ પ્રપંચરૂપી રમતમાં દાવજીતી જાય છે અને જે એવું નથી કરતો, તે જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં સપડાઈ જાય છે. આ પંચમૂર્તાત્મક દેહબુદ્ધિની જાળમાં ફેંદ પકડાઈ ગયા પછી સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ, એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ એક ઘડી વાર ઠરીને બેસી રહેવા દેતાંજ નથી અને એક પછી એક દાવ હારવા પડે છે, અર્થાત્ ઉપરાઉપરી જન્મ ધારણ કરવા પડે છે. દેહબુદ્ધિની જાળમાં સપડાઈ જનારને હુંઝના હુંગર વેડવા પડે છે; આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એ બોલો બિચકવો પડે છે; તેમજ રમતમાંથી છુટકારો ન થતાં ચક્કરફંડાળામાં આંટા મારવાજ પડે છે. તુકારામ

પૂછું છું, તેનો તમે જવાબ આપો. ચીડવારો નહિ. જે મારા સવાલનો જવાબ ન આપે તે તેની માનેજ પરણે. અરે આ ભાઈ ! આ ગુપ્ત વાત તમે સાંભળો-તમે સાંભળો-તમે સાંભળો. દેહાદિ પ્રપંચના મોહમાં તમે થોડાઘણા ગૂંચવાઈ ગયા હો, તો તેનાથી છુટા થઈ જાઓ. આ હું અરેખરી સો વાતની એક વાત કહું છું. આ બાળત તમારે મનમાં હુલાવું નહિ અને કંટાળો આણવો નહિ. જન્મવું, જીવવું અને મરવું એ ત્રણે કાર્યો દેહને પ્રારબ્ધને લીધે કરવાં પડે છે, માટે તમે તેનો સંબંધ તોડી નાખો. તુકારામ કહે છે કે, ચૌ લોકોએ પોતાના દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ પોતાને લાગુ પડવા દેવી નહિ.

૩૬૬૮-અરે મારા ભાઈઓ ! જે સવાલનો જવાબ તમારી ખુદ્દિ નહિ આપી શકે તેનો જવાબ મેં તમને સંભળાવી દીધો; માટે હવે તમે તેની સાથે તમારો પોતાનો મેળ કરી દઈને જેમ બને તેમ સવેળા શુદ્ધ ભાવ ધારણ કરો. મેં મારા સ્વરૂપને બાણી લીધું છે તેથી હવે મારે માટે કશું કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. જે કિંમત છે તે કમાઈ કરી લેવાનીજ છે. આ હું તમને જે કંઈ કહું તેને માટે મારા ઉપર કોઈએ માહું લગાડવું નહિ. અહીં કોને પસંદ કરવા અને કોને છોડી દેવા તેની મને આવડત છે નહિ, તેમ કોઈનું વર્ણન કરતાં પણ મને આવડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ડગલે ને પગલે કૃષ્ણ વનમાળીનું સ્મરણ કરતા રહે-વાથી એક વાર જય મળવોજ જોઈએ.

૩૬૬૯-હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ તો આનંદના ઘૂંટડા ભરવા જેવું છે. એ રસ ચાખવાનો સુયોગ જેનું અરેખરું સદ્-ભાગ્ય હોય તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેણે અનેક જન્મજન્માં-તરથી પુણ્યનો સંચય કર્યો હશે, તેજ આ રસનો અધિકારી

ગણારો. અરે મારા ભાઈઓ! તમે બેઠાંબેઠાં જોયા શું કરો છો? તમે આનંદપૂર્વક નૃત્યમાં સામેલ થઈ જાઓ અને મેં હમણાં કહ્યો તે રસનું પેટ ભરીને સેવન કરો. કશી કસર રાખશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું જે સ્વરૂપ આપણી આંખોની સામે ઊભેલું છે, તે જો અંતઃકરણમાં આવીને વસી જાય, તો પછી કળિકાળ દીન અને અશક્ત બની જાય.

૩૭૭૦-ગોપાળકૃષ્ણ (પોતાના ગોઠિયાઓને) કહેવા લાગ્યા: “આલો અધ્યા! આપણે કહેવો\* કરીએ. જેની પાસે જેટલો પાપ-પુણ્યનો ભંડોળ જમા થયેલો હોય તે બધો મને ખતલાવી દો. મારી આંખયોરીએ કશું આગળપાછળ સંતાડી રાખશો નહિ. જે કંઈ કહો તે ખરેખરું કહી દેજો. અહીં તો એવો કાયદો છે કે, જે ઠગાઈ કરવા જશે તે પોતેજ ઠગાઈ જશે અને એવાને બહાર કાઢી મૂકીશું.” શ્રીહરિ એવા છે કે, બીજાની ગતિ લીધા પહેલાં પોતાની ખરી સ્થિતિ ખતલાવતા નથી. જેઓ એકબીજાની પુષ્ટિ સાક્ષીઓ પૂરે છે તેમનો પણ છુટકારો થતો નથી. પછી કોઈએ છાસ આપી, કોઈએ ભાત, કોઈએ રોટલા અને કોઈએ ફડી\* એમ જેની પાસે જે હતું તે આપી દીધું અને પછી સૌની વચમાં બેસીને શ્રીહરિ તે બધું લેતા ગયા, કેટલાકની ધીરજ રહી નહિ, તેથી તેમણે પોતાના દેહાભિમાનનું પોટલું છોડી નાખ્યું, કેટલાક વિચારના જોરે જડચેતનની ગાંઠ છોડવા મંડી પડ્યા અને બીજા કેટલાક તે માર્ગનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વળી દેહાભિમાનનો ભાર હાથમાં લઈને તે કેવો જૂઠો છે તે જોવા લાગ્યા. કેટલાક પરમાર્થને રસ્તે વળ્યા અને તેથી તેઓ શાંત થઈ ગયા. તેઓ બીજાને કહેવા લાગ્યા કે તમે પણ અમારી પેઠે કરો. કેટલાક લોકોએ પોતાની ઈન્દ્રિયો રૂપી ગાયોને શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરી દીધી, કેટ-

લાકે એજ ઇન્દ્રિયોડપી ગાયોને વિષયોના ભણી જતી એવી વીધી  
અને શ્રીહરિના ભણી વાગવા માડી ડેટલાડ એવા પણ હતા કે  
જેમની ઇન્દ્રિયોડપી ગાયો વિષયોના ખેતરોમા ચગવા લાગી અને  
તેમની મામે પડેલા વિષયોની લાલચને લીધે ત્યાંને ત્યાં ભમવા  
લાગી કેટલાકની ઇન્દ્રિયોડપી ગાયો અપચ્ચપ વિષયમુખની  
અદરથી બહાર નીકળીજ નહિ સોના છવન-શ્રીહરિનો વાસો તેવા  
લોહોના ચિત્તમા થયોજ ન હતો કેટલાક લોહો એકબીજાને કહેવા  
લાગ્યા કે, ચાલો, આપણે હગ્ગિની પાસે જઈએ, ત્યાંજ કેટલાક  
વિષયમુખમા ફેગ ખાનારા પણ હતા કેટલાક શુભ જની જઈને  
લોળા અજાની લોહોને પરમાર્થનો રમ્તો બતાવવાને બહાને  
જિલટા તેમને દેહપુદ્ધિના ઘગ્ગી અદર ડેહ પૂરી ગખવા લાગ્યા.  
તેમણે શિષ્યોની પાસે માળા અને પુષ્પદ્વારા પોતાનું પૂજન  
કરાવીને નડામા ફૂલ વેડફી નાખ્યા જેમને પોતાની ગાઠના પૈસા  
ખગ્ગીને ખાવાનું ગમતું નથી અને જેઓ શિષ્યોનું આપેલું  
ખાધ છે, તેઓ જન્મમૃત્યુના સપાટામા વેઠે પડકારી જાય છે અને  
વેતરા વહી મરે છે કેટલાક લોહો માયાના સપાટામા આવી  
જઈને દેહપુદ્ધિરૂપી ઘગ્ગા બદીવાન જની ગયા અને ત્યાં વિષય  
કામનાઓમા ભેરવાઈ પડ્યા આપણે પોતે ઢોલ છીએ તેનું તેમને  
જ્ઞાનજ રહ્યું નહિ જેવા તેમના પૂર્વ જન્મોના સચિતકર્મ હતા  
તેનું તેમને ખાવાનું (સુખદુઃખ ભોગ) મળવા લાગ્યું અને એવી  
સ્થિતિમા તેમનું આયુષ્ય વાતોમા ને વાતોમા વહી ગયું, ત્યારે તેમને  
જ્ઞાન આવ્યું કેટલાકે હાથેપગે અને આગે શરીરે રાખોડી ચોળી,  
કેટલાકે પોતાના માથા મૂડી નખાવ્યા અને ચોટલીઓ ઝાપી નખા-  
વી, કેટલાકને હજમત કરાવવાનું આજ્ઞમ આવવાથી માયે નીમાળા  
વધાર્યા પણ તેમની પાસે શુદ્ધ પુણ્યનું ભંડોળ હતું નહિ તેથી તે  
ખધાનો ઉપયોગ કેવળ ઢોગ કરવા પૂરતોજ થવા લાગ્યો. તુકારામ કહે

છે કે, હે કાન્હોળા ! ત્યારે હવે તમે માઝું ભંડોળ પાછું આપો, મારી પાસે કાંઈજ નથી, તે તો તમે બાણો છોજ. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. તુંજ બ્યારે મારો ત્યાગ કરે ત્યારે મારે જવું પણ ક્યાં ? કૃપાવંત દેવ કૃપા કરે એટલે પછી હું પેટ ભરીને ખાઈશ.

૩૭૦૧-શ્રીહરિ ળધાની વચ્ચોવચ બેસીને સૌના મનનું એક-સરખી રીતે સમાધાન કરવા લાગ્યા. શ્રીહરિએ જેના ભણી દીધી કરી તે, તેમને પોતાની મામે જોતો થઈ ગયો અને તેને સર્વ પ્રકારના ભોગ પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જેણે ગોપાળના મોઢામાં એક કોળિયો ભરાવ્યો તેણે તેમને પોતાના હાથમાંજ લઈ લીધા. જે કાંઈ કાંઈ પણ બોલે તે હરિની સાથેજ બોલે અને તે જે કાંઈ આપે તે લે, એમ સૌ તેમની સાથે વર્તવા લાગ્યા. દરેક જણ શું શું કરે છે, તે તો એકલા હરિજ જાણે; કેમકે તેઓ એકબીજાની અંદર શુભ રીતે વસી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને ભક્તિ ઘણી ગમે છે. તે કોઈના પણ હૃદયમાં વિષમભાવ પેદા થવા દેતા નથી.

૩૭૦૨-કાન્હોળા ( શ્રીકૃષ્ણ )ના ચાંતઃકરણમાં વિષમભાવને માટે સ્થાન હોતુંજ નથી. તેમની સાથે આપણો અતિ નિકટનો સંબંધ જોડાઈ ગયેલો હોવાથી તે સદાય જેવો ને તેવોજ રહે છે. પણ જેના મનમાં જેવી ભાવના હોય છે, તેને લક્ષમાં લઈને જેટલું હુઃખ દેવું ઘટે તેટલું તે દે છે. શ્રીહરિ સૌનાં કર્મોના સાક્ષી છે અને તે સૌની લીલા ખૂબ મબની સાથે જોયા કરે છે. શ્રીહરિ પોતે એવી રીતે જોલે છે કે, કોઈના સપાટામાં આવતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પોતાનો ભાર તેમના માથા ઉપર મૂકી દે છે, તેઓ કદી કોઈની ચુંગાલમાં સંપડાઈ જાય અથવા પ્રપંચની ગૂંચવણોમાં ભેરવાઈ પડે તો તે તેમને મુક્ત કરી દે છે અને જેનો જેવો અધિકાર તેને તે પ્રમાણે પોતાની થાળીમાંથી પોતાને હાથે કોળિયા દે છે.



૩૭૦૩-પોતપોતાનું કામ આટોપી લીધા પછી જધા ગોવા-  
જિયા લેગા થયા અને જેમને આવતાં વાર લાગી તેમને સૌ કહેવા  
લાગ્યા કે, " ચાલો પોતપોતાની ભાયાની પોટલી લઈ આવો. "  
દરેક જણ બોલ્યો કે, " અમારી પાસે કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય  
અથવા કંઈ અમે અંતાડી રાખ્યું હોય તો અમારી ઝડતી લઈને  
ખાતરી કરી જીએ. " ત્યાર પછી દરેક જણે પોતાની ઇન્દ્રિયોરૂપી  
ગાયેને પોતાના હૃદયરૂપી કોઠારમાં મજબૂત બાંધી દીધી. શ્રી-  
હરિની તે ગોવાજિયાઓની ટોળીમાં 'બોળડો' 'વાંકડિયો' એવા  
નાના પ્રકારના નામધારી ગોવાજિયા હતા. તેમણે પોતપોતાના  
મનના ઉદ્દેશસના પ્રમાણમાં ભાવભક્તિરૂપી ભાથું બાંધી લીધું  
હતું. તેમાંથી પોતાની શુદ્ધ ભાવનાનો મધુર રસ તેમણે જીવો  
કાઢી લીધો અને તેમાં શ્રીહરિએ પોતાના તરફથી પોતાના માધુ-  
ર્યનો રસ મેળવી લીધો. ત્યાંસુધી તેમને સંગોપાંગ ભાવભક્તિની  
પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી, ત્યાંસુધી તેઓ પોતાની પાપપુણ્યાત્મક પૂંછનો  
ભાર પોતાના માથા ઉપર ઊંચકીને ફરતા હતા. ત્યાર પછી સૌનામાં  
પારમાર્થિક લક્ષણોનો ઉદય થયેલો. જેમને શ્રીહરિએ તેમને મા-  
થેથી પાપપુણ્યાત્મક પૂંછનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. કોઈ જરાક  
અધીરો થઈને શ્રીહરિની પાસે કાંઈક માગતો, ત્યારે ખીન્ન જધા  
ગોવાજિયા તેના ઉપર ખીજવાઈ જતા અને તેને કહેતા કે, "તને  
આવો તુરંત વિચાર શાથી સૂઝ્યો ? " તુકારામ કહે છે કે, એક-  
ખીન્નની સાથે સંવાદ કરવાથી તે ગોવાજિયાઓને પ્રહ્લાનંદની પ્રાપ્તિ  
થઈ ગઈ; ત્યારે ચાલો, આપણે પણ તે હરિના ચરણને વંદીએ.

૩૭૦૪-શ્રીહરિ યમુનાને કિનારે આવીને જધા ગોવાજિયાને  
કહેવા લાગ્યા કે, " સૌ પોતપોતાના ભાયાની પોટલીઓ લઈ આવો.  
આજે આપણે લેગા બેસીને ઉબળી કરીશું જધા એક જગ્યાએ  
લેગા થઈ જીએ અને હું મળેથી તે બોલો બોલો રહું. ખારી પાસે

જે કાઈ છે તે પણ હું તમારા ભાથાની અદર મામેલ કરી દઈશ ”  
આ વચન સાંભળીને સૌ ગોવાળ ગોવી બ્રિઠ્યા “ બહુ સાડ,  
બહુ સાડ હે ગોપાલકૃષ્ણ! તુ કહે છે તેમ અમે કરીશું ”  
પછી તેઓ બધા આનંદપૂર્વક વાસળી, પાવા, જેની પાસે જે  
વાદ હતું તે બજાવવા લાગ્યા ત્યાર પછી પોતપોતાના ભાથાની  
પોટલીઓને તેમણે એક પથ્થરની ગિફા ઉપર મૂકીને તેમની ગાઠા  
છોડી અને તેમજો ખાવાની વસ્તુઓ બાધી હતી તે બધી ભેગી કરી,  
એટલે તેમથી શ્રીહરિએ સૌને ખાવાનું પીરસવા માડ્યું તે દેવાને  
માટે કોઈએ પોતાના હાથ લાખ્યા કયાં અને કોઈએ તો પોતાના  
મોઢાં પહોળા કયાં જેમને ભાગ વધારે ખાવાનું આપ્યું તેઓ  
ઘણા ખુશ થઈ ગયા પછી સૌ ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા કે, “ આ  
જની ઉત્તણીમા તો બહુ મનનું ખાવાનું અમારે ભાગે આવ્યું  
છે ” કોઈ કોઈ કહે કે, “ હજી પણ મને થોડું વધારે આપો, માડ પેટ  
હજી ભરાયું નથી ” આવું આવું કહીને તેઓ દેવની પાસે વિશેષ અજની  
માગણી કરવા મડ્યા દેવજ્યારે તેમના મોઢાં ભણી હાથ લાખો કરતા  
ત્યારે અમારા મોઢાંમા કાઈકે આવશે, એવી આશાએ તેઓ મોઢાં  
ઉઘાડવા લાગ્યા, પણ આ વખતે હરિ તેમને કાંઈ ન આપતા પોતેજ  
ખાવા મડી ગયા અને પેલા બધા ટગરટગર જેવા લાગ્યા જેટલું  
ખાવાનું સિલકમા હતું, તે બધુંજ પોતાના મોઢાંમા દાખી ઘાલીને  
હરિ ત્યાથી નાસી જવા લાગ્યા એટલે સૌ ગોવાળિયા તેમની  
પૂઠે દોડ્યા અને તેમને પડડી લીધા પછી બધા મળીને તેમને  
વળગી પડ્યા અને તેમના મોઢાંમાથી કાઢીકાઢીને સૌ ખાવા  
લાગ્યા તેઓ ગોવા “ આ કાન્હે તો મોટો ઉસ્તાદ ઠગ છે  
તેના મોઢાંમાંથી તો દુક્ત એકેજ ઝોળિયા જેટલું ખાવાનું નીકળ્યું  
અને તેટલાને માટે તેણે આપણને સૌને આખા જગતમા દોડાવી  
માર્યા ” કૃષ્ણને પડડી પાડવામા જેમણે તેમની બરાબર પૂઠ લીધી

હતી, તેમને સૌએ શાળાશી આપી. મારી કૃષ્ણ માતા બધા  
ખાવાનું એકઠીજ ખાઈ ગઈ, તે જોઈને દેવતાઓ હાથહાથ કર  
લાગ્યા અને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે, અમને એ સુખમાંથી દે  
ખાદ કયો ? ગોવાળિયા કોઈના ગાલ ઉપર તો કોઈની ગાં.  
ઉપર અન્નના ગોળા બનાવી બનાવીને મારવા મંડયા. તે માર હરિ  
સહેવાયો નહિ. તે ઘડીએ ગોવાળિયા એકબીજાને કહેવા લા  
કે, “આપણે અન્નના ગોળા મારીએ છીએ તે હરિથી ખમાતું ન  
એટલા માટે તો તે આપણા કાલાવાલા કરે છે કે, હવે આ તોફા  
કરવાનું બંધ કરો અને આપણે પાછા રમીએ.” પછી તેઓ ૭  
સમજી ગયા અને આનંદપૂર્વક એક કુંડાળામાં ગોઠવાઈ ગયા.  
કુંડાળાની વચમાં તેમણે શ્રીહરિને જિભા રાખ્યા. સૌ તેમની આગ  
પાછળ ધૂમવા લાગ્યા અને રણશિંગડાં, પાવા, વાંસળી વગેરે વ  
વગાડવા લાગ્યા. એ ગોવાળિયાઓમાં કોઈ બોળડા, કોઈ લૂ  
કોઈ લંગડા, કોઈ રાંટિયા એવી અનેક ખોડખાંપણોવાળા  
હતા. પરંતુ તેઓ બધા ભાવિક હોવાથી કૃષ્ણને ઘણા વડાલા હ  
તેમનાં મોઢાં સામે જોઈને કૃષ્ણ ગમત કરવા લાગ્યા. તેમને અ  
બહુ મજા પડી અને તેઓ ખડખડ હસવા માંડયા. એકબીજા  
એકું ખાતાં તેમને સૂગ આવતી ન હતી. તેઓ શરમાળ હતા,  
હરિએ તેમને પોતાની સંગતમાં રાખીને વધારે ધીર બનાવી દી  
જેઓ હજી ધરાયા ન હતા તેમની પાસે જઈને હરિ તેમને મોઢે હ  
ફેરવતા હતા ને સૌને સમાન સુખ આપતા હતા. તે જોઈને ગોવ  
પોતાની અંદર એક કરતાં વધારે વાર કહેતા ગયા કે, “હે હરિ !  
ઘણો ભલો છે; એટલા માટે તારી સંગતમાં રહેવું એજ અ  
માટે ઉત્તમ છે. આથી કરીને તું કદાચ અમને ઠગે, તોપણ ર  
બીજા કોઈની પાસે જવાના તો નથીજ. એ બધા ગોવાળિયાએ  
થયેલો આનંદ જોઈને ગાયો ચારો ખાવાનું ભૂલી ગઈ અને પ

ઓ તથા ખીન્ન વન્યપશુઓ પોતપોતાનો આહાર કરવાનું ભૂલી ગયાં. જમનાનો પ્રવાહ વહેતો અટકી પડ્યો. આ આનંદભર્યું દૃશ્ય સ્વર્ગના દેવતાઓ જોવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના મનમાં ખેદ કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, “ધન્ય છે આ ગોવાળિયાઓને અને ધિક્કાર છે અમારા જન્મને! ત્યારે હવે આપણે શું કરવું?” એમ દેવતાઓ એકબીજાને પ્રશ્ન પૂછવા મંડ્યા. યમુનાના પાણીની અંદર ગોવાળિયાઓનું વધેલું એકું પડ્યું હતું, તે પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ આપણે બધા માછલીઓ થઈ જઈએ તો કેવું સારૂ? આવો વિચાર કરીને બધા દેવતાઓએ માછલીઓના રૂપ લીધાં અને યમુનાના કિનારા આગળ આવીને ગોવાળિયાઓનું એકું ખાવાને સારૂ ટાંપા મારવા મંડ્યા. કૃષ્ણ જ્યારે આ રીતે આનંદ સહિત ગોવાળિયાઓની સાથે કીડા કરતા હતા, તે ઘડીએ તેઓ બોલ્યા: “કોઈએ યમુનાના પાણીમાં હાથ ધોવા જવું નહિ.” ત્યાર પછી વળી તેઓ બોલ્યા: “કૃષ્ણ લોકોના મનની વાત જાણી જાય છે. જે લોકોને પોતાની મોટાઈનું અભિમાન હોય, તેમને કૃષ્ણના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો પ્રસાદ મળેજ કેવી રીતે? આજે તો ધન્ય ઘડી અને ધન્ય દહાડો એવું અમારે થયું છે, કેમકે હે દેવ! તે અમને તારે હાથે પ્રસાદ ખવડાવ્યો, તે ખાઈને અમે ધન્ય થઈ ગયા છીએ.” સૌ ગોવાળિયા પારસ્પરિક પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “હે કૃષ્ણ! આજે તારી સાથે એક પંચતમાં બેસીને અમે પેટ ભરીને દહીં ખાધું. હે દેવ! તારી સંગતિ સર્વોત્તમ છે. તે તું હમેશાં અમને આપતો રહેજે. આવી રીતે અમ છવોને તું આનંદ આપ્યા કરજે.” તેના જવાબમાં કૃષ્ણે સૌ ગોવાળિયાઓને સંબોધીને કહ્યું: “ચાલો, હવે સૌ પોતપોતાની લાકડીઓ હાથમાં લો અને કગડીઓ પહેરી લો. હવે આપણે બધા ભોગા મળીને ગાયો ચરાવવા નીકળી પડીએ. તુકારામ કહે છે કે, આજના આનંદને

પ્રદાનંદજ કહેવો જોઈએ. તે અવર્ણનીય આનંદ હતો. દારણકે માક્ષાત્ પરમાનંદરૂપ કૃષ્ણજ અમારી માથે હતા. આથી કરીને બધા ગોવાળ તૃપ્ત થયા હતા અને પ્રભુએ સૌ ગાયોને તથા ગોવાળિયાઓને પોતાની સમાન બનાવી દીધા હતા.

૩૭૦૫-કૃષ્ણ બોલ્યા: “આલો અચ્ચા! બધા લેગા થઈ જાઓ. આજે આપણે વૃન્દાવનનો આનંદ માણવા જઈશું.” ગોવાળિયા પછી વાંસળીઓ વગાડવા લાગ્યા. તેમનો મજબૂત ધ્વનિ જેમને કાને પડ્યો તેમણે મન આટ્યું રહ્યું નહિ અને ચિત્ત અતિ અંચળ થવા લાગ્યું. તેમના મનને એવું થયું કે, જે કામ કરવાનું બાકી રહ્યું હોય તેને હાથમાથી હેઠું મૂકી દે. તેમા બધાઈ રહેવું નહિ. આજે તો કૃષ્ણને મળવાની શુભ ક્ષણ છે. શ્રીકૃષ્ણના મુખદર્શનથી નેત્રો શીતળ થાય છે. કૃષ્ણને મળવા જવાના અપસાધને માટે ધરના માણુનો આપણું ઘસાતું બોલે તો છો બોલતા તેને આપણે મનમા લાવીશું નહિ. કૃષ્ણને મળવાના માર્ગમા જે જે વિઘ્ન આડાં આવે તે અકારા લાગે છે ખાસ કરીને સૌથી વધારે વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરનારી લોકલજ્જની બાળતમા તો આપણું મન ઉદ્દામીન થઈ ગયું જ છે. આપણે તેનાથી બિલકુલ મુક્ત થઈ ગયા છીએ તુકારામ કહે છે કે, તેઓ આ રીતે એકબીજાને સાવધાન કરતા કરતા કૃષ્ણને મળવા માફ આલતા થયા અને દેવે તેમને પોતાના સ્વરૂપની અંદર તન્મય કરી દીધા.

૩૭૦૬-પ્રાપચિક કામો કરતી વખતે તેમા આમકત થવું નહિ. મનની અંદર ડોમીના પશુ સગને માટે મમત્વ ન રાખતા, નિર્લેપ લાવે રહેવું. તમામ પ્રકારની લજ્જાને છોડી દેવી. નાના પ્રકારની ઉપાધિઓનાં બંધનને તોડી નાખવા અને એકત્વમા રહેનારા એક અદ્વિતીય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. અરે લાઈ!

તમામ વતના દેહાદિ પ્રપચની માયાથી અળગા ણની જઈએ ત્યારેજ સાંસારિક કામોમાં પણ વાસ્તવિક સુખ થાય છે. એવી સ્થિતિ મેળવવાને માટે પ્રથમ સદ્વિચાર કરીને દેહાદિ સાથેના સંબંધ તોડી નાખવો. અગાઉ ગર્ભવાસ વખતે જે સોડહમ્ ભાવના તમે શીખ્યા હતા તેના વિષે ફરીથી વિચારદ્વારા અનુભવ લેતા જવું અને એ મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતા રહેવું. ત્રિગુણાત્મક વૃત્તિરૂપી તરંગો તમારા હૃદયમાં વારેઘડીએ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. યોગવિદ્યાતર્જીત મૂળબંધ આદિ ક્રિયાઓની મદદ લઈને તેમનું નિવારણ કરવું. ત્યાર પછી એકએક કરીને યોગના ગુદા ગુદા અંગોનું સાધન કરવું તેમ કરવાથી તમને ભારે સન્માન મળશે અને તમારા કામની આખા ત્રૈલોક્યમા પ્રશસા થવા લાગશે. તુકારામ કહે છે કે, તમારામા અને મારામા બેઉમા એક સામાન્ય આત્મસ્વરૂપ ભાવ છે. તે સમસ્થિતિમા અવસ્થાન કરીને તમારે લેદશૂન્ય અને સર્વોચ્ચ સ્વસ્વરૂપાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવી.

૩૭૦૭-દેહાદિ પ્રાપચિક પદાર્થોને આધીન રહીને જીવનારા આ અમારા મિત્ર ! તું તેમની સાથેનો તારો સબંધ તોડી નાખ. પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ઉપાધિઓની સાથે તાદાત્મ્ય કર્યાથી, તેમના શુણ્ણવિકારરૂપી મળની અદર આપણું સ્વરૂપ ચૂંચવાઈ ગયું છે. (એ વિકાર આપણે મનથી માની લીધેલા છે) તે વિકારરૂપી મેલને ધોઈને દૂર કરી દેવો. જો તું એવું નહિ કરે તો હું તાગ મોઢા ઉપર અને તારી ગા ઉપર ચૂકીશ આ દેહાદિ પ્રપચમા આસક્ત થઈને રમત રમનારાઓમાથી કેટલા બધા લોકો હારી ગયા ? અરે ! સમ્રાટની સાથે સબંધ રાખનારા ! તુ બિઠ, બિભો થા. ચાલ આપણે સ્વસ્વરૂપના લણી ચાલવા માડીએ. પ્રાપચિક કીડાઓ કરતા કરતા તો તું ઘગ્ગો થવા આવ્યો. હવે તારા હાથપગમા પહેલાના જેવું જોડું હશે નહિ. તું આવીને આવી અ-

વચ્ચામા જીવ્યા ડરશે તો તારા પ્રાપચિત્ કામોના અનેક વિઠારોનો  
મગ તારી બુદ્ધિને લાગુ પડી જશે અની ઝો છોકરિ ! પચભૂતો  
ના અને મખ્તધાતુઓના જનેલા આ દેહને જીતીને લે તુ તારે  
સ્વાધીન નહિ કરે તો તુ આ રમતની અદર શી ગીતે ટકી રહેશે ?  
તારા શરીરનુ જગ તો હવે ક્ષીણ થઈ ગયુ છે, તારા ટાટિયા  
લથડિયા ખાવા લાગ્યા છે, એમ છતા તુ આ પ્રપચના ખેલમાં  
કથાંસુધી રમ્યા કરીશ ? તુકારામ ઠહે છે કે, ઝો ગધેડા ! જે મે  
તને હમણા ઠહુ તો તુ હજી પણ કરવા માડ

૩૭૦૮-હે હરિ ! તારી સાથે 'હુળગી'ની (એજ જાતની  
નાના છોડરાની રમત) રમત રમવા માટે દોણુ તૈયાર થાય ? કાર  
ણુદે ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણુ, એ જાધા તારૂ વર્ણન  
કગ્તાડરતા થાકી ગયા અને હજાર મોઢાવાળો શેષ પણ થાકી  
ગયો. જ્યાં તે દિવમે જેડીદડાની રમત રમતારમતા તારો દડો  
ચમુનામા પડી ગયો ત્યારે તે નદીમા ભૂમડો માર્યો અને હુળકી  
માગીને કાલીય નાગનુ જોર હણી નાખ્યુ તુ નિર્દય અને નકોર  
છે ગમે તેનુ લોહી પી જતા તને જરા પણ દયા આવતી નથી  
તુ તારી પૂતનામાસીનુ લોહી ચૂસી ગયો અને તેને મારી નાખી  
તે ગમાવતાર લઈને રાવણુનુ સત્યાનાશ ઝાઢી નાખ્યુ તેના  
ખાયડીછોકરાને પણ તે છોકર્યા નહિ તારા કૃષ્ણાવતાર વખતે  
તે તારા મામા કસને હણ્યો તુ આવો નિર્દય છે તે હુ પૂરેપૂરૂ  
જાણુ છુ તુકારામ ઠહે છે કે, આરગ નામના ધનુષ્યને ધારણુ  
કરનાર માગ સ્વામીની સાથે જે કોઈ રમત રમશે તેના દેહાદિ  
તમામ પ્રપચનો સામટો નાશ થઈ જશે

૩૭૦૯-અરે ઝો છોડરા ! તુ મારી સાથે 'હુમામા'ની રમત  
રમ, એટલે હુ તારી અધોગતિનો રસ્તો બંધ કરી દઉં એટલા

માટે જો પોરિયા! તું મારી સાથે 'હમામા'ની રમત રમવા બિતરી પડ. જો છોકરા રે! તું બ્યારે મારી સાથે રમે ત્યારે તારી નજર નીચી રાખજે. (તું આત્મચનાત્મનો ભિચાર કરતો રહેજે.) બ્યારે તને સ્વસ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય, ત્યારે તું મારી સાથે બોલજે. મારી સાથે પ્રતિજ્ઞા કરવાથી તારા જીવપણાનો અને તારા હું પણાનો એ બેઉનો હું નાશ કરી નાખીશ. પાસે રહીશ તો હું તને જન્મ-મૃત્યુના ઘર ભણી જવા દઈશ નહિ. અમારી નિજરંગની સંગતિમાં ક્ષેત્રભાવ ટકી શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તે જે ઘડીએ મારી સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી, તે ઘડીએ મેં તારી જીવદશાને ખેંચી કાઢીને તેનો નાશ કર્યોજ બાણજે.

૩૭૫૦-જો છોકરા! દેહાદિ પ્રપંચની સાથે જેઓ 'હમામા'ની રમત રમ્યા તેઓ કસાયા અને તેમને માથે ચોચાંશીલક્ષ થોળિમાં ભ્રમણ કરવાનો અને જન્મમૃત્યુની ચક્ષીમાં પીસાવાનો બોલો રહ્યોજ. ગર્ભાવસ્થામાં પડેલો જીવ તેના ગર્ભકાળના પ્રારંભમાં સોડહમ્ ભાવનાનું સેવન કરે છે, પણ બ્યાં દેહાદિ પ્રપંચના ઉપર તેની નજર પડે છે એટલે તેને સોડહમ્ભાવનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તે પોતે પોતાની જાતેજ આ મંસારના મકંચામાં સપડાઈ જાય છે. ત્યાર પછી બાધ્યાવસ્થાના બીજા સમય-વિભાગમાં બાળસ્વભાવને અનુકૂળ નાના પ્રકારની રમતો રમવામાં તે ઘણા આનંદમાં પોતાનો સમય પસાર કરે છે. તે દહાડેદહાડે મોટો થતો જાય છે અને સૌને આરો લાગે છે. પણ તે છોકરાનું આગળ ઉપર શું થશે અને તે કેવો નીવડશે તે કોઈ કળી શકતું નથી. જીવનના ત્રીજા સમય-વિભાગમાં તેની જીવાની ખીલી નીકળે છે, તે વખતે આ દેહ તે હું પોતે એવી ભાવના તેનામાં ભેર પકડે છે અને અહંભાવ પણ ઘણો પ્રબળ થઈ જાય છે. તેને લીધે તે એક દાણવારને માટે એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને બેસતો નથી.



તેની વિપયભોગની ભૂખ પણ તે વખતે ખૂબ જિઘટેછે. આવું થયું એટલે તે પ્રપંચના સકંચામાં સપડાઈ ગયોજ નાણવો. ચોથા સમય-વિભાગમાં તેની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાય છે. તે વખતે પ્રપંચની રમતો રમતાંરમતાં તેના હાથપગ ધૂજે છે અને સૂર્યદેવના પાટવી કુમાર યમદેવના સપાટામાં આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, દેહાદિ પ્રપંચને લગતી રમતો રમતાં હું તો બી જિહું છું અને મારાં ત્રણે શરીરોની સાથેનો સંબંધ તોડીને યાદવોના કુળમાં બાળકરૂપે અવતરેલા વિઠોળાની સાથે સાથે મારી ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને ચરાવું છું.

૩૭૧૧-આત્મઅનાત્મ-ભાવરૂપી ખાંડણું (ખાંડવાની વસ્તુ) મેં તૈયાર કરી રાખ્યું છે. અરે એ ભાઈ! મારી પાસે આત્માનાત્મ વિચારસંપન્ન શુદ્ધ બુદ્ધિ છે. તેને હું કહું છું કે, તું સ્વસ્વરૂપનું સ્મરણ કર અને કર્મક્ષયના મોટા મળસ્કામાં મને જાગૃત કરી દે. હે શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી મારી સખિ! મને તું સર્વત્ર સમભાવ ધારણ કરાવ અને જ્યાંત્યાં એક પરમાત્માજ છે એવી ભાવના મારા મનમાં દૃઢ કરાવ. તું એવું કર કે જેથી કરીને તારું અને મારા જીવનું જોડાણ એક સ્વસ્વરૂપની અંદર થઈ જાય. પહેલાં તો મેં આ સ્થૂળ દેહને સુપડાવડે આટકેા મારીને એક બાબુએ કાઢી નાખ્યો. (સ્થૂળ દેહ તે અનાત્મ પદાર્થ છે, એવું મેં ઠસાવ્યું) ત્યારપછી બીજી વાર આટકીને મેં સ્થૂળ દેહની સાથેનો મનથી માની લીધેલો તાદાત્મ્ય ભાવ કાઢી નાખ્યો અને આગળ વધારે વિચાર કરીને સૂક્ષ્મ દેહને પણ આટકીને જુદો કરી નાખ્યો. ત્યાર પછી છેવટે બાકી રહેલી મારી આત્મબુદ્ધિને સોજી કરીને એકબાબુએ અલગ કાઢી લીધી. પછી રહ્યો કારણદેહ. ત્રીજી વારનો આટકો મારીને તેને પણ જુદો પાડી નાખ્યો. આવી રીતે ત્રણ વાર આટકીને અસંગ-જ્ઞાનરૂપ શિદ્ધ આત્મભાવરૂપી ચોખા તૈયાર થયા, તેને જ્ઞાનરૂપી દૂધની અંદર ઉકા-

ખીને તેમાં આત્માનંદરૂપી સાકર મેળવીને હું ઉત્તમ દૂધપાક તૈયાર કરીશ. ઉદ્ધવ અને અકૂર એ બેઉ ભાઈ અને નારાયણ તેમના પિતા, એ ત્રણ જણ મારે ઘેર જમવા આવવાના છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપની મારા ઉપર પ્રીતિ છે, તેથી તેઓ મને સત્વર તેડવા માટે આવશે.

૩૭૧૨-નારાયણના સ્વરૂપચિંતનની સહાયતા લઈને ખાંડણું ખાંડવા તૈયાર થાઓ. ખાંડતાં ખાંડતાં અનાત્મભાવરૂપી છોડા-કુશક્રી જેવી સારહીન વસ્તુઓમાંથી આત્મભાવ-સારરૂપી ચોખાને જુદાં પાડી નાખો. આત્માનાત્મવિવેકરૂપી સાંભેલું ઉપરાઉપરી મારતા જાઓ. ધન્નિયો, મન અને યુદ્ધિ એ ત્રણેનો નિગ્રહ કરીને સ્થિરબુદ્ધિ વડે આત્મબોધરૂપી ઘા મારતા જાઓ. તે વખતે સોડહમ્ અનાહત નાદના ધ્વનિ દ્વારા તમારા હાથની ચૂડીઓ અને ખંઠડીઓનો મધુર ખણખણાટ થવા લાગશે. એ ખણખણાટના સ્વરની સાથે તમારા કંઠના સ્વરનો મેળ કરીને માળાપ (પાંડુરંગ રૂપમાઈ)ના શુભ ખાંડતાંખાંડતાં ગાતા જાઓ. જ્યાંસુધી હું અને તું એવો દ્વિતભાવ હૃદયની અંદર પેદા ન થાય ત્યાંસુધી એકચ-બોધનું ખાંડણું ખાંડવામાં તમને કશું કષ્ટ નહિ જણાય. તુકારામ કહે છે કે, જેવી રીતે આપણે આપણું રૂપ આરસીની અંદર નોંધ શકીએ છીએ, તેવી રીતે સિદ્ધ સ્વાત્માનુભવની પરિપક્વ રસોઈ પણ તૈયાર થઈ જાણીએ.

૩૭૧૩-હું તો ફરીફરી જન્મ ધારણ કરીશ અને વારંવાર દહીંભાતનું શિરામણ ખાયા કરીશ. આવું મળેનું શિરામણ તો વૈકુંઠમાં પણ નથી મળતું. અમે એકબીજાના મોઢામાં પ્રેમથી દહીં-ભાતના કોળિયા દેતા જઈશું અને ‘હુંજરી’ની રમત રમતા જઈશું. તુકારામ કહે છે કે, શિરામણને માટે ભગવાનના મંદિરનું પ્રાંગણ એ ઉત્તમ સ્થળ છે.

૩૭૧૪-અરે ઝો ગોવાળિયાઓ ! તમારે જો આવવું જ હોય તો અમારે રસ્તે ચાલ્યા આવજો. આજે તમે ધરાઈ જાઓ અને મોઢથી કહો કે, ‘ હવે અમારે નહિ જોઈએ, ’ ત્યાંસુધી હું તમને પીરસ્યા જ કરીશ. તમે ક્રૂષ્ટા ધીરેધીરે આવજો અને એકબીજાની સાથે ગોલંગોલા કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસે જે સારહીન છોડાં છે તે ફેંકી દેજો. છોડાં ખાઈને પેટ ભરશે નહિ.

૩૭૧૫-અધ્યા ભાઈ ! આ ગોવાલણે શીકાં તો ઘણાં જાંચાં લટકાવ્યાં છે. આપણા હાથ પહોંચતા નથી. ત્યારે હવે એક જાણુ નીચો વળીને જિલો રહે અને ખીજો તેના વાંસા ઉપર ચડી જાય. ચાલો, હું ઉપર ચડી જાઉં છું. અધ્યા ! તમે તમારાં મોઢાં પહોળાં કરીને જિલા રહેજો. ખેડ ગોરસમાંથી દૂધદહીંની ધાર પડે તે તમે તમારાં મોઢાંમાં ઝીલી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારા હાથ લાણી જોતા રહેજો. હું કોઈને જરા પણ જિણું નહિ રહેવા દઉં.

૩૭૧૬-જેઓ ખીકણ હતા તેઓ નાસી છૂટ્યા તો ખરા, પણ તેમણે અહીંની ખરેખરી ગમત ગુમાવી. હરિએ પેહું દહીં-દૂધ વાળું શીકું નીચે ઉતારી દીધું અને જેઓ હિંમતવાન હતા તેઓ ધરાતાં મુખી દૂધદહીં ઉડાવવા લાગ્યા. જે પોતાની પુદ્ધિએ ચાલીને વિચારમાં પડી ગયા તેઓ હાથ જોડીને બેસી જ રહ્યા. તુકારામ કહે છે કે, અરે ! તમે દૂધદહીં જ ખવાય તેટલાં ખાઈ લોને. પછી ખીણ વાર તમારું અહીં આવવાનું થશે કે નહિ તે શી રીતે કહી શકાય ?

૩૭૧૭-ગધા ગોવાળિયાઓનાં પેટ જ્યારે ભરાઈ ગયાં, ત્યારે તેમણે આમખાસની ત્રિથિતિનો વિચાર કરવા માંડ્યો. તેઓ બોલ્યા : “ અરે ઝો નારાયણ ! ચાલ, ત્યારે હવે આપણે વાણીની પેલી બાગુના પ્રદેશના રહસ્યની વાતો કરીએ. જેમને માથે દેહાલિમા- ”

નનો જોજો હોય છે તેજો જહુ દુઃખી થયા કરે છે.” તુકારામ કહે છે કે, મારા દાતાર દેવે જધા છોકરાઓને પોતાના જેવાજ બનાવી દઈને સુખી કરી દીધા.

૩૭૧૮—ગોવાલણાએ વહાણમાં બિઠીને જોયું તો દૂધનું ગોરસ બિંધુ વળેલું દીઠું. તે પોતાના મનમાં જોલવા લાગીઃ આ કામ તો જરૂર નંદના પોરિયાનુંજ હોયું જોઈએ. આવી દાંડાઈ તેના સિવાય બીજો કોઈ છોકરો કરી જાણતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ મૂંઝો તુકો તારી સાથે હતો અને તેજ પેલા ગુણાતીત હરિને પણ તેડી લાવ્યો.

૩૭૧૯—ત્યારે હવે એ તુકિયાને અને તેના દેવને જોઈને પકડીને મેથીપાક જમાડું. ચોરીચોરીને ખાવાનો સ્વાદ તેના મોઢાને લાગી ગયો છે તે ખૂબ માર પડશે ત્યારેજ ભૂલશે. તેને મારા હૃદયરૂપી ઘરની અંદર કેદ કરી મૂકું અને ખારણા આગળ જાગૃત થયેલી બુદ્ધિનો ચોક્કીપહેરો બેસાડી દઉં. તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાલણ કહેવા લાગી કે, હવે હું તે તુકાના દેવને અને તેના ગોવાળિયા લાઇખાંધોને યોલાવી મંગાવું છું.

૩૭૨૦—યોગવિદ્યામાં બતાવેલો મૂળખંધરૂપી કાછડો વાળીને પરમાત્માને લગતા ભાવની મદદ લઈને હું પરમાત્માના અનુસંધાનરૂપી લજોત્રીઓની રમત રમવા મંડ્યો છું. હવે મારી સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે તું જો. તરતજ મારી મનોવૃત્તિ સ્વસ્વરૂપની અંદર પરોવાઈ ગઈ તેથી મારો જીવદશામાંથી છુટકારો થઈ ગયો. મારું ધૈર્ય કેવું ઉત્તમ પ્રકારનું છે તે તું જો અને તારો અર્થહીન પોકળ બડબડાટ છોડી દે. તું શ્રીહરિનો આશ્રય લે અને જન્મમરણના ફેરામાં ભેરવાઈ પડીશ નહિ. આ લઢકણી દેયાકૃતી રાંડ ગોવાલણ ! તું જરા શ્રીહરિની ચરમ રાખ. તું મારી વાત સાંભળ અને શ્રી. હરિમાં ભાવારૂઢ થઈ જા. આ તારું દેહાભિમાન જેને તું તારો પતિ

માની જેડી છું તેનો તું ત્યાગ કરી દે અને તેને ઠેકાણે તારા સ્વ-  
સ્વરૂપના ઉપર આસક્ત થા. જૂઠી બડબડ કરવાનું છોડી દે, તારી  
બલ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ અને તારી હૃદયવૃત્તિને આંત-  
ર્મુખી કરી દે. ભે તું આ દેહાદિ પ્રપંચને આધીન રહીશ તો ઓ  
છોકરિ! તું યાદ રાખજે, આગળ ઉપર તારી ફેળેતી થશે. માટે  
તું સાવધાન અને સ્થિર બુદ્ધિ રાખીને જેમ બને તેમ સવેળા શ્રી-  
હરિનું દર્શન કરી લે. નહિ તો આગળ જતાં ડુધ્ધર, ગધેડાં અને કૂતરાં  
આદિ અધમ પ્રાણીઓની યેનિઓમાં તારે જન્મ ધારણ કરવો  
પડશે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો માફ નામ સાર્થક કરી દીધું છે  
અને પેલી બહિર્મુખ વૃત્તિવાળી જે છોકરી હતી તેને મેં નરમ  
ઘેંસ જેવી બનાવી દીધી છે.

૩૭૨૧-બધા ગોવાળિયા રડતા ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે,  
“અરે! ઓ કાન્હોળા! તું અમારી ટોળીને એક પણ દાવ છુતવા  
દેતો નથી. તેથી હવે અમે તારી સાથે નહિ રમીએ. તારી  
દાનત કેવી છે તે અમે સમજી ગયા છીએ. અમે ગોવાળિયાના  
કામનો ભાર ઝાઝી વાર લગી સહન કરવાના નથી.” તુકારામ કહે  
છે કે, હું હવે ખીજવાઈ ગયો છું, તેથી હરિને મારી પાછળ  
આવવા દેવાનો નથી.

૩૭૨૨-ગોપાળ યમુના નદીને કિનારે રમતનો આરંભ  
કર્તાકરતાં પોતાના ભેડીદાર ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે,  
“તમે અમુક હદ નહીં કરો અને તે હદની અંદરજ રહો અને  
જૂઠી પતરાણ કરવાનું જવા દો. બધા ગોવાળિયાઓનાં નામ લખી  
લો અને તેમની વહેંચણી કરી દો; એટલે કેાઈ રાંડનો નાસી બચ  
નહિ.” તુકારામ કહે છે કે, હે કાન્હોળા! કામકોધદૂષી તલચો-

x છોકરાની રમતમાં વડપીપળો, એકીએકી એવું તેવું કરીને રમ-  
નારાઓ જે પક્ષમાં વહેચાઈ બચ છે.

—સેવાનંદ

ખામાં જે જીવશે તેને આપણી રમતનો આગેવાન બનાવી દઈશું.

૩૭૨૩-દુરાગ્રહ સહિત જેઓ હરિને પકડવાની ચેષ્ટા કરશે તેમના દાવમાં તે કદી પણ આવનાર નથી. આનો અર્થ એ કે જેઓ પોતાની બુદ્ધિની કુશળતા વડે તેમને જીતવાનો યત્ન કરશે તેઓજ ચતુરમાં ગણાશે. હરિ તો સર્વત્ર સમાનભાવેજ રહે છે. જે ભાવના વડે દેવને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તે ભાવનાથી યુક્ત રહીને તેમને સ્વચ્છંદે ક્રીડા કરવા દેવી. તે વારંવાર હૃદયની અંદર આવે છે અને જાય છે. પણ જે કામ કરવાથી તેમની સદાને માટે પ્રાપ્તિ થાય તે ઉપાય લોકોના કબ્જામાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તે હરિના સ્વરૂપની સાથે આપણા જીવની હમણાં ને હમણાંજ ન છૂટે એવી ચૂડ ભેરવી દઈને તેમને પકડી લેવા બેઠાએ.

૩૭૨૪-શિરામણના કોળિયા આનંદપૂર્વક મોઢામાં મૂકી દેવાનો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મને શોખ થઈ આવ્યો છે અને કોઈ વાર તો ખાવાના પદાર્થને જે હાથે ઝાલી રાખીને તેને પોતાના મોઢા વડેજ ખાવા મંડી જાય છે. વળી ખાતાં ખાતાં કેરીનાં મેથિયાંની ચીરીને પણ ચાટે છે. એમ કરવાથી શો લાભ છે, તેની કોઈને છે ખબર? આ આનંદ તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને પણ હુલ્લ છે. ખાધા પછી હમામા, હુંબરી આદિ રમતો મંડાઈ અને સૌ ભેગા થઈને રમ્યા. ગોવાળિયાઓની મંડળીમાં વાંસળી અને ખાવો વગાડતા-જઈને હરિ તેમને ઉલ્લાસ સહિત નૃત્ય કરાવવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, શું તેમને ઘેર માખણની જોટ પડી ગઈ છે કે જેથી તે બીજાઓના ઘરમાંથી માખણ ચોરી ખાતા હશે? તેમની સોળતમાં ફરવાથી મને પણ માખણ ખાવાનો નાદ લાગી ગયો છે.

૩૭૨૫-અરે ઓ કાન્હોળા! હવે તું અને હું સમાન ભાગીદાર છીએ; તેથી કરીને. આપણા બે સિવાય કોઈ ત્રીજા માણ-

સને ભાગિયો થવા નહિ દઉં. હું તને તારા ભાથાની પોટલી ઊંચકવા નહિ દઉં અને ગાયો ચારવાનો વારો તારે માથે આવવા પણ નહિ દઉં. ઘોળી ગાયોને હું દોહીશ અને દરેક જાણુને લાકડીએ લાકડીએ મારીશ. તુકારામ કહે છે કે, હેં કાન્હોળા ! જે તારૂં કહ્યું નહિ કરે તેના મોઢા ઉપર હું પથરો મારીશ.

૩૭૨૬-અમે ઘણા દિવસથી દેવના ગરોળરિયા યાત્રી રહેવાને ટેવાઈ ગયા છીએ. દેવ મને અણખોટેલું ચોખ્ખું ખાવાનું આપે છે અને પોતાની પાસે બેસાડીને મને જમાડે છે. મારો કામળો તેમણે ઘણા દિવસથી જોડવાને લઈ લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, બધું તેનું જ છે, મારું પોતાનું કાંઈ નથી.

૩૭૨૭-આ દેવની સાથે ને સાથે ઢોરને પણ પૂરતો ચારો મળે છે, એવા એ ઘણાજ ઉત્તમ દેવ છે. એમ સમજીને તો મેં મારો જીવ તેમને સમર્પિત કરી દીધો છે અને કાન્હોળાની પાછળ પાછળ ફરું છું. તેમનો સમાગમ મને એક ક્ષણવારને માટે થાય છે તો તેટલાથી પણ મને ઘણું સાડું લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, મને ફરી ફરીને તેમનો સમાગમ કરવાનો શોખ લાગ્યો છે અને લોકોને પણ તે શોખ હું લગાડતો રહું છું.

૩૭૨૮-ચમુનાનું પાણી વહે છે ત્યારે ભારે ધૂધવાટ કરે છે. તે ધૂધવાટને બંધ કરવાને વાસ્તે ગોવાળિયાઓએ ‘હું હું’ કરીને રમવાની રમત માંડી અને હરિએ તેમના મનનું સમાધાન કરી દીધું. તે ગોવાળિયાઓને હરિની સાથે જોટલી બધી માયા લાગી ગઈ છે કે, તે જ્યાં જાય ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ તેઓ પણ દોડ્યા જાય છે. પ્રભુએ જ્યારે પોતાની વાંસળી વગાડવા માંડી ત્યારે તેના મંજુલ ધ્વનિને લીધે ચમુનાનું પાણી વહેતું અટકી પડેલું અને ચારે તરફ ફરવા નીકળી ગયેલા ગોવાળિયા ‘હું હું’

કરતા આદ્યા આવ્યા. તેમને હરિએ કહ્યું કે, યમુના થંભી ગઇ છે. માટે તમે હવે અહીંજ બેસી બાજો. તુકારામ કહે છે કે, આ મારો દેવ વાંસળી, પાવો અને મુરલી વગેરે જે જે વાદ્યો પોતાની પાસે રાખે છે તે આ બધા ગોવાળિયાઓને સાંજ રાખતો જણાય છે.

૩૭૨૯-દેવ અમારી ઇંદ્રિયોરૂપી ગાયોનું રક્ષણ કરે છે અને વારેઘડીએ અમારે ઘેર ફેરા માર્યા કરે છે. તે એવા છે કે 'કાન્હોળા' કહીને થાદ કરતાંની સાથેજ તે આપણી પાસે આવીને ઊભા રહે છે; એવા તે અતિ ઉત્તમ અને સમર્થ છે. તે કોઇને કોઇ પણ વાતની ઊણપ રહેવા દેતા નથી અને સૌ તેમને સારા સારાજ કહે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાથી તે જરા પણ વેગળા થાય તે મારા મનથી સાંખી શકાતુંજ નથી.

૩૭૩૦-સૌ ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, "અમે હવે તૃપ્ત થયા છીએ, હવે અમારે ભાથાની પોટલીની જરૂર નથી; અને હવે અમે હરિને એક ઘડી વાર પણ વિસામો લેવા દેનાર નથી." તેઓ બોલ્યા: "અરે ઓ કાન્હોળા! ચાલ, ઊઠ; આપણે વનમાં રમવાને આદ્યા જઇએ અને બધી ગાયોને એક ગોષ્ઠની અંદર એકઠી કરી દઇએ. ઓ દેવ! અમારો માખાપ અને સ્નેહી-સ્વજન જે કહીએ તે તું ને તુંજ છે. જે રમતાં રમતાં એકાદ ગાય ગોવાઇ જશે તો પછી ઘર ભણી જવાઆવવાની જરૂરજ નહિ રહે." તુકારામ કહે છે કે, અમારાં પેટ ભરાઈ ગયાં છે. હવે ગડબડ શું કરવા કરીએ? આગળપાછળ આપણી વાટ જોનાર કોઈ રહ્યુંજ નથી.

૩૭૩૧-હે દેવ! તારી સોળતને લીધે અમારાં હૃદય તો તદ્દન ચિંતારહિત થઇ ગયાં છે. અમે કદી દીઠાં પણ ન હતાં એવાં મુખનો સ્વાદ અમે હવે લોગવતા થયા છીએ. અમારે ઘેર છાશ તો ભેંઇએ તેટલી હતી, પણ અહીં તો મલાઈ અને માખણની



રેલમછેલ થઈ રહી છે તુકારામ ઠહે છે કે, આ દેવ કદાચ અમને હાકી ઠાઠે તોપણ અમે અહીંથી ખમવાના નવી

૩૭૩૨-હું મારા ઘરથી તો નાના પ્રકારની આપદાઓને લીધે છેડાઈ કાયર કાયર થઈ ગયો છું અને મારી મા પણ મને રોજ ઝૂંડે છે તેના મનમા જરા પણ દયા નથી આથી ઠગીને ઓ દેવ! હું તારે આગરે આવીને પડ્યો છું અને તે ઘણજ સાડ થયું છે તારી સોજતમા હું ગતદહાડો રહીશ, તેથી મારા ઠાલાવાલા પણ તારે સાલજવા પડશે તુકારામ ઠહે છે કે, હે કાન્હોળા! તારી આખની શરમને લીધે મારી હવે પછીની ગંધી પીડાજ પતી ગઈ

૩૭૩૩-અરે ભાઈઓ! વૈષ્ણવભક્તો ભગવાનના મદિરના પ્રાગણમા ભજનપ્રીતનની રમત ખૂબ રસપૂર્વક રમવા માટે છે અને રમતા રમતા નૃત્ય કરવા લાગી જાય છે ક્રોધ અને અભિમાનને તેઓ પોતાના પગ તળે દબાવી દે છે અને એકબીજાના પગ આગળ આજોટી પડે છે તેઓ શ્રીહરિના આનંદની મન્ત્રીમા આવી જઈને નૃત્ય કરે છે અને ગોઢથી યવિત્ર હરિનામ ગાય છે કળિકાળની સાથે સુદ્ધ ઝવ્વાને માટે જેમણે કછોટો વાળ્યો છે એવા તે ભક્તો બળમા એકએકથી ચડી જાય એવા છે તેમણે આજે શરીરે ગોપીચ દનનો લેપ કર્યો છે, ગળામા પુષ્પની માળાઓ પહેરી છે અને તુગશીની માળાઓ તો તેમના કઠમા સર્વદા દોચજ આવા વૈષ્ણવભક્તો જ્યારે ડરતાલ અને મૃદગના ધ્વનિ સહિત હરિનામની ગર્જના કરે છે, ત્યારે આકાશમાથી દેવતાઓ તેમના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે તેમનો ભજનોત્સાહ તો ખરેખર અનુપમજ છે તેમના ભજનના નાદની ચોહિની એવી છે કે તેમા શ્રીઓ, પુરોષો, પડિતો અને મૂર્ખ લોકો તેમજ જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ, મહાનુભાવીઓ, સિદ્ધો અને આધકો ઓ હુમ્મ થઈ

જાય છે અને તેમને સૌને સમાધિ લાગી જાય છે. તેઓ પોતાનું વર્ણાભિમાન અને ખુદ પોતાની જાતને પણ ભૂલી જઈને એકબીજાની આગળ આજોડી પડે છે. તેમનાં મન માળણના જેવાં કેમળ અને શુદ્ધ બની ગયાં હોય છે અને તેમની સંગતિથી પાપાણુ જેવા કઠિન હૃદયના લોકોના મનમાં પણ સાત્ત્વિક લાવનો ઉદય થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હરિનામના જયજયકાર થઈ રહ્યા હોય છે અને તેનો ધ્વનિ આકાશને ગજવી મૂકે છે. આવી રીતે વીર વૈષ્ણવલક્ષ્મી ભક્તિના આનંદમાં મસ્ત બનીને સંસારસમુદ્રને ઓળંગી જવાની સરળ વાટ તૈયાર કરે છે.

૩૭૩૪-તું જો એકચલાવે કીડા કરવા લાગીશ તો તું આ સંસારના સકંથામાં ભેરવાઈ પડીશ નહિ. દૈતભાવના રાખી તો તું દસાચોજ નાણજે. ત્રણગુણની બનેલી ભૂલભૂલામણીમાં જન્મ-મૃત્યુને રસ્તે જો તું ફેરા ખાવા મંડીશ તો તારા હુઃખનો પાર નહિ રહે. એટલા માટે હું તને જે નિર્ભય રસ્તો બતાવું છું તે રસ્તે તું વળી જા. તું સંસારરૂપી ખેલ ખેલતી વખતે તારી આત્મ-સ્થિતિમાં કાયમ રહીને સંસારના ખેલથી અલિપ્ત રહેજે અને વિધ્યોની સાથેનો તારો સંબંધ કાપી નાખજે. આવી રીતે સંસારની કીડા કરતાં કરતાં તું એક દિવસ દેવ બની જઈશ. ઓ મારા ભાઈ! આ તને હું જે કાંઈ કહું તે તું ધરાણર સમજીને ધ્યાનમાં રાખજે. આવી રમત રમી જાણે એવો એક દરજ્જો છોકરો નામ-દેવ થઈ ગયો છે. તેણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે વિકૃતને માની લીધા અને પોતાના અનુયાયીઓને પરમાર્થનો ઉપદેશ દીધો. તે બધાનેજ તેણે પોતાના જેવા સ્વતંત્ર અને સદા જાગૃત બનાવી દીધા. તેઓ બધા એક સ્વરૂપલાવનાથી યુક્ત રહીને રમતા હોવાથી કોઈ પણ રીતે દસાચાજ નહિ અને સંતત્ત્વનો પણ તેમને માન્ય ગણવા લાગ્યા. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનદેવ, મુકાબાઈ, ચાંગદેવ,

વટેશ્વર અને સોપાનદેવ એ બધાંજ આનંદ મહિત રમતો રમ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ તરીકે ગોપાલન કરનારા શ્રીકૃષ્ણને સ્થાપ્યા હતા. તેઓ સૌ લેગાં થઈને કૃષ્ણની આસપાસ નૃત્ય કરતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેમને પગે પડવા આવવા લાગ્યા. ખીજે એક ખેલાડી કબીર થઈ ગયો છે. તેના ઉપાસ્ય દેવ રામ હતા. તે પોતે અને તેના રામ એ બેની ભેડી બહુ સુંદર દેખાતી હતી. આ પાંચે ગોવાળિયાઓએ મળીને જ્યારે ભજનનો જયઘોષ ગજબો, ત્યારે એવો ઉત્તમ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો કે, બ્રહ્માદિક દેવતાઓ તેમની રમત જોવા આવ્યા અને તેમણે તેમની રમતને ઘણીજ ઉત્તમ કહીને તેની પ્રશંસા કરી. વળી એક ખીજે ઉત્તમ ખેલાડી (એકનાથ) થઈ ગયો છે. તે બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે પોતાના જેવા ઘણા લોકોને ખેલાડી બનાવી દીધા. તેણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવની જગ્યાએ જનાર્દનની સ્થાપના કરી હતી. તેણે એક વૈષ્ણવમંડળીની જમાવટ કરી અને બધા એવા તો એકચલાવે રમત રમ્યા કે રમતાં રમતાં સૌ ખુદ જનાર્દન થઈ ગયા. હુકારામ કહે છે કે, આ લોકોના સિવાય ખીજા પણ અનેક ખેલાડીઓ થઈ ગયા છે, જેમનું વર્ણન કરવા મારી વાણી અસમર્થ છે. અરે આ ગોવાળિયાઓ! તમે સાવધાન થઈને તમારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતોની રીતે જોલ જોલવા માંડો. સ્વરૂપેકચલાવના સહિત રમવાનું જેઓ ચૂક્યા તેઓ જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારની ચુંગાલમાં સપડાયાજ માની લેજો.

૩૭૩૫-ગાર અથવા સૌજ ગોવાળિયાની ટોળીમાં સત્તરમા રમનારા દેવ પોતે છે. એ રમતની અંદર નાદ, યતિ અને પદને સાચવીને રમાય તો અનાહત ધ્વનિરૂપી મૃદંગ વાગવા માંડે છે. રમત રમનારાઓ નાચતાનાચતા પંઢરપુર જઈને વિકૃલ રણુમા-ધર્ના દર્શન કરે છે, ચાર વેદ અને છ શાસ્ત્રથી તે નિરાળા છે. હું

તેનાં ગીત ગાઉ છું અને તેના તાલસૂર મુજબ કરતાલ વગાડું છું. એ ધ્વનિના આનંદની મસ્તીમાં પક્ષીઓ ચારો ચરવાનું લૂલી જાય છે અને યુવતીઓને પોતાના શરીરનું વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે આનંદ મૂળાને વાચાળ, બહેરાને સાલ જતો અને આધળાને દેખતો બનાવી દે છે, લૂલાને પગ આવે છે અને ખૂંડા બુવાનીમાં આવી જાય છે

૩૭૩૬-મંજુરા હોય છે તો બે, પણ તેમનામાંથી ધ્વનિ તો એકજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે સગુણ અને નિર્ગુણની વચ્ચે પણ કશો તફાવત હોતો નથી. જો આપણે આપણા શરીરને ચાતુર્યપૂર્વક ગતિમાન કરીએ તો આપણી વૃત્તિ એક શ્રીહરિના સૂરની સાથે તન્મય બની જાય છે જેલાડીઓના જેવું વ્યર્થ જતા નથી. દેવ તો સૌનો એકજ છે. તે શ્રેષ્ઠ દેવને ઝાળખી લેા અને તમારા હૃદયની અંદર કોઈપણ જાતના સમવિષમ લાવને અવકાશ આપતા નહિ. અરે મારા લાઈઓ! સતો, મહતો અને સિદ્ધપુરુષો જે રીતે ખેડ ખેલી ગયા છે, તે રીતે તમે પણ ખેલો. તેઓએ જેવી રીતે સ્વસ્વરૂપવિષયક વૃત્તિરૂપી હાથની ગતિનું યથાયોગ્ય નિયમન કરીને એક મંજુરાના ઉપર બીન્ને મંજુરો માર્યો હતો તે પ્રમાણે તમારે પણ કગ્તા રહેવું જોઈએ વિકસિત ક્રીડા કરશે. તેટલી બધી વ્યર્થ જશે પછી શરીરનો બાહ્ય શણગાર કરવાનો ઉપયોગ-જ શો છે? જેઓ સતોની જીવનપદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને તેમનાથી જુદે ગસ્તે વળી જાય છે, તેમને મતો પોતાના સમાજમાંથી બહાર કાઢી મૂકે છે જુદી જુદી પદ્ધતિઓની અજમાયશ કરી જોવાની ખાટપટમાં પડવું નહિ. માત્ર તમારે બધી જાતની લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરીને પૂરેપૂરા નિર્ભય બની જવું. વિઠ્ઠલના નામનું સમગ્લ કરતાં કરતા કેટલા બધા અજ્ઞાની જીવડાઓ વિઠ્ઠલ સ્વરૂપ તરીકે પૂજતા થઈ ગયા? તુકારામ કહે છે કે, તેમના શરીર ઉપરની ગેમાવડિ

જીભી થઇ હતી, તેમની દેહદષ્ટિ ડાલવા લાગી હતી અને વિઠોળા-ની સંગતિને લીધે તેમનો કંઠ ગદ્ગદ થઇ ગયો હતો.

૩૭૩૭-અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! એવો તાલ જાતવો કે, જેમાં આપણને પૂરી સમજ પડે અને ન પણ પડે. તમારા પોતાના હિતનો વિચાર કરીને તમે શ્રીહરિનું નામકીર્તન કરતા બાઓ અને હાથ વડે તાળી પાડતા બાઓ. અરે ભાઈ ! જે હાલ તમને પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે, તેને તો તમે તમારા હાથમાં દબતા સહિત પકડી રાખજો અને આવા પ્રેમનું દાન દેનાર પાંડુરંગજી છે, તે સ્મરણમાં રાખજો. નક્કી માનજો કે, તમારો આજનો દિવસ અતિ શુભ અને સુખદાયક છે. જુઓ, કેટલા બધા સાધકો સર્પ અને કાંટાથી ભર-પૂર જંગલોમાં રહીને ભજન કરતા હતા; તેમના કરતાં તમારો રસ્તો તો વધારે સરળ અને સંકટથી તદ્દન મુક્ત છે. તમારે તો ગાલું અને નાચલું એજ ભજન છે અને તેમાં તમને ઉત્તરોત્તર અધિક આનંદ મળતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે સ્વામ-સુંદરના સુખનું દર્શન બ્રહ્માદિક દેવતાઓને પણ હુલ્લે છે, તે તમને નામકીર્તન કરવાથી ફેાકટમાંજ મળી જાય છે.

૩૭૩૮-ભીમા નદીને કિનારે એક નગર વસ્યું છે, તેનું નામ પંઢરપુર પડ્યું છે. તે નગરના સ્વામીને ચાર હાથ છે અને સોળ હજાર ધાયડીઓ છે. હે ખેલાડીઓ ! ચાલો, આપણે બધા નાચતા નાચતા તે ગામે જઈએ. તે આપણને સુખી કરશે અને વિશ્રાંતિ આપશે. જેઓ આપણી પહેલાં તેની પાસે ગયા હતા, તેમના મન-નું તેણે સમાધાન કર્યું હતું, એટલા માટે હું તમને તેનો થોડોક મહિમા સંભળાવું છું. તે અતિશય બળવાન છે તેથી કરીને તે સૌનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. તેના ઉપર કાળની કશી અસર થઈ શકતી નથી. પુંડલીક પટેલે જ્યારથી તેની સાથે સંજોગ બેઠી દીધો

ત્યારથી આખો સંસાર દુઃખમુક્ત થઈ ગયો છે. તેની આસપાસ સંતો પરમાર્થની દુકાનો માંડીને બેઠા છે. જે ઘરાકનો જેવો અધિકાર તેને તેવી વસ્તુ તે દુકાનોમાંથી મળી શકે છે. ત્યાં લોગ અને મોક્ષ તો સૌને મક્તમાજ મળી રહે છે. પણ એ બેના ભણી કોઈ બેતું પણ નથી. આપાઠી અને કાર્તિકી એકાદશીઓને ટાણે વરસ-માં બે વાર ઘણાં મોટાં બજાર ભરાય છે. તે પ્રસંગે ત્યાં પાર વિનાના વારકરીઓનો જમાવ થાય છે. જેઓ એક વાર પંઢરપુરનું દર્શન કરે છે તેઓ એમજ કહે છે કે, અમારો વૈકુંઠ જવાની શી જરૂર છે ? તુકારામ કહે છે કે, મને પણ ત્યાં જવાની ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી; પણ આજેજ મારો પ્રયત્ન સફળ થયો. હે સંતજનો ! તમારાં પુણ્યે મને દેવના ચરણનાં દર્શન થયાં.

૩૭૩૬-જે દેવનું સ્વરૂપ ધ્વજાદિક દેવતાઓ પણ કલ્પી શકતા નથી, તે આજે એક કામળી ઓઢીને ફરે છે. તેના હાથમાં મુરલી, પાવો અને ગાયોને હાંકવાની લાકડી છે, જેને લઈને તે ગાયોની પાછળ દોડતો ફરે છે. જેનું ઉચ્છિદ્ર દેવતાઓ પણ પામતા નથી, તે ગોવાળિયાઓને તો રોજ રોજ ખાવા મળે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ ગોવાળિયાઓને પ્રાપ્ત થયો હતો તેજ મારી જનેતા છે.

૩૭૪૦-શુદ્ધ આચરણરૂપી દળણું દળવામાં જે મુખ છે તેનું વર્ણન મારે કરવું કેવી રીતે ? ઓ મારી સખી ! તે આચરણ દુનિયામાં ઘણાં સારાં કહેવાય છે. શુદ્ધ આચરણનું દળણું ઝટ દળાઈ જાય છે અને દળતાં દળતાં શરીર એવું હાલે છે કે, જેથી શરીરનાં આઠેઆઠ અંગ શાંત થઈ જાય છે. શુદ્ધ પરમાર્થનું સેવન કર્યાથી દેહ અને મન બેટને ટાઢક વળી જાય છે અને થોડાકજ આત્માનાત્મક વિવેકની મદદથી તે તૈયાર થઈ જાય છે. જે સાધક શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને સારાં આચરણવાળો હશે તેની પરમાર્થરૂપી

રસોઈ પણ શુદ્ધ હોય છે. તેમાં કદી કોઈ પણ ભતની અપવિ-  
ત્રતા પ્રવેશ કરતી નથી અને તેનો કોઈ કાળે નાશ પણ થવા પામતો  
નથી. તુકારામ કહે છે કે, સૌને શુદ્ધ પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. જેઓ  
સદાચારરૂપી દળણું દળીને પરમાર્થની રસોઈ રાંધે છે, તેને મારો  
સ્વામી શ્રીહરિ કદી પોતાના હૈયાથી વેગળો કરતો નથી.

૩૭૪૨-હે કાન્હોળા ! તું એક તો હલકા સ્વભાવનો છે અને  
ખીચું તું નિર્લજ્જ અને અતિશય ધીર છે. તને મેં ભૂંડા બોલ  
બોલતાં ઘણી વાર દીકો છે. પણ તે છતાં તું તારી કુટેવ સુધારતો  
નથી. જે કામ તે પહેલાં એક વાર કરેલું તેને તું વારંવાર કરતો જ  
રહે છે. આણું કર્યાથી અમારી અને તારી વચ્ચે ઉઘાડું અંતર પડી  
જાય છે. તું જાતનો ગોવાળિયો હોવાથી અવિચારી, મૂખ, ચોર  
અને વ્યભિચારી છે. તારૂં પોલ હું લોકોમાં ઉઘાડું પાડી દેવાનો  
છું. તુકારામ કહે છે કે, બ્યારે હું તારી માને સૌની નીચે રાખી  
દઈશ ત્યારે તારી શોભા ઘણી વધી જશે.

૩૭૪૨-એક દિવસ ખાતાં ખાતાં કૃષ્ણે હઠ લીધી કે, “મા ! તે’  
મારા ભાણામાં જે ભુદાંભુદાં વાના પીરસ્યાં છે તેમને હું એક વાર  
લેગાં કરી દઉં અને પછી તું છટાં પાડી આપ.” માને આણું કહીને  
તરત કૃષ્ણે ખાતાંખાતાં ખાણું પડ્યું મૂકીને લોચ ઉપર આ-  
ગોટિયાં ખાવા માંડ્યાં. યશોદાએ ઘણુંય કહ્યું કે, “અરે કૃષ્ણ ! જે  
નજ જાની શકે તેને સારું તું હઠ લઈ બેસે છે તે કેવું કહેવાય ? તું  
કહેતો હોય તો હું તને ખીજી વાર એની એજ ચીજે પીરસું.” કૃષ્ણ  
કહે કે, “નહિ, નહિ, તે નહિ ખાઉં. મેં લેણું કર્યું તેમાંથી તું છટું  
પાડી આપ.” પછી યશોદા પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે હવે  
મારે આનું કરવું શું ? લાડકવાયા છોકરાને મારવો તે ઠીક નહિ. માએ  
કૃષ્ણને ઘણાય મમલવ્યા, પટાવ્યા પણ તે રડતા છાના રહેજ નહિ.

પછી યશોદાએ કૃષ્ણને કહ્યું કે, “જે વાનાં તેં ભેગાં કરી દીધાં છે તેમને તું તારે હાથેજ છૂટાં પાડી દે અને પછી ખા; મને શા માટે જાડું દુઃખ દે છે? જે વાતનો મૂંચવાડો તેં પોતેજ ભર્યો કયો છે તેને માટે તારાથી ખીજા કોઈને દોષ દેવાય નહિ. માના આવા બોલ સાંભળીને કૃષ્ણના મનનું એકદમ સમાધાન થઈ ગયું અને ભોંય ઉપર આજોટવાનું રહેવા દઈને પોતે બિઠીને બેઠા થયા. પછી તેમણે માને કહ્યું કે, “તેં ઘણી ડહાપણની વાત કહી. એકજ શબ્દ વડે તેં તો મુખદુઃખનો નિકાલ કરી નાખ્યો. એ ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત કહેવાય.” આવું કહીને કૃષ્ણે થાળીને એક કપડા વડે ઢાંકી દીધી અને પછી પોતાના સામર્થ્ય વડે ભેગી થઈ ગયેલી વસ્તુઓને છૂટી કરી દીધી. તે બેઠાને યશોદાના મનને પણ ઘણું અચંબો લાગ્યો. તે બોલી: “અધ્યા કૃષ્ણ! આખા પ્રહ્લાંડમાં તારા જેવો આલોક તો ખીજો કોઈજ નહિ હોય.” તુકારામ કહે છે કે, યશોદાના મનને ઘણું આનંદ થયો. એટલો ખપો આનંદ થયો કે તેના હૃદયમાં પણ સમાયો નહિ. તેણે હૃદયના ઉદ્ભાગ કાઢતાં કાઢતાં લાંબા હાથ કરીને કૃષ્ણને આલિંગન દીધું. પછી બેઠે માદીકરો મુખપૂર્વક ભોજન કરવા બેઠાં. તે જગ્યાએ તમામ ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થાય એમ છે અને ત્યાંના જરાક પ્રસાદ મને ખાવા મળે એવી મને ઇચ્છા છે.

૩૭૪૩—ચાલો ત્યારે, આપણે બધા ગાયો ચારવા જઈએ અને એક ઠેકાણે બેસીએ. આપણે સ્વડીસ્વડીને થાકી ગયા છીએ. ખાંધ ઉપર રોટલાની પોટલી અને પેટમાં ખાડા એવી હાલતમાં રમવામાં શી મન? તુકારામ કહે છે કે, તમે શ્રીહરિના ભણી દોડી જાઓ; એટલે બધાં રૂડાં વાનાં થશે.

૩૭૪૪—હો દેવ ! મને કાળનું કે વેળાનું જ્ઞાન છે નહિ. તારી સંગત મેં કરી ત્યારથી હું બધી રીતે તૃપ્ત થઈ ગયો છું. એ



કાન્હોળા ! હવે મને લય તો રહ્યો નથી અમારી ગાય અમારું  
ગ્ધણુ કરે છે અને પેટ ભરીને ખાવાનું પૂરૂં પાડે છે તારી આગળ  
'લય' એવો એક શબ્દ પણ હું બોલી શકું નહિ તુકારામ કહે છે કે,  
મારો અનુભવ એવો છે કે, બોલવું નકામું છે

૩૭૪૫-હવે ગિન્દીદડાની ગમત રહેવા દઈને બીજી કોઈ  
રમત માડીએ આપણા માથા ઉપર દાવ ઘણી વાર આવી ગયા,  
પણ એકેય દાર પગ સ્થિર થયો નહિ ગિન્દી ઉછાળીને ભેરથી ટોળ્યો  
માથો પછી જે કોઈ તેને ઝીલી લે છે તેને દાવ મળે છે ગમતા ૨  
મતા ગોવાળિયા એકબીજાને હાકો મારે છે અને એક બે ચૂકી જાય  
તો બીજા ગોવાળિયા તેને પેલાના હાથમાંથી લઈ લે છે જેઓ રમત  
ગમવાને તૈયાર થયા હોય છે, તેઓ ફરવામાં અને દોડવામાં ભૂલ  
કરતા નથી એક જણ આગળ દોડે છે અને બીજા તેની પાછળ  
દોડે છે આ રીતે બેઉ જણ દોડ દોડા કરે છે કેટલાકના મનમાં  
ગમતનો શોખ હોય છે અને કેટલાક દોડતા દોડતા થાકી જવાથી  
હાથનો ટેકો દઈને બેસી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, હવે તો  
આપણે રમત બંધ કરીએ એજ ઇચ્છે છે

૩૭૪૬-ખારણા બંધ કરીને હરિને અદર ગોધી રાખ્યા  
હવે એ નાસી ન જાય એટલું સાચવી લેવું ભેઈએ ત્યારે એ કામ  
તમે કરી લો. આર લથીજ મરણિયા બનીને હરિના ગરીરની સાથે  
ખૂળ ભેરથી ચૂક ભેરવી દેવી કારણકે તેમની માયાને આપણે  
પૂરતો ત્રામ આપીએ તેનાજ દાવની છે જેના મનમાં જે પદાર્થને  
માટે લોભ હોય તેજ તેને નીચે ગળડાવી પાડશે તે લોભજ તેની  
આગળ આડો આવીને ઊભો રહે છે અને એવી રીતે બ્યારે તેના  
હાથ તે માથાની વસ્તુને પકડવામાં વરૂંધાઈ જાય છે ત્યારે હરિ  
તેની ગાથમાંથી છૂટા થઈને નાસી જાય છે અમારી સશયરૂપી

ગાંઠો તેમના દર્શનને પરિણામે છૂટી ગઈ છે. આથી કરીને તેમને પકડવાની આવી અમારા હાથમાં આવી ગઈ છે. આવું થવાથી હરિ અમારી સાથે બરાબર લેણદેણનો સંબંધ રાખશે અર્થાત્ તે અમારા હાથમાં આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આપણા માથા ઉપર પ્રપંચના પોટલાનો ભાર છે; પણ તેમની સાથે સંબંધ જોડવાથી એ જોળે હળવો થઈ જાય છે, સમૂળગો પણ ઊતરી જાય છે અર્થાત્ આખો સંસારજ નાશ પામે છે.

૩૭૪૭—જેના ઉદરની અંદર અનંત પ્રહ્લાંડ સમાઈ જાય છે તેજ શ્રીહરિ નંદને ઘેર બાળરૂપે કીડા કરે છે, એ કાંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક છે? એ કાન્હોબાની લીલાનો મર્મ કોઈના સમજવામાં આવતો નથી. જે દેવ આખી પૃથ્વીને તૃપ્તિ પમાડે છે તેનાજ મોઢામાં યશોદા પોતાને હાથે કેળિયા દે છે. જે લક્ષ્મીપતિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે તેનેજ ગોવાલણા કેડે લઈને ફેરવે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવે લીલા કરવાના હેતુથી આવેા વેપ ધારણ કર્યો છે અને તે નાના પ્રકારના લોગ લોગવે છે, તોપણ પોતાને પ્રહ્લાચારી કહેવડાવે છે.

૩૭૪૮—ગોકુળમાં કૃષ્ણનો જન્મ થયો છે, એ સમાચાર સાંભળીને કંસાદિ દુષ્ટ લોકો લયથી થરથર ધૂળવા લાગ્યા. કૃષ્ણનો જન્મ થયો તેજ ક્ષણથી સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા લોકોના અત્યેક ઘરમાં આનંદોત્સવ થવા લાગ્યા. તેઓ સદાકાળ નામોચ્ચાર કરતા રહીને પ્રેમાનંદ સહિત નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પ્રેમાનંદ સહિત હરિનામની ગર્જના કરે છે, તેમના તમામ પ્રકારના દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે.

૩૭૪૯—એક દહાડો બધા ગોવાળિયા લોગા થઈને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યા. એક જોલી ઊઠ્યો: “ચાલો અડ્યા ! આજે

અમુક ગોવાલણના ઘરમાં પેસી જઈએ અને પેટ ભરીને માખણ તફડાવી ખાઈએ. અહ્યા ગોવાળિયાઓ ! હજી તમે શું જોસી રહ્યા છો? મોડું શા માટે કરો છો? ચાલો, જલદી કરો.” કૃષ્ણ સૌથી આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યા અને ખીન્ન બધા ગોવાળિયા તેમની પાછળ, એમ રાવણું ચાડ્યું. દેવ પોતાના અસહ સ્વરૂપની કોઈને જાણ થવા દેતા નહતા અને જ્યાંત્યાં પોતાની સ્વેચ્છા મુજબ કીડા કરતા હતા. પછી જેના ઘરમાં નવવિધા ભક્તિરૂપી માખણ ભરી રાખ્યું હતું, એવા કોઈ ગોવાળના એકાંતમાં આવેલા ઘરને જોઈને કૃષ્ણ તેમાં પેઠા અને અંદરથી માખણથી ભરેલું વાસણ લાવીને તેમાંથી બધા ગોવાળિયાઓને પોતાને હાથે વહેંચી આપ્યું અને કહ્યું કે, “તમે શુપથુપ સ્થિર મન કરીને હૃદયમાખણ ખાઈ જાઓ.” તુકારામ કહે છે કે, હું પણ તે પ્રસાદનું સેવન કરીને તૃપ્ત ગઈ ગયો તેથી મેં દેવની સેવા કરવા માડી.

૩૭૫૦-કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે બધા તમારી ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને છૂટી રવડવા મૂકી દો છો, તે શું તેમને જોવાનો તમારો વિચાર છે?” પછી એક જણને કહ્યું કે, “ગાયોને વાળી લાવવાનો તારો વારો છે, માટે તું જા અને ગાયો વાળી લાવ. આ પ્રમાણે છોકરવાદી કરવાથી અગાઉ પણ કેટલા બધા લોકો હેરાન થઈ ગયેલા, તે શું તું જાણતો નથી? આવું કરવાથી તારી પોતાની પણ આજ સુધીમાં કાંઈ થોડી દુર્દશા થઈ નથી અને હજી પણ જો આવું ને આવું કરતો રહીશ તો ભવિષ્યમાં પણ તારી દુર્દશા થતી રહેશે. આ પ્રમાણે તને કાળ દરરોજ સજ્જ કર્યો કરે છે અને છતાં હજી તું મનમાં લજવાતો પણ નથી. આગળ ઉપર થનારી તારી જન્મમૃત્યુરૂપી હેડબેડીમાં અજ્ઞાનરૂપી મજબૂત ખીલો વાગી ગયો છે, તેને કાઢે એવો કોણ છે તે તું મને કહીશ? જો, તારી પેલી ‘કાપડી’ નામની ગાય (અવજ્ઞેન્દ્રિય) મેલું

ખાવાને માટે ઉકરડા લણી દોડી જાય છે.” તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી તારી તે શ્રવણેન્દ્રિયરૂપી ગાય વિષયોના ઉકરડા સુધી પહોંચી ગઈ નથી, ત્યાંસુધીમાં તું તેને વાળી લાવવાને માટે તારાથી જેટલું દોડાય તેટલું દોડ. હું તારી મદદે આવું છું.

૩૭૫૧-જેમણે પોતાના કંઠમાં કૃષ્ણના નામરૂપી મણિધારણ કરી રાખ્યો છે, તેમનો પ્રકાશ સર્વ લોકમાં ફેલાઈ ગયો હોય છે. હું વૈષ્ણવલક્ષ્મીના ઉત્તમ સમારંભ વખતે સૌને પ્રાતઃકાલીન ભોજન (શિરામણ) પીરસીશ અને તે બ્રહ્માદિક દેવો જેઓ ઉત્તમ ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે તેઓ બિચારા ટગરટગર બેસી કરશે. તુકારામ કહે છે કે, આ જગતમાં હું એક બળવાન વીર પુરુષ છું.

૩૭૫૨-ગોવાળિયાઓનું છાંડલું તેમના દેખતાં દેવ ખાઈ જાય છે. કાન્હોળાના ગોવાળિયા શ્રીહરિના નામનું સ્મરણ અને ધ્યાન કરે છે. માથા ઉપર આવેલો દાવ રમી લેવો અને ગાયોને સાચવવી, એ બે કામ તેઓ કરે છે. તુકારામ ભાવિક લોકોને કહે છે કે, તમે અને શ્રીકૃષ્ણ બેઉ એકજ જગ્યાએ બેસીને નાસ્તો કરો.

૩૭૫૩-ઓ કાન્હોળા ! સામેથી તો અગ્નિ સળગતો સળગતો આવ્યો આવે છે. હવે શો ઉપાય કરીશું ? આ વડવાનલ અગ્નિ જે ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગયો છે. તેની આજમાંથી આજે આપણે શી રીતે જીવતા રહીશું ? ઓ હરિ ! અગ્નિના લડકા ચારે બાજુએથી અમને ઘેરી વળ્યા છે, હવે અમારે શું કરવું, તેનો ઉપાય અમારી પુદ્ધિ તો કાંઈ બતાવી શકતી નથી. ત્યારે હવે ઓ હરિ ! તુંજ અમારી મદદે દોડી આવ. પહેલાં તો અમે અગ્નિની આગળ આગળ ચાલતા હતા; પણ જ્યાં અમે એક વાર પાછા વળીને બેયું એટલે તો અમે અગ્નિની આગને અમારા ઉપર આવતી દીડી. તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત ! માગી બાજુએ પણ અગ્નિ ફેલાઈ

ગયો છે. એમાંથી નીકળી નાસવાનો કોઈ માર્ગ અમને દેખાતો નથી. ત્યારે હવે અમારે શું કરવું તે તો તું જ જાણે.

૩૭૫૪-તે ઉપરથી હરિ સૌ : ગોવાળિયાને કહેવા લાગ્યા : “તમે ખીશો નહિ. તમારા ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિનું દેવ નિવારણ કરશે, એવો ભરોસો રાખીને ગલરાયા વિના જે થાય તે જોયા કરો.” અરે ! આ કૃષ્ણ તો દેવોનો પણ દેવ છે. એ શું કરે છે અને શું કરાવે છે, તેની કાંઈ સમજણજ પડતી નથી. પછી તે વિશ્વરૂપ હરિ પોતાનું મોઢું પહોળું કરીને આખા વડવાનલને ખીજવા લાગ્યા અને તેમનું આ પરાક્રમ ગોવાળિયા કાઠચે ડાળે જોવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, હું અત્યાર સુધી ભય પામ્યા કરતો હતો, તે મારી ભૂલજ હતી. હવે મને સમજણ પડી ગઈ છે, દેવની સંગતિમાં રહેવાથી કશું દુઃખ લાગુ પડતું જ નથી.

૩૭૫૫-આ અજ્ઞાની ગોવાળિયાઓને હરિ ખરેખરે ભાવ સમજાવી દે છે અને તેઓ લાજશરમ વેગળી મૂકીને પાવો અને સુરલી વગાડતા નાચે છે. અરે ગોવાળિયાઓ ! આલો, આપણે જઈને તે હરિને પગે પડીએ. તેમણે જળતા અગ્નિમાંથી આપણું રક્ષણ કર્યું. અરે ઓ કાન્હોળા ! તું આવડા મોટા વિશાળ અગ્નિને ઠેવી રીતે ગળી ગયો ? તારે મોઢે કે શરીરે તેનો એક ફેડલો પણ દેખાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમને આમાં નવાઈ શાની લાગે છે ? તે દેવ રાજ રાજ આપણા લાથાના રોટલા ખાઈ જાય છે તેનું જ તેને જોર આવ્યું છે.

૩૭૫૬-તે ગોવાળિયાઓએ પોતાનું મન ધરાય ત્યાં સુધી હરિની સંગત કરી. પછી તેમણે પોતાના લાથાની પોટલીઓ તેના હાથમાં મૂકી અને તેમાંથી તેમણે જેટલું આપ્યું તેટલું તેઓ ખાવા લાગ્યા. ઘણા દિવસ સુધી ગોવાળિયા કૃષ્ણની સોળતમાં

રહ્યા તેથી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, તેમની મારા ઉપર પ્રીતિ છે તે પ્રેમના ભૂખ્યા હોવાથી તેમનો ઉપકાર તેમણે સ્મરણમાં રાખ્યો. બધા ગોવાળિયા જ્યારે પોતપોતાના ભાથાના રોટલા ખાવ બેસતા, ત્યારે તેઓ કોળિયે કોળિયે કૃષ્ણને યાદ કરીને કહેતા કે, “ઓ કાન્હોબા ! તું અમારી સાથે ખા તો ખરો.” તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે ચાલો આપણે ઘેર જઈએ અને તે ઉદાર દેવે આપણું રક્ષણ કર્યું તે વાત બધાં ઘરનાં માણસોને કહીએ.

૩૭૫૭-અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! રોટલા અને અથાણાની ચીરી લો અને અમારું દહીંભાતનું ભાથું પણ લો. જેની પાસે છાશ હોય તેણે વેગળી મૂકી રાખવી. અહીં તો જેવું મળે તેવું લેવું. થોડું ખાવું પણ સરસ ખાવું. અરે તે તમને સૌને બોલાવે છે, તેની ખબર તો બધાને થવા દો. મારું ભાથું જેવું પુણ્યના રોટલાનું છે તેવું તારું છે કે નહિ ? ન હોય તો ઘેર ચાલ્યો જા. તુકારામ કહે છે કે, મારે ઘેર તો કેાઈજ નથી, તેથી મને તો તું તારા ચરણ આગળથી વેગળો કરીશજ નહિ.

૩૭૫૮-ભગવાને કરેલા શિરામણમાંથી થોડુંક એડુંજડું પોતાને પ્રસાદ તરીકે ખાવાને મળે તે સારું સ્વર્ગના દેવતાઓ યજ્ઞનાના કિનારા આગળની માછલીઓ બનીને જિભા રહ્યા. તે ઘડીએ દેવે અને ગોવાળિયાઓએ સૌએ શિરામણ કરી લઈને હાથ પોઈ નાખ્યા. આ પ્રમાણે લેગા મળીને ખાતાં જેઓ શરમાયા તેમને ભાથાના રોટલામાંથી તેમનો ભાગ મળ્યો નહિ. દેવે તેમનું માન-મર્દન કર્યું અને તેમને દીન બનાવ્યા; તોપણ તેમને પોતાનાથી દૂર તો નજર કર્યો. એ દેવની આગળ ઉપાય અને અપાય એ બે પૈકી કાંઈ પણ ચાલતું નથી. ખરાખોટાની ખરાખર પરીણા કરતાં તેને આવડે છે. તેની આગળ જેઓ દીનમણે હાથ નેડીને જિભા રહે છે,

તેમની તે કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેને જે કાંઈ દેવના તરફથી મળી આવે તે તેણે સંતોષપૂર્વક ગ્રહણ કરી લેવું અને તેના પ્રેમરસના આનંદમાં મસ્ત રહેવું.

૩૭૫૯—ગોવાળિયા એકબીજાને કહેવા લાગ્યા: “ચાલો, આપણે કાન્હોળાની પાસે જઈને કાંઈક માગીએ અને આપણું મન ખોલીને તેને આપણા મનની બધી વાત પ્રેમ સહિત કહી સંભળાવીએ.” તે ઉપરથી બીજા કેટલાક ગોવાળિયા બોલ્યા: “આપણે બધાએ તેની પાછળ પાછળ જવું. કોઈએ પોતાના ઘરમાં રાત્રે સૂવું નહિ અને આખી રાત જાગૃત રહેવું.” હરિ સૌના મનની વાત જાણતા હતા; તેથી તે પોતે રસ્તા વચ્ચે જઈને બેઠા. પછી પોતે સૌના નાયક હોય તેવી રીતે કોને શું કહેવાનું છે, તે સાંભળી લીધું અને જોયું તો આટલા બધા ગોવાળિયાઓમાંથી કોઈ કોઈના મત મળતા આવતાજ ન હતા. તેમના અંતઃકરણમાં જે હતું તે તેમને મોઢથી કહેવડાવ્યા પછી, તેમની સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. કેટલાક ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા કે, “અમે માયાથી ઘણાજ ત્રાસ પામીએ છીએ. તે અમને દહીંભાતનું ભાથું ખાવા આપતી નથી અને ક્રૂર છાશજ પાઈને કાઢી મેલે છે. દોર ચારતા ચારતા અમારો તો દમ નીકળી જાય છે, તરશે મરી જઈએ છીએ, પણ નથી પીવાનું પાણી મળતું અને નથી બપોર વેળા બેસવાને સારૂં છાંયડી મળતી. માટે હવે અમે દેવને પગે પડીને પેટ ભરીને રોટલા માગીએ છીએ.” બીજા કેટલાક ગોવાળિયા બોલ્યા કે, “અધ્યા! તમારાં પેટ તે વળી કેવડાં મોટાં છે કે તમે પેટ ભરાય એટલા રોટલાજ માગીને સંતોષ માનો છો? આપણા કાન્હોળા દેવ છે, તેમની પાસેથી ગાયો, ભેંસો, હાથી, ઘોડા, ધન, સંપત્તિ એવુંતેવું શા માટે માગી લેતા નથી? આપણા આગેવાન આવો સમર્થ છે અને તે છતાં આપણે દરિદ્ર રહીએ તે કેવી વાત?”

પુત્રપુત્રી, દાસદાસી એ ગધાંજ તેની કૃપા વડે મળી રહે છે.” વળી કોઈએલી ઊઠ્યા કે, “અરે આ પોરિયાઓ! એ ગધાંજે સાચવવાને કોણ નવરો બેઠો છે? જેવા ગધેડાં તેવાં ઘોડાં. તેમનું વિશેષ મૂલ્ય શું છે? એ ગધાનો ભાર ઉપાડવાથી તો આપણને ભવરોગ લાગુ પડ્યો છે એમ આરે વેદ કહે છે. આપણે તો હાથમાં લાકડી લઈને ઉઘાટે માથે મોકળા જંગલમાં રવડાનું એજ આપણું કામ.” બીજા કેટલાક બોલ્યા કે, “પણ જંગલમાં તો ફાડી ખાનારાં જાનવરો કાંઈ ઘોડાં નથી હોતાં. તેઓ મનુષ્યોને ફાડી ખાય છે અને કોઈ કોઈ તો આંખ-કાનને હાથ-પગનો નાશ પણ કરે છે. તેમના સપાટા-માંથી પોતાની જાતનું તથા છેલ્લાં-છોકરાંનું રક્ષણ કરી શકે એવો આપણામાં કોણ શૂરવીર છે? માટે આપણે તો આપણા ઘરમાં જ બેસી રહીએ, એ વધારે સારું છે. વળી ઘરમાં બેસી રહીએ છીએ તો ઘરનાં માણસો પુષ્કળ કામ બતાવે છે. આપણને પણ કામ વગર બેસી રહેવાનું ગમતું તો નથી. જે વાત સૌના મત પ્રમાણે સારી હોય તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ. ગોવાળિયાઓની સાથે સંતાઈછપાઈને રમી લેવું જોઈએ.” કેટલાક ગોવાળિયા એવું કહેવા લાગ્યા કે, “આપણા મતની સાથે જેનો મત મળતો આવે તેવો ગોવાળિયો આપણો સરદાર થાય તો ઘણું સારું. આપણે તેની સત્તા સુકરર કરી આપીએ તે સુજળ તે વર્તન કરે. પણ અરે! એમાંય કાંઈ રમતની જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા નથી થઈ શકતી અને લાતો ખાવી પડે છે. રમનારા ગોવાળિયાઓ એકબીજાના શરીર ઉપર અથડાઈ પડે છે અને ખૂબ ગોઘિયાઈ મચાવી મૂકે છે.” કેટલાક એવું પણ કહેવા લાગ્યા કે, “આપણે જ્યારે રમતો રમીએ છીએ ત્યારે આપણાં છોકરાં એક કોરે બેસી રહે છે. આવડાં નાનાં છોકરાં મોટાંને શું કરી નાખવાનાં હતાં? એમાંથી કોઈ પણ એક જણને સારો કહ્યો, તો તેથી બાકીના બીજા બીજવાય છે. એટલે કે સંગ-



તિમાં રહેવાથી પરિણામે ક્લેશમાં વધારો થાય છે. એટલા વાસ્તે કોઈની પણ સોખતમાં ન રહેતાં એકલા રહેવું એ સૌથી સારો રસ્તો છે.” કોઈ ખોલી બિઠ્યો કે, “અર્યા ! તું એકલો થઈને જવાનો ક્યાં ? જૂઠો શા માટે રવડી મરે છે ? ત્યાં છે ત્યાંજ સ્વસ્થ બનીને બેસી રહેને. સોના ભાથાની પોટલીઓ તો તારી પાસે પડી છે.” તુકારામ કહે છે કે, અર્યા ભાઈ ! તમે નકામી વાતો કરવામાં વખત શા માટે ખરબાદ કરો છો ? મને તો પેટમાં ભૂખ લાગી છે. તમે ખોલો છો તેમાં તમારું ચાવલાપણું બતાવો છો. ચાલો, આપણે કાન્હો-બાની કને જઈને તેને બધી વાત કહી દઈએ અને આપણી થાળીમાં માય તેટલું ખાવાનું તેની પાસે માગી લઈએ. પછી બધા ગોવાળિયા તૃપ્ત થઈને ઓડકાર ખાવા લાગ્યા, તેમની સાથે હું પણ વિકૃલના નામના ઓડકાર ખાવા મંડી ગયો.

૩૭૬૦-આજે ઇન્દ્રની અમરાવતી ખાલીખમ થઈ ગઈ, કેમકે ત્યાંના બધા દેવતાઓ ભગવાનના શિરામણનાં દર્શન કરવાને સારૂ પૃથ્વી ઉપર આહ્યા આવ્યા હતા અને દર્શન કરતાં કરતાં તેમને પોતાના દેહનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. એ પ્રસંગને આનંદ આપી પૃથ્વીમાં સમાતો ન હતો. વનમાં ચરતી ગાયો તથા બીજાં પશુઓ પોતપોતાનો ચારો ચરવાનું તથા પાણી પીવાનું પણ ભૂલી જવા લાગ્યાં અને તેમની ચિત્તવૃત્તિ શ્રીહરિના ધ્યાનમાં પરોવાઈ જવાથી તટસ્થ થઈ ગઈ. સૌ દેવતાઓના દેવત સમાન કાન્હોળા બધા ગોવાળિયાની વચમાં આનંદથી બિભા રહ્યા છે અને તેમની સાથે શિરામણની કીડા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ પ્રકારનાં સુખમાં શ્રેષ્ઠ સુખ જે શ્રીહરિના ચરણ તે આ પૃથ્વી ઉપર બિતરી આવ્યા છે. એ ચરણ એવા હૃદય છે કે, જેની મુનિઓ શોધ કરે છે અને છતાં તેમને પ્રાપ્ત થતા નથી.

૩૭૬૧-અરે મારી બાઈઓ ! ચાલો, આપણે દેવમંદિરને

આંગણે જઈએ અને પાંડુરંગનાં દર્શન કરીએ, તેમણે હમણાં જ પ્રાતઃકાલનું લોજન(શિરામણ) આરોગવા માંડ્યું છે. તેમની સામે બધા ગોવાળિયાનો સમુદાય જિલો રહ્યો છે. ગોવાળિયા આનંદ સહિત એકબીજાનાં મોઢાંમાં શિરામણના કોળિયા દે છે. અહીં કોઈ નાનામોટાનો લેદ રાખતું નથી અને સૌ એકસરખા ગણાય છે. ગોવાળિયા શ્રીહરિને પોતાની વચમાં જિભા રાખીને તેમની આસપાસ પાવા અને મુરલીઓ વગાડવા મંડે છે. તે સાંભળીને સૌ ઓપુરુષ તથા પશુપક્ષીઓને પોતાના દેહનું વિક્ષરણ થઈ જાય છે અને તેમનાં ચિત્ત લયરહિત બની જાય છે. તે વખતે દેવના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે, આરતી ઉતારનારાઓ ટોળે વળીને જિભા રહે છે અને તુલસીની માળા ગૂંથનારાઓ માળાઓ તૈયાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, ચાહવોના રાજા અને ગોપીઓના મનનું હરણ કરનારા કૃષ્ણને જોઈ મને સુખ થાય છે.

૩૭૬૨-અમારા પક્ષમાં કોને કોને આવવું છે તે, સૌ ગોવાળિયાઓમાંથી પસંદગી કરીને નક્કી કરી લઈએ. પછી આપણે આપણાં સ્વરૂપમાં ત્રણી જઈને એકબીજાની સાથે મળેથી રમત રમીએ. આવી રમતો રમવાને જેઓ અધિકારી ન હતા તેઓનાં મોઢાં જીતરી ગયાં. ચાલો, તેમને આપણે વેગળા કાઢીએ અને તે બીજા લોકોની ઇદ્રિયોરૂપી ગાયોને સાચવવાને સાડ આપણે વાળી લાવીએ, તુકારામ કહે છે કે, દેહાભિમાનને લીધે જેમનાં હૃદય અપવિત્ર થઈ ગયાં છે, તેવા અપવિત્ર લોકોએ દેવની પાસે આવવું નહિ.

૩૭૬૩-અધો વખત લગવાનના ચરિત્રનો મહિમા ગાયો અને ગોવાળિયાઓને યોગ્ય શિરામણ ખાતા રહેવું. પરમાર્થરૂપ કામધેનુનાં સ્તનમાંથી ઝરતાં નાના પ્રકારનાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોથી આપું આકાશ ભરાઈ ગયું છે. સનકાદિક સંતોની ઉત્તમ પંગતમાં બેસી-

ને તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલું તમારા ભાગનું ઐશ્વર્ય લઈ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણને હૃદયમાં ધારણ કરી લીધા પછી કોઈ પણ પ્રકારની રમત રમવામાં કલેશ થતો નથી.

૩૭૬૪-ઓ ગોપાળ ! તારી સોળતમાં રહેવાથી મને વધારે પડતાં ઐશ્વર્યોનો કંટાળો આવી ગયો છે. હે દેવ ! તારી પાસે કયા પદાર્થનો અભાવ છે ? તું તો સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોનો સ્વામી છે. મને કોઈ પણ જાતનો વ્યવહારનો બોજો ઉપાડતાં આવડતો નથી. અત્યાર લગીમાં કરેલા શ્રમનો પરિહાર કરવો એજ અહીંનાં ઠત-બ્યોનો મુખ્ય સાર છે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું મારા જીવનને ધૈર્યહીન બનવા દઈશ મા.

૩૭૬૫-હવે દેવ અને હું એક એક ઠેકાણે બેઠા છીએ. તેથી કરીને હવે અમે એકબીજાથી અળગા થનાર નથી. મેં મારો દેહ-રૂપી બોજો શ્રીહરિને સમર્પિત કરી દીધેલો હોવાથી, મારી દેહ-શુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે સંતાપજ શાનો હોય ? જડચેતનની જે ગાંઠ પડી ગઈ હતી, તેને છોડી નાખીને તે ગાંઠ કેવી રીતે પડી ગઈ હતી અને તેમાં શું શું છે તે હું જોવા મંડ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તમામ ઉપાધિઓથી અળગો થઈ જઈને ગોપાળનું નામ દઈને તેને સાદ પાડ્યા કરીશ.

૩૭૬૬-અધ્યા ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમે અસાવધાનપણે ઊઘો છો તો ખરા, પણ તમારી ગાયોને એક જગ્યાએ એકઠી કરી લેજો. નહિ તો જ્યારે તમારી મા ગાયોને ગણુશે અને તેમાંથી કોઈ ઓછી થયેલી માલૂમ પડશે ત્યારે તમારે તેના હાથનો માર ખાવો પડશે. સાંભળો, તમે જધા 'કૂ, કૂ' એવો અવાજ કરીને તમારી ગાયોની પાછળ પાછળ જશો, એટલે જે ગાય જેની હશે તે ગાય તેના લણી પાછી વળશે. આવી રીતે તમારી ગાયોને એક

વાર સાવધ કરી દેશે તો ખસ થશે. તમે યોગ્યાયોગ્ય સમયનો વિચાર કર્યા વિના ખેલ ખેલો છો અને જે કંઈ રમતાં રમતાં થાકી ગયા હોય, તેમની પાસે જઈને ખેસો છો તેમજ તેમની સાથે તમે પણ થાક્યા હો તેવા થઈ જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે, હું જે કંઈ શીખવું છું તેના તરફ જો તમે પૂરતું લક્ષ નહિ આપો તો તમારે ચોરાશીલક્ષ યોનિઓને ખારણે ઊભા રહીને ભીખ માગવી પડશે. એટલા માટે સૌથી પ્રથમ તમારા મનરૂપી ગાય જે ભટકતી ફરે છે તેને ઘેરીને પાછી વાળો. કારણકે જો તમે તેમ નહિ કરો તો તે રવડતી ફરશે અને મેલું ખાઈ આવશે.

૩૭૬૭-જે ગાય આજું દૂધ દેતી હોય તેને દોહવી જોઈએ, એવું મને એક વાર કૃષ્ણે કહ્યું હતું. એવું દૂધ સૌને યોગ્ય રીતે વહેંચી આપવા હું તૈયાર છું. તે દૂધ તમે જ્યાં હો ત્યાંથી તમારા હાથમાં લઈ લો. આ ધર્મ મારો પોતાનો જિલો કરેલો નથી. હું તો ફક્ત દેવનું જતાબું કામ કરનારો તેનો સેવક છું. તુકારામ કહે છે કે, એવું ન કરું તો આ નવું અને પેલું જાનું, તેની ભાંજગડમાં ઊતરવું પડે અને તે મારે નથી કરવું.

૩૭૬૮-સૌને પીરસી રહ્યા પછી જે મારા પોતાના ભાગનું ખાકી રહેશે તેને હું લઈશ. એ સિવાય વધારાને માટે હું ઇચ્છા રાખતો નથી. આ જાણત મારા મનમાં જે ઇચ્છા છે તે, જાણે મારો સ્વાભાવિકજ ગુણ હોય એવી લાક્ષણિક થઈ ગઈ છે. જો એક ક્ષણવાર પણ દેવ મારી પાસે ન હોય તો પેલા ગોવાળિયા મને લાકડીએ લાકડીએ મારવા મંડશે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મને તમે તમારી પાસેનો પાસે રાખો અને મારી પાસેથી જેટલું લેવાય તેટલું કામ લો. તમે જે કામ જતાવ્યો તે હું કરીશ.

૩૭૬૯-કેટલાક ગોવાળિયા ઘરકામમાં ઘણા વરૂંધાઈ

ગયેલા હોવાથી તેમનાથી રમવા આવી શકાયું નહિ. તેઓ મનમાં ભય પામીને કરુણ સ્વરે દેવને પોતાની મદદે બોલાવવાને સારૂ પોકાર કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને દેવ ખીન્ન બધા ગોવાળિયાઓની મંડળીને પડતી મૂકીને પેલા પોકાર કરનારાઓની મદદે દોડી ગયા. એ દેવ સૌ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને કોઈની પણ કરુણ પ્રાર્થના સાંભળીને ઉતાવળિયા બની જાય છે. ‘ધાઓરે! દોડો રે!’ એવા પોકાર કાને પડતાંની સાથેજ તે દોડી જાય છે અને એ બાબત જરા પણ આગસ કરતા નથી. જેઓ તેના શરણાગત થાય છે, તેઓ પોતાના સ્વામીની કુમક મળવાથી બેવડા બળવાન બની જાય છે અને સ્વામી તેમને કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરવા દેતાજ નથી. તે દાતા એવો સમર્થ છે કે, તે શરણે આવેલાને ઉઠાડીને પોતાની પંગતમાં બેસાડી દે છે. વ્રકારામ કહે છે કે, મારે સ્વામી પોતાના ભક્તોનાં બોળડાંતોતડાં વચ્ચેનાં પ્રેમથી સાંભળે છે. તેમને પોતાની ખાંધે બેસાડીને ફરવે છે અને પોતાના નિઃસ્વરૂપવાળા ઘર તરફ પહોંચતા કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ વારંવાર તેમનું કામકાજ કરે છે. તેમનો બોલે પોતાને માથે ઉપાડી લે છે અને બધી રીતે તેમનું રખોયું કરે છે.

૩૭૭૦-શુદ્ધ પરમાર્થરૂપી દળણું જેને દળણું બોધતું હતું તેને એક બાળુ પડતું મૂક્યું અને અશુદ્ધ વિષયરૂપી કુશકીકોદરનાં આરણ્ય ઘંટીમાં ઓચાં. એવી રીતે તે વિષયાસક્ત કુવડ બાળડીએ કસોબે લોટ દળીને તેના રોટલા ખાધા, તેથી તેણે પોતાના નરદેહનો નાશ કર્યો. ઓ મારી સખિ ! આત્મઅનાત્મ વિચેકરૂપી સૂપડા વડે જાટકીને શુદ્ધ આત્મભાવને એક બાળુએ કરી દે. ઓ પાપિણી ! તે સિદ્ધ આત્મસ્થિતિની સાથે અનાત્મ વસ્તુઓનું તાદાત્મ્ય કર્યુંજ શા માટે? ઓ સંસારની જડબુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ! તમારા હાથમાં નરદેહરૂપી સૂપડું હશે

ત્યાંસુધીમાં તમારું કશું બગડવાનું નથી; પણ રૂડું પરિણામ  
આપવાનો સંભવ છે એમ સમજી લેજો. ત્યાંસુધીમાં તમારે  
તમારું કદયાણુ કરી લેવું જોઈશે. જ્યાંએ સૂપડું તમારા હાથ-  
માંથી ગયું, એટલે તમારી ઘંટીમાં મેલું-કસોણું દળણું દળાવા  
માંડશે કે જે તમારો નાશજ કરશે. પછી તમારાં કર્મ અંતુસાર  
તમને જે યોનિ પ્રાપ્ત થશે તેનો તમારે ભોગ કરવો પડશે. જ્યાં-  
સુધી તમારા હાથમાં નરદેહરૂપી સૂપડું હોય ત્યાંસુધીમાં તમારે  
સ્વસ્વરૂપની સંગતિ કરી લેવી. તેમ જો તું નહિ કરે તો આ  
ગધેડિ! તારા નરદેહનો એકસામટો નાશ થયોજ જાણજો. તે  
દેહબુદ્ધિ ધારણ કરીને કામ્યકર્મોનાં દળણાં દળ્યાં અને તેને લીધે  
અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કર્યું. આટલી સીધી વાતમાં તને કેમ  
સમજણ પડતી નથી? તારી આંખો અને તારા કાન છે કે ઘરેણું  
મૂક્યાં છે? તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી નરદેહરૂપી સૂપડાના  
ઉપર તારો કળજો હોય ત્યાંસુધીમાં જો તું પરમાર્થની દિશામાં ચલન  
નહિ કરે તો તારે અનેક યોનિઓના ચક્રરમાં ભટકવું પડશે.

૩૭૭૧-ગોકુળ ગામની ગાયો ગોવાળિયાની ડગલીઓ,  
લાકડીઓ, પાવા, મુરલીઓ એ બધાંજ ધન્ય છે. ગોકુળ ગામને  
ધન્ય છે અને ત્યાંનાં ગોપગોપીઓ, બધાં સ્ત્રીપુરુષો, સૌનાં  
ધન્યભાગ્ય છે. દેવકી અને યશોદા જે શ્રીહરિની જન્મેતાઓ થાય  
તેમને ધન્ય છે. તેમજ વસુદેવ અને નંદ જેડે પરમભાગ્યવાન  
છે. ગોકુળ ગામની ગોપિકાઓ અને કૃષ્ણની સોળ હન્ટર સ્ત્રીઓ  
તથા સૌ વ્રદવો એ બધાંને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં  
મન, વાણી અને શરીર હરિચિંતનના રંગમાં રંગાયેલ ગયાં છે  
તેમના જન્મને ધન્ય છે.

૩૭૭૨-ગોવાળણે પોતાના મા તરીકેના હકથી દેવને ગળે  
ઢોરી બાંધી, તેથી સાગિન થાય છે કે, સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ દેવજ ગોવા-

ગિયાઓના સમુદાયની અંદર કીડા કરતા હતા. એ દેવ વળી દોડતા દોડતા જઈને યશોદાની પાસે ખાવાનું માગતા અને ગાયો ચરાવતી વખતે ગાયોની પાછળ જંગલેજંગલે ભટકતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જે સર્વ જ્ઞાનના સ્વામી છે તેજ અજ્ઞાનીની પેઠે ભીખ માગતા હતા !

૩૭૭૩-ઓ દેવ ! તને માટી ખાતો તારી માએ દીઠા તેથી તેણે તને બાંધ્યો હતો. તું હગલી પહેરીને હાથમાં લાકડી અને વાંસળી લઈને ગાયો ચારવા જતો હતો. જેમની ભાવનાનું બળ ઘણું હતું, તેમના ભાવને વશ થઈને દેવ તેમને ઘેર બાળક થઈને અવતર્યા હતા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો એવા છે કે તે પોતાના ભક્તોની પાછળપાછળ દોડતા ફરે છે.

૩૭૭૪-“ઓ ગોપાળ ! મારા હાથમાં શિરામણનો કોળિયો છે. અરે ! તું મારા ભણીને તો ખરો.” આણું ગોવાળિયા એકબી-બંને કહેતા હતા. દેવે આપેલો ભાગ તેઓ ખાઈ જતા હતા. તમારે ને આણું કરવું હોય તો તમે તેની પૂઠ પકડો. તુકારામ કહે છે કે, તમારું પેટ ભરાય તેટલા માટે ને તમે ધાંધલ કરતા હો તો તમારે ઘેર આણું ઝુખ કેવી રીતે સંપડે ?

૩૭૭૫-હો દેવ ! તમે સૌને તો જે આપવાનું હતું તે આપી ચૂક્યા છો. હવે મારા ભણી જરા જુઓ. મને અને આપણી ટોળીના બધા ગોવાળિયાના મનમાં એક મોટી આશા છે. ઓ દેવ ! તેં અમારી સાથે શા સારું અળોલા લીધા છે ? મને મારો ભાગ આપી દે એટલે ઘણું થયું. મેં મારી પાપપુણ્યાત્મક પોટલીની પૂરેપૂરી ઝડતી તને લેવા દીધી; પણ હજી તું તેનો નિવેડો લાવતો નથી. ઓ અર્જુન ! મને ભૂખ લાગી છે તેનું તને કેમ ભાન નથી આવતું ? પોતાની મરજી મુજબ દોડદોડા કરનારી આ ઇન્દ્રિય-

રૂપી ગાયને સાચવતાં સાચવતાં મારો તો દમ નીકળી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જેમજેમ હરિના કાલાવાલા કરતો જઈ છું, તેમતેમ તે મારા તરફ અન્નના ગોળા ફેંકતા જાય છે. હું તેમને ઝીલી લઈ છું, તેથી હું ચોતે સુખી થાઉં છું અને તે અન્ન ખીલ જધા ગોવાળિયાઓને પણ વહેંચી આપું છું.

૩૭૭૬-એક બોખડો ગોવાળ બોલ્યો કે, “કૃષ્ણે સારૂંસારૂં ખાવાનું તો ખીલ જધાને વહેંચી આપ્યું અને મારા ભણી તો તે નજર પણ કરતો નથી.” આવું કહીને તે ગોવાળ આંખો ચોળતો ગયો અને રડવા લાગ્યો ! વળી પોતાના હાથ વડે માથાઉપર તથા ઢગરાં ઉપર લપકાકો મારતો ગયો. તે બોલ્યો કે, “આ દેવને તો મોટા મોટા લોકો ગમે છે અને હું રહ્યો ગરીબ બાપનો છોકરો તેથી મારો તો ભાવજ પૂછતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેના અંતઃકરણનો ભાવ જાણીને તેના મનનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, તે દેવને આરી રીતે આવડે છે.

૩૭૭૭-પાછળ નજર કરીને નિવૃત્તિ ભણી જોવું અને આગળ નજર કરીને પ્રવૃત્તિ ભણી જોવું. આ રીતે બેઉ તરફ નજર રાખતા જઈને તારા પ્રવૃત્તિપક્ષના બેલાડીઓએ નિવૃત્તિની બાબતોએ રમનારાઓની વિરુદ્ધ જે કામાદિ વિકારો મૂકી રાખ્યા છે તેમનો દાવ તું ચૂકવતો રહેજે. નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ, એ બેઉ પક્ષના બેલાડીઓને સાવધાન કરીને તેમને તેમની હદમાં રાખવા અને તમને જે કંઈ મળે તેને તેની પોતાની વાજબી હદમાં રહેવાને કહેવું, એ તમારું કામ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બેઉ પક્ષના રમનારા ગોવાળિયાને તેમની પોતપોતાની બાબતોએ અલગ અલગ જિલા રાખીને તેમને બરાબર બે પક્ષમાં વહેંચી નાખવા, પછી જે ગોવાળિયો જે પક્ષમાં રહીને રમવા ઇચ્છતો હોય, તેને તે પક્ષના



મેદાનમાં તમારે લઈ જઈને ઊભો રાખવો. એક પક્ષને સમતોલ કરવાના તમારા પ્રયત્નો છતાં પ્રવૃત્તિવાળી બાબુના ગોવાળિયા વધારે બળવાન બેવામાં આવે તો તમે શું કરી શકવાના છો ? તમારે તેમને દાવ તો આપવોજ પડશે, તે માટે તમારે તો નવ-ઈન્દ્રિયોરૂપી પાટાની\* વચ્ચે આવેલાં ધરઉપર ધસારો કરવો અને સામી બાબુના જે જે ગોવાળિયા તમારા સપાટામાં આવે તેમને પકડી લેવા. આ રીતે પ્રવૃત્તિવાળી બાબુનો દાવ તમે ખતમ કરી શકો છો અને તેમના પક્ષના રમનારાઓને તમે પરાજિત કરીને તેમને એક બાબુએ બેસી જવાની ફરજ પાડી શકો છો. પ્રવૃત્તિની બાબુમાં રહીને રમનારા ગોવાળિયાના સપાટામાં તમે ઘણી વાર આવી ગયા હતા અને તેમણે તમને કેટલીય વાર અડકીને રમતમાં હરાવી દીધા હતા. ફક્ત જે ગોવાળિયા વિવેક અને વૈરાગ્ય એ બે બાબતોનાં બળ કેળવીને બળવાન બન્યા હશે, તેઓજ પ્રવૃત્તિપક્ષના ખેલાડીઓના હુમલાની સામે ટકાવ કરી શકશે. તુકારામ કહે છે કે, જે ખેલાડી પ્રવૃત્તિનો દાવ ચૂકવીને આગળ નીકળી જશે, તેજ સ્વસ્વરૂપમાં જઈ મળશે. જો એમજ છે તો તમે હજી પ્રવૃત્તિમાં શા માટે ગૂંચવાયા કરો છો ?

૩૭૭૮-હું ગાયો ચરાવનારો જંગલી માણસ છું. જનસમા-જની વચ્ચે રહેવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. હું સોના રોટલાની પોટલીઓ એક જગ્યાએ લેગી કરી રાખું છું અને જ્યારે શિરામણી કરવાનો વખત થાય છે, ત્યારે હું પોતે ખાઈ છું અને સોને ભાગે પડતું વહેંચી આપું છું. હું મારી પોતાની જાતની સાથે એકલોએકલો રમું છું અને મારા પક્ષના ગોવાળિયા-

\* આ ઠેકણે આટાપાટાની રમતનું રૂપક છે. એ રમતમાં એક મુખ્ય પાટો અને બીજા પેટા પાટો તથા પાટાની વચ્ચે ચોરસ આકૃતિઓ હોય છે, જેમને ઘર કહે છે.

—સેવાનંદ

ઓની સાથે મેળ રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે, કાન્હોળાની આસપાસ બધા નાનાનાના ગોવાળિયા લેગા થઈ બચ છે.

૩૭૭૬—અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમારો અહીં દહાડો વળનાર નથી, માટે તમે બીજું કંઈ ન કરતાં કૃત્ત આપણા દેવની રમતનેજ જોયા કરો. તે ચોરી કરીને બહાર નીકળી આવશે, ત્યારે તે તમને તમારા ભાગનું આવનું આપશે. ઓ ગોવાળિયાઓ ! તે આવે ત્યાંસુધી તમે તમારી પોતાની જગ્યાએ સાવધાન થઈને બિભા રહેજો. મારાથી વેગળા રહેશે તો તેથી તમે અસાવધ થઈ જશે. અને તેનાથી તમે ધણા દુઃખી થશો. હું તે જગ્યા સાચવવાના કામ પર રહેલો હોવાથી, મને તેની જરૂરની ખબર છે. મને સાથે લીધા વિના જો તમે એકલા ત્યાં જશો તો તમે મનમાં ભય પામવાથી તમારી ચેષ્ટા બ્યથ જશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જ્યારે મરણિયો થઈને મારી જગ્યાએ દંડ બિભો રહ્યો ત્યારે મારા હાથમાં માખણ આવ્યું અને પછી તેને ખાવાની મને ખરેખરી મજા પડી.

૩૭૮૦—આ દેવે સૌને અનેક જાતની રમતોમાં રોકી રાખીને તેમની ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને બૂલી પાડી દીધી છે. ભાતભાતની રમતો રમતાં રમતાં અભિમાનને લીધે કોઈકોઈનાં તો માથાં કૂટી ગયાં છે. દેવ તો એ બધાથી વેગળા ને વેગળાજ રહે છે. આ અપરાધની સજા સૌને માયાના તરફથી મળતી રહે છે. તેના મનમાં લેશમાત્ર દયા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હું અને કાન્હોળા હમેશાં તેની પાછળપાછળ રહીએ છીએ તેથી કંડીને મને તેની બધી કારવાઈની ખબર છે.

૩૭૮૧—હું મારા રાટલાની પોટલી મારી સાથે રાખીશ અને અહીં આગળ બેસીનેજ લોજન કરીશ. શ્રીહરિના નામ-

શ્મરણરૂપી ચોખા અને તેનાં શુણ્ણગાન રૂપી દાળની, ખીચડી ધના-  
વીને હું તેનું શિરામણ કરીશ. હું તેને એ બાળતના પ્રેમનો મોહ  
લગાડીશ. એજ મારું સાધન અને લજન. હું પણ તે બ્રહ્મરસનું  
લોજન ખૂબ પ્રેમ સહિત કરીશ અને કૌણિયે કૌણિયે તેનો રસ  
લેતો જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, એ શિરામણનો જેમ જેમ વધારે  
સ્વાદ પડતો જાય છે તેમ તેમ જીલ તેને માટે વધારે માગણી કરે છે.

૩૭૮૨-ત્યારથી મેં મારાં પાછલાં સંચિતકર્મ દેવને અ-  
ર્પણ કરી દીધાં ત્યારથી મને ઘણું સુખ થઈ ગયું છે. તે પાંડુરંગ  
મારા સહાયદાતા બનીને મારા હૃદયમાંજ રહેવા આવ્યા છે.  
બધો વળત તે મને પોતાના સંગનું સુખ આપે છે. કોઈ નદીના  
પૂરમાં તણાઈ જતો હોય તે માણસને જો સામેનો કિનારો હાથ  
લાગી જાય, તો તેણે પોતાની પહેલાંની તણાઈ જવાની હાલતને  
ચાદ કરવી નકામી છે. તુકારામ કહે છે કે, જિંઘમાં કોઈ વાર લય-  
કર સ્વપ્ન આવે છે, પણ જાગી જિઠયા પછી તે જૂઠું જણાય છે.

૩૭૮૩-હો હરિ ! મને લાજશરમ છેજ નહિ; એટલા માટે  
હું તારી જોડેજોડે ચાલ્યો આવું છું. જે હડાડે ઈન્દ્રે મુશળધાર  
વરસાદ વરસાવ્યો હતો અને તું ગોવર્ધન પર્વત જિંચકીને જોલો  
રહ્યો હતો તે ઘડીએ હું મસ્તોમસ્તો ગમ્યો હતો. હવે તારી  
રમત બંધ રાખ, કારણકે ઘણું મોડું થયું છે અને ગાયો પણ  
ચાલી ગઈ છે. ત્યાંસુધી ગાયો રવડતી રજળતી છેક ભૂફી પડી ગઈ  
ન હોય, ત્યાંસુધીમાં તું તેને ઘેરીને પાછી વાળી લાવ. દૈવ-  
યોગે હું પોતે ચમુનામાં ડૂબી જતો જતો બચી ગયો છું. હું છેકજ  
જેશરમો બની ગયો છું. મને અનંતના તરફથી લગારે લય કે  
આશંકા પેદા થતાં નથી. આ દેવ અગ્નિ અને માટી ખાય છે તેથી  
કરીને તેની સંગતિને નવ ગાંઠના નમસ્કાર. તુકારામ કહે છે કે,

તને પહોંચી વળાય એમ નથી. કહેવત છે કે, ડાહ્યાથી દૂર રહેવું અને ભોળા ભોળેના મનના તરંગને અનુકૂળ થઈ જવું.

૩૭૮૪-ઓ ગોપાળ ! તારે હવે મારી જોડે જોડે આવવું નહિ. તારી ગાય મનસ્વીપણે ગમે ત્યાં દોડી જાય એવી છે. તેની પાછળ પાછળ દોડવાની માથાકૂટ કરવા કોણ નવરૂં બેઠું છે? તારી દસ ઈન્દ્રિયોરૂપી ગાયો એક જગ્યાએ જિલી રહેતી નથી, પણ દસે દિશાએ નાસવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ મનરૂપી ગાયને તું કળજમાં રાખ. ત્યાર પછી ખાકીની બધી વ્યવસ્થા હું મારી મેળે કરી લઈશ.

૩૭૮૫-હું એક વાર તારે ઘેર ભાથાના રોટલાની પોટલી માગવા ગયો હતો, તે ઘડીએ તારી મા મને ખૂબ વઢી. તારા વગર તે બીજા કોઈને આપવાની ના પાડે છે. તારા સ્વરૂપની થોડીક એધાણી હું તેને કહેવા ગયો, એટલામાં તો મારી જીવદશાજ આગળી ગઈ; તેથી કરીને જવાઆવવાનો ફેરો ફેકટ ગયો. તેથી કરીને હવે હું તારી માને ઘેર જવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઓ ગોપાળ ! તું મારાથી વેગળો રહે છે એનો અર્થ એ કે, તું મારી ખાધે ચડી બેસે છે.

૩૭૮૬-હરિને જો હું એક ક્ષણ વારને માટે વેગળો કરું છું તો તે રડીરડીને કકલાણ કરી મૂકે છે. તે કહે છે કે, “મને તારો હેઠો લાગી ગયો છે.” પણ હું કહું છું કે, “તું મૂળથીજ મારા પક્ષમાં રહીને રમનારો જોવાળિયો છે, નવો નથી.” બીજા મોટા મોટા લોકો તેને બોલાવે છે પણ તે તેને બાંધું ગમતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેને તો પરમભાવિક લોકો બહુ ગમે છે, તેથી તેવા જીવોને તે ગાઢ આલિંગન દે છે.

૩૭૮૭-ચમુનાને કિનારે જિજેલા કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચડીને

હરિએ તેના ઉપરથી નીચે છલંગ મારી અને ત્યાંથી યમુનાના પાણીમાં ડૂબકી મારી. “અરેરે! હરિ ડૂબી ગયા! હરિ ડૂબી ગયા!” એવા શબ્દો સોના મોઢામાંથી નીકળી ગયા. જેઓ ઘેર હતા તેમને ખરી વાત શી છે, તેની ખબર ન હતી. આ ભવનદીનો અંત ભેંધ શકાતો નથી અને તેની અંદર મોટા ઝેરી કાલીય નાગ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હાથે કરીને હરિને ગુમાવી દીધા પછી ખૂંચો પાડીએ અને રડીએ તેમાં શું વળવાનું હતું ?

• ૩૭૮૮—બધા ગોવાળિયા મળીને કંકલાણ મચાવવા મંડી ગયા અને સૌ કહેવા લાગ્યા કે, “હરિ હમણાં તો અહીં હતા અને એટલી વારમાં ક્યાં જતા રહ્યા?” દરેક જણ પોતપોતાના મનના ભાવ મુજબ રડવા લાગ્યો. હું રમત રમવાનું પણ ચૂકી ગયો અને મારા હાથમાંથી મારા ગોવાળને ગુમાવી બેઠો. તુકારામ કહે છે કે, બધા લોકો કિનારે કિનારેજ દોડાદોડ કરવા મંડી ગયા, પણ કોઈની પાણીમાં પેસવાની હિંમત આલી નહિ.

૩૭૮૯—તે ગોવાળિયાઓ પોતાના જીવને સારૂ ભય પામતા હતા અને તેથી તેઓ પોતાની છેક પાસેના હરિને ગુમાવી બેઠા. સૌ મનમાં અહંકાર કરવા લાગ્યા અને હાથપગ તથા માથા કૂટવા લાગ્યા. અરે! તે અમારી પાસે છે અને છતાં અમને દેખાતા નથી! તે અમારી પાસેથી ગયા ત્યારથી અમને પાર વિનાનું દુઃખ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ ભારે આલાક છે. પોતાના વિરે કોના મનમાં ખરો ભાવ છે અને કોના મનમાં ખોટો ભાવ છે તે પોતે જાણી લે છે.

૩૭૯૦—પછી કાલીય નાગનો મદ ઉતારીને હરિ પાણીની બહાર નીકળી આવ્યા. તેમને ભેંધને સૌ ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા: “અરે! જુઓ, જુઓ, પેલા હરિ આવે!” જેઓ દ્વેતભાવને લીધે કોઈને જોખખવા અસમર્થ હતા, તેઓ સંશયમાં ગૂંચવાઈ

પડ્યા કે, “આ આવે છે તે હરિ હોય કે નહિ?” તે વખતે હરિના સ્વરૂપમાં થોડોક ફેરફાર થયો હતો. જરાજરા ગોરા અને જરાજરા શામળા એવા લોકોએ તેમને દીઠા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ સૌને આશ્વાસન આપવા માટે સૌની નજીક આવી પહોંચ્યા.

૩૭૬૧-ખધા ગોવાળિયા હરિના ગજાની સાથે પોતાનાં ગળાં અડકાઈને તેમને આલિંગન દેવા લાગ્યા. કારણકે તેઓ ખધા ભાવિક ભક્તો હોવાથી તેમને દેવ ઘણાજ વહાલા હતા. પછી તેઓ પોતાના મનની શુદ્ધ વાત તેમને કહેવા લાગ્યા. જે દેવ યોગીજનોના ધ્યાનમાં પણ પ્રકટ થતા નથી, તે દેવ ગોવાળિયા-ઓના રોટલા માગી ખાય છે! તુકારામ કહે છે કે, જેમને પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન હોય છે, તેમનાથી દેવ દૂર રહે છે અને બિચારા બોખડાતોતડા ભક્તોના દાસ બની જઈને ઊલટા તેમને બોલાવવાને સારૂ ખૂબો પાડે છે.

૩૭૬૨-“ઓ કાન્હોબા રે! ગાય વેગળી નાસી ગઈ છે, તું ઠોટ મૂક. હું તારા સિવાય બીજા કોઈને કશું કહેતો નથી.” દેવને પોતાના ભક્તોના બોલ ઘણા પ્રિય લાગે છે અને તેથી તે તેમની સેવા કરે છે. ગોવાળિયા બ્યારે તેને કહે છે કે, તું અમને હમણાં ને હમણાંજ દાવ આપ, ત્યારે તે તેમને દાવ આપે છે. પણ હું તેમના કરતાં ઘણો બળવાન છું, તેમને હું શા સારૂ દાવ આપું? એવો વિચાર તેના મનમાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જીવ-લાવે આવા દેવને શરણે જવું જોઈએ.

૩૭૬૩-ચેષ્ટાઓ તો અમે ઘણીય કરી પણ તે બધી નકારી અને હુદ્દ બુદ્ધિની પ્રેરણાથી કરેલી. જેમની ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયો બધો વખત છટી ને છટી સ્વડતી કરે છે, તે છોકરાઓની ઘણી હુદ્દશા યાય છે. તેઓ બધો વખત ‘હું હું’ એવી હુંબરીના પોકાર કર્યા

કરે છે. એકનું બેઘને બીજે તે પ્રમાણે વર્તન કરતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવાં છોકરાંને તેમની મા વારેઘડીએ ઝૂટે છે.

૩૭૬૪-આજ સુધીમાં અનેક લોકોની સંગતિમાં રહીને હું ઘણું દુઃખ પામ્યો. પણ આખરે નંદના પુત્રે મારો અંગિકાર કર્યો તેથી સૌ રૂડાં વાનાં થઈ ગયાં. તેથી કરીને પહેલાંના બધા વિકારનાં મોઢાં કાળાં થઈ ગયાં. મારા પેલા સોબતી ગોવાળિયા માફજ નામ ઇધને માફ બૂંડું બોલે છે અને જ્યારે તેમના નામની કોઈ તપાસ કરવા આવે છે ત્યારે સંતાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તમારાં માળાપ આવાં આવાં છે, એવું તેમને મારે કેટલીવાર કહેવું પડશે ?

૩૭૬૫-હે હરિ ! તેં તારા ગોવાળિયા દોસ્તોની સાથે સાથે સ્ત્રીમમાં જઈને ગાયો ચરાવી, આવી તારી લીલા અથવા તારૂં ચરિત્ર હું વણું છું. વળી તું માખણ ચોરી ખાતો હતો. એક વાર તારી ડોકીએ દોરડું બાંધ્યું હતું, હે ગોવાળાં એવી જે જે કીડાઓ તું કરતો, તેનાં મેં પદ રચ્યાં છે. તારી વેણુના મધુર સ્વર સાંભળીને મનની ગોપીઓ મોહ પામી હતી, તે બધી તારી કીડાઓનાં મેં કાળ્યો ગાયાં છે. ઓ દેવ ! તેં તારાં માળાપના પ્રતિ પ્રેમને વશ થઈને જે જે મધુર આચરણો કરેલાં, તે બધાંને હું મારા અંતઃક-રણ્યમાં યાદ કર્યાં કરું છું. તેં દુષ્ટોનો સંહાર કરીને તારા ભક્તોર્ણ રક્ષણ કર્યું હતું. આવો તું બળવાન દેવ મારો સ્વામી છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા જ્ઞાનને લીધે હું શ્રીહરિની સાથે સંબંધ બેડીને બધો વખત તેમની સાથે ને સાથે રહું છું.

૩૭૬૬-ગોવાળણીની સાથે રાસકીડા કરતાં કરતાં દેવ એકા-એક અદૃશ્ય થઈ ગયા; તેથી કરીને જેઓ કૃષ્ણના પ્રતિ અતિ આ-સક્ત હોઈ કામાતુર બની ગઈ હતી, તેઓ એક જગ્યાએ ભેગી થઈને અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગી. કૃષ્ણની સાથે એકલાં એ-

કલાં વિહાર કરવાને ઇચ્છતી ગોવાળણો એકાંતસ્થાનમાં લેગી  
 થઈને એકબીજાને પોતાના મનની વાત કહેવા લાગી. તેમની  
 વાતો તેમને પોતાને અતિ પ્રિય લાગે એવી હતી. તર્કવિતર્ક કર-  
 નારા વિતંડાવાદીઓને પોતાનાથી દૂર રાખીને, તેમની સાથે સં-  
 ભાષણ ન કરતાં, તેમની નજર ચુકાવીને બધી ગોવાળણો એક  
 જગ્યાએ લેગી થઈ હતી. ચતુરાઈપૂર્વક કવિતાઓ રચનારાં, એવી  
 કવિતાઓની મદદથી હરિકથાઓ કરનારા ધનલોભી કથાકારોને  
 પ્રવચનકર્તાઓને આપણી પાસે આવવા દેવાજ નહિ, એવો પોતાનો  
 અનુભવ એક ગોવાળણ બીજી ગોવાળણોને કહેવા લાગી. અતિશય  
 વાચાળ, વૃથા બકવાદ કરનારા અને કૃષ્ણભક્તિહીન લોકોની નજર  
 ચુકાવીને તેઓ એકબીજાને પોતાના અંતરના અનુભવો કહી  
 સંભળાવવાને સારૂ મંડળી બનાવીને બેઠી હતી. ઉપર કહી તે  
 રીતે જનસમાજના સંપર્કથી ભયભીત થઈને તેમણે એકાંત સ્થ-  
 ળનો આશ્રય લીધો અને પોતાની વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરીને તેમને  
 સંસારમાંથી પાછી ખેંચી લઈને તેમને શ્રીહરિના ભણી વાળી  
 દીધી. કૃષ્ણસમાગમના સુખનું જેમને કશું ભાન નથી, તેમને કૃષ્ણ-  
 સુખની અનુભવી ગોવાળણો તિરસ્કારની નજરે જોતી હતી. તેમનું  
 અંતઃકરણ ક્રોધાળુ અને તેમનો દેહ પવિત્ર હોવાથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ-  
 ના ધ્યાનમાં તદ્દલીન બની ગઈ હતી. દગો, તર્કટ, પાખંડ વગેરે  
 અપદ્મક્ષણવાળા લોકોની નજીક દેવ જતા નથી. આથી થયું એવું  
 કે એકજ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ લેનારી સર્વે એક જગ્યાએ  
 લેગી થઈ ગઈ. તેમની દૃષ્ટિ શ્રીહરિના રૂપમાં સ્થિર થઈ ગઈ હતી.  
 તેઓ કૃષ્ણની કીર્તિ કાને સાંભળતી અને કૃષ્ણના ગળાની સાથે  
 પોતાનું ગળું અડકાડીને તેમને પ્રેમાલિંગન દેતી હતી. આવી પ્રેમિકા  
 ગોવાળણો એકાએક કૃષ્ણથી વિખૂટી પડી ગઈ; તેથી તેમને પાર  
 વિનાનું દુઃખ થયું અને તેઓ વિયોગદુઃખને લીધે કદપાત



કરવા લાગી. એમ કરતાં કરતાં તેમને પોતાના શરીરનું પણ વિશ્મરણ થઈ ગયું. તેઓ પોતાનાં ઘર, પતિ, મતાન, સર્વને એક બાજુએ ફેંકી દઈને એક કૃષ્ણપ્રેમને માટે ઉત્કંઠિત થઈને વનમાં ચાલી આવી હતી. એ ઉત્કંઠા ત્યારે અતિ તીવ્ર અવસ્થાએ પહોંચી ગઈ, ત્યારે તે ગોવાળણો પોતેજ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગઈ. દરેક જણી એકબીજીને કૃષ્ણરૂપ જોવા લાગી અને તેથી તેઓ એકબીજીને કૃષ્ણ માની લઈને પરસ્પર આલિંગન દેવા મંડી ગઈ. એમ કરવાથી તેમનો કામાગ્નિ શાંત થઈ ગયો. કૃષ્ણને પ્રત્યક્ષ દીઠા વિના તેમનો કામાગ્નિ બીજી કોઈ રીતે શાંત થાય એવો હતોજ નહિ. તેમની વિયોગવેદના એટલી બધી તીવ્ર હતી કે, કૃષ્ણ-દર્શન વિના તેમના પ્રાણ જલ્દિજલ્દિ થઈ રહ્યા હતા. તેથી કરીને તેઓ પરસ્પર પૂછતી હતી કે, “અલી બા ! આજે કૃષ્ણને આટલું બધું મોડું શાથી થયું હશે ?” એક કૃષ્ણને ગાદ કરીને બીજા પોકળ શબ્દજ્ઞાનને માટે તેમને જરા પણ રુચિ ન હતી. એક કૃષ્ણનેજ આલિંગન દેવાનું સુખ માણવું, એજ તેમની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી. આથી કરીને તેઓ એકબીજીને પૂછવા મંડી કે, “અલિ ! મારાથી કૃષ્ણની સેવા કરવામાં કશી ભૂલચૂક થઈ ગઈ હશે અને તેથી તે મારા ઉપર રિસાઈને ચાડ્યા ગયા હશે ?” આ પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં અગાઉનાં પાપપુણ્યાદિને યાદ કરીકરીને તેમનો ઉતાર કરવાને સારૂ એકબીજીની આગળ તેમની કબૂલાત કરતી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં તેઓ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી તપીને એવી વ્યાકુળ થઈ ગઈ કે ભોંય પર પછાડા નાખવા લાગી. દેવને આ બધી બિનાની ખબર પડી ગઈ, કેમકે તે તો પાસેના પાસેજ હતા. તેથી કરીને ગોવાળણોની અંતર્વેદના જોઈને તેમને દયા આવી. પછી દેવ તેમની સૌની આગળ પાછા પ્રકટ થઈ ગયા અને તેમણે પોતાનું રૂપ તેમને બતાવીને તેમના ત્રિવિધ તાપ શમાવી દીધા. પછી તેઓ

શ્રીકૃષ્ણના સુખનું દર્શન કરીને જ્ઞાનદરૂપ થઈ ગઈ અને તેમનાં શોકમોહાદિ દુઃખ દૂર થઈ ગયાં. તેમના મનના ખરેખરા ભાવને જાણી લઈને વૈકુંઠવાસી દેવે તેમને આલિંગન દીધું. શ્રીહરિના અંગને સ્પર્શ કરીને તે ગોવાળણે હરિરૂપ થઈ ગઈ અને તેમને જે સુખનો અનુભવ થયો તેનું મોઢથી વર્ણન કરી શકાતું નથી. આ રીતે તેમણે સંસારમાં રહ્યારહ્યાં કામભાવે કૃષ્ણને ભજીને તેમના સુખનો ઉપભોગ કર્યો. કૃષ્ણ યોગીધ્યાની વગેરેના ધ્યાનમાં ન આવતાં, તે સૌની નજર ચુકાવીને ગોપીઓના ચિત્તમાં જઈને ભરાઈ જાય છે અને તે ગોપીઓ પણ કૃષ્ણના રૂપની સાથે જડાઈ ગયેલી હોવાથી ધન્ય ધન્ય થઈ ગઈ છે. દેવ તેમને કશી વાતની ભિષ્ટ પડવા દેતા નથી. તેમનું હરેક રીતે અને હરેક સ્થળે રખોપું કરે છે. જે દેવની લીલા પ્રજ્ઞાદિક દેવતાઓથી સમજાતી નથી, તે દેવને ગોપીઓએ ભક્તિ-ભાવ વડે પોતાના બનાવી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે તે ગોપીઓએ શ્રીહરિનું પાર વિનાનું સુખ ભોગવ્યું, તેથી તેમના બલિઆરને પણ ધન્ય છે !

૩૭૬૭-ગોપીઓને નિજનંદનો જે અનુભવ થતો હતો, તેનું વર્ણન તેઓ એકબીજાની આગળ કરતી હતી. તેઓ કહેતી કે, કૃષ્ણ અનેક રૂપ ધારણ કરીને સૌ ગોપીઓના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે અને કૃષ્ણ એવું કરે તેમાં તેના જેવાને માટે આશ્ચર્ય જેવું થું છે? આવી પરસ્પર વાતો કરીને તે ગોવાળણે સર્વના સાક્ષી દેવની અંદર પોતાનો જીવ પરોવી દેતી અને પોતપોતાનાં મનમાં તેનો સુખાસ્વાદ ભોગવતી; પણ તે સુખનું વર્ણન કરવાનો અથવા તેને વિષે પરસ્પર વાદવિવાદ કરવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે તેઓ ચૂકંતી નહિ. એક ગેઘશ્યામ કૃષ્ણના પ્રતિ ઉત્કંઠારૂપી મેઘની છાયા તેમનાં અંતઃકરણોમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. તેમનાં અંતઃકરણોમાં પ્રેમરસને સમાવાને માટે બેઠએ તેટલી ખાલી જગ્યા હોવાથી,

તેમાં ભરાઈ જવાને આર પ્રેમરસનો પ્રવાહ બહુ વેગથી તેમના ભણી વઘેા આવતો હતો. બધી ગોપીઓના પ્રેમનો વિષય એકલા કૃષ્ણ જ છે. તેઓ અન્ય પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ રાખે છે પરંતુ તે પણ કૃષ્ણને લીધે જ. લૌકિક વ્યવહારની બાબતમાં તો ગોપીઓ બહુ આંધળી, બહેરી અને પ્રેત જેવી થઈ ગઈ હતી, પણ પુરાણોમાં તેમની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. જે વસ્તુ આપણને પ્રિય હોય તેની જ સ્તુતિ જ્યારે આપણે મોઢેથી સાંભળીએ છીએ ત્યારે તે આપણને ધણું સારું લાગે છે. કારણકે જે આપણને પ્રિય હોય તેના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરવાનું સૌને ગમે છે. ગોપીઓ પણ આ કારણને લીધે પોતપોતાના મુખનું વર્ણન પરસ્પર કહી સંભળાવવામાં રસ લેતી હતી. જેમને આ વિષયમાં પ્રેમ હોય એવા સજ્જનો પાર વિનાના મુખના લોકતા થાય છે. આ પ્રેમભક્તિ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ જાય એવી છે; કેમકે તે આવી ભક્તિના સીમાડામાં આ મારું અને પેલું પારકું એવું કંઈ બાકી રહેતું નથી. તેને દૂર રાખવી અને પાસે નોતરવી એ તો સૌનાં સંચિતકર્મોના ઉપર અવલંબે છે. જેના અંતઃકરણના ઉપર જે જાતનો રંગ ચડ્યો હશે, તે રંગ પ્રમાણે તે હરિની ધારણા કરી શકશે. તુકારામ કહે છે કે, એવા સંતના ઉચ્છિદ્ધના પ્રસાદનું મને લોજન મળ્યું તેથી પ્રેમનું પૂર મારા અંતઃકરણને રેલાવી દઈને બહાર નીકળી પડે છે. હું તેમાં હૂંબી જાત, પણ ગોપીઓના આનંદના ઉદ્ગાર મારે કાને પડ્યા તેથી બચી ગયો. પછી એક ભાવે શ્રીકૃષ્ણના ચરણ મારા હૃદયની અંદર હું ધારણ કરી રહ્યો છું.

૩૭૬૮—એક ગોપીને તેની સાસુ કહેવા લાગી કે, “આજે તું શાથી ઉઠાસીન દેખાય છે? મારા બતાવેલા કામમાં તારું ચિત્ત કેમ ચોટતું નથી? જે વસ્તુને તો અમુક જગ્યાએ તારે હાથેજ મૂકેલી તેને તું ભૂલી જાય છે? તારા ચિત્તની અંદર રહિ નથી

ગયા છે કે શું ? તું હવે બેશરમી બનતી જાય છે. ચાલી જ મારી આગળથી. તું આવી થઈ જઈશ તો લોકોની આગળ મોહું શી રીતે બતાવીશ ? જે માએ તને જન્મ આપ્યો તે રાંડનું નામ પણ તેં તો લજબુધી એટલે હવે તારે માટે તો પિયેરમાં કે સાસરામાં બેમાંથી એક પણ જગ્યાએ બેસવાનું ઠેકાણું ન રહ્યું. બેઠે બાબુએથી તારો સંબંધ તૂટી ગયો. તારા અંતઃકરણની સાચી અવસ્થાને તું છુપાવી રાખે છે અને ઉપરઉપરથી લૌકિક વ્યવહાર કરવા જાય છે. પણ તે છતાં તારા અંતઃકરણમાં શું શું થાય છે તે ઉઘાડું પડી જાય છે. હવે લોકમર્યાદાને તો તેં નેવેજ મૂકી દીધી છે. તું હવે સંગરહિત થઈ ગઈ છે. તારું મન તો ગોવિંદમાં સ્થિર થઈ ગયું છે અને શરીરનો વ્યવહાર ફક્ત તું ઉપરઉપરથી નિભાવ્યા કરે છે. તું કોઈની સાથે વાતચીત નથી કરતી, પ્રારબ્ધના યોગ વડે જે કંઈ સુખદુઃખ આવી પડે તે તું લોગવી છૂટે છે. તને તારા દેહા-હંકારરૂપી વસ્ત્રને સમારવાનું બાન રહ્યું નથી. તું દેહભાવના પ્રતિ ઉઠાસીન થઈ ગઈ છે. તારી આસપાસ નયોં કોલાહલ અને શોર-બકોર મચી રહ્યો છે, તે છતાં તને હરિની સાથે એકાંત સંભાષણ કરવાની સગવડ શી રીતે મળી ગઈ તેની સમજણ પડતી નથી. તને હરિની સાથે હાથેહાથ અડકાડતાં લાજશરમ તો આવેજ શાની ? ” તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણ આ રીતે નાના પ્રકારે પ્રેમાનંદની કીડાઓ કરે છે અને સાસુવહુની લડાઈઓ કરાવવામાં પોતાની ચતુરાઈ બતાવે છે. ઉપર જેનું વર્ણન કર્યું, તેને જ્ઞાનયુક્ત શુદ્ધ ભક્તિ કહે છે. એ ભક્તિનું રહસ્ય સૌના સમજવામાં આવી જાયો !

૩૭૬—કૃષ્ણને મળવાની લાલચને વશ થઈને, એક ગોપીએ જાણીજોઈને પાણીનું બેડું ઠાલવી નાખ્યું અને હું પાણી ભરવા જઈ છું, એવું માસુની આગળ બેડાનું બતાવીને કૃષ્ણને મળવાને માટે ચાલતી થઈ ગઈ. નદીને કિનારે જઈને તેણે બેસું તો કૃષ્ણ ખૂબ

બહીકણીને જિભા હોય, એવું તેને દેખાયું. ( પ્રજ્ઞના ) ગોવાળિયા અને ગોવાળણેને તેમના સ્વામીએ પોતાના પ્રેમનો રસ લગાડી દીધો હતો. પોતાના પ્રેમનું માધુર્ય કેટલું છે તે તો તે પોતે જ જાણે છે. કૃષ્ણ ઘણી જાતના વેપ ધારણ કરે છે અને તેમને જુદા જુદા રસ્તાઓ ઉપર જિભા રહીને લોકોને બતાવે છે. તેણે અહીં લોકોની આગળ એક અદ્ભુત ત્રિશુલ્લાતીત ખેલ કરવા માંડ્યો છે. ગમે તે એક બહાનું ઠાઠીને કૃષ્ણની સાથે સંભાષણ કરવું, એવી ઉત્કંઠા ઉપરોક્ત ગોપીના મનમાં પેદા થઈ હતી; તેથી તે કૃષ્ણને કહેવા લાગી કે, “તું મારા ઉપર કેમ કાંકરીઓ ફેંકે છે? જિભો રહે, મારી સાથે બોલંબોલા કરીને નકામી જીભાજોડી શા માટે કરે છે? પહેલાં તો તું તારાં પોતાનાં અપલક્ષણ છોડી દે. તું મારી મશ્કરીઓ કરે છે તે હું સાંખી લેવાની નથી. યાદ રાખજે, હું મારા જીવના જોખમે પણ તને એવો પકડી લઈશ કે છોડનાર નથી. અદ્યા ઓ કૃષ્ણ! તારામાં આવાં આવાં પાખંડ કરવાની આવડત છે તે હું જાણતી ન હતી.” તે ગોપીના હૈયામાં કૃષ્ણના સમાગમનો આનંદ માતો ન હતો, તેથી તેના મોઢામાંથી આવા ઉદ્ગાર નીકળી પડતા હતા. વળી તે કહેવા લાગી કે, “જેરાં માણસની સાથે આવી મશ્કરીઓ કરવાની તને કેમ કુટેવ પડી ગઈ છે? તું નંદનો છોકરો તેથી તું તારી મોઢાઈ અમને બતાવવા આવ્યો છે કે શું? તેં મારી સાથે પરજીવા-ખરજીવાનો વિચાર કયો લાગે છે!” તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણ જે કાંઈ કરે છે તેનું રહસ્ય કોઈથી સમજાતું નથી. તે એક બાબતે ગોપીના અંતઃકરણને આનંદ આપે છે અને બીજી બાબતે બાહ્ય લૌકિક વ્યવહારનું સંપાદન કરવા પૂરતો ઉપર કહ્યો તેવો વેપ લજવે છે; પણ કૃષ્ણ અને ગોપી જેઠનાં મન એક થઈ ગયેલાં હોવાથી ગોપીના અંતઃકરણના તમામ ભોગ નારાયણ પોતે જ ભોગવે છે.

૩૮૦૦-આ મનુષ્ય-શરીરરૂપી જંગલમાં હું આવી પડ્યો એજ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. કારણકે એક તો અહીં ઘણી જાતની ગૂંચવણ છે. લોકોમાં એવી વાતો થાય છે કે, નંદના પુત્ર કૃષ્ણની સાથે મને અચાનક મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બાબત હું એટલું કહી શકું કે, મારાં કાંઈક પૂર્વજન્મનાં સંચિતકર્મને લીધે હું આ અવસ્થાએ જઈ પહોંચ્યો છું. આ વાત તો જાણે થવાની હતી તે થઈ ગઈ; હવે એમાં કાંઈ ખીજે ઉપાય ચાલવાનો નથી. ખીજા કોઈને બોલાવવાને સારૂ હાંકે મારૂં પણ મારી હાંકેને સાંભળે એવું કોઈ મારી પાસે છે નહિ. દ્વૈતભાવનો નાશ કરીને કૃષ્ણ એકદમ મને વળગી પડ્યા. ત્યારે હવે મારે સારૂ બાકી પણ શું રહ્યું? ઓ મારી બાઈ! હવે તો ચૂપ રહેવું અને જે થયું તે ગુપ્ત રાખવું એમાંજ હડાપણ છે. અત્યાર સુધી નાના પ્રકારનાં કામકાજમાં મને લગારે વિસામો મળતો ન હતો. એક કામ પૂરું કરતો ત્યારે ખીજું આવીને જિભું રહેતું. તે જાંઘાં કામકાજને એક બાજુએ ફેંદી દઈને હું આજે અહીં આવી જિભો, ત્યારે વળી એણે (દેવે) એક ખીજેજ તમાશેા ખડો કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તે ગોપી આવી રીતે પોતાના મનમાં વિમાસણ કયાં કરતી હતી. નારાયણે તેની ચિંતાનું નિવારણ કર્યું અને તેના શરીરની સાથે સમાગમ કર્યો. નારાયણના અંગસ્પર્શથી તેને એવો તો આનંદ થયો કે તેના વડે તે આનંદમય બની ગઈ અને તેનો જન્મમૃત્યુનો બોલો તેને માથેથી જિતરી ગયો.

૩૮૦૧-હું મારા નિજસ્વરૂપરૂપી ઘેર જવાનો રસ્તો ભૂલી ગયો, તેથી આ સંસારરૂપી જાગરમાં ચિત્તરૂપી માખણ વહોરવાને સારૂ આવી પહોંચ્યો છું. અરે ઓ કાન્હા! મારા સ્વામી! તેં મારા મનને મોહિત કરી દીધું છે. તેને લીધે તમામ પ્રકારના પ્રપંચનું મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે અને સર્વજ મને તારાજ

રૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું છે. તારાસિવાય બીજું કોઈ મારી દષ્ટિએજ પડતું નથી. મારે માટે તો એક પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નથી. ત્યાં જોઈ છું ત્યાં દેવ, દેવ ને દેવજ વ્યાપી ગયેલા દેખું છું. તુકારામ કહે છે કે, આવું જોઈને હું ચકિત્ થઈ જાઉં છું અને મારા મનમાંથી સર્વ પ્રકારનો પ્રાપંચિક ભય ટળી જાય છે.

૩૮૦૨-મને હરિનો વિયોગ થવાથી એક ક્ષણ વારને માટે પણ મને ચેત પડતું નથી. તેટલા માટે હું ક્યારનીય તેમની વાટ જોતી જિભી રહી છું. ઓ મારા સ્વામિન્ ! મારી એવી કંથી ભૂલચૂક થઈ ગઈ અને મારે માટેજ તમે આટલું ગધું મોડું શાથી કરો છો? હરિને મારી પાસે તેડી લાવે એવી કોઈ સખી મને આવી મળે તો તેના ઉપર હું મારો દેહ ઓવારી નાખું. તુકારામ કહે છે કે, મને મારા સ્વામીના ચરણનાં દર્શન ક્યારે થશે? એક વાર જો તે મારી પાસે આવે તો પછી હું પાછા જવાજ ન દઉં.

૩૮૦૩-નંદનો કુમાર ઘણોજ રૂઠો છે, કારણકે તેણે મારી લગ્નનું રક્ષણ કર્યું છે. મહારાજ કૃષ્ણરાય ! તું મારી પાસે આવ. તારે સાફ તો હું મારા મૂળ સ્વરૂપને છોડીને આ શરીરરૂપી જંગલમાં આવી છું. મારો અહંકારરૂપી પતિ ઘણોજ ભૂંડો છે, તેને આ વાતની ખબર પડેજ નહિ તો ઘણું સાફ. તુકારામ કહે છે કે, હરિ જે મારા સ્વામી છે, તે ઘણા ગળવાન છે તેથી હું તેમની પાછળ સંતાઈ જઈને આ જગતથી વેગળી થઈ જાઉં છું.

૩૮૦૪-મને કૃષ્ણરાયનો વિયોગ થવાથી ઘણા સંતાપ થાય છે. મારા દુઃખનો કોઈ ઉપચાર કરે છે તો તેથી મારા દુઃખમાં જિલટો વધારો થાય છે, માટે કોઈએ કશો ઉપચાર કરવો નહિ. શીતળ પદાર્થો મને ગરમ લાય જેવા લાગે છે. આ મારી ખીડા માનસિક છે. તે મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને હૃદયના ઉપર તેનું જોર ચાલે

છે. માટે બીજું કશું ન કરતાં કોઈ નંદના પુત્રનેજ મારી પાસે તેડી લાવતા હો તો કૃપા કરીને અબઘડીજ ન્હાઓ અને તેને તમારી સાથે લઈનેજ આવજો. ઓ મારી સખીઓ! તમે મને પ્રાણ સમાન પ્રિય છો. કૃષ્ણને મળવાના લોભને લીધે માફ અંતઃકરણ ઘણુંજ ઉત્કંઠિત થઈ ગયું છે અને તેથી મેં મારા મનની વાત તમને કહી સંભળાવી. કૃષ્ણની છાયા મારા ઉપર પડવાથી મારા શરીરમાંથી શ્યામગુણ તેજ નીકળવા લાગ્યું છે. આ અવસ્થા વાસ્તવિક છે કાલ્પનિક નથી, એવું મને મારી ઉત્કટ ઇચ્છા ઉપરથી સમજાય છે. આ મારી વાત તમારે બીજા કોઈની આગળ કરવી નહિ. કૃષ્ણને માટે એકાંતમાં ઉત્કંઠા રાખીને બેસી રહેવું મને ગમે છે. મારા મનમાં શું શું થાય છે તેના સાક્ષી તરીકે માફ મનજ છે. કોઈ દહાડો મારો ભાગ્યોદય થશે કે નહિ અને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે કે નહિ તેનું શું કહેવાય? તુકારામ કહે છે કે, રચિ, શ્રમ વગેરે ફેડને લગતી લાવનાઓ તથા નિદ્રા એ બધાનો નાશ થઈ ગયો છે. આંખો અડધીપડધી બિડાયલીજ અને સ્થિર થઈ ગઈ છે અને એવી સ્થિતિમાં હું મારા સ્વરૂપનું દર્શન કરું છું. તેમ થવાથી મારી આંખ આગળથી આખું વિશ્વ સરી જાય છે અને ફક્ત એકલા દેવના ચરણજ બાકી રહી જાય છે. તે જીવના જીવન-સ્વરૂપ અને મારા જીવનના આધાર છે અને તે એકલાજ મારી દષ્ટિ આગળ આવીને બિભા રહે છે.

૩૮૦૫-શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે બધી ગોપીઓની સાથે રાસક્રીડા કરતા હતા તે વખતે સૌની દષ્ટિ ચૂકવીને તે એક ગોપીની સાથે એકાંતમાં થાડવા ગયા. તેથી કરીને તે ગોપીના મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું અને તે એવું ઇચ્છવા લાગી કે, ‘કૃષ્ણ મને પોતાની બાંધે બેસાડી લે.’ તેના મનમાં જ્યાં આવો વિચાર આવ્યો એટલે તેજ ઘડીએ કૃષ્ણ અદ્દશ્ય થઈ ગયા. પછી તે એકલી પડી જવાથી



જંગલમાં બૂલી પડી અને વગડામાં આમતેમ ભટકવા લાગી. તેને એક કૃષ્ણનું જ ધ્યાન સજ્જડ લાગી ગયેલું હોવાથી, તે કૃષ્ણને જ જંગલમાંથી બહાર નીકળવાની વાટ પૂછવા લાગી. પછી તેણે સર્વ પ્રપંચનો ત્યાગ કરી દીધો અને જ્યાંજ્યાં કૃષ્ણનાં પગલાં પડ્યાં હતાં ત્યાંત્યાં માથું નમાવીને તેમને વંદન કરવા લાગી. “મને કોઈ ગોવિંદની ભાળ પતાવો” એવું કહેતી ગઈ અને સાથે સાથે એમ પણ કહેવા લાગી કે, “તે હમણાં તો મારી પાસે ઊભા હતા અને મને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડવા જતા હતા એટલામાં એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા.” કૃષ્ણ મને ખાંધે બેસાડે એવી દેહબુદ્ધિ મને ક્યાંથી થઈ આવી? એા કરુણાસાગર! હે કૃપાના સમુદ્ર સમાન દેવ! તમે મારી પાસે ગમે તેમ કરીને દોડી આવો.” એવા તે પોકાર કરવા લાગી. “અરેરે! જે દેવને સારૂ મેં સૌનો સંગ છોડી દીધો તેણે જ આખરે મને તણ દીધી. એક બાળુએ મારી આંખ આગળથી સંસાર પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે અને કૃષ્ણનું દર્શન થતું હતું તે પણ મારા હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું.” વ્રહ્માન્દકા કહે છે કે, આ પ્રમાણે સૌ ગોપીઓના મનમાં વિયોગ-જનિત શોક ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહેવા લાગી કે, “હવે અમે દેવનું શરણ લઈએ છીએ. અમારા મનમાં દેહાભિમાન ઉત્પન્ન થયું એ અમારો અપરાધ થયો.” આવી રીતે જ્યાં તેમણે પોતાના પાપની કબૂલાત કરી એટલે તરત જ મારા સ્વામી તેમની આગળ પ્રગટ થઈ ગયા.

૩૮૦૬-એક દહાડો યશોદા કહેવા લાગી કે, “અલ્યા કૃષ્ણ! તું ચોરી કરતાં કેમ શીખ્યો? આપણા ઘરમાં શું કરી વાતની ખોટ પડી ગઈ છે કે તારે ચોરી કરવી પડે છે? તને મેં કેટલી બધી વાર શિખામણ દીધી, પણ તું કાને ધરતો જ નથી. તને પકડવા જઈ છું ત્યારે તું ઘરના દરવાજાની બહાર નાસી જાય છે. (માયાતીત

થઈ જાય છે.) આ રીતે તું લૌકિક વ્યવહારથી વેગળો રહેનારો એકલસૂરો છે.” કૃષ્ણની માતા આ પ્રમાણે તેની આગળ ખૂબ કલ્પાંત કરવા લાગી અને બોલી કે, “તારે વિષે રોજ લોકો ફરિયાદ કરતા આવે છે. મારે તેમનો કચકચાટ ક્યાં સુધી સાંભળવો પડશે? રોજ ભીડીને એની એજ કચકચ! એટલા માટે આ કૃષ્ણ! તું ડાહ્યો થા અને મને આ આફતમાંથી છોડાવીને મારું ચિત્ત જે વ્યાકુળ થઈ ગયું છે તેને સ્થિર કરી દે. મારા ઉપર અનેક જાતનાં કામ-કાજનો બોજો હોવાથી હું ઘરમાં ને ઘરમાં ગૂંચવાઈ રહું છું અને આ હરિ! તું મારી નજર ચુકાવીને નાસી જાય છે. તારી પાછળ મારાથી જેટલી ઝડપથી દોડાય તેટલી ઝડપથી દોડું છું; તોપણ તું હાથમાં આવતો નથી, એવો તું અતિ ચપલ છે. તારી પ્રાપ્તિ કરવા સારૂ મેં શ્રમ લેવામાં કરી બાકી રાખી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત! તમે મારા સ્વામી છો અને સકળશુભસંપન્ન છો. માટે હવે તો મને તમારા સિવાય બીજું કંઈ જોઈએ નહિ અને તમને હું મારું એક પણ કામ બતાવવાનો નથી. ફક્ત એટલુંજ માગી લઉં છું કે, તમે મારી આંખો આગળથી આધા જશે મા.

૩૮૦૭-મને શ્રીકૃષ્ણનો મેળાપ થશે, એ આશાએ હું દોડી આવ્યો, પણ તેના આવવાનો વખત વીતી ગયો અને છતાં તે આવ્યા નહિ તેથી મારો શ્રમ ફેાકટ ગયો. ત્યારે હવે મારે તેમને મળવું કેવી રીતે? મારે એને વાસ્તે શો ઉપાય કરવો? એને મળવાને સારૂ મારો પ્રાણ વ્યાકુળવ્યાકુળ થાય છે અને મારા મનમાં મેં તેને વિષે મોટી આશાઓ બાંધી છે. લોકો નકામી બાળતોમાં મન પરોવીને શ્રીહરિને મળવાના કામમાં વિલંબ કરે છે. એક કામ પૂરું થાય એટલે બીજું અને તે પૂરું થાય એટલે ત્રીજું, એમ કરતાંકરતાં છૂટા થવાય નહિ અને દુઃખ તો થયાજ કરે. તુકારામ કહે છે કે, માટે એ સંસારને લાગો આગ. એનો

કદી છેટો આવવાનોજ નથી. માટે મારો જીવ તો મારા સ્વામી  
ગોપાળને માટેજ જૂઠાં કરે છે.

૩૮૦૮-“ હવે ઘણી રાત વહી ગઈ, માટે બારણું બંધ કર.”  
આવ! શબ્દો રાધા પોતાની દૂતીને કહેવા લાગી. તેનું હૃદય હરિ-  
વિષયક કામનાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયેલ હોવાથી તે ઉઠાસીન  
લાવે પડી રહી હતી. તે ફરીથી બોલી: “અલી! આજે કયી ન-  
શીબવંતીને ઘેર શ્રીહરિ પધાર્યા હશે કે જેથી કરીને મારી શય્યા  
તેમના વિના સૂની પડી રહી છે? નારાયણ મારી સાથે ચાલાકી  
કરે છે. તે મોઢેથી મીકું-મીકું બોલે છે, પણ તેનું અસલ સ્વરૂપ  
તો ગુણાતીત છે. હું હવે તેની સાથે બોલવાની નથી. હું તેને હવે  
પૂરેપૂરો ઓળખી ગઈ છું. એક દહાડો હનુમાનજી દ્વારકા આવ્યા  
ત્યારે શ્રીહરિએ તેમને તેડી લાવવાને ગરુડને આજ્ઞા કરી અને  
ગરુડ હનુમાનજીને કૃષ્ણ પાસે તેડી લાવ્યો. ત્યાર પછી શ્રીહરિએ  
રામરૂપ ધારણ કર્યું અને સત્યભામાને કહ્યું કે, “તમે સીતા થઈ  
જાઓ, પણ તેને પોતાનું રૂપ બદલીને સીતા થઈ જતાં આવડ્યું  
નહિ તેથી તે લજવાઈ ગઈ. ત્યાર પછી રૂક્મિણીએ શ્રીતાનું રૂપ  
ધારણ કર્યું. એક દહાડો સત્યભામા નારદને શ્રીહરિનું તુલાદાન  
કરવા બેઠી. તે ઘડીએ તેમણે જે કૃત્ય કર્યું તે ઉપરથી તે કેવા છે  
તે હું સમજી ગઈ છું. શ્રીહરિ ત્રાજવાના એક પદલામાં બેઠા, પછી  
સત્યભામાએ સામા પદલામાં ઢગલેઢગલા સોનું મૂક્યું, તોપણ  
કૃષ્ણવાણું પદલું ઊંચું થયું નહિ, પણ જ્યારે રૂક્મિણીએ એક તુલ-  
સીનું પાંદડું મૂક્યું એટલે બેઠે પદલાં જરાજર સમતોલ થઈ ગયાં.  
હર્વાસા વગેરે ઋષિઓ જમીપરવારીને જવા નીકળ્યા ત્યારે શ્રી-  
કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે, “હું સૌનો ઉપલોગ કરું છું છતાં પ્રદાયારી છું,”  
એ વાત હું ભૂલી શકુંજ કેવી રીતે? જ્યારે કૃષ્ણે કહેલું વાક્ય  
ઋષિઓએ યમુનાને સંલગાવ્યું એટલે યમુનાએ ઝટ લઈને તેમને

રસ્તો આપી દીધો. કૃષ્ણનું મહત્ત્વ હજી સુધી આપણને કોઈને સમજાતું નહોતું. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ જીવના મનના બધા વિચારો જાણે છે, કારણકે તે સર્વવ્યાપક છે. પણ તે ગુપ્ત હોવાથી કોઈના દેખ્યામાં આવતા નથી. રાધાના મનમાં પોતાને સાડ કેટલી ઉત્કંઠા હતી તે નારાયણ જાણતા હતા, તેથી તેમણે તેને પ્રેમાલિંગન હઈને તેના મનનું સમાધાન કર્યું. આ ઉપરથી સમજી લેવું કે શ્રીહરિને મળવું હોય તો તેમને વિષેનો ભાવ એજ એક ઉપાય છે.

૩૮૦૯—એક દિવસ બધી ગોવાળણો ભેગી થઈને કૃષ્ણને વિષે ફરિયાદ કરવા લાગી કે, “હે યશોદા ! તારો છોકરો અમારાં ઘરનાં શીકાં ઉપરથી દહીં, દૂધ, ઘી, માખણ એમાંનું કાંઈજ રહેવા દેતો નથી. પોતાના ગોવાળિયાઓની એક ટોળકી ભેગી કરે છે અને પછી અમારા ઘરમાં પેસીને શીકાં ઉપર દહીં, દૂધ, માખણ જે કાંઈ હોય તેના ઉપર હાથ મારે છે. એટલુંજ નહિ પણ અમારી સામે જિભો જિભો માખણ ખાવા મંડી જાય છે. આ પ્રમાણે તારો છોકરો હરિ ઘણુંજ બહેકી ગયો છે, માટે તેના ઉપર તું જરા અંકુશ રાખતી જા. તું જો તેમ નહિ કરે તો અમે એમજ માની લઈશું કે તને કરી લાજશરમ છેજ નહિ. પછી જો એક વાર તારો છોકરો અમારા હાથમાં આવી ગયો તો તારૂં મોટાપણું હવા ખાવા ચાલ્યું જશે. તને તો તારા છોકરાનાં પરાક્રમ સાંભળવાનું સાડું લાગતું હશે અને તેને (કૃષ્ણને) પણ એમાં બહુ રસ પડતો હશે.” (ગોવાળણોના આવા બોલ સાંભળીને યશોદા હસી પડી તેથી તેઓ બોલી) “તને હસવું શાનું આવે છે? ગાંડીબાંડી થઈ કે શું? અમે તારી મોટાઈનો વિચાર કરીને જવા દઈએ છીએ. પણ તારો છોકરો કાંઈ જાણે નથી. તેણે અમારાં છોકરાંને બગાડી મૂક્યાં છે. આ બધી તારા દીકરાની વાતો તારી આગળ અમે શી શી કરીએ? અમને તો કહેતાં શરમ આવે છે.” કૃષ્ણ આ ઘડીએ

ત્યાંજ ઊભા હતા. પોતે ચરમિંદુ મોહું કરીને નીચી નજરે ત્યાં ઊભા થઈ રહ્યા. યથોદ્દાએ કહ્યું કે, “તમે સૌ મળીને એને મારી પાસે પકડી લાવો, આપણે તેને ઘટતી સજા કરીશું. ઘરમાં અને ઘર બહાર બધે ત્યાંત્યાં તોફાનમસ્તી કરીકરીને તેણે મને કાયર કરી નાખી છે. હું પોતે પણ ત્યારે દહીં વલોવવા બેસું છું, ત્યારે આવ-તોકને ગોરઆમાં હાથ ઘાલીને માખણ ખાવા મંડી જાય છે.” પછી બધીએ મળીને કૃષ્ણને ગળે એક દોરડી ખાંધી અને તે દોરડીનો ખીજો છેડો એક ખાંડણિયાની સાથે તાણી ખાંધ્યો. કૃષ્ણ થોડીવાર તો એમને એમ ઊભા રહ્યા. પછી સૌ તેમને કહેવા લાગી: “કેમ ? હવે કેવો સાણસામાં સાપ સપડાઈ જાય એમ સપડાઈ ગયો છે ! કહે, હવે કરીશ ચોરી ?” આણું કહીને સૌ એકબીજાની તરફ આંખો મચકાવીને હસવા લાગી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે તે ગોવાળણે પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગઈ, ત્યારે કૃષ્ણ પેલા ખાંડણિયાને પોતાની પાછળ ઘસડતા ઘસડતા બહાર નીકળ્યા અને શાપને લીધે નલ અને કુબેર બેઉ આડ બનીને નંદના આંગણમાં ઊભા હતા, તેમની વચ્ચે ખાંડણિયો રાખીને તેને ખૂણ ભેરથી ખેંચ્યો; એટલે એક મોટા કડાકા સહિત બેઉ આડ તૂટી પડ્યાં. તે સાંભળીને યથોદ્દા બચલીત થઈ ગઈ. તે વહેલી વહેલી ઢોડતી આવી અને મારા સ્વામીને તેણે પોતાની સોડમાં લઈ લીધા.

૩૮૧૦-મારા હૃદયની અંદર હરિનો મને બોધ થયો છે અને બહારની બાબતોએ પણ હરિના સ્વરૂપનો મને બોધ થતો રહે છે. આવી રીતે હરિએ મને પોતાના સ્વરૂપના ઘરની અંદર દેહ કરી રાખ્યો છે. આણું કરીને મારા હૃદયની અંદર રહેલી વૈષયિક કામનાઓની ઉપર હરિએ મોટો પથરો મૂકી દીધો છે અને ધન તથા સાંસારિક સંબંધોથી મને મુક્ત કરી દીધો છે. મારો જીવભાવ હરિએ લઈ લીધો અને તેમ કરીને તેમણે મારા સર્વ પ્રકારના

સંબંધોને તોડી નાખીને મને છુટ્ટો કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિ મારાથી વેગળા નથી પણ મારી નજર સામેજ રમ્યા કરે છે.

૩૮૧૧-હરિએ મારા ચિત્તનું હરણ કરી લીધું ત્યારથી પૈસા-ટકાનું મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. ત્યારે હવે જન્મમૃત્યુ રૂપી ઘર ભણી મારાથી જવાયજ કેવી રીતે ? લૌકિક વ્યવહારમાં માફ મન લાગતું નથી, મારી સાથે પરપુરુષ હરિ જોડે છે તેથી ઘરનાં માણસો નિંદા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેને દક્ષત એકાંતમાંજ મળી શકાય છે, તે હરિને હું માફ મન ધરાતાં સુધી જોયા કરીશ.

૩૮૧૨-નાનપણમાં કૃષ્ણ ગોકુળમાં રમતા હતા. તે ગોકુળ ગામ મથુરામાંજ આવેલું હોવાથી, જ્યાં કહે છે કે, કૃષ્ણ મથુરામાં રમતા હતા. કૃષ્ણને પગે સાંકળાં, ગળામાં કંઠી, કેઠે કંઠોરો અને હાથે કડાં એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ઢાગીના તેમના શરીર ઉપર હતા. તેમનું મોઢું જોઈને તેમની માતાનો આનંદ મનમાં સમાતો નહિ અને તે કહેતાં કે, “મારાં પૂર્વજન્મનાં સંચિત કરેલાં શુભ કર્મ આજે મને દેખ્યાં. મારો છોકરો ઘણો સારો છે, ઘણો સારો છે, એવું મારે મોઢેથી કહેતાં મને વાર લાગે છે અને તે મને મારા જીવના કરતાં પણ વધારે વહાલો છે.” તે છોકરાને જોવાને સાડું જાતિની સ્ત્રીઓ અને નાનીનાની છોકરીઓ ત્યાં ભેગી થઈ જતી. તેને જોનારીઓને તેમના દેહનું ભાન રહેતું નહિ અને તેઓ પોતાને ઘેર સૂતાં મૂકેલાં છોકરાંને લૂંટી જતી. ઘણીઓની ધાકને ઘોળીને પી જતી અને ભૂખતરશનો પણ વિચાર ન કરતાં સૌ કૃષ્ણને જોવાને સાડું ચાલી આવતી. કેટલીક ગોપીઓ જેઓ પોતાને ઘેર હતા તેમનું ચિત્ત તો કૃષ્ણમાંજ પરોવાઈ ગયેલું હોવાથી, ઘરનું કામકાજ અટપટ આટોપી લઈને ક્યારે કૃષ્ણને જોવા ચાલી નીકળીએ એવો મનમાં વિચાર કર્યો કરતી હતી. તેમને લોકલજ્ઞ

તો રહીજ ન હતી અને દેહનું ભાન પણ ન હતું. તેમને કોઈ દુઃખ કે તો તેથી તેમના મનને કાંઈજ થતું નહિ. પોતાની મુખ-શય્યા ઉપર સૂઈ રહેવાનું છોડીને તેઓ કૃષ્ણને જોવા સાંડે દોડી જતી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણને જોવાનું આકર્ષણ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને નાનીનાની છોકરીઓ, સૌને લાગુ પડી ગયું હતું. ઘરડી ઘરડી ડાશીઓ પણ તેમને જોઈને પોતાનો દેહભાવ ભૂટી જતી અને નાની છોકરીઓની સાથે રમવા મંડી જતી. પોતે સ્ત્રી છે કે પુરુષ, તેનું ભાન તેજને રહેતું નહિ અને એક વાર જેણે કૃષ્ણને દીઠા તેની દૃષ્ટિ તેમના ઉપરથી કેમે કરતાં ખસતીજ નહિ. વૃકારામ કહે છે કે, તેમના મનમાં માર્ગતાડ કે વિપમતાના ભાવ રહ્યા ન હતા અને શોકમોહ વગેરેને પણ તેઓ ભૂટી ગયા હતા. આવી રીતે મારો સ્વામી આનંદ સહિત કીડા કરતો હતો અને મૌને પોતાના સમાન આનંદરૂપ બનાવી દેતો હતો.

૩૮૧૩-મને ગોવિંદનો મેળાપ ક્યારે થાય, ક્યારે થાય એવો વિચાર મારા મનમાં ઘણા વખતથી આવ્યા કરે છે અને તે માટે મેં માનતાઓ પણ માની હતી. મારી માનતા આજે સફળ થઈ ગઈ; કેમકે મને ગોવિંદનો મેળાપ થયો છે. હવે હું તો દૃઢ નિશ્ચય સહિત બધો વખત ગોવિંદનીજ સેવા કર્યા કરીશ. તે સેવામાં તમારાથી બની શકે તો થોડીથોડી મદદ કરતા રહેજો. અગાઉ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં ફસાઈ પડીને મેં પાર વિનાનું દુઃખ વેઠ્યું છે. હવે મારી આગળ અહંતા આડી આવીને ઊભી રહે છે તે મારાથી સહન થતું નથી. હવે આજ પછી જો મારામાં દ્વિતલાવનો ઉદય થાય તો તમે તેનો નાશ કરજો. મને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બહુજ થોડે પ્રયત્ને થઈ ગઈ. મારા સ્વરૂપના ઉપર મૂળથીજ મારો અધિકાર હતો અને હવે ન્યાયે તે મારા હાથમાં આવી ગયું છે, ત્યારે હવે પછી હું તેને એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી

વેગળું થવા દેનાર નથી. આવી સાધના કરવાના શોખને લીધે મને લૌકિક આચારનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. મારા મનમાં એનો એ-કલાનોજ પ્રબળ લોભ પેદા થયો છે અને બાણે મને તેનું ઘેલું લાગ્યું હોય એવું થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, નિઃસ્વરૂપનો ઉદય થવાથી નિઃસ્વરૂપના ઉદયની શુભ ક્ષણ સધાઈ ગઈ અને ચિંતારહિત થઈ જવાથી સાવકાશ ચિંતા રહિત અવસ્થા મને પ્રાપ્ત થઈ છે. જે વસ્તુના ઉપર મારી પ્રીતિ છે, તેના રસથી મારું અંતઃકરણ ભરાઈ ગયું છે. આવો શુભ દિવસ મને ફરીફરીને મળનાર નથી.

૩૮૧૪-હું ગોવિંદની સાથે એકલી જંગલમાં ચાલી ગઈ તેથી તમારે મને છિનાળ કહેવી નહિ. આ હું તમને એક વાર નહિ પણ બે વાર કહું છું; કારણકે મારામાં વિષમતા રહી નથી અને હું તેને અડકી પણ નથી. જંગલની વાટથી હું અબાણી હતી અને એકલા જતાં મને ખીક લાગતી હતી. ગોવિંદ એક નીડર પુરુષ છે એમ બાણીને મેં તેનો સંગાથ કર્યો. જંગલમાં ભયાનક જન-વરો રહે છે, તેમને બેઠને મને લય લાગ્યો, તેથી હું તેને ગળે વળગી પડી અને તેના શરીરની સાથે મારું શરીર સજ્જડ વળગાડી દઈને હું ઊભી રહી. તેણે મારાં સ્તનો ઉપર હાથ નાખ્યો હતો એવું તમે કહો છો, પણ તે તો તેણે અમસ્તું મશ્કરીમાં એવું કયું હતું અને તેથી મેં જરાક ખડખડાટ કરીને તે સાંખી લીધું. મને પેટમાં ગર્ભ રહી ગયો છે એવું તમે કહો છો, પણ હું તમને કહું છું કે, હું મારા ધણીની હેવાતનવાળી બાયડી છું, તેથી મારા પેટમાં ગર્ભ રહ્યો છે કે નહિ, તેની તમારે શી પંચાત? તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાનો લૌકિક વ્યવહાર અને પોતાનો પરમાર્થ એ બેઉ કાર્યને સામટાં સાધી લીધાં.

૩૮૧૫-એક વાર ગોવાળણે દહીંદૂધ લઈને બજારમાં જવા નીકળી, ત્યારે કૃષ્ણ તેમનો રસ્તો રોકીને ઊભા રહ્યા અને તેમનાં



લૂગડાનો છેડો સાહીને બોલ્યા કે, "પહેલાં તો તમારા દહીંદૂધનો અડધોઅડધ લાગ મને દાણ તરીકે આપો અને પછી તમારે ત્યાં જવું હોય ત્યાં બોલો." ગોવાળણે બોલી: "ચાલ, ખત્રી જ એક કોરે અને જવા દે અમને. અરે! અમને પહેલે પહોર તારો ભોટો થયો તે ઘણુંજ સારું થયું. અમારા સંચિતકર્મે જોર કંઈ લાગે છે, તું મળ્યો તેથી અમારો જન્મમૃત્યુનો ફેરો તો ટળી ગયોજ." પછી કૃષ્ણે એક બીજી ગોવાળણના લૂગડાનો છેડો સાહીને તેને હડસેલો માયો, તેથી બીજી બધી ગોવાળણે તેને હાથ વડે જાલી રાખીને કહેલા લાગી: "તને શું ગાંડપણ લાગ્યું છે? અમે તો આ રસ્તે થઈને કેટલીય વાર ગઈ અને આવી પણ તને અમે કોઈ દહાડો દીઠો નથી. તું કાળો છે કે ગોરો તેની પણ અમને ખબર નથી. જો ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોના ગોવાળ! તું એક કોરે જોસો રહે. આવું ગાંડુંઘેલું શું બકે છે?" તે ઉપરથી દેવ બોલ્યા: "હું અહીંનો અધિકારી છું. આજ પહેલાં તમે માફ દાણ નહિ આપીને મારી સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તમારાં આજ સુધીનાં બધાંજ કરતૂં હું બાણું છું." આવું સાંભળીને બધી ગોવાળણે હસી પડી અને કહેવા લાગી કે, "અમે બધી પરણેલી સ્ત્રીઓ છીએ, તું અમારા શરીરે હાથ લગાડે છે તે સારું નથી કરતો. તારે જે કહેવું હોય તે છેટે જાઓ રહીને કહે. પરાઈ સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં ઉપર કેમ હાથ નાખે છે? આ વાત જો અમારા ઘરના બાથડાઓના બાણ્યામાં આવશે, તો તારી અને અમારી વચ્ચે વાત બગડી જશે." આટલું બોલતાબોલતામાં તો તે સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણમાં ટીહરિ પ્રકટ થયા અને તેથી તે સ્ત્રીઓથી બીજે કહીં વળાયુંજ નહિ. તેમનું મર્મનું સ્થાન ચિત્ત, જે તેમનાથી વારંધડીએ દૂર ભમ્યા કરતું હતું, તેજ પકડાઈ ગયું; એટલે પછી શું બાકી રહ્યું? તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તે રીતે તેઓ ભગવાનના હાથમાં પકડાઈ

ગઈ, તેથી કરીને તેમનું આવાગમનનું બહાર પરવારી ગયું અને તેઓ કૃષ્ણસ્વરૂપમાં એવી વિલીન થઈ ગઈ કે, ત્યાંથી તેમનો પાછા આવવાનો સંભવજ ન રહ્યો. ત્યારે હવે તમે ખાલી ચિંતા કરીને તડકડાટ કરશો તે બધો નકામો બાળુજો. તમારા પ્રારબ્ધમાં જે નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું, તે આજે સાચું પડી ગયું.

૩૮૧૬-અરે હરિ ! તારૂં તેજ શામળું છે અને હું ચંપાની કળીના જેવી ગૌરવણી છું. પણ તારૂં દર્શન થયા પછી હું તારા જેવી કાળી બની જવાની છું. પછી લોકો મને ધિષ્ઠારશે. માટે તું એક દેારે ઊભો રહે. આમ ગાંડાની માફક ચાળા કરીશ નહિ. ઓ ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોના ગોવાળ ! તને હું કેટલી વાર કહું ? અરૂંધા નંદનાપોરિયા ! સ્વચ્છંદિ ! તારી કામળીમાં નવસો કાણું છે. તારા શરીરમાંથી નહારી ગંધ આવે છે; કારણકે તું લોકોનાં ઘરમાંથી દૂધ, ઘી, માખણ એવું એવું ચોરી ખાય છે. હું તો નાનુક ચંદ્રિકા જેવી છું. મારી લોકો મરફરીઓ કરે છે અને મારા ભણી જોઈને મારો તિરસ્કાર કરે છે. ઓ દેવ ! મેં તારૂં દર્શન કર્યું ત્યારથી તારાં લક્ષણ મારામાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે. તે જોઈને લોકો મને હસે છે. તને તો નથી લાજ અને નથી ભય કે શંકા. મને તો સારા માણસો, સાસરિયાં અને પિયેરિયાં ટોકી ખાય છે. તને મારે કેટલી વાર કહેવું પડશે ? તું મારી બે આંખની પણ શરમ રાખતો નથી ! તુકારામ કહે છે કે, ગોપીઓનો પતિ જે મારો સ્વામી થાય તે તેમનું કહ્યું કરતો નથી અને તેમના હાથમાં પોતાનો હાથ આપતો નથી; તે તેમનાથી સહન થતું નથી, એવું સમજીને તેણે તેમનો (ગોપીઓનો) અંગીકાર કરીને તેમને જીવન્મુક્તાની પદવી આપીને સુખી કરી દીધી છે.

૩૮૧૭-પાંચસાત ગોવાળણો લેગી થઈને યશોદાની આગળ

કૃષ્ણે કરેલા ઉત્પાતને વિષે ક્ષરિયાદ કરવા ગઈ. તેઓ બોલી: “ આવો લોકોથી નિરાળો ચોર અને દાંડિયો છોકરો તેં શા સારું પેદા કર્યો ? અમારાં શીકાં ઉપર દૂધ, દહીં, માખણ એમાંનું કશું સાબુનું સમું રહેતું જ નથી. ઘરમાં પેસીને બધું ખાઈ જાય છે અને પાછાં કમાડ હતાં તેવાં ને તેવાં વાસી દે છે. અમારાં છોકરાંને પણ તેણે ફાસલા-વીને બગાડી માર્યાં છે. અરે યશોદાબાઈ ! બીજું શું કહીએ ? અમારી વહુઓને પણ તેણે ગાંડી કરી મૂકી છે. હજી પણ જો તું તેને ઠીક કરીને શિખામણ દે તો કદાચ સુધરી જાય. નહિ તો અમે અમારા જીવની પરવા કરવાની નથી. અમે બધી લેગી થઈ ને તેને ખૂબ મારીશું. પછી ઓ યશોદા ! તારી અને અમારી પ્રીતિમાં વિધ્ન આવીને જીભું રહેશે. તારો છોકરો લૌકિક વ્યવહાર અને માફ તાફ એમાંનું કશું જાણતો જ નથી. મનમાં જે આવે તે કરી નાખે છે. અમારાં ઘરને સૂનાં દેખીને તે માંદા પેસી જાય છે. મારા સાસરાના ઘરની છોકરીઓને બચ્ચીઓ કરી વળે છે, કોઈને આ-લિંગન દે છે, કોઈના અંગ ઉપર દળી પડે છે અને શીકાં ઉપર મૂકેલાં દૂધદહીંના ઉપર સારી પેઠે હાથ મારે છે. ઓ યશોદા ! તેને પકડવા જઈએ છીએ ત્યારે તે હાથમાં આવતો જ નથી. માટે હવે અમે એની શરમ રાખીશું નહિ. જે ઘડીએ તે અમારે હાથ આવી ગયો, તે ઘડીએ અમે તેને અમારી મરજીમાં આવશે તેમ કરીશું. અમે બહુ દહાડા તેનો ત્રાસ વેઠ્યો, કારણકે અમે તારે કાને વાત નાખી ન હતી. પણ હવે તારો એ લાડકવાયો એકનોએક છોકરો જે દહાડે અમારા હાથમાં પકડાઈ જશે, તે દહાડે અમે તેના પગ અમારા જીવની સાથે બાંધી દઈશું અને એવો બાંધી રાખીશું કે તેનું જરા પણ જોર ચાલવાનું નથી. વળી જે ઘડીએ અમે તેને અમારું દ્રવ્ય અને અમારા પ્રાણ આપી દીધા, એટલે પછી અમે એને છોડનાર નથી. ઓ યશોદા ! આ અમારા જીવનું

તો જે થવાનું હોય તે થાઓ.” તુકારામ કહે છે કે, યશોદાએ ચક્ર-પાણીને પોતાના હાથ વડે પકડીને ગોપીઓના હાથમાં આપી દીધા અને તેમને કહ્યું કે, “તમે સૌ વારેઘડીએ મારા છોકરાને આ-કરા બોલ કહીને બોલાવશો તો તેથી તમારા મોઢાની ચળ લાગશે અને મારા છોકરાને સુખ થશે. તેનો જ્યાં હાથ અડકે છે ત્યાં દુઃખમાળાની રેલમછેલ મચી રહે છે.” તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામીને જોઈને ગોપીઓ દેશકાળ અને દેહભાવને ભૂલી ગઈ.

૩૮૧૮-એક ગોવાળણ હરિના વિરહતાપથી અતિ :વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને હરિની ધૂનમાં ભાનભૂલી થઈને ગમે તેમ ખડવા મંડી ગઈ. તે બોલી: “અલિ! આ રહ્યા હરિ! પેલા રહ્યા હરિ!” પણ થોડી વાર પછી વળી તેને જરાક શુદ્ધિ આવી, એટલે ઉદાસ થઈ ગઈ. પોતાના શરીરની કાળજી ન કરતાં લોંચ ઉપર આજો-ટવા લાગી અને જાણે પોતાની સામે કોઈ જિભું હોય તેમ તે દિ-શામાં જોવા લાગી. તેના વર્તન પરથી એમ લાગતું કે તે પોતાનાં જાતિ, કુળ વગેરેથી વેગળી થઈ ગઈ છે અને તેના મનમાં લોકલ-જન જેવું કંઈ રહ્યું નથી. તેને કેવી રીતે શુદ્ધિમાં લાવવી તેનો કોઈને કશો ઉપાયજ સૂઝતો ન હતો. પોતાની સામે કોણે કોણે જિભાં છે, તે પોતાનાં છે કે પરાયાં, તેનું તેને ભાન રહ્યું ન હતું અને એક શ્રીપતિનું નામ દહદહને તે રડતી હતી. આ જોઈને તેની સામે જિલેલી ખીજી ગોવાળણેને બહુ નવાઈ લાગી અને તેઓ એકબીજાની સામે જોઈને હસવા લાગી. તેને ઘરમાં રહેવું ગમ્યું નહિ, તેથી તે જીડીને જંગલ ભણી નાસી જવા લાગી. તેના ચિત્તની અંદર ભગવત્સ્વરૂપનો પ્રભાવ જામી ગયેલો હોવાથી, તેને કોઈ ખાંધી રાખવા જાય, તોપણ તે ખંધાય એવી રહી ન હતી. સાસ-રિયાં અને પિયેરિયાંના સંબંધને તે તદ્દન ભૂલી ગઈ હતી. તેને શ્રીહરિને જોવાની પ્રણા લાગી લાગેલી હોવાથી, ખીજાં બંધાને

તેણે વિચારી દીધાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, ઓ ગોવાળણો ! તમે નિશ્ચિંત થઈ જાઓ. એના ઉપર કોઈ કચો ભેરનુલભ કર્યો નહિ. બહુમત વડે અથવા તર્કવાદથી જે નિર્ણય થઈ શકે તે બધા કરતાં કોઈ ભુલાવ પ્રકારનો નિર્ણય આજે તેના મોઢામાંથી નીકળ્યો છે.

૩૮૧૯—“ અત્યા કૃષ્ણ ! ચાલ, આપણે ‘ભાતુકલી’ નામની રમત રમીએ. ” એક બાણીએ ન્યાં આવી સૂચના કરી એટલે ખીજી બધી ગોવાળણો ત્યાં ભેગી થઈ ગઈ. પણ દેવ પોતાની માયાનો ભેદ કોઈને સમજવા દેતા ન હતા. પોતાની માયાને તે પોતેજ બાણી થકે છે. હું રમત રમું છું એવું જો કે તે સૌને જતાવના હતા; તોપણ તેમનું લક્ષ તો તેમના સ્વરૂપમાજ રહેતું હતું. ગોવાળણોને દેવની સદાને માટે લગન લાગી ગઈ હતી, તેથી દેવ પણ તેમની પ્રીતિને અંભારીને તેના વિરેના સંકલ્પ પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યા. તે ગોવાળણો મન, વાણી અને શરીર વડે ભગવત્ સ્વરૂપમાં અનન્ય નિષ્ઠાવાન બની ગઈ હતી અને તેમના મનની તમામ વાસનાઓ ભગવાનમાં સ્થિર થઈ ગઈ હતી. એકાંતમાં હરિચિંતનદ્વારા મળનારું સુખ તે ગોવાળણોને જંગલમાં પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. બધી ગોવાળણો ભેગી થઈ છે, એમ બાણીને તેમની માથે સંભાપણ કરીને તેમના ઘરમાં (ચિત્તમાં) પ્રવેશ કરવાનો હરિએ સંકલ્પ દીધો અને પોતાના ઘરમાંથી નીકળી ગોવાળણોના ઘરનાં માણસોને બાણ થાય નહિ એવી રીતે તેમના ઘરમાં પેસીને તેમના સૌના ચિત્તરૂપી માળણની ચોરી કરી. તુકારામ કહે છે કે, આનંદથી મસ્ત બની ગયેલી તે ગોવાળણો પોતે પોતાની સાથેજ રમત રમતી હતી. તેઓ પરાયા લોકોનો ત્યાગ કરીને ન્યાં એકલા નારાયણ સિવાય કોઈની સાથે કશો દ્વેતમંબંધ સંભવતોજ ન હતો એવી એકાગ્રી સ્થિતિમાં સ્થિર થઈ ગઈ.

૩૮૨૦—એક દહાડો દેવ રમતા રમતા યમુનાને કિનારે જઈ.

ચડયા. ત્યાં તેમણે કેટલીક સ્ત્રીઓને નાગી નાગી નાહતી દીઠી. તે ઘડીએ દેવે પોતાની એક ખરેખરી મજેની રમત રમવા માંડી. તે એવી રીતે કે, પોતાને કોઈ ભેધ શકે નહિ એમ દેવ નદીને કિનારે જઈને ત્યાં પેલી સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં, ચોળીઓ વગેરે જે કાંઈ પહેરવાનાં વસ્ત્ર હતાં તે બધાં લઈને નાઠા. એવી રીતે તેમણે આજની રસિક ક્રીડાની શરૂઆત કરી. પછી તે સ્ત્રીઓ ભગવાનને પગે પડીને તેમના કાલાવાલા કરીને પોતાનાં વસ્ત્ર પાછાં માગવા લાગી, પણ તેમણે આપ્યાં નહિ. કોઈની સાડીઓ, કોઈની ચોળીઓ એમ નાના પ્રકારનાં જાડાંપાતળાં વસ્ત્રો લઈને દેવ નાઠા અને કદંબના ઝાડ ઉપર ચડી ગયા; પછી બધાં લૂગડાં ઝાડની ડાળીએ મૂકીને પોતાની આગળ નમ્મ હાલતમાં જીલેલી સ્ત્રીઓના ભણી બેવા લાગ્યા. તેઓને થતો હોશ ભેધને પોતે ઝાડનાં પાંદડાંની અંદર પોતાનું મોઢું સંતાડીને ખડખડ હંસવા લાગ્યા. તે સ્ત્રીઓ નાગી થઈને પાણીમાં જળક્રીડા કરીને ગમત કરતી હતી. કોઈ પાણીની અંદર અપળતા સહિત દૂબકીઓ મારતી હતી, કોઈ એકબીજાના ઉપર પાણીની છાલકો મારતી હતી, કોઈ એકબીજાને ચાલાકીથી પજવતી હતી, એમ અનેક રીતે તેઓ પરસ્પર જળકેલિ કરવામાં રત થઈ ગઈ હતી. એવામાં કોઈ કોઈ પાણીની બહાર આવીને પોતાનાં લૂગડાં ખેળવા લાગી; પણ ત્યાં તો લૂગડાં મળેજ નહિ ! પછી તેઓ એકબીજાને કહેવા લાગી કે, “ આપણાં લૂગડાં અહીં હતાં તે ગયાં ક્યાં ? કોઈ ચોરી ગયું હશે કે શું થયું તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી. હવે આપણે લૂગડાં વગર ઘેર જઈ પણ કેવી રીતે ? ” એટલામાં દેવ ખડખડ હસી પડયા, તેથી તે સ્ત્રીઓની નજર તેમના ભણી ગઈ, એટલે તેઓ શરમાઈ ગઈ અને પાણીમાં પેચીને પોતાના અવયવોને હાથ વડે ઢંકાય તેટલા ઢાંકીને દેવના કાલાવાલા કરવા લાગી કે, “ તું અમારી સૌની લજ્જાનું રક્ષણ કર.

આ ઘડીએ તું મોઢથી જે માગી લઈશ તે અમે તને આપીશું.” દેવ બોલ્યા કે, “તમે ખાલી બકબક કરવાનું રહેવા દો અને બેઉ હાથ જોડીને મારી સામે આવીને બિલી થઈ જાઓ.” દેવને ખાવાની ભૂખ નથી, ઘરેણાંમાંની લાલચ નથી, પૈસાટકા જોઈતા નથી, તે તો સૌને એટલુંજ કહે છે કે, તમે એકાગ્રચિત્ત કરીને મારી પાસે આવો. તુકારામ કહે છે કે, દેવનું આવું કહેવું સાંભળીને તેઓ એકબીજાનાં મોઢાં લણી જોવા લાગી અને બોલી કે, “ચાલો ત્યારે, આપણે લાજશરમ મૂકીને દેવની પાસે જઈએ.” આવું કહીને તેઓ બેઉ હાથ જોડીને બોલ્યાથાડ્યા વિના બિલી રહી. આ રીતે દેવે તેમની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું.

૩૮૨૧-એક ગોવાળણ બોલી કે, “દેવે મારા લૂગડાનો છેડો પકડી લીધો છે અને તે કેમે કરતાં છોડતોજ નથી. તે આવું કરશે તેની જો મને ખબર હોત તો હું તે રસ્તે એકલી જાતજ નહિ. આવા વિકટ જંગલમાં તે કેાણ જાણે કયાંથી આવી લાગ્યો.” આ હરિ! તું મારા લૂગડાનો છેડો છોડ અને મને મારે રસ્તે જવા દે. મને મોડું થશે તો મારાં ઘરનાં વઢશે. મારાં સાસુસસરા બહુજ અદેખાં છે. તેમને ધાને જો આ વાત ગઈ તો મારી આજરૂના કાંકરા થઈ જશે. મારી બહેનપણીઓ અહીં મારી પાસે હતી તેઓ આલી ગઈ, ત્યારે તને મારું લૂગડું ઝાલવાનો લાગ મળી ગયો. તારાથી હું જરાક વેગળી રહી હોત, તો હું કેમ કરીને તારા હાથમાં આવત? પણ હું તારી નજીક હતી તેથી તું એકદમ આવીને મને વળગી પડ્યો.” આ પ્રમાણે તે દેવની સાથે બોલતાં બોલતાં આજરે થાકી ગઈ; કેમકે દેવે તેના હાથને એક આંધકો મારીને તેનું જોર હરી લીધું હતું. તુકારામ કહે છે કે, મારો સ્વામી ભોગ કરવામાં ઘણો ચાલાક છે. તે જેની સાથે ભોગ કરે છે તેની લોકિક લજ્જાનું પણ તે રક્ષણ કરે છે.

૩૮૨૨-“ ગાયો અને તેમના ગોવાળ યમુનાને કિનારે પાણી પીવાને માટે જગન્નાથ કૃષ્ણની જોડે હમેશાં આવ્યા કરે છે. ત્યાં નદીને કિનારે આવેલા મેદાનમાં ત્રણ ગુણથી અતીત, શુદ્ધ સત્ત્વભાવનો દડો ધનાવીને તેઓ ણધા રમે છે, તે આપણે જોવા જઈએ.” એવું ગોપીઓ એકબીજાને કહેવા લાગી. તે ગોપીઓ ભગવાનના ઉપર અતિ કામાસક્ત હતી. તેથી કરીને તેમનું મન ભગવાનને જોવાને ધણું ઉત્કંઠિત હતું. પછી તેઓ પાણી ભરવાનું ણહાનું કાઢીને દસપંદર જણીઓ લેગી થઈને ઘર ણહાર નીકળી પડી અને વાતો કરતી કરતી જવા લાગી. યમુનાને કિનારે તેઓ આવી તો ખરી; પણ લૂગડાં ધોવાનું તેમને લાન રહ્યું નહિ; કેમકે તેમનાં ચિત્ત કૃષ્ણના રૂપ તરફ ખેંચાઈ ગયાં હતાં. આ રીતે તેમને તેમની જાતનું અને જાતિકુળનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું. તેઓ પોતાની આંખનો એક પણ પલકારો ન મારતાં એકીટકે કૃષ્ણના ભણી જોતીજ ગઈ. કોઈ કોઈ ગોવાળણો હાંત ઘસતી હતી. તેમની હાંત ઘસવાની ક્રિયા તો અંધ થઈ ગઈ; પણ તેમની આંખની આંખ તો મોઢામાં ને મોઢામાંજ રહી ગઈ. ત્યાં વાળાં વાગતાં હતાં અને દોઢાનો દોલાહલ મચી રહ્યો હતો; પણ તેમાંનું કંઈજ તેઓ સાંભળતી ન હતી. તેમનું ચિત્ત તો શ્રીકૃષ્ણના વેણનાદને સાંભળવામાંજ તન્મય થતી ગયું હતું. વૃકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણે આવી રીતે તેમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા.

૩૮૨૩-એક ગોવાળણ કહેવા લાગી કે, “ઓ દેવ ! તારી સોળત મેં કર્યાંથી કરી કે જેથી કરીને હું આખી દુનિયાની બત્રી-શીએ ચડી ગઈ ! ઓ ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોનું રક્ષણ કરનારા દેવ ! તું શુણ્ણાતીત છે, માટે તું મારાથી વેગજો રહે. મને જૂઠી વસ્તુનો છંદ લગાડીશ મા.” ભગવાને પોતાના રૂપના આકર્ષણ વડે તેની ચિત્તવૃત્તિ હરી લીધી હતી, જેથી કરીને આ દેહ તે હું પોતે અને



દેહનાં મંબધીઓ તે માગં મંબધીઓ, જો બધું તેના મનમાંથી નીકળી ગયું હતું. તુકારામ કહે છે કે, મારો સ્વામી મારી માથે બોલવાના અબોલા લે છે, પણ માગજીવની અંદર જઈને લગાઈ જાય છે.

૩૮૨૪-હરિ-સ્વરૂપનો ભોગ કરવામા બહુ મજા પડે છે. પણ જો માગ મિત્ર ! તેનું મોઢેથી વર્ણન કરી શકાતું નથી. શ્રીહરિએ પોતાના રંગવડે માગ હૃદયને ભરી દીધું છે, તેથી ઠરીને આ મારો દેહ તે હું પોતે અને આ માગ દેહના મંબધીઓ એ બધું હું ભૂલી ગયો છું. મારી દૃષ્ટિ જે દહાડાની હગ્નિના સ્વરૂપના ભણી વળી છે, તે દહાડાની ત્યાથી પાછી ફરી જ નથી મેં મારૂં મન ચિત્ત કરીને તેના ચરણમાં ચોટાડી રાખ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, આ માગ સ્વામી કૃષ્ણનો મેળાપ થયો. જોટલે પહેલાના મંબધો તૂટી ગયા જ નાણવા.

૩૮૨૫-મેઘના જેવું સ્થામ જેવું શરીર છે જોવા દેવનું દર્શન કરીએ છીએ, ત્યાંજે તે ઘણા જ મુદ્દા દેખાય છે તે મારા મનની અંદર આવીને ભરાઈ ગયા છે, તેથી કરીને હવે મારે કોઈનાથી શરૂમાવાનું રહ્યું નથી. મારા જીવને તે પોતાના જીવનના કરતા પણ વધારે પ્રિય છે અને એક ક્ષણ વાગે મારે પણ હું તેમને માગથી વેગળા થવા દેતો નથી તુકારામ કહે છે કે, આવી પ્રિયતિમા રહેનારી હું તે દેવની દામી હોવાથી હું પણ મારા સ્વામી વિશ્વભરના જેવી જ થઈ ગઈ છું.

૩૮૨૬-કોઈ એક જોવાળણુ લગવાનું રૂપ જોઈને મોહિત થઈ ગઈ, તેથી તે 'દૂધ લો દૂધ !' એમ બોલવાને બદલે 'હરિ, લો હરિ !' એવું બોલવા લાગી તેણે હરિનું જે રૂપ પોતાની આંખે દીઠે તે તેના મનમા એવું વસી ગયું હતું કે, તેના મોઢામાંથી પણ હરિનું જ નામ નીકળવા માડ્યું. તે પોતાની જાતને તદ્દન ભૂલી

ગઈ અને ક્રૂર ગોવિંદના સ્વરૂપજ્ઞાનના આનંદની અંદર રૂપી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, લોકો તેને જોઈને હસતા હતા, પણ તેનું તેને કંઈજ ભાન ન હતું.

૩૮૨૭-ગાંધી તૈયારી કરી લીધા પછી સત્યભામા ચોતાના રંગમહેલમાં ભગવાનની વાટ જોવા લાગી. પણ એ પ્રમાણે વાટ જોતાં જોતાં તેની આખી રાત વીતી ગઈ, છતાં ભગવાન આવ્યા નહિ. તેનું અંતઃકરણ કામાતુર હોવાથી તે નિરાશ થઈને ઉઠાસીન ચિત્તે પડી જ રહી. એટલામાં ભગવાને આવીને બારણું ખખડાવ્યું. ત્યારે સત્યભામા બોલી બિટી કે, “ હે દેવ ! તમારું અહીં કામ નથી. જાઓ, જ્યાં તમારે જવું હોય ત્યાં. તમારો મારા પ્રત્યે કેવો ભાવ છે તે તો હું જાણી ગઈ છું. તમે તમારી મતલબ સાધી લેવા પૂરતો બહારથી પ્રેમનો દેખાવ માત્ર કરો છો. તમે જે કંઈ કહો છો તે બધુંજ જૂઠું છે, —માયિક છે. તમે જાણી જોઈને છેક પદોદ્ધિયે આવ્યા તેને માટે મારે તમને કંઈજ કહેવું નથી. હુંજ મોઈ ગાંડી છું. મેં જ્યારે નારદને તમારું તુલાદાન દીધેલું તે ઘડીએ અને બીજી વાર જે દહાડે હનુમાન મળવા આવેલા તે વારે તમે મારું કંઈ થોડું અપમાન કરાવ્યું હતું ? તે હજી હું કંઈ ભૂલી ગઈ નથી. આ બધાં તમારાં ચરિત્ર હું જાણું અને છતાં તમારા બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખું, એવી હું મૂખી નથી. આજ-સુધીમાં તમારે વિષે મારા મનમાં જે કંઈ શ્રમ હતો તે બધો આજે ટળી ગયો. તમે ઘણાજ સારા છો એ હું કબૂલ કરું છું, પણ બોધ્યા પ્રમાણે તમે ચાલતા નથી; તેથી તમારા બધા ગુણ માર્યા જાય છે અને તમે છેકજ નકામા બની જાઓ છો.” તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મારા સ્વામી એવા ચતુર છે કે તેમનો કોઈ પારજ ન પામે.

“હે મારી પ્રિય સખિ ! તું આવાં કૂર મહેલોં વડે મને-શા સાડી વીધી નાખે છે ? મારી પાસે બીજી કોઈ આવી હોય તો દેવ બધી વાત બોલે છે. આવા આકરા બોલ તું મને શા માટે સંભળાવે છે ? તું તારા મનમાં જ જરા વિચાર કરી જો અને તારા દેહનો ભ્રમ જે તને ભૂલ ખવડાવે છે, તેને એક બાબુએ ફેંકી દઈને તું તારી બુદ્ધિને સ્થિર કરી દે. આ માડું અને આ પરાયું એવી જૂઠી લવરી તેં આજ સુધીમાં તો ઘણી કરી; પણ એ બધી ઉપાધિ છે. માટે હવે તું તારી વિવેકદષ્ટિને ઉઘાડ અને શુદ્ધિમાં આવી જા. સ્ત્રીએ પોતાના પતિનું કોઈને દાન દીધું, એવો એક પણ દાખલો દુનિયામાં કહી બને ખરો કે ? જે વાત કહી બની જ નથી-બની શકતી નથી તે તેં મને કહી, પણ મેં બધું સાંખી લીધું. હું કેટલો બધો સારો છું ! આમ હોવા છતાં તું જ રિસાઈ બેસે છે તે જોઈને મને નવાઈ લાગે છે. તારું મેં કોઈ દહાડો અપમાન કરાવ્યું હોય તો કહે. દક્ષ તારું અભિમાન ઉતારવાને માટે જ મેં હનુમાનને તેડાવેલ, એટલી વાત ખરી. પછી એમાંથી તો હનુમાન અને ગરુડ લડી પડ્યા અને ગરુડને કેટલું બધું સહન કરવું પડેલું ? મને રામ બનવામાં અને રૂકિમણીને સીતા બનવામાં કેટલું બધું કष्ट વેઠવું પડેલું ?” તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તેને ખરાખોટાનો કથો વિચાર જ હોતો નથી.

૩૮૨૯—દેવનું આલું કહેણ સાંભળીને સત્યભામા બોલીઃ “હે દેવ ! સાંભળો. તમે કહો છો કે, ‘હું ઘણો ભલો છું,’ ત્યારે હું તમને પૂછું છું કે, સારા માણસે તો સર્વત્ર સમાનદષ્ટિ રાખવી જોઈએ કે નહિ ? જો તમે સમદષ્ટિવાળા હો, તો તમારે આટલી બધી ઠગાઈ કરવી પડે છે શા માટે ? ખરી વાત એવી છે કે, આ બધા તમારા ઢોંગ છે અને ઢોંગ કરવામાં તમે ઘણા પ્રવીણ છો. ત્યારે હે દેવ ! તમે મારા આગળથી ચાલ્યા જાઓ. સત્રાજિત રાજાની

પુત્રી સત્યભામા તમને કહે છે કે, તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે વાતો કરવામાં ઘણા ચતુર છો તે હું જાણું છું. તમે આવું કહીને મને આજ લગી કળી. તમારો વિયોગ મારાથી મહન થયો નહિ, તેથી હું ખૂબભાવપૂર્વક તમારી પાસે આવી. મારા પૂર્વજન્મમાં મને એવી ઇચ્છા હતી કે, આવતા જન્મમાં હું તમારી સાથે ને સાથેજ રહું. પણ તમે મને નિરાશ કરી. તમે આવું કરશો તે હું જાણતી ન હતી. તમારાં કારસ્તાનનો કોણ પાર પામ્યું છે? શું કરે? મારા કામાસક્ત હૃદયેજ મને ફસાવી મારી. તેને લીધે તો મારે આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે. નહિ તો તમારી કૃતિથી શું હું અજાણી હતી? બ્યલિચારી તરીકે તમે આખી દુનિયામાં નામ કાઢ્યું છે. તમારા ગુણનો મહિમા તે મારે કેટલો વખાણવો? તમારે વિધે કહેવા જાઉં છું ત્યારે મોઢેથી બોલ નીકળતા નથી; કારણકે તમે નિશુલ્લ અને નિધુર છો. તમારી આગળ પોતાનું—પરાયું, મા, ખડેન એવું કશું છેજ નહિ. તમે સામુવહુને લડાવી મારીને જીભા જીભા તમારો જુઓ છો.” સત્યભામાના આવા બોલ સાંભળીને વૈકુંઠાધિપતિ ભગવાન બોલ્યા કે, “આજ સુધીમાં થયું તે થયું. હવે તેને ફરીથી યાદ કરીશ નહિ. આજ પછી હું એવું નહિ કરું.” તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, લક્ષ્મણસહદેવે આ પ્રમાણે સોગંદ ખાઈને કહ્યું.

૩૮૩૦—“ અરે કૃષ્ણ ! હું એકલી છું, તેથી હું તારી સાથે રહેવા ઇચ્છું છું. આ વનમાં મને લય લાગે છે અને હું તો એક નાની ઉમરની નારી ! ઘેરથી નીકળતી વખતે મારાં માળાપે મને ઘણીય ના કહી, તે છતાં જો હરિ ! મારા શા લોગ લાગેલા કે, હું તારી સાથે ચાલી નીકળી ! રસ્તે જતા લોકો વાતો કરે છે કે, તું તો લખાડી છે. આમ બાણવા છતાં મને તારી સોબત કરવી ગમતી હતી. બોરડીના ઝાડ ઉપર પાકાં ગલ જેવાં બોર લાગ્યાં

હતાં, તે જોઈને હું તે આડ આગળ જઈ પહોંચી. એટલી વારમાં હરિ ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેનું મને લાન રહ્યું નહિ. આગળ ચાલતાં હું કાંટાની ઝાડીમાં ગૂંચવાઈ પડી. કૃષ્ણે શું કરવા ધાર્યું છે, તેની મને સમજણ પડતી નથી.” તુકારામ કહે છે કે, આપણે જે રસ્તે યઈને આવ્યા હતા તે રસ્તે પાછા વળી જઈએ અને હરિનાં દર્શન કરીએ; એટલે આપણે પગે કાંટા વાગવાનો ભય નથી.

૩૮૩૧-“ઓ મા ! તું મને ઘેર તેડી જવા આવી છે, પણ મારી સાથે તો નંદનો પુત્ર કૃષ્ણ રમે છે. મારા અને તેનો મેળાપ આજે ઘણે દહાડે થયો છે; તેથી તેનાથી છટા થવાનું મને ગમતું નથી. તેના મીઠા કેમળ શખ્તો મને સાંભળવા ગાહુ ગમે છે અને તેનું મોહું જોતાં મારી આંખો એક પલ્લકારે પણ મારતી નથી. આજે સવારમાં તો હું સૌની આંખચોરીએ અહીં ચાલી આવી; ત્યાં વળી પાછી તું ક્યાંથી મારી પાછળ પાછળ આવીને ઊભી રહી ? મારા વગર તારું કયું કામ અટકી પડ્યું છે તે કહે ? તમે બધાં સાંજનાં સમયમાં છો, ત્યારે મને શું કરવા ઘરમાં ગોંધી રાખે છે ?” તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી વૈકુંઠનાથની સાથે મારે જરા છૂપીવાત કરી લેવી છે, માટે તમે જરા એક કોરે ઊભાં રહો.

૩૮૩૨-“હવે હું પાછી આવવાની નથી. દેવની પ્રીતિને વશ થઈને હું અહીં આવી છું. આવું કરવા માટે દુનિયાના લોકો મારા ઉપર ગમે તેટલા ખીજે બળે, પણ તેથી તેઓ કરીકરીને કરવાનું શું હતા ? તમે જૂઠો કેલાહલ શા માટે કરો છો ? તમે જે કાંઈ કહો છો તે બધું જ જૂઠું છે. આ દેવનું મેં દર્શન કર્યું ત્યારથી મારું મન અને મારાં નેત્ર જેડ તેના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ ગયાં છે. ત્યાંથી તેમને એક ક્ષણ વારને માટે પણ અળગાં થવું ગમતું નથી. કોઈ પણ જાતના કામકાજમાં ચિત્ત લાગતું નથી. ખીલની

સાથે બોલવાનો પણ કંટાળો આવે છે. હું શું કરું? માફ કરજી શ્રીહરિ પ્રત્યેના કામળાણથી વીધાઈ ગયું છે. લગવાનથી છૂટા થઈને જીવવું તે કરતાં તો એવા જીવતર ઉપર આગ લાગે તે વધારે માફ. હરિએ મારા મનને મેં હમણાં કહ્યું તેમ ખૂબ જોરથી કેદ કરી રાખ્યું છે, તેથી હવે તે કદી પાછું ફરે એવો સંભવ રહ્યોજ નથી.” તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાળણ બોલી કે, “હવે મારે વિપે કોઈએ મોટી મોટી આશાઓ રાખવી નહિ; કારણકે મારો દાતા દેવ અને હું બેઠે એકજ પચારીમાં ભેગાં સૂઈ ગયાં છીએ.”

૩૮૩૩-હરિની સાથે રત રહેનારી ચપળ સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં આવતી નથી. જે વાચ્યત્વ છે તેનું વર્ણન વાચા દ્વારા થઈ શકતું નથી. મતલબ કે, શ્રીહરિના આનંદનું વર્ણન વાણી કરી શકતી નથી. આ બાબતમાં હવે કરવું શું અને જવું કયાં? તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાળણને ત્યારથી દેવનો રસ લાગી ગયો ત્યારથી તે ઉદાર સ્ત્રી દેવતુલ્ય થઈ ગઈ.

૩૮૩૪-ગોવાળણો બિચારી મહામહેનતે ભેગી થઈ અને એકબીજાને કહેવા લાગી કે, “આજે આપણે આપણા ઘરની ચોક્કી કરીએ અને દેવ ઘરમાં પેસવા આવે એટલે તેને પકડીને ઘરમાં ગોંધી મૂકીએ.” આવો મનસૂબો કરીને બારણાને ઓથે પાંચસાત બાણીઓ ચૂપકી સાધીને-બિચી રહી. તેમને એટલી તો ખબર હતી કે, દેવ રોજરોજ અમારાં ઘરમાં ચોરી કરવા આવે છે. તેને ગમે તેટલી શિખામણો દીધી પણ કોઈનું કંઈ કાને ધરતોજ નથી. માટે હવે જો તે એક વાર આપણા હાથમાં આવે તો તેને જીવને સાટે પણ છોડીશું નહિ. ગોવાળણોએ પોતાને પકડવાને માટે કેવી તકબીર રચી છે, તે દેવ તો બહુતાજ હતા; તેથી તે ખાસ બાણીએષને તેમને ઘેરજ ચોરી કરવાને સાડ આબ્યા.

પોતાના બેડીદારને તેમણે બહાર બિભા રાખ્યા અને પોતે હમેશાં જે બારણેથી ઘરમાં પેસતા હતા, તે બારણેથી પેઠા પણ ગોવાળ-હોની ધાકે સામે મોઢે નેતા નેતા અને સંતાતા છુપાતા હળવે પગલે ચાલતા ચાલતા ઘરમાં પેઠા. ઘરમાં પેઠા પછી તેમણે પોતાના મોઢા આગળજ શીકાં ઉપર માખણનો ઘાડવો દીઠા. તેમણે તેને શીકા ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યો અને તેમાં હાથ ઘાલીને પ્રથમ થોડુંક માખણ ચાખી નેચું. તેમાંથી જે સાફ સાફ હતું તેના ગોળા હાથમાં લઈ લીધા. જે ગોવાળણો ઘર સાચવવા બેઠી હતી, તેના ઘરમાં દેવે નાણીને ધધારે બગાડ કર્યો. દૂધ, દહીં, માખણ જેટલું ખવાય તેટલું ખાધું અને ચોરી કાણે કરી અને ની રીતે કરી, તેની એધાણી રાખી જવાના હેતુથી માખણવાળા તથા ત્યાંના ત્યાંજ લૂછી નાખ્યા. જેના ઘરમાં પોતે પેઠા હતા તે વાળણે આ બધું જોઈ લીધું. પછી તેણે મૂળગંધવાળું મર્મદ્વાર તુપૂર્વક વાસી દીધું અને લગવતસ્વરૂપને પકડીને પોતાના હૃદય-પી ઘરની અંદર ફેફ ફરી રાખ્યું. પછી તે દેવને કહેવા લાગીઃ 'અહો દેવ! તમે મારા ઘરનાં દૂધમાખણ વગેરે કેમ ચોરી ખાધાં? દેવે આજે તમે મારા હાથમાં આવી ગયા છો. તમે આજ સુધીમાં મારે ઘેરથી જે જે વસ્તુઓ ચોરી ખાધી છે, તે બધી હું આજે તમારી પાસેથી અવળી કઢાવું ત્યારે ખરી. જુઓ, તમે મારા ઘરમાં ફેટલો બગાડ કરી મૂક્યો છે?' તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું મુખ નેતાંજ તે ગોવાળણ પોતાનું બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ. યશોદાએ પણ પ્રેમ વટે તે ગોવાળણના મનનું રંજન કર્યું.

૩૮૩૫-હે કેશવ! તું સૌ દેવોનો આદિ દેવ છે અને ત્રેલો-કથનો જીવાત્મા છે. તેથી મારે તને એક વિનંતી કરવી છે તે તું સાંભળ. હું મારી વાણી વટે તારા શુણુનુવાદ ગાઉં અને તારા નામનો મહિમા વખાણું, તેટલા પૂરતું તું મને તારા પ્રેમનું દાન

હે. અમારી જીવનકળા તારા હાથમાં છે. તે તું અમને યોગ્ય અધિકારયુક્ત કરીને આપ. તું કૃપાનો સમુદ્ર છે એમ જાણીને હું તારે શરણે આવ્યો છું. એટલા માટે તું એકલોજ હવે મારો એકમાત્ર આધાર છે. તારા નામસ્મરણથી ભયંકર ક્રોધોત્તુ દહત ધર્મ જાય છે અને ભવસમુદ્રને જોળાવવાની વાટ ઊઘડી જાય છે. તારા સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન કરવું એજ ઉત્તમોત્તમ કૃણ છે અને તેનાથી સંસારવાસના કષ્ટનું નિવારણ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, એ તારાં ત્રણજ નામનો સદાકાળ જપ કરનારને સંસારની બાધા લાગુ પડી શકતી નથી. સંસાર તો એક સૂકા ઘાસ સમાન છે. ત્યાં તેને જરાક જેટલી અગ્નિની બાળ લાગી, એટલે ભડભડાટ બળીને ખાક બની જાય છે. પાપનો રાશિ પણ એજ પ્રમાણે નામસ્મરણથી બળી જાય છે અને અત્યંત નિદાપાત્ર પાપીઓ પણ શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય બનીને ઊભા રહે છે. તમે પતિતપાવન અને દીનાનાથ કહેવાઓ છો, તે તમારું બિરદાવ તમે સાચું પાડો છો. તમે અનાથ જીવોના નાથ છો; તેથી તમે ઓપીઓનો અંગીકાર કરીને તેમના મનના મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, તમારા સેવકો જે કોઈ વસ્તુને માટે મનમા ઇચ્છા રાખે છે, તે તમામ વસ્તુઓ તમે પૂર્ણ કરી દો છો.

૩૮૩૬-જોકુળના સઘળા રહેવાશીઓના મનમા જે જે મનોરથ હતા તે તે બધાજ દેવે પૂર્ણ કર્યા. જેના મનમાં જે વાસના હતી, તેને દેવે અસ્તિત્વ કરી દીધી. જેમણે તેમની જન્મજન્માતરમા ચેવા કરીને તેમને ઋણી બનાવ્યા હતા, તે ઋણને ફેડવાને સાડ પોતે નિરાકાર અવસ્થામાંથી સાકાર બની ગયા. યાદવો પૈદી વસુદેવ અને દેવકીએ ઘણુંજ કષ્ટ વેઠ્યું હતું, કાળજુકે તેમનાં છ સંતાનોને દુષ્ટ કંસે મારી નાખ્યા હતા. તે કંસના આચરણ ઘણાં મૂંઝાં હતાં; તેના દિલમા દયાનો છાટો ન હતો અને પાપપુણ્ય



તથા પારકુ'પોતાનું તેનું પણ તેને કશું લાન ન હતું. વસુદેવદેવ-  
ક્રીનાં પૂર્વોપાર્જિત શુભકર્મોનો ઉદય થયો ત્યારે તેમને પેટે દેવે  
અવતાર લીધો. ત્યાં નારાયણ પોતે દેવક્રીના ઉદરમાં આવીને વસ્યા  
એટલે તેમનાં તમામ પ્રકારનાં જાંધનોનો આપોઆપ નાશ થઈ  
ગયો. બેડને હાથેપગે બેડીઓ અને હાથકડીઓ જડેલી હતી તે  
પણ પોતાની મેળેજ ખૂલી ગઈ. તે પહેલાં કંસે બેડને ઘણા વખત  
સુધી જાંઘીખાનામાં પૂરી રાખ્યાં હતાં; તેમાંથી દેવે તેમને છટાં  
કર્ચાં. આ જાંધાં કાર્યો કરતાં તેમને એક પળવાર પણ પૂરી લાગી  
ન હતી. દેવનો જ્યારે અવતાર થયો, ત્યારે આ નાના બાળકનું  
કંસના ભયમાંથી કેવી રીતે રક્ષણ કરવું તેની વસુદેવદેવક્રીને સૂઝ  
પડી નહિ. તે ઘડીએ દેવેજ તેમને કહ્યું કે, “ મને ગોકુળમાં નંદને  
ઘેર લઈ જાઓ.” તેજ વખતે વસુદેવ બાળક કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ  
ગયા અને તેમને નંદને ઘેર મૂકીને પાછા આવ્યા; પણ વસુદેવને  
જતાં તેમજ આવતાં રસ્તામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ નડી  
નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેનું કારણ એવું છે કે દેવ જેની સાથે  
હોય તેને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન નડતું નથી અને તેને મનમાં ભય  
અથવા ચિંતા કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન નથી.

૩૮૩૭-દેવ જ્યાં ગોકુળમાં આવીને વસ્યા એટલે ગોકુળના  
રહેવાશીઓનાં તમામ હુઃખચિંતા પલાયન કરી ગયાં. નંદને ઘેર  
તો પ્રત્યક્ષ દેવજ પધાર્યા; એટલે તેના ભાવ્યમાં મળ્યાજ શાની? જે  
અવિનાશી દેવ નિરાકાર હતા, તેમણે હુદ્યોનો નાશ કરવાના હેતુથી  
સાકારરૂપ ધારણ કર્યું. વળી તેમને પોતાના લક્ષ્મીનું પણ રક્ષણ કરવું  
હતું. તેટલા માટે રામ અને કૃષ્ણ બેડેજ ગોકુળમાં અવતાર ધારણ  
કર્યો. એમજ કહેા કે, ગોકુળ ગામમાં મૂર્તિમંત આનંદ પ્રકટ થઈ  
ગયો. એનો અર્થ એ કે ત્યાંના જાંધા લોકો આનંદમય અને નિર્ભય  
થઈ ગયા. તે ઉપરાંત ઘેરઘેર લક્ષ્મીનો વાસો થયો, તેથી કરીને

તેમનું પહેલાંનું દારિદ્ર્ય તો ખીને નાહુંજ. તેમનાં સૌના હૃદયમાં નારાયણનો વાસ થઈ જવાથી સૌ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં ક્ષમા, દયા વગેરે ગુણોનો પપ્પ સાથેસાથે વાસો થઈ જાયો તે ગોકુળગામના લોકોએ જપતપ આદિ સાધનો પૈકી કાઢી કઢ્યું ન હતું, પણ તે છતાં સૌને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું, નારાયણે પોતેજ તેમના ઉપર કૃપા કરી, પછી તેમને જપતપ આદિ સાધનોની જરૂરજ ક્યાં રહી? તે આખું ગામજ નારાયણનું પોતાનું બની ગયું તેથી તેમનું સર્વ પ્રકારનું હિત નારાયણેજ કરવું રહ્યું. અખિલ વિશ્વમાં એક વ્યાપક દેવ છે તેના સિવાય ખીજો કોઈ દેવ છેજ નહિ, એવું ભક્તો બાણે છે. એક ચક્રધારી દેવના સિવાય આખા ત્રિભુવનમાં ભક્તોને મનથી ખીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવા ભક્તો દેવનો આનંદ માણવાને સારૂ સર્વ આશાતૃષ્ણા તજીને દેવની સાથેસાથે જન્મ ધારણ કરે છે.

૩૮૩૮-જે લોકો દેવને લઈને રાતદહાડો ક્રીડા કરતા હતા તેમના પૂર્વજન્મના પુણ્યોનો હિસાબ કોણ કરી શકે? જેઓ અતરણાદ્ય આનંદ સહિત દેવની જોડે રમતો રમી, જેમના મોઢાની સાથે પોતાનું મોઢું અડકાડીને દેવે જેમને ચુંબનો કયાં, જેમનું મન કૃષ્ણનો ભોગ કરવાને ઉત્ક્રિષ્ટ હતું, તે કામાસક્ત ગોપીઓએ દેવને ઓળખી લીધા જે જે ગોવાળણોના મન સહિત શરીર કૃષ્ણની સાથે સલગ્ન થઈ ગયા હતા, તેઓ પોતાના ધરખાર, પતિ, પુત્ર, સૌને વીસરી ગઈ તેમના મહાભાગ્યની તુલના ત્રિભુવનમાં કોઈથી થઈ શકે એમ નથી. દ્રવ્ય, લોકાચાર અને માન એ બધા જેમને વિષયત્વ થઈ ગયા હતા, એવી ગોપીઓ વનમાં એકાતવાસનું સેવન કરતી હતી ભગવાનની સાથે ભોગ કરવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને માટે તેઓ એકાત સ્થળને શોધતી હતી જે ગોપીના મનમાં જે ઇચ્છા હતી, અને તેનું જે વ્યવસ્થા રહે તે જિહ્વા નિશ્ચય કરીને, જે

તેની સાથે તે પ્રમાણે લોગ કર્યો અને તેમને સુખી કરી. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો લોગ અને ત્યાગ બેઠી પર છે. પણ સ્ફટિકનો પથ્થર જે પદાર્થના સંપર્કમાં આવે તેનો રંગ ધારણ કરે છે, તેમ દેવ પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે.

૩૮૩૯-સ્ફટિકશિલામાં પોતાનો કશો રંગ હોતો નથી, પણ તે જુદા જુદા રંગને ધારણ કરતી દેખાય છે અને છતાં પણ તે સર્વ રંગથી અલિપ્ત રહે છે; તેમ દેવ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે અને પોતે તેમનાથી નિર્લેપ રહે છે. જેવો તેમના ભક્તોના મનનો ભાવ તેવા તે થઈ જાય છે અને તેમની વાસનાઓને પૂર્ણ કરે છે. ગોપીઓની અને પોતાનાં માતાપિતાની ઇચ્છાઓની તૃપ્તિને અર્થે તે ગોકુળમાં પધાર્યાં. તેમણે કંસચાણૂર આદિ દૈત્યોને માર્યા અને માતાપિતાને બંદીખાનામાંથી છોડાવ્યાં. તે પોતાના ભક્તોને તેમજ શત્રુઓને એકસમાન પદ આપે છે, એ વાત તેમણે પૂતનાના વધ વખતે પ્રત્યક્ષ સાબિત કરી દીધી. બાળહત્યાનું પાપ જેને કપાળે સ્પષ્ટ અક્ષરોથી લખાયું હતું, એવા પોતાના કંસમામાને દેવે મુક્ત કર્યો. ભક્તિભાવે અથવા દ્રેપભાવે જેણે હરિનું સ્મરણ કર્યું તેનામાં પાપ રહેજ કેવી રીતે? તેમનાં પૂર્વકર્મોના સાક્ષી પણ દેવ પોતેજ હોવાથી, તેમની સેવા વડે દેવ તેમના પોતાનાજ થઈ ગયા. ભક્તોએ તેમના નામને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરેલું હોવાથી, દેવ તેમની પાછળ પાછળ દોડતા કૂરે એવા લોળા છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને માનની ગરજ હોતી નથી; પણ જેના મનમાં તેમના પ્રતિભાવ હોય, તેને ઘેર તે દોડ્યા દોડ્યા જાય છે.

૩૮૪૦-જે હરિનાં ચારે વેદ કીર્તિગાન ગાય છે, તે એક ગોવાળણને હાથે પોતે રાજપુશીથી બંધાઈ જવાનું કબૂલ કરે છે. જે ઘડીએ ગોવાળણે તેને દહીં વલોવવાના થાંભલાની સાથે બાં-

ધતી હતી, તે ઘડીએ તે ચક્રપાણિ તેમને પગે લાગીને કાલાવાલા કરતો હતો. તેમના ઘરમાંથી માખણ ચોરી ખાવાને સારૂ તે તેમનાં ઘરોમાં પેસી જતો અને જેવું ઘર સૂનું હોય તેના ઘરમાં પેસીને ચોરી કરી આવતો. હરિ તો અંતરણાદ્ય પરિપૂર્ણ છે, તેથી કરીને તેમને ચોરીનું કર્મ લાગુ પડી શકતું નથી. જેઓ હરિને પકડવાની આવી બાબત ન હતા, તેમણે તેમને પકડવાનાં ઘણાંય કાંદાં માર્યાં ! પણ તે ન પકડાયા તે નજ પકડાયા. પણ જેઓ આ કામનું રહસ્ય બાબત હતા, તેઓ એક રસ્તો ઘેરીને બેસી રહેતા. પછી તેઓ કૃષ્ણના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાથી નિઃસંગ અને નિશ્ચળ બનીને નિવૃત્ત થઈ જતા. જે હરિને યોગીઓ પોતાની ધ્યાનસમાધિમાં પણ પામતા ન હતા, તેમને એક ગોવાળણ પકડી લેતી. તે ઘડીએ તેના હાથમાંથી છટા થવાને સારૂ ભગવાન તેમના કેવા કેવા કાલાવાલા કરતા ? આ પ્રમાણે જ્યારે એક ગોવાળણ તેમને કબજે કરી લેતી ત્યારે ચતુર અને જ્ઞાનીઓ માયાં ફૂટીને ભરી જતા તો-પણ તે તેમને હાથ આવતો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિને પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ એક કોડીનો પણ ખર્ચ કરવાની જરૂર પડતી નથી. ફક્ત જેની જરૂર છે તે એક ભાવજ છે.

૩૮૪૧-નારાયણ પોતાના અનન્ય ભક્તોની ઇચ્છા રાખે છે અને તેઓ જો રંક હોય તો તેમને પોતાના જેવી પદવી આપીને ન્યાય કરી દે છે. મોટો રાજા હોય પણ તેનાં આચરણ જો શુદ્ધ ન હોય, તો યમને ઘેર રંક જેવો થઈ જાય છે. ઇન્દ્ર, ચંદ્ર અને બ્રહ્માદિક દેવતાઓના મનમાં જો એક તલમાત્ર પણ અભિમાન રહી ગયું હોય, તો તેમને દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનમાં એક તલ જેટલું પણ અભિમાન રહી ગયું, તો નાપ્ટી બાણવું કે, દેવને ઢાંદ્રી દેવાને સારૂ તે મેરૂ પર્વત જેવડું બની જશે. આખી પૃથ્વીનો ભાર દેવ ધારણ કરી રાખે છે, તોપણ જેઓ દુષ્ટ અને ખરા હોય, છે

તેમનો દેવને વિશેષ ભાર લાગે છે. હા, ભક્તિહીન અને નિર્દય લોકોને સાડા દેવે યમલોકની રચના કરી રાખી છે. જેઓ નારાયણને નહિ બળે તેમને યમલોકમાં ચાતના લોગવવી પડશે. જેઓ એકનિષ્ઠાવાન થઈને હરિનું ભજન નહિ કરે તેમને યમ સજા કરશે. તે પાપીઓને યમ કહેશે કે, “અરે ! તમે કેશવનું ભજન કેમ ન કર્યું ? અને તમે કથા, પુરાણ આદિનું શ્રવણ કેમ ન કર્યું ? તમારે કાન, આંખ અને મોઢાં હતાં કે ન હતાં ? તમારે આંખો, કાન અને મોઢાં તો હતાં ત્યારે તમે સંતોની સંગત કેમ કરી નહિ અને તેમના ઉપદેશને કેમ લક્ષમાં લીધો નહિ ? તમને સંતોએ સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યું હતું “ કે, તમે જન્મ્યા છો તે પણ એક જાતની સજાજ છે. માટે ચાલો, તૈયાર થઈ જાઓ. તમને હું સજા કરું છું.” આ પ્રમાણે યગરાજ તેમને કઠોર સ્વરે કહેશે; કારણકે દુરાચારી લોકોને લીધે દેવને ક્લેશ થાય છે. ભગવાને રામકૃષ્ણરૂપે અવતરીને દુર્જનોનો સંહાર કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ રામકૃષ્ણના સ્મરણમાં રંગાઈ ગયા હશે તેમનો વૈકુંઠમાં વાસ થશે.

૩૮૪૨-વૈકુંઠમાં રહેનારા લોકોને હરિભક્તોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે ત્યાં નારાયણ તો નિરંતર તેમની પાસેના પાસેજ હોય છે. જેમણે પોતાનાં તન, મન અને ધન શ્રીહરિને સમર્પિત કર્યાં હોય છે, તેમનીજ પાસે તે રહેવાનું પસંદ કરે છે. હરિની કીર્તિનું જેઓ વર્ણન કરે છે તેઓ સમર્થ છે. એ સિવાય ખીજા બધા ભલેને મોટા અકવર્તી રાજા હોય, પણ તેઓ કંગાલ અને દયાપાત્ર છે. રામકૃષ્ણે ગોકુળમાં ગોવાળિયાઓની સાથે ગાયો ચરાવતી વખતે ભારે આનંદ સહિત કીડાઓ કરી હતી. તેઓ બ્યારે ગાયો ચરાવવાને સાડા સીમમાં જવા નીકળતા ત્યારે તેમના હાથમાં લાકડી, ખાંધે કાળી કામળી અને ખીજા હાથમાં પેલુ અથવા મુરલી એટલાં વાનાં શોભતાં હતાં. તે ગોવાળિયાઓનાં તથા તેમનાં

ઢારઢાંખરનાં પૂર્વજન્મેનાં કેટલાં પુણ્ય જમા થયાં હતાં તેનો હું આંક કાઢી શકતો નથી. કારણકે તે ગોવાળ અને ગોવાળણાએ પાર વિનાનાં મુખનો ઉપલોગ તૃપ્તિપર્યંત માણ્યો હતો. તેઓ પોતે તૃપ્ત થયા પછી તેમણે એ વાત પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ ખીજ લોકોમાં જાહેર કરી, પરંતુ તે દેવની એક આશ્ચર્યકારક વિલક્ષણતા ખાસ સાંભળી લેવા યોગ્ય છે અને તે ખીજ સાધનો વડે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તે એ છે કે, જ્યારે ગોવાળણે દેવને સન્ન કરી અને તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા ત્યારે તે પાછા આવીને ત્યાં ને ત્યાં જ બિભા રહ્યા. પછી તે ગોવાળણે તેમને ગાળો દીધી ત્યારે તે તેના મોઢા સામે જોઈને આનંદથી હસવા મંડ્યા. નાના પ્રકારનાં જપતપાદિ સાધનો કરીને કોઈ મરી જાય, તોપણ દેવ તેની સાથે બોલતા નથી અને તેજ દેવ એક ગોવાળણની ગાળો સાંભળીને હસે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ જે કોઈ કરે છે તે બધું જ સાફ લાગે છે. આવો સરળ મર્મ તેમણે સૌને જતાવી દીધો છે.

૩૮૪૩-પોતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો સરળ મર્મ દેવે ભાવિક ગોવાળિયાઓને જતાવી દીધો. તે મર્મ એવો હતો કે, ગોવાળિયાઓએ જંગલનાં ઝાડનાં પાંદડાં તોડીને તેની માળા બનાવીને દેવને પહેરાવી તેમનું પૂજન કરવું. વળી તે ગોવાળિયા કૃષ્ણને કહેતા કે, “અધ્યા ઓ કૃષ્ણ ! આલ, અમને અમારો દાવ આપ. હમણાં ને હમણાં આપ.” ત્યારે તે બોલ સાંભળીને દેવ બહુજ ખુશ થઈ જતા. જે ઘડીએ તે ગોવાળિયાઓની સાથે આટાપીટા, હુંતુહુંતુ, ચકલિલ્લુ વગેરે રમતો રમતા ત્યારે રમતાં રમતાં ગોવાળિયાઓના મોઢાનું થૂંક પણ તેમના ઉપર પડતું; પણ તે વખતે જાણે કોઈએ તેમને મંત્રયુક્ત પોડશોપચાર સહિત સ્નાન કરાવ્યું હોય એવું તે માની લેતા. કામળી અને લગડાની ગડી કરીને તેના ઉપર ગોવાળિયાઓ કૃષ્ણને બેસાડતા હતા. ધ્યાનસ્થ યોગિઓને અતિ હલ્લ

એના દેવ ગાયોને વાળવાને માટે તેમની પાછળ પાછળ દોડતા હતા ગોવાળિયાઓ ન્યારે તેમને કહેતા કે, “કૃષ્ણ ! આજે તો ગાયોને વાળી લાવવાનો તારો વારો છે ” ત્યારે તે એમ માની લેતા કે, જાણે કોઈએ તેમને વેદમંત્રયુક્ત મંત્રપુષ્પાન્તરિ અર્પણ કરી વળી ન્યારે ગોવાળિયા તેમને કહેતા કે, “આજે તો તું અમને તારું હાથે ખવડાવ ” ત્યારે જાણે તે પોતાના પૂજનીય દેવને નૈવેદ્ય અર્પણ કરતા હોય એવું માની લેતા ડોઝ વાર ગોવાળિયા તેમને ખવડાવવાની રાહ ન જોતા પોતે જ ખાવા મડી જતા, ત્યારે દેવ તેમના મોઢામાથી ખાધેલું અન્ન જોર ઠરીને કાઢી લેતા, પોતે ખાઈ જતા અને તે ખાઈને ખૂબ તૃપ્તિ અનુભવતા પછી તેમના માથા ઉપર મોરના પીછાનો મુગટ ગોવાળિયા પહેરાવતા, ત્યારે તે આનંદથી તાળીઓ પાડીને નૃત્ય કરના મડી જતા જેમને જે મને તેમને સમાગમ મળતો તેઓ આનંદમાં ડૂબી જઈને પોતાના દેહભાવને ભૂલી જતા અને નૃત્ય કરવા લાગતા પોતાના દેહભાવને વિસારી દઈને જે કોઈ નામસ્મરણ કરતા ઠરતા નૃત્ય કરતા, તેમણે પોડશોપચારયુક્ત પૂજા કરી હોય એવું નાગયણ માની લેતા પોતાના ભવિક ભક્તોની પૂજા જેવી હોય તેવી પણ દેવ તેનો સ્વીકાર ઠરી લે છે અને તેમને વગર કહે પોતાના નિર્ગપદની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતાના ભક્તોને સાચું ઉત્તમ સ્થાનની મગવડ કરાવી આપવાને માટે તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરે છે

૩૮૪૪-દેવેશ્વસ્વરૂપનો જે આનંદ પોતાના ભક્તોને ચખાડ્યો હતો, તે જ આનંદ તેમણે ગોવાળણોને આલિંગન દેવાને ણહાને ચખાડ્યો તે ગોવાળણોમાં એક તો ગુણ હતા અને ણીજી તેઓ દેવની સેવા અનેક જન્મોથી કરતી આવી હતી, તે સેવાનું ઋણ ચદા કરવાને માટે દેવે તેમને આલિંગન દીધું તેઓ ન્યારે દેવના

ઉપર રિસામણું લેતી, ત્યારે દેવ તેમને મનાવવાને સાડ તેમના કાલા-  
વાલા કરતા હતા અને પોતે સર્વ સત્તાધારી હોવા છતાં તેમને રાજી  
કરવાને માટે તેમની આગળ સોગંદ ખાતા હતા. તે વૈકુંઠવાસી  
દેવ ગોપીઓને કહેતા કે, “તમારાથી હું દૂર છું નહિ. તમારો  
પ્રેમ મારા અંતઃકરણમાં નિરંતરને માટે પોતાનું સ્થાન કરીને  
વસી ગયો છે. પ્રિય સખિઓ! તમે જેવો ભાવ મારા પ્રતિ રાખો  
છો, તેવો હું તમારા પ્રતિ રાખીશ અને તે રૂપે હું તમને પ્રાપ્ત  
થઈશ. હું તમને જે કંઈ કહું છું તે મારા અંતઃકરણના ખરેખરા  
ભાવપૂર્વકનું કહું છું, એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. આ  
બાબત તમારો પોતાનો જીવજ તમારી આગળ સાક્ષી પૂરશે.”  
જેવાની ખૂબી એ છે કે, તેમની પોતાની અને ગોપીઓની બેઠની  
પ્રીતિના સાક્ષી દેવ પોતેજ છે અને છતાં પોતાનાજ સોગંદ પોતે-  
જ ખાય છે! જેવો જેનો ભક્તિભાવ તે પ્રમાણે તેની સાથે સત્ય  
ભાષણ કરીને દેવ તેને અનુભવ કરી બતાવે છે. અનેક ગોપીઓના  
મનનું તે અનેક પ્રકારે સમાધાન કરતા હતા અને એકના મનના  
ભાવની બીજીને ખબર પડવા દેતા નહોતા. તેમ કરવાનું કારણ એ  
હતું કે, દરેકના મનનો ભાવ અને કર્તવ્યકર્મ એક ચરખાં નથી  
હોતાં; તેથી કરીને જેવો જેનો ભાવ તેણે દેવ તેને કૃપાદાન દે છે.  
દેવ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી દરેક જણની આગળ પોતે હાજર છે,  
એ વાતની તે કોઈને ખબર પડવા દેતા નથી. પણ જેના મનમાં  
જે ઇચ્છા હોય છે તેની તે ઇચ્છા મેઘશ્યામ લગવાન પૂર્ણ કરી દે  
છે. દેવ ગોકુળ જામના તમામ લોકોના અને ગોવાળણોના મનના  
મનોરથ પૂર્ણ કરતા હતા. ગોકુળના લોકોને તેમણે પોતાને માટે  
ગોહ લગાડ્યો અને તેમના ચિત્તમાં વાસો કર્યો. તેમણે સૌના  
ચિત્ત ચોરી લીધેલાં હોવાથી નીનો પ્રેમ તેમના ઉપર ચોટી ગયો  
હતો. તે લોકોનો પ્રેમ વૈકુંઠવાસી દેવના ઉપર ચોટી ગયેલો હોવાથી



તેમને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. તેથી કરીને તેઓ એક બીજાની સ્તુતિ અથવા નિંદા કરવાનું તથા પોતાના દેહને સંભા-  
રવાનું પણ ભૂલી ગયાં હતાં. કોઈને પોતાનાં પુત્રપુત્રી, માળાપ  
વગેરેનું ભાનજ રહ્યું ન હતું અને તેઓ સૌ દેવજ છે એમ માનીને  
તેઓ સૌની સાથે વ્યવહાર કરતા હતા. ગોવાળણોના મનમાંથી  
તો લાજશરમ પૂરેપૂરી નીકળી ચૂકી હતી; તેથી તેઓ પોતાના  
ધણીઓને ઘરમાં પડ્યા મૂકીને કૃષ્ણની પાસે ચાલી જતી. તુકા-  
રામ કહે છે કે, મન, વાણી અને કાયાદ્વારા સૌનો પ્રેમ કૃષ્ણને  
અર્પણ થઈ ગયેલો હોવાથી કોઈના મનમાં બીજા કોઈની ધાક  
જેવું કશુંજ ત્યાં રહ્યું ન હતું.

૩૮૪૫-ગોપીઓની આમંત્રિત શ્રીહરિના રૂપ ઉપર લાગી  
ગયેલી હોવાથી તેઓ પોતાના શરીરના પ્રતિ ઉદાસીન બનવા લાગી.  
તેથી દેવે તેમના પતિઓનું રૂપ ધારણ કરીને તેમને પ્રત્યેકને ઘેર  
જવા માંડ્યું અને એ રીતે તેમણે તેમની સૌની ભોગેચ્છા પૂર્ણ  
કરી. જે ગોપીનો જેવો ભાવ તે પ્રમાણે કૃષ્ણ તેમની સાથે વ્યવહાર  
કરતા. તે કોઈના પુત્ર, તો કોઈના પ્રિયતમ થઈ જતા અને એ રીતે  
પોતે પ્રત્યેકને આનંદિત કરી દેતા. દરેક ગોપીના મનમાં તેમને  
માટે જુદોજુદો ભાવ હોવાથી તેમને સૌની સાથે જુદાંજુદાં વર્તન  
રાખવું પડતું અને તેમના દરેકની રસવૃત્તિને અનુસરતું રૂપ પણ  
ધારણ કરી લેવું પડતું. પણ વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તો તેમનું  
રૂપ તો મૂળે જ હતું તેનું તે-એકનું એકજ રહેતું અને છતાં ગોપ-  
ગોપીઓની સાથે પ્રેમની આપલે કરવાના હેતુથી દેવ નાના પ્રકા-  
રના ખેલ ખેલતા હતા. નારાયણ તો આ પ્રમાણે પ્રેમોલ્લાસ  
સહિત ક્રીડા કરતા હતા, પણ તેમનું રૂપ નાનું છે કે મોટું તે કોઈના  
સમજવામાં આવતું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આ અખિલ જગત  
દેવમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને તે પોતે બહુરૂપીની માફક નાના

પ્રકારના વેળ ધારણ કરીને પ્રેમાનંદ સહિત ખેલ ખેલે છે.

૩૮૪૬—એક દહાડો કૃષ્ણે માટી ખાધી, તે માટે યશોદા તેમને મારવા લાગી. તે ઘડીએ હું આખા જગતનો પિતા છું એ વાતનું તેમણે પોતાની માતાને લાન કરાવી દીધું. જ્યાં માએ મારવાને મોટી ઉગામી કે તરત “એ માટી ખાધીજ નથી, ખાધી હોય તો જો મારા મોઢામાં માટી છે?” એવું કહીને તેમણે પોતાનું મોઢું ઉઘાડ્યું અને યશોદાએ તેની અંદર આખું પ્રહ્લાંડ દીધું! આવું ભયંકર સ્વરૂપ જોતાંની સાથેજ તેણે પોતાની આંખો મીંચી દીધી. પછી કૃષ્ણ તો પાછા પહેલાંની માફક માની સાથે લાંડ કરવા લાગ્યા. માની પાસે જઈને તે તેને ગળે વળગી પડ્યા અને પોતાની માયાને તેમણે માયિક લોકોના બળુવામાં આવવા દીધી નહિ. હરિનું સ્વરૂપ માયાવિગ્રહી છે એવું ન બાળતાં યશોદા તો એમજ માની બેઠી હતી કે, કૃષ્ણ મારો છોકરોજ છે. તેમણે બાળપણમાં બકાસુર, ટાગાસુરવગેરે મોટામોટા દૈત્યોને રમતમાં ને રમતમાં મારી નાખ્યા. કુબેરના બે છોકરા વિભળ અને અબુન નારદના શાપને લીધે બે જાડ થઈને ગોકુળમાં પેલા થયા હતા. તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કૃષ્ણ યશોદાને હાથે ખાંડણિયાની સાથે બંધાયા. પછી તે ખાંડ-ણિયો ઘસડતા ઘસડતા ચાલ્યા અને એ રીતે બેડે જાડની વચ્ચે-વચ્ચે તેમણે ખાંડણિયાને ઘસાડીને એવો આંચકો માર્યો કે તેથી બેડે જાડ તૂટી પડ્યાં અને કુબેરના છોકરા શાપમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. અખિલ પ્રહ્લાંડને જન્મ આપનાર દેવ સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે, પણ તે ગોવાળિયાઓને માયાનો એવો મોહ લાગી ગયો હતો કે, આ વાત તેમની સુમનમાં જિતરતીજ નહિ. દેવ ગોવાળણના ઘરમાં પેસીને શીંકા ઉપર મૂકેલા માખણના ઘાડ-વામાંથી માખણ ખાઈ જતા; તોપણ તે ઘાડવામાં પહેલાં હતું તે કરતાં વધારે માખણ જોવામાં આવતું, છતાં પણ આ દેવની

માયાથી થાય છે, એ વાત તેમની સમજમાં ઊતરતીજ નહિ. દૂધ-દહીંથી ભરેલી દોણીઓમાંથી દેવ મનમાન્યું ખાઈ જતા અને છતાં હોય તે કરતાં ખમણાં દૂધદહીં કરી ખતાવતા. ઘરમાં દૂધ દહીં ખમણાં થઈ ગયાં તે જોઈને ગોવાળિયાઓ મનમાં રાજ થતા, પણ આ ખધું સાચી થાય છે તેનો તેઓ વિચાર કરી શકતા ન હતા. આ દેવ વિશ્વનું મૂળ છે, એ વાત આશાના પાશમાં બંધાઈ ગયેલા ગોવાળિયાઓથી સમજતી નહિ. કૃષ્ણ તો અમારો છોકરોજ છે એવો ખ્યાલ નંદ અને યશોદાના મનમાં જડ ઘાલી બેઠો હતો. એક વાર પોતાના દેવત્વનો ભાવ ખતાવવાના હેતુથી કૃષ્ણ દહીં વહોવવાના ગોરસાની અંદર જઈ બેઠો અને માંદાથી માખણ લઈલઈને ખાવા મંડી ગયા. હજી માખણ ઉપર નથી આવતું તે જોવાને સાડ જેવી યશોદા ગોરસામાં હાથ ઘાલીને જોવા લાગી કે તેનો હાથ કૃષ્ણની સાથે અથડાયો. પછી તેમને ગોરસાની ખડાર કાઢીને તે મોટા આશ્ચર્ય સહિત જોવા લાગી કે, આ બંન્ધુ-જ કેવી રીતે? આવડો મોટો છોકરો નાના સરખા ગોરસાની અંદર પેસી ગયો એ કૃષ્ણની અતુરાર્થ તેની સમજમાં ન આવવાથી તે વિચારમાં રૂખી ગઈ. પોતાના પુત્ર ઉપરની મમતાને લીધે તેનું દેવપણું યશોદાના માન્યામાં આવતુંજ નહિ અથવા ખડું કહીએ તો દેવેજ પોતાની માને ખરી વાત જાણવા દીધી નહિ. તેના ઉપર પોતાની મોહમાયાની જાળ પાથરીને દેવે તેને પોતાનું દેવપણું જાણવા દીધું નહિ. તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, લોભી-લો-હાના મનની અંદર દેવ પોતાને વિષેના ખરા ભાવને સ્થિર રહેવા દેતા નથી અને તેઓ છતી આંખે આંધળા બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે શ્રીહરિને ઓળખ્યા નથી, એવો દુનિયાદારીમાં ફસાયેલા લોકોને આંધળાજ જાણવા.

૩૮૪૭-દેવને ઓળખવાનું સાધન એક ભાવજ છે. તે સિવાય

ખીજા કોઈ પણ સાધનથી તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. પોતે ઉન્નત થાઓ અને દંભમાં વૃદ્ધિ કરે તો ‘લેશનાં શ્રીગડાં લેશને ભારે’ તેમ તે તમનેજ ભારે પડશે, પણ તેથી દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખવી નહિ. દેવની પ્રાપ્તિને અર્થે યજ્ઞ, યાગ, વ્રત, તપ ઇત્યાદિ સાધનો લોકો કરે છે અને વનવાસી ખનીને એકાંતનું સેવન કરે છે, મજનાં ગોપગોપીઓએ તેમના પૂર્વજન્મોમાં એ બધાં વ્રતતપ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં કર્યો હતાં અને તે બધાંનું સામઢું ફળ તેમને આ જન્મની અંદર મળી ગયું. તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિતકર્મ દેવ જાણતા હતા, તેથી તેમણે તેમનો આ જન્મમાં ઉદ્ધાર કરી દીધો. દેવના ઉપર ગોપ ગોપીઓની તથા નંદ-યશોદાની સેવાનું ભારે ઋણ હતું, તેને ફેડવાને માટે તે ગોકુળ ગામમાં આદ્યા આવ્યા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જે સુખ ગોપ-ગોપીઓએ લોગવ્યું તે ખીજા લોકોને માટે તો શું પણ ધર્માદિક દેવતાઓ માટે પણ ફલેલ હતું.

૩૮૪૮-આ દેવ અજ્ઞાની લોકોના ભક્તોને ખાતર નાનું સરખું ખાજક રૂપ ધારણ કરીને યશોદાની આગળ રડવા જેવું મોઢું કરીને ખાવાનું માગવા લાગ્યા. એ નારાયણને દેવકીવસુદેવ અને યશોદાનંદ એવાં બંને માળાપ હતાં. પણ તેમના બેડેના ઉપર તેમની પ્રિતિ એક સરખીજ હતી. દેવકીવસુદેવ અને યશોદાનંદ એ ચારેના પ્રતિ તેમના મનનો ભાવ બરાબર એક સરખો હતો. એ માળાપે તેમને જન્મ આપેલો અને ખીજાએ તેમને પાળી પોષીને મોટા કરેલા એ દેવનો પ્રેમ ઝૂદા એક ગરબો, સૌના પ્રતિ એકમ-માન, જરા પણ વધારે નહિ કે ઓછો નહિ મિષ્ટાન્નાદિ પદાર્થો તેમને લક્ષિતભાવપૂર્વક અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. તેનાં દેવ નાનેથી મોટા થઈ ગયા. ભક્તો નાના પ્રકારની મહેનત મજૂરી કરીને જે કાંઈ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરના તે બધી તેઓ દેવને અર્પણ કરી દેતા.

ભક્તોએ પોતાનાં ગાય, ભેંશ, ઘોડા અને ટૂંકમાં આખો સંસારજ  
કૃષ્ણને અર્પણ કરી દીધો હતો અને જીવભાવે તેઓ કૃષ્ણની સેવા  
કરતા હતા. કૃષ્ણના નામને તેઓ એક ક્ષણવારને માટે પણ પોતાની  
જીભથી વેગળું કરતા નહિ. દેવ તેમનાથી એક ઘડી વારને સાડ પણ  
જો વેગળા જતા તો તેમનો જીવ જવોજ ખાદી રહેતો. આ પ્રમા-  
ણે તેમના ધ્યાનમાં તથા મનમાં શ્રીહરિ રમી રહેલા હોવાથી તેઓ  
ભલે સંસારનાં કામકાજ કરતા, પણ તેમનો જીવ તો શ્રીહરિમાંજ  
પરોવાયેલો રહેતો. તેઓ સર્વકાળ કૃષ્ણનું ચિંતન કરતા હતા.  
બધો વખત પૂછ્યાજ કરે કે, કૃષ્ણે આજે ભોજન કયું કે નહિ ?  
કૃષ્ણ હમણાં કયાં ગયા ? ક્યારે પાછા આવશે ? હજી કેમ નહિ  
આવ્યા હોય ? કૃષ્ણ અમારે ઘેર આવ્યા, કૃષ્ણ અમારે ખારણે  
ગેહા, કૃષ્ણ અમારા સગાસ્વજન છે, કૃષ્ણ અમને મળ્યા. આવાં  
આવાં ગીત જોડીને તેઓ દળતાં, ખાંડતાં અને ઘરનું કામ-  
કાજ કરતાંકરતાં ગાયા કરતા, આખો દિવસ તેમનું મન કૃષ્ણ-  
નુંજ ધ્યાન કરતું હતું. સૂતાં, ખેસતાં, જાગતાં, જીંધતાં અને સ્વ-  
પ્નમાં પણ તેઓ કૃષ્ણનું રૂપજ જોયા કરતા. તુકારામ કહે છે  
કે, એ લોકોને સર્વત્ર કૃષ્ણના રૂપનુંજ દર્શન થતું હતું. જેમને  
આવો અનુભવ થતો હોય તેમનાં માતાપિતાને ધન્ય છે.

૩૮૪૬—એક ગોવાળણને યશોદાએ કહ્યું કે, “ અતિ ! તું  
તારું ધરકામ કરતી જા. તારો લૌકિક વ્યવહાર નિભાવતી જા અને  
સાથેસાથે મારા કૃષ્ણને પણ રમાડતી જા. કૃષ્ણના સિવાયનું તું જે  
કાંઈ કરીશ તે બધીજ વખતની ખરબાદી કર્યાં ખરોખર છે, એમ  
તું નક્કી માની લેજે. નકારી વાતો કહેવી અને સાંભળવી, ટોળ-  
ટપ્પામાં વખત ગુમાવવો તે કરતાં એક ઘડી વાર તું કૃષ્ણનું નામ  
લે, તે વધારે સાડ છે. એક ઘડી વાર તો તું તેના સુખનો સ્વાદ લઈ  
જો. એક વાર જો તું તેના આનંદનો અનુભવ લેતી થઈ જઈશ તો

પછી તારે અન્ય યોનિઓમાં ધક્કા ખાવા પડશેજ નહિ. પછી તને એક કૃષ્ણ વિનાનો ખીજો બધોજ પ્રપંચ નકામો ખેલ જેવો સમર્થજ જશે અને સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાં કૃષ્ણનો આનંદ ભોગવવાનું મન થયા કરશે. ત્યાર પછી તો તને ખીજા કોઈના ખોલ સાંભળવા ગમશેજ નહિ. તારા ચિત્તની અંદર એક હરિનું ધ્યાન ઠસી જશે. પછી તારો જીવ જાય તોપણ તેને તું કહી વેગળો કરવા ઇચ્છીશ નહિ. કોઈ તારી સાથે વાત કરવા આવશે, તો તું તેની સામે ટગરટગર બોલ્યા કરીશ અને મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ બોલીશ નહિ. છતાં લોકો તારા કાલાવાલા કરતા આલ્યા આવશે કે અમને તારી પાસે થોડી વાર તો બેસવા દે. તું ખીજા લોકોને કૃષ્ણસુખનું દર્શન કરવાને નોતરીશ અને તારા આનંદની આપવીતી તું સૌને કહી સંભળાવીશ.” આ પ્રમાણે યશોદાએ તે ગોવાળણને શિખામણ હીધી તે તેણે પોતાના હૈયાની સાથે જડી રાખી. તુકારામ કહે છે કે, આ શિખામણ સાંભળ્યા પછી તે ગોવાળણ યશોદાના ઘરમાં ગઈ અને કૃષ્ણને લઈને એકાંતમાં ચાલી ગઈ. એમ કરવાથી તેનો પ્રપંચનો ખોલ એકદમ તેના માથા ઉપરથી ઊતરી ગયો.

૩૮૫૦-તુકારામ કહે છે કે, ઉપરોક્ત ગોવાળણ કૃષ્ણનું સુખ સદાકાળ ભોગવતી થઈ ગઈ; એટલે પછી તેને ફરીથી પ્રપંચમાં પ્રવેશ કરવાનું કશું કારણ રહ્યું નહિ. તે બધો વખત કૃષ્ણનું શ્રીસુખ ભેટી રહેતી, તેથી આ રાત છે કે દિવસ તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નહિ. શ્રીકૃષ્ણસુખદર્શન કરવામાં તે એવી તદ્દલીન બની જતી કે, તેની આંખોની પાંપણો પલકારો મારવાનું ભૂલી જઈને સદા ઊઘાડી ને ઊઘાડીજ રહ્યા કરતી અને એમ કરતાં તેને જરાય થાક લાગતો નહિ. તે પોતાના દેહભાવને પણ ભૂલી ગઈ અને તેની ઈન્દ્રિયોનો વેપાર પણ તેના સ્મરણમાંથી નીકળી ગયો. તેને

પોતાનાં ઘરસંસારનું તેમજ ભૂખતરશનું ભાન રહ્યું નહિ અને પોતે કયાં છે તે પણ તદ્દન ભૂલી ગઈ. પોતે એકનીએક જગ્યાએ ફેટલા વખતથી બેસી રહી છે તથા પોતે કયાં બેઠી છે તેનું તેને મુદ્દલે ભાન રહ્યું ન હતું. તે પોતાની ન્યાતબતને ભૂલીને ચારે વર્ણની શ્રીઓ સાથે એક જગ્યાએ ભેગી થઈને રમવા મંડી ગઈ. કૃષ્ણના મુખનો તેમને આસ્વાદ મળવાથી તેઓ પૂરેપૂરી નિર્લય થઈ ગઈ હતી અને કૃષ્ણની સાથે એક જગ્યાએ બેસીને નાના પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોને લઈને રમત રમવા મંડી ગઈ હતી. તે આ પ્રમાણે કૃષ્ણની સંગાથે રમતી હતી તેથી તેના મનમાં કોઈ પણ જાતના સંશયને માટે તો સ્થાન રહ્યું જ ન હતું. તેના ચિત્તમાં શ્રીહરિનો વાસ થઈ જવાથી તે ઘરસંસારને લગતાં દળવાખાંડવાનાં કામકાજ કરતી, પણ તે બધાં મિથ્યા છે એવું તેના મનમાં સમજાઈ ગયું હતું. તે બીજા સામાન્ય મનુષ્યોની જેમ પ્રાપંચિક જેલ જેલતી હતી, પણ તેનું લક્ષ તો સદાકાળ ગોપાળમાંજ પડેવાઈ ગયું હતું. તમામ પ્રપંચની અંદર એક દેવનોજ વાસ છે, એવું તેના મનમાં ઠંભી ગયેલું હોવાથી જે પ્રપંચ લોકોની નજરે સાચો દેખાતો હતો, તે તેની નજરે મિથ્યા દેખાતો હતો. તેનું સાસરું અને પિયેર, તેનો દિયેર અને તેનો ભાઈ, જે કહો તે, એક કૃષ્ણજ. તુકારામ કહે છે કે, તેના મનની તમામ ભાવના એક શ્રીહરિના ચરણ આગળ સ્થિર થઈ ગઈ હતી !

૩૮૫૧-તે ગોવાળણને મન એક શ્રીકૃષ્ણજ પતિને ઠેકાણે છે અને તેને જેટલું જન્મેલું નાનું સરણું છોકરું તે પણ તેની નજરે શ્રીકૃષ્ણજ છે. બેઠીની વચ્ચે જે તફાવત છે તે ક્ષણ નામનોજ છે. કૃષ્ણના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ નથી. એવું તેણે માંની લીધું છે. મારે નાનું છોકરું થયું એટલે મારે મારા ધણીની પાસે જવું જોઈશે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની કલ્પના તેના મનમાં હોવા

છતાં, તેનું લક્ષ્ય તો એક દેવના ઉપરજ સ્થિર થઈ ગયું હતું. તેનું જલું અને તેનું આવડું એ બધું તેના ઘરમાં ને ઘરમાંજ થયા કરતું હતું. તેની પાસે જે પાપપુણ્યની પોટલી હતી, તે તો તેણે ક્યારનીય શ્રીકૃષ્ણને સોંપી દીધી હતી. તેથી કરીને તેનો જન્મ-મૃત્યુનો ફેરો ખડું જોવા જઈએ તો હતોજ નહિ; પણ લોકોની નજરે તે હોય એવો દેખાતો હતો. જન્મમૃત્યુને લોકો સાચા માની લઈને વ્યવહાર કરે છે, જે ખડું જોતાં છેજ નહિ અને દેખાવ માત્ર છે. તે ગોવાળણને મન તો જન્મ અને મૃત્યુ બેઉ મિથ્યા હતાં અને તેમને મિથ્યા માની લઈને તે કીડા કરતી હતી. લોકોની જેમ તે પણ શુભ દ્વંષ્ટાયક કર્મો કરતી હતી; પણ તેમને મિથ્યા માનીનેજ વેવાઈ, જમાઈ અને પોતાનાં બાઈભાંડુ, એ બધાં સર્ગાસ્વજનને તે એક કૃષ્ણજ માનતી હતી. આથી કરીને એ બધાંને તે નાના પ્રકારના લોગોપચાર વડે તૃપ્ત કરતી હતી. તે બધા છેલ્લે સરવાળે કૃષ્ણનેજ અર્પણ થઈ જતા હતા. સર્વ પ્રકારના લોગને આપનાર એક નારાયણજ છે. આવું હોવાથી એક નારાયણને બાદ કરીને જે જે સ્વજન ઇષ્ટમિત્રાદિની આપણે કલ્પના કરીએ તે બધીજ ખોટી માની લેવી જોઈએ. આથી કરીને ઉપરોક્ત ગોવાળણ જે કે પ્રાપંચિક વ્યવહારનાં કાર્મો કરતી હતી; તોપણહું પોતે તે બધાંથી વેગળી છું, એવું મનમાં માની લઈને કરતી હતી. આ આખા જગતને પંચભૂતાત્મક માટીમાંથી ઉત્પન્ન કરીને પ્રકૃતિ અને પુરુષ બેઉ તેના વડે રમત રમી રહ્યા છે. એક પુરુષ અને એક પ્રકૃતિ એવાં બે જુદાંજુદાં નામ ધારણ કરીને આ પ્રપંચની અંદર આનંદ સહિત કીડા કરે છે. તે પ્રપંચ સાચોજ છે, એવું માની લઈને લોકો પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે રાખે છે. ઉપરોક્ત ગોવાળણ પણ તેમની પેઠેજ વર્તતી દેખાય છે, પણ ફેર એટલો કે તેમાં તે સુખ માની લેતી નથી. કારણકે પોતે અસલ કોણ છે, તે તેને સમજાઈ ગયું છે અને



તેથી આ પ્રપંચ જોટોજ છે, એવું તે જોઈ શકે છે. હું અહીં રમતે રમું છું, પણ હું ચોતે તો શ્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી એવું તે બરાબર સમજી ગઈ છે. તેથી તેને દેહાદિ પ્રપંચદ્વારા કશી બાધા નહતી નથી. જે છે તે એક દેવજ છે, એવું સમજીને તે નિર્ભયપણે ચોતાનો પ્રપંચનો ખેલ ખેડ્યા કરે છે. એક શ્રીહરિમાં તેની વૃત્તિઓ સ્થિર થઈ ગયેલી હોવાથી, ચોતે ક્યાં છે અને કથી રમત રમે છે, તેનું પણ તેને લાન હોતું નથી. તે બ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે કથી વસ્તુ કેની સાથે લેળી ખાય છે અને તે સ્વાદિષ્ટ છે કે નહારી છે તેનું તેને લેશમાત્ર પણ લાન હોતું નથી. મારોનરમો સ્વાદ તેનું મોઢું પારખી શકતું નથી. આવી બ્યાં તેની અવસ્થા હોય ત્યાં પછી તેને લગ્ન પણ કયાથી હોઈ શકે અને વણાંશ્રમ ધર્મની ગરજ પણ શાની રહે? આથી કરીને તેને જોઈને લોકો હસતા તો તેની તેના મન ઉપર કશી અમર થવા પામતી નહિ. લોકો તેની મશકરી કરે, તેને વિષે ગમે તે બોલે, પણ તે સાંભળે ત્યારે કેની? તે કશું સાંભળી શકતી ન હતી, કારણકે તેના ચિત્તનો શ્રીહરિએ પૂરેપૂરો કબજો લઈ લીધો હતો. જેના મનમાં શ્રીહરિનું ધ્યાન રમી રહ્યું હોય, તેને તો ચોતાનાં સર્ગાં માગ્યાં પણ વહાલાં લાગતાં નથી. આવી રીતે તેઓ આનંદપૂર્વક રમતમાં નિમગ્ન થઈ થઈ ગયાં હોય, તેવે વખતે જો તેમને તેમનાં માગ્યાં બળજબળારાઈ કરીને ઘેર ઘસડી લઈ જાય, તોપણ તેમનું મન તો શ્રીહરિમાંજ ચોટયું ને ચોટયું રહે છે. ચોતાના અંતઃકરણમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતી કરતી તે છોકરી ઘરમાં પણ સુખેથી રહી શકે છે. ઊંઘમાં પણ તે એક કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈની સાથે લાપણ કરતી નથી. જાગૃતાવસ્થામાં તેનો જેવો લાવ હોય છે તેવોજ લાવ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ કાયમ હોવાથી, તે હરિના નામ સિવાય બીજી વ્યથા વાણી મોટેથી બોલતીજ નથી. જેમ ભમરને એક કમળની મુગધ

સિવાય ખીજ કોઈ પણ જાતની સુગંધ પસંદ આવતી નથી, તે પ્રમાણે તે ગોવાળણ પણ એકજ પ્રકારનો આનંદ લોગવવાનું પસંદ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે કૃષ્ણે પોતાના ગાળપણમાં જેના મનનો જેવો ભાવ તેણે સુખ તેને ચખાડ્યું હતું.

૩૮૫૨-જે પરમાત્મા અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલતો છતાં પોતે અલિપ્ત રહે છે, તેને યશોદા પોતાના જોળામાં બેસાડીને ક્રોળિયા દઈને ખવડાવે છે અને શરીરે ઘરેણાં પહેરાવીને શણગારે છે. જે પરમાત્માના ઉદરમાં અનંત પ્રદાંડો સમાઈ જાય છે, તેને ન્યારે યશોદા જોળામાં લે છે, ત્યારે તે તેને કૂલના જેવો હલકો લાગે છે અને તેને તે જોળામાં બેસાડીને ખવરાવે પણ છે. જે દેવ સત્ પાતાળ અને આકાશના કરતાં પણ મહાન છે તેને શરીરે યશોદા હાથ ફેરવે છે અને તેને પંખાળીને, મોઢામાં ક્રોળિયા દઈને ખવરાવે છે; ત્યારે દેવ બોલે છે કે, “હવે જોટલું; માફ પેટ ભરાઈ ગયું.” પેટ ભરાઈ ગયું છે એમ જતાવવાને તે ઝોડકાર પણ ખાય છે, કારણ કે ભક્તિ સહિત અર્પિત કરેલું એક તુલસીપત્ર પણ તેને ઘણું થઈ જાય છે. એકભાવ સહિત જો તેને તુલસીપત્ર અને જળ અર્પણ કરવામાં આવે તો તેને તે ક્ષીરસાગર કરતાં પણ વધારે માની લે છે. દેવને દિવસમાં એક વાર પણ દૂધ ન મળે તોપણ તેને તેની દરકાર નથી, પણ ભક્તિયુક્ત પાણી તેને ઘણું મીઠું લાગે છે. દેવને પોતાના જીવના કરતાં પોતાના ભક્તો વધારે વહાલા છે. તે પોતે પ્રીતિના મૂળ ભંડાર સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ સર્વભાવે ભક્તિ વડે અંકિત થયેલા હોવાથી ભક્તોનાં તમામ કામ કરી વળે છે.

૩૮૫૩-જે ઘડીએ પ્રદા ગાયો, વાછરડાં અને ગોવાળને ચોરી ગયા અને તેમને સૌને સત્યલોકમાં લઈ ગયા, ત્યારે કૃષ્ણે તેમનાં પ્રત્યેકનાં રૂપ પોતે ધારણ કર્યાં. તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ

એ હતો કે, આ આખું જગત મારામાથીજ ઉત્પન્ન થયું છે અને જગતનો જન્મદાતા હુંજ છું, એ સત્ય સમજાવી દેવું અને સત્ય-લોકમાં તેમજ ગોકુળમાં એ ઉઠેકાણે ગાયો અને ગોવાળતું સમાન રીતે રક્ષણ કરનાર પણ હુંજ છું, એ બતાવી આપવું. અસલ ગાયો, તેના વાછરડા, ગોવાળિયા, એ બધા મૂળે જેવા રૂપરંગનાં હતાં તેવાજ ઉપરગ ભગવાને ધારણ કર્યા દરેક ગોવાળ જેટલી વયનો અને જેવી આકૃતિનો હતો, તેટલીજ વયના અને તેવીજ આકૃતિના પોતે બની ગયા. ગોવાળિયાઓ જે વાઘો વગાડતા હતા તે વાઘો પણ પોતે બની ગયા. વેણુ, સુરલી, રણશિંગડા, ઝાઝ વગેરે જે જે વાઘો ગોવાળિયા ઉપયોગમાં લેતા હતા તે બધાના રૂપ દેવે પોતે ધારણ કર્યા. તેમની આવી કાર્યકારિણી શક્તિ બ્રહ્માદિક દેવતાઓએ દીઠી. તેમણે દીઠું કે ગોકુળમાં રહેનારા ગાયો-ગોવાળિયાઓને અને જેમને બ્રહ્મા સત્યલોકમાં લઈ ગયા હતા તેમને, જે સુખ થતું હતું તે સુખનો સ્વાદ બ્રહ્માદિક દેવતાઓને સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી ગોકુળવાળી ગાયો તો પુષ્કળ દૂધ દેવા લાગી અને જે વાછરડાની મા જેવા રંગ અને આકારવાળી હતી તેવાજ દેવ બની ગયેલા હોવાથી, વાછરડાએ જાણ્યું કે, આજ અમારી ખરેખરી મા છે તે ઉપરથી બ્રહ્માદિક દેવતાઓ સમજી ગયા કે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મજ ગોકુળમાં આવી વસ્યા છે એમાં કાંઈજ શક નથી. હવે તો પૃથ્વી ઉપર વસતા તમામ લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જશે એવું બ્રહ્માને સમજાઈ ગયું. પછી તેમણે ચાર મોઢેથી ભાવપૂર્વક કૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા માડી. તેમણે કહ્યું કે, પોતાના ભક્તોના કાર્ય કરવાને માટે તથા પૃથ્વી ઉપરનો ભાર ઉતારવાને સારૂ ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યો છે. પૃથ્વીના ઉપર દેવો ઘણા વધી પડેલા હોવાથી, તેમનો ભાર તે સહન કરી શકી નહિ, તેથી તે દેવની આગળ ગઈ અને અત્યંત કાલાવાલા કરીને તેમના શરણને માટે

પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેની પ્રાર્થના સ્વીકારીને દેવ પોતાની સર્વ-  
શક્તિનો વ્યય કરીને તેના ઉપરનો ભાર ઉતારવાના હેતુથી પૃથ્વી  
ઉપર આવી પહોંચ્યા છે. તે પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં હતા તો નિરા-  
કાર, પણ ભક્તોનું હિત કરવાને માટે તેમણે આકારરૂપ ધારણ કર્યું.  
છે. દેવ જેમની સાથે પ્રત્યક્ષ સંભાષણ કરે તેમનાં પુણ્યોનું માપ  
કાઢવું કેવી રીતે? જે દેવના નામસ્મરણથીજ દોષના પહાડનાં  
પહાડ ઘળી જાય છે, તે દેવ ગોવાળિયાઓને ઘેર પ્રત્યક્ષ આવીને  
વસ્યા છે. તેમની સંગતિમાં આળી ગોવાળજાતિ તન્મય બની ગઈ  
છે; હવે તેમના નામના સંકીર્તન વડે આળા ત્રેલોક્યનો સહજમાં  
ઉદ્ધાર થઈ જવાનો. જેની પાસે પાપના કુંગર ભર્યા પડ્યા હોય  
તે પણ જો કૃષ્ણના નામનો આશ્રય લે, તો તે ફરીથી પવિત્ર બની  
જાય છે. એક પછી પછી પાપ નથી કે જે એક વાર કૃષ્ણનામનું સ્મ-  
રણ કર્યો છતાં બળ્યા વિનાનું રહી જાય. કૃષ્ણના સુખનું દર્શન  
કરવાનું સૌભાગ્ય જેમને સંપડે તેમને ધન્ય છે. તેમનાં પુણ્યોના  
મહિમાનું વણું ન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. ચાટલું કહીને  
બ્રહ્મદેવે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યો. ગોકુળની ગાયો, તેમનાં વાછ-  
રડાં અને ગોવાળ વગેરે જીવો બીજા કેઈ નહિ પણ દેવ પોતેજ  
છે અને દેવેજ તેમનાં સર્વનાં રૂપ ધારણ કરીને આ ખેલ ખેલવા  
માંડ્યો છે એવું જાણીને બ્રહ્માએ સર્વને નમસ્કાર કર્યો. બ્રહ્માને  
એવો નિશ્ચયપૂર્વક બોધ થઈ ગયો હતો કે, ગોકુળની ગાયો, વાછ-  
રડાં અને ગોવાળ એ બધાંજ દેવનાં રૂપ છે. એ સર્વમાં આથી  
જુદો ભાવ ધારણ કરીને ઉપર કહી તેનાથી જે કેઈ જુદી કલ્પના  
કરશે તેના સમાન મૂર્ખ બીજો કેઈજ નહિ. સુકારામ કહે છે કે,  
જેમના મનમાં લિંગભાવ હશે તેમને કુંભીપાક નામના નરકની  
યાતના લોગવવી પડશેજ.

" ૩૮૫૪-દેવ સર્વવ્યાપક છે એવું જે જાણતો નથી, તેને કુંભી

પાડ નામના નરકમાં વાગ કરવો પડશે સર્વની અદૃશ દેવનો વાસ છે, એવો જોધ લેને થયો નથી તેને ચમ ખૂણ દડ દેશે ગોવાળિયા વગેરે દેવના ઐશ્વર્યનાજ પરિણામ છે, એવું બ્રહ્માને મમનથી જવાથી તેમણે મત્યલોકમાં સૂતાડી રાખેલા ગાયો વગેરે પાછા ગોકુળમાં લાવીને મૂકી દીધા આવા દેવ જે બ્રહ્માદિ દેવતાઓની પણ નજરે પડતા નથી, તેમના ઐશ્વર્યનું વર્ણન મારે કરવું કેવી રીતે ? તુલસી કહે છે કે, મજના ગોવાળ લોકોએ કૃષ્ણ ભાવ દ્વારાજ દેવના ઐશ્વર્યની ઝાંખી ઝીંહતી પણ આને મારે પૂર્વ જન્મના પુણ્યોનો મચ્છ હોવો જોઈએ

૩૮૫૫-બ્રાણીઓના સચિત કર્મને શુદ્ધ કરીને ઉત્તમ જમીનની અદૃશ દેવ વાવેતર કરે છે તે ઝશુ નગામુ જવા દેતા નથી મજના ગોવાળ લોકોના મચિત કર્મોનો પાડ પુષ્કળ પેદા થયો બ્રાણીને બ્રહ્માએ તેમને ઘેર એક એક ગાય વધારાની મોકલાવી દીધી ગોવાળિયા તે ગાયને બહાર કાઢી મૂકવા ગયા ત્યારે શ્રીહરિએ તેમને કહ્યું કે, “ એ ગાય પણ તમારીજ છે તે પ્રમાણે વધારાનું જે વાછરડું આપ્યું છે તેને પણ તમારું બ્રાણીને બાધી રાખજો બીજા દોષિ ગાયવાછરડા તમારા ઘરમાં આપ્યા આવે તો તેને બહાર કાઢી મૂકજો ” સર્વનું સૂત્ર એક નારાયણના હાથમાં છે તો પછી એની ગાય બીજાના ઘરમાં જાય એવું બનેજી રીતે ? જે ઠેકાણે નારાયણે પોતે વાસો કર્યો હોય, ત્યાં ગડબડગોટાળો થવાનો સંભવ હોય નહિ તુલસી કહે છે કે, એક દેવને પ્રાપ્ત કરવાને માટે બીજાની સાધનો કરતા કરતા કેટલાય ડાહ્યાડમરા મરી પરનાયો પણ દેવનું સુખનો સ્વાદ તેમણે લેશ માત્ર આપ્યો નહિ

૩૮૫૬-તુલસી કહે છે કે, દેવનું સુખ ગોવાળ લોકોને મળ્યું તેથી તેઓ પોતાની ઝામણીઓની ધ્વજાઓ બનાવીને

કૃષ્ણની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનાં પેટનાં મૃદંગ અને પથરાના મંજીરા વગાડતા ગયા અને નાચતા ગયા. હવે વિચાર કરો કે પથરાના મંજીરાનો સૂર કેવોક નીકળતો હશે અને એ ગોવાળિયાનાં ગાયન અને નાચમાં તાલસૂરનું કશું ઠેકાણું હશે ખરું ? તેમનાં ગાયન અને નૃત્યમાં બેતાલાપણું અને બેસૂરાપણું તો પાર વિનાનાં હતાં, પણ તે છતાં તેમની વચમાં પ્રત્યક્ષ ભગવાન ઊભા હતા. જેમની પાસે દેવની હાજરી હોય તે સૌથી શ્રેષ્ઠ મુખના લોહિતા ધાય છે અને તે લોગવતી વખતે તેમને દિશાનું, કાળનું અને તેમના પોતાના દેહનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. આવા ભક્તોને દેવ અલિંગન દે છે અને ભક્તો દેવને હંડવત્ પ્રણામ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં ઉપર કહ્યો તેવો ભાવ હોય છે તેમની સાથે દેવ સદેવ કીડા કરે છે.

૩૮૫૭-તે ગોવાળિયાઓની ટોળીને લેગી કરીને તેમની સૌ સૌની ભાથાની પોટલીઓમાંનાં ભાત અને દહીં દેવ કાઢી લે છે અને પછી સૌની સાથે લેગા બેસીને સૌને ખવડાવે છે ને પોતે ખાતા જાય છે. તેઓ સૌની ભાથાની પોટલીઓને સેળસેળ કરી દે છે. સૌનાં પૂર્વજન્મનાં અને હવે પછીના જન્મનાં પાપપુણ્ય-માંથી કશુંજ બાકી રહેવા દેતા નથી. તેમનાં અંતઃકરણના ભાવ દેવ જાણે છે તેથી તે તેમને ચોરી કરવા દેતા નથી અને પોતાની રીતે તેમને જેની જેની જરૂર હોય તે આપ્યા કરે છે. તેમને દહીં ભાતનો પ્રસાદ આપીને તેમના દેહાદિ પ્રપંચનો નાશ કરે છે. દેવ સૌનું શિરામણ પોતાને હાથે વહેંચી આપે છે અને જે જેટલું માગે તેને તેટલું આપે છે. સૌને સરખી રીતે વહેંચી આપ્યા પછી, પોતે પણ તે પ્રસાદનું સેવન કરે છે. ગોવાળિયાઓમાં કેણુ સારો અને કેણુ નહારો તે બધુંજ દેવ જાણુતા હોય છે. દરેક જણુની આંતરિક અવસ્થા તેમની આગળ ઉઘાડી

પડેલી હોય છે આથી કરીને દેવ દરેકના મનના ભાવનું રક્ષણ કરે છે અને દરેકને તેના ભાવને અનુકૂળ વિચાર પ્રેરે છે જે સુખ વૈકુંઠ આદિ લોકોમાં નથી મળતું, તે ભાવિક ગોવાળિયા નિગતે ભોગવે છે. દેવ પોતાને હાથે તેમના મોઢામાં ડોળિયા દે છે અને તેમના ધૂધથી ખરડાયેલું અન્ન તેમના મોઢામાંથી કાઢી લઈને પોતે ખાઈ જાય છે. જ્યારે દેવ તેમના મોઢામાંથી ખાધેલું કાઢી લેવા જાય છે ત્યારે તેઓ આડા હાથ ધરીને વાગે છે, પણ દેવ જોર કરીને તેમના હાથ તરછોડી કાઢીને પોતે ખાઈ જાય છે જેના બળના મુગબલામાં આખું બ્રહ્માડ પણ તુચ્છ દેખાય છે, તે દેવને ભોય પર પાડીને ગોવાળિયા તેમની છાતી ઉપર ચઢી બેસે છે વળી તેજ ઘડીએ દેવને પોતાની ખાધે બેસાડીને મો મડળી બનાવીને આનંદ સહિત નાચવા મડી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, ગોવાળિયાઓએ ઉપર કહી તે રીતે મડળી જમાવીને તેમના સુખનો મને તૃપ્તિપર્યંત શ્વાદ લેવા દીધો પછી જ્યારે સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો ત્યારે ગાયોને લેગી ઝગીને બધા ગોવાળિયાને લઈને કૃષ્ણ પાછા ગોકુળ ગયા.

૩૮૫૮-સૂર્યાસ્ત થતી વખતે જ્યારે કૃષ્ણ સીમમાંથી ઘર બહારી જતા હતા, ત્યારે તેમની આગળ અને પાછળ ગાયો અને ગોવાળનો સમુદાય ચાલતો હતો સૌની આગળ બળરામ અને કૃષ્ણ ચાલતા હતા અને તેમની પાછળ પાછળ ગાયો અને ગોવાળિયા તેમની ગેજે આવ્યા આવતા હતા જેમના મનની વૃત્તિજ દેવમાં સ્થિર થઈ ગઈ હોય તેઓ તો વગર બોલાવ્યા પાછળ પાછળ આવ્યા આવેજ તેમના મનમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન લાગી ગયેલું હોવાથી તેઓ તેમના આનંદના ઉપભોગમાં સદૈવ મસ્ત રહે છે તુકારામ કહે છે કે, જેને હરિનો વિયોગ થયો હોય, તેને તો એક ઘડી જુગ સમાન લાગે છે. હરિના વિના તેમને ચેનજ પડતું નથી.

૩૮૫૬-પછી સૌ ગોવાળિયા પોતપોતાની ગાયોને ટોળા-માંથી છૂટી પાડીને તેમને લઈને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે. ઘરના ઓથાની પાછળ દેવ ભરાઈ ગયેલા હોવાથી તેમની આંખો દેવને ભેઈ શકતી નથી, પણ તેમનો જીવભાવ તો સદાકાળ દેવની પાસેનો પાસેજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ગોવાળનાં મન ઉપર કૃષ્ણનો પૂરેપૂરો કબજો જામી ગયેલો હોવાથી, તેઓ કૃષ્ણથી અળગા હોય તોપણ ઉપર ઠહા તેવા સંબંધને લીધે તેમનો બેડનો સદાકાળ અખંડ સંયોગજ રહ્યા કરે છે.

૩૮૬૦-જીવને કૃષ્ણનો સંયોગ તો સદાકાળ હોય છેજ પણ તેનો જરાક વિયોગ જણાતાં જ્યાં જીવને ચણચણાટ થવા લાગ્યો એટલે તરતજ કૃષ્ણ આવીને તેને ભેટી પડે છે. કૃષ્ણ ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા એટલે મારો જાણુડો આવ્યો, એમ કહીને યશોદાએ તેમને માથે રાઈમીકું ઉતારીને ફેંકી દીધાં; અને પછી કૃષ્ણની હડપચી પકડીને તેનાં આવારણાં લીધાં અને તેને લાગેલી લોકોની નજર ઉતારી નાખી. આખા જગતનો જે પિતા છે, તેની યશોદા નજર ઉતારે એ તો કેવળ ભક્તિના આનંદનોજ મહિમા નહિ તો ખીજું શું હોય ? વાસ્તાવિક રીતે જોવા જઈએ તો નાનાં-મોટાં જીવજંતુ અને ખીજાં જાંઘાં દેવદેવીઓ એ એક દેવે ધારણ કરેલાં જીવાં જીવાં રૂપજ છે અને એવે અનેક રૂપે તે એકલોજ પોતે પોતાની સાથે ખેલે છે. દેવી, મહિપાસુર, નરસોખા અને કુદ્ર ભૂત-પિશાચ, એ જાંઘાં નાનામોટા એક દેવનાજ અંશ છે. તુકારામ કહે છે કે, એક શ્રીહરિ સપૂર્ણ વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યા છે, તોપણ પોતાના ભક્તોને ખાતર જાળકરૂં ધરીને પ્રગટ થયા છે.

૩૮૬૧-ભક્તિના આકર્ષણને વશ થઈને કૃષ્ણ યશોદાની આગળ હડ કરે છે અને રડવા જેવું મોહું કરીને ખાવાનું માગે છે.



ત્યારે યશોદાએ કહ્યું કે, “ભણો રહે, પ્રથમ દેવને નૈવેદ્ય ધરાવું અને પછી તને પ્રસાદ ખાવા આપું છું.” આવું સાંભળતાંજ કૃષ્ણ દેવસેવાના ચોરડામાં ગયા અને દેવની મૂર્તિને ગળી જઈને દેવના આસન આગળ ગુપચુપ બિભા થઈ રહ્યા. યશોદા ત્યાં જઈને જુએ છે, તો કૃષ્ણના સિવાય બીજું કોઈજ હતું નહિ. કૃષ્ણ તેના મનનો ભાવ સમજી ગયા તેથી પૂછવા લાગ્યા કે, “મારા સિવાય અહીં બીજું છેજ કોણ ?” પણ યશોદા બોલી કે, “દેવના આસન ઉપર દેવની મૂર્તિ હતી તેનું શું થયું ?” તે સાંભળીને કૃષ્ણ હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે, “દેવ તો હું એકલોજ છું. મારી પાસે બીજો કોઈ દેવ હોય તો તેને મેં દીઠા નથી અને તેને હું ઓળખતો નથી. તમે બધા બોટા દેવને ખરા માની લો છો. તમે બધાં આશાખંદ અને લોભી છો તેથી મને ખરા દેવને ન ઓળખતાં બોટાને ખરા માનો છો અને ખરાને બોટો માનો છો.” આ સાંભળીને યશોદાએ પૂછ્યું કે, “એ બધું ખરું પણ મારા ઘરના દેવ કયાં છે તે બતાવ.” ત્યારે કૃષ્ણે પોતાનું મોઢું પહોં છું કહ્યું. તેની અંદર યશોદાએ તમામ પ્રહારો દીઠાં. અંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો જેના ઉદરમાં સમાધિ જાય છે, એવા દેવ પોતાના ભક્તોને સ્વાધીન થઈને બાળકીડા કરે છે. અખિલ વિશ્વના જન્મદાતા અને સર્વ દેવોના જે અધિદેવ, તેમના મહિમાનું અને તેમની વિચિત્ર લીલાનું કેવી રીતે વર્ણન કરી શકાય? આવી આવી કેટલીય ચમત્કારી ઘટનાઓ દેવે પોતાનાં માળાપને બતાવી. પછી બેઠાં તેમને નમસ્કાર કર્યા. નંદ અને યશોદા બેઠાં કહેવા લાગ્યાં કે, “આ એકજ અમારો સાચો દેવ છે. એના સિવાયની બીજી બધીજ જૂઠી ખટપટ છે.” પછી કૃષ્ણે તેમના નારાયણદેવ પાછા આપ્યા અને કહ્યું કે, “આ બધું મારુંજ કામ છે અને આ નારાયણ એ પણ મારો અંશ છે. સર્વજ્ઞ હુંજ વ્યાપી રહ્યો છું, એવું સમજીને જે મારું

ધ્યાન કરશે તેના અર્પેલા તમામ ઉપચારનો હુંજ લોગ કરીશ. એવો ભક્ત મારાથી જુદો અને હું એવા ભક્તથી જુદો, એવું આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ઘટશે નહિ. સૌને પોતપોતાના ભાવના પ્રમાણમાં ફળ આપનારો પણ હુંજ છું. આખા વિશ્વમાં હુંજ એકલો ખરો દેવ છું, એવું ગુહ્ય રહસ્ય તેમણે પોતાના ભક્તોને સમજાવી દીધું. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક નારાયણ વ્યાપી રહ્યા છે, આવો સત્ય મર્મ દેવ પોતાના સેવકોને બતાવી દે છે.

૩૮૬૨-સર્વત્ર એક નારાયણજી વ્યાપી રહ્યા છે, એવું જે જાણતો નથી, તેને જન્મમૃત્યુનાં દુઃખ લોગવવાંજ પડે છે. દેવની ભૂતમાત્રમાં વ્યાપકતાનો વિચાર ન કરતાં, જે ભૂતોના પ્રતિ દેવ-ભાવ રાખે છે, તેનો જન્મમૃત્યુનો ફેરો કદી પૂરો થતોજ નથી. સર્વત્ર દેવજી વ્યાપી રહ્યા છે અને દેવના સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ, એવું જે જાણે છે, તેને કોઈના પ્રતિ દેવયુદ્ધ અથવા આ-સક્તિ હોતાં નથી. જળમાં અને સ્થળમાં એક દેવજી છે એવું જેના મનમાં ઠસી ગયું છે, તેની બુદ્ધિ કદી વિચલિત થતી નથી. જેનું ચિત્ત નવનીતના સમાન નિર્મળ છે, તેનામાં દેવનો વાસ છે એમ જાણવું. જેને પોતાનાં અને પરાયાં બેઉ સમાન છે તેના હૃદયમાં શ્રીહરિનો વાસ છે એવું સમજી લેવું. સર્વત્ર દેવજી છે એવીજ જેની દૃષ્ટિ થઈ ગઈ છે, તેના ચિંતન વડે બીજાં પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. જે સર્વત્ર દેવની વ્યાપ્તિ જુએ છે, તે દેવમાં તદ્રૂપ થઈ ગયો છે એમાં કશો સંશય કરવોજ નહિ. આવા વૈષ્ણવ ભક્તોનું મન, વાણી અને શરીરદ્વારા શુદ્ધ ભાવ સહિત પૂજન કરવું. એક દહાડો વનમાં દવ સળગી ઊઠ્યો ત્યારે દેવે તેને ગળી જઈને ગોવાળિયાઓને ચક્રિત કરી દીધા. ગોવાળિયાઓની આંખો ઉપર પોતાના હાથ આડા ધરી રાખીને દેવે મોહું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું અને તેવું

વિકરાળ મોહું ફાડીને પોતે તે અગ્નિને એવી સહેલાઈથી ગળી ગયા કે, તે ભેદને ગોવાળિયાઓને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “અરે કૃષ્ણ ! અમે તને ઝોળખી ગયા છીએ. હે દેવ ! તું દેહધારી મનુષ્ય નથી તેથીજ તું આવડો મોટો અગ્નિ ગળી ગયો.” જે દેવ સાધનાઓ કરવાથી નથી મળી શકતા, તેમને ગોવાળિયા ઝોળખી ગયા ! તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ પોતાનો ખરેખરો ભાવ દ્વિજ ભાવિક લક્ષ્મીનેજ જાણુવા દે છે. એટલા માટે એક ભાવના સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધનો કરવાં એ બ્યર્થ ખટપટ છે.

૩૮૬૩-દેવ જ્યારે પોતાના એવકોના ચિત્તને શુદ્ધ થયેલું જુએ છે ત્યારે તે તેમને પોતાનો ખરો ભાવ બતાવે છે. તે ઘડીએ ગોવાળિયાઓને દેવ કહેવા લાગ્યા કે, “આપણા પૂર્વજન્મોનાં શુભ કર્મ હતાં તેથી આજે આપણે બધા અગ્નિમાંથી ઊગરી ગયા. એમજ જાણો કે, આજે આપણને દેવે બચાવી લીધા, નહિ તો આપણે બધાજ આ અગ્નિની અંદર બળી મરવાના હતા. ગાયો પણ શેકાઈ મરત, પણ તમારાં સૌનાં પૂર્વનાં પુણ્ય આડે આવ્યાં અને તેથી આપણે જીવતા રહ્યા.” કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “તમારે હિસાબે પુષ્કળ પુણ્ય જમા થયેલાં હોવાં જોઈએ.” વૈકુંઠાધિપતિ કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહે છે કે, “આજે તો એકલા તમેજ પુણ્યવાન છો. ધન્ય છે તમને !” તુકારામ કહે છે કે, આ દેવ પોતેજ સર્વના કર્તાહર્તા હોવા છતાં લક્ષ્મીની મોટાઈ વધારે છે.

૩૮૬૪-ગોવાળ બોલ્યા કે, “અરે કૃષ્ણ ! તું અમને મૂર્ખ ન બનાવ. અમે તો તને ક્યારનાય ઝોળખી ગયા છીએ. અમે કાંઈ આંખો મીંચીને અને શૂન્યમનસ્ક થઈને થોડા બેઠા હતા ? અમારી નજર તો તારા ઉપરજ હતી; અમે દ્વિજ આંખો મીંચી દેવાનો ઢાંગ

કયો હતો. અમે અમારી આંખે આડા હાથ દઈ દીધા હતા પણ અંદરથી અમારી આંખો ઉઘાડી હતી અને તેમાં થઈને અમે બધું જોતા હતા. જો કૃષ્ણ! તું ઘણો મોટો થઈ ગયો હતો, ખરી વાતને? પછી તે તારું મોઢું પહોંચું કયું અને તું તમામ અગ્નિને ગળી ગયો તે બધું અમે જોયા કરતા હતા. અમારો ભાઈબંધ આવો અગ્નિભક્ષક છે!” આટલું કહીને તેઓ બધા કૃષ્ણની સંમુખ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં જ્ઞાનીપણાનું લેશમાન પણ અભિમાન હતું નહિ, એવા ગોવાળિયાને દેવે પોતાની આ-સપાસ એકઠા કર્યો હતા.

૩૮૬૫-તે અજ્ઞાન ગોવાળિયાના મનમાં દેવનો જરાય ભય તો હતોજ નહિ, કારણકે તેઓ તેના એકના સિવાય બીજા કોઈને જાણતાજ ન હતા. અનેક વિષયોને જાણવાનું ડહાપણ ડાળનારા લોકો દેવની પાસે જઈ શકતા નથી અને કપટી લોકોને દેવ દૂરના દૂરજ રાખે છે. તકંટી, કુતકંવાદી લોકોના મનમાં નિંદા, અહંકાર અને લેહણુદ્ધિ પ્રેરીને દેવ તેમને પોતાનાથી આઘા કાઢી મૂકે છે. આશાબદ્ધ લોકો દેવને બાબુએ પડ્યા રહેવા દઈને પોતાનાં કુટુંબીઓની સેવા કરવા મંડી જાય છે. જેમના મનમાં સ્ત્રી, છોકરાં અને ધનસંપત્તિનુંજ ધ્યાન લાગી ગયું હોય છે તેઓ પણ સમાન છે. તેઓ એક દેવને ભૂલી જવાથી અંસારસમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે અને અતે નરકવાસી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે આ સંસારમાં પ્રવેશ કરીને શ્રીહરિને પોતાના સખા બનાવી દીધા હશે, તેમણેજ પોતાના જન્મને સાર્થક કર્યો જાણવો.

૩૮૬૬-કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓની સાથે સીમમાં ખૂબ રમી કરીને ઘર તરફ વળ્યા અને માની પાસે જઈ પહોંચ્યા. તે ઘડીએ જે ગોવાળિયા તેમની સાથે હતા તેમણે યજ્ઞોદ્ધાને તે દિવસની મુખ્ય

ઘટનાની વાત કરી અને કૃષ્ણ કેવી રીતે અગ્નિને ગળી ગયા તે બધું વિગતવાર કહી સંભળાવ્યું. આ હકીકત સાંભળીને યશોદાએ કૃષ્ણની આરતી ઉતારી, ઓવારણાં લીધાં અને ગોવાળિયાઓને ફરીફરીને એની એજ વાત પૂછવા લાગી. યશોદા ફરીફરીને એકની એક વાત પૂછ્યા કરે અને ગોવાળિયા પણ ખુશી થઈ થઈને કહેતા જાય. દેવનાં પરાક્રમની વાતો કહેવામાં અને સાંભળવામાં એવી મજા પડે છે કે, કહેનારને તેમજ સાંભળનારને કદી તેનો કંટાળો આવતોજ નથી. કૃષ્ણના મોઢા ભણી જોતી વખતે યશોદાની આંખની પાંપણ જરા જેટલી પણ હાલતી તો તે પણ તેનાથી સહન થતું નહિ. આ વખતે કૃષ્ણનું સામર્થ્ય તેમનાં માળાપના સમજવામાં આવી ગયું, કારણકે તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં પુણ્ય પ્રણય થયાં હતાં અને તેથી તેમનું અજ્ઞાન ઓસરી ગયું હતું. જેમના હૃદયમાં દેવનો ઉદય થયો હોય, ત્યાં અજ્ઞાનનો અંધકાર રહી શકેજ કેવી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, દેવે જેમને પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો હોય, તેમનો હૃદયપલટો થતાં એક ઘડીવારનો પણ વિશ્વાસ લાગતો નથી.

૩૮૬૭-એ દેવ આ આખા જગતનો માતાપિતા તથા ગુરુ છે. તેને નાનું બાળક તે કેવી રીતે માની શકાય? એની માયા એની આડે આવીને છાંયી રહે છે અને એને ઢાંકી દે છે તેથી સહજ વારમાં આપણે તેને જાણી શકતા નથી. નંદ અને યશોદાએ દેવનું ઐશ્વર્ય દીઠું, પણ બીજાજ પણે માયાએ તેમની બુદ્ધિને ઢાંકી દીધી, એટલે પાછાં તેઓ કહેતાં થઈ ગયાં કે, “કૃષ્ણ તો અમારો લાડકવાયો બાળક છે.” થોડી વાર અગાઉ તેમને દેવના ઐશ્વર્યનો અનુભવ થયો હતો તે બધો તેઓ ભૂલી ગયાં. દેવ પોતાની લીલાવડે કોઈને સમજવા દેતા નથી અને પોતાની મરજી મુજબ કાર્યકારણની યોજનાઓ ઘડીને ખેલ ખેલે છે. તુકારામ કહે છે કે,

આવી રીતે કૃષ્ણને આનંદ બધા લોકો ઘેરેઘેર લોગવતા થઈ ગયા.

૩૮૬૮-કોઈ કૃષ્ણને રમીડીને તો કોઈ ગાયન ગાઈને તેમની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરતા. એક દિવસ બધાએ મળીને યમુનાને કિનારે રમત માંડી. કૃષ્ણે કહ્યું કે, “ચાલો, આપણે બધા લેગા થઈને ગેડીદડાની રમત રમીએ.” આવું સાંભળીને કોઈ લાંબી લાકડી લાવ્યા તો કોઈ નાની લાવ્યા ને કોઈએ એક દડો આણ્યો. પછી ગોવાળિયા બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જવા લાગ્યા. કૃષ્ણ મનમાં સમજ્યા કે, આ બધા ગોવાળિયામાથી મારી ખરોખરી કરે એવો તો કોઈ છેજ નહિ. સૌના મનનો ભાવ પોતે સમજી જઈને કૃષ્ણ બોલ્યા કે, “એક બાબુએ તમે બધા અને બીજી બાબુએ હું એકલો. ચાલો, કોઈનામાં પાણી હોય તો મારા દડાને ખાળી જુઓ. મારે કોઈ ભેરૂની ગરજ નથી. હું એકલોજ બસ છું; હું એકલોજ સૌને દાવ આપવા તૈયાર છું. ચાલો, હું દડા ઉપર ગેડીનો અપાટો લગાવું છું. તમારાથી સચવાય તેટલું સાચવી લેજો. હું હોકારો કરું ત્યારે તમે પણ મારા જેવા અવાજે તમારા ભણીથી હોકારા કરજો. કોઈ ગડબડસરખડ કરતા નહિ. બધા એક જગ્યાએ જિભા થઈ રહેજો. મારો દડો તમારા ભણી આવે એટલે તેને ખાળી શકાય તો ખાળજો અને પાછો વળાય તો પાછો વાળજો.” આવું કહીને કૃષ્ણ એક બાબુએ જિભા રહ્યા. પછી આગળ ઉપર કોણે શું શું કરવું તે બધું નક્કી કર્યા પછી કૃષ્ણે પોતાના દડાને આકાશમાં ઉછાજ્યો. બધા ગોવાળિયા તેના ભણી જોતા એક બાબુએ જિભા થઈ રહ્યા. તેમનાથી કાંઈ બને એવું તો હતુંજ નહિ તેથી એક કોરે રહ્યા રહ્યા શું થાય છે તે જોવા લાગ્યા. ત્યારે કૃષ્ણે તેમને કહ્યું કે, “તમે જોયા શું કરો છો? જટ દોડી જાયો અને દડાને પકડી લો.” પણ દડો કોનાથી પકડાય? જેનામાં દેવનું બળ હોય તેજ તેને પકડી શકે. બીજાનું તો એમાં કશું વળેજ નહિ. જેનામાં બળ અને બુદ્ધિનું

કશું ઠેકાણું ન હોય, તેને હાથે કોઈ પણ કામ સફળ થાય નહિ. કૃષ્ણનો ઉઘાળેલો દડો એવો તો આકાશમાં છિડ્યો કે નાના નાના છોકરાઓનું તેને ખાળવાનું ગળું કેટલું? બધા ગોવાળિયા વિચારમાં પડી ગયા, તે જોઈને કૃષ્ણ બોલ્યા કે, “તમે બધા મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો.” લોકો ગમે તેટલા ભલેને ડાહ્યા હોય, તો પણ કૃષ્ણના બતાવ્યા વિના કોઈને રસ્તો જડેજ નહિ. કેટલાક ડાહ્યા લોકો માર્ગને જોઈ શકે છે ખરા, પણ જે રસ્તે થઈને હરિ ગયા. હોય તે રસ્તે જેઓ વળે તેમનેજ ચતુર સમજવા. જે જે ગોવાળિયા ઉપર કહેલે રસ્તે વળ્યા તેઓ સ્વસ્થાને પહોંચી ગયા અને જેઓ આપ અછલે ચાલવા ગયા તેઓ ભૂલા પડ્યા, તેમજ એવા લોકોને પગલે જેઓ ચાલ્યા તેમની પણ તેવીજ દુર્દશા થઈ ગઈ. આગળ ગયેલાઓની જેવી કહેતી થઈ તેવી પાછળ આવનારાઓની પણ થઈ, કારણકે બેઉ ખરે રસ્તેથી ધણા-દૂર નીકળી ગયા હતા. જ્યારે પોતાની આગળ ચાલનારાઓ ખરા રસ્તાથી માહિતગાર ન હોય, ત્યારે પાછળ ચાલનારાઓએ વિશેષ સાવધાન રહેવું જોઈએ. જેઓ પુખ્ત ઉમરના થયા હોય અને છતાં જેમની વિચારશક્તિ કેળવાઈ ન હોય, તેવાં પ્રાણીઓને અજ્ઞાની છોકરાં જેવાંજ સમજવાં. જેમને કોઈ હિતની શિખામણ દે અને તે છતાં તેના પ્રતિ લક્ષ ન આપે તેમને પગલે ડાહ્યા લોકોએ જવું નહિ. શ્રેષ્ઠ લોકોના અભિપ્રાય મુજબ જે આચરણ ન કરે તેને ખરેખરો મૂર્ખજ બાણવો. આવા લોકો ભૂલા પડે અને વગડામાં ખૂબ અથડાય ત્યારે તેમને કદાચ ખરા રસ્તાનું ભાન થાય તો થાય; તે પહેલાં તો નહિજ. જ્યારે તેમને માથે ખૂબ વીતે ત્યારે તેમને દેવ સાંભરે. જ્યારે કોઈ લાજશરમને બાંધુએ મૂકી દઈને કૃષ્ણને સાદ કરવા મંડી જશે, ત્યારે વૈકુંઠવાસી દેવ તેનો પોકાર સાંભળશે. ચારે વેદ જેની કીર્તિનું વર્ણન કરે છે.

તે દેવ ગોવાળિયાઓને ઘણા પ્રિય છે. ગોવાળિયાઓના પોકાર સાંભળીને દેવે તેમને પોતાના રસ્તા ઉપર ખેંચી લીધા. પછી તેજ વાટે ચાલતા ચાલતા બધા ગોવાળ ત્યારે હરિની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે નાનામોટા સૌનું રક્ષણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, પછી બધા ગોવાળિયા કૃષ્ણના મુખનું દર્શન કરીને અત્યંત આનંદિત થયા અને દેવેજ તેમનું રક્ષણ કર્યું એવો તેમના મનનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો.

૩૮૬૯-તે ગોવાળિયાઓને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “ચેલા કદંબવૃક્ષની એક ડાળ યમુનાના ધરા ઉપર લટકી રહી છે, ત્યાં આગળ આપણો દડો ઝિલાઈ રહ્યો છે.” ઊંડા ધરા ઉપર ઝૂંમતી કદંબની ડાળ અને તેના ઉપર ઝિલાઈ રહેલો દડો, તેને લઈ આવવાનું કામ તો ઘણું વસમું કહેવાય. દડો ઘણીજ અઘરી જગ્યાએ જઈ પડ્યો છે એમ બાણીને કેટલાક ગોવાળ નીચી નજર કરીને પાણીના તરફ જોવા લાગ્યા. તેમને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “તમે પાણીમાં શું જોયા કરો છો? પાણીમાં જે તમને દેખાય છે તે તો ઉપરની ડાળ ઉપર ઝિલાઈ રહેલા દડાની કાળી કાળી છાયા છે. ખરેખરો દડો તો કદંબની ડાળ ઉપર છે, માટે તમે બધા તેના તરફ નજર દોડાવો.” પછી ગોવાળિયાઓએ ડાળ ઉપર પડેલો દડો દીઠો અને કૃષ્ણને પૂછવા લાગ્યા કે, “હવે શું કરીશું? એ દડાને આપણે કેવી રીતે નીચે લાવી શકીશું? યમુનાનો કાળો, ઊંડો ધરો જોઈને સૌ ગભરાઈ બિઠ્યા. તે ધરો એક તો ઘણો ઊંડો હતો અને ખીત્રું તેમાં કાઢીય નાગ રહેતો હતો, તે જોઈને ગોવાળિયાઓએ તો પાછાં પગલાં કરવા માંડ્યાં. જેમણે પોતાનું ધારણું કાર્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, તે હરિને તો બધી વાતની ખબર હતી પણ તે તો બીજાઓને નિમિત્ત કરવાને સાફજ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે સૌ નીચે બિભા રહેજો. હું એકલો બાડની



ડાળ ઉપર ચડીને હમણાં દડો લઈને નીચે ઊતરી આવું છું.” કૃષ્ણ  
ઝાડ ઉપર ચડે છે તે જોઈને ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, “આ કામ  
કરવાનું અમે તને કહેતા નથી અરે કૃષ્ણ! તું આ શું કરવા  
બેઠો છે, તેની અમને તો કશી સમજ પડતી નથી. તને કાંઈ થશે  
તો તારી મા અમને ગાળો દેશે અમે તો અમારે કાને હાથ દઈ  
રાખીએ છીએ” એવું કહીને ગોવાળિયાઓએ પોતાના માથા ઉ  
પરથી જવાબદારી કાઢી નાખી. પછી પોતાનું ધારેલું કામ કરવાને  
માટે દડાનું નિમિત્ત કરીને નારાયણ ઝાડની ડાળ ઉપર ચઢી  
ગયા અને તેના ઉપર પડેલા દડાને નીચે ગળડાવી પાડવાને માટે  
ઝાડની ડાળ ઉપર પગ ટેકવીને ઊભા રહ્યા. તુકારામ કહે છે કે, નીચે  
ઊભા રહેલા ગોવાળિયા દેવના મનની વાત સમજી શક્યા નહિ  
અને દેવે તેમને સમજાવવા દીધી નહિ

૩૮૭૦-દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે, ત્યાસુધી પોતાનું કાર્ય  
પૂરું થાય નહિ, ત્યાસુધી પોતે શું કરવા ધાર્યું છે તેની કોઈને  
સમજણ પડવા દેતા નથી ત્યારે કામ પૂરું થઈ રહે, ત્યારે  
શું થયું તે મૌને જોવા તથા જાણવા દે છે દડા સુધી પહોંચી  
શકે નહિ એવી એક નાનકડી મોટી હાથમા લઈને તેમણે તે  
તરફ હાથ લખાવ્યો, તે ઘડીએ ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, “કૃષ્ણ!  
તું જે કરે તે સાચવીને કરજે” જીવમાત્રનું રક્ષણ કરનારા દેવે  
ગોવાળિયાઓને ઉત્તરમા કહ્યું કે, “બહુ માફ” આવું કહીને  
ગોવાળિયાઓના લણી જોતા જોતા દેવે જાણીનેઈને દડાને પાણીમા  
ગળડાવી દીધો અને તેની પાછળ પોતે પણ ધરામા ફૂટી પડ્યા  
તે જોતાની સાથે જ ગોવાળિયાઓએ ગડારોડ અને બૂમાબૂમ કરી  
મૂંઝી ગોવાળિયાઓનો રડવાનો અવાજ સાંભળીને ગોકુળ ગામના  
લોકો ત્યાં આગળ દોડી આવ્યા “શું થયું? શું થયું?” એવું બધા  
લોકો ગોવાળિયાઓને પૂછવા લાગ્યા, પણ તેઓ ગો જવાળ આપે?

હરિના વિયોગના દુઃખથી તેમની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણ યમુનામાં ડૂબી ગયા છે, એવા બોલ તેમનાં મોઢાંમાંથી નીકળેજ કેવી રીતે? કારણકે દુઃખના ભારથી તેમનાં મસ્તક અને હૃદય બેઉ ફાટું ફાટું થઈ રહ્યાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, જે દુઃખ કૃષ્ણનાં માતાપિતાને કહી થયું ન હતું, તે આજે ગોવાળિયાઓને થવા લાગ્યું.

૩૮૭૨-દુઃખનું દબાણ તે ગોવાળિયાઓનાં હૃદય ઉપર એવું લાગલાગટ થતું ગયું કે તેથી તેમની વાણી કુંઠિત થઈ ગઈ. શું થયું તે ગામલોકોમાંથી કોઈને સમજાયું નહિ તેથી તેઓ ગોવાળિયાઓને પૂછવા લાગ્યા કે, “દેવ તમારી સાથે હતા તે ગયા ક્યાં? દેવ જ્યાંસુધી તેમની સાથેના સાથે હતા ત્યાંસુધી તો દુઃખ કેાને કહેવાય, તે તેઓ ભણતા પણ ન હતા. આજની ઘટના તેથી તદ્દન બુઝીજ હતી. કહ્યા વિના તો બધા લોકોને સમજણ પડેજ કેવી રીતે? એવો વિચાર કેટલાક ડાહ્યા ગોવાળિયાના મનમાં આવ્યો. આલું ધારીને તેમણે પોતાના શોકને દબાવ્યો. તેઓ ખીજના કરતાં વધારે સમજણા હોવાથી તેમને શોકનો ધક્કો પણ થોડો લાગ્યો હતો. પછી તે ડાહ્યા ગોવાળિયાઓએ લોકોને બધી હકીકત કહી સંભળાવી કે, “કૃષ્ણ યમુનાના ઊંડા ધરામાં ડૂબી ગયા. હવે તે આપણને ફરીથી મળવાના નથી.” આ સંભળીને લોકો રડવા લાગ્યા અને તેથી કૃષ્ણ કેવી રીતે અને શું કરતાં ડૂબી ગયા તે કોઈથી પૂછી શકાયુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારપછી કૃષ્ણનાં માળાપને તથા ખીજ લોકોને જે દુઃખ થયું તેનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે એમ નથી.

૩૮૭૨-ગોવાળણે અને ગામના તમામ લોકો કટપાંત કરવા લાગ્યાં. તેમનું દુઃખભયું રુદન એકંને પથ્થર પણ પીગળી જવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે, “અરે! અમારાં પૂર્વજન્મનાં

એવાં કયાં પાપ હશે કે હરિ અમારાથી અંતર્ધાન થઈ ગયા?" કેટલાક એવા પણ હતા કે, જેમની આંખોમાંથી આંસુ વહી જતાં હતાં પણ તેમનાં હૈયાં સંતપ્ત થતાં ન હતાં. ખીન્ન કેટલાંક એવાં પણ હતાં કે, જેમની આંખોમાં તો આંસુ ન હતાં, પણ તેઓ અંતરણાદ્ય દુઃખમાં એવાં ડૂબી ગયાં હતાં કે તેમણે તેમની કેડમાંનાં છોકરાંને પણ ફેંકી દીધાં. કેટલાંક એવાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં કે જાણે તેમના હૃદયમાંથી પ્રાણજ આદ્યા ગયા છે. એક કૃષ્ણના ઉપર તેમના સર્વ સુખનો આધાર હતો. કૃષ્ણના સિવાય તેમને માટે સંસારમાં સુખ જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. તેઓ મનથી વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, "જ્યારે આપણને કૃષ્ણ દરીથી મળવાનાજ નથી, તો પછી આપણે જીવીનેય શું કામ છે?" ગોવાળિયા સહિત સૌ સ્ત્રીપુરુષ આદ્યાં આદ્યાં યમુનાના ધરાના કિનારા આગળ આવી જિભાં. એકલાં સ્ત્રીપુરુષોજ નહિ પણ ગોકુળનાં પ્રાણીમાત્ર ગામ છોડીને ત્યાં આગળ આદ્યાં આગ્યાં. આજે કોઈનાં મનમાં તેમનાં ધનધાન્ય આદિનો વિચાર આવતો ન હતો. સૌનું મન એક કૃષ્ણમાંજ પરોવાઈ ગયું હતું. યમુનાને કિનારે ગાયેનું ધણ પણ નીચી ગરદન કરીને દુઃખી અવસ્થામાં જિભું થઈ રહ્યું હતું. યમુનાને કિનારે જિગેલાં વૃક્ષવેલીઓ પણ કૃષ્ણના વિયોગદુઃખથી પીડાતાં હતાં. સ્થાવરજંગમ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષલતા, સર્વને એકજ વાતનું દુઃખ સાલે છે. તે જોઈને તંદ્રા અને યશોદા રડવા લાગ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, માળાપ, ભાઈ અને સર્ગાસંજાંધીઓ જ્યાંસુધી છેવટની ઘડી આવી પંહોંચી ન હોય, ત્યાંસુધીજ કામમાં આવે છે.

૩૮૭૩-કૃષ્ણનાં માળાપ યમુનાને કિનારે જિભાં જિભાં પાણી ભણી જોઈને મોટે સાદે રડવા લાગ્યાં. ધરામાં ડૂબકી મારવાની તો કોઈની હિંમત આલેજ શાની? પણ ધરાનું કાળું કાળું પાણી જોઈને તેઓ ભયથી પાછાં હઠવા લાગ્યાં. યશોદા પાછે પગલે પાછી હઠી

ગર્ભ અને નદીના ભાષામાં આળોટિયાં ખાવા લાગી. પોતાની મા શોક તો કરે છે, પણ ગરીરને માચવીને શોક કરે છે, એ વાત કૃષ્ણથી અજાણી ન હતી. તુકારામ કહે છે કે, તેમના મનની આવી પોકળ ભાવનાને જાણીને જ કૃષ્ણ પાણીમાં ડૂબાડી મારી હતી.

૩૮૭૪-યશોદાનંદ વગેરેના મનમાં સાચી ભાવનાનો અભાવ હેવે દીઠો, તેથી જ તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેઓના મનમાં જીવને લાગુ પડનારા ભય અને સંગ્રામની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. કૃષ્ણ વિના આ સંમારમાં આપણે ગ્રહેણું નથી, માટે ધરામાં ડૂબી મરીને જીવનું ખલિદાન હેવું જોઈએ તેમણે મનમાં આવેા વિચાર કર્યો તો ખરો, પણ તે પ્રમાણે અમલ કર્યો નહિ. મર્જનનો ત્યાગ કરવાને અને જીવનો ( જીવભાવનો ) નાશ કરી દેવા માટે જેઓ તૈયાર ન હોય તેમની આગળથી દેવ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. મનમાં ત્યાગની સાચી ભાવનાનો ઉદય થયો ન હોય, ત્યામુધી મોટેથી ખાસી વાતો કરવાનો કશો અર્થ હોતો નથી. જોણ કયા ભાવ સહિત રહે છે અને તેમના ઉદ્ગાર ટેટવી હદ સુધી સાચી ભાવનાયુક્ત છે, તે બધું દેવ સારી રીતે સમજી જાય હતા. પછી કૃષ્ણના માખાપ, ગોવાળ અને ગાયોનાં ધણુ સૌ ગ્રામ તરફ વળ્યા અને પોતપોતાના ઘર ભણી જવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, યશોદાનંદની તો છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી હોય, એવી અવસ્થા થઈ ગઈ હતી.

૩૮૭૫-દેવ અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાને સારૂ પાણીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા, તેમણે લોકોના મનનો ભાવ કેવા પ્રકારનો છે તે જોઈ લીધા પછી યમુનાને તળિયે આડ્યા ગયા. લોકોના મનનો ભાવ જોઈ લેતા પહેલાં તે છેડ પાતાળ-ઝાંડા પાણીમાં આડ્યા ગયા ન હતા, પણ થોડા થોડા પાણીમાં સતાઈ રહ્યા હતા. સૌ ઘર ભણી પાછા ફર્યા તે જોઈને કૃષ્ણે ધરાને તળિયે જવા માડ્યું. તળિયે જઈને કાળસર્પને જગાડવાને સારૂ તેમણે મોટે સાદે ગ-

જન્નાઓ ઢરવા માડી ગર્વના સમુદ્ર સમાન તે સર્પ નિર્ભયપણે  
પોતાના ઢરની અંદર સૂઈ રહ્યો હતો નારાયણને તેનો ગર્વ ઉતા  
રવો હતો, તેથી દડાનુ એક નિમિત્ત કરીને સર્પના નિવાસસ્થાનમાં  
તે આગ્યા આગ્યા હતા તુકારામ કહે છે કે, દડાને બહાને કાળ  
મર્ષનો નાશ કરવાની દેવની ધારણા હતી

• ૩૮૭૬-કાળસર્પની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને કૃષ્ણે પોતાનો  
દડો પાછો માગ્યો તે સ્ત્રીઓએ જોયું કે પોતાની સામે એક ઘણો  
મનમોહક ઉપવાન છોકરો જિલ્લેવો છે તે લાવણ્યની ભૂતિ જેવો,  
તેજ પુજ જેવો, દેહીપ્યમાન અને કોટિ સૂર્યચંદ્રને આખા પાડે  
એની અગતિવાળો અતિ મનોહર કુમાર હતો તેના પગ ફેળના  
સ્તભ જેવા સુગોળ અને કોમળ હતા કૃષ્ણનું આવું ઉપ જોઈને  
કાલસર્પની સ્ત્રીઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, આવા ઉપાળા  
છોકરાને તેની માએ શાથી પોતાની આખ આગળથી વેગળો  
કાઢ્યો હશે ? એ છોકરો તો સૌને પોતાના પ્રાણ કરતા પણ વધારે  
વહાવો લાગે એવો છે, છતાં એની મા એને શાથી વીસરી ગઈ હશે ?  
કૃષ્ણનું સુદર, સુકોમળ સ્વરૂપ જોઈને તેમની આંખોને ટાઢક વળી  
ગઈ પણ ત્યાર પછી તેઓ પોતાના દુષ્ટ પતિના ભણી નજર કરીને  
ખોત્રી જિડી કે, “અરે ! આતો ઘણું જ માહું થયું હમણાં તે દુષ્ટ  
સર્પ જાગી જિઠશે અને આ છોકરાને ખાઈ જશે એની મા  
ખાપડી ટવગીટવગીને મરી જશે ” હવે આ છોકરાનો છુવ શી રીતે  
બચાવી લેવો તેનો વિચાર કરતા કરતા તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણના ઉપ  
ઉપર મોહિત થઈ ગઈ તુકારામ કહે છે કે, દેવના રૂપ તો અનંત છે,  
તેમાનું કોઈ પણ રૂપ મનુષ્યથી પૂરેપૂરું ઝોળખી શકાતું નથી

૩૮૭૭-પછી તે સ્ત્રીઓને સંબોધીને કૃષ્ણે બોલ્યા “ મારો  
દડો અહીં ડાણ લઈ આણ્યું છે ? જે કોઈ મારો દડો અહીં લઈ

આવ્યું હશે, તેના મનના કોડ પૂરા કરવાના હેતુથી હું અહીં આવ્યો છું.” આવું સૂકું ને સટ લાપણ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓના મનમાં ભય પેદા થયો. અત્યાર મુઠ્ઠી તેમનું મન દેવના ઉપર ચોટ્યું હતું ત્યાંથી તે ખસી ગયું અને તેમના ઘણી તરફ દોડી ગયું. તેમણે જોઈ લીધું કે નક્કી આજે અમારા ઘણીના માથા ઉપર કાંઈક વિપત્તિ આવી પડી લાગે છે. અમારા નિવાસની આસપાસ મહાસાગરના જેવું અગાધ જળ ભર્યું પડ્યું છે, કે જેનો કાંઈ કરતાં છેડાજ નથી. તે છતાં આ છોકરો અહીં કયે રસ્તેથી એકલો એકલો આડ્યો આવ્યો હશે ? કે પછી આ જગ્યાએ તો એકાએક ઉત્પન્ન નહિ થઈ ગયો હોય ? એ દેખાય છે તો નાનોમરખો, પણ એના શબ્દ તો ઘણો ભય ઉત્પન્ન કરે એવા છે. એના મનમાં ભય તો લેશમાત્ર પણ નથી અને ખોલે છે ત્યારે ગર્જના કરતો હોય એમ ખોલે છે. એટલામાં તો તે કાળસર્પ જાગી ઊઠ્યો. દેવે મોટી ગર્જના કરીને તેને જાગૃત કરી દીધો. તે ઘડીએ તે સર્પ મુખમાંથી વિપવમન કરવા લાગ્યો. તેના કૂંદાડાથી યમુનાના દરાનું પાણી ઊછળવા લાગ્યું. જેને માટે કૃષ્ણ આ ઠેકાણે આવ્યા હતા તે કામ હવે તેમની સમક્ષ હતું. તે કાળસર્પ હવે તેમની સામેજ હતો. ખેડ જણ એકખીજને ચુદ્ધને માટે પડકારવા લાગ્યા. કાળસર્પ મનમાં ભય પામ્યો તો ખરો તોપણ તે બોલ્યો : “ અધ્યા ! તું અહીં કેમ મરવાને સાર આવ્યો છે ? જો, આ હું તને અળધડીજ ગળી જાઉં છું.” કૃષ્ણના ઉપર લાગ જોઈને તે સાચે ઝડપ મારી, પણ કૃષ્ણે તરતજ તેનો હુમલો ચૂકવ્યો. હવે સાપ મનમાં સમજી ગયો કે, મારો જીવ લેનારો કાળજ મારી સામે આવીને ઊભો છે કે શું ? તેને કૃષ્ણનું રૂપ કાળ સમું જલકર દેખાયું. પછી તે સર્પે પોતાનાં સગાવહાલાંને મદદે ખોલાવવા સાદ કર્યો અને પુષ્કળ સર્પ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. નાના પ્રકારના સર્પ કૃષ્ણના શરીરની આસ-

પાસ વીંટળાઈવળ્યા અને મોઢામાંથી ઝેર ઝોકવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આવે વખતે તેમના ભક્તોના સિવાય બીજે કોઈ દેવની વહારે-દોડી આવે એવો છેજ નહિ, એમ જાણીને તેમણે મનમાં ભક્તરાજ ગરુડનું સ્મરણ કર્યું.

૩૮૭૮-દેવે સંભારતાની સાથેજ તેમનો પ્રિય સેવક ગરુડ તેજ ઘડીએ તેમના ચરણ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. તેણે જોઈ લીધું કે, મારા સ્વામીના શરીરની આસપાસ સાપ વીંટાઈ વળ્યા છે. સાપ તો નાનામોટા એવા જાતજાતના લેગા થઈ ગયા હતા, પણ જ્યાં ગરુડે એક વાર ગર્જના કરી, એટલે બધાં સાપોલિયાં ટપાટપ નાસભાગ કરવા મંડી ગયાં. ગરુડે કેટલાંકને ચંચુનો પ્રહાર કરીને મારી નાખ્યાંને કેટલાંકને પોતાના પગ તળે છૂંદી માર્યાં. કેટલાક સાપ તો ક્રૂર ગરુડના ભયથીજ મરણ પામ્યા અને કેટલાક તેના કાલાવાલા કરીને પોતાના પ્રાણને માટે તેની યાચના કરવા લાગ્યા. ગરુડે ખવાય તેટલા સાપને ચાવી ખાધા. એટલામાં કૃષ્ણે તેને કહ્યું કે, “હવે ઘણું થયું. હવે હું જેને સાફ અહીં સુધી આવ્યો છું તે કામ કરી લઉં.” આટલું કહીને કૃષ્ણ કાલીય નાગને ખાઝી પડ્યા. તેને થોડી વાર સુધી પગ તળે દબાવી રાખ્યો અને પછી તેના નાકમાં નાથ ઘાલીને એક હાથમાં દડો લઈને તેના ઉપર ચડી બેઠા. હાથમાં દોરીની લગામ પકડીને નારાયણ તે સપને પોતાની મરજી મુજબ ચલાવવા લાગ્યા અને ગરુડને આલિંગન દઈને તેને વિદાય કર્યો. આ જાણીએ યમુનાને કિનારે ગાયો સહિત ગોવાળિયા બેઠાબેઠા કૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યા કરતા હતા. કૃષ્ણનું તેમને એક પગ ત્રારને માટે પણ વિસ્મરણ થતું ન હતું. તેમનું લક્ષ્ય તો યમુનાના ધરા ઉપરજ ચોટયું હતું. યમુનાને કિનારે બેઠાબેઠા તેઓ કૃષ્ણની વાતોને યાદ કરી કરીને એકબીજાને કહેતા હતા અને આ જગ્યાએ તેમણે ડૂબકી મારી, એવું પરસ્પર બતલાવતા

હતા. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે, ગોવાળિયા કૃષ્ણને મંભારતા બેઠા હતા એવામાં તે પાણીની ઉપર નીકળી આવ્યા.

૩૮૭૬-એકાએક તેમની દિ કાળમર્ષના ઉપર પડી અને જાણે કોઈ ભયાનક વસ્તુ દીડી હોય તેમ તેઓ લયબીત થઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તે કાલીય નાગને યશુનાના પાણીની બહાર ઘમડી લાવ્યા અને બધા ગોવાળિયાઓને પોતાની પામે જોડાવવા લાગ્યા. વેકુંઠાધીમ કહેવા લાગ્યા કે, “અરે એ ગોવાળિયાઓ! તમે મૌ મારી પામે આવો. હું તમારી પાસે જિલો છું પછી તમારે ભય કેવો નેવાત કેવી? મારે તમે દૂર ભાગી ન જતાં મારી પામે ચાલ્યા આવો.” લગવાનના આવા શબ્દો માંલ-ળીને તેઓ એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે, “અવ્યા! ચાલોને જોઈએ તો ખગ. આ વળી ચો ચમત્કાર છે? ગાયો મહિત ગોવાળિયા આ નવીન તમારો જોવાને માટે હરિની પામે ચાલ્યા આવ્યા. સૌને તેમણે આલિંગન દીધું. ગાયોએ તેમની ગરદન પ્રભુના ખભા ઉપર મૂકી દીધી અને તેમને પ્રેમનો જિલરો ચડી આવવાથી તેમના આયજોમાથી દૂધ ટપકવા લાગ્યું. તે બધી ગાયો એકએકના ઉપર પડાપડી કરવા લાગી શ્રીહરિએ તે વખતે અનેક રૂપ ધારણ કરીને દરેક ગાયને શરીરે હાથ ફેરવીને પંખાળી. હરિએ જે જે ગાયને પ પાળી તે તે ગાય ખુશી થઈ અને ધાસચારો ખાવા લાગી દેવને ફરીથી જોઈને સૌના મન પ્રકુલિત થયાં. દેવ તો તેમની પાસેના પામેજ હતા, પણ દેવે માયા ફેલાવી હતી તેથી તેઓ તેમને જોઈ શકતા ન હતા અને સશયમાં ગોથા ખાતા હતા. કૃષ્ણના વિયોગથી વૃશવેલીઓ પણ ચીમળાઈ ગયાં હતા તેમને દેવે દિવ્ય કાયાનું દાન દીધું. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદે તેમને જે પદ આપ્યું હતું તે અવિનાશી પદ હતું, તેથી જીવંત કશાનો નહિ પણ તેમની વૃષ્ટાનોજ નાશ થતો હતો.



૩૮૮૦-ગોવિંદનો મેળાપ થવાથી તેમની તૃપ્તિનો ક્ષય થઈ ગયો અને આગળ કિપર થનારો સંસારનો સંબંધ તૂટી ગયો. ગોવિંદે અપજા ગોપાળના હાથમાં પતાકાઓ આપીને તેમને ગામ ભણી મોકલી દીધા. તેઓ મોટેથી જરાડા પાડતા ગયા અને નાચતા નાચતા સૌને કહેવા લાગ્યા કે, “હરિ આવી પહોંચ્યા છે. સૌ તૈયાર થઈ જાઓ.” જર્ધા શ્રીપુરુષો પોતપોતાને ઘેર ખિન્ન મને બેસી રહ્યાં હતાં. તેમની ભૂખતરશ અને નિદ્રા એ તો સામટાં ઊડી ગયાં હતાં. વારેઘડીએ હરિતું રૂપજ તેમની આંખો આગળ તરવરતું હતું. હરિ ગયા ત્યારે તેમને ખબર પડી, પણ તે પહેલાં તે કોણ છે તે તેમણે જાણ્યું ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, પહેલાં ભૂલ કરવી અને પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો એ તો હુનિયાનો સ્વભાવજ છે.

૩૮૮૧-માતા યશોદા બોલી: “હાય ! હાય ! આ થયુંજ શું ? કૃષ્ણ વિના હું જીવતીજ કેવી રીતે રહી ? હરિના વિના જીવવાનું પ્રયોજનજ શું ? તેના વિયોગનું દુઃખ રોજરોજ શા સાડ વેઠ્યા કરવું ? મારા વિયોગની આગ તો મને ફરીથી હરિનો મેળાપ થાય તોજ હોલવાય એમ છે. ત્યારે તે કરતાં તો હું તેની પાછળ ગઈ હોત તો કેવું સાડ થાત ? હવે જો મને ફરીથી એક વાર હરિનો મેળાપ થાય તો તેને હું મારા જીવની સાથે જડી રાખું.” તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણની બાળતમાં તેમની માતા આટલી બધી વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી તેથીજ સારા શકુન થયા.

૩૮૮૨-શ્રીહરિ દડો લઈને ચમુનાના ધરામાંથી પાછા બહાર આવ્યા છે, એ વાત ગોવાળિયાઓએ આખા ગામમાં ફેલાવી દીધી. પોતાને ખાતરે હર્ષની પતાકાઓ લઈને આવેલા ગોવાળિયાઓને યશોદાએ દીઠા. પછી તેના પૂછવાથી તેમણે બધી હકીકત બહુજ હરખભેર કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને યશોદાના હર્ષની સીમા

ન રહી. તેણે તરતજ ગોવાળિયાઓનાં વધામણાં લીધાં અને તેમને માથે રાધમરચું ઉતારીને ફેંકી દીધાં. ગોવાળિયાની આસપાસ ગોકુળ ગામના બધા નાનામોટા લોકો લેગા ગઈ ગયા. આખા ગામમાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો. સૌને ગોવાળિયા કહી વળ્યા કે, ગોવિંદ યમુનાના ધરામાંથી પાછા બહાર નીકળી આવ્યા છે. કાલીયનાગનો મઠ ઉતારીને તેના ઉપર સવાર થઈને બહાર આવ્યા છે. તે જોવાને સાડા ગામના લોકો નાના પ્રકારનાં વાઘો વગાડતા વગાડતા બહાર આવ્યા અને સૌ ગાતાનાચતા હર્ષભેર નારાયણની પાસે આવ્યા. વેકુંઠાધીશને જોતાની સાથે પ્રથમ તો બધા તેમની આગળ આજોટી પડ્યા. સૌને એકસરખા પ્રેમથી દેવે આલિંગન દીધું. સૌ સંપૂર્ણ હરિરૂપ બની ગયાં. હરિના આલિંગનનું સુખ પામવાથી સૌ પોતપોતાની જાતને ભૂલી ગયાં, તેથી હરિરૂપજ થઈ ગયાં. કૃષ્ણે પોતાનાં માળાપને તથા સૌને એકસરખાં સુખી કરી દીધાં. તુકારામ કહે છે કે, દેવને મનથી પોતાનાં માળાપ તથા ખીજ લોકોની વચ્ચે કશે ભેદ હોતો નથી. તેમની દૃષ્ટિએ તો સૌ એક સમાનજ હોય છે.

૩૮૮૩-જેઓ હરિની સમીપ આવ્યાં તેમના વર્ણ અને ધર્મનો વિચાર ન કરતાં તેમણે સૌને આલિંગન દીધું. હરિ પોતે, ગામના બધા લોકો અને યશોદાનંદ સૌ ગામમાં પાછાં આવ્યાં. સ્થામ-સુંદર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સૌની આંખોના ઉપવાસ છૂટ્યા અને એકીઘડીએ સૌની આંખોએ પારણાંનો ઉત્સવ ઊજવ્યો. પ્રદક્ષાનંદની મસ્તીમાં બધા લોકો ઘેરેઘેર નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઘેરેઘેર ધ્વજપતાકાઓ ફરફરવા લાગ્યાં. સૌએ પોતાનાં ખારણાંમાં મંગલ-કુંભની સ્થાપના કરી, ખારસાએ તોરણ ખાંધ્યાં અને આંગણાંમાં સુંદર રંગોળિયો પૂરીને પોતાના મનના આનંદોત્સાહને વ્યક્ત કર્યો. સૌનાં આંગણાંમાં તુલસીવન તો હતાંજ, ત્યાં આગળ બેસીને

સૌ “રામકૃષ્ણનારાયણ” એવા નામોચ્ચાર કરીને હરિકીર્તન કરવા લાગ્યાં. સૌએ નારાયણનું નાના પ્રકારનાં પુષ્પ ઇત્યાદિથી પૂજન કર્યું. દેવની આગળ તેમની સેવાનું પહેલાંનું જે લેણું હતું તે પણ હજી દેવથી પૂરું ચૂકવાયું તો હતુંજ નહિ, તેમાં વળી તેમણે આ નવીન પુણ્યનો ભંડોળ ઊમેરી દીધો. આથી કરીને તેઓ દેવનાથી કદી પણ વિખૂટા થવાનાજ નથી. તેમણે પોતાની સેવા વડે દેવનેજ પોતાના કરજદાર બનાવી દીધા હતા. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે કરેલી સેવાના ઋણને લીધે દેવે સાકારરૂપ ધારણ કર્યું અને ભક્તોના કર્ણધાર થવા અવતર્યા છે.

૩૮૮૪-નારાયણે પોતાને ઘેર ગયા પછી સૌને વિદાય કર્યાં. તેમને રજા આપતી વખતે તેમણે સૌના મનનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું કે, “તમે મને એક ક્ષણ વારને માટે પણ વિસારશો નહિ.” શી શી હકીકત બની હતી તે બધી વિગતવાર તેમણે સૌને કહી સંભળાવી અને તેમને બધાને નમસ્કાર કરીને વિદાય કર્યાં. જતી વખતે તેમણે સૌના હાથમાં સાકર આપી, તે લઈને બધાં પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી લોકો, ગોવાળિયા તથા ગાયો બધાં પોતપોતાને કામે લાગી ગયાં અને સૌ લોભને વશ થઈ ગયાં. દેવે ઈચ્છા-છાકરાં તથા પૈસાટકાના લોભમાં સૌને ભૂલાવેા ખવરાવ્યો અને તેમને સૌને સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી દીધું. તુકારામ કહે છે કે, તૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા લોકો નારાયણને શી રીતે ઓળખી શકવાના હતા ?

૩૮૮૫-ત્યાર પછી એક દિવસ નારાયણે સૌ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે એવો એક ચમત્કાર કરી બતાવ્યો. ગોકુળના રહેવાશીઓ ન્યાયે ઇન્દ્રનો ભાગ તેને સમર્પણ કરવા જતા હતા, તે ઘડીએ દેવે તેમને વાર્તા, કારણકે ઇન્દ્રનો ભાગ તેમને પોતે હંચું કરી લેવાનો

વિચાર હતો. ઇન્દ્રને મારૂં લોકો દૂધ, ઘી, માખણ લઈ જતા હતા, તેમને દેવે રસ્તામાંજ ઊભા રાખ્યા અને જે બધું ઇન્દ્રને સારૂં તેઓ લાવ્યા હતા તે ઝૂંટવી લીધું. ગોવાળિયાની કાવડોમાં જે કાંઈ સામગ્રી હતી તે બધી જ્યારે દેવે પડાવી લીધી, ત્યારે તેઓ ખોટ્યા કે, “હે દેવ! તમે આ સારૂં નથી કરતા. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ એવા છે કે જે ન કરવા જેવું હોય તેજ કરે છે અને કાળનો મનમાં જરા પણ ભય ન રાખતાં ખેલ ખેડ્યા કરે છે.

૩૮૮૬—તે બધા ગોવાળિયા તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “હે દેવ! તારા આવા ખેલને લીધે જો ઇન્દ્ર અમારી ઉપર ક્રુપિત થશે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહિ આવે.” દેવે તેમને કહ્યું કે, “તમે ઇન્દ્રનો લેશમાત્ર પણ ભય રાખશો નહિ, ઇન્દ્રના તરફથી તલમાત્ર ધાક, ભય કે શંકા રાખશો નહિ, એવું ચક્રપાણિ શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળિયાઓને કહ્યું. ભગવાને આટલું બધું કહ્યું તોપણ તેમના મનને ધીરજ રહી નહિ. તેમનું મન સંશયયુક્ત થઈ જવાથી તેમની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગઈ. દેવોનો પણ જે આદ્ય દેવ છે તેની માયાને તેઓ જાણી શક્યા નહિ અને ઊલટા બુદ્ધિભ્રમને લીધે ચગડોળે ચડી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, હરિને ઓળખ્યા વિના તેઓ દુઃખ અને સંસારનો ખોજો વહેવા લાગ્યા.

૩૮૮૭—જેઓ પ્રપંચનો ભાર વહેતા કરે છે તેઓ દેવને ઓળખી શકતાજ નથી. જોકે દેવ તો તેમના દેહથી અત્યંત પાસેના પાસેજ છે. દેવ તો તેમના શરીરની સાથે વીંટળાઈને રહેલા છે, પણ તે છતાં તેમના જાણ્યામાં આવતા નથી. વળી કદાચ કોઈને જરાતરા સમજણ પડી પણ જાય; તોપણ તેઓ સંશયગ્રસ્ત તો રહે છેજ. જેમની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ન હોય તેઓ ચિંતાના ધરાની અંદર ડૂબી મરે છે. જેઓ તૃષ્ણાના દાસ અને લોભી હોય છે

તેમની બુદ્ધિને નારાયણ સ્થિર થવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેવનાં કાર્યો લોભી મનુષ્યોથી દેખી ખમાતાં નથી તેથી તેઓ સદા દુઃખી થયા કરે છે.

૩૮૮૮-લોભને લીધે જેઓ દુઃખી થઈ ગયા છે અને ચિંતાના ખાડામાં જેઓ ડૂબી ગયા છે એવા ગોકુળ ગામના લોકો એક-બીજાને કહેવા લાગ્યા કે, “હવે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ આપણી ગાયો અને ભેંશોને ડુબાડી મારશે. જરૂર થોડી મુદતમાં કાંઈ નહિ તો કાંઈ વિપત્તિ તો આવીજ નાણે. કૃષ્ણને આપણે ગમે તેટલું કહીએ છીએ, પણ તે એટલો બધો ઉદ્ધત થઈ ગયો છે કે આપણું કહેણ કાને ધરતોજ નથી. ચાલો આપણે તેનાં માળખ આગળ જઈને બધી વાત કહી દઈએ અને તેઓ તેને કપકો આપે અને ધમકાવે એવું કહીએ.” દેવે તેમને કાળનો કેળિયો ઠરીને ખવડાવ્યો તો હતો, પણ તેમણે રીસ ચડાવીને તે ખાધો નહિ અને ઊલટા કૃષ્ણના ઉપર ખીજવાઈને તેમની વિરુદ્ધ બોલવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને દેવના ઉપર ખીજવાઈ જશે તેમને માથેથી કાળની સત્તા કદી ઓછી થવાનીજ નથી.

૩૮૮૯-પણ જેઓ બોળડાતોતડા અને ગાંડાઘેલા પણ કૃષ્ણના ભાવિક ભક્તો હતા તેવા ગોવાળિયાઓને લોગસુખને હિસ્સો આવી મળ્યો હતો. પ્રપંચનો ભાર વહેનારાઓ પોતપોતાની કાવડોને ફેંકી દઈને ચાલતા થયા; પણ માળણ તો ભાવિક ભક્તોનેજ ભાગે આવ્યું. ભગવાને સૌને શીરામણ વહેંચી આપ્યું અને પછી પોતે આનંદપૂર્વક ગોવાળિયાઓની સાથે રમવા મંડી ગયા. રમી રહ્યા પછી પણ દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે ભય અને ચિંતા-રહિત થઈને ખાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જે ગોવાળિયાઓને શ્રીકૃષ્ણ સહાયકારી થતા હોય તેમની આગળ કેવું ભેર ચાલવાનું હતું ?

૩૮૬૦-હવે ગોકુળમાં ભગવાને શું શું કયું હતું, તે વાતની ઇન્દ્રને બધું થઈ ગઈ અને કૃષ્ણજી માફ અપમાન કરાવે છે તે પણ તેણે બધું. તેથી ઇન્દ્રરાજાએ એકદમ પોતાના આગાધાલક મેઘોને આજ્ઞા કરી કે, “તમે ગોકુળના ઉપર એવી વૃષ્ટિ કરો કે આખું ગામ ધોવાઈ જાય અને તેની એક એધાણી પણ રહેવા પામે નહિ. એવી મુશળધાર વૃષ્ટિ કરો કે ગાયો, ભેંસો અને ગામના રહેવાશીઓ એમાંનું કોઈ જાતી જાતજ નહિ. આ ગોવાળિયાના પોરિયાઓ મારી ધાક માનતા નથી. માટે હે મેઘો ! તમે સૌનો નાશ કરો.” આ પ્રમાણે ઇન્દ્રે આજ્ઞા કરી. ત્યાંસુધી હું કોપ્યો નથી ત્યાંસુધીજ તેઓ પોતાના જેવા એક ગોવાળિયાને દેવ માનીને તેનું સન્માન કરશે. શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ દેવ છે એ વાત ઇન્દ્ર પોતાના અભિમાનને લીધે સમજી શક્યો નહિ. તેનામાં અભિમાન અને ગર્વ એ બે દુર્ગુણ વધારે પડતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જેનામાં અતિશય અભિમાન હોય તેનાથી દેવ દૂરના દૂરજ રહે છે.

૩૮૬૧-મળના ગોવાળિયા ભાવિક હતા અને તેમનામાં અભિમાન ન હતું. એટલા માટેજ તેમને દેવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આપણા મનમાં ભરાઈ રહેલા સંશયને લીધે આપણે આપણી અંદર અને આપણા દ્વારાજ સારી રીતે ફસાઈ ગયા છીએ. જેના મનમાં પોતાના સ્વરૂપને વિશેજ આવો સંશય હતો, તેમને સૌ દેવોમાં આદ્યદેવ અને સંપૂર્ણ વિશ્વના પોષક કૃષ્ણે ભૂલાવામાં નાખી દીધા અને પોતાની માયાનો ભેદ સમજવા દીધો નહિ. શ્રદ્ધા વિના દેવનો મર્મ સમજીતોજ નથી. ભક્તિ વિનાના તેમજ ધૈર્ય વિનાનાં લોકો જેવા ને તેવાજ રહી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેનો જેવો ભાવ તે પ્રમાણે તેનાથી દૂર અથવા પાસે રહીને દેવ તેની સાથે લેવડદેવડ કરે છે.

૩૮૬૨-તે દેવને ઇન્દ્ર પણ પૂરેપૂરો ઝાળખી શક્યો નહિ.

એટલા માટે તો તેણે મેઘવૃષ્ટિ કરવા માંડી. વૃષ્ટિ કરતી વખતે ઇન્દ્રે આકાશમાં બયાનક ગર્જનાઓ કરવા માંડી, તે સાંભળીને ગોવાળિયાઓએ એકાએક આકાશ ભણી બેસ્યું. તેમણે દીકું કે આકાશ કાળાં કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું છે અને વીજળીના કડાકા સાથે મૂશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો છે. તે બેઘને સૌ બચ્ચીત થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, હવે શો ઉપાય કરવો? આવી રીતે ચિંતામાં ઘેરાઈ જવાથી રમત રમવામાં તેમનું મન લાગ્યું નહિ અને જેવને કહેવા લાગ્યા કે, અમે અન્યાય કરી બેઠા છીએ. અન્યાય કરતી વેળા તે અમને સારો લાગ્યો પણ આગળ જતાં તેનું શું પરિણામ આવશે તે અમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. બીજો ઉપાય ન જડવાથી તેઓ કૃષ્ણનું સ્મરણ કરતા બેઠા. હવે આપણને અને આપણી ગાયોને કેવી રીતે અને કયાં લઈ જઈએ તો ઉગારી લેવાય તેની તેમને કશી સૂઝ પડી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ ગમે તેટલો વિચાર કરે, તોપણ તેથી શું વળવાનું હતું? કારણકે તેમની બુદ્ધિજ સ્થિર ન હતી.

૩૮૯૩-૫છી તેઓ એકદમ વિહ્વળ અને ગાંડા જેવા બની જઈને એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા કે, “હવે આપણે શો ઉપાય કરીશું? એવામાં શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળિયાઓને કહ્યું કે, ચાલો આપણે પેલા ગોવર્ધન પર્વતને બિંચકીને આપણા માથા ઉપર ધરી રાખીએ. તમે કોઈ જરાય બીજો નહિ. તમારાથી થાય તેટલું ભેર કરજો, ખૂબ કરાંજીકરાંજીને પર્વતને બિંચો કરજો, મોઢેથી હાકોટા મારજો અને શ્વાસ છોડી દેશો નહિ. શ્રીકૃષ્ણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરું, પણ તેમને તે ખરું ન લાગ્યું. તેથી તેમના મનમાં શંકા રહી ગઈ અને ભય પણ દૂર થયો નહિ. તેથી તેઓ મનમાં બીતા બીતા કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, “ચાલ, ત્યારે તું કહે છે તેમ કરીએ.” તુકારામ કહે છે કે, તેમના મનમાં જે ભય

ધર કરી રહ્યો હતો તે કૃષ્ણ તેમની પાસેના પાસે હોવાં છતાં તેમના મનમાંથી ખસ્યો ન હતો.

૩૮૯૪-નારાયણ પોતાના સેવકોને હુઃખ જોવા દેતા નથી. હુઃખનો પ્રસંગ આવી પડે તે અગાઉજ તેનું નિવારણ કરી દે છે. શરૂઆતમાં આગળનો રસ્તો સાફ કરી દઈને પોતે ભક્તોને આગળ આગળ ચલાવે છે અને પોતે આનંદપૂર્વક તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે. ગોવર્ધન પર્વતના ઉપર ન્યાં ભગવાને માત્ર પોતાનો હાથજ ઝાડકાડ્યો કે તરત તે પોતાની મેળેજ ઊંચે થઈ ગયો. પર્વતને તો ભગવાને પોતાના સ્વસામર્થ્ય વડેજ ઊંચે કર્યો હતો; તોપણ ગોવાળિયાઓને નિમિત્ત બનાવીને દેવે એ કાર્ય કરાવ્યું અને તેના પોતે એકલાજ કર્યાં હતા, તોપણ તેની કોઈને ખબર પડવા દીધી નહિ. દેવ તો દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ અને પતિ-તપાવન છે અને ભક્તોનાં વચનને પોતે ખર્શ સાંજિત કરી દે એવા છે. લુકારામ કહે છે કે, ભક્તોએ પોતાનાં સુખદુઃખની દેવની આગળ ફરિયાદ કરવાની જરૂરજ નથી. તે તો એવા કૃપાવંત છે કે, વગર કંભેજ ભક્તોનાં હુઃખોનું નિવારણ કરી દે છે.

૩૮૯૫-કૃપાવંત દેવે સૌ ગોવાળિયાને હાંકે ભારીને કહ્યું કે, “અરે ! તમે બધા આ પર્વતની તળેજ ઊભા રહેજો. કોઈ બહાર ડોકિયું કરશો નહિ”. ભગવાને ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખ્યો અને વરસાદથી ગભરાઈ ગયેલા ગોવાળિયા તેની નીચે આવીને ભરાઈ ગયા. ગોવાળિયા ગોળ કુંડાળામાં ઊભા રહ્યા. કોઈ કોઈ ભયના માર્યા હસવા લાગ્યા અને કોઈ રડવા લાગ્યા. પર્વતની નીચે ગાયો, વાછરડાં, પશુ, પક્ષી, સૌએ આશ્રય લીધો. હરિએ જેમને પોતાના દાસ માની લીધા એટલે પછી તેઓ ગમે તે જાતિનાં હોય; તોપણ તેમનો તે સ્વીકાર કરે છે. લુકારામ કહે છે કે, જાતિ



અને કુળની દેવને કશી કિંમત હોતી નથી. જે કોઈ તેનો અનન્ય ભક્ત થઈને રહે તેની સાથે તે પણ અનન્ય ભાવે વર્તન કરે છે.

૩૮૯૬-હું હરિને આધીન છું, એવું જે કોઈ કહે છે તેનું હિત ભગવાન કરે છેજ. ભગવાન પોતાના દાસનું બુદ્ધિપુરઃસર રક્ષણ કરતા રહે છે. કાળને પણ તેની સામે નજર કરવા દેતા નથી. ખરી રીતે તો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, તે પહેલાંજ તેમણે સૌના રક્ષણનો ઉપાય મનમાં નક્કી કરી રાખ્યો હતો. વરસાદ તો ત્યાર પછી પડવા લાગ્યો. મોટે મોટે ફેરે વરસાદ વરસતો હતો, તેથી જાણે ગોવર્ધન પર્વતના ઉપર પથ્થર વરસતા હોય એવું લાગતું હતું. સાતસાત દિવસ સુધી આકાશમાંથી પથ્થરની વૃષ્ટિ થતી હોય તેમ એકસરખી રીતે વરસાદ વરસતોજ ગયો. ગોવાળિયાઓએ વગર વિસામે ગોવર્ધન પર્વત ધરી રાખ્યો અને તેઓ મનમાં કુલાવા લાગ્યા કે, ‘અમારા સમાન બળવાન કોઈજ નથી.’ તેમના મનનો વિચાર હેવ સમજી ગયા. તેથી તેમણે તેજ ધડીએ સૌને કહ્યું કે, ‘તમે તમારા હાથ લઈ લો.’ ગોવિંદના આવા બોલ સાંભળીને સૌ હસવા લાગ્યા અને તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ગોવર્ધન પર્વતને જિંથકીને અમારી ગરદન, ખભા, હાથ વગેરે કેવાં છોલાઈ ગયાં છે અને તેમના ઉપર કેવા ફોડલા પડ્યા છે તે દેવને બતાવવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા: “અરે ઓ દેવ! તે’ આખા પર્વતનો ગધો ભાર અમારા ઉપર નાખી દીધો છે અને તું તો અમારી નજર ચૂકવીને ખાસ્સો મજાથી જીભો રહ્યો છે. પર્વતને જિંથકવામાં મારો પણ ભાગ છે, એવું લોકોને બતાવવાને સારૂ તે’ અમરૂતી એક આંગળી અડકાડી રાખી છે, તેટલાથી શું આવડો મોટો પર્વત અધધર રહેતો હશે કે? તે બધા ગોવાળિયા ગોવર્ધન પર્વત નહિ પણ મૂળ પર્વત (અભિમાન)ના ભારથી થાકી ગયા હતા. કાળજે નેજાએ પર્વત જિંથક્યો તો ન હતો, પણ ‘અમે જિંથ-

કીએ છીએ,' એવું તેમણે મનથી માની લીધું હતું. તુકારામ કહે છે કે, આ બધા વાચાળ ગોવાળિયા દેવનું પારખું લેવા ગેઠા હતા.

૩૮૬૭-જેઓ ખોટા, વાચાળ, લક્ષિતહીન અને ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના હતા તેઓ પોતાના બળનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ખરી વાત શી છે, તે તો તેમના સમજવામાં આવીજ નહિ અને ગર્વથી ભારેખમ મોઢાં કરીને અભિમાનના ઉદ્ગાર કાઢવા લાગ્યા. આંધળાને કયે દહાડે સૂઝવાનું હતું ? ભગવાને પોતાની આંગળી જરાકજ ઢીલી કરી અને એટલી વારમાં તો ગોવાળિયાઓએ પર્વતને અડકાડેલા હાથ નીચા વળવા લાગ્યા અને તેમના ટાંટિયા ઊંચી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ખીલજ ક્ષણે દેવે પાછો પોતાની આંગળીના ટેરવા ઉપર પર્વતને ઊંચકી લીધો. તે ઘડીએ બધા ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા કે, “અમે જૂઠ્ઠીજ મહેનત કરી મરીએ છીએ. હવે ખરી વાતની અમને બબર પડી ગઈ.” તુકારામ કહે છે કે, સૌને ખરી હકીકતનું જ્ઞાન થઈજવાથી તેઓ બધા નિરભિમાની થઈ ગયા.

૩૮૬૮-દેવે સૌને અભિમાન રહિત કરી દીધા અને સૌની પાસે સાદાગ નમસ્કાર કરાવીને તેમને પોતાના શરણાગત બનાવી દીધા. તેઓ આ રીતે દીન થઈને જ્યારે નારાયણના ચરણ આગળ ધૂળમાં આળોટવા લાગ્યા ત્યારે દેવે કહ્યું કે, “ઘણું સાડું થયું. આજે તમે ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડ્યો છે એ વાતને તમે સાચી સાબિત કરી દીધી.” આવું સાંભળીને બધા ગોવાળિયા ફરીથી દેવને પગે પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “અમારામાં તું એકલોજ બળવાન છે. ઓ દેવ ! તું એકલો જો અમારી પાસે ન હોય તો અમે આટલા બધા કશાજ કામના નથી. ઓ કૃષ્ણ ! ઓ બળરામ ! આ વાત અમે આજે બરાબર સમજી ગયા છીએ. આજ સુધી અમને તારા ચરણના મહિમાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અમે અભિમાની થઈ ગયા

હતા. ઓ નારાયણ ! તારા સામર્થ્યનો પાર અમે શી રીતે પામી શકીએ ? તેં તો ક્રૂપા તારા એક નખના ઉપર ગોવર્ધન પર્વતને ઊંચકી રાખ્યો છે. આકાશમાંથી નવાં પથ્થર વરસતા હોય, એવી ભયંકર વૃષ્ટિમાંથી આખા ગોકુળગામનું અને અમારું સૌનું તેજ રક્ષણ કર્યું. તારા સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકે એવો છેજ ઠોણ ?” આવું કહીને તેમણે સૌએ ભગવાનના ચરણ પકડી લીધા. સૌને દેવે એવા સુખી કરી દીધા કે, તેઓ બધા પોતાની ભૂખતરશનું ભાન ભૂલી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે વૈકુંઠના સ્વામીને ઓળખી લીધા, તેથી તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.

૩૮૯૬-હવે સૌને જાણ થઈ ગઈ કે, કૃષ્ણ અમારામાં દેવ છે. આવું જ્ઞાન થઈ જવાથી તેમની શંકાની ઉપાધિ ટળી ગઈ. નાના-મોટા સૌનો વહેમ મનમાંથી નીકળી ગયો અને કૃષ્ણ એ દેવજ છે, એ મર્મ સમજાઈ ગયો. ત્યાર પછી કૃષ્ણની સંગતિમાં રહીને સૌ ગોવાળ પોતપોતાના મનમાં નિર્ભય થઈ ગયા. અનેક કવિતાઓ રચીને તેઓ કૃષ્ણનાં ગીત ગાવા લાગ્યા. તેમનાં ચિત્ત કૃષ્ણમય થઈ ગયાં. તેમને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ; કારણકે તેમના અંતરમાંજ સત્ય સુખનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. તે સુખની લહેરમાં તેમને રાત્રિદિવસનું પણ ભાન રહેતું નહિ. તેઓ ગોવિંદની અખંડ ભ્યોતિનું નિરંતર ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ શ્રીહરિના ધ્યાનથી એવા તૃપ્ત થઈ ગયા કે તેમને ખાવાપીવાનું મળ્યું નહિ, તોપણ તેમના મનના સમાધાનમાં જરા પણ ભંગ પડ્યો નહિ.

૩૯૦૦-ગોપાળ ( ઈન્દ્રિયોનું પાલન-રક્ષણ કરનાર ) શ્રી-કૃષ્ણ તેમની સાથેના સાથે હોવાથી તેમની સૌની ઈન્દ્રિયો સમાહિત અવસ્થામાં આ-

હૃદય થયો હોય તેમને જહારના પ્રકાશની અપેક્ષા હોયજ શાની? તેમનાં કામકાજ તથા જહારની પ્રવૃત્તિઓ એકદમ બંધ થઈ ગયાં; અને આ માફ અને પેલું તાફ એવો લેહલાવ પણ તેમના મનમાં રહેવા પામ્યો ન હતો. સૌની સૌના ઉપર એક સમાન પ્રીતિ હોવાથી શ્રીહરિ તેમની દૃષ્ટિએ લેશમાત્ર પણ વિષમતા જોવા દેતા ન હતા. વુકારામ કહે છે કે, તેમને શ્રીકૃષ્ણનો આનંદ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી પોતાનું અને પરાયું બધું એકસરખું જ દેખાતું હતું.

૩૬૦૧-શ્રીકૃષ્ણના આનંદમાં તેઓ એવાં મસ્ત બની ગયાં હતાં કે, તેમને જૂખતરશનું ભાન રહેતું નહિ અને તેમનો બધો વખત સમાહિત અવસ્થામાં વ્યતીત થતો હતો. આવી ને આવી હાલતમાં કોણ જાણે કેટલાય દિવસ વીતી ગયા હશે તેનું તેમને ભાન રહ્યું ન હતું અને જહારની દુનિયાને પણ તેઓ ભૂલી ગયા હતા. વુકારામ કહે છે કે, તેમની તમામ કામનાઓનું ઉપશમન થઈ ગયું હતું. તૃષ્ણા કેવી હોય તે તેઓ ભૂલી ગયા હતા અને શું જાય છે તથા શું આવે છે, તેની લેશમાત્ર તેમને ચિંતા રહી ન હતી.

૩૬૦૨-બહિર્મુખવૃત્તિ કરવાનો તેમના મનમાં વિચાર પણ આવતો નહોતો અને જહારની દુનિયામાં શું શું થાય છે તેની તેમને ખબર પણ ન હતી. આ લોકોને હવે કરી પાતનું સાન રહ્યું નથી, એવું દેવ સમજી ગયા. પછી દેવે જોઈ જોઈવાના હેતુથી તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની સાથે કીડા કરવાને તથા તેમની સાથે સંભાષણ કરવાને માફ દેવે તેમની વૃત્તિને તેમના શરીર પ્રતિ આકૃષ્ટ કરી. દેવને નામ, રૂપ, આકાર એમાંનું કાંઈ છેજ નહિ. આવા દેવ ભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેમનાં સુખ દ્વારા પોતે જોલે છે. દેવ ભક્તોનાં સુખની મારફતે જોલે તો છે, તોપણ જેડ એવા પરસ્પર એકાકાર થઈ જાય છે કે, જાણે તેઓ કદી પૃથક્ હતાજ નહિ.

દેવ અને તેમના ભક્તો એ બેને જે બુદ્ધિ સમજશે તે પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ જ કહેવાશે ભક્તોના પ્રતિ રાગદ્રેષ, નિંદા, એમાનુ ડોઈ પણ એક પાપ ડર્યાથી સર્વ પ્રજારના પાપ લાગુ પડે છે ભક્તદ્રેષી લોકોની કદી છાયા પણ લેવી નહિ જેમ વિષ પ્રાણનાશક છે તેમ એવા લોકોની સગતિ પણ પ્રાણનાશક છે કોઈ સતોની નિંદા કાને માલગશે તે પણ નરકે જશે મગતિનું ઘણુ ભારે મહત્વ છે, કેમકે સત્મગતિથી પતિત જીવોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે એટલા માટે સતોની એવા કરનારાઓએ ઉપર કહ્યા તેવા અધમ લોકોનો ત્યાગ કરવો તુકારામ કહે છે કે, સત સેનાથી જેનો કદીય નાશ ન થાય એવા મહત્ લાભનો રાશિ હાથ આવે છે

૩૯૦૩-મોઢેવી હરિનામનું સ્મરણ કરનારાઓ અવિનાશી પદને પામે છે અને તેમને સર્વ પ્રજારના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે બધાજ સુખનો અનુભવ તેમને તેમના અત કબ્જામાં થતો હોય, તો પછી તેમને બાહ્ય સુખોની હજાર પણ શી ગહે? આવી મીતે બધા ગોવાળ કૃષ્ણાનંદની અદ્ભુત તત્વીન થઈ ગયેલા હોવાથી બહિર્મુખવૃત્તિ કરવાનું જ તેઓ ભૂની ગયા યોગી પુરોષોને જે સુખ તેમની સમાધિ-અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ ગાયોને, વાજરડાને તથા પશુપક્ષી આદિ સર્વ જીવોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ ગયું તુકારામ કહે છે કે, બહાર વરમાદ વરસતો બધ થયો છે તે વાતની એકવા કૃષ્ણના ત્રિવાય બીજા કોઈને બળરજ ન પડી

૩૯૦૪-બહારની દુનિયાની બળર દેવે જ મૌને કરી દીધી અને કહ્યું કે, “ હવે વૃષ્ટિ થ બી ગઈ છે, માટે હવે આપણે બધા પાછા ગોકુળ જઈએ ” આ પ્રમાણે વિપત્તિને ટાંકણે દેવ તેમનું રખોપ કરતા અને સુખના ફળ પોતાના ભક્તોને અખાડતા દેવ પોતાના ભક્તોને દુ ખની છાયા પણ નેવા દેતા નથી ભક્તોના

ઉપર હુખનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યાં તેમને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે દેવ તેમના હુ ખનું નિવારણ કરી દે છે. પથ્થરની ઝડી વરસે એવો વગસાદ વરસ્યો, પણ તેક્યારે આવ્યો અને ક્યારે બધ થઈ ગયો તે ગોવાળિયાઓએ જાણ્યું પણ નહિ તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે ભક્તોના સંકટનું નિવારણ કરે એના એક હરિજ છે.

૩૬૦૫-બધા ગોવાળ આતુરતા સહિત બહાર ડોકિયા કરવા લાગ્યા, તેમને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “હવે વૃષ્ટિ થતી ગઈ છે કાળ જેવી વૃષ્ટિ હવે બધ થઈ ગઈ છે” આવું જાણીને બધા લોક બહાર આવ્યા તે ઘડીએ સૌને પરમાનંદ થયો અને ખૂબ આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું કૃષ્ણ ખરેખર દેવજ છે, એ હવે સૌને ખરાબર સમજાઈ ગયું પછી તેઓ અત્યંત પ્રેમ સહિત કૃષ્ણની આસપાસ નૃત્ય કરવા મંડ્યા અને મગલ ગીત ગાવા લાયા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ગાતા ગયા અને બીજા બધા ગોવાળ કાઈ વેળુ, તો કાઈ મુરલી વગાડવા લાયા ગાયો, વાછરડા વગેરે પશુઓને પણ કૃષ્ણપ્રેમનું અકર્ષણ લાગવાથી તેઓ પણ નાચીકૂદીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા મંડી ગયા જેમના ચિત્ત ઉપર ગોવિંદે અધિકાર કરી લીધો હોય, તેમના કરતા વિશેષ ભાગ્યવાન બીજા હોયજ કેવળ ? તુકારામ કહે છે કે, એક તો ગોવિંદની સંગતિ અને બીજું તેમનું ધ્યાન એ બે ધારણાને લીધે ગોકુળગામના બધા રહેવાશીઓ ગોવિંદ રૂપજ થઈ ગયા હતા.

૩૬૦૬-હવે ગોકુળની ગ્રી સ્થિતિ થઈ છે તે જોવાને માટે આકાશમા ઈન્દ્ર આવી પહોંચ્યો તેની આગળ જઈને મેઘે પોતાની બહાદુરીના બળ ॥ મૂક્યા કે, “અમે ગોકુળગામનો પૂરેપૂરો મહાન કરી નાખ્યો છે આખી વસ્તીમાંથી એક પણ છત્ર મના મત રહેવા પામ્યો નથી અમે એવી નગી પથ્થરનીઝ ઝડીના

જેવી વૃદ્ધિ કરેલી કે તેના સપાટામાં આવીને બધાંજ મરી પરવાયાં. વૃદ્ધિ વિનાની એક તલપૂર ખાલી જગ્યા અમે રાખીજ ન હતી. ગોકુળમાં શું થયું તેનું તેમને પોતાને જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ ઇન્દ્રની આગળ આ પ્રમાણે લવારો કરી ગયા. દેવને જાણ્યા વિના તેઓ ગર્વથી કુલાઈ જઈને આપવડાઈ કરવા મંડી જાય છે, તેમનું આખરે અપમાનજ થાય છે. એઘોએ ભગવાનની માયાને જાણ્યા વિના પોતાના સામર્થ્યનાં ખોટાં બળુગાં કૂંક્યાં. હવે આ વાત ખરી છે કે ખોટી, તે જોવાને સારૂ ઇન્દ્ર નીચે આવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, ઇન્દ્રે જોયું તો ગોકુળગામ તો જેવું હતું તેવું ને તેવું દીડું અને ગોવાળિયા તો ઊલટા વધારે આનંદમાં આવી જઈને નાચવા મંડી ગયા હતા.

૩૬૦૭-ગાયો, વાછરડાં અને ગોવાળિયા સૌને નાચતાં જોઈને ઇન્દ્રને અતિ આશ્ચર્ય પેદા થયું. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “પથ્થરની ઝડીના જેવો વરસાદ વરસ્યો અને છતાં આ હોકો જીવતા રહ્યાજ શાથી ? આ કેકાણે પ્રત્યક્ષ દેવ હોવા જોઈએ. મેં ઉત્પન્ન કરેલું વિદ્ય સક્ષણ થયું નહિ, તેનું આજ કારણ હોવું જોઈએ.” પછી ઇન્દ્રે તપાસ કરવા માંડી ત્યારે દેવે ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખ્યો હતો, તે વાતની તેને જાણ થઈ. આ ઉપરથી ઇન્દ્ર સમજી ગયો કે, અહીંજ ભગવાનનો પૂર્ણ અવતાર પ્રકટ થયો હોવો જોઈએ. ગોવાળને ઘેર દેવ પ્રકટ થયા તે જાણીને ઇન્દ્ર તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. અહો ! એ ગોવાળ જાતિનાં પૂર્વજ-ન્મોપાર્જિત પુણ્યોની કેવી રીતે ગણના કરી શકાય ? ચારમુખવાળા બ્રહ્માથી પણ એ કામ થઈ શકે એમ નથી. એ દેવ પોતાના ધ્યાનની અંદર એક વાર લાવવાને માટે બ્રહ્મા ઘણુંય મથન કરે છે પણ તેમનું કાંઈ વળતું નથી; અને તેજ દેવ આઠે પહોર ગોવાળિયાઓની સાથે અથડાતો ફરે છે ! આ ગાયો અને વાછરડાં

પણુ કેવાં પુણ્યવાન કે જેમની સાથે દેવ રોજ રોજ કૃયાજ કરે અને તેમને શરીરે પોતાનો હાથ ફેરવ્યાજ કરે. આ ગધા ગોવાળોને અને દેવતાં માખાપને બેઠેને દેવ હમેશાં પાસેના પાસે હોવાથી તેઓ તેને વારંધડીએ ગણેગણું અડકાડીને આલિંગન દીધાજ કરે છે. આવી રીતે ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પછી મંત્રોચાર કરીને ‘જયજય’ શબ્દોના ઉચ્ચાર સહિત તેમના અંગ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને એ રીતે ઇન્દ્રે ભગવાનનું પૂજન કર્યું. ઇન્દ્રની સાથે આવેલા ગંધર્વો નામોચ્ચાર કરીને ગાયન કરવા લાગ્યા. એ ગધા કોલાહલથી આકાશ મુખરિત થઈ ગયું, આનંદના પૂર વડે દસે દિશાઓ ભરાઈ ગઈ અને આનંદ રેલાઈ જવા લાગ્યો. આ રીતે સ્વર્ગ અને ગોકુળ બેઠે આનંદમાં ડૂબું-ડૂબું થઈ ગયાં. આ અર્પણ આનંદોત્સવની ઉપમા જોળી કાઢવી મુશ્કેલ છે. આ રીતે દેવે બેઠે સ્થાનના રહેવાસીઓને આનંદિત કરી દીધાં. દેવના દર્શનથી તેમના સૌના મનનો વિષમ ભાવ ટળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદનું દર્શન થતાંની સાથે ભેદની દૃષ્ટિના બીડીજ નાથ છે.

૩૯૦૮-ગોવિંદનું નામસ્મરણ જીમને મીઠું લાગે છે અને વળી તેનાથી સંસારનો ભય ટળી જાય છે. સઘળા દેવોએ પૃથ્વી ઉપર જિતરી આવીને કૃષ્ણને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો. મર્વાના મનનો વિચાર જાણી લીધા પછી કૃષ્ણે જિંઘા હાથ કરીને મોને વિદાય કર્યો. આ રીતે સઘળા દેવો કૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને પોતપોતાને સ્થાને આવ્યા ગયા ત્યારે ગોવાળોને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “આલો ત્યારે હવે આપણે પણ ગોકુળ જઈએ” તે વખતે તેઓ ગધા નૃત્ય કરતા હતા, પણ કૃષ્ણના શબ્દ સાંભળીને તેઓ નાચના અટક્યા; તોપણ તેમનાં શરીર તો હજી નૃત્યના સૂરની ધૂનમાં ટાલનાં હતાં. તેમનાં ગોદાંમાંથી આનંદના ઉદ્ગાર પણ વારંધડીએ નીકળ્યા કરતા



હતા. તુકારામ કહે છે કે, તે નાના ગોવાળની સંગતિથી બીજા ગાંધા ગોવાળ ઘણાજ આનંદિત થઈ ગયા.

૩૬૦૬-પોતાની સંગતિમાં રહેનારા મને તેવા અજ્ઞાન ભક્તોને પણ હરિ અધોગતિ તરફ ઘસડાઈ જવા દેતા નથી. હવે તમામ ગોવાળિયા અને તેમની ગાયો એ બધાંજ સત્વાવસ્થામાં દૂબી ગયાં હતાં. તેમને કૃષ્ણે સાવધાન કરી દીધાં; પછી કૃષ્ણ સહિત સૌ ગોકુળ પાછાં આવ્યાં અને તેથી સૌના મનને અતિ હર્ષ થયો; દારણકે એક તો દેવે સૌને પોતાનાં બનાવી દીધાં અને બીજાં વૃદ્ધિની આકૃતિમાંથી ઓઊગરી ગયાં હતાં, પણ કેવી રીતે બચી ગયાં તે હજી દોઢના સમજવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ શ્રીહરિ અમારી પાસે છે એવો તેમના મનમાં દઢનિશ્ચયપૂર્વક બોધ થઈ જવાથી, તેઓ નિશ્ચિંત અને પૂર્ણ આનંદમય થઈ ગયાં હતાં. આ રીતે નારાયણે તમામ ગોકુળવાસીઓને નિર્ભય કરી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ શ્રીહરિનું સ્મરણ કરે છે તેમના ગામમાં દેવ ભયને આવવા દેતા નથી.

૩૬૧૦-જેઓ દેવની સાથે સ્મરણ કરે છે તેમને તે પાછા ફરવા દેતા નથી, પણ પોતે તેમની પાસે ને પાસેજ રહે છે. સૌના અંતર્યામી અને સૌનાં કર્મોના સાક્ષી દેવ છે, પણ જેવો જેનો ભાવ તે પ્રમાણે તે સૌને કૃણ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં પ્રાણીઓ પોતપોતાના ભાવને અનુસરતાં કૃણ આપરે ભોગવે છે. એક સંચિત કર્મ સિવાય બીજું કંઈજ સાથે જતું નથી.

૩૬૧૧-કૃષ્ણે પોતાની બાહ્યાવસ્થામાં ધૂંટણિયાં કાઢતાં કાઢતાં અને ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં નાના પ્રકારનાં ચરિત્ર કરી બતાવ્યાં. પછી તેમણે જ્યારે બાહ્યાવસ્થાનો વેશ ઉતારી નાખ્યો અને તરુણ અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ તેમણે અનેક પ્રકાર

રના ખેલ કર્યો હતા તુકારામ કહે છે કે, અધર્મનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે દેવે અવતાર લીધો હતો.

૩૬૧૨-સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનારા દુષ્ટોને હણવાને સારૂ દેવે અવતાર લીધો હતો. મથુરામાં કસ સૌને જાણતો હતો, તેને હવે કેવી રીતે મારવો તેનો દેવે વિચાર કર્યો. આગળ ઉપર તેમને જેમજેમ લાગ મળતો ગયો, તેમતેમ તેમણે પોતાની યુક્તિઓ વડે એક પછી એક તમામ દુષ્ટોનો નાશ કરી નાખ્યો. લોકોનું ઉત્પીડન કરનારા દુષ્ટોના કૃત્યો દેવ સામ્રી ગકતા નથી. પોતાના ભક્તના ઉપર ક્રોધક દુ ખ આવી પડે તો તે તેમનાથી સહન થઈ નથી તેટલા માટે તે સાકાર રૂપ ધારણ કરે છે એ દેવનું સાકાર રૂપ અને તેમના ગમકૃષ્ણ એવા નામ એ બેઉ અતિ મધુર છે તે મનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતાજ સસારનો ભ્રમ ટળી જાય છે. કસે વૈરભાવથી 'કૃષ્ણ' એવો ઉચ્ચાર કર્યો તો તેથી તેનો પણ છવ ભાવ ટળી ગયો અને તે પોતે કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયો. વળી તે કસને લોકમાત્ર કૃષ્ણરૂપ દેખાવા લાગ્યા, તેથી તેનો પોતાનો ઠેહ પણ કૃષ્ણવત્ દેખાવા લાગ્યો. પહેલાની માફક તે ત્યાગ આન્દરીમા મોહુ ભેવા ગયો ત્યારે તેણે પોતાની અમલની સુખાકૃતિ ન દીડી, પણ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ, બરાબર કૃષ્ણના જેવીજ આકૃતિ તેની નજરે પડી તુકારામ કહે છે કે, કસને તો મધુર રાત્ય, મૈન્ય, મીઠો, ઓ કૃષ્ણરૂપ દેખાવા લાગ્યા.

૩૬૧૩-હવે તે કસ આરસીમા પોતાનું જ મોહુ ભેઈને જ યથોક્ત થઈ ગયો, તે ભેઈને 'રાતને વળી આ શુ થયું હશે,' એવું કહીને તેના ગપા કર્મચારીઓ હમવા લાગ્યા. મતી શ્રી અગ્નિમાં પોતાની જાતને દોમી દે છે, તેવું જ કામ ભક્તિનું પણ છે. આવી ભક્તિ જેમણે માધ્ય નથી કરી પણ દક્ષ વૈરભાવનેજ

મનમાં પોપણુ આપ્યું છે, તેમની હાલત ઉપર કહી તેવી થાય છે. કંસનો અને તેના કર્મચારીઓનો એકસમાન ભાવ ન હોવાથી તેઓ પોતપોતાના મનમાં જેમ આવે તેમ કરતા હતા. કંસના મનનો ભાવ તેઓ સમજી શકતા ન હતા, તેથી તેઓ કંસનું વર્તન જોઈને હસતા હતા, પણ કંસને તો તે બધાજ લોકો કૃષ્ણરૂપ દેખાતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, કંસનો આવો વૈરભાવ હોવાથી દેવે તેનો જીવભાવ ટાળી નાખ્યો.

૩૬૧૪-આવા વૈરભાવના બળે પણ જેઓ એક વાર કૃષ્ણરૂપ થઈ જાય તેમનામાં પછી જીવભાવ રહેતો નથી. હું દેહી છું એવું જેના મનમાં અભિમાન હોય છે, તેમનું કર્મભિમાન વધતું જાય છે અને તેથી તેમને નારાયણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એકનિષ્ઠ ભાવ વડેજ નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રથમ પોતાનો જીવભાવ તેમને અર્પણ કરી દેવો જોઈશે.

૩૬૧૫-હું આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ છે, એવું અભિમાન અર્થાત્ જીવભાવ જે અત્યાર સુધી કંસમાં પ્રબળ હતો તે ટળી ગયો; તેથી સૌ લોકો તેનામાં થયેલા આ ફેરફારને જોઈને હમવા લાગ્યા. તેમણે તેને સાવધાન કરવાને માટે ઘણાંય ચત્ત કરી જોયો, પણ તેની દેહબુદ્ધિ ગઈ તે ગઈજ. વળી તે લોકોને જોઈને તેમનાથી દૂર ને દૂર ભાગી જવા લાગ્યો. જનસમુદાયમાં અથવા એકાંતમાં તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેની આંખે કૃષ્ણનું રૂપજ દેખાવા લાગ્યું. આખરે તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. આંખો મીચીને કંસ નિવૃત્તિપરાયણ બનીને એક જગ્યાનો આશ્રય પકડીને બેસી ગયો. હવે તેને કોઈની માથે બોલવાચાલવાનું કશું પ્રયોજન રહ્યું ન હતું. તેનો પોતાનો દેહ, બધા લોકો અને આખો સંસાર તેની નજરે હરિરૂપ દેખાવા

લાગ્યો હતો. દ્વૈતભાવની છાયા પણ તેના મનમાં રહેવા પામી ન હતી. તેના પોતાના સિવાય બીજું કંઈ હોયજ નહિ, તો પછી તે કેાની સાથે જોડવાનો વિચાર કરે ? તુકારામ કહે છે કે, સર્વ ભૂતમાત્રમાં તેને એક હરિનું દર્શન થવા લાગ્યું. તેણે જેના ભણી બેસું તેને તેણે હરિરૂપ દીઠો. આવું થવાથી કંસનાં શુભ, નામ, જાત અને તેનો દેહ એ બધામાં પરિવર્તન થઈ ગયું.

૩૯૧૬-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કંસ સ્વયં હરિરૂપ બની ગેઠો. પણ તેના મનમાં ભેદાત્મક બુદ્ધિનું જરાતરા રમરણ રહી ગયેલું, તેથી તેના મનમાંથી હજી ભય ટળી ગયો ન હતો. હું એક વ્યક્તિ છું અને કૃષ્ણ મારાથી બુદ્ધી વ્યક્તિ છે અને તે કૃષ્ણ આવીને મને મારશે, આવું જાન તેના મનમાં સદા રહ્યા કરતું હતું. આવો ભિન્ન ભાવ ત્યાંસુધી અવશિષ્ટ રહી જાય ત્યાંસુધી દેવની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, પણ દેવ જાણે પોતાની સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા છે એવું જાન થયા કરે. કંસને તેનું પોતાનું શરીર પણ હરિરૂપજ દેખાતું હતું, પણ મનમાં ભેદભાવના રહી ગયેલી હોવાથી તેને હજી ભય લાગ્યા કરતો હતો. તુકારામ કહે છે કે, આવા ભેદભાવને લીધે દેવ અને જીવની વચમાં એક પ્રકારનો પડદો આવી જાય છે. દેવની સાથે સંપૂર્ણ એકતાનતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના તેની બધી ચેષ્ટા વ્યર્થ જાય છે.

૩૯૧૭-કંસ અને હરિની વચમાં અંતર છે, એવું કહેવું પણ યુક્ત નથી; કારણકે ત્યાંસુધી તેના મનમાં ભેદભાવ છે, ત્યાંસુધીજ દેવ તેનાથી દૂર અથવા બુદ્ધ છે. તે ભેદભાવ જે ઘડીએ ટળી ગયો અને તેનું દેહનું જાન હ્રાસ થઈ ગયું, એટલે તેજ ઘડીએ તેને દેવની પ્રાપ્તિ થઈ જવાનીજ. દેવ તો અત્યારે પણ તેની આગળ ઊભેલાજ છે, હવે બેઠે એકબીજાની સાથે સંભાષણ કરવા લાગ્યા. પરસ્પર

મલાપણ કયાં પછી-ચુદના આગભમા ચોદ્યાઓ એડખીજને  
જેવા વચન કહે છે તેવા ઠગા બાદ-તેઓ પરસ્પર શસ્ત્રપ્રહાર કરવા  
લાગ્યા તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ મર્વસત્તાધારી હોવાથી તેમને  
કમના ગરીબમાં ઠગા ઠગા મર્મઆન છે તેની ખબર હતી

૩૯૧૮-પછી નાગયણે કમ મમેત ચાણર, મુદિક આદિ  
દંત્યોને મારીને મથુરાનુ ગાજ્ય ઉગ્રમેનને આપી દીધુ તે ઉગ્રમેને  
દેવનુ શબ્દ લીધુ અને રાજ્યામન ઉપર આડઠ થઈને મધળા  
હુણોનો નાગ ઠગો આવી રીતે પોતાનુ ધારેનુ ઠામ પૂર્ણ કરીને  
દેવ મથુરામા રહી ગયા ત્યાના બધા લોકોને તેમણે પોતાના  
અકિત દામ બનાવી દીધા વૈકુઠવામી દેવ મથુરામા આવી વચ્ચા,  
તેથી પૃથ્વી ઉપર એક માર્વભોમ રાજ્યની સ્થાપના થઈ દેવે  
પોતાના શબ્દાગત ઉગ્રમેનને રાજ્ય મોપી દીધુ અને પોતાના  
માતાપિતાને કેદબાનામાંથી છુટા કર્યા તુકારામ કહે છે કે, એ  
દેવ પોતાના ભક્તોના મહાયકારી હોવાથી હાથમા શસ્ત્ર ધારણ  
કરીને પોતાના ભક્તોની વહારે દોડી બચ છે

૩૯૧૯-દેવધીવસુદેવ અને યથોદ્દાનક એ પોતાના બેઉ  
માબાપના ઉપર દેવ એકમરણો પ્રેમ રાખતા હતા તેમણે એકને  
પેરે જન્મ ધારણ કયો હતો અને બીજાએ તેમનુ પાલનપેપણ  
કર્ચું હતુ આથી ઠગીને દેવ બેઉને સમાન દૃષ્ટિએ જોઈને તેમના  
પ્રતિ સમાન પ્રેમ રાખતા હતા દેવ ખગી ગીતે જોવા જઈએ તો  
પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થયા હતા અને પોતાની મેળેજ મોટા થયા  
હતા, પણ કોઈને એ કાર્યને માટે નિમિત્ત તો બનાવવા જોઈએજ, તે  
સાડ તેમણે માબાપ માની લીધા હતા જે નારાયણમાંથી આખા  
જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જે અખિલ જગતના માતાપિતા છે  
તેને વળી કોણ પાલનપોપણ કરીને ઉછેરવાનુ હતુ ? તુકારામ કહે

છે કે, એ દેવનો અંદરનો ભાવ કોઈ સમજી શકતું નથી, કારણકે પોતાની માયાનો ભેદ તે કોઈને બતાવતા નથી.

૩૬૨૦-એ દેવ દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ અને દુષ્ટ લોકોના સંહારક છે. વળી તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે સૌની સાથે સંભાષણ કરે છે, હસે છે; પણ તે છતાં તેમને પ્રાકૃત મનુષ્યના સમાન જાણવા નહિ. એ દેવને જો શોધવા જઈશું તો કદી પણ આપણે હાથ આવવાના નથી, પણ તેમની ભક્તિ કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમની શોધ કરતાં કરતાં વેદની શ્રુતિઓ યાદીદારીને બેસી ગઈ, તે દેવ ગોવાળણોની સાથે અમુક વખતે મળવાના વાયદા કરે છે। વળી એક ઝાડની નીચે બેસીને પોતેજ તે ગોવાળણના આવ્યાની વાટ જોયા કરે છે। ઠરાવેલે વખતે જો તે ગોવાળણ ન આવે, તો તેને માટે અધીરા થઈને વારેઘડીએ તેની રાહ જોયા કરે છે। તે ગોવાળણ જો તેની દૃષ્ટિએ નથી પડતી, તો તેને સારૂ તે ગાંડાઘેલા ખની જાય છે, ઘડીએ ને પછે જિયાનીચા થયા કરે છે અને તે ક્યારે આવે તેનોજ જપ કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી એ ચાર વાણીઓ વડે વર્ણન કરવા જતાં પણ જે દેવ હાથમાં નથી આવતો, તે દેવ પોતેજ એક ગોવાળણની વાટ જુએ છે.

૩૬૨૧-જેમને કૃષ્ણનો મેળાપ થયો હોય તેમની તમામ મનકામનાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈજ નાણવી. એ સિવાય બીજાં સાધન-ભજનની ખટપટમાં પડતું એ વ્યર્થ પરિશ્રમમાત્ર છે. કૃષ્ણ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુની વાસના મનમાં રાખી, તો તેને પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ જેટલો શ્રમ લેશે તે બધો વ્યર્થજ ગયો નાણજો. કેટલાક લોકો દંભ અને અહંકારની પ્રેરણાથી અમુક પ્રવૃત્તિઓ આદરી બેસે છે, પણ તેથી તેઓ જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી છૂટા થઈ શકતા

નથી. એક દેવને બાદ કરીને કોઈ તપ, દાન, વ્રત વગેરે જે કંઈ સાધનો કરે, તોપણ તેમનો સંચિત કર્મના લોગમાંથી છુટકારો થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ નારાયણ ગર્ભવાસના હુઃખનું નિવારણ કરીને ભક્તોને પોતાનું દર્શન દઈને કૃતાર્થ કરે છે તેથી કરીને તેનેજ તમે ભજો.

૩૬૨૨-આ પૃથ્વી ઉપર લોકોને ત્રાસ દેનારા હુદો બહુ વધેલા હતા; તે બધાને દેવોએ મારી નાખ્યા. તે હુદોએ સંતોનો દેવ કયો; એટલે તેમને અધોર નરકમાં મોકલી દીધા. જે 'નારાયણ' એ નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી તેને ચમદંડ લઈને ચમના હ્રત શિક્ષા કરે છે. જેને દેવના નામનું સ્મરણ ગમતું નથી, તે કુંભીપાક નામે નરકમાં વતનદાર બનીને રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેની વાણીમાં બધાય વખત સંતની નિંદા છે, તેને કુંભીપાક નરકમાં શ્રેષ્ઠ માન મળે છે.

૩૬૨૩-મથુરા નગરમાં હુદ દૈત્ય રહેતો હતો. નારાયણે તેનો સંહાર કરી, પોતે ત્યાં નિવાસ કર્યો. ઉત્તરેન યાદવને દેવ નારાયણે બાપ સરખા માની સર્વ લોકોની સંભાળ લેવા માંડી. દેવને પોતાની નજર ભરીને જોયા તેથી પોતાને હુદ જનોએ દીધેલો ત્રાસ લોકો એટલો તો ભૂલી ગયા કે, પૂર્વે અહીં કંસ રહેતો હતો તેનું સ્મરણ સરખું પણ તેમને ન રહ્યું. કૃષ્ણ સિવાય આ ઠેકાણે બીજું કોઈ નથી, એવું કાયા, વાયા અને મનથી બધા લોકો સમજવા લાગ્યા. બધાય કૃષ્ણના ધ્યાનમાં મગ્ન બની કાયા, વાયા અને મનથી આ ઠેકાણે આનંદ કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, ધ્યાનમાં મગ્ન બન્યા હોવાથી તે લોકો આનંદથી ભરપૂર થયા.

૩૬૨૪-જેને કૃષ્ણનો ભેટો થયો હોય તેના મનની બધી કામનાઓ પૂર્ણ બની છે. તેના સિવાય બીજા સાધનોની ખટપટ

કરવી વ્યર્થ છે કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈની પણ વાસના કરીએ તો તેની સાધનાનો શ્રમ વ્યર્થ છે કેટલાક લોકો દલ અને અહ કારથી ચલિત બની મૃત્યુ પામ્યા છે, પણ તેમના જન્મમૃત્યુના હેરાફેરા જતા નથી એક દેવ સિવાય તપ, દાન, વ્રતાદિ સાધનો જો વ્યા હોય, તો તે દેવના આશ્રય સિવાય સચિત કર્મનો ભોગ તે ચૂકતો નથી તુઝારામ કહે છે કે, ગર્ભવાસના હુ ખતુ નિવારણ કરી નારાયણ દર્શન દે છે, માટે તેનું ભજન કરો

૩૬૨૫-તે ગોપીઓએ સર્વતોભાવે દેવનું જ ભજન કર્યું હતું દેવના સિવાય તેમના મનમાં બીજા કોઈ વિષયનો વિચારજ આવતો ન હતો રાત્રિદિવસ, જાગતા અને ઊંઘતા તેમનું-કૃષ્ણનું ધ્યાન અખડિત રીતે આત્મા ઠરતું હતું એ સિવાય તેમના મનને બીજું વસ્તુ પ્રિય લાગતીજ ન હતી જેઓ સદા કૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે તેમનું કૃષ્ણ પણ ધ્યાન કરે છેજ, એ વાતની સાક્ષી સૌનું ચિત્તજ પોતપોતાના ભાવને અનુસરીને પૂરે છે મથુરાના લોકો તેમના પૂર્વજન્મોનાં સચિત પુણ્યોને લીધે દેવનું સ્મરણ કરીને ભાગ્યવતર્માં ગણાઈ ગયા આ રીતે મથુરાના તમામ રહેવાશીઓને સુખી કરી દીધા પછી ત્યાં રહીને નાસયણ રાજ્ય કરવા લાગ્યા મજની ગોપીઓ અને યાદવ જાતિના તમામ સ્ત્રીપુરુષો સહિત કૃષ્ણે મથુરામાં લાખા કાળ સુધી રહીને રાજ્ય કર્યું તુઝારામ કહે છે કે, પછી દેવોએ આવીને બ્યારે ઘણુંજ નાસ આપવા માંડ્યો, ત્યારે દેવે દ્વારકા નગરની સ્થાપના કરી

૩૬૨૬-સસુદ્રને કિનારે દેવે દ્વારકા નગરની રચના કરી અને તેને નાના પ્રકારના રત્નો વડે શણગારી નગરની ભીતો પણ સોનાની બનાવી અને તેમાં ભાતભાતના રત્નો જડાવ્યા તે રત્નો માથી રગમેળની ઝિંજોનો પ્રકાશ નીકળતો હતો અર્થ પ્રકારનાં



કળાકૌશલ્ય દેવને સ્વાધીન હોવાથી નગરના ઘરની રચના પણ ધણીજ ઉત્તમ રીતે કરી હતી નગરની રક્ષાને સારૂ મુ'ઠ દુર્ગ ચણાવ્યો અને નગરને અદરની ખાતુએથી પાર વિનાની ડાગીગરી વડે શણગારીને શોભીતુ કર્યું સમુદ્રને કિનારે આવ્યા સુદર નગરની રચના કર્યા પછી, કૃષ્ણ પોતાના આત્મિ પરિવારસમેત ત્યાં રહેવા ગયા સર્વ શૂર પુરુષોના ગિરોમણિ અને ઉદારતામા સૌથી શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા નામના નગરમા આવીને વચ્ચા અઢારે વર્ષના લોકોને સારૂ જેવાં જોડે તેના ઘર બનાવ્યા હતા સૌને માટે એક સરખી સુવિધા હતી ફલાણુ નીચા અને ફલાણુ જી ચા એવી પક્ષાપક્ષી દેવની આગળ ન હોવાથી, સૌના ઘર એકસરખા રચાવ્યા હતા વળી તે ઘર અક્ષય અને અવિનાશી હોવાથી કોઈ ડાળે તેમનો નાશ થવાનો સભવ ન હતો સૌ નગરવાસીઓ પુણ્યવાન, ધાર્મિક અને વિરક્ત હતા અને સૌ પ્રવિત્રપણે જીવન વ્યતીત કરતા હતા દેવે તે નગર એવું સુદૃઢ બનાવ્યું હતું કે, ડોઇથી તેનો ધ્વસ થઈ શકેજ નહિ, કાગળુકે તેના રચયિતા નારાયણ સૌથી બલિષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે તુકારામ કહે છે કે, ત્યાના રહેવાશીઓના બળ, બુદ્ધિ અને વર્તાણુડ સૌ દેવના જેવાજ હતા અને તેઓ સદાકાળ મોઢેથી દેવનું નામ ગાયા કરતા હતા

૩૬૭-દ્વારકાના લોકો દગતા, ખાડતા અને છોડરાને હી ચકો નાખતા તથા ઘરના બીજા કામકાજ કરતા કરતા કૃષ્ણના ગીત ગાતા હતા સિદ્ધિસિદ્ધિઓ તેમને ઘેર દામીઓ થઈને રહેતી હતી, તેથી તેમની પાસે સર્વ પ્રકારની સપત્તિઓ હાજરજ હતી શ્રીહરિરૂપી મહાન ખજાનો જેમને ઘેર હોય તેમને શાની ખોટ હોય? આથી કરીને તે નગરના તમામ સ્ત્રીપુરુષો આનંદપૂર્વક કૃષ્ણકથામા રત રહેતા હતા જેમને જગવાનની પ્રત્યક્ષ સગતિમા રહેવાનું મળ્યું, તે સ્ત્રીપુરુષોને ધન્ય છે અને તેમના જન્મને પણ

ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાંના બધા લોકોને દેવે પોતાના સમાન બનાવી દીધા હતા.

૩૯૨૮-દ્વારકા નગરના ઉપર દેવ પોતે રાજ્ય કરતા હોવાથી ત્યાંના લોકોને તો કશી વાતની ચિંતા કરવાનું કારણ ન હતું. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા નગરમાં રાજ્ય કરતાં કરતાં પૃથ્વી ઉપરના તમામ હુદોનો સંહાર કરીને ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. વેદોની આજ્ઞા પ્રમાણે દેવ, અતિથિ, અભ્યાગત અને વૈધ્યુવોનું સન્માન કરતા અને ગ્રાહ્યલોના માનમરતબામાં ઘણી વૃદ્ધિ કરતા. ખીજા બધા લોકોની પેઠેજ તે પોતે પણ સંસારને લગતાં કામકાજ કરતા પણ અલિપ્ત રહીને કરતા અને હું દેહી છું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં મંબંધીઓ છે, એવું અભિમાન તેમને ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, આવું અભિમાન દેવને હોતું નથી અને તે ખીજાને રાખવા દેતા નથી.

૩૯૨૯-દેવે સુકોમળ, સુંદર, સગુણ રૂપ ધારણ કરીને પોતાનું નામ કૃષ્ણ રાખ્યું. આવી રીતે તે પરબ્રહ્મ પૃથ્વી ઉપર કીડા કરવા લાગ્યા. એ દેવનાં નામ તો અનંત છે, પણ સંસારસમુદ્રને તરી જવાને સાડ રામ અને કૃષ્ણ એ બેજ નામ સર્વોત્તમ છે. જેમના ચરણની સાથે દીનજનોનો ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયોજનથી દીનાનાથ એવું બિરદાવેલું છે, તે ચરણને મનનશીલ ઋષિઓ અને સર્વ દેવતાઓ વંદન કરે છે. આવા નારાયણે સૌ ઋષિઓને તથા ભક્તોને દર્શન દીધું તથા તેમનાં અનેક કામ કરી આપ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવે ભક્તોનાં કામ પાર પાડવાને અર્થે ઘણાજ શ્રમ સહન કર્યો અને મહેનત કરવામાં પણ બાકી ન રાખી.

૩૯૩૦-ભક્તોને સાડ દેવે ગર્ભવાસ પણ વેઠ્યો અને નાના પ્રકારનાં અસ્રશસ્ત્ર ધારણ કરીને ખૂબ મહેનતનાં કામ કર્યાં. પો-

તાના ભક્તોના કામનો બધોજ ભાર તેમણે પોતાના માથા ઉપર લઈ લીધો અને તેમને કોઈ પણ જાતની ફિક્કરચિંતા કરવાનું સમજ્યું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતાના સેવકોને કાળને સ્વાધીન થવા દેતા નથી અને તેમ કરવાનું તેમનું એક બિરદ છે.

૩૯૩૧-જે દેવના ચરણમાં નાના પ્રકારનાં બિરદ શોભી રહ્યાં છે, તે દેવે નાનુંસરખું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપે જ્યારે તે પૃથ્વી ઉપર આલવા લાગ્યા, ત્યારે તેમના ચરણના સ્પર્શથી પૃથ્વીને અપાર સુખ પ્રાપ્ત થયું. જ્યારે તેમનાં કુંકુમવરણાં પગલાં પૃથ્વી ઉપર પડતાં ત્યારે તે પ્રકુલ થઈ જતી. તે ચળકમળનું સુખ આપવાને સાડા ભક્તો ભ્રમર થયા અને પછી તેમની સુવાસનો ભોગ કરવા લાગ્યા. તે ભક્તોને સાડા દેવે અવતાર લીધો હતો. તેમને પાર વિનાનું સુખ આપ્યું. તુકારામ કહે છે કે, દેવના સ્વરૂપનું સુખ એકલા ભક્તોજ જાણે છે અને તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરાય તે પણ તેઓજ જાણે છે.

૩૯૩૨-ગોપીઓ, ગાયો, ગોવાળિયા અને આખી યાદવ જાતિ વગેરે સર્વ ભક્તોએ દેવનો આનંદ ભોગવ્યો. તેમણે દેવની સાથે અંગસંગ કર્યો, આંખો ધરાય ત્યાંસુધી તેમનાં દર્શન કર્યો અને મનને તૃપ્તિ થતા સુધી તેમનાં ગીત ગાયા. આવી રીતે શ્રવણ-કીર્તન આદિ નવધાભક્તિ તેમને સર્વને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી તેઓ બધાંજ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયાં. કેટલાક લોકોના મનમાં એવો વિચાર ધર કરી રહ્યો હતો કે, ભક્તો અને દેવ જુદા જુદા છે તેથી દેવે તેમને તેમની ભાવનાને અનુસરતું રૂપ બતાવ્યું; પણ વિચાર કરવા જઈએ તો દેવ અને ભક્ત જુદા નથી રહી શકતા. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સ્વધામ જતી વખતે પોતાના કોઈ પણ ભક્તને પૃથ્વી ઉપર રહેવા દીધો નહિ. મૌને પોતાની સાથે લઈ ગયા.

૩૯૩૩-આ દેવ આવ્યા કયાંથી અને ગયા કયાં ? એ સવાલજ ઉપયુક્ત નથી. કારણકે તે તો આખા જગતમાં વ્યાપક છે અને અલિપ્ત હોવાથી તે કહીં પણ નથી એવું પણ કહી શકાય. જેનામાં શુદ્ધ ભાવ છે તેને મન દેવ સર્વત્ર ગિરાજે છે અને જેઓ ભાવહીન છે તેમના હાથમાં તે કદી આવવાના પણ નથી. તે દેવ અમુક ઠેકાણે તો છેજ નહિ, એવી દેવ વિનાની કોઈ ખાલી જગ્યા હોયજ નહિ, એવો જેને અનુભવ થઈ ગયો છે તે પોતેજ દેવરૂપ થઈ ગયા છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે, હું નામસ્મરણ કરતો કરતો દેવની જોડે જોડે જાઉં છું અને તે જ્યારે અહીં આવે છે ત્યારે તેમની સાથે સાથે આવું છું.

૩૯૩૪-હો દેવ ! હું મારા મનમાં આવે તેવું બોલી નાખું છું. એક તો મારી જાતિ શુદ્ધ નથી, બીજું મારી વાણી પણ શુદ્ધ નથી અને મારા મનમાં ભાવભક્તિનો એક છાંટો પણ નથી. હું જ્ઞાનીપણાનો દાવો કરી શકતો નથી. મારામાં અક્ષરજ્ઞાન પણ નથી અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો માન્ય કરે એવાં મોટાઈનાં લક્ષણ પણ નથી. આવું હોવાથી હું કોઈની પણ લાજ કે શરમ રાખતો નથી અને ચતુર પંડિતોથી પણ બીતો નથી, એવો હું ધીર સ્વભાવનો છું. હો ચતુરગિરોમણિ દેવાચિદેવ ! હું તારો શરણાગત થઈને તારા સેવક તરીકે તારે આશરે આવીને પડ્યો છું. હો દેવ ! તે તારી પોતાની કૃપાના પ્રભાવે મારા મોઢામાંથી જે ઉદ્ગાર કઢાવ્યા છે તેનો તુંજ સ્વીકાર કરજે. હો પાંડુરંગ ! તે મને જે વસ્તુનું દાન દીધું છે, તે હું પાછી તારાજ ચરણમાં સમર્પિત કરી દઈને ઋણ-મુક્ત થઈ જાઉં છું. હું દીનથી દીન હોઈ તમારો દાસ છું. મારા પોતાનામાં તો બોલવાનું કશું સામર્થ્ય છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા ગુણનું વર્ણન કરવાનું મારી વાણીમાં બળ નથી. મને તો તમારો ગણીને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય

આપો, એટલું હું માગી લઉં છું.

૩૯૩૫-કથાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પ્રથમ પાંદુરંગને અને ત્યાર પછી સંતોના ચરણોને હું વંદન કરું છું. દારણકે પાંદુરંગે મને જાળાજી એતન્ય નામના સદ્ગુરુ મેળવી આપીને કૃપાદાન દીધું. તે દિવસથી મારા મોઢામાંથી હરિકથાનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જાળાજી સદ્ગુરુનો દાસ છું. મારી વાણી સંતો માન્ય કરે એવી નથી, પણ હું જે કંઈ જોહું છું તે મારા ચિત્તના વિનોદને માટે જોહું છું. તેમ કરવાનો મારો હેતુ એટલોજ છે કે મને હરિનામ પ્રતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને હું દેવના ગુણ પ્રેમ સહિત ગાઉં. હું જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના શ્રમમાં ફસાઈ પડીને ઘણો શ્રમિત થઈ ગયો હતો, પણ નામસ્મરણ કરવાથી તે શ્રમ ઊતરી ગયો અને મારી કાયા શીતળ થઈ ગઈ. દેવ હતા તો નિરાકાર, પણ પોતાનું નામસ્મરણ સાંભળવાનું સુખ આપવાને માટે તે સાકાર થઈ ગયા છે. જે સુખને સાડે દેવને આકાર ધારણ કરવો પડ્યો તેને કોની ઉપમા આપી શકાય ? નામસ્મરણના જયઘોષ સાંભળતાંની સાથેજ દેવ દોડ્યા દોડ્યા ત્યાં આગળ આવીને ઊભા રહે છે. એટલા માટે ખૂબ ભાવના વેગસહિત શ્રીહરિના ગુણ ગાવા. એ સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધન કેવળ કષ્ટદાયક છે એમ જાણવું.

કોઈને રાજ્ય સાંપડે છે, ત્યારે તેનામાં જે અભિમાન પેદા થાય છે તેને રાજ્યમદ કહે છે. તે આખરે નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને દેવથી દૂર કરી દે છે. જેમ ગાયના આંચળની પાસે પાસે રહેનારાં જિંજોડાં ગાયના દૂધનું સેવન ન કરતાં, તેનું લોહીજ પી જાણે છે; તેમ નામસ્મરણને ધિષ્ઠારનારા તેના માધુર્યથી વંચિત રહે છે અને દેવથી વેગળા થઈ જાય છે. હાથમાં વીણા અને ખાંધે

પતાકા લઈને નામસ્મરણ અને હરીકીર્તન કરતાં કરતાં જીવન વ્યતીત કરવું, એ વૈકુંઠ જવાની સારામાં સારી વાટ છે. જેઓ અતુર હોય તેમણે પોતાનું દેહાભિમાન કાઢી નાખવું, એવી મારી તેમને સલાહ છે. વિષયનો સ્વભાવ કેવો છે, તે જાણું એ લોકો જાણે તો છે અને છતાં તેમાં ગૂંથવાઈ પડીને હાથે કરીને આંધળા થઈ જાય છે. એવા લોકો કદાચ સંસારનો ત્યાગ કરે અને શરીરે રાખોડી ચોળીને, હાથમાં દંડ લઈને જંગલમાં આડ નીચે વાસો કરે; તોપણ તેમનો દ્રવ્યનો લોભ તો ઓછો થાયજ નહિ; કારણ કે જેમનું મન ખાયડીછોકરાં અને કુટુંબીઓમાંજ પરોવાઈ રહ્યું હોય તેમનો ધનલોભ ઓછો થાયજ કેવી રીતે ? સૌ નાનાંમોટાંને મારે એટલુંજ કહેવું છે કે, તમે શ્રીહરિનું કીર્તન કરો અને તેમની કથા કરો અથવા સાંભળો. આટલું કર્યો તો હું તમને ખાતરી-પૂર્વક કહું છું કે, તમે સંસારસમુદ્રને તરી પાર ભિતરી જશો.

હું જે કહું છું તે મારા ભત્રાનુભવ ઉપરથી કહું છું, કારણ કે મારા જેવો ખાતરી ખીજો કોઈ હોયજ નહિ અને મેં હરિકીર્તન સિવાય ખીજું કશું સાધન કર્યું નથી. ખીજા લોકોના આચાર જેવા હોય તેવા ભલે રહ્યા. હરિકીર્તન કરનારાઓએ ઉદર-પોષણની તેમજ તરણોપાયની કશી ચિંતા કરવીજ નહિ, કારણ કે એ બેઠે જામતને લગતી જવાબદારી દેવે પોતાને માથે ક્યારનીયે લઈ લીધી છે. ભક્તો બધાં બધાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમની આગળ-પાછળ દેવ જતાજ હોય છે; ભક્તોને પગે રખેને કાંટા ખૂંચે તેટલા વારંતે દેવ પોતાના ખીતાંબરવડે રસ્તો સાફ કર્યો કરે છે. આમ છતાં લોકો શું જોઈને સંસારને વળગી રહેતા હશે, તે મને ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે. અરે ! જે દેવે પથ્થરને પણ પાણીમાં તરતા કર્યો તેનું તમે તમારા હૃદયમાં ધ્યાન કરી તો જુઓ ! મારા જીવને તો તેણે કેદખાનામાંથી છૂટો કર્યો એવો તે નારાયણ પરમ દયાળુ છે.

વિઠાબાનું નામસ્મરણ મોઢેથી સદાકાળ કરતા રહેવું, એજ મારો નિયમ અને એજ મારો ધર્મ. ત્રિવિધ તાપનો અગ્નિ શરીરની અંદર લડકે ને લડકે સળગ્યા કરે છે, તેને લીધે દેહ અતિ સંતપ્ત થયા કરે છે. એ આગના લડકા રામનામના સ્મરણથી હોલવાઈ જાય છે. મનમાં તમે આટલો એકજ દહ નિશ્ચય કરીને નામસ્મરણ કરવા મંડી જશો, તો મારાં માળાપ શ્રીહરિ તમારો જરૂર ઉદ્ધાર કરી દેશે. એ દેવ ભાવિક ભક્તોના પ્રતિ અતિ કૃપાળુ છે. તે તો પોતાના ભક્તોને ઘેર તેનું દાસત્વ કરવા રહે છે. જેમણે મન, વાણી અને શરીર દ્વારા પોતાનો તમામ ભાવ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે, તેના માથાનો બધો ભાર દેવ પોતાના ઉપર લઈ લે છે અને તેના બધા વ્યવહાર નિભાવી લે છે. એક ભાવ વડેજ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાવ સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી, આવું અઢારે પુરાણોમાં કહ્યું છે. જેમને દેવની દીર્ઘિતિ ગાવાનું કે સાંભળવાનું ગમે છે, તેમને ફરીથી ગર્ભાસનું દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. વૈષ્ણવો ગર્ભાસ કરે છે; પણ તે તો સૌનો ઉદ્ધાર કરીને લોકોનું સન્માન પામવાને સાફજ. એવા વૈષ્ણવો દેવને ઘણા વહાલા લાગે છે તેથી તે તેમને ઘેરજ બધો વખત રહે છે. જેમના મનમાં લેદાલેદ નથી અને કશી વાતનાં ભય કે ચિંતા હોતાં નથી, તેમનાજ ઘરમાં દેવ નિરંતર વાસ કરે છે. આ રીતે ભક્તજનો દેવની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, તેથી તેમની સંપત્તિનો કલ્પાંતે પણ ક્ષય થતો નથી. જેણે જન્મ ધરીને દેવને પોતાના ઋણી બનાવી દીધા હશે; તેણેજ ખરેખરી કમાણી કરી જાણવી. આમ છે, તોપણ ત્યાં મૂઠ લોકોને શાથી સંસારનું ગાંડપણ લાગ્યું હશે? એ લોકો દેવને શાથી ભૂલી જતા હશે? જેઓ દેવને ભૂલી જશે તેમને ઘણું નુકસાન વેઠવું પડશે. તેમને છેવટે ચોરાશીલશ્ચ યોનિઓના લોગ લોગવવા પડશે. આવો હું તેમને ઉપદેશ દઉં છું; તોપણ તેઓ પોતાના મનમાં શરમાતા

નથી અને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંના મોહમાંજ ગૂંચવાઈ મરે છે. એક ગોવિંદનું નામજ એવું સ્વાદિષ્ટ છે કે, જેનો કોઈને કદાપિ કંટાળો આવેજ નહિ. એ સિવાય બીજા સર્વ પદાર્થનો મોહ નાશવંત છે. અરે! તમે ગમે તેમ કરીને દેવને માટે તમારા અંતઃકરણમાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન કરો. જાણીએછોને શા સારૂ ઊંઘમાં આયુધ્યની વ્યર્થ ખરબાદી કરો છો અને રૂખી મરો છો?

અરેરે! આ લોકોને મનમાં કયો ભય કેમ નહિ લાગતો હોય? પોતાનું ભવિષ્યમાં શું થશે, એ ભયને લીધે તો કેટલા બધા રાજાઓએ રાજપાટ છોડી દીધાં, જનક રાજાએ રાજ્યકાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, તોપણ પોતાનો એક પગ તો બળતા અગ્નિમાંજ રાખી મૂક્યો હતો! આવા રાજયોગીઓને અજ્ઞાની કેમ કરીને કહેવાય? બીજા કેટલા બધા ત્યાગી લોકોએ ભૂળતરશ વેડી, તેમને પણ તમારી પેઠે હાથપગ હતા કે નહિ? કેટલા બધા લોકોએ દુઃખના પર્વતનો નાશ કરવાને વાસ્તે સંસારનો ત્યાગ કરીને વનવાસ કર્યો? તેમણે આ બધું એટલા માટે કર્યું કે, એક મનુષ્યયોનિ સિવાય બીજા કોઈ પણ યોનિમાં દેવનું ભજન કરવાનું શક્ય નથી, એ વાત તેમના અંતરમાં વસી ગઈ હતી. તેઓ સમજી ગયા હતા કે, અનેક યોનિઓમાં થઈને ભ્રમણ કરતાં કરતાં છેવટે મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ થયા વિના વચમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વિશ્રાંતિ કરવા જેટલો અવકાશ મળવાનોજ નથી; અને બીજા વાર મનુષ્યજન્મ પામતાં ઘણો સમય નીકળી જશે. એટલા માટે તમે મનમાં શ્રીહરિનું ધ્યાન કરતા થઈ જાઓ; અથવા સંતોના ચરણને ચિત્તમાં ધારણ કરો. કારણકે સંતો અને દેવ એક છે, બુદ્ધા નથી. સંતોના સિવાય દેવને બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સુખની સ્પૃહા હોતી નથી અને સંતોને પણ દેવના સિવાય બીજા કોઈ પ્રિય લાગતું નથી. આમ બેડ પરસ્પર એકસરખો પ્રેમ રાખો છે.



હું કાંઈ મારા ઘરનું કહેતો નથી. વ્યાસાદિક ઋષિઓ જે કહી ગયા છે તેજ હું ફરીથી કહું છું. સંસારસમુદ્રને તરી જવાને માટે એક ભગવાનની ભક્તિ એજ સાર વસ્તુ છે, એવું વ્યાસ કહે છે. તે ભક્તિનો મહિમા દર્શાવવાના હેતુથી વ્યાસે ભાગવતની રચના કરી. તેમાં દેવે પોતાનાં માળાપ, ગોવાળિયા અને ગોવાળણોને કેવી રીતે તાર્યાં તેની કથા આવે છે. ઋષિઓનાં વચનને નિમિત્તે ભગવાને એકદમ ઝીનો સામટો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો. મા જેમ પોતાના નાનકડા બાળકનું જતન કરે છે, તેમ દેવ ભક્તોનું જતન કરે છે અને ભક્તોને કેવે ઉપાયે તારવા, તેનો મર્મ દેવ સારી રીતે જાણે છે.

“અરે ! મારા છોકરાને ભૂખ લાગી હશે ! અરે ! તેનું ગળું સૂકાતું હશે !” એમ મા પોતાના મનમાં વારંવાર કહેતીજ રહે છે અને બાળક તો કશું બોલી શકતુંયે નથી, પણ તેના મોઢા ઉપરથી તેને શાની જરૂર છે, તે જાણી લઈને મા તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરતીજ રહે છે. દ્રૌપદીના ઉપર જ્યારે વિપત્તિ આવી પડી, ત્યારે તેના દિલ્લનો પોકાર દેવે સાંભળ્યો, એટલે એકવાર દુર્વાસા ઋષિના શાપમાંથી તેને ઉગારી લીધી અને ખીજવાર કૌરવોની સભામાં તેની લજ્જાનું રક્ષણ કરવા સાડું દેવ દોડી આવ્યા. તરતની વિચાર્યલી ગાય જેમ પોતાના વાછરડાના લણી દોડી જાય છે, તેમ દેવ પણ ભક્તની મદદે દોડી જાય છે. મને દેવની પ્રાપ્તિ થવીજ જોઈએ, એવી ઉત્કંઠા જેના મનમાં જાગી હોય તેને ખરેખરો ભાગ્યવાન જાણવો. જેની વાણીને નિરંતર રામનામ જપવાનો શોખ લાગી ગયો હશે, તેને દેવ મુખ આપ્યા કરે છે. તેના મુખનો તો કાંઈ પારજ નથી. ‘રામ’ એ જો અશ્વરોના મંત્રનો ઉત્તમ ઉપદેશ મહાદેવે પાર્વતીને સીધો હોતો. જેઓ કાશીક્ષેત્રમાં મરણ પામે છે, તેમના કાનમાં એ જો અશ્વરના મંત્રનો ઉપદેશ મહાદેવજી પોતે આપીને કરી જાય છે. કોઈ પ્રાણી જો મરતી વખતે રામનામનું

સ્મરણ કરશે, તો તેને ચમલોકમાં જવું પડશેજ નહિ. જેના કંઠમાં સદાકાળ હરિનામ રમી રહ્યું છે, તેને વૈકુંઠમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ એક ક્ષણવારને માટે પણ કોઈ ઠેકાણે ઠરીને રહેતા નથી; પણ તે પોતાના ભક્તોના ઘરમાં બધો વખત પડ્યા ને પાથર્યા રહે છે. એટલા માટે તમારે દેવની બીજે કોઈ ઠેકાણે જોળાજોળ કરવી નહિ. ફક્ત તમારે હરિકીર્તન કરવું; એટલે તે તમારા હાથમાં આવી ગયાજ નાણુજો, ખરા ભાવ સિવાય કાંઈ લોકો તેમના ઠહાપણનો ઉપયોગ કરીને ઘણીય ખટપટ કરી મૂક્યા, પણ દેવ તેમના હાથમાં ન આવ્યા તે નજ આવ્યા. દેવ તો ભાવિક ભક્તોને હાથ આવે છે. શ્રીહરિની ભક્તિ કયાં વિના તેમની કદી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ભક્તિ તો હોય નહિ અને ખાલી અભિમાન કરવું એ વૃથા છે. હું પોતેજ દેવરૂપ છું એવું જે અભિમાન કરે છે તેને તુકસાનજ થાય છે. કદાચ તેના ઉપદેશથી બીજા કોઈને ક્ષાયદો થાય તો થાય; પણ તે પોતે રૂખી ગયોજ નાણુજો. એ દેવ આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલા છે, તો પછી હું એકલોજ દેવરૂપ છું, એમ કહેવાનો શો અર્થ છે? ચારે બીજાનાં પ્રાણીઓમાં આંતર્યામી દેવ ભયાં પડ્યા છે. તે દેવ અમુક ઠેકાણે નથી, એવું કહેવાયજ નહિ. દેવના વિનાતું કોઈ પણ સ્થળ ખાલી છેજ નહિ. દેવના વિનાની એક અણુ જેટલી પણ ખાલી જગ્યા છે નહિ, એવું સંતજનો કહેતા આવ્યા છે. તેઓ આવી રીતે કહેતા કહેતા પોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા છે. તે રસ્તો જે ચૂકશે તે ઠગાશે. વેદનો મુખ્ય અર્થ જાણ્યા વિના લોકો જૂઠા ઠગાય છે અને ભેદ માનીને દાસપણું કરવા મંડી જાય છે. દાસપણું કરવાથી એક તો તેમનાં પેટ ભરાય છે અને બીજું તેમના દંભમાં વધારો થાય છે; પણ આવું કરવાથી અને તૃપ્તિ વધારવાથી દેવની અને તેમની વચ્ચે છેદ પડી જાય છે. સર્વ વર્ણોમાં ગ્રાહણો શ્રેષ્ઠ છે પણ તે છતાં

તેમનામાં ભેદબુદ્ધિ આવી જવાથી દેવ તેમનાથી દૂર ચાલ્યા ગયા છે, તો પછી બીજાની તો વાતજ શી ?

લોકવ્યવહારમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવીને પંડિતમાં ગણાયા અને શક્તિ સહિત વાદવિવાદ કરતા થયા, તેથી આખરે રૂખી મૂઆ. પ્રાદ્યુષે ભલેને યજ્ઞયાગ વગેરે કર્મકાંડમાં કુશળ હોય પણ જો તેઓ બીજાની સાથે વાદવિવાદ કરવા જશે અને નિંદાખેર થશે તો તેમને દેવની કદી પણ ઝાંખી થવાની નથી અને કોઈ પક્ષમાં ન કરે અને કંઠમાં સદાકાળ રામનામને ધારણ કરી રાખે, તો દેવ તેને દર્શન દેશે, એમાં પણ સંદેહ રાખવો નહિ. જેઓ સરળ મનના અને ભાવિક હશે તેઓ દેવને વહાલા લાગશે. પછી તે ભલે-ને અંત્યજ જાતિના હોય, તોપણ દેવ તેમને શુદ્ધ કરી દેશે. આ જે કાંઈ હું કહું છું તે કાંઈ ઉપરઉપરનું કહેતો નથી; પણ નામ-સ્મરણ કરવાથી મને જે અનુભવ થયો છે તેને આધારે કહું છું. હું દુર્બળ છું, મતિહીન છું, પણ મારી વાણી વડે મેં દેવના ગુણનું વર્ણન કર્યું છે, એ સામર્થ્ય નામનું છે, માફ નથી. દેવના ગુણનું વર્ણન કરતાં કરતાં વેદ પણ હારીથાકીને નિરાંત વાળીને બેસી ગયા. પ્રાદ્યુષિક દેવતાઓ પણ દેવના ગુણનો પાર પામ્યા નહિ. તેથી તેમણે પણ આગળ લાંબાવેલા પગ પાછા ખેંચી લીધા. દેવને તો એક ભક્તિનુજ ગાંડપણ લાગ્યું છે. તે એવું છે કે, ભક્ત પોતાના મનમાં જેવી ઇચ્છા કરે છે, તેવા દેવ થઈ જાય છે. ભક્તો ઉપરના પ્રેમને લીધે દેવ સગુણ અને નિર્ગુણ બેક રૂપ ધારણ કરે છે. બાળકના બોળડાતોતડા બોલ સાંભળીને તેનાં માથાપ જેમ રાજ થાય છે, તેમ દેવ પોતાને શરણે આવેલા દીન ભક્તોના બોલ સાંભળીને તે સાત્ત્વિક લોકોનાં મનનું સમાધાન કરી દે છે. જેમને સત્ત્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને સશસ્ત્રસૈન્ય, પુત્રપરિવાર, સર્ગા અને ઇશ્વરો, એમાંનાં કોઈજ કશા ખપનાં નથી. સૈન્યપરિવાર

આદિથી રાગદ્રેષ અને કલહનીજ વૃદ્ધિ થાય છે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં આવા લોકોની પાસે આટલું બધું પશુબળ હોવા છતાં; તેમના ક્રોધથી કોઈનું મરણ નીપજતું નથી. જેના મનમાં શાંતિનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે, તેની આગળ ક્રોધનું કાંઈ ચાલતું નથી. સારા માણસોને સત્વગુણજ આદ્ય છે. એકલા વિઠોળાનું ભજન કરવાથી સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોનો આપોઆપજ નાશ થઈ જાય છે. શ્રીહરિના ભજનમાં ચિત્તને રંગી દેવાથી તે તદ્રૂપ બની જાય છે. આવું થયું એટલે પછી સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં કંઈ વાતની મણા રહે ? સર્વ પ્રકારના સુખના સમુદ્ર સમાન દેવ પોતે ઈંટના ઉપર પગ રાખીને જિભા રહ્યા છે અને આનંદ સહિત પોતાના ભક્તોના ઉપર કૃપા વરસાવી રહ્યા છે. તમામ પ્રકારની વૈષયિક વૃત્તિઓને એક બાબુએ ફેંકી દઈને વિઠોળારાયના ચરણમાં આપણે આપણા ચિત્તને સમર્પિત કરી દેવું જોઈએ. પછી ત્યાં આગળ આપણને કોઈ પણ વાતનો અભાવ રહેજ રહેવી રીતે ?

શ્રીહરિના નામમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તેથી કરીને હું મારે મોઢેથી તેની ગર્જના કરતો રહું છું. હરિકૃષ્ણ એ સુખનું એકજ આશ્રયસ્થાન છે, એ ખરેખરી સુખની સમાધિજ છે. તેના વડે શુદ્ધિના અનેક ખૂરા વિકારો ટળી જાય છે. આવું બાણીને હું હરિકૃષ્ણ કરતો રહું છું. વિઠોળારાયને શરણે જઈ પડ્યા એટલે સંસારની મોહમાયા વગેરે દુઃખોનો નાશ થયોજ જાણવો. હું છું તો આતિ મૂઠ, પણ મને સંતોએ પોતાનો બનાવી દીધો અને મને બધી બાબતોનો ઉપદેશ દીધો; આથી કરીને તેમનાં વચન ઉપર મારો દૃઢ વિશ્વાસ જાગી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, એ વિશ્વાસના બળને આધારે હું વિઠોળાના ચરણ આગળ અવસ્થિત કરી રહ્યો છું અને એ ચરણના ગિવાય બીજું કશું હું જાણતો પણ નથી.

૩૯૩૬-પંદરપુર નિવાસી વિઠોળાનાં પદ હું આનંદ સહિત

ગાયા કરીશ; કારણકે તે મારા પ્રાણાધાર છે. તેમના ચરણ આગળ  
મારું ચિત્ત જડાઈ ગયું છે. તેથી હું તો એક તેમના નામનીજ  
ધૃતિ રાખું છું. હું સંસારમાં રહીને ‘રામકૃષ્ણ હરિ’ એ નામને  
સારજ ઉત્કંઠિત રહું છું. તપતીર્થોદિ સાધનો આ નામની ઞરો-  
ળરી કરી શકતાં નથી. જેઓ શ્રીહરિના ગુણનું વર્ણન કરતા રહે  
છે, એવા સંતોની ચરણરજને હું તીર્થ માનીને વંદન કરીશ. જેના  
ગુણ ગાવાથી તે સંતો આટલી બધી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા  
છે, તે દેવના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકેજ કોણ? એ વર્ણન કેવી  
રીતે કરવું, તેના સંબંધમાં અનેક ઋષિમુનિઓ વિચાર કરી કરીને  
થાકી ગયા; પણ વેદ જેનો પાર પામી શક્યા નહિ તેનો તેઓ  
પાર પામી શકેજ શી રીતે? દેવનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે; તે તો  
કોઈજ જાણતું નથી. તે દેવ પોતે એક ભાવયુક્ત જેવા છે તેવા ને  
તેવાજ સદા એક સમાન, અખંડ, એકરસ રહે છે. તે દેવની લીલા  
અને તેમની માયાને કોઈ જાણી શકતું નથી. બધા છવ ઊધી  
જાય એવે વખતેજ દેવ પોતાનો વેપાર ચલાવે છે. તે સર્વ ખેલ  
લીલા કરવાના હેતુથી ખેલે છે અને એવા ખેલ ખેલનારો તે એકજ  
છે. આખા જગતની અંદર તે અલિપ્તપણે વ્યાપી રહ્યો છે. તેણે  
ખડુરૂપીની માફક નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને આટલો મોટો  
તમાગો ઊસો કર્યો છે અને છતાં તે પોતે બધા તમાશાથી વેગળો  
ને વેગળો રહે છે. આ દેહ તે હું પોતે અને દેહનાં સંબંધીઓ તે  
મારાં સંબંધીઓ, એવા અભિમાનની અંદર લોકો ગૂંથવાઈ  
પડ્યા છે અને તેથી કરીને તેઓ પોતાનાં પહેલાંના અંચિત કર્મોના  
ભોગ ભોગવ્યા કરે છે. તેઓ ન ભોગવે તો બીજો કોણ ભોગવવાનો  
હતો? બાયડી, છોકરાં, ધન અને વિવયભોગ, એ બધાંના ભોલની  
અંદર લોકો ગૂંથવાઈ ગયા છે અને તેથી તેઓ દેવને જુદી ગયા  
છે. ગજ્યું ખાવાની લાલચને લીધે માછલી માંસનું બોદું ગળી

જાય છે, પણ જ્યારે તેના ગળાની અંદર ગલનો આંકડો લોંકાઈ  
 જાય છે, ત્યારે તે તેની પીડાને લીધે તરફડી મરે છે. સંસારાસક્ત  
 લોકોની પણ એવીજ દુર્દશા થાય છે. જો તેઓ એક વિઠોખાતું  
 સ્મરણ કરે તો તેમની બધીજ પીડા શમી જાય; પણ સંતોના  
 સમાગમ થાય અથવા તો કોઈ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો સંચય હોય  
 તોજ દેવનું સ્મરણ કરવાનું બની આવે. વર્તમાન સમયનાં સુખ-  
 દુઃખનો વિચાર કરી જોવાથી હરકોઈ મનુષ્યને ત્રણ જન્મનું જ્ઞાન  
 થઈ જાય છે. તે એવી રીતે કે, આગલા જન્મોમાં જે જે કૃત્ય કર્યાં  
 છે, તેનાં ફળ આપણે આ જન્મમાં લોગવીએ છીએ અને આ  
 જન્મમાં જેવાં કૃત્ય કરીશું તેવાં ફળ હવે પછીના જન્મોમાં  
 લોગવીશું. આવું સમજીને દેવ, બ્રાહ્મણ, અતિથિ વગેરેનું પૂજન  
 કરીને પુણ્યનો સંચય કરવો. ગર્ભવાસ કરવોજ ન પડે, એ તો  
 તમારાથી હાલ બની શકવાનું નથી; પણ તમારો હવે પછીનો  
 જન્મ સારો થાય તેને માટે તમારે ધર્માચરણ કરવાં જોઈશે. જપ,  
 તપ, અનુષ્ઠાન આદિ સાધનો જે સંતો બતાવી ગયા છે, તેમનું  
 આચરણ કરવું અને સંતોએ બતાવેલી વાટે ચાલવું. સંતર્ક અને  
 સંકાચાર કર્યાથી જે પુણ્ય તમને પ્રાપ્ત થશે તે તમને કોઈ પણ  
 એકાદ જન્મમાં કામ આવી જશે, પણ જ્યારે તમે નિષ્કામ ભાવે  
 પુણ્યાચરણ કરશો ત્યારે તો તમારો તત્કાળ ઉદ્ધાર થઈ જશે.  
 સંધ્યાગતાની વાત્રનાને ઘણા લોકો છૂટી ગયા છે. વાત્રનાને તો  
 મૂળ સહિત ઉઘેડી નાખ્યા વિના કોઈ કહે કે, હું તરી ગયો તો  
 તેનું કહેણ સાચું માનવું નહિ. દ્રષ્ટા વેદના અક્ષરોનો પાઠ કરીને  
 કોઈ કહે કે, હું પડિત થઈ ગયો છું, તો તેનું બોલવું બ્યર્થ જાણવું.  
 આવા અભિમાન વડે કેટલા બધા લોકો દુઃસાઈ મૂક્યા છે! તેમને  
 પોતાના સન્માનમાં વધારો કરવાની, લોકોમાં પૂજાપ્રતિષ્ઠા પા-  
 મવાની અને દેહનાં સુખ ભોગવવાની લાલસા હોય છે; પણ એક

શ્રીહરિનું સદાકાળ નામસ્મરણ કરવાથી સાચા મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિધકામ કર્મોનું પુણ્ય અનંત જન્મો દરમિયાન સંચિત કરી રાખ્યું હોય તો જીએ હરિનું નામ લેવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે, નહિ તો નહિ. રામનામના સમાન બીજું પુણ્ય નથી. એની સરખામણીમાં યજ્ઞયાગાદિ સાધનો પણ તુચ્છ છે. દારણકે યજ્ઞ, યાગ, તપ આદિ સાધનો ગમે તેટલાં કરે પણ આખરે તમને સંસાર તો મળવાનોજ. એ સાધનો તમને ફરી ફરીને સંસારમાં આવવાની ફરજમાંથી છોડાવી શકતાં નથી. ખરેખરે છુટકારો તો એક હરિનામ સિવાય બીજા કશાથી થતો નથી. સંસારસમુદ્રને તરી જવાની એક નામરૂપી નોકા છે. એ સિવાય બીજું બધું વ્યર્થ છે. શ્રીહરિના નામામૃતનું માધુર્ય કેવું છે, તેનો સ્વાદ તો એકલા ભક્તોજ જાણે છે. બીજા લોકો એ વાતમાં શું સમજે ? નામ એ તો અમૃતનો પણ સાર છે, નિજ સ્વરૂપનું બીજું છે અને સર્વ શુદ્ધ તત્ત્વોમાં પણ શુદ્ધ છે. હરિનામ વડે એટલા બધા લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે કે, તેની ગણનાજ થઈ શકે એમ નથી એવું પુરાણોમાં કહ્યું છે. એટલા માટે હું સદાકાળ નામામૃતનો સ્વાદ આખવાને સારૂ શ્રીહરિની નિર્મળ કથા કરતો રહું છું. જે કોઈ શ્રીહરિની કથા કરશે તેમની અશુભ વાસનાઓનો નાશ થઈ જશે અને તેમને તત્કાળ સમાધિનું સુખ સાંપડશે. વિઠોળારાયના શુણ્ણવાથી આશા, તૃષ્ણા, માયા, લોભ, મોહ વગેરે સર્વ પ્રકારના રોકારોનો નાશ થઈ જાય છે. મને વિઠોળાના શુણ્ણ ગાવાનું ઘણું મિ છે. આથી કરીને તેના સિવાય બીજા વિષયમાં મારું ચિત્તજવાની ના પાડે છે. મારા મનમાં બીજો ભાવ ન હોવાથી મને એક ભામના સિવાય બીજો ઉપાય કોઈએ ખતાવવોજ નહિ. આવું સમજીને મેં વિઠોળાના ચરણ ખૂબ જોરથી ઝાલી રાખ્યા છે અને મારો જીવભાવ મેં તેમને સમર્પિત કરી દીધો છે. મેં તેમના

ચરણ એવા જોરથી પકડી રાખ્યા છે કે કોટિ કાળે હું તેમને છોડવાનો નથી. એમ કરતાં જીવ જીવાનો હોય તો જાય, પણ મારી સેવાની જાળતમાં તો મારો આવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. આખા સંસારનો નાશ કરી દઈને મારે તો એક દેવની સેવાજ કરવી, એ નિશ્ચયના આધારે હું જીવતો રહ્યો છું. પાંડુરંગે મારો અંગીકાર કરીને મને પોતાના રંગમાં રંગી દીધો છે. મારા ઉપર પોતાની કૃપાની છાયા કરીને તે દેવ મારું હૃદયમાં રક્ષણ કરતા રહે છે. દેવ પોતેજ જેનું રજોપું કરે તેના ઉપર કશી વિપત્તિ લાવી મૂકવાની કોઈ કદાચ એણે કરે પણ તેનું શું વળવાનું હતું? આપણે એક વાર વિઠોખાના દાસ કહેવડાવતા થયા એટલે પછી કળિકાળનું પણ આપણી આગળ કશું જોર ચાલવાનું નથી. અમે વિઠોખાના લાડકવાયા સેવકો છીએ એવું જાણીનેતે દુષ્ટ અશુર કળિકાળ અમને જોઈને થરથર કંપવા લાગે છે. જે દેવની આજુ આખા ત્રેલોક્યમાં વતી રહી છે તેનું તમે સદાકાળ સ્મરણ કરો. વિના કારણ ઊંઘનાં ઝોકાં ખાવામાં ગૂંચવાઈ પડતા નહિ. નામસ્મરણ કરીને યમની સતામણીમાંથી અને ગર્ભવાસ કરવાનાં દુઃખોમાંથી છૂટી જાઓ. જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં પિસાઈને અને યમયાતનાનાં અતિ ભારે કષ્ટ વેડીને લોકો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરી રહ્યા છે.

જીવતા હોઈએ ત્યાંસુધી ભૂખતરસ વગેરે પીડાઓ વળગેલી હોય છે અને મરણ પછી યમદૂતના હાંડા ખાવા પડે છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે, મરી ગયા પછી યમના અપાટા ખાવા પડશે તેની સાગિતી શી? તેમને હું કહું કે, તમે ભારત આદિ ઇતિહાસગ્રંથો તુચ્છો અને ઈશ્વર વગેરે કેવા નરકે ગયા તેનો અહેવાલ પાંચો. પૂર્વ-હતા અભિમાનનું સ્મરણ દુર્યોધનના મનમાંથી ખસ્યું ન હતું. ઈથી ધર્મરાજને મોહું ન જતાવતાં પોતે નરકની અંદર સંતાઈ પડેા. પણ ધર્મરાજ દયાળુ હોવાથી તેની પાસે ગયા, ત્યારે દુર્યો-



ધન વળી ત્યાંથી પણ નીચે ઊતરી પડ્યો. તે શરમને લીધે મરવા  
જેવો થઈ ગયો હતો. ધર્મરાજજો તેને માટે ઘણા ઉપાય કરી જોયા,  
પણ તેનાં સંચિતકર્મનાં ફળ તો હેવે તેની પાસે લોગવાવ્યાંજ.  
ધનના મનમાં દેહાભિમાન એવું સજ્જડ જડ ઘાલી જેહું હતું કે  
તેનાથી નારાયણના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું બન્યુંજ નહિ. સંસાર  
માં પ્રવેશ કરીને જોયો નારાયણને ભૂંડી જશે તેમને અઘોર  
નરકમાં વાસ કરવો પડશે, એમાં અંદેહ કરવો નહિ. સંતોનું આત્મ  
કથન સાચું માનીને તમે નારાયણના શરણાગત થાઓ, તેમાંજ  
તમારું કલ્યાણ છે. એ નારાયણના ત્રિવાય બીજ કોઈના ઉપર  
તમારે ભરોસો રાખવો નહિ અને બાયડીછોકરાં તથા પૈસાટકાના  
લોભમાં વ્યર્થ જૂંથવાઈ પડવું નહિ. પૈસાનો અને કુટુંબીઓનો  
ભોહ એ તો યમદૂતનો ફાંસિજ છે અને તે ફાંસા વડે યમના દૂત  
તમને બાંધી લે છે. અંતકાળે યમના દૂત આવીને ઊભા રહે છે  
અને મરનારની વાચા બંધ કરી દે છે. તેથી કરીને મરતી વખતે  
રામનામ લઈ શકાતું નથી. અનેક જાતનાં નકારાં કર્મ કરેલાં  
તેથી ચિત્તની અંદર શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. આથી કરીને  
દેવથી દૂર ચાલ્યા જવાય છે. ઘણુંખડું એવું બને છે કે જોયો  
જાનીપણાનો દાવો કરે છે, તે લોકોજ દેવનાથી ઘણું છેટે જતા  
રહે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, તેમના મનમાં અભિમાન  
હોવાથી તેઓ ભેદાત્મક વાદ અને નિંદાનો પ્રચાર કરવા તરફ  
વળે છે. વાદ, ભેદ, નિંદા એ વિનાશનાં લક્ષણ છે. તેમના તરફ  
વળવાથી જૂઠો વાણીનો વ્યય થાય છે. થોડી વાર સુધી દેહને  
નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં રાખી શકાય, પણ મનને નિષ્ક્રિય રાખી શ-  
કાતું નથી; કારણકે તે ચિંતારૂપી ઘાંચીની ઘાણીની સાથે જોડાઈ  
ગયેલું છે. મરણ વખતે વાસનાની દોરી તમારા ગળાની સાથે  
બાંધીને તમને અનેક થોનીઓમાં ઘસડી જનાર તમારું મનજ છે.

ભારે તપશ્ચયાનું બળ જે એકદું કરી રાખ્યું હોય તો તેને લીધે અંતકાળે જે વાસનાનો ઉદય થાય, તેને અનુસરીને ખીજે જન્મ થાય છે. મરતી વખતે આવી સદ્ગતિ થઈ શકે એટલા વાસ્તે કેટલાક લોકો ચિત્તની અંદર પહેલેથીજ દેવનું ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતા રહે છે. મરતી વખતે દેવનું સ્મરણ થાય એટલા માટે મોટા મોટા પરાક્રમી લોકોએ પોતાના પ્રાણ ખરચી નાખ્યા છે. એજ ઉપદેશથી ઋષિમુનિ વગેરે તપસ્વીઓ તમામ પ્રકારના ભોગ-વિલાસ ત્યજીને વનવાસ કરે છે અને કંદમૂળ, ઝાડપાલો વગેરે ખાઈને બેસી રહે છે. કેટલાક સંસારના સુખમાં મૂંચવાઈ પડેલા હોવાથી દેવથી ઘણું છેટે નીકળી જાય છે અને આવા જૂજ લોકોને સાડું છેવટે નરકવાસ કરે છે. જે સદ્ગતિ કરી લેવી હોય તો તેનો એકજ ઉપાય એ છે કે તમારે વિઠાળાના ચરણનું ચિત્તની અંદર ધ્યાન કરતા રહેવું. જે વિઠાળાના ચરણમાં તમારું ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય તો પછી તમારે આહાર ત્યજીને વનવાસ કરવાની કશીજ જરૂર નથી. જેમનાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મ અશુભ હોય એવા અભાગિયા છુવોનો પણ વિઠાળારાચના નામને પ્રતાપે ઉદ્ધાર થઈ જશે; તો પછી જેમનાં સંચિત કર્મ શુભ હોય તેમનો ઉદ્ધાર થાય એમાં તો સંદેહજ શો? કાળની ગતિ કોઈને સ્વાધીન નથી અને આગળઉપર શું થવાનું છે તે કોઈ જાણી બેઠું નથી. પ્રારબ્ધ ભોગવ્યા વિના ખતમ થતું નથી, આવું સમજીને શુભ કર્મનો સંચય કરતા રહેવું. આપણા પોતાના હિતને અર્થે જે શુભ ઉપાય કરતા રહીશું, તો આપણા મનુષ્યજન્મને માર્થક કરીશું. મનુષ્યદેહમાં જન્મીને જે દેવની પ્રાપ્તિ કરી લીધી તો તો ઉત્તમ કર્તુઃ કહેવાય. તેમ ન કર્યું તો પશુથી પણ આપણે હલકા સાબિત થઈશું; કારણકે પશુને પાપપુણ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ મનુષ્યને તો તેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. મનુષ્યોને પાપપુણ્યનું

જ્ઞાન છે એટલું જ નહિ, પણ બીજા લોકો પાપાચરણ કરવાથી કેવા  
 દુઃખી થાય છે તે પણ તે જોઈ શકે છે. સંસારમાં કેટલા બધા  
 લોકો દુઃખી થાય છે ? તે બધાનું જીવું જીવું વર્ણન કરવાની શી  
 જરૂર છે ? બધા એમ સમજી બેઠા છે કે સંસારમાં આવીને ઉત્તમ  
 વસ્ત્રાલંકાર પહેરવા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન આરોગવાં અને જેને એટલાં  
 વાનાં આવી મળે તે ભાગ્યશાળીમાં ગણાય છે. આવી ભૂલને લીધે  
 બધા લોકોને સંસાર ગળી ગયો છે અને તેમને ફરીફરીને ગર્ભ-  
 વાસ કરવાનું કષ્ટ વેઠવું પડશે એ તે ભૂલનું ફળ જાણવું. વાસના-  
 ને તેના મૂળ સહિત ઉખેડી નાખ્યા વિના જન્મમૃત્યુનું ખંડન થઈ  
 શકતું નથી. પ્રારબ્ધમાં લખ્યું હશે તેમ થશે એવું કોઈએ કહેવું  
 નહિ. પ્રયત્ન કયો વિના દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પ્રારબ્ધાનુસાર  
 પરિણામ આવશે એવો વિચાર કરીને કોઈ કાંટા ઉપર ચાલે ખરો  
 કે ? અથવા જીવતો સાપ પકડવાની કેમળી હિંમત ચાલે કે ?  
 એટલા માટે આત્મોન્નતિના કાર્યમાં પ્રારબ્ધ વિઘ્ન કરી શકતું નથી  
 એવો વિચાર કરીને હરકોઈ મનુષ્ય પોતાનું હિત સાધી શકે છે  
 અને એ કામ કરવા ન કરવા તે પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર છે એવું ઋષિઓ  
 કહી ગયા છે. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે તેઓ જોર કરીને-ભાર  
 ઢળેને લોકોને કહેતા ગયા છે કે, અમે જેમ કયું તેમ તમે પણ  
 કરો. લોકોને પોતાની પાસે બોલાવવાને સાડ પાંડુરંગ બોલ્યા હાથ  
 કરીને બોલા રહ્યા છે. તે તો નર્મ કૃપાના સમુદ્ર જેવા છે. જેમના  
 ચરણમાંથી પાપનો નાશ કરનારી ગંગા ઉત્પન્ન થઈ તે ચરણનું  
 તમે મનમાં ધ્યાન કરજો. જેમના ચરણસ્પર્શથી પશ્ચરો પણ  
 સમુદ્રના ઉપર વરતા થઈ ગયા તે પોતાનું સ્મરણ કરનારાઓનો  
 ઉદ્ધાર કરે એમાં વળી સંદેહ શાનો ? એટલા વાસ્તે કોઈએ મોઢે  
 કાટા મારીને મૂંગા મૂંગા બેસી રહેવું નહિ, પણ સદાકાળ  
 સંતોની સંગતિમાં રહીને પ્રેમાનંદનો લહાવો લેવો. સંતોની

સંગતિમાં રહીને નામકીર્તન કરવું એજ સુખનું સાધન છે. નામ-સંકીર્તન કરવાથી દેવ વેગળા જતા નથી, પણ તેના હૃદયની અંદરજ સદાકાળ વાસ કરે છે. અંગેઅંગમાં દેવનો સંચાર થઈ જાય છે અને તેમ કરીને દેવ પોતાના ભક્તને કદી ભૂલી જવા દેતાજ નથી. દેવ પોતાના ભક્તના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડવા દેતા નથી અને યમહૂતના હાથમાંથી તથા ગર્ભવાસનાં દુઃખોમાંથી પણ તેને છોડાવે છે. તે પોતાના ભક્તને ભૂખતરસને લગતી ચિંતા કરવા દેતા નથી. ભક્ત તો ખેદિંકર થઈને દેવનું નામરમરણ કથેજ જાય છે. સર્વ ભુવનનું દેવનાંજ છે, પણ દરેકનાં સંચિત કર્મ આડે આવવાથી દેવ તેમનાથી વેગળા થઈ જાય છે. હું દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એ અભિમાનને જેઓ ત્યજ દે છે તેમના ઉપર નારાયણ કૃપા કરે છે. દેવ તો દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ છે—કૃપાના ભંડાર છે, એમ જાણીને હું તેમની આશા પકડી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, મેં પાંડુરંગને મારી એ આશાની જાળમાં ગૂંચવી પાડીને તેમને ભક્તોને વશવર્તી બનાવી દીધા છે.

૩૯૩૭—એકવાર પાંડુરંગ સહિત નામદેવ મને સ્વપ્નમાં મળ્યા અને મને સ્વપ્નમાં જગાડ્યો. તેમણે મને આજ્ઞા કરી કે, “તું કવિતાજ રચતો જા; ખીજીત્રીજી તારે કશું બોલવુંજ નહિ.” મને તેમણે આટલું એક કામ સોંપી દીધું. મારે કેટલી કવિતાઓ રચવી તેનું માપ કાઢીને છેવટનો આંકડો વિકૂલે નક્કી કર્યો અને તેમણે મને એક થપ્પડ મારીને સાવધાન કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, એકસો કરોડ અલંગ રચવાનો મારો સંકલ્પ હતો, તે પૈકી છત્રુ કરોડ અલંગ લખાઈ ચૂક્યા છે અને હવે બાકીના જે ચાર કરોડ રહ્યા તે રચી નાખ અને તારો મૂળ સંકલ્પ પૂર્ણ કરી દે એવું મને નામદેવે સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું હતું.

૩૯૩૮—હે મતો ! તમે મને આજ્ઞા આપ્યો છે, તેથી હવે

હું તમારી સગતિમા રહીશ અને મતોની પકિતમા તેમના ચરણ આગળજ પડી રહીશ સતોનો નિવાસ એ પ્રેમનું ધામ છે, એમ જાણીને હું અદર આબ્યો છું, માટે હવે મને નિરાશ કરશો મા હું છેડ કનિષ્ઠ જાતનો છું મારો ધધો પણ હલકો છે, પણ તમારે આશરે રહીને હું વિશ્રાંતિ પામીશ એવી આશાએ હું ચાલ્યો આબ્યો છું તુકારામ કહે છે કે, મને જે દહાડે સ્વપ્નમા નામદેવના દર્શન થયા તે દિવસથી મારા હૃદયમા કવિત્વની સ્ફૂર્તિ થાય એવો પ્રસાદ મને પ્રાપ્ત થયો છે

૩૬૩૬-હું જાતનો શૂદ્ર છું અને હું વાણિયાનો રાજગાર લઈ બેઠો હતો મારા ઘરમા પહેલેથીજ પાડુરગની પૂજા થતી આવી છે એ વાત કહેવાની જરૂરજ ન હતી, પણ તમે સતોએ પૂછ્યું ત્યારે આટલું તેના જવાબમા માટે જહેવું પડ્યું હું સસારના કલેશથી અતિ દુઃખી થઈ ગયો છું માળાપ પણ મરી પરવાયાં દેશમા દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી પાસે પૈસાટકા રહ્યા નહિ પૈસા વગરનો થયો એટલે આખરૂં પણ ગઈ અને મારી બે યાચડીઓમાથી એક અક્ષતને માટે ટળવળતી ટળવળતી મરી ગઈ આખરૂં હું ખજેઈને માગજીવને અતિશય ત્રાસ લિપજ્યો ગરમ આવવાથી કોઈને મોઢું જતાવવું ગમતું નહિ અને જે જે ધધા કર્યા તેમા જોટની જોટજ આવતી ગઈ દેવમહિર જીર્ણ થઈ ગયું હતું તેની મરામત કરાવવાની ઇચ્છા મનમા થઈ આવી એકાદરશીને દહાડે માફ સૌથી પહેલું કીર્તન મેં કર્યું, પણ તે ઘડીએ મને કીર્તન કરવાનો મહા વરો ન હોવાથી સાધારણ કીર્તન થઈ શક્યું પછી શ્રદ્ધા અને ભાવ સહિત મેં સતોની ગ્યનાઓનો યાંત્ર્યો આપણી આગળ જે સતો થઈ ગયા છે અને કવિતાઓ કરી ગયા છે, તેમનું શુદ્ધચિત્તથી અને ભાવ સહિત અનુનરણ કરતા ગીતને આપણી ખોતાની કવિતાઓની ગ્યના કંઠી મેં મતોના ચગ્ગને તીર્થંકર ગણીને

તેમનું સેવન કર્યું અને તેમ કરવામાં મનમાં શરમ કે સંકેતને સ્થાન આપ્યું નહિ. મારાથી થઈ શકે તેટલો પરોપકાર પણ કર્યો. આવું કરતાં શરીરને કષ્ટ થાય તો થવા દીધું, સર્ગાવહાલાનું કહ્યું મેં કર્યું નહિ અને સંસારના ઉપરથી મારા ચિત્તને પૂરેપૂરે ઓચો ઓચી ગયો. ખરું શું અને ખોટું શું તે જાણત મેં મારા મનને સાક્ષી તરીકે માની લીધું અને જુદા જુદા મતમતાંતરોમાંથી મેં કોઈને કબૂલ રાખ્યો નહિ. મને સ્વખ્યાવસ્થામાં મારા ગુરુ ઉપદેશ ઈર્ષ્યગેલા તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો અને હરિનામમાં દૈવ વિશ્વાસ સ્થાપિત કરી રાખ્યો. ત્યાર પછી મને કવિતાઓ રચવાની સ્ફુરણા થવા લાગી ત્યારે મેં મારા મનથી વિઠાણાના ચરણ પકડી રાખ્યા. મારી રચેલી કવિતાઓનો રામેશ્વર ભટ્ટે નિષેધ કર્યો અને તેને પાણીમાં નખાવી દીધી. મારી કવિતાઓ પાણીમાં ડૂબે નહિ અને તણાઈ જાય નહિ તે માટે મેં તેર દિવસ સુધી કોરા ઉપવાસ કર્યો. તે ઘડીએ નારાયણે આવીને મારા મનનું સમાધાન કર્યું. ખરું વિગતવાર કહેવા જતાં તો ઘણું લખવું પડે અને તેમ કરવા જતાં ઘણું મોડું થઈ જાય; માટે આટલું કહ્યું તેજ પૂરતું છે. હવે મારી જે પ્રકારની સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે તો ઉઘાડીજ છે. આગળ ઉપર શું થવાનું છે તે તો દેવ જાણે. નારાયણ ઘણા કૃપાવંત છે; તે પોતાના ભક્તોને છેક તો વિસારી નથી મૂકતા, એ મને જરાજર મનઈર્ષ્યગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી કુલ પૂંજીમાં એક પાંડુ-ગ છે. આ શબ્દો પણ મારા મોઢામાંથી તેમણેજ બોલાવ્યા છે.

૩૯૪૦-હે સંતજન ! હું તો વિશેષે કરીને પાતકી અને પતેલ છું, છતાં શા કારણથી તમે મારા પ્રતિ આદરભાવ સહિત મેમ ઢાળવો છો તે હું તમને કહું છું તે સાંભળજો. હું જે કાંઈ હું છું તે ખરું કહું છું, તે જાણત મારું મન સાક્ષી પૂરે છે. હું કશું તયો તો છુંજ નહિ. એક માણસ મને માને છે તે જોઈને

ખીન માનવા લાગે છે. સંસારના સંપર્કથી હું ઘણા સંતપ્ત થઈ ગયો છું. ઠારને તેનો માલિક મારે, તેની પૂંછડી આમળે; પણ તે છતાં તે ઘરમાંથી નાસી જતું નથી. આવું સમજીને હું ધીરજ રાખીને સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો છું. પાસે ઘોડીઘણી પૂંછ હતી તે પણ ખૂટી ગઈ. તે કરતાં તો તેટલું દ્રવ્ય ગ્રાહ્યજીને અથવા યાચકને ફાન લીધું હોત તો આરૂં થાત, પણ તે મારાથી થયું નહિ. મેં મારી સ્ત્રી, છોકરાં અને ભાઈની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. આવો હું ભાગ્યહીન, મંદબુદ્ધિનો નફરત પાડ્યો. લોકોને મોહું ન બતાવવું પડે તે માટે જંગલમાં જઈને ત્યાં બેસી રહેવા લાગ્યો. આટલા કારણથીજ હું એકાંતનું સેવન કરવા લાગ્યો છું તે તમે ખાતરી-પૂર્વક માની લેજો. હું મારા પેટની પીડાથી બહુ દુઃખી થઈ ગયો છું. આથી કરીને મારામાં જે સ્વાભાવિક દયા હતી તે પણ ચાલી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગની સેવા તો મારા ઘરમાં વંશ-પરંપરાથી ચાલતી આવે છે, તે હું નિભાવ્યા કરું છું. આથી કરીને કોઈએ એવું ન માની લેવું કે હું ખૂબ ભાવભક્તિપૂર્વક પૂજન કરું છું.

૩૯૪૧-હે દેવ ! મેં દેવાળું કાઢ્યું તે ઘણુંજ સારું થયું. હુકાળે મને ખૂબ સંતાપ્યો તે પણ સારું થયું; કારણકે તેમ થવાથી મારા મનને અતિ સંતાપ થયો. તેને લીધે હું તારૂં સ્મરણ કરતો થયો અને સંસાર મને ઝોકી કાઢેલા અક્ષત જોવો દેખાવા લાગ્યો. ઓ દેવ ! બાયડી પણ મને વઢકણી મળી તે ઘણું સારું થયું. દુનિયામાં મારી દુર્દશા થઈ તે પણ ઘણુંજ સારું થયું. લોકોમાં અપમાન થયું, પૈસાટકા ગયા, ઠારઢાળર મરી પસ્વાર્યો એ બધુંજ ઘણું સારું થયું. હે દેવ ! મેં લોકોની લાજશરમ રાખી નહિ અને હું તારે શરણે આવી પડ્યો તે પણ ઠીકજ થયું. હે દેવ ! બાયડી-છોકરાંનો ત્યાગ કર્યો અને તારૂં મંદિર સમરાખ્યું તે પણ મેં મોગ્યજ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, એકાદશીને દહાડે ભગરણ

અને ઉપવાસ ખેડે થાય છે માટે એ વ્રત ઉત્તમ છે.

૩૯૪૨-વિકૃલની સાથે વાતો કરવી, વિકૃલનાં દર્શન કરવાં અને વિકૃલની સાથે પ્રાણ સહિત પ્રીતિ જોડવી, એજ એક ઉત્કંઠા વડે મારું મન પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. મારું મન તેમાં એવું પરિવાઈ ગયું છે કે ત્યાંથી પાછું ફરતું જ નથી. મારી સંસારબંધનની ગાંઠ છૂટી ગઈ તેથી હું છટો થઈ ગયો અને નિરાંતે હરિને વળગી પડવામાં મને અનુકૂળતા મળી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, મારું અંતઃકરણ વિકૃલના સ્વરૂપથી ભરાઈ ગયું છે, તેથી કામક્રોધાદિક વૃત્તિઓ તેમાંથી એકદમ ટળી ગઈ છે.

૩૯૪૩-આખું જગત દેવરૂપજ છે, એજ એક મારે મુખ્ય ઉપદેશ કરવાનો છે. પ્રથમ તો તમારામાં જે હું પહોં છે તેનો તમે ત્યાગ કરી દો. આટલું કર્યો તો તમે કસોટીમાંથી પાર બિતરી જશો. આ એકજ વચનની અંદર બ્રહ્મજ્ઞાનનો ભંડાર છે એમ નિશ્ચય-પૂર્વક માની લેજો. તુકારામ કહે છે કે, કાર્ય અને કારણ બેઉનો નાશ થઈ ગયા પછી જે અવસ્થા થાય તેને ઉન્મની અવસ્થા કહે છે.

૩૯૪૪-હું મારી સ્વસ્વરૂપની ભાવનામાંથી પ્રકટ થયો છું એટલે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મારા પોતાના પેટમાંથી હું પેદા થયો છું. હવે મારી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને મારી તમામ તૃપ્તિઓનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો. જે ઘડીએ હું સ્વાત્મભાવના અનુભવ વડે બળવાન બનીને બિલો રહ્યો તે ઘડીએજ મારી દૈહાત્મ-બુદ્ધિ તો મરી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા આત્મસ્વરૂપના ભણી જોઈ કે પ્રપંચના ભણી જોઈ, પણ ઉભય અવસ્થામાં હું તો જેવો છું તેવો ને તેવાજ છું.

૩૯૪૫-બુદ્ધિપૂર્વક નાના પ્રકારનાં સાધનો કરીકરીને તેમનો સારાંશ જેમ કહી વલોવીને તેમાંથી માખણ કાઢી લઈએ તેમ



કાઢી લેવો જોઈએ જેમ કોઈ બિયા ઝાડની ટોચે ફળ લાગ્યું હોય તો ત્યાં પહોંચી જવાને સારું કોઈ પણ પક્ષીને કરી અડચણ નહીં નથી, તે પાધક જ બિડીને તે ફળના ઉપર જઈ બેસે છે, તે જ પ્રમાણે હરિની ભક્તિ વડે હૃદ્દિની એકદમ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે એ સાધનમાં કદી ટોડ વાતનો અભાવ નજરે પડતો નથી તુકારામ કહે છે કે, મારા આજ મુખીના સચિત પુણ્યોનો મને એકદમ સામટો લાભ મળી ગયો અને તેથી હું તૃપ્ત થઈ ગયો છું

૩૬૪૬-આ ધધામા ખોટ જવાનો તો સંભવ જ નથી, માટે બિનનીચ મોંએ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલો લાભ લઈ શકાય તેટલો લઈ લેવો આ તો કેવળ આરમ્ભીના જેવું કામ છે જે માણસ પોતે જેવા રંગનો હશે તેવોજ તે આરસીની અદર દેખાશે. દેવના સળધમાં ભાવભક્તિવાળા માણસોનો સમુદાય જે ઠેકાણે ભેગો થયો હોય તે અંધને એકાત જ જાણવું અને દેવની ભક્તિની દસલ પણ ત્યાંજ પાડે છે તુકારામ કહે છે કે, એ દસ લનો હજલો કરીને હું સૌને દાન દેવાને આવ્યો છું તે માટે સૌ મારી પાસે આવીને બેસો અને હું તમને બધાને તમારી ઇચ્છા મુજબ તેમજાથી વહેંચી આપું

૩૬૪૭-નિઃસ્વરૂપનું ધન મેં સાચવી રાખ્યું છે જેમાથી આપું જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે બીજા મારા હાથમાં આવી ગયું છે મર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓના છોડાને મેં જુદા કાઢી નાખ્યા છે અને અદરની મારભૂત વસ્તુને મેં અલગ કાઢીને મારી પાસે રાખી મૂકી છે તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ મારે ભાગે આવી ગયા એ મારા મચિત શુભ કર્મોનું જ પરિણામ છે

૩૬૪૮-આખા જગતને એક પ્રકારનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી કરીને લોકો બીજે આંદે રમ્તે વળી જઈને નાહકનો પગિશ્ર

મ કરી મરે છે. મુખ્ય રથજો પહોંચી જવાને માટે એકજ દરવાજો છે. તે એ કે વિઠોળાના એ ચરણ એકજ સારભૂત વસ્તુ છે એવો હૃદયની અંદર દૃઢ વિશ્વાસ જમાવી દેવો. વિઠોળાનું એક દાણવારને માટે પણ વિસ્મરણ થવા દેવું નહિ. યૌનું જીવન સરળ બની જાય એવો આ એકજ ઉપાય છે. શુરુ કરવાની અને તેમની પાસે કાન કુંકાવવાની કશીજ જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળાના ચરણ આ આખા જગતના વિસ્તારનું મૂળ બીજ છે. તેની મારફતે સૌની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૩૯૪૯—એક પાંડુરંગના સિવાય બીજું કંઈ તમારે જાણવું જ નહિ. આ બાળત મનમાં જરા પણ સંશય રાખશે તો તમારે નિરર્થક શ્રમ કરવો પડશે. દેવ જે સૌનો પિતા છે, તેને કોઈ પણ નામ વડે ખરા અંતઃકરણની ઉત્કંઠા સહિત બોલાવીએ તો તે આપણો સાદ સાંભળશેજ. આપણી વાણીને તેમના નામ વડે શણગારવાથી અભિમાનનો નાશ થાય છે અને આજે શરીરે રંગેરંગમાં હરિ-કથાનો રંગ ચઢી જાય છે. તેમ થવાથી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એવા સાધનનો અભ્યાસ વારંવાર કરતાજ રહેવું.

૩૯૫૦—જે નારાયણનું સ્મરણ કરાવે તેનેજ ખરેખરો દાતા જાણવો. જેના દાન વડે યાચકોની આતુરતા અને તેમનો ટળવ-ળાટ શમી જાય તેની આગળ બીજા દાનની શી કિંમત છે? સન્માર્ગે વાળે એવા સતોના કાલાવાલા કરવા. તુકારામ કહે છે કે, જે એવી વસ્તુનું દાન દે કે તે મળ્યા પછી કશું કરવાનું બાકી રહેજ નહિ, તેણે ખરેખરો ઉપકાર કર્યો કહેવાય.

૩૯૫૧—આવો દુઃખદ પ્રસંગ તો મેં મારી આંખો વડે કદી જોયો પણ નથી. બીજાનું દુઃખ જોઈને મારા જીવને ઘણી પીડા

યાય છે. હે દેવ! મને તો એવુંજ લાગે છે કે, તમે આ દુનિયામાં  
છોજ નહિ. આવું દુઃખદાયક સંકટ મારે એવું ઉચિત નથી.  
ભક્તોના ઉપર શુભનું આક્રમણ થાય એવું જનને કેમ? જે દેશમાં  
હરિભક્તો વસતા હોય, ત્યાંના લોકો ઉપર દુઃખ આવવુંજ ન  
લેખ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મેં તમારી સેવા કરી તેને તમે  
લજવાળી તેથી મારી આવી દુર્દશા થઈ છે.\*

૩૬૫૨-મને મરણનો ભય છે નહિ, પણ લોકોનું દુઃખ  
મારાથી લેવું જતું નથી. અમે-હરિના ભક્તોનો સ્વભાવ પરંપરાથી  
આવે ને આવેજ આવ્યો આવે છે. હે દેવ! હે દાતાર! તમે હજી  
કેમ સમજતા નથી? ભગવદ્ભજનમાં વિદ્યન નડે તેને હું મરણજ  
માની લઉં છું. હરિના ભજન વિનાની એક ક્ષણ પણ ખાલી જાય  
તેને હું વ્યર્થ ગણી માનું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે મારા  
દાતાર દેવ! હું તો તારી પાસે એવું સ્થાન માગી લઉં છું કે જ્યાં  
દુઃખ, સંકટ વગેરેનો પ્રવેશજ ન થતો હોય.

૩૬૫૩-હરિકીર્તનનું કૃણ મારે શું સમજવું? હરિકીર્તન વડે  
સૌને તેમનો તરણોપાય મળી રહે છે, એ વાત સાચી કે તેના વડે  
દુઃખ અને સંકટ આવી પડે છે, એ વાત સાચી? મારે બેમાંથી  
કોને સાચું માનવું? જો વિકૃત! આજનો પ્રસંગ તો એવો બન્યો  
છે કે જેનાથી પરમાર્થનો નાશ થવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે  
એવું સ્વેચ્છોના આક્રમણ ઉપરથી ઉઘાડું દેખાઈ આવે છે. અમા-  
રામાં પાપ ન હોય ત્યાંમુધી ખીચું પાપ અમારી સામે આવીને  
ઊભું રહે નહિ, એ મને આજના પ્રસંગથી ચોખ્ખું સમજાઈ જાય  
છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જ્યાં તમારા સેવકો રહે છે ત્યાં

\* લોકોમાંથી શિવજી પર મુસવ્વમાનોએ આક્રમણ કર્યું, તે સમા-  
ચાર સાંભળીને તુકારામે અભંગ નં. ૩૬૫૧થી ૩૬૫૪ રચ્યા કહેવાય છે.

તમે પણ રહો છો એ વાત મારાથી આવનો બનાવ બેતાં  
શી રીતે માની શકાય ?

૩૯૫૪-હું મારે કાને હાથ દઈને કહું છું કે, બાણનાર કોણ  
છે, કોની ઉપાસના થાય છે અને આ વચનો દ્વારા કોની પ્રાપ્તિ  
થાય છે તે હું બાણતો નથી. (બીજો અર્થ) ઉપાસનાનું તત્ત્વ કોણે  
બાણી લીધું છે, કોણે તેને સિદ્ધ કરી છે અને કોણ તેના દ્વારા  
પ્રાપ્ત થાય છે તે હું બાણતો નથી. હે દેવ ! મારે શ્રોતા તું છે  
અને વક્તા પણ તું જ છે, એવા અભેદ જ્ઞાન સહિત તારી સેવા  
એક હું જ કરું છું. જેઓ પોતાને કુશળ અને ચતુર માનતા હશે  
તેમનું અહીં કશું વળવાનું નથી; કારણકે તેઓ પોતાની બુદ્ધિનો  
ઉપયોગ ફક્ત પોતે જ તર્કવિતર્ક કરવામાં જ કરે છે. તુકારામ કહે  
છે કે, હે હરિ ! મારે અને તારે વાસ એક બોધના મંદિરની અંદર  
છે, તેથી કરીને મારે અને તારે નિત્ય યોગ થયા કરે છે.

૩૯૫૫-હે નારાયણ ! મરી ગયેલા પ્રાણીને સંજીવન કરવું  
એ તારે માટે અશક્ય નથી. મારા સ્વામીએ આવાં કીર્તિનાં કામ  
અગાઉ કરેલાં તે મને કાંઈક યાદ છે, ત્યારે તેનું એક વધુ સ્પષ્ટ  
દષ્ટાંત કેમ અત્યારે નથી બતાવતા ? મેં તો સમર્થનો છેડો સાંઘ્યો  
છે, એ માફ મહાશય છે. હું દેવનો દાસ છું એવો દાવો કરું છું  
એ કાંઈ થોડી વાત છે ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે તમારા  
સામર્થ્યનો પરિચય બતાવીને મારા નેત્રોને શાંતિ પમાડો.\*

૩૯૫૬-હે કેશવ ! હે મારા માળાપ ! મારું શરીર દાઝી  
ઊઠ્યું છે અને શરીરે વડવાનલ પ્રકટયો હોય એવો મને દાહ બળે

\* તુકારામ લોકગાવમા હરિપ્રીતન કરતા હતા, તે વખતે કોઈએ  
એક મરેલું બાગકે તેમની આગળ લાવીને મૂક્યું અને કહ્યું કે, "તમે  
એને જીવવું કરો."

છે, માટે તું મારી વહારે ધા. મારા શરીર ઉપરના વાળ અને ચા-  
મડી બકાઈ ગયાં છે અને એવી લાલ્હ બળે છે કે બાલે કોઈ કાળે  
પણ શાંત થશે કે નહિ, એવો મને સંદેહ થયા કરે છે. મારા હૃદ-  
યની પણ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે બાલે હમણાં જ ફાટીને બે  
ટુકડા થઈ જશે. મને આપું થાય છે છતાં તું બોલે શું કરે છે?  
તું ટાલું પાણી લઈને જલદી દોડી આવ. અહીં તો કોઈનો કરો  
ઉપાય છે જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તું મારી જનેતા છે એટલે  
તારા સિવાય મારી આ મોતની ક્ષણે બીજું મારું કોણ રક્ષક છે ?

૩૯૫૭-લે આપણું પોતાનું મન શુદ્ધ હશે તો આપણા  
શત્રુ પણ મિત્ર થઈ જશે અને વાઘ, અર્ધ વગેરે પ્રાણીઓ પણ  
આપણને દુઃખ હઈ શકવાનાં નથી. મનના નિર્માળપણને લીધે  
જે પણ અમૃત સમાન નીવડશે. તે પ્રમાણે કોઈ આપણા ઉપર  
પ્રહાર કરશે તો તે પણ આપણને તો લાભકર્તાજ થઈ પડશે. નહિ  
કરવા જેવાં કામ પણ શુભફળદાયક અને કર્તાવ્યકર્મ જેવાં ની-  
વડશે. જેનાથી જરૂર દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય એવા પ્રસંગોમાંથી  
પણ તમને કેવળ સુખની પ્રાપ્તિ થશે અને ધગધગતો અગ્નિ પણ  
ઠંડક આપતો થઈ જશે. જે વ્યક્તિ મનુષ્યમાત્રને પોતાના છવ  
સમાન ગણીને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખે છે, તેના પ્રતિ પ્રાણીમાત્રના  
મનમાં પણ તેવોજ શાવ ઉત્પન્ન થશે. તુકારામ કહે છે કે, જેને  
આવો અનુભવ થવા માટે છે તેના ઉપર નારાયણની મંપૂર્ણ કૃપા  
થઈ છે, એવું સમજવું.

૩૯૫૮-પોતાના ચિત્તના આગન ઉપર આરૂઢ થઈને મારી  
કુળદેવીને મેં એવું કહીને હાંક મારી કે, “ અરે જો વૈકુંઠમાં વસ-

x અમુક દુષ્ટ માણસે એક વાર તુકારામના ઉપર ગરમ ગરમ પાણી  
રેડ્યું હતું તે પ્રસંગના આ ઉદ્દગાર છે.

નારી ! તું મારી પાસે જલદી દોડી આવ, એા વિકાળાઈ! એા શામળી આંખોવાળી ! તું મારા અંતઃકરણના રંગમહેલમાં ચાલી આવ. તારૂં શોભાયમાન શ્રીમુખ હું ક્યારે નીરખીશ? રજ અને તમ, એ બે ગુણોની ધૂપારતી અને પંચપ્રાણની મહાઆરતી પ્રકટાવીને તથા તારૂં પૂજન કરવાની સામગ્રી સજીને હું તારી વાટ જોયા કરું છું; ત્યારે તું હવે જલદી જલદી દોડીજ આવજે. મારા મનરૂપી બકરાને એકકે અટકે જલે કરીને તેમાંથી આશા, મનસા, તૃષ્ણારૂપી માંસ કાઢીને એ લક્ષિતભાવ વડે તૈયાર કરીને તારા નૈવેદ્યનો થાળ તારે માટે પ્રસ્તુત કરી રાખ્યો છે અને હવે તું અટ અટ ચાલી આવે એટલા વાસ્તે તને સાદ કરી રહ્યો છું.” વૃકારામ કહે છે કે, મારા અનાહત નાદના પોકારની ગર્જનાએા સાંભળીને તે દેવીએ મારા શરીરમાં સંચાર કર્યો અને તેને સાડ તૈયાર કરી રાખેલા પૂજના ઉપચાર ગ્રહણ કરીને મને ભવરોગમાંથી મુક્ત કર્યો.

૩૬૫૬—મારો દેવ ખરો છે એમ જાણીને તમે ખરા ભાવરૂપી નૈવેદ્ય અને ત્રણ ગુણોનો ગૂંથેલો ફૂલનો તોરો લઈને તેની પાસે જાઓ. મારો દેવ વૈષ્ણવલક્ષ્મીના મંડળમાં ક્ષીર્તનના આનંદમાં નૃત્ય કરે છે. તે હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરીને તેમાં રહેલા તમામ વિકારનો નાશ કરે છે અને પોતાની સાથે આપણને એકરૂપ બનાવી દેવાની એટા કરે છે. તારી વસ્તુ તારી પાસેજ છે, પણ તું જગ્યા ભૂલી ગયો છું. ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે તારા હૃદયરૂપી ઘરમાં કામક્રોધાદિ વિકારોની ટોળી ભરાઈ બેઠી છે; તેમણે બધી બાજુ બગાડી મૂકી છે. મારા દેવની મદદ લીધા વિના તમારી આંખે ખરી વસ્તુ દેખાવાની નથી એટલા વાસ્તે પ્રથમ તમારે તમારા અજ્ઞાનના અંધકારનો નાશ કરીને પછી તેની ખરે ઠેકાણે શોધ કરવી જોઈશે. મારી વિકાળાઈ આંધળાને આંખ, લંગડાને પગ અને વાંઝિયાને છોકરાં આપે છે; પણ તેની આગળ તમારે બાધા

ચડાવવી પડશે. તુકારામ કહે છે કે, મારી વિઠાળાઈ દેવીએ આજ સુધીમાં કેટલા બધા લોકોનાં સંકટનું નિવારણ કર્યું છે અને તેમ કરવામાં તેને એક ક્ષણ જેટલો પણ વખત લાગતો નથી; માટે તમે તેની આગળ પહેલેથી કાંઈક માનતા ચઢાવી દેજો.

૩૯૬૦-ઓ વિઠાળાઈ ! તું તારા અભય હસ્ત વડે મને આશ્વાસન દે. કામક્રોધાદિ ભૂતોના તરફથી મારે અતિશય ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે, તેમાંથી તું હવે મારો છુટકારો કરી દે. મારી આટલી વિનંતી તારે જરૂર સાંભળવી પડશે. હું હરિનામની ગર્જના કરીને તને બોલાવી રહ્યો છું, તેનો આનંદ મારા હૃદયમાં સ્થિર થઈ ગયો છે. તે આનંદની અંદર તું એકલીજ આવીને બેસી જાજો. હે દેવના દેવ આદિનાથ ! તને હું નમસ્કાર કરું છું. મારાં પ્રારબ્ધ કર્મોની જાળમાંથી તું હોડી આવીને મને મુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારી કુળદેવી છે, એટલા વાસ્તે તારા પૂજનને સાડ મેં બધી જાતની સામગ્રી એકત્ર કરી રાખી છે; ત્યારે હવે તું મારી પાસે આવતાં વાર ન લગાડતી.

૩૯૬૧-મારો દેવ સાચો છે. એના જેવો સાચો બીજો કોઈજ નથી. એ દેવની કીર્તિના જયજયકાર ત્રૈલોક્યમાં ગાજી રહ્યા છે. આથી કરીને તેને વિષે તમારો કોઈને પૂછી જોવાની જરૂરજ નહિ પડે. અરે ! તમે એક વાર એ દેવની આગળ આળોટી પડીને તમે તેના કાલાવાલા તો કરી જુઓ. આટલું કરશો એટલે તમને વળગેલું પેલું સંસારરૂપી ભૂત ભાગી જશે. જેઓ વિષયના દીવ્યકામાં પડ્યા તેઓ ત્રણ ગુણોથી બંધાઈ ગયાજ નાણવા. તેઓ બ્યારે હરિનામની મોઢેથી ગર્જના કરતા થશે ત્યારેજ એ બંધનમાંથી તેમનો છુટકારો થઈ શકશે. જેઓને કામ, ક્રોધ, મત્સર, અહંકાર વગેરે ભૂતપિશાચ વળગ્યા હોય, તેઓ બ્યારે પોતાના

હૃદયમાં હરિનામ ઉપરના પ્રેમનું ચિન્ચન કર્યો ત્યારે તે ભૂતના વળગાડમાંથી તેમનો મુક્તકાર થઈ શક્યો. માયામમતાનો તાવ જેમને લાગુ પડ્યા રોાય તેમણે હરિનામની જડીપુટ્ટીનું સેવન કરવું એટલે તરત બર્ષીજ જનના જ્વરનો ઉતાર થયોજ બાળજો. ગુકારામ કહે છે કે, તમે દેવને પહેલેથીજ તમારો ભાવ અર્પણ કરી દો. આટલું કર્યો તો તમારા મનમાં ક્યો અદેહ નહિ રહે અને બીજે ત્રીજે ઠેકાણે બટકવાની તમારે જરૂર પડુ નહિ પડે.

૩૮૬૨-દેવીની આગળ ઉપરની યાત્રાઓ હમેશાં નિયમિત રીતે આઠ રાખવી અને આપણી પાછળ પડેલાં માન, આશા, તૃપ્તિ એ બધાંને તગિયાઝાટક કરી નાખવાં. એક વીરા નામની દેવી ચરીરમાં પ્રવેશ કરીને કહે છે કે, “તમે ભાવભક્તિ સહિત મારું પૂજન કરો. મારી આવી આજ્ઞા મારા બકનોએ જાણી લેવી એ-છએ.” એવું તે દેવી કહેવડાવે છે. વળી તે માગી લે છે કે, “માંસ ખવડાવી ખવડાવીને પુષ્ટ કરેલા મનરૂપી બકરાને મારી આગળ વધેરી નાખજો અથોત્ તમારું મન મને અર્પણ કરી દેજો. આટલું કર્યો તો તમારી પૂજા હું માન્ય કરીશ. આટલું જ નહિ કરો તો પછી તમે મને તેટલાં કાંકાં માર્યો, તમારું ઘણામાં ઘણું ભેર વાપર્યો, તોપણ હું તમારા હાથમાં આવવાની નથી.” ગુકારામ કહે છે કે, જે આપણી કુળદેવી છે તે તો પરાપૂર્વથી એ સ્થાન લેતી આવી છે. તેને હવભાવ અર્પણ કરીને ઓએ નમસ્કાર કરવા ઘટે છે.

૩૮૬૩-સૌ દેવ સમાન છે એવું માની લઇએ તો પછી તેઓ બધામાં પૂજા કરવાને યોગ્ય કોણ છે, એવો વિચાર કરવા જતાં આખરે એક દેવનેજ આપણો બધો ભાવ અર્પણ કરી દેવો એજ યોગ્ય માર્ગ દીસે છે અને તેના સિવાય બીજા બધા દેવ પૂજા કરવાને યોગ્ય નથી, એવું કહે છે. ચારે દિશાએ જોવા જઈએ છીએ



ત્યારે બધું એકસરખું દેખાય છે, પણ તે તો આપણે પરીક્ષા કરીએ તેટલા માટેજ આવી રચના કરી રાખેલી છે. જેમ કેઈ ઉતરડની અંદર એકના ઉપર એક એવા ઘણા ઘડા મૂકી રાખ્યા હોય તેમાં ઉપરનો ઘડો કહેશે કે, સૌથી હેઠળનો ઘડો મારા કરતાં મોટો છે, પણ તેનો ભાર ઉપરના ઘડાથી સહન થતો નથી; એવી રીતે રાજ્યાસનના ઉપર ગમે તે એકજ માણસ બેસે છે અને બીજા બધા પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ તેની આસપાસ બેસી જાય છે. અથવા બીજું દૃષ્ટાંત લઈએ. માતાની સ્થાપના જેમાં કરવામાં આવે છે તે ઘડો, ગાગર, સાધારણ ઘડો, કુલડી એ બધાં બને છે તો એકજ માટીનાં, પણ જે ઘડામાં માતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેની પૂજા થાય છે અને બીજાં બધાંની પૂજા થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે માન પામવાની ઇચ્છા રાખીને કોઈએ અત્રે રિસાઈ બેસવું નહિ. દરેક દેવદેવી પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ પોતપોતાને સ્થાને શોભે છે.

૩૯૬૪-એક મુખ્ય દેવી ભીમા નદીના તટ ઉપર પંદરપુર નામના નગરમાં બિરાજે છે. તેના લયથી અસુર, કાળ, ખેચર વગેરે નાનમિટાં દેવદેવતાં થરથર કાંપી બિઠે છે. તેનાં એક હજાર નામ છે, તેના વડે તમે તેને બોલાવી તો જીવો. તમે જો એટલુંજ કરશો તો તે દેવી તમારા શરીરની સાથે વળગીને તમારી સાથેની સાથે રહેશે અને બીજાં બધાં દેવીદેવતાંને તગડી કાઢશે. સીતાને આવાં દેવદેવતાંઓએ ઝડપી લીધી હતી તેથી તેને બિચારીને અશોક-વનમાં રહેવું પડ્યું; પણ હમણાં જેની વાત કહી તે મુખ્ય દેવી માથાને ચોટલો છૂટો મૂકીને સીતાની મદદે જઈ પહોંચી અને તેને કેદખાનામાંથી છોડાવી. હિરણ્યકશિપુ અથવા મહિષાસુરે પ્રહ્લાદને સતાવ્યો, તે ઘડીએ પણ તે દેવી દાંત કચકચાવતી તેની વહારે દોડી આવી અને મહિષાસુરને તેણે મારી નાખીને પ્રહ્લાદને

ભયમુક્ત કર્યો. વચુદેવનાં છોકરાંને કંસે જ્યારે મારી નાખવા માંડ્યાં તે વખતે પણ તે દેવી વચુદેવની મદદે ચાલી આવી અને તેની મુસીબતોનો અંત લાવી નાખ્યો. બિચારા પાંડવો ગાંડા જેવા વનવગડામાં સ્વડતા ફરતા હતા, તેમને મદદ કરવાને પણ તે દેવી તૈયાર થઈ અને પોતે તેમની સાથે રહીને તેમની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા વધારી. એ દેવીનો સ્વભાવ એવો છે કે જે કોઈ ભાવ સહિત તેના નામનું સ્મરણ કરે છે તેના ભણીતે દોડી જાય છે. સ્મરણ કરનારની ત્રુટિઓનો તે વિચાર કરતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવી તે દેવી મારી માતા છે અને વંશપરંપરાથી મારા કુટુંબમાં પૂજતી અમારી કુળદેવી છે; તેથી કરીને મને કાળ, યમહૂત વગેરે ભૂતોના તરફથી ખીવાતું શું કારણ?

૩૯૬૫-હવે જાણે મારે માટે દેવ અને દેવી એ બધાં આદ્ય ગયાં અને મારાં સંચિત કર્મો પૈકી પણ કંઈ સિલકમાં રહેવા પામ્યાં નથી, તેમ બીજી કોઈ દેવીને દેવી માનવાનું પણ મારે માટે સંભવિત રહ્યું નથી; માટે હવે આ તુકા! તું સાવધાન થઈને દેવનું નામસ્મરણ કરવા મંડી જા અને તેની પાસે તારી મહેનતનું મહેનતાણું માગી લે. તેના હિસાબનો ગૂંચવાડો ઘણો વધી જવા દેવો નહિ. છેવટને વખતે ખૂબ ઉત્તમ તાલસૂર સહિત સારામાં સારી રીતે તેનું નામ દઈને તેને સાદ પાડવો અને બેઉનું એકથ થવા લાગે ત્યારે સદાને માટે સુંદર એકથ બની રહે તેવું કરવું. તુકારામ કહે છે કે, મારાં બધાંજ સંકટો એક પછી એક કરીને ટળી ગયાં અને જે દેવ માનને યોગ્ય હતા તેણે પોતાને ઘટતું માન લઈ લીધું. તેથી હવે આ બધો ખેલ સચેટીને એક બાજુએ મૂકી દેવો જોઈએ.

૩૯૬૬-આ જળરજસ્ત દેવીએ મને ઝડપી લીધો છે. તે મારા શરીરમાં એવી પેસી ગઈ છે કે હવે તેને બહાર કાઢી શકાય એવું

છેજ નહિ. હવે કદી તમે મારી જાણમાં ન આવે એવી રીતે કોઈ ઉપચાર કરશો તો તે મારાથી સહન થાય એમ છે નહિ. હવે મારે જીવવાનું કશું પ્રયોજન પણ રહ્યું નથી, માટે તમે મને ચંદ્રલા-ગાને કઠિ પહોંચાડી દો તો ઘણું સાફ. તુકારામ કહે છે કે, આટલી મારી હકીકત મેં તમને કહી સંભળાવી એટલામાં તો મારું બોલવુંજ બંધ થઈ ગયું.

૩૯૬૭-અરે ! મારા શરીરમાં દેવી ભરાઈ ગઈ છે તેની તમને કોઈને સમજણ પડે છે કે નહિ ? મને મુળદુઃખનું લાન રહેતું નથી. મારી આવી દશા કોણે કરી હશે ? હવે જાણે હું આ શરીરમાં છુંજ નહિ, એવું મને લાગે છે. આ મારાં લક્ષણ હું તમને કહી ખતાવું છું, તે ઉપરથી તમે સમજી જાઓ. મારા લાવમાં જે ફેરફાર થયો છે તે કાયમનો જાણો. તમે આ વાતનો તમારા પોતપોતાના મન સાથે વિચાર કરી જાઓ. આ દેવ એક વાર મારામાં સ્થિર થઈ જાય પછી મારે શું કરવું, શાનો વિચાર કરવો તેની મને અત્યારે કોઈ સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, લાભદાયક ઘડી આવીને જાણી રહે ત્યારે લીલ કરવી નહિ; કારણકે એવો સુયોગ ફરી ફરીને નથી મળી આવતો.

૩૯૬૮-હે સંત-દેવો ! મારે હાથ નથી, પગ નથી; હું તો સાવ પાંગળો થઈ ગયો છું. હું એવો ભૂડાં પગલાંનો છું કે જે જગ્યાએ જોડું છું, તે જગ્યાજગ્યાએ દિશા ભણી નાસભાગ કરવા મંડી જાય છે; તે નહિ જુએ કાંટાખૂંપરા કે નહિ જુએ ખાડા-ખડિયા. વળી મને મારાં માળાપ વગેરે સંબંધીઓ તરફથી પણ કશો આશ્રય મળતો નથી. હે દાતારો ! હે પંઢરપુર જનારા યાત્રીઓ ! તમે મને એક વસ્તુનું દાન દેતા નાહો. તે એટલુંજ કે, મને પંઢરપુર સુધી પહોંચતો કરી દો; કારણ-

કે તમે પાંડુરંગ રૂઢમાર્ગના સગાવહાલા છે. ચોરાશીલક્ષ યોનિનાં ગામેમાં ભ્રમણ કરી કરીને હું અતિશય શ્રમિત થઈ ગયો છું. જન્મભરણનાં દુઃખોનું નિવારણ કરી દે એવો કોઈ દાતાર મને આજ સુધીમાં મળ્યો નથી. સંતોને મોઢેથી જે હરિની કીર્તિ મેં સાંભળી છે તેનાં તમે મને દર્શન કરાવો. તે લૂલાંલંગડાંને પગ આપનારા દાતાર પંઢરપુરમાં ધિરાજે છે. આ મારા પાપી પેટને સાફ હું લોકોનો દાસ બન્યો. હું તેમને દરેકને કહી વળ્યો હતો કે, “ઓ મારાં માળાપ! મારી પાસે સંપત્તિમાં કંઈ રહ્યું નથી અને ભીખ માગવાનું કામ મારાથી થાય એમ નથી.” આમ છતાં પણ લોકોને મારા ઊપર દયા આવી નહિ “અને આગળ ચાલવા માંડ, આગળ ચાલવા માંડ.” એવું તેઓ મને કહેવા લાગ્યા. આશાતૃષ્ણાફી કૂતરાં ઘણાં ભૂંડાં છે. તેઓ મારી પૂંઠે પડ્યાં છે. અગાઉ મારે હાથે કયો અપરાધ થઈ ગયો તેની મને ખબર નથી અને મેં એવાં કયાં પાપપુણ્ય કયાં કે જેનું મારે ફળ લોગવવું પડે છે તે મને યાદ નથી. પતાંગિયું જેમ આધિયું થઈને દીવાની અંદર અંખલાવે છે તેમ હું આ દેહ છું અને દેહનાં સંજ્ઞાંધીઓ તે મારાં સંજ્ઞાંધીઓ છે એવી બ્રાંતિની અંદર ગૂંથવાઈ પડ્યો છું; માટે હે સંતો! હે મહાનુભાવો! મને તમે ગમે તેમ કરીને જીવનદાન દો. તુકારામ કહે છે કે, હે સંતજનો! હું મારા બેઉ હાથ ભેડીને તમારા કાલાવાલા કર્મ છું અને તમારી આગળ અરજ ગુજરું છું કે, હું ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરી કરીને અતિશય ત્રાસી ગયો છું. મને તમારાં દર્શન થવાં પણ અતિ દોહલાં હતાં પણ આજે મારે મારે નસીબે મને તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં છે અને અહીં સુધી હું એટલા માટેજ આવ્યો છું.

૩૬૬૬—મારો તો આ દેશ નથી અને આ મારો વેશ પણ નથી, હું તો અહીં સહજ ફરતો ફરતો આવી ચડ્યો છું. હવે અહીં

મારે કોના ઉપર મારી સત્તા ચલાવવી તેની મને સમજણ પડતી નથી, અને કોઈ પણ ઠેકાણે મારાથી સ્થિર થઈ ને રહેવાતું નથી. મારા પગ અને મારી આંખો, તેમનેજો મારાં કહી શકાતાં હોય, તો તેમણે મારો પરિત્યાગ કર્યો છે અને હું લૂલાની અને આંધ-જાની અવસ્થામાં આ પરદેશની અંદર આવી પડ્યો છું. હે ભગવંત ! તારા સિવાય મારો બીજો કોઈ મદદગાર નથી, માટે તું હવે મારા તરફ ધ્યાન આપ અને મને સંતોને સ્વાધીન કરી દે. તારી આગળ મારે બમ આટલુંજ દાન લેવું છે. રસ્તે આગળ ચાલતાં મારા મનમાં ભય પેદા થાય છે, કારણકે એ રસ્તે થઈને ઘણા લોકો ગયા હતા, પણ તેમાંના કોઈ પાછા આવ્યા નથી. તેમની શી ગતિ થઈ તે વિષે પણ મને કશી ખબર મળી નથી. તેમના સમાચાર મેં કાને પણ સાંભળ્યા નથી. એટલા માટે હે દેવ ! તને મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખીને એક બાબુએ સંસાર અને બીજી બાબુએ તું એમ બેઉને બેઉ બાબુએ રાખીને વચમાં હું બેઠો છું. મારૂં મૂળ નિવાસસ્થાન મેં છોડી દીધું, તેથી હું તારી કરુણાની બીજ માગું છું. મારો પગ કોઈ પણ એક ઠેકાણે ઠરતો નથી અને મારું પેટ પણ ભરાતું નથી. એવી અવસ્થામાં ચોરાશીલક્ષ ગામેમાં વારા-ફરતી ભટકીભટકીને હું હવે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો છું; એટલા માટે હવે આ જગ્યાની સાથે ખૂબ જોરથી વળગીને હું બેસી રહ્યો છું. હવે અહીંથી મને વગર કહ્યે કોઈ આવીને ઉપાડી જશે કે નહિ તેની મને ખાતરી થતી નથી પણ, ઘણાખરા લોકોમાં આવી ઘટના-ઓ ખૂબ જાણીતી છે. એટલા વાસ્તે હું તને સાદ પાડું છું. મને ઘણીજ ભૂખ લાગી છે અને તું કૃપાળુ દાતાર છે તે હું જાણું છું, એટલા માટે તું હવે મારી મદદે ત્વરાથી દોડી આવ. તુકારામ કહે છે કે, પૂર્વજન્મનાં જે જે સંચિત કર્મો મારે હિસાબે જમા થયેલાં હતાં તે બધાં ખર્ચાઈ ગયાં છે. આ જન્મનાં મારાં બાયડીછોકરાં,

મારાં માખાપ અને ણીન્ત' ણધાં સગાંવહાલાંની સાથેનો મારો સંબંધ તૂટી જવાથી હું ખાસ્સો નિષ્કામ થઈ ગયો છું. મારા પ્રાર્થનામાં આવુંજ નિર્માયું હશે; માટે હે દેવ ! હવે તો તુંજ મારો સર્વ પ્રકારે મદદગાર થા.

૩૯૭૦-આખા જગતમાં આરે દિશાએ હું જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકતો ત્યાં ત્યાં મને એક દેવતુંજ દર્શન થતું હતું; પણ હવે મારી આંખોના ઉપર એક એવું પડળ ફરી વળ્યું છે કે તેને લીધે મને આસપાસ ધનદોર અંધકાર વ્યાપેલો જણાય છે અને તે અંધકાર કમશઃ વધારે ઘાટો થતો જાય છે. હે દેવ ! આવો હું સાવ અંધ-જો થઈ ગયો છું. ત્યારે આવી અવસ્થામાં મારો જીવવાનો શો અર્થ છે ? હે પાંડુરંગ ! હે મારાં માખાપ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. હવે મારા લણી જરા નજર કર. મારાં પાતકોનો તું નાશ કર અને મારી આંખોમાં અંજન આંજીને મને મારો રસ્તો સૂઝે એવું કરી દે. તું આટલું કરે તો હું મારે સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાઉં અને જન્મમૃત્યુના ફેરા ખાવામાંથી છૂટી જાઉં. અત્યારે તો મારા મનને ઘણો સંતાપ થાય છે. એક પણ વિચાર મારા મનમાં સ્થિર થઈને રહેતો નથી. હું લોકોની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો, પણ મારા સંગાથીઓએ મને તણ લીધો. મારાં સગાંવહાલાં, કુટુંબીઓ અને સગોત્રીઓ મારાથી ફરી બેઠાં છે. મારે તેમનો આધાર હતો તે પણ હવે રહ્યો નથી. એટલે મારાથી ન તો સધાયો સ્વાર્થ અને ન સધાયો પરમાર્થ અને હું 'અતોશ્વતોશ્વતઃ' નેત અંધારામાં અથડાઈ મરું છું. જ્યાંસુધી મારી ઇન્દ્રિયો તેમનાં કામ જનવતી ત્યાંસુધી મારાં સગાંવહાલાં મને પોતાનો કહેતાં. મારાથી તેમને સુખ થતું તેથી નાનાંમોટાં સૌ મારા પ્રતિ લાવ રાખતાં. આજે મારી ઇન્દ્રિયો મારું કહ્યું કરતી નથી તેથી તેજ લોકો મને નાના પ્રકારનાં નામ દઈને મારી ખીજ પાડે છે, મારો ઢેહ કાંઈ નવો નથી,

પહેલાં હોતો તેનો તેજ છે, પણ છતાં આખા સંસારની વર્તણૂક  
 દેવી બદલાઈ ગઈ છે તે એક જોવા જેવું છે. આ સંસારની અંદર  
 મૂંઝવાઈ પડવાથી હું આંધળો થઈ ગયો છું. હું આ દેહ છું અને  
 દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સાચાં સંબંધીઓ છે, એવું મારું અ-  
 ભિમાન ધણું વધી ગયું છે. તેથી કરીને મારું કશું હિત સધાય  
 એવું મને લાગતું નથી. આવીસ્થિતિમાં હું મારો આપઘાત કરવા  
 જેવાં આચરણ કરું છું અને કામ, ક્રોધ તથા કાળ એ તો મારી  
 પાછળ પડેલાંજ છે. વૃકારામ કહે છે કે, હું ત્યારે ચાલું છું ત્યારે  
 હું આંધળો હોવાથી મને શુભદોષની ઠાકરો વાગે છે; તેથી હું  
 રસ્તેથી આટો ફેંટાઈને આડી વાટે ચડી ગયો છું અને વગડામાં  
 ભૂલો પડ્યો છું. હે પંઢરપુરના વાસી દેવ! તું તો રાજવૈધ છે. હું  
 તારી આશા રાખીને તારી વાટ જોતો જોઉં છું.

૩૬૭૨-મારી નિજ વસ્તુ જે નિરાકાર છે તેના સંબંધમાં હું  
 સ્વાભાવિક રીતે આંધળો છું. ત્યાં મારી ણાહ્યવૃત્તિઓનો ક્ષય થઈ  
 જાય છે તેથી બહારનું જગત મારી દૃષ્ટિએ પડતુંજ નથી. વળી હું  
 આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે,  
 એવા અભિમાનનો પણ ક્ષય થઈ ગયો છે. આવું થવાથી તમામ  
 દૃશ્ય પદાર્થો મારી આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. તમામ શૂન્યો-  
 તું અને ત્રિપુટીનું નિરસન કરીને હું જિંદગી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરી-  
 ને ત્યાં સુખેથી સૂઈ ગયો અને ત્યાં મને બધુંજ મહત્તમાં મળી  
 આવે છે. આ ધર્મ અને આ અધર્મ એવી આશાકૂંપી ઝોળીને  
 મેં ફેંકી દીધી છે. તે ગઈ એટલે તેની સાથે સત્ત્વ, રજસ અને  
 તમસ, એ ત્રણ શુભોથી થતો ત્રાસ પણ રહ્યો નહિ. તેથી હવે  
 મારે ભીખ માગવાનું કશું પ્રયોજન રહ્યું નથી; એવી મને ખાતરી  
 થઈ ગઈ છે. તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, સત્તરમી કળા જે જીવન-  
 કળા છે તેના વડે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. 'સોહમ્' શબ્દનું

ગૂંજન કરીને મેં જાંચે મોઢે નિરાકાર દેવને સાદ કયો. તેથી તે દાતા દેવ જાગૃત થયા અને મને નિજસ્વરૂપના યોધતું દાન દેવાને સાડ મારી પાસે આવ્યા અને તેમણે મને પોતાના સ્વરૂપની સાથે મેળવી લીધો. પછી તે મારા દેવ અને હું તેમનો લક્ષ્મી એટલો નામમાત્રનો લેહ બાકી રહેવા દીધો. સૌ વસ્તુઓમાં શુદ્ધ એકજ સારભૂત વસ્તુ છે અને તે પરોપકારનો લાંકાર છે. એટલા વાસ્તે મારી પાછળ આવનારાઓને આ શુદ્ધ દાન તરીકે આપું છું. આ વાટ પરંપરાથી ચાલી આવે છે અને એના ઉપર થઈને પુષ્કળ સંતમહંતો, સિદ્ધો આદ્યા ગયા છે. જેઓ મનમાં વિશ્વાસ રાખીને ગયા તેઓ તરી ગયા અને આગળ ઉપર જેઓ જશે તેઓ પણ તરી જશે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના ઉપર ખૂબ બળપૂર્વક ભાવ રાખવો એજ શુભ રહસ્ય છે; તે સિવાય રાત્રીપણાનો જેટલો ડાળ કર્યો તેટલો પરિશ્રમ ફોકટ જશે અને દેવ હાથમાં આવવાના નથી; એટલા મોઢે સંગમાત્રનો પરિત્યાગ કરીને એક દેવના ઉપર ભાવને દઢ કરવો. અગાઉ થઈ ગયેલા સંતોએ પણ આરુઝ કયું હતું.

હૃદય-આંધળાપાંખાઓને દાન દેનારા એક વિઠાળાજ છે. આપું જગત તેમનામાંથી પેદા થયું છે અને તે બધું જાણે છે. તે એક ક્ષણની અંદર આપું બ્રહ્માંડ પેદા કરી શકે છે અને ધારે તો એક ક્ષણવારમાં તેનો નાશ પણ કરી શકે છે. પાપપુણ્ય અને સંચિત કર્મો પણ તેનાંજ હિતપત્ર કરેલાં છે. એવા દેવની હું વિનંતી કરીને તેમને અરજી સુભરૂં છું કે, મારા મંસારના કલેશ અને તેને લગતી મારી ચિંતાઓને તું દૂર નહિ કરે તો બીજું વગી કોણ કરવાનું હતું? હે દેવ! તું કૃપાનો રાજા છે. અમે તને કાંઈ પણ ન કહીએ તોપણ તું તો અમારા મનની વાત જાણતો હોય છે, તોપણ તું તને તારો ધર્મ બતાવી દઉં છું. નિરેખિતરા (બીમા)-ને કિનારે પંદરપુર નામનું પુણ્યસ્થાન આવેલું છે. તેના ચોકમાં



પુંડલીક ભક્તે અનુધાન માંડ્યું હતું. અનુધાન કરતાં કરતાં તેને દેવના સિવાય બીજા બધા પદાર્થો દેખાતા બંધ થઈ ગયા. ત્યાર પછી પ્રેમદાતા દેવે ભક્ત પુંડલીકના ઉપર પોતાના કૃપામૃતનો વરસાદ વરસાવ્યો. વળી ઉપમન્યુ નામનો એક નાનો છોકરો હતો. તે લોકોને રસ્તે ચાલતો ન હતો અને જગત તેની આંખે દેખાતું ન હતું. ત્યાર પછી તે છોકરાએ હરિનામની ગજના સહિત દેવ-મંદિરના આંગણમાં આજોટવા માંડ્યું. તે ઘડીએ કૃપાળુ દેવ તેને સારૂ ત્યાં દોડતા આવી પહોંચ્યા. શુકદેવ પોતાની માતાના પેટ-માં હતા ત્યારે પોતાની આંખે સંસાર ન દેખાય એવી રીતે રહ્યા હતા. એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે અગાઉ તેમણે જન્મમરણનો પુષ્કળ ત્રાસ વેઠ્યો હતો અને તેનો તેમણે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. તેમની પાસે પણ દેવ દોડી ગયા અને ‘બીશે નહિ’ એવું કહીને તેમણે શુકદેવને આશ્વાસન આપ્યું અને તેમની લગ્નનું રક્ષણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ મુખદુઃખથી અને મોહ-મમતાથી વેગળા રહે છે, જેઓ દ્રવ્યનું સ્મરણ કરતા નથી, જેઓ લોકોના લણી ભેતા નથી અને જેમને આ અમારાં સર્ગા અને પેલાં પરાયાં એવો ભેદભાવ છે નહિ, એવા લોકોને દેવ દર્શન દે છે. મારી પણ ઉપર કહી તેવી અવસ્થા થઈ છે, માટે હવે હે નારા-યણ! તું મારા ઉપર કૃપા કર.

૩૯૭૩-હે ભગવંત ! મને જ્યારે તારી પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યારે હું છવતો મૂઆ જેવોજ ઠર્યોને ? મારી ભુદ્ધિ નિષ્કામ થઈ જવાથી તેની ક્રિયા બંધ થઈ ગઈ છે અને હાથપગ હલાવવાનું પણ હું ભૂલી ગયો છું. હે દેવ ! તું ક્ષરરૂપે જગતમાં વ્યાપક છે અને અક્ષરરૂપે અલિપ્ત છે એવું હું જાણું છું, તેથી તે જગત મારી આંખે દેખાતું નથી; કેમકે હું આંધળો થયો છું. હે પિંડો-પ્રાસાય ! તારા ચશ્મો વિસ્તાર અમર્યાદિત છે; માટે તારા નામને

શેભે એવું દાન તું મને દે. આ દુનિયાના ભોગવિલાસ અને પરલોકની રિદ્ધિસિદ્ધિઓ તથા મુક્તિએ મધું આપનાર તું એકલો જ છે એમ જાણીને હું શોક, લજ્જા, ભય, અને ચિંતા એ સર્વને ત્યજીને તારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું; માટે હવે હે દેવ ! તું મારી સામે આવીને મને તારી કૃપાનું દાન દે. સંસારસમુદ્ર એ જન્મમરણના દુઃખનું મૂળ કારણ છે. તેની અંદર લૌકિક આચાર એ તોફાનની જગ્યાએ છે; ઇન્દ્રિયોના આઘાત એ વજ્રપાત સમાન છે અને ત્યાં ઉષ્ણ જ્વાળાના ભડકા સળગે છે. આવો એ સંસાર અતિ ભયાનક અને દુઃખદાયક છે. તેનાથી હું ઘણો જ મસ્ત થયો છું. ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? સંસારરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ અને પત્રો પ્રમાણે તારા નામનો વિસ્તાર ત્રૈલોક્ય સુધી ફેલાઈ ગયો છે. તે સંસારના અસલ થરના ઉપર ભાવનો ટેકો ઇધને હું ચડ્યો છું અને ત્યાં બેસીને સૌ નરનારીઓને ભગૃત કરી દેવા અને તારા પ્રતિ તેમનો શો ધર્મ છે તેનો બોધ કરવાને હું તેમને ઉપદેશ દઉં છું. જેઓ પુણ્યવાન હશે તેઓ મારી ભૂમ સાંભળીને મારી પાસે દોડી આવશે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે પોતાના-પરાયાનું ભાન રહ્યું નથી, તેનું મારે હવે કરવું શું ? સંસાર અને પરમાર્થ એ બેઉ બાજુના વિચારનું પણ પૂરું સ્મરણ રહેતું નથી, તેથી મારા ચરિતાર્થનો બધો ભાર તારા ઉપર મૂકીને તારે શરણે આવ્યો છું. માટે તું તારો અભયહસ્ત મારા માથા પર મૂક.

૩૯૭૪-મનરૂપી રાજા દેહરૂપી નગરની અંદર વસે છે. તેને બે સ્ત્રીઓ છે અને પુષ્કળ પુત્રપૌત્રાદિકનું મોટું કુટુંબ છે. તેણે મારા ઉપર ભારે કૃપા કરી દીધી છે. તેથી કરીને હું તેના દેશમાં ચાલ્યો આવ્યો છું, નહિ તો હું દિશા ભૂલી જાત અને આડવાટે ચડી જાત. અહીં આવી પહોંચ્યા પછી મનમાગ્યું દાન દેનાર દાતારનો મને મેળાપ થઈ ગયો. પછી તે મનોરાજા મારી સાથે

સાથે ચાલવા લાગ્યો અને મને સીધો અને સરળ રસ્તો બતાવતો ગયો. મનોરાજ પોતાના ચાર સુલક્ષણા દીકરાઓને લઈને મારી સાથે સાથે આવવા લાગ્યો અને તેમણે બધાએ મળીને મારા રસ્તા ઉપર પડેલા કાંટાખૂંપરા વાળી કાઢ્યા અને મને દોરી લઈ ગયા. જે છોકરા મારી સાથે આવ્યા હતા તેમનાં નામ સાંભળજો. સૌથી આગળ આગળ ભક્તિકુમાર ચાલતો હતો અને તેની પાછળ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મ અનુક્રમે ચાલતા હતા. તેઓ એક વાર ઊભા રહ્યા અને સિદ્ધોની એક મંડળીને મારા માર્ગ ઉપર બોલાવી લાવ્યા. તેમણે મારા ઉપર એટલા બધા ઉપકાર કર્યા કે, એટલા તો સર્ગાં મા ને બાપ પણ ન કરે. તેમના ઉપકારનું હું શી રીતે વર્ણન કરી શકવાનો હતો ? એ ચાર છોકરા પૈકી જેનું નામ ધર્મ હતું, તેણે મને દેવના ચરણનાં દર્શન કરાવ્યાં અને તેમણે મને અક્ષય અભયદાન દીધું. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તે અગાઉ હું અનેક યોનિઓફી ગામોમાં ભટકી વળ્યો હતો, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે માફ પેટ ભરાયું ન હતું અને ઠરીઠામ થઈને બેસવા જેટલી જગ્યા મળી ન હતી; આથી કરીને મેં પાર વિનાની પીડા ભોગવી હતી. મારી આવી દુર્દશા થઈ હતી તેવામાં મનોરાજએ મારા તમામ મંશયોને ટાળી નાખીને મને સીધે રસ્તે ચડાવી દીધો.

૩૯૭૫-હું વાસુદેવનું ગીત ગાઉં છું તે તમે સૌ એકચિત્તે સાંભળજો. આંખો મીચીને તમારા આયુધ્યને એળે શુભાવી દેશો નહિ. તમારા આયુધ્યના દહાડા કાળ બેઠો બેઠો ગણ્યાજ કરે છે અને તમને પકડી લેવાને સાફ તે ટાંપીને બેઠેલોજ છે, એમ નક્કી બળજો. એટલા માટે અત્યારથીજ રામરામ બોલવા માંડજો અને મૂર્ચિચાર કરતા રહીને સ્વસ્વરૂપની સાથે ઐક્ય સ્થાપિત કરી દેજો. બાકીની સંસારને લગતી નકામી ઉપાધિઓને વેગળી ફગાવી દેજો, અને એક દેવના પ્રતિ લક્ષને ચિત્ત કરીને રહેજો. આ માનવ-

શરીરનું આયુષ્ય અતિ અલ્પ છે તેની હદ સો વર્ષ સુધીની નક્કી થયેલી છે તેનાના પચાસ વર્ષ તો બિંધમા ચાલ્યા જાય છે બાકીના પચાસ રહ્યા તેમાના કેટલાક બાળપણમા તો કેટલાક માદગી મા ખરબાદ થઈ જાય છે આટલા માટે ભજન કરવાને સારૂ તમાગ આયુષ્યનો કેટલો થોડો ભાગ ફાજલ પાડી શકાય છે તેનો તમે વિચાર કરી જુઓ. વળી એ આયુષ્ય ક્ષણભ્રમ ગુરુ છે તેથી કરીને તેની નિશ્ચિતતાનો ઠથો ભગેસોજ નહિ એટલા માટે તમે સાવધ થઈ જાઓ અને આશાતુષ્ણાના તથા માયાના મધનોને તોડી નાખો, નહિ તો જ્યારે યમ આવીને તમારે ગળે ફાસો નાખશે તે ધડીએ તમારૂં ઝાઝજ ચાલવાનું નથી ત્યાર પછી તમે જન્મમરણના ફેરામા આટા ખાતા થઈ જશો, એમ સમજીને તમે અત્યારથીજ સાવધાન થઈને ચાલો. ગમે તેમ કરીને થોડાઘણો પણ ભક્તિ ભાવ બળપૂર્વક માચવી રાખજો જો તમારે તમારૂં છેવટનું બ્રહ્મ કરવું હોય તો તનમન દેવને અપહ્નું કરી દઈને તેમનું ધ્યાન કરજો તુકારામ કહે છે કે, હું હાથ જોડીને મૌ નાનામોટાને વીનવું છું કે, તમે રામરામ કહેતા થઈ જાઓ મુજ ગરીબને આજીવ દાન દો.

૩૯૭૬-પહેલો પ્રહર ગર્જવાસનો, બીજો બાલ્યાવસ્થાનો અને ત્રીજો જુવાનીનો, એમ અજ્ઞાનની અધારી રાતના તમારા નવું પ્રહર તો વહી ગયા હવે થોથો ઘડપણનો ચાલે છે, તોપણ હજી તમે કેમ ભગૃત થતા નથી? તમે સાવધ થઈ જાઓ અને વાચ તેટલું દાન કરો એક કાને સાલગીને બીજે કાનેથી કાઢી નાખજો નહિ અને આજે પાટા દઈને બેગી રહેજો નહિ હું કહું છું તે પ્રમાણે તમે વાસુદેવ રામકૃષ્ણહરિનું ભજન કરો એમ વિચારીને હું મૌને કું છું કે, તમે તમાગ હાથના કરતાવ, પટપટિયા, મૃદંગ, વીણા એમાનું કોઈ પણ એક વાદ્ય લઈને મોઢેરી નાગચણના નામની ગર્જના મ્હન્ટા જાઓ કેમ, કૃત જે પછી પાછી

એમાંનું તમને જે કાંઈ મળી આવે તે દેવને અર્પણ કરો, પણ અમને  
બિંધ આવે છે એવું બહાનું દાલીને બિંધવા મંડી જયો નહિ; કારણકે  
જો આ મનુષ્યદેહ તમે હાથમાંથી શુભાવ્યો તો તમારું આગળ  
ઉપર બહુ થનાર નથી. દેવને પૈસાટકાની કરી ગરજ હોતી નથી.  
તેમને તો એકમાત્ર ભાવનીજ સ્પૃહા હોય છે. તે માટે તમે ત-  
મારો ભાવ એકચિત્તે દેવને અર્પણ કરી દો; તેમાંજ તમારું શ્રેય  
છે. આટલું ન કરતાં તમે તમારી જાતનો વિનાશ કરવાની ભૂલ  
કરી બેસતા નહિ. તમારી પાસેથી આટલી એકજ ભીષ ભાગવાને  
સારૂ ખૂબ શ્રમ વેડીને હું આટલે આવે સુધી આવ્યો છું; માટે  
તમે મને નિરાશ કરશો નહિ અને સંસારનો ભાર માથા ઉપર  
લઈને બેસી રહેશો નહિ. આ પ્રાપંચિક જગતમાં આવીને કાંઈક  
ધર્મ કરી જશો તો તમારું અહીં આવ્યું સફળ થશે. તુકારામ  
કહે છે કે, તમે બીજી વાર આ મનુષ્યદેહરૂપી નગરમાં આવશોજ  
જે કાંઈ નહીં નથી, માટે તમે એકનિષ્ઠ થાઓ અને એકભાવને  
ધારણ કરો. જો તમે આ જન્મમાં દેવનું ઓળખાણ નહિ કરી લો  
તો તમારે અધાર નરકની ચાતનાઓ લોગવવી પડશે.

૩૬૭૭-‘રામ’ એ બેજ અક્ષરનો અતિ સરળ અને ઝટ  
લઈને મોઢે થડી જાય એવો શબ્દ છે. તેનો જપ કરતા જાઓ અને  
તમારા જીવનના છેવટના પ્રહરમાં જાગતા રહો. છેવટે પણ મધુર  
ફાલ કરતા જવું, એ ઉત્તમ અને શુભ ધારણા છે. ‘વાસુદેવ, રામ-  
કૃષ્ણ’ એ નામનું સ્મરણ કરીને હું લોકોને સાવધાન કરું છું અને  
મારે પગે ધૂધરીઓ બાંધીને તથા એક હાથમાં કરતાલ અને બીજા  
હાથમાં પટપટિયાં લઈને તેમના ધ્વનિ સહિત હરિકીર્તન કરું છું.  
તમે એમજ માની લેજો કે, વાસુદેવ પોતેજ પોતાનું નામ ગાય  
છે. વાસુદેવનાં કેઈ પણ બે નામની વચ્ચે કશો તફાવત હોય નહિ  
એમ જાણીને મારું માગેલું દાન દેવાની તમે હિંમત કરો. દેહ

સંખંધી વિસ્તાર પૈકી કશું પાછળ સિલકમાં રાખશે નહિ. વાસુ-  
દેવ પોતાની નિજ વસ્તુ અથવા સ્વસ્વરૂપ હાથમાં લઈને તમને  
તેનું દાન દેવાને સાડુ બધે ફર્યાજ કરે છે. તે નિજ વસ્તુનું તમે  
તમારા ચિત્તમાં ધ્યાન ધરી રાખો, એવું તેમણેજ એકવાર પોતાને  
મોઢેથી કહ્યું હતું. સંસારનો બોલે માથા ઉપર જાયકીને ફર્યા  
કરશે નહિ. બધાં કામકાજ છોડી દેને. હું વાસુદેવ છું અને  
હું સર્વત્ર વ્યાપક છું એવો ભાવ ઉત્તમ અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં  
સ્થિર થઈ શકે છે, એવું કૃપાળુ મહાનુભાવ સંતો બાણતા હતા.  
સંતોના મનમાં કોઈના પ્રતિ જુદાઈનો ભાવ હોતો નથી. તેઓ  
સર્વત્ર એકજ તત્ત્વ જુએ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓને વાસુદે-  
વનું વિસ્મરણ થતું નથી તેઓજ ખરેખરા ઉદાર અને દાનવીર છે  
અને તેથી તેમની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. આવા સંતોને  
મારા નમસ્કાર.

૩૯૭૮-કેટલાક લોકો મોઢેથી અનિર્વાચ્ય શબ્દોની કથા કરે  
છે, પણ તેઓ જેવા બહારથી સાવધ દેખાય છે તેવા અંતરમાં હોતા  
નથી. આવી રીતે તેઓ ઘરનું ઘરકોળિયું કરી મૂકે છે. તેમની  
અંદર અંધારું છે કે ઉજ્જડ વેરાન છે તે કાંઈ કહેવાય નહિ. વાસુ-  
દેવ તો ઘરની અંદર અને બહાર ફેરાઆંટા માર્યાજ કરે છે. ત્યારે  
તમે તેને ગમે તેમ કરીને કાંઈક દાન આપીને સંતુષ્ટ કેમ નથી  
કરતા? એટલું તો પ્રુણ ઉપાર્જન કરી લો. ‘અમારા ઘરમાં તો  
કાંઈ નથી,’ એવો જવાબ દેશે તો તમારે ખારણે આવેલા વાસુ-  
દેવ પાછા ચાલ્યા જશે. તે હાથમાં કસ્તાલ અને વીણા લઈને  
મોઢેથી હરિકીર્તન તથા હરિગુણ ગાતા ગાતા આવે છે. તેમના  
જયઘોષ અદ્ભુતસચુક્ત અને ઉચ્ચસ્વર સહિત થયા કરે છે. તે  
ધ્વનિ સાંભળીને દાન દેવું પડશે એવી ણીકથી તમે આજો મી-  
ચીને જાંઘવા પડશે નહિ. તેમણે કાંઈ નાનોસૂનો નિર્જય કયો નથી.

હું નિશ્ચયપૂર્વક વાસુદેવજ છું. આ વાત તમને બુદ્ધિયોગ દ્વારા સમજાઈ જશે. ભાગ્યવાન સંતો આ તત્ત્વ બાંધે છે. મારા સિવાય બીજો કોઈ દાન માગનારો તમારી પાસે આવવાનો નથી. કામ ક્રોધરૂપી કૂતરાંને તમે તમારા ઘરના બારણા આગળ બેસાડી રાખીને પોતે ઘરમાં સૂતેલા છો કે જાગતા છો તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. તે તમારાં પાળેલાં કૂતરાં તમારા હિતકર્તા-નેજ કરડવા દોડે છે અને તમારો અને વાસુદેવનો ભેટો થવા દેતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે વાસુદેવ આખી દુનિયાને સાવધાન કરતા રહે છે; પણ જેમનાં સંચિતકર્મ શુભ હતાં તેમણે વાસુદેવને દાન દીધું અને જેઓ તેમને વિસારી બેઠા તેઓ દૂષણા હતા એમ જાણ્યો.

૩૬૬—આ વાસુદેવ મોઢેથી રામકૃષ્ણનું નામસ્મરણ કરતા કરતા અને હાથમાં કરતાલ તથા પટપટિયાં વગાડતા અને નૃત્ય કરતા કરતા આવે છે. તે પોતાના નિજસ્વરૂપનું સર્વને દાન દેવાને માટે આખા જગતમાં ભ્રમણ કરે છે. જનસમુદાયમાં અને વનમાં સર્વત્ર એક દેવજ સર્વવ્યાપક છે. તેમનું દર્શન કરવાને વાસ્તે વાસનાને તેના મૂળ સહિત ઉખેડી નાખવી અને પછી વાસુદેવનું શરણ લેવું એજ એક ઉપાય છે. આવો ભાવ તમે તમારા મનની અંદર ખળપૂર્વક ધારણ કરી રાખો. વાસુદેવને પોતાના સ્વરૂપનું દાન દઈ દેવાનો ભારે શોખ છે; એટલા માટે તે વારેપડીએ પોતાના નામનો ઉચ્ચાર કરતા રહે છે. આ રીતે તમે વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરી લો. તમે બીજી ગંધી જાતના પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ તેમાં તમારું કંઈ વળ્યું નહિ; માટે હવે તમે જાંઘમાંથી જાગી જાઠો અને વાસુદેવને તેમની માગેલી વસ્તુનું દાન દઈ દો. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે વાસુદેવને દાન દીધું તેમનો જન્મારો સફળ થઈ ગયો અને તેમનો જન્મમૃત્યુનો સંતાપ પણ ટળી ગયો. તે હવે

એક વાસુદેવની અંદરજ અવસ્થિતિ કરીને રહેતા થઈ ગયા છે એમ જાણવું.

૩૬૮૦-જોગી લોકો જગતમાં બધે ફરીફરીને લોકોને કહેતા ફરે છે કે, તમે તમારા સ્વસ્વરૂપમાં જોગી જોડો. જગન્નાયક પરમેશ્વરના પ્રતિ નિત્ય જાગૃત રહો અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. પૂર્ણક્ષેત્રોના સર્વ રક્ષકોનું પૂજન કરો. ફળ, ફૂલ અથવા પાણી અને પત્ર એમાંનું જે કંઈ મળી આવે તેના વડે તેમનું પૂજન કરો. મનુષ્યદેહરૂપી નગરમાં ભટકવાનું ઘણું દિવસ થયાં તમારે માથે આવ્યું છે. તમે તમારા ઉપર તે વિધેના અભિમાનનો જોગો લઈને ફરશો નહિ. ધર્માનુસાર વર્તન કરવું એજ સાર છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી પાસે દાન માગું છું. તમે મને ભિક્ષામાં અનન્ય ભાવનું દાન દેજો

૩૬૮૧-શુકન કહેનારા જોગી થોડાક શુકન કહે છે, તે તમે સાંભળી લેજો. જુદ્ધિરૂપી સ્ત્રી જે કામકોષ રૂપી બે છોકરાની મા છે તે પેલા જોડને હાથે ફસી જાય છે અને તેથી તેની કેટલી દુર્દશા થાય છે. તે તો સૌ જાણે છેજ. ચતુર અને સુત્ર લોકોને તો એ કામને માર્ગ વિના ચેનજ પડતું નથી. હે મનુષ્યો! તમને એક પાત કહી રાખું છું તે સાંભળજો. દેહાદિ પ્રપંચને સાચા માનનારા નરકે જાય છે. હું જે તમને કહું છું તે ચારે વેદને આધારેજ કરું છું, એમ જાણીને તમે તેના પ્રતિ પૂરતું લક્ષ આપજો અને તમે સ્ત્રી સ્ત્રીપુરુષો દેહાદિ પ્રપંચને મિથ્યાજ જાણજો. આવું કહીને તમે તમામ દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ જાઓ. શુકન કહેનારાઓ વળી એવું કહે છે કે, અમારું ચિત્ત જાગૃત છે. એવું કહેનારાઓના ધરમાંથી ચાર જાણું ચોરી જશે. એવા લોકો ક્રમાયાજ જાણજો. એટલા માટે આ અમુક માફ છે એવું કશું કહેવુંજ નહિ. નિન્નરમ સ્વરૂપમાં



પોતે ગિર થડને સુખેથી કાળ નિર્ગમન કરવો સર્વના ચિત્તનુ  
હરણ કરનારા હંરિમા જેમણે વિધામ દહ ડ્યો હરે, તેઓ ૭ મારા  
ખતાનેલા ઉપાયોને અમવમા મૂડી શકશે હવે હું શુકન કહેનારો  
એક બીજી વધારે મહત્વની વાત કહું છું તે સાલગજો દેહાહ કાર  
રૂપી પતિમા મદા પ્રેમાસક્ત થઇને રહેનારી પતિનતા શ્રીનુ નામ  
શ્રવણ છે તે મર્વ શ્રીઓમા સૌથી વધારે હું ખી છે પચજા  
નેન્દ્રિય, પચકર્મેન્દ્રિય અને પચપ્રાણ ઇત્યાદિ પ્રપચોએ મળીને  
શ્રવણરૂપી શ્રીને દેહાહ કારની માથે પરણાવી દીધી આટલા  
માટે તમારે બેદિકરા થડને રહેવું નહિ દેહાહ ૫૨રૂપી ધણીને  
તણને પરમાત્મારૂપી પરપુરુષની માથે ૭ સદાકાળ પ્રેમાસક્ત  
બનીને રહેશે તેને ૭ સુખની પ્રાપ્તિ થશે તુકારામ કહે છે કે, શુકન  
કહેનારાઓ વળી એક બીજી વાત કહે છે તે પ્રમાણે તમે  
ચાલજો કોઈ દાન દેતો હોય તેને વારવો એ કામ સાડ નથી  
દેવીને 'બાઈ' 'આઈ' એવું અમુક એક નામ હોય છે, તે નામ વડે  
તું તારી જાતને બોલાવ આ વાત જેઓ નહિ સાલજો તે  
રાડનાઓ બહે મરે

૩૬૮૨-હે મિત્રો ! ઉપરની દિશા તરફ અર્ગની ગતિ છે અને  
નીચેની દિશાએ પશુપક્ષીઓની ચોનિઓ છે એમ તમારા ઉપર  
બેઠે બાબુનો ભય છે તેમાથી જેઓ કુશળતાપૂર્વક પોતાની જાતને  
સાચવી લેશે તેઓ બચી જશે અને બાકીનાઓ માર્યા જશે ઓ  
બાબા ! તું દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના  
ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ તું વાતચીત કરે તે પણ  
ઈશ્વર વિષેની ૭ કરજે પ્રપચની અદર દૂબકીઓ મારવાથી અને  
આમતેમ ગા હલાવ્યા કર્યાથી, હે ખ્યારે ! આગળ ઉપર દેવનું  
વિસ્મરણ થઈ જશે ભરમ ચોળવી, ખાધે ઝોળીઓ લટકાવવી,  
મૃગચર્મ રાખવું એ બધા નકામા બોલારૂપ છે તુકારામ કહે છે કે,

હે મનુષ્યો! તમે મારી વાત સાંભળો અને જેની સાથે હું તમારે સંગંધ બેઠી દઉં તેને તમે ઊંચો હાથ કરીને લઇ લેજો.

૩૯૮૩-દેવ જો કરવા ધારે તો સાધારણ મનુષ્ય પણ દેવના મુકુટમણિ સમાન બની બચ અને ગાય પોતાનાં વાછરડાં સહિત વાઘની સાથે મૈત્રી કરે. હે બાબાઓ! મારા દેવને વિષે વિચાર કરનારા સંતો નિજપદ ઉપર આરૂઢ થઈ બચ છે. સર્વ ભૂતમાત્રના અંતરાત્મા જે દેવ છે, તેમના ગુણની ચર્ચા કરવા માંડો. તુકારામ કહે છે કે, જે આ વાત સમજી જશે તેનેજ સાચો સંત બહુજો.

૩૯૮૪-તું બીજાની ચર્ચા કરે છે તે સાડું નથી કરતો. તું તારું માથું કાપે છે અને તારી છાતી ફૂટે છે તેથી સૌ તારાથી બીજો છે. ત્યાં તું એકલોજ છે-તું એકલોજ છે-તું એકલોજ છે. હું, તું એવુંતેવું કંઈ છેજ નહિ. જેમને આંખો (જ્ઞાનદષ્ટિ) હોય તેઓ જોઈ લે, ભૂલી બચ નહિ. કોણ કોને ઓળખવાનું છે? સત્યને કોઈ પકડી ચકતું નથી. તું જે રડે છે તે જૂઠુંજૂઠું રડે છે. તું કોને માડું કહે છે? તું કોના પ્રકાશ વડે સત્યનું ગ્રહણ કરવા બચ છે? તું તારા પોતાના જીવનને (હરિને) ન મળતાં નાહક જીવનનો નાશ કરે છે. ઓ બાબાઓ! તમે માડું કહ્યું સાંભળો. જેમ થાય તેમ થવા દેજો. જે મળે તે વહેંચી ખાલો અને એકવાર હરિનું નામ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, ઓ માથું મૂંઝાવનારા બોડકા! તે વેષ તો સરસ લીધો છે! એક દેવ જે સૌના સખા છે તેને તું હાંક માર.

૩૯૮૫-ઓ મારા બાપ! જે સાક્ષી થઈને રહેશે તે જીતશે; માટે આ પ્રપંચના તમાશાને તું સાક્ષીરૂપે જોવા કરજો. તારી આગળ પોતાના હાથમાં ફાંસા લઈને તને બાંધી લેવાને સાડું વેશ-ધારીઓ તૈયારજ બેઠા છે. કેટલાક વેશધારીઓ માયાના બબરની

અંદર લોભના માર્યા પોતાના માથામાં ટપલા માર્યા કરે છે. તું આ બધું તારી ઉઘાડી આંખે જુએ તો છે, છતાં કેમ જુલાવામાં પડે છે? દમડી દમડી કરતાં કરતાં જે માણસ કામની વાત ભૂલી જશે તે આગળ જતાં લાતો ખાયે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ બાપા! તું કોઈની સાથે જોલતો નહિ તેમ કોઈની સાથે જતો નહિ; કારણકે આશાની સોખતમાં પડીને તું ફરીફરીને ધક્કા ખાતો થઈ જઈશ.

૩૮૮૬-ઓ ખચ્ચા! તું બધું સંભળતો થા. તું વિધ્યોમાં જૂંચવાઈને જિભો શું થઈ રહ્યો છે? મોહરૂપી ભાંગ પીને તું મહોન્મત્ત થઈ ગયો છે અને તેથી તને તારી પોતાની જાતનું જ જ્ઞાન રહ્યું નથી. અચ્ચા! તું તારૂં પોતાનું સંભાળ-તારૂં પોતાનું સંભાળ. ઓ બેવકૂફ! આ જાખતમાં તું ખૂણ સાવધાન થઈ જા. તું જે મારી સાથે નહિ જોલે તો હું તારા જોયાજોવા હાલ કરીશ. તને આ તારો મનુષ્યદેહ ફરીથી મળનાર નથી. આ મુદ્દાની વાત તું ભૂલી ગયો છે. એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં એમ અથડાઈ મરતાં તને લાજ કેમ નથી આવતી? ઓ ગધેડા! તું ગોથાં ખાઈ મરે છે. જેને ખાતર તું આ જથો વ્યવહાર કરે છે તે તારે કામ આવવાનાં નથી. તું તારા હાથમાં મોટાંમોટાં તૂંબડાં લઈને ગોસાંઈનો વેશ ધારણ કરીને ફરે છે; પણ આ તારાં બધાંજ આચરણ નડારાં છે એમ જાણજે. ઓ મૂખાં! તારાં બાયડીછોકરાં તને એક વાર છોડી દેશે, એટલા માટે તેમના ઉપર તું પ્રેમ રાખે છે તે તારી મૂર્ખતાજ છે. હું જીવાન છું, બળવાન છું એ વાત તારા મનમાંથી કાઢી નાખ. આટલું કરીશ તો તું એકતાનતા સિદ્ધ કરી શકીશ. તુકારામ કહે છે કે, તારી અધોગતિ ન થાય તેની કાળજી રાખ. હું તારી પાસે આટલીજ લીખ માણું છું તે તું મને આપ; નહિ તો જોઈ લેજે. હું તારી ગળચી પકડીને તને ધક્કે ચડાવીશ અને તારી ગાં.... પર ઢંડા મારીશ તે યાદ રાખજે.

૩૯૮૭-દેવ પોતે દાન દે છે અને બીજાની પાસે દાન અપાવનાર પણ તે દેવજ છે. દેવ ઔપધ છે અને તે ઔપધને ખવડાવનાર વૈધ પણ તેજ છે. દેવના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ નથી. દેવ જે કરશે તેજ થશે. જે કોઈ મહા-બહાદુર હશે તેજ દેવનું આપેલું ઔપધ ખાવા જિલો રહેશે; પણ નપુંસક અને ધૈર્યહીન મનુષ્યોના છક્કા છૂટી જશે. આપણા મનને પ્રસન્ન રાખવું, ત્રણ દમડીની વિસાત શી છે? બીજી બધી ઔપધિઓનાં પડીકાંને ફેંકી દેજો અને એક ભગવદ્ભજનરૂપી ગોળીનું સેવન કરજો. એજ એક સાર વસ્તુ છે. તમારો સર્વશ્રેષ્ઠ મિત્ર જે વિશ્વાસ કહેવાય છે તે વિશ્વાસ સહિત તમે તે ભજનરૂપી ગોળીઓ રોજ થોડી થોડી ખાતા રહેજો. જેની પાસે નીતિ બિંધતી પડી છે તે પૂરેપૂરો ખસ્તાઈને રહે છે. આ શરીર જે સમઘાતુનું અને પંચભૂતોનું બનેલું છે તેના ઉપર સજ્જડ મારો ચલાવે અને તેને આખરે છૂટી લે એવી આ ભજનરૂપી ગોળીઓની સહાયતા લઈને, જેઓ ભવરોગથી સુક્તિ પામ્યા છે તે લોકો તેનું ફરી ફરીને સેવન કરે છે. બધી જીવાની બરબાદ કરી નાખ્યા પછી ગધેડી માટી ખાવા લાગે છે. મૂખ ગમાર લોકો મારી ભજનગોળીને શી રીતે ગ્રહણ કરવાના હતા? જેઓ હળ્યા પછી ગાં....ધોઈ જાણતા નથી તેઓ એ ગોળી શી રીતે ખાઈ શકવાના હતા? મારી ગોળીઓ તો એવી છે કે જેમણે જેમણે તેમને ખાધી તેઓ બધાજ આત્મપદ ઉપર આરૂઢ થઈ ગયા છે. નીચી મૂડી કરીને ચાલનારા વેઠિયાઓનું શું ગળું કે તે ગોળીઓને ખાઈ શકે? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ બલ્લરના ભાવ-લાલથી વાકેફ છે તેઓ તો મારી ભજનગોળીઓને વહોરવા સારૂ ઠેકાણું પૂછતા પૂછતા ચાલ્યા આવશે. તેવા લોકોને તો હું મારી ગોળીઓ મફત આપી દઈશ. કોઈ સજ્જન-સખા હશે તેઓ મારી ગોળીઓની કદર કરશે.

૩૬૮૮-પ્રથમ તો મારું કહેવું એ છે કે દેવનું નામ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું સ્મરણ કરવાનું રહેને ભૂલી જતા. હે દેવ ! તું એક અને અદ્વિતીય છે. માથું અને પગ હવે કાંપવા લાગ્યાં છે. હાથમાં હવે બળ રહ્યું નથી. અરે ! તમે આગળ શું થશે તે જુઓ અને પાછળનો વિચાર કરો. આટલું કરશે તો દેવ પોતાની મેળેજ તમારી આગળ આવીને ઊભા રહેશે. તમારી સાથે રહેનારી તમારી ઇન્દ્રિયોને તમે પરમાર્થની દિશાએ વાળો. તમે તમારા હાથપગને સાચવીને વાત કરો છો અને આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે એવું તમે કહો છો. ભવિષ્યમાં હું અમુક કામ કરીશ એવું તમે કહો છો તો ખરા, પણ તમારું કશું ચાલવાનું નથી. તમારું ધાર્યું તમારા મનમાં મનમાં રહી જશે. આ મારા બાપલાઓ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. જે ઘડીએ આ તમારા નરદેહરૂપી બળરને બંધ થવાનો વખત આવી પહોંચશે, તે ઘડીએ સૌને એક હારકતારમાં ચાલવું પડશે. તે ઘડીએ બધાનેજ નાનાં અને મોટાંના લેલભાવ વિના એકત્ર થઈને રહેવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હરિના પ્રતિ જેમનો એકનિષ્ઠ ભાવ છે નહિ અને જેઓ પોતાના જીવના પ્રતિ લોભ રાગે છે તેઓ મૂઢ છે. એવા એવા લોકોને તું તારી પાસે આવવા દેતો નહિ. તેમના સંસર્ગથી તું તારી જાતને જાળવતો રહેજે.

૩૬૮૯-વિઠાળાઈ જે ઉત્તમ અને સુંદર છે તે સૌને જોવા સારૂ આવેલી છે. કોટિકોટિ સૂર્ય અને ચંદ્ર જેના અંગની કાંતિ છે એવું તેનું અતિ વિશાળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ ત્યાં પ્રકટ થયું છે. હે ઉત્તમ વિઠાળાઈ ! તારા ચરણમાં મારું ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય. મારા ચારેયાર પ્રકારના દેહનું નિરસન કરી દઈને તું મને તારા સ્વસ્વરૂપની અંદર સ્થાન આપ. તું કૌમળ અને સુશોભિત છે. તારા ચરણ અતિ સુંદર છે. તારા કંઠમાં તુલસીની માળા ઠોલી રહી છે. આવી સ્વરૂપવતી તું ચંદ્રભાગાને કિનારે ઊભી રહી છે. તારા હાંત-

ની હાર હીરાકણીઓના જેવી ઝગમગે છે અને તારા હાથમાં શંખ-ચક્ર શોભી રહ્યાં છે. તું ગુણ અને આકાર રહિત હોવાથી દેવ તારા સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરી શક્યા નહિ. શેષ વગેરે મધ્યા પણ અતે યાદી ગયા. શ્રુતિઓ પણ મારો પાર પામી શકી નહિ. તું આવી હોવા છતાં તારા હાથ ઊંચા કરીને તારા ભક્તોને “ બીશો નહિ, બીશો નહિ ” એવું કહીને અભયદાન દે છે. આ સારંગધરા નામની દેવી પંઢરપુરમાં પ્રકટ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તજનોના ભક્તિભાવને જોઈને તેણે તેમના ઉપર અમૃતનો વરસાદ વરસાવ્યો અને પોતાના સેવકોને તેણે પ્રેમનો પાનો પાચ્યો.

૩૬૬૦-હે વિઠાબાઈ દેવિ ! ઉત્તમ દિવસ અને ઉત્તમ ધડી-પંખ જોઈને મેં તારી ભક્તિરૂપી નવરાત્રીના મહાવતનો આરંભ કર્યો છે. મારા પાંચ પ્રાણરૂપી દિવેટનો દીવો સળગાવ્યો છે અને મારાં બેઠ નેત્રો વડે હું તારી આરતી ઉતારું છું. હે પંઢરપુરવાસિની દેવિ ! તારા આંગણમાં હું નૃત્ય કરું છું, ત્યારે તું હવે મારા મનની ઇચ્છા જાણી જા અને તેને પૂર્ણ કરી દે. આ આખા ત્રેલોક્ય ને મેં તારું મંદિર માની લીધું છે, તેમાં સુંદર રીતે ચાક પૂરીને અભયકળશની સ્થાપના કરી દીધી છે. આવી રીતે દેવી પોતાના શુભાસન ઉપર બેઠી છે, તેની સમક્ષ વેંચુવ ભક્તો ભજનકીર્તન કરી રહ્યા છે. તેમના સૌના ગળામાં તુલસીની માળાઓ શોભી રહી છે અને તેઓ ઉચ્ચ સ્વરે હરિનામની ગર્જના કરે છે. આત્માનંદરૂપી થાળમાં ધૂપદીપનૈવેદ્ય, પંચારતી લઈને પંચમહાભૂતો વિઠાબાઈની આરતી ઉતારે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવિ ! જે કાંઈ તારું મારી પાસે હતું તે બધું મેં તને પાછું સોંપી દીધું છે; માટે હવે તું મારી માગેલી વસ્તુ આપ કે જેને માટે મેં તારી માનતા લીધી હતી. હું તારો ચરણાગત છું એમ જાણીને તું હવે મારું રક્ષણ કર.

૩૬૬૧-જેનું મુખ અતિ ઉત્તમ છે, જેના કાનમાં મનોહર

કુંડળ ડોલી રહ્યાં છે, જેના માથાની વેણીની આકૃતિ નાગના જેવી છે, જેને કપાળે કેસરકસ્તૂરીનું તિલક છે, જેનાં નેત્ર વિશાળ છે અને જે કટાક્ષયુક્ત દ્વિતી જોઈ રહી છે, જેના કંઠમાં વૈજયન્તી માળા અળકી રહી છે, જેણે પોતાના પીતાંબરનો કછોટો વાળ્યો છે અને જેને શરીરે ચંદનનું લેપન બહેક બહેક થઈ રહ્યું છે, એવી અતિ ઉત્તમ અને સુલક્ષણવતી દેવી મારા નવરાત્રીના મતમાં આવીને જામી રહી છે. જે અતિ તેજસ્વિની છે, જેની પ્રભા આગળ કોટિ કોટિ સૂર્યચંદ્રનું તેજ આંધુ પડી જાય છે, તેની લીલા એવી અનુપમ છે કે બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેને સમજી શકતા નથી. મારી સ્યામમુદર દેવી અતિ તરુણ છે, તેની ચાર બુદ્ધિઓ અતિ સોહામણી છે, તેના વિશાળ વક્ષઃસ્થળ ઉપર રત્નોનાં આભૂષણ અળકી રહ્યાં છે, તેની કંઠે ઝીણી ઝીણી ધૂધરીઓવાળી કટિમેખલા મધુર રણકાર કરી રહી છે, તેના પગનાં નૂપુરની ધૂધરીઓ સુકોમળ અંકાર વ્યક્ત કરે છે, એવી અષ્ટાંગે શોભીતી દેવીના રૂપલાવણ્યનું હું શી રીતે વર્ણન કરી શકું? તેને હું ઉપમા પણ કોની આપું? શુદ્ધ કરેલા રસની મૂર્તિ અને સૌન્દર્યની સાક્ષાત્ ખાણ હોય એવી તે અલૌકિક વસ્તુ છે. તે સકળગુણયુક્ત છે. તેના મુખ ઉપર મધુર હાસ્ય રમી રહ્યું છે. તે જ્યારે બોલે છે ત્યારે અતિ કોમળ શબ્દો તેના મોઢામાંથી ટપકે છે. તે નારાયણી આદ્યદેવી બહુ-રૂપિણીની પેઠે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને ખેલ ખેલે છે. પંઢર-પુર નગરમાં તેનું ઘટસ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રેલોક્ય એ તેનો આકાશમંડપ છે. તેણે પોતાનો નવરાત્રિનો મહોત્સવ ચંદ્રભાગાને કિનારે આરંભ્યો છે. પોતાના ભક્તોનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે તે કૃષ્ણાળાઈ જોગેશ્વરી દેવી પધારી છે. તેત્રીસકોટિ દેવદેવીઓ અને આઠ કોટિ ભૈરવનો સમુદાય તેની આસપાસ ઉતારે છે અને તેના ઉપર મંત્રપુષ્પાંજલિ વરસાવે છે. નારદ, વૃંધરા અને ગંધર્વો ત્યાં

મહાઆનંદ સહિત ગીતવાદનૃત્ય કરે છે. તુકારામનો બંધુ કાન્હિયો જે તે દેવીની ચરણરજા ઉપર તે આ મહોત્સવનું વર્ણન કરે છે.

૩૯૯૨-એ બાઈ! તું સાંભળ, હું તને કાંઈક શુકન કહી સંભળાવું છું. જો તું ભગવદ્ભજનના કામમાં બિંધવા પડીશ તો તારી ખૂબ દુઃશા થઈ જશે; એટલા માટે તું શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં ભગૃત રહેજે. હું જે તને સંક્ષેપમાં એક શબ્દની અંદર કહી રાખું છું તેને તું માન્ય કરજે. માફ કહેણ એવું છે કે સારા લોકોને તેમાં સમજણ પડતી નથી. હું એકલોજ તારા જીવના ખરેખરા મર્મભાગની-બિંડા ખૂણાઓચરાની ગુહ્ય વાત કહી રાખું છું તે તું સાંભળ, તું એક શ્રીહરિમાં ભાવ સ્થિર કરીને રહે અને મારા હાથની સાથે તારો હાથ મેળવ. તને ઉત્તમ ગૃહસંસારમાં સ્થાન મળ્યું છે. અહીં કોઈને કોઈ પણ જાતની ક્ષણપ્રાપ્તિનો સંભવ નહિ હોવાથી એ બધુંજ મિથ્યા આભાસ જેવું છે એમ જાણવું. તારા હાથમાં તો એક ક્ષણ એવું છે કે જે દૃઢ શ્રદ્ધા અને એકનિષ્ઠ ભાવ દ્વારા મળી શકે છે. એટલા માટે તું ભલે ચારે વેદ અને અઢારે પુરાણની મહદ લક્ષને તારા પોતાના ભાવને ભગૃત કર અને તેના દ્વારા તું તારું કાર્ય સિદ્ધ કરાવી લે. હું કહું છું તે પ્રમાણે તું એ કામની બરાબર પૂઠ લે. દ્રવ્ય અને તેની પાછળ ભટકનારૂં ચિત્ત એ બેના પ્રતિ તું લક્ષ પડેલીશ નહિ. આવું કરવાથી તારું સૌભાગ્યકંઠસુ અખંડિત રહેશે અને તું તારા નિજાત્મપતિનું સુખ ભોગવીશ. ભગવદ્દેવી તો પહેલેથીજ તારી કુળદેવી તરીકે તારા વંશની સાથે લાગુ થઈ ગયેલીજ છે. તેને તું વિસારી દે છે તેથીજ તને પેલું ક્ષણ મળતું નથી. આટલી મૂળ વાત તું ભૂલી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે ભગવદ્દેવી તને કહેવડાવે છે કે તું સુખપૂર્વક રહે અને માફ સ્મરણ કરતી જા. મારા જે જે ભક્તો તારી પાસે આવે તેમનો તું સત્કાર કરજે.



૩૯૯૩-દેવ એ સંત છે અને સંત એજ દેવ છે; અને દેવની મૂર્તિ એ એક નિમિત્ત છે. આ હું તમને ખૂબ ભાવ સહિત કહું છું, એમ જાણીને સૌએ આ વાત લક્ષપૂર્વક સમજી લેવી. નિરાકાર સ્વરૂપની અંદર બધુંજ શૂન્ય છે અને સગુણ સ્વરૂપમાં સૌની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સગુણસ્વરૂપ એ નગદ નાહું છે અને તેનું સેવન કર્યાથી મનની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે.

૩૯૯૪-નારદ હરિની માયાનો પાર પામી ન શક્યા તેથી તેમણે દેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એકની માગણી કરી. તે ઘડીએ દેવ નારદની સ્ત્રી થઈ ગયા અને નારદી નામ ધારણ કર્યું, વળી તેમને પેટે સાઠ સંવત્સર સંતાન થઈને અવતર્યાં. હરિ એવા અપણ છે કે, કોઈ તેમને પકડી શકતું નથી, કોઈને તેમની લીલામાં સમજણ પડતી નથી અને સમગ્ર ત્રિભુવન તેમના વડે પરીપૂર્ણ છે. દ્વારકામાં તેમણે જ્યારે રામરૂપ ધારણ કરીને હનુમાનને દર્શન દીધું, ત્યારે તેમણે ગરુડ અને સત્યભામાના બળ અને રૂપનો ગર્વ ઉતારી નાખ્યો અને બેઠેને શરમાવી નાખ્યાં. દ્રૌપદીના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો કે, આટલા બધા ઋષિઓનો સત્કાર કેવી રીતે કરી શકાશે? આશ્રમમાં એટલી સામગ્રી તો છે નહિ! તે ઘડીએ દેવે કૃપાના ડીચ વડે તેની લાજ જાળવી. એક વાર અર્જુને સેતુબંધને જોઈને મારુતિની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે એના કરતાં તો બાણુનો સેતુ વધારે ટકાઉ થઈ શકે. આ સાંભળીને મારુતિએ તે સેતુને લાંગી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. દેવે તેમની બેઠેની જીદનું ખંડન કર્યું અને મહાભારતના સુદ્ધ વખતે મારુતિને અર્જુનની ધ્વજા ઉપર લાવીને બેસાડી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ એવા છે કે જેમનામાં તે ભાવ-ભક્તિ જીએ છે તેમના પ્રતિ તે સત્વગુણી થાય છે અને હુજનોનો નાશ કરે છે. આમ તે અનેક પ્રકારની કીડાઓ સ્વચ્છંદે કરે છે.

૩૯૯૫-અરે ઓ દેવના દેવ! તું કૃપાળુ છે અને ઉદાર પણ

છે. ત્યારે હવે હું તારે સામે મોઢે પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને તાર સાથે બાબડી બાંધું છું. હવે તું કહે બોધજી કે તું મારી આગળ થી કંઈ રીતે નાસી જવાનો છે? તારે નાસી જવાનો મેં એક પણ રસ્તો રહેવા દીધો નથી. મેં મારા તમામ પ્રપંચને તોડીફાડીને બાર ગાઉ ફગાવી દીધા છે. મેં મારી તમામ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને ત્યારે બાબુએથી ઘેરી લઈને તેમને સર્વને તારી પાછળ પાછળ દોડતી કરી દીધી છે; માટે હવે તું સ્વરૂપની અને દેહાહંકારની વાતો કરવાનું ભૂંટી જજે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા મને તારા ચરણની સાથે એવી ચૂક લેરવી દીધી છે કે, તારી અને મારી વચ્ચે તૂટ પડે તો પણ કશી હરકત નથી.

૩૯૯૬-હે પંઢરીનાથ! હું તમારા ચરણ ઉપર માફ મસ્તક મૂકીને તમારા કાલાવાલા કરૂં છું. આટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળોજ સાંભળો. મને એવું મન થયા કરે છે કે જાણે હું બધા વખત તમારા ચરણની પાસેનો પાસેજ બેસી રહું. એટલા માટે તમને જગ્યાની તંગાશ પડે તો પડવા દો. થોડુંક સહન કરવું પડે તો કરી લો; પણ મને બેસી રહેવા બેટલી થોડી જગ્યા કાઢી આપો. હે પંઢરીનાથ! મારામાં ભાવભક્તિ હોવા ન હો, પણ હું ગમે તેવો છું તોય તમારા ચરણનું ચરણ માગતો આવ્યો છું, એમ સમજીને મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ વડે જુઓ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તમારો ગાંઠાઘેલો, નાનો, અજ્ઞાન બાળક છું, એમ જાણીને તમે તમારા નામની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર મારા ભવબંધનને કાપી નાખો.

૩૯૯૭-હે દેવરાજ! મારો દેહ અત્યંત મલિન થઈ ગયો છે, પણ તારા નામસ્મરણને પ્રતાપે તે ફરીથી શુદ્ધ થયો છે અને તારા ઉપરના પ્રેમને લીધે મારું ચિત્ત પણ ધોવાઈને સાફ થઈ ગયું છે. વૈરાગ્યને લીધે બધુંજ નષ્ટ થઈ ગયું છે અને પ્રારબ્ધની સાથેનો

મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારા ચરણ ઉપર મારું શરીર મૂકી દઇને હું તરી ગયો છું.

૩૯૯૮-આજે મને પરમાનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો આનંદ આવી મળ્યો છે. વેદની શ્રુતિઓ પણ જે સ્વરૂપને સમજી શકી ન હતી, તે એક ગોવિંદના નામસ્મરણની મદદથી મારા હાથમાં આવી ગયું છે. હું વિઠાળારાયનો ગાંડિયો છોકરો છું, તેથી મને તો મદાકાળ આનંદ ને આનંદજ છે. હું તેથી કરીને મોઢથી તેમનું નામકીર્તન કરું છું અને તાળીઓ વગાડીને નૃત્ય કરું છું. આવું કરીને હું તે ગોવિંદને રિજાવું છું. મારે મન સદાકાળ આવા આનંદની દિવાળીજ આલી આવે છે અને આવો પ્રણવ દેવ મારો મદદગાર હોવાથી, મારું અંતઃકરણ આનંદથી છલાછલ ભરેલું ને ભરેલું રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે જન્મમૃત્યુનો ભય રહ્યો નથી. સનકાદિક સતો એ મારી ચર્ચાનો પ્રિય વિષય છે.

૩૯૯૯-ઓ મારા જીવ ! તું 'રામકૃષ્ણ મુરારિ' એ બીજ-મંત્રનો સદાકાળ ઉચ્ચાર કરતો રહેજે. આ સાધના તારાંતમામ ઇષ્ટકાર્યોની સિદ્ધિ કરાવી દે એવી છે. તારે તો ફક્ત મોઢથી ગોપાળના નામનું સ્મરણ કરતા રહેવાનું છે. એ સિવાય મત, ઉપવાસ, વનવાસ અને ચાર બાળુએ છાણાંની ભટ્ટીઓ અને માથા ઉપર ખેપારનો સૂરજ રાખીને પંચાગ્નિ તાપવાની કષ્ટકારક ક્રિયા, એ પૈકી કશુંજ કરવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, નામસ્મરણ તો વગર પૈસાનું સાધન છે. એમાં કશો ખર્ચ કરવો પડે એવું છે નહિ અને તે છતાં તે સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું છે અને કોટચવધિ યજ્ઞયાગના સારરૂપ છે.

૪૦૦૦-હરિકીર્તનની સમાપ્તિ કરતી વખતે 'જય જય વિકૃલ' 'જય.જય વિકૃલ' એવું કહીને જે નામસ્મરણ કરશે, તે નામસ્મ-

રણુજ તેનાં સર્વ શુભકર્મના કળરૂપ બણુજો. સરળ મનથી વાણી દ્વારા નામસ્મરણ કરતા જવું. જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં બેસીને ચિત્તને સાવધાન કરી દેવું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આવું કરશે તેનો સંસાર અને તેનો જન્મ બેઉ સફળ થયાં અને તેના સધળા શ્રમની સાર્થકતા થઈ ગઈ બણુવી.

૪૦૦૧-હે મનુષ્યો! જ્યાંસુધી તમારી પોટલીમાં નામસ્મરણને ધાંધી નહિ લો, ત્યાંસુધી તમારાથી રસ્તા ઉપર એક ડગલું પણ લરી શકાવાનું નથી. તે જો તમારી પાસે નહિ હોય તો જન્મ-મૃત્યુના રસ્તા ઉપર ઊભા રહીને તમારે ભીખ માગવી પડશે અને તમારા શરીરની દુર્દશા થઈ જશે. અરે! તમે આવી રીતે મારાતારાની લાંજગડમાં ન પડતાં નિત્ય રામનામનો ઉચ્ચાર કરતા બહો. કોઈને હું કહું છું કે, “ભાઈ! તમે નામસ્મરણ કરો.” ત્યારે તે મને જવાબ દે છે કે, “હું નામસ્મરણ કરવા બેસું તો પછી મારાં ખાયડીછોકરાનું શું થાય? તમે તેમને રોટલા અવડાવવાના છો?” ત્યારે હું તેને ફરીથી કહું છું કે, “જો તમે નામસ્મરણ નહિ કરો તો થમના હાથમાં સપડાઈ જશો અને ચોરાશીલક્ષ યોનિ-ઓમાં ભટકવું પડશે તેનો તમે વિચાર કર્યો છે?” તુકારામ કહે છે કે, જેના મોઢામાં રામનામ નથી તેણે આત્મહત્યા કરી એમજ બણુજો. તે તો ખરો નક્કર અધેડાજ છે.

૪૦૦૨-પચ્ચરની નાવડીમાં બેસીને કોઈ નદી પાર કરવા નત્ય અને ડૂબી મરે તો તેને કાઢવાને સારૂ કોણ પાણીમાં ડૂબડી મારવાનું હતું? પતંગિયું હીવાની આળ ઉપર તૂટી પડે છે અને બળી મરીને પોતાના જીવનની વ્યર્થ ખુવારી કરે છે. અર્યા ભાઈ! તું પણ તેવી રીતે આત્મઘાત કરીશ મા. કોઈ માણસ બાણીજોઈને મોમલ ઘોળીને પી નાશ અને પછી જ્યારે પ્રાણ જવાની વેળા

આવી લાગે ત્યારે કોઈને કહે કે, “અટઅટ વૈધને તેડાવી મંગાવો”  
પણ તે ઘડીએ વૈધ આવીને શું કરવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે,  
ત્યાંસુધી તમારા ઉપર ચમના ફૂતનો હાથ પડ્યો નથી ત્યાંસુધી  
તમે સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરી લો.

૪૦૦૩-અરે! તું ‘વિકૃલ’ ‘વિકૃલ’ કહીને જેના નામના  
ધાંટા પાડે છે તે વિકૃલને વિષે તું કાંઈ જાણતોજ નથી. એટલા  
વાસ્તે હું તને કહું તે સાંભળી લે. તારા દેહરૂપી ધરની અંદર જે  
તને વિચાર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તેનો તું ઉપલોગ કરજે. ‘વિકૃલ’  
‘વિકૃલ’ ખોલવું, દ્વાદશ તિલક કરવાં, ગળામાં કંઠીઓ અને  
માળાઓ પહેરવી, હાથમાં દેવપૂજની સામગ્રીની ટોપલી લઈને  
ફરવું, આવા આવા ઢાંગધતુરા કરીને તું દુનિયાને ઠગતો ફરે છે;  
કારણકે તારામાં સાચા ત્યાગનો ઉદય થયો નથી. પોતાને કાંઈક  
દક્ષિણા મળે તેટલા વાસ્તે તું લોકોની આગળ હાથ ધરતો ફરે  
છે અને લોકોએ મંદિરમાં બેસાડેલા પથરાઓની પૂજા કરીને તું  
સાધુપણનો ઢાંગ સોને ખતાવે છે. તું મોઢેથી ‘વિકૃલ’ ‘વિકૃલ’ કરે  
છે, આખે શરીરે રાખોડી ચોળે છે અને જાણે તું કોઈ મોટો સિદ્ધ  
મહાત્મા હોય એવું પાખંડ મચાવે છે; પણ તારી ગરદન તો વાસ-  
ના વડે ખંધાઈ ગયેલી છે તે તું કેમ જોતો નથી? આવા લોકોને  
કાળ ગળી જાય છે અને ફરી ફરીને ઓકી કાઢે છે. તું ‘વિકૃલ, વિકૃલ’  
ખોલે છે અને કાઢવમાં મોઢું ઘાલીને જિંઆ ટાંટિયા કરીને જિંધે  
માથે ભક્ષો રહે છે, પણ તેથી તને શું સુખ થાય છે તે કહે? જીલદું  
તેથી તારે દુઃખ વેઠવું પડે છે અને મૂઝા પછી તને નરકની પ્રાપ્તિ  
થશે તે તો વળી નફામાં. આમ છતાં પણ તું આ બધાં પાખં-  
ડને છોડતો નથી. તું નાના પ્રકારનાં ભજનિયાં રાગોટીને રાંઠા,  
છાકરાં અને લોકોને ભોગાં કરે છે, તેમની આગળ તું નાના પ્રકારના  
વેશ ભજવે છે અને પોતાના શરીરને કષ્ટ આપીને તું તેમની

આગળ પૈસા માગતો કરે છે. હે વિઠ્ઠલ ! બધા લોકોમાં તું ધણો બળવાન છે એવું લોકોને જણાવવા માટે તું બબર વચ્ચે એકાદ દુકાનની સામે બિલો રહે છે અને મોટા મોટા બરાડા પાડીને લોક લેગા કરે છે. પછી સૌની આગળ તું તારું માથું અને પેટ ફૂટવા મંડી જાય છે અને એમ કરીને તારી જાતને તું તારે હાથેજ દુઃખ દઈને જૂઠી પીડા વહોરી લે છે. આવાંતેવાં જૂઠાં પાખંડમાં કેટલા બધા લોકો ફસાઈ ગયા છે ! સંન્યાસીઓ, ગોસાંઈઓ નાના પ્રકારના વેશ લે છે, માથાં મૂંડાવે છે, પણ તેમનાં અંતઃકરણમાં માયાનું રાજ્ય ચાલે છે અને તે જેમ નચાવે તેમ તેઓ નાચે છે. તેઓ જેવો વેશ લે છે તેવાં તેમનાં આચરણ ન હોવાથી તેઓ બહુ તો ચોતાના દેહનેજ કદ પહોંચાડી શકે છે. માટે આવાં ધૂળ જેવાં નાના પ્રકારનાં પાખંડ કરવાનું અને ઢોંગપતુરા કરવાનું છોડી દેજો. તેમને બદલે કસ્તૂરી-અંદન જેવી ગુણવાળી અને સાચી પરમાર્થની વસ્તુને ચહુણ કરજો. તેમ કરવાથી તમને આનંદરૂપી સુગંધની પ્રાપ્તિ થશે. તમારી મારફતે ખીજા લોકોને પણ તેવા આનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને એ રીતે તમને ભારે યશ અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે. આવું ન કરતાં ઉપર કહ્યા તેવા ઢોંગ કરશો તો તેથી તમારી દુર્દશા સિવાય ખીજું કશુંજ પરિણામ આવવાનું નથી અને તેથી તમારે દુઃખ વેઠવું પડશે એમાં પણ કશો સંદેહ નથી. આવાં પાખંડ કરનારાઓમાં બુદ્ધિબળનો અભાવ હોય છે. તેથી કરીને તેમની પીઠ ઉપર દુઃખનો બોલો લદાતો રહે છે અને આખરે તેમનાં મોઢાં કાળાં મેશ જેવાં થઈ જાય છે. આ બધી ફજેતી થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેઓ ભુલ અને જનનેન્દ્રિયના ગુલામ થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જે કંઈ કહું તે તમે સાંભળો અને તમને દુઃખના ખાડામાં ઘસડી જાય એવી મૂર્ખતાભરેલી ચેષ્ટાઓ કરવાનું માંડી વાળો. તમને સુખેચ્છાની ખરેખરી ભૂખ

લાગી હોય તો ચાલો, આપણે શુદ્ધ પરમાર્થનું લોજન કરીએ. તે લોજનથી તમને સદાની શાંતિ થઈ જશે અને પછી તમે ઉપર ઉપરના જેટલા આજ્ઞા કરશો તેટલા શોભશે.

૪૦૦૪-અરે મારા ભાઈઓ આરંભમાં હું શ્રીગુરુના ચરણ ઉપર મારું મસ્તકે નમાવું છું અને ગણપતિને નમસ્કાર કરું છું. તેમનું આવું દાસ્ય કરવું એ મારો ઉત્તમ ટેક છે. તેમના કૃપા-પ્રસાદ વડે હું હરિહરનાં પરાક્રમેનાં ગીત ગાઈ શકીશ. પરાપૂર્વથી આલતા આવેલા વહીવટ પ્રમાણે હું કગલાં ભરું છું. હરિનામરૂપી અમૃતનું તમે સૌ સાધકો સેવન કરો. તે પ્રેમામૃત સૌ શીતળ પદાર્થોમાં પણ શીતળ છે, પાતળામાં પાતળું છે અને મધુર રસથી ભરેલું છે. સૌ ભાગ્યવાન મનુષ્યોએ તેનું સેવન કરવું જોઈએ. પ્રથમ તો મનમાંથી સ્વમાન, લાજ, અભિમાન એ બધાને વાળીઝાડીને કાઢી નાખો અને પછી અંતઃકરણમાં ધ્યાન ધરો. જેમને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે આવું કાચું કરીને તે દ્વારા પોતાના સામર્થ્યનો દેખાવ કરવો એ ઉચિત છે. કાળ તમને એક ધડીવાર જેટલી પણ છૂટછાટ આપવાનો નથી. તે તમારા ઉપર હું ભલો કરવાને સારું ટાંપીને બેઠો છે, તેનો દાવ તમે સાચવી લેજો. એનો અર્થ એ કે તમે શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપ વિઠાનારાયમાં તમારી ભાવલક્ષિતને સ્થિર કરી દેજો અને મોઢેથી 'હરહર મહાદેવ' એવી ગર્જના કરજો. પરમ્પૂર્ણ માતા સમાન ગણજો અને પરાયા દ્રવ્યના ભણી મનને લલચાવા દેશો નહિ. પોતાના સ્વામીના કામને અર્થે પોતાની જિંદગીને જે તરણા સમાન ગણે છે તેનેજ હું ખરેખરો શસ્ત્રીર કહીશ. તમારા શરીરમાં બળ હોય તો તેનો પરાપકારને અર્થે ઉપયોગ કરજો. આ બધો પ્રપંચ મિથ્યા છે એવું મન ઉપર ઠસાવતા રહેજો. સંસારસમુદ્રને તરી જવો હોય તો જે સત્ય હોય તેજ મોઢેથી બોલજો અને મનુષ્યજન્મ પામ્યા છો તો હવે આજસ

કરીને તેને એળે જવા દેશો નહિ, એવું હું તમને કહું છું. એકાદશી અને સોમવાર એ બે વ્રત તો તમારે કરવાંજ. તે દહાડે દેવનું પૂજન કરવું, હરિકથા કરવી, જાગરણ કરવું અને નામકીર્તન કરતાં કરતાં આનંદ સહિત નૃત્ય કરવું એમાંજ ઘણું પુણ્ય રહેલું છે. આટલું કરશો તો પછી તમારે પુનર્જન્મનો ભય રાખવો નહિ પડે. સતોનો સમાગમ કરવો એ ઉત્તમ છે. તેમ કરવાથી તમારી શ્રેષ્ઠ કીર્તિમાં વધારો થશે. સંતસમાગમ કરીને વાસનાનો બોલો ઉતારી નાખવો અને ઉત્તમ માર્ગે ચાલવું. તુકારામ કહે છે કે, હું પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના માર્ગે ઉપર કાવડિયો થઈને કાવડ વહેવાનું કામ કરું છું. મારી કાવડમાં ભજનના ઘડા ભક્તિરસથી ભરીને મેં મૂકી રાખ્યા છે. તેની મીઠાશ રોજરોજ વધતીજ જાય છે. આ રીતે હું દેવની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ લઈ બેઠો છું.

૪૦૦૫-અરે લાઈઓ! સારા સારા રસ્તા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે હોઠોને અજનું દાન કરનારાં અન્નસત્રો સ્થપાઈ ગયાં છે. ત્યાં જ જાય તેને મરણમાં આવે તેટલું અને મરણમાં આવે તે પદાર્થનું લોજન કરવાનું મળવાથી તેમની સૌની ઇચ્છા તૃપ્ત થઈ જાય છે. ત્યાં જ ગયા તે બધા તૃપ્તજ થઈ ગયા છે. એ અન્નસત્ર સાક્ષાત્ સદાશિવને હાથે સ્થપાયેલું હોવાથી તેનો અન્નભંડાર કદી ખૂટે એવો સંભવ નથી, પણ તેનો લાભ લેનારાઓ પોતે શુદ્ધ હોવા જોઈશે. તે માટે સૌએ શુદ્ધ ભાવ સહિત કથ્યાણકારક 'હર હર' એવા નામનો ઉચ્ચાર સદાકાળ અને સર્વત્ર કરતાજ રહેવું. આ નામ કદી વ્યર્થ જતું નથી. તે ચારે વેદનું સાક્ષી છે અને છતાં તેનાથી વેગળું છે. એ નામ કોઈને પોતપોતાના મતના બળ વડે નાચવા દેતું નથી. એ નામ અણુરેણુની અંદર પણ સાક્ષીભાવે રહેલું છે. મહદાકાશ અને મહત્તરવથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે સૌએ 'હર હર' એ નામનો ઉચ્ચાર કરવો. આ હરિનામરૂપી રસોઈ સોતું



પેટ ભંરાય એટલી ગંધી બનાવી રાખી છે. તે નામ વિશ્રાંતિદાયક અને કદમ્પતરુની જેમ શીતળ છાયા આપે એવું છે. સઘળા વર્ણના લોકો તેનું એકસમાન રીતે સેવન કરવાના અધિકારી છે. સૌને માટે તે લાભદાયી છે. એટલા માટે સૌએ ‘હર હર મહાદેવ’ એવો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરવો. તુકારામ કહે છે કે, હું હરિનો સેવક છું અને ઢાંડી પીટવાનો મારો ધંધો છે; તેથી હું સૌને પોકારી પોકારીને કહું છું કે, પર્વતના શિખરની નીચે આવેલા મહાદેવનાં દર્શન કરવાને સારૂ આ ચૈત્રમાસ એ અતિ ઉત્તમ પર્વ છે; માટે તમે સૌ ત્યાં જાઓ. ત્યાં જઈને આપણે ગંધા લેગા થઈને મહાદેવને સાધ્વીંગ નમસ્કાર કરીશું.

૪૦૦૬-અરે ભાઈઓ ! જે કોઈ પોતાના દેહના પ્રતિ ઉદાસીન રહે છે અને નિત્ય દેવનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જેઓ તીર્થને રસ્તે પર્યટન કરે છે અને જેઓ તીર્થોને પોતાના ગામની ભાગોળે તાણી લાવે છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. સંતોનાં વચન ઉપર જેમને વિશ્વાસ છે અને જેઓ મન, વાણી અને કાયા વડે ભાવ સહિત પોતાના સદ્ગુરુની સેવા કરે છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. જે પોતાનાં માતાપિતાનું સારી રીતે પોષણ કરે છે અને સદા સત્ય વચન બોલે છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. જે બીજાનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરીને તેમની ભૂખતરશનું નિવારણ કરે છે, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જે બીજાના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને જે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે તે પુણ્યવંત નરને હું નમસ્કાર કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ પોતાને શ્રીહરિનો દાસ કહેવડાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું અને તેનામાં મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૪૦૦૭-અરે ભાઈઓ ! જે લોકો આ કળિકાળમાં ક્રિયાકર્મ

હીન બનીને બ્રહ્મ થઈ ગયા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું મેં બીજાં બંધુઓને જોડ્યું છે. એવા લોકોને ખરે રસ્તો વાળવાને માટે તેમનાં મોં ઉપર ચૂંકવું પડે તો ચૂંકવું અને તેમના અવગુણોને જાહેરમાં મૂકી દેવા. એમ સમજીને હું પણ તેમની અપકીર્તિની કથા ગાઉં છું. તેઓ પોતાનાં માળાપનો ભાવ પૂછતા નથી અને ખાચડીનું શુભામી કરે છે. તેમને ખારણે કંઈ માગવા આવે તો તેને તેઓ મૂકી અન્ન આપવામાં સમજતા નથી. જો તેઓ જરાતરા વિદ્ય ભણ્યા હશે તો તેનો ઉપયોગ તેઓ બીજા લોકોની જોડે વગર ખપનો વાદવિવાદ કરવામાં જ કરશે અને વાદવિવાદમાં સામાન્ય લોકો પાડવાને સારૂં સાચું જૂઠું ભરડી મારશે. ગામનાં દેવમંદિરમાં જઈને દેવતાઓને તેઓ કદી નમસ્કાર કરતા નથી અને ઘેર આવેલા અતિથિ-પ્રાણીઓને તેમનાથી સત્કાર થતો નથી. બધે વખત તેમને મોઢે સંતસાધુની નિંદાજ થાય છે અને દેવનું સ્મરણ તો તેમનાથી સ્વપ્નમાં પણ થતું નથી. કદાચ તેમના હાથમાં ચાર પૈસા આવી ચડ્યા તો તેમને લોયમાં દાટી મૂકશે, પણ દાનધર્મ કરવાનો તો તેમને કદી વિચાર આવશે જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ સંતોનો વેશ ધોરણ કરીને ફરે છે, પણ ભક્તિભાવમાં મનને લીન કરીને દેવને અથવા સંતોને નમસ્કાર કરતા નથી.

૪૦૦૮-અરે ભાઈઓ! ગંગાજળ બીજા સાધારણ પાણી જેવું નથી, વડપીપળાનાં ઝાડ બીજાં ઝાડના જેવાં નથી, તુલસી અને રુદ્રાક્ષની માળા બીજા માળાઓના જેવી નથી; એ બધાં પ્રત્યક્ષ શ્રેષ્ઠ દેવરૂપજ છે. સમુદ્ર બીજા નદીઓના જેવો નથી અને જેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે એવાં શિવલિંગ સાધારણ પથરા સમાન નથી; તેવી રીતે સંતો પણ સામાન્ય મનુષ્ય સમાન નથી. તેઓ આખા જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. નેતરની સોટી બીજા સોટીઓના જેવી નથી, 'સાતુ' નામનું ધાન્ય બીજાં ધાન્ય જેવું નથી.

રીતે 'રામ' નામના જે અક્ષરો એ કાંઈ સામાન્ય અક્ષર જેવા નથી. ચંદ્રસૂર્યની ગણના તારામંડળમાં થતી નથી, મેરુપર્વત ખીજ પર્વતોના જેવો સામાન્ય પર્વત કહેવાય નહિ, વાસુકિનાગની ખીજ એરી સાપમાં ગણના કરાય નહિ—તે તો દેવના અંગ સમાન છે, ગરુડને ખીજાં પંખીઓની કેાટિમાં મુકાય નહિ અને નંદિકેશ્વરને ખીજા બળદના જેવો કહેવાય નહિ; તેજ પ્રમાણે કલ્પતરુને સાધારણ બાડ કહેવાય નહિ અને કામધેનુને ખીજા ગાયોમાં ગણાય નહિ. શ્રીહરિએ જે કૂર્મ અને વરાહનો અવતાર ધારણ કરેલો તેને ખીજા કાચળા અને ડુક્કરની સાથે સરખાવી શકાય નહિ, લક્ષ્મીને સામાન્ય સ્ત્રીની કેાટિમાં મૂકી શકાય નહિ; મહાવસ્ત્રને સામાન્ય કપડાની જોડે સરખાવાય નહિ, પારસમણિને એક જાતનો પથરો કહેવાય નહિ; પણ એ બધાં તો સગુણ દેવના અંશ છે. સોનું ખીજા ધાતુઓના સમાન નથી, મીઠું રેતીના જેવું નથી, મૃગચર્મ અને વ્યાઘ્રચર્મ એ કાંઈ આમડામાં ન ગણાય, માતીની તુલના ગોરમટીની સાથે ન કરાય, હીરાની સરખામણી રેતીના કણની સાથે ન કરી શકાય અને જીવ એ દેવનો અંશ છે—તે આપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે ખીજાં સગાંવહાલાંની સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે નહિ. દ્વારકા એ ગામ ન કહેવાય, રણછોડ-જીની મૂર્તિને મૂર્તિ ન કહેવાય, ગોમતી તીર્થને ખીજાં તીર્થની કેાટીમાં ન મૂકાય; કારણકે તેમનું દર્શન કરવાથી તો જીવનો મોક્ષ થઈ જાય છે. હુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણે સોળ હજાર એકસો ને આઠ સ્ત્રીઓની સાથે લોગ કર્યો પણ તે ખીજા લોગીજનોના જેવા ન કહેવાય. વળી શંકર સ્મશાનમાં રહે છે તેથી તે ખીજા વેશધારી જોગીઓના સમાન ન ગણાય. પાંડુરંગનું મેં શરણ લીધું તેથી આ પ્રસાદ મને તેમની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો છે.

૪૦૦૯—આરામાં સકામતા તો હવે રહી નથી, હું પૂરો નિ-

ધકામ થઈ ગયો છું. તેથી હું નથી પુરુષ અને નથી સ્ત્રી. વળી મારૂં તારૂં પણ મારામાંથી નીકળી ગયું છે અને મને પરપુરુષનો મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બધું વૈષ્ણવોની સત્સંગતિનું ફળ છે. તે પરપુરુષની સત્તા મારા ઉપર એવી જામી ગઈ છે કે, મારા મોઢામાંથી વારેઘડીએ ‘હરિ ગોવિંદ’ એવો ઉચ્ચાર નીકળી જાય છે. તે સાંભળીને મારાં સર્ગાવહારાં ખિજવાય છે, મારી મશ્કરી કરે છે અને મોઢે વસ્ત્ર દઈને હસે છે. મારો વેશ જોઈને પણ લોકો ખીંચે છે અને મને અભાગિયો અને અપશુકનિયો ગણીને ઠેાંઠ મારે મોઢું જોતું નથી. ભીમા નહીને કિનારે ઠેઠે હાથ દઈને પંઢરીરાય ભજા છે, તેમના ઉપર હું આસક્ત થઈ ગયો છું. તેમનામાં મારા ભાવને સમર્પિત કરી દઈને હું મારી ન્યાતબતથી વેગળો થઈ ગયો છું, સંસારની ચિંતાને પણ મેં મારા માથા ઉપરથી દગાવી દીધી છે અને જીવશિવનું એકય થઈ જવાથી મને મારા દેહભાવની પણ ગરજ રહી નથી. જેમની પ્રુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમની હું સેવા કરું છું અને મારા ધણીની સરખામણીમાં ખીજું બધું જ જૂઠું છે એમ સમજીને હું ભક્તિભાવ સહિત નૃત્ય કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અલ્યા ! તું તારૂં દેહાભિમાન ફેંકી દે અને પછી તું નિર્લજ્જ જાનીને નાચવા માંડજે. મારે કામકાજ તો કર્યું રહ્યું જ નહિ, ઐટલે હવે મારા સુખમાં કશી મણા રહી નહિ.

૪૦૧૦-જે ઠેાંઠ ખીજીને ઉપદેશ કરે છે, પણ તે પ્રમાણે પોતે વર્તતા નથી તો તેથી તેનો મૂડો મૂંઠાવ્યો ફેંકટ જાય છે અને લોકોમાં તેની હાંસી થાય છે. તે પ્રમાણે જૂઠા ચાખા કરવાનું છોડી દેવું અને પોતાના મનને તથા દષ્ટિને કાળૂમાં રાખવાં. પોતાનાથી જોડો પૂર્વે થઈ ગયા છે, તેવા સંતોનાં ચરિત્રનું રહસ્ય સમજવું અને તેમને પગલે પગલે ચાલવું. બહારથી સારોસારો વેશ ધારીને નિર્લજ્જ બને તેવા રહ્યા હશે તો

ખામ થઈ ગયો છું. તેથી હું નથી પુરુષ અને નથી સ્ત્રી. વળી મારું તારું પણ મારામાંથી નીકળી ગયું છે અને મને પરપુરુષનો મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બધું વૈષ્ણવોની સત્સંગતિનું ફળ છે. તે પરપુરુષની સત્તા મારા ઉપર એવી જામી ગઈ છે કે, મારા મોઢા-માંથી વારેઘડીએ ‘હરિ ગોવિંદ’ એવો ઉચ્ચાર નીકળી જાય છે. તે સાંભળીને મારાં સર્ગાવહારા ખિજવાય છે, મારી મશ્કરી કરે છે અને મોઢે વસ્ત્ર દંધને હસે છે. મારો વેશ જોઈને પણ લોકો ખીએ છે અને મને અભાગિયો અને અપશુકનિયો ગણીને કોઈ મારું મોઢું જોતું નથી. ભીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દંધને પંદરીરાય જીભા છે, તેમના ઉપર હું આસક્ત થઈ ગયો છું. તેમનામાં મારા ભાવને સમર્પિત કરી દંધને હું મારી ન્યાતજાતથી વેગજો થઈ ગયો છું, સંસારની ચિંતાને પણ મેં મારા માથા ઉપરથી ફગાવી દીધી છે અને જીવશિવનું ઐક્ય થઈ જવાથી મને મારા દેહભાવની પણ ગરજ રહી નથી. જેમની બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમની હું સેવા કરું છું અને મારા ઘણીની સરખામણીમાં ખીજું બધું જ જૂઠું છે એમ સમજીને હું ભક્તિભાવ સહિત નૃત્ય કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અહ્યા ! તું તારું દેહાભિમાન ફેંકી દે અને પછી તું નિર્લજ્જ બનીને નાચવા માંડજે. મારે કામકાજ તો કશું રહ્યું જ નહિ, એટલે હવે મારા સુખમાં કશી મણા રહી નહિ.

૪૦૧૦-જે કોઈ જીભને ઉપદેશ કરે છે, પણ તે પ્રમાણે પોતે વર્તતો નથી તો તેથી તેનો મૂંઝો મૂંઝાવ્યો ફાકટ જાય છે અને લોકો-માં તેની હાંસી ધાય છે. તે પ્રમાણે જૂઠા ચાળા કરવાનું છોડી દેવું અને પોતાના મનને તથા દંષ્ટિને કાબૂમાં રાખવાં. પોતાનાથી જોએ પૂર્વે થઈ ગયા છે, તેવા સંતોના ચરિત્રનું શુદ્ધ સમજવું અને તેમને પગલે પગલે ચાલવું. બહારથી સારોસારો વેશ ધારણ કરીએ, પણ જો અંદરના ચિત્તર જેવા ને તેવા રક્ષા હશે તો

આપણા વેશને અંખપ લાગશે. બહારના વેશ તો ફક્ત પેટ ભરવાના કામમાં બપના છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તે તારો ભાવ શુદ્ધ કર્યો હશે તો તો તે ઘણું સારું કર્યું; નહિ તો તારો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ બગડ્યા અને તારું આયુષ્ય એળે ગયું.

૪૦૧૧-અલી ઓ રાંડ ! તું દેહાભિમાનની અંદર શું જોઈને મૂંઝવાઈ મરે છે ? તેને તું ફગાવી દે અને ચાલ મારી સંગાથે. તારા દેહાભિમાનને રહેવાની જે જગ્યા હતી તેનો તો મેં નાશ કરી દીધો છે, તેથી તે તને ગાળો દે છે. હવે ગોવિંદ મને તેની ધૂન લગાડી દીધી છે અને એ રીતે તેમણે મારામાંથી હું પણાનો ભાવ ઠાલી નાખ્યો છે. આવું થવાથી હવે હું તેમનું નામ રહું છું અને આનંદથી નૃત્ય કરું છું. અલિ ! તારા અંતરમાં તો હજી પ્રેમનો ઊભરો આવ્યો નથી ત્યારે તું નકામા ઉપરઉપરના સૂકાસટ શબ્દ શા માટે બોલી મરે છે ? તું તારા મૂળ સ્વરૂપનું સ્થાન પ્રકટ કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, દેહ સંબંધી અભિમાનની ગાંઠને તમે છોડી દો અને તે બાબતની ચિંતામાંથી તમે મુક્ત થઈ જાઓ. એ વાત તમારે કાને નાખવાને સારું હું મારા હાથમાં ઢાલકી લઈને તેની દાંડી પીટતો રહું છું.

૪૦૧૨-માયા ઉપર જરા થણ બોલો હોય નહિ અને છતાં ભારથી દબાઈ ગયેલી અને કોઈએ બાંધી ન હોય છતાં બંધાઈ ગયેલી એવી આપણી શુદ્ધિ અહંભાવને લીધે દેહરૂપી પાડામાં આવેલા દેડવાડાની અંદર બેઠી છે. અલી બાઈઓ ! તમે મારી વાત સાંભળી લો. જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીની સેવા કરી જાણે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ જગ્યાએ સુખપૂર્વક રહે છે. આવી સતી સ્ત્રીને જોઈને તમને તમારો જાતને માટે શરમ કેમ નથી આવતી ? કોઈ કાંઈ બોલે નહિ છતાં ચિંતા કરવી, કોઈએ મારી ન હોય છતાં નાસી

જવું, ધણીની સાથે સૂવી વળતે તેના ઉપર પ્રેમનો ઉમળકો ન આણવો, એ બધાં અપલક્ષણ છિનાળ રાંડમાં જેવામાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ જેમને દેખાતા નથી તેથી જેઓ છતી આંખે આંધળા છે, દેવનો મહિમા જેમને કાને સંભળાતો નથી તેથી જેઓ છતે કાને બહેરા છે અને મોઢે હરિનામ નહિ હોવાથી જેઓ ધણા વાચાળ હોવા છતાં મૂંગા છે, એવા કેટલા બધા લોકો નર-કના મહેમાન થઈ ચૂક્યા છે !

૪૦૧૩-અલી ઓ ગાઈ ! ચોટલો ગૂંથીને, આંખોડો વાળીને આંખોમાં કાજળ આંજીને ચાલ આપણે બજારમાં જઈએ. દીવાન પોતાના ઘરના આંગણમાં બાજકના ઉપર બેઠા છે, તેની આગળ આપણે ગોળ કુંડાળામાં નાચીએ. આપણા માથા ઉપર જે દેવું ચડી ગયું હતું તે પેલા સાહેબે ઉતરાવી દીધું છે તેથી હવે વારે-ઘડીએ ધક્કા ખાવાનું રહ્યું નથી. ત્યારે હવે આપણે બજારમાં દુકાને દુકાને આંટા મારવાની જરૂર શી રહી ? આપણે બધી મળીને આપણા એક ધણીની આગળ નાચ કરીએ તે શું ખોટું ? માટે ચાલો, આપણે સૌ તેમજ કરીએ. જે એકજ જગ્યાએથી આપણને સર્વ પ્રકારનાં સુખ આવી મળતાં હોય તો પછી નકામા ચાળા કરીએજ શા માટે ? તુકારામ કહે છે કે, એકતુંજ શરણ લઈને ચિંતા, માથા એ બધાંનો ક્ષય કરી નાખીએ અને તેની આગળ આપણી મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરીને તેની મદદ વડે આપણા મૂળસ્વરૂપના તરફ આપણે સૌ ચાંચ્યાં જઈએ.

૪૦૧૪-હું મારા હાથમાં દોરડું લઈને નાચવા તૈયાર થયો છું અને સૌ નટોમાં હું સૌથી વધારે શૂરો છું. આથી કરીને હું માયામોહનો ત્યાગ કરીને સંસારથી આવે જતો રહ્યો છું. એવું યવાથી હું આખા ત્રૈલોક્યમાં શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો છું. અલી-ઓ વિઘ-

ખાઈ માવડિ ! તું મારી સંગાથે ચાલ. સર્વ દેહ પંચભૂતાત્મક છે, પણ મંદિરના આંગણમાં મારો અને તારો મેળાપ થઈ ગયો છે એમ સમજીને તારા મનમાં કશી શુભ વાત દાખી રાખીશ નહિ. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં બ્રમણ કરતાં કરતાં આખરે હું ચાલ્યો ચાલ્યો તારા ઘર આગળ આવી બિલો છું અને તારા એક નામની ચિઠ્ઠી માગી લેવાને માટે મેં સમસ્ત સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો છે. લાજશરમ તો મારામાં રહ્યાંજ નથી અને કોઈનો પણ ભય તો મારા મનમાં છેજ નહિ. બ્રાંતિરૂપી વસ્ત્રને મેં ઉતારીને ફેંકી દીધું છે. આવી સ્થિતિમાં હું તારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ નૃત્ય કરું છું. હવે મારો દેહભાવ અવશિષ્ટ રહી શકેજ કેવી રીતે ? આખી દુનિયાએ મારો ત્યાગ કરી દીધો છે એવો હું કુભાંડી છું. હવે મારે કોઈની ગરજ નથી અને મારે કોઈની બે આંખોની શરમ રાખવી નથી. હું તારે પગે ખૂબ જોરથી વળગી પડીને મારા મનની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસેથી મને નામરૂપી ચિઠ્ઠી મળી એટલે સંસાર તો મારી આગળથી ઓગળી ગયો છે. તેથી હવે હું મારા જીવની જરા પણ પરવા ન રાખતાં મારો અને તારો પૂર્ણ મેળાપ કરી દઈશ.

૪૦૧૫-તમામ જાતનાં વ્યસનોનો ક્ષય કરીને અને સંગ-માત્રનો ત્યાગ કરીને હું તદ્દન નિઃસંગપણે નાચનારો નટ બન્યો છું. આથી કરીને હું સર્વત્ર એકસરખી રીતે દેવનેજ જોઉં છું. સર્વત્ર હુંજ વ્યાપી ગયો છું, તેથી હવે બીજા કોઈને હું આવવા દેવાનો નથી. હવે રામનામનું કીર્તન કરવું એજ એક કર્તવ્ય મારે માટે બાકી રહ્યું છે. એ સિવાય મારે બીજા કશાની ગરજ રહી નથી. દ્રવ્યની અને કુટુંબીઓની મારે હવે કશી તમા નથી, તેમ મને મારા જીવની પણ પરવા નથી. આ મારો દેહ હવે ખાલી ખોખો જેવો થઈ ગયો છે. તેથી હવે મારે તેને વસ્ત્ર વડે



ઢાંકવાની પણ શી જરૂર? હવે મારે લાજશરમ પણ કોની રાખવી? કારણકે હું આરે તરફ નજર કરું છું ત્યારે એક દેવના સિવાય ખીનું કોઈ મારી નજરે પડતું નથી. આખી દુનિયામાં મારી નજરે દેવના સિવાય ખીનું કોઈ છેજ નહિ. નાચનારા નટોની (વૈ-પ્રધુવલકતોની) સંગતિ પડે જગત મારી આંખ આગળથી અદ્-શ્ય થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી જગતનાથી આવો રહ્યો રહ્યો હું સુખી થઈ ગયો છું. એ આનંદને લીધે મારા શરીરનો વર્ણ પલટાઈ ગયો છે અને મારો દેહભાવ પણ પહેલાંના જેવો રહ્યો નથી. ત્યારે હવે મારે લોકોની લજ્જા, ભય, શંકા એવુંતેવું રાખવાનું કારણ જ શું? મેં મારો પહેલાંનો વેશ ફગાવી દીધો છે અને નવો વેશ ધારણ કર્યો છે, તેથી હવે મારો કોઈની સાથે કશો સંબંધ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેણે મને આ વેશ પહેરાવ્યો છે, તેના અનુ-ભવમાં રત રહીને હું લોકોની વચમાં ઐક્યભાવે રહીશ.

૪૦૧૬-મેં મારો સંસારજ નિર્મૂળ કરી નાખ્યો. એટલે હવે હું નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી. હવે તો હું લાજશરમને વેગળાં ફેંકી દઈને નિષ્કામ ભાવે લોકોથી અળગો રહું છું. હે રઘુરાય! તું હવે દોડતો આવ અને મને તારે ગામ તેડી જા. તારા સિવાય મારે ખીનું કોઈ સંજુ નથી અને વહાણું નથી. લોકોની નિંદા, કટાક્ષ-વચન, સર્ગાસ્વજનના તોછડા બોલ એ બધાંને હું તારે ખાતર સહન કરી લઉં છું. મારા સગા ભાઈઓથી પણ તારે લીધે મારે છેદું પડી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં લોકલજ્જાનો ત્યાગ કર્યો છે અને એવી રીતે આ સંસારના બજાર વચ્ચે રહ્યાં રહ્યાં પુષ્કળ લોકોના સમુદાય સહિત મને તું તારે ઘેર તેડી જા એવો સંદેશો મેં તને કહેવડાવ્યો છે.

૪૦૧૭-આજનો દિવસ તો મારે મનથી સોનાનો લાગ્યો છે.

ધન્ય છે આજનો શુભ દિવસ ! સતોની પંગતમાં બેસીને મને આજે ઉત્તમ સુવ્યવસ્થાપૂર્વક પરમાર્થનું ભોજન જમવાનો સુ-યોગ મળી આવ્યો. રામકૃષ્ણના નામસ્મરણથી મારામાં પ્રેમાનંદનો આવિર્ભાવ થયો છે અને તેમાં મારી વૃત્તિઓ મોહિત થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, આ ભગવતચિંતનરૂપી શિરામળ્ય ખૂબ સ્વાદિષ્ટ અને રસપૂર્ણ થયેલું હોવાથી મને તે રચિકર લાગે છે.

૪૦૧૮-હે રખુમાબાઈ ! તમે જરા મારે સાડે દેવની આગળ થોડી સિક્કારસ તો કરો. દેવને તમે કહો તો ખરાં કે હવે તુકાને કઈ વાતની ખાત્રી રહી છે કે જેથી મોડું કરો છો ? તેને સાડે વહેલા વહેલા તેડું મોકલાવોને ! ફક્ત એકજ કોળિયા અન્નની ઇચ્છા રાખીને હું વાટ ભેતો બેસી રહ્યો છું એમજ સમજ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમનું દાન દઈને મારો સંદેશવાહક પાછો આવ્યો છે, માટે હવે વિઠોબાનું સ્મરણ કરવું એજ કર્તવ્ય છે.

૪૦૧૯-હવે હું મારે કપાળે હાથ દઈને બહારની બાજુએ શ્રીહરિની વાટ ભેતો બેઠો છું. મારું ચિત્ત અને મારી નજર બેઠ પંઢરપુર જવાના માર્ગ ઉપર ચોટી ગયાં છે. પાંદુરંગ જે મારા માખાપ છે તેમને હું એક દિવસ મારી પાસે આવીને બિલેલા દેખીશ, એવું મારા મનને થયાકરે છે. ઘડીઓ ઉપર ઘડીઓ વીતી જાય છે, દિવસ ઉપર દિવસ વહી જાય છે અને તેમની ગણતરી હું મારી આંગળીઓના વેઠા ઉપર કર્યે જાઉં છું. મારી ડાબી આંખ ફરકવા લાગી છે અને મારા જમણા હાથમાં સ્ફુરણ થાય છે. હું મારા દેહભાવનો પરિત્યાગ કરીને તમારું દર્શન કરવા અધીરો થઈ ગયો છું. પથારીમાં સૂતાં પણ મને ચેન પડતું નથી. બીજા કોઈ પણ વિષયમાં મને હવે રસ પડતો નથી. મારા ઘર-  
-માનું મને ન રહે નથી અને મારાં ભખતનાં ભાગ્યાં

તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુરની વાટે મને તેડી જવાને સારૂ આવેલા તે બાળકને હું કદી જોઈ શકીશ ખરો? અરે! તે ઉજમાળો દિવસ ક્યારે જિગશે?

૪૦૨૦-હે પંઢરીરાય! મારો એવો વખત આવે કે હું તમારી નોકરી કરું અને તેના બદલામાં હું તમારી પાસે ખાવાનું માશું! ત્યારે તો ધિક્કાર હોજો એવા જીવતરને! અરે વિઠોબા! તું મારી પાસે વધારે શું કહેવડાવે છે? તારા મહદ્ભાગ્યને લીધે શુભ અને અશુભ સુધ્ધા સુફલદાયી નીવડી ચૂક્યાં છે. મારા હૃદયમાં નિત્ય સંસારને વિધેનો ભય લાગ્યાજ કરે છે. આના કરતાં તો મરણ વધારે મારું તો ખરું, પણ આવી વિટંબણા જોઈએ શા સારૂ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તારો શરણાગત થયા પછી બીજા કોઈને શરણે જવાનો મારે વખત આવે તો તેમાં કોને શરમાવું પડશે, તે તમે કેમ સમજતા નથી?

૪૦૨૧-જે ઘડીએ મેં જે જે ઇચ્છા કરી હશે તે બધી તેણે પૂર્ણ કરી લીધી છે. મારી કૃપાળુ પાંડુરંગના જેવી મા બીજી કોણ હોય તે કહો. તે જ્યાં આપણને પોતાની કેઠે બેસાડી દે એટલે પછી આપણને કશાની જિજ્ઞાસ રહેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તે આપણા અનુભવરૂપી મુખની અંદર પ્રફુલ્લરસના કોળિયા દે છે.

૪૦૨૨-હું પતિત છું-હું પતિત છું-હું પતિત છું, પણ તું મને તારી સત્તા વડે પુનિત કરજે. મારૂં ચિત્ત શુદ્ધ નથી. મારી બુદ્ધિ તમારા ચરણમાં સ્થિર થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારો દેહ તો તમામ પ્રકારના અપરાધનોજ જનેલો છે તે મારે તમને કેટલી વાર કહેવું પડશે?

૪૦૨૩-મારા દેહના અવસાનનાં ચિહ્ન જોઈને મેં હરિકથાના સાહિત્યનો આધાર લીધો છે. એટલા માટે હું પાંડુરંગ! મારી

ઇન્દ્રિયોને નળળી પડવા દઈશ નહિ. તારે જોઈએ તો મારા આયુ-  
પ્યમાંથી અમુક વર્ષ ઓછાં કરજે, પણ તારા કીર્તનમાં મારો જે  
પ્રેમ છે તેને તો તું તેવો ને તેવોજ રહેવા દેજે. તુકારામ કહે છે  
કે, કીર્તનસેવા નહિ કરવાથી જે નુકસાન થાય છે તેના કરતાં  
વધારે હાનિની હું કલ્પના કરી શકતો નથી.

૪૦૨૪-હે પંઠરીરાય ! મારી કાયા ગળવા લાગી તે બહુ  
સાફ થયું. શ્રીહરિનું રૂપ મનમાં પેઠા પછી ત્યાંજ વસી ગયું છે.  
છેવટે મારી જે સ્થિતિ થવાની છે તેના ઉપર મારી પ્રીતિ સ્થિર  
થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણના સ્મરણમાં રસ પડ-  
વાથી તેના વડેજ માફ પેટ ભરાઈ જાય છે.

૪૦૨૫-રતનજડિત સિંહાસનના ઉપર દેવ પોતાની મેળે  
જઈ બેઠા છે. રાણી રુકિમણી તેમની નજીક છે અને તેમની બેઠ  
બાજુએ બે સેવક હાથમાં ભોરપિચ્છના પંખા હલાવી રહ્યા છે.  
નાના પ્રકારના ભોગવિલાસની સામગ્રીઓ લાવીને હાજર કરી  
દેનારી અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેમનું દાસત્વ કરવા બિભેલી છે. તુકારામ  
કહે છે કે, હું મારા હાથમાં શ્રીહરિની પાડુકા લઈને તેમની  
આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તાબેદાર દાસ થઈને બિલો રહ્યો છું.

૪૦૨૬-શ્રીહરિના મુગટમાં હીરા શોભાયમાન દેખાય છે  
અને તેમાં માણેક તો એટલાં બધાં જડયાં છે કે જાણે માણેકની  
આખી ખાણજ અહીં આવી પડી છે. નારાયણનું મુખ પણ આનં-  
દને લીધે સુશોભિત દેખાય છે. કોટિકોટિ પૂર્ણિમાના ચંદ્રના  
તેજના સમાન શ્રીહરિની લીલા પણ તેજસ્વી છે. તુકારામ કહે છે  
કે, તેમનું સ્વરૂપ એકજ વાર જોયાથી દષ્ટિ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને  
ફરીથી પ્રપંચના તરફ વળતીજ નથી.

૪૦૨૭-મારા હાથ બંધા કરીને મેં લોકોને કહી સંભળાવ્યું

છે કે, દેવ સિંહાસન ઉપર બેઠા છે અને જે કોઈ યાચક થઈને તેમની પાસે આવે છે તે તૃપ્ત થઈ જાય છે. એકના ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખ્યાથી ઘણા જણની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું દેવના પ્રતિ અને જગતના પ્રતિ મારી કૃતજ્ઞ બનવામાં થૂક પડવા દેતો નથી.

૪૦૨૮-ગમે તેટલો ચત્ત કરવો પડે તો તે કરીને જે પોતાનો જીવ દેવને સમર્પણ કરી દે છે તેજ ખરેખરો દૃઢ કહેવાય છે. એવા લોકો ભવનદીની પેલી પાર નિશ્ચયપૂર્વક ચાલ્યા જાય છેજ. જેઓ શ્રીહરિના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમના જન્મને ધન્ય છે. દેવનો વાસ પણ એવા લોકોના હૃદયમાં હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ભોળા અને ભાવિક ભક્તો દેવને પોતાને વશ કરી લે છે.

૪૦૨૯-જેમના ચિત્તમાં દેવના પ્રતિ પ્રેમ હશે તેમને હું આશીર્વાદ દઉં છું કે, તેમનું કલ્યાણ થાઓ ! તેઓ કુશળ રહો અને દેવના પ્રતિ તેમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જાઓ. જેમની પાસે શ્રીહરિની પ્રેમભક્તિરૂપી સંપત્તિ હોય તેમને મારા નમસ્કાર છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી તમામ આશા શ્રીહરિના ભક્તો ઉપરજ છે.

૪૦૩૦-હું આ પદમાં દર્શાવેલા કાર્યને અર્થે મારી વાણીનો વ્યય કરવા ઇચ્છું છું. હું જે કંઈ કહું તે સૌ સાંભળજો. હરિના ભક્તો એજ મારા કુશળક્ષેમનાં ધામ છે. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી મારા મનનું સમાધાન થઈ જાય છે. જેઓ મારા પર-લોકની યાત્રાના સાથીઓ છે તેમના ભતિકુળના સંબંધમાં હું કશો વિચાર કરતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તે બધા હરિના ભક્તો ધૈર્યવાન અને નિર્મળ ચિત્તવાળા છે.

૪૦૩૧-‘તું ખીશ નહિ’ એવું કહીને સંતોએ મને સાંત્વન

દીધું હતું, તેથી કરીને મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું. હે નારાયણ ! તારા પ્રત્યે મારા મનમાં જે પ્રેમરૂપી રસ છે તે ક્ષીણ ન થાય એટલી કૃપા કરજો. મારા ભાગમાં જે યોગ્ય કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે તેને પૂર્ણ કરવાને સાડું હું તારા ચરણ આગળ બિભો છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી વૈષ્ણવી વાણી તારી સ્તુતિ કરે છે અને મારી બોખડી જીભ વડે હું તારી સ્તુતિનાં પદ ગાઉં છું.

૪૦૩૨-હે દેવ ! હું મંત્રજ્ઞાન રહિત અને સત્કર્મહીન છું, તેથી કરીને મારી પાસેથી શુદ્ધ આચારની આશા રાખશે નહિ. મને તમારો સેવક બનાવીને તમારી પાસે રહેવા દેજો અને મારી આખરની ઘડીએ મારા ઉપર કૃપા કરજો. અનેક જગ્યાએ ભટકી વળ્યા પછી મારો ભાવ તમારામાં સ્થિર થયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે મારા મનમાં કશી બાબતની ઇચ્છા કે ઉત્કંઠા રહેવા પામીજ નથી.

૪૦૩૩-હે લક્ષ્મીપતિ ! તમે મારી એક વાત સાંભળો એવી આ ગરીબની વિનંતી છે. હરિકથા વખતે બ્યારે હું હાથ જોડીને બિભો રહું, ત્યારે તમારે મારી પાસે આવવું. બસ, આ સિવાય મારે તમારી પાસે બીજું કંઈજ માગવું નથી. મારું આટલું કહેણ તેથી કરીને તમારે માનવુંજ જોઈશે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, દેવ ! મારો આટલો બોલ તમે પાછો કેલતા નહિ.

૪૦૩૪-હે મનુષ્યો ! તમારી દુર્દશા થવાની ઘડી આવી ગઈ છે, માટે હવે તમે સાવધાન થઈ જાઓ. વિશ્વંલર દેવનું મરણ કરવામાં તમે ખૂબ રમ લેતા થઈ જાઓ અને મોઢેથી નામ-મરણ કરતાં કરતાં હાથે તાળીઓ વગાડજો. તમારો આ દેહ જો કયો તો પછી તમને દેવના ચરણ કદી સાંપડનાર નથી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હવે એ વાતને બહુ થોડો વખત બાકી રહ્યો છે.

૪૦૩૫-હે દેવ! મને મધુર સ્વરથી ગાતાં આવડતું નથી અને હું ઠીક કરીને બોલી પણ બણતો નથી. હું તો મન, વાણી અને કાયા વડે સર્વતોલાવે તમારો શરણાગત થયો છું. હે હરિ! જો તમારે તમારું પતિતપાવનપણાતું બિરદ સાચું પાડવું હોય તો મારે અંગીકાર કરજો. મને તમારાથી આઘો ઠાઢયો નહિ. હું ભક્તિભાવ પણ કરી બણતો નથી. ફક્ત હું પોતાને તારો સેવક કહેવડાવું છું. તે છતાં તું જો મારો ત્યાગ કરીશ તો તેમાં કેને શરમાવું પડશે? તારે કે મારે? તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે, ત્યારે હવે તારા સિવાય મારે બીજા કોનો આધાર છે?

૪૦૩૬-હે દેવ! તુંજ મારી મા, મારો બાપ, મારો ભાઈ, મારો મિત્ર અને મારા જીવનો અત્યંત નિકટનો આત્મજન છે. મારું ધન પણ તુંજ અને મારું સર્વસ્વ પણ તુંજ. ત્યારે હવે તારા સિવાય બીજા કોઈને હું માનતોજ નથી. આવું સમજીને મેં મારા યોગક્ષેમનો સંઘળો ભાર તારા ઉપર નાખી દીધો છે. મારી ક્રિયા, મારાં કર્મ, મારો ધર્મ અને મારી કુળદેવી અથવા મારા કુળદેવતા, જે કહો તે તુંજ છે. મારું તપ, મારું વ્રત, મારું તીર્થ અને મારું ખંધુ એક તુંજ છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! ભાવ, ભક્તિ, પૂજા, નમસ્કાર એ પણ તુંજ છે અને તે તે કાર્યોનો કર્તા પણ તુંજ છે.

૪૦૩૭-હે દેવ! તારા પ્રેમને ઠીક કરીને તું મારા હૃદયમાં સ્થિર કર. આ બાબત મારા મનમાં મોટી મોટી આશા રાખીને હું તારા આગળ દાન માગવાને આવ્યો છું. હું એટલું માગું છું કે, જે ઘડીએ હું તારું સ્મરણ કરું તે ઘડીએ તું પ્રેમપૂર્વક આવીને મારી સેવા ગ્રહણ કરજે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! મને

તારી ભાવભક્તિને વશ કરી દેજે.

૪૦૩૮-હરિકીર્તનના આનંદમાં હું તાળી વગાડું, નામ-કીર્તન ગાઉં અને તેની મસ્તીમાં સૌ વિખેા પ્રતિ ઉદાસીન બની જઈને નૃત્ય કરું. આ બાબત હું મારા મનમાં કોઈનો પણ ભય, લજ્જા કે શંકા રાખનાર નથી. મારી તમામ આશાતૃષ્ણાને ફગાવી દઈને હું આશા રહિત થઈ ગયો છું. આખા વિશ્વમાં જે સૌથી બળવાન છે, જે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને જે સર્વ પ્રકારના ભોગ, સિદ્ધિઓ અને ચતુર્વિધા મુક્તિના દાતા છે તેજ મારા મદદગાર થયા છે, પછી મારે બીજા દેશાની શી તમા ? આથી હું કોઈનો પણ ભય ન રાખતાં, મારા મનમાં આવે તેવા શબ્દોરૂપી તીક્ષ્ણ બાણોનો માર મારી અને તેમ કરીને હુજનોનો નાશ કરી કળિકાળનું માથું ભાંગી નાખીશ. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મને મારા જીવનીજ બધાં ફરકાર નથી, ભાં પછી બીજાની તો વાતજ શી ?

૪૦૩૯-આ દેવ પોતાના વૈકુંઠનો ત્યાગ કરીને અહીં એક ઈંટ ઉપર સુંદર રીતે બેસા રહ્યા છે. આખા જગતમાં જે સૌ બળવાન યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તે દેવ પુંડલીકરાયને મળવાને માટે આત્મા આબ્યા છે-જરૂર, તેટલા માટેજ આત્મા આબ્યા છે. તે પોતાની કેડે હાથ દઈને ચંદ્રભાગાને કિનારે બેસા રહ્યા છે. તે સૌનાથી નિરાળા છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તેના નામના જયજયકાર થઈ રહ્યા છે અને તેનાથી આકાશ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે.

૪૦૪૦-સર્વ ગોપીઓના પતિ પોતાના ભક્તોના પ્રતિ આવા કૃપાળુ છે. ભક્તોની હાંકની વાટ ન જોતાં અને ‘અમારે બારણે આવીને બેસા રહો’ એવા ભક્તોના કહેણની વાટ ન જોતાં તે વગર કહે ભક્તોનાં બધાં કામ કરી વળે છે. જેમના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવ છે તેમના ચરણની રમ્મનો સ્પર્શ કરવાને સારૂ તે પોતાનું માથું



આગળ ધરે છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, અરે ! તમે આ ભોળા રાજા જેવા તે દેવનું શા માટે ભજન કરતા નથી ?

૪૦૪૧-પંઢરીનાથે મારો અંગીકાર કર્યો છે. હવે તો હું કાળને મરચરના જેવો તુરંત સમજું છું. ત્યારે તેનું મારી આગળ શું ચાલવાનું છે ? કામકોધાદિ વિકારોને લીધે મને જે ભય ઉત્પન્ન થતો હતો તેને હવે મારા હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યો છે અને તેની જગ્યાએ તેમણે પોતાનાં ધાણાં બેસાડી દીધાં છે. તેથી કરીને હવે કોઈની પણ મગફળ નથી કે મારા અંગ ઉપર હુમલો કરી શકે. મારો દૃઢ વિશ્વાસ જામી ગયો છે કે, હવે હું મારા ઉપર કોઈને પણ આક્રમણ કરવા દેનાર નથી. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હવે મને આવા શ્રેષ્ઠ કથાને બેસાડી દીધો છે ત્યારે હવે મારે કોઈ વાતની ચિંતા કરવાનું કામજ શું ?

૪૦૪૨-હે દેવ ! તમારી આજ્ઞા વિના હું વધારે પડતું બોલી ગયો છું અને જે પ્રકટ થયું ન હતું તેને મેં પ્રકટ કરી દીધું છે; ત્યારે હવે હે કૃપાળુ દેવ ! તમે મોડું ન કરશો. હે પુરુષોત્તમ ! હું તારો છું, એવું હું કહું છું અને તે છતાં જો તું મારો ભાવ નહિ પૂછે તો તારો પતિતપાવનપણાનો ટેક બૂઠો કરશે, તેનો તું વિચાર કરી રાખજે. જે અન્યાય થવો જોઈતો ન હતો તે અણસમજથી થઈ ગયો છે, ત્યારે તેને મનમાં ન લાવતાં ગમે તે ઉપાયે તારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈશે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હું નહારો છું તેની તને જો લાજ આવતી હોય તો તારે બાણવું જોઈએ કે જો આ આડનેજ પવનના તોફાનનો ધક્કો લાગે છે. એમ સમજીને તારે ગરીબોની વહાર કરવી ઘટે છે.

૪૦૪૩-હે દેવ ! રસોઈ તૈયાર કરીને રુકમાબાઈ તમારી વાટ જુએ છે. તમારે નાહવાને સાફ પાણીનો દેગડો ચૂસા ઉપર જીકળે

છે. ત્યારે હવે તમારે પગે સુગંધી પદાર્થોનું મદન કરી લેવા દો. હે પાંડુરંગા તમારો જન્મવાનો વખત થઈ ગયો છે, માટે હવે વધારે મોડું ન કરતાં જલદી જીડીને જિભા થાઓ. હાથમાં પાણીનો કળશ લઈને તમને આચમન કરાવવાને સાડૂ ગોપિકાઓ જિભી થઈ રહી છે, તે બધીજ તમારી સેવા કરવામાં તત્પર છે. વળી ઉદ્ભવ અને અકૂર પશુ તમારા ચરણની સેવા કરવા આવ્યા છે. તમારે સાડૂ નાના પ્રકારનાં સુગંધી પુષ્પોની શય્યા બિછાવી છે. તમારા શયન-ગૃહમાં નાના પ્રકારના રત્નદીપક પ્રકટાવ્યા છે, તમારે સાડૂ સુગંધી પાનનાં બીડાં અને બીજાં સુગંધી પદાર્થો રકાબીમાં તૈયાર કરી રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જ્યારે આવી વિનંતી કરું છું ત્યારે પંડરીનાથ મારા બહી જીએ છે. માટે સૌ સાવધાન થઈને જિભા રહેજો એવું હું કહી રાખું છું.

૪૦૪૪-હે મનુષ્યો ! નાશયણ જીડીને જિભા થયા છે, માટે તમે બધા જિભા થઈ જાઓ. તેમને જોઈને મુનિજનોને અને ત્રૈલોક્યને હર્ષ થયો છે. માટે તમે હવે કરતાલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યોનો ઘોષ કરો અને મોઢથી ‘જય જય’ શબ્દની ગર્જના કરો. તમારા બેઉ હાથ જોડીને દેવના ચરણ ઉપર મસ્તક નમાવીને તેમના શ્રી-મુખનું તમે આદર સહિત દર્શન કરો. તુકારામ કહે છે કે, તમારાં સુખદુઃખ વિષે તમારે જે કંઈ તેમને કહેવું હોય તે કહી દો અને મનમાં જે કંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તે માગી લો.

૪૦૪૫-વનમાળી જ્યારે જીડીને ચાલવા માટે છે ત્યારે તેમના પગ નીચે બેવડું ત્રેવડું વસ્ત્ર પાથરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર પગ દઈ દઈને તે પોતાનાં કુંકુમવર્ણાં પગલાં પાડતા પાડતા ચાલે છે. હે મનુષ્યો ! જે ચરણને પ્રનામે પાણીમાં પથ્થર તરી જાડયા, તે ચરણની રક્તકણુને તમે તમારે માથે ચઢાવીને તેને વંદન કરો,

દેવ જ્યારે ચાલવા માંડે, ત્યારે તમે જાણો જો જાણુઓ જો લાંબી હારમાં જિભા રહેજો અને વચમાંતેમને જવાનો રસ્તો રહેવા દેજો. પછી તેમની પાછળ પાછળ તમે વ્યવસ્થાસર ચાલ્યા આવજો અને નકામી વાતચીત કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હું આગળ આગળ ચાલતો જઈશ અને તમને સાવધાન કરતો રહીશ, તેમજ દેવના શયનમંદિરનાં બારણાં બિઘડ્યાં છે કે નહિ, તે હું તમને કહીશ.

૪૦૪૬-ચાલો, હરિ પોતાના શયનગૃહમાં ગયા છે, માટે તમે હવે ધીરજ રાખીને જરાવાર સ્થિર થઈને જિભા રહો. તમારા ઇચ્છેલા ફળની તમને પ્રાપ્તિ થશેજ. તમે ઉતાવળ ન કરતાં એક ક્ષણવાર નિવૃત્તિ રાખીને બેસી રહેજો. મારું આટલું વચન તમે લક્ષમાં લેજો. લક્ષ્મીજી, દેવને શરીરે ચોળવાના સુગંધી લેપ તેમને શરીરે ચોળે છે, પછી તેલમદન કરીને તેમને સ્નાન કરાવે છે અને પછી વસ્ત્ર વડે તેમનું અંગ લૂછે છે. દેવ અંગે કિનખાખની કિનારી-વાળું પીતાંબર પહેરે છે અને જે ઠંડાણે તેમને સારૂ ભોજનનો થાળ પીરસીને રુક્માબાઈ તેમને જલદી પધારવાની વિનંતી કરતાં જિભાં છે, ત્યાં પોતે જઈને ભોજન કરવા બેસી બાંધે છે. દેવે જમી-પરવારીને આચમન કર્યું. પછી આનંદપૂર્વક પલંગ ઉપર જઈને પોઢી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, સૌના મનમાં જે હતું તેજ હું કહું છું.

૪૦૪૭-અહો રખુમાબાઈ માતા ! સનકાદિક ઋષિઓ જમી-પરવામાં પછી તેમની થાળીઓમાં જે કાંઈ વધ્યું હોય તેમાંથી મને થોડુંક આપો, એટલી મારી તમને વિનંતી છે. હું એ પ્રસાદની આશાએ બહાર વાટ જોતો બેઠો છું. તેથી મને એક કોળિયો પણ જરૂર આપો. તે અમે સૌ વહેંચી લઈશું અને તેટલાથી પણ તૃપ્ત થઈ જઈશું. હે મારા દાતાર દેવ ! હું તમારા નામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોટી આશાઉમેદ સહિત અહીં સુધી આવી

આવ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી આવી વિનંતી સાંભળીને દેવે પ્રેમયુક્ત સંદેશો કહેવડાવ્યો છે, માટે હવે તમે સૌ વિઠ્ઠલના નામનો ઉચ્ચાર કરો.

૪૦૪૮-આ રીતે સૌને દેવનો સંદેશો કહી સંભળાવીને બધાના મનનું સમાધાન કરીને, લોકોના કોલાહલને શાંત કરી દેધને તુકોં દેવની ખાસે જઈને જિલો અને તેમના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે, “ હે દેવ ! હવે તમે રખુમાળાઈની સાથે પલંગ ઉપર શયન કરો અને હું વીણા અને કરતાલ લઈને તમારા ચરણની સેવા કરવા હાજર થયો છું.” તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હવે આ મારાં બોખડાંતોખડાં વેણુ તમે આદર સહિત સાંભળજો.

૪૦૪૯-તમારી સમીપ જિભા રહીને ગાયન ગાવાં અને નૃત્ય કરવું એજ મારો મુખ્ય ઉદ્યમ છે અને તેમ કરતાં મારા અંતઃકર્ણમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે, હું તમારી આગળ નિવેદિત કરું છું. તમને હવે આંખમાં જિંઘ આવવા લાગી છે, તે તમારી આશાને હું મારી સાહજિક વૃત્તિ વડે સમજી જાઉં છું અને તેથી હું મારો જીવ તમારા ઉપર ઓવારી નાખું છું. આવા એકાંતસ્થાનમાં હું ખૂબ પ્રેમ સહિત, મુસ્વરયુક્ત, મધુર અને ક્રોમળ પદરચનાવાળાં ગાયન ગાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે આખા જગતને ઉદારતાથી દાન દેવા સમર્થ છો, તેથીજ તમે અમારો પ્રપંચનો બોલો અમારા માથા ઉપરથી તદ્દન ઉતારી દો છો.

૪૦૫૦-હે દેવ ! પોતાના ભક્તોને મનવાંછિત વસ્તુનું દાન દેતાં અને તેમના અભિમાનને તમારા ઉપર લઈ લેતાં તમને ભારે શ્રમ પડ્યો હોય એવું લાગે છે. હે અનંતમૂર્તિ દીનાનાથ ! દીન-જનોનો ઉદ્ધાર કરવાનું તમારું બિરહ તમને ચોક્કસ આપે છે. હે હરિ ! અનેક ભક્તોએ તમારી અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી છે. જે જે

ભકતે જેમ કહ્યું, તેમ તમે દરેક ઠેકાણે જઈને જગતને ભરી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે કુટુંબવત્સલ દેવ ! તારો આવો મહિમા કેવળ જાણી શકે એમ છે ?

૪૦૫૧-હે મારા સ્વામિ ! તમને બહારની ઉપાધિને લીધે ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે. માટે જીઠો, હવે જરા આરામ કરો. થોડીક નિદ્રા લો. પલંગ ઉપર જિછાનું પાથરીને રૂઢાઈ તમારી વાટ જોયા કરે છે. હે પુરુષોત્તમ ! મેં જે અત્યાર સુધી લવારો કર્યો તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરજો. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! હું તમારા ચરણ ઉપર માફ મસ્તક મૂકી રાખું છું.

૪૦૫૨-હવે અમને પ્રસાદ તો મળી ગયો, માટે હવે અમે અહીંથી જીઠી જઈએ તેજ ઠીક કહેવાય. અમે અમારા ભાવભક્તિ વડે જે શ્રમ કર્યો તે તમે જાણી ગયા છો. હે ગોપાળ ! હે મારા સ્વામિ ! ત્યારે હવે તમે સુખેથી નિદ્રા કરો. અમારા મનોરથ પૂર્ણ થઈ ગયા છે તેથી અમે પણ અમારે ઘેર ચાલ્યા જઈશું. અમારા શુભઅશુભ કર્મોના દોષની પીડાનું નિવારણ કરાવવાની અમને ગરજ હતી અને તેટલા વાસ્તે અમે તમને જગાડ્યા હતા. તુકારામ કહે છે કે, તમે ભોજન કરી લીધા પછી તમારી થાળીમાં જે વધ્યું હતું, તે ઉચ્છિદ્ધનો પ્રસાદ પણ અમને મળી ગયો છે. આપણા જોડની વચ્ચે જે લેહલાવ છે તેનો હજી કશો નિવેડો થયો નથી.

૪૦૫૩-શબ્દોરૂપી રત્નોનાં ઘરેણાં ગાંઠીને તેમના વડે મેં વિશ્વંભરનું પૂજન કર્યું છે. ભાવભક્તિનાં ભોજન તૈયાર કરીને મેં તેમનું નૈવેદ્ય નારાયણને ધરાવીને તેમને જમાડ્યા છે. મેં બધાજ સંસારને તેમના હાથમાં સોંપી દીધો છે અને તે સર્વોર્ણભાવ વડે મેં દેવને આચમન કરાવ્યું છે. દેવને સુખશુદ્ધિ કરવાના પાન-સોપારીની જગ્યાએ મેં માફ મન તેમને સમર્પણ કરી દીધું છે.

મારી ઇન્દ્રિયો શ્રીહરિના રંગથી રંગાઈ ગઈ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ રંગ-વાળું પાનતું ખીડું તમને આપીને તમારા મસ્તક ઉપર મેં તુલસી-પત્ર ચડાવ્યું છે. મારા એકાગ્રભાવસ્થિત મારા નિરંજન આત્મારૂપી દીપક મેં સળગાવ્યો છે અને દેવને ખેસવાને સાડ મેં મારા હેડતું આસન બિછાવી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે પૂજન કરીને મેં મારા હૃદયરૂપી નિજમંદિરમાં દેવને પોઢાડી દીધા છે અને હું મૌન ધારણ કરીને તેમના ચરણનું સેવન કરું છું.

૪૦૫૪-ત્યાર પછી તુકો જીઠીને તેની પોતાની રહેવાની જગ્યાએ આદ્યો ગયો. તેથી કરીને દેવસ્થાનમાં દેવ એકલાજ રહી ગયા. સ્વામીની આજ્ઞાથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું હતું, તે મને-તેમના સેવકને ઘણું આશ્ચર્ય જેવું લાગતું હતું. શેષશય્યા ઉપર હરિ પોઢી ગયા છે. કશું કામકાજ તો બાકી રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, બધી મંડળીને મારી સાથે તેડી લઈને હું બહાર નીકળી આવ્યો અને ત્યાં બિલેલા લોકોને મેં કહી દીધું કે, દેવ પોઢી ગયા છે.

૪૦૫૫-દસ ઇન્દ્રિયોના ત્રિજયરૂપી ઉત્તમ દશેરાનું મુહૂર્ત તમને આવી મળ્યું છે. એ મુહૂર્ત ઘણુંજ હુલ્લ છે. માટે હવે તમે તમારા હૃદયમાંજ હરિનું ધ્યાન ધરીને તેમના નામનો જય-જયકાર ગજવજો. આ વાતમાં કોઈએ આળસ કરવું નહિ એવું હું નાનાંભોટાં સૌને કહું છું. તમે પ્રકૃતિના દાસ થઈને એકવાર તેના પ્રવાહમાં તણાઈજતા હતા, પણ હવે તમે તમારા હાથમાં આરતી લઈને દેવને વધામણાં દેવા આદ્યા આવો. કારણકે આજે હરિ સીમોલ્લંઘન કરવા સાડ બહાર નીકળ્યા છે. તેમના શ્રીમુખનાં હું આવારણાં લઈને તેમના ચરણની સાથે માડું મસ્તક અડકાડીને તેમને વંદન કરું છું. અમને ઘેર બેઠાં દેવ આવી મળ્યા છે. દશે-

રાતું મુહૂર્ત એ તો અદ્યત મુહૂર્ત છે. એ દહાડે જે કામનો આરંભ કરીએ તે નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત થઈ જાય છે. બાકીનાં મુહૂર્ત તો જેવાં ને તેવાં આવે છે ને જાય છે, માટે આગળપાછળનો વિચાર ન કરતાં બધાં હાથમાંનાં કામ પડતાં મૂકીને તમે હરિની સાધનાના કામ પાછળ લાગી જાઓ. જૂળ પ્રયત્ન કરીને તમે તેમને તમારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખો. જે કોઈ આ વિષયનું શ્રવણ કરે, તેણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધના કરવી અને ઉતાવળિયાપણું કરવું નહિ. કારણકે આ સુખ એવું ફલભ છે કે, તમને તેનો સ્વાદ સ્વપ્નમાં પણ કેદી આવી મળવાનો નથી. આ પ્રમાણે નહિ કરો તો પાછળથી તમારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આવા મુહૂર્તને જે પોતાના હાથમાંથી શુભાવશે તેના ફલોચ્ચનો કાંઈ પારજ નથી, એવું એક વાર નહિ પણ ત્રણત્રણ વાર કહું છું. તમે આ વાતને સાચીજ માની લેજો. મનમાં નિશ્ચય કરી લેજો કે, આવી અજરામર ઘડી ફરીફરીને તમારા હાથમાં આવવાની નથી, નથી ને નથી. પાછળથી હાથ ધસવા ન પડે તે માટે આજથીજ સાવધાન થઈ જાઓ. લુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જે દેવને સાડ પ્રજ્ઞાદિત દેવતાઓ પણ ગાંડા થઈ ગયા હતા અને જેમનું એકું ખાવાને સાડ તેઓ યજ્ઞનાનાં માછલાં થઈ ગયા હતા અને વિશ્વનું નિર્માણ કરનારી લક્ષ્મીમાતા જેમની અર્ધાંગના છે, એવા દેવનો યોગ તમને અનાયાસે આવી મળ્યો છે.

૪૦૫૬-હવે આપણે આરતી ઉતારીને લક્ષ્મીપતિનાં એવારણાં લઈએ; કારણકે આજે આપણી મનઃકામના પૂર્ણ થઈ ગઈ અને તેથી આજનો દિવસ આપણે સાડ અતિ મંગળદિન નીવડ્યો છે. અરે ! તમે સૌ આ પુણ્યવંત બાળસ્વરૂપ ધારણ કરીને ઊભેલા દેવનું દર્શન કરી લો. લુકારામ કહે છે કે, હું દેવની પાસેજ ઊભો ઊભો તાળીઓ વગાડું છું.

૪૦૫૭-ઓ દેવ ! તમે ને મને તમારી પ્રસાદીની માળા આપો, તોજ હું તમારે પગે પડીશ, નહિ તો એમ ક્ષેકટિયા દંડ-વત્ કરવા કોણુ નવરૂં બેઠું છે ? હિસાબ કરતાં જે પોતાને ભાગે આવે તેને સૌ કબૂલ કરે છે. એટલા માટે ને તમે અમને તમારા પ્રમાદનું દાન દેશો તો તેથી મર્વનું સન્માન કર્યું કહેવાશે, સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત થયેલા અમારા મન વડે અમે કરેલી એવા તમે સ્વીકારો છો, ત્યારે તે એવાના બદલામા અમને તમારો પ્રમાદ પણ વહેલા વહેલા આપીજ દેને. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે ને કૃપણ થઈ જશો તો તમારા પતિતપાવન અને દીનદયાળ એવાં એવા જે નામ છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા શી રીતે જળવાશે ?

૪૦૫૮-હે દેવ ! તમે તમારા મદિરમા જાઓ અને હું મારે ઘેર આંચો જાઉં. હે વિઠોળા ! હવે મને એવા લોભનું દાન દો કે, જાણે હું તમારા ચરણની પાસેજ પડી રહેવા ઇચ્છું. હું ત્યારે મારે ગામ આંચો જાઉં છું, ત્યારે મારૂં ચિત્ત તમારા સ્મરણરૂપી સેવા કયાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું દિશા ભૂલી જવાથી પાછો તમાગ ચરણ આગળ આવીને બિભો રહ્યો છું

૪૦૫૯-હે દેવ ! હું હવે તમારા પ્રસાદની વાટ ભેતો બિભો છું. જે થાળીમાં તમે જમ્યા હો તે થાળી ધોઈને તે પાણી મને થોડુંક આપો. મતલબ કે, હું તમારા લોજનમાથી થોડુંક ઉચ્છિષ્ઠ લઇશ ત્યારેજ હું અહીંથી ખસીશ. હે દેવ ! હું તમારી આગળ એકનિષ્ઠ ભાવે બિભો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા ચિત્તને ચિંતારહિત કરીને અહીં આવ્યો છું.

૪૦૬૦-હે દેવ ! મેં તમારી આગળ મારા અજ્ઞાનપણાને લીધે જાડો કચકચાટ કર્યો. હવે હું ણીચું કાઠંજ ન કરતા ફક્ત તમારું નામ ગાઈશ અને આનંદમા આવી જઈને નૃત્ય કરીશ. મને



હવે મારા પેટને સાફ તો કર્યો લય, ચિંતા કે લાજશરમ, એમાંનું કાંઈજ રહ્યું નથી. હે મારા દાતાર દેવ ! તમે હવે જરા હેઠે બેસી બાજો. તમે બિભા બિભા થાકી ગયા લાગો છો. મને જરાક તમારા પગ દાખવા દો. તમારા શરીરને ઘણો શ્રમ પડે છે, માટે અમને પણ વારાફરતી કામે લગાડી દેતા હો તો કેવું સાફ ? અમને મોડું થાય ત્યારે ‘કેમ મોડું કર્યું’ એવું પૂછ્યો નહિ. માએ પોતાના બાળકે ઉપર ગુસ્સે થવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, અમે સૌ બાળગોપાળ ભોગા થઈને તમારી સમીપ તમારા નામનો જયજયકાર કરીશું’.

૪૦૬૧-ઓ મારી વિઠાબાઈ માવડિ ! હું જે કાંઈ ગાંડું ઘેલું લવું તે તું મનમાં લાવીશ નહિ. કારણકે હું તારી લાડકવાળી દીકરી છું અને તું મારી જનેતા છે. ઓ વિઠાબાઈ મા ! તું અમને તારાં નાનાંમોટાં સૌ બાળકોને તારા પ્રેમનું ખાવું ખાવાને આપી દે અને અમે ખાઈએ તે તું બિભા બિભા આનંદપૂર્વક ભેગા કર. તારી આગળ મેં ધીરપણે તારા મહિમાનું વર્ણન કર્યું, તેને તારાં બાળકોનું ભાષણ ગણીને તારે સાંભળવું બોધ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હું તારો ગાંડાઘેલો બાળક છું. તારા નામને પ્રતાપે મારાં લવબંધન આપોઆપ તૂટી ગયાં છે.

૪૦૬૨-પાણીનો ભરેલો ઘડો મેં મારા માથા ઉપર લીધો છે. દેવનાં એક સહસ્ર નામનો પાઠ કરીને હું તેમનું પૂજન કરું છું. મારી પૂજાની ફસલ ખૂબ પાકી છે. છેક છેવટના દાનમાં મારે ભાગે નારાયણ પોતેજ આવી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, મારું પેટ ભરાઈ ગયું તેથી મારી તમામ કામનાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે.

૪૦૬૩-દેવમંદિરનાં બારણાં બંધ છે. ત્યારે આપણે નકામી કચકચ શા માટે કરીએ ? ચાલો, આપણે સૌસૌને ઘેર જઈએ. અહીં કચકચ કરીને દેવને બાંધમાંથી જગાડ્યો નહિ. દેવ હમણાં

ભીંધી ગયા છે. અહીં આપણે જિલા રહેવાનું કામજ શું છે ? તુકારામ કહે છે કે, જે અત્યારે આપણે કચકચાટ કરીશું તો દેવ આપણા ઉપર ચિડાશે અને આપણી સેવાનો સ્વીકાર નહિ કરે.

૪૦૬૪-વેદશાસ્ત્રોનું જે ઉત્પત્તિસ્થાન છે તે વિઠ્ઠલ અમારું જીવન છે, અમારાં સર્વ સાધનો અને સિદ્ધિ એક વિઠ્ઠલજ છે અને તેમનું ધ્યાન એજ અમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેચાર પુરુષાર્થ વિઠ્ઠલ છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાનાં પુણ્ય ધર્મ પણ તે પોતેજ છે. એટલા માટે મને તો એક તેમનીજ કથા કહેવી અને સાંભળવી ગમે છે. વિઠ્ઠલ મારું વિત્ત છે, મારું ગોત્ર છે, મારું ચિત્ત છે અને મારા કુળદેવતા પણ તેજ છે. જે દેવ સાતે પાતાળને ભરી દઇને આખા ત્રિલુવનમાં પોતાના સર્વવ્યાપીપણાને લીધે ફેલાઇ ગયા છે, તે વિઠ્ઠલ મનનશીલ લોકોના મનમાં પણ વાસો કરે છે. તે દેવ મારા જીવનના જીવનાધાર છે અને પોતાના ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાના કામમાં તે અતિ કેમળ હૃદયવાળા છે. જે વિઠ્ઠલ સકળ પ્રજાંડોનું હલનચલન કરાવે છે, તે પાછા પ્રેમની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી મા, મારો ગાપ, મારો ભાઈ, મારી બહેન, મારું આખું ગોત્ર જે કહો તે એક વિઠ્ઠલજ છે. તેમના સિવાય મારે બીજા કોઈની ગરજ નથી.

૪૦૬૫-હે દેવ ! તમારા ચરણની સાથે મારો ભાવ ન્યારથી ખૂળ બળપૂર્વક જડાઈ ગયો, ત્યારથી મારા જીવને વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. મને આખું વિશ્રાંતિસ્થાન ક્યારે મળે એવી હું જેની ઉત્કંઠાપૂર્વક આશા રાખ્યા કરતો હતો, તે સ્થાન આજે મને મળી ગયું, તેથી મારો અત્યાર સુધીનો તે દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન સાર્થક થયો. મારો પરિશ્રમ અને ચકાવટબધાં દૂર થઈ ગયાં. મારા કાર્યના આરંભમાં મને શુભ શુકન થયા હતા અને તે આજે

સદ્ગુણ થયા છે. હવે મને તમારાં દર્શન થઈ ગયાં એટલે મારે જન્મમરણની ચિંતા તો રહીજ નહિ. હું અહીં આવી પહોંચ્યો તે ઘણું સાફ થયું. મને આવો લાલ મળી ગયો તેનું કારણ મારાં સંચિતકર્મના પાયામાં ઘણાં શુદ્ધ કર્મ હતાં એમ મને લાગે છે. કારણકે મારો દેહાત્મભાવ નષ્ટ થઈ ગયો અને તેને બદલે મારા શરીરના ઉપર પરબ્રહ્મની છાયા પડવાથી મારું શરીરજ પ્રહ્મરૂપ બની ગયું છે. આ પારમાર્થિક અવિનાશી ધન, હું આનંદરૂપ બની જવાથી મારા હાથમાં આવી ગયું છે, તે કદી ખૂટે એવું છેજ નહિ અને નિરાકાર મધુસૂદન તે આજે ચોતાના બેડે પગ સરખા ગોઠવીને પ્રત્યક્ષ સાકાર થઈને મારી સામે બિભા છે અને તેમને મેં જોયા છે. આ ધન આજકાલનું નથી, પણ યુગયુગાંતર જેટલું પ્રાચીન છે. એ અહીં ઘણા વખતથી પડી રહ્યું હતું પણ તેને પારખનાર ચતુર કોઈ આવી ચડ્યો નહિ તેથી તે શુષ્ક હતું. લોકોની મનોવૃત્તિ ચંચળ હોવાથી તે કોઈના ઓળખ્યામાં આવ્યું ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તે મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, તેથી હું તેને એવી સજ્જડ ચૂક ભેરવી દઈ છું કે, મારો જીવ જાય પણ મારી મડાગાંઠ છૂટે નહિ. હે જગતના માલિક ! હું હવે ખૂબ થાકી ગયો છું, તેથી મારા ઉપર ખીજ કોઈની નજર પડવા દેશો નહિ.

૪૦૬૬-હે મારાં કૃપાનિધિ માતાપિતા ! મારી વાણી વડે મેં તમને કદી સંભાર્યોજ નહિ એવો હું મંદમતિ, અનાથ, અપરાધી અને કર્મહીન છું. તારાં સ્તુતિગાન મેં કદી ગાયાં નહિ, તેમ કાને સાંભળ્યાં પણ નહિ. તારું ભજન કરવામાં મેં લાજશરમ માની લીધી અને તેમ કરીને હું પોતેજ મારા હિતની આડે આવીને બિભા રહ્યો. કોઈ સંત કહે કે, “અધ્યા ! તું પુરાણની કથા સાંભળવા બેસ,” પણ મને તેમાં રસ પડતોજ નહિ અને લોકોની નિંદા કરવામાં મને ખૂબ મજા મડતી. મારે હાથે પરોપકાર તો થયોજ

નહિ અને કોઈ પરોપકાર કરે તેમાં મારાથી મદદ પણ ન અપાઈ.  
પારકાને કષ્ટ દેતી વળતે મને દયા આવતી નહિ. મેં જે કામ કર્યો  
તે ફક્ત મારા કુટુંબને પોષવા પૂરતાંજ કર્યો. તીર્થયાત્રાએ તો હું  
કદી ગયોજ નહિ. મેં માફ પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કર્યુંજ  
નહિ. મારે હાથે સંતોની સેવા ન થઈ અને પુણ્યદાન પણ થયાં  
નહિ. દેવની ભૂતિની પૂજા પણ મેં કદી કરી નહિ. દુર્જનોની  
સોળતમાં રહીને મેં નાના પ્રકારનાં અધર્મનાં કાગો કર્યાં અને  
મારે માફ હિત સાધી લેવું જોઈએ, એવો વિચાર તો મારા મનમાં  
કદી આવ્યોજ નહિ. મારા અપરાધ તો એટલા બધા છે કે  
મોઢેથી કહેવા બહિ, તોપણ તેમનું વર્ણન પૂરું થઈ શકેજ નહિ.  
તેમને સંભારવા જતાં પણ પૂરા સાંભરે એમ છેજ નહિ. તુકારા-  
મ કહે છે કે, આવો હું આત્મઘાતી અને મારો પોતાનોજ  
કદો શત્રુ પેદા થયો છું, પણ હે દેવ ! તું કૃપાનો સમુદ્ર છે, તેથી  
તું મને ભવસાગરની પેલી પાર પહોંચાડી દે.

૪૦૬૭-હવે હું સર્વ પ્રકારનાં સુખનાં મૂળ આશ્રયસ્થાન  
આગળ જઈ પહોંચ્યો છું. જે દૃશ્યાભાસ મારી આંખ આગળ  
બોલો થયો હતો, તેને હું હવે નિર્બોધથી થતા આનંદને લીધે  
કદી જોવાનો પણ નથી. પરકીયત્વને લીધે સ્કુરણ પામનારો અના-  
ત્મભાવ તો હવે રહેવા પામ્યોજ નથી. હું જ્યાં નજર કરું છું ત્યાં  
મારાં માતાપિતા સમાન વિકૃતદેવનેજ જોઉં છું. વિકૃત અને રખુ-  
માઈ બેઉ મારી પાસેનાં પાસેજ છે. મારી બહેન, મારો ભાઈ, મારી  
મા, મારો બાપ, માફ આખું કુટુંબ, જે કહો તે એક શ્રીહરિજ  
છે. તેમના સિવાય બીજા કોઈને હું જોળખતોજ નથી. એક આ-  
ત્મસત્તાજ આખા જગતનો આકાર ધારણ કરીને પ્રકટ થઈ છે,  
એવું જ્ઞાન થઈ જવાથી પ્રપંચને લગતી પરત્વ્રતાનો ક્ષય થઈ  
ગયો. જે કંઈ છે તે એક છે અને તે બધું માફ પોતાનુંજ સ્વરૂપ :

છે, આવો ભાવ પેદા થવાથી લજ્જા અને ચિંતા એ બે તો મારે સારૂં રહ્યાંજ નહિ. હવે મારી ઇચ્છાના સર્વ વ્યવહાર સ્વક્રીય ચિત્તસત્તાના ધરની અંદરજ થયા કરે છે. તે જે કરે છે તે હું પોતે પોતાનામાંજ કરું છું. મારી ભૂલચૂક થશે તો કોઈ કાંઈ કહેશે એવી બીક રાખવાનું કશું કારણજ નથી. ઘણા લાંબા વખતથી અનેક પ્રકારના વિકારરૂપી સાસરિયાનો ત્રાસ મેં વેઠ્યો હતો, અનેક કામોની પાછળ મેં દોડાદોડ કરી હતી; પણ હવે મેં મારી પોતાની માની લીધેલી નાના પ્રકારની વિકારવૃત્તિઓના પ્રતિ હું ઉઠાસીન બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપ મને લાડ લડાવી રમાડે છે; મને પ્રેમથી મીઠાં નામે બોલાવે છે અને હું પણ તેમની આગળ બોખડાતોતડા પણ મીઠા લાગે એવા બોલ બોલું છું.

૪૦૬૮-મારા આજ સુધીના બધાજ જન્મ પ્રાપ્તિ સુખની આશામાં ને આશામાં વહી ગયા. સુક્રિતની પ્રાપ્તિ સારૂં મેં એક ક્ષણવાર પણ ચત્ન કર્યો નહિ. જન્મમૃત્યુની વાટે અનેક યોનિઓ-રૂપી નાની દિશાએ મેં ભ્રમણ કર્યું અને તેથી મારા જીવને અતિ સંતાપ વેઠવો પડ્યો. એમ થવાનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ સ્વસ્વરૂપની ખાળત મને પૂરતો વિવેક નહિ હોવાથી મારો જીવ અભિમાનના પાશમાં ગૂંથવાઈ ગયો હતો. મારું પોતાનું હિત શામાં છે તે કોઈ જાણતું નથી અને મારા સિવાય બીજા કોઈથી મારું હિત સંધાવાનું પણ નથી. મારાં ઇષ્ટમિત્રો, સર્ગાવહાલાં એ બધાં મારા સુખનાંજ લાગીદાર છે. મને જન્મમરણના ક્રાંસામાંથી છોડાવવામાં કોઈ કશું સમજતાંજ નથી. હે નારાયણ! માતાના ગર્ભમાં મારે જે જે યાતનાઓ લોગવવી પડે છે તેનું હું તમારી આગળ શું વર્ણન કરું? તમે એટલું તો બોધ શકો છો કે, મારું શરીર તે વખતે માંસ અને મળમૂત્રમાં લદબદ થઈ જતું હતું. તે ઘડીએ મને તમારું ક્ષણેક્ષણે સ્મરણ થતું હતું. મારા મરણની ક્ષણે મારી

નજીક બેઠેલાં મારાં દેહનાં સંજ્ઞાધીઓ મારી નજરે દેખાતાં નહતાં. મારો દેહ જે માદીનો બનેલો હતો તે માદીમાં દટાઈ ગયો અને મારાં સંચિતકર્મોજ દુક્ત મારી સાથે આવતાં દેખાયાં. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે તો મારે હાથે તમારા ચરણની થોડીક સેવા થાય એવું કાંઈક કરો અને સંસારના ઉપર મારો કાયમનો દાવો હું કરી શકું એવું પણ મારે હાથે થવા દો.

૪૦૬૬-હે શ્યામચંદર ! હે સગુણ નારાયણ ! તું તો કેવળ ગુણોનો ભંડારજ છે. તું આ તારા દીન દાસનું રક્ષણ કર એટલી મારી તને વિનંતી છે અને તે તું કાને ધરજે. મને ઉદરપોષણની ખાખતમાં પણ બહુ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે. તેને લીધે હું મારા સ્વકર્મમાંથી પણ બ્રહ્મચર્ય ગયો અને તારા ભજનનું કામ પણ અટકી પડ્યું. એટલા માટે હું તારા ખાસ આગળ કચકચાટ કરતો બોલો છું. આ મારા પેટને સાફજ હું લોકોનો આશિયાળો થઈ ગયો છું અને સંસારની સાથે તો મારો સંજ્ઞા વેચાતી લીધેલી દાસીના જેવો છે. આ ત્રાસમાંથી તું મારો ક્યારે છુટકારો કરીશ તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ત્રણ ગુણોનાં બંધન વડે હું સજ્જડ બંધાઈ ગયો છું. આ પ્રપંચના ગૂંચવાડામાં તારું સ્મરણ મારાથી થતું નથી અને આ સંસારમાં મને એક ક્ષણ વારની પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. આ રીતે હું આ જૂઠા દેહાદિ પ્રપંચના પ્રવાહમાં તણાયે જાઉં છું. આવી અવસ્થામાં મારું હિત સધાય એવું એક પણ લક્ષણ મારા જીવામાં આવતું નથી. મારું આયુષ્ય તારા વિયોગની વેદનામાં અને જન્મમૃત્યુના દરવાજામાં થઈને અનેક યોગિઓમાં ભ્રમણ કરવામાં નષ્ટ થઈ ગયું છે; જે થોડુંઘણું બચેલું તે નાના પ્રકારના વ્યાધિઓની પીડા લોગવવામાં વહી ગયું. તુકારામ કહે છે કે, હે જગદ્ગુરુ દેવ ! હું પોતેજ મારો શત્રુ થયો છું. ખાય-ડીછોકરાં, મિત્રો એ બધાં કોણ છે અને આ બધો તમારો તે શા

માટે ઊભો કર્યો, તે તું મને સમજાવ એટલી મારી તને વિનંતી છે.

૪૦૭૦-હે કૃપાનિધિ દેવ ! તું એવું કાંઈક કર કે જેથી મારી બુદ્ધિ અને મારા વિચાર એ બેઉની ચોડીધણી શુદ્ધિ થાય અને તેમની મદદથી હું આ પ્રપંચના મોહમાંથી છૂટો થઈને મારા સ્વરૂપ તરફ વળું. હું કાળચક્રમાં સપડાઈ જઈને જન્મમૃત્યુની વાટે ભટકતો ફરું છું તેમાંથી તું મારો છુટકારો કર, ઓ મારી મા ! તું જો તારા મનથી કરવા ધારે તો એવું કયું કામ છે કે જે તું ન કરી શકે ? તારે જો રાઈનો પર્વત કરવો હોય અથવા પર્વતની રાઈ કરવી હોય તો તે તું સહજમાં કરી શકે છે. માટે તું તારી કૃપાની છાયાની નીચે મને જોડી લે. અત્યાર સુધીમાં મારો બધો વખત મારા મૂર્ખ સ્વભાવને લીધે તદ્દન એજે ગયો. પણ આવું કરવામાં મારા આયુષ્યના દિવસ એક પછી એક વહી જાય છે અને તેની અવધિ ઓછી થતી જાય છે, તે તો મને સમજાયું જ નહિ. આવું કરવાથી મને હવે પછી પ્રાપ્ત થનારા મનુષ્યજન્મના પગથિયા ઉપરથી પણ હું લપસી પડ્યો-તેટલો અધિકાર પણ મારા હાથમાં ન રહ્યો ! હવે હું ભયભીત થવા લાગ્યો છું અને મારા આયુષ્યના દહાડા તો એક પછી એક ઓછા થતા જ જાય છે. અરે ! મેં આ મનુષ્યદેહમાં આવીને શું ઉકાળ્યું ? તારા ચરણનું સ્પર્શ તો મેં કયું જ નહિ. હે દેવ ! હે પુરુષોત્તમ ! મારા અત્યાર સુધીના અપરાધને માટે તું મને ક્ષમા આપ અને તારા નામચિંતનમાં મને પ્રેમ ઉત્પન્ન કર અને મને આ સંસારના બ્રમમાંથી મુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારા શુભોમાં મારું મન રત રહે, તમારા ચરણ આગળ મને આશ્રયસ્થાન મળે અને મારી વાણી વડે હું તમારા નામચિંતનરૂપી રસનું પેટ ભરાતા સુધી સેવન કર્યો કરું એટલું હું માશું છું.

૪૦૭૧-જેમણે મને આ શુદ્ધ પારમાર્થિક જીવનું દાન દીધું છે

તે જગતના જીવન નારાયણ છે અને તેમના શુભ હું ગાઉં છું તથા તેમનું હું ચિંતન કરું છું. તે પરમાત્મા જીમા નદીને કિનારે પોતાની ઢેડે હાથ દબને ઊભા રહ્યા છે અને જેમના ચરણ એક-સમાન રેખામાં ગોઠવેલા હોવાથી સુશોભિત દેખાય છે, તે દેવને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખું છું. જે દેવ અમુરના કાળ છે અને જે ભક્તજનોના પ્રતિપાલક છે; જે ભારે કુશળતા સહિત આ સર્વ ખેલ ખેલી રહ્યા છે, તેમના ચરણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે. જે વનમાળી હરિ આ બધા ગોપાળના સમુદાયની સાથે અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલે છે, જેમણે બલિ-રાજાને માથે પગ દબને તેને પાતાળમાં દાખી ધાડ્યો અને જેનો દરવાજો પણ મારા સ્વામી પોતેજ સાચવવા ઊભા રહ્યા છે; જે હરિ લાલચની ભૂતિ છે, જેનામાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન તથા કળાનો નિવાસ છે, જેના ગળામાં વૈજયંતી માળા ડોલી રહી છે, તેમને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેમનું નામસ્મરણ તમામ પ્રકારનાં પાપોનો નાશ કરે છે અને સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યોની સ્વામિની લક્ષ્મી પોતેજ જેની દાસી છે, તે સકળ તેજના શશિ અથવા તેજઃપુંજ જેવા છે. એવા દેવનો હું સર્વતોભાવે શરણાગત થાઉં છું.

૪૦૭૨-હે સંતજનો ! મારો ઉદ્ધાર કદી થશે ખરો કે ? મારા ઉપર નારાયણ કેઈ દહાડો કૃપા કરશે કે નહિ ? મારાં સંચિત અને પ્રારબ્ધકર્મોનો ક્યારે ક્ષય થશે અને મારા ધર્મ અને અધર્મ એ બેઉનો ક્યારે છેડો આવી જશે ? જે ઉપાયથી એ બધાંનો અંત આવી જાય તે ઉપાયનું રહસ્ય શું કરવાથી મને સમબલ્ધ જાય, તે જાણવા માટે હું ઘણો અધીરો થયો છું. મારી ખુદ્ધિ ક્યારે સ્થિર થશે ? જે જે કારણોને લીધે મારી ખુદ્ધિની સ્થિરતામાં ગડબડોડાળો ઊભો થઈ ગયો છે, તે બધાં વિધ્નકારી કારણોને દૂર કરવાના મારા



સંકલ્પ ક્યારે સફળ થશે ? એનું પરિણામ પરિપક્વ થઈને ક્યારે મારી આગળ ઊભું રહેશે તેની મને સમજણ પડતી નથી. જેના વડે હું દેવના ચરણની સાથે જોરથી બાથ લારી દઉં એવાં પુણ્ય મારે નામે જમા થયાં હશે કે નહિ ? તે જગન્નાથ દેવ મને ક્યારે પોતાના હાથ વડે પંપાળશે અને તેમના સ્પર્શથી થતા સુખના ઊલ્લાસને લીધે મારો કંઠ ક્યારે ગદ્ગદિત થશે ? શ્રીહરિના શ્રી-સુખનું દર્શન કરીને ક્યારે મારી આંખોને ટાઢક વળી જશે ? મારું પ્રાર્થન કેવું છે, અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ ? તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા ને આવા વિચાર મને રાત-દહાડો આવ્યાજ કરે છે અને તેને લીધે મારું અંતઃકરણ બધે-વખત ઉત્કંઠાથી તલપાપક થયા કરે છે. પણ હું તે ફળપ્રાપ્ત કરી-શજ એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા જેટલું મનોબળ મારામાં નથી.

૪૦૬૩-હે કૃપાવંત માળાપ ! તું અનાથ જીવોનો દાતાર છે, એમ સમજીને મારા દુઃખ, મોહ અને ચિંતાનો નાશ કરાવવાની આશાએ હું તારે શરણે આવ્યો છું; એટલા માટે હવે તું મારો ઉદ્ધાર કર. હે દેવ ! જેના વડે મને કદી તારું વિરમણ થાયજ નહિ એવા સંતોની સંગતિ અને તારા ચરણની સેવા મને દે. મને માત્ર આ એકજ પ્રબળ ઇચ્છા છે અને મારો આટલો મનોરથ તું પૂર્ણ કર. તારા ગુણનું તેમજ તારા નામનું કીર્તન કરવામાં મને રસ પડે અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, એવું દાન તું મને દે અને તેમાં અડચણ નાખનારાં વિધ્નોમાંથી તું મારું રક્ષણ કર. આટલી મારી વિનંતી તું કાને ધર. આ એક માગણી ઉપરાંત મારે તારી પાસે બીજું કંઈજ માગવું નથી. મને ધનસંપત્તિ, રાજવેલવ કશાની સ્પૃહા નથી. આ મારાં માળાપ ! તને આપતાં જરા પણ કષ્ટ પડે એવો એક પણ પદાર્થ હું માગતો નથી. હું એકજ વસ્તુ માગી લઉં છું અને તે તારી ભક્તિજ. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડરીના-

થ ! મારાં માખાપ ! હું મારા બેઠ હાથ બેડીને તારા ચરણ ઉપર  
મારું મસ્તક નમાવી દઉં છું. હું તારી પાસે એટલું માથું છું કે  
બ્યારે તારું કીર્તન કરવા માંડું ત્યારે મારું અંતઃકરણ તારી કથા-  
ના રંગથી રંગાઈ જાય. આટલો મારો મનોરથ તું પૂર્ણ કર, એવી  
મારી તને વિનંતી છે.

૪૦૭૪-માથે સિંહર લગાડીને બિહામણાં દેખાતાં દેવદેવીઓ  
જેઓ પોતાનાં પેટને સાડા ખાવાનું અન્ન અને એકાદ બકરાનું  
બલિદાન માગતાં કરે છે, એવાં ભૂતપિશાચ જેવાં દેવદેવીનેા હવે  
કેાઈ ભાવ પૂછનાર નથી. જે પોતાનાં પેટ ભરવાને સાડા બીજા  
જીવને ત્રાસ આપે તે બિખારચોટા જેવાં દેવલાં અમને શું આપી  
દેવાનાં હતાં ? જેની બુદ્ધિ ટૂંકી છે અને જેનામાં ધૈર્યનો અભાવ  
છે, તેની પ્રાપ્તિનો શો અર્થ છે તે હું સમજી ગયો છું. કેાઈ પ-  
રોણો કેાઈના ઘરની આકરડીની પાસે પરોણાચારની આશા રાખે  
તો તે આકરડી ઘરઘણીની પાસે તેની મંજૂરી મેળવી આવે  
ત્યાંમુધી તેણે રાહ જોવી પડશે અને ત્યારેજ તે પરોણાની યોગ્યતા  
મુજબ ઘરઘણીને જે અપાવવું હશે તે અપાવશે. દેવદેવીઓ તો ઉપર  
કહી તેવી આકરડી જેવાં છે. તેમના હાથમાં કશીજ સત્તા નથી.  
નાનાસરખા બાળાચિયામાં ચાંગળું પાણી ભરાઈ રહ્યું હોય, તે  
પીધાથી તરશ છીંચે નહિ અને હોઠ પણ પૂરા પહોંચે નહિ તો તે  
પાણી શા ખપનું ? અથવા ગાયત્રીમંત્રનું પુરસ્કરણ કરવા જતાં  
જરાક વિદ્ય આભ્યું અને તેનાથી મનમાં હોલ ઉત્પન્ન થયો, એટલે  
પુરસ્કરણનું કળ મળવાનું નહિ અને મહેનત માથે પડવાની. આ-  
વુંજ પેલાં દેવદેવીઓનાં ભજનનું પણ સમજી લેવું. એ દેવલાં મોઢે  
સિંહરના લેપડા કરીને પોતાનાં મોઢાં છુપાવે છે અને સિંહરના  
વાધાનો ભાર પોતાના શરીર ઉપર સહન કરે છે. તેમને બહાર  
ઠાઠવા જતાં તેઓ કેાઈ વાર પોતાનાં શસ્ત્ર આપણને વગાડી બેસે

છે, આવાં દેવતાંને જે દેવ માને તે ખરેખરો હૈયાકૂટોજ હોવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, પણ નારાયણ તેવા નથી. તે તો આખા જગતમાં વ્યાપક છે, માટેજ તેમને જનાદન કહેવામાં આવે છે. તમે એ નારાયણનું સ્મરણ કરશો એટલે સૌ દેવદેવીઓ તમારે પગે પડતાં આલ્યાં આવશે.

૪૦૭૫-જીવના ઉપર ઘણું મમત્વ હોવાથી જીવ પોતાનું અસલ સ્વરૂપજ ભૂલી ગયો છે, તેથી તેના ઉપર કેને દયા આવવાની હતી ? જેમને મનુષ્યદેહના જેવું ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન મળ્યું અને છતાં જેમના મનમાં નારાયણને વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ નહિ, એવા લોકો પોતે કાળના મોઢામાં તો પડ્યા છે, છતાં શું જોઈને સંસારમાં સુખ માની લેતા હશે ? તેમના શરીરના આયુષ્યની અવધિ જ્યાં પૂરી થઈ કે તરત યમના હૂત આવીને તેમને પકડી લઈ જશે. આયુ આયુષ્ય વહી ગયા પછી અંતકાળે તેમની અવસ્થા ઘણી દીન અને દયાપાત્ર થઈ જશે. અગાઉ પણ તેમણે અનેક જન્મો ધારણ કરેલા અને ભવિષ્યમાં પણ કેણે જાણે કેટલાય જન્મ તેમને લેવા પડશે ? ધાંચીને ગળદ આંખે પાટા ગાંધીને ઘાણીની આસપાસ આંટા માર્યાજ કરે છે અને જરાક ધીમે પડતાં ધાંચી તેને પરાણીની આર ઘોચે છે ત્યારે તેને ઘણી પીડા થાય છે, પણ પોતે કેટલી વાર ઘાણીની આસપાસ ફર્યો તેનું તે ગળદને જ્ઞાન હોતું નથી. તે તો ફક્ત ભૂખતરશ અને થાકને લીધે દુઃખી થાય છે. એવીજ રીતે પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ જીવાત્માને અનેક યોનિઓમાં ભટકાવવામાં નિમિત્તરૂપ નીવડે છે. જો એમજ છે તો પછી તમે તમારા દેહને અનિત્ય સમજી લઈને નિત્ય શ્રીહરિનું નામસ્મરણ શા માટે નથી કરતા ? તુકારામ કહે છે કે, જે વિકૃતનું સ્મરણ કરવામાં એક પાઈનો પણ ખર્ચ કરવો પડતો નથી, તે પણ આવા લોકોને માટે કેટલું બધું

હલંભ છે ? મોઢેથી ' વિકૂલ, વિકૂલ ' એવો વગર પૈસે થાય એવો નામોચ્ચાર કરવાનું કામ પણ આ અભાગિયાઓને માટે કેટલું કઠિન થઈ પડે છે ?

૪૦૭૬-અરે ભાઈઓ ! તમે આ સંસારમાં મનુષ્યદેહ પામ્યા છો ત્યારે હવે એક કામ કરો. તે કામ એ છે કે જે માગે જવાથી તમને મુક્તિ મળે તે માગે તમે ચાલવા માંડો. એવું નહિ કરો તો આખરે કાળ તમને નરકચાતના લોગવવાની સજા કરશે. માટે અલ્પાઓ દુરાચારિ ! તું મારે મોઢેથી આવું સાંભળે છે તોપણ તું તારા મનમાં ભય કેમ નથી પામતો ? તારા દેહમાંથી તારા પ્રાણને જેથી કાઢતાં યમને જરા પણ દયા આવવાની નથી. રખડેલ ઢોર જેમ કોઈના ખેતરમાં ઊભો પાક ખાઈ જતું પકડાઈ જાય અથવા કોઈ ચોર ચોરી કરતાં પકડાય ત્યારે તેમને જેવું ભારે દુઃખ વેઠવું પડે છે તેવું તારે પણ વેઠવું પડશે. તું જો પુણ્યદાન નહિ કરે તો જે સ્થાનમાં તારે છેવટે જવું પડશે, ત્યાં જતાં તારી શી વલ્લે થશે તેનો કાંઈક વિચાર કર. તે રસ્તે જતાં તારા ઉપર જે જે વીતક વીતશે તેનું તને જ્ઞાન ન હોય તો હું કહું તે સાંભળ, જેમ પોલીસના સિપાઈઓ કેદીને પકડીને લઈ જાય છે તેમ યમના હૂત તને લઈ જશે. તારા પગનાં પગરખાં કાઢી નંખાવશે અને જે રસ્તે યમને જરાવાર પણ ન ચાલી શકાય એવા કાંટાવાળા રસ્તા ઉપર તને ઉઘાડે પગે ચલાવશે. ત્યારપછી ઊના ધગધગતા લોખંડના થાંભલાની સાથે તને બેટાડશે. જે નદીને જોતાંજ તારે શરીરે કંપારી વછૂટે એવી મળમૂત્રથી ભરેલી નદીમાં યમને તારે જવું પડશે. જો તું ચાલવામાં જરા આનાકાની કરીશ તો યમહૂત તને તો નદીમાંજ દાખી દાલશે અને ઉપરથી દંડાનો માર મારશે તે તો બુદ્ધો. તારાથી અહીં ભૂખતરશ જરાવાર તો ખમાતી, નથી પણ ત્યાં તો તને યમહૂત કેટલાય દહાડા સુધી ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો રાખશે

અને તું તારા દેહને પાળીપોળીને અહીં મનમાં ખુશી તો થાય છે, પણ ત્યાં જ્યારે તારે ગરમાગરમ અને જેમાંથી આગના ભડકા નીકળતા હોય એવી તપેલી લોંચ ઉપર આળોટવું પડશે ત્યારે તારી શી વલે થશે ? તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હજી તારે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરી લે. સંસારસુખના પ્રતિ ઉદાસીનતા રાખતાં શીખ અને તારે જે ખરેખર ચમચાતનામાંથી ખચી જવું-જ હોય તો ખીભું કાંઈ ન કરતાં મોઢેથી શ્રીહરિના નામનો ઉચ્ચાર કરતો જ અને તેમની ભક્તિના રસનું સેવન કર.

૪૦૭૭-હે દેવ ! તું મારી સાથે શા કારણથી બોલતો નથી તે હવે મને સમજાઈ ગયું. તારું નામ તો 'પતિતપાવન' છે, પણ તારી કરણી એ નામને શોભાવે એવી નથી, પણ તેનાથી ઊલટી છે, તેથી કરીને તું મને જોઈને શરમાય છે. પણ ઓ કેશવ ! હું તને જરા પણ મુશ્કેલીમાં ઉતારનાર નથી અને તારાથી ન બની શકે એવું તારી પાસે હઠ કરીને માગનાર પણ નથી. માટે તું મારી સાથે ફક્ત એકજ બોલ બોલી દે અને તારા માથા ઉપરનો ભાર ઉતારી નાખ. જે તું મારો અંગીકાર કદી નહિજ કરે એવું હોય તો પછી હું પણ વિચાર કરવા માંડું. કેઈ વાચક યજમાનની પાસે દાન માગવા આવે તો તેણે પોતાની શક્તિ મુજબ દાન દેવું જોઈશે અને વાચકે તેનું આપેલું દાન લેવું જોઈશે. એમ ન કરતાં વાચક અને યજમાન બેઠે એકબીજાથી વિમુખ થઈ જાય તો તેથી બેઠે પાપમાં પડે છે. આવો ધર્મનીતિનો ફેંસલો છે. આટલા માટે તારી પાસેથી દાન લેવાની આશા રાખીને હું તારી વાટ જોયા કરું છું અને એ બાબત ખૂબ પ્રયત્ન કરીને ધીરજ ધારણ કરીને બેઠો છું. મારા આ નિયમમાંથી હું કદી અલિપ્ત થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું તારે મોઢેથી કળૂલ કરી દે કે, તું મારો અંગીકાર કરે અને મને તું તારો પોતાનો બનાવી દે, એવી ચોચતા મારામાં આવી.

ગઈ છે અથવા તો તું કહી દે કે નથી આવી. તારે મોઢથી છેવટનો એક ઉત્તર હા કે ના સાંભળ્યા વગર હું અહીંથી ખસનાર નથી અને આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે એ તું યાદ રાખજે.

૪૦૭૮-હે દેવ! હવે હું બીજાં ત્રીજાં સાધનોની ખટપટમાં પડનાર નથી તેમ હુઃખરૂપ સંસારના બંધનમાં બંધાઈ જનાર પણ નથી. હું સંતોનો ચરણાગત થાઉં અને તારા ચરણ આગળ હું આશ્રયસ્થાન પામું, એટલાં બે વાનાં હું તારી પાસે માગી લઉં છું. એ સિવાય તો એવાં કયાં પુણ્યના પ્રભાવે મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય અને મારે હાથે કયાં શુભ કર્મ સંચિત થવાનાં છે, તેની મને સમજણ પડતી નથી. હે વિઠાબાઈ! ઓ મારી માતા! તું મને વિસારી મૂકતી નહિ. તું મને ભૂલી જાય નહિ એટલા માટે તો હું શોકાકુલ થઈને મોટા બૂમબરાડા પાડીને રડું છું અને તારા કરગરી કરગરીને કાલાવાલા કરું છું. આ સંસારની અંદર મોહમાયાની જાળરૂપી સખે વસે છે. તેમના તરફથી મને ઘણો ત્રાસ થાય છે. તે સર્પોનું ઝેર ચડવાથી મને સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ એ ત્રણ જાતના ગુણની લહેરો આવે છે અને તેનાથી હું અત્યંત હુઃખ પામીને બરાડેબરાડા પાડું છું. આ સંસારની અંદર રહેનારને એવાં ભાતભાતનાં હુઃખ વેઠવાં પડે છે કે, તેમનો ગણતાર પાર આવે એમ નથી. સંસારી પ્રાણીઓનું હુઃખ જોઈને તો પથ્થર પણ પીગળી જાય, તો પછી મારાથી તે સહન થાયજ શી રીતે? મારા મનમાં અતિશય ભય પેદા થાય છે અને તેથી કરીને મારી કાયા થરથર કંપી ઊઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો આ સંસારના કાઠવ-ફીચડની વાતો પણ મારાથી સંજાતી નથી. હું અસલ તો કાહો હો તો પણ હવે ગાંડો થઈ ગયો છું. તેથી હે અનંત! મારો અંગીકાર કરવાને તું દોડી આવ.

૪૦૭૯-હે દેવ! હવે તો હું હમણાં વણૂંન કરું છું, તેવી

મારી હાલત થઈ ગઈ છે, તે તું મારે મોઢેથી સાંભળી લે અને પછી તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે. કાં તો તું મારું રક્ષણ કર અથવા તો મને મારી નાખ. મને તારી પાસેનો પાસે રાખ અથવા વેગળો ફેંકી દે. મને આ સંસારની અંદર પડી રહેવા દે અથવા તો મને તેમાંથી બહાર કાઢીને છૂટો કરી દે. હું મારા અસાની-પણાને વશ થઈને તારે શરણે આવ્યો છું, પણ તારા પ્રતિ ભાવ-ભક્તિ કેને કહેવાય તે હું બોલુ તો નથી. જ્ઞાનના તમામ વિષયોને શ્રદ્ધા કરવાને માટે હું બુદ્ધિહીન હોવાથી અયોગ્ય છું અને હું નીચમાં નીચ અને સંકમાં સંક છું. મારું મન મારે સ્વાધીન નથી અને ઇન્દ્રિયોની પાછળ એવું દોડાદોડ કરે છે કે હું તેને ખાળી શકતો નથી. શાંતિ અને નિવૃત્તિ તો મને લેશમાત્ર પણ છે નહિ. મારી આવી સ્થિતિ હોવાથી મારી તમામ યુક્તિઓ નકામી નીવડી છે. હું મારો જીવ તારા ચરણમાં સમર્પિત કરી દઉં છું અને મારા અંતઃકરણમાં જે ભાવ છે તે પણ હું તારી આગળ નિવેદિત કરી દઉં છું. ત્યારે હવે હે દેવ ! મારે તારો એકલાનોજ બધી બાબ-તમાં આશ્રય છે, તેથી કરીને મારું રક્ષણ કરવાની બાબતમાં તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો તારા ચરણમાં દૈવ વિશ્વાસ રાખીને અને તારી કાંઈકીનો છેડો મજબૂત પકડીને તારી દયાને આધારે બેસી રહ્યો છું. એ સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધનમાં મને સમજણ પડતી નથી. આ તારા કર્તવ્યના વિષયમાં તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તું કરજે.

૪૦૮૦-હે દેવ ! તું કૃપાનો સાગર છે અને મારાં માથાપ, ભાઈ જે કહે તે તુંજ છે. જેના વડે મનુષ્યજીવનની સફળતા થઈ જાય એવાં તમામ સાધનોનો તું મહાસાગર છે. તું સંસારનાં બંધનોને અને કાળના પાશને તોડનાર છે. જેઓ તારું શરણ લે છે તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે તું વજ્રપિંજર સમાન છે અને તારા

શરણાગતોને અભયદાન દેવામાં તું ઉદાર છે. સર્વ દેવોમાં તું એક અગોચર દેવ છે અને વિકારરહિત તથા અવિનાશી છે. તારી સ્તુતિ કરતાં કરતાં વેદ થાકી ગયા તો પછી એ કામમાં મારા જેવા મૂર્ખ-તું શું ગણું? તારા સ્વરૂપનો વિચાર હું કેવી રીતે કરી શકું? એટલા માટે હે દેવ ! હવે તું મને તારાથી વેગળો રાખીશ મા. તારા પ્રતિ ભાવભક્તિ કેવી રીતે રાખવાં તે તો હું સમજતો નથી પણ તે છતાં પણ હું તારો દાસ કહેવાઉં છું અને તે અધિકારથી હું પોતાને તારો માણસ કહેવડાવું છું. તારી ભક્તિમાં તો મને કશી સમજણ પડી નથી પણ તે છતાં હું તારૂં પૂજન તો કરતો રહું છું. હું તારૂં નામસ્મરણ કરનારાઓમાંનો એક છું. તેથી કરીને તારા નામની પ્રતિષ્ઠાને માટે હે કેશવ ! મને છોડાવવાને માટે તારે દોડતા આવવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હે પંદરીનાથ ! તારા બળને ભરોસે તો હું નિશ્ચિંત થઈને બેઠો છું. મારી તમામ વ્યથાઓ શમી ગઈ છે. મેં મારા યોગક્ષેમનો બધો ભાર તારા માથા ઉપર નાખી દીધો છે. હવે હું કંઈ પણ સંભોગોમાં ભયને તો મારી પાસે આવવા દેવાનોજ નથી.

૪૦૮૧-હે હરિ ! આ સંસારની અંદર હું કયા વિષયમાં સુખ માની લઈને મારા હ્રદાડા કાઢું, તે તું મને કહે. અહીં જે કંઈ છે તે બધુંજ નાશવંત છે અને તેવી વસ્તુઓનો મોહ રાખવાથી તું પોતેજ મારાથી આલો જતો રહે છે. સાંભળ, મેં પ્રથમ મારી માતા ગર્ભમાં વાસો કર્યો. ત્યાંનાં હુ:ખોતું હું તારી આગળ શું વર્ણન કરું? આવું હુ:ખ મેં પૂરા નવ મહિના સુધી લાગલાગટ લોગવ્યું. ત્યાર પછી મારો જન્મ થયો. મારી જાડ્યાવસ્થા નાદા-નીમાં વીતી ગઈ. પછી જીવાની આવી ત્યારે તે પોતાની સાથે વિ-પયાસક્રિતને લેતી આવી અને તે જેમ વધવા લાગી, તેમતેમ મારા હૃદયની વ્યાકુળતા પણ વધતી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં હું મરી



ગયો; એટલે પાછો ખીજવારનો જન્મ લેવાનો વારો આવ્યો. આમ-  
તું આમ સદા ચાલતું જ ગયું અને મને એક ક્ષણવારનો પણ  
વિસામો લેવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓના  
ચક્કરમાં આંટા ભારતી વળતે પ્રાણીઓની પાછળ વિષયલાલસા  
ઢોડતી કરે છે અને તે તેમને એ ચક્કરની અંદર વારંવાર ઢોડા-  
વ્યા કરે છે. આ બધાના મૂળમાં દેહાભિમાન રહેલું છે. આ દેહ  
તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ,  
એવી જે ભાવના તેજ સૌને દુઃખી કરે છે. માટે એ દેહાભિમાન-  
ના ઉપર આગ પડો. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી પ્રપંચની  
ખટપટનો છેડો આવી ગયો છે. હે દેવ ! હું તો તારા દરવાજા  
આગળ એક ભિખારીની હાલતમાં પણ પડી રહેવા ખુશી છું. હું  
તાઈં બતાવ્યું કામ કરનારો તારો દીન દાસ છું. માટે તું હવે  
મારા ઉપર કૃપા કર.

૪૦૮૨-મને સંતોની સંગતિમાં રહેવાથી સુખ થાય છે.  
તેમના સમાગમમાં રહેવાથી હે દેવ ! તાઈં નામસ્મરણ બમણા  
ઉત્સાહથી થવા માંડે છે, તેથી તમામ કર્મો બળી નાશ થાય છે અને  
હું સદાકાળ પ્રેમસાગરમાં ડૂબ્યો ને ડૂબ્યોજ રહું છું. હે દેવ ! તું  
મારાં લાઇબહેન, માળાપ, સગાંસંબંધી, કુટુંબી, સગોત્રી, જે  
કહો તે એક તું જ છે. એટલે હવે મને કશી બાબતની ચિંતા રહી-  
જ નથી. આ જાણે મારો કાયમનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. હે દેવ !  
હું તને વિસારી શકતોજ નથી. તું મને પારમાર્થિક વિષયને  
લગતું ધૈર્ય આપે છે અને મારી અંદર અને બહાર, સદાકાળ  
મારી પાસેનો પાસેજ રહે છે. દુઃખ કેને કહેવાય તે તો હું સ્વપ્નમાં  
પણ જાણવા પામતો નથી. નાના પ્રકારના લોગ અને ચતુર્વિધ  
સુક્રિઓ તો મારી આજ્ઞા ઉઠાવનારાં દાસદાસીઓ બનીને મારે  
ઘેર રહે છે. આ બધું થવાનું માત્ર એકજ કારણ છે કે, તું સર્વનો

સ્વામી પ્રેમાનંદ સહિત સદાકાળ મારી સમીપ રહેતો થઇ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જગ્યાએ લોકો તારા નામકીર્તનનો જયધ્વનિ કરે છે, તે ઠેકાણે સૌનાં પાતકમાત્ર ળળી જાય છે અને કીર્તન કરનારાઓમાં રહેલા દોષ નષ્ટ થઈ જાય છે. મારા આનંદ-માં કશી ઊણપ છેજ નહિ, તેથી હું મારી વાણી વડે નિરંતર બ્રહ્મ-રસનું સેવન કર્યો કરું છું.

૪૦૮૩-હે દેવ ! તું મારા પ્રતિ કૃપાળુ છે. તું તારા ભક્તોનું પ્રતિપાલન કરે છે. તું દીન જનો પ્રતિ દયાદ્રં છે. તું તેમની પ્રેમાળ માતા છે. મારા યોગક્ષેમનો બધોજ ભાર તું ઉપાડી લે છે. મારી બધી બાબતની ચિંતા તારેજ કરવી પડે છે. હું ભૂલો પડું અને આડે રસ્તે વળી જાઉં તો મને સાચવી લેવાનું કામ તારૂં છે. અથવા તો તું મને સંતોના હાથમાં સોંપી દે છે. મને વેગળો કરી દેવા જેટલું ઠંઠણ હૈયું તું કરી શકતો નથી. મારે હવે ભય જેવું તો કંઈ રહ્યુંજ નથી. જન્મમરણની ચિંતા કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન છે નહિ. મને તો આ લોકમાંજ પરલોકનો, આનંદ મળી ચૂક્યો છે. આ સંસારજ મારી દૃષ્ટિએ વૈકુંઠરૂપ ળળી ગયો છે. અત્યારે દિવસ છે કે રાત્રિ તેની મને બળર પડતી નથી. મારા અંતઃકરણમાં સ્વરૂપાનુસંધાનની અખંડ જ્યોતિ ઝામગી રહી છે. તે આનંદની મસ્તીની મને જે લહર આવી છે, તેનું હું શું વર્ણન કરી બતાવું ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તેં મને તારા નામનાંજ ધરણું મારે અંગે પહેરાવી દીધાં છે. જ્યારથી તારી સાથે મારો સંબંધ જોડાઈ ગયો, ત્યારથી મારે કંઈ વાતની ઊણપ રહીજ નથી.

૪૦૮૪-હે દેવ ! મને તારૂં સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી તો મારા મનને ખૂબ તાલાવેલી થયા કરે છે. આ શરીરના ઉપર અનેક તરવો પોતાની સત્તા ચલાવી રહ્યાં છે. તેમાંથી છટા થવાને

હું જેમ જેમ એકાએક કહું છું તેમ તેમ ઊલટો વધારે ગૂંચવણોમાં ફસાતો જાઉં છું. આવાં અતિ બળવાન કર્મોના સકંચામાં હું સપડાઈ ગયો છું. મારા માથા ઉપર બોલે પણ કાંઈ થોડાઘણો નથી. તે બોલે એવી જાતનો છે કે આ શરીર, હું અને આ શરીરનાં સંબંધીઓ એ બધાં કોણ છે તે વાત હું ઉઘાડી આંખે જોયા કહું છું અને છતાં મારી આંખ આગળ જોય લોકો આવીને મારું સર્વસ્વ લૂંટી ગયા ! તેથી કરીને હે દેવ ! તારી પાસે હું એટલુંજ માગી લઉં છું કે, તું મને સંતોના હાથમાં સોંપી દે. આ બાબત તારા કાલાવાલા કરતાં કરતાં મારું ગળું બેસી જવા આવ્યું. હવે તું વિલંબ ન કરીશ-આજસ ન કરીશ. આ મારી છેવટની ક્ષણ છે એમ જાણજે. આ ઘડીએ પણ જો તું મારી વિનંતી નહિ સાંભળે તો પછી હું લાચાર બની જઈશ. આવા મારા આયુષ્યને સૂરજ ન્યાં અસ્તાચળ ઉપર જઈ પહોંચ્યો એટલે રાત્રિ આવશે અને ઘોર અંધકાર મને ઘેરી લેશે. પછી તો મારા ઉપર મારા સંચિત કર્મો પોતાની સત્તા ચલાવશે. તેમ થવાથી મનુષ્યદેહ ઉપરનો મારો અધિકાર રદ થઈ જશે અને બીજી નિકૃષ્ટ યોનિની પરતંત્રતા મારે સહેલી પડશે અને ઊગરવાનો એક પણ આરો રહેશે નહિ. આ વિચાર આવવાથી મને ભય અને ચિંતા થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આવા સંકટના સકંચામાં સપડાઈ ગયો છું. હે કૃપાનિધિ દેવ ! તું હવે મારી મદદે દોડી આવ; કારણકે મારાં બળબુદ્ધિ, સર્વ સિદ્ધિઓ અને જે કહો તે, બધું એક તારા ચરણ જ છે.

૪૦૮૫-હે દેવ ! હવે તમે તમારે યોગ્ય ધર્મકર્મ વિચારીને મારા કલ્યાણને વિષે તમને જે કાંઈ યોગ્ય લાગે તે કરો. હું પતિત છું એ તો તું જાણે છે અને એટલા વાસ્તે તો હું તારો શરણાગત થયો છું. હે દેવ ! તારા દરબારમાં રાજા અને રંક, નાના અને મોટા એવો લોકભાવ છે નહિ. એક યોગ્યતા વડેજ સર્વ પદાર્થની પ્રાપ્તિ

ધાય છે, પણ તે છતાં તારા ચરણ જેની ઘણા લોકોને પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેની મને પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હવે તું મને બહાર કાઢી મૂકતો નહિ. હું જે કહું છું તે ખરું જ કહું છું. આવો રિવાજ પરંપરાથી ચાલ્યો આવે છે. જે કોઈ તારા પ્રસંગમાં આવ્યા તેમનો તે અંગીકાર કર્યો છે. તારી આવી કીર્તિ આખા જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, આવું જાણીને મેં મારો બધો ભાર તારા માથા ઉપર મૂકીને તમામ લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી દીધો છે. મારું સ્વરૂપ અવિનાશી છે અને પ્રકૃતિથી હું પર છું, એવો વિચાર મેં હમણાં કરી લીધો છે. આ કામમાં સુખ્યત્વે કરીને ધૈર્યનીજ જરૂર છે. મારો આ દેહ અસાર અને નાશવંત છે એવું જાણીને મેં સર્વના સારભૂત તારા નામનો આશ્રય લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌના પંજમાંથી મેં મારો છુટકારો કરી દીધો છે. અને વિશ્રાંતિ લેવા માંડી છે. જે કાંઈ ચિત્તની અંદર ધારણ કરવા જેવું હતું તે મેં ધારણ કર્યું છે અને તે મને સંતોષેજ બતાવ્યું હતું, માટે હવે હે દેવ ! આખરે તું જ મને આશ્રય આપ.

૪૦૮૬—મનુષ્યજાતિમાં મારો જન્મ થયો તે ઘણું સારું થયું. મનુષ્યદેહ એ તો લાલનો શ્રેષ્ઠ ભંડાર છે. એના વડે પરમાત્માનાં તમામ પ્રકારનાં સુખને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા આવી જાય છે. હે દેવ ! તેં મને હાથ, પગ, કાન, આંખ અને શબ્દોચ્ચાર કરવાની વાણી વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોત્તું કાન દીધું છે, જેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યાથી હે નારાયણ ! તારી પ્રાપ્તિ ધાય છે અને જીવપણું તથા સંસારની પીડા ટળી જાય છે. આ પરમાર્થના યોગને લીધે ક્રમશઃ પુણ્યનો સંચય થતો જાય છે, અનેક જન્મો દરમિયાન વાણી દ્વારા તારા નામનું સ્મરણ કરવાનો લાભ મળે છે અને સંતોની સંગતિમાં રહેવાનો સુયોગ આવી મળે છે. આવી સુંદર અનુકૂળતાવાળી જગ્યાએ તેં મને આણી મૂક્યો છે. તેને માટે મારા

માથા ઉપર તારો જે ઉપકાર ચડ્યો છે તેનો હું કેવી રીતે બદલો  
વાળવાનો હતો? હે પાંડુરંગ! માટે હું તો મારો જીવજ તને  
અર્પણ કરી દઉં છું. તેં મારી આંખોનો દોષ કાઢી નાખ્યો, મારા  
અંતઃકરણમાં શુભદોષના મળ લરાઈ ગયા હતા, તેમને તેં ધોઈ  
નાખ્યા, મને તારા પ્રેમનો પાનો પાછને શાંત કર્યો અને સુખ  
ખાળકને નિજસ્વરૂપમાં લઈ જઈને સુવાડી દીધો. તુકારામ કહે છે  
કે, આ આનંદની તો ઉપમાજ આપી શકાતી નથી. એની વાતો  
પણ મીઠી મધ જેવી લાગે છે. અમારી ઉત્કંઠાને વશ થઈને અને  
ભક્તોની લીડ ભાંગવાને સારૂ તેં સાકારરૂપ ધારણ કર્યું છે.

૪૦૮૭-હે વેદમૂર્તિદેવ! મારામાં ભાવ બહુ થોડો છે, મારું  
આયુષ્ય પણ ટૂંકું છે. વળી હું સ્વાધીન નથી અને તમામ જાતના  
અપરાધોની મૂર્તિના જેવો છું. આ મારી ફરિયાદ તમારે સાંભળવી  
પડશે. મારું અંતઃકરણ અનેક જાતના શુભદોષને લીધે મલિન થઈ  
ગયું છે. મારા એ બધા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કરવું કેવી રીતે?  
મારાં પહેલાંનાં, હાલનાં અને હવે પછીનાં સંચિતકર્મોનો ઠ-  
ગલો જોટલો બધો વિશાળ છે કે, તેનો કોઈ દહાડો પણ અંત  
આવે એવું મને લાગતું નથી. તે કર્મો અનેક જાતનાં છે અને  
તેઓજ મને ચોરાશીલક્ષ યોનિઓના ચક્કરમાં ઘસડી લઈ જાય  
છે. તેમને લીધેજ આધિભૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક  
એવા ત્રણ પ્રકારના ભોગ શરીરને ભોગવવા પડે છે. તે શરીર ક-  
ર્મોના ભંડાર જેવું છે અને તેમાં જન્મ, જરા અને મરણને મૂકી  
રાખ્યાં છે. જીવાત્મા અને શરીરની વચ્ચે સંબંધ નહિ હોવાથી  
પંચભૂત એકબીજાથી અળગાં હોય છે. કોઈ વાર તેમની એક ઠેકાણે  
સંકલના થઈ જવાથી તેમાંથી શરીર ઘડાય છે અને તે પાછાં યથા  
સમયે છટાં પડી જાય છે. આવું આ શરીર પોકળ, વ્યર્થ અને  
સારહીન છે. પાણીના પ્રવાહની અંદર કોઈ વાર લાકડાં તણાતાં

તણાતાં ભેગાં થઈ જાય છે અને વળી કોઈ બળવાન મોજાનો ધક્કો લાગવાથી પાછાં છૂટાં પડી જાય છે; તેવુંજ આ દેહના સંબંધમાં બને છે. માળાપ, લાઈલાંડુ, શ્રીપુત્ર, કુટુંબકળિલો એ બધોજ વિસ્તાર ક્ષણભંગુર છે, તુકારામ કહે છે કે, હે જનાર્દન ! તું કૃપાળુ છે, એવી તું મારા ઉપર કૃપા કર કે જેથી આ પ્રપંચનું અજ્ઞાન જે મારામાં ધર કરી રહ્યું છે તે ટળી જાય. આવી વિનંતી હું તારા ચરણ પકડીને કરું છું.

૪૦૮૮-હે દેવ ! તારાં અનેક નામ છે, જેવાં કે કેશવ, સુકુંઠ, સુરારિ, રામ, કૃષ્ણ અને હરિ વગેરે. એ બધાય ઉત્તમ અને દોષને હરનારાં છે, એમ સમજીને તારાં એ નામનો ઉચ્ચાર હું સદાકાળ મારે મોઢેથી કરતો રહું છું. હે જનાર્દન ! તું આ જગતનું જીવન છે અને તું વિરાટસ્વરૂપ હોવા છતાં નાનીસરખી વામનમૂર્તિને પણ ધારણ કરી શકે છે. હે મધુસૂદન ! તું મહત્ આદિ તરવોનું બીજ છે અને સંસારનાં બંધનોને છેદનારો છે. હે હાતાર દેવ ! તું આખા જગતને દાન દેનારો છે. તારા સર્વનાશક હાથમાં ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને તું દૈત્યોનો નાશ કરે છે. તું સર્વ વીરોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને શૂરાઓનો સુકુટમણિ છે. તારી મૂર્તિ મદનના સમાન સુંદર છે. તે જોનારાઓનાં મનને મોહિત કરી દે છે. વળી તું ઇન્દ્રિયોના ઉપર સંયમ રાખનારો હોવા છતાં ગોપિકાઓની સાથે રમણુ પણ કરે છે. હે કાનોળા ! તું સ્વચ્છંદે ખેલ ખેલવા માટે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરે છે અને સર્વ ગુણોનો તું નિધિ છે. તું સર્વ ગુણોને ધારણ કરનારો હોવા છતાં ગુણરહિત છે અને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં સૌમાં સાક્ષીભૂત થઈને રહે છે. તું સર્વ પ્રપંચનું નિર્માણ કરે છે, પણ કર્તાપણાના અભિમાનનો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતાં અકર્તા થઈને રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવની સેવા કરવી કેવી રીતે ? તેને અમર્યાદ્ય કરવું હોય તોપણ શું સમર્પણ કરવું અને

દેવી રીતે સમર્પણ કરવું, તેની પણ સમજણ પડતી નથી. તે તો એક ભાવ સિવાય બીજા કશા ઉપાયથી વશ થાય એવો નથી. જેમનામાં એક શુદ્ધભાવ છે તેવા જીવોને દેવ પોતાના ચરણ આગળથી વેગળા રાખતાજ નથી.

૪૦૮૬—જેનું હું આજ સુધી મારા મનમાં ચિંતન કર્યું કરતો હતો અને જેને સાડું હું માનતાઓ માન્યા કરતો હતો, તે બધી મારી એટાઓ આજે સફળ થઈ ગઈ. જે વસ્તુના લાભનો કદી નાશ થતો નથી અને જેનો કદી કંટાળો પણ આવતો નથી, એવા નારાયણની મને આજે પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હું તેમના ચરણને મારા તમામ મનોબળ સહિત વળગી પડું છું અને કદી છોડવાનો પણ નથી. તેમ કરતાં મારો જીવ જવાનો હોય તો ભલે જાય, તેની હું જરાય પરવા નહિ કરું; કારણકે મને આ સ્થળની પ્રાપ્તિ ફરીથી થાય કે ન થાય. મારાં કાંઈકે સચિતકર્મો શુભ હશે તો તેના પ્રતાપે મને આટલી અનુકૂળતા મળી ગઈ. મારા ચિત્તની અવસ્થા અવ્યવસ્થિત હતી, તેથી કરીને હું ગાંડા-જેવો બની ગયો હતો, મારી યુદ્ધિ જ્રમિત થઈ ગઈ હતી અને આ બધો પ્રપંચ જે મૃગજળ સમાન છે, તેને સાચો માનીને હું તેમાં ગૂંચવાઈ ગયો હતો. આજે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ બિઘડી ગઈ તે ઘણું સાડું થયું. હે કૃપાળુ જગત્પિતા! આજે મારા મનમાં જે પ્રકારના ભાવનો ઉદય થયો છે તેને તું છેવટ સુધી નિભાવી રાખજે. અધવચ મારા અંતઃકરણમાં અંચળતા ઉત્પન્ન થવા દઈશ મા. તારી આટલી દયા હું માગી લઉં છું. આવું કદી નહિજ બને એમ હું મારી યુદ્ધિ વડે ખાતરીપૂર્વક સમજી શકું છું; કારણકે મારા માર્ગમાં આ લોકનું ઐશ્વર્ય તથા લોકલલ્લત વેગેરે અડચણો આઠે આવીને બીધી રહેવાનીજ. તુકારામ કહે છે કે, સંતજનો મારા ઉપર કૃપા કરીને મારી વાણીને હસ્તિામનાં ઘરેણાં વડે શણગારે અને મને હરિકી-

તંત્રમાં રસ પડે એવી તેઓ મારા ઉપર દયા કરે, એવી આશાએ હું તેઓના ચરણ આગળ આજોડું છું.

૪૦૬૦-હે નારાયણ ! તારા ગુણ અસંખ્ય છે. મારી બુદ્ધિ અંધ છે. તમે સર્વજ્ઞ અને સંસારમાંથી પાર ઉતારી લઈ લેજો એવા છો. હવે તમારા ચરણ આગળ મારે એક વિનંતી કરવાની છે, તે એ કે, હે દેવ ! મારા જેવો દીન મનુષ્ય તમારી ભક્તિના લક્ષણ કેવી રીતે જાણી શકે, તે સમજાવો. મને તો મોઢામાથાની કાંઈજ સમજણ પડતી નથી. હું તો ફક્ત તમારું નામસ્મરણ કરવામાંજ મારો સમય વ્યતીત કરું છું. હે દેવ ! મારું મન વ્યર્થ જાળતોમાં પરોવાય એવું ગાંડપણ મને લાગુ પડવા દઈશ નહિ અને તારા સ્વરૂપવિચારના પ્રકાશમાં મારો હાથ પકડીને તું મને દોરતો રહે-જે. હે પંઢરીરાય ! મેં જીવભાવ વડે મારો દેહ તને સમર્પિત કરી દીધો છે. માટે હવે તું તારી કૃપાની છાયા મારા ઉપર નાખજે અને મને સમ અને વિષમ કંઠપનાઓના ધક્કામાંથી જાળવી લેજે. તું એટલો બધો ચતુર છે કે, જેઓ ચતુર કહેવાય છે તેમનો પણ તું શિરોમણિ છે. તું એવો જ્ઞાની છે કે, સૌ જીવોનો તું જીવનાધાર છે. તારામાં કશી વાતની ન્યૂનતા તો છેજ નહિ. પણ મારો પોતાનો ભાવજ ગાંડાધેલો અને ઢંગધડા વિનાનો છે. વૃકારામ કહે છે કે, મારી જેવી સ્થિતિ છે તેવી મેં તારા ચરણ આગળ વિનંતીના રૂપમાં નિવેદિત કરી દીધી છે. જેનો જેવો આદર તેનું મૂલ્ય તેવું અંકાશે. કોણ ખરો છે અને કોણ જોટો છે તે તું બધું જાણે છે.

૪૦૬૧-હે દેવ ! મારો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ તમને ઘણું મારે અને જોલણપલાગતું હોય એવું હવે મને દેખાય છે. આજ સુધીમાં તમે અનંત જીવોનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો. તું મારી પાસે છે છતાં મારાં જાળવાન પાપ હજી કેમ નષ્ટ થયાં નથી અને મારાં પાછલાં



અશુભ સંચિતકર્મો હજી કેમ જળી ગયાં નથી, એજ મને નવાઈ લાગ્યા કરે છે. અથવા હે તારાચણ ! તને ઘડપણુ તો નથી આપ્યું ? તારામાં પહેલાંનું સામર્થ્ય રહ્યું નથી એવું જો તું તારે મોઢેથી કબૂલ કરે, તોપણ તારા આવા નળજાઈ બરેલા ભાપણમાં સંતો વિશ્વાસ કરવાના નથી. માટે હવે તારૂં આવું ચોરના જેવું વર્તન તું છોડી દે અને મને તારાથી વેગજો રાખીશ મા. આજ સુધી તેં મને તારાથી વેગજો ને વેગજો રાખ્યો, તે તો જાણે સમજ્યા. આપણે જેઠ એક ઘરમાં રહીએ અને છતાં આપણી વચ્ચે આડો પડહો રહે તે સાડું ન કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત ! હવે તું મને નકામો ગૂંચવી મારતો નહિ. તું સોની થઈને અજ્ઞાનીના જેવું આચરણ શા સાડું કરે છે ? જહું સાડું, તારામાં સત્તા છે કે નહિ ? જો હોય તો તું મારા આગળ પ્રકટ થઈ જા.

૪૦૬૨-હે દેવ ! જે સંતોએ તને પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન દીઠો છે તેઓ મારી મફકરી કરે છે. આથી કરીને મારૂં મન ચિંતાતુર રહે છે, કારણકે મેં તારી ભક્તિ કરી તે જાધી પાણીમાં ગઈ હોય એમ લાગે છે. તારા સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું કેવી રીતે ? મારી અગાઉ થઈ ગયેલા ભક્તો કહી ગયા છે કે, દેવ મૂર્તિમાન છે અને એવો અનુભવ કરીને તેમણે તારી સ્તુતિ ગાઈ છે. મને પણ તેમના જેવો અનુભવ લેવાની કામના વળગી હોવાથી, મારો જીવ તારામાં સજ્જક પડેવાઈ ગયો છે અને તારાથી જરા વેગજો થવા આહતો નથી. હે મારા મહારાજ ! ત્યારે તમે નકામો અને કશા ઢંગધડા વિનાનો રિવાજ શા માટે ચાલુ કર્યો છે ? અમ જાળકોને ત્રાસ ઉપજાવવાને સાડું એક ઉપર એક પાપપુણ્યોના ઢગલા તમે શા માટે ઉત્પન્ન કરી રાખ્યા છે ? આ કસૂર કેાની તે તમેજ કહો. આનો જવાબ તમે મને આપો તેટલા સાડું હું તમારે પગે પડું છું. કારણકે તું સોની જનેતા હોઈ સોના પ્રતિ એકસરખો

ભાવ રાખે છે. જો એમજ છે તો પછી મેં શી ગુનેગારી કરી? હે નારાયણ ! જો મારો દેહ તમને કશા ખપનો નથી, ત્યારે તમે તેને જન્મ આપ્યોજ શા સારૂ? આ મારા સવાલનો જવાબ દો અને મારું એ વિષયનું અજ્ઞાન દૂર કરો. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રશ્નના ઉત્તરને માટે મેં ઘણા દિવસ સુધી તારી વાટ જોવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. જેમ પીરસેલી ધાળીના ઉપર કોઈ કારણસર એકાએક અણુગમે થઈ આવે, તેવું મારા સ્વામીને મારી જાળતમાં થયું છે કે શું, તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.

૪૦૬૩-હે હરિ ! આજ સુધી તો હું કાળના જડખામાં સપડાઈ ગયો નથી. અત્યાર લગી હું જયી જવા પામ્યો તે ઘણું સારું થયું. હવે મારું જેટલું આયુષ્ય બાકી રહી ગયું હશે, તે બધું હું તમને સમર્પિત કરી દઉં છું. મને કાળે આજ સુધી અવકાશ આપ્યો તેથી મારા બધા આયુષ્યનો નાશ થતો જયી ગયો છે. મારું પાછલું આયુષ્ય ભૂસાની જેમ વ્યર્થ ગયું તે ગયું, પણ હવે હું બાકીના આયુષ્યને એળે જવા દેવાનો નથી. જે આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરીને મારે જે સાધના કરવાની છે તે હું કરી લઈશ. કોઈ માણસ પાણીમાં ડૂબી મરતો હોય અને તેને કોઈ પાણીમાંથી બહાર કાઢે; એટલે તે ડૂબી જતો હતો એ વાત નીકળી જાય છે. કોઈને સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારની વિપત્તિનો અનુભવ થાય પણ જાગી જાગ્યા પછી તે બધા અનુભવો મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, અથવા ભોજનનો છેલ્લો કેળિયો ગળ્યો હોય તો તેથી જેવો આનંદ જન્મનારને થાય છે, તેવોજ આનંદ મને તમારી ખરેખરી પ્રાપ્તિ કરી લીધાથી થાય છે. તમને મેં હાંક મારી અને તમે મારી હાંક સાંભળી, એટલે મારો બધો ભય તો બહુ એકદમ ટળી જાયો; કારણકે જેઓ તમારું શરણ માગતા આવે તેમનું રક્ષણ કરવાનાં સાધનો તમારી પાસે તૈયારજ હોય છે. જેમ સૂર્યોદય થતાં વાર-

નેજ અંધકારનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે તું જગદીશ્વર અમારો સહાયક થયો, એટલે પછી અમારામાં દોષ રહેવા પામેજ શી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું સકળ જગતનો સ્વામી છે તેથી હું તારું શરણ લેવા આવ્યો છું. હવે આજથી દેહ સંબંધી માન, દંભ વગેરે ઉપચારો વડે જે સુખ હું માની લેતો હતો તેના ઉપર આગ પડો. હવે તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે હું જરા પણ પ્રયત્ન કરવાનો નથી.

૪૦૬૪-મારો ભાવ મેં મારા સ્વામીના ચરણ આગળ નિવેદિત કરી દીધો. એટલે મને વિશ્રાંતિ મળી ગઈ. હવે તે ભાવ ત્યાંથી પાછો ફરે એમ નથી; કારણકે મેં મારો બધો જીવન દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે. સર્વ પ્રકારનો લાલ ત્યાં આગળથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, આવો ભાવ મારા મનની અંદર દબાયે જામી ગયો છે. મારી પાસે મારો વિશ્વાસ એજ મારી કુલ પૂજા છે; આથી કરીને હું મારા મનથી દૈવ નિશ્ચય કરીને પ્રભુનો સેવક બન્યો છું. એટલે હવે તો મારે પ્રપંચના ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં સદાકાળ દેવની સેવાજ કરવી, એ મારું કર્તવ્ય છે. મારા મનને આ એકજ વાત ગમી ગઈ છે અને તેનેજ હું પકડી બેઠો છું. જે મારા મનમાં હતું તે બધું મેં કહી નાખ્યું. એ જાણતું અભિમાન પણ મારા મનમાં છે નહિ. શુભ અને અશુભ બેઉ પ્રકારનાં યોગદિયાં મારે માટે તો શુભજ થઈ ગયાં છે, કારણકે મારા ઉપર દેવ કૃપા કરશે એવો વિશ્વાસ મને ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે. એટલે મારા તમામ વેપારમાં એક આનંદનોજ વેપાર હું કરતો રહું છું. એ સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતો પણ નથી. આવું થવાથી મારું ચિત્ત સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને તેથી કરીને લાલહાનિથી થતા સુખદુઃખના ધક્કા મારા અંતઃકરણને લાગુ પડતા નથી. આવી રીતે હું સંસારની અંદર રહું છું, તોપણ તેનામાં લિપ્ત થતો નથી. પ્રાપંચિક

વિસ્તારને મેં મારા મનથી વેગજો કરી રાખ્યો છે અને મારા અં-  
તઃકરણની પ્રીતિ તો મારા જીવનાધાર તુલ્ય હરિના નામ ઉપરજ  
સ્થિર થઈ ગઈ છે. તેને લીધે નામરૂપી બીજ મારા હૃદયની અંદર  
દહીભૂત થઈ ગયું છે, જેથી કરીને મારા મનને યતા તમામ આધાત-  
પ્રત્યાધાત શમી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, નાના પ્રકારના  
મતમતાંતરોથી વેગજો રહીને હું પ્રસન્ન મને જીવું છું અને  
મારા અંતઃકરણમાં દેવના સ્વરૂપ પ્રત્યેનો પ્રેમ વસી ગયો છે, તેથી  
તે રૂપ મારી આંખોમાં ફેલાઈ ગયું છે.

૪૦૬૫-જગતના સ્વામી મારા દેવ પોતાના ગળામાં તુલસી-  
ની માળા ધારણ કરીને ભક્ત પુંડલીકના ભણી જોતા એક ઈંટના  
ઉપર ઊભાં રહ્યા છે. તે સ્થાન અંદ્રલાગાને કિનારે પંદરપુરમાં આ-  
વેલું છે. અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ અને સર્વ પ્રકારની શિદ્ધિઓ અર્થાત્  
ઐશ્વર્યના લોગ તથા આર પ્રકારની મુક્તિઓ જેમને બારણે દાસી  
બનીને ઊભી રહી છે, જેમના નગરની આસપાસ સુદર્શનચક્ર  
ફર્યા કરે છે, જેમની ધાકે કળિકાળ પણ ધૂળતોડપતો આઘોઆઘો  
નાસતો ફરે છે, સકળ વિશ્વની માતા રુદ્રિમણી જેમની ડાબી બા-  
જુએ અર્ધાંગિની થઈને ઊભી રહી છે, તે બંને વાદળાંમાં વીજળી ચ-  
મકી રહી હોય તેમ બળવચ્ચમાન બનીને શોભા ધારણ કરી રહી છે!  
જેમનાં દર્શનથી પ્રાણીમાત્રના મહાદોષનો નાશ થઈ જાય છે, તે દેવ  
સુખના સમુદ્ર સમાન અને પરમાનંદસ્વરૂપ છે. જે ગોવિંદે વૃંદા-  
વનમાં પોતાની સહજલીલા વડે વેણુ વગાડીને તેના સૂરથી ગોપી-  
ગોપ, પશુપક્ષી, ગાયો ને વાછરડાં સૌને મોહિત કરી દીધાં હતાં  
તથા પોતાના આનંદમાં તડલીન બનાવી દીધાં હતાં; તુકારામ કહે છે  
કે, તેજ ગોવિંદ ચતુર્ભુજરૂપે પંદરપુરમાં બિરાજે છે, તેમનું શ્રી-  
મુખ અતિ શોભીતું છે, તે સર્વનું મન હરણ કરી લે છે, તેના  
રથ ઉપર ગરુડની ધ્વજા ફરફરે છે અને તે મારા સ્વામી પોતાના

અનેકાનેક લક્ષ્મીનાં કામ કરવાને સારૂ ઉતાવળા ઉતાવળા  
હોડયા આવે છે.

૪૦૯૬-હે દેવ ! હું મારા જીવલાવ વડે તારે શરણે આવ્યો  
હું, તેથી કરીને હવે તું મને તારાથી અળગો કરીશ મા. ' હું  
તારો છું, ' એવું તું મને કહે. તું એટલું કરીશ તો હું મારો જીવ  
તારા ઉપર એવારી નાખીશ. હે લક્ષ્મીપતિ ! મારા દેહનાં સર્ગા-  
સંબંધીઓમાંથી કોઈ પણ મને કામ આવનાર નથી, એવું મને  
સંતોની સંગતિમાં બેસવાથી સમજાઈ ગયું છે અને તે મારા મન-  
માં ખૂબ સજ્જડ ઠસી ગયું છે. તે બધાંજ મારાં સર્ગાવહાલાંઓ  
મને પ્રપંચના ખેલતમાશા બતાવીને તારા લજનમાં અડચણ  
જાણી કરે છે. પ્રપંચ લાગે છે તો દેખીતી રીતે સુખદાયક, પણ  
આગળ જતાં હુઃખદાયક નીવડે છે, એવું લોકો જુએ છે-જાણે  
છે, તોપણ તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. મારાં સર્ગાવહાલાંઓમાંથી  
કેટલાંએક તો મરી પરવાયાં, વળી બાકીનાં હવે પછી મરશે અને  
હું પણ જો તેમની સંગતમાં જૂંચવાયા કરીશ તો મને પણ તેવોજ  
લાભ મળશે. આવું જ્યારથી મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી હું  
તમારા કાલાવાલા કરવા મંડ્યો છું કે, મારા ચિત્તને પ્રપંચની  
અંદર લિપ્ત થવા દેશે નહિ. આ બાબતમાં હું ખૂબ દઢ રહું  
એવું અટળ ધૈર્ય મને આપજો. લોકોને મારી નિંદા કરવી હોય તો  
ભલે કરે, પણ હું તેમને જવાબ આપવાનો નથી. કારણકે સર્વનો  
આદિ અને સર્વનો જનક તું નારાયણજી છે. માટે મારે તો એક  
તારા ચરણનીજ પ્રાપ્તિ કરી લેવી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા  
પ્રારબ્ધમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું થશે, એવું માનીને હું મારૂં  
હિત સાધી લેવામાં જો આજીવન થઈશ તો હું કેવળ પાતકી અને  
અભાગિયાઓમાંજ ગણાતો થઈશ તેમજ મને એવો જાણીને  
વેળાવો ધિક્કારશે અને મારી હાંસી કરશે.

૪૦૯૭-હે દેવ ! હું તમારા ચરણનો આશ્રય લઇને તેમની નજીક પડી રહ્યો છું. આવું થવાનાં જે જે કારણો નીપજ્યાં તેમને હું વધાવી લઉં છું. હવે હું સંતોના સમાગમમાં રહીને મારી વાણી વડે તારા ગુણનું વર્ણન કરતો રહીશ અને મારા મનની ધમ્માઓને પૂર્ણ કરીશ. આવી રીતે તમારી સેવા કરવામાં હું મારા દેહને ખપાવી દઇશ અને તેમાં હું મારાં મન, વાણી અને કાયા વડે જરા પણ ખોટાંઈ કરીશ નહિ, જાણે મને વેચાતો લીધો હોય તેવી રીતે હું સંતોનો દાસ થઈ ચૂક્યો છું. આ મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. તારું નામરૂપ એ મારા જીવનો જીવનાધાર છે, એમ જાણીને હું મારા દેહથી અને દેહનાં સંબંધીઓથી અળગો થઈ ગયો છું. આથી કરીને આ પંચભૂતાત્મક દેહ સહજ-સ્વભાવે જેમ રહેવાય તેમ રહે છે અને જે ક્રિયાકર્મ તેનાથી સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે તે કર્યાં કરે છે. જે દેવનું હું ભજન કરું છું તે મને જોગખશેજ, એવી સમજપૂર્વક મારા જીવભાવે ત્વરા કરી છે. આવી અવસ્થામાંથી મને બહાર કાઢીને તથા નિજબોધરૂપ સ્થિતિમાં લાવી દઈને દેવે મારું રક્ષણ કર્યું છે. હે દીનબંધુ ! આ મારા એકજ જન્મની ખેપમાં તમારી કૃપા વડે મારી તમામ પ્રાપંચિક તૃષ્ણાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે અને મારો આગળ ઉપરનો રસ્તો ચોખ્ખોચટ થઈ ગયો છે. હવે તમારી સત્તાની ધાકને લીધે દ્વેતભાવ મારી પાસે આવતાંજ થરથર કંપી જીઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યારથી હું તમારો અંકિત દાસ થયો ત્યારથી આનંદરૂપ થઈ ગયો છું. તેથી હવે પાપપુણ્ય મને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. મારા તમામ સંકલ્પોનો નાશ કરીને હું મારા એકપણામાં પડી રહું છું.

૪૦૯૮-શ્રીહરિના સગુણ સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. એના વડે બધી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને

અમુક ભક્તના હૃદયમાં શુદ્ધભાવ છે, એવું જાણીને શ્રીહરિ પોતાની મૂર્તિ તે ભક્તના હૃદયની અંદર પ્રકટ કરે છે. શ્રીહરિનું નામ એ મુખ્ય ખીજ છે અને ફળ પણ તેજ છે. તમામ પુણ્ય, તમામ ધર્મો અને તમામ કળાઓ પ્રાપ્ત કરવાની નામ એ એકજ સફળ થાવી છે અને તેના વડે જન્મમૃત્યુના સઘળા શ્રમનું નિવારણ થઈ જાય છે. જ્યાં આગળ હરિના ભક્તો લાજશરમથી રહિત થઈને શ્રીહરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવા બેસે છે અને જ્યાં તેમને મોઢેથી હરિનામના જયઘોષ ગાજી જાય છે, ત્યાં આગળ કાવ્યના નવેનવ રસ પૂર્ણપણે ખીલી નીકળે છે અને સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં બંધનો એમની મેળે છૂટી જાય છે. જેમનાં હૃદયમાં દેવ પોતાનાં થાણાં જમાવીને બેઠા છે, ત્યાં તો જ્ઞાનનાં તમામ લક્ષણો પ્રકટી નીકળે છે, દિવ્ય ગુણો પોતાની મેળે ચાલ્યા આવે છે અને ત્યાં સ્થિર થઈને રહી પડે છે, એવો દેવના આગમનનો પ્રભાવ છે. આ કામ કરનારાઓએ પોતાનો વર્ણાશ્રમધર્મ અને કુળધર્મ છોડી દેવાની અથવા ખીજાંત્રીજાં સાધનો કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. એક વિઠોબારાયના નામસ્મરણ વડેજ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેટલું એક સાધનજ પૂરતું છે. તુકારામ કહે છે કે, એક નારાયણ પ્રકૃતિથી પર છે, એવું વેદ માને છે અને યોગીઓ તેમનેજ પ્રદક્ષિણ કહે છે. મુક્તાત્માઓ તેમનેજ પરિપૂર્ણ આત્મા કહે છે અને તેમનેજ લોળા ભાવિક ભક્તો દેવ કહે છે, જેમને તેઓ પોતાના સગુણ સ્વરૂપમાં ઈંટ પર બિલેલા જુએ છે.

૪૦૯૨-હે નારાયણ ! તારાં નામ, રૂપ અને ગુણ અગણિત છે અને તારી નાલિ કમળના જેવી આકૃતિવાળી છે; એટલા માટે તને 'શ્રી અનંત પદ્મનાભ' એવા નામથી લોકો પોકારે છે. હે જનાદંત ! તું આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તારું સ્વરૂપ આનંદધન અને અવિનાશી છે. તું સર્વ દેવોનો આદિ દેવ છે. તું

કૃપાળુ છે. હે મહારાજ કેશવરાય ! તું તારા લક્ષ્મીને મહાનુ-  
ભાવ મહાનંદ છે. તું સદાકાળ મંગલદાયક અને સહજસ્વરૂપી  
છે. તું તારા હાથમાં ચક્ર ધારણ કરીને અગ્નિલ વિશ્વનું રક્ષણ કરે  
છે. તારા રથની ધ્વજાની ઉપર ગરુડ બિરાજે છે. તું કરુણાનો  
સાગર છે. તારા હાથપગ અગણિત છે. તું ક્ષીરસાગરમાં શેપ-  
નાગના ઉપર શયન કરીને નિદ્રા લે છે. તારાં નેત્ર કમળ જેવાં છે.  
તારી મૂર્તિ મદનના સમાન સુંદર અને કામિનીઓનાં મન હરણ  
કરી લે એવી છે. તું લક્ષ્મીનો પતિ છે. તેં એકવાર પૃથ્વીને તારા  
મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રાખી હતી. તું લક્ષ્મીનો સંસાર-  
માંથી ઉદ્ધાર કરે છે. તેં જે ડગલાંમાં આપું પ્રહ્લાંડ માપી નાખ્યું  
અને ત્રીણું ડગલું મૂકવા જેટલી જગ્યા બાકી રહી નહિ, એવો તું  
ત્રિવિક્રમ પોતાના લક્ષ્મીને સારૂ નાનું સરખું વામનરૂપ ધારણ કરે  
છે. હે સગુણનિશુલ્ક દેવ ! તું આખા જગતનો પિતા છે, તું સૌના  
જીવનનો આધાર છે. આવો તું દેવકી અને વસુદેવના પુત્ર રૂપે અવ-  
તરીને બાળવેશે તેમના આંગણમાં ઘૂંટણિયાં કાઢવા લાગ્યો હતો,  
તેથી તારું નામ ‘ બાળકૃષ્ણ ’ પડ્યું છે. વ્રકારામ કહે છે કે, હે  
દેવ ! હે મહારાજ ! હું તમારી આગળ આજોડીને તમારા ચરણ  
આગળ આશ્રયસ્થાન માગું છું. હું સંસારનાં અનેક બંધનોથી  
બંધાઈ ગયો છું. તેમાંથી તું મને છૂટો કરી દે, એવી મારી તને  
પ્રાર્થના છે.

૪૧૦૦-હવે પંડરીનાથ ભક્તિના બળને લીધે આપણી પાસેજ  
આપણી વાટ જોતા ઊભા રહ્યા છે. વિચાર કરવા જઈએ તો જેના  
સ્વરૂપનો અંત છેજ નહિ, તેનેજ હું મારા હૃદયની અંદર ધારણ  
કરી રાખું છું. પંડરીરાય પોતાનું દેવપણું ભૂલી ગયા છે. તેમના  
ભક્તોએ તેમના નામનું ચિંતન કરીને તેમને આવી રીતે બુલા-  
વામાં નાખી દીધા છે. સંતોના ચરણનો સ્પર્શ કરતી વખતે ભક્તો



તેમનાં ભક્તિકુળનો વિચાર કરતા નથી. આવું એક સર્વોત્તમ સાધન અમારા હાથમાં આવી ગયું છે. હવે અમારે શોક કરવાની કે ભટકવાની જરૂર નહીં નથી. જે શ્રીહરિ અવિનાશી દેવ છે તેજ અમારા દાતાર અને અમારા સહાયક છે. શ્રીહરિ ચતુર્ભુજ હોવાથી તેમના ભક્તોનો પ્રભાવ પણ ભારે હોય છે. ભક્તોના મનનું રંજન કરવાને માટે શ્રીહરિ નાનામોટા થઈ જાય છે અને સુંદર મનોહર આકૃતિ ધારણ કરે છે. તેમને ભક્તિ ઘણી વહાલી છે અને તેનો તેમને ગહુજ લોભ લાગેલો છે. તેથી તો તે પોતે આપણા ચાચક ગનીને આપણી ભક્તિનો આદર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! આવું રૂઝું સાધન અમારા હાથમાં આવી ગયું છે, તેથી હું સંતોના શરણમાં જઈ પડ્યો છું. હવે એ બેઠને મારો જીવ જતાં પણ છોડનાર નથી.

૪૧૦૧-હે દેવ ! જે ઉપાય વડે તારા ચરણનું દર્શન થાય તે ઉપાય તો મારાથી થતો નથી; કારણકે તારી ભક્તિ કરવાને સાફ જેની ખાસ જરૂર છે તે ભાવ તો મારામાં છેજ નહિ. કોઈ પણ ખાળતમાં મારો જીવ મારે સ્વાધીન નથી. ધર્મચરણ કરવા જઈ છું તો તેમાં મારું ચિત્ત તે કાર્યને અનુકૂળ થતું નથી. દાનપુણ્ય કરવાને સાફ મારી પાસે પૈસા નથી. અતિથિપ્રાદ્ધણ વગેરેનું પૂજન કેવી રીતે કરવું તે હું જાણતો નથી અને ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા રાખવી જોઈએ, પણ મારા હૃદયમાં દયાનો એક છાંટો પણ નથી. ગુરુની અને સંતોની સંગતિમાં કેવી રીતે રહેવું, તે મને આવડતું નથી. જપ, તપ અને અનુષ્ઠાનમાં મને સમજણ પડતી નથી. વેરાચ્ચ ધારણ કરીને વનવાસ કરવાનું મારાથી જાની શકતું નથી. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાનું તો મારે માટે શક્યજ નથી. તીર્થયાત્રા કરવા જઈ છું તો તેમાં મારું મન પરોવાતું નથી. વ્રતપાલન કરવાનો વિચાર ઠરું છું, પણ તેના વિધિનું મને કશું જ્ઞાન ન હોવાથી મારે

એ વિચાર છોડી દેવો પડે છે. દેવ તો भारी પાસેજ, માગ હૃદય-  
માંજ છે, એવો જ્ઞાનવિચાર કરવા બહિ છું તો ખરો, પણ આ  
માઝ અને આ પગથુ એવો ભાવ માગ મનમાથી ખમતો નથી  
વૃકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તારો ગરણાગત થઈને તારો  
આજ્ઞાકિત હામ બનીને રહું છું. એ સિવાય માગથી બીજું કાંઈજ  
બની શકે એમ નથી તારા ગરણાગત હાસ થઈને રહેવામા કોઈ  
પણ જાતના મચિત શુભ કર્મની જરૂર નથી પડતી, એવું જાણીને  
હું નિશ્ચિત થઈ ગયો છું

૪૧૦૨-હે નારાયણ ! તમેજ ત્યારે મને તમારાથી વેગળો  
કાઢી મૂકો ત્યારે મારે હાક મારવી કેને તે કહેા તમારા સિવાય  
મને ધવગવીને भारी વામનાઓને પૂર્ણ કરે એવો, બીજો કૃપાળુ  
કોઈ છે ખરો ? તારા પોતાના બાળકને પાસે રાખવાથી તને તેના  
તરફથી ત્રાસ થશે, એવો વિચાર તારે મનમા આણવો નહિ અને  
બાળકને પોતાને જોળેથી આવો ખસેડવો નહિ જે દીન ભક્તને  
તે તારો પોતાનો બનાવી દીધો છે, તેનું તારા પ્રેમ દ્વારા રક્ષણ  
કરીને તેને તું જીવનદાન દે તેને તું નિત્ય બ્રહ્મરસનું સેવન કરાવ,  
એજ એક મારા મનની વાસના છે અને જાણે હું તારા ચરણની  
પાસે ને પાસેજ નિરતર પડ્યો રહું, એવું મારા મનને થયા કરે  
છે આ તારા વાચકની આટલી એક અભિલાષા તું પૂર્ણ કરી દે  
હે દેવ ! મારી પાસે પ્રારબ્ધકર્મની જે થાપણ હતી, તેના વડે  
મને તારા દર્શન કરવાનો રમ્તો મળી ગયો તેના તરફ મારા હૃ  
દયમા પ્રેમ અને આદરની ઉત્પત્તિ થઈ તે પણ તે પ્રારબ્ધક  
ર્મનુંજ પરિણામ છે હવે હું તારી પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી શકુ એવું  
વરદાન તું મને આપ એ હું તારી પાસે માગી લઉં છું તારા  
કાલાવાલા કરતા રહીને તને માદ પાડતાજ રહેવું, એ સિવાય બીજા  
કશામા મને રસ પડતો નથી જાગૃત, સ્વપ્ન, નિદ્રા અને ધ્યાન

એ ચારે અવસ્થાઓમાં મને એક તારૂંજ સ્વરૂપ દેખાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્થિતિમાં મને તારો પ્રત્યક્ષ મેળાપ કદાચ ન થાય, તોપણ મને ઉપર કહ્યો તેવો મેળાપ થાય છે તે સાચો કે જૂઠો તેનો તુંજ વિચાર કરી જો. હવે તારા સ્વરૂપાનુસંધાનનો અખંડ ઝરો મારે હાથ આવી ગયો છે, આ રીતે હું મારા અંતઃકરણને અનુકૂળ અને સહાયક કરતો જાઉં છું.

૪૧૦૩-પ્રસ્તુત પદમાં જેનું સૂચન કર્યું છે તે બધા સંસારની પીડાને મટાડનારાં ઔપધ છે. તેમના સેવનથી જન્મ, જરા આદિ દેહના પડ્વિકાર દૂર થઈ જાય છે, કામક્રોધાદિ પદ્ધરિપુ દબાઈ જાય છે અને તે ઉપરાંત ખીણું કોઈ પણ જાતનું વિદ્ન નડતું નથી. શ્રીહરિનું શ્યામ સ્વરૂપ નેત્રમાં ધારણ કરવાથી ચારે વેદ, છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણનું સામદું રૂપ મળી જાય છે; કારણકે એ સ્વરૂપમાં તેમનો સૌનો સમાવેશ છે. કુંદ લોઢાના સંસર્ગથી દૂર રહેવું અને વિધણસહસ્રનામનો જપ કરતા જવું. ત્યાર પછી જે જે કામ કર્યાંથી સાધનમાં કુપથ્ય કર્યાં જેવું પરિણામ આવતું હોય તે બધાં કામોથી દૂર રહીશું, તોજ ઉપર કહેલાં ઔપધથી ફાયદો થશે, નહિ તો નહિજ, એ તમે નક્કી સમજી લેજો. સ્વાત્મ-સ્વરૂપના ધરમાંથી કદી બહાર પગ મૂકવો નહિ અને બહારના દેહાહંકારની હવા શરીરને લાગવા દેવી નહિ. બહુ લપલપાટ કે બક-બકાટ કરવાં નહિ અને માયાવી સંસારની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખવો. આપણી પાસે જે ચિત્ત છે તે શ્રીહરિને અર્પણ કરી દેવું અને (દહીં વલોવીને તારવી કાઢેલા માખણના જેવું નિર્મળ બનાવીને અર્પણ કરવું અને બાકી વધેલી અસાર છાશના જેવો) પ્રપંચને એક બાણુએ ફેંકી દેવો. તુકારામ કહે છે કે, તમારે વૈરાગ્યરૂપી જળમાં સ્નાન કરવું અને આશાઓરૂપી પરસેવો બહાર નીકળી જતા સુધી દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર પહેરી રાખવાં. આવું કરવાથી શુદ્ધજીવ પર-

પ્રહસ્થિતિમાં જેવી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી પુષ્ટિ તમને પણ પ્રાપ્ત થશે; આટલા માટે પ્રથમ તમારે વૈરાગ્યાવસ્થાને ગ્રહણ કરવી.

૪૧૦૪-તમે આ જન્મમાં તો પુષ્કળ સુખદુઃખ ભોગવી લીધાં. તમારો હવે પછીનો જન્મ પણ મનુષ્યનોજ થશે એવી ન્ને તમે આશા રાખતા હો તો નક્કી જાણજે કે, તમારી અનેક એકાઓ છતાં તમને તેમાં સફળતા ન પણ મળે. અરે! આવું તમે જાણો તો છો છતાં આંધળા શા સારૂ થાઓ છો? ચોરાશી લક્ષ યોનિઓમાં આંટા મારતાં મારતાં વારંવાર તમારે જન્મમૃત્યુના દ્વારમાં થઈને પસાર થવું પડશે અને તેમાં જરા પણ ફેરફાર થવાનો નથી. દરેક વખતે તમારે ગર્ભવાસની પુષ્કળ ચાતનાઓ સહન કરવીજ પડશે. ત્યાર પછી ત્યારે તમે નવીન જન્મ લેશો ત્યારે પણ કેટલાક વખત સુધી તમારે સંશયના જળગર પૂરમાં ઉત્પન્ન થતા દેહાદિ પ્રપંચ-રૂપી માયાજાળના વમળની અંદર ચક્રરડીઓ ખાવીજ પડશે. પશુ-ઓને પાપપુણ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી અને કયો ભોગ ઉત્તમ અને કયો અધમ તેનો પણ તેમને વિવેક હોતો નથી. વળી કેટલાંક પ્રાણીઓ તો જન્મીને તરતજ મરી જાય છે, કેટલાંક મૂંગાં, આંધળાં, લૂલાં, લંગડાં અને બહેરાં જન્મે છે. મનુષ્યદેહસરખી થાપણ તમારે હાથ આવી ગઈ છે તે ઉત્તમ છે અને તે ઉત્તમ ગતિ આપે એવી છે. કોઈ કહેશે કે, હુંજ દેવ છું, પણ આવું કહેનારો જો હરિની ભક્તિ કરશે ત્યારે તો તે દેવ થઈ જશે, નહિ તો નહિ. આવું તમે જો જાણતા હો તો પછી તમે તમારા ચિત્તમાં શ્રીહરિવિષયક પ્રેમને શા માટે ધારણ કરતા નથી? તુકારામ કહે છે કે, તમે એક ક્ષણવારને માટે તો તમારા મનને સ્થિર કરો, સાવધાન થઈ જાઓ અને વેદપુરાણ શું કહે છે, તે તમે જરા આંખો ઉઘાડીને જુઓ એટલી મારી તમને વિનંતી છે.

૪૧૦૫-શ્રીહરિ તો પોતાના સેવકોની સેવા કરે છે. સેવકોને

કશી વાતની તાંગી પડે તે તેમનાથી સહન થતું નથી. સેવકોનું કામ કરવાની બાબતમાં દેવ એટલી બધી ઉતાવળ કરે છે કે, પીર-સેવા ભાણા ઉપરથી જીદી બંધને ભક્તોનું કામ કરવા સાડ દોડી બાય છે. તે એવા કૃપાના સમુદ્ર છે. તે એક ઈંટના ઉપર કેડે હાથ દબાવે જિભા રહ્યા છે. તે ભક્તોને સર્વસ્વ આપે એવા ઉદાર દેવ ભક્તોના મુખને અર્થે સાકાર સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. તેમની છાતી ઉપર ભૃશુઋષિએ એકવાર હાત મારેલી, તેનું શ્રીવત્સ નામનું ચિહ્ન એક જાતનું ભક્તોનું ભૂપણ છે એમ સમજીને દેવ તેને પોતાની છાતી ઉપર ધારણ કરે છે. શ્રીહરિને હાત વાગ્યાનું હુઃખ તો મુઢલે છેજ નહિ, પણ તે તો તેથી જિલકું મુખ માની લે છે. સત્યભામાએ નારદઋષિને દેવનુંજ દાન દઈ દીધું, પણ તે બાબત તેમણે દેવની પરવાનગી જો કે લીધી ન હતી; તોપણ દેવે તે દાન કપૂલ કર્યું અને નારદની પાવડીઓ પોતાના માથા ઉપર મૂકીને પોતે ચાલવા લાગ્યા. વળી એજ દેવ બલિરાજને ઘેર તેનું બારણું સાચવનાર દ્વારપાળ થયા અને સારથિ થઈને તેમણે અર્જુનને રથ હાંક્યો. આવી રીતે દેવ પોતાના પ્રત્યેક સેવકના દાસ બનીને તેમની આજ્ઞા મુજબ તેમની સેવા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ એક વાર પુંડલીકના ઉપર મુશકેલી આવી પડવા છતાં તેની સાથે બોલ્યા ન હતા, તેજ દેવ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ખૂબ વિનયપૂર્વક તેની આગળ આવીને જિભા રહ્યા છે. ત્યારે તમે આવી માતાનું ભજન શા સાડ નથી કરતા ?

૪૧૦૬-જેવા હરિ છે તેવાજ તેમના ભક્તો પણ છે. હરિની જેમ તેમને પણ ભય, મોહ, ચિંતા કે આશા એમાંનું કંઈ પણ લાગુ પડતું નથી. તેઓ ઉદાસીન ભાવે રહે છે અને ભક્તિની કાછડીનો છેડો ખૂબ જોરથી પકડી રાખે છે. શ્રીહરિના ચરણને વળગીને તેમણે સંસાર સાથેનો સંબંધ કાપી નાખ્યો છે. લોકોના તરફથી

સન્માન પામવાની તેમને ગરજ હોતી નથી અને પૈસા તો તેમની આંખે માટીનાં ઢેકાં જેવાજ દેખાય છે. તેઓ નિરંતર શ્રીહરિના નામામૃતનું પાન કરે છે. એ સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વજ નથી, એવું તેઓ પોતાના મનથી માને છે. તેમના હૃદયમાં પુષ્કળ અવકાશ હોય છે. તે સમુદ્રના સમાન ધૈર્યવાન અને સંસારમાં સૌથી બળવાન હોય છે. તેમણે શ્રીહરિના ચરણની સાથે એવી મજબૂત બાથ લેરવી દીધી હોય છે કે, જેને કામક્રોધ છોડાવી શકતાજ નથી. એ કામ અને ક્રોધ છે તો ઘણા બળવાન પણ લક્ષ્મી તેમને પોતાના દાસની માફક આજ્ઞાનુવર્તી બનાવી દે છે. તે હરિના સેવકો એટલા તો બળવાન છે કે, કાળનું પણ તેમની આગળ કાંઈજ ચાલતું નથી. છતાં તેઓ એટલા બધા નમ્ર હોય છે કે સૌથી નીચે આસને બેસી જાય છે. દેહને લગતી તમામ બાબતોના તરફ તેઓ ધ્યાન આપતા નથી અને તેમનું જેમ થાય તેમ થવા દે છે. ચોસઠ ટળાઓને જાણુતા હોવા છતાં, જાણે કાંઈજ નથી જાણુતા એવા થઈને રહે છે. હરિના દાસનો આજો સંસારજ દાસ છે; મોક્ષ તો તેમની વાટજ જોયા કરે છે; રિદ્ધિસિદ્ધિઓને તો તેમણે પોતાના રાજ્યમાંથી દેશવટો આપી દીધા છે. તેમનો તો હરિલક્ષ્મીને એટલો બધો કંટાળો હોય છે કે, તેઓ તેને સ્પર્શ પણ કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, હરિના લક્ષ્મી જન્મ અને મૃત્યુ બેઠિને સ્વપ્નવત્ જાણે છે. આ અમારું અને પેલું પારકું એવું તેમની આંખે દેખાતુંજ નથી. તેઓ નિરંતર આનંદમાં રહે છે અને એવી સ્થિતિમાં તેમની વાણી પ્રેમના અમૃતસ્વરૂપ હરિના નામનું સ્મરણ કરે છે.

૪૧૦૭-હું તો હવે આ સંસારથી અતિશય ત્રાસ પામ્યો છું. માના પેટમાં ગર્ભાવસ્થામાં નવ મહિના કાઢ્યા. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં સુખની પાછળ વલણાં મારવામાં મેં લિખારીના દહાડા

ગાળ્યા. મારા જીવન ઉપર હમેશાં ખીજાઓનોજ અધિકાર રહ્યો છે. હું મારાં સંચિતકર્મોના મજબૂત પાશની અંદર બંધાય ગયો છું. મારાં પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણુ કર્મ મારી પાસે ને પાસે રહીને મને પોતાની સત્તા વડે હમેશાં ધકેલતાંજ રહે છે. અનેક યોગિ-ઓમાં ભટકી વળ્યો પણ પેટ ભરાયું નહિ અને તૃપ્તિનું સુખ કદી અનુભવ્યું નહિ. વિશ્રાંતિ કેવી થાય છે તે તો મેં જાણ્યુંજ નહિ અને એક ગામમાં એક જગ્યાએ ઠરીને બેઠો નહિ. હું એકજ જ-ગ્યાએ બેસી રહું અને કોઈ પણ ઠેકાણે ઘસડાઈ જાઉં નહિ એવું સામર્થ્ય, હે દેવ ! મારા શરીરમાં છેજ નહિ. ભાડિયાની અંદર જેમ ધાણીના દાણા તરફડે તેમ હું તરફડું છું. આવી સ્થિતિમાં મેં ઘણાં લાંબા વખત પસાર કર્યો છે અને હજી પણ એવી ને એવી હા-લતમાં ખીજો કેટલો વખત કાઢવો પડશે, તે તો કોણ જાણે ? એમ કરતાં કરતાં પૂરે એક કલ્પ વીતી જશે, તોપણ મારા જન્મમરણના ક્રમનો છેડો આવવાનો નથી. મારા આવા દુઃખનો કોણ અંત આણી મૂકે ? મારો બોલો હું તમારા સિવાય ખીજા કોના ઉપર મૂકવાનો હતો ? તમારું નામસ્મરણ એજ આ સંસારસમુદ્રને ત-રવાનો ઉપાય છે. એનો અર્થ એ કે, જે કોઈ તમારું નામસ્મરણ કરશે તેના સંકટને વખતે તમારે તેને છોડાવવાને માટે દોડી જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! ત્યારે હવે મુજ હીનને મદદ કરવા સાડે દોડયા આવો અને મારામાં રહેલા ગુણઅવગુ-ણનો વિચાર ન કરશો. તમે મારા ઉપર આટલી દયા કરો એવી મારી તમને વિનંતી છે.

૪૧૦૮-હે મનુષ્યો ! જ્યાંસુધી તમારા હાથપગ ચાલે છે અને તમારું શરીર સુદૃઢ છે, ત્યાંસુધીમાં તમે તમારું સ્વહિત સાધવાને માટે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડો. આટલું કરી લેવા ચૂકતાજ નહિ. જ્યાંસુધી તમારો નાશ કરનારો કાળ તમારાથી આવો છે,

ત્યાંમુધીમાં તમે હરિના ગુણાનુવાદ ગાઓ અને ઝાંભળો. આ જા-  
બતમાં તમારાથી જેટલી ત્વરા થાય તેટલી કરજો. મનમાં શુદ્ધ  
ભાવ ધારણ કરીને હરિની સેવા કરજો અને તેમાં જરા પણ કપટતા  
અથવા ખોટાઈ કરતા નહિ. જે ધન તમે કમાઓ તે સોંપમાં  
ખાડો ખોદીને દારી મૂકતા નહિ, પણ ગ્રાહ્યલો અને સાધુસંન્યાસી-  
ઓનું પૂજન તથા સત્કાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરજો. તમે પોતે  
શુદ્ધ આચરણ રાખીને ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાનાં કામોમાં તમારું ધન  
વાપરી નાખજો. આવી રીતે તમને આગળ ઉપર મહદગાર નીવડે  
એવાં શુભ સંચિત કર્મોનો સંગ્રહ કરવાનું ભૂલતા નહિ. જ્યાંમુધી  
તમારા શરીરમાં ભુવાનીનું જોર હોય તેટલો વખત તમે વિપયોની  
સંગતિમાં પડીને તેમનાથી ખરડાઈ જતા નહિ. કામ, ક્રોધ, લોભ,  
મોહ વગેરે વિકારોથી દૂર રહેજો અને સંતોની સંગતિમાં વાસ  
કરજો. આટલું કરવામાં ચૂક કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જે  
ઘડીએ તમે યમની સત્તા નીચે આવી જશો; તે ઘડીએ તમારું કંઈ  
પણ ચાલવાનું નથી. તમારી પાસે આજે જે સત્તા છે, જે દ્રવ્ય છે,  
જે સંપત્તિ છે, તે બધાં અહીંનાં અહીંજ પડી રહેશે અને તમારાં  
સંચિત કર્મ તમારી સાક્ષી પૂરવાને વાસ્તે તમારી આગળ આગળ  
ચાલ્યાં જશે. પછી તો જેવો યમરાજ હુકમ કરશે તે પ્રમાણે  
તમારે ચાલવું પડશે.

૪૨૦૬—હે પાંડુરંગ ! તમને અમુક વાત મારે એકાંતમાં  
કહેવી છે, તે એ કે જો અમારાં શુદ્ધ પ્રાર્થનકર્મોજ અમને તા-  
રવાનાં હોય તો પછી તમારું કર્તવ્યજ શું રહ્યું? લીધેલું કરજ  
ચૂકવી આપવું તેમાં પુણ્ય શું અને ધર્મ શો? અને કોઈ કહે કે,  
મેં ધર્મોચરણ કર્યું તો તેનું કહેવું માને પણ કોણ? હે દેવ ! આ  
સંસારમાં તમારી મોટાઈનું જે ભૂણણ કહેવાય છે તેને શા માટે  
વ્યર્થ ગુમાવી દેવા જેવું કરો છો? જેને ખાવાને અન્ન ન મળતું



હોય તેને અન્નનુ દાન દેવું જોઈએ પોતાને ખારણે કંઈ અતિથિ કે અભ્યાગત આવી ચડે તો તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમા તેને દાન દેવું જોઈએ બ્યારે ખીજુ કાંઈ લેવાઆપવા જેવું ન હોય, ત્યારે વૈધ લોઢોએ ઓછામા ઓછુ ઔષધ આપવા જેટલો પરોપકાર તો કરવોજ કરવો દીન-અનાથ જીવોને પોતાની છાયામા રાખીને તેમનુ રક્ષણ કરે તેને શૂરવીર જાણવો હે નારાયણ ! એવા પુરુષનાં પુણ્યોનો તથા તેના ભૂષણોનો કાંઈ પારજ નથી એમ તમે નક્કી જાણી લેજો વૃકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે મારે આથી વિશેષ ઠહેવા જેવું કાંઈ રહ્યું જ નથી મને જો તમે તારો તોજ તમે ખરા જે ધડીએ તમે તમારા પતિતોને પાવન કરવાના બિરદાને સાચુ પાડી બતાવશો તે ધડીએજ તમે પતિતપાવન છો એવું હું માનીશ

૪૧૧૦-શ્રીહરિનુ રૂપ અને તેમનુ નામ જોઈ રૂડા છે તેમનુ દર્શન કરતાંને વારજ આજોને ટાઢક વળી જાય છે અને ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે વિઠ્ઠલના નામનો જપ પ્રકટ છે અને છતાં તે અતિશય સારભૂત છે શ્રીહરિના સ્મરણરૂપ શસ્ત્ર છેક છે'લી ધડીએ એટલે દેહના અવસાન વખતે વાપરવા યોગ્ય છે તેની સરખામણીમા હસ પ્રકારના દાનની કશીજ કિંમત નથી નારાયણનો સ્વ ભાવ એવો છે કે, તેમના ભક્તો તેમનુ સ્મરણ કરે કે તરતજ તે તેમના સંકટને ટાળી દે છે આવો મત શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો છે અનત ભગવાન કૃષ્ણની સિદ્ધિ પર્યંત પોતાના ભક્તને મદદ કરે છે અને તેને પારેલે સ્થળે પહોંચાડી દે છે એટલા વાન્તે ભક્તજનોનુ તો એટલું જ કર્તવ્ય છે કે, તેમણે મર્વતોભાવે નાગયજ્ઞનું શરણ લેવું સસાર તો ધોળો અને ઝેરી માપ છે હે દાતાર ! હે દેવ ! માગ લેણદારોની સંગતિને લીધે મારી અને તારી વચ્ચે છેદુ પડી ગયું છે અને તેથીજ હું આ સમારના ઉપર ચીટે જશુ છું આ મ-

સારે મને પોતાની સાથેના સંબંધને લીધે અનેક યોનિઓમાં ભટકાવી માર્યો. દેહાદિ પ્રપંચનો તેણે મને મોહ લગાડ્યો અને આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એવા ભ્રમની અંદર હું ગૂંચવાઈ પડ્યો, તેને પરિણામે મારે પારવિનાની વિટંબણા સહન કરવી પડી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આજ સુધી તો હું આ અસારના મોહને વશ થઈને છું. તેમ કરવાથી હું અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં ભટકી વળ્યો અને જન્મમરણ આદિ પાર વિનાનાં દુઃખ મેં ભોગવી લીધાં. હવે તમારે એ દુઃખોનો અંત આણી નાખવો જોઈશે, એવી આશાએ હું તમને નમસ્કાર કરું છું.

૪૧૧૨-દેવ ઘણા રૂડા છે. એનો અર્થ એ કે તે પૂર્ણકામ છે અને તેમનું નામ મધુર છે. તેમના તમામ શુભોમાં સૌથી મુખ્ય શુભ તેમની દયા છે. દયાના તો તે જાણે સમુદ્રજ છે અને તે પોતાના ભક્તોને કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કે કષ્ટ સહન કરવા દેતા નથી. તે એટલા બધા બેહદ શ્રેષ્ઠ છે કે, તેમની ભલાઈનું વર્ણન કરવું જ કેવી રીતે ? તેમની ઉદારતા ભણી જોવા જઈએ છીએ તો ભક્તી પોતેજ તેમની દાસી છે. તેમના શૂરવીરપણાનું વર્ણન કરવા જઈએ તો કહેવું પડશે કે, કળિકાળ તેમનાથી હારી બાપ છે. તેમની ચતુરાઈનો વિચાર કરવા જઈશું તો એમજ કહેવું પડશે કે, તે તમામ શુભોના રાશિ સમાન છે. તેમને ઝાળખી શકે એવા તો તે પોતેજ છે; ખીજે કોઈ તેમને ઝાળખી શકતો નથી. દેવ કેટલા પ્રાચીન છે તે વિષે જોવા જઈએ તો જણાશે કે, તે સૌના આદિ છે અને તેમની લીલા કોઈનાથી કળી શકાતી નથી. તે બાળ-વેશ ધારણ કરીને, અજ્ઞાન બનીને ગોવાળ લોકોની ગાયો ચરાવવાનું કામ કરે છે અને ગોવાળોને પોતાના રૂપથી મોહિત કરી દે એવા તે ચતુર છે. તે અનંત દેવ એવા ગાંડા છે કે, જેનામાં

તેમણે ભાવ દીઠો કે તરત પોતે તેના સેવક બની બંધ છે વળી પોતાના લક્તોનું એક ખાઈ જવાનો તેમને ભારે શોખ છે તે એવા ભિખારી જેવા છે કે, જેના આઠે અગ રાટા હંતા એવી કુખ્ખ દાસીની સાથે પોતે રમણ કરવા લાગ્યા તે એટલા બધા મેલા છે કે, પાપી લોકોની સાથે તે ઘણા નિકટનો સબધ રાખે છે તેમને નાના પ્રકારના ખેલ ખેલવાનું અને ભાતભાતના વેશ લેવાનું ગમે છે તે જીવમાત્રમા વ્યાપ્ત છે, છતાં કોઈ તેમને બહુ શકતું નથી કોઈ તેમની શોધ કરવા બંધ તો તેના હાથમા તો કદી આવેજ નહિ તુકારામ કહે છે કે, તે કેવા શ્રેષ્ઠ છે તે કહેવા બહુ તો મારે કહેવું પડશે કે, તે દેવ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને નાનામા નાના અણુરેણુનાથી પણ નાના છે આ હું જે કાંઈ તેમને વિષે કહું છું તે ખરૂં જ કહું છું, જૂઠી મોઢામોઢાની સ્તુતિ કરતો નથી

૪૧૧૨-હો દેવ ! તમારી ભક્તિ મારે કેવી રીતે કરવી અને કયા ઉપકરણો વડે કરવી ? તમને કયી કયી પૂજાની વસ્તુઓ અર્પણ કરવી ? કારણકે તમે સર્વ રસોમા, સર્વ રૂપોમા, સર્વ ગંધોમા અને સર્વ જાતના પ્રાણીઓમા તમારા સર્વવ્યાપકપણા વડે પૂર્ણ રીતે ભરપૂર છો મારે મારી ઈન્દ્રિયોનું દમન કેવી રીતે કરવું અને મારા પાપપુણ્યોનો નાશ કરવાને માટે મારે કયા મતોનું પાલન કરવું ? કારણકે તારા વગરનું ખાલી સ્થળ તો કોઈ છેજ નહિ હું આખો ઉઘાડી રાખીને કોને બોલું અને કયા મંત્રનો જપ કરીને મારા મનમા તારૂં ધ્યાન કરું અને તે પણ કઈ રીતે ? તારા વિનાનું નકાસું સ્થળ છેજ કયું ? આવું બહુને મારે કયે ઠેકાણે મારા ભાવને સ્થિર કરવો ? હું કઈ દિશામા બોલું અને કઈ દિશાએથી પાછો વળું ? કયું સ્થળ તારા વિનાનું સૂનું પડ્યું છે, તેની મને તો સમજણુજ પડતી નથી મારે મારા પગ કયા મૂકવા અને કયી રીતે ? કયે ઠેકાણે જઈને તને મળવું ?

તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારું પૂજન કરવાને વાસ્તે ઉપકરણોમાં હું તો એક તારા નામનોજ ઉપયોગ કરીશ. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, ફૂલ, તાંબૂલ એ બધાંની જગ્યાએ હું એક તારું નામજ તારી આગળ ધરીશ. તુલસી અને પુષ્પની માળા પણ હું તારા નામનીજ મૂંઠીને તને પહેરાવી દઈશ. નામનાં પુષ્પોને ભાવરૂપી અંજલિમાં ધારણ કરીને, નામનો મંત્ર જપીને હું તને અર્પણ કરીશ.

૪૧૧૩-શરીર તો દુઃખોના સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. રોગરૂપી ઐશ્વર્યને ભરી રાખવાની તિભેરીને ઠેકાણે શરીરને સમજી લેવું. એ શરીર દુઃખધનું આશ્રયસ્થાન છે. તેના જેવી અપવિત્ર વસ્તુ ખીણ કેાઈનું નથી. શરીર અતિ ઉત્તમ છે, શરીર એ સુખનું આશ્રયસ્થાન છે. શરીર ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું સફળ સાધન છે. શરીર દ્વારાજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. શરીર એ તો નરી આલ કછેટની પોટલી જેવું છે અને અધોગતિનું મૂળ પણ તેજ છે. શરીર મોહમાયારૂપી પાશની બાળ છે, તેને કાળે ઘેરી લીધું છે. શરીર અત્યંત પવિત્ર અને નિર્મળ છે. તે પરમાર્થરૂપી ધનની થાપણ છે. એજ શરીરમાં દેવનો વાસો છે, તેથી કરીને તેના વડે સંસારરૂપી પાશનું છેદન થાય છે. શરીર તો અવિદ્યાનુંજ ઘડતર છે, તમામ નકારા ગુણોને એકઠા કરીને તેનું બનાવેલું છે અને તેની અંદર અનેક પ્રકારના હુણ્ણો વિદ્યમાન કરે છે. તેમાં એક પણ સારો ગુણ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવા શરીરને નાના પ્રકારના વિષયલોગમાં રાખીને તેને સુખઆપવું નહિ અને તેમનો ત્યાગ કરીને શરીરને કષ્ટ પણ આપવું નહિ. કારણકે શરીર તો નથી સાડું અને નથી નઠાડું. તેનો ઉપયોગ તો ફક્ત શ્રીહરિના ભજનને અર્થેજ કરવો.

૪૧૧૪-ગમે તેમ કરીને પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રી એ બેને લગતી

ધૃત્યાએને તો તમારે મનમાંથી કાઢીજ નાખવી. આટલું કયાં પછી ભલે તમે આ પ્રપંચની અંદર સુખપૂર્વક રહો. તમારા વ્યવહારમાં દંભને સ્થાન આપતા નહિ. અત્યંત શાંત અવસ્થામાં રહેજો અને મોઢેથી રામનામરૂપી સુગંધીરસનું સેવન કરજો. આ બાબતમાં તમે આળસ કરતાજ નહિ. આખા જગતના મિત્ર બનીને રહેજો. વાણીવડે અશુભ વચન બોલતા નહિ. દુર્જનોના સહવાસમાં રહેતા નહિ. સંતોએ પરમાર્થની સાધનાને માટે જેવો પ્રયત્ન કરેલો તેવો તમે પણ કરો. એક દેવના સિવાય બીજી જે જે વસ્તુની કે વ્યક્તિની આશા રાખશે તે બધી વ્યર્થ જાયજો. તૃષ્ણાને અતિશય વધારી મૂકવાથી કદી પ્રભુ સુખનો સ્વાદ મળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, ખૂબ ધૈર્ય સહિત શ્રીહરિના ઉપર વિશ્વાસ રાખો અને સર્વના કર્તાહર્તા એક દેવજ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં ઘડી રાખો. દેવ તમારો યોગક્ષેમ નિભાવ્યા કરશે અને તેમાં જરા પણ ખામી આવવા દેનાર નથી.

૪૧૧૫-સંસારસમુદ્રને તરી જવાનું કામ અતિ કઠિન છે. તેને તરી જવાને સારૂ ભલેને કોઈ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ તેને કદી સફળતા મળવાની નથી. આજ સુધીમાં સંસારસમુદ્રને તરી જવાનો યત્ન કરનારાઓ કેટલા બધા ડૂબી મૂઆ અને તણાઈ ગયા, પણ તેનો સામો કિનારો કોઈને હાથ લાગ્યો નહિ. હે મારા દાતાર દેવ! આજ સુધીમાં મેં કેટલા જન્મ ધારણ કર્યા તેની ગણના કરવી મુશ્કેલ છે. જન્મમૃત્યુના મોટા વમળની અંદર ગૂંચવાઈ જઈને હું તેમાં ચકરડીઓ ખાધાજ કડું છું. મારું શરીર મોઢું થયું પણ મારી અક્ષલ તો નાની ને નાનીજ રહી. પરમાર્થના તરફ મારી બુદ્ધિને વાળવાની મેં ચાનક રાખી નહિ અને આવો અમૂલ્ય મનુષ્યજન્મ એજે સુમાવી દીધો. મનુષ્યોના સિવાયની બીજી બધી યોનિઓમાં ફક્ત આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચારજ કામ

થઈ શકે છે અને બધો સમય બાહ્યાવસ્થા, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાના જુદાજુદા સુખદુઃખના ભોગ ભોગવવામાં વ્યતીત થઈ જાય છે. આવી અનેક યોનિઓ હું ભેતો આવ્યો છું. કાળે મને ઘણા ફેરા ખવડાવ્યા છે. માટે હવે આ મનુષ્યદેહરૂપી દિવસના અજવાળાની મદદ વડે આ દેહાદિ પ્રપંચની જાળમાંથી છૂટા થઈ જવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું આ સંસારની વાટને છોડી દઉં છું. એ વાટે ચાલતાં મેં આજ સુધીમાં પાશવિનાતું દુઃખ વેઠ્યું છે. આ સંસાર છે તો ખોટો પણ ખરા જેવો આપણી આંખને દેખાય એવો તે નઠારો છે. એ સંસારની સંગતિમાં રહીને હું પરમાર્થમાંથી બ્રહ્મ થયો અને દેવદ્રોહી થઈ ચૂક્યો.

૪૧૧૬-ભીમા નદીને કિનારે આવેલા પંઢરપુર નામના નગરમાં વિકુલદેવનો વાસ છે. તે પુંડલીકની સામે જિલા રહીને સૌના ઉપર કૃપા કરે છે. ભક્તજનો ઉપર કૃપા કરવામાં તે અતિ ઉદાર છે. 'વિકુલદેવ' એ નામ સ્મરણ કરવામાં સહેલું અને મધુર છે. એ દેવની મોટાઇનો મહિમા જેટલો વખાણીએ તેટલો આછો છે. તે અખિલ પ્રજાકોનો આધાર છે. તેમનું શરીર એ શરીર નથી પણ લીલાવિગ્રહ (લીલા કરવાને સારૂ ધારણ કરેલું શરીર) છે. પોતે એક ઈંદના ઉપર જિલા રહ્યા છે, પણ તેમાં તે જરાય દુઃખ માનતા નથી. પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાની જાખતમાં તે મનમાં લગારે લેદાલેદ રાખતા નથી. મોટા માણસને ઘેર જમણવાર હોય, ત્યારે નાનાંમોટાં સૌ જે આવી ચડે તેમને ભોજન પીરસવામાં આવે છે. જે કોઈ ભૂખ્યાંતરસ્થાં ચાલ્યાં આવે તેમને હસ્તખત ભોજન કરાવવામાં આવે છે. જેને જે પદાર્થ લાવે તેને તે પદાર્થ જેટલો માગે તેટલો પીરસવામાં આવે છે. ભોજન પીરસતી વખતે પણ ફલાણો તો મોટો છે અને ફલાણો નાનો છે એવો લેદલાવ કયાં વગર સૌને એકસમાન રીતે જમાડવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે

વિકૃલદેવના દરબારમાં જે કોઈ જાય તેને તેની રુચિ પ્રમાણે મન-  
માગ્યું ભોજન મળે છે. તે દેવ એવા છે કે, પ્રયત્ન કરીને તેમને  
મેળવવા જઈએ તો હાથમાં આવેજ નહિ, તેમનું સ્વરૂપ જ્યાં એક-  
વાર આંખમાં આવીને વસી ગયું, એટલે તરતજ મન તેમની સાથે  
તદાકાર થઈ જાય છે. આપણા મનના વિચાર આપણા હૃદયની  
અંદર વાસ કરનારા શ્રીહરિ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ  
ભક્ત તેમની પાસે આવે છે, તેને સારૂ પોતાના પ્રેમનો પાનો  
મૂકતાં હરિને વાર લાગતીજ નથી અને તેમના પ્રેમરૂપી અમૃતની  
ધારા કદી ખંડિત થતીજ નથી. આવા સરળ અને સુલભ પ્રેમરૂપી  
હૃદયનું સેવન હું શ્રીહરિના ચિત્તની સાથે મારા ચિત્તને જોડી  
દઈને ઈશું છું.

૪૧૧૭-શ્રીહરિનું સુખ એટલું જાણું સુંદર છે કે, તેને જોના-  
રાઓના ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે અને સંસારની વ્યથા જેવાં  
આકરાં હુઃખો પણ દૂર થઈ જાય છે. તે આપણી સામેજ ઊભેલા છે  
અને તેમનું દર્શન કરતાં વારજ સુખનો અનુભવ થઈ જાય છે.  
તેમને જોતાં આંખ કદી ધરાતીજ નથી. શ્રીહરિનું સ્વરૂપ એ તો  
કૃપાની મોટી ખાણજ છે. તેમની સ્તુતિ કરવા જતાં વેદવાણી પણ  
હારી ગઈ. રામકૃષ્ણનું સ્વરૂપ નરસિંહના જેવું ઉઝ નથી અને  
વામનના જેવું ક્રોમળ નથી. જેઓ ભાવભક્તિ વડે તેમના ધ્યાનમાં  
પ્રવૃત્ત થાય છે તેમનેજ તેમના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે  
ભક્તોના મનમાં રહેનારો શુદ્ધ ભાવ તેજ દેવની ખાધ વસ્તુ છે.  
નારાયણ શુણ્ગલીર છે અને તેની સાથે ચતુર અને સર્વજ્ઞ પણ છે.  
શૌચ, ધૈર્ય અને ઔદાર્ય, એ ત્રણે ગુણો તેમનામાં છે. તે આખા  
ત્રેલોક્યમાં અંદરથી અને બહારથી વ્યાપી રહેલા છે અને તેમનું  
રૂપલાવણ્ય પ્રાણીમાત્રના મનને મોહિત કરે એવું છે. શ્રીહરિનું  
સ્વરૂપ અતિ સ્થોભિત. નાગરહિત અને વિકારશૂન્ય છે. તે પ્રદ-

તિની સ્ત્રીમાથી પર અને અનંત છે. આવા પરમાત્મા કેડે હાથ દઈને  
જિભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમના મોઢાના બોલ પુષ્પની  
માળા સમાન અને પરમામૃતના ઝરણુ જેવા છે અને જે અનંત  
હરિનામાં અનંત કળાઓનો વાસો છે, એવા દેવની પાસે તેમની  
સેવા કરનારા સેવક તરીકે હું જિભો રહું છું.

૪૧૧૮-હે હરિ ! હે વૈકુંઠાધીશ ! હે ત્રૈલોક્યના તારણકાર  
શ્રીહરિ ! હે જગતમાં વ્યાપી રહેતા જનાર્દન ! હે ભક્તજનપ્રતિ-  
પાલક ! હે વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર ! હે ગોપીઓના મનને આતંક  
આપનારા ! હે બલિરાજની સાથે વચનથી બંધાઈ ગયેલા વામન !  
હે સર્વગુણોના આશ્રયસ્થાન ! હે દ્રૌપદીના બંધુ ! હે પાંડવોના  
સહાયક અને મિત્ર ! હે સર્વ જીવોના જીવ ! હે લક્ષ્મીપતિ માધવ !  
હે મધુસૂદન ! હે શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર ! હે રાજન્ ! હે શોભાસુકત હરિ ! હે  
ગરુડધ્વજ ! હે સુંદર સહસ્રજીભવાળા ! તારા સ્વરૂપનો મહિમા હું  
કેવી રીતે વખાણું ? અંબજાપિના ભક્તિસંપ્રદાયના હે મૂળ કેન્દ્ર !  
હે અમર્યોદિત ! હે વિકારરહિત ! હે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ  
કરનારા ધરણીધર ! હે દીન ભક્તોના મનનું હરણ કરનારા ! હે  
ધર્મરાજ ! ધર્મને અનુસરીને ચાલવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા  
હે ધર્મશીલ ! હે કૃપાના સમુદ્ર ! હે કૃપાનું દાન દેનારા ! તું તો  
પ્રેમના કંઢોલ સમાન છે. હે સર્વ કલામાં પ્રવીણ ! તુકારામનો  
બંધુ કહે છે કે, હે ચતુર ! હે સર્વજ્ઞ ! હે મધુર વચન બોલનારા ! હે  
અનેક શુભ લક્ષણયુક્ત ! હે ઉદાર ! હે અસુરમર્દન ! હું તારો શર-  
ણાગત છું, એમ સમજીને તું મારું રક્ષણ કરજે.

૪૧૧૯-સ્ત્રીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દઈને ઈંટના ઉપર  
ચોતાના બેઠે પગ સુથોભિત રીતે મૂંઝીને જિભેલા હે દેવ ! મેં તને  
જોયો છે. હે અનંત ! તારું નામ અતિ મધુર છે. તેં શંખ, ચક્ર



આદિ આયુધરૂપી ભૂપણુ ધારણુ કર્યો છે અને રત્નજડિત શેલું તે તારી કેડે વીંટી લીધું છે. અંગે પીતાંબર ધારણુ કર્યું છે અને શ્વેત ચંદનનો આગે શરીરે લેપ કરેલો હોવાથી તું ઘણો શોભાય-માન દેખાય છે. તારા તેજ આગળ સૂર્યનું તેજ પણ ઝાંખું પડી જાય છે. તારા ખેડિ કાનમાં કુંડળ ઝળકે છે, દસેદસ આંગળીઓ ઉપર રત્નજડિત વીંટીઓ પહેરી છે, ગળામાં માળા ઝૂલી રહી છે ને તારા હાંત હીરાકણીની ખે સેરની જેમ ચળક્યા કરે છે. આવા મનોહર રૂપવાળા શ્રીહરિનું સુખ શુદ્ધ અને કેવળ આનંદનીજ રાશિ સમાન છે. તેમણે કેડે કંદોરો, કોણીઓ કડાં, હાથે કંકણ અને ગળે હાર પહેર્યો છે. કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક કર્યું છે, નેત્ર વીજ-ળીની જેમ ચળકે છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, આવા શ્રીહરિ-ના સૌંદર્યની શોભાનું મને દર્શન થયું. શ્રીહરિની સુંદરતાનું હું શી રીતે વર્ણન કરું? હે અચ્યુત ! તને જન્મ આપનાર તારા માતા-પિતાને ધન્ય છે !

૪૧૨૦-હે હૃપીકેશ ! તારી પાસે મારે એક વસ્તુ માગી લેવી છે, તે હું હમણાંજ માગું છું. હું કેહું તે તું લક્ષ આપીને સાંભળ. તું મારા ઉપર એવી કૃપા કર કે, મારો અને તારા ચરણનો કદી વિયોગ થાયજ નહિ. એ સિવાય મારે ખીલું કંઈજ માગવું નથી. આ લોકનું તેમજ પરલોકનું ઐશ્વર્ય અને અદ્વિતીયસિદ્ધિઓ વગેરેની મને ઇચ્છાજ ન થાઓ. તું મારો સ્વામી અને હું તારો સેવક એવો સંબંધ આપણી વચ્ચે કાયમ રહે અને તેમાં જરા પણ આંતરો આવે નહિ. હે દેવ ! તારે મને જન્મ આપવો હોય તો તારી મરજીમાં આવે તેવાં ભતિકુળમાં મને જન્મ આપજો. એ બાળક મારે તને કંઈજ કહેવું નથી અને તસ્દી આપવી નથી. હું તારી પાસે એટલું માગી લઉં છું કે, તું મારા દૃઢ્યમાંથી આવો ખસીશ મા. મને તે એક ભાવે હું તારે બારતો તારો સેવક જાનીને

રહું અને મારી વાણી તારા નામનું સ્મરણ કરતી રહે એટલું તું કર. તુકારામનો બંધુ કનૈયો કહે છે કે, હે અચ્યુત ! આ તને જે હમણાં મેં કહ્યું તે બાળત તારે બીજો વિચારજ ન કરવો. હે પંડરીનાથ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. તું દાન દેવામાં ભારે શૂરો છે.

૪૧૨૧-હે દેવ ! સર્વ ભૂતમાત્રમાં તારું સ્યામ સ્વરૂપ હું મારી આંખો વડે ક્યારે જોતો થઈશ ? જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ઠમાં, પાપાણુમાં અને અખિલ ભૂમંડળના જીવમાત્રમાં તારું રૂપ હું ક્યારે નીરખીશ ? આ તમામ જગતનો હું જીવ થઈ જાઉં, અનુતાપના જળમાં હું સ્નાન કરું અને પ્રેમના પારાવારમાં હું ડૂબકી મારું, એવી કૃપા મારા ઉપર નારાયણ કરશે કે નહિ ? જેને દૃશ્ય પદાર્થો દેખાય છે તેમનો સર્વનો નાશ થઈ જાય, તૃષ્ણામાત્ર શમી જાય, અને સંતોના સહવાસમાં રહીને તેમના ઉચ્છિદ્ધનો પ્રસાદ હું ધરાઈ ધરાઈને ખાઈ એવું મારું ભાગ્ય ક્યારે જીવડી જશે ? એવો મારો ભાગ્યોદય થઈ જાય તો પછી મારા સુખની કાંઈ સીમાજ ન રહે અને આનંદામૃતનાં પૂર આખી પૃથ્વી ઉપર રેલમછેલ મચાવી દે. આને માટે મેં જે જે માનતાઓ માની રાખી છે તેનું કળ મને ક્યારે મળશે ? પછી હું વૈરાગ્યની સંપત્તિનો લોકતા બની જઈશ અને તે ઘડીએ મારા તમામ મનોરથ પૂર્ણ થઈ ગયા છે, એવું મને સમજાઈ જશે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ કામ કરે એવો તારા સિવાય બીજો કોઈ છેજ નહિ અને બીજા કોઈથી અમારા દારિદ્ર્યનો નાશ થનાર નથી એમ જાણીને હું તારા ચરણોના ઉપર સાદાંગ નમસ્કાર કરું છું.

૪૧૨૨-હે દેવ ! આ ત્રિભુવનમાં સર્વ જળવાનોમાં એક તું જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણીને હું તારું શરણ યાચતો આવ્યો છું. હવે મારી બાળતમાં જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કરજો. તું કૃપાનો

સમુદ્ર છે અને દીનજનો પ્રતિ ખાસ કૃપાળુ છે. વિભીષણ તારે શરણે આભ્યો ત્યારે તેં સર્વ રાક્ષસકુળ સહિત રાવણને માર્યો, વિભીષણને તેની જગ્યાએ રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો અને રાવણે જે જે દેવોને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેમનો છુટકારો કર્યો. હું તને કાંઈ કહેવાનો વિચારજ માંડી વાળું છું, કારણકે તું સર્વ ધર્મ-નીતિ વગેરે સારી રીતે જાણે છે. એટલા વાસ્તે તો હું તારે શરણે આભ્યો છું. હવે તારે માટે યોગ્યાયોગ્ય ધર્મ શો છે તેનો તું વિચાર કરીને તે પ્રમાણે તારા ધર્મનું પાલન કર. હે દેવ ! તું તો પ્રતાપનો કેવળ સૂર્યજ છે, સર્વ સુરાસુરમાં તું શ્રેષ્ઠ છે અને મહા-વીરોમાં તું ધનુર્ધારી વીર છે. તારી આગળ મારા જેવા પામરનો શો તોટો છે ? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તને હવે મારે કેટલી વિનંતીઓ કરવી પડશે ? તારા મહિમાનું વર્ણન તો મારાથી થઈ શકે એમ છેજ નહિ. હું મારા જીવલાવ સહિત તારે શરણે આભ્યો છું, માટે હવે આ ક્ષણે તું મારું રક્ષણ કર.

૪૧૨૩-હે દેવ ! હું ચાંડાળ છું, ચાંડાળ છું, એમ કહેવા જતાં જરા વાર લાગે છે. મારા હૃદયના જેવો આ પૃથ્વી ઉપર ખીન્ને અપવિત્ર જીવ તને શોધ્યો નહિ જડે. હું જન્મ્યો ત્યારથી આજ સુધી સદા અશુભ કામોજ કરતો આભ્યો છું અને સારાં કામ તો મેં કદી સ્વપ્નમાં પણ કર્યાં નથી. આવો હું તમામ પ્રકારના અવગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી ખાણના જેવો છું. શ્રીહરિની ભક્તિ, હરિકથા અથવા કોઈના ઉપર દયા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ, એ ત્રણ વાનાં તો હું મારે કાને પણ સાંભળી શકતો નથી. મને સદાકાળ વિષયસુખ ભોગવવા મળે એજ ઘેલછા મને લાગી છે અને જો વિષયસુખ ન મળ્યું તો મારા મનને પારવિનાનું દુઃખ થાય છે. આવો હું સૌ અધમ જીવોમાં પણ સૌથી વધારે અધમ છું. મારું શરીર કામ, ક્રોધ, દંભ, અહંકાર, ગર્વ, અકડાઈ, મદ,

મત્સર, એ બધા દુશ્મણોને ઉત્પન્ન કરનારું કારખાતું છે. બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાનું તો મને મૂળે ગમતુંજ નથી. બીજા કોઈ પરોપકાર કરે તે પણ દુશ્મન જેવો લાગે છે. કોઈ પણ માણસની નિંદા, દેવ કે વિશ્વાસઘાત કરવાના પ્રસંગ આવે તો તેમાં હું કદી આગસ કરતોજ નથી. સંતોનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ, તો તે મેં કયો છે અને જે પદાર્થ ન ખાવા જોઈએ તે બધા મેં ખાધા છે. મારા બાપની આજ્ઞા તો મેં કદી માનીજ નથી. બધો વખત બીજાની શ્રીઓને ભોગવવાના તથા પૈસા પેઠા કરવાનાજ વિચાર હું કરતો રહું છું. વેશ્યાઓને પણ મેં છોડી નથી. વળી જેનાં મોઢેથી નામ પણ ન દેવાય એવાં એવાં ભૂડાં કામ પણ હું કરી ચૂક્યો છું. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે હૃષીકેશ મહારાજ ! હું મન, વાણી અને કાયા એ ત્રણે દ્વારા દેવળ પાપનો રાશિ છું. આટલા વાસ્તે હું હવે તારે શરણે આવ્યો છું.

૪૧૨૪-હે નારાયણ ! મારા મનને સ્થિર કરવાને સારું હું ધ-  
ણુંય મથન કરું છું, પણ મારું મન મને ગાંઠતુંજ નથી. જે વિચાર ન કરવા જોઈએ તેજ વિચાર કરીને મારું મન મને અધોગતિ ભણી ધસડી જાય છે. મારું મન સ્વેચ્છાએ પૂરપાટ દોડી જાય છે. વિષય સારો છે કે નહારો તેનો વિચાર ન કરતાં ગમે તે વિષયના ભણી દોડી જાય છે. રસ્તામાં અમુક વિદ્વો કે અડચણો આવશે તેનો વિચાર કરવાને પણ જિભું રહેતું નથી. મારી પાસે નહારાં ક-  
પટયુક્ત કામો કરાવીને મારો વિનાશ કરવાનો તેણે ઘાટ ઘડી રાખ્યો છે. તે મનને ભ્રમણ કરવાને સાત પાતાળ, દસ દિશાઓ અને આવડું ગોટું આકાશ એ પણ થોડાં પડે છે. કોઈ જગ્યાએ મારો વિનાશ થાય એવો કાંસો ગોઠવાયેલો જુએ છે, તો મારું મન આગ્રહ સહિત તે તરફ જિડી જાય છે. આવી રીતે તેણે મને દોષો વડે બાંધી દીધો છે. મારા મને મારી તમામ ઈન્દ્રિયોને જાગૃત

ઠરી દીધી છે તેમની મદદથી તેણે મારામા આશા, તૃષ્ણા, ડટપના, કામ, ક્રોધ, વગેરે દોષોની વૃદ્ધિ કરી છે અને સદ્બુદ્ધિને ત્રાસ આપીને વેગળી ધકેલી કાઢી છે મારૂં મન આવુ દુષ્ટ અને બેલગામ છે તુકારામનો બધુ ડહે છે કે, એ મારૂં મન મને અતિ શય ત્રાસ આપે છે હવે મારે કરવું શું ? હે હૃષીકેશ દેવ ! આ રીતે મારી પાર વિનાની દુઃશા થઈ ગઈ છે માટે તું હવે વહેવો વહેલો દોડી આવ અને મારી રક્ષા કર

૪૧૨૫—હુ આજકાલના ગામની ગલીકૂચીઓમા ભટકનારા લોકોના જેવો મૂર્ખ નથી હે દેવ ! મારૂં અને તમારૂં મૂળ એકજ ઠેકાણે છે, આથી ઠરીને હુ તમને પૂરેપૂરી ગીતે આજણુ છુ વળી મારી અને તમારી સ્વરૂપસ્થિતિમા પણ કશે તફાવત નથી તુ કારામ કહે છે કે, હુ બધા છુ ત્યા તમારી સ્વરૂપસ્થિતિમાજ છું એવો મારો અનુભવ છે

૪૧૨૬—દેવના ઉપર દગેડો પાડીને જેમણે તેમના સ્વરૂપનું કામઠેકાણ બરાબર જાણી લીધુ છે, તેમના ધરનો રસ્તો હું પૂછતો આવ્યો આવું છુ પછી તેઓ મને જે કાઈ ડહે તેને ખૂબ લક્ષપૂર્વક મનમા ધારણ કરી લઉં છુ અને તે રસ્તે આગળ ધપતો જઈ છુ કારણકે તે મતો સ્વરૂપના મૂળ ધ્યાન સુધી જઈ આવ્યા છે અને દેવની કૃપાનો બલિઅનુભવ લઈ આવ્યા છે તુકારામ કહે છે કે, તેમની પાસે બધા અને બુદ્ધિ બેડ છે અને ખીન્ન અનુકૂળ મા ધનો પણ જોઈએ તેટલા છે

૪૧૨૭—હગિનુ નામ જેવુ દોઢ ઉપર રાજોતેવુ પાણુ મનમા પવ્તુ ગણના ગેવેવુ એવુ કર્યો તો તમારે માટે આજુ વગત મધુમય બની જશે અને તમારી તમામ ઇચ્છાઓ સમર્પી સમતા

પૂર્ણ થઈ જશે. બહાર જેવો ભાવ હોય તેવોજ ભાવ અંતઃકરણમાં પણ હોવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ દાગીનામાં હીરો જડચાથી તે વિશેષ શોભા દાખવે છે તેમ ખરા અંતઃકરણથી કરેલું કાર્ય દીપી ઊઠે છે.

૪૧૨૮-હે મારા દાતાર ! મારું રક્ષણ કરવાની બાબતમાં તમે તમારી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરો. હું તો તમારા ચરણના ઉપર ભરેસો રાખીને બેઠો છું. તમારા સિવાય બીજા કોઈની વાત પણ જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! 'હું' તમારો શરણાગત છું, 'એ ઉપરાત મને બીજું કાંઈ બોલતાંજ આવડતું નથી, એટલી મારી તમને અરજ છે.

### આરતીઓ

૪૧૨૯-હે દેવ ! તું જગતનો સ્વામી છે એટલા માટે તને સૌ જગદીશ કહે છે. તું આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલો છે અને સર્વ પાપપુણ્યથી રહિત છે. તું બધું જુએ છે છતાં જળમાં કમળ રહે તેમ તું અલિપ્ત રહે છે. તું તદ્દન અસંગ છે. હે દેવ ! હે પંઢરીનાથ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ, એવી હું ત્રણ વાર તને વિનંતી કરું છું. વેદ અને શાસ્ત્રોમાંથી કોઈ પણ તને જ્ઞાનખવા સમર્થ નથી, પણ ભાવ અને ભક્તિ વડે તું એ બેઉની પાસેજ ઊભો રહે છે. હું અસાની વિધિયુક્ત રીતે તુજ ઈશ્વરનું પૂજન કરું છું. તું એવડો મોટો છે કે, આવડા મોટા બ્રહ્માંડરૂપી સંપુટમાં પણ તું સમાઈ શકતો નથી. દૈત્યોને તું ભયંકર કાળસમાન દેખાય છે. તું તેમની આગળ તારું જડણું પહોંચું કરીને દૈત્યોનાં ધાડાં ને ધાડાં ભચડભચડ ચાવી ખાય છે અને તારા શરણાગત ભક્તો જ્યાં જાય ત્યાં તું તેમની આગળ આગળ ચાલે છે, તેમને ખરી વાટ બતાવે છે અને ભૂલ્યા પડવા દેતો નથી. તું પરમાત્મા

એક હોવા છતાં તારા પોતાના આનંદને વાસ્તે અનેક નામરૂપાત્મક જગતનો વિસ્તાર કરે છે અને તેની અંદર તું તારા નિજાનંદમાં લીલા કરે છે. તારામાં સ્ત્રીપુરુષ અથવા બાળક એવો લિંગભેદ હોતો નથી. વળી તારામાં પાપપુણ્ય, સુખદુઃખ એવા લેદ પણ હોયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તુંજ એકલો બધું સૂક્ષ્મ રીતે જાણે છે. બંધ, મોક્ષ, સુખદુઃખ ઇત્યાદિને અમે જાણીએ છીએ, એવું કહેનારા કેટલા બધા જીવો તારામાં ફસાઈ ગયા છે, એવું જાણીને હું તારે શરણે આવ્યો છું. એટલા માટે તું મારું રક્ષણ કર.

૪૧૩૦-દૈત્યોના ભારને લીધે પૃથ્વીરૂપી ગાય પીડાવા લાગી; એટલા વાસ્તે હે ગોપાળ ! (હે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરનાર ! ) તેં અવતાર ધારણ કર્યો. તારા ભક્તોનું રક્ષણ કરવાના કામમાં તું ઘણો ઉત્સાહી છે. તારાં મંગલ ગાન સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ ગાય છે. હે ગરુડધ્વજ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ. હે ભક્તજનપ્રતિપાલક ! હે ભક્તોની લીડ ભાંગનારા ! હું પ્રેમપૂર્વક તારી આરતી ઉતારું છું. તારામાં શુભ, રૂપ અને નામ એમાંનું કાંઈજ નથી; પણ જે કોઈ ભક્ત તારા જે રૂપનું ધ્યાન કરે છે તેની આગળ તું તેવો થઈજાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ વગેરે અવતારો તેં એજ પ્રયોજનથી લીધા હતા. રાક્ષસોનો તો તું કાળજ છે. તારું નિત્ય ધ્યાન કરનારા મુનિઓના ધ્યાનમાં તું વસે છે. હે વિશ્વપાલક ! તારાં અસંખ્ય નામ અને રૂપમાં આખરે છે તો તું એકજ અને તે છતાં તું પોતે તો કાળોય નથી અને ગોરાય નથી. દરેક વસ્તુનો નિષેધ કરતી કરતી શ્રુતિઓ આખરે તારી આગળ થંભી ગઈ અને તેમણે તારું વર્ણન કરવાની પોતાની અસમર્થતા કબૂલ કરી દીધી. હે મારા દાતાર ! તું સૌ જીવોનો પ્રતિપાલક છે. ઔદ્યાદિક દેવતાઓ પણ તારો અંત જાણી શકતા નથી. છતાં સંતમહંતો

જખાવે છે તેમના ઘગ્ની ચોકી કરવાને સારું તારા શખ, ચક્ર, ગદા આદિ આયુધો ધારણ કરીને તૈયાર રહે છે તારું મુદર્શનચક્ર જે વિધનાશક્ર છે તે તારા ભક્તોની આસપાસ તેમની રક્ષા કરવાને સારું કરતું રહે છે હે મધુર, મુકોમળ, મુકુમાર દેવ ! તું તો સૂક્ષ્મ પણ નથી અને બૃહત્ પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ભાવ વિના તારું પૂજન થઈ શકતું નથી સ્વર્ગની પુષ્પાવતી નદી, મૃત્યુલોકની ભાગીરથી અને પાતાલની લોગાવતી એ ત્રણે નદીઓ તાગમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સહાર એ ત્રણે કરનાર તું જ છે, તેથી હું તારા ચગ્ધને વળગી રહ્યો છું

૪૧૩૧-એનાની થાળીમા આરતી પૂરી રાખી છે તેને પ્રકાશ રત્નદીપકની ચોભા ધારણ કરી રહ્યો છે હે માતા ! આવી આરતી વડે મુશોભિત ગણી રખુમાઈ સત્યભામાના પતિની આરતી ઉતારે છે જે દેવ ચતુર્ભુજ છે, જેના કાનમા તેજમ્વી કુંડળ ટાલી રહ્યા છે, જેના વડે પોતે મુઅલકૃત દેખાય છે, જેનું શ્રી-યામાળ મખ જોતાં તેમના વદનખિળન તેજ ચારે દિશાએ દેવા-



જાય છે. વિષ્ણુની મૂર્તિનાં દર્શન કરનાર જગજીવિવાળા જીવની કોટિ કોટિ પેઢીઓનો તત્કાળ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. હે પંઢરીરાય ! તારો જય થાઓ—જય થાઓ—જય થાઓ ! હું મારું શરીર તારા ઉપર ઓવારી નાખીશ. તારી મંગળ આરતીનો મહિમા મોટો છે. તેને કશાની ઉપમા આપી શકાતીજ નથી. સૂર્યના પ્રકાશ વડે જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ તારી આરતીનાં અને તારા શ્રીમુખનાં દર્શન કરનારનાં તમામ કર્મબંધનોનો નાશ થાય છે અને તે મુક્ત થઈ જાય છે. એકાદશીના. મતને ધન્ય છે. તે દિવસે જેઓ ઉપવાસ કરશે, હરિકીર્તન સહિત જાગરણ કરશે અને એક-નિષ્ઠ ભાવ સહિત વિષ્ણુનું પૂજન કરશે, તે નિત્ય મુક્તમાં ગણાશે અને ત્રેલોક્યમાં પૂજાશે. હે પાંડુરંગ ! તારું ધ્યાન કરનારાઓ જેટલો કાળ તારા ધ્યાનમાં વ્યતીત કરે છે, તેટલો કાળ તેમનો સાર્થક થાય છે અને તેમનાં ચિત્તમાં તું નિરંતર વાસ કરે છે. તેઓ નિજનંદમાં તૃપ્ત થઈને પરમાનંદની મસ્તીથી ડાલે છે. તેમની ચરણરજના સ્પર્શથી તીર્થોની અપવિત્રતા ધોવાઈ જાય છે, તેથી કરીને તે બધાંજ તીર્થો તેમના ચરણની નજીકમાં આવીને રહે છે. આ સંસારની અંદર શાશ્વત સુખ અને ભક્તિભાવનો પ્રચાર કરવાને માટે તથા જડ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે દેવ અને ભક્ત એ ઉભયરૂપે દેવ પોતેજ બેલી રહ્યા છે. એટલા વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે, હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

૪૧૩૩—કંસે પોતાની બહેન દેવકીનાં સાત બાળક મારી નાખ્યાં, તેથી ગોકુળમાં અનંત ભગવાન પ્રકટ થયા. અસુરોનો સંહાર કરવો અને ભક્તોનું રક્ષણ કરવું એ બે હેતુને લીધેજ તેમણે અવતાર લીધો હતો. હે દેવ ! હે વિશ્વરૂપ ! તમારો જય થાઓ—જય થાઓ—જય થાઓ ! હે પિતા ! મારા દેહરૂપી દીવા વડે હું તારી આરતી ઉતારીશ. તું અતિ મોટો હોવા છતાં નાનું રૂપ

પણ ધારણ કરી શકે છે. જેના મનમાં જેવી ભાવના તેની આગળ  
તું તેવો થઈ જાય છે. ત્રિહને જોવાથી હાથીની જેવી દશા થાય  
છે તેવી દશા તને જોઈને રાક્ષસોની થાય છે. તેમને તું ભયંકર  
કાળ સમાન દેખાય છે અને તેજ તું યથોદ્દાને કુમળા બાળક  
જેવો દેખાય છે. ગમે તેટલું વર્ણન કર્યા કરીએ તોપણ દેવના  
અનંત મહિમાનો પાર પમાતો નથી. હરિ સગુણ છે કે નિર્ગુણ છે  
એનો નિર્ણય કરવાને સારુ છ શાસ્ત્રો અને અઢાર પુરાણો ઘણું  
મધ્યાં પણ અંતે થાકી ગયાં; તેજ દેવ નાના છોકરાતું રૂપ લઈને  
ગોવાળિયાઓના છોકરા લેગા ગાયો ચરાવવા જાય છે ! વળી  
તેત્રીસ કોટિ દેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ, એ સૌના કરતાં જે  
શ્રેષ્ઠ છે, જેના ચરણ પાતાળને અડી ગયા છે અને સ્વર્ગને જેના  
માથાનો મુગટ સ્પર્શ કરે છે; ઉપરનીએ એવાં ચૌદેચૌદ ભુવનો જે  
ગળી જાય છે તોપણ જેતું પેટ ભરાતું નથી; એવા દેવ પેલા ગો-  
વાળિયાઓનું એકું ખાઈને તૃપ્ત થઈ જાય છે ! તુકારામનો બંધુ  
કહે છે કે, શ્રીહરિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા જતાં વેઠ પણ થાકી  
ગયા. શેષ સ્તુતિ કરવા ગયો, ત્યારે તેની જીભનાજ બે ચીરા થઈ  
ગયા. આવા હરિની આગળ એક ભાવના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય  
આલસો નથી. હે હરિ ! હું તારો શરણાગત છું એમ જાણીને તું  
મારું રક્ષણ કર, એવી ખારી તને વિનંતી છે.

૪૧૩૪-હે રામ ! તું પરમાનંદસ્વરૂપ છે, તું પરમ પુરુષો-  
ત્તમ છે, તું ક્ષર અને અક્ષર બેઉ પુરુષથી શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ પુરુષ છે. તું  
અચ્યુત છે, અનંત છે, ઉપાધિઓનું હરણ કરનાર હરિ છે. મેઘ-  
સ્થામ છે, અવિનાશી છે, અલક્ષ છે અને સર્વ ઉપાધિઓથી પર પર-  
બ્રહ્મ છે. તારી કળા અકળ છે, તું લક્ષ્મીનો સ્વામી છે. તારા માહા-  
ત્મ્યમાં અમને સમજણ પડતી નથી. હે શ્રીપતિ ! તમારો જય થાઓ  
-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમે મંગળસ્વરૂપ છો અને શુભનું

દાન કરનારા છે. હું તમારા પ્રેમ સહિત આવારણું લઉં છું. તું સર્વ  
 ઇન્દ્રિયોનો બાણનાર અને તેમનો સંરક્ષક છે. ગોકુળગામનો પણ  
 તું રક્ષણકર્તા છે. ગોવર્ધન પર્વતને તારી ટચલી આંગળીના  
 ઉપર તું ધારણ કરે છે. તું ભવસાગરનો તારણદાર છે અને સં-  
 સારસમુદ્રને દહીંના ગોરસાની માફક વલોવી નાખવાને તું સમ-  
 થાં છે. તું મધુકેટલ નામના દૈત્યોનો સંહારક છે, તું મુનિઓનો  
 જીવનદાતા છે, તું પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર છે, તું દીનવત્સલ છે,  
 તું સર્વનું મૂળ કારણ છે અને સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષનો ભંડાર છે.  
 તું વિશ્વપાલક છે, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં તું શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર છે, તું જગતનો  
 ઉદ્ધારક છે, તું સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરનાર છે, તું ગજેન્દ્રનો  
 મોક્ષદાતા છે અને તું કરુણાનો સમુદ્ર છે. તું સર્વ પ્રકારના મુખનો  
 અને ગુણનો સાગર છે, સર્વ શૂરાઓનો તું મુકુટમણિ છે, તું  
 કલ્યાણરૂપ છે, કૈવલ્યમૂર્તિ છે અને તારું દર્શન કરનારાઓનાં મન-  
 ને હરી લે એવો છે. ગરુડ તારું વાહન છે, શેષનાગના ઉપર તું  
 શયન કરે છે, તું નરસિંહનું રૂપ ધારણ કરે છે માટે તારું નામ  
 નરહરિ છે. તું જળશાયી છે માટે તારું નામ નારાયણ છે. તેત્રીસ  
 કોટિ દેવતાઓ, શિવ અને પાર્વતી તારું ધ્યાન કરે છે. તું નંદ-  
 ગોપનો પુત્ર હોઈ ત્રિભુવન-વંદ્ય છે. તારાં આવાં અગણિત નામો-  
 નો જયજયકાર તારા પ્રત્યેક અવતાર વખતે જગતમાં થઈ રહે છે.  
 વ્રહ્માર્ચનો બંધુ કહે છે કે, તું સગુણ છે, તેમજ નિર્ગુણ છે; તું  
 સર્વસાક્ષી છે, તું સકળ ઐશ્વર્યવંત છે અને સર્વ પ્રકારનાં સકળ  
 ઐશ્વર્યોનો સ્વામી તું ભગવંત છે. વળી તું કૃતાંત કાળ છે, સર્વ પ્ર-  
 દ્વાંડોને ઉત્પન્ન કરીને તું તેમનું પાલન તથા તેમનો પ્રલય કરે છે;  
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાની સત્તા તારી એકલાની છે.  
 આવું બાળીને હું તારો શરણાગત થયો છું. ત્યારે હવે તું અનેક  
 રીતે મારો ઉદ્ધાર કર.

૪૧૩૫-પંઢરપુર ક્ષેત્ર અને ત્યાંની ભૂમિ પુણ્યરૂપ છે અને ત્યાં  
 ભીમા નામની પવિત્ર નદી દક્ષિણાભિમુખ ધનીને વહી જાય છે. તે  
 વખતે તેના પ્રવાહની આકૃતિ ચંદ્રાકાર થઈ જવાથી તેનું બીજું  
 નામ ચંદ્રભાગા પડ્યું છે. જે કોઈએ તીર્થમાં સ્નાન કરશે તેનાં  
 પાતકનો નાશ થઈ જશે. આવું શ્રેષ્ઠ આનંદનું ધામ—વૈકુંઠજ  
 પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યું છે એમ સમજી લેજો. હે દેવ ! હે પાંડુ-  
 રંગ ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમે અનાથ  
 જીવોના રક્ષણકર્તા છો, તમે લક્ષ્મીના સ્વામી છો, તેથી કરીને  
 હું પ્રેમપૂર્વક તમારી આરતી ઉતારું છું. તમારા આ ધામમાં રોજ  
 રોજ નવો નવો ઉત્સાહ સ્ફુરે છે, ઉત્તમ વાદ્યોનો સુધોપ ગાજી  
 રહે છે. તમારી સંમુખ ગરુડ હાથ જોડીને બેસેલ છે. તમે સુશો-  
 ભિત ચતુર્ભુજયુક્ત છો અને કેડે મૂકી રાખેલા તમારા બેઠે હાથ  
 ધણી શોભીતા દેખાય છે. તમારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ વૈષ્ણવ  
 ભક્તો મહાઆનંદ સહિત હરિકીર્તન ગાય છે અને શ્રીપુરુષો  
 પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નૃત્ય કરે છે. તેઓ સદાકાળ અવિનાશી  
 હરિનું દર્શન કરે છે, તેથી તેઓ જીવિત હોવા છતાં મુક્તજ છે.  
 આષાઢી અને કાર્તિકી બેઠે એકાદશીઓને ટાંકણે વૈષ્ણવભક્તોનો  
 ધણો મોટો સમુદાય હાથમાં ગરુડધ્વજઓ લઈને આવે  
 છે. તેઓ વીરપુરુષોની જેમ હરિનામની ગર્જનાઓ કરતા આવ્યા  
 આવે છે. તેમના જયધોષ આગળ પાતકોથી બિલાં રહેવાતું નથી  
 અને તેમને જોઈનેજ સુર અને અસુર બેઠે ચરચર કંપાયમાન થાય  
 છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા પિતાસમાન પુંડલીકરાયે આવો  
 આનંદ કેવી રીતે અત્રે આવ્યો હશે ? જે દેવ નિરાકાર હતા તે  
 સાકારસ્વરૂપ ધારણ કરીને, અમારે સારું સુલભ બનીને બિલા  
 રહ્યા છે, તેથી તેમના ચરણને હું આનંદ સહિત વળગી રહ્યો છું.

૪૧૩૬-જડ બુદ્ધિવાળા મૂઢ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાં સારું પ્રભુએ

દાન કરનારા છે. હું તમારાં પ્રેમ સહિત જોવારજાં લઉં છું. તું સર્વ  
 ઇન્દ્રિયોનો જાણનાર અને તેમનો સંરક્ષક છે. ગોકુળગામનો પણ  
 તું રક્ષણકર્તા છે. ગોવર્ધન પર્વતને તારી ટચલી આંગળીના  
 ઉપર તું ધારણ કરે છે. તું ભવસાગરનો તારણહાર છે અને સં-  
 સારસમુદ્રને દહીંના ગોરસાની માફક વલોવી નાખવાને તું સમ-  
 થાં છે. તું મધુકેટલ નામના દૈત્યોનો સંહારક છે, તું યુનિઓનો  
 જીવનદાતા છે, તું પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર છે, તું દીનવત્સલ છે,  
 તું સર્વતું મૂળ કારણ છે અને સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષનો ભંડાર છે.  
 તું વિશ્વપાલક છે, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં તું શ્રેષ્ઠ ઇશ્વર છે, તું જગતનો  
 ઉદ્ધારક છે, તું સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરનાર છે, તું ગજેન્દ્રનો  
 મોક્ષદાતા છે અને તું કરુણાનો સમુદ્ર છે. તું સર્વ પ્રકારના સુખનો  
 અને શુભનો સાગર છે, સર્વ શૂરાઓનો તું યુક્તમણિ છે, તું  
 કલ્યાણરૂપ છે, કૈવલ્યમૂર્તિ છે અને તારું દર્શન કરનારાઓનાં મન-  
 ને હરી લે એવો છે. ગરુડ તારું વાહન છે, શેખનાગના ઉપર તું  
 શયન કરે છે, તું નરસિંહનું રૂપ ધારણ કરે છે માટે તારું નામ  
 નરહરિ છે. તું જળશાયી છે માટે તારું નામ નારાયણ છે. તેત્રીસ  
 કોટિ દેવતાઓ, શિવ અને પાર્વતી તારું ધ્યાન કરે છે. તું નંદ-  
 ગોપનો પુત્ર હોઈ ત્રિભુવન-વંદ્ય છે. તારાં આવાં અગણિત નામો-  
 નો જયજયકાર તારા પ્રત્યેક અવતાર વખતે જગતમાં થઈ રહે છે.  
 વૃકારામનો બંધુ કહે છે કે, તું સચ્ચ છે, તેમજ નિર્ગુણ છે; તું  
 સર્વસાક્ષી છે, તું સકળ ઐશ્વર્યવંત છે અને સર્વ પ્રકારનાં સકળ  
 ઐશ્વર્યોનો સ્વામી તું ભગવંત છે. વળી તું કૃતાંત કાળ છે, સર્વ પ્ર-  
 સ્થાંડાને ઉત્પન્ન કરીને તું તેમનું પાલન તથા તેમનો પ્રલય કરે છે;  
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાની સત્તા તારી એકલાની છે.  
 આધું જાણીને હું તારો શરણાગત થયો છું. ત્યારે હવે તું અનેક  
 રીતે મારો ઉદ્ધાર કર.

૪૧૩૫-પંદરપુર દોર અને ત્યાંની ભૂમિ પુણ્યરૂપ છે અને ત્યાં  
 બીમા નામની ખવિત્ર નદી દક્ષિણાભિમુખ બનીને વહી જાય છે. તે  
 વખતે તેના પ્રવાહની આકૃતિ ચંદ્રાકાર થઈ જવાથી તેનું બીજું  
 નામ ચંદ્રલાગા પડ્યું છે. જે દેશ એ તીર્થમાં સ્નાન કરશે તેનાં  
 પાતકનો નાશ થઈ જશે. આવું ગ્રેષ્ઠ આનંદનું ધામ—વૈકુંઠજ  
 પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યું છે એમ સમજી લેજો. હે દેવ ! હે પાંડુ-  
 રંજ ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમે અનાથ  
 છોવાના રક્ષણકર્તા છો, તમે લક્ષ્મીના સ્વામી છો, તેથી કરીને  
 હું પ્રેમપૂર્વક તમારી આરતી ઉતારું છું. તમારા આ ધામમાં રોજ  
 રોજ નવો નવો ઉત્સાહ સ્ફુરે છે, ઉત્તમ વાદ્યોના સુધોષ ગાજી  
 રહે છે. તમારી સંમુખ ગરુડ હાથ બેઠીને બેસેલ છે. તમે સુશો-  
 બિત ચતુર્ભુજયુક્ત છો અને કેટલે મૃદ્ધિ રાખેલા તમારા બેઠે હાથ  
 ઘણા શોભીતા દેખાય છે. તમારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ વૈષ્ણવ  
 ભક્તો મહાઆનંદ સહિત હરિકીર્તન ગાય છે અને શ્રીપુરુષો  
 પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નૃત્ય કરે છે. તેઓ સદાકાળ અવિનાશી  
 હરિનું દર્શન કરે છે, તેથી તેઓ અલિપ્ત હોવા છતાં મુક્તજ છે.  
 આપાદી અને કાતિંદ્રી બેઠે એકાદશીઓને ટાકણે વૈષ્ણવભક્તોનો  
 ધણો મોટો સમુદાય હાથમાં ગરુડધ્વજનો લઈને આવ્યો આવે  
 છે. તેઓ વીરપુરુષોની જેમ હરિનામની ગર્જનાઓ કરતા આવડ્યા  
 આવે છે. તેમના જયઘોષ આગળ પાતકોથી જિજ્ઞાસું રહેવાનું નથી  
 અને તેમને બોધનેજ સુર અને અસુર બેઠે સર્વદેવ દંપાયમાન થાય  
 છે. વૃંદારામ કહે છે કે, મારા પિતાસમય પુંડ્રવીકરાયે આવે  
 આનંદ કેવી રીતે અને આવ્યો હશે ? જેને નિરાકાર હતા તે  
 સાકારસ્વરૂપ ધારણ કરીને, અમારે શરૂ સુવલ બનીને જ  
 રહ્યા છે, તેથી તેમના ચરણને હું આનંદ મહિત વળગી રહ્યો.

ગોકુળમાં જન્મ લીધો. તેમનું તે સમયનું સ્વરૂપ અતિ સુંદર અને તેજોરાશિ સમાન છે. કરોડો સૂર્યનો એકસામટો ઉદય થાય તોપણ તેમનું એકત્રિત તેજ પણ ભગવાનના સ્વરૂપના તેજ આગળ ઝાંખું થઈ જાય અને કરોડો ચંદ્રનું તેજ તો કશા લેખામાં જ નથી. તેમનાં દર્શનથી દેવોને આખી પૃથ્વીના ઉપર પણ સમાઈ ન શકે એટલો બધો પાર વિનાનો આનંદ થાય છે. હે દેવ ! હે કૃષ્ણ ! હે સ્વામિન ! હે રુક્મિણીના કાન્ત ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી હું પ્રેમ-સહિત આરતી ઉતારું છું. તમે કારાગૃહમાં બંદીવાન બનેલાં વસુદેવ અને દેવકીને સુકૃત કર્યાં અને તમે પોતે આખા વિશ્વના રચયિતા હોવા છતાં તેમને પેટે જન્મ ધારણ કર્યો. ત્યાર પછી તમે દૈત્યોને નિર્મૂળ કરી નાખ્યા અને કંસનું નિકંદન કરનાર કાળસ્વરૂપ બની ગયા. કંસનો વધ કરીને તમે મથુરાનું રાજ્યાસન ઉઘસેનને સ્વાધીન કરી દીધું. જ્યારે તમે સીમમાં ગાયો ચરાવતા હતા, ત્યારે એકવાર ઇન્દ્રે કોપાયમાન થઈને મેઘને આજ્ઞા કરી અને તે ઉપરથી ભારે કડાકાધડાકા સહિત આકાશમાંથી પથરાનો વરસાદ વરસે એમ મુશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. તે વખતે તમે તમારા એક નખની અણી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત જિંચકી રાખ્યો અને તેની નીચે તમામ ગોકુળવાસીઓનું રક્ષણ કર્યું. સાક્ષાત્ હરિ ગોકુળમાં અવતર્યા છે એમ જાણીને સૌ ભય-રહિત થઈ ગયાં. એકવાર ભગવાનની લીલા જોવાનો મનસૂનો કરીને બ્રહ્માએ પોતાની માયા રચી અને ગોકુળનાં ગાયવાહરડાંને ચોરી લઈને તેમને બ્રહ્મલોકમાં સંતાડી રાખ્યાં. તે ઘડીએ શ્રીહરિએ ગાયો, વાહરડાં, ગોવાળિયા એ બધાનાં રૂપ પોતેજ ધારણ કર્યાં અને પૃથ્વી ઉપર તથા બ્રહ્મલોકમાં એક ઠેકાણે તેમનું રક્ષણ કર્યું. પ્રભુ પ્રેમાનંદના સસુદ્ર સમાન છે અને અનાથ જીવોને

માટે તો તે તેમની સાક્ષાત્ જનેતાજ છે એમ જાણુજો. વૃકારામ કહે છે કે, દેવે દેવોનો સંહાર કરીને ભક્તોનું પ્રતિપાલન કર્યું છે. પાંડવોની વિપત્તિને પ્રસંગે તેમની આખરની ઘડીએ ભગવાને તેમને સહાયતા કરી. એવા દેવના ગુણનું હું શી રીતે વર્ણન કરું ? મારી બુદ્ધિનું ગચ્છું કેટલું ? છતાં મેં યથામતિ વર્ણન કર્યું છે. હે દેવ ! તમારા ચરણની સમીપમાં મને જગ્યા મળે એટલી આ દાસની વિનંતી છે.

૪૧૩૭-શ્રીહરિની અંગકાંતિ સુંદર છે અને તેમનું કપાળ તથા મુખ સુગંધિત છે. તેમણે આખે શરીરે ચંદનનો લેપ કર્યો છે અને કપાળે ઠસ્તૂરીનું સુંદર તિલક કર્યું છે. માથા ઉપર મુગટ અને કાને કુંડળ ધારણ કરેલાં હોવાથી તેમાંથી તેજનાં ફિરણ ફૂટે છે. તેમના હાંત હીરાના જેવા ચક્રચક્રિત છે અને વધારામાં તેમના ઉપર રતાશ પડતી આભા ફેલાઈ ગયેલી છે. હે અતુલ્ય દેવ ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમારું તેજ અતિ સુંદર છે. હું પરમ પ્રેમ સહિત તમારી આરતી ઉતારું છું. તમે અમને આ સંસારસાગરમાંથી બચાવવાની રીતે તારીને અમારો હિદ્દાર કરી દો. એ દેવ ઘણા હિદ્દાર અને મહાન યોદ્ધા છે, જેમના મહિમાનું વર્ણન વેદ કરે છે. વેદ પણ આખરે યાદીને તેમનું નિષેધરૂપે-આવા નહિ, આવા નહિ-વર્ણન કરીને મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે. પોતાનાં ચાર મુખ વડે વર્ણન કરતાં કરતાં પ્રજ્ઞાએ પણ પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી દીધી. છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણમાંથી કોઈથી હરિના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ થયો નહિ, તેથી તેઓ પણ હારીને હેઠાં બેઠાં. તારૂં સ્વરૂપ આવું અદ્ભુત છે એવું સાંભળીને હું તારી જોળ કરવા મંડયો છું. કેટલા બધા બોડકાં માથાવાળા સંન્યાસીઓ, નાગા (જૈનમુનિઓ) અને નિરાહારી જોગીઓ નાના પ્રકારની યોગસાધના અને દોહાલી તપશ્ચ-



યાઓ કરીને તારી ખોળ કરવા મથે છે, પણ તું કોઈને હાથ આવતો નથી. તારી ખાતર કેટલા બધા લોકોએ પોતાનાં સાંસારિક સુખ ઉપર પૂજો મૂક્યો, પણ તને કોઈએ દીડો નહિ. તું-તો ત્રેલોક્યમાં અંતરબાહ્ય વ્યાપેલો છે. હે ગોપિકાઓના મનને મોહિત કરનારા ! વળી અનેક નામરૂપે રહેનારા ! તારા નામસ્મરણમાત્રથીજ સંસારનાં પાપ, તાપ, શોક, ક્લેશ વગેરેનો નાશ થાય છે. સિદ્ધો અને સાધકો તારા ચરણના મહિમાનું વર્ણન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તારી સાથે સરખાવવા જેવો કયો પદાર્થ દુનિયામાં છે ? સૌ તત્ત્વોનું સારભૂત તત્ત્વ જે સૌનું મૂળબીજ-આદિ કારણ તેજ તું છે. તું અવતાર ધારણ કરીને સહજ-બાળલીલાએ કીડા કરે છે. ત્યારે હું તારો દાસ પણ હાથ જોડીને નમ્રભાવે તારી સ્તુતિ કરું છું.

૪૧૩૮-દેવનું સુખક્રમણ સુકુમાર છે અને તેમનું સ્વરૂપ અતિ નિમળ છે. તેમનું શ્રેષ્ઠ શરીર ક્યામવર્ણ છે. કેશ કાળા ભ્રમર જેવા છે, દાંત ચક્રચક્રતા અને કેડ પાતળી છે. તેમના મુગટના ઉપર મોરપિચ્છ શોભે છે, કાનમાં કુંડલ અને ગળામાં માળા ડોલે છે. હે જગદીશ્વર દેવ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હે રખુમાર્ધના સ્વામિ ! તને ધન્ય છે. તારા સુંદર સ્વરૂપના ઉપર મારી કાયાને ઓવારી દઈને હું તારી આરતી ઉતારું છું. તમારી સ્વરૂપાકૃતિ અતિ સુકોમળ અને સુંદર છે. તમારે ચાર ભુવ્તઓ છે. તેમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર આયુધ શોભી રહ્યાં છે. તમારા હાથમાં મુરલી છે અને છાતીએ શ્રીવત્સનું લાંછન છે. તમારા ચરણમાં નૃપુર આદિ આલૂપણો છે. તમારો સ્વર કોકિલાના સ્વર જેવો મધુર અને મંલુલ છે. તમારે આખે શરીરે ચંદન તથા બીજાં સુગંધી દ્રવ્યોનો લેપ કર્યો છે. તમારે કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક છે. તમે તમારા પીતાંબરનો કછોટો વાળ્યો છે અને કેડે

સુંદર ઠંદોરો ધારણ કર્યો છે. તેના ઉપર જડેલાં મોતી ચકચકિત થઈ રહ્યાં છે. તમારા રત્નમડા ચરણ સર્વ શુભ ચિહ્નનયુક્ત છે. તમે સૌભાગ્ય અને આનંદના સમુદ્ર સમાન છો અને રૂપ, શુભ તથા લાવણ્યની ખાણ છો. આવા ચપળ દેવ દીનજનો પ્રતિ દયાશુ હોઈ આખા વિશ્વના ઉપર સામંતું લક્ષ આપે છે. તેમનું સામર્થ્ય જોઈને ઇન્દ્રાદિ દેવો અને મુનિઓ આશ્ચર્યચકિત થઈને ઊભા રહે છે. આવા હરિને જોણે જન્મ આપ્યો તે નંદની ભાયાંને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમના આવા સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિઓ પણ 'આવા નહિ, આવા નહિ' કહેતી કહેતી થાકીને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કોટિ કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર પણ તેમના પ્રકાશની ખરોખરી કરી શકતા નથી. દેવ આનંદરૂપ, ઉદાર અને પૂર્ણ ગંભીર છે. મારા જેવો કુદ્ર મનુષ્ય તેમનું વર્ણન કેટલુંક કરી શકે ?

૪૧૩૯-હે વિઠોબા ! હું તારા શુણાનુવાદ ગાઉં અને તેના તાલસૂર પ્રમાણે નૃત્ય કરું. હું વારેઘડીએ તારા શુભજ ગાવા ઇચ્છું છું; કારણકે હું જ્યાં જ્યાં નજર કરું છું, ત્યાં ત્યાં હું તને જ જોઉં છું. હે વિઠોબા ! ઇંદ્ર સહિત તારા ચરણનું દર્શન કરીને મારા મનને આનંદ થયો છે. તપાદિ અનેક સાધનો હું કરવાનો નથી, તેમ જેના વડે મૃત્યુ થવાનો સંભવ હોય તેવાં કામ પણ હું કરવાનો નથી. હું તો જન્મોજન્મ તારી ભક્તિના રસનું સેવન કરવા ઇચ્છું છું અને એ જ મને પ્રિય છે. તુકારામ કહે છે કે, પંદરપુરનો રાજા પોતે જ મારા હૃદયમાં આવીને બેઠો છે ત્યાં પછી મને પ્રેમ-ભક્તિની બાળતમાં શાની બિણપ હોય ?

૪૧૪૦-આજે મને સંતોનાં દર્શન થયાં તેથી આજનો મારો દિવસ ધન્ય થઈ ગયો છે. સંતોનાં ઘરોમાં જ પંદરપુરના દેવ પાંડુ-રંગ વાસો કરે છે. તેમનો સંસાર ધન્ય અને પુણ્યરૂપ છે. દેવ અને

તેમના ભક્ત એ બેઠેની વચ્ચે કંથો લેદજ નથી. મારાં પૂર્વના પુણ્ય ફલોન્મુખ થયા તેથી તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. એ પુણ્યોને યોગે મને આજે સંતોના દર્શન થયાં. તુકારામ કહે છે કે, મને સંતોના ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ એ મારું મહદ્ ભાગ્ય મમળું છું અને મારી જાતને કૃતાર્થ થયેલી ગણુ છું. હવે હું તેમના ચરણને છોડી દેનાર નથી અને તેમનાથી એક ઘડીવારને માટે પણ અજગો થવાનો નથી.

૪૧૪૧-હે પાંડુર ગ ! તારી પાસે મારે કાઈકે માગી લેવું છે. તે જો તારાથી અપાય એવું હોય તો તારા મન સાથે વિચાર કરી જો. મને તું આ સંતોને સ્વાધીન કરી દે. બસ, એટલું એકજ વાતું મારે માગવાનું છે. એ સિવાય તારી પાસે મારે બીજું કાઈજ માગવું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું જ્ઞાન દેવામાં ઉદાર થઈ જા અને મને સંતોના ચરણ આગળ લઈ જઈને મૂકી દે.

